



การศึกษาวិเคราะห์คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว



วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาจารึกศึกษา

ภาควิชาภาษาตะวันออก

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา ๒๕๕๘

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

การศึกษาวิเคราะห์คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว



วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาจารึกศึกษา

ภาควิชาภาษาตะวันออก

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา ๒๕๕๘

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

AN ANALYTICAL STUDY OF THE AFFIDAVIT IN THE REIGN OF THE KING RAMA III



A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree

Master of Arts Program in Epigraphic Studies

Department of Oriental Languages

Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2015

Copyright of Graduate School, Silpakorn University

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์  
คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” เสนอโดย นายธนโชติ เกียรติณภัทร เป็นส่วนหนึ่ง  
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกศึกษา

.....  
(รองศาสตราจารย์ ดร.ปานใจ ธารทัศน์วงศ์)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่.....เดือน..... พ.ศ.....

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

รองศาสตราจารย์ประยูร ทรงศิลป์

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ  
(อาจารย์ ดร.อุเทน วงศ์สถิตย์)

...../...../.....

..... กรรมการ  
(อาจารย์ ก่องแก้ว วีระประจักษ์)

...../...../.....

..... กรรมการ  
(รองศาสตราจารย์ประยูร ทรงศิลป์)

...../...../.....





๕๕๑๔๒๐๘: สาขาวิชาจารึกศึกษา

คำสำคัญ: คำให้การ/พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว/เอกสารสมัยรัตนโกสินทร์

ชโนชติ เกียรติฉัตร: การศึกษาวิเคราะห์คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์: รศ.ประยูร ทรงศิลป์. ๕๗๔ หน้า.

วิทยานิพนธ์นี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านรูปแบบอักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึก เนื้อหาที่ปรากฏในคำให้การประเภทต่างๆ ตลอดจน ภาพสะท้อนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ สภาพสังคมและวัฒนธรรม จากต้นฉบับคำให้การจำนวนทั้งหมด ๗๓ รายการ สามารถจำแนกตามเนื้อหาได้ทั้งสิ้น ๖๕ เรื่อง

ผลการศึกษาพบว่า คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บันทึกลงวัสดุ ประเภทสมุดไทยดำ ๖๗ รายการ และกระดาษเพลา ๖ รายการ ใช้รูปแบบอักษรไทยสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นในการบันทึก มี ๓ ลายมือคือ ลายมือหวัด ลายมือหวัดแกมบรรจง และลายมือ บรรจง มีรูปแบบการบันทึกแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือส่วนนำเป็นการบอกรายละเอียดการจัดทำ คำให้การ ส่วนเนื้อหาเป็นส่วนที่บันทึกภูมิหลังของผู้ให้การ หรือสาเหตุของการให้การ มีการลำดับ เนื้อหาตามวันและเวลาที่ตามเหตุการณ์ต่างๆ และส่วนท้ายเรื่องมีการใช้ข้อความลงท้ายเพื่อจบ คำให้การอันแสดงการสิ้นสุดเนื้อความ และยืนยันความจริงของผู้ให้การ

เนื้อหาของคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีทั้งหมด ๔ ประเภทคือ คำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม คำให้การในกระบวนการยุติธรรม คำให้การของผู้ที่เดินทางไปยัง ประเทศอื่น และคำให้การประเภทอื่นๆ ที่ไม่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับ ๓ ประเภทแรก เป็นคำให้การที่ สอบถามถึงขนบธรรมเนียม หรือที่มาของสิ่งต่างๆ

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสะท้อนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ ได้แก่ เหตุการณ์ศึกเจ้าอนุวงศ์ เหตุการณ์เกี่ยวกับเมืองพวน เหตุการณ์สงครามกับญวนและเขมร เหตุการณ์ในหัวเมืองมลายู เหตุการณ์ดินแดนทางด้านเหนือ เหตุการณ์จันทบูรเหตุจลาจล การล่า อาณานิคมของชาติตะวันตก นอกจากนี้ยังให้ภาพสะท้อนสภาพสังคม ได้แก่ ชนชั้นในสังคม การ ปกครอง เศรษฐกิจ และทัศนคติของสยามที่มีต่อเพื่อนบ้าน ตลอดจนภาพสะท้อนด้านวัฒนธรรม ได้แก่ วัฒนธรรมการกินหมาก ศิลปะการแสดง ความเชื่อ พิธีกรรมและพิธีการทูต

ภาควิชาภาษาตะวันออก

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ลายมือชื่อนักศึกษา .....

ปีการศึกษา ๒๕๕๘

ลายมือชื่ออาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ .....

55114208: MAJOR: (EPIGRAPHIC STUDIES)

KEY WORD: AFFIDAVIT/KING RAMA III/RATTANAKOSIN ACCOUNTS

THANACHOT KEATNAPAT: AN ANALYTICAL STUDY OF THE AFFIDAVIT IN THE REIGN OF THE KING RAMA III. THESIS ADVISOR: ASSOC.PROF.PRAYOON SONGSILP. 574 pp.

This thesis aims at studying the affidavits in the reign of King Rama III regarding alphabetical pattern, spelling, recording system. The contents found in the affidavits as well as reflections of historical events, social atmospheres and traditions from 73 original manuscripts could be classified, on the basis of contents, into 65 accounts.

It is found out that 67 affidavits in the reign of King Rama III were recorded on dark Thai scrolls and the other 6 affidavits were recorded on Phlao paper with early Rattanakosin alphabets. There are 3 script patterns found to have been used in those records; scribble script, scribble-clear script and clear script. Recording pattern can be divided into 3 parts; the introduction which gives details about affidavit arrangement, the content which contains background information of a person making affidavit or mentions cause of affidavit with contents sorted following chronological order of events, and the final part which contains ending message in order to finalize affidavit, indicating the end of content and the verification of statement provided.

The contents of the affidavits in the reign of King Rama III can be categorized into 4 groups; war affidavit, justice system affidavit, affidavit of those traveling overseas and other affidavits of which contents do not belong to the first three groups but are concerned with the inquiries of certain traditions and origins.

The affidavits in the reign of King Rama III reflect historical events which are events of Chao Anuvong War, events of Muang Phuan, events of war between Vietnam and Khmer, events of the province of Melayu, events of the north, events of Chinese Tua Hia's Riot, western colonization. In addition, the contents also reflect social atmospheres which include hierarchy in the society, administration, economy, Siamese' attitudes towards neighboring countries as well as cultural reflections such as betel nut chewing customs, performing arts, beliefs, rituals and diplomatic protocol.

---

Department of Oriental Languages

Graduate School, Silpakorn University

Student's signature .....

Academic Year 2015

Thesis Advisor's signature .....

## กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยความอนุเคราะห์และความกรุณาอย่างยิ่งจากบุคคลหลายท่าน ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ประยูร ทรงศิลป์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ซึ่งกรุณาให้คำแนะนำแก่ผู้ศึกษาในประเด็นต่างๆ ตลอดจนตรวจทานแก้ไขตั้งแต่โครงร่างวิทยานิพนธ์จนถึงการเรียบเรียงเนื้อหา อีกทั้งดูแลเอาใจใส่ ให้กำลังใจ และให้คำปรึกษาในปัญหาต่างๆ ด้วยความยินดีเสมอมา ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูง

ขอกราบขอบพระคุณ อาจารย์ก่องแก้ว วีระประจักษ์ ที่กรุณารับเป็นกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ และอาจารย์ ดร.อุเทน วงศ์สถิตย์ ที่กรุณารับเป็นประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ทั้งสองท่านได้ให้คำชี้แนะอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์กรรณิการ์ วิมลเกษม ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อรรวรรณ บุญยฤทธิ์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กังวล ศัชชิวา ที่กรุณาให้ข้อเสนอแนะและประเด็นที่น่าสนใจเมื่อครั้งผู้วิจัยสอบหัวข้อ และนำเสนอความก้าวหน้าของวิทยานิพนธ์

ขอกราบขอบพระคุณ อาจารย์เทิม มีเต็ม อาจารย์บุญเดือน ศรีวรพจน์ และรองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ ที่กรุณาให้คำปรึกษาในประเด็นต่างๆ ทั้งในด้านภาษา ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ขอกราบขอบพระคุณพี่ๆ เจ้าหน้าที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติทุกท่านที่เอื้อเฟื้อและอำนวยความสะดวกแก่ผู้วิจัยในการค้นคว้าเอกสารต้นฉบับคำให้การมาศึกษาวิเคราะห์ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ รวมทั้งให้คำแนะนำ และสอบถามความก้าวหน้าของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้มาโดยตลอด รวมถึงขอขอบคุณนายธีธัช สุเมธสวัสดิ์ สำหรับบทความภาษาอังกฤษ

ขอกราบขอบพระคุณกองบรรณาธิการวารสารดำรงวิชาการ ที่ให้โอกาสตีพิมพ์เผยแพร่บทความของผู้วิจัยซึ่งเป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

วิทยานิพนธ์นี้ได้รับทุนอุดหนุนการทำวิทยานิพนธ์จากเงินงบประมาณแผ่นดิน (หมวดเงินอุดหนุนทั่วไป) ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๙ (ครั้งที่ ๑) ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณมา ณ ที่นี้

ท้ายนี้ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณพ่อและแม่ ผู้ให้โอกาสทุกอย่างในชีวิต เป็นผู้อบรมสั่งสอนด้วยความรักและห่วงใย เป็นผู้สนับสนุนและเป็นกำลังใจในการศึกษาเล่าเรียนมาโดยตลอด หากมีคุณานุประโยชน์ประการใดที่เกิดจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมเกล้าฯ อุทิศเป็นพระราชกุศลถวายแด่พระบาทสมเด็จพระปรมาธิวรเสฐมหาเจษฎาบดินทร พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ รวมทั้งบุคคลผู้ปรากฏนามในคำให้การที่ผู้วิจัยนำมาศึกษาทุกพระองค์ ทุกท่านทุกเชื้อชาติศาสนา ตลอดจนอุทิศแด่บูรพาจารย์โบราณคดี บูรพาจารย์จารึก และขอมอบเป็นเครื่องกตัญญูบูชาแด่พ่อแม่ และครูอาจารย์ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ต่างๆ แก่ผู้ศึกษา

## สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย .....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ .....	จ
กิตติกรรมประกาศ .....	ฉ
สารบัญตาราง .....	ญ
<b>บทที่</b>	
<b>๑ บทนำ</b> .....	<b>๑</b>
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา .....	๑
ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา .....	๘
สมมติฐานของการศึกษา .....	๘
ขอบเขตของการศึกษา .....	๘
ขั้นตอนของการศึกษา .....	๑๗
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ .....	๑๘
คำนิยามศัพท์เฉพาะ .....	๑๘
ข้อตกลงเบื้องต้น .....	๑๘
<b>๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง</b> .....	<b>๑๙</b>
ความหมายของคำให้การ .....	๑๙
พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า- เจ้าอยู่หัว .....	๒๑
ด้านการปกครอง .....	๒๓
ด้านเศรษฐกิจ .....	๒๔
ด้านศาสนา .....	๒๕
ด้านการศึกษา .....	๒๖
ด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ .....	๒๗
เอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ .....	๔๔
ประเภทของเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ .....	๔๕
วัสดุที่ใช้บันทึกเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ .....	๔๗

บทที่		หน้า
	อักษรที่ใช้บันทึกเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ .....	๔๘
	รูปแบบการบันทึกเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ .....	๔๙
	คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว .....	๕๐
	งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง .....	๗๐
๓	รูปแบบอักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึก ในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว .....	๗๔
	วัสดุที่ใช้ในการบันทึก .....	๗๔
	วัสดุรองรับการบันทึก .....	๗๔
	วัสดุที่ใช้เขียน .....	๗๗
	รูปแบบอักษร .....	๗๘
	รูปแบบลายมือ .....	๗๘
	ลักษณะอักษร .....	๘๑
	อักษรวิธี .....	๙๐
	การใช้พยัญชนะ .....	๙๐
	การใช้สระ .....	๑๐๐
	การใช้วรรณยุกต์ .....	๑๑๑
	การใช้เครื่องหมาย .....	๑๑๒
	รูปแบบการบันทึกคำให้การ .....	๑๒๓
	ส่วนนำ .....	๑๒๓
	ส่วนเนื้อหา .....	๑๓๐
	ส่วนท้าย .....	๑๓๔
๔	เนื้อหาในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว .....	๑๓๘
	คำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม .....	๑๓๘
	คำให้การในกระบวนการยุติธรรม .....	๑๕๓
	คำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังประเทศอื่น .....	๑๖๒
	คำให้การประเภทอื่นๆ .....	๑๖๗
๕	ภาพสะท้อนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ สภาพสังคมและวัฒนธรรม จากคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว .....	๑๗๑

บทที่	หน้า
เหตุการณ์ประวัติศาสตร์ .....	๑๗๑
เหตุการณ์ศึกเจ้าอนุวงศ์ .....	๑๗๑
เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับเมืองพวน .....	๑๘๒
เหตุการณ์สงครามกับญวนและเขมร .....	๑๘๘
เหตุการณ์ในหัวเมืองมลายู .....	๒๐๗
เหตุการณ์ในดินแดนทางด้านเหนือ .....	๒๑๗
เหตุการณ์จีนตัวเหี้ยก่อกบฏ .....	๒๒๗
การล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก .....	๒๓๒
สภาพสังคม .....	๒๔๔
ชนชั้นในสังคม .....	๒๔๔
การปกครอง .....	๒๕๔
เศรษฐกิจ .....	๒๖๔
วัฒนธรรม .....	๒๗๔
วัฒนธรรมการกินหมาก .....	๒๗๔
ศิลปะการแสดง .....	๒๗๘
ความเชื่อ .....	๒๘๔
พิธีกรรม .....	๒๘๗
พิธีการทูต .....	๒๙๐
๖ สรุปรูป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ .....	๒๙๘
สรุปรูป .....	๒๙๘
อภิปรายผล .....	๓๐๔
ข้อเสนอแนะ .....	๓๐๗
รายการอ้างอิง .....	๓๐๙
ภาคผนวก .....	๓๒๔
ภาคผนวก ก ข้อมูลเอกสารต้นฉบับคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระ- นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว .....	๓๒๕
ภาคผนวก ข รายชื่อคำให้การที่ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ .....	๓๓๗
ภาคผนวก ค คำให้การสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว .....	๓๔๔
ประวัติผู้วิจัย .....	๕๗๔

## สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
๑	รายชื่อคำให้การที่เก็บรักษาและบริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ .....	๙
๒	เปรียบเทียบลักษณะพยัญชนะในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว .....	๘๒
๓	เปรียบเทียบสระในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระ นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว .....	๘๕
๔	เปรียบเทียบตัวเลขในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระ นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว .....	๘๗
๕	เปรียบเทียบเครื่องหมายในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว .....	๘๘
๖	แสดงเนื้อหาในคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม .....	๑๔๙
๗	แสดงลักษณะเนื้อหาในคำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังประเทศอื่น .....	๑๖๒





วิทยานิพนธ์นี้

ได้รับทุนอุดหนุนการทำวิทยานิพนธ์จากเงินงบประมาณแผ่นดิน  
(หมวดเงินอุดหนุนทั่วไป) ของบัณฑิตวิทยาลัย  
ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๙ (ครั้งที่ ๑)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร



## บทที่ ๑

### บทนำ

#### ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คำให้การเป็นเอกสารที่ทางราชการได้จัดทำขึ้นเพื่อบันทึกเหตุการณ์ ความรู้หรือข้อมูลต่างๆ จากผู้มาให้การหรือให้ปากคำไว้แก่ทางราชการ ซึ่งถือว่าเป็นประโยชน์ต่อการบริหารราชการแผ่นดิน<sup>๑</sup> ความหมายของคำให้การในปัจจุบัน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ ได้ให้คำจำกัดความไว้ว่า “...คำให้การ (กฎ) น. ถ้อยคำหรือข้อความที่ผู้ถูกกล่าวหาหรือถูกต้องรับภาคเสธ ปฏิเสธ หรือแก้ข้อหาในคดีที่ถูกกล่าวหา หรือถูกฟ้องในคดีอาญา หรือคู่ความฝ่ายหนึ่งยกเป็นข้อต่อสู้ในคดีแพ่งหรือคดีปกครอง...”<sup>๒</sup> เมื่อพิจารณาจากความหมายดังกล่าวจะเห็นได้ว่าเป็นความหมายในปัจจุบันครอบคลุมเพียงคำให้การในกระบวนการยุติธรรมเท่านั้น แต่ในอดีตนั้นคำให้การที่ทางราชการจัดทำขึ้นยังมีเนื้อหากล่าวถึงเรื่องอื่นๆ อีกด้วย ธรรมเนียมการศึกษสงครามของไทยในอดีตมีการจัดทำคำให้การจากกลุ่มเฉลยศึกที่จับมาได้ ดังจะเห็นได้จากในร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี จ.ศ. ๑๑๘๖ กล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระยาชุมพรและกรมการเมืองชุมพรพลไปจับพม่าได้ราว ๗๐ คนเศษถึงเมืองทวายเพื่อสืบเรื่องการศึกษาสงครามระหว่างพม่ากับอังกฤษ ในร่างสารนี้ระบุถึงการส่งคำให้การมายังราชสำนักที่กรุงเทพฯ ดังนี้

พระยามหาอำมาตย์ พระยาวิจิตรณรงค์ เจ้าเมืองกรมการจับผู้คนมาได้สืบสาว จะเห็นการใดที่คิดอ่านเกลี้ยกล่อมถ่ายเททำได้ตามกำลังไพร่พลประการใดบ้าง ก็สุดแต่จะเห็นพร้อมมูลกันให้ได้ราชการ ถ้าแลสืบได้ความว่าครอบครัวรามัญไม่ระส่ำระสาย หัวเมืองรามัญข้างบนเข้าเป็นพวกอังกฤษพร้อมกับเมืองซารา เมืองเมิง เป็นปกติอยู่ จะคิดจะอ่านเอาครอบครัวโดยลำพังทางเมืองฝ่ายเหนือมิได้จะป่วยการเสียที่ขึ้นมาเปล่าพอจะจัดแจงให้นายทัพ นายกอง ชุมพรพลไปบรรจบเข้ากองเจ้าพระยามหาโยธาได้ ก็ตามแต่จะเห็นการพร้อมมูลอย่าให้คอยพระราชดำริเลย ด้วยเป็นการไกลพระเนตรพระกรรณนัก สุดแต่จะคิดอ่านเอาราชการให้ได้ ถ้าสืบรู้ราชการแลคิดอ่านประการใดก็ให้บอกลงไปให้แจ้ง บัดนี้ให้ลอกคำให้การ ให้การอ้ายพม่า ให้การมอญ ให้การทวาย ส่งขึ้นมาให้พระยามหาอำมาตย์ พระยาวิจิตรณรงค์ เจ้าเมืองกรมการจะได้ตริตรองราชการ

<sup>๑</sup> วิวัฒนา เอี่ยมประไพ, *หลักฐานทางประวัติศาสตร์* (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕), ๕๖.

<sup>๒</sup> ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔* (พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), ๒๖๐.

อนึ่งพระเจ้าละคร พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ กราบถวายบังคมขึ้นมาก่อน  
ยังหารัฐราชการเมืองมัตมะเป็นแน่ดังนี้ ให้พระยามหาอำมาตย์เอาถ้อยคำอ้ายพม่าซึ่งส่ง  
ขึ้นมานี้ให้ พระเจ้าละคร พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ ดูให้รู้ความด้วย เมื่อแลพระเจ้า  
ละคร พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน จะคิดราชการทำกับอ้ายพม่า  
ทางหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ประการใดก็สุดแท้แต่พระเจ้าละคร พระยาเชียงใหม่ พระยาลำพูน  
คิดอ่านทำเถิดด้วยเป็นที่ทำกับอ้ายพม่าอยู่แล้ว

หนังสือมา ณ วัน ๗ ๒๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก ๑ วัน ๒๒ ค่ำ ได้  
ส่งตราเมืองกำแพงเพชร ตราเมืองอุทัยธานี คำให้การอ้ายพม่า ๑๐ ฉบับให้นายนุตถือไป<sup>๓</sup>

จะเห็นได้ว่าคำให้การนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งที่ข้าราชการ หรือผู้บัญชาการทัพจะต้องนำ  
ข้อมูลที่ได้มาประกอบการพิจารณา เพื่อวางแผนหรือกำหนดทิศทางในการจัดการดำเนินงานราชการ  
ต่อไป ซึ่งธรรมเนียมของการจัดทำคำให้การของราชการนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรง  
พระนิพนธ์ไว้ว่า

ลักษณะถามคำให้การชาวต่างประเทศถึงการบ้านเมืองนั้นๆ เป็นประเพณีที่มี  
มาแต่ก่อนเหมือนกันทุกประเทศ คือถ้าได้ชนต่างชาติมาใช้อำนาจก็ดีหรือแม่ชนชาติเดียว  
กันเองได้ไปเมืองต่างประเทศมาก็ดี ถ้าเห็นว่าได้รู้ได้เห็นการงานบ้านเมืองนั้น ก็เรียกตัวมา  
ให้ราชการซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่หลายๆ คนพร้อมกันเป็นทำนองกรรมการซักไซ้ไต่ถาม และจด  
คำให้การไว้เป็นความรู้ในราชการ<sup>๔</sup>

จากตัวอย่างที่กล่าวมา ทำให้ทราบว่าเนื้อหาที่ปรากฏในคำให้การมีทั้งคำให้การที่เป็น  
ข้อมูลจากเชลยศึกที่จับมาได้ เป็นคำให้การที่ได้จากบุคคลที่เดินทางไปยังบ้านเมืองอื่น รวมทั้งเป็น  
คำให้การในชั้นศาล จึงถือได้ว่าคำให้การเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์  
ระหว่างไทยและต่างประเทศ ตลอดจนข้อมูลในด้านวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีของแต่ละ  
ประเทศ ในคำให้การแต่ละฉบับมักจะกล่าวถึงภูมิหลังของผู้ที่ให้การ ดังเช่น ในเอกสารราชการทัพ  
เวียงจันทน์ พระยาไกรศรีได้ซักถามอ้ายเสือซึ่งจมน้ำตายพรคุดตัวลงมา มีการบันทึกถึงภูมิหลังของผู้ให้  
การดังนี้

<sup>๓</sup> คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, **จดหมายเหตุ  
รัชกาลที่ ๓**, เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, ๒๕๓๐), ๘๒.

<sup>๔</sup> **ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง** (กรุงเทพฯ: แสงดาว, ๒๕๕๓), ๒๒-๒๓.

อ้ายเสียให้การว่าอายุได้ ๒๘ ปีเป็นบุตรพระยาเพชรบูรณ์บุญมา บิดาข้าพเจ้า มีบุตรชาย ข้าพเจ้า อ้ายรัก อ้ายตอน บุตรหญิงชื่ออ้อจันเป็นเมียขุนดอกไม้ อี้ดียังไม่มีผู้ภรรยาข้าพเจ้าชื่อเกิดมีบุตร ชาย ๑ หญิง ๑ (รวม) ๒ คน บ้านเรือนข้าพเจ้าอยู่ในเมืองเพชรบูรณ์ เมื่อบิดาข้าพเจ้าได้เป็นที่พระยาเพชรบูรณ์แล้วจึงเอาข้าพเจ้าลงมาถวายเป็นมหาดเล็กเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณรงค์ ครั้นถวายตัวเสร็จแล้ว ข้าฯ ก็กลับไปบ้านข้าพเจ้า...<sup>๕</sup>

ข้อความข้างต้นทำให้เห็นถึงการให้รายละเอียดเกี่ยวกับชาติกำเนิด ญาติพี่น้อง ภูมิลำเนาของผู้ที่ให้การ อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงธรรมเนียมในอดีตที่ขุนนางชั้นผู้ใหญ่นิยมส่งบุตรหลานเข้าไปถวายตัวเป็นมหาดเล็กรับใช้ในเจ้านายพระองค์สำคัญอีกด้วย นอกจากนี้ในคำให้การของเชลยที่เกี่ยวกับการศึกษาสงครามยังให้รายละเอียดเกี่ยวกับสภาพภูมิศาสตร์ หรือระยะทางจากสถานที่ต่างๆ เพื่อนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการทำศึก เช่น คำให้การของอ้ายปา ในคัดบอกเล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) กล่าวถึงระยะทางหมู่บ้านต่างๆ ที่เสียส่วยให้กับเมืองเวียงจันทน์ว่า

แต่บ้านพร้าวที่ข้าพเจ้าอยู่ ลงมาทางเมืองโคราชถึงบ้านลาดทางครึ่งวัน มีคนส่วยประมาณ ๒๐ หลังเรือน แต่บ้านลาดลงมาถึงบ้านโพทางเช้าชั้วเพล มีคนส่วยประมาณ ๕ หลังเรือน แต่บ้านโพมาถึงคูเวียงทางวันหนึ่ง มีคนส่วยประมาณสามสิบหลังเรือน แต่คูเวียงมาถึงบ้านบ่อทางครึ่งวัน บ้านบ่อมีคนส่วยประมาณสามสิบหลังเรือน แลแขวงเวียงจันทน์ลงมาทางโคราชสิ้นแขวงเพียงบ้านบ่อ แต่บ้านมาถึงแม่น้ำชีแขวงโคราชทางสองคืน<sup>๖</sup>

ในคำให้การบางฉบับยังกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอาณาจักรอีกด้วย ดังเช่น คำให้การอ้ายท้าวลาว ระบุรายละเอียดถึงเหตุการณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ ว่าเกิดแผ่นดินไหวในเมืองเวียงจันทน์ “...ฝนไม่ตกฟ้าไม่ร้องเกิดลมพายุใหญ่ หอพระแก้วหัก หอพระบางบันทักทั้ง ๒ ซ้าง หอไตรหลาย เรือนเมียเจ้าเวียงจันทน์หักยับ ๓ หลัง เรือนไพร่พลเมืองหลาย ๔๐๐ หลัง พระสังฆราชวัตรของคูตำราบอกเพี้ยกว่านว่า เกิดวิบัติต่างๆ เมืองเวียงจันทน์จะเสียแล้ว...”<sup>๗</sup> ข้อความดังกล่าว นอกจากกล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงความเชื่อเกี่ยวกับลางบอกเหตุของบ้านเมืองอีกด้วย คำให้การจึงเป็นหลักฐานชั้นต้นที่ให้รายละเอียดทางประวัติศาสตร์ ความสัมพันธ์

<sup>๕</sup> คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓**, เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, ๒๕๓๐), ๓๒.

<sup>๖</sup> เรื่องเดียวกัน, ๖๒-๖๓.

<sup>๗</sup> เรื่องเดียวกัน, ๒๘-๒๙.

กับต่างประเทศ ภูมิศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรม นับเป็นบันทึกสำคัญที่ให้รายละเอียด ซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานในเอกสารอื่น แม้ในพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ

สำหรับคำให้การมีขึ้นตั้งแต่สมัยใดนั้นไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัด ในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น แม้เอกสารต่างๆ ของราชการถูกทำลายไปเมื่อครั้งเสียกรุงครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นจำนวนมาก แต่ก็พบคำให้การจำนวน ๓ ฉบับ คือ คำให้การขุนหลวงหาวัด คำให้การชาวกรุงเก่า และคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ซึ่งเป็นบันทึกคำให้การของเชลยศึกชาวไทยที่ถูกกวาดต้อนไปกรุงอังวะเมื่อครั้งเสียกรุงครั้งที่ ๒ ส่วนคำให้การสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นปรากฏหลักฐานอยู่เป็นจำนวนมาก เนื่องจากมีการทำศึกสงครามกับอาณาจักรต่างๆ ทำให้มีการจับเชลยกวาดต้อนผู้คนและได้มีการซักถามคำให้การจากเชลย หรือผู้ที่ถูกกวาดต้อนนั้นด้วย ตัวอย่างคำให้การในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ พบคำให้การชาวอังวะ เป็นคำให้การของมะยิหวุ่น แม่ทัพชาวพม่าที่ไทยจับมาได้จากเมืองเชียงรายเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๑ ส่วนในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ พบว่ามีคำให้การมหาโค มหากฤษ ซึ่งเป็นคนไทยชาวกรุงเก่าที่ถูกจับกวาดต้อนไปพม่า ภายหลังได้บวชเป็นพระหนีกลับมาเมืองไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๓ และในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ มีการทำศึกกับประเทศรอบด้าน ได้แก่ ลาว เขมร พม่า มลายู ทำให้พบคำให้การเกี่ยวกับการสงครามครั้งนั้นเป็นจำนวนมาก

จารีตการจัดทำคำให้การของราชสำนักส่วนกลางนี้ได้ปรากฏมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏคำให้การของกลุ่มเจ้าเมืองในอาณาจักรล้านช้าง เช่น คำให้การพระยาเมืองฮาม เรื่องเมืองเชียงแตง คำให้การท้าวลองเรื่องเมืองอัตปือ คำให้การหลวงเทียมฯ เรื่องเมืองเซลาเกา เป็นต้น

คำให้การเหล่านี้ได้มีการจัดพิมพ์อยู่ในหนังสือชุดประชุมพงศาวดาร ซึ่งจัดพิมพ์ภาคที่ ๑ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรวบรวมและตรวจชำระ และได้มีการจัดพิมพ์ต่อเนื่องมาโดยตลอดจนถึงภาคที่ ๘๒ ในปี พ.ศ. ๒๕๓๗ ต่อมาองค์การคำของคุรุสภาได้จัดพิมพ์ชุดประชุมพงศาวดารอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๕๓๙ ได้มีการจัดทำประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก ซึ่งได้มีการนำคำให้การในชุดประชุมพงศาวดารที่พิมพ์แล้วแต่เดิมมาจัดพิมพ์ใหม่ พร้อมกับเพิ่มเติมคำให้การที่ยังไม่เคยพิมพ์เผยแพร่มาก่อน

นอกจากคำให้การในชุดประชุมพงศาวดารแล้ว ยังมีคำให้การที่จัดพิมพ์แยกเล่มออกมา เช่น ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง ได้แก่ คำให้การเรื่องทัพญวนสมัยรัชกาลที่ ๓ (พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖) คำให้การในชุดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ (พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐) คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม คำให้การขุนหลวงหาวัด (พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๓) ฯลฯ จะเห็นได้ว่าการจัดพิมพ์คำให้การที่ผ่านมาอย่างค่อนข้างกระจัดกระจายอยู่ตามหนังสือชุดต่างๆ ยังไม่มีการ

รวบรวมเอกสารคำให้การในแต่ละยุคหรือรัชสมัยอย่างเป็นระบบ และยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์ถึงรูปแบบการบันทึก เนื้อหา รวมทั้งภาพสะท้อนทางสังคมที่ปรากฏอยู่ในหนังสือคำให้การเหล่านั้น

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นช่วงที่มีการทำศึกสงครามกับอาณาจักรข้างเคียงอยู่บ่อยครั้ง นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าอนุวงศ์ เมืองเวียงจันทน์ได้ร่วมกับเจ้าราชบุตรโย้ เจ้าเมืองจำปาสัก แผ่ขยายอำนาจลงมาบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือและวางแผนจะเข้าโจมตีกรุงเทพฯ ทางกรุงเทพฯจึงต้องทำสงครามกับเวียงจันทน์ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๗๔ ไทยได้ทำศึกกับหัวเมืองมลายูทางใต้ เนื่องจากหัวเมืองเหล่านี้ต้องการแยกตัวเป็นอิสระ และในช่วง พ.ศ. ๒๓๗๖-๒๓๙๐ ยังได้ทำศึกกับเวียดนามที่พยายามเข้ามามีบทบาทเหนือเขมร ซึ่งศึกครั้งนี้เป็นที่รู้จักกันในนามสงครามอาณาจักรสยามยุทธ<sup>๔</sup> ด้วยเหตุนี้จึงมีเอกสารประเภทคำให้การในแต่ละศึกสงครามที่มีเนื้อหาหลากหลาย ทำให้เห็นถึงวิธีการบันทึก เหตุการณ์ สภาพสังคม ขนบธรรมเนียมประเพณี รวมทั้งภูมิหลังของผู้ให้การที่มาจากแต่ละอาณาจักร และยังเป็นเอกสารชั้นต้นที่มีข้อมูลต่างจากพระราชพงศาวดาร เนื่องจากเป็นเอกสารที่มีการซักถามจากบุคคลจริงที่อยู่ร่วมในเหตุการณ์นั้นๆ ดังเช่น คำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวงพระบาง (จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๓) กล่าวถึงเหตุการณ์ในเมืองพวนช่วงรัชกาลของเจ้าชมพู ซึ่งพยายามจะแยกตัวออกจากเมืองเวียงจันทน์ ทางฝ่ายเวียงจันทน์จึงให้เจ้านันทเสนยกทัพขึ้นไปตี เจ้าชมพูขอกองทัพจากญวนมาช่วยตีกองทัพเมืองเวียงจันทน์จนแตกพ่าย ส่วนเจ้านันทเสนขอกองทัพจากกรุงเทพฯ ให้ยกขึ้นไปช่วย ดังความที่ว่า

ญวนจึงเอาตัวเจ้าชมพูกลับคืนไป ตัวเจ้าชมพูไปเกลี้ยกล่อมกวาดครอบครัวอยู่ ณ ลาดทองใกล้เมืองพวนทางเข้าซัวเพล ญวนแบ่งกองทัพก็อยู่กับเจ้าชมพู ๕๐๐-๖๐๐ คน เจ้านันทเสนจึงบอกขอกองทัพกรุงเทพฯ ให้ยกขึ้นไปช่วย จึงโปรดให้จมนั้นเสมอใจที่เป็นพระยาศรีอัครราชกับเจ้าอิน อ้ายอนุ ยกขึ้นไปเวียงจันทน์ แต่จะเป็นคนมากน้อยเท่าใดหาทราบไม่ ครั้นกองทัพกรุงเทพฯ ยกไปถึงลาดทอง เจ้าชมพูก็พากองทัพญวนถอยไป เจ้านันทเสนจึงให้กวาดเอาครอบครัวเมืองพวนมารวมไว้ ณ ลาดทองได้ ๒ เดือน ญวนก็ยกกองทัพมาอีก เจ้านันทเสนให้กวาดครอบครัวเมืองพวนลงมา ณ กรุงเทพฯ ฯข้าฯ ก็ลงมา ณ กรุง อยู่ภายหลังเมืองพวนจะขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์เมืองหลวงพระบางประการใด ฯข้าฯ หาทราบไม่สิ้นคำเท่านี้<sup>๕</sup>

<sup>๔</sup> เดวิด เค. วย้อจ, ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับสังเขป, พิมพ์ครั้งที่ ๒, แปลจาก Thailand: A Short History, แปลโดย ชาญวิทย์ เกษรตรศิริ และคนอื่นๆ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๖), ๒๘๒-๒๘๐.

<sup>๕</sup> “คำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวงพระบาง จ.ศ. ๑๑๘๙,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอขาว, รัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๘๙, เลขที่ ๓, หน้าปลาย ๑๐-๑๔.

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่า ในคำให้การฉบับดังกล่าวระบุถึงเหตุการณ์ทัพเวียงจันทน์กับทัพกรุงเทพฯ ยกไปตีพวกญวนที่ร่วมมือกับเมืองพวน ในพ.ศ. ๒๓๓๓ ซึ่งในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ไม่ได้มีการระบุถึงชื่อแม่ทัพฝ่ายกรุงเทพฯ แต่อย่างใด แต่ในคำให้การฉบับนี้ระบุชื่อแม่ทัพคือ “จมีนเสมอใจ” ที่ไปร่วมรบกับ “เจ้าอิน” และ “อ้ายอนุ” และเมื่อพิจารณาจากการเรียกชื่อจะเห็นได้ว่าคำให้การฉบับนี้มีการชักถามและบันทึกในช่วงรัชกาลที่ ๓ เนื่องจากเป็นช่วงที่เจ้าอนุวงศ์คิดแยกตนเป็นอิสระ เอกสารของฝ่ายกรุงเทพฯ จึงใช้คำนำหน้าชื่อว่าเจ้าอนุวงศ์ว่า “อ้าย” และคำให้การฉบับนี้ยังบ่งบอกถึงการเข้ามาของกลุ่มลาวพวนที่มาตั้งถิ่นฐานในกรุงรัตนโกสินทร์อีกด้วย

นอกเหนือจากข้อมูลที่ช่วยขยายรายละเอียดจากพงศาวดารแล้ว คำให้การในสมัยรัชกาลที่ ๓ ยังสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการการทำงานของฝ่ายราชการนับตั้งแต่การชักถามข้อมูล บทบาทของข้าราชการตามหัวเมือง ดังเช่นคำให้การเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ ที่กล่าวว่า

ขุนโอดกรมการเมืองนครราชสีมาให้การว่า ณ วัน ๕ ๓ อ้ายอนุวงศ์ลงมา

ตั้งอยู่ทะเลสอ แล้วเข้าไปเบิกข่าวในเมืองนครราชสีมา คน ๓๕๐๐ คน ณ วัน ๖ ๓ คำ เพลา  
 เข้าออกจากทะเลสอ ลงมาทางตงพญาไฟ ครั้น ณ วัน ๗ ๓ คำ อ้ายอนุเวียงจันทน์ ยกมาตั้ง  
 ค่ายอยู่ศิระทะเลข้างตะวันออกประมาณคน ๗๐๐ เศษ พระยายกกระบัตร หลวงเมือง  
 หลวงนา หลวงสา (รอด) หลวงนรา พวกกันออกไปหาอ้ายอนุเวียงจันทน์ แล้วอ้ายเวียงจันทน์  
 ว่าจะเข้ากับเราหรือไม่ ถ้าไม่ยอมจะฆ่าเสีย พระยายกกระบัตร หลวงเมือง หลวงนา หลวง  
 สารอด หลวงนรา ก็ว่าจะเข้ากับอ้ายเวียงจันทน์<sup>๑๐</sup>

คำให้การของขุนโอดที่ยกมาข้างต้นแสดงให้เห็นถึงกระบวนการบันทึกคำให้การที่แสดงถึงการชักถามรายละเอียดของสถานที่ วันเวลา จำนวนไพร่พลของฝ่ายตรงข้าม รวมทั้งเหตุการณ์ บทบาทของบุคคลที่เกี่ยวข้อง คำให้การฉบับนี้สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของกรมการเมืองที่มีอำนาจการตัดสินใจในช่วงที่เจ้าเมืองคือพระยานครราชสีมากับพระยาปลัดซึ่งถือว่าเป็นตำแหน่งรองลงมาเดินทางไปราชการที่เมืองชุขันธ์<sup>๑๑</sup> ดังนั้นผู้ที่ทำหน้าที่บริหารเมืองนครราชสีมาในช่วงนี้จึงได้แก่พระยาปลัด เป็นตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญทางการปกครองและกฎหมายประจำเมือง หลวงเมือง

<sup>๑๐</sup> “สำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ.๑๑๘๙,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอขาว, รัชกาลที่ ๓, เลขที่ ๑๑/ก., หน้าต้น ๓-๔.

<sup>๑๑</sup> เจ้าพระยาทิพากรวรรจตามหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๗), ๑๘.

หลวงนา ตำแหน่งจตุสดมภ์ของเมือง และหลวงสารอดกับหลวงนรากรมการเมือง และในคำให้การฉบับนี้ยังบรรยายถึงเหตุการณ์สู้รบระหว่างชาวนครราชสีมากับกองทัพเวียงจันทน์ ดังข้อความที่ว่า

ครั้งรุ่ง ฦ วัน ๘ ค่ำ เพลาเช้าตรู่ พระยาปลัด พระยายกกระบัตร กรมการต่างคนต่างยิงปืนคนละนัด พวกครัวเข้าฟันเข้าแทง ทั้งพระสงฆ์เถรเถร ผู้หญิงในครัวหนุ่ยให้ร้อยไล่ย้ายลาวแตกไม่ผินหน้าสู้ พวกครัวฆ่าเต็มฆ่าฟันทุบตีแต่เพลาเช้าจนป่วยประมาณ ๒๐๐๐ คน ที่เหลือตายไม่เห็นเข้าไปทางเมืองนครราชสีมา หนีไปทางเมืองเวียงจันทน์ พระยาปลัด พระยายกกระบัตร กรมการบอก ข้าฯ ว่าย้ายสิทธิสานลงจากม้า พวก...แทงตาย ข้าได้เห็นแต่ปืนเครื่องทองลูกประคำทอง แล้วจับเป็นได้ ๕ คน<sup>๑๒</sup>

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นแหล่งข้อมูลเอกสารชั้นต้นที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนการการทำงานของฝ่ายราชการไทยในการซักถามข้อมูลจากเชลย หรือผู้มาให้การ อีกทั้งยังทำให้ข้อมูลหรือรายละเอียดบางอย่างที่ช่วยเสริมข้อมูลจากเอกสารอื่นๆ ได้เป็นอย่างดี ตลอดจนทำให้เห็นถึงสภาพสังคมและวัฒนธรรม การเมือง การปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่นอกเหนือจากการทำนุบำรุงการพระศาสนาและศิลปวัฒนธรรมภายในราชอาณาจักรแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างกรุงรัตนโกสินทร์กับกลุ่มคนต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับหรือติดต่อสัมพันธ์ในอาณาจักรทั้งการสงคราม การทูต หรือการค้า ตลอดจนบทบาทของสามัญชนในประวัติศาสตร์ไทย และยังเป็นเอกสารชั้นต้นที่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบอักษร อักษรวิธีที่ใช้ รวมถึงวิธีการบันทึกที่ใช้ในคำให้การ

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจะศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจากเอกสารต้นฉบับในบัญชีหมวดจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔) ที่เก็บรักษาและให้บริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งจะศึกษารูปแบบการใช้อักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึก เพื่อให้เข้าใจถึงรูปแบบเอกสารที่ใช้ในการบันทึก ตลอดจนศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาของคำให้การแต่ละประเภท ภาพสะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏอยู่ในคำให้การ ซึ่งผลของการศึกษาสามารถนำไปใช้ศึกษาตีความด้านประวัติศาสตร์ หรือสภาพสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในเอกสารอื่นๆ และเป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์หนังสือคำให้การในยุคสมัยอื่นๆ ต่อไป

<sup>๑๒</sup> “สำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ.๑๑๘๙,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอขาว, รัชกาลที่ ๓, เลขที่ ๑๑/ก., หน้าต้น ๗-๙.

### ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

๑. เพื่อศึกษารูปแบบอักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึกในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. เพื่อศึกษาเนื้อหาที่ปรากฏในคำให้การประเภทต่างๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๓. เพื่อศึกษาภาพสะท้อนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ สภาพสังคมและวัฒนธรรมจากคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

### สมมติฐานของการศึกษา

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรูปแบบอักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึกที่เป็นลักษณะเฉพาะ และมีข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับภาพสะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรมที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในเชิงประวัติศาสตร์ช่วงรัชกาลที่ ๓ ได้

### ขอบเขตการศึกษา

๑. ศึกษาคำให้การที่เก็บรักษาและให้บริการอยู่ที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึกสำนักหอสมุดแห่งชาติ โดยเลือกเอกสารที่ใช้จากบัญชีหมวดจดหมายเหตุสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔)
๒. ศึกษาเฉพาะคำให้การที่ปรากฏเป็นชื่อเรื่องหรือใจความสำคัญที่อยู่ในบัญชีหมวดจดหมายเหตุสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔) ของหอสมุดแห่งชาติ ทั้งหมด ๗๓ รายการ ดังต่อไปนี้



ตารางที่ ๑ รายชื่อหนังสือคำให้การที่เก็บรักษาและบริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก  
สำนักหอสมุดแห่งชาติ

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่ เอกสาร	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑.	๑๑๘๘	๔	คำให้การ	ผู้ถือหนังสือไปตรวจราชการที่เมือง นางรองว่าเจ้าเมืองเวียงจันทน์ยก กองทัพมากวาดต้อนอพยพครัวเมือง นครราชสีมาไปราษฎรแขวงเมือง นางรองตื่นตกใจอพยพหนีเข้าป่า	
๒.	๑๑๘๙	๓	คำให้การ	คำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวง- พระบาง	
๓.	๑๑๘๙	๑๑/ก.	สำเนาคำให้การ	ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ เป็นขบถ	
๔.	๑๑๘๙	๑๑/ข.	คัดบอก เล่ม ๒	ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ เป็นขบถ	
๕.	๑๑๘๙	๑๑/ง.	คัดบอก เล่ม ๙	ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ เป็นขบถ	
๖.	๑๑๘๙	๑๑/จ.	คัดบอก เล่ม ๙	ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ เป็นขบถ	
๗.	๑๑๙๑	๕	คำให้การ	ว่าด้วยราชการทัพญวน	
๘.	๑๑๙๗	๑	คำให้การ	ว่ามีเขมรประมาณ ๒๐ คน เข้ามาปล้น และมัดไว้กับได้เกลี้ยกล่อมให้ไปเป็น พวกฟ้าทลหาราชการทัพญวน	
๙.	๑๑๙๘	๑	คำให้การ	ไพร่หลวงล้อมพระราชวัง ๔ คนเดิม ทำงานอยู่ในกรมช้าง แล้วสมัครมาเป็น ไพร่หลวงล้อมพระราชวัง	
๑๐.	๑๒๐๐	๙๔/ก.	คัดบอก	คำให้การนายเพมเขมรว่าด้วยข้อ ราชการทัพญวน	
๑๑.	๑๒๐๑	๔	คำให้การ	คำให้การของอ้ายถ่อญวนเรื่องข้อ ราชการทัพญวน	
๑๒.	๑๒๐๑	๓๐	คำให้การ	คำให้การแขกกบฏเมืองไทร	

ตารางที่ ๑ รายชื่อหนังสือคำให้การที่เก็บรักษาและบริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก  
สำนักหอสมุดแห่งชาติ (ต่อ)

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่ เอกสาร	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๓.	๑๒๐๑	๑๑๘	คำให้การ	คำให้การวันหมัดอาหลี เรื่อง ราชการทัพเมืองไทร	
๑๔.	๑๒๐๑	๑๒๑	คำให้การ	คำให้การวันหมัดอาหลี แก่พระยา กลันตันว่าด้วยราชการทัพเมืองไทร	
๑๕.	๑๒๐๑	๑๔๓	คำให้การ	คำให้การนายรักขาราชการทัพเมืองไทร	
๑๖.	๑๒๐๑	๒๑๑	จดคำให้การ	คำให้การอ้ายตุลาแขก เรื่องหลบหนี ซึ่งเจ้าพระยามรราชเกณฑท์ให้ลากปืน ใหญ่	
๑๗.	๑๒๐๑	๓๑๗	สำเนาคำให้การ	คำให้การเจะยาปา เจะประหิมว่าด้วย ข้อราชการทางเมืองกลันตัน	
๑๘.	๑๒๐๑	๓๑๗/ก.	สำเนาคำให้การ	คำให้การเจะหย่าแหมว่าด้วยเรื่องข้อ ราชการทางเมืองกลันตัน	
๑๙.	๑๒๐๑	๓๑๘	สำเนาคำให้การ	คำให้การนายจันว่าด้วยเรื่องนาง ทรัพย์จะยบุตรสาวให้กับนายจัน	
๒๐.	๑๒๐๑	๓๑๙	สำเนาคำให้การ	คำให้การอ้ายกาหรี อ้ายหา อ้ายเต เรื่องกองทัพไทย	
๒๑.	๑๒๐๒	๑	คำให้การนายกร	เรื่องทำตะกรุดเสกน้ำมนต์ให้ราษฎร นิยมยินดี	
๒๒.	๑๒๐๒	๒	คำให้การนายกลิน	เรื่องทำตะกรุดเสกน้ำมนต์ให้ราษฎร นิยมยินดี	

ตารางที่ ๑ รายชื่อหนังสือคำให้การที่เก็บรักษาและบริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก  
สำนักหอสมุดแห่งชาติ (ต่อ)

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่ เอกสาร	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๒๓.	๑๒๐๒	๔๓	คัดบอกราชการ ทัพญวน ทูลถวาย เล่ม ๓	<ul style="list-style-type: none"> <li>- คำให้การพระยานราชิราชกรมการเมืองพระตะบอง เรื่องราชการทัพญวน</li> <li>- คำให้การจินบุญเรื่ององค์อิมพาครอบครัวที่ไปอยู่เมืองโพธิสัตว์กับเรื่องฝรั่งรบกับจีน</li> <li>- คำให้การตั้งถาวรต (ถั่วแก่รด) เรื่ององค์อิมหนีไปอยู่เมืองโพธิสัตว์และเขมรรวมกำลังรบกันกับญวน</li> <li>- คำให้การนายสุคน้องชายสนองโสเมืองโพธิสัตว์ เรื่องครอบครัว</li> <li>- คำให้การนายคงขามเมืองพระตะบองว่าองค์อิมกวาดต้อนครอบครัวไป และเขมรรวบรวมกำลังสู้รบญวน</li> </ul>	
๒๔.	๑๒๐๒	๔๔	คำให้การ	คำให้การเสมียนเมาชาวเขมรเมืองกำปอด เรื่องญวนเกณฑ์ให้ราษฎรทำค่ายทำทางและส่งเจ้าหญิง ๓ องค์ ไปเมืองไซ่งอน ส่วนองค์แป้นทำโทษที่พนมเปญ เขมรพร้อมใจรบกับญวน	เหลือเพียงหน้าปก ตัวเล่มสูญหาย
๒๕.	๑๒๐๒	๔๗	คัดคำให้การทูต เขมร	คำให้การทูตเขมรซึ่งนำศุภอักษรและเครื่องบรรณาการไปถวายเจ้าเวียดนาม	
๒๖.	๑๒๐๒	๑๗๙	หนังสือคำให้การ หลวงศรีประตุกา	เรื่องพระยาสงขลาใช้ให้ไปสืบเครื่องยศและเร่งรัดดอกไม้เงินทอง ณ เมืองตรังกานู	

ตารางที่ ๑ รายชื่อหนังสือคำให้การที่เก็บรักษาและบริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก  
สำนักหอสมุดแห่งชาติ (ต่อ)

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่ เอกสาร	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๒๗.	๑๒๐๒	๑๙๗	สำเนาคำให้การ	คำให้การ นายเลียน ว่าด้วยเรื่องรับ เบี้ยหวัด หมื่นชำนาญให้หมื่นนิพนธ์ ภักดี	
๒๘.	๑๒๐๓	๙๐	ร่างสารตรา	- คำให้การนายกลัด นายกรุส ขุน หมื่นกองพระวิเศษโยธา ว่าพระวิเศษ โยธาผู้ถึงแก่กรรมยังไม่ส่งทองหลวง - คำให้การทองมี ภรรยาพระวิเศษ โยธา เรื่องพระวิเศษโยธาคุมไพรไป ร้อนทอง	
๒๙.	๑๒๐๓	๑๐๑	สำเนาคำให้การ	- นายน้อยปิ่นตา ว่าด้วยเรื่องวงศ์ สกุลที่เป็นพญาเชียงใหม่ - พระยาละคร - พระยาลำพูน	
๓๐.	๑๒๐๓	๑๐๒	คำให้การ	คำให้การนายแสงว่าด้วยเรื่องทำชู้กับ อำแดงทศ ภรรยาพระพิไชยสงคราม	
๓๑.	๑๒๐๕	๑๕	คำให้การ	ท้าวเพี้ย เมืองตะโปน เมืองวังและเมือง ระนอง เรื่องพาครอบครัวหนีไปส่งญวน	
๓๒.	๑๒๐๕	๑๖	จดหมาย	คำให้การอ้ายวาญวนว่าด้วยอ้ายญวน จัดตั้งค่าย	
๓๓.	๑๒๐๕	๓๐	คำให้การ	ท้าวเขื่อนแก้วเมืองตะนาวผู้ไปสืบ ราชการเมืองมะตะเลิม	
๓๔.	๑๒๐๕	๑๔๗/ก.	สำเนาคำให้การ ทูตเล่ม ๑ เรื่อง จำทูลพระราช- สาส์นออกไปกรุง ปักกิ่ง	คำให้การทูตว่าด้วยเรื่องจำทูลพระ ราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่งและลัทธิ ธรรมเนียมของกรุงปักกิ่ง	

ตารางที่ ๑ รายชื่อหนังสือคำให้การที่เก็บรักษาและบริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก  
สำนักหอสมุดแห่งชาติ (ต่อ)

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่ เอกสาร	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๓๕.	๑๒๐๕	๑๗๑/๑	สำเนาคำให้การ ทูตเล่ม ๑ เรื่อง จำทูลพระราช- สาส์นออกไปกรุง ปักกิ่ง	คำให้การทูตว่าด้วยเรื่องจำทูลพระ ราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่งและลัทธิ ธรรมเนียมของกรุงปักกิ่ง	
๓๖.	๑๒๐๕	๑๔๗/ก/๒	สำเนาคำให้การ ทูตเล่ม ๒ เรื่อง จำทูลพระราช- สาส์นออกไปกรุง ปักกิ่ง	คำให้การทูตว่าด้วยเรื่องจำทูลพระ ราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่งและลัทธิ ธรรมเนียมของกรุงปักกิ่ง	
๓๗.	๑๒๐๕	๑๔๗/๒	สำเนาคำให้การ ทูตเล่ม ๒ เรื่อง จำทูลพระราช- สาส์นออกไปกรุง ปักกิ่ง	คำให้การทูตว่าด้วยเรื่องจำทูลพระ ราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่งและลัทธิ ธรรมเนียมของกรุงปักกิ่ง	
๓๘.	๑๒๐๖	๔	คัดคำให้การ	อ้ายญวนที่จับได้	
๓๙.	๑๒๐๖	๗	คัดข้อราชการ ทัพญวน	คำให้การทัพญวน	
๔๐.	๑๒๐๖	๘	คำให้การ	หลวงยกกระบัตร พระสุริยเมืองตาก ไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม ได้ข่าว ว่าพม่าเตรียมการจะยกไปตีพวกลาย แดง อังกฤษไม่ไว้ใจจัดการป้องกัน เมืองเมาะตำเลิม	

ตารางที่ ๑ รายชื่อหนังสือคำให้การที่เก็บรักษาและบริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก  
สำนักหอสมุดแห่งชาติ (ต่อ)

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่ เอกสาร	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๔๑.	๑๒๐๖	๑๐	คำให้การ	- นายดีลาวให้การว่าด้วยราชการ เมืองนครพนม - ขุนณรงค์ภักดีให้การว่าด้วยพม่ายก กองทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองยางแดง เมือง กะเต็งติ เมืองมัตมะ	
๔๒.	๑๒๐๗	๔	คำให้การ	พระยาจักรี พระกุเชน พระยาวงสา ให้การเรื่องพระยาเขมร ๑๐ คน คิด หาอุบายกำจัดกองทัพไทยให้ออกจาก บ้านเมือง	
๔๓.	๑๒๐๗	๕	คำให้การ	ขุนเทพสิรี ขุนสรีระวังไพร ให้การ เรื่องสืบราชการเมืองเมาะตำลิม	
๔๔.	๑๒๐๗	๒๓๓	คำให้การของ มหาชัย	เรื่องถามราชการเมืองพัง	
๔๕.	๑๒๐๗	๒๓๔	คำให้การของ เมืองพิษณุโลก	ญวนเมืองพิษณุโลกหนีลงมากรุงเทพฯ	
๔๖.	๑๒๐๗	๒๓๕	คำให้การของ หลวง ยกกระบัตร เมืองตาก	ว่าด้วยไปสืบราชการเรื่องพม่ารบกับ พวกยางแดงและราชการต่างๆ ที่ เมืองเชียงใหม่	
๔๗.	๑๒๐๗	๒๓๖	คำให้การของ ท้าวสิทธิมงคล	เรื่องการตั้งเมืองเชียงรายและเขต แดนเมืองเชียงราย	
๔๘.	๑๒๐๘	๒	สำเนาคำให้การ	คำให้การอ้ายเงย อ้ายมีชื่อญวน ๖ คน เรื่องซ้อราชการทัพญวน	
๔๙.	๑๒๐๘	๒/ก.	สำเนาคำให้การ	คำให้การอ้ายทนมเขมรว่าด้วยซ้อ ราชการทัพญวน	

ตารางที่ ๑ รายชื่อหนังสือคำให้การที่เก็บรักษาและบริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก  
สำนักหอสมุดแห่งชาติ (ต่อ)

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่ เอกสาร	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๕๐.	๑๒๐๘	๓	สำเนาคำให้การ	คำให้การพระยาราชเดชะ พระยาบวร นายก พระยารัทธิธรรมาธิปัตย์ เรื่องคุม เครื่องบรรณาการกับศุภอักษรของ พระองค์ด้วงส่งไปเมืองญวน	
๕๑.	๑๒๐๘	๒๘	คำให้การ	คำให้การเพี้ยเทียมชายเมืองพวนเกี่ยว ด้วยเรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นกบฏ	
๕๒.	๑๒๐๘	๓๓	สำเนาคำให้การ เล่ม ๑	คำให้การจันทน์เรื่องบรรทุกสินค้าไป จำหน่ายเมืองบาหลี	
๕๓.	๑๒๐๘	๓๓/ก.	สำเนาคำให้การ เล่ม ๒	คำให้การจันทน์เรื่องบรรทุกสินค้าไป จำหน่ายเมืองบาหลี	
๕๔.	๑๒๐๘	๓๓/ข.	สำเนาคำให้การ เล่ม ๑	คำให้การจันทน์เรื่องบรรทุกสินค้าไป จำหน่ายเมืองบาหลี	
๕๕.	๑๒๐๘	๑๑๔	คำให้การ	หลวงปลัด, หลวงยกกระบัตร เมืองคำ เรื่องพระยาพิชัยโลกให้จัดแจงให้ เมืองคำทำส่วยทอง	
๕๖.	๑๒๐๙	๖	สำเนาคำให้การ พระยาราชเดชะ พระยาเขมร	ให้การเรื่องคุมสิ่งของของพระองค์ด้วง ลงไปเมืองญวน	
๕๗.	๑๒๐๙	๗	คัดบอกพระยา มหาธิราช	- สำเนาคำให้การนายคง นายอบ นายมาก เรื่องพระองค์ด้วงจะให้คุม ของออกมาทางเรือ - สำเนาคำให้การ นายคง นายอบ นายมาก เขมร เรื่องตั้งเถาตมถูกทำ โทษเมืองกำปอด - สำเนาคำให้การออกญาเสนาธิเบศ ว่าด้วยข้อราชการทัพเมืองญวน	

ตารางที่ ๑ รายชื่อหนังสือคำให้การที่เก็บรักษาและบริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก  
สำนักหอสมุดแห่งชาติ (ต่อ)

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่ เอกสาร	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๕๘.	๑๒๐๙	๙	สำเนาคำให้การ	เรื่องพระยาราชเดช ผู้คุมสิ่งของของ พระองค์ด้วงไปเมืองญวนกลับมา	
๕๙.	๑๒๐๙	๑๑	สำเนาคำให้การ	ตั้งเถาเวียน ตั้งเถาเอนและในสงคราม เขมรเรื่องเจ้าเวียดนามตาย	
๖๐.	๑๒๐๙	๑๒	สำเนาคำให้การ	พระยาเขมรเรื่องเป็นผู้คุมบรรณาการ ของพระองค์ด้วงไปเมืองญวนกลับมา	
๖๑.	๑๒๐๙	๕๓	คำให้การ	คำให้การท้าวพญาเมืองสิบสองปับนา	
๖๒.	๑๒๐๙	๑๖๕	คำให้การ	หลวงพลเมืองตาก เรื่องมองสายเอ และมองฉินทุก	
๖๓.	๑๒๑๐	๑	คำให้การ	หลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์สรรพยา เรื่องไปสืบข้อราชการทางเมืองญวน	
๖๔.	๑๒๑๐	๕๔	คำให้การ	ว่าด้วยราชการทัพเมืองเชียงตุง	
๖๕.	๑๒๑๐	๑๕๕	สำเนาคำให้การ	จินโบ้วว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรา กำเริบ	
๖๖.	๑๒๑๐	๑๕๕/ก.	สำเนาคำให้การ	จินโบ้วว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรา กำเริบ	
๖๗.	๑๒๑๐	๑๕๕/ข.	สำเนาคำให้การ	จินยี่ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรา กำเริบ	
๖๘.	๑๒๑๐	๑๕๕/ค.	สำเนาคำให้การ	แดงจูชี้ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมือง ฉะเชิงเทรากลำเริบ	
๖๙.	๑๒๑๑	๕	จดหมายเหตุ คำให้การ ตั้งเค้าสุ	เรื่องไปสืบราชการทางเมืองญวน ได้ ความว่ามีกำปั่นฝรั่ง ๑๘ ลำ มา ทอดสมออยู่ที่เกาะเทอเทียนแล้วทำ ค่ายอยู่ที่เกาะนั้น	
๗๐.	๑๒๑๑	๓๓	คำให้การ	คำให้การอุปราชเมืองพงให้แก่ อุปราชเมืองหลวงพระบางในคราวที่ ลงมาเฝ้า	



ตารางที่ ๑ รายชื่อหนังสือคำให้การที่เก็บรักษาและบริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก  
สำนักหอสมุดแห่งชาติ (ต่อ)

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่ เอกสาร	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๗๑.	๑๒๑๑	๓๘	คำให้การ	ว่าด้วยราชการทัพเมืองเชียงตุง	
๗๒.	๑๒๑๒	๓๕	คำให้การ	พระยานาได้ ทำวคามงคลและทำว จันทน์เมืองหลวงพระบางให้การเรื่อง ไปสืบราชการทัพเมืองเชียงรุ่ง	
๗๓.	๑๒๑๓	๖	คำให้การ	- บอกเรื่องราวเกี่ยวกับเหตุการณ์ เมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนาสมัย นายหน่อคำกับหน่อมหาไชย - รายชื่อคนเมืองลำพูนทำเครื่อง ราชบรรณาการลงมาส่ง	

### ขั้นตอนการศึกษา

๑. การเตรียมข้อมูล
  - ๑.๑ ศึกษาความหมายและลักษณะของคำให้การประเภทต่างๆ และแนวทางการวิเคราะห์ โดยการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องจากงานวิจัย หนังสือ และบทความ
  - ๑.๒ กำหนดขอบเขตหนังสือคำให้การที่จะศึกษา
๒. การเก็บรวบรวมข้อมูล
  - ๒.๑ เก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารหนังสือคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เป็นต้นฉบับที่เก็บรักษาและให้บริการอยู่ที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึกสำนักหอสมุดแห่งชาติ ในกลุ่มเอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ โดยอ่าน และศึกษาเอกสารเป็นรายชิ้น
  - ๒.๒ ถ่ายถอดเนื้อหาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นภาษาไทยปัจจุบัน
๓. การวิเคราะห์ข้อมูล
  - ๓.๑ นำข้อมูลที่ได้มาศึกษาในด้านอักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึก
  - ๓.๒ นำข้อมูลจากการปริวรรตถ่ายถอดมาศึกษาวิเคราะห์เนื้อหา
  - ๓.๓ นำข้อมูลที่ได้ทั้งหมดมาตรวจสอบ ประเมินผล และแก้ไข
๔. การนำเสนอผลการศึกษา นำเสนอโดยวิธีการเรียบเรียงและนำเสนอผลงานวิจัยโดยวิธีการวิเคราะห์เชิงพรรณนาประกอบตารางตามความเหมาะสม

### ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้ทราบถึงรูปแบบอักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึกในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. ทำให้ทราบถึงเนื้อหาที่ปรากฏในคำให้การประเภทต่างๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๓. ทำให้ทราบถึงภาพสะท้อนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมจากคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสามารถนำไปเป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในรัชสมัยดังกล่าว หรือศึกษาร่วมกับเอกสารโบราณที่เกี่ยวข้องได้ต่อไป

### คำนิยามศัพท์เฉพาะ

คำให้การ หมายถึง เอกสารของทางราชการที่จัดทำและเรียบเรียงขึ้นจากการสอบถามบุคคลต่างๆ ที่เป็นเชลยศึก ผู้ที่เดินทางไปสืบราชการ หรือผู้ที่เดินทางไปต่างประเทศ รวมทั้งการสอบถามในกระบวนการยุติธรรม หรือในชั้นศาล

### ข้อตกลงเบื้องต้น

๑. ชื่อของเอกสาร จะใช้ชื่อเต็มจากใบทะเบียนที่ติดอยู่กับเอกสารต้นฉบับ ตามด้วยปี จ.ศ. และ พ.ศ. เช่น คำให้การผู้ถือหนังสือไปตรวจราชการที่เมืองนางรอง จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙) คำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวงพระบาง จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เป็นต้น

กรณีเป็นคำให้การที่แทรกอยู่ในเอกสารอื่น ผู้วิจัยจะใช้คำว่า “คำให้การใน...” นำหน้าชื่อเอกสารต้นฉบับนั้นๆ เช่น คำให้การในคัตบอกล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) คำให้การในคัตบอกรื้อราชการทัพญวนทูลถวาย จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)

๒. การถ่ายทอดเนื้อความจากเอกสารต้นฉบับหนังสือคำให้การ จะถ่ายทอดเป็นภาษาไทยปัจจุบัน แต่ในกรณีชื่อเมือง หรือชื่อบุคคลอันเป็นชื่อเฉพาะ จะคงการเขียนตามอักษรวิธีเดิมในต้นฉบับไว้

๓. การอ้างอิงเนื้อความจากเอกสารต้นฉบับตัวเขียนคำให้การ จะระบุรายละเอียดไว้ในวงเล็บท้ายข้อความที่อ้างอิง เริ่มจากหมวด (จ.ศ.) และเลขที่เอกสาร ดังตัวอย่าง

แลพระยาอุปราชาจะยกไปเป็นคนเท่าใดไปเมื่อเดือนใด ฯฯฯ หาได้ถามลูกค้าไม่ แล้วลูกค้าพูดจาว่ามาถึงเมืองตาก จึงได้ยินว่ากองพม่าจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่ แต่ที่เมืองตากนั้นพระยาตากกรมการก็ไม่มีความสามารถ ได้จัดแจงแต่งผู้คนออกไปสืบราชการ แลกะเกณฑ์เตรียมทัพไว้กับบ้านกับเมือง แต่ราษฎรพูดจาเป็นกลัวภัยพม่าอยู่ทุกคน

(จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๑๐)

## บทที่ ๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประเด็นในการศึกษา ได้แก่ ความหมายและประเภทของคำให้การ พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

### ความหมายของคำให้การ

คำให้การถือเป็นหลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์ชั้นต้น และถือได้ว่าเป็นเอกสารทางราชการ อีกทั้งยังถือได้ว่าเป็นจดหมายเหตุเนื่องจากการเป็นบันทึกร่วมสมัยที่เขียนขึ้นในช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกับที่เกิดเหตุการณ์ขึ้น และมีคุณค่าในฐานะที่เป็นจดหมายเหตุร่วมสมัย ให้ข้อมูลในบางเรื่องได้เป็นอย่างดี สำหรับความหมายของคำให้การนั้นมีผู้ให้ความหมายไว้ต่างกัันดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในหนังสืออักขราภิธานศรับท์ของหมอบลัดเลย์ ซึ่งเป็นพจนานุกรมที่มีการอธิบายความหมายของคำในภาษาไทย จัดทำเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ให้คำนิยามไว้ว่า “...ให้การ, คือการที่เขาจัดแจง บังคับให้คนทำการต่างๆ, อย่างหนึ่งบอกเรื่องความให้เขาฟังเมื่อเปนจำเลยนั้น...”<sup>๑</sup>

สมเด็จพระยาธรรมาธิบดีราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายเพิ่มเติมถึงลักษณะของคำให้การไว้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๔ ว่า เป็นเอกสารของทางราชการที่ซักถามผู้รู้เรื่องราวประเพณี หรือชาวต่างประเทศ หรือผู้ที่เดินทางไปต่างประเทศมาให้การไว้เพื่อเป็นประโยชน์แก่ทางราชการ ดังความที่ว่า

หนังสือซึ่งเรียกว่า “คำให้การ” เหล่านี้เป็นจดหมายเหตุประเภท ๑ ซึ่งรัฐบาลให้ถามเรื่องราวไว้จากผู้รู้เห็น ด้วยประเพณีแต่ก่อนมา ถ้ารัฐบาลใดได้ชาวต่างประเทศที่รู้การทำงานบ้านเมืองมา ก็ดี ถ้าแม้ชนชาวประเทศของตนเอง ได้ไปรู้เห็นการทำงานบ้านเมืองต่างประเทศมาก็ดี ถ้าแลการทำงานบ้านเมืองต่างประเทศนั้นเป็นประโยชน์ที่รัฐบาลต้องการจะรู้ก็เอาตัวชาวต่างประเทศที่รู้เห็นการทำงานมา ให้เจ้าพนักงานซักไซ้ไต่ถามข้อความที่อยากจะรู้ แลจดเป็นคำให้การขึ้นเสนอต่อรัฐบาล<sup>๒</sup>

<sup>๑</sup> แดน ปิช บรัดเลย์, หนังสืออักขราภิธานศรับท์ Dictionary of the Siamese language (กรุงเทพฯ: องค์การการค้าของกรุงสุภา, ๒๕๑๔), ๓๕๒.

<sup>๒</sup> ประชุมพงศาวดาร, เล่ม ๑๑, ประชุมพงศาวดารภาค ๑๓ และภาค ๑๔ (พระนคร: องค์การค้าของกรุงสุภา, ๒๕๐๗), ๒๖๙.

นอกจากนั้นคำให้การยังครอบคลุมถึงการซักถามข้อมูลในการศึกษาสังคมจากเฉลยศึก หรือผู้ที่เดินทางไปสืบราชการ โดยรัฐ หรือหน่วยงานราชการจะต้องเป็นผู้ซักถาม ถือเป็นจารีตที่ปฏิบัติกันในระบบราชการของไทยในอดีต ดังที่สุเนตร ชุตินธรานนท์ อธิบายไว้ว่า

เป็นการให้ปากคำที่มีนัยสัมพันธ์กับการใช้อำนาจควบคุมจัดการให้เกิดขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นการกระทำผ่านอำนาจรัฐ ที่ปรากฏชัดได้แก่จารีตอันถือปฏิบัติอยู่ในกระบวนการยุติธรรม...จารีตการให้การนั้นมีได้ถือปฏิบัติแต่ในกรอบกระบวนการยุติธรรมเท่านั้น หากแต่เป็นวัตรปฏิบัติปกติในราชการงานเมืองอื่นด้วย หนึ่งในนั้นได้แก่การ “ถามเอาถ้อย” จากปัจจัยามิตรที่ถูกจับกุมมาได้<sup>๓</sup>

อย่างไรก็ตามความหมายของคำให้การในสมัยหลังได้จำกัดความแคบลง เหลือเพียงคำให้การที่มีการซักถามในกระบวนการยุติธรรมเท่านั้น ดังตัวอย่างจากหนังสือพจนานุกรมกฎหมาย บรรจุกำตั้งแต่โบราณจนถึงปัจจุบันกาล (พ.ศ.๒๕๗๔) ของขุนสมุหราชคดี (ไป๋ โปรรุคปต์) ที่กล่าวถึงคำให้การว่า เป็น “...(๑) คำที่พยานเบิกความในคดี (๒) ข้อความที่จำเลยให้การแก้ฟ้องโจทก์...”<sup>๔</sup> และพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ ให้ความหมายไว้ว่า “...คำให้การ (กฏ) น. ถ้อยคำหรือข้อความที่ผู้ถูกกล่าวหาหรือถูกต้องรับภาคเสธ ปฏิเสธ หรือแก้ข้อหาในคดีที่ถูกกล่าวหาหรือถูกฟ้องในคดีอาญา หรือคู่ความฝ่ายหนึ่งยกเป็นข้อต่อสู้ในคดีแพ่งหรือคดีปกครอง...”<sup>๕</sup>

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า คำให้การ หมายถึง เอกสารของทางราชการที่จัดทำและเรียบเรียงขึ้นจากการสอบถามบุคคลต่างๆ ที่เป็นเฉลยศึก ผู้ที่เดินทางไปสืบราชการทัพบ หรือผู้ที่เดินทางไปยังต่างประเทศ ซึ่งได้รู้เห็นสิ่งต่างๆ ในบ้านเมืองอื่น รวมถึงการสอบถามข้อมูลที่ได้จากการให้ปากคำของโจทก์ จำเลย หรือพยานในกระบวนการยุติธรรม หรือในชั้นศาล

<sup>๓</sup> คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๐, “คำชี้แจง,” ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก*, เล่ม ๑๐ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), (๒๓)-(๒๔).

<sup>๔</sup> เรื่องเดียวกัน, (๒๓).

<sup>๕</sup> ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔* (พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), ๒๖๐.

### พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระนามเดิมว่า “พระองค์เจ้าชายทับ” เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับเจ้าจอมมารดาเรียม เสด็จพระราชสมภพ ณ พระราชวังเดิม เมื่อวันที่จันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะแมพศก จ.ศ.๑๑๔๙ ตรงกับวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๓๐<sup>๖</sup> ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งขณะนั้นสมเด็จพระราชบิดาทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ต่อมา พ.ศ. ๒๓๔๙ สมเด็จพระราชบิดาทรงได้รับการอุปราชากิเชกเป็นพระมหาอุปราช จึงทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้าทับ เมื่อทรงเจริญพระชันษา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ผู้เป็นสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีโสกันต์พระองค์เจ้าทับ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต่อมาเมื่อครบปีที่ทรงพระผนวช ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทรงพระผนวชเฉพาะพระพักตร์ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม<sup>๗</sup>

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒ แห่งราชวงศ์จักรี พระองค์เจ้าทับได้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เมื่อวันที่ ๑๐ เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีระกาเบญจศก จ.ศ. ๑๑๗๕ ตรงกับวันที่ ๑๒ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๖ ได้ทรงกำกับราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระตำรวจว่าความฎีกา และรับราชการต่างๆ ต่างพระเนตรพระกรรณ ทั้งยังบำเพ็ญพระราชกุศลเลี้ยงพระ ตั้งโรงงานหน้าวังท่าพระเลี้ยงดูราษฎรมิได้ขาด ในช่วงนี้พระองค์ได้ทรงรับผิดชอบในการแต่งสำเภาหลวงออกไปค้าขายที่เมืองจีน ได้พระราชทรัพย์กลับมาถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ และเพิ่มพูนรายได้ให้กับราชสำนักมากมาย ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงตรัสเรียกพระนามของพระองค์ว่า “เจ้าสัว” เสมอมา

นอกจากนี้พระองค์ยังได้เป็นแม่กองอำนวยการในการสร้างป้อมน้อยใหญ่ทั่วพระนคร เช่น ป้อมพระโคนชัย ป้อมศัตรูพินาศ ป้อมนารายณ์ปราบศัตรู ป้อมจักรกรุด ป้อมปราการ ป้อมกายสิทธิ์ ป้อมผีเสื้อสมุทร และป้อมนาคราช อีกทั้งยังทรงเป็นแม่กองในการสร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวัง สำหรับเป็นพระราชอุทยานอีกด้วย ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ พม่ายกกองทัพเข้ามาตั้งยั้งฉางอยู่ ณ ปลายด่านเมืองกาญจนบุรี เพื่อเตรียมทำศึกสงครามกับกรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่ทัพคุมพลหนึ่งหมื่นไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่แม่น้ำน้อย เมืองกาญจนบุรี พร้อมกับกองทัพของ

<sup>๖</sup> สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๙ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), ๒๑๙.

<sup>๗</sup> ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๐ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๐), ๔๓.

พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ที่คุมทัพอยู่ที่เมืองเพชรบุรี เมื่อกองทัพทั้งสองตั้งขัดตาทัพ อยู่จนเข้าฤดูฝน ไม่มีกองทัพพ่ายมาเนื่องจากเมืองมณีปุระก่อกบฏ พม่าจึงต้องส่งกำลังไปปราบ ทำให้ต้องถอยทัพกลับ ทางกรุงเทพฯจึงได้มีตราเรียกกองทัพทั้งสองคืนกลับมา<sup>๘</sup>

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ในรัชกาลที่ ๒ นั้น ทรงรับผิดชอบพระราชภาระต่างพระเนตรพระกรรณสมเด็จพระราชาธิบดีเป็นอันมาก และทรงมีอำนาจว่าราชการเป็นสิทธิ์ขาดในเรื่องต่างๆ ดังที่จอห์น ครอว์เฟ็ด ทูตแห่งผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่อินเดียส่งมาเจรจาทางพระราชไมตรีในรัชกาลที่ ๒ ได้บันทึกถึงพระองค์ไว้ว่า

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ประทับอยู่กลางห้องโถงใหญ่ซึ่งตกแต่งเน้นหนักไปทางแบบจีน มีกระจกเงา เครื่องแก้วของฮอลันดา บังตาตะเกียง และโคมแบบจีนประดับอยู่ตามผนังและแขวนห้อยลงมาจากเพดาน กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงให้การต้อนรับคณะทูตเมื่อคณะทูตเข้ามา กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ทรงชี้ไปที่พรมปูทางออกไปเพื่อให้แขกเมืองนั่ง เช่นเดียวกับชาวสยามผู้มียศบรรดาศักดิ์อื่นๆ เจ้านายพระองค์นี้มีพระวรกายล่ำและค่อนข้างอ้วนฉุด้วยไขมัน ทรวดทรงเทอะทะและหยาบกร้าน กริยาท่าทีเคร่งขรึมหนักแน่น มองดูจากภายนอกพระองค์มีพระชนมายุมากกว่าที่เป็นจริง

.....

เป็นธรรมเนียมของราชสำนักแห่งนี้ที่แขกเมืองจะต้องเข้าเฝ้าเจ้านายพระองค์นี้ก่อนที่จะเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน เรื่องราชการไม่ว่าในกรมกองใดอยู่ในพระหัตถ์ของพระองค์ทั้งสิ้น พระองค์ทรงแสดงพระปรีชาสามารถให้เป็นที่ประจักษ์ในพระราชภารกิจที่พระองค์ทรงได้รับมอบหมาย เรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับความสุขของบ้านเมืองหรือสงคราม การติดต่อกับต่างประเทศหรือกฎระเบียบของบ้านเมือง การกำหนดนโยบายและความยุติธรรมจะเป็นไปตามพระประสงค์ของเจ้านายพระองค์นี้ทั้งสิ้น เรื่องต่างๆ แทบจะไม่มีการนำขึ้นเสนอต่อพระเจ้าแผ่นดิน ยกเว้นในกรณีที่ต้องการความเห็นชอบของพระเจ้าแผ่นดินเป็นขั้นสุดท้าย ตัวแทนของรัฐบาลในระดับรองลงมา ต่างอยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้านายพระองค์นี้ทั้งสิ้น และไม่มีอำนาจที่จะปฏิบัติใดๆ หากไม่ได้รับความเห็นชอบจากพระองค์ เหตุนี้ข้าราชการดังกล่าวจะเข้าเฝ้าพระองค์วันละสองเวลา...<sup>๙</sup>

<sup>๘</sup> สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒, ๑๖๔-๑๖๗.

<sup>๙</sup> นันทนา ตันติเวสส และคนอื่นๆ, รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ชุดที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๙), ๙-๑๐.

ด้วยพระปรีชาสามารถทางการเมืองการปกครองที่กล่าวมานี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตเมื่อ วันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอก ฉศก จ.ศ. ๑๑๘๖ ตรงกับ วันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ พระสังฆราช พระราชาคณะผู้ใหญ่ พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีผู้ใหญ่ ตลอดจนขุนนางข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ร่วมประชุมกันและมีความเห็นว่าพระเจ้าลูกเธอองค์ใหญ่ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณมาช้านาน สมควรที่จะรับราชสมบัติสืบไป จึงทูลเชิญเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินลำดับที่ ๓ แห่งพระราชวงศ์จักรี และมีการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ พร้อมทั้งได้ทรงตั้งกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ ให้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า ทรงสถาปนาเจ้าจอมมารดาเรียม พระราชมารดาขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย<sup>๑๐</sup>

พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีดังต่อไปนี้

### ด้านการปกครอง

ในด้านการปกครอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตั้งบ้านเป็นเมือง ๒๕ เมือง ส่วนใหญ่อยู่ทางภาคอีสาน และได้ทรงตราพระราชกำหนดโจรห้าเส้น ให้ราษฎรช่วยกันดูแลระมัดระวังภัยจากโจรผู้ร้ายภายในรัศมี ๕ เส้นจากบ้านเรือนของตน อีกทั้งยังมีการตั้งกลองวินิจฉัยภัยรี เพื่อให้ราษฎรตีกลองร้องทุกข์ได้ตลอดเวลา<sup>๑๑</sup>

พ.ศ. ๒๔๘๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ออกประกาศพระราชกำหนดเกี่ยวกับเรื่องการค้าฝิ่น โดยทรงมุ่งเน้นถึงความมุ่งหมายของรัฐบาลที่จะกำจัดฝิ่นให้หมดไป พร้อมทั้งพระราชทานอภัยโทษแก่ผู้ที่มีฝิ่นไว้ในครอบครอง แต่นำมามอบให้กับรัฐบาล ก็ยังได้ทรงประกาศว่าจะดำเนินการอย่างไม่หยุดยั้งที่ปราบปรามผู้ลักลอบค้าฝิ่น<sup>๑๒</sup> ทั้งนี้ได้มีการปราบปรามฝิ่นครั้งใหญ่ ตั้งแต่ภาคกลางจนถึงภาคใต้ เริ่มแต่ปราณบุรีไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชปากหนึ่ง และตะกั่วป่าถึงถลางปากหนึ่ง สามารถ จับกุมผู้ค้าและผู้สูบและยึดฝิ่นมาได้ ๓,๗๐๐ ก้อนเศษ ฝิ่นสุก ๒ หาบ จึง

<sup>๑๐</sup> เจ้าพระยาทิพากรวรรวรวงศาหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๗), ๑-๒.

<sup>๑๑</sup> สุทธิพันธ์ ชูทรานนท์, “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชัน, ๒๕๕๔), ๒๐๐.

<sup>๑๒</sup> วอเตอร์ ฟรานซิส เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, แปลโดยนิจ ทองโสภิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐), ๓๐.

โปรดให้เฝ้าหน้าพระที่นั่งสุทธานาวารีย์ กลักผืนนั้นได้นำมาหลอมเป็นพระพุทธรูปนามพระพุทธรูปเสฏฐมุนี ประดิษฐานอยู่ที่ศาลาการเปรียญ วัดสุทัศนเทพวราราม<sup>๑๓</sup>

### ด้านเศรษฐกิจ

ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเป็นรัชสมัยที่ได้รับการยกย่องว่ามีความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจเป็นอย่างยิ่ง มีการส่งเสริมการค้าสำเภากับจีน โดยรัฐเปิดโอกาสให้ขุนนางและพ่อค้าจีนทำการค้าขายได้ และเมื่อเฮนรี เบอร์นีย์ มาทำสนธิสัญญาได้นำกำปั่นแบบตะวันตกเข้ามา เรือสินค้าแบบไทยก็ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเรือสำเภาไปเป็นเรือกำปั่นเนื่องจากเดินทางได้รวดเร็วกว่านั่นเอง<sup>๑๔</sup>

ด้านการทำมาหากินของราษฎร ทรงพยายามช่วยเหลือการประกอบอาชีพของราษฎรให้ดียิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้จากในปีเถาะเบญจศก จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เกิดภาวะฝนแล้ง ไร่นาเสียหาย พระองค์ได้ให้นำข้าวในฉางหลวงออกมาจำหน่ายให้แก่ราษฎรในราคาถูกลงและส่งเสริมให้ชาวนาทำนาในปีต่อมาให้ได้ ๒ ครั้ง เพื่อให้ได้ข้าวที่มากพอ

ด้านภาษีอากร ทรงมีพระราชดำริว่าการเก็บภาษีค่านาแบบเดิมคือนาประเภท “นารายคง” ของราษฎรจะต้องเสียให้แก่ราชการ แต่ “นารายคง” ที่เป็นนาของข้าราชการนั้นไม่ต้องเสีย เป็นการไม่ยุติธรรมเป็นอย่างยิ่ง จึงทรงออกกฎหมายใน พ.ศ. ๒๓๖๗ มีสาระสำคัญคือยกเลิกการบังคับซื้อข้าวจากราษฎรในราคาถูกลงและให้เก็บภาษีค่านาทั้งนารายคงและนารายคงนับว่าเป็นการช่วยเหลือชาวนาเป็นอย่างมาก<sup>๑๕</sup>

นโยบายทางเศรษฐกิจที่สำคัญในรัชสมัยนี้คือการเปิดการค้าเสรีโดยทรงยกเลิกสินค้าผูกขาดโดยรัฐ จากเดิมในสมัยรัชกาลที่ ๒ มี ๒๐ รายการลดลงเหลือ ๗ รายการ เมื่อทำสนธิสัญญาเบอร์นีย์แล้วลดเหลือ ๒ รายการ นโยบายนี้ได้ส่งผลให้รัฐมีรายได้ลดลง จึงต้องหันมาใช้วิธีเก็บภาษีในระบบเจ้าภาษีนายอากรที่ให้เอกชนเป็นผู้ดำเนินการผูกขาดในการจัดเก็บภาษีสินค้าและผลผลิตแทนรัฐ<sup>๑๖</sup> และในรัชกาลนี้มีการตั้งภาษีใหม่อีก ๒๘ ชนิด ตัวอย่างเช่น ภาษีอากรบ่อนเบี้ยเงิน อากรห่วย ภาษีกระทะ ภาษีน้ำมันต่างๆ ภาษีฝ้าย ภาษียาสูบ ภาษีพริกไทย ฯลฯ ทำให้รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อน

<sup>๑๓</sup> เจ้าพระยาทิพากรวรรวรงศา มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๘๑.

<sup>๑๔</sup> บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งสมัยพระนั่งเกล้าฯ, ๗๗.

<sup>๑๕</sup> กระทรวงศึกษาธิการ, กรมวิชาการ, แนวพระราชดำริแก้รัชกาล, ๓๐.

<sup>๑๖</sup> บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งสมัยพระนั่งเกล้าฯ, ๙๔.



นอกจากนี้การตั้งเมืองใหม่ต่างๆ ในรัชกาลนี้ยังส่งผลให้การจัดเก็บส่วยสำคัญมีระบบมากขึ้น และสามารถนำส่วยเหล่านี้มาเป็นสินค้าสำคัญในการค้าขายกับต่างประเทศอีกด้วย ตลอดจนการขุดลอกคูคลองหรือการขุดคลองเส้นใหม่ในรัชกาลของพระองค์ยังเป็นการส่งเสริมให้เกิดความสะดวกต่อการคมนาคมติดต่อและเพิ่มพูนรายได้ให้กับชุมชนที่อยู่บริเวณเส้นทางคลองต่างๆ อีกด้วย เช่น การขุดคลองสุนัชนอนเชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่กลอง พ.ศ. ๒๓๗๑ การขุดลอกคลองบางขุนเทียน พ.ศ. ๒๓๗๔ การขุดลอกคลองพระโขนง พ.ศ. ๒๓๘๐ เป็นต้น

### ด้านศาสนา

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำนุบำรุงพระศาสนาให้มั่นคงและเจริญรุ่งเรือง ทรงปฏิสังขรณ์และสร้างพระอารามใหม่เป็นอันมาก เช่น วัดราชโอรส วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นต้น อีกทั้งทรงสร้างพระพุทธรูปปฏิมากรฉลองพระองค์อุทิศถวายรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถวายพระนามว่าพระพุทธรูปยอต่างจุฬาลงโลก และพระพุทธรูปเลิศล้ำตามลำดับ และโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรูปสำหรับเป็นพระประธานในวัดต่างๆ เช่น วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดราชนันทาราม เป็นต้น

ด้านการศึกษาพระธรรม ได้ทรงสร้างพระปริยัติธรรมไว้สำหรับพระภิกษุสงฆ์ มีการนิมนต์พระมาถวายพระธรรมเทศนาในพระบรมมหาราชวังเป็นประจำ และทรงตั้งโรงงานเพื่อเลี้ยงดูแก่ยาจกฉวนพิภพ ทรงมีพระราชศรัทธาเสด็จทรงบาตรทุกเช้าอยู่เสมอมิได้ขาด ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือเรื่องพระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “...แต่ถึงจะเสด็จออกอยู่จนดึกเท่าไร เวลาเช้าคงเสด็จลงทรงบาตรตามเวลาไม่ได้เคลื่อนคลาด...”<sup>๑๗</sup> และพอถึงเวลา ๔ โมงเช้าก็จะเสด็จออกท้องพระโรงเพื่อทรงศีลและถวายสังฆทานพระราชศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาในเรื่องดังกล่าวนี้ นายมี ได้กล่าวไว้ในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าเสด็จทรงบาตรทุกเช้า ไม่เว้นแม้วันที่ทรงพระประชวร ดังความในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ของนายมี ที่กล่าวไว้ว่า

วันละร้อยไม่ถอยพระกุศล	ไม่ประดลเลือกหน้ามหาเถร
เสมอกันชั้นหนึ่งถึงสามเณร	จนสิ้นเกณฑ์บิณฑบาตรองอตรา
ไม่เว้นวันจนชั้นประชวรพระยอด	ก็ไม่ทอดข้าวบาตรที่ปรารณา

<sup>๑๗</sup> พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องพระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๓๕. พิมพ์ในทรงบำเพ็ญพระราชกุศลที่หน้าพระศพพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าทิพยาลังการ มิถุนายน ๒๔๓๕), ๑๒.

ผู้ดำรงทรงทวนทนา

เข้าอุตสาห์มิให้ขาดทรงบาตรทาน ฯ<sup>๑๘</sup>

### ด้านการศึกษา

ในด้านการศึกษานั้นกล่าวได้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงที่ให้ความสำคัญกับการศึกษาอย่างแท้จริง ทรงให้ความสนพระราชหฤทัยในการฟื้นฟูหนังสือประเภทตำราความรู้วิชาการมากกว่าวรรณกรรมที่เน้นความบันเทิง ดังจะเห็นได้จากทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นแตงจินตามณี เพื่อเป็นตำราในการแต่งคำประพันธ์สำหรับพระราชโอรสและชนทั้งปวง โดยมีการอธิบายเพิ่มเติมและแก้ไขให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นกว่าจินตามณีฉบับเก่าของพระโหราธิบดีสมัยกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้มีการจารึกข้อมูลสรรพวิชาการต่างๆ ลงในจารึกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เมื่อครั้งบูรณะปฏิสังขรณ์วัดครั้งใหญ่ใน พ.ศ. ๒๓๗๔ โดยแบ่งเป็นหมวดความรู้ต่างๆ เช่น หมวดประวัติวัด หมวดพุทธศาสนา หมวดวรรณคดี หมวดทำเนียบ หมวดประเพณี หมวดสุภาสิต และหมวดอนามย เป็นต้น ซึ่งในกลอนเพลงยาวพระราชปรารภ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่จารึกอยู่ในตำราเพลงยาวกลบทและอักษร ได้แสดงให้เห็นถึงพระราชดำริในการสร้างฟื้นฟูตำราที่เป็นความรู้สำหรับบ้านเมืองมากกว่าบันเทิงคดีทั่วไปอย่างเพลงยาว ดังคำกลอนที่ว่า

ด้วยกอนเกล้าลูกตระกูลปราชญ์	ทั้งเชื้อชาติชนผู้ดีมีศศักดิ์
ย่อมฝึกหัดศึกษาข้างอาลักษณ์	ล้วนรู้หลักพากย์พจน์กลบทกลอน
ทุกวันนี้มีแต่พาลสันดานหยาบ	ประพดึบาปเสียสิ้นแผ่นดินกระฉ่อน
จะหาปราชญ์เจียนจะขาดพระนคร	จึงขอพรพุทธาไตรยาคุณ
อันกฤษบุตรจะสืบไปภายหน้า	จงปรีชาเข้มแข็งทุกหมื่นขุน
ให้ฝึกใฝ่ในกุศลผลบุญ	อย่ามัวมุ่นฝันฝาสุราบาน
ฟังสั่งเสปสปรุสสุจริต	รู้ชั่วชอบประกอบกิจเป็นแก่นสาร
สดับเรื่องปัญญาปรีชาชาญ	สุภาสิตพิสดารหมั่นอ่านเรียน
อันอักษรกลอนเพลงนักเลงเล่น	จะรักใคร่ให้พอเป็นแต่พาเหียร
อย่าหลงไหลในฝักปากคิดพากเพียร	แท้บาปเบียดตนตามรูปนามธรรม
ก็ทรงทราบว่สังวาสนี้บาดจิต	ย่อมเป็นพิษกับสัลเลขคือเนกขัม
แต่บูชาไว้ให้ครบจบลำน่า	เป็นที่สำราญมนัสผู้มัสการ <sup>๑๙</sup>

<sup>๑๘</sup> นายมี มหาเด็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๐. พิมพ์เฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีนาคม ๒๕๐๖), ๒๙-๓๐.

<sup>๑๙</sup> ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๑๐), ๔๙๗-๔๙๘.

## ด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ

### ๑. ความสัมพันธ์กับหัวเมืองมลายู

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองมลายูในช่วงรัชกาลที่ ๓ นี้ถือว่าเป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายอำนาจของไทยต่อหัวเมืองมลายูในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวคือช่วงในเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น หัวเมืองมลายูทั้งหลายแข็งเมืองแยกตนเป็นอิสระ แม้ว่าต่อมาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงรวบรวมบ้านเมืองเป็นปึกแผ่นอีกครั้ง แต่ก็ได้มีการตีหัวเมืองมลายูเหล่านี้แต่อย่างใด เนื่องจากไม่มีเวลาที่จะทำสงครามทางด้านใต้ พระราชาอาณาจักร จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๓๒๘ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช สมเด็จพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จยกทัพไปปราบพม่าทางใต้ และยกทัพไปตีเมืองปัตตานีได้เป็นผลสำเร็จ ช่วงเวลาเดียวกันนี้อังกฤษเริ่มแผ่ขยายอิทธิพลในคาบสมุทรมลายู เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ บริษัทอีสต์อินเดียได้ขอเช่าเกาะหมากจากสุลต่านเมืองไทรบุรี พระยาไทรบุรีอับดุลละโมก़รัมชะ กลัวกองทัพไทยไปตีเมืองไทรบุรีจึงยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมาก โดยมีข้อสัญญาว่าอังกฤษจะช่วยป้องกันศัตรูที่จะมาทำร้ายเมืองไทรบุรีทุกทิศทุกทาง แต่อังกฤษแก้สัญญาเหลือเฉพาะการป้องกันเกาะหมากเท่านั้น ต่อมาเมื่อพระยาไทรบุรีอับดุลลามาอ่อนน้อมต่อไทย และต้องการเกาะหมากคืน จึงรบกับอังกฤษ ใน พ.ศ. ๒๓๓๔ กองทัพเมืองไทรบุรีแพ้ต่ออังกฤษจึงต้องยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมากปีละ ๖,๐๐๐ เหรียญ ยอมให้อังกฤษซื้อเสบียงอาหารที่เมืองไทรบุรีมายังเกาะหมากได้โดยไม่เสียภาษี และต่อมาเมื่อเกิดเหตุการณ์โจรสลัดโจมตีเกาะหมากใน พ.ศ. ๒๓๔๓ ทางอังกฤษเข้าใจว่าพระยาไทรบุรีอับดุลละเข้าด้วยโจรสลัด จึงข่มขู่ขอเช่าที่ดินบริเวณตรงข้ามเกาะหมาก ที่อังกฤษเรียกว่า “ปรอวินซ์ เวลเลสลี” เพิ่มค่าเช่าอีก ๔,๐๐๐ เหรียญ รวมเป็น ๑๐,๐๐๐ เหรียญต่อปี ที่บริเวณนั้นจึงตกเป็นของอังกฤษตั้งแต่นั้นมา<sup>๒๐</sup>

เมื่อพระยาไทรบุรีอับดุลละ โมก़รัมชะ ถึงแก่อนิจกรรม ตนกูปะแงรันซึ่งเป็นบุตรชายคนโตได้สืบตำแหน่งต่อมา พระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ได้ส่งกองทัพไปช่วยไทยรบพม่า ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ และยกกองทัพไปตีเมืองแปรกลับมาเป็นประเทศราชของไทยอีกครั้ง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ รัชกาลที่ ๒ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยา ครั้น พ.ศ. ๒๓๖๓ มีข่าวว่าพม่าเตรียมยกทัพมาตีไทย มีข่าวลือมาถึงกรุงเทพฯ เจ้าพระยาไทรคอบคิดกับพม่า ปีต่อมาตนกุมอ้อมน้องชายเจ้าพระยาไทรบุรี ฟ้องต่อพระยานครศรีธรรมราชว่าเจ้าพระยาไทรบุรีเอาใจเผื่อแผ่ข้าศึก พร้อมทั้งมีหลักฐานเป็นหนังสือที่เงินลิมหอยได้มาจากเรือพม่า หนังสือดังกล่าวเป็นรับสั่งเจ้าอังวะถึงเจ้าพระยาไทรบุรีให้ยกกองทัพมลายูมาตีไทยข้างใต้ เมื่อเนื้อความทั้ง ๒ ทางสอดคล้องเช่นนี้ จึงมีตราโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาไทร

<sup>๒๐</sup> สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุขที่ ๒, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒, ๑๗๒-

บุรีเข้ามากรุงเทพฯ เจ้าพระยาไทรบุรีทราบความจึงแข็งเมือง ทางราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์ จึงให้พระยานครศรีธรรมราชลงไปตีเมืองไทรบุรี เมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๓๖๔ เจ้าพระยาไทร หนีไปอยู่ในเขตอิทธิพลอังกฤษที่เกาะหมาก พระยานครศรีธรรมราชจึงตั้งพระภักดีบริรักษ์ (แสง) บุตรชายเป็นพระยาอภัยธิเบศร์ ผู้รักษาเมืองไทรบุรี<sup>๒๑</sup> และต่อมาได้เกิดปัญหาขึ้นที่เมืองเปร์ค โดยทางเปร์คไล่ข้าราชการไทยออกจากเมือง และหันไปส่งส่วยกับรัฐสลังงอร์ เมื่อทหารจากรัฐสลังงอร์เข้ามาเก็บส่วยในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ กำลังทหารเหล่านั้นกลับปล้นราษฎร สุลต่านเปร์คจึงขอให้ไทยช่วยเหลือ พระยานครศรีธรรมราชจึงเตรียมยกทัพมาช่วย นายโรเบิร์ต ฟูลเลอร์ตัน ข้าหลวงประจำเกาะหมากทราบเรื่อง ได้มายับยั้งมิให้ไทยขยายอำนาจลงไปแต่ไม่เป็นผล จึงเจรจาขอให้ไทยยกเลิกส่วยพร้อมกับส่งเรือรบมาคุมเชิงกองทัพไทยที่เมืองตรัง พระยานครศรีธรรมราชตกลงกับผู้แทนอังกฤษว่าจะให้อังกฤษใกล้เคียงข้อพิพาทระหว่างไทยกับสลังงอร์

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๓๖๘ อังกฤษได้ส่งร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี มาเจริญสัมพันธไมตรี และทำสัญญาทางการค้า รวมทั้งเจรจาตกลงเกี่ยวกับสถานการณ์ทางมลายู เนื่องจากขณะนั้นอังกฤษกำลังทำศึกสงครามอยู่กับพม่า ผลของการทำสัญญาครั้งนี้ไทยต้องยอมรับอำนาจอังกฤษในเปร์ค และสลังงอร์ รวมทั้งรับรู้ถึงอำนาจอังกฤษที่เกาะหมากและดินแดนเวลลูลีย์ และอังกฤษยอมรับอำนาจของไทยในไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปัตตานี ตลอดจนยอมรับและรับรองในสัญญาว่าจะไม่สนับสนุนพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) กับพรรคพวกที่หมัดอำนาจไปแล้วให้กลับมาชิงเมืองไทรบุรี และให้พระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) ออกจากเกาะหมาก โดยจัดให้ไปอยู่ที่มะละกา ส่วนเรื่องทางกลันตันและตรังกานู ทางไทยต้องรับรองว่าจะไม่ไปยุ่งกับกิจการค้าของอังกฤษเป็นการตอบแทน อังกฤษก็จะไม่ยึดเอารัฐทั้ง ๒ นี้ไปเป็นของตนเช่นกัน<sup>๒๒</sup>

หลังจากที่ได้มีการทำสนธิสัญญาเบอร์นี ความยุ่งยากทางหัวเมืองมลายูได้เกิดขึ้นอีกครั้ง โดยเฉพาะที่เมืองไทรบุรี เนื่องจากสาเหตุหลัก ๒ ประการคือปัญหาด้านเศรษฐกิจใน พ.ศ. ๒๓๗๒ ที่เกิดภาวะฝนแล้ง และพ.ศ. ๒๓๗๔ น้ำท่วมใหญ่ทำให้พืชผลเสียหาย ข้าวมีราคาแพง ประกอบกับนโยบายของไทยที่ให้ข้าราชการเชื้อสายไทยมาปกครองเมืองไทรบุรีได้สร้างความไม่พอใจให้กับชาวเมืองเป็นอย่างมาก ด้วยเหตุนี้ต้นฤดูเดือนหลานพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) ที่หนีไปอยู่สมารังโพร ได้เกลี้ยกล่อมชาวมลายูเมืองต่างๆ ที่เมืองไทรบุรี พระยาอภัยธิเบศร์ (แสง) เจ้าเมืองไทรบุรีกับคนไทยต้องหนีมาอยู่ที่เมืองพัทลุง การที่ต้นฤดูเดือนยี่เมืองไทรได้ ทำให้เมืองกลันตัน ตรังกานู และแขก ๗ หัวเมืองในปัตตานีเดิมก่อนการกบฏตาม เจ้าพระยานครศรีธรรมราชให้พระสุรินทร์ข้าหลวงในกรมพระราชวังบวรบอกไปยังเมืองสงขลาให้เกณฑ์กองทัพหัวเมืองแขกทั้ง ๗ แต่แขกเหล่านั้นกลับบิตพลัว พระสุรินทร์จึง

<sup>๒๑</sup> สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒, ๑๗๖.

<sup>๒๒</sup> วอเตอร์ ฟรานซิส เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, ๑๒๑.

เรียกพวกกรมการเมืองมาทำโทษ แล้วเรียกเอาทรัพย์สินเงินทอง หัวเมืองเหล่านั้นจึงแข็งเมืองเป็นกบฏทุกเมือง ทางกรุงเทพฯ จึงส่งกองทัพออกไปช่วยพระยาสงขลาอีก ๔ ทับ<sup>๒๓</sup>

อย่างไรก็ตามกองทัพกรุงเทพฯ ที่ส่งไปครั้งแรกนั้น ไม่สามารถปราบหัวเมืองทั้ง ๗ ได้ เพราะทางกลันตันและตรังกานูคอยช่วยเหลืออยู่ ดังนั้น พ.ศ. ๒๓๗๕ แม่ทัพไทยทั้ง ๔ กองทัพ จึงส่งหนังสือกราบบังคมทูลขอกองทัพใหญ่ลงไปช่วย รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ลงไปปราบ แต่เมื่อยกทัพไปถึงสงขลา เจ้าพระยานครศรีธรรมราช ตีเมืองไทรบุรีคืนได้สำเร็จ ตนกูเด่น และพวกกบฏคนสำคัญฆ่าตัวตายทั้งหมด ผลจากสงครามครั้งนี้ทำให้เจ้าเมืองต่างๆ ยอมรับอำนาจไทยตามเดิม ได้แก่ พระยาสาย พระยารามัญ พระยาระแงะ ส่วนพระยายะลาถูกจับได้ พระยาหนองจิกป่วยตาย และพระยาอิริงเป็นคนไทยจึงไม่ได้กบฏ พระยากันตันได้เสนอขอไถ่เมืองคืนเป็นเงิน ๓๐,๐๐๐ เหรียญ และใช้เงินคืนกองทัพอีก ๒๐,๐๐๐ เหรียญ พร้อมกับจะส่งตัวพระยาตานีที่หนีไปกลันตันให้ ด้านเมืองตรังกานูนั้นเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ได้ให้คนถือหนังสือไปว่ากล่าว แต่พระยาตรังกานูไม่ตอบรับแต่อย่างใด เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) จึงต้องใช้วิธีบีบบังคับทางอ้อมโดยให้พระยาสงขลาไปเกลี้ยกล่อมตนกูมา ซึ่งเป็นเชื้อสายพระยาตรังกานู ที่มีความขัดแย้งกันมาก่อน และหนีไปอยู่เมืองสิงา ให้มาเป็นเจ้าเมืองตรังกานูแทน ตนกูมายอมรับที่จะเป็นเจ้าเมือง ทางกรุงเทพฯ จึงถอดพระยาตรังกานูคนเก่าออก<sup>๒๔</sup>

เหตุการณ์ความไม่สงบในเมืองไทรบุรีได้เกิดขึ้นอีกครั้งหลังจากผ่านไปไม่ถึง ๑๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๓๘๑ ตนกูอับดุลลา หลานเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแฉรัน) สมคบกับโจรสลัดวันมาลี ปล้นสะดมในบริเวณเกาะภูเก็ต จนถึงก่อการกบฏยึดเมืองไทรบุรีอีกครั้งหนึ่ง ขณะนั้นเจ้าพระยานครฯ กับพระยาสงขลา กำลังเข้ามาช่วยงานพระเมรุสมเด็จพระศรีสุลาลัยในกรุงเทพฯ ตนกูอับดุลลายึดได้ไทรบุรี สตูล ปะลิส (ครั้งนี้เมืองปัตตานี ยะหริ่ง และสายบุรีไม่ได้เข้าร่วมด้วยเหมือนครั้งก่อน) พระยาอภัยธิเบศร์ (แสง) หนีเข้ามาเมืองพัทลุง กองกำลังกบฏยกเข้าตีเมืองตรังได้ และให้วันมาลีเป็นผู้ครองเมือง พร้อมกับวางแผนที่จะเตรียมตีเมืองสงขลา เจ้าพระยานครฯ จึงเตรียมกำลังคนจากนครศรีธรรมราชและพัทลุงไปตีเมืองสตูลคืนเพื่อตัดกำลังพวกกบฏ และทางอังกฤษได้ทำตามสนธิสัญญาโดยตรึงกำลังปิดล้อมทางทะเล ทางกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราชกับพระยาศรีพิพัฒน์ยกทัพเรือออกจากกรุงเทพฯ และสามารถตีเมืองไทรบุรีคืนได้เป็นผลสำเร็จ หัวหน้าฝ่ายกบฏได้หนีไปชายแดนอังกฤษ ทหารของโจรวันมาลีถอนออกจากเมืองตรัง และพวกโจรที่ล้อมเมืองสงขลาสลายตัวหนีออกจากราชอาณาจักรไปในที่สุด<sup>๒๕</sup>

<sup>๒๓</sup> เจ้าพระยาทิพากรวรรวรวงศาหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๔๔

<sup>๒๔</sup> เรื่องเดียวกัน, ๔๙.

<sup>๒๕</sup> วอเตอร์ ฟรานซิส เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, ๑๓๔.

เมื่อตีเมืองไทรบุรีได้คืนนั้นเจ้าพระยานคร (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรม เจ้าพระยายมราชและพระยาศรีพิพัฒน์เห็นว่าไทรบุรีอยู่ห่างไกลพระนคร ดูแลปกครองลำบาก พลเมืองส่วนมากนับถืออิสลาม จึงต้องให้เจ้าขามลาญปกครองกันเองจะดีกว่า จึงมีหนังสือกราบบังคมทูล และรัชกาลที่ ๓ ทรงเห็นชอบ ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ จึงแบ่งหัวเมืองมลายูออกเป็น ๔ เมืองคือไทรบุรี ปะลิส กะบิงปาสู สตุล และโปรตให้เจ้าขามลาญปกครองกันเอง โดยตนกูอาหุ่ม ญาติพระยาไทร (ปะแงรัน) เป็นพระยาไทรบุรี ตนกูอาสันเป็นเจ้าเมืองกะบิงปาสู และตนกูเสตอุเซนเป็นเจ้าเมืองปะลิส

ส่วนด้านเมืองกลันตันนั้น เมื่อพ.ศ. ๒๓๗๘ พระยากลันตันถึงแก่อนิจกรรม ทางไทยสนับสนุนให้ตนกูสนิปากแดงผู้เป็นลูกชายขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทน ทำให้พระยาบาโงผู้น้องและตนกูปะสาผู้เป็นหลานชายไม่พอใจ เมื่อเกิดเหตุการณ์กบฏที่เมืองไทรบุรีในปี พ.ศ. ๒๓๘๒ ตนกูปะสาได้ชักชวนพระยาบาโงต่อต้านอำนาจพระยากลันตัน (สนิปากแดง) พระยาศรีพิพัฒน์จึงต้องยกกองทัพไปตั้งที่สายบุรีชายแดนกลันตัน และออกคำสั่งให้พระยากลันตันและฝ่ายตนกูปะสา พระยาบาโง ไปเจรจาทกลงกันที่สงขลา ด้านพระยาบาโงหนีไปตรังกานู ส่วนพระยากลันตันและฝ่ายตนกูปะสาทกลงยอมความกันที่เมืองสงขลา แต่ต่อมาทั้งสองเกิดเหตุขัดแย้งอีกในปี พ.ศ. ๒๓๘๕ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แยกเอาตนกูปะสาไปเป็นเจ้าเมืองหนองจิก และให้พระยาบาโงไปอยู่ด้วย และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๘๘ ตนกูปะสาได้เป็นพระยาตานี<sup>๒๖</sup>

สถานการณ์ในหัวเมืองมลายูเริ่มดีขึ้นเป็นลำดับ ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ ตนกูปะแงรัน ซึ่งเป็นเจ้าพระยาไทรบุรีคนเก่า ได้รับอนุญาตให้กลับมาয়เมืองไทรบุรี และได้ตระหนักว่าการกบฏที่ผ่านมาไม่ทำให้เกิดผลดี จึงได้ส่งบุตรชายชื่อตนกูตาอิ เข้ามาถวายรัชกาลที่ ๓ และทำจดหมายทูลเกล้าฯ ขอพระราชทานอภัยโทษ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองไทรบุรีอีกครั้งหนึ่ง โดยให้ตนกูอาหุ่มย้ายไปครองเมืองกะบิงปาสูแทน

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิเทโศบายในการจัดการและระงับความขัดแย้งในหัวเมืองมลายูได้เป็นที่เรียบร้อย ส่งผลให้อำนาจของไทยในหัวเมืองมลายูมั่นคงยิ่งขึ้น และมีความสุขตลอดต่อมาจนถึงสิ้นรัชกาล

## ๒. ความสัมพันธ์กับเวียงจันทน์

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้เกิดศึกสงครามที่เรียกว่า “ศึกเจ้าอนุ” เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ ตรงกับช่วงที่เจ้าอนุวงศ์เป็นกษัตริย์เวียงจันทน์ ภูมิลำเนาของเจ้าอนุวงศ์นั้น ทรงเป็นพระราชโอรสในพระเจ้าสิริบุญสาร ในช่วงที่ทรงพระเยาว์ได้เสด็จมาประทับอยู่ที่กรุงธนบุรี เนื่องจากพระเจ้าสิริบุญสารเกิดความขัดแย้งกับพระเจ้ากรุงธนบุรี ปรากฏความว่าเวียงจันทน์ไปติดต่อกับอังวะ และทางเมืองเวียงจันทน์ได้

<sup>๒๖</sup> วอเตอร์ ฟรานซิส เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, ๑๓๙.

ยกกองทัพไปโจมตีทัพพระวอพระตาที่มาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระพิโรธ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก (รัชกาลที่ ๑ ในเวลาต่อมา) ยกทัพไปตีเวียงจันทน์ใน พ.ศ. ๒๓๒๒ กวาดต้อนครัวลาว และทรัพย์สินต่างๆ รวมทั้งพระแก้วมรกตลงมาที่กรุงธนบุรี เจ้าอนุวงศ์จึงต้องเสด็จมาอยู่ในฐานะ “องค์ประกัน” ที่ราชสำนักไทย โดยประทับอยู่ที่วังบางยี่ขัน ย่านชุมชนบ้านปูน ทรงศึกษาวิชาความรู้ต่างๆ และคุ้นเคยกับเจ้านายไทยมาโดยตลอด ครั้นเจริญพระชนมายุ ๒๖ พรรษา ได้เสด็จกลับเวียงจันทน์ไปรับตำแหน่งอุปราช ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๔๖ ได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์เวียงจันทน์ ทรงพระนามว่าพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชที่ ๓ หรือพระสีหะตะนุ

สถานการณ์ทางการเมืองในดินแดนอาณาจักรล้านช้างในสมัยนั้น แบ่งออกเป็น ๓ รัฐ คือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ ซึ่งตัดขาดจากกันตั้งแต่สิ้นรัชสมัยพระเจ้าสุริยวงศาในปี พ.ศ. ๒๒๓๘ เวียงจันทน์นั้นอยู่ระหว่าง ๒ อาณาจักรใหญ่จึงต้องส่งเครื่องราชบรรณาการให้ทั้งกรุงเทพฯ และเว้ หรือเวียดนาม ซึ่งทั้งสองต่างถือว่าเวียงจันทน์เป็นประเทศราชของตน ลักษณะเช่นนี้ทำให้เวียงจันทน์มีอยู่ในสถานะ “เมืองสองฝ่ายฟ้า”<sup>๒๗</sup>

ด้วยเหตุเช่นนี้เจ้าอนุวงศ์จึงต้องคิดหาอิสรภาพและกู้เอกราชจากเวียงจันทน์กลับคืนมา สาเหตุที่ทำให้เจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจทำศึกกับกรุงรัตนโกสินทร์ สามารถประมวลได้ดังต่อไปนี้

**๑. เวียงจันทน์สมัยเจ้าอนุวงศ์ สามารถได้อำนาจในลาวทางเหนือและแคว้นจำปาศักดิ์กลับคืนมา** กล่าวคือในปี พ.ศ. ๒๓๖๒ เจ้าอนุวงศ์ได้นำทัพไปปราบปรามกบฏอ้ายเกียดสาโง้ง ซึ่งตั้งตัวเป็นผู้วิเศษในจำปาศักดิ์ได้เป็นผลสำเร็จ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ทรงพระราชดำริว่าเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์อ่อนแอถ้ากลับไปครองเมืองก็จะรักษาไว้ไม่ได้ เจ้าอนุวงศ์จึงทูลขอเมืองให้เจ้าราชบุตร (โย้) โดยมีรัชกาลที่ ๓ ขณะยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงรับเป็นพระธูระจัดแจงให้ เมื่อรัชกาลที่ ๒ พระราชทานให้เจ้าราชบุตรครองจำปาศักดิ์ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงขัดเคืองพระทัย รับสั่งในท้องพระโรงว่า "...อยากจะรู้สักใครเป็นผู้จัดแจงเพ็ดทูลให้เจ้าราชบุตรเวียงจันทน์ไปเป็นเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ แต่เพียงพ้อมีอำนาจอยู่ข้างฝ่ายเหนือก็พออยู่แล้ว ยังจะเพิ่มเติมให้ลูกไปมีอำนาจโอบลงมาข้างฝ่ายตะวันออกอีกด้าน ๑ ต่อไปจะได้ความร้อใจด้วยเรื่องนี้..."<sup>๒๘</sup> กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เมื่อทรงได้ยินที่รับสั่งก็ทรงนิ่งเฉย เพราะทรงไว้วางใจในความภักดีของเจ้าอนุวงศ์ เมื่อเจ้าอนุวงศ์ได้เมืองจำปาศักดิ์มาไว้ในอำนาจจึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้มั่นใจว่าเวียงจันทน์สามารถแยกจากกรุงเทพฯ เป็นอิสระได้

<sup>๒๗</sup> สุเจน กรรพฤทธิ์, “จากเวียงจันทน์ถึงบางกอก ตามรอยเจ้าอนุวงศ์ คลิปประวัติศาสตร์ไทย-ลาว,” สารคดี ๒๕-๒๕๑ (พฤษภาคม ๒๕๕๒): ๑๓๕.

<sup>๒๘</sup> สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒, ๑๕๐.

**๒. สถานการณ์ในญวน ไทย และเขมร** ญวนได้ขยายอำนาจเข้าไปยังดินแดนเขมร ในช่วงปลายรัชกาลที่ ๒ ประกอบกับทางไทยต้องระงับศึกสงครามจากพม่าด้านตะวันตก เจ้าอนุวงศ์ จึงฝึกฝึกับญวนเพื่ออาศัยอิทธิพลต่อต้านไทย ทางญวนเมื่อได้เขมรแล้วก็ต้องการลาวรวมถึง เวียงจันทน์ไว้ในอำนาจ ดังปรากฏหลักฐานในประมวลเอกสารโบราณที่เกี่ยวกับลาวระบุว่าเจ้าอนุวงศ์ ส่งทูตไปราชสำนักเว้เพื่อขอความช่วยเหลือในการต่อต้านไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘<sup>๒๙</sup>

**๓. การปฏิบัติของราชสำนักต่อเจ้าอนุวงศ์** ตามหลักฐานของไทยระบุว่าเมื่อเจ้าอนุวงศ์ลงมาช่วยการพระบรมศพรชกาลที่ ๒ ทางพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงขอแรงไพร่พลเวียงจันทน์ไปตัดต้นตาลที่เมืองสุพรรณบุรี เมื่อเสร็จภารกิจทั้งหมดเจ้าอนุวงศ์ได้ทูลขอชาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนลงมาครั้งธนบุรีกลับไปทีเวียงจันทน์ตามเดิม แต่รัชกาลที่ ๓ ทรงพระราชดำริว่าครั้นเหล่านี้ตั้งหลักแหล่งมาช้านาน ถ้าอพยพอีกไพร่พลจะเดือดร้อน จึงไม่ทรงอนุญาต และต่อมาเจ้าอนุวงศ์ได้ทูลขอครูละครผู้หญิงข้างในกับนางดวงคำที่เป็นลาวเวียงถูกกวาดต้อนมา ก็ไม่พระราชทานให้ไป เจ้าอนุวงศ์จึงรู้สึกอับอายศอดสูและแค้นเคืองมาก

**๔. สถานการณ์ระหว่างไทยกับอังกฤษ** ด้วยข้อพิพาทเรื่องเมืองไทรบุรีกับอังกฤษที่มีมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเตรียมป้องกันโดยเตรียมป้อมปราการต่างๆ ต่อมาเมื่อร้อยเอกเฮนรี เบอร์นีย์มาเจริญสัมพันธไมตรีกับกรุงรัตนโกสินทร์ ทำให้เจ้าอนุวงศ์เข้าใจผิดคิดว่าอังกฤษจะยกทัพมาตีไทย จึงตัดสินใจยกทัพมาในที่สุด

กองทัพของเจ้าอนุวงศ์ยกเข้ามาตีไทยเมื่อเดือนยี่ ปีมจ อัฐศก พ.ศ. ๒๓๖๙ โดยเจ้าราชวงศ์ผู้บุตรเป็นทัพหน้าลงมาถึงเมืองนครราชสีมา ได้ลวงชาวเมืองว่าทางกรุงเทพฯ ให้ไปช่วยรบอังกฤษ ให้เบิกเสบียงเมืองนครราชสีมาใช้ในการศึก แล้วยกลงมาตั้งที่เมืองสระบุรี ส่วนเจ้าอนุวงศ์กับเจ้าสุทธิสารผู้บุตรตั้งทัพอยู่ที่ทะเลหญ้าใกล้เมืองนครราชสีมา เวลานั้นเจ้าพระยามนครราชสีมาไปราชการที่เมืองซุขันธ์ จึงให้หาด้วยกระบี่และกรมการเมืองออกไป บังคับให้กวาดครัวไปเวียงจันทน์ แต่ในที่สุดพวกครัวเมืองนครราชสีมาได้ต่อสู้กับพวกกองทัพลาว และพระยาปลัดตั้งค่ายอยู่ที่ทุ่งสำริดคอยสู้ศึก

เมื่อทางกรุงเทพฯ ทราบเรื่องจึงมีการวางแผนค่ายรับศึกเป็น ๒ แนว แนวที่ ๑ วางตามแนวกำแพงพระนคร แนวที่สองที่วางแนวค่ายตั้งรับแต่ทุ่งสามเสน ทุ่งวัวลำพอง โอบทุ่งบางกะปิจนจรดฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา และโปรดฯ ให้สมเด็จพระราชวังบรมมหาศกดิพลเสพย์ทรงยกกองทัพใหญ่ไปทางนครราชสีมา เมื่อเจ้าราชวงศ์ทราบเรื่องจึงแจ้งแก่เจ้าอนุวงศ์ที่นครราชสีมา เจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจถอยทัพไปตั้งค่ายอยู่ที่เขาสารเมืองหนองบัวลำภู และให้เจ้าราชวงศ์อยู่ที่เมืองหล่มสัก ทาง

<sup>๒๙</sup> สุเจน กรรพฤทธิ์, “จากเวียงจันทน์ถึงบางกอก ตามรอยเจ้าอนุวงศ์ คลิปมประวัติศาสตร์ไทย-ลาว,” สารคดี ๒๕-๒๕๑ (พฤษภาคม ๒๕๕๒): ๑๓๕.



กรุงเทพฯ ได้ให้เจ้าพระยาอภัยภูธรสมุหนายก ยกทัพไปทางเมืองเพชรบูรณ์ และให้พระยาราษฏ์สุภาวดี (สิงห์) ยกทัพไปทางจำปาศักดิ์เพื่อตัดกำลัง

กองทัพไทยเมื่อยกไปถึงเมืองนครราชสีมา กองทัพหน้ากับกองโจรในพระองค์เจ้าขุนเณร สามารถบุกตีเมืองหนองบัวลำภูแตก ส่วนทัพของเจ้าพระยาอภัยภูธรและพระยาไกรโกษาตีทัพเจ้าราชวงศ์ที่หนองบัวลำภูแตก ทำให้เจ้าอนุวงศ์และเจ้าราชบุตรหนีเข้าเวียงจันทน์เก็บทรัพย์สมบัติหนีไปเมืองแง่อาน (Nge-An) ในเวียตนามตอนเหนือ ทัพไทยยกเข้าไปเวียงจันทน์และตั้งมั่นอยู่ที่เมืองพานพร้าว ส่วนทัพพระยาราษฏ์สุภาวดียกไปตีจำปาศักดิ์จับเจ้าราชบุตร (โย้) และเจ้าปานสุวรรณส่งลงมากรุงเทพฯ คราวนั้นสมเด็จพระราชวังบวรไม่ได้จัดการเมืองเวียงจันทน์ แต่ให้พระยาราษฏ์สุภาวดีจัดการแทน เมื่อเลิกทัพหลวงกลับกรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งพระยาราษฏ์สุภาวดีเป็นเจ้าพระยาราษฏ์สุภาวดีว่าที่สมุหนายก แต่มีโปรดให้รับบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาจักรีเนื่องจากทรงขัดเคืองที่เจ้าพระยาราษฏ์สุภาวดีไม่ยอมทำลายล้างเมืองเวียงจันทน์ให้เด็ดขาด<sup>๓๐</sup>

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองเจ้าอนุวงศ์เป็นอันมาก หมายพระทัยจะจับตัวให้ได้ ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๓๗๑ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาราษฏ์สุภาวดีไปทำศึก ตั้งทัพที่เมืองหนองบัวลำภู และให้พระยาราษฏ์สุภาวดีตั้งอยู่ที่บ้านพันพร้าว ขณะนั้นญวน ๘๐ คน พร้อมไพร่ลาว ๑,๐๐๐ คนพาตัวเจ้าอนุวงศ์มาแจ้งว่าจะขออ่อนน้อม แต่ฝ่ายไทยสงสัยอยู่ เวลาเย็นของวันดังกล่าวพวกญวนเอาปืนระดมยิงใส่กองทัพไทย เจ้าพระยาราษฏ์สุภาวดีต้องถอยทัพไปเมืองโยธธาเพื่อเกณฑ์ไพร่พลเพิ่มเติม เจ้าอนุวงศ์ให้เจ้าราชบุตรมาตามตี และรบกับเจ้าพระยาราษฏ์สุภาวดี ซึ่งเกณฑ์ไพร่พลเรียบริ้อยที่บ้านบกหวาน เมืองหนองคาย เจ้าพระยาราษฏ์สุภาวดีรบกับเจ้าราชวงศ์ถึงตัวต่อตัวแต่เสียทีถูกเจ้าราชวงศ์แทงด้วยหอกแหลบจากอกลงมาถึงท้องน้อยล้มลง หลวงพิพิธน้องชายจะเข้าแก้ไขแต่ถูกเจ้าราชวงศ์ฟันตาย ทนายของเจ้าพระยาราษฏ์สุภาวดีได้ยิงปืนถูกเข้าเจ้าราชวงศ์ล้มลง บ่าวไพร่พาใส่แคร่หนีกลับไป เจ้าพระยาราษฏ์สุภาวดีเมื่อรู้ตัวว่าถูกหอกแทงไม่มากจึงไล่ตามกองทัพลาวแตกกระเจาย และตามไปจนถึงเวียงจันทน์ ขณะนั้นเจ้าอนุวงศ์หนีไปเมืองพนมแต่ต่อมากองทัพหัวเมืองเหนือฝ่ายพระยาลับแล เมืองหลวงพระบาง เมืองน่าน จับเอาตัวเจ้าอนุวงศ์ได้ที่น้ำฮ้ายเชิงเขาไก่ เจ้าพระยาราษฏ์สุภาวดีส่งตัวมาที่กรุงเทพฯ เจ้าอนุวงศ์ถูกนำตัวไปประจานที่หน้าพระที่นั่งสุทโธสวรรย์และป่วยตายในที่สุด ด้านเมืองเวียงจันทน์นั้นเจ้าพระยาราษฏ์สุภาวดีได้ทำลายป้อมกำแพงสำคัญลงทั้งหมด ทางกองทัพกรุงเทพฯ ทิ้งเมืองเวียงจันทน์ให้ร้าง และย้ายกองข้าหลวงผู้ปกครองเวียงจันทน์มาตั้งที่

<sup>๓๐</sup> เจ้าพระยาทิพากรวรรวรวงศา มหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๓๐.

หนองคาย ยกเลิกตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเวียงจันทน์เหลือไว้เพียงหลวงพระบางและจำปาศักดิ์ในฐานะประเทศราชของไทยเพียง ๒ หัวเมือง<sup>๓๑</sup>

ผลจากการทำสงครามกับเวียงจันทน์ครั้งนั้น ได้มีการกวาดต้อนประชากรจากในอาณาจักรของเวียงจันทน์ทั้งกลุ่มเจ้าเมืองและครอบครัว มาไว้ในบริเวณหัวเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้เกิดเมืองใหม่ราว ๔๐ เมือง บางเมืองขึ้นกับกรุงเทพฯโดยตรง และบางเมืองอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของเมืองอื่นๆ เช่น จำปาศักดิ์ กาฬสินธุ์ เขมรราช หนองคาย เป็นต้น<sup>๓๒</sup>

### ๓. ความสัมพันธ์กับพม่า

ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้นเป็นช่วงที่อิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมได้แผ่ขยายวงกว้างมากขึ้นในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะพม่าซึ่งทำศึกสงครามกับไทยมาตลอดนั้นได้เผชิญปัญหาจากการคุกคามของอังกฤษ ส่งผลให้ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการศึกสงครามกับพม่าลดน้อยลง ช่วงที่อังกฤษทำสงครามกับพม่านี้ได้เริ่มขึ้นในปีพ.ศ.๒๓๖๗ ตรงกับปลายรัชกาลที่ ๒ อังกฤษชักชวนไทยไปรบกับพม่าด้วยเห็นว่าเป็นศัตรูกันมานาน และทราบมาว่าทางมอญนิยมข้างไทยอยู่จึงต้องการที่จะเป็นไมตรีด้วย จอห์น ครอว์เฟิต ผู้รักษาเมืองสิงคโปร์ได้ส่งจดหมายแจ้งสถานการณ์ว่าอังกฤษจะรบกับพม่าให้ทางไทยทราบเรื่อง และเมื่อเกิดสงครามแล้วรัชกาลที่ ๒ ทรงพระราชดำริว่าการศึกที่เกิดขึ้นนี้อยู่ใกล้ชายพระราชอาณาเขตจึงให้หัวเมืองชายแดนจัดการรักษาด่าน และสืบข่าวอย่างถี่ถ้วน กับทั้งทรงมีพระราชดำริที่จะเตรียมกองทัพไปพึ่งเหตุที่ปลายแดน แต่ปรากฏว่าสิ้นรัชกาลเสียก่อนจึงไม่ได้ยกทัพไป<sup>๓๓</sup>

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ กองมอญสืบราชการมาแจ้งว่าอังกฤษตีได้ถึงเมืองย่างกุ้ง เมืองปรอน จึงทรงพระราชดำริให้กองทัพไปช่วยอังกฤษรบถึง ๓ ทัพ คือเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ยกไปทางด้านเจดีย์สามองค์ ทัพพระยาสุรเสนา พระยาพิพัฒน์โกษา เป็นทัพหนุน ส่วนพระยาชุมพร (ชุย) ให้เป็นทัพเรือไปรักษาทางต่อแดนมะริด ตะนาวศรี ครั้งนั้นอังกฤษกำลังติดขัดจะงักอยู่ที่ย่างกุ้ง ต้องการกำลังพาหนะที่จะขนศาสตราวุธและเสบียงอาหารส่งไปในฤดูแล้ง จึงชวนให้เจ้าพระยามหาโยธาไปตั้งรับอยู่ในเมืองเมาะตะมะที่อังกฤษตีไว้ได้ แต่ต่อมาไทยกับอังกฤษเกิดเหตุเข้าใจผิดกัน ๔ ประการทำให้ไทยไม่ได้ทำสงครามกับพม่าคือ<sup>๓๔</sup>

<sup>๓๑</sup> สุรศักดิ์ ศรีสำอาง, ลำดับกษัตริย์ลาว, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), ๒๕๒.

<sup>๓๒</sup> เดวิด เค. วยอจ, ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับสังเขป, ๒๘๖.

<sup>๓๓</sup> สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒, ๒๐๖.

<sup>๓๔</sup> ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๑๕ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๕๓), ๕๓-๕๕.

๑. วิธีการรบของอังกฤษ ต้องการแต่สัตว์พาหนะและผู้คนในกองทัพไทยเป็นกำลังแบกหาม และอยู่ใต้บังคับอังกฤษ ส่วนทางไทยต้องการรบพุ่งพม่าโดยลำพัง ฝ่ายไทยไม่ยอม พอถึงงานพระเมรุพระบรมศพรัชกาลที่ ๒ จึงให้กองทัพคืนกลับมากรุงเทพฯ

๒. อังกฤษตั้งใจว่าจะคืนตะนาวศรีและมะริดให้ไทยเฉพาะแผ่นดินตอนใน ข้างชายทะเล อังกฤษจะเอาไว้ค้าขาย ส่วนทางชายแดนที่ติดกับอังวะ อังกฤษจะตั้งรัฐมอญใหม่ขึ้นมา แต่เชื้อวงศ์พระเจ้าแผ่นดินมอญสูญหายไปแล้ว จึงคิดจะเลือกเอาเจ้าพระยามหาโยธา ซึ่งเป็นที่นิยมของมอญมาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทำให้ไทยไม่พอใจเพราะไม่ได้ดินแดนที่เป็นประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และการตั้งรัฐมอญใหม่นั้นจะทำให้มอญอพยพในไทยไปฝึกฝักฝักกับอังกฤษมากขึ้น

๓. พระยาชุมพรไปกวาดต้อนคนเมืองมะริด ตะนาวศรีมามาก มอญเหล่านั้นจึงไปร้องต่ออังกฤษ อังกฤษจึงตามจับคนเมืองชุมพรที่ไปกวาดครัว รัชกาลที่ ๓ ทรงพระพิโรธพระยาชุมพรให้นำตัวมาจำไว้ในกรุงเทพฯ

๔. เมื่ออังกฤษทำสงครามกับพม่า ขณะนั้นไทยแผ่อิทธิพลไปในหัวเมืองมลายู อังกฤษไม่ต้องการให้ไทยแผ่ขยายอำนาจ ประกอบกับอังกฤษกำลังรบพม่าสถานการณ์ไม่สู้ดี ลอร์ดแอมเฮิสต์ ผู้สำเร็จราชการของอังกฤษที่อินเดียจึงส่งร้อยเอกเฮนรี เบอร์นีย์ เข้ามาเจรจาความเมืองเรื่องพม่าและมลายู ทำให้ไทยต้องวางตัวเป็นกลางในศึกอังกฤษรบพม่า

แม้ว่าไทยจะไม่ได้ทำศึกสงครามกับพม่าโดยตรงอย่างเช่นในสองรัชกาลที่ผ่านมา แต่ก็ยังคงยตามสืบข่าวศึกทางพม่าอยู่เสมอ ใน พ.ศ. ๒๓๘๔ มงส่วยตองเชื้อพระวงศ์พม่าหนีภัยการเมืองเข้ามาในไทย เนื่องจากมงส่วยตองเป็นพวกกับจ๊กจางแมง ซึ่งจ๊กจางแมงไม่ถูกกับแสรกแมง ภายหลังแสรกแมงได้ก่อการกบฏต่อพระเจ้าจ๊กโกแมงผู้พี่ จ๊กจางแมงกับมงส่วยตองคิดต้านแสรกแมง แต่แสรกแมงรู้ตัวทัน ได้ยกกำลังคนมาล้อมจับจ๊กจางแมงฆ่าเสีย ทำให้มงส่วยตองต้องหนีมา รัชกาลที่ ๓ โปรดให้มงส่วยตองอยู่ที่บ้านพม่าคอกกระบือ มงส่วยตองสร้างเจดีย์ไว้องค์หนึ่ง คนมอญพม่านิยมชมชอบมงส่วยตองด้วยเป็นเจ้านายพม่า ทรงทราบความแล้วรับสั่งให้เ้าอมงส่วยตองไปจำคุก<sup>๓๕</sup> นอกจากนี้ไทยยังเกี่ยวข้องกับพม่าในการแผ่ขยายอำนาจในเมืองเชียงตุง ซึ่งจะได้กล่าวในหัวข้อความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับดินแดนทางเหนือต่อไป

<sup>๓๕</sup> เจ้าพระยาทิพากรวรรวรวงศา มหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๑๐๐.

#### ๔. ความสัมพันธ์กับญวนและเขมร

ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงรัตนโกสินทร์กับญวนและเขมรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้มีการแข่งขันแย่งชิงอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองระหว่างไทยกับญวนในดินแดนเขมร เดิมทีในช่วงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ในแผ่นดินญวนและเขมรอยู่ในช่วงจลาจล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพระกรุณาอุปการะองเชียงสือซึ่งลี้ภัยกบฏไต้เซิน และต่อมาไทยได้ช่วยสถาปนาให้เป็นกษัตริย์เวียดนามทรงพระนามว่าพระเจ้าเวียดนามยาโลง ส่วนทางเขมรนักงศ์เองได้เสด็จลี้ภัยจลาจลเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ เมื่อทรงเจริญวัยไทยได้สถาปนาให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเขมร ทรงพระนามว่า “สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี” ซึ่งเวลานั้นเขมรเป็นประเทศราชของไทย และส่งบรรณาการให้กับเวียดนาม นักงศ์เองได้ยอมถวายหัวเมืองเขมรให้กับไทย ได้แก่ เมืองเสียมราฐ พระตะบอง ทำให้เขมรแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนคือ เขมรส่วนนอกมีราชธานีอยู่ที่อุด้กัฏชัย และเขมรส่วนในมีเมืองสำคัญคือเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ และเมืองขึ้น ปกครองโดยเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ<sup>๓๖</sup>

สาเหตุที่ไทยกับเขมรและญวนจะทำศึกในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น มีสาเหตุมาจากการเมืองความสัมพันธ์ระหว่าง ๓ อาณาจักร ภายหลังรัชกาลของนักงศ์เอง เมื่อนักงศ์เองถึงวคตใน พ.ศ. ๒๓๔๙ พระองค์จันทพระราชนัดดาของพระองค์โต ได้ปกครองเมืองเขมรต่อมา ทรงพระนามว่าสมเด็จพระอุทัยราชา ในช่วงแรกไทยมีท่าทีสนับสนุนเขมรเป็นอย่างมาก แต่ต่อมาสมเด็จพระอุทัยราชามาฝึกไฝพวกญวน เนื่องจากสาเหตุ ๓ ประการ คือ<sup>๓๗</sup>

๑. สมเด็จพระอุทัยราชาให้พระองค์แก้ว (ดวง) และออกญาจักรี (แกบ) มาถวายเครื่องราชบรรณาการ และทูลขอเชื้อพระวงศ์เขมรให้กลับไปยังบ้านเมือง แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานให้เพียงสมเด็จพระมหากษัตริย์ (พระองค์เม็ญ) กับพระมารดาและพระองค์เภา ทำให้สมเด็จพระอุทัยราชาไม่พอพระทัย

๒. ปลายรัชกาลที่ ๑ สมเด็จพระอุทัยราชาได้ไปเข้าเฝ้า แต่ไม่มีเจ้าพนักงานนำเฝ้าทำให้รัชกาลที่ ๑ ทรงพระพิโรธ และทรงบริภาษต่อหน้าขุนนางทั้งปวง ทำให้สมเด็จพระอุทัยราชาทรงได้รับความอับอายเป็นอย่างมาก

๓. เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๑ สมเด็จพระอุทัยราชาไม่ได้มาช่วยการพระบรมศพ ส่งแต่นักงศ์สงวน และนักงศ์อิมซึ่งเป็นพระอนุชามาแทน ทำให้ไทยเริ่มระแวงว่าสมเด็จพระอุทัยราชาจะเอาใจออกห่าง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ตั้งให้นักงศ์สงวนเป็นที่พระมหาอุปโยราชฝ่ายหลัง และให้นักงศ์อิมเป็นที่พระมหาอุปโยราชฝ่ายหน้า ทำให้สมเด็จพระอุทัยราชาไม่

<sup>๓๖</sup> ศานติ ภักดีคำ, **เขมรรบไทย** (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๔), ๒๘๐.

<sup>๓๗</sup> เรื่องเดียวกัน, ๒๘๕-๒๘๘.

พอใจเพราะไทยแทรกแซงการเมืองภายในของราชสำนักเขมรในการตั้งเจ้านายโดยมิได้ปรึกษาพระเจ้าแผ่นดินกัมพูชา

ด้วยเหตุที่กล่าวมาข้างต้น สมเด็จพระอุทัยราชาจึงตัดสินใจที่จะสวามิภักดิ์กับเวียดนาม ทำให้เกิดความขัดแย้งและแบ่งเป็น ๒ ฝ่ายในหมู่ขุนนางระหว่างกลุ่มสนับสนุนเวียดนาม และกลุ่มสนับสนุนไทย สมเด็จพระอุทัยราชาได้ประหารชีวิตพระยาจักรีและพระยากลาโหมที่เป็นกลุ่มขุนนางฝักใฝ่ฝ่ายไทย ด้านนักร้องสงวนเกรงราชภัย จึงลี้ภัยไปอยู่เมืองโพธิสัตว์ ด้วยสถานการณ์เช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามรราช (น้อย) ไปไกล่เกลี่ยที่เขมร สมเด็จพระอุทัยราชาจึงเสด็จพาครอบครัวไปเวียดนาม เจ้าพระยามรราชจึงเผาเมืองพนมเปญ กะพงหลวง บันทายเพชร พร้อมกวาดคนมาพระตะบอง ในครั้งนั้นนักร้องสงวน นักร้องอิม นักร้องด้วง ได้เสด็จมาประทับที่กรุงเทพฯ เมื่อฝ่ายไทยยกทัพกลับญวนได้แห่เชิญสมเด็จพระอุทัยราชา กลับ พร้อมย้ายเมืองหลวงมาที่พนมเปญ รวมทั้งญวนพยายามปกครองแผ่นดินกัมพูชาโดยให้ข้าหลวงแคว้นโคชินจีนปกครองทั้งด้านพลเรือนและทหาร เกณฑ์เขมรชุดคลองจากเมืองมัตจฐูก (โจ๊ก-โจดก) ไปยังเมืองเปียม (เมืองบันทายมาศหรือฮาเตียน) แล้วยึดเมืองของเขมรที่อยู่ปากแม่น้ำโขงทั้งหมด ส่วนไทยยังคงมีฐานที่มั่นในดินแดนเขมรส่วนในคือพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ การศึกสงครามระหว่างไทยกับญวนได้เกิดขึ้น โดยมีแผ่นดินเขมรเป็นสมรภูมิ สงครามครั้งนี้มีชื่อเรียกว่า “อานามสยามยุทธ” เริ่มต้นขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๗๖ เมื่อเกิดกบฏที่เมืองไซ่ง่อนในรัชกาลพระเจ้ามินมวง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะเอาเมืองเขมรคืน ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ที่ว่า

ครั้นองค์จันเขมรเป็นกบฏหนีไป ญวนก็รับไว้ อนุเป็นกบฏหนีไป ญวนก็รับไว้ แล้วกลับแต่งขุนนางพาอนุมาตั้งบ้านเมืองอย่างเก่า ทำเหมือนเมืองเขมรเหมือนกัน มีแต่คิดเกลียดกันเขตแดนฝ่ายไทย ชมชียกตัวเป็นดีของเด่ ให้องเลโบบมีหนังสือมาว่าให้ที่กรุงลงชื่อไป ในพระราชสาส์นว่าพระเจ้ากรุงเวียดนามดีของเด่ ฝ่ายที่กรุงเห็นแก่ทางไมตรีก็ทำให้ตามชอบใจ ภายหลังก็ให้องเลโบบมีหนังสือมาอีกว่า ให้เอาตราหลวงสำหรับแผ่นดินประทับสำเนาพระราชสาส์นออกไป ด้วยยกตัวขึ้นเป็นใหญ่ดังนี้ จะเป็นไมตรีกันไปอย่างไรได้<sup>๓๘</sup>

การศึกครั้งนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ยกทัพไปพร้อมนักร้องอิม นักร้องด้วง ยกไปตีเมืองบันทายมาศ พร้อมกับให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพเรือยกไปตีเมืองบันทายมาศ ทัพไทยตีได้เมืองโพธิสัตว์และเมืองกำพงฉนัง สมเด็จพระอุทัยราชาต้องเสด็จพาเชื้อพระวงศ์เขมรไปประทับในเวียดนาม จากนั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ให้นักร้องอิม นักร้องด้วงตั้งเกลี้ย

<sup>๓๘</sup> เจ้าพระยาทิพากรวรรวรวงศาหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๕๓.

กลุ่มขุนนางอยู่ที่เมืองพนมเปญ ต่อมาออกญาจักรี (หุง) พร้อมกับทัพเวียดนามยกมาตีทัพไทยจน เจ้าพระยาบดินทรเดชาต้องถอยทัพ จากนั้นญวนได้เชิญเสด็จสมเด็จพระอุทัยราชามาครองเมือง พนมเปญดั้งเดิม และพระยาอภัยภูเบศรได้ถึงแก่อนิจกรรมในปีนี้ รัชกาลที่ ๓ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ นักองค้อิมเป็นผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง และนักองค้อดัวงเป็นผู้ว่าราชการเมืองมณฑลบุรี

ปีต่อมา คือ พ.ศ. ๒๓๗๗ สมเด็จพระอุทัยราชาเสด็จสวรรคต ราชสำนักญวนตั้งพระองค์หญิงมีขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินสตรี และพระเจ้ามินมางส่งพระราชสาส์นขอให้พระองค์เจ้าหญิงแบนของเขมรอภิเษกกับพระโอรสฝ่ายเวียดนาม แต่ขุนนางเขมรถอบกลับว่าไม่สมควรอภิเษก เพราะต่างชาติต่างภาษา และเขมรเป็นเมืองเล็กไม่คู่ควรกับเวียดนาม ด้วยเหตุนี้ทำให้พระองค์เจ้าหญิงแบนทรงคิดพึ่งราชสำนักกรุงเทพฯ จึงส่งจดหมายไปหานักมารดาซึ่งประทับอยู่ในกรุงเทพฯ นักมารดาตอบกลับว่าจะให้พระองค์แก้วมารับ แต่จดหมายนั้นถูกฝ่ายญวนจับได้ พระองค์เจ้าหญิงแบนจึงถูกจองจำ ญวนได้กวาดเจ้านายและขุนนางเขมรไปเมืองเว้และไซ่ง่อน และภายหลังได้จับพระองค์เจ้าหญิงแบนถ่วงน้ำ

พ.ศ. ๒๓๘๐ นักองค้อดัวงคบคิดกับขุนนางเขมรต่อต้านอำนาจไทย เกลี่ยกลุ่มชาวเมืองพระตะบองจะกวาดคนไปเมืองพนมเปญ และเตรียมสู้รบกับญวน เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงให้นำตัวนักองค้อดัวงมาจำไว้ที่กรุงเทพฯ ต่อมาพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) กราบ บังคมทูลว่าถ้าจงจำนักองค้อดัวงไว้ที่ทิม ถ้านักองค้อดัวงโหม่นสตรอมใจตายคงจะได้รับความลำบาก จึงขอรับพระราชทานนักองค้อดัวงคุมไว้ที่บ้านแทน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตามที่พระยาศรีสหเทพทูลขอ<sup>๓๙</sup>

พ.ศ. ๒๓๘๒ นักองค้อิมหันไปสวามิภักดิ์ญวน พร้อมทั้งกวาดต้อนครัวเมืองพระตะบอง จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาไปจัดการเมืองพระตะบองให้เรียบร้อย ในเวลานั้นชาวเขมรได้ก่อจลาจลเนื่องจากญวนปกครองด้วยวิธีการกดขี่ข่มเหง นับตั้งแต่บังคับให้แต่งกาย ใช้ภาษาแบบเดียวกับญวนและทำลายวัดวาอารามต่างๆ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๘๓ ขุนนางเขมรได้ส่งหนังสือขอ ราชการ ๑๘ ฉบับทูลขอพระราชทานนักองค้อดัวงไปเสวยราชย์ที่เขมร จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานนักองค้อดัวงออกไปครองแผ่นดิน และให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาอัญเชิญนักองค้อดัวงกลับเขมร โดยให้ประทับอยู่ที่เมืองพระตะบอง จากนั้นกองทัพไทยและเขมรเข้าสมทบกันไล่ทัพญวนในเมืองอุดงค์ภุชชัย และพนมเปญ ในปีพ.ศ. ๒๓๘๔ และ ๒๓๘๕ นักองค้อดัวงจึงได้ย้ายมาประทับที่เมืองอุดงค์ภุชชัยและพนมเปญตามลำดับ โดยในขณะนั้นแผ่นดินเขมรแบ่งเป็น ๒ ภาค ภาคใต้เป็นของนักองค้อิม ภาคเหนือเป็นของนักองค้อดัวง

<sup>๓๙</sup> เจ้าพระยาทิพากรวรรวรวงศามหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๗๓.

พ.ศ. ๒๓๘๕ มีขุนนางเขมรที่ฝึกใฝ่ญวนได้ก่อการกบฏขึ้น นักองศ์ด้วงของกำลังจากกรุงเทพฯ มาช่วย เจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้ยกกองทัพมา ๔ หมื่น เพื่อปราบขุนนางกบฏ ด้านญวนเกณฑ์เขมรเมืองบาสัก ตรีพัง และกรอมวนสอ มารบกับทัพไทย ทั้งนี้ญวนได้ให้นักองศ์อ้อมครองราชย์อยู่เมืองโจฎก อยู่ได้ไม่นานนักองศ์อ้อมสิ้นพระชนม์ ญวนจึงตั้งพระองค์เจ้าหญิงมีครองอยู่พักหนึ่ง เมื่อทัพไทยยกมาขับไล่ญวนออกจากเขมร ญวนได้นำพระองค์เจ้าหญิงมีไปเป็นองค์ประกันที่เมืองเว้พร้อมกับพระญาติพระวงศ์ทั้งหมด

ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๕-๒๓๘๘ ไทยทำสงครามกับเขมรผลัดกันแพ้และชนะถึง ๔ ครั้ง จน พ.ศ. ๒๓๘๘ เกิดเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ เวียดนามยกทัพเรือตีค่ายเมียนชัย และค่ายที่เมืองบันทาย แดกของฝ่ายไทยจนแตกพ่าย ทัพไทยจึงหนีจากพนมเปญมาตั้งรับที่อุดงค์ภุชัย ทัพญวนยกตามมาตี เจ้าพระยาบดินทรเดชายกกองทัพข้างศึกต่อสู้ไล่ตีทัพญวนจนแตกพ่ายไม่กล้ามาตีเมืองอุดงค์ภุชัยอีกต่อไป

ต่อมาพระเจ้าเทียวตรีษัตรีย์ญวนสิ้นพระชนม์ พระเจ้าตือตักได้เสวยราชย์แทน ประกอบกับนักองศ์อ้อมสวรรคต ญวนเห็นว่าการเมืองในเขมรไม่ประสบความสำเร็จ จึงเจรจากับ เจ้าพระยาบดินทรเดชาขอสงบศึก ผลของการสงบศึกในคราวนั้นจบลงด้วยเงื่อนไขที่ว่า ให้นักองศ์ด้วงเสวยราชย์เป็นกษัตริย์เขมร เป็นประเทศราชกรุงรัตนโกสินทร์ และส่งเครื่องราชบรรณาการ ๓ ปี ต่อครั้งให้กับเวียดนาม และให้กองทัพไทยส่งเชลยชาวจามและญวน ๔๐ คนคืน และทางญวนจะส่งเจ้านายและขุนนางเขมรมาที่อุดงค์ภุชัย พร้อมกับให้กองทัพไทยไปรื้อค่ายของฝ่ายญวน ส่วนญวนก็จะมารื้อค่ายของไทย

ดังนั้น ใน พ.ศ. ๒๓๙๐ นักองศ์ด้วงแต่งทูตไปถวายบรรณาการที่ราชสำนักเมืองเว้ ญวนได้คืนเจ้านายเขมรให้ แล้วเลิกทัพกลับไป ไทยมีอำนาจในเมืองเขมรเหมือนอย่างครั้งรัชกาลที่ ๑ เมืองอุดงค์ภุชัยเปลี่ยนชื่อเป็นอุดงค์มิชัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้อภิเษกนักองศ์ด้วง เป็นสมเด็จพะหริรัักษรามามหาอิศราธิบดี พระเจ้ากรุงกัมพูชา และโปรดให้มีท้องตราหากองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา กลับจากกรุงกัมพูชา

แม้ว่าไทยจะชนะญวนไม่ได้โดยเด็ดขาด แต่ไทยก็สามารถยับยั้งอิทธิพลทางการเมืองของญวนไม่ให้มายังดินแดนเขมรได้ ทั้งนี้เนื่องมาจากไทยต้องการเขมรเป็นเมืองประเทศราชและเป็นรัฐกึ่งกลางระหว่างไทยกับญวน ทางไทยมิได้ต้องการผนวกดินแดนเขมรเหมือนดังที่ญวนต้องการ และไทยดำเนินนโยบายต่อเขมรต่างจากญวนเป็นอันมาก แม้แต่เมืองที่ไทยผนวกไว้ก็ยังแต่งตั้งให้ชาวเขมรเป็นเจ้าเมือง จึงทำให้ได้รับความนิยมและได้รับการสนับสนุนจากเขมรเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งทางเขมรก็หวังจะพึ่งไทยด้วยเช่นกัน<sup>๔๐</sup> อย่างไรก็ตามผลจากสงครามอานามสยามยุทธตลอดระยะเวลา ๑๕ ปี ทำให้

<sup>๔๐</sup> วอเตอร์ ฟรานซิส เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, ๑๙๗-๑๙๙.

เขมรเริ่มติดต่อกับฝรั่งเศสเพื่อให้พ้นจากอำนาจไทยและเวียดนาม ซึ่งเป็นเหตุให้เขมรตกเป็นเมือง ภายใต้อารักขาฝรั่งเศสในเวลาต่อมา

#### ๕. ความสัมพันธ์กับดินแดนทางด้านทิศเหนือ

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับทางด้านทิศเหนือ ได้แก่ดินแดนล้านนา เชียงตุง เชียงรุ่ง และเมืองอื่นๆ ในเขตสิบสองปันนา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พม่าพยายาม ขยายอำนาจไปในดินแดนล้านนา ทางราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีความพยายามให้ดินแดนล้านนา เป็นปราการสำคัญ และสนับสนุนให้ไปตีเมืองเชียงตุงอันเป็นเขตอิทธิพลพม่า

เมืองเชียงตุงมีความสัมพันธ์ในฐานะเมืองพี่เมืองน้องกับเชียงใหม่มาเป็นเวลาช้านาน ใน สมัยพระเจ้ากาวิละ พ.ศ. ๒๓๔๗ เจ้ามหาสิริชัยสารมพะยะเจ้าเมืองเชียงตุงได้มาสวามิภักดิ์กับ เชียงใหม่ มีการอพยพประชากรเชียงตุงมาที่เมืองเชียงใหม่ ทำให้เมืองเดิมถูกปล่อยร้าง ทั้งนี้เพื่อมิให้ พม่าใช้เป็นฐานที่มั่นได้อีก อย่างไรก็ตามเจ้ามหาขานนน้องชายเจ้ามหาสิริชัยสารมพะยะไม่พอใจ จึงหนี ไปตั้งหลักแหล่งอยู่ที่เมืองยาง แต่ถูกแสนลามปันข้าหลวงพม่ายึดอำนาจ เจ้ามหาขานนขอให้เชียงใหม่ ยกทัพมาช่วย แต่ทัพเชียงใหม่เข้าตีเมืองยางไม่สำเร็จ ทำให้ต้องไปพึ่งอิทธิพลพม่าและได้เป็นเจ้าเมือง เชียงตุงในเวลาต่อมา ส่วนทางไทยได้จัดตั้งเมืองเชียงราย พะเยา และงาว เป็นเมืองหน้าด่านของ ล้านนาในการเตรียมตีเมืองเชียงตุง และทางไทยเร่งให้ล้านนาแต่งกองทัพโจมตีเมืองเชียงตุงโดยเร็ว

สงครามเชียงตุงครั้งแรกจึงเกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใน ปี พ.ศ. ๒๓๙๒-๒๓๙๓ โดยมีสาเหตุสำคัญดังนี้<sup>๔๑</sup>

๑. เพื่อลดอันตรายจากพม่าให้น้อยลง ถ้าพม่าใช้เชียงตุงเป็นฐานที่มั่นก็จะโจมตีเชียงราย ได้ และไทยต้องการกวาดต้อนผู้คนมาในดินแดนล้านนาให้มากที่สุดเพื่อตัดกำลังพม่า

๒. การขอความช่วยเหลือจากเจ้านายเมืองเชียงรุ่ง กล่าวคือใน พ.ศ. ๒๓๘๖ เจ้ามหาวัง เจ้าเมืองเชียงรุ่งถึงแก่อนิจกรรม เจ้ามหาขานนปุ่นน้อยขึ้นครองเมืองแทน แต่ต่อมาเจ้าราชบุตรสาระ วันบุตรเจ้ามหาวัง ร่วมกับเจ้าหม่อมมหาไชยน้องชายเจ้ามหาวังยึดอำนาจ จับตัวเจ้ามหาขานนปุ่นน้อย ไปประหารชีวิต แล้วเจ้าสาระวันขึ้นครองเชียงรุ่งและยอมอ่อนน้อมกับจีน ส่วนเจ้าหม่อมหน่อคำ บุตรเจ้ามหาขานนปุ่นน้อย ได้ไปขอกำลังจากพม่ามาช่วยขับไล่เจ้าสาระวัน เจ้าสาระวันจึงหนีไปอยู่ใน เขตอิทธิพลจีน ส่วนเจ้าหม่อมมหาไชยหนีลงมาที่เมืองสุคาเขตเมืองน่าน

เจ้าหม่อมหน่อคำปกครองเชียงรุ่งอยู่ระยะหนึ่งเกิดความวุ่นวาย เปิดโอกาสให้เจ้าสาระ วันร่วมกับเจ้าอุปราชเสนอเงิน ๑,๒๒๐ ชั่ง ให้กับพม่าเพื่อแลกตำแหน่งเจ้าเมือง พม่าจึงยอมตกลงให้

<sup>๔๑</sup> สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, พิมพ์ครั้งที่ ๗. (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๕๓), ๓๗๒-



เจ้าสวระวันปกครองเชียงรุ่ง แต่เจ้าสวระวันกดขี่รีดเงินจากราษฎร ทำให้เกิดกบฏขึ้น เจ้าสวระวันหนีไปในเขตพม่า ส่วนเจ้าอุปราชหนีมาหลวงพระบางและขอความช่วยเหลือจากกรุงเทพฯ<sup>๔๒</sup>

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าถ้าตีเมืองเชียงตุงได้เชียงรุ่งก็จะเป็นสิทธิขาดแก่ทางไทย จึงโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ทัพเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ลำพูน ไปตีเชียงตุงใน พ.ศ. ๒๓๙๒ แต่ทัพยกไปไม่พร้อมเพรียงกัน และขัดสนเรื่องเสบียงอาหารจึงต้องยกทัพกลับ ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรและเสด็จสวรรคต การตีเชียงตุงจึงยังไม่เป็นผลสำเร็จในรัชกาลนี้

## ๖. ความสัมพันธ์กับจีน

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีนในสมัยรัชกาลที่ ๓ ยังคงมีการสืบทอดระบบความสัมพันธ์ในรูปแบบรัฐบรรณาการเพื่อประโยชน์ทางการค้าระหว่าง ๒ อาณาจักร เช่นเดียวกับในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการส่งคณะทูตไปราชสำนักปักกิ่งอยู่บ่อยครั้ง แม้ว่าทางราชสำนักจีนจะกำหนดให้อยู่ในระยะ ๔ ปีต่อครั้ง แต่ราชสำนักไทยส่งทูตไปเกือบจะทุกปีในปี พ.ศ. ๒๓๘๓ พ.ศ. ๒๓๘๔ และ พ.ศ. ๒๓๘๖ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความต้องการของไทยที่จะรักษาความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีน<sup>๔๓</sup> แต่หลังจาก พ.ศ. ๒๓๘๗ จีนประสบปัญหาความวุ่นวายภายใน ส่งผลให้ไทยหยุดส่งบรรณาการไปจนถึง ๔ ปี และส่งไปอีกครั้งเดียวเท่านั้นใน พ.ศ. ๒๓๙๑

เมื่อจีนประสบภาวะสงครามกับมหาอำนาจตะวันตก ประกอบกับเกิดทุพภิกขภัย การทำมาหากินฝืดเคือง ทำให้ชาวจีนทางตอนใต้ เช่น กวางตุ้ง เอ๋มฮิง 닝โป ฯลฯ อพยพเข้ามาไทยเป็นจำนวนมาก และมาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในประเทศ ทางราชการได้ให้สิทธิ์แก่คนจีนในการทำมาหากินเคลื่อนย้ายไปอย่างเสรี โดยคนจีนอพยพส่วนใหญ่มักจะประกอบอาชีพตั้งแต่เป็นกุลีรับจ้าง ค้าขายเล็กน้อย จนกระทั่งเป็นพ่อค้า เจ้าของกิจการต่างๆ เช่น โรงสี โรงงานน้ำตาล อู่ต่อเรือ กิจการเหมืองแร่ทางภาคใต้ หรือทำไร่อ้อย ไร่พริกไทย ไร่ผัก เป็นต้น ส่งผลให้เศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๓ สามารถผลิตน้ำตาลเป็นสินค้าส่งออกที่ทำรายได้มากกว่าข้าว อีกทั้งชาวจีนในกลุ่มของเจ้าสัว เจ้าภานายอกร ช่างไม้ช่างเหล็ก ยังได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากรัชกาลที่ ๓ ให้ต่อเรือกำปั่นลาดตระเวน กำปั่นรบ และเรือรบขนาดเบา ตลอดจนหล่อปืนใหญ่ไว้ใช้ในราชการ<sup>๔๔</sup>

<sup>๔๒</sup> สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, ๓๗๒-๓๗๓.

<sup>๔๓</sup> สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย, แปลโดย กาญจนี ละอองศรี (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๕), ๑๖๕.

<sup>๔๔</sup> ม.ร.ว.ศุภวัฑฒย์ เกษมศรี, “พระมหากษัตริย์ผู้ดูแลชาวจีน.” ใน มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์, ๗๕-๑๑๓. ม.ร.ว.ศุภวัฑฒย์ เกษมศรี, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์, ๒๕๓๑, ๒๖๙.

ในด้านการปกครองต่อกลุ่มคนจีนภายใต้พระบรมโพธิสมภาร ทางราชการไม่ได้เกณฑ์แรงงานเข้าเดือนหรือเสียค่าราชการจากกลุ่มชาวจีนอย่างพลเมืองทั่วไป แต่ชาวจีนต้องเสียค่าเกณฑ์ช่วยราชการให้กับทางการ เดิมในสมัยรัชกาลที่ ๒ เก็บในอัตรา ๓ ปี ต่อ ๖ บาท ครั้นรัชกาลที่ ๓ ทรงลดเหลือ ๓ ปี ต่อ ๕ บาท พร้อมกับปู้ผูกข้อมือ ซึ่งพ่อค้าชาวจีนบางคนมักจะเสียเงินถึง ๓ เท่าเพื่อไม่ต้องผูกปี้ ส่วนลูกหลานคนจีนที่เกิดในประเทศไทยต้องเสียราชการหรือเกณฑ์แรงงานอย่างไร้ไทย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการยอมรับและเปิดโอกาสให้ลูกหลานคนจีนเหล่านี้ให้เป็นคนไทยในขั้นต่อมา<sup>๔๕</sup>

### ๗. ความสัมพันธ์กับประเทศทางตะวันตก

ความสัมพันธ์กับประเทศทางตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น ตรงกับช่วงที่ลัทธินิยมอาณานิคมของชาติมหาอำนาจตะวันตกที่เริ่มแผ่ขยายอิทธิพลเข้ามายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และโดยเฉพาะในช่วงที่อังกฤษทำสงครามกับพม่าในปี พ.ศ.๒๓๖๗ นั้น ทางราชสำนักไทยได้ให้ความสนใจในการหาข้อมูลของกองกำลังทหารอังกฤษ แต่หลังจากการทำสงครามอังกฤษชนะพม่าใน พ.ศ.๒๓๖๘ (ค.ศ.๑๘๒๕) ไทยได้ให้ความสนใจอังกฤษทั้งหมด เนื่องจากสามารถปราบพม่าซึ่งเป็นชาติที่ไทยไม่สามารถปราบปรามลงได้<sup>๔๖</sup> และต่อมาเมื่ออังกฤษสามารถเอาชนะจีนจากเหตุการณ์สงครามฝิ่นได้ในปี พ.ศ.๒๓๘๓ จีนต้องยอมทำสัญญาที่ให้ผลประโยชน์ต่างๆ แก่อังกฤษมากขึ้น มีผลทำให้ผู้นำของไทยต้องยอมรับว่าแสนยานุภาพอังกฤษมีเหนือจีน ซึ่งไทยเคยจัดให้จีนเป็นประเทศหมายเลขหนึ่งต้องเปลี่ยนไปอย่างกระทันหัน และส่งผลต่อความคิดกลุ่มชนชั้นนำไทยคือถ้าอังกฤษเอาชนะจีนได้ก็จะต้องชนะไทยได้เช่นกัน<sup>๔๗</sup>

ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระราชวิโศบายด้านการต่างประเทศกับอังกฤษอย่างระมัดระวัง หลังจากสงครามอังกฤษกับพม่าสิ้นสุดลง ลอร์ด แอมเฮิร์สต์ ผู้สำเร็จราชการที่อินเดียได้ส่งร้อยเอกเฮนรี เบอร์นีย์เข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อทำสนธิสัญญา ไทยจึงมีโอกาสหลีกเลี่ยงอังกฤษเหมือนครั้งที่จอห์น ครอว์เฟิต เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้อีกต่อไป จึงตกลงทำสนธิสัญญากับอังกฤษเป็นฉบับแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ คือสนธิสัญญาเบอร์นีย์ พ.ศ.๒๓๙๖ มีใจความว่าไทยและอังกฤษจะไม่คิดร้ายต่อกัน และอังกฤษยอมรับอำนาจอธิปไตยไทยเหนือไทรบุรี และให้ประและสลั่งงอรีนแหลมมลายูส่งบรรณาการให้ไทย ส่วนไทยยอมให้ปิ้งค้าขายกับไทรบุรีโดยไม่เสียภาษีขาออก<sup>๔๘</sup>

<sup>๔๕</sup> เรื่องเดียวกัน, ๒๗๐.

<sup>๔๖</sup> วิไลเลขา ถาวรธนะสาร, **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก** (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๕), ๒๖.

<sup>๔๗</sup> เรื่องเดียวกัน.

<sup>๔๘</sup> วิลาสวงศ์ พงศะบุตร, “พระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับประเทศตะวันตก,” ใน **มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์**, ๗๕-๑๑๓, ม.ร.ว.ศุภวดี เกษมศรี, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์, ๒๕๓๑), ๘๑.

นอกจากนี้ยังมีการทำสนธิสัญญากับสหรัฐอเมริกาเมื่อ พ.ศ.๒๓๗๕ แสดงให้เห็นว่า รัฐบาลไทยพอใจที่จะเปิดสัมพันธไมตรีกับสหรัฐอเมริกาอีกชาติหนึ่ง อาจจะเป็นนโยบายของไทยที่ไม่ต้องการให้ประเทศตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลในประเทศเพียงชาติใดชาติหนึ่ง ดังปรากฏหลักฐานใน พ.ศ.๒๓๘๓ ว่าไทยได้ทาบตามขอเปิดสัมพันธไมตรีกับฝรั่งเศส โดยผ่านกงสุลฝรั่งเศสที่สิงคโปร์ แต่ขณะนั้นฝรั่งเศสยังไม่สนใจข้อเสนอ ไทยกับฝรั่งเศสจึงไม่ได้เริ่มเจริญสัมพันธไมตรีในสมัยรัชกาลที่ ๓<sup>๔๙</sup>

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินพระราชวิเทโศบายกับมหาอำนาจจากตะวันตกอย่างระมัดระวัง ดังจะเห็นได้จากพระราชกระแสถึงแนวทางติดต่อกับต่างประเทศว่า “...การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดี อย่าให้เสียที่แก่เขา การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว...”<sup>๕๐</sup> ซึ่งเรื่องที่ทรงคาดการณ์ไว้ก็เกิดขึ้นจริง ในวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้นำเงินแดง อันเป็นพระราชทรัพย์ที่เกิดจากการค้าสำเภาของรัชกาลที่ ๓ มาชดใช้ไถ่บ้านเมืองคืนจากฝรั่งเศส

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อวันพุธเดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๙๓ เวลา ๓ นาฬิกา ๕ บาท อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ พรรษา สิริพระชนม์ได้ ๖๔ พรรษา มีพระราชโอรส ๒๒ พระองค์ พระราชธิดา ๒๙ พระองค์ รวม ๕๑ พระองค์<sup>๕๑</sup> ราชสกุลในรัชกาลที่ ๓ ได้แก่ ศิริวงศ์ โกเมน คนจร งามรณ สดาวลย์ ชุมสาย ปิยากร อุไรพงศ์ อรรณพ ล้ายอง สุบรรณ สิงหรา และชมพู<sup>๕๒</sup>

พ.ศ. ๒๕๔๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ถวายพระราชสมัญญานามว่า “พระมหาเจษฎาราชเจ้า” มีความหมายคือ “พระมหाराชเจ้าผู้มีพระทัยตั้งมั่นในการบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ” และคณะรัฐมนตรีมีมติให้วันที่ ๓๑ มีนาคมของทุกปี เป็นวันระลึกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหาเจษฎาราชเจ้า หรือวันเจษฎาบดินทร์ ให้เป็นวันสำคัญของชาติ

<sup>๔๙</sup> บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งเศสสมัยพระนั่งเกล้าฯ, ๔๓.

<sup>๕๐</sup> เจ้าพระยาทิพากรวรรวตมหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๑๕๒.

<sup>๕๑</sup> เรื่องเดียวกัน, ๑๕๓.

<sup>๕๒</sup> ม.ร.ว.ตาบทิพย์ จามรมาน, ผู้รวบรวม, พระบรมราชจักรีวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: สำนักพระราชพิธี, ๒๕๕๑). พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนากรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ พฤศจิกายน ๒๕๕๑), ๘๘-๘๙.

### เอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔

เอกสารราชการ หมายถึง หนังสือหรือเอกสารที่ใช้เฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการบริหารงานที่เกี่ยวข้องกับประเทศหรือพระเจ้าแผ่นดิน<sup>๕๓</sup> จากการศึกษาของอรพรรณ สิ้นธ์ศิริมานะ ได้จัดกลุ่มของเอกสารราชการของไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ไว้ ๔ กลุ่มดังนี้<sup>๕๔</sup>

๑. เอกสารราชการสมัยรัชกาลที่ ๑-๔
๒. เอกสารราชการสมัยรัชกาลที่ ๕
๓. เอกสารราชการสมัยรัชกาลที่ ๖-๘
๔. เอกสารราชการสมัยรัชกาลปัจจุบัน

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นำมาศึกษา ถือได้ว่าเป็นเอกสารราชการประเภทหนึ่งที่มีการเรียบเรียงข้อมูลขึ้นจากการซักถาม ระยะเวลาของเอกสารดังกล่าวจึงจัดอยู่ในเอกสารสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ ซึ่งเป็นช่วงก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองแบ่งส่วนราชการเป็นกระทรวงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ในสมัยรัชกาลที่ ๕

ในที่นี้จะกล่าวถึงประเภท วัสดุที่ใช้บันทึก ลักษณะอักษร และรูปแบบการบันทึกของเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ ดังรายละเอียดต่อไปนี้



<sup>๕๓</sup> ก่องแก้ว วีระประจักษ์, ทองย้อย แสงสินชัย และเทิม มีเต็ม. “เอกลักษณ์ของภาษา.” ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย, เล่ม ๒, ภาษาและวรรณคดีกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), ๔๖.

<sup>๕๔</sup> อรพรรณ สิ้นธ์ศิริมานะ. “การวิเคราะห์ลักษณะและเนื้อหาของพระราชหัตถเลขาในพระสมเด็จ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารชุดกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ หมวดเบ็ดเตล็ด” (วิทยานิพนธ์ปริญญา ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการจดหมายเหตุและเอกสาร ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), ๘.

## ประเภทของเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔

ประเภทของเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ ได้แก่

๑. พระราชสาส์น คือ เอกสารที่มีไปมาระหว่างพระเจ้าแผ่นดิน มีอยู่ ๒ ชนิดคือ พระราชสาส์นสุพรรณบัฏ เป็นพระราชสาส์นที่จารึกลงบนแผ่นทองคำ และพระราชสาส์นคำหับ เป็นพระราชสาส์นที่ส่งควบคู่ไปกับพระราชสาส์นสุพรรณบัฏ แต่บันทึกลงบนกระดาษ ส่วนใหญ่นิยมใช้กระดาษสีเหลือง มีข้อความเหมือนกับพระราชสาส์นสุพรรณบัฏ แต่จะมีข้อความเกี่ยวกับรายการบัญชีสิ่งของที่ส่งไปพร้อมกับพระราชสาส์น ทั้งนี้เพื่อให้อ่านได้สะดวกขึ้น เพราะอักษรในจารึกแผ่นทองคำอ่านยาก อีกทั้งช่วยให้ลดขนาดทองคำลงเป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายอีกด้วย<sup>๕๕</sup>

๒. ศุภอักษร คือ เอกสารราชการของเจ้าประเทศราช หรือเจ้าเมือง อัครมหาเสนาบดี เสนาบดี หรือข้าราชการชั้นพระยาขึ้นไป และเสนาบดีต่างเมือง ใช้เขียนติดต่อกันเกี่ยวกับเรื่องราชการต่างๆ

๓. สารตรา คือ เอกสารราชการที่ออกตามกระแสพระราชโองการโดยมีเจ้ากระทรวง หรือข้าราชการตั้งแต่ชั้นเจ้าพระยาเป็นต้นไป เป็นผู้ดำเนินการออกหนังสือนั้นส่งไปถึงข้าราชการผู้รักษาเมือง หรือกรมการเมือง ซึ่งมีบรรดาศักดิ์ตั้งแต่ชั้นเจ้าพระยาลงไป เมื่อออกเอกสารดังกล่าว จะต้องมีการร่างข้อความเรียกว่า “ร่างตรา เพื่อนำขึ้นทูลเกล้าฯ อ่านถวาย แล้วจึงมีพระบรมราชโองการให้ปิดตราพระบรมราชโองการส่งไปได้”<sup>๕๖</sup>

๔. ท้องตรา คือ เอกสารราชการที่ออกตามกระแสพระบรมราชโองการเช่นเดียวกับสารตรา แต่ต่างกันในส่วนตอนที่ร่างตราเสร็จสิ้นแล้ว จะไม่มีการนำขึ้นทูลเกล้าฯ อ่านถวาย ผู้อ่านทวนตรวจแก่จะเป็นเสนาบดี หรือขุนนางเจ้ากระทรวงผู้รับกระแสพระบรมราชโองการ เมื่อตรวจเสร็จสิ้นจึงปิดตราเจ้ากระทรวงหรือตราประจำตำแหน่งผู้รับกระแสพระบรมราชโองการ แล้วจึงส่งท้องตราออกไปยังหัวเมือง<sup>๕๗</sup>

๕. ใบบอก คือ เอกสารราชการที่ส่งจากหัวเมืองเข้ามายังราชธานีเพื่อรายงานข้อราชการต่างๆ

๖. หนังสือ คือ เอกสารราชการที่มีการเขียนคล้ายสารตรา ท้องตรา และใบบอก ขึ้นต้นข้อความด้วยคำว่าหนังสือ

<sup>๕๕</sup> ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “หนังสือประทับตรา,” ใน ความมียกย่องของอดีต: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติพลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัญญ์ เขมษตรี, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (ม.ป.ท., ๒๕๓๗), ๑๕๘.

<sup>๕๖</sup> ก่องแก้ว วีระประจักษ์, ทองย้อย แสงสินชัย และเทิม มีเต็ม. “เอกลักษณ์ของภาษา.” ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย, เล่ม ๒, ภาษาและวรรณคดีกรุงรัตนโกสินทร์, ๔๗.

<sup>๕๗</sup> เรื่องเดียวกัน.

๗. จดหมาย คือ เอกสารราชการที่มีการเขียนคล้ายสารตรา ท้องตรา ใบบอกและหนังสือ ขึ้นต้นข้อความว่า “จดหมาย” มีลักษณะคล้ายหนังสือส่วนตัวที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการปรึกษาราชการ

๘. ฎีกา หรือบัญญัติทางว่าว คือ เอกสารราชการที่ทางราชการออกให้แก่เจ้าหน้าที่ซึ่งนำส่วยหรือสิ่งของตามจำนวนเกณฑ์มาส่งเพื่อเป็นหลักฐานว่าสิ่งของดังกล่าวได้รับไว้แล้วตามจำนวน ในวันเวลาที่ระบุไว้

๙. ตราภูมิ คือ เอกสารที่ทางราชการออกให้แก่ราษฎรเพื่อใช้เป็นหลักฐานคุ้มส่วยสาอากร และการเกณฑ์ไปใช้ราชการต่างๆ ราษฎรผู้มีตราภูมิคุ้มห้ามจะได้รับการยกเว้นไม่เสียส่วยอากร และไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปใช้ราชการ

๑๐. ตราจอง หรือใบจอง คือ เอกสารที่ราชการออกให้แก่ราษฎรเพื่อเป็นหลักฐานว่าบริเวณที่ดินตามขอบเขตที่ระบุในตราจอง ผู้ถือตราได้รับอนุญาตให้ทำประโยชน์ได้ภายใน ๓ ปี ถ้าในระยะเวลา ๓ ปี ยังไม่มีการใช้ประโยชน์จากที่ดิน ผู้ถือตราจองจะหมดสิทธิในการจับจองพื้นที่

๑๑. ตราแดง คือ เอกสารราชการที่ออกให้แก่ราษฎรเพื่อเป็นหลักฐานว่าบริเวณที่นาตามที่ระบุไว้ในตราแดง ผู้ถือตราได้อนุญาตให้ทำประโยชน์ในที่นาอันได้โดยไม่มีกำหนดระยะเวลา

๑๒. หนังสือทัณฑ์บน คือ เอกสารราชการที่มีลักษณะเป็นหนังสือสัญญาของคู่ความที่ทำไว้ให้แก่ผู้ชำระความหลังจากตัดสินคดีเรียบร้อยแล้ว

๑๓. ใบจุ่ม เป็นชื่อเรียกเอกสารราชการชนิดหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการปกครองของอาณาจักรล้านช้าง เป็นเอกสารที่ข้าราชการ ผู้รักษาเมืองเจ้าเมือง กรมการเมือง มีถึงเสนาบดีเพื่อกราบบังคมทูลพระเจ้าแผ่นดิน รายงานข้อราชการต่างๆ

๑๔. คำให้การ เป็นเอกสารราชการที่เรียบเรียงข้อมูลจากการซักถามในคดีความ คำให้การของข้าศึกที่จับได้ในศึกสงคราม หรือคำให้การของพ่อค้าเอกชนที่เดินทางไปในที่ต่างๆ

๑๕. หมายรับสั่ง คือเอกสารราชการที่เป็นคำสั่งในการปฏิบัติงานเกี่ยวกับพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนมากเกิดขึ้นโดยพระราชกรณียกิจ ๒ ประการ คือ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จประพาส และเมื่อจะทรงประกอบพระราชพิธีต่างๆ โดยพระเจ้าแผ่นดินจะมีพระราชดำรัสกับเจ้ากระทรวงวัง แต่ถ้าเป็นการรีบด่วนจะบอกไปยังมหาดเล็กหรือผู้ใกล้ชิดให้เป็น “ผู้รับสั่ง” ไปบอกกระทรวงวัง เจ้าพนักงานกระทรวงวังเขียนบัตรหมาย เรียกว่า “หมายรับสั่ง” ไปยังกระทรวงมหาดไทย และกระทรวงกลาโหม เพื่อทำการ “ตัดหมาย” คือแยกรายการตามหน้าที่ในกรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง<sup>๕๘</sup>

<sup>๕๘</sup> ยิ้ม ปันทยางกูร และคนอื่นๆ, ผู้รวบรวม. ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ ๑ สมัยกรุงธนบุรี, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๓), ๑.

## วัสดุที่ใช้บันทึกเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔

วัสดุที่ใช้บันทึกเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ มีดังต่อไปนี้

๑. สมุดไทย เป็นวัสดุที่ใช้บันทึกของไทยโบราณ ทำจากเปลือกข่อยจึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สมุดข่อย มีลักษณะพิเศษคือไม่ได้เย็บเป็นเล่มเหมือนหนังสือในปัจจุบัน ใช้กระดาษยาวติดต่อกันแผ่นเดียว พับกลับไปมาให้หนาเป็นเล่มหนังสือ มีอยู่ ๒ สี คือสมุดไทยดำ และสมุดไทยขาว วัสดุที่ใช้เขียนมีหลายชนิด เช่น ดินสอขาว น้ำหมึกสีดำ และน้ำหมึกสีเหลืองที่ได้จากส่วนผสมของรงกับทรดาล<sup>๕๙</sup>

๒. กระดาษเพลลา เป็นกระดาษแผ่นบาง ทำจากเปลือกของต้นไม้ เช่นเดียวกับสมุดไทย มักใช้สำหรับเขียนข้อความเพื่อส่งข่าวติดต่อกัน มีขนาดสั้นและยาวขึ้นอยู่กับเนื้อหาที่บันทึก นิยมใช้ดินสอดำในการเขียน ใช้บันทึกเอกสารราชการประเภทใบบอก หรือท้องตราต่างๆ ซึ่งจะมีการประทับตราประจำตำแหน่งของผู้ที่เกี่ยวข้องลงในแผ่นกระดาษ เมื่อจะส่งเอกสารจะม้วนจากท้ายเรื่องเข้าไปจนหมดกระดาษ แล้วใส่กลักไม้ปิดผนึกส่งไป<sup>๖๐</sup>

๓. กระดาษฝรั่ง เป็นกระดาษที่ชาวต่างประเทศผลิตขึ้น จึงเรียกว่า กระดาษฝรั่ง มีลักษณะเป็นแผ่นบางๆ ไทยนำมาใช้หลายรูปแบบ โดยเฉพาะในเอกสารราชการ เมื่อเห็นว่าใช้งานได้ดี และจัดเก็บได้สะดวก คนไทยจึงนำมาใช้แทนวัสดุประเภทกระดาษเพลลา และเมื่อต้องการจัดเป็นชุดจะนำกระดาษมาเรียงซ้อนกัน ทำใบปกหน้า-หลังให้เป็นรูปเล่มเรียกว่าสมุดฝรั่ง<sup>๖๑</sup>

๔. ผ้า พบในการบันทึกเอกสารราชการประเภทใบจุ่ม ผ้าที่นำมาใช้เป็นผ้าฝ้าย ผ้าไหม หรือด้าย แล้วนำมาทอด้วยมือหรือเครื่องจักร การบันทึกจะใช้ปากกาคอรันท์ หรือปากไก่อ้อมหมึก แล้วบันทึกข้อความต่างๆ ลงไปบนผ้า<sup>๖๒</sup>

<sup>๕๙</sup> ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนธ์, “บทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างภาษาและอักษร,” ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย, เล่ม ๒, ภาษาและวรรณคดีกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), ๓๐-๓๑.

<sup>๖๐</sup> ก่องแก้ว วีระประจักษ์, ทองย้อย แสงสินชัย และเทิม มีเต็ม. “เอกลักษณ์ของภาษา.” ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย, เล่ม ๒, ภาษาและวรรณคดีกรุงรัตนโกสินทร์, ๔๖.

<sup>๖๑</sup> กรมศิลปากร. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. ความรู้เรื่องการจัดหมวดหมู่ทรัพยากรสารสนเทศ (เอกสารโบราณ). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ม.ป.ป.), ๓.

<sup>๖๒</sup> เรื่องเดียวกัน.

## อักษรที่ใช้บันทึกเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔

อักษรที่ใช้ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ก่องแก้ว วีระประจักษ์และนิยะดา ทาสุนธ<sup>๖๓</sup> ได้ให้คำอธิบายไว้ว่ามี ๒ แบบ คือ

๑. รูปร่างอักษรไทย ที่สืบเนื่องมาจากรูปร่างอักษรไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา และสมัยกรุงธนบุรี รูปร่างอักษรไทยยุคนี้ใช้เขียนภาษาไทยโดยเฉพาะ แต่มีรูปลักษณะอักษรแตกต่างจากเส้นอักษรไทยในปัจจุบัน รวมถึงการวางรูปสระ พยัญชนะ วรรณยุกต์ และเครื่องหมายต่างๆ ที่แตกต่างจากปัจจุบันนี้อีกด้วย

๒. รูปร่างอักษรขอมใช้เขียนภาษาบาลี และภาษาไทย รูปร่างอักษรดังกล่าวนิยมใช้เขียนเรื่องทางพระพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่

เอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ จึงใช้รูปร่างอักษรไทยในการบันทึก ส่วนเอกสารประเภทใบจุ่มนั้นมีการใช้อักษรที่มีอยู่ในอาณาจักรล้านช้างในการบันทึก ได้แก่ อักษรไทยน้อย อักษรลาวเฉียง อักษรผู้ไท อักษรธรรม รวมทั้งมีการใช้อักษรจีนสำหรับติดต่อกับเวียดนาม ซึ่งเวียดนามได้นำอักษรจีนใช้บันทึกภาษาเวียดนามอยู่ระยะหนึ่ง<sup>๖๔</sup>

ในการบันทึกนั้นนิยมเขียนได้เส้นบรรทัด ไม่จำกัดจำนวนบรรทัด ขึ้นอยู่กับผู้บันทึก ต่อมาเมื่อกระดาษฝรั่งได้แพร่หลายเข้ามาในช่วงรัชกาลที่ ๓ จึงเริ่มมีการนำกระดาษฝรั่งมาใช้บันทึก และพิมพ์หนังสือ ต่อมาสมุดไทยหมดความนิยมลงในช่วงรัชกาลที่ ๖ การเขียนหนังสือได้เส้นบรรทัดจึงไม่เป็นที่นิยมอีกต่อไป ส่วนอักษรวิธีการเขียนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ นั้นไม่มีมาตรฐานที่แน่นอนในการใช้ภาษาและรูปร่างอักษร เนื่องจากเขียนโดยอาศัยสำเนียงที่พูดเป็นหลัก ไม่มีกฎเกณฑ์ที่บังคับในการสะกดคำ ใช้เขียนสื่อความให้อ่านออกมาแล้วได้ความหมายตามเสียงที่ต้องการก็ถือว่ามีความถูกต้อง นับได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ของหนังสือในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์<sup>๖๕</sup>

<sup>๖๓</sup> ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนธ, “บทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างภาษาและอักษร,” ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย, เล่ม ๒, ภาษาและวรรณคดีกรุงรัตนโกสินทร์, ๒๕-๒๖.

<sup>๖๔</sup> พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ, วิเคราะห์สารนิเทศจากใบจุ่ม (กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๕๖), ๔๔.

<sup>๖๕</sup> ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนธ, “บทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างภาษาและอักษร,” ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย, เล่ม ๒, ภาษาและวรรณคดีกรุงรัตนโกสินทร์, ๓๒-๓๓.



### รูปแบบการบันทึกเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔

รูปแบบโดยรวมของเอกสารราชการสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ ก่องแก้ว วีระประจักษ์<sup>๖๖</sup> อธิบายไว้ว่าประกอบด้วยส่วนต่างๆ ดังนี้

๑. ส่วนขึ้นต้น บอกชื่อและตำแหน่งผู้ออกเอกสารราชการ รวมทั้งชื่อและตำแหน่งของผู้ที่รับเอกสาร

๒. ส่วนเนื้อหา เป็นการดำเนินเรื่องไปจนจบข้อความสุดท้าย

๓. ส่วนท้าย ประกอบไปด้วยการบอกวันเดือนปีที่ออกหนังสือ และการประทับตราประจำตัวหรือประจำตำแหน่งของผู้ออกหนังสือประทับตรงที่เขียนวันเดือนปีนั้น ถ้าเป็นใบบอกจะมีการระบุชื่อกรรมการเมือง และประทับตราประจำตำแหน่งของกรรมการเมืองลงไปจนครบทุกคน

ในกรณีที่ เป็นเอกสารราชการที่บันทึกบนกระดาษเพลลา เช่น ท้องตรา หรือใบบอก ในด้านหลังกระดาษจะมีการเขียนสรุปเรื่องในเอกสารนั้นๆ พร้อมกับประทับตราผู้ออกเอกสารราชการ และบอกชื่อผู้ถือใบบอกไว้

ส่วนเอกสารราชการประเภทใบจุ่มนั้น ถ้าพระมหากษัตริย์เป็นผู้ออกพระราชโองการจะมีการขึ้นต้นข้อความว่า “ศุภมัสตฺพระราชาชญาลายจุ่ม.....ประสิทธิไส่.....” เป็นใช้คำว่า “ศุภมัสตฺ” ซึ่งแปลว่าขอความดีงามจงมี มาใช้อำนวยพรแล้วจึงบอกพระนามกษัตริย์ ส่วนตอนท้ายใช้คำว่า “คณฺุประสิทธิพระราชาชญา” เพื่อแสดงถึงการออกคำสั่ง แล้วจึงบอกวันที่ที่ออกเอกสาร<sup>๖๗</sup> ส่วนหนังสือที่ออกโดยขุนนางชั้นมหาเสนาบดีจะแตกต่างออกไป ใช้คำขึ้นต้นว่า “หนังสืออัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งปวงในหอรราชสิงหนาทหลวงกรุงจันทบุรีมาเลิง.....” หรือ “ประสิทธิพระราชาชญาสมเด็จพะเป็นเจ้าล้านช้าง.....”<sup>๖๘</sup> แล้วตามด้วยพระนามของกษัตริย์

<sup>๖๖</sup> ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “หนังสือประทับตรา,” ใน ความมกยย้อนของอดีต: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติพลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัญญ์ เกษมศรี, ๓๒

<sup>๖๗</sup> พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ, วิเคราะห์สารนิเทศจากใบจุ่ม, ๓๘-๓๙.

<sup>๖๘</sup> เรื่องเดียวกัน, ๘๖.

### คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นำมาศึกษาในครั้งนี้ เป็นคำให้การที่เก็บรักษาและให้บริการที่หอสมุดแห่งชาติ อยู่ในหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔) เอกสารต้นฉบับคำให้การมีจำนวนทั้งสิ้น ๗๓ รายการ บันทึกอยู่ในวัสดุ ๒ ชนิด ได้แก่ สมุดไทย ๖๗ รายการ และกระดาษเพลา ๖ รายการ ส่วนอักษรที่ใช้บันทึกคืออักษรไทย มี ๓ ลายมือ ได้แก่ ลายมือแบบหวัด ลายมือแบบหวัดแกมบรรจง และลายมือแบบบรรจง

อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาคำให้การทั้งหมดจะเห็นว่าบางรายการมีเนื้อหาอย่างเดียวกัน หรือบางรายการมีเนื้อหาที่ต่อเนื่องกัน ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้จัดแบ่งตามชื่อเรื่อง พบว่ามีจำนวนทั้งสิ้น ๖๕ เรื่อง ดังข้อมูลเอกสารต้นฉบับและสาระสังเขปของแต่ละเรื่องดังต่อไปนี้

**๑. คำให้การผู้ถือหนังสือไปตรวจราชการที่เมืองนางรอง หมู่ จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙) เลขที่ ๑** เอกสารต้นฉบับสมุดไทยดำ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว ผู้ให้การคือหมื่นมหาสงคราม ให้การไว้เมื่อวันที่ ๑๔ คำ กล่าวว่าเขมรเมืองนางรองถือหนังสือนายบุญส่งเมืองนครราชสีมา มาแจ้งพระมหาสงคราม พระรามณรงค์ ขุนรามเดชที่เมืองปัตบอง (พระตะบอง) เพื่อขอกำลังคนไปช่วยรับศึกเจ้าอนุที่นครราชสีมา และเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ชาวบ้านหนองปรือ แขวงเมืองนางรองบอกว่าเมื่อทราบข่าวเจ้าอนุวงศ์กวาดครว้นครราชสีมา ทำให้ชาวเมืองนางรองพากันหนีเข้าป่า เมื่อหมื่นมหาสงครามกับหมื่นอภัยพินาศไปเมืองนางรองพบว่าเมืองได้ถูกทิ้งร้างตั้งคำชาวบ้านว่าไว้จริง

คำให้การฉบับนี้เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐ ใช้ชื่อว่า “คำให้การ จ.ศ. ๑๑๘๘”

**๒. คำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวงพระบาง** เอกสารต้นฉบับสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๓ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว ไม่ปรากฏชื่อผู้ให้การเนื่องจากเนื้อความตอนต้นชำรุด เนื้อหากล้าย้อนไปในสมัยรัชกาลที่ ๑ กล่าวถึงเหตุการณ์ในเมืองเชียงขวาง สมัยเจ้าชมพูครองเมือง ได้มีญวนกวานฮับกอกภูต่อเจ้าฟ้าแก้ว แล้วหนีมาขอกองทัพหลวงพระบาง แต่ถูกพวกเมืองเชียงขวางตีแตก กวานฮับจึงร่วมมือกับเจ้าวงศ์เมืองหลวงพระบางจะมาตีเชียงขวาง แต่เมืองเชียงขวางสามารถตีกลับไปได้ เมืองหลวงพระบางและเชียงขวางจึงยอมเป็นไมตรีกัน ต่อมาเมื่อเจ้าวงศ์สิ้นพระชนม์ เจ้านันทเมืองเวียงจันทน์ไปตีเมืองพวนแตก เจ้าชมพูถูกจับไปเวียงจันทน์ และเจ้านันทแต่งตั้งเจ้าโพธิสารขึ้นแทน

ต่อมาญวนยกทัพมาตีเมืองพวน เจ้านันทได้ยกทัพไปราบปรามจนแตกพ่ายไป เจ้านันทโกรธเจ้าโพธิสารว่าไม่รักษาเมืองจึงจับฆ่าเสีย ต่อมาอีก ๑ เดือน ญวนยกทัพมาตีเมืองเวียงจันทน์ได้ และตั้งให้เจ้าชมพูเกลี้ยกล่อมผู้คน ทางเจ้านันทได้ขอกองทัพกรุงเทพฯ ขึ้นไปช่วยไล่กองทัพญวนและกวาดครว้เมืองพวนลงมาไว้ที่กรุงเทพฯ

๓. **สำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ** เอกสารต้นฉบับสมุดไทย คำ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๑๑/ก. บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว ขุนโอดกรมการเมืองนครราชสีมาเป็นผู้ให้การ กล่าวถึงเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ยกทัพมาถึงเมืองนครราชสีมา พระยายกกระบัตร หลวงเมืองหลวงนา หลวงसारอด ข้าราชการเมืองนครราชสีมา ต้องยอมเข้าด้วย แล้วกวาดคน ๒๐๐ คนตามเจ้าอนุไปเมืองเวียงจันทน์ พระยาปลัดจึงปรึกษากับข้าราชการเมืองนครราชสีมาทำอุบายฆ่าทหารลาวให้ตาย เมื่อถึงทุ่งสัมฤทธิ์จึงได้ลงมือสังหารทหารลาวตายราว ๗๐๐-๘๐๐ คน ต่อมาในวันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๔ เจ้าอนุวงศ์ให้เจ้าสุทธิสารคุมคน ๕๐๐ คนมาสู้กับพระยาปลัด พระยายกกระบัตร แต่กองทัพนครราชสีมาสามารถขับไล่ไปได้ จากนั้นจึงคิดที่จะตีค่ายเจ้าอนุวงศ์ จึงให้ขุนโอดถือหนังสือไปหาหลวงทุ่งสัมฤทธิ์ พบนายยูกับนายชูพร้อมพวกอีก ๓ คน ทราบข่าวว่าพระยานครราชสีมาหนีไปอยู่เมืองสวายจิก และคิดจะฝากคร้วไว้กับพระยาอภัยภูเบศร์เมืองพระตะบองแล้วจะไปอยู่ที่กรุงเทพฯ

คำให้การฉบับนี้เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐ ใช้ชื่อว่า “ราชการทัพเมื่อเวียงจันทน์ ฉบับ ๑๓”

๔. **คำให้การในคัดบอกเล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ** เอกสารต้นฉบับสมุดไทย คำ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๑๑/ข. บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือบรรจงเส้นรงค์ (ดินสอขาว, ทรดาล) เป็นคำให้การของอ้ายท้าวลาว บ่าวเพี้ยภิมพิสาร กล่าวถึงการเกณฑ์กองทัพของเจ้าอนุวงศ์ โดยให้เจ้าราชบุตรคุมไพร่ ๕,๐๐๐ ยกมาทางสระบุรี ส่วนอุปราชมาบรรจบกับท้าวปากคี่ที่อุบล และเจ้าอนุวงศ์มาทางโคราช ส่วนตัวอ้ายท้าวลาวนั้นตามกองทัพเจ้าราชวงศ์มาเกลี้ยกล่อมคร้วเมืองสระบุรีได้ ๒๖,๐๐๐ คนเศษ จากนั้นย้ายกองทัพไปที่เมืองหล่มสักและเมืองเลย ภายหลังเจ้าอนุวงศ์ได้แจ้งให้เจ้าราชวงศ์ตามมาสมทบที่หนองบัวลำภู เมื่อเจ้าราชวงศ์จะยกทัพออกจากเมืองเลยได้สู้รบกับกองทัพไทยจนพ่ายแพ้ และเป็นเหตุให้อ้ายท้าวลาวถูกไทยจับตัวมา ส่วนตอนท้ายคำให้การอ้ายท้าวลาวได้กล่าวถึงเหตุแผ่นดินไหวและลมพายุใหญ่ในเมืองเวียงจันทน์สังฆราชวัดภูของทำนายนว่าเป็นลางไม่ดี แต่เจ้าอนุวงศ์ปฏิเสธและบอกว่าเป็นบุญญาธิการของตน

คำให้การฉบับนี้เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐ ใช้ชื่อว่า “ราชการทัพเมื่อเวียงจันทน์ ฉบับ ๔”

๕. **คำให้การในคัดบอกเล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ** เอกสารต้นฉบับสมุดไทย คำ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๑๑/ง. บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือบรรจงเส้นรงค์ (ดินสอขาว, ทรดาล) ประกอบไปด้วยคำให้การของอ้ายปาและอ้ายจัน

อ้ายปาได้ให้การว่าตนเป็นข้าในราชบรม อยู่บ้านพร้าว ราชบรมให้อ้ายปาเตรียมเสบียงอาวุธ บอกว่าเดือน ๓ เจ้าอนุวงศ์จะไปช่วยการพระบรมศพที่กรุงเทพฯ แต่อ้ายปาป่วยอยู่จึงไม่ได้ไป ต่อมาขุนนางลาว ๒ คน คือเพี้ยศรีสุราช กับกวานโคชหนาม กวาดคนขึ้นมาที่บ้านพร้าว อ้ายปาจึง

ทราบว่าเป็นคนของเจ้าอนุวงศ์คิดจะรบกับไทย ขุนนางทั้ง ๒ คนให้อ้ายปาไปลาดตระเวนที่บ้านภูเวียง ได้พบกองทัพไล่ตามขึ้นมาสู้รบ กองลาดตระเวนแตกพ่ายหนีไป และอ้ายปาถูกจับได้ในลำป่าพง

ส่วนคำให้การของอ้ายจันระบุว่า อ้ายจันผู้ให้การอยู่เมืองหล่ม เป็นเลกเสียส่วย มีเพียงพลโยธาเป็นนาย เพียงพลโยธาให้อ้ายจันกับไพร่ ๓๐ คนตามเจ้าราชวงศ์บุตรเจ้าเมืองหล่มไปเวียงจันทน์ ต่อมาจึงทราบว่าเจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพไปตั้งที่โคราชในปลายเดือน ๓ ครั้นเดือน ๔ เจ้าเมืองหล่มเกณฑ์ให้ไปอยู่กับเจ้าอนุวงศ์ที่โคราช และเจ้าอนุวงศ์ได้ใช้ให้ไปบึงสีแก้วเพื่อรับครัวเมืองสระบุรีที่ถูกกวาดต้อน

คำให้การฉบับนี้เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐ ใช้ชื่อว่า “ราชการทัพเมื่อเวียงจันทน์ ฉบับ ๖”

**๖. คำให้การในคัตบอกล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ** เอกสารต้นฉบับสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/จ. บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือบรรจง เส้นรงค์ (ดินสอขาว, ทรดาล) เป็นคำให้การของพระยานรินทร เจ้าเมืองสีมูม ให้การว่าเจ้าอนุวงศ์ได้บังคับให้ตนตามกองทัพเวียงจันทน์ไปโคราช ถ้าไม่ไปจะตัดศีรษะเสีย พระยานรินทรจึงต้องยอมตามลงไป เจ้าอนุวงศ์ใช้ให้พระยานรินทรกวาดต้อนไพร่เมืองสีมูมไปบรรจบกันที่ทางสามหมอเพื่อจะได้กลับไปเวียงจันทน์เมื่อต้อนคร้ามมาถึงบ้านแท่น เจ้าอนุวงศ์ให้ตั้งค่ายขึ้นยังบริเวณดังกล่าว แต่ไม่ทันการเนื่องจากกองทัพเจ้าสุทธีสารถูกกองทัพไทยไล่ตีแตก จึงต้องถอยทัพไปหนองบัวลำภู เจ้าอนุวงศ์ให้พระยานรินทรอยู่รักษาค่าย กองทัพไทยติดตามขึ้นมาตีค่ายแตกอีกครั้ง พระยานรินทรกับลูกหลานจึงถูกจับได้ และในส่วนท้ายคำให้การฉบับนี้พระยานรินทรให้รายละเอียดเกี่ยวกับเส้นทางจากหนองบัวลำภู ไปยังบ้านส้มป่อยและช่องข้าวสาร ซึ่งด่านช่องข้าวสารมีทัพเจ้าสุทธีสารคุมอยู่ และทางจะไปเมืองเวียงจันทน์นั้นถ้าตัดเขาสามมอก็จะพบเส้นเดินทางไปเวียงจันทน์ได้โดยใช้ระยะเวลา ๙ คืน

คำให้การฉบับนี้เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐ ใช้ชื่อว่า “ราชการทัพเมื่อเวียงจันทน์ ฉบับ ๗”

**๗. คำให้การว่าด้วยราชการทัพญวน** เอกสารต้นฉบับสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒) เลขที่ ๕ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว ไม่ปรากฏชื่อผู้ให้การ เนื้อความเป็นการสืบราชการที่เมืองเขมร ผู้ให้การได้พบกับพระองค์แก้ว เจ้านายเมืองเขมรที่คิดจะพึ่งบารมีไทยให้มาจัดอิทธิพลญวนออกไปให้หมด

**๘. คำให้การเรื่องมีเขมรประมาณ ๒๐ คนเข้ามาปล้น** เอกสารต้นฉบับสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๑๙๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘) เลขที่ ๑ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว ผู้ให้การคือ นักขอร อาศัยอยู่กับมารดา พี่ชาย พี่สะใภ้ และพี่สาว อยู่บ้านดินท่าใกล้ปากคลองเกาะกง ต่อมานักกองและนักกงนำเขมรออกมาลาดตระเวนและมาปล้นบ้านนักขอร จับตัวนักขอรกับพี่สาวไป และนักกงได้จับเอาพี่สาวนักขอรไปเป็นภรรยาเสีย นักกอง นักกง พานักขอรไปทำราชการกับเจ้าฟ้าทะละหะที่

เมืองพนมเปญ จึงทำให้ทราบถึงอิทธิพลทางการเมืองที่ญวนมีเหนือเขมร นับตั้งแต่การบังคับให้ขุนนาง แต่งกาย และพูดภาษาญวน มีคนญวนมาค้าขายมากขึ้นที่เมืองพนมเปญ และทราบเรื่องราวญวนทำซื้อ คาเตรียมไว้มากเพื่อเตรียมลงโทษขุนนางเขมร โดยออกอุบายให้ขุนนางเขมรไปฟังหนังสือพระเจ้า มินมางในค่าย แต่ขุนนางเขมรรู้ทันอุบายไม่ยอมไปและบอกกลับไปว่าธรรมเนียมแต่ก่อนจะต้องไปที่ ศาลากลาง ทางญวนแจ้งข่าวมาว่าเตรียมจะลงโทษขุนนางเขมรเพราะไม่ยอมถวายการรักษาพระองค์ จึงหนีให้ตี ปล่อยให้สิ้นพระชนม์ และญวนจะขอเชิญพระศพไปทำการพระเมรุที่เมืองญวน แต่ขุนนาง เขมรไม่ยอม เพราะจะเป็นโอกาสให้ญวนกดขี่ได้ ต่อมานักซอรหนีออกจากเมืองพนมเปญเดินทาง มาถึงเกาะกง หลวงศรีสุนทรนายด่านนำตัวไปซักถาม และทำหนังสือส่งขุนพิทักษ์ปลายแดนคุมตัวส่ง มาที่เมืองจันทบุรี

คำให้การฉบับนี้เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๙ พิมพ์รวมอยู่ในส่วนจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓

๙. คำให้การไพร่หลวงล้อมพระราชวัง ๔ คน เอกสารต้นฉบับสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๑๙๘ (พ.ศ. ๒๓๗๙) เลขที่ ๑ บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เป็นคำให้การ ๒ ชุด บันทึกต่อกัน คำให้การชุดแรกกล่าวถึงนายกอง นายเกิด นายพรม และนายรุ่ง ขอสักแปลงย้าย สังกัดจากไพร่หลวงกองช้างในพระยาแก้วแพงเป็นไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวัง ส่วนอีกชุดเป็น คำให้การของนายเกษ นายกุน นายเกิด นายมา นายมา นายเมือง นายทอง นายขาว นายแยมและ นายอยู่ (รวม ๑๐ คน) ทั้งหมดนี้เดิมเป็นลูกสมเ็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เมื่อเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ถึงแก่อนิจกรรมจึงขอสักแปลงไปเป็นไพร่หลวงล้อมพระราชวัง

๑๐. คัดบอกคำให้การนายเพมเขมรว่าด้วยข้อราชการทัพญวน เอกสารต้นฉบับสมุด ไทยดำ จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑) เลขที่ ๙๔/ก. บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือหวัด เส้นดินสอขาว ผู้ให้การคืออ้ายเพม เขมรอยู่ ณ บ้านมะกัก แขวงเมืองซีแครง ได้ออกไปตามหาบิดาที่เมืองเสียมราบ ต่อมานายโสมได้ชักชวนให้อ้ายเพมพายเรือไปบ้านมะกักเพื่อทวงเรือจากสุภาอิ แต่กำบังชู นายด่าน ญวนจับนายเพมและนายโสมได้ พร้อมกับกล่าวหาว่ามาสืบราชการ จึงนำตัวทั้งสองคนส่งไปให้ห้องจัน- ลันปินที่ค่ายเมืองซีแครง เมื่อสอบสวนแล้วส่งตัวไปให้อานัญ เมืองกะพงสวาย และองลันปิน องจัน- ดาวที่พนมเปญตามลำดับ ขุนนางญวนชื่อองจันดาวถามอ้ายเพมเกี่ยวกับข้อราชการที่ทัพกรุงเทพฯ ยกมาตั้งทำกำแพงที่เมืองเสียมราบ และองอานัญ องจันดาวได้ให้อ้ายเพม นายโสมไปสืบราชการที่ เมืองเสียมราบ เมื่อทั้งสองไปสืบราชการ อ้ายเพมถูกหลวงพลจับตัวส่งพระยาอภัยสงครามที่เมือง เสียมราบ ส่วนท้ายของคำให้การกล่าวถึงรายละเอียดที่ตั้งของค่ายญวนที่เมืองซีแครง เมืองสะโง และเมืองพนมเปญ

คำให้การฉบับนี้เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๙ พิมพ์รวมอยู่ในส่วนจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓

**๑๑. คัดคำให้การอายัดอณูวนเรื่องข้อราชการทัพญวน** เอกสารต้นฉบับสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๔ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว เป็นคำให้การของญวนชื่ออายัดอ กล่าวว่าคุณอยู่ ณ บ้านอินทานแขวงเมืองซาแตก เป็นบ่าวองฉาราย กำนันบ้านอินทาน นายถ่อกับอิจิ ผู้เป็นอาพร้อมกับญวนอีก ๓ คนได้เดินทางไปค้าขายที่เมืองพุทโธมาศ ทราบข่าวว่าเจ้าเวียดนามเกณฑ์คนมาทำค่ายที่เมืองพุทโธมาศ และเตรียมกำลังคนไปรักษาเมืองโจฎก จากนั้นได้พบกองทัพเรือของภอเกอที่จะไปเมืองพุทโธมาศ และทราบมาว่าญวนตั้งค่ายตามที่ตั้งต่างๆ ในแต่ละค่ายมีคนรักษา ๓๐-๕๐ คน ต่อมาอายัดอถูกเกณฑ์ไปเข้ากองทำเรือขององโดยเงินต่อเรือได้ ๑๘ ลำเศษ คำให้การฉบับนี้เนื้อความสิ้นสุดลงในตอนที่กล่าวถึงเมืองพุทโธมาศเกิดความไข้ไพร่ตายไปประมาณ ๓๐๐ คนเท่านั้นเนื่องจากเนื้อความตอนท้ายชำรุดสูญหายไป

คำให้การฉบับนี้เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๙ พิมพ์รวมอยู่ในส่วนจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓

**๑๒. คำให้การแขกกบฏเมืองไทร** เอกสารต้นฉบับสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๐ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว ประกอบไปด้วยคำให้การของอ้ายเจ้ซาและอ้ายซาหลัง ส่วนต้นคำให้การระบุว่าพระยาเทพอรชุน พระยานรินทรเสณี พระยาไกรโกษา และล่ามอีก ๓ คนคือ หลวงโคชาอิศ มินฉาลิคิด มินสุนทรมลาญ เป็นผู้ถามคำให้การของเจ้ซากล่าวว่าตนเป็นแขกเมืองไทรบุรี เมื่อตนกุมมัสอัด ตนกุมมัดอาเก็บ ตนกุมมัดญิวา สยัด อาสันยกกองทัพมาตีเมืองไทร แขกเมืองไทรทางตอนเหนือยอมเข้าเป็นพวก จากนั้นได้อาไฟจุดเผาเมือง พระยาไทรบุรีหนีไป พวกของตนกุมมัสอัด ตนกุมมัดอาเก็บ ตั้งค่ายรักษาอยู่ที่ปากน้ำเมืองไทรบุรี กวาดครัวเมืองไทรไปไว้ที่แปะไร้ย (เปร์ค) และเกณฑ์กำลังชายฉกรรจ์มารักษาด่านสะพานช้าง ต่อมาได้ยกกองกำลังไปที่ทุ่งโพสู้รบกับกองทัพพระยาสาบายบุรีที่มากับกองทัพไทย จนกองทัพไทยแตกพ่ายไปที่บ้านน้ำน้อยและเขาลูกช้างบางกระดาน แขวงเมืองสงขลาตามลำดับ กองทัพของตนกุมมัสอัด ตนกุมมัดอาเก็บตามมาต่อสู้กองทัพไทย แต่กองทัพไทยตั้งปืนใหญ่ยิงบนเขาลูกช้างจนแขกแตกพ่าย และตามตีค่ายต่างๆ เวลานั้นเจ้ซาป่วยอยู่ในค่ายจึงถูกจับตัวได้ และพระยาสงขลาได้ส่งตัวมากรุงเทพฯ

ส่วนคำให้การของอ้ายซาหลัง กล่าวว่าอ้ายซาหลังเป็นแขกเมืองยะลา บ่าวแม่กองดาลำ เมืองยะลา พระยาอิริงได้เกณฑ์แม่กองดาลำ พร้อมกับอ้ายซาหลังและพวกแขกรวม ๙ คน ไปตั้งค่ายรบกบฏตนกุมมัสอัด ตนกุมมัดญิวาที่ทุ่งโพเมืองไทรบุรี แต่อ้ายซาหลังและพวกถูกกบฏจับได้ ดังนั้นอ้ายซาหลังจึงถูกพวกกบฏเกณฑ์แรงงานให้ขนกระสุนดินดำที่บ้านลูदानุงเมืองไทร เพื่อไปส่งที่บ้านยอแขวงสงขลา จากนั้นอ้ายซาหลังได้ไปประจำอยู่ที่ทุ่งน้ำน้อย เมื่อกองทัพไทยตามไปยึดเมืองไทรบุรีคืน และยกกำลังมาที่เมืองสงขลา อ้ายซาหลังป่วยจึงถูกจับตัวมายังเมืองสงขลา และถูกส่งตัวมายังกรุงเทพฯ

**๑๓. คำให้การวันหมัดอาลี** เอกสารต้นฉบับกระดาษเพลลา จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๑๑๘ และ ๑๒๑ (ทั้งสองฉบับเป็นเนื้อความเดียวกัน) บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอดำ ผู้ให้การคือวันหมัดอาลี เป็นญาติกับพระยากลับตันให้การว่าในช่วงเดือน ๔ ไปเยี่ยมญาติที่เมืองตานี ทางเมืองกลับตันได้มีการเชิญตราตั้งมามอบให้เจ้าเมืองคนใหม่ หลวงอาหมัดมุเกษนึ่งพระยากลับตันคนเก่าไม่พอใจจึงก่อการกบฏและยกทัพมา พระยากลับตันกับรายนมูดาและวันหมัดอาลียกทัพไปตีพวกกบฏจนแตกพ่าย จากนั้นพระยากลับตันให้รายนมูดาตั้งค่ายที่บ้านวะกะสะตำ หลวงอาหมัดตารมมาตีแตกไป ๑ ค่าย รายนมูดาจึงตามชิงคืนและยึดค่ายหลวงอาหมัดได้อีก ๑ ค่าย ต่อมาในเดือน ๕ หลวงปะสา รยาจาเง๊ะ และพระยาบาโงยยกทัพมาตีเมืองกลับตัน พระยากลับตันตั้งค่ายเพื่อรับศึกในฝั่งคลองเมืองฟากตะวันออก ส่วนหลวงปะสาตั้งค่ายฝั่งตะวันตก ฟากพระยากลับตันได้ชัยภูมิตรงปากน้ำจึงแล่นไปมาระหว่างเมืองและเหมืองได้

**๑๔. คำให้การนายรัก** ต้นฉบับเป็นกระดาษเพลลา หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๑๔๓ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอดำ ผู้ให้การคือนายรัก เป็นข้าในกรมหลวงรักษารณเรศ บ้านอยู่สำเพ็ง จินจัดแต่งให้อาเรือบรรทุกสินค้าไปขายเมืองกลับตัน จึงได้เห็นเหตุการณ์สู้รบที่เมืองกลับตัน นายรักเดินทางผ่านไปยังสงขลาได้ข่าวว่ามีพวกแขกยกมาตีเมืองไทรบุรีเวลานั้นพระยาสงขลาได้ลงไปช่วย จากนั้นจึงได้เดินทางต่อไปยังเมืองกลับตัน นายรักกล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระยากลับตัน (หลวงนี้ปากแดง) วิวาทกับตนกูปะสาวา ตนกูปะสาวาเคยช่วยกราบบังคมทูลให้ตั้งหลวงนี้ปากแดงเป็นพระยากลับตัน แต่พระยากลับตันไม่เคยสนใจและซบเลียงตนกูปะสาวา ตนกูปะสาวาจึงขุ่นเคืองจึงยกทัพมาตีเมืองกลับตัน นอกจากนี้ นายรักยังให้การว่า ชาวบ้านกลับตันบอกว่าพระยาศรีพิพัฒน์ให้หลวงสรเสนาไปไกลเกลี้ยให้ทั้งสองฝ่ายรื้อค่ายของตน แต่ต่างฝ่ายต่างไม่ยอมกัน ในที่สุดพระยาเพชรบุรีจะลงมาเมืองกลับตันเพื่อช่วยไกลเกลี้ย

**๑๕. จดคำให้การอ้ายตุลาแขก** เอกสารต้นฉบับเป็นกระดาษเพลลา หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๒๑๑ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอดำ เป็นคำให้การตุลาแขกบ่าวเง๊ะมาตะเลย พระยาไทรบุรีใช้ให้ลากปืนใหญ่เข้ามายังเมืองสงขลา โดยมีหลวงวิจิตพลเดชเป็นผู้คุม เมื่อเดินทางมาได้ ๑๐ วัน มีแขก ๑๐ คนหนีไป ตุลาแขกจึงชวนเพื่อนซื้อปะหมะหนีมาบ้าง ระหว่างทางทั้งสองอดน้ำ จึงไปขอน้ำดื่มจากชาวบ้าน เป็นเหตุให้ถูกจับตัวส่งทางการ

**๑๖. คำให้การเง๊ะปายา เง๊ะประหมิ** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๑๗ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอดำ ผู้ให้การคือเง๊ะประยาเง๊ะประหมิ ให้การเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่พระยาไชยาไปที่กลับตันเพื่อบังคับให้ตนกูปะสาวาและพระยากลับตันรื้อค่ายของตนออก แม้ว่าจะมีการรื้อค่าย และผู้คนในเมืองกลับตันไปมาหาสู่ไปสะดวก แต่ตนกูปะสาวายังคงดื้อดึงและประพฤติมิชอบ เช่น ถ้ามีบ่าวของพระยากลับตันจะข้ามฟากมายังฝั่งตะวันตกในเขตของตนกูปะสาวา ก็จะถูกเรียกปรับเงิน หรือริบเอากริชของบ่าวพระยากลับตัน ๑๖ คน

เมื่อทราบข่าวว่าคนเหล่านี้จะข้ามปากไปอยู่กับพระยากันตัน อีกทั้งยังจับคน ๔๐ คนของพระยากันตันไว้ ด้วยเหตุนี้พระยาไชยาจึงคิดจะนำเรื่องไปกราบเรียนท่านเจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งเป็นเจ้าคุณแม่ทัพผู้ใหญ่ให้ทราบต่อไป

**๑๗. สำเนาคำให้การเงี้ยวแหม** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๑๗/ก. บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว ตอนต้นของคำให้การฉบับนี้ระบุว่าท่านเจ้าคุณแม่ทัพให้ซักถามเงี้ยวแหมแขกเมืองกันตัน ซึ่งคุมเอาแรมมาส่งที่เมืองสงขลา เงี้ยวแหมให้การเกี่ยวกับเหตุการณ์ในเมืองกันตันว่า พระยาไชยาปรึกษากับพระยากันตันคิดจะใช้วิธีเกลี้ยกล่อมพวกแขกกบฏแทนการสู้รบ แต่กลุ่มคนเหล่านี้กลับหนีไป พระยาไชยาและพระยากันตันต้องยกกองทัพไปจับตัว จับได้เงี้ยวแหม เจ้าอาหลิน และหลานชายอีก ๒ คน ส่วนต่วนสุโขงปีนัง หลวงหวัด หลวงคราม ต่วนบุหลัดหนีไปตรังกานู แต่กรมการเมืองไม่ให้อำเภอเมือง จึงต้องหนีไปอยู่ที่กมามันแทน และตอนท้ายเงี้ยวแหมกล่าวว่าสถานการณ์ที่กันตันสงบมากขึ้น ชาวเมืองยำเกรงพระยากันตันกว่าแต่ก่อน และพวกกบฏคงไม่สามารถมารบกวนได้อีก

**๑๘. สำเนาคำให้การนายจัน** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๑๘ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว นายจันเป็นผู้ให้การเพื่อฟ้องอำแดงทรัพย์ผู้เป็นอาสะใภ้ โดยกล่าวว่าอำแดงทรัพย์จะยกอำแดงกล้าซึ่งลูกของพี่สาวให้กับตน นายจันว่าตนไม่มีสินสอด อำแดงทรัพย์บอกว่าไม่เอาสินสอด เพียงแต่ให้ไหว้ผีบรรพบุรุษตามธรรมเนียมมอญ นายจันจึงตกลงรับอำแดงกล้ามาเป็นภรรยา ภายหลังได้ช่วยออกค่ารักษา ๑ บาทให้อำแดงกล้า และออกเงิน ๘ บาทให้อำแดงทรัพย์ซื้อควายทำนา อีกทั้งยังได้นำสมบัติส่วนตัวไปไว้ที่เรือนอำแดงทรัพย์ และนายจันให้อำแดงทรัพย์ไปถามอำแดงจันและนายขาวบิดามารดาอำแดงกล้าว่าจะจัดการเรื่องอำแดงกล้าอย่างไร อำแดงจันและนายขาวว่าจะเอาสินสอดเป็นเงิน ๑๐ ตำลึงพร้อมเรือน ๑ หลัง นายจันจึงยื่นฟ้องเพราะผิดสัญญาที่ตกลงกับอำแดงทรัพย์แต่แรก

**๑๙. คำให้การอำยกาหรี อำยกา อำยกเต** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๑๙ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว ตอนต้นระบุว่าให้ซักถามแขกที่หลวงเพชฌดาตตระเวนกับขุนวิจิตรนายด่านจับส่งมาได้ อำยกาหรี อำยกา อำยกเต แขกทั้ง ๓ คนให้การว่า อำยกาหรีตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ปดิงโปเมืองปะลิส วันหนึ่งนายช่วยใช้ให้ไปรับอำแดงศรีนวลภรรยาช่วย อำยกาหรีจึงไปกับนายเกิดน้องนายช่วย พร้อมกับเพื่อนอีก ๒ คนคือ อำยกาและอำยกเต เมื่อรับอำแดงศรีนวลแล้ว ทั้งหมดเดินทางมาถึงบ้านป่าปอน พบข้าหลวงมาลาดตระเวน จึงนำตัวอำแดงศรีนวลไปฝากไว้กับชาวบ้านป่าปอน แล้วเดินทางต่อไปเมืองปะลิส นายเกิดได้พาไปหาข้าหลวง นายเกิดได้ขึ้นไปพูดจากับข้าหลวงแล้วยึดอาวุธของอำยกาหรีและเพื่อนทั้งหมด จากนั้นข้าหลวงจึงให้คนมาคุมตัวส่งไปเมืองพัทลุง



**๒๐. คำให้การอ้ายกร** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๑ อักษรไทย บันทึกด้วยลายมือหัดและหัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว เป็นคำให้การของอ้ายกรซึ่งตั้งตัวเป็นผู้วิเศษทำตะกรุดน้ำมันต์และพิสมรให้กับชาวบ้านเมืองนครราชสีมาล้อมใส คำให้การฉบับนี้ตอนท้ายสูญหายไป จึงทราบเพียงภูมิหลังของผู้ให้การว่าเป็นนายอยู่ในพระไกรศรี เคยบวชเรียนมาก่อน เมื่อสึกออกมาพระไกรศรีให้ไปตามลูกหนี้หลวงที่เมืองนครราชสีมา และได้ไปทำเครื่องรางของขลังให้ชาวบ้านที่พากันมาขอ

**๒๑. คำให้การอ้ายกลืน** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๒ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว เป็นคำให้การของอ้ายกลืน เนื้อความอยู่ในเรื่องเดียวกับคำให้การอ้ายกร (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑) นายกลืนให้การว่าเคยบวชเณรเป็นศิษย์นายกร เมื่อสึกออกมาแล้ว ได้ตามนายกรไปเมืองนครราชสีมาเพื่อติดตามลูกหนี้ที่เมืองนครราชสีมา เมื่อถึงบ้านทุ่งรีปากดง แขวงเมืองจันทิก มีชาวบ้านมาถามนายกรว่าจะไปที่ใด นายกรตอบว่าจะไปโปรดสัตว์ จากนั้นนายกรจึงตั้งตนเป็นผู้วิเศษ

**๒๒. คำให้การในคัดบอกข้อราชการทัพญวนทูลถวาย** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๔๓ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือบรรจง เส้นทรดาล ในคัดบอกชุดนี้มีคำให้การแทรกอยู่ ๕ เรื่องได้แก่ คำให้การพระยานราธิราช คำให้การจันทุย คำให้การตั้งเคารฎ คำให้การนายศุภ และคำให้การนายคง มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

**๒๒.๑ คำให้การพระยานราธิราช** กล่าวถึงเหตุการณ์ที่นักร้องค้อมคิดกลับไปเข้าข้างญวน จึงจับขุนนางเมืองพระตะบองกวาดคร้วลงไปเมืองพนมเปญ และเหตุการณ์ที่องอันญวนที่เมืองโพธิสัตว์จับเขมรที่ถือหนังสือนักร้องค้อมที่คิดจะส่งมายังนักเทศมารดาที่กรุงเทพฯ ให้ไปช่วย ญวนจึงลงโทษเขมรที่นักร้องค้อมและบริวารทั้งหมด ทำให้เขมรเมืองบาพนม เมืองลาดปะเอีย และกะพงฉนังลุกฮือฆ่าญวน พระยานราธิราชได้ลงเรืออพยพจากเมืองกะพงฉนังออกมาในคืนที่จะมีการยกกองกำลังไปฆ่าญวน หลวงรามเสนา กองลาดตระเวนเมืองเสียมราบพบตัวจึงส่งมายังข้าหลวงกรมการเมืองเสียมราบ

**๒๒.๒ คำให้การจันทุย** จันทุยเป็นชาวเมืองปัตบอง (พระตะบอง) ให้การว่า ลูกองค้อมกวาดคร้วมาที่เมืองโพธิสัตว์ จันทุยได้พบกับจันทุยซึ่งเดินทางกลับจากพนมเปญ จันทุยได้ทราบข้อมูลจากจันทุยที่เดินทางมาจากไซ่ง่อนมาบอกอีกต่อหนึ่งว่า จันทุยรบแพ้ฝรั่งที่เมืองกวางตุ้ง และฝรั่งไปขอเมืองหุยอานของญวนต่อเจ้าเวียดนามเพื่อใช้เป็นฐานที่มั่นในการสู้ศึกกับจีน เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้ญวนวิตกเป็นอันมาก

**๒๒.๓ คำให้การตั้งเคารฎ** ตั้งเคารฎเป็นบ่าวพระยาราชนายกอาศัยอยู่เมืองพระตะบอง องค้อมได้กวาดต้อนไปที่ท่ากะพงหลวง ต่อมาญวนได้ให้ไปอยู่เมืองบริบูรณ โดยเมืองเวียนเป็นผู้รักษาเมือง ตั้งเคารฎให้การเกี่ยวกับเรื่ององเตียนกุนทำโทษนักร้องค้อม พระยาภูเขนนายก

กรมการและครัวเมืองบริบูรณ์ ลูกฮื้อฆ่าฟันทองเวียนกับไพร่ภูวนตายหมด แล้วพากันอพยพเข้าป่า ครัวที่เมืองบริบูรณ์กับตั้งเคารกลงเรือหนีมาเจอพวกครัวเมืองกะพงฉนัง แล้วเดินทางเข้ามายังเมืองพระตะบอง

**๒๒.๔ คำให้การนายศุก** นายศุกเป็นน้องชายสนองโสเมืองโพธิสัตว์ ให้การว่าได้เท้าพระกรุณาเจ้าให้พระยาชนะสงครามเจ้าเมืองตะคร้อ สนองโสและนายศุกไปปรับครัวของนายกุยบุตรสนองโสเข้ามายังเมืองพระตะบอง

**๒๒.๕ คำให้การนายคง** นายคงเป็นบ่าวพระยาภักดีบริรักษ์เมืองพระตะบอง ให้การว่าองค์อิมได้กวาดต้อนให้ตนไปอยู่เมืองท่ากะพงหลวง ต่อมาญวนให้ไปอยู่ที่กะพงฉนัง เมื่อนักองค์แป้นถูกทำโทษ ได้มีข่าวมาว่ากรมการเมืองกะพงฉนังคิดฆ่าญวนที่เมืองกะพงฉนังและเมืองบริบูรณ์ เมื่อกรมการเมืองกะพงฉนังลูกฮื้อไล่ฆ่าญวน นายคงหนีกับพวก ๕๐ คนจึงหนีมายังเมืองพระตะบอง

**๒๓. คำให้การเสมียนเมา** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๔๔ เนื้อความชำรุดสูญหายไปทั้งหมด เหลือเพียงแต่ปกสมุดเท่านั้น

**๒๔. คำให้การทูตเขมร** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๑๗๙ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เนื้อความตอนต้นและตอนท้ายของคำให้การฉบับนี้ชำรุดสูญหายไป เนื้อความกล่าวถึงทูตเขมรไปเจริญสัมพันธไมตรีที่เมืองเว้ เพื่อทูลขอเชื้อพระวงศ์เขมรกลับคืน

**๒๕. คำให้การหลวงศรีประตุกา** เอกสารต้นฉบับเป็นกระดาษเพลา หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๑๗๙ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอดำหลวงศรีประตุกาให้การว่าได้รับบัญชาจากพระยาสงขลาให้ไปเร่งรัดดอกไม้เงินดอกไม้ทองที่เมืองตรังگانู หลวงศรีประตุกาไปสืบพบว่าพระยาตรังگانูและข้าราชการได้จัดแจงทำดอกไม้เงินดอกไม้ทองเครื่องราชบรรณาการพร้อมไว้แล้ว แต่ตนกูไอ้อีตาขัดแย้งกับพระยาตรังگانู จึงสมคบคิดกับพวกก่อจลาจลขึ้น การจัดส่งเครื่องราชบรรณาการจึงได้ล่าช้าไป

**๒๖. คำให้การนายเลียน** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๑๘๗ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว เป็นการสอบถามข้าราชการในกรมพระอาลักษณ์ได้แก่ นายเลียน นายโต นายอิน และนายบัว เกี่ยวกับเรื่องหมื่นนิพนธ์ภักดีเก็บเงินข้าราชการในกรมพระอาลักษณ์เพื่อแลกกับการไม่ต้องทำราชการ หรือหักเงินเบี้ยหวัดขุนนางหลังจากที่ได้เลื่อนตำแหน่ง

**๒๗. คำให้การในสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเพชรบูรณ์** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) เลขที่ ๕๐ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดและหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว กล่าวถึงการร่อนทองที่เมืองเพชรบูรณ์ ในสมัยที่พระวิเศษโยธาเป็นเจ้าเมืองได้ทอง ๘ ตำลึง ๒ บาท เมื่อพระวิเศษโยธาถึงแก่กรรม ทองตกค้างอยู่ที่ทองมีภรรยา จึงได้นำตัว

ทองมีภรรยาพระวิเศษมาชักถาม ทองมีให้การว่าพระวิเศษโยธาเคยกาไพร์พลไปร่อนทองจริง แต่ไม่มีผู้ได้นำทองมาส่ง

**๒๘. สำเนาคำให้การนายน้อยปินตาว่าด้วยเรื่องวงศ์สกุลที่เป็นพระยาเชียงใหม่**  
 ต้นฉบับเอกสารเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) เลขที่ ๑๐๑ บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว นายน้อยปินตาเมืองลำพูนให้การเกี่ยวกับวงศ์สกุลของพระยาเชียงใหม่ พระยาลำพูน โดยบันทึกเป็นรายชื่อ ยศ ตำแหน่ง และอายุ

**๒๙. สำเนาคำให้การนายแสงทำชู้กับอำแดงมุก** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) เลขที่ ๑๐๒ บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือหวัด เส้นดินสอขาว ประกอบด้วยคำให้การของอ้ายแสงและอ้ายตีบ อ้ายแสงให้การว่าเป็นทาสหลวงจำเริญสมบัติ อ้ายแสงปลูกโรงเรืออยู่อาศัยบริเวณหน้าบ้านพระยาพิชัยสงคราม ได้พบกับอำแดงมุกที่บ้านพระยาพิชัยสงคราม แต่ไม่รู้ว่าอำแดงมุกเป็นภรรยาพระยาพิชัยสงคราม จึงตามเกี่ยวพาราสี และมีความสัมพันธ์เชิงชู้สาวกันอย่างลับๆ วันหนึ่งอำแดงมุกนัดอ้ายแสงไปยังเรือนของตน อ้ายแสงลอบเข้าไปในห้องนอนและร่วมหลับนอนกับอำแดงมุก อำแดงบุญภรรยาพระยาพิชัยสงครามทราบเรื่องจึงทำอุบายมาเคาะประตูเรียกเอาผ้าห่มแล้วพาบ่าวไพร่บุกจับตัวอ้ายแสงมาส่งหลวงสวัสด์นครเศรษฐนายอำเภอ อ้ายแสงปฏิเสธข้อกล่าวหา จึงจับตัวส่งมาที่กรมพระตำรวจ

ส่วนคำให้การของอ้ายตีบระบุว่า อ้ายตีบเป็นทาสเฉลยชาวเขมรในพระยาพิชัยสงคราม ให้การว่าเป็นผู้ที่อำแดงมุกใช้ให้เอาหมากไปส่งนายแสงที่โรงเรือและเป็นผู้นำคำสั่งอำแดงมุกไปนัดแนะอ้ายแสงให้ไปหาที่เรือน แต่อ้ายตีบไม่ทราบเหตุการณ์ภายหลังว่าอ้ายแสงจะมาหรือไม่ มาทราบเรื่องอีกครั้งหนึ่งในช่วงที่บ่าวไพร่จับอ้ายแสง แล้วพระยาพิชัยสงครามใช้ให้ไปแจ้งกับนายอำเภอ จากนั้นอ้ายตีบกลับไปนอนต่อ และตอนท้ายให้การย้ำว่าตนไม่รู้เรื่องที่ทั้งสองคบชู้หรือทำชำเราแต่อย่างใด

**๓๐. คำให้การทำเวียงเมืองตะโปน เมืองวัง เมืองระนอง เรื่องพากรอบครัวหนีไปพึ่งญวน** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เลขที่ ๑๕ บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เนื้อความตอนต้นขาดหายไปจึงไม่ทราบชื่อผู้ให้การ เนื้อหากลางถึงเจ้าเมือง อุสุฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร เมืองวัง เมืองตะโปน เมืองผิน เมืองระนอง เมืองเชียงรุ่ม เมืองผาทอง หนีไปพึ่งญวน ต่อมากองทัพเมืองนครพนม เมืองเขมราฐ เมืองอุบล ยกทัพไปตีเมืองวัง เมืองตะโปน เมืองพระบาง เมืองผิน เมืองเชียงรุ่มแตก และกวาดต้อนครัวข้ามแม่น้ำโขง ผู้ให้การจึงหนีตามเจ้าเมืองตะโปนไปยังเมืองลาดคำโล ผู้ให้การบอกว่าเมื่อไปอยู่เมืองลาดคำโลแล้วเสียบึงอาหารขาดแคลน บางมือต้องเข้าป่าหาหมักกลอยมาปนข้าวกิน ต่อมาองศิฎได้พาตัวเจ้าเมืองทั้งหมดไปเฝ้าพระแผ่นดินเจ้าเวียงคานม เจ้าเมืองทั้งหมดทูลขอให้ย้ายมาดำนกิงเลา เมื่อย้ายมาดำนกิงเลาแล้วปรากฏว่าเสียบึงอาหารยังขาดแคลนมีคนหนีข้ามแม่น้ำโขงมาทุกปี และถ้ามีกองทัพเมืองอุบล เมือง

เขมรรัฐยกมา คราวอพยพเหล่านี้ก็ต้องหนีเข้าป่า อีกทั้งญวนเก็บส่วยมาก จึงทำให้เจ้าเมืองตะโปนคิดที่จะหนีมาพึ่งไทย เมื่อพบขุนนางไทยคือขุนอาจบรรลัษย์และหลวงจตุรงค์จึงคิดขอให้ช่วยพาไปพึ่งกรุงเทพฯ โดยให้เอาช้างพลายเข้ามาถวาย แต่เมื่อไปถึงเมืองศรีสะเกษช้างได้ตกบ่อตาย พระยาศรีสะเกษเก็บงาไว้จะเอามาถวายแทน

ตอนท้ายของคำให้การฉบับนี้ผู้ให้การได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับเมืองลาดคำโล และระยะทางจากเมืองลาดคำโลมาถึงด่านกิ่งเลา ๕ คืบ

**๓๑. คำให้การในหนังสือพระยาพิพัฒน์โกษาเรื่องโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพิชัยออกไปลาดตระเวน** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยคำ จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เลขที่ ๖ บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือหวัด เส้นดินสอขาว พระยารามาเดโชเจ้าเมืองบาพนมสู้รบกับกองลาดตระเวนของญวน จับได้อำยวามาซึกถาม อำยวาวุณให้การว่าเป็นไพร่หลวงเมืองกวางนัมอายุ ๒๙ ปี ถูกเกณฑ์มาทำราชการที่เมืองโขงอ่อน ในเวลานั้นเกิดไข้จับหนาวจับร้อนในเมืองโขงอ่อนมีคนตายไปประมาณพันเศษ ต่อมาอำยวากับไพร่ ๒๓ คน ลงเรือโกศลลาดตระเวนไปเมืองลำควน ระหว่างนั้นอำยวาป่วยนอนอยู่ในเรือ เมื่อกองลาดตระเวนสู้กับพวกเขมร อำยวาจึงถูกจับตัวใส่เกวียนมาเมืองเขมร

ตอนท้ายของคำให้การเป็นข้อมูลตอนที่อำยวาวุณอยู่เมืองกวางนัม มีข่าวว่าพระเจ้ามินมางประชวรสวรรคต บากวักเหมาผู้เป็นพระราชมารดาว่าราชการ ๓ เดือน ตั้งองค์มินมางว่าราชการแทน และช่วงนั้นเกิดโรคระบาดและฝนแล้ง ชาวบ้านทำนาได้ ๑ ใน ๓ ส่วน

**๓๒. คำให้การท้าวเขื่อนแก้วเมืองตากผู้ไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทย หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เลขที่ ๓๐ บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือหวัด เส้นดินสอขาว หลวงฤทธามาตย์เป็นผู้ซักถามท้าวเขื่อนแก้วเมืองตากที่ไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม ท้าวเขื่อนแก้วให้การว่าไปสืบราชการโดยมีดวงชมพูกะเหรี่ยงเป็นล่ามภาษาพม่าติดตามไป เมื่อไปถึงเมืองเมาะตำเลิมได้พักอยู่ที่เรือนของมองสวเอที่นอกเมือง มองสวเอแนะนำให้ไปถามราชการที่มองสะยอง มองถ่อ ชาวพม่าที่หน้าเมือง เมื่อไปสอบถามได้ความว่าเจ้าเมืองเมาะตำเลิมไม่อยู่ไปชำระความที่เมืองทวาย อีกทั้งยังพบกับมองสวเอนี้ มองจางตะคาให้รายละเอียดว่าเรื่องการศึกกระหว่างอังกฤษกับพม่ายังสงบอยู่ ท้าวเขื่อนแก้วยังได้สืบถามข้อราชการจากมองตา มองมละ ได้ความว่ามีหนังสือจากเจ้าวิลาสแจ้งว่าโทรทนายว่าจะมีศึกกลางเมืองเมาะตะมะ จึงให้ฝรั่งมาตรวจตราดูแลเมืองเมาะตะมะ และมองสวเอยังได้ให้ข้อมูลว่าเมืองเมาะตะมะเกิดฝนแล้ง แต่อังกฤษคุมราคาข้าวไว้ไม่ให้แพงมาก และเจ้าเมืองคนที่มาใหม่นั้นเข้มงวดกว่าคนเก่ามาก

ในเนื้อความหน้าปลาย กวางถึงมอญบ้านเกาะกริต ถ้ามถึงจักจาที่หนีมาในเมืองไทย และกล่าวถึงคติมองสะเร ไปเช่าช้างลากไม้จากเมืองตาก แต่นายสิธิ นายเงินมาลักเอาไป กรมการเมืองตากจึงใช้ช้างคืนให้ ต่อมามองสะเรหนีไปเมืองเมาะตำเลิม นายหนานกาวิ และอ้ายแก้วไปชิงช้างคืนมาได้ เมื่อท้าวเขื่อนแก้วและกางชมพูไปเมืองเมาะตำเลิม มองสะเรเข้าใจผิดคิดว่าเป็นหนานกาวิ

และอ้ายแก้ว จึงไปฟ้องศาลมาจับตัวทั้งสองไป ท้าวเชื่อนแก้วและทางชมพูชี้แจงข้อเท็จจริงจนศาลปล่อยตัวกลับมา

**๓๓. สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑-๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยคำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือบรรจง เล่มที่ ๑ มีจำนวน ๒ ฉบับมีเนื้อหาเหมือนกันคือ เลขที่ ๑๔๗/ก. (เส้นหรรดล) และ ๑๗๑/๑ (เส้นดินสอขาว) และเล่ม ๒ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒ (เส้นหรรดล)

เนื้อหาเป็นคำให้การคณะทูตที่ไปจิมก้องส่งเครื่องบรรณาการที่ราชสำนักกรุงปักกิ่ง โดยได้เดินทางไปยังเมืองกวางตุ้งก่อนแล้วเดินทางไปยังกรุงปักกิ่ง และเมื่อเดินทางกลับได้แวะที่เมืองมะเกา (มาเก๊า) ก่อนที่จะเดินทางกลับสู่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา ตอนท้ายของคำให้การกล่าวถึงการศึกษาระหว่างจีนกับอังกฤษ และภูมิสถานเมืองปักกิ่ง

**๓๔. คำให้การอ้ายฉวนที่จับได้** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยคำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) เลขที่ ๔ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว มีผู้ให้การ ๓ เรื่อง เรื่องแรกเป็นคำให้การของอ้ายฉวนและอ้ายเอียง ให้การว่าอยู่บ้านตงลับแขวงเมืองไซ่ง่อน มีเขมรบ้านเจิงมุงเข้ามาค้าขาย ทั้งสองจึงได้โดยสารเข้ามายังบ้านเจิงมุง แต่ถูกปลัดหินเขมรจับตัวส่งมาค่ายโพธิ์พระอินทร์

คำให้การเรื่องที่ ๒ เป็นของอ้ายฉันและอ้ายชิว ทั้งสองให้การว่าอยู่บ้านไพรตะแมง เมืองพุทไธมาศ แจ้งข่าวว่าฉวนได้ให้เงินป่าเข้ามาสืบราชการทางกรุงเทพฯ และคำให้การเรื่องที่ ๓ เป็นคำให้การของเพี้ยท่าม่วง อ้ายเอียงและอ้ายฉวน เนื้อหาตอนต้นกล่าวถึงรายการสินค้าที่นำไปค้าขายกับฉวนที่บ้านตงลับ เนื้อหาตอนท้ายขำระดูสูญหายไป

**๓๕. คำให้การในใบบอกเจ้าพระยาบดินทร์นำขึ้นกราบบังคมทูลเรื่องราชการทัพ** ต้นฉบับเป็นสมุดไทยคำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๗ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือบรรจง เส้นหรรดล พบคำให้การของอ้ายโปและอัสซึ่งหนีมาจากพนมเปญ ที่แทรกมาเป็นเรื่องที่ ๘ ในใบบอก ระบุว่า หลวงอาสาภูธร ขุนมหาภพ พระอินทร์วิชัย พระยามุกสาคร ราชสาคร และพระยาเสนาราชกุเชน เป็นผู้ถาม อ้ายโปและอัสให้การว่าเป็นบ่าวตวนลืออยู่ที่เมืองจะโรยจังวา ได้ยินข่าวว่าองเดกจะกวาดครัวเมืองจะโรยจังวาไปอยู่เมืองฉวน และเจ้าผู้หญิงจะเชิญไปอยู่ที่ตาแก้ว ระหว่างนั้นมีเขมร ๘ คนไปฆ่าฉวนที่ค่ายเจ้าผู้หญิงตายไป ๕ คน องเตยนกุนให้จับเขมร ๘ คนนี้ไว้

**๓๖. คำให้การหลวงยกกระบัตรเรื่องไปสืบราชการเมืองเกาะตำเลิม** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยคำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) เลขที่ ๘ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เป็นคำให้การของหลวงยกกระบัตร พระสุริยะเมืองตากไปสืบราชการที่เมืองเกาะตำเลิมเกี่ยวกับข่าวศึกที่พม่ารบกับกะเหรี่ยงยางแดง โดยได้ไปพักอยู่ที่เรือนของมองชอรัมมูที่ท้ายเมืองมองชอพาทั้ง ๒ ไปสืบราชการที่มองถอเล ซึ่งเป็นจักกายหลวงปลัดว่ากล่าวมอญพม่าเกาะตำเลิม เมื่อ

สอบถามได้ความว่าการศึกที่พม่ารบกับยางแดงนั้น พม่าไม่ยกทัพมาเมืองเชียงรายและเมืองเชียงใหม่ นอกจากนี้หลวงยกกระบัตรและพระสุริยะให้การเกี่ยวกับการรักษาความปลอดภัยของอังกฤษในเมือง เมาะตำเลิมเพื่อป้องกันพม่าที่จะยกทัพมา อังกฤษได้ตั้งกองรักษารอบเมืองทั้ง ๔ ด้าน เวลาพลบค่ำ ยิงปืนให้สัญญาณห้ามลงเรือข้ามฟาก เรือที่มาค้าขายจะต้องแจ้งกำนันหรือนายบ้าน เจ้าเมืองจะลาดตระเวนทุกคืน และอังกฤษหัดให้ชาวมอญและพม่าหัดยิงปืนซ้อมรบอยู่เสมอ

**๓๗. คำให้การนายดีลาวเรื่องราชการเมืองพนม** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) เลขที่ ๑๐ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว ประกอบไปด้วยคำให้การของนายดีและขุนณรงค์ภักดี นายดีให้การว่าเป็นลาวกองขุนประเสริฐเสนาแขวงเมืองนครนายก ขุนประเสริฐเสนาให้นายดีกับลาวอีก ๕ คนไปติดตามจับลาวหลวงที่หนีไป จับอ้ายศุก อ้ายมูทาสของเสมียนคนหาได้ที่เมืองมุกดาหาร แต่ไม่พบลาวของขุนประเสริฐ ระหว่างทางนายดีป่วยค้างอยู่ที่นครพนม จึงได้รู้เห็นราชการในเมือง ช่วงนั้นบ่าวอุปราชเจ้าเวียงจันทน์ที่ตามลงมาเผ่าที่กรุงเทพฯ หนีไป เจ้าอุปราชจึงใช้ให้นายดีช่วยตามจับ ครั้นถึงเดือน ๑๑ ท้าวบุญเมืองเขมรราชูแจ้งว่าลาวที่ปากแขง เมืองเขมรราชูหนีข้ามโขงกลับไป ส่วนทางเมืองนครพนมเพี้ยหมื่นนาไปลาดตระเวนที่เมืองตะโปนเมืองเชียงรม ได้กวาดครัวลาว ๗๐ เศษ แต่พวกครัวได้ฆ่าเพี้ยหมื่นนาตาย ต่อมาในเดือน ๑๑ ที่เมืองนครพนมมีช้างสี่ประหลาดซึ่งพระสุนทรราชวงศาเจ้าเมืองยโสธรคล้องไว้ได้ และต่อมานายดีเดินทางมาเมืองสกลนครได้ข่าวว่าท้าวเพี้ยกรมการเมืองจะยกพลข้ามโขงไปรบกับญวนที่ด่านญีเหิบ

ส่วนคำให้การของขุนณรงค์ภักดีล้อมพระราชวัง มีเนื้อความว่าขุนณรงค์ภักดีรับคำสั่งพระยาศรีสหเทพให้ไปตามไม้ขอนสักที่เมืองกำแพงเพชร เมืองตาก และเมืองเถิน เมื่อเดินทางมาเมืองตากพบหมื่นปัญญาที่ออกไปสืบราชการกับท้าวเขื่อนแก้วที่เมืองเมาะตำเลิม และพามองสวয়โกกับไพร่อีก ๒ คนติดตามเข้ามา มองสวয়โกแจ้งว่าพม่าจะรบกับพวกยางแดง แล้วมาขอข้ามฟากที่เมืองเมาะตำเลิม แต่อังกฤษผู้ปกครองไม่อนุญาต จากนั้นกรมการเมืองตากได้ส่งหลวงยกกระบัตร หลวงปลัดเมืองเชียงเงินลงมาแจ้งราชการที่กรุงเทพฯ และให้พระเดินกับท้าวรามเสนไปสืบราชการเพิ่มเติมที่เมืองเมาะตำเลิม

**๓๘. คำให้การพระยาเขมรคิดอุบายกำจัดกองทัพไทย** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๔ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เป็นคำให้การของขุนนางเขมร ๓ คน คือพระยาจักรี (มี) พระยาภูเขนทรเสนา (โปด) และพระยาโกษาสงคราม (มูม) ที่คิดจะขับไล่กองทัพไทยและไปพึ่งอำนาจญวน เพื่อทูลขอเจ้านายเขมรกลับคืน จึงพากันทำหนังสือไปถึงฟ้าทะเลหะ และสมเด็จพระยา เพื่อนัดแนะจะลุกฮือขับไล่กองทัพไทย

**๓๙. คำให้การเรื่องสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๕ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว

รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้หลวงศรีเสนา งามขุนเทพศิรี ขุนศรีระวังไพร กองอาทมาตเมืองอุทัยธานี ด้วยข้อราชการที่ไปสืบยังเมืองเมาะตำเลิม ทั้งสองให้การว่าเมื่อเดินทางไปเมืองเมาะตำเลิมได้ไปซักถามข้อราชการที่มองสวยเลิง และมองสวยโกน่องชาย อีกทั้งไปพบพระยาธนูจักร ขุนเทพศิรี ขุนศรีระวังไพรกล่าวถึงความขัดแย้งระหว่วพม่ามอญกับอังกฤษที่ปกครองเมืองเมาะตำเลิมว่า อังกฤษไม่ยอมให้มอญพม่าตั้งบ้านเรือนบริเวณที่ไฟไหม้หน้าเมือง เนื่องจากจะขวางทางปืนเวลามีศึก ทำให้มอญพม่าหนีออกไปอยู่เมืองเมาะตะมะ

**๔๐. คำให้การถามถึงราชการเมืองพง** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๒๓๓ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เนื้อหา มีเพียง ๙ หน้าสมุดไทย ตอนท้ายชำรุดสูญหายไป กล่าวถึงประวัติมหาไชยเจ้าเมืองพง ลูกเจ้าฟ้าหมอกคำ

**๔๑. คำให้การณวนเมืองพิษณุโลกหนีลงมาอยู่กรุงเทพฯ** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๒๓๔ อักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว อ้ายเถิก อ้ายเทียบ อ้ายหัย อ้ายเอียง เป็นคนณวนเมืองพิษณุโลก ทั้ง ๔ คนให้การว่า พระจรรณฤทธิ์ใช้งานพวงณวนหนักจนไม่มีเวลาทำมาหากิน ทั้งหมดจึงคิดหนีลงมาอยู่กับพี่น้องที่กรุงเทพฯ อ้ายเทียบ อ้ายเอียง อ้าวหัย แปลงเปี้ยผมเป็นคนจีน ส่วนอ้ายเถิกตัดทรงกระทุ่มแบบเขมร เดินเท้ามาถึงเมืองพิจิตร แล้วลักเรือล่องมาที่กรุงเทพฯ มาจอดที่หน้ากุฎีจีนพบอ้ายกางณวนในสังกัดเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ อ้ายกางจึงพามาเข้าเฝ้า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลี้ยงไว้

**๔๒. คำให้การหลวงยกกระบัตรเรื่องพม่ารบกับยางแดง และราชการต่างๆ** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๒๓๕ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว หลวงยกกระบัตรเมืองตาก กับพระสุริยะพร้อมบ่าวไพร่ ๑๐ คน ถือนั่งสือไปสืบข้อราชการที่เมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง เมืองลำพูน เมื่อไปถึงลำพูนได้สอบถามข้อราชการกับท้าวมหายศซึ่งเคยเดินทางไปสืบราชการเมืองยางแดง ๒ ครั้ง ท้าวมหายศกล่าวว่าพม่าและเงี้ยวได้ยกมาตีเมืองยางแดง แยกโพใหญ่และแยกโพน้อยหัวหน้ายางแดงได้ออกไปสู้รบ แยกโพน้อยจับตัวสา่งรัตนแม่ทัพเงี้ยวได้ ทางพม่าให้เจ้าเมืองไลค่ามาเกลี้ยกล่อมแยกโพใหญ่ แต่แยกโพใหญ่ไม่ยอม สุดท้ายเจ้าเมืองไลค่าส่งหนังสือทูลเจ้าอังวะเพื่อขอลอยทัพ นอกจากนี้ผู้ให้การได้ถามพระยาลำพูนว่าพม่าจะตีเมืองยางแดงได้หรือไม่ พระยาลำพูนตอบว่าพม่าตียางแดงได้ยาก เพราะพวกยางแดงมีกำลังมาก ถ้าพม่ายกทัพเลยมาตีเชียงใหม่ เชียงรายก็สามารถต้านทานได้ และเมื่อเดินทางไปเชียงใหม่ ผู้ให้การทราบข่าวว่าพม่าตีพวกยางแดงได้แล้วหลายบ้าน แต่ยางแดงสู้รบป้องกันได้ดี ด้านทัพพม่าเกิดความไข้ล้มตายคงจะรบไปไม่ได้ตลอด ส่วนสภาพเมืองเชียงใหม่ยังปกติ ไม่มีผู้ใดกลัวกองทัพพม่า

**๔๓. คำให้การท้าวสิทธิมงคล เรื่องตั้งเมืองเชียงรายและเขตแดนเมืองเชียงราย** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๒๓๖ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว ท้าวสิทธิมงคล ขุนนางเมืองเชียงใหม่เป็นผู้ให้การ กล่าวถึงพระ

ยาเชียงใหม่พุทธวงศ์ให้หนานธรรมลังกาขึ้นไปครองเมืองเชียงราย โดยมีนายภิมสารผู้เป็นพี่ชาย และ นายหนานสุริยะคอยช่วยราชการ แล้วส่งคนไปแจ้งมหาชนานเจ้าเมืองเชียงตุงว่า เชียงใหม่จะไม่ รุกรานเชียงตุง ทางเจ้ามหาชนานจึงทำหนังสือส่งไปยังเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะทรงทราบข่าวและให้ ปล่อยนักโทษ ๓ คนกลับมาเชียงใหม่

เนื้อความในหน้าปลายกล่าวถึงท้าวสิทธิมงคลถูกจับตอนไปราชการที่เมืองนาย ซึ่งอยู่ใน เขตอิทธิพลพม่า เนื่องจากมีข่าวว่าเชียงใหม่จะรบพม่า แต่ภายหลังเหตุการณ์ไม่ได้เป็นไปดังข่าวลือ ท้าวสิทธิมงคลจึงได้รับการปล่อยตัวกลับมาเชียงใหม่

**๔๔. คำให้การอ้ายเงย อ้ายมีชื่อญวน ๖ คน เรื่องข้อราชการทัพญวน** เอกสาร ต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เลขที่ ๒ บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เนื้อความไม่สมบูรณ์ตอนท้ายขาดหายไป ทราบแต่เพียงว่าผู้ให้การคืออ้ายเงยและญวน อีก ๖ คน ทำปลาอยู่กับอ้ายหัวขาวเขมร ทั้งหมดถูกจับตัวส่งมา หลวงเทพเพน หลวงมหามนตรีเป็น ล่ามซักถาม

**๔๕. คำให้การอ้ายทนเขมรเรื่องข้อราชการทัพญวน** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เลขที่ ๒/ก. อักษรไทย ปลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เนื้อความไม่ สมบูรณ์ตอนท้ายขาดหายไป ทราบแต่เพียงว่าผู้ให้การคืออ้ายทนเป็นชาวเขมรเมืองกำปอด

**๔๖. คำให้การเพี้ยเทียมชายเมืองพวนเกี่ยวกับเรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถ** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เลขที่ ๒๘ บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เพี้ยเทียมชาย เพี้ยศรีหนามเมืองพวน ให้การว่า เจ้าอนุวงศ์ได้ยกเมือง เชียงขวาง เมืองเชียงคำ เมืองกัษ เมืองเชียงดี เมืองมอก เมืองสุย หัวพันทั้งหกให้กับเจ้าเวียดนาม ทาง ญวนให้กองเวมาตั้งที่เมืองเชียงขวาง ต่อมาเมื่อเจ้าอนุวงศ์รบแพ้ไทย และได้หนีมายังเมืองเชียงแตด องภอเวกั่วบ้านเมืองจะเสียหายจากภัยสงคราม จึงจับตัวเจ้าอนุวงศ์ส่งกองทัพไทย เมื่อเสร็จศึก เวียงจันทน์ เจ้าเวียดนามได้ฆ่าเจ้านายเมืองแสน เมืองจัน เมืองเชียงขวาง และตั้งเจ้าสารเป็นเจ้าเมือง ต่อมาเจ้าพระยาธรรมา พระยาพิเรนทรเทพยกทัพมาตีเมืองพวน กวาดต้อนคนลงมาอยู่ที่หนองคาย ส่วนเจ้าเมืองจับตัวไปอยู่ที่กรุงเทพฯ ซึ่งเพี้ยเทียมชายได้ตามเจ้านายของตนลงมาด้วย แต่ภายหลังได้ หนีกลับเมืองเชียงขวาง ส่วนเพี้ยศรีหนามอยู่หนองคาย ท้าวสะพาครัวหนีกลับเชียงขวางโดยมีเมีย ของเพี้ยศรีหนามหนีไปด้วย เพี้ยศรีหนามจึงต้องไปตาม เมื่อไปถึงเมืองเชียงขวางพบว่าองภูให้เพี้ยคำ เป็นเจ้าเมืองเชียงขวาง ต่อมาเจ้าเมืองสุยส่งพันแสนไปเป็นมิตรกับเมืองหลวงพระบางโดยไม่แจ้งเจ้า เมืองเชียงขวางและองภู เมื่อองภูทราบจึงลงโทษโอบยพันแสน แต่พันแสนเสียเงินให้แทนจึงรอดพ้น จากโทษครั้งนี้

**๔๗. คำให้การจิ้งกักรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาทลี** เอกสารต้นฉบับเป็น สมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) มี ๒ เล่ม โดยเล่ม ๑ มี ๒ ฉบับ ตรงกับเลขที่ ๓๓ และ



๓๓/ข. ส่วนเล่ม ๒ ตรงกับเลขที่ ๓๓/ก. บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือบรรจง เส้นหวัดล เนื้อความของคำให้การฉบับนี้กล่าวถึงพระสวัสดิวารีแต่งเรือสินค้าให้จันทกั๊กและคณะบรรทุกไปค้าขายที่เมืองบาหลี่ จันทกั๊กได้แล่นไปยังเมืองใหม่ ผ่านเกาะบัวสือ เกาะปูนโต เมืองหมาสิน และเข้าสู่เมืองบาหลี่เมื่อไปถึงเมืองบาหลี่ได้ไปหาบุคคลสำคัญของบาหลี่ตั้งแต่กัปตัน ปลัดเมือง เจ้าเมืองรอง เจ้าเมืองกาล่งกง จันทกั๊กแจ้งความประสงค์ว่าต้องการซื้อเพชรและทับทิมกลับไปให้พระสวัสดิวารีทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ ๓ เจ้าเมืองตอบว่าเกาะบาหลี่เป็นแต่ป่าไม่มีอัญมณี สินค้าขึ้นชื่อมีแต่กาแฟ จากนั้นเจ้าเมืองได้จัดการรับรองเลี้ยงอาหาร และมีการแสดงหนัง และละครให้ชม จากนั้นจันทกั๊กได้เดินทางไปซื้อกาแฟที่เมืองตัวปันหลัน และเมืองมอญุย แต่ระหว่างทางกลับถูกพวกเมืองมอญลีซึ่งวิวาทกับเมืองบาหลี่ชิงเอาม้าที่บรรทุกกาแฟไป ๕ ตัว และเมื่อจันทกั๊กจะกลับนั้นตรงกับเหตุการณ์วิไลนตามารบบาหลี่เนื่องจากเจ้าเมืองไม่อนุญาตให้วิไลนตามาคืน ๕๐๐๐ คนมาอยู่บนเกาะ พวกวิไลนตาได้มาเร่งให้จันทกั๊กออกเรือ เพราะจะได้ไม่ขวางทางปืนเวลารบ จันทกั๊กจึงต้องเดินทางกลับมายังกรุงเทพฯ

คำให้การฉบับนี้เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือชุดประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗ พิมพ์ครั้งแรกในงานศพนายอี่ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๖

**๔๘. คำให้การเรื่องพระยาพิชฌุโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เลขที่ ๑๑๔ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว หลวงปลัด หลวงยกกระบัตร ขุนมหาดไทย ขุนแพ่งให้การว่าทั้ง ๔ ได้ทำส่วยดินประสิ่วส่งให้เจ้าเมืองพิชฌุโลกในสมัยต่างๆ โดยในสมัยพระฤทธิสงคราม เจ้ากรมหกเหล่าเป็นพระยาพิชฌุโลกได้เกณฑ์ให้ทั้ง ๔ คนทำส่วยดินประสิ่วส่งคนละ ๑๐ ชั่งมาส่งทุกปี ต่อมาในสมัยพระอุทัยธานีมาเป็นเจ้าเมืองพิชฌุโลก ได้เอาดินประสิ่วมาส่ง ถ้าส่งไม่ครบจะถูกปรับตามจำนวนที่ขาดชั่งละ ๒ สลึง สมัยพระไกรโกษาจนถึงสมัยพระไชยบุรณ์เป็นเจ้าเมืองพิชฌุโลกไม่มีการนำดินมาส่ง แต่เรียกเก็บเงิน ๑ ตำลึง ๒ บาท เนื้อความในหน้าต้นสมุดไทยสิ้นสุดเพียงคำให้การในช่วงที่ขุนอินพบทองที่ห้วยซ้องนางคลี พระยาพิชฌุโลกให้ขุนอินเป็นพระสุวรรณคีรีเจ้าเมืองคำ ร่อนทองได้ ๕ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง

อย่างไรก็ตามเนื้อความในหน้าปลายสมุดไทยเป็นร่างหนังสือระบุว่าพระยาพิชฌุโลกเกณฑ์คนไปทำดินประสิ่ว แล้วจะส่งไม้แทนคนที่เกณฑ์มาให้กับทางกรุงเทพฯ แต่พระยาพิชฌุโลกไม่ได้ส่งไม้ และพระยาไชยบุรณ์ที่เป็นพระยาพิชฌุโลกคนใหม่กลับปิดบังเรื่องทองไม่ยอมแจ้งแก่ทางราชการ

**๔๙. คำให้การพระยาราชเดชะ พระยาเขมรคุมสิ่งของของนักงงค์ด้วงลงไปเมืองญวน** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๖ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เป็นคำให้การของพระยาราชเดชะ พระยาบวรนายก และพระยาทนาธิบดี นักงงค์ด้วงให้ขุนนางทั้ง ๓ คุมเครื่องบรรณาการจากกรุงอุดงค์มีชัยไปยังราชสำนักเมืองเว้

**๕๐. คำให้การในคดีบอกถึงพระยายมราชเรื่องตั้งเคาตณถูกทำโทษ** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลขที่ ๗ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นหดาล หลวงรัตนกรล่ำมเขมรเป็นผู้ซักถามนายคง นายอบ นายมาก บ่าวของพระยามหาธิราช ทั้ง ๓ คนให้การว่า นายตเนอาเรือบรรทุกงาปี (กะปิ) มาขายยังกรุงเทพฯ แต่ถูกจับพระยายมราชจึงใช้ให้ทั้ง ๓ คนถือหนังสือในนามพระยายมราชว่าที่เจ้าฟ้าทะละหะมายังกรุงเทพฯ โดยจะให้โดยสารเรือไปกำบออกญาศรีสุทธาทูตในน้กองค์ด้วงที่จะมายังกรุงเทพฯ แต่ออกญาศรีสุทธาทูตอยู่ ทั้ง ๓ คนจึงยอมเสียเงินให้เจ้าเมืองกะพงโสมช่วยเหลือ เจ้าเมืองกะพงโสมทำหนังสือถึงนายด่านเกาะกงให้นำเรือส่งเข้ามาจนถึงเมืองจันทบุรี พระยาจันทบุรีทำหนังสือให้ขุนแสนสังหารพามายังกรุงเทพฯ ตอนท้ายผู้ให้การกล่าวถึงเรื่องเขมรและญวนเป็นไมตรีกัน น้กองค์ด้วงคิดจะทุลเจ้าเวียดนามให้ส่งตัวเจ้าผู้หญิงกลับมา และที่บ้านกระพองเกิดฝนแล้วไม่พอกิน ทำให้ราษฎรต้องหาข้าวโพด ข้าวฟ่าง และมันกลอยกินต่างข้าว

**๕๑. คำให้การเรื่องพระยาราชเดช ผู้คุมสิ่งของของน้กองค์ด้วงไปเมืองญวนกลับมา** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ มีทั้งหมด ๓ เล่ม แต่ภายหลังตัวเล่มขาดออกจากกัน ทางหอสมุดแห่งชาติได้ลงทะเบียนเป็น ๓ รายการ ได้แก่ สมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เลขที่ ๓ และ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลขที่ ๙ และ ๑๒ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว เนื้อหาในคำให้การระบุว่าพระยาราชสุภาวดีให้พระศรีเสนาเป็นผู้ซักถาม มีพระยาตรีตามโนรมย์เป็นล่าม ซักถามพระยาราชเดช พระยารนาธิบติ ทูตผู้คุมเครื่องราชบรรณาการน้กองค์ด้วงไปยังราชสำนักเมืองเว้ พระยาทั้ง ๒ คนให้การว่าเดินทางออกจากเมืองกะพงหลวง ไปยังมุกดำปูน แล้วแวะที่เมืองพนมเปญ พบกับเจ้านายผู้หญิงคือองค์มี องค์เกา องค์สงวนในค่ายญวน จากนั้นจึงได้เดินทางผ่านด่านต่างๆ ของญวนจนถึงเมืองเว้ และได้เข้าเฝ้าถวายบรรณาการ พร้อมกับทูลว่าน้กองค์ด้วงได้ทูลขอเจ้านายและประชาชนเขมรที่ตกอยู่ในเมืองญวนให้กลับไปยังบ้านเมือง

คำให้การฉบับนี้เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือคำให้การเรื่องทัพญวนในรัชกาลที่ ๓ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายพลตรี พระยาลิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ แต่ในการจัดพิมพ์ครั้งนั้นไม่ครบถ้วน มีเนื้อหาเฉพาะที่ปรากฏในต้นฉบับสมุดไทย หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๙ และ ๑๒ เท่านั้น

**๕๒. คำให้การตั้งเคาตะเวียน ตั้งเคาณญวนกับคำให้การมโนสงครามเขมรเรื่องเจ้าเวียดนามตาย** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลขที่ ๑๑ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดและหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว ประกอบไปด้วยคำให้การ ๓ เรื่อง คือ คำให้การตั้งเคาตะเวียน ตั้งเคาณ ให้การว่าเป็นค้าขายอยู่ที่เมืองโจฎก ทราบว่าญวนกับเขมรเป็นไมตรีกัน จึงจัดสิ่งของบรรทุกลงเรือไปเมืองพนมเปญและเมืองอุดงค้มีชัย เมื่อกลับไปเมืองโจฎก ได้เห็นหนังสือจากเมืองเว้มีมาถึงองญวนเมืองโจฎก แจ้งข่าวเจ้าเวียดนามเทียวตรีสวรรคต ให้ขุนนาง

โพกผ้าขาวไว้ทุกข์ ๓ ปี ส่วนราษฎรไว้ทุกข์ ๓ เดือน ราชสำนักญวนได้ให้หุงยามบุตรที่ ๒ ขึ้นครองราชย์

คำให้การเรื่องต่อมาเป็นคำให้การของมโนสงคราม ให้การรายงานสืบราชการเมืองญวน มโนสงครามเดินทางไปกับไพร่ ๔ คน ลงเรือไปอาศัยที่บ้านของทนจือ เป็นหมอญวนที่เมืองสาแตก ได้ข่าวว่าเจ้าเทียวตรีสวรรคต และมีข่าวลือว่าบาทหลวงที่เมืองฝรั่งเศสส่งหนังสือให้บาทหลวงในเมือง ล่องโทรรวบรวมคนเข้ารีตไว้ให้พร้อม ฝรั่งเศสจะยกทัพเรือมาตีเมืองญวน

คำให้การเรื่องสุดท้ายคือ คำให้การของโดยซุย องโดยซุยอยู่ ณ เมืองสมิถ่อให้การว่า องเตื่องตั้งยกบุตรหญิงให้เจ้าเทียวตรี มีโอรสคือหวังเบ้า และหวังยิ้ม และในเมืองญวนมีการเกณฑ์ ขุนนางญวนทำวังให้กับหวังบาตร โอรสพระชนม์ ๕ พรรษากับพระอนุชา

**๕๓. คำให้การท้าวพระยาสิบสองปันนา** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลขที่ ๕๓ ตอนต้นชำระดูสูญหายไป บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เนื้อหาเป็นเหตุการณ์ในเมืองเชียงรุ่ง สมัยเจ้าสารวันเป็นเจ้าเมือง เจ้าสารวันเก็บภาษีมากเกินไป มหาไชยเมืองพงผู้เป็นอาเขยได้ห้ามปรามไว้ เจ้าเชียงรุ่งคิดจะจับตัวมาฆ่าจึงยกทัพไปเมืองพง แต่ทัพเมืองพงสามารถต้านทานไว้ได้ เจ้าเชียงรุ่งกับเจ้าอุปราชต้องหนีไปบ้านว่า เป็นเหตุให้เมืองเชียงรุ่งไร้ผู้ปกครอง แต่ภายหลังมหาไชยเมืองพงและเจ้าเมืองในสิบสองปันนาทูลเชิญเจ้าเชียงรุ่งกลับมาครองตามเดิม ต่อมานายหน่อคำกับมหาไชยงาดำยกทัพมาเพื่อยึดเมืองเชียงรุ่ง ทำให้มหาไชยเมืองพงต้องหนีมาอยู่ที่เมืองภูคา และเจ้าเมืองเชียงรุ่งหนีมาอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง

**๕๔. คำให้การของหลวงพลเมืองตาก** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลขที่ ๑๖๕ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอขาว เนื้อความตอนต้นและตอนท้ายชำระดูสูญหายไป สรุปความได้ว่าหลวงพลเมืองตาก ขุนโกษาบุรุษ และแสนปัญญาไปสืบราชการเมืองเมะตำเลิม เพื่อนำตัวมองสวยเอ กับมองฉินทุก ซึ่งทะเลาะวิวาทด้วยเรื่องไม้ขอนสัก กรมการเมืองตากได้ชำระความแล้ว ให้นำตัวไปยังเมืองเมะตำเลิม เนื่องจากมองฉินทุกเป็นคนในบังคับอังกฤษ จึงต้องส่งมาให้อังกฤษที่เมืองเมะตำเลิมชำระความ

**๕๕. คำให้การหลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์สรรพยา** เอกสารต้นฉบับเป็นกระดาษเพลา จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดแกมบรรจง เส้นดินสอดำ สมเด็จพระศรีนครินทร์รามอิศราธิบดี หรือนักองค์ด้วงให้หลวงอุดมสมบัติ และหลวงสวัสดิ์สรรพยาไปสืบราชการที่เมืองญวนได้ความว่า เจ้าตือตักถูกพี่ชายลอบปลงพระชนม์ แล้วขึ้นครองราชย์แทน จากนั้นได้มีหนังสือเรียกเจ้าเมืองหัวเมืองเข้ามายังเมืองเว้ บรรดาน้องชายคิดจะกำจัด องเลโบ ซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่เห็นว่าบ้านเมืองยังวุ่นวายอยู่ จึงออกหนังสือห้ามเจ้าเมืองเหล่านั้นไว้ก่อน

**๕๖. คำให้การว่าด้วยราชการทัพเมืองเชียงตุง** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๕ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เนื้อความ

ตอนต้นและตอนท้ายชำระตุลาการไปจึงไม่ทราบชื่อผู้ให้การ มีข้อมูลระบุเพียงว่าผู้ให้การเป็นพวกของ อูปราชาเมืองเชียงรุ่ง อพยพมาอยู่เมืองหลวงพระบางในช่วงที่นายหน่อคำ และมหาไชยงาคำมาตี เมืองเชียงรุ่ง

**๕๗. สำเนาคำให้การจีนไปว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล้าเริบ** เอกสารต้นฉบับ เป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕ บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือบรรจง เส้นทรดาล จีนไปเป็นเงินแต่จิว แซ่ตัน พระสมบัตินานิชให้เป็นหลงจู้โรงหีบอ้อยที่บ้านบางทองเหนือ เมืองฉะเชิงเทรา รวมมือกับเงินสิ้นทอง จีนสั่งทำอั้งยี่ เนื่องจากพวกจีนจะไปดูจิว แขวงจันไม่ให้จีน ข้ามสะพานที่หน้าบ้านของตนจึงเกิดเรื่องวิวาทขึ้น แขวงจันไปฟ้องกรมการเมือง กรมการเมืองจึงมา จับเอาพวกจีนไป และจับพวกจีนที่ไม่ได้วิวาทไปด้วย ทำให้เกิดความไม่พอใจจึงเกิดจลาจลอั้งยี่ขึ้นมา ภายหลังเจ้าพระยาพระคลังได้ยกทัพเรือมาปราบจลาจล จีนสิ้นทองและจีนไปกลัวความผิดจึงจับตัว จีนบูซึ่งเป็นที่ตั้งเสียใหญ่ไปส่งทางการ

**๕๘. สำเนาคำให้การจีนบูว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล้าเริบ** เอกสารต้นฉบับ เป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕/ก. บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือบรรจง เส้นทรดาล จิบบูเป็นเงินแต่จิวแซ่เหงา ให้การว่า หากินอยู่บ่อนที่เมืองฉะเชิงเทรา จีนสิ้นทองชวนกัน มาทำอั้งยี่ก่อจลาจล ภายหลังจีนสิ้นทองจับตัวส่งเจ้าพระยาพระคลัง

**๕๙. สำเนาคำให้การจีนยี่ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล้าเริบ** เอกสารต้นฉบับ เป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕/ข. บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือบรรจง เส้นทรดาล จีนยี่เป็นเงินแคะแซ่ชิว ให้การว่าทำโรงน้ำตาลกับจีนโลฮีที่บ้านท่าไข่ จิบบูกับจีนสิ้นทอง ให้มาเข้าพวกทำตัวเสีย

**๖๐. สำเนาคำให้การหลงจู้ชี เรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล้าเริบ** เอกสารต้นฉบับเป็น สมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕/ค. บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือบรรจง เส้น ทรดาล หลงจู้ชีเป็นเงินแต่จิวแซ่คูอยู่บ้านท่าเสา เมื่อเกิดเหตุอั้งยี่จลาจล และกองทัพไทยเดินทาง มาถึงเมืองฉะเชิงเทราได้ไปอาศัยอยู่กับหลงจู้ไปเพราะกลัวพวกคนไทยจับฆ่า

**๖๑. จดหมายคำให้การตั้งเคาสุเรื่องไปสืบราชการทางเมืองญวน** เอกสารต้นฉบับ เป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒) เลขที่ ๕ บันทึกด้วยอักษรไทย ปลายมือหวัดแกม บรรจง เส้นดินสอขาว กล่าวถึงตั้งเคาสุไปเมืองเว้สืบราชการรายงานมาว่าตึกเตียงชั้นขึ้นครองราชย์ เป็นเจ้าเวียดนาม แต่ขุนนางไม่ยอมรับ ตึกเตียงชั้นจึงเสวยยาพิษปลงพระชนม์ ขุนนางทั้งปวงยกหา ตึกน้องของเจ้าตึกขึ้นครองแผ่นดิน และตั้งเคาสุรายงานว่าได้พบกับองโบจัน ทราบข้อมูลมาว่ามี กำปั่นฝรั่ง ๑๘ ลำมาจอดที่เกาะเทอเทียน นำปืนใหญ่และเงินมาซดใช้ให้กับญวนในสงครามครั้งก่อน และฝรั่งพวกนี้ได้มาปลูกเรือรบทำค่ายอยู่ที่เกาะ แต่ญวนไม่สามารถห้ามปรามได้และคอยระมัดระวัง อยู่ตลอดเวลา

**๖๒. คำให้การอุปราชาเมืองพง** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒) เลขที่ ๓๓ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว เนื้อหากล่าวถึงอุปราชาเมืองหลวงพระบางลงมาเข้าเฝ้าที่กรุงเทพฯ ให้การถึงเรื่องราชบุตร อุปราชาเมืองพง พามารดาและราษฎรมาทางเมืองลา ต่อมาราชบุตรถูกกองทัพของนายลั่นต่างจับไปเมืองเชียงรุ่ง ราชบุตรจึงสั่งให้อุปราชาอพยพผู้คนมาเมืองหลวงพระบาง

**๖๓. คำให้การเรื่องนายด้วงเรื่องพม่าจะยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๓) เลขที่ ๑๒๑ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัด เส้นดินสอขาว ประกอบไปด้วยคำให้การ ๓ เรื่อง ได้แก่ คำให้การของนายด้วง หนานวงศ์ และหนานสัน นายด้วงให้การว่าเป็นบ่าวพระยาเชียงใหม่ลงมาเมืองตาก พบอินต๊ะปัญญาและน้อยลา สองพี่น้อง นายกองลงมาจากเชียงใหม่ นายด้วงจึงถามเรื่องราชการเมืองเชียงใหม่เกี่ยวกับข่าวที่พม่าจะยกทัพมาตี ทั้ง ๒ คนบอกว่าตอนนี้บ้านเมืองเป็นปกติ แต่พระยาเชียงใหม่ไม่ได้ประมาทในการศึก สั่งให้ไพร่พลเตรียมพร้อมอยู่ตลอดเวลา และให้อุปราชา นายน้อยมหาพรหม และน้อยมหาวงค์คุมไพร่ ๓๐๐ คน ไปยังเมืองเชียงใหม่

ส่วนคำให้การเรื่องต่อมาผู้ให้การคือหนานวงศ์เป็นบ่าวพระยาตาก พบเรือชาวเมืองเชียงใหม่ลงมาค้าขายที่เมืองตาก สอบถามข่าวเรื่องศึกพม่า จึงทราบความว่าพระยาเชียงใหม่ให้เตรียมบ้านเมืองไว้รับศึก ส่วนคำให้การเรื่องสุดท้ายเป็นของนายหนานสันบ่าวของพระยาตาก ให้การว่าได้เดินทางไปเชียงใหม่ แต่ไม่ได้ใส่ใจเรื่องข่าวศึก จึงไม่ได้สอบถาม

**๖๔. คำให้การพระยานาได้ไปสืบราชการทัพเมืองเชียงรุ่ง** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๓) เลขที่ ๓๕ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดและหวัดกลมบรรจง เส้นดินสอขาว พระยานาได้ ท้าวคำมั่งคล ท้าวคำจัน ให้การว่า เจ้าเมืองหลวงพระบางให้ท้าวคำมั่งคลสืบราชการเมืองเชียงรุ่ง ได้ความว่าราชบุตรเมืองเชียงรุ่งถูกมหาไชยงาดำ และนายหน่อคำจับตัวไว้ได้ ต่อมาราชบุตรหนีไปเมืองแรมเพราะคิดจะข้ามมหาไชยงาดำและนายหน่อคำแต่ถูกจับได้ ต่อมาอาญาเขยแล้วท้าวพระยาสิบสองปันนาได้ข้ามมหาไชยงาดำ และนายหน่อคำ ต่อมาเจ้าเมืองหลวงพระบางให้พระยาสุพันธอำมาตย์ พระยาหมื่นนา พระยาจำบ้านไปตั้งอยู่ที่เมืองวา และเมืองวาหिनเพื่อฟังข่าวศึกทางเมืองเชียงตุงและเกลี้ยกล่อมเมืองเชียงรุ่ง แล้วกวาดต้อนมายังเมืองหลวงพระบาง และได้ทราบข่าวศึกว่านายลั่นต่างจ้างฮ่อมาตีเมืองบอล เมืองเชียงทอง เมืองอุไทย เมืองอุเหนือ เมืองเชียงรุ่งจนราษฎรแตกกระจัดกระจายหนีไป

**๖๕. คำให้การเกี่ยวกับเมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนา** เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔) เลขที่ ๖ บันทึกด้วยอักษรไทย ลายมือหวัดกลมบรรจง เส้นดินสอขาว เนื้อความตอนต้นขาดหายไปจึงไม่ทราบชื่อผู้ให้การ เนื้อหาในคำให้การฉบับนี้กล่าวถึงเหตุการณ์ที่มหาไชยงาดำ และนายหน่อคำยกทัพมาชิงราชสมบัติเมืองเชียงรุ่ง เจ้าราชบุตรหนีไปเมือง

อุเหนืออุใต้ ส่วนเจ้าอุปราชาหนีมาเมืองหลวงพระบาง ซึ่งผู้ให้การได้เดินทางอพยพมาพร้อมกับเจ้าอุปราชาในครั้งนี้

### งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑. งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาอักษร และอักษรวิธีสสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่ อภิวัน เชื้อไทย (๒๕๒๕) ได้ศึกษา “อักษรวิธียุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาเปรียบเทียบคำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกับในสมัยปัจจุบันเฉพาะที่มีรูปเขียนต่างกัน เพื่อให้เข้าใจลักษณะรูปอักษร อักษรวิธี และระบบการเขียนของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ข้อมูลที่นำมาใช้ศึกษาจวบรวมจากเอกสารสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๑ พ.ศ.๒๓๒๕ ถึงรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๙๔ ผลการวิจัยสรุปว่ารูปอักษรที่ปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสืบทอดมาจากอักษรแบบธรรมดาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช รูปอักษรมี ๕ ประเภท คือ รูปพยัญชนะ ๔๔ รูป รูปสระ ๒๘ รูป รูปวรรณยุกต์ ๓ รูป รูปเครื่องหมาย ๑๑ รูป และรูปตัวเลข ๑๐ รูป การใช้พยัญชนะมีความแตกต่างจากสมัยปัจจุบันเพียงประการเดียวคือการสะกดการันต์ต่างกัน การใช้สระแตกต่างกัน ๕ ประการ เฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการใช้เครื่องหมายแทนหรือประกอบสระซึ่งสมัยปัจจุบันเลิกใช้แล้ว ๓ รูป วรรณยุกต์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีวิธีการใช้ที่ไม่แน่นอน และตัวเลขสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีวิธีการใช้ ๒ แบบ และระบบการเขียนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังไม่มีระเบียบที่ยึดไว้เป็นหลักเดียวกัน การเขียนมุ่งที่จะถ่ายทอดเสียงพูดมากกว่าการแสดงความต้องการของรากศัพท์หรือที่มาของคำ

คะเนิงนิจ จันทรกระวี (๒๕๓๓) ศึกษา “ลักษณะอักษรและอักษรวิธียุคในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ตอนต้น” มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาลักษณะตัวอักษรและอักษรวิธียุคสมัยอยุธยาตอนปลาย สมัยธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ข้อมูลที่นำมาศึกษาได้แก่ เอกสารที่เขียนด้วยตัวอักษรไทยที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับตัวเขียนช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ตอนต้น ระหว่างพุทธศักราช ๒๓๐๑-๒๓๕๐ ผลการวิจัยสรุปได้ว่าลักษณะอักษรและอักษรวิธียุคในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ตอนต้นมีวิวัฒนาการสืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยา

๒. งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเอกสารราชการในด้านลักษณะของเอกสาร ได้แก่ อรรถพรณ สิ้นศิริมานะ (๒๕๔๘) ศึกษาเอกสารราชการสมัยรัชกาลที่ ๕ ไว้ใน “การวิเคราะห์ลักษณะและเนื้อหาของพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: เอกสารชุดกรมเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕” งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาวิเคราะห์พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุดกรมเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ หมวดเบ็ดเตล็ดที่เก็บรักษาและให้บริการที่สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ จำนวน ๑,๓๕๒ ฉบับ โดยประยุกต์แนวความคิดการวิเคราะห์เอกสารจดหมายเหตุ และการวิเคราะห์เอกสาร ผลการศึกษาพบว่าลักษณะแบบภายนอก

ของพระราชหัตถเลขาเป็นกระดาษฝรั่งสีเหลืองผืนผ้า ไม่มีเส้นบรรทัด บันทึกทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ลักษณะลายมือที่พบเป็นลายมือเขียนที่แตกต่างกันไปตามอาลักษณ์แต่ละคน มีการแก้คำผิดและเพิ่มเติมคำที่ใช้ในพระราชหัตถเลขา มีตราพระราชลัญจกรประทับอยู่ที่หัวกระดาษ ๓ รูปแบบ ได้แก่ ตราอาร์มแผ่นดิน ตราพระราชลัญจกรบรมราชโองการ ตราพระราชลัญจกรประจำพระองค์ และมีเครื่องหมายพิเศษที่มีการใช้ตัวอักษรโรมันทั้งตัวพิมพ์และลายมือที่ระบุวันเดือนปี.ศ. ของเอกสารเพื่อความสะดวกในการจัดเก็บ ส่วนลักษณะภายในของพระราชหัตถเลขาประกอบไปด้วย ๓ ส่วน คือ ๑.ส่วนนำ มีการบันทึกเลขทะเบียน สถานที่ วันเดือนปีที่ออกพระราชหัตถเลขาและนามผู้รับ ๒. เนื้อความพระราชหัตถเลขามีการใช้ความนำเรื่อง การสรุปสั่งการในตอนท้ายเนื้อหา และการลงพระปรมาภิไธยในตอนท้ายพระราชหัตถเลขา สำหรับเนื้อหาของพระราชหัตถเลขา ได้มีการแบ่งเนื้อหาตามบุคคลที่ได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาใน ๒ หน่วยงานราชการสูงสุดคือกรมมหาดไทย และกรมพระกลาโหม ประเด็นเนื้อหาจะเกี่ยวกับการทหาร การยุติธรรม การต่างประเทศ การเศรษฐกิจ และราชการอื่นๆ

อรุณี อัตตนาถวงษ์ (๒๕๔๙) ศึกษาไว้ใน “การศึกษาวิเคราะห์หนังสือประทับตรา สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” โดยศึกษาวิเคราะห์หนังสือประทับตรา สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวน ๙๙๘ รายการ ซึ่งเก็บรักษาและให้บริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ การศึกษาดังกล่าวได้ใช้แบบบันทึกข้อมูลที่ได้จากการประยุกต์แนวคิดในการวิเคราะห์เอกสารจดหมายเหตุ และการวิเคราะห์เนื้อหา ผลการศึกษาพบว่าลักษณะภายนอกของหนังสือประทับตรามีวัสดุรองรับการบันทึกเป็นกระดาษเพล่า บันทึกด้วยอักษรไทย ภาษาไทย เป็นลายมือเขียน และมีการใช้เครื่องหมายในการบันทึก มีรูปแบบการบันทึกทั้งสิ้น ๕ รูปแบบ ตราประทับที่พบทั้งหมดเป็นตราประทับเส้นขาด มีลายเป็นรูปเทวดา สัตว์หิมพานต์ หรือเป็นลวดลายไทย ลักษณะเลียนธรรมชาติ เช่น ดอกบัว ดอกพุดตาน การประทับตรามีความสำคัญในการออกหนังสือเพื่อใช้รับรองความจริงแท้ของหนังสือ ความถูกต้องของข้อมูล และใช้แสดงความรับผิดชอบของเจ้าของตราประทับ หรือผู้ออกหนังสือฉบับนั้น นอกจากนี้ที่ด้านหลังของหนังสือประทับตราบางรายการ พบการลงวันเดือนปีที่รับหนังสือพร้อมระบุชื่อผู้ถือหนังสือมาส่ง และบางรายการมีบันทึกสรุปเรื่องเพื่อการดำเนินการ ส่วนลักษณะภายในประกอบด้วยนามหรือตำแหน่งผู้ออกหนังสือ นามและตำแหน่งผู้รับ วันเดือนปีที่ออกหนังสือ ส่วนเนื้อหา มีการใช้ความนำหรือการอ้างถึงเรื่องเดิม การบรรยายเนื้อเรื่อง และการสรุปสั่งการในตอนท้าย สำหรับสาระสำคัญของหนังสือประทับตราสามารถจำแนกได้ ๖ ประเด็นคือ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ การต่างประเทศ การยุติธรรม การทหาร และราชการอื่นๆ

๓. งานวิจัยที่เกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์เอกสารราชการ ในด้านรูปแบบตัวอักษร อักษรวิธีและเนื้อหา ได้แก่

วราภรณ์ โตศิริ (๒๕๓๒) ได้ศึกษาเกี่ยวกับเอกสารใบจุ่มไว้ใน “การศึกษาใบจุ่มเอกสารทางราชการของอาณาจักรล้านช้าง” โดยศึกษาใบจุ่มจำนวน ๔๙ รายการ ที่เก็บรักษาไว้ที่งานบริการหนังสือและภาษาโบราณ ซึ่งใบจุ่มที่เก่าที่สุดตรงกับพ.ศ. ๒๑๔๓ ส่วนฉบับหลังสุดตรงกับพ.ศ. ๒๔๒๙ การศึกษาในงานวิจัยดังกล่าวนี้ได้มีการศึกษาวิเคราะห์ลักษณะเอกสาร และจุดมุ่งหมายของใบจุ่ม ซึ่งพบว่ามีการจัดทำขึ้นเพื่อเป็นเอกสารทางราชการที่ใช้แต่งตั้งเจ้าเมือง และประกาศเป็นพระราชโองการ อีกทั้งยังได้ศึกษารูปแบบอักษรไทยน้อย ทั้งในด้านพัฒนาการของตัวอักษรที่ปรากฏ การใช้เครื่องหมายและตัวเลข ตลอดจนอักขรวิธีอักษรไทยน้อยในใบจุ่ม และยังได้ศึกษาเรื่องของสำนวนโวหารที่ใช้ในการเรียบเรียง ได้แก่ การเรียบเรียงประโยคที่มีคำคล้องจอง การใช้คำซ้อนซึ่งถือว่าเป็นลักษณะเด่นที่ทำให้เกิดสัมผัสเหมือนร้อยกรองที่มีความไพเราะ และการใช้เทศนาโวหารและสาธกโวหารยกตัวอย่างประกอบ ส่วนในด้านเนื้อหาของใบจุ่มนั้นสามารถจำแนกได้ตามผู้ออกคำสั่งอันได้แก่ กลุ่มพระราชโองการและกลุ่มขุนนาง รวมทั้งรายงานราชการจากทางหัวเมือง ส่วนสาระสำคัญในใบจุ่มนั้น แสดงให้เห็นถึงสภาพการเมืองเศรษฐกิจและสังคมในด้านต่างๆ ของอาณาจักรล้านช้างในอดีต เช่น การแต่งตั้งผู้ปกครองเจ้าเมือง การกำหนดอาณาเขตหัวเมือง การกวาดต้อนไพร่พลมาสู่อาณาจักร การปกครองอาณาจักร จารัตการถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ขนชั้นในสังคม เป็นต้น

พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ ศึกษาวิจัยเอกสารประเภทใบจุ่มในงานวิจัย “ใบจุ่ม: สารนิเทศบนสิ่งทอ” (๒๕๔๓) โดยศึกษาจากเอกสารใบจุ่มที่บันทึกลงบนวัสดุรองรับที่เป็นผืนผ้าจำนวน ๒๒ ฉบับที่เก็บรักษาไว้ที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ และได้ศึกษาใบจุ่มที่บันทึกบนกระดาษจำนวน ๔๗ ฉบับ ไว้ใน “วิเคราะห์สารนิเทศจากใบจุ่ม” (๒๕๕๖) งานวิจัยทั้ง ๒ เรื่องได้ศึกษาลักษณะของใบจุ่ม ทั้งวัสดุ ขนาด รายละเอียดการบันทึก รูปแบบตราประทับที่ใช้ สาระที่ปรากฏในใบจุ่ม และศึกษาวิเคราะห์อักษรและอักขรวิธีที่ใช้ รวมทั้งภาษาที่ใช้ ผลการวิจัยพบว่าใบจุ่ม มี ๒ ประเภทคือใบจุ่มที่ทำหน้าที่เป็นพระราชโองการของกษัตริย์ และใบจุ่มที่เป็นหนังสือราชการที่เกี่ยวกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว อักษรและภาษาที่ใช้มีหลายชนิด คืออักษรไทยน้อยและลาวเฉียงที่บันทึกภาษาลาวและภาษาเวียดนาม อักษรจีนใช้บันทึกภาษาเวียดนาม อักษรผู้ไทใช้บันทึกอักษรผู้ไทและภาษาเวียดนาม อักษรไทยใช้บันทึกภาษาไทยและลาว โดยมีวิธีการเรียบเรียงเป็นร้อยแก้ว ซึ่งพบว่ามีการใช้คำซ้อน การใช้คำซ้ำ การใช้สัมผัสในประโยค และการใช้ความเปรียบส่วนเนื้อหาในใบจุ่มสะท้อนให้เห็นถึงสังคมและประวัติศาสตร์ของอาณาจักรล้านช้างในด้านต่างๆ คือ การแต่งตั้งเจ้าเมือง การกำหนดเขตแดน การรวบรวมไพร่พล การอนุญาตเจ้าเมืองให้มีผลประโยชน์ในการปกครอง ข้อกำหนด ข้อปฏิบัติ กฎหมาย ข้อธรรมของกษัตริย์ ภูมิฐานและอาชีพของไพร่พล และการบันทึกศักราช

๔. งานวิจัยที่เกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์เอกสารราชการในด้านเนื้อหาและคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ ได้แก่



พรชัย นาคสีทอง (๒๕๔๘) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติในฐานะที่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์” งานวิจัยเรื่องนี้ได้ศึกษาเอกสารชุดจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติจำนวนทั้งสิ้น ๑๕ ฉบับ ซึ่งเก็บรักษาและให้บริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึกสำนักหอสมุดแห่งชาติ โดยใช้วิธีการวิจัยทางประวัติศาสตร์มาศึกษาประกอบกับหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์ชั้นต้นอื่นๆ เช่น จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐-๑๒๐๑ มาวิเคราะห์เปรียบเทียบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ เพื่อให้เข้าใจรายละเอียดและภาพรวมของจดหมายเหตุชุดดังกล่าว และได้ศึกษาลักษณะทั่วไปของเอกสารต้นฉบับจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ ทั้งขนาดเอกสาร ลักษณะที่ปรากฏบนหน้าปก ลักษณะรูปอักษรและสระในเอกสาร อีกทั้งยังศึกษารูปแบบการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ทั้งในด้านลักษณะและการบันทึก รวมทั้งจุดมุ่งหมาย สำหรับผลการศึกษาลำดับเหตุการณ์ในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติพบว่ามี ๓ เหตุการณ์สำคัญคือ การเตรียมราชการทัพและการเดินทางของทัพหลวง เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในเมืองต่างๆ เช่น การวิวาทในหมู่เชื้อสายเจ้าเมืองกลันตัน การจัดเครื่องราชบรรณาการของเมืองตรังگانูมากรุงเทพฯ เป็นต้น และเหตุการณ์การกวาดต้อนครอบครัวและการจัดการครัวเรือนที่เป็นฝ่ายพวกขบถเมืองไทรบุรี สำหรับคุณค่าของจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติเป็นเอกสารประวัติศาสตร์ชั้นต้นที่บันทึกเหตุการณ์หัวเมืองปักษ์ใต้และหัวเมืองประเทศราชมลายูช่วง พ.ศ. ๒๓๘๑-๒๓๘๒ ที่แสดงให้เห็นถึงพระบรมราชโบายของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านต่างๆ รวมทั้งสะท้อนให้เห็นสภาพบ้านเมืองในหัวเมืองปักษ์ใต้และประเทศราชมลายู และสะท้อนพระราชกิจจานุกิจและธรรมเนียมราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานวิจัยดังที่ได้กล่าวมานี้สามารถนำมาประยุกต์ใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์รูปแบบอักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึก เนื้อหา ภาพสะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรมในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากคำให้การเป็นเอกสารราชการสมัยรัชกาลที่ ๓ จึงเหมาะสมกับการนำแนวคิดของงานวิจัยเอกสารโบราณทั้งในด้านอักษร อักษรวิธี ลักษณะ หรือเนื้อหาที่ปรากฏในเอกสารราชการมาศึกษา อีกทั้งคำให้การยังเป็นหลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์ชั้นต้น งานวิจัยเอกสารโบราณที่เกี่ยวกับเนื้อหาและคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ จึงเหมาะที่จะนำมาประยุกต์ใช้ในการวิเคราะห์ตีความเนื้อหาในเอกสาร ทำให้ทราบถึงบริบทของเหตุการณ์ต่างๆ ได้เป็นอย่างดี

บทที่ ๓  
รูปแบบอักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึก  
ในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำให้การในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการบันทึกลงบนสมุดไทยดำ และกระดาษเพลลา และใช้ตัวอักษรไทยในการบันทึก ในบทที่ ๓ นี้จะนำเสนอวัสดุที่ใช้ในการบันทึก เพื่อให้เห็นถึงลักษณะโดยทั่วไปของเอกสารต้นฉบับ ก่อนที่จะอธิบายถึงรูปแบบอักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึก ดังรายละเอียดต่อไปนี้

วัสดุที่ใช้ในการบันทึก

วัสดุที่ใช้ในการบันทึกคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สามารถอธิบายได้ ๒ หัวข้อ คือ วัสดุรองรับการบันทึก และวัสดุที่ใช้เขียน มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

วัสดุรองรับการบันทึก

วัสดุรองรับการบันทึก ได้แก่ สมุดไทยดำ และกระดาษเพลลา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑. สมุดไทยดำ

คำให้การที่นำมาบันทึกลงในสมุดไทยดำที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้มีจำนวนทั้งสิ้น ๖๗ รายการ สมุดไทยเป็นวัสดุรองรับการบันทึกที่มีเนื้อกระดาษทำมาจากเยื่อเปลือกไม้ เช่น เปลือกต้นข่อย หรือปอสา ด้วยเหตุนี้สมุดไทยจึงเรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่า “สมุดข่อย” สำหรับกรรมวิธีขั้นตอนการทำสมุดไทยสามารถประมวลได้ ๗ ขั้นตอนดังต่อไปนี้<sup>๑</sup>

๑.๑ การตัดข่อย คัดเลือกกิ่งข่อยที่ไม่แก่จัด ลอกเปลือกออก นำไปตากแดด แล้วจัดให้เป็นมัด มัดละประมาณ ๕๐ เปลือก

๑.๒ การหมักเปลือกไม้ นำเปลือกข่อยแช่ในคลองหรือท้องร่องที่มีทางน้ำไหลประมาณ ๓-๔ วัน แล้วล้างเอาเมือกออก บีบน้ำออกให้หมด จากนั้นนำไป “เสียด” คือฉีกให้เป็นฝอยแล้วแยกเอาเปลือกขาวสำหรับทำสมุดไทยขาว และเปลือกดำสำหรับทำสมุดไทยดำ

<sup>๑</sup> ก่องแก้ว วีระประจักษ์, การทำสมุดไทยและการเตรียมใบลาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๕๖), ๓-๑๑.

๑.๓ การนึ่งข่อย นำเปลือกข่อยไปนึ่งในรอม (ภาชนะทรงกระบอก สานจากไม้ไผ่ ยาวด้วยซี่ควายผสมโคลนหรือปูนขาว เส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ ๗๕ ซม.) วางรอมบนกระทะใบบัว โดยใส่น้ำลงกระทะให้เต็มเสมอขอบปากกระทะ ใส่เปลือกข่อยลงในรอมเอาผ้าหรือใบตองปิด ใช้เวลาในการนึ่ง ๒๔ ชั่วโมง จากนั้นกลับเปลือกข่อยในรอมแล้วนึ่งต่ออีก ๒๔ ชั่วโมง เมื่อนึ่งแล้วให้นำไปแช่ในน้ำค้างที่ได้จากปูนขาว โดยหมักไว้ในตุ่มนาน ๒๔ ชั่วโมง

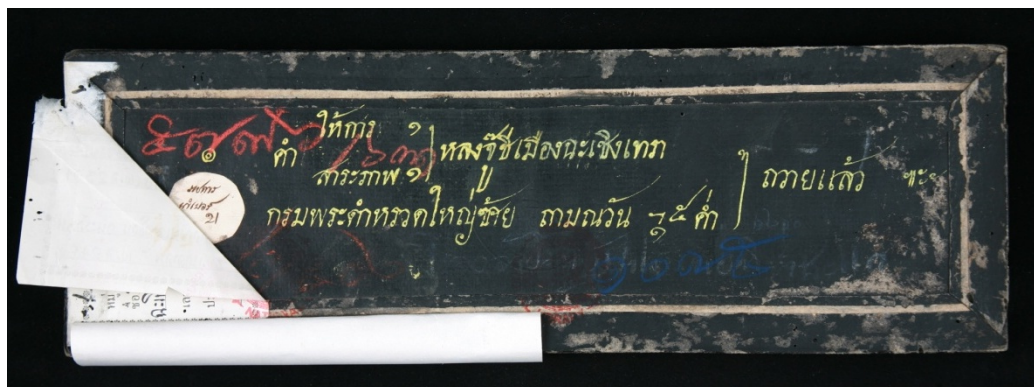
๑.๔ การสบข่อย เป็นขั้นตอนการทุบข่อย เริ่มจากนำข่อยที่หมักไว้ไปล้างน้ำในลำคลองหรือร่องน้ำที่มีน้ำไหลผ่านตลอด แล้วนำมาบีบโดยใช้ไม้กระดาน ๒ แผ่น นั้งทับให้น้ำไหลออกให้หมด จากนั้นจึงนำข่อยไปทุบให้ละเอียดซึ่งเรียกว่าการสบข่อย ถ้ามีคนทุบพร้อมกันสองคน จะลงค้อนสลับกันคนละที เรียกว่า “สบรายคน”

๑.๕ การหล่อกระดาษ ในขั้นตอนนี้จะเป็นการนำเยื่อข่อยที่ทุบแล้วไปละลายน้ำในครุ แล้วนำไปวางลงใน “พะแนง” คือ ตะแกรงแม่พิมพ์ครอบสี่เหลี่ยมผืนผ้ากรูด้วยผ้ามุ้งหรือมุ้งลวด เมื่อจัดเรียงบนพะแนงแล้ว ให้วางลงบนผิวน้ำ เกลี่ยเยื่อข่อยให้เสมอกัน แล้วพรมน้ำให้ทั่วก่อนจะยกขึ้นจากน้ำ แล้วใช้ไม้ช่างมาคลึงและรีดเยื่อกระดาษให้เรียบเสมอกัน นำพะแนงไปตากจนแห้ง เมื่อข่อยทั้งหมดแห้งสนิทก็จะได้น้ำเยื่อกระดาษออกมา

๑.๖ การลบสมุด เป็นขั้นตอนสำหรับทำสมุดไทยขาวและสมุดไทยดำ สมุดไทยขาวนั้นเกิดจากการนำแป้งเปียกผสมกับน้ำปูนขาว จากนั้นใช้ลูกประคบชุบแป้งเปียกมาลบกระดาษจนทั่วแผ่น แล้วใช้หินขัดจนกระดาษขึ้นมัน ส่วนสมุดไทยดำจะใช้เขม่าไฟที่ได้จากการเผากากหมากหรือกากมะพร้าว มาผสมกับแป้งเปียกแล้วลบกระดาษจนทั่วแผ่น ทั้งด้านหน้าและด้านหลัง จากนั้นใช้หินขัดจนกระดาษขึ้นมัน แล้วลบสมุดอีกครั้งด้วยแป้งเปียกชั้น เมื่อนำไปตากแห้งแล้วเนื้อกระดาษสมุดไทยดำจะมีความมันเงาโดยไม่ต้องขัด

๑.๗ การทำเล่มสมุด นำกระดาษมาพับไปมาตามขนาดที่ต้องการใช้ แล้วนำแบบซึ่งเป็นแผ่นไม้หนาๆ มาวางตามขวางของแผ่นกระดาษ นำมีดปลายมนมากรีดกระดาษตามรอยทั้งสองข้าง แล้วพับตามรอย จากนั้นตัดริมสองข้างของสมุดให้เรียบเป็นแนวตรง และขั้นตอนสุดท้ายคือการทำปกสมุดโดยใช้แถบกระดาษหรือที่เรียกว่า “คิ้ว” กว้างราว ๑-๒ ซม. มาติดขอบหน้ากระดาษปกทั้ง ๔ ด้าน เรียงซ้อน ๓-๕ ชั้น ไหลระดับจากกว้างไปหาแคบ

สำหรับขนาดของสมุดไทยนั้นมีความแตกต่างกันขึ้นอยู่กับความประสงค์ของผู้ใช้งาน คำให้การที่บันทึกเป็นสมุดไทยมีขนาดอยู่ในสมุดไทยประเภท “สมุดจดหมายเหตุ” ขนาดโดยเฉลี่ยกว้างระหว่าง ๑๐-๑๓ ซม. ยาว ๓๐-๓๕ ซม. ส่วนจำนวนหน้าของสมุดไทยนั้นจะขึ้นอยู่กับความต้องการของผู้ใช้สมุด และสามารถบันทึก หรือ “ซุบ” ลายลักษณ์อักษรได้ทั้งด้านหน้าและด้านหลัง จึงมีคำเรียกว่า “หน้าต้น” คือด้านที่เริ่มบันทึกข้อความก่อน และ “หน้าปลาย” คือ ด้านหลังหรือด้านพลิกกลับของหน้าสมุดไทย



ภาพที่ ๑ ตัวคำให้การที่ใช้สมุดไทยบันทึก  
ที่มา: “สำเนาคำให้การหลวงจีนเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทราคำเรียบ,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นทรดล, รัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๕. เลขที่ ๑๕๕/ค., หอสมุดแห่งชาติ.

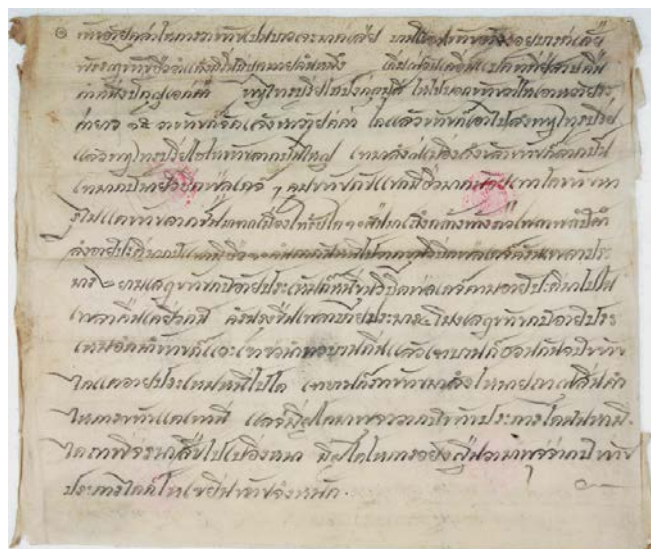
## ๒. กระดาษเพลลา

คำให้การที่บันทึกลงในกระดาษเพลลาที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้มีจำนวนทั้งสิ้น ๖ รายการ กระดาษเพลลาคือกระดาษไทยแผ่นบางที่ทำจากเยื่อเปลือกไม้ชนิดต่างๆ เช่น ช่อย หรือสา ขึ้นตอนการทำเหมือนกับการทำสมุดไทยในการเตรียมเปลือกช่อย แต่ต่างกันในช่วงตอนการหล่อกระดาษ การทำกระดาษเพลลาหล่อให้เนื้อกระดาษบาง ต่างจากสมุดไทยที่ต้องหล่อกระดาษให้หนา<sup>๒</sup> ด้วยลักษณะที่เป็นแผ่นบาง และมีรูปร่างเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า จึงมักใช้ในการบันทึกข้อความบนหนังสือราชการที่ไปมาระหว่างเมืองหลวงและหัวเมือง ขนาดมีทั้งสั้นและยาวขึ้นอยู่กับเนื้อหาที่บันทึก วัสดุที่ใช้เขียนที่เหมาะสมกับกระดาษเพลลาคือดินสอ เนื่องจากถ้าใช้หมึก เส้นหมึกจะซึมกระจายทำให้มีปัญหาในการอ่านได้<sup>๓</sup>

คำให้การที่บันทึกด้วยกระดาษเพลลาที่นำมาศึกษาครั้งนี้ ฉบับที่มีขนาดยาวมากที่สุดคือ คำให้การนายรัก หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔๓ มีขนาดกว้าง ๓๙ ซม. ยาว ๔๔๖ ซม. ส่วนคำให้การที่บันทึกบนกระดาษเพลลาที่มีขนาดสั้นที่สุดคือ จดคำให้การอ้ายตุลาแขก หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑ มีขนาดกว้าง ๓๔.๒ ซม. ยาว ๔๑ ซม.

<sup>๒</sup> ก่องแก้ว วีระประจักษ์, การทำสมุดไทยและการเตรียมใบลาน, ๑๖.

<sup>๓</sup> ทิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ, วิเคราะห์สารนิเทศจากใบจุ่ม (กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๕๖), ๒.



ภาพที่ ๒ ตัวอย่างกระดาษเพลลาที่ใช้บันทึกคำให้การ  
ที่มา: “จดคำให้การอำยตุลาแขก,” กระดาษเพลลา, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอดำ, รัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๑.  
เลขที่ ๒๑๑, หอสมุดแห่งชาติ.

### วัสดุที่ใช้เขียน

วัสดุที่ใช้เขียน ได้แก่ ปากกาหรือปากไก่อ่ ดินสอขาว ดินสอดำ ดั่งรายละเอียดต่อไปนี้

#### ๑. ปากกาหรือปากไก่อ่

ปากกาหรือปากไก่อ่ ทำจากไม้หรือขนไก่อ่ เหลาให้แหลมแล้วปากให้มีร่องสำหรับน้ำหมึกเดิน หมึกที่ใช้เขียนมีหลายสี เช่น ขาว ดำ เหลือง แดง และทอง

สำหรับคำให้การที่นำมาศึกษานั้นพบว่ามีการใช้น้ำหมึกสีเหลือง หรือที่เรียกว่า “เส้นหรดาล” ในการบันทึก น้ำหมึกสีเหลืองดังกล่าวได้มาจากส่วนผสมระหว่างรงกับหรดาล โดยรงเป็นยางไม้ชนิดหนึ่งมีสีเหลือง ส่วนหรดาลใช้หรดาลกสีทองซึ่งเป็นแร่ชนิดหนึ่ง เส้นหรดาลที่พบในคำให้การมักจะเป็นลายมือแบบบรรจงเป็นส่วนมาก

#### ๒. ดินสอขาว

ดินสอขาวได้มาจากหินดินสอเป็นหินชนิดหนึ่งมีเนื้อละเอียดแข็ง ดินสอขาวชนิดดีมีเนื้อดินละเอียดสีขาวจัด พบมากในจังหวัดนครศรีธรรมราช จังหวัดสงขลา และจังหวัดพัทลุง<sup>๔</sup> เมื่อนำมาใช้ต้องเลื่อยให้เป็นแท่งแล้วเหลาตามขนาดที่ต้องการ ในคำให้การที่นำมาศึกษานั้นพบว่ามีการใช้ดินสอขาวบันทึกอยู่ในเอกสารชนิดสมุดไทยดำ และใช้บันทึกอักษรไทย ๓ ลายมือ คือลายมือหวัด ลายมือหวัดแกมบรรจง และลายมือบรรจง

<sup>๔</sup> วิชาอาชีวศึกษาสยาม จากหนังสือวชิรญาณวิเศษ ร.ศ. ๑๐๘-๑๑๓ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๔), ๒๘๒.

### ๓. ดินสอดำ

การใช้ดินสอดำที่พบในคำให้การที่นำมาศึกษาพบว่า ใช้บันทึกลงในวัสดุประเภทกระดาษเพลลา ดินสอดำในอดีตนั้นมีแหล่งทำอยู่ที่ชุมชนหลังวัดระฆัง ทำมาจากเขม่าที่ได้จากการเผาไม้เสม็ด นำเขม่าที่ได้นั้นมาบดในโกร่งให้ละเอียด ผสมโคลงกับดินเหนียวและขี้เถ้าเคลือบที่บดอย่างละเอียดแล้ว จากนั้นนำไม้มาคลึงให้เป็นท่อน หัวท้ายเรียวแหลม ยาวประมาณ ๒ องคุลี (ราว ๔ ซม.) นำไปฝังแดดให้พอมหาด แล้วจึงนำมาฝังในที่ร่มจนแห้งสนิท เพื่อป้องกันดินสอดำเปราะหรือหัก<sup>๕</sup>

### รูปแบบอักษร

รูปแบบอักษรในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้อักษรไทยในการบันทึก รูปแบบของอักษรไทยที่พบนั้นจัดอยู่ในอักษรไทยแบบรัตนโกสินทร์ตอนต้น อันมีพัฒนาการสืบเนื่องมาจากรูปแบบอักษรในช่วงอยุธยาตอนปลาย กล่าวคือเส้นอักษรจะตั้งตรงขึ้นและหักมุมเป็นเหลี่ยมชัดเจน ส่วนความสูงของอักษรมีมากกว่าส่วนกว้างของตัวอักษร อักษรที่มีหางรวมทั้งสระและเครื่องหมายบางรูปจะลากสูงขึ้นไปและมีการเล่นหางอักษร<sup>๖</sup> จากการศึกษาของอภิวัน เชื้อไทยพบว่า อักษรในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ไม่มีความแตกต่างในด้านวิวัฒนาการรูปอักษร แต่มีความแตกต่างในลายมือของผู้บันทึกแต่ละคน ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีระบบการเขียนที่มีระเบียบสามารถยึดเป็นหลักในการเขียนรูปอักษรอย่างเดียวกันได้<sup>๗</sup>

### รูปแบบลายมือ

รูปแบบลายมือที่ปรากฏในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นำมาศึกษาทั้ง ๗๓ รายการ พบว่ามีทั้งหมด ๓ ลายมือ คือ ลายมือหวัด ลายมือหวัดแกมบรรจง และลายมือบรรจง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### ๑. ลายมือหวัด

ลายมือแบบหวัดเป็นลายมือที่พบมากที่สุดในกลุ่มคำให้การที่นำมาศึกษา โดยพบในเอกสารต้นฉบับจำนวน ๓๒ รายการ ลายมือแบบนี้มีลักษณะการเขียนที่รวดเร็ว เน้นการหวัดหางท้ายเส้นของตัวอักษร บางครั้งเส้นระหว่างตัวอักษรเขียนเชื่อมต่อกันไป จึงทำให้อ่านยากกว่าอักษรที่เขียนด้วยลายมือบรรจง และตัวอักษรบางตัวที่มีสัณฐานคล้ายกันจะมีลักษณะการเขียนเหมือนกัน

<sup>๕</sup> วิชาวาศีพชาวสยาม จากหนังสือวชิรญาณวิเศษ ร.ศ. ๑๐๓-๑๑๓, ๒๘๓.

<sup>๖</sup> จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ, จากลายสือสู่อักษรไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๒๓๓.

<sup>๗</sup> อภิวัน เชื้อไทย, “อักษรวิธีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๒๙.



เช่น ก ค ด เป็นต้น จึงต้องอาศัยจากบริบทของคำและเนื้อหาในการอ่าน ดังตัวอย่างคำให้การฎวน เมืองพิษณุโลกหนีลงมาอยู่กรุงเทพฯ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๒๓๔ ที่มีลักษณะลายมือดังนี้

ฉบับหลวง ๕ ก มี ส ร จ ท เมืองพิษณุโลก ๑๖๖๖  
เป็ยแปลงเป็นเงินไทหลายมีอีก ๙ คน ๑๐ คน ตัด  
ผมดอกกระทุ้มเป็นผมเขมรยังมีอยู่ ๒๐ คน ๓๐ คน  
สิ้นคำให้การ ซ้ำซ้ำ แต่เท่านี้ ๑

คำอ่าน

อายุฎวน ๕ คน ฎวนที่เมืองพิษณุโลกไว้หาง  
เป็ยแปลงเป็นเงินไทหลายมีอีก ๙ คน ๑๐ คน ตัด  
ผมดอกกระทุ้มเป็นผมเขมรยังมีอยู่ ๒๐ คน ๓๐ คน  
สิ้นคำให้การ ซ้ำซ้ำ แต่เท่านี้ ๑

๒. ลายมือหวัดแกมบรรจง

ลายมือหวัดแกมบรรจงพบในเอกสารต้นฉบับคำให้การที่นำมาศึกษา ๒๙ รายการ ลายมือหวัดแกมบรรจงมีลักษณะการเขียนอย่างลายมือหวัด เช่น มีการตัดหางอักษร หรือเขียนตัวอักษรเชื่อมต่อกัน ฯลฯ แต่ยังคงความเป็นระเบียบเรียบร้อยอย่างลายมือบรรจงไว้

ตัวอย่างลายมือหวัดแกมบรรจงที่พบในคำให้การ เช่น สำเนาคำให้การเงี้ยหาหมม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๑๗/ก. มีลักษณะดังนี้

หมมวาใหม่่อสมุทัย หมมจ้ทากลับทำอ้ออกขั้ทก  
กั้ลันตันได้ไม้ ด้วยไพร่บ้านพลเมือง เมืองกั้ลันตัน  
เข้าหา กลัวเกรงพระยากั้ลันตันเสียสิ้นแล้ว เถิง

คำอ่าน

เห็นว่าในมรสุมปีนี้ เห็นจะหากลับทำอะไรกับพระยา  
กั้ลันตันได้ไม้ ด้วยไพร่บ้านพลเมือง เมืองกั้ลันตัน  
เข้าหา กลัวเกรงพระยากั้ลันตันเสียสิ้นแล้ว เถิง

### ๓. ลายมือบรรจง

ลายมือบรรจงเป็นรูปแบบลายมือที่เขียนเป็นระเบียบ สัดส่วนอักษรมีขนาดเท่าๆ กัน ในการเขียนเส้นอักษรมีหัว แยกพยัญชนะ สระออกจากกันชัดเจน แต่ในบางครั้งมีการเขียนเชื่อมกัน ในบางคำ การเว้นระยะช่องไฟในแต่ละตัวอักษรมีความสม่ำเสมอ ทำให้ดูเรียบร้อยและอ่านได้สะดวก

รูปอักษรแบบบรรจงนั้นมักจะใช้ในเอกสารสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่เป็นหนังสือสัญญา หรือพระราชสาส์น จากคำให้การที่นำมาศึกษานั้นพบว่าลายมือแบบบรรจงพบเพียง ๑๗ รายการ เส้นอักษรที่ใช้มักจะเป็นเส้นตรง และใช้ในกรณีที่มีการคัดลอกเนื้อความคำให้การขึ้นกราบบังคมทูลเพื่อทรงวินิจฉัยในงานราชการ เช่น เอกสารประเภทคัดบอก หรือสำเนาคำให้การต่างๆ

ตัวอย่างลายมือบรรจงที่พบในคำให้การ เช่น สำเนาคำให้การหลวงจู่ซีเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลัง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑) เลขที่ ๑๕๕/ค. มีลักษณะลายมือดังนี้

• วันพุธ ๕ ค่ำปีวอกสัมฤทธิศก พระยาศรีพิพัฒน์กรม หลวงศรีทรงยศแปล ๗๕๐๓

• ข้าพเจ้าเงินซีแต่จิว แซ่คู ให้การว่าอายุข้าพเจ้า ๕๐ ปี เมื่ออายุข้าพเจ้าได้ ๑๒ ปี ข้าพเจ้าโดยสารสำเภาเมนแข่งลูกค้าเมืองจีนเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าไปอยู่แพเงินไต่บุญอาข้าพเจ้าในคลองบางกอกน้อยได้ ๓ ปี ข้าพเจ้าลงเรือทะเลและยาว ๓ วา

#### คำอ่าน

- ๑ วันพุธ เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก พระยาศรีพิพัฒน์กรม หลวงศรีทรงยศแปล ๗๕๐๓
- ๑ ข้าพเจ้าเงินซีแต่จิว แซ่คู ให้การว่าอายุข้าพเจ้า ๕๐ ปี เมื่ออายุข้าพเจ้าได้ ๑๒ ปี ข้าพเจ้าโดยสารสำเภาเมนแข่งลูกค้าเมืองจีนเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าไปอยู่แพเงินไต่บุญอาข้าพเจ้าในคลองบางกอกน้อยได้ ๓ ปี ข้าพเจ้าลงเรือทะเลและยาว ๓ วา

จากลายมือทั้ง ๓ รูปแบบจะเห็นได้ว่าการจดบันทึกคำให้การในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่นิยมใช้ลายมือแบบบรรจง เนื่องจากคำให้การเป็นเอกสารที่บันทึกขึ้นมาจากการซักถามบุคคลผู้ให้การ ผู้จดบันทึกจึงต้องจดถ้อยคำต่างๆ ให้รวดเร็วทันกับการซักถาม อีกทั้งการเขียนคำให้การในหัวเมืองบางแห่งต้องมีการส่งมายังราชธานี จึงจำเป็นต้องรีบเขียนให้ทันเวลา ผู้บันทึกจึงต้องเขียนไปตามธรรมดาไม่มีความประณีตบรรจงดังเช่นหนังสือสัญญา หรือพระราชสาส์น<sup>๔</sup>

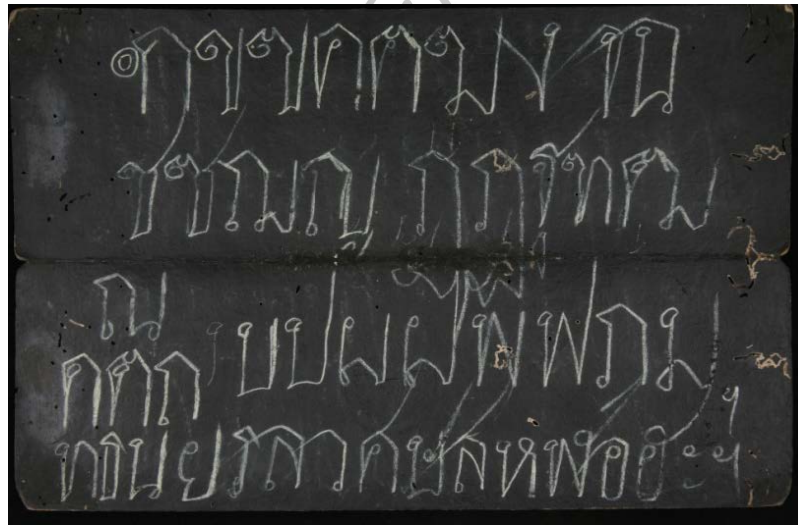
<sup>๔</sup> อภิวัน เชื้อไทย, “อักขรวิธีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖),



## ลักษณะอักษร

ลักษณะอักษรที่ปรากฏในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๓ ลายมือ มีดังนี้

๑. **พยัญชนะ** จากการศึกษาพบว่า การใช้พยัญชนะในคำให้การแต่ละฉบับนั้นแทบจะไม่มีฉบับใดที่มีการใช้พยัญชนะครบทุกตัว เว้นแต่ในท้ายเล่มสำเนาคำให้การคำให้การทูตเล่ม ๑ เรื่อง จำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เลขที่ ๑๔๗/ก. มีการเขียนพยัญชนะครบทุกตัวตั้งแต่ ก-ฮ ดังนี้



ภาพที่ ๓ ตัวอักษร ก-ฮ ในสมุดไทยคำหมู จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.

ที่มา: “สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖),” สมุดไทยคำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอขาว, จ.ศ. ๑๒๐๕, เลขที่ ๑๔๗/ก., หอสมุดแห่งชาติ.

อย่างไรก็ตามรูปแบบอักษรในตัวอย่างข้างต้น สันนิษฐานว่าเป็นลายมือของคนในสมัยหลังที่ฝึกเขียนตัวอักษรลงในสมุดไทยฉบับดังกล่าว เนื่องจากการเขียนยังไม่มีความเป็นระเบียบ ตัวอักษรมีลักษณะเป็นอักษรตัวบรรจงตัวตรง ไม่เอนขวาเหมือนลายมือบรรจงอาลักษณ์สมัยรัชกาลที่ ๓ (ดูในตารางที่ ๒) และการเขียนหัวอักษรไม่สม่ำเสมอ เช่น ตัว ฉ บ ป จะเขียนหัวอักษรกลมแล้วลากเส้นอักษร ส่วน ตัว ค หรือ ค จะลากเส้นต่อเนื่องจากหัวอักษรลงมา

๒. **สระ** จากการศึกษาคำให้การ พบว่ามีการใช้สระจำนวนทั้งสิ้น ๒๘ รูป ได้แก่ -ะ -า -ิ -ี -ึ -ุ -ู -ะ -เ -แ -ะ -แ -โ -ะ -โ -เ -ะ -อ -เ -อ เ็ - เ็ -อ -ัว ฤ ฤ ฤ ฤ ำ ไ ใ เ-า

๓. **เครื่องหมายวรรณยุกต์** พบว่าในคำให้การมีใช้วรรณยุกต์ครบทั้ง ๔ รูป คือ วรรณยุกต์เอก ( ˊ ) วรรณยุกต์โท ( ˋ ) วรรณยุกต์ตรี ( ˋˋ ) วรรณยุกต์จัตวา ( ˋˋˋ )

๔. **ตัวเลข** พบว่าในคำให้การมีใช้ตัวเลขจำนวน ๑๐ ตัว ได้แก่ ๐ ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙

๕. **เครื่องหมาย** เครื่องหมายที่พบในคำให้การมี ๒ ลักษณะคือ

๕.๑ เครื่องหมายแทนสระ ได้แก่ เครื่องหมายฝนทอง ( ˊ ) เครื่องหมายฟันหนู ( ˋ ) เครื่องหมายนิคหิต ( ˆ ) เครื่องหมายไม้ไตคู้ ( ˘ ) เครื่องหมายไม้หันอากาศ ( ˙ )

๕.๒ เครื่องหมายประกอบการเขียน ได้แก่ เครื่องหมายพองมัน ( ๑ ) เครื่องหมายโคมูตร ( ๑ ) เครื่องหมายอังคั่น ( ๓ ) เครื่องหมายละสุด ( ๕ ) เครื่องหมายทัณฑฆาต ( ˆ ) เครื่องหมายไม้ยมก ( ๓ ) เครื่องหมายไปยาล ( ๓ ) เครื่องหมายตีนครุ ( + ) และเครื่องหมายปีกกา ( { } )

ผู้วิจัยได้เก็บข้อมูลรูปแบบอักษรทั้ง ๓ ลายมือ จากเอกสาร ๓ ฉบับคือ

๑. ลายมือหวัด เก็บข้อมูลจาก คำให้การฎอนเมืองพิษณุโลกหนึลงมาอยู่กรุงเทพฯ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๒๓๔

๒. ลายมือหวัดแกมบรรจง เก็บข้อมูลจาก สำเนาคำให้การเงี้ยหาแหม หมู่ จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๑๗/ก.

๓. ลายมือบรรจง เก็บข้อมูลจากสำเนาคำให้การหลงฐีเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำเริบ หมู่ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕/ค.

ตัวอย่างรูปแบบตัวอักษร และรูปแบบลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๒ เปรียบเทียบลักษณะพยัญชนะในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พยัญชนะปัจจุบัน	ลายมือหวัด	ลายมือหวัดแกมบรรจง	ลายมือบรรจง
ก	ก	ก	ก
ข	✓	ข	ข
ฃ	✓	ข	ฃ
ค	ค	ค	ค
ฅ	-	-	-
ฉ	๗	-	ฉ
ง	ง	ง	ง
จ	จ	จ	จ

ตารางที่ ๒ เปรียบเทียบลักษณะพยัญชนะในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ต่อ)

พยัญชนะปัจจุบัน	ลายมือหวัด	ลายมือหวัดแกมบรรจง	ลายมือบรรจง
ฉ	-	-	ฉ
ช	ช	ช	ช
ซ	ซ	ซ	ซ
ฌ	-	-	-
ญ	ญ	ญ	ญ
ฉ	ฉ	ฉ	-
ฌ	-	-	-
ซ	-	-	-
จ	-	-	จ
ฌ	-	-	ฌ
ฉ	ฉ	ฉ	ฉ
ด	ด	ด	ด
ต	ต	ต	ต
ถ	ถ	ถ	ถ
ท	ท	ท	ท

ตารางที่ ๒ เปรียบเทียบลักษณะพยัญชนะในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ต่อ)

พยัญชนะปัจจุบัน	ลายมือหวัด	ลายมือหวัดแกมบรรจง	ลายมือบรรจง
ช	๗	-	๗
น	๗	๗	๗
บ	๗	๗	๗
ป	๗	๗	๗
ผ	๗	๗	๗
ฝ	๗	๗	๗
พ	๗	๗	๗
ฟ	-	-	๗
ภ	๗	๗	๗
ม	๗	๗	๗
ย	๗	๗	๗
ร	๗	๗	๗
ล	๗	๗	๗

ตารางที่ ๒ เปรียบเทียบลักษณะพยัญชนะในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ต่อ)

พยัญชนะปัจจุบัน	ลายมือหวัด	ลายมือหวัดแกมบรรจง	ลายมือบรรจง
ว	๐	๐	๐
ศ	๐	๐	๐
ษ	๐	๐	๐
ส	๐	๐	๐
ห	๐	๐	๐
ฬ	๐		
อ	๐	๐	๐
ฮ		๐	๐

ตารางที่ ๓ เปรียบเทียบสระในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

รูปสระปัจจุบัน	ลายมือหวัด	ลายมือหวัดแกมบรรจง	ลายมือบรรจง
ะ	๐	๐	๐
า	๐	๐	๐
ำ	๐	๐	๐
อ	๐	๐	๐
ุ	๐	๐	๐

ตารางที่ ๓ เปรียบเทียบสระในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-  
เจ้าอยู่หัว (ต่อ)

รูปสระปัจจุบัน	ลายมือหวัด	ลายมือหวัดแกมบรรจง	ลายมือบรรจง
ิ	-		
ี			
ุ			
เ-ะ			
เ-			
แ-ะ			
แ-			
โ-ะ			
โ-			
เ-าะ			-
-อ			
เ-อะ	-	-	-
เ-อ			
เ-ียะ	-	-	-
เ-ีย			

ตารางที่ ๓ เปรียบเทียบสระในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-  
เจ้าอยู่หัว (ต่อ)

รูปสระปัจจุบัน	ลายมือหวัด	ลายมือหวัดแกมบรรจง	ลายมือบรรจง
เ-อ	เ	เ	เ
เ-ะ	-	-	-
เ-ว	เ	เ	เ
ฤ	ฤ	ฤ	-
ฤ	ฤ	ฤ	-
ฤ	-	-	-
ฤ	-	-	-
เ-า	เ	เ	เ
เ-	เ	เ	เ
เ-	เ	เ	เ
เ-า	เ	เ	เ

ตารางที่ ๔ เปรียบเทียบตัวเลขในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตัวเลขปัจจุบัน	ลายมือหวัด	ลายมือหวัดแกมบรรจง	ลายมือบรรจง
๐	๐	๐	๐
๑	๑	๑	๑
๒	๒	๒	๒
๓	๓	๓	๓
๔	๔	๔	๔
๕	๕	๕	๕
๖	๖	๖	๖
๗	๗	๗	๗
๘	๘	๘	๘
๙	๙	๙	๙

ตารางที่ ๕ เปรียบเทียบเครื่องหมายในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

เครื่องหมาย	ลายมือหวัด	ลายมือหวัดแกมบรรจง	ลายมือบรรจง
ˊ (วรรณยุกต์เอก)	ˊ	ˊ	ˊ
ˋ (วรรณยุกต์โท)	ˋ	ˋ	ˋ
ˊˊ (วรรณยุกต์ตรี)	-	-	ˊˊ
ˋˋ (วรรณยุกต์จัตวา)	-	-	ˋˋ



ตารางที่ ๕ เปรียบเทียบเครื่องหมายในลายมือทั้ง ๓ ชนิดที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ต่อ)

เครื่องหมาย	ลายมือหวัด	ลายมือหวัดแกมบรรจง	ลายมือบรรจง
ˊ (ฝนทอง)	∕	∕	-
˝ (ฟันหนู)	∕∕	∕∕	-
˚ (นิคหิต)	◦	◦	-
ˋ (ไม้ไตคู้)	-	↘	↘
ˊ (ไม้หันอากาศ)	—	↘	↘
◉ (พองมัน)	◉	◉	◉
๓ (โคมูตร)	—	๓	๓
๗ (อังกั่น)	-	๗	๗
๘ (ละสุด)	-	-	๘
ˋ (ทัณฑฆาต)	-	-	↘
ๆ (ไม้ยมก)	-	ๆ	-
๗ (ไปยาล)	๗	๗	๗
+ (ตีนครุ)	+	+	+
} (ปีกกา)		)	}]

## อักษรวิธึ

ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลอักษรวิธึ และจำลองรูปอักษรในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากข้อมูลที่พบสามารถอธิบายได้ ๔ หัวข้อ คือ การใช้พยัญชนะ การใช้สระ การใช้วรรณยุกต์ และการใช้เครื่องหมาย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### การใช้พยัญชนะ

๑. การเขียนพยัญชนะ ๒ ตัวเชื่อมต่อกันเป็นส่วนตัวเดียวกัน หรือที่เรียกว่า “อักษรสังโยค” หรือ “อักษรควบอักษร” เป็นการเขียนเส้นหลังของอักษรตัวหน้ากับเส้นหน้าของอักษรตัวหลังให้เป็นเส้นเดียวกัน ลักษณะดังกล่าวนี้พบวิธีการเขียนมาตั้งแต่อยุธยาตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในคำว่า พระ และ พญา ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ พ.ศ. ๒๒๓๓<sup>๔</sup> ตัวอย่างการใช้อักษรสังโยคที่พบ เช่น พร หลง ตก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

	พระ	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)
	พร้อม	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒)
	พระยา	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)
	ใหญ่	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)
	ตก	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)
	ศึก	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)
	สัก	(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)

๒. การใช้รูปพยัญชนะร่วมกัน เป็นการใช้รูปพยัญชนะเพียงรูปเดียวร่วมกันทำหน้าที่เป็นพยัญชนะสะกดในพยางค์หน้า และเป็นพยัญชนะต้นในพยางค์หลัง พบในคำสองพยางค์ที่มีเสียงพยัญชนะสะกดของพยางค์หน้าและพยัญชนะต้นของพยางค์หลังเป็นเสียงเดียวกัน เช่น

	พุดจา	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)
--	-------	------------------------

<sup>๔</sup> อังอร สุพันธุวิช, วิชาการอักษรและอักษรวิธึไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), ๔๖๓.

ว	วันละ	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)
วิ	ปิดตรา	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)
ก	คนละ	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

### ๓. การใช้รูปพยัญชนะตัวเชิงของอักษรขอม

การใช้รูปพยัญชนะตัวเชิงของอักษรขอมเป็นการแสดงภูมิรู้เกี่ยวกับอักษรขอมของผู้จดบันทึกคำให้การ จากการศึกษาพบว่ามีลักษณะการเขียนพยัญชนะตัวตามหลังพยัญชนะตัวสะกด โดยใช้รูปแบบเชิงพยัญชนะแบบอักษรขอมเขียนอยู่ใต้ตำแหน่งพยัญชนะตัวสะกดที่อยู่ข้างหน้า โดยมากมักจะพบการใช้เชิง ญ ตามตัวสะกด ช เช่น

เพชชะบุรี	(เพชชะบุรี) เพชรบุรี	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)
กัชฤท	(คัชฤท) คชฤทธิ	(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)
ประโยช	(ประโยช) ประโยชน์	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

### ๔. การเขียนพยัญชนะเชื่อมต่อกับสระ

๔.๑ พยัญชนะ ช ป ฝ ฟ ศ เมื่อประสมกับสระ -า -ิ -ี -ึ จะมีวิธีการดังนี้

๔.๑.๑ พยัญชนะที่มีหาง คือ ป ฝ ฝ เมื่อประสมกับสระ -า -ิ -ี -ึ พยัญชนะจะเขียนต่อเนื่องกับสระ แต่หางอักษรจะเปลี่ยนมาเขียนเป็นรูป ✓

ป	ปา	(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)
ฟ	ฟา	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)
ฝ	ฝา	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

ปีน (จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

ฝืน (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการประสมกับสระอิ ในลายมือแบบหวัด และหวัดแกมบรรจงบางครั้ง จะเขียนเส้นต่อเนื่องไป เช่น ในคำว่า ปีน จะเห็นได้ว่าลายมือแบบหวัดแกมบรรจงจะลากเส้นสระอิต่อ จากพยัญชนะ ป แล้วเขียนลากหางพยัญชนะต่อเนื่องกันไป แต่ในลายมือแบบบรรจงจะเขียนสระอิต่อ จากพยัญชนะ ป แล้วเขียนหางอักษรแยกออกมา ดังตัวอย่าง

ปีน (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)

ปี (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

๔.๑.๒ พยัญชนะบางตัว เช่น ช ซ ษ เมื่อประสมกับสระ -า หางอักษรจะเขียน ต่างจากรูปเดิม และเขียนช้อยอกด้านข้างแทนที่จะเขียนเฉียงขึ้นบนตามรูปเดิม เช่น

ชาวบ้าน (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)

ชาม (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

ทำช้าย (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

ภาษา (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

๔.๒ พยัญชนะที่ไม่มีหาง เมื่อประสมกับสระ -า -ิ -ี -ึ -ื จะนิยมเขียนต่อเนื่อง กับรูปพยัญชนะ เช่น

ท่าน (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

บ่าว (จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

หาม (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

จึ้ม	จึ้ม	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)
อายอิมี่ชื้อ	อายอิมี่ชื้อ	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)
มือ	มือ	(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)

๔.๓ พยัญชนะ ญ เมื่อประสมกับสระ -า จะเขียนสระ -า ต่อกับเชิงหรือส่วนล่างของพยัญชนะดังนี้

ญ	ปัญญา	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)
ญ	ยาสูบ	(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)
ญ	รายา	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)
ญ	ไชยา	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

๕. อักษรควบ ทร และ ศรี ในลายมือแบบหวัด มักจะมีขีดเขียนเชื่อมพยัญชนะควบ เพื่อแสดงถึงการออกเสียงควบ ดังตัวอย่าง

ทรว	ทรว	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)
ทรัด	ทรัด	(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)
ทราย	ทราย	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)
ศรี	ศรี	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

## ๖. การใช้พยัญชนะที่เขียนต่างจากปัจจุบัน

๖.๑ ใช้รูปพยัญชนะต่างจากปัจจุบัน โดยรูปพยัญชนะที่ต่างนั้นเป็นเสียงเดียวกัน เนื่องจากในช่วงสมัยที่มีการบันทึกนั้น ยังไม่มีการกำหนดระเบียบวิธีการเขียนที่แน่นอน การใช้พยัญชนะต้น การใช้พยัญชนะสะกดต่างๆ จึงยังไม่เป็นรูปแบบเดียวกัน

๖.๑.๑ การใช้พยัญชนะต้น พบว่ามีการใช้พยัญชนะต้นในการเขียนคำที่แตกต่างออกไปจากการเขียนในปัจจุบัน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๖.๑.๑.๑ ใช้พยัญชนะ ข หรือ ค แทน ช เช่น

เขา

เขา (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)

ขอ

ขอ (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)

ชายของ

ชายของ (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

ขึ้น

ขึ้น (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

ข้าวข้าง

ข้าวข้าง (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

๖.๑.๑.๒ ใช้พยัญชนะ ข หรือ ค แทน ค เช่น

คูก

คูก (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

คับคั่ง

คับคั่ง (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

คออ

คออ (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

๖.๑.๑.๓ ใช้พยัญชนะ ฉ แทน ช เช่น

ไฉยา

ไฉยา (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

ชเล

ชเล (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

๖.๑.๑.๔ ใช้พยัญชนะ ย แทน ญ เช่น

ยาศัพท์หลวง      ญาติพี่น้อง      (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

๖.๑.๑.๕ ใช้พยัญชนะ ญ แทน ย เช่น

ยี่น      (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)

แสนยากกร      แสนยากกร      (จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

ยาสูป      (จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)

๖.๑.๑.๖ ใช้พยัญชนะ พ แทน ผ เช่น

ความผิด      (จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

ผลัดเปลี่ยน      (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

๖.๑.๑.๗ ใช้พยัญชนะ ภ แทน พ เช่น

เพิ่ม      (จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

พา      (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

พัก      (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

ปีพาทย์      (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

๖.๑.๑.๘ ใช้พยัญชนะ ฟ แทน ผ เช่น

ฝากไว้      (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

## ๖.๑.๑.๙ ใช้พยัญชนะ ฐ แทน ท เช่น

พระทีเฬ	พระทีนึ่ง	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)
มารีฬ	ม้าทีนึ่ง	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

## ๖.๑.๑.๑๐ ใช้พยัญชนะ ฬ แทน ล เช่น

ฬ็ลวง	ล็ลวง	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)
-------	-------	-----------------------------

## ๖.๑.๑.๑๑ ใช้พยัญชนะ ช ศ ษ หรือ พยัญชนะควบ ศร แทน ส เช่น

ชู้	ชู้	(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)
ชานลึท	सानลึษย์	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)
ชฬฬ	สฬฬ	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)
ชฬ	ศฬ	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)
ชฬ	ลึก (พระลึก)	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)
ชฬ	ลึก (ข้าวลึก)	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)
ชฬ	รฬลึท	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)
ฬคอรฬ	นคอรฬ	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)
ฬฬ	ลึฬ	(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)

## ๖.๑.๒ การใช้พยัญชนะสะกด พบว่าในเอกสารต้นฉบับคำให้การ มีการใช้

พยัญชนะสะกดที่ต่างจากการเขียนในปัจจุบัน เนื่องจากในสมัยก่อนนั้นยังไม่มีกำหนดมาตรฐานตัวสะกดในพจนานุกรมดังเช่นปัจจุบัน ผู้บันทึกจึงเขียนตามเสียงที่ได้ยิน ซึ่งเสียงสะกดเหล่านั้นสามารถใช้พยัญชนะเขียนแทนได้หลายตัว ดังตัวอย่างคำต่อไปนี้



๖.๑.๒.๑ ใช้พยัญชนะสะกด ด แทน ต หรือ ตร เช่น

โคก

เขารีด

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

พด

พิจิตร

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

๖.๑.๒.๒ ใช้พยัญชนะสะกด ตร แทน ต เช่น

ปิ่นทิฆาทร

ปิ่นทบาท

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

๖.๑.๒.๓ ใช้พยัญชนะสะกด ฎ หรือ จ แทน ด เช่น

โตฏ

เถิด

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)

โสฎ

เศษ

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)

ติจตาม

ติดตาม

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)

๖.๑.๒.๔ ใช้พยัญชนะสะกด ศ แทน ซ เช่น

เศศ

เศษ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

๖.๑.๒.๕ ใช้พยัญชนะสะกด ซ แทน ส เช่น

ทษ

ทาส

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

๖.๑.๒.๖ ใช้พยัญชนะสะกด ร แทน น เช่น

ณรร

ณวน

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

๖.๑.๒.๗ ใช้พยัญชนะสะกด น แทน ณ เช่น

บ้นน

บัญญัติ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

๖.๑.๒.๘ ใช้พยัญชนะสะกด น แทน รร เช่น

กรณนอิศเรศรังสรรค์

กรณนอิศเรศรังสรรค์ (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

บนทุก  
|  
บรรทุก (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

นอกจากนี้ ในเอกสารฉบับเดียวกันอาจจะมีการเขียนพยัญชนะสะกดได้หลายรูปแบบ เช่น

เซกณ เซกน  
| |  
เจ้าคุณ (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

คึด คิช  
คึด (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)

๖.๑.๓ การใช้อักษรนำ พบว่ามีการใช้ อ และ ห นำหน้าพยัญชนะ เช่น

อยง  
ยัง (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)

เอย็น  
เย็น (จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

หย่าง  
อย่าง (จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

ในบางครั้งมีการตัดพยัญชนะทั้งสองตัวออก แต่เมื่ออ่านคำจะอ่านเหมือนกับมี อ หรือ ห

นำ เช่น

ไหวพะ  
ไหวพะ (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

แหลม  
แหลม (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

หลังก  
หลังก (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

หนัก  
หนัก (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

๖.๒ ใช้รูปพยัญชนะต่างจากปัจจุบัน โดยรูปพยัญชนะที่ต่างนั้น เป็นคนละเสียงกัน เช่น

๖.๒.๑ พยัญชนะต้น

๖.๒.๑.๑ ใช้พยัญชนะ ก แทน กว เช่น

เก็ยง                      เกวียน                      (จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

๖.๒.๑.๒ ใช้พยัญชนะ กร แทน ต หรือ ตร เช่น

กระชาก                      ตะกรุด                      (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

กตกรโง                      ลาดตระเวน                      (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

กระเทรียม                      ตระเตรียม                      (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)

๖.๒.๑.๓ ใช้พยัญชนะ ข แทน ก เช่น

เโขง                      เก้ง                      (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

จู่                      กี่                      (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

๖.๒.๑.๔ ใช้พยัญชนะ ส แทน ฉ เช่น

กกศ                      ฉกรรจ์                      (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

๖.๒.๒ พยัญชนะสะกด ในบางคำมีการเขียนรูปพยัญชนะสะกดต่างจากปัจจุบัน จากการศึกษาของอภิวัน เชื้อไทย ได้อธิบายถึงการเขียนลักษณะนี้ไว้ว่าเป็นการเขียนตามเสียงพูดที่เพี้ยนไป เช่น เข็ดหลาบ เขียนเป็น เขบหลาบ เหลียงพล้ำ เขียนเป็น เหลียงพล้า เป็นต้น<sup>๑๐</sup> จากการศึกษาคำให้การสมัยรัชกาลที่ ๓ พบเพียง ๑ คำ คือคำว่า “สังระเสิน” ดังตัวอย่าง

สงระเสิน                      สรรเสริญ                      (จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

นอกจากนี้ยังมีการเขียนรูปพยัญชนะตัวสะกดเพิ่มในคำยืมภาษาบาลี-สันสกฤตที่มีตั้งแต่สองพยางค์ขึ้นไป เช่น

<sup>๑๐</sup> อภิวัน เชื้อไทย, “อักขรวิธีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๑๑๔-๑๑๕.



สระอะในรูปของ -ะ วิสรรชนีย์ สามารถใช้เขียนกำกับท้ายพยางค์ ซึ่งมีรูปสระเสียงสั้น รูปอื่นกำกับอยู่ ลักษณะเช่นนี้ใช้แทนพยัญชนะที่มีเส้นเสียงกัก ซึ่งเกิดตามหลังเสียงสระสั้นในพยางค์ เน้นในภาษาไทย จากการศึกษาพบรูป - ะ เพียงคำเดียว ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรือกะละละ      เรือกุและ      (จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

๒. สระอา ใช้รูป -า เขียนอยู่ข้างหลังพยัญชนะ และมักจะเขียนติดกัน เช่น

ก่า      ว่า      (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)  
 ฆาฬ      บ้าน      (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)  
 ภา      พา      (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)  
 ษาก      ปาก      (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)  
 ท่า      ท่า      (จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)  
 สหาม      สนาม      (จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

๓. สระอิ อี อึ อือ ใช้รูป -ี -ึ -ือ ตามลำดับ วิธีการเขียนจะวางสระนี้ไว้บนพยัญชนะ เช่น

กีฬ      กีน      (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)  
 หนีฬ      หนี      (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)  
 หนีง      หนึ่ง      (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)  
 ชื่อ      ชื่อ      (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)  
 มือ      มือ      (จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)  
 มี      มี      (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)  
 คีน      คีน      (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)

หนึ่ง	หนึ่ง	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)
วิชิต	วิชิต	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)
ลิป	ลิป	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)
ปี	ปี	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)
ขึ้น	ขึ้น	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)
ย่น	ย่น	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

พยัญชนะที่ประสมกับสระอี หรือรูปสระอื่นที่ต้องการเสียงอี บางครั้งมีพยัญชนะ ย ว หรือ อ ตามหลัง เช่น

ที่	ที่	(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)
ที่	ที่	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)
ที่	ที่	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)
บัญญัติ	บัญญัติ	(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ฆ)
ไทรบุรี	ไทรบุรี	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)
พระสุวรรณคีรี	พระสุวรรณคีรี	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

พยัญชนะที่ประสมกับสระอือ หรือรูปสระอื่นที่ต้องการเสียงอือ ไม่มีตัวสะกด จะมีพยัญชนะ อ หรือบางครั้งเป็นพยัญชนะ ว ตามหลัง เช่น

กือ	ถือ	(จ.ศ. ๑๑๘๘ เลขที่ ๔)
หนังสือ	หนังสือ	(จ.ศ. ๑๑๘๘ เลขที่ ๔)
ชื่อ	ชื่อ	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

๔. สระอุ ใช้รูป ู เขียนได้พยัญชนะทั้งในคำที่ไม่มีตัวสะกดและมีตัวสะกด เช่น

ทุก	ทุก	(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)
รุ่ง	รุ่ง	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

ข้อสังเกตในการใช้สระอุ คือ คำบางคำในเอกสารต้นฉบับจะใช้รูป ุ แต่ปัจจุบันใช้ ู เช่น

พุดจา	พุดจา	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)
มูลนาย	มูลนาย	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

๕. สระอุ ใช้รูป ู เขียนได้พยัญชนะทั้งในคำที่ไม่มีตัวสะกดและมีตัวสะกด เช่น

หมู่	หมู่	(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)
ลูกค้า	ลูกค้า	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)
ผู้	ผู้	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

ข้อสังเกตในการใช้สระอุ คือ คำบางคำในเอกสารต้นฉบับจะใช้รูป ุ แต่ปัจจุบันใช้ ู เช่น

สุ่มทุม	สุ่มทุม	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑)
พิษณุโลก	พิษณุโลก	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)
บุรุษ	บุรุษ	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

๖. สระเอะ กรณีที่ไม่มีตัวสะกด ใช้รูป เ-ะ ประกอบด้วย เ- และ -ะ อยู่หน้า-หลังพยัญชนะ และในกรณีที่มีตัวสะกดจะใช้รูป เ็- เช่น

เะ

เ็ะ

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)

เ็ก

เ็็ก

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

๗. สระเอ ใช้รูป เ- เขียนอยู่หน้าพยัญชนะทั้งคำที่มีตัวสะกดและไม่มีตัวสะกด ดังตัวอย่างคำต่อไปนี้

เฬ

เฬ

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

เฬ

เฬ

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

เฬ

เฬ

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

๘. สระแอะ ใช้รูป แ-ะ ประกอบด้วย แ- และ -ะ อยู่หน้า-หลังพยัญชนะ เช่น

แอะ

แอะ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

แอะ

แอะ

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

๙. สระแอ ใช้รูป แ- มีวิธีการใช้เหมือนปัจจุบันคืออยู่หน้าพยัญชนะทั้งในคำที่มีตัวสะกดและไม่มีตัวสะกด

แอ

แอ

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)

แอม

แอม

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

แอด

แอด

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

๑๐. สระโอะ มีวิธีใช้คือ

๑๐.๑ ในกรณีที่ไม่มีตัวสะกดใช้รูป โ-ะ เช่น

โอะ

โอะ

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)



๑๐.๒ กรณีที่มีตัวสะกดเขียนเป็นสระโอะลดรูป จะเหลือเพียงพยัญชนะต้นกับตัวสะกด และมีเครื่องหมายนิกหิต ° หรือเครื่องหมายพันหนู " กำกับ ซึ่งเครื่องหมายนิกหิตนั้นโดยมากจะใช้เมื่อมีตัวสะกดเป็นพยัญชนะท้ายสุดของวรรค ได้แก่ ง ญ ณ น ม ดังตัวอย่าง

หลัง	หลง	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑)
ควม	กรม	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)
องตหง	องตณญ	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)
ศก	ศก	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

๑๑. สระโอะ เขียนไว้หน้าพยัญชนะทั้งในคำที่ไม่มีตัวสะกดและตัวสะกด เช่น

โปรด	โปรด	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)
------	------	------------------------

๑๒. สระเออะ ใช้รูป -เอะ ประกอบด้วย - และ - และ -ะ อยู่หน้า-หลังพยัญชนะ เช่น

เกาะ	เกาะ	(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)
เกาะ	เกาะ	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

๑๓. สระออ มีวิธีใช้ดังนี้

๑๓.๑ กรณีที่ไม่มีตัวสะกด จะมีตัว อ กำกับด้วยเสมอ และบางครั้งมีเครื่องหมายพันหนู " กำกับ เช่น

สมอแครง	สมอแครง	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)
พอ	พอ	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)
ปีจอ	ปีจอ	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)
ฉศก	ฉศก	(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)

๑๓.๒ กรณีที่มีตัวสะกด มีลักษณะดังนี้

๑๓.๒.๑ คำที่ประสมกับสระอออกและมีตัวสะกดจะปรากฏรูป อ อยู่ด้วยเสมอ เช่น

บอก	บอก	(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)
คลอง	คลอง	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)
มอบ	มอบ	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

๑๓.๒.๒ คำที่ประสมกับสระอออกและมี ี เป็นตัวสะกด คำไทยปัจจุบันไม่เขียนรูป อ แต่ในเอกสารต้นฉบับคำให้การที่นำมาศึกษาพบว่ามีการปรากฏรูป อ และไม่ปรากฏรูป อ ในบางคำ เช่น

นคอว	นคร	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑)
ราชคกอว	ราชกฎ	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑)
พิศกอว	พิสมร	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑)
อักขรร	อักขร	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

๑๔. สระเอีย พบว่ามีใช้ ๓ รูป คือ เอีย เอีย และ เอีย บางครั้งรูป เอีย อาจจะอยู่ที่ ย หรือ ที่ตัวสะกด เช่น

เก็ย	เกวียน	(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)
ระเนียด	ระเนียด	(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)
เขียน	เขียน	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)
เขียงใหม่	เขียงใหม่	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)
ตัวเอีย	ตัวเอีย	(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

เทียบ

เทียบ

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

๑๕. สระเอื้อ พบว่ามีใช้ ๓ รูป คือ เอ-อ เอื้อ และ เอื้อ บางครั้งรูป  $\text{เอ-อ}$  อาจจะอยู่  
บนพยัญชนะ อ หรือ เช่น

อวยเอื้อง

อ้ายเอื้อง

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

เอื้อ

เมื่อ

(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

เอื้อง

เมือง

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)

เอื้อ

เดือน

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)

เอื้อ

คำเอื้อย

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

เอื้อ

อุ้นเอื้อน

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

เอื้อ

เอื้อ

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

เอื้อ

เอื้อ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

๑๖. สระอัว มีวิธีใช้ดังนี้

๑๖.๑ กรณีที่ไม่มีตัวสะกดจะใช้รูป  $\text{อัว}$  เช่น

อัว

อัว

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

อัว

อัว

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

อัว

อัว

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

๑๖.๒ กรณีมีตัวสะกด เขียนแบบลดรูป คือลดรูปหันอากาศ โดยเขียน  $\text{อัว}$  ตามหลัง  
พยัญชนะต้น แล้วตามด้วยพยัญชนะตัวสะกด เช่น

อัว

อัว

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

กรขจว

กระบวน (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

พวก

พวก (จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

๑๗. สระเออ มีวิธีใช้ดังนี้

๑๗.๑ กรณีที่ไม่มีตัวสะกด ใช้รูป เอ- ประกอบด้วยรูป เ- และ -อ อยู่หน้า-หลังพยัญชนะ และมีเครื่องหมายพันหนุ " กำกับ เช่น

สมเด็จเจ้าพระยาเออ

สมเด็จเจ้าพระยาเออ (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

อังกอ

อังกอ (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

๑๗.๒ กรณีมีตัวสะกด มี ๒ ลักษณะคือ

๑๗.๒.๑ ใช้รูป เ- แล้วตามด้วยพยัญชนะสะกด เช่น

เงิน

เงิน (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

กำเรบ

กำเรบ (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

๑๗.๒.๒ ถ้ามี ย เป็นตัวสะกดจะเขียนแบบลครูป คือ ลดตัว อ เช่น

เขย

เขย (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

๑๘. สระอุ ใช้ในคำที่ออกเสียง รี่ เช่น

พระจรรณฤทธิ

พระจรรณฤทธิ (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

พระฤทธิสงคราม

พระฤทธิสงคราม (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

ปรีกษา

ปรีกษา (จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)

อังกฤษ

อังกฤษ (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

จารึก

จารึก (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

๑๙. สระ ฤ ใช้ในคำที่ออกเสียง รี เช่น

กร

รือ

(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

กร

หรือ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

๒๐. สระ ฤ ใช้ในคำที่ออกเสียง ลี

กร

ลือก

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

๒๑. สระ ฤ ใช้ในคำที่ออกเสียง ลี

กร

เลื่องลือ

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑)

๒๒. สระไอ ไม้ม้วน ใช้รูป ไ- เขียนในตำแหน่งหน้าพยัญชนะต้น การใช้สระไอ ไม้ม้วน กับสระไอ ไม้มลาย ในอดีตไม่ค่อยเคร่งครัดมากนัก เนื่องจากบันทึกข้อความไปตามเสียงพูดที่ได้ยินมากกว่าเน้นเรื่องรูปคำ ดังนั้นจึงมีการใช้สลับกัน ดังตัวอย่าง

ไ

ให้

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

ไ

ใบชา

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

ไ

ใช้

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)

ไ

ได้

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

ไ

ไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔)

ในบางครั้งมีการใช้สระไอ ไม้ม้วน ควบกับ ย เช่น

ไ

ไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)

๒๓. สระไอ ไม้มลาย พบว่าใช้รูป ไ- เขียนในตำแหน่งหน้าพยัญชนะต้น ดังตัวอย่าง

ไ

ไทย

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

ชยา	ชยา	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)
พร	พร	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

ในบางคำมีการใช้สระโอ ไม้มลาย ต่างจากคำในปัจจุบันที่ใช้สระโอ ไม้ม้วน เช่น

จ	ใจ	(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)
จ	ใช้	(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)
จ	ใน	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)
จ	ใกล้	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

นอกจากนี้ ยังมีการใช้สระโอ ไม้มลาย ควบกับ ย เช่น

จ	ได้	(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)
จ	ให้	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑)
จ	ไตรเพท	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑)
จ	ไทร	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)

๒๔. สระอำ ใช้รูป ำ เขียนอยู่หลังพยัญชนะต้น เช่น

อำ	น้ำมนต์	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑)
อำ	อำแดง	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑)



จตั้งกหมอ ป	จตั้งกหมอ	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)
แก	แก	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)
แช่คณ	แช่คณ	(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)
จันมี ป	จันมี	(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)
โตะ	โตะ	(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)
หลงจ	หลงจ	(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

### การใช้เครื่องหมาย

การใช้เครื่องหมายที่พบในเอกสารต้นฉบับคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มี ๒ ประเภท คือ เครื่องหมายแทนสระ และเครื่องหมายประกอบการเขียน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### ๑. เครื่องหมายแทนสระ

๑.๑ เครื่องหมายฝนทอง มีลักษณะเป็นรูปรอยขีดเดียว คือ - พบว่ามีหน้าที่ดังต่อไปนี้

๑.๑.๑ ใช้แทนเสียงสระอะ โดยเขียนเครื่องหมายไว้บนพยัญชนะต้น เช่น

อ	ณ	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)
ล	ละ	(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)
อรณ	อรณ	(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)
พหม	พนม	(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)
ปลด	ปลัด	(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)



วิธนา (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

มหานาน (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

๑.๑.๒ ใช้เขียนบนพยัญชนะในคำที่ประสมกับสระโอะลตรูป เช่น

จน (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

ศก (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

๑.๒ เครื่องหมายพินทุ มีลักษณะเป็นเครื่องหมายสองขีด คือ " พบว่าใช้เขียนกำกับบนคำหรือพยางค์เพื่อให้ออกเสียงสระโอะ ออ เออ เช่น

ศก (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

ปีจอ (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

เสมอ (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

๑.๓ เครื่องหมายนิคหิต มีอีกชื่อว่านฤคหิต หรือหยาดน้ำค้าง มีรูปลักษณะคือ ๐ พบว่าใช้เขียนบนพยัญชนะที่ประสมกับสระโอะลตรูป เช่น

พระองค์ (จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑)

หก (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

ส่ง (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

๑.๔ เครื่องหมายไม้ไตคู้ มีรูปลักษณะคือ - พบว่ามีหน้าที่ดังต่อไปนี้

๑.๔.๑ ใช้เขียนแทนสระเอาะ ในคำว่า กี้

กี้

กี้

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

๑.๔.๒ ใช้เขียนในพยางค์ที่มีสระเอและมีตัวสะกด เพื่อบ่งบอกว่า เป็นพยางค์ที่

ออกเสียงสั้น เช่น

เจ็ด

เจ็ด

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

เก็ด

เก็ด

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

เป็ด

เป็ด

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

๑.๕ เครื่องหมายไม้หันอากาศ มีรูปลักษณะคือ - พบว่ามีหน้าที่ดังต่อไปนี้

๑.๕.๑ ใช้แทนเสียงสระอะที่ประสมกับตัวสะกด เช่น

ควิน

ควิน

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

บางครั้งในลายมือแบบหวัด หรือหวัดแกมบรรจงจะลากเส้นต่อจากเส้นทำพยัญชนะต้น หรือพยัญชนะสะกด แล้ววัดวัดหรือหักตรงให้เป็นรูปไม้หันอากาศ เช่น

รป

รป

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

วัง

วัง

(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

วันนี้

วันนี้

(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)

บัดนี้

บัดนี้

(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)





๒.๕.๒ ใช้เขียนเหนือพยัญชนะตัวสุดท้ายของคำหรือพยางค์ เพื่อบอกให้ทราบว่ายัญชนะตัวดังกล่าวเป็นตัวสะกด โดยต้องอ่านออกเสียงตัวสะกดดังกล่าวด้วย รูปแบบดังกล่าวนี้พัฒนามาจากการเขียนเครื่องหมายวิราม (เครื่องหมายบอกเสียงตัวสะกดรูปขีดขวาง มีตำแหน่งอยู่บนพยัญชนะตัวสุดท้ายของคำหรือพยางค์) ในจารึกโบราณ เช่น

เกอร์จ

เสร็จ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒)

เสด็จ

เสด็จ

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๔๗)

๒.๖ เครื่องหมายไม้ยมก (๓) ใช้เขียนข้างหลังคำหรือความสำหรับอ่านซ้ำคำหรือความนั้นอีกครั้งหนึ่ง ดังตัวอย่าง

ไกลๆกัน

ไกลๆ กัน

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)

พลเมืองๆกัน

พลเมือง เมืองกัน

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)

๒.๗ เครื่องหมายไปยาล (๖)

๒.๗.๑ ใช้เขียนเพื่อละคำหรือความที่รู้จักกันโดยทั่วไป เช่น

กรุงเทพ ๑

กรุงเทพฯ

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

ย่อมาจาก กรุงเทพมหานคร

ใต้ฝ่าละออง

ใต้ฝ่าละออง

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

ย่อมาจาก ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

๒.๗.๒ ใช้ในรูปแบบการคร่อมคำหรือความเพื่อช่วยละคำหรือความนั้นด้วย พบในคำว่า ๓ข้าฯ ละจากคำว่า ข้าพเจ้า และ ๓พณฯ จากคำว่า พณหัวเจ้าท่าน เช่น

๓ข้าฯ

๓ ข้าฯ

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

๓พณฯ สมุหนายก

๓พณฯ สมุหนายก

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)

๒.๗.๓ ใช้ประกอบการเขียนวันที่ในระบบจันทรคติ เช่น

อห ๙ ค ๓

วัน เดือน ๘ (จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)  
ขึ้น ๙ ค่ำ

## ๒.๘ เครื่องหมายตีนครุ (+)

๒.๘.๑ ใช้ประกอบการเขียนวันที่ในระบบจันทรคติ เช่น

ว ๒ ๓ ๔

วันจันทร เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ  
(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑)

๑๒  
๒+๑๑

วันจันทร เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ  
(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

๒.๘.๒ ใช้ประกอบการเขียนเพื่อบอกมาตราในหน่วยเงิน หรือหน่วยชั่งตวง  
น้ำหนักของไทย เช่น

ก. มาตราเงินไทยโบราณ มีอัตราเทียบดังนี้

๘๐๐ เปี้ย	=	๑ เฟื้อง	(๑๒ สตางค์ครึ่ง)
๒ เฟื้อง	=	๑ สลึง	(๒๕ สตางค์)
๔ สลึง	=	๑ บาท	(๑๐๐ สตางค์)
๔ บาท	=	๑ ตำลึง	
๒๐ ตำลึง	=	๑ ชั่ง	

เมื่อเขียนโดยใช้เครื่องหมายตีนครุ หน่วยมาตราเงินไทยจะอยู่ตามตำแหน่งดังนี้

	ชั่ง	
ตำลึง		บาท
เฟื้อง	—	สลึง
	เปี้ย	

ตัวอย่างการเขียนเครื่องหมายตีนครุเพื่อบอกมาตราเงินไทย เช่น

ไม่ทองที่โรงที่แล้ว  
รับที่ กิ่งวังเสด็จกรมหลวงรักษัรณเรศฯ ๑๑/๑  
หนังสือที่ ๑๖๓ โทษไม่ชดเชย

คำอ่าน รับที่ ในท้องพระโรงที่เลข ๒ ตำบล ที่วังเสด็จกรมหลวงรักษัรณเรศหมื่นนิพนธ์  
ตั้งให้เป็นขุนหมื่น ๑ ตำบล ๑ บาท (รวม) ๓ ตำบล ๑ บาท

ก็ขาย	เหล็กฟักหาบละ ๕๐๐๐	เงิน	๓/๒
	กระทะเถาะ ๑๐๐๐	เงิน	๒/๒
	สี่เสียดหาบละ ๓๐๐๐	เงิน	๑/๓
	จานใหญ่ ๑,๐๐๐ ละ ๓๕,๐๐๐	เงิน	๑ ๑/๓
	ชามพน ๑,๐๐๐ ละ ๖,๐๐๐	เงิน	๓/๓
ไหมตะเกาหาบละ ๓ แสน	เงิน	๗/๒	

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

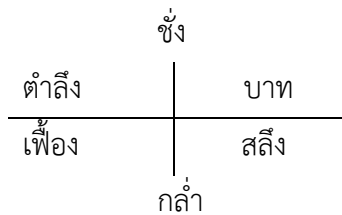
คำอ่าน

ก็ขายเหล็กฟักหาบละ ๕,๐๐๐ เงิน ๓ ตำบล ๒ สลิ่ง  
กระทะเถาะละ ๑,๐๐๐ เงิน ๒ บาท ๒ สลิ่ง  
สี่เสียดหาบละ ๓,๐๐๐ เงิน ๑ ตำบล ๓ บาท ๒ สลิ่ง  
จานใหญ่ ๑,๐๐๐ ละ ๓๕,๐๐๐ เงิน ๑ ชั่ง ๑ ตำบล ๓ บาท ๒ สลิ่ง  
ชามพน ๑,๐๐๐ ละ ๖,๐๐๐ เงิน ๓ ตำบล ๓ บาท  
ไหมตะเกาหาบละ ๓ แสน เงิน ๗ ชั่ง ๗ ตำบล ๒ บาท

ข. มาตรการชั่งน้ำหนักทอง

๘	กล้า	=	๑	เฟื้อง
๒	เฟื้อง	=	๑	สลิ่ง
๔	สลิ่ง	=	๑	บาท
๔	บาท	=	๑	ตำบล
๒๐	ตำบล	=	๑	ชั่ง

เมื่อเขียนโดยใช้เครื่องหมายตีนครุ หน่วยมาตรการชั่งน้ำหนักทองจะอยู่ตามตำแหน่งดังนี้



ตัวอย่างการเขียนเครื่องหมายตินครุเพื่อบอกมาตราชิ่งน้ำหนักทอง เช่น

*โกสีทองตำลึง ๑*

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

คำอ่าน ได้น้ำทองคำหนัก ๑ เฟื้อง

*สีดเฟื้องหมัด ๑๓/๓*

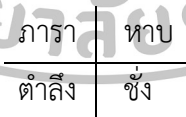
(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

คำอ่าน คิดเป็นน้ำทองหนัก ๒ ชิ่ง ๑๓ ตำลึง ๓ บาท

ค. มาตราชิ่งน้ำหนักสลึงของ

$$\begin{aligned}
 ๒๐ \text{ ตำลึง} &= ๑ \text{ ชิ่ง} \\
 ๕๐ \text{ ชิ่ง} &= ๑ \text{ บาท} \\
 ๓ \text{ บาท} &= ๑ \text{ ภารา}
 \end{aligned}$$

เมื่อเขียนโดยใช้เครื่องหมายตินครุ หน่วยมาตราชิ่งน้ำหนักสลึงของจะอยู่ตามตำแหน่งดังนี้



ตัวอย่างการเขียนเครื่องหมายตินครุเพื่อบอกมาตราชิ่งน้ำหนักสลึงของ เช่น

*เฟื้องสีทองหมัด + ๕๐*

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

คำอ่าน เป็นดินหนัก ๘ บาท ๕๐ ชิ่ง



	ครึ่งหนัก	๑๐๐
	น้ำหนัก	๑๕๐๐
น้ำมันพร้าวหนัก	๓๐๐	ครึ่งหนัก
	๑๕๐๐	
	แพร์จีนเจา	๒๐ ม้วน
	แพร์ฝรั่ง	๓๐ พับ

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

คำอ่าน น้ำมันพร้าวหนัก ๓๐๐ หารับ ครึ่งหนัก ๑๐๐ หารับ น้ำตาลดำ ๔๐๐ หารับ ผางหนัก ๔๐๐ หารับ แพร์จีนเจา ๒๐ ม้วน แพร์ฝรั่ง ๓๐ พับ

๒.๘.๓ ใช้เขียนเพื่อแสดงให้เห็นว่ามีข้อความบางส่วนตกหายไปไม่สมบูรณ์ โดยใช้เครื่องหมาย + แทรกกระหว่างบรรทัดที่มีข้อความตกอยู่ แล้วเขียนข้อความที่ตกไปนั้นไว้ได้ บรรทัด เช่น

มาจดเรืออยู่ที่ศาลเจ้ากะดีจีนจะพากันไป

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

คำอ่าน มาจดเรืออยู่ที่ศาลเจ้ากะดีจีนจะพากันไป

๒.๙ เครื่องหมายปีกกา

๒.๙.๑ ใช้แยกหรือแสดงให้เห็นว่าเป็นข้อความแต่ละชุด ไม่ปะปนกับชุดอื่น เช่น

บิดา มารดา เป็นชายใน กรมหลวงวักขรณเรศ

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

คำอ่าน บิดามารดาเป็นชายอยู่ในกรมหลวงวักขรณเรศ

๑๒/๗/๓๑ ปหลกทหงสน สมองโง จปตอ ๑๒/๗/๓๑

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)

คำอ่าน ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปลัดราชาบังสัน สมองโง จับตัวอ้ายยานอ้ายเยื้องมา



## รูปแบบการบันทึกคำให้การ

จากการศึกษาเอกสารต้นฉบับคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๗๓ รายการพบว่าคำให้การทั้งหมด มีรูปแบบการบันทึกแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนท้ายเรื่อง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### ส่วนนำ

ส่วนนำพบว่ามี ๒ ลักษณะคือ ขึ้นต้นด้วยการบอกรายละเอียดของการจัดทำคำให้การ และขึ้นต้นด้วยการบอกชื่อผู้ให้การ

๑. **ขึ้นต้นด้วยการบอกรายละเอียดของการจัดทำคำให้การ** ได้แก่ วันที่ซักถาม ผู้ที่ควบคุมหรือพาตัวผู้ให้คำให้การ สถานที่ที่มีการซักถาม ผู้ส่งให้ถาม ผู้ซักถาม ผู้เรียบเรียง ล่าม และผู้ให้การ เช่น คำให้การเรื่องพระยาราชเดช ผู้คุมส่งของของนักงงค์ด้วงไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) มีการระบุรายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับการซักถาม เริ่มด้วยการนำวันที่มาใช้ในการขึ้นต้น ดังนี้

วัน ๖๔ ๗ คำ ปีมะแมนพศก ฯพณฯ บอกให้หลวงลิขิตปรีชาเจ้ากรมอาลักษณ์ พระราชวังบวรฯ พาพระยาราชเดช พระยาราชดิบดี ซึ่งคุมของพระองค์ด้วงไปเมืองญวนเข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ เจ้าคุณพระยาราชสุภาวดีให้พระศรีเสนาภาม้อราชการเมืองญวน พระยาศรีตามโนรมย์เป็นล่ามแปลเป็นไทยว่า ๑-

๑ ฯพณฯ พระยาราชเดชชอง อายุ ๕๙ ปีที่จักรี พระยาราชดิบดีรต อายุ ๓๗ ปีที่เจ้ากรมคลังเงินฝ่ายพระมหาอุปโยราชให้การว่า

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๙)

คำให้การที่แทรกอยู่ในเอกสารประเภทคัดบอก หรือในกระดาษเพลลา จะมีการบันทึกเกี่ยวกับชื่อผู้ส่งคำให้การ และวันที่ส่ง เช่น คำให้การในคัดบอกข้อราชการทัพญวนทูลถวาย จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) มีการระบุวันที่ส่งและวันที่รับคำให้การ ชื่อผู้ส่งเอกสาร ไว้ดังนี้

๑ คำให้การพระยานราธิราชมา ณ วัน ๖ ๗ ๑๐ คำถึงกรุงวัน ๖ ๕ ๑๑ คำ ปีชวดโทศกพระยายกกระบัตรถือมาที่ ๑๙

๑๙ วันศุกร์เดือนสิบแรมเจ็ดค่ำปีชวดโทศก พระยารามกำแหง พระยาอภัยสงครามข้าหลวง พระยานุภาพไตรภพเจ้าเมืองนครเสียมราบ พระองค์แก้วพระยาวิเศษสุนทรแลกรมการนั่งพร้อมกัน ณ โรงพระยารามกำแหงได้ซักถามข้าพเจ้าพระยานราธิราชกรมการเมืองปัตบอง ให้การว่า

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๓)

๒. **ขึ้นต้นด้วยการบอกชื่อผู้ให้การ** เป็นการขึ้นต้นคำให้การเพียงบอกชื่อผู้ให้การเท่านั้น ไม่มีการบอกรายละเอียดอื่นๆ เช่น

- ๑ ข้าฯ นักซอร์ให้การว่าบิดาชื่อนักขาร มารดาชื่อนักจัน มีบุตรชายหญิง ๖ คน ทั้ง ข้าฯ บิดา ข้าฯ ตายได้ประมาณ ๑๐ ปี อายุ ข้าฯ ได้ ๓๐ ปียังหาภรรยาไม่ได้ (จ.ศ. ๑๑๙๗ เลขที่ ๑)

จากลักษณะการขึ้นต้นใน ๒ แบบ ที่กล่าวมา สามารถวิเคราะห์ถึงองค์ประกอบของส่วนนำในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดังต่อไปนี้

๑. **วันที่** เป็นการบอกวันที่ซักถาม หรือบอกวันที่ที่มีการจัดทำคำให้การ ระบบวันเดือนปีที่ใช้ในคำให้การจะใช้ระบบจันทรคติ และใช้ระบบจุลศักราชในการบอกปี มีหลักการดังต่อไปนี้

๑.๑ การบอกชื่อวัน ใช้ตัวเลขไทย ๑-๗ เขียนหน้าเครื่องหมายไปยาล (๓) หรือตีนครุ (+) ทำให้สามารถระบุได้ว่าตรงกับวันใดในสัปดาห์ โดยมีตัวเลขแทนในแต่ละวัน ดังนี้

วัน	ตรงกับวัน
๑	วันอาทิตย์ หรือ อาทิตย์วาร
๒	วันจันทร์ หรือ จันทรวาร
๓	วันอังคาร หรือ ฤๅวาร
๔	วันพุธ หรือ พุธวาร
๕	วันพฤหัสบดี หรือ ศุกร์วาร
๖	วันศุกร์ หรือ ศุกรวาร
๗	วันเสาร์ หรือ โสรวาร

๑.๒ การบอกข้างขึ้นข้างแรม ใช้ตัวเลขไทยตั้งแต่ ๑-๑๕ ตำแหน่งตัวเลขจะอยู่ถัดจาก ตัวเลขที่บอกวันทั้ง ๗ ในสัปดาห์ โดยเขียนอยู่ข้างบนหรือข้างล่างของหน้าเครื่องหมายไปยาล (๓) หรือตีนครุ (+) ถ้าเขียนอยู่บนเครื่องหมายหมายถึงข้างขึ้น ถ้าเขียนอยู่ล่างหมายถึงข้างแรม

๑.๓ การบอกชื่อเดือน ใช้ตัวเลขไทยตั้งแต่ ๑-๑๒ ตามจำนวนเดือน ในแต่ละเดือนจะมีชื่อเรียกตามดาวฤกษ์ ดังนี้

ชื่อเดือนแบบจันทรคติ	ชื่อเดือนแบบจันทรคติตามเพ็ญราศี	ชื่อเดือนแบบสุริยคติ
๕	จิตร, จิตรา	เมษายน
๖	วิสาข	พฤษภาคม
๗	เชษฐ, เชษฐา	มิถุนายน
๘	อาษาฒ, อาสาฬห	กรกฎาคม

๘-๘ (เดือนแปดหลัง)	อุตราสาธมาส	-
๙	ศรวณะ	สิงหาคม
๑๐	ภัทรบท	กันยายน
๑๑	อัสวยุช, อัสวีนี้	ตุลาคม
๑๒	กัตติก, กฤตติก	พฤศจิกายน
๑ (อ้าย)	มิกสิร, มากสิร	ธันวาคม
๒ (ยี่)	บุษย, ปุษย	มกราคม
๓	มาฆ	กุมภาพันธ์
๔	ผลคุน, ผลคูน	มีนาคม

๑.๔ การบอกชื่อปีนักษัตร กำหนด ๑๒ ปี เท่ากับ ๑ รอบ ในแต่ละปีจะมีชื่อนักษัตร และสัญลักษณ์สัตว์ประจำปี ดังนี้

ชื่อนักษัตร                      สัตว์ที่เป็นสัญลักษณ์

ชวด                                      หนู

ฉลู                                        วัว

ขาล                                        เสือ

เถาะ                                      กระต่าย

มะโรง                                    งูใหญ่

มะเส็ง                                    งูเล็ก

มะเมีย                                    ม้า

มะแม                                      แพะ

วอก                                        ลิง

ระกา                                      ไก่

จอ                                         หมา

กุน                                         หมู

๑.๕ การบอกเลขท้ายจุลศักราช มีชื่อบอกลำดับศก ดังนี้

เอกศก                                    (ศกที่ลงท้ายด้วยเลข ๑)

โทศก                                      (ศกที่ลงท้ายด้วยเลข ๒)

ตรีศก                                      (ศกที่ลงท้ายด้วยเลข ๓)

จัตวาศก                                  (ศกที่ลงท้ายด้วยเลข ๔)

เบญจศก	(ศกที่ลงท้ายด้วยเลข ๕)
ฉศก	(ศกที่ลงท้ายด้วยเลข ๖)
สप्तศก	(ศกที่ลงท้ายด้วยเลข ๗)
อัฐศก	(ศกที่ลงท้ายด้วยเลข ๘)
นพศก	(ศกที่ลงท้ายด้วยเลข ๙)
สัมฤทธิศก	(ศกที่ลงท้ายด้วยเลข ๐)

๑.๖ การใช้ศักราช พบว่ามีการใช้ศักราชในระบบ “จุลศักราช” เริ่มต้นศักราชเมื่อ พ.ศ. ๑๑๘๑ เป็นศักราชที่ใช้กันอย่างแพร่หลายทั้งในพม่า ล้านนา สุโขทัย และต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้ใช้จุลศักราชแทนระบบมหาศักราช ในช่วงหลังเสียกรุงครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๑๑๒ และใช้สืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น<sup>๑๑</sup>

รูปแบบการใช้วันที่ในคำให้การพบว่ามี ๒ แบบคือ การเขียนวันที่แบบเต็มและการเขียนวันที่แบบย่อ

๑. การเขียนวันที่แบบเต็ม เขียนบอกชื่อวัน ช้างขึ้น-ช้างแรม ชื่อปีนักษัตรและเลขทำยจุลศักราชไว้ เช่น

วันพฤหัสบดีสิบขึ้นห้าค่ำปีชวดโทศก ข้าพเจ้านายคงให้การว่าข้าพเจ้า เป็นบ่าวพระภักดีบริรักษ์ ข้าพเจ้าตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ เมืองปัตบอง องค์กรแก้วไฉไลเอา ข้าพเจ้าไปถึงท่ากะพงหลวง....

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๓)

๒. การเขียนวันที่แบบย่อ เขียนโดยใช้ตัวเลขแทนตามตำแหน่งต่อไปนี้

(๒)

วัน (๑) ๆ (๓) ค่ำ (ปีนักษัตร) (เลขทำยจุลศักราช)

(๒)

ตัวเลขในตำแหน่งที่ ๑ หมายถึง เลขแทนวันทั้ง ๗ ใน ๑ สัปดาห์

ตัวเลขในตำแหน่งที่ ๒ หมายถึง เลขแทนวันช้างขึ้น-ช้างแรม

ตัวเลขในตำแหน่งที่ ๓ หมายถึง เลขแทนเดือน

ตัวอย่างการเขียนวันที่แบบย่อ เช่น

<sup>๑๑</sup> วินัย พงษ์ศรีเพียร, วันवार กาลเวลา แลนานาศักราช (กรุงเทพฯ: องค์การคำของคุรุสภา, ๒๕๔๖), ๖๗-๖๘.

๑ วัน ๓ ๗ ๕ คำ ปิณเอกศก พระยาเทพอรชุน พระยานรินทรเสนี พระยาไกรโกษา หลวงโคชาอิสล้าม มินฉาวาลิคิดล้าม มินสุนทรมาลาญล้าม ได้ถามอ้ายชาหลังแขกเมืองยะลา พระยาสงขลา พระยาวิจิตรณรงค์ พระราชวรินทร์ ส่งเข้ามา...

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)

วัน ๓ ๗ ๕ คำ ปิณเอกศก อ่านว่า วันอังคาร เดือน ๕ แรม ๓ คำ ปิณเอกศก

วัน ๒ ๗ ๔ คำ ปิวอกอัฐศก หลวงอักษรสุนทรเสมียนตรามหาดไทยนั่ง ณ ศาลาลูกขุนฝ่ายซ้าย ขุนชนะกรมล้อมพระราชวังนำทางว่ามายืนจะให้น้ำสักเป็นคน นายมา นายขาว นายเมือง นายอยู่ นายเกิด นายทอง นายมา นายแยม นายเกษ นายกุน ๑๐ คน เป็นเลกเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีจะสักแปลงเป็นเลกไพร่หลวงล้อมพระราชวังบังคับให้ถามเอาความจริง ๑-

(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)

วัน ๒ ๗ ๔ คำ ปิวอกอัฐศก อ่านว่า วันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ คำ ปิวอกอัฐศก

๒. ผู้ควบคุมผู้ให้การ เป็นการบอกชื่อผู้ขุนนางที่ควบคุมตัวเชลยศึก หรือเป็นผู้ที่นำราชทูต หรือพ่อค้าที่เดินทางไปยังต่างประเทศมาให้การ เช่น

คัดบอกคำให้การนายเพมเขมรว่าด้วยข้อราชการทัพญวน ระบุชื่อพระยาอภัยสงคราม ข้าหลวง และหลวงพลเป็นผู้พาตัวอ้ายเพมที่จับได้มาส่ง ดังความที่ว่า

วัน ๗ ๗ ๐ ๓ คำ ปิจอสมฤทธิศก พระยาอภัยสงครามข้าหลวง หลวงพล

นายด่านพรหมศก พาตัวอ้ายเพมมาส่ง ณ ค่าย จึงให้ชักถามอ้ายเพม เอาข้อราชการทางเมืองญวน เมืองเขมร เอาความจริง

ฯข้าฯ อ้ายเพมเขมรให้การรับสารภาพว่า อายุ ฯข้าฯ ได้ ๒๗ ปี หาเมียมิได้....

(จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๙๔/ก.)

๓. ผู้ส่งคำให้การ เป็นการระบุชื่อผู้ถือเอกสารคำให้การมาส่งยังกรุงเทพฯ เช่น คำให้การในคัดบอกข้อราชการทัพญวนทูลถวาย จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) ระบุชื่อพระยายกบัตรเป็นผู้ถือ ดังนี้ “...๑ คำให้การนายศุกมา ณ วัน ๖ ๗ ๑๐ คำ ถึงกรุงวัน ๖ ๗ ๑๐ คำ ปีชวดโทศก พระยกกระบัตรเมืองปัตบองถือมาที่ ๒๒...”

๔. ผู้ออกคำสั่งให้ชักถาม เป็นการระบุชื่อผู้ที่ออกคำสั่งให้ชักถามและจัดทำคำให้การจากการศึกษาพบว่าผู้ออกคำสั่ง มีดังต่อไปนี้

**๔.๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** ในคำให้การไม่มีการออกพระนามของพระมหากษัตริย์ แต่ใช้ข้อความว่า “โปรดเกล้าฯ ให้ถาม” หรือ “มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่า” เช่น

๑ วัน ๑<sup>๒</sup> ๕ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศก มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่าให้  
หลวงศรีเสนาทามเมื่อเพลออกเฝ้า ด้วยข้อราชการขุนเทพศิรี ขุนศรีระวังไพร ผู้ไปสืบ  
ราชการ ณ เมืองเกาะตำเลิมกลับมา

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๕)

๑ วัน ๕<sup>๓</sup> ๕ ค่ำ ปิจจโทศก ท่านพระยาศรีสุเทพพามาหาไชยเจ้าเมืองพงลง  
มาเฝ้า โปรดเกล้าฯ ให้ถามราชการทางเมืองพง

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๓)

**๔.๒ ขุนนางผู้ออกคำสั่งให้มีการซักถาม** ที่พบมีทั้งหมด ๒ ท่านเป็นขุนนางชั้นสูงในราชสำนัก ได้แก่ “เจ้าคุณแม่ทัพผู้ใหญ่ผู้สำเร็จราชการ” และ “เจ้าคุณพระยาราชสุภาวดี” โดย “เจ้าคุณแม่ทัพผู้ใหญ่ผู้สำเร็จราชการ” หมายถึง พระยาตรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) ซึ่งขณะนั้นเป็นแม่ทัพลงไปทำศึกในหัวเมืองไทรบุรี ส่วน “เจ้าคุณพระยาราชสุภาวดี” คือ พระยาราชสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร) ซึ่งทำหน้าที่ทางฝ่ายมหาดไทยในพระนครแทนเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกที่เดินทางไปราชการทัพเขมร

**๕. ผู้ซักถาม** เป็นการระบุถึงยศและราชทินนามของขุนนางที่ซักถามผู้ให้การ เช่น คำให้การอ้ายกร จ.ศ.๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) ระบุ ว่า “...วัน ๒<sup>๒</sup> ๔ ค่ำ ปิจจโทศก ท่านพระมหาดไทย หลวงกำแหง พระสุริยา พระธานี หลวงสารอด หลวงวัง หลวงแพ่ง นั่งพร้อมกัน ณ ศาลากลางได้ทำกระทู้ถามนายกร...”

**๖. ผู้เรียบเรียง** ในคำให้การบางฉบับมีการระบุชื่อขุนนางผู้เรียบเรียงคำให้การ หรือผู้ที่คัดลอกเอกสารคำให้การไว้ แสดงให้เห็นถึงขั้นตอนในการจัดทำ เช่น ในสำเนาคำให้การจีนบู๊ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำเรียบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) กล่าวไว้ว่า “...๑ วัน ๔ ๖ ๕ ค่ำ ปิวอกสัมฤทธิศก เสด็จกรมหลวงทาม พระไกรศรี พระเกษมเป็นผู้เรียบ ๗๕๐...”

**๗. ล่าม** ในกรณีที่มีการสอบถามเคลยศึก หรือผู้ให้การที่เป็นชนชาติอื่นๆ จะมีล่ามคอยทำหน้าที่แปลภาษาจากผู้ซักถาม หรือทำหน้าที่ซักถามเอง เช่น คำให้การอ้ายทนมเขมรเรื่องข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) ระบุชื่อล่ามผู้ซักถามเคลยเขมรไว้ว่า “...๑ วัน ๖ ๑๒ ค่ำ ปี



มะเม็ยอัฐศก เจ้าคุณพระยาราชาสุภาวดี เจ้าคุณฝ่ายเหนือ สั่งให้หลวงฤทธามาตย์ งามอายทนเขมร พระโชอินตราเป็นล่ามแปลความได้ว่า.....”

๘. สถานที่ เป็นการระบุชื่อสถานที่ที่มีการซักถามจดบันทึกคำให้การ เช่น สำเนา คำให้การนายแสงทำชู้กับอำแดงมุก จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) เนื้อหาเป็นคดีความทางกฎหมาย กล่าวถึงการให้การในโรงชำระความในพระราชวัง ดังนี้

๑ วัน ๑ ๒ คำปีฉลูตรีนิศก ท่านผู้ชำระนั่ง ณ โรงชำระในพระราชวัง

บังคับให้ถามอายแสง อายตیب เอาความจริงตามรับสั่ง ๑ ซ้ำๆ อายแสงให้การว่าเดิม ซ้ำๆ กับมารดาน้อง ซ้ำๆ เป็นทาสหลวงจำเรียมสมบัติ

(จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๑๐๒)

ในคำให้การในคັบอกร้อราชการทัพนวทูลถวาย จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) มีเนื้อความที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาสงคราม ระบุถึงสถานที่ในการซักถามว่าเป็นโรงของพระยากำแหงพระราม ที่เมืองเสียมราบ ดังข้อความต่อไปนี้

๑๙ วันศุกร์เดือนสิบแรมเจ็ดค่ำปีชวดโทศก พระยารามกำแหง พระยาอภัย

สงครามข้าหลวง พระยานุภาพไตรภพเจ้าเมืองนครเสียมราบ พระองค์แก้วพระยาวิเศษสุนทรแลกรมการนั่งพร้อมกัน ณ โรงพระยารามกำแหงได้ซักถามข้าพเจ้าพระยานราธิราชกรมการเมืองปัตบอง ให้การว่า....

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๓)

๙. ผู้ให้การ ถึงรายละเอียดที่ผู้ให้การพบเห็น หรือเป็นการให้ข้อมูลตามที่เจ้าหน้าที่ซักถาม มีลักษณะการเรียบเรียงดังต่อไปนี้

๙.๑ ผู้ให้การคนเดียว มักจะขึ้นต้นด้วยการใช้สรรพนามว่า “ข้าพเจ้า” หรือ

“ข้าพเจ้า” ตามด้วยชื่อผู้ให้การ แล้วต่อด้วยข้อความว่า “ให้การว่า” หรือ “ขอให้การว่า” เช่น

“...ข้าพเจ้า หมื่นมหาสงครามให้การว่า...”

(จ.ศ. ๑๑๘๘ เลขที่ ๑)

“...ข้าพเจ้าอายท้าวลาวให้การว่า...”

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ฆ.)

“...ข้าพเจ้า หวันหมัดอาหลี ขอให้การว่า...”

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๑๘)

บางครั้งไม่มีการใช้สรรพนามว่า “ข้าพเจ้า” นำหน้า เช่น คำให้การอุปราชเมืองพง จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒) ขึ้นต้นเพียงว่า “...อุปราชให้การว่า...” หรือในคำให้การพระยานาใต้ไปสืบ

ราชการทัพเมืองเชียงรุ้ง จ.ศ.๑๒๑๒ เลขที่ ๓๕ ขึ้นต้นว่า “...ถามพระยานาไต้ ท้าวคำมงคล ท้าวคำจัน ให้การว่า...”

สำหรับในคำให้การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการซักถาม พบว่ามีการใช้คำขึ้นต้นที่ต่างจากฉบับอื่น ผู้ให้การใช้คำว่า “ขอพระราชทานเล่าความว่า” พบในคำให้การเพียงฉบับเดียวคือ คำให้การหลวงศรีประตุกา ดังข้อความต่อไปนี้

๑ ข้าฯ หลวงศรีประตุกาขอพระราชทานเล่าความว่า ด้วย ณ วัน ี่ ๗ คำ  
ปีชวดโทศก ท่านพระยาเจ้าคุณสงขลา โปรดให้ ข้าฯ สืบเครื่องยศและเร่งรัดดอกไม้เงิน  
ดอกไม้ทองเมืองตรังกานู

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๗๙)

๙.๒ ผู้ให้การหลายคน เมื่อมีผู้มาให้การตั้งแต่สองคนขึ้นไป ผู้บันทึกจะระบุชื่อผู้ให้การทั้งหมดแล้วเขียนข้อความตามหลังว่า “ให้การต้องคำกันว่า” เพื่อแสดงให้เห็นว่าผู้ให้การทั้งหมดให้การสอดคล้องกัน เช่น สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑-๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) ระบุว่า “...ข้าพเจ้าราชทูต อุปทูต ตริทูต บั้นสือให้การต้องกันว่า...” หรือในคำให้การเรื่องพระยาพิชณุโลกจัดแจงให้เมืองคำทำสวยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) ระบุว่า “...๑ข้าฯ หลวงปลัด หลวงยกกระบัตร ขุนมหาดไทย ขุนแพ่ง เมืองคำขึ้นกับเมืองพิชณุโลกให้การต้องคำกันว่า...”

## ส่วนเนื้อหา

ส่วนเนื้อหาหรือเนื้อหาของคำให้การ พบว่ามีการเรียบเรียงเนื้อหา ๓ ส่วน คือ บทนำ เนื้อหา และประเด็นที่มีการซักถามเพิ่มเติม อธิบายได้ดังนี้

๑. บทนำ เป็นส่วนนำของเนื้อหาของผู้ให้การ โดยจะอยู่หลังจากชื่อผู้ให้การ การขึ้นเนื้อหาด้วยบทนำในคำให้การมี ๒ ลักษณะคือ

๑.๑ ภูมิหลังของผู้ให้การ คือ การบอกเล่าถึงภูมิหลังของผู้ให้การ เช่น ภูมิลำเนา บิดามารดา ครอบครัว สังกัดมูลนาย อาชีพ ฯลฯ ผู้ให้การที่ต้องบอกภูมิหลังโดยมากมักจะเป็นเชลยศึกที่ถูกจับได้ หรือผู้ร้ายที่ให้การในชั้นศาล ในคำให้การแต่ละฉบับมีการบอกภูมิหลังของผู้ให้การแตกต่างกันไป เช่น

๑ ข้าฯ อ้ายกาหรีให้การว่า ข้าฯ ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บ้านปดงโป้ปะลิส  
อยู่ในปดเมบั้งลิมา หลังจิปูเดมปดงโป้ เมีย ข้าฯ ชื่อมีหลวง มีลูกชายเกิดคนหนึ่ง  
แม่ ข้าฯ ชื่อแม่หญิง พ่อ ข้าฯ มารบกับกองทัพไทยที่สตุล กองทัพไทยยิงตาย

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๙)

๑ ข้าพเจ้าเงินโป้แต่จิวแห่งต้นอายุ ๔๔ ปี ให้การว่าจะเป็นปีใดจำมิได้ เงินเที่ยง หองบิดาข้าพเจ้าเข้ามาจากเมืองจีนอยู่ ณ กรุงเทพฯ ได้ปีหนึ่ง ข้าพเจ้าจึงโดยสารสำเภาเข้ามาตามบิดาข้าพเจ้า ณ กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าออกไปพบเงินเที่ยงหองบิดาข้าพเจ้าไปเป็นเสมียนโรงหีบหลงจูใต้โรงพระยาสมบัตินิข ณ บ้านบางทองเหนือเมืองฉะเชิงเทรา ข้าพเจ้าช่วยบิดาข้าพเจ้าทำบัญชีอยู่ที่โรงหีบหลงจูใต้ได้ ๙ ปี ข้าพเจ้าได้อำแดงพุ่มบุตรจีนที่บ้านบางทองเป็นภรรยา พระยาสมบัตินิขให้ ข้าฯ เป็นหลงจูแทนเงินได้มาจนทุกวันนี้ได้ ๗ ปี ฯ ข้าฯ อยู่กินกับอำแดงพุ่มเกิดบุตรชาย ๑ หญิง ๓ (รวม) ๔ คน ข้าฯ มีเงินลูกจ้างหีบอ้อยตัดอ้อยใช้การงานอยู่ที่โรงหีบ ข้าฯ ในปีนี้เป็นเงิน ๑๔๐ เศษ

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕)

๑.๒ สาเหตุของการให้การ ในกรณีที่ผู้ให้การเป็นผู้สืบราชการ หรือราชทูต พ่อค้าที่เดินทางไปยังต่างประเทศ บทนำในส่วนเนื้อหาจะกล่าวถึงสาเหตุที่ต้องไปทำการ เช่น คำให้การท้าวเชื่อนแก้วเมืองตากผู้ไปสืบราชการเมืองเมาะดำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) กล่าวถึงสาเหตุว่าเป็นการสืบราชการ ดังนี้ “...๑ ข้าฯ ท้าวเชื่อนแก้วเมืองตากให้การว่า พระพลเมืองกำแพงเพชร พระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัดเมืองตากให้ ข้าฯ ไปสืบราชการ ณ เมืองเมาะดำเลิม...” หรือในสำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑ เรื่องจำทูลพระราชสาส์น ออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) ระบุสาเหตุที่เกิดจากการเดินทางไปถวายพระราชสาส์น ดังนี้ “...๑ ข้าพเจ้าราชทูตอุปทูต ตริตูต บันสื่อให้การต้องกันว่าโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ข้าพเจ้าจำทูลพระราชสาส์น คุณเครื่องราชบรรณาการออกไปจิมก้อง ไปโปก้อง บันสื่อพระเจ้ากรุงจีน...”

๒. เนื้อหา เนื้อหาในคำให้การเป็นการบอกถึงรายละเอียดที่ผู้ให้การพบเห็น หรือเป็นการให้ข้อมูลตามที่เจ้าหน้าที่ซักถาม มีลักษณะการเรียบเรียงดังต่อไปนี้

๒.๑ การลำดับเนื้อหา ในการเรียบเรียงข้อมูลของผู้ให้การจะมีลักษณะการลำดับเนื้อหาแบบการลำดับตามกาละ หมายถึงการลำดับเรื่องหรือเหตุการณ์ต่างๆ ตามเวลาที่เกิดขึ้นก่อนและหลังโดยลำดับ วิธีการเช่นนี้เหมาะกับการเรียบเรียงเอกสารหรือเรื่องราวทางประวัติศาสตร์<sup>๑๒</sup> การลำดับเนื้อหาตามกาละในคำให้การมีรูปแบบดังนี้

๒.๒.๑ การลำดับเนื้อหาตามวันเดือนปี เช่น คำให้การพระยาพระเชมรคิตหา อูบายกำจัดกองทัพไทย มีการลำดับเนื้อหาโดยเรียงลำดับตามวันเดือนปีในปฏิทินตามระบบจันทรคติ ดังตัวอย่าง

<sup>๑๒</sup> สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, การเขียน (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒), ๒๖.

ครั้ง ณ วัน ๒๑ ค่ำ ปีมะโรงฉศก ฯข้าฯ กับอ้ายพระยาโสทรไทยโสสม อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสสม อ้ายนครธรรมราชมก อ้ายพระยาสุภาเสนาวก อ้ายพระยาวงศาธิบดีศรี ๖ คน ก็พากันไปเกณฑ์กำลังที่แขวงเมืองศรีสุนทรคอยทำอ้ายพระยาบวรราชรถ แต่ตัว ฯข้าฯ ไปตั้งเกณฑ์กำลังอยู่ ณ ทำเปี่ยมประกายมฤท

อยู่ ณ วัน ๒๒ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ อ้ายพระยาวงศาธรรคราชศรีเรียกกำลัง ประมาณ ๘๐ คน เศษขึ้นไปรับภรรยา ณ เกาะสุทิน พบ ฯข้าฯ ที่เปี่ยมประกายมฤท

ครั้ง ณ วัน ๒๓ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ อ้ายพระยาบวรราชรถจึงให้อ้ายมโน จรดมาหาตัว ฯข้าฯ ที่เปี่ยมประกายมฤท ฯข้าฯ กับอ้ายพระยาวงศาธรรคราชศรีขึ้นไปหา อ้ายพระยาบวรราชรถที่เมืองศรีสุนทร

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

**๒.๒.๒ การลำดับเนื้อหาตามเวลา** เป็นการลำดับเรื่องตามโมงยามต่างๆ ของวัน เช่น คำให้การเรื่องสืบราชการเมืองมะตะเลิม จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) มีการลำดับเนื้อหาเล่าเรื่องการเดินทางไปสืบราชการตาม โดยบอกช่วงเวลาต่างๆ ในแต่ละวัน เช่น เพลายืน เพลารุ่งเช้า ดังตัวอย่าง

ณ วัน ๒๒ ค่ำ ปีมะโรงฉศก เดินทางไปตามท้องทุ่งครึ่งวัน ถึงบ้านหนองหลวง ฯข้าฯ ไปหยุดเข้าข้างผู้มีชื่อ อยู่ที่บ้านหนองหลวง ๒ คืบ เข้าข้างได้แล้ว ไปจากหนองหลวงเดินเข้าป่าไปไม่ยั้งตะเคียนไปจนเพลายืน หยุดนอนในดง ครั้นรุ่งขึ้นเดินไปในดงวันหนึ่ง ย่างคำไปนอนที่สำนักลมคิน ๑ รุ่งขึ้นเพลายเข้าไปจากสำนักลมคินไปในดงอีกครั้งวันถึงสำนักทัพกล้าหยุดพักนอนอยู่คืบ ๑ แล้วเดินต่อไปตามป่าแดงพอเพลายืนถึงด่านทัพสะเลา พวกไพร่ที่ไปด้วย ฯข้าฯ ป่วยลงพักอยู่ ๒ คืบ แล้วเดินต่อไปตามป่าแดงวัน ๑ สำนักหยุดนอนที่เป่งตะเคียนคืบ ๑ รุ่งขึ้นเพลายเข้าขึ้นเดินบนเขาครึ่งวัน ลงจากเขาเดินไปตามป่าแดง พอเพลายืนถึงคลองพลู หยุดนอนคืบ ๑ ไปจากคลองพลูเดินขึ้นบนเขาไปวัน ๑ ลงจากเขาพอเพลายืนถึงคลองแม่จะรงกว้างประมาณ ๗ วา ๘ วา น้ำตื้นเดินข้ามได้

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๕)

**๒.๒ ผู้เล่าเหตุการณ์** การเล่าเหตุการณ์ในคำให้การมีวิธีการนำเสนอโดยให้ผู้ให้การเป็นผู้เล่า โดยใช้สรรพนามบุรุษที่ ๑ แทนตัวผู้ให้การคือ “ข้าฯ” หรือ “ข้าพเจ้า” เช่น

ข้าฯ นายเสียนให้การว่า เดิม ข้าฯ เป็นแล้วได้รับเบี้ยหวัดที่อาลักษณ์แล้ว ประมาณ ๗ ปี ๘ ปี ละ ๒ ตำลึงมาถึงปีชวดโทศก หมื่นนิพนธ์รักดีว่ากับ ข้าฯ ว่าให้ ข้าฯ เอาเบี้ยหวัด ๕ ตำลึงให้กับหมื่นนิพนธ์รักดีฯ จะไม่เกณฑ์ราชการ ข้าฯ ก็เอาเงิน

เบี้ยหวัด ๕ ตำลึง ส่งให้กับหมื่นนิพนธ์ภักดีๆ ก็เอาเงินไว้ ๖๖๖ ก็หาได้มาทำราชการไม่ จนทุกวันนี้.....

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

ในขณะเดียวกัน ถ้าหากมีการกล่าวถึงบุคคลในฝ่ายตรงข้าม เช่น ข้าศึก กบฏ หรือผู้ที่กระทำความผิด จะใช้สรรพนามว่า “อ้าย” นำหน้าชื่อของบุคคลดังกล่าว เช่น

อยู่มาจะเป็นสักกี่วันจำมิได้ **อ้ายราชาบุตร**กับไพร่ ๒๐ คนกลับมาถึงหนองบัวลำพู ข้าพเจ้าหาได้ยิน**อ้ายราชาบุตร**แลไพร่ผู้ใดผู้หนึ่งพูดว่า**อ้ายราชาบุตร**ขึ้นไปหา**อ้ายเวียงจันทน์**ด้วยธุระสิ่งใดไม่ แล้ว**อ้ายราชาบุตร**กับไพร่มีชื่อกลับลงมา ณ เมืองหล่ม

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ง.)

**๒.๓ การใช้คำปฏิเสธของผู้ให้การ** ในกรณีที่ผู้ให้การตอบข้อซักถามของเจ้าหน้าที่ไม่ได้ เนื่องจากไม่ได้จดจำ ไม่ได้อยู่ในเหตุการณ์ หรือจำเหตุการณ์ดังกล่าวไม่ได้ จะมีการปฏิเสธด้วยข้อความ “๖๖๖ ไม่ทราบ” หรือใช้รูปประโยคปฏิเสธ “หา...ไม่” ในการชี้แจง เช่น

ที่เมืองหลวงพระบางนั้นผู้ใดจะเป็นเจ้าเมือง **๖๖๖ หาไม่รู้** เจ้าวงศ์ตายอยู่มาแล้วเจ้าเมืองเวียงจันทน์ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองพวนแตก เจ้านันทกวาดเอาเอาครอบครัวมา ณ เมืองเวียงจันทน์ แต่เจ้าชมภูเจ้าเมืองเชียงขวางนั้นหนีไปอยู่หัวพันทั้งหก รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่งเจ้านันทยกไปตีเมืองหลวงพระบางได้ เจ้านันทจึงแต่งตั้งให้เจ้าแก้วเมืองเวียงจันทน์ไปเกลี้ยกล่อมเจ้าชมภูให้กลับมาอยู่บ้านเมืองเหมือนแต่ก่อน แลเจ้าแก้วนั้นจะเป็นลูกผู้ใด **๖๖๖ ไม่ทราบ**

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๓)

๑ ๖๖๖ นายหนานสันปาวพระยาตากให้การว่า ณ วันเดือน ๑๐ ข้างขึ้นปีจอโทศก ๖๖๖ กับนายขนานตัน ขนานตมะ จินมา ๔ คน จัดเรือแม่ปะลำ ๑ บรรทุกเกลือขึ้นไปขาย ณ เมืองเชียงใหม่ ๖๖๖ ไปถึงเมืองเชียงใหม่ ณ วัน ๘ ๑๑ ค่ำ ๖๖๖ จอดเรือขายเกลือที่ท่ามองคูใต้เมืองเชียงใหม่ทางไกลวัน ๑ จอดขายเกลืออยู่ประมาณเดือนเศษ**หาได้ขึ้นไปเมืองเชียงใหม่** แล้วก็**หาได้**ถามถึงราชการบ้านเมือง**อ้ายพม่า**จะยกมาตีเชียงใหม่ ณ วันเดือน ๑๒ ข้างแรมกลับมาถึงเมืองตากวัน**ใดจำไม่ได้** มาจากเมืองตาก ๖๖๖ ๑ ค่ำ ๑

(จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๑๒๑)

๓. ประเด็นที่มีการซักถามเพิ่มเติม ในคำให้การบางฉบับ เมื่อผู้ให้การบอกรายละเอียด ข้อมูลจนหมดสิ้น ทางเจ้าหน้าที่จะมีการซักถามประเด็นอื่นๆ เพิ่มเติม ในการเรียบเรียงเนื้อหาในส่วนนี้จะขึ้นต้นด้วยคำว่า “เมื่อ ฯฯ อยู่...” “แลเมื่อ ฯฯ อยู่...” แล้วตามด้วยชื่อเมืองหรือสถานที่ที่ผู้ให้การเคยอยู่อาศัย หรือเคยเดินทางไป ประเด็นที่มีการซักถามเพิ่มเติม เช่น เหตุการณ์ในบ้านเมืองอื่น การจัดเตรียมกองทัพ การทำมาหากิน เป็นต้น ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างจากคำให้การในหนังสือ พระยาพิพัฒน์โกษา เรื่องโปรดเกล้าให้พระยาพิชัยออกไปลาดตระเวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) กล่าวถึงการซักถามเพิ่มเติมเกี่ยวกับเหตุการณ์ในเจ้าเวียดนามมินมางเมืองญวนเสด็จสวรรคต และการทำมาหากินในเมืองเว้

เมื่อ ฯฯ อยู่ในเมืองกวางนัม ณ ปีชวดโทศกได้ยินพวกไพร่ญวนเมืองกวางนัม ไปทำราชการเมืองเว้กลับมาเล่าพูดจากันหลายคนว่า ณ เดือนปีชวดโทศก เจ้าเวียดนามมินมางป่วยตาย บากวักเหมามารดาองมินมางว่าราชการเมืองเว้ได้ ๓ เดือน ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยไพร่บ้านพลเมืองสมัครใครจะให้องเกียนอานเป็นเจ้า แต่บากวักเหมามารดาไม่ยอมว่าผิดด้วยอย่างธรรมเนียม จึงตั้งองมินบุตรองมินมางเป็นเจ้าเมืองเว้ใช้หื้อว่าเพียนตรี..... เมื่อ ฯฯ อยู่ที่ข้างเกาะดองก็ได้ยินว่าฝนแล้งราษฎรทำนาได้เล็กน้อยราคาข้าวสารราษฎรซื้อขายกันที่เมืองไซ่ง่อนกับญวนหนึ่งเป็นอึแปะ ๒ พวงครึ่ง คิดเป็นถึงไทยถึงละ ๑๒ เปี้ย ราคาข้าวสารที่ค่ายโรตาริช ค่ายเกาะดอง ถึงญวนหนึ่งเป็นอึแปะ ๓ พวง คิดเป็นถึงไทยถึงละ ๓ สลึง ราชการนอกกว่านี้ ฯฯ ไม่ทราบ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๖)

## ส่วนท้าย

ส่วนท้ายของคำให้การพบว่า มีการลงท้ายใน ๒ ลักษณะคือ การใช้คำลงท้ายเพื่อจบคำให้การ และการบันทึกข้อความเพิ่มเติมในตอนท้าย

๑. การใช้คำลงท้ายเพื่อจบคำให้การ มี ๒ ชนิดคือ การใช้คำลงท้ายเพื่อแสดงการสิ้นสุดเนื้อความ และการใช้คำลงท้ายเพื่อแสดงการยืนยันความจริง

๑.๑ การใช้คำลงท้ายเพื่อแสดงการสิ้นสุดเนื้อความ ใช้ข้อความลงท้ายว่า “สิ้นคำให้การ ฯฯ แต่เท่านี้” หรือ “สิ้นคำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้” เช่น

.....แต่กองทัพอายตนกุ่มัดญวนนั้นจะได้ครอบครวมน้อยเท่าใด แคมมีชื่อหาได้เล่าให้ ฯฯ ฟังไม่ แต่ตัว ฯฯ ป่วยอยู่ที่ทุ่งน้ำน้อยไปไม่ได้ ณ เดือน ๔ ข้างแรมจะเป็นก็คำ ฯฯ จำมิได้ พวกกองทัพเมืองสงขลาไปจับเอาตัว ฯฯ ส่งเข้ามาเมืองสงขลา ส่งตัว ฯฯ เข้ามา ณ กรุงฯ สิ้นคำให้การ ฯฯ แต่เท่านี้ ๑-

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)

ถึง ณ วัน ๒๔ ค่ำ แผ่นดินไหวตลอดไปไกลเมืองเวียงจันทน์ ทางประมาณ ๓

คืน ๔ คืน ถึงวัน ๒๕ ปีมจอัฐศก ฝนไม่ตกฟ้าไม่ร้อง เกิดลมพายุใหญ่ หอพระแก้วยอดหัก หอพระบางบันหักทั้ง ๒ ข้าง หอไตรหลาย เรือนเมียเจ้าเวียงจันทน์หักยับ ๓ หลัง เรือนไพร พลเมืองหลาย ๔๐๐ หลัง พระสังฆราชวัดภูซางรอดตามตำราบอกเพียงว่ากันว่าเกิดวิบัติต่างๆ เมืองเวียงจันทน์จะเสียแล้ว เมื่อครั้งก่อนแผ่นดินแยกเมืองก็เสีย ครั้งนี้ก็เหมือนกัน เหลือ กว่าจะเอาคำพระสังฆราชบอกเจ้าเวียงจันทน์ เจ้าเวียงจันทน์หาเชื่อไม่ เกิดเหตุทั้งนี้เพราะ บุญของเราอีก แต่ที่แผ่นดินแยกนั้นก็ให้ชนดินมาถมเต็มทั้งสิ้น ๕ แห่ง หอพระแก้ว หอพระ บาง หอไตร ก็ซ่อมแซมทำขึ้นดั่งเก่า **สิ้นคำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้** ๗๕๐-

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๓)

ในกรณีที่เป็นคำให้การของราชทูต หรือผู้ที่เดินทางไปสืบราชการ จะใช้คำลงท้ายว่า “ข้าพเจ้าได้ทราบความแต่เท่านี้” หรือ “ข้าฯ สืบความได้แต่เท่านี้” เช่น

คำให้การจันทก๊กเรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลิ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) มี เนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทางไปยังเมืองบาหลิของจันทก๊ก ใช้คำว่า “ข้าพเจ้าได้ทราบความแต่เท่านี้” ใน การลงท้าย

ออกเรือจากเมืองใหม่ วัน ๒๘ ค่ำ ต้นหนเงินสำหรับเรือเดิม ใช้ไปมา ๑๙ วัน

วัน ๒๐ ค่ำ ถึงเมืองสมุทรปราการฯ ถ้ามข้าพเจ้าแล้วก็บอกส่งขึ้นมา ณ กรุงเทพมหานคร **ข้าพเจ้าได้ทราบความแต่เท่านี้**

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ก.)

สำเนาคำให้การทูตเรื่องจำพลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) ราชทูตผู้ให้การใช้คำลงท้ายว่า “ข้าพเจ้าได้รู้เห็นทราบความแต่เท่านี้”

.....ข้าพเจ้าเห็นกำปั่นไฟเข้ามาในเมืองกวางตุ้งเดือนละหนบ้าง เดือนละสอง หนบ้างมาทอดอยู่ที่หน้า ๑๓ ห้าง วันหนึ่งบ้างสองวันบ้าง แล้วกลับไป **ข้าพเจ้าได้รู้เห็น ทราบความแต่เท่านี้** ๗๕๐-

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒.)

คำให้การหลวงศรีประตุกา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) มีเนื้อหาเกี่ยวกับการลงไปเร่งรัด ทวงดอกไม้เงินดอกไม้ทองที่เมืองตรังกานู ใช้ข้อความลงท้ายว่า “ข้าฯ สืบความได้แต่เท่านี้”

ครั้ง ณ วัน ๖๔ ๗ คำ พระยาสิ่งมีหนังสือให้เรือ ๕ ลำส่งตงกูมาตงตงตง  
 อูมาผู้ว่าที่พระยาตริงกานุกับบุตรภรรยาตงตงมาเมืองตริงกานู ตงกูอูมาให้ตงกูมาตงตงอยู่ที่  
 เรือนตงตงมาโส ซึ่งเป็นพระยาตริงกานูผู้ตาย ฯข้าฯ สืบความได้แต่เท่านี้ ๐-

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๗๙)

**๑.๒ การใช้คำลงท้ายเพื่อแสดงการยืนยันความจริง** พบในคำให้การของเฉลย  
 หรือผู้ที่ให้การในชั้นศาล ใช้ข้อความว่า “เป็นความสัจความจริง ฯข้าฯ แต่เท่านี้” ในคำให้การบาง  
 ฉบับใช้ร่วมกับข้อความที่ใช้ในการยืนยันเมื่อสิ้นสุดเนื้อความเป็น “เป็นความสัจความจริง สิ้น  
 คำให้การ ฯข้าฯ แต่เท่านี้” เช่น

คำให้การหลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์สรรพยา เรื่องไปสืบข้อราชการทางเมืองญวน  
 จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) ระบุว่า “...ข้าพเจ้าก็มาจากเมืองไซ่งอนนอนทางสืบสืบถึงเมืองอุตงคมี  
 ไซ เป็นความสัจความจริง ข้าแต่เท่านี้...”

คำให้การเกี่ยวกับเหตุการณ์เมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔)  
 ระบุว่า “...แลข้อราชการเมืองเชียงรุ่งทุกวันนี้จะเป็นประการใด ฯข้าฯ หาทราบไม่ แจ้งอยู่ในคำให้การ  
 ราชชาวมผู้ขึ้นไปเมืองเชียงรุ่งแล้ว เป็นความสัจความจริง สิ้นคำให้การ ฯข้าฯ แต่เท่านี้ ๐-...”

อย่างไรก็ตาม นอกจากการยืนยันความจริงแล้ว ยังพบว่าในคำให้การบางฉบับยังมีการ  
 ยืนยันความจริงเพิ่มเติมโดยการเสนอบทลงโทษ จากการศึกษาพบเพียงฉบับเดียวคือ จดคำให้การอ้าย  
 ตูลาแขก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) ให้การว่าไม่มีผู้ใดมาพูดกับตนระหว่างที่หลบหนี ถ้าสอบสวน  
 แล้วปรากฏว่ามีจริงก็ขอให้เขียนตนได้ทันที ดังข้อความที่ว่า “...สิ้นคำให้การ ฯข้าฯ แต่เท่านี้ แลจะมี  
 ผู้ใดมาพูดจาวกกับ ฯข้าฯ ประการใดนั้นห้ามมิได้พิจารณาสืบไปเบื้องหน้า มีผู้ใดให้การอย่างอื่นว่ามา  
 พูดจวกกับ ฯข้าฯ ประการใดก็ให้เขียน ฯข้าฯ จงหนัก...”

**๒. การบันทึกข้อความเพิ่มเติมในตอนท้าย** ในคำให้การบางฉบับจะมีการบันทึก  
 ข้อความเพิ่มเติมเกี่ยวกับกระบวนการของเจ้าหน้าที่ในการซักถามในตอนท้าย ทำให้ทราบถึงขั้นตอน  
 การทำงาน ข้อความต่างๆ มีลักษณะเนื้อหา ดังนี้

**๒.๑ การบีบบังคับให้สารภาพ** พบในคำให้การพระยาพระเชมรคิดอุบายกำจัด  
 กองทัพไทย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) บันทึกถึงขั้นตอนการนำตัวเฉลยมาเขียนเพื่อยืนยันคำให้การ  
 ว่า “...๑ วัน ๖๑ ๖ คำ ปีมะเส็งสัปดาห์กลางคืนได้อาตว้ายพระยาจักรีมีเข้าคาผูกเท้าผูกเอว  
 เขียนถามอ้ายพระยาจักรีมีก็ให้การยืนคำอยู่...”

**๒.๒ การจัดส่งคำให้การ** พบในคำให้การในหนังสือพระยาพิพัฒน์โกษาเรื่อง  
 โปรตเกล้าฯ ให้พระยาพิชัยออกไปลาดตระเวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) ความว่า “...เป็นความสัจ



ความจริง ๆ ข้าฯ ได้รู้เห็นได้ยินแต่เท่านั้น ๑ วัน ๕ ๒ คำ ปีเถาะเบญจศกได้ให้ต้นหนังสือกับคำให้การ  
 อ้ายวาทวนเมืองพนมเปญ ภัคดีถือไปเมืองตราด ๓ ฉบับ...”

**๒.๓ การกลับคำของผู้ให้การ** พบในสำเนาคำให้การหลงจู๊ซี เรื่องอั้งยี่เมือง  
 ฉะเชิงเทรากำลัง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑) มีการบันทึกข้อความเกี่ยวกับการกลับคำให้การของ  
 หลงจู๊ซี ไว้ในตอนท้าย ดังนี้

๑ ข้าพเจ้าเงินซีให้การสารภาพรับว่าแต่ก่อนนั้นหาจริงไม่ เป็นสังจจริงของ  
 ข้าพเจ้านั้นข้าพเจ้าเห็นว่าพวกตัวเฮี้ยตีได้เมืองฉะเชิงเทราเข้าอยู่ในเมืองแล้ว พวกไทยยก  
 มาตีจีนชาวโรงน้ำตาลทราย แล้วฆ่าฟันพวกจีนโรงน้ำตาลทรายตาย แล้วเผาโรงน้ำตาลเสีย  
 ข้าพเจ้าจะอยู่ที่บ้านท่าเสาต่อไปคิดเห็นว่าหลงจู๊เป็เป็นแข่งเดียวกับอ้ายเงินสั้นทองมีพวกมาก  
 ข้าพเจ้าจึงหนีขึ้นไปหาหลงจู๊เป็บอกว่าข้าพเจ้ากลัวกองทัพไทย จะมาอาศัยอยู่ด้วยจะได้หรือ  
 ไม่ได้ หลงจู๊เป็ว่าอยู่ได้ไม่เป็นไรดอก ว่าจีนหลงจู๊สั้นทองเป็นตัวเฮี้ยมีพวกมาก หลงจู๊โรง  
 น้ำตาลทรายทั้งปวงก็เข้าด้วย พวกหลงจู๊เป็ก็มีมาก ถึงกองทัพมาหลงจู๊สั้นทองคงจะสู้ได้  
 ข้าพเจ้าเชื่อถือหลงจู๊เป็ ก็อยู่ด้วยเงินหลงจู๊เป็ เมื่อ ณ วัน ๕ คำ ข้าพเจ้าได้ยินเงินชาวเรือ  
 จีนโรงน้ำตาลในโรงหลงจู๊เป็ ข้าพเจ้าจำชื่อไม่ได้หลายคนพูดกันว่า ได้ยินอ้ายเงินสั้นทองอ้าย  
 เงินบู๊ปรึกษากันว่าเมืองฉะเชิงเทราตีได้ไว้แล้ว จะคิดอ่านไปตีเมืองชลบุรีต่อไปอีก ข้าพเจ้า  
 ได้ยินแต่เท่านั้น แต่ความนอกจากนี้ข้าพเจ้าหาได้ยินผู้ใดพูดกันว่าอ้ายเงินหลงจู๊สั้นทอง อ้าย  
 เงินบู๊จะคิดอ่านกันอย่างไรต่อไปไม่ เป็นความสังจความจริงข้าพเจ้าแต่เท่านั้น ฯ๑

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

**๒.๔ การอ่านทวนคำให้การ** พบในคำให้การไพร่หลวงล้อมพระราชวัง ๔ คน  
 จ.ศ. ๑๑๙๘ (พ.ศ. ๒๓๓๙) มีการบันทึกข้อความตอนท้ายที่บอกขึ้นตอนการอ่านทวนคำให้การซ้ำอีก  
 ครั้ง เพื่อให้ผู้ให้การยืนยันว่ามีเนื้อหาที่ถูกต้อง ดังนี้ “...๑ ในทันใดนั้นได้อ่านคำให้การให้ นายเกษ  
 นายอยู่ นายทอง นายข้าว นายมา นายมา นายเกิด นายกุน นายแยม นายเมือง ๑๐ คนฟังๆ ว่า  
 ถูกต้องด้วยห้องคำของ ๆ ข้าฯ อยู่แล้ว ๑...”

## บทที่ ๔

### เนื้อหาในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๖๕ เรื่อง (ต้นฉบับ ๗๓ รายการ) พบว่ามีเนื้อหาทั้งหมด ๔ ประเภท เนื้อหาที่พบมากที่สุดได้แก่คำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม รองลงมาคือคำให้การในกระบวนการยุติธรรม คำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังต่างประเทศ และคำให้การประเภทอื่นๆ ตามลำดับ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### ๑. คำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม

คำให้การที่เกี่ยวกับการศึกสงครามนี้เป็นคำให้การที่ทางราชการได้ให้จัดทำขึ้นโดยสอบถามเชลย หรือบุคคลที่จับได้ในการศึกสงครามมาให้การเกี่ยวกับข้อมูลต่างๆ ตลอดจนเหล่าอุปนิกรชิต หรือจากรบรุษที่แปลกปลอมเข้าไปสอดแนมในเขตของข้าศึก หรือพวกตระเวนด่านสืบข่าว เช่น กองมอญสังกัดกรมอาทมาต หรือเสือป่าแมวเขา รวมทั้งพลเมืองอื่นที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร หรือพลเมืองของไทยที่ถูกกวาดต้อนไปในแดนของข้าศึกแล้วกลับคืนมาได้ในภายหลัง<sup>๑</sup> ธรรมเนียมดังกล่าวนี้เป็นประเพณีมีในหลายประเทศ วิธีการถามคำให้การดังกล่าวเป็นวิธีการสำคัญที่จะทำให้ทราบถึงความรู้ภูมิประเทศและกำลัง รวมทั้งเหตุการณ์เรื่องราวต่างๆ และขนบธรรมเนียมหรือข้อราชการของฝ่ายข้าศึก<sup>๒</sup>

ในมาตรา ๑๐ ของกฎหมาย “พระไอยการกระบดศึก” ได้กล่าวถึงธรรมเนียมการถามเอาถ้อยความจากบรรดา “ราชศัตรู” ที่ควบคุมตัวไว้ได้ว่า

๑๐ มาตราหนึ่ง ราชศัตรูแปลกปลอมเจ้ามาในขอบขันทเสมาก็ดีแลมันคิดทงองอาร์จ่าร้ายให้เปนจุลาจลในแผ่นดินท่านก็ดี แลชาวประเทศต่างเมืองเจ้ามาอยู่ในขอบขันทเสมมาแล้ว แลมันคิดร้ายแก่แผ่นดินท่านก็ดี แลข้าศึกต่างประเทศ มันทำกลอุบายคิดร้ายแก่แผ่นดิน แลมันมิได้เกรงกลัวแปลงปลอมเข้าไปในพระราชวัง แลไปถึงพลับพลาหน้าพลาณฉนวนคลี แลเข้าไปถึงห้องพระโรงมุขบานพระแกล แลไปที่สถานแห่งใดๆ ก็ดี แลจับได้มันผู้ทงองอาร์จ่าแปลกปลอมเข้าไปนั้น ให้ถามเอาถ้อยคำมันจงถ่องแท้ แลให้เอาตัวมันผู้แปลกปลอมเข้ามานั้นลงโทษ ๓ สถาน แลซึ่งผู้รู้เห็นคิดอ่านว่าขอบเข้าด้วยมันนั้น ให้

<sup>๑</sup> คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๐, “คำชี้แจง,” ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก*, เล่ม ๑๐, (๒๔).

<sup>๒</sup> เรื่องเดียวกัน, (๑๙).

สับแลเถื่อนเนื้อแล้วให้ฆ่าเสีย ให้รีบเอาทรัพย์สินเงินผู้ทำจุลาจลในแผ่นดิน เข้าพระคลัง  
หลวงจงสิ้น<sup>๓</sup>

ลักษณะกล่าวนี้เป็นกรณคดีให้การจากราชศัตรูที่แปลกล้อมเข้ามาก่อการร้ายใน  
ราชอาณาจักร รวมทั้งชาวต่างประเทศที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารแล้วกลับเป็นกบฏขึ้นภายหลัง  
ส่วนรายละเอียดการให้การของเชลยที่จับได้เมื่อทำศึกสงครามนั้นได้มีการระบุไว้ในตำราพิชัย  
สงครามฉบับรัชกาลที่ ๑ เลขที่ ๑๗๗ “ตำราพิชัยสงคราม คำกลอนเล่ม ๑” โดยระบุถึงการซักถามใน  
ประเด็นต่างๆ ดังนี้

แอบแนบเข้าใกล้อย่างกลัว	เร่งจับเอาตัว	ผูกมัดรัดรั้งเอามา
ไต่ถามเอาความกิจจา	เหตุใดมีงมา	ค่ายศึกเมืองโพ้นเป็นไฉน
ถ้าถามมิบอกจริงใจ	เขื่อนถามความไป	ให้ได้เที่ยงแท้โดยจริง
ถ้าบอกจริงแล้วรำพึง	กลศึกอันยิ่ง	เกลือกเขาจะล่อวงเรา
ตรีให้ตลอดอย่างนิ่งเนา	การงานอย่าเบา	กลศึกจะได้ไตรตรา
แต่งออกเที่ยวกระเวนแสวงหา	ให้ดูฤทธา	กำลังข้าศึกอันประจัญ
-----		
ตำหรับหนึ่งเจ้าภพไตร	ประชิดเมืองใด	เร่งล้อมไว้ให้มั่นคง
ข้างม้าว่าวุ่นโดยจง	ตั้งตามจำนง	กระบวนตำราย่าคลา
แต่งออกจุกช่องแสวงหา	ท่าทางไปมา	ที่คนคนาแจจัน
ด้อมมองจับเอาตัวพลัน	ไต่ถามเหตุอัน	คิดอ่านการศึกเป็นไฉน
ท่าทางเข้าออกฉันใด	เล็ดลอดที่ไหน	อย่าอำเร่งออกตามจริง
คิดอ่านผู้ใดรำพึง	กลศึกคำนึง	กิจการจะทำกลใด
ข้างม้ารู้พลตรวจไตร	มากน้อยเท่าใด	ทั้งทวยทหารอาสา
ปืนใหญ่ปืนน้อยคนนา	จะแต่งออกมา	นอกค่ายประมาณเท่าใด
บ้านเมืองตกแต่งเป็นไฉน	เล่ห์ยศกลใด	อย่าได้ติดเอื้อนอำพราง
เขาจะสู้เราหรือบ่ราง	คิดฉันใดบ้าง	ศึกค่ายเมืองโพ้นเป็นไฉน
ถามให้สิ้นเล่ห์กลใน	เห็นจริงแล้วไซ้	เร่งคิดกิจการอย่าคลา
แม้ว่ามั่นว่าสัตยา	คิดอ่านไตรตรา	ในการเล่ห์กลสืบไป
ห้อมล้อมอย่าให้ออกได้	เล็ดลอดหนีไป	จับกุมจำจองเอามา <sup>๔</sup>

<sup>๓</sup> กฎหมายตราสามดวง, เล่ม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๗), ๑๒๙-๑๓๐.

<sup>๔</sup> ตำราพิชัยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), ๖๖-๖๗.

ข้อความในตำราพิชัยสงครามได้ระบุถึงรายละเอียดของการซักถามเฉลยที่จับมาได้ว่าให้ไต่ถามเกี่ยวกับกลศึกของฝ่ายตรงข้าม กำลังพาหนะรีพล จำนวนศาสตราวุธ การตกแต่งตระเตรียมบ้านเมือง และลักษณะค่ายของข้าศึก

ร้อยรอยของการจับเฉลยศึกมาซักถามคำให้การนั้น ยังปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารที่มักจะกล่าวถึงการศึกสงครามอยู่บ่อยครั้ง ดังเช่น ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ กล่าวถึงตอนสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ยกทัพตีกรุงศรีอยุธยา เมื่อเข้าเมืองกาญจนบุรีได้จับกรมการเมืองมาซักถามคำให้การ ดังความที่ว่า “...จับได้กรมการเมืองให้การว่า พระนครเป็นจลาจลจริง แต่บัดนี้พระเทียรราชาครองราชย์สมบัติ เสนาพฤตมาตย์ แลหัวเมืองทั้งปวงเป็นปกติพร้อมมูลอยู่แล้ว...”<sup>๕</sup> เป็นต้น

จากการศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงครามมีจำนวนทั้งสิ้น ๔๕ เรื่อง จากจำนวนทั้งหมด ๖๕ เรื่อง (คิดเป็นเอกสารต้นฉบับจำนวน ๔๖ รายการ จาก ๗๓ รายการ) มีลักษณะของเนื้อหาดังต่อไปนี้

#### การบอกรายละเอียดเกี่ยวกับการศึกสงคราม

การบอกรายละเอียดเกี่ยวกับการศึกสงครามเป็นลักษณะเนื้อหาที่พบมากที่สุด ผู้ให้การส่วนใหญ่มักจะบอกเล่าเรื่องราวของตนเองที่มีส่วนร่วมกับสงครามที่เกิดขึ้น เช่น รายละเอียดของเหตุการณ์ การสู้รบ ผลของการสู้รบ ฯลฯ ดังตัวอย่างในคำให้การแขกกบฏเมืองไทร จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) ผู้ให้การคืออ้ายเงาะและ กล่าวถึงเหตุการณ์กบฏที่เมืองกลันตันเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ ซึ่งพระยาศรีพิพัฒน์เป็นแม่ทัพใหญ่ยกกองทัพลงไปปราบพวกแขกที่ก่อความไม่สงบไว้ว่า

อยู่ประมาณ ๒ วัน กองทัพไทย จีน แขก เข้าตีค่ายอ้ายแขกซึ่งตั้งอยู่ริมทะเลใหญ่ แยกไปหลายค่าย ครั้น ณ เดือน ๔ ข้างแรมจะเป็นก็ค่ำ ๆ ข้าฯ หาได้สังเกตไว้ไม่ ๆ ข้าฯ ได้ยินอ้ายตนกูมัสฮัด ตนกูมัตถิวา ปังลิมาโปย ปังลิมาปะซา นายไพร่แขกเมืองไทรพูดกันที่ค่ายว่ากองทัพไทยยกมาตีเมืองสงขลามาก อ้ายตนกูมัตถิวาเก็บว่าจะไปเที่ยวหาคนที่เมืองไทรหนุนมาอีกก็หาเห็นมาไม่ เรามีคนอยู่เท่านี้เห็นจะสู้ไม่ได้

ครั้นรุ่งขึ้นเพลลาเข้ากองทัพไทยเอาปืนใหญ่บนเขายังเข้าไปในค่าย อ้ายแขกสู้รบอยู่จนเพลาค่ำ ครั้นเพลลาตีอ้ายแขกแตกหนีไป ผู้ใดจะไปข้างไหน ๆ ข้าฯ ไม่รู้ ครั้นรุ่งขึ้นเพลลาเข้า กองทัพไทยติดตามไป ๆ ข้าฯ ป่วยอยู่หนีไปไม่ทัน เพื่อนจับตัว ๆ ข้าฯ ได้ เอาตัว ๆ ข้าฯ มาส่ง ณ เมืองสงขลา พระยาสงขลาส่ง ๆ ข้าฯ เข้ามา ณ กรุงฯ

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)

<sup>๕</sup> สมเด็จพระพนรัตน์, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์. พิมพ์ครั้งที่ ๔. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๔.๓๔

## การจัดเตรียมกองทัพ

การจัดเตรียมกองทัพ ถือได้ว่าเป็นข้อมูลสำคัญที่มีการจดบันทึกไว้ในคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงครามบางเรื่อง เป็นการเล่ารายละเอียดในการจัดการทัพ การเตรียมกำลังคนของฝ่ายตรงข้าม มี ๒ ลักษณะคือ การเตรียมการป้องกันข้าศึก และการซ่อมรบของฝ่ายตรงข้าม

### ๑. การเตรียมการป้องกันข้าศึก

การเตรียมการป้องกันข้าศึกถือเป็นยุทธวิธีสำคัญในการรบ ซึ่งตำราพิชัยสงครามกล่าวไว้ว่าเมื่อจับเชลยศึกได้ควรจะซักถามข้อมูลไว้ จากการศึกษาเนื้อหาในคำให้การพบว่าเมื่อทางราชการจับเชลยศึก หรือส่งคนไปสืบราชการ มักจะมีการซักถามถึงลักษณะของค่ายหรือกำแพงเมือง การจัดเตรียมอาวุธ จำนวนทหาร ดังตัวอย่างในคดีบอกคำให้การนายเพมเขมรว่าด้วยข้อราชการทัพ ญวน จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑) อ้ายเพมถูกญวนจับด้วยข้อหาหลบมาสืบราชการจึงถูกส่งตัวไปยังนายทหารญวนที่ค่ายต่างๆ อ้ายเพมได้จดจำลักษณะค่ายและการเตรียมพร้อมของกองทัพญวนมาให้การ ดังข้อความต่อไปนี้

แลเมื่อกำบังชู นายด่านส่งตัว ๆ ข้าฯ ไปห้องจันลันป็น ณ เมืองซีแครงนั้น ๆ ข้าฯ เห็นองจันลันป็นอายุประมาณ ๖๐ ปี ตั้งค่ายอยู่ไกลเมือง ประมาณ ๔ เส้น ๕ เส้น ไกลลำน้ำประมาณเส้นหนึ่ง เสาค่ายไม้จริง ใหญ่ประมาณกำกึ่ง ๒ กำ สูงประมาณ ๖ ศอกเศษ กว้างประมาณ ๒ เส้น ยาวประมาณ ๒ เส้น ชุตศูรอบห่าค่ายประมาณ ๕ ศอก คูลึกประมาณ ๔ ศอก คูลึกประมาณ ๔ ศอก กว้างประมาณ ๕ ศอก ปีกเสาค่าย ๒ ชั้น ห่างกัน ๓ ศอก เอาดินชั้นถมกลางสูงเสมอกับเสาค่าย คนเดินบนนั้นได้ ไร่ช่องป็นใหญ่ด้านละ ๘ ช่อง เห็นมีป็นใหญ่อยู่ในค่ายบอกหนึ่ง ยาวประมาณ ๒ ศอกเศษ ใหญ่ประมาณ ๒ กำกึ่ง มีป็นคาบศิลาประมาณ ๕๐ บอก องจันลันป็นคุมไพร่ญวน ๓๐๐ พระยาเสนาราชกุเขนนพ คุมเขมร ๕๐๐ อยู่รักษาค่าย ราคาข้าว ณ เมืองซีแครงนั้น ซื่อขายแก่กันเกวียนเขมร ๘๐ ถึงเป็นเงินแนนแผ่นหนัก ๖ ตำลึง ๑ บาท

เมื่อองจันลันป็นเอาตัว ๆ ข้าฯ ก็บอ้อโยสมไปส่งให้องอานภู ณ เมืองกะพงสวายนั้น ๆ ข้าฯ เห็นองอานภูอายุประมาณ ๕๐ เศษ ตั้งค่ายอยู่ไกลเมืองประมาณ ๗ เส้น ๘ เส้น เสาค่ายไม้จริงใหญ่ประมาณกำกึ่ง ๒ กำ สูงประมาณ ๖ ศอกเศษ ยาวประมาณ ๓ เส้น กว้างประมาณ ๓ เส้น ชุตศูรอบห่าค่ายประมาณ ๓ วา ปีกเสาค่ายสองชั้น เอาดินถมสูงเสมอสาค่าย คนเดินบนนั้นได้ มีช่องป็นใหญ่ทุกด้าน แต่จะมีด้านละกี่ช่องนั้น ๆ ข้าฯ หาได้สังเกตไม่ แต่ป็นคาบศิลาคาบชุตนั้น ปลูกโรงใส่ไว้ในค่าย โรงหนึ่งจะเป็นป็นมากน้อยเท่าไร ๆ ข้าฯ ไม่รู้ องอานภูมีไพร่ญวน ๔๐๐ พระยาศรีทิวังคุมไพร่เขมร ๑๐๐ คนอยู่รักษาค่าย มีฉางข้าวอยู่ในค่าย ๕ ห้องหลังหนึ่ง แต่ข้าวจะมีมากน้อยเท่าใด ๆ ข้าฯ หาเห็นไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๙๔/ก.)

จากตัวอย่างข้างต้น จะเห็นได้ว่าผู้ให้การได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะของค้ายวน ได้แก่ ขนาดความยาวความสูงของค้าย ลักษณะของคูน้ำคั้นดินที่ล้อมรอบ การวางกำลังคนเพื่อรักษาความปลอดภัยในค้าย จำนวนกองกำลังในค้าย จำนวนอาวุธยุทธโปกรณ์ และตำแหน่งของฉางข้าวซึ่งไว้ใช้เก็บรักษาเสบียง ข้อมูลเหล่านี้มีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการวางแผนในศึกสงคราม ที่จะช่วยประเมินกำลังคน อาวุธ และเสบียงอาหารของฝ่ายตรงข้ามได้เป็นอย่างดี

## ๒. การซ้อมรบของฝ่ายตรงข้าม

ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการซ้อมรบนั้น เป็นรายละเอียดที่เคลียดที่เคลียดหรือผู้ที่เดินทางไปสืบราชการได้ไปพบเห็นการซ้อมรบของทหารในฝ่ายตรงข้าม เมื่อทางราชการซักถามจึงให้การไว้ ในคำให้การเรื่องมีเขมรประมาณ ๒๐ คนเข้ามาปล้น จ.ศ. ๑๑๙๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘) ผู้ให้การคือนักชอกรกล่าวถึงการซ้อมรบในค้ายวนไว้ดังนี้

“ข้าฯ ไปดูญวนหัดทหาร “ข้าฯ ก็ไปกับน้กกอง น้กคง “ข้าฯ เห็นญวนออกตั้งหัดอยู่หน้าค้ายวนตั้งเป็น ๒ พวก พวกละ ๒๐๐ เศษ ตัวนายชี้ข้างผูกส้บค้บยยืนอยู่ข้างละข้างมีกลองตีอยู่ข้างละ ๓ ใบ ญวนถือธงแดงคัน ๑ ธงขาวคัน ๑ ธงดำคัน ๑ ข้างละ ๓ คัน ไพร่ญวนถือปืนคาบศิลาทวนง้าว บ้างเข้าสู้รบกันแล้วหัดที่เข้าที่ออก ที่ไล่ที่หนีถ้าผู้ใดทำผิดญวนนายอยู่บนหลังข้างร้องลงมาด้วยแตร อ้ายญวนสำหรับเขียนก็เอาตัวไปเขียนคนละ ๒๐ ที่ ๓๐ ที่ ตั้งหัดอยู่ทุกวัน

(จ.ศ. ๑๑๙๗ เลขที่ ๑)

ในคำให้การหลวงยกกระบัตรเรื่องไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) หลวงยกกระบัตรและพระสุริยะได้เดินทางไปยังเมืองเมาะตำเลิมซึ่งในขณะนั้นอังกฤษปกครองอยู่ อังกฤษได้มีการตั้งกองทหารฝักไพร่พลชาวมอญและพม่าฝักยิงปืน ตั้งข้อความต่อไปนี้และเพลากลางวัน “ข้าฯ กับพระสุริยะไปเที่ยวในเมืองเมาะตำเลิม เห็นทหารอังกฤษฝรั่งชาวตำหัดยิงปืนคาบศิลาเย็นเรียงกัน ๔ แถวๆ ละ ๔๐ คนเศษ แล้วเห็นพวกมอญพม่าหัดยิงปืนเดินเรียงกันเป็นแถวเหมือนกับพวกอังกฤษ ประมาณแถวละ ๓๐ คน เข้ากันทั้งอังกฤษมอญพม่า ประมาณ ๓๐๐ คน แต่ปืนใหญ่นั้น “ข้าฯ หาเห็นอังกฤษหัดยิงไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๘)

## เส้นทางการเดินทาง

เส้นทางการเดินทางที่ปรากฏในคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม จำแนกได้ ๒ ลักษณะคือ เส้นทางการเดินทัพ และเส้นทางการสืบราชการ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### ๑. เส้นทางการเดินทัพ

คำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงครามบางฉบับมักจะมีการระบุเส้นทางการเดินทัพ นับเป็นข้อมูลสำคัญที่ผู้นำทัพจะต้องรู้ถึงเส้นทางต่างๆ ตรงตามหลัก “ธาราพัตติ” ในตำราพิชัยสงครามที่กล่าวไว้ว่า “...อนึ่งจะดำเนินโดยสามารถจากภูหมาย ปี เดือน วัน คีน แลดาวนักษัตรฤกษ์ทั้งปวงนั้น เป็นสำคัญ แลจะมุ่งหมายไปสถานที่ใดๆ นั้นก็ดี มิได้แคล้วคลาดตั้งปรารภนา...”(๓๐๙) และในตำราพิชัยสงครามยังระบุถึงคุณลักษณะผู้นำทัพไว้ว่าควรจะเป็นผู้รอบรู้ในทิศทางต่างๆ ดังความที่ว่า “...ศิขุนพลรู้นำพลพยุห์ หมูจัตรงค์เสนา อย่าได้คลาด ฉลาดในที่ทาง กลางกันดารรายเรียง...” ด้วยเหตุนี้เมื่อมีการซักถามเคลยศึกจึงต้องสอบถามเส้นทางการเดินทัพควบคู่กันไป

ตัวอย่างเส้นทางการเดินทัพที่พบในคำให้การ เช่น สำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) ในตอนท้ายเรื่องได้มีการบันทึกเส้นทางการเดินทัพที่สำคัญเอาไว้ ดังนี้

ระยะทางตั้งแต่แก่งค้อยไปกำพรานวัน ๑

แต่กำพรานไปชัยบาดาลวัน ๑

แต่ชัยบาดาลไปบัวชุมวัน ๑

แต่บัวชุมไปศรีเทพวัน ๑

แต่ศรีเทพไปท่าโรงครึ่งวัน

แต่ท่าโรงไปกองทอนวัน

แต่กองทอนไปร่องคล้าวัน

แต่ร่องคล้าไปหนองชุมแสนครึ่งวัน

แต่หนองชุมแสนไปนายมวัน

แต่นายมไปเพชรบูรณ์วัน

แต่เพชรบูรณ์ไปหล่มสักคืน

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ก.)

เส้นทางการเดินทัพในตัวอย่างข้างต้นนี้ เป็นเส้นทางจากอำเภอแก่งค้อยในจังหวัดสระบุรี ปัจจุบัน เดินทางผ่านสถานที่ต่างๆ ไปจนถึงอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งคำให้การชุดนี้อยู่ในช่วงศึกเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๗๐ เมื่อตรวจสอบจากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ พบว่ามีการเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังเพชรบูรณ์ แม้ทัพที่ยกขึ้นไปคือเจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุหนายก นำไพร่พล ๕,๐๐๐ ขึ้นไปตีทัพเจ้าราชวงศ์เมืองเวียงจันทน์แตกพ่าย

ในคำให้การคำให้การในคັบอกล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) พระยานรินทร์ เจ้าเมืองสีมูมิได้บอกรายละเอียดเกี่ยวกับเส้นทางสำคัญในศึกเจ้าอนุวงศ์ไว้ดังนี้

แต่ค่ายหนองบัวลำภูไปทางบ้านส้มป่อย แต่เข้าจนเที่ยง มีลำคลองบ้านส้มป่อยเป็นที่สำนักร้างหนึ่งมีทางแยกไปทางซ้ายมือแต่เข้าจนเที่ยงถึงค่ายอ้ายราชวงศ์มาตั้งอยู่คนประมาณ ๖๐๐๐ เศษ มีทางตัดข้ามหลังเขาไปอีกทางหนึ่ง แต่บ้านส้มป่อยถึงบ้านช่องข้าวสารทางเข้าจนเพลมีเขาสองข้างช่องแคบปิดทางไว้ อ้ายสุทธีสารคุมไพร่ไม่ติดประมาณเก้าพันคนปืนสองพันเศษรักษาค่ายอยู่ มีน้ำซบอยู่กลางค่ายพออาศัย แต่หน้าค่ายนั้นหาน้ำไม่ แต่ค่ายหน้ากระดานไปถึงบ้านช่องข้าวสารทาง ๓๐ เส้นเศษ แต่บ้านข้าวสารไปถึงห้วยบงทาง ๔๐๐ เส้นเศษ มีน้ำพออาศัย แต่นั้นไปถึงบ้านแม่ น้ำโขงทางเข้าจนคำ ตามระยะทางมีน้ำพออาศัยอยู่

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/จ.)

เส้นทางที่พระยานรินทร์ให้การมานี้ เป็นยุทธศาสตร์สำคัญในศึกเจ้าอนุวงศ์ เนื่องจากเป็นเส้นทางเดินทัพของกรมพระราชวังบวรมหาดิศัยพลเสพ ที่ทรงไล่ตามกองทัพเจ้าอนุวงศ์ จะเห็นได้ว่าเจ้าอนุวงศ์ตั้งค่ายที่บ้านส้มป่อย โดยมีเจ้าสุทธีสารคุมพลไว้เป็นทัพหนุนอยู่ที่ช่องข้าวสาร ปัจจุบันสถานที่ทั้งสองอยู่ในจังหวัดหนองบัวลำภู โดยบ้านส้มป่อยอยู่ในเขต อำเภอสุวรรณคูหา ส่วนช่องข้าวสาร ปัจจุบันมีชื่อว่า “ช่องเขาสาร” มีลักษณะเป็นช่องเขา อยู่ในพื้นที่ระหว่างบ้านนาด่าน อำเภอสุวรรณคูหา จังหวัดหนองบัวลำภู กับบ้านหนองแวง อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี คนท้องถิ่นยังคงเรียกว่า “ช่องข้าวสาร”<sup>๖</sup> สอดคล้องกับที่คำให้การบันทึกเอาไว้

ตัวอย่างเส้นทางเดินทัพที่จะนำมาเสนออีกแห่ง เป็นเส้นทางที่อยู่ในคำให้การทำวสิทธิมงคล เรื่องการตั้งเมืองเชียงราย และเขตแดนเมืองเชียงราย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) ทำวสิทธิมงคลผู้ให้การได้เล่าถึงช่วงที่ตนไปราชการที่เมืองนายอันเป็นเขตอิทธิพลพม่า (ปัจจุบันอยู่ในเขตรัฐฉาน ติดกับจังหวัดแม่ฮ่องสอนของไทย) แล้วถูกจับไปอังวะเนื่องจากมีข่าวลือว่าเชียงใหม่จะรบกับพม่า แต่ภายหลังได้รับการปล่อยตัว ทำวสิทธิมงคลจึงได้เล่าถึงเส้นทางจากอังวะมายังเมืองนายไว้ดังนี้

๑ ระยะทางแต่เมืองอังวะจะมาเมืองนายมาได้สองทางๆ หนึ่ง ตะวันออกเฉียงใต้ เดินแต่เมืองอังวะมา ๔ คืบถึงเมืองลอกจอก แต่เมืองลอกจอกมาทางห้าคืบถึงเมืองนายทางนี้เดินยาก ต้องขึ้นเขาเดินตามลำห้วย เป็นช่องเขาแคบมาตามหว่างเขาเดินข้างเดินโคต่างไม่ได้

<sup>๖</sup> สุเจน กรรพฤทธิ์, “จากเวียงจันทน์ถึงบางกอก ตามรอยเจ้าอนุวงศ์ คลิปประวัติศาสตร์ไทย-ลาว,” สารคดี ๒๕-๒๕๑ (พฤษภาคม ๒๕๕๒): ๑๔๑



๑ ทางหนึ่งตะวันออกเฉียงเหนือเดินแต่เมืองอังวะมา ๑๔ คืบถึงเมืองนาย ทางนี้เดินง่าย เดินช้า เดินโคต่างได้ แต่ไม่มีหัวเมืองตามระยะทาง มีแต่บ้านเจ็ยอยู่ห่างๆ กัน ทางครึ่งวันบ้าง ทางวันหนึ่งบ้าง จึงมีบ้านๆ หนึ่งมีเรือน ๙ หลัง ๑๐ หลังบ้าง ๑๔ หลัง ๑๕ หลังบ้าง ไม่มีบ้านใหญ่

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

จากข้อมูลที่ทำวสิทธิมงคลเมืองเชียงรายให้การมานั้น จะเห็นได้ว่าการบอกถึงระยะเวลาการเดินทาง ความสะดวกในการเดินทาง รวมทั้งที่ตั้งหมู่บ้านต่างๆ อีกด้วย

## ๒. เส้นทางการสืบราชการ

เส้นทางการสืบราชการเป็นข้อมูลที่ผู้เดินทางไปสืบราชการยังบ้านเมืองต่างๆ มาให้การไว้ ซึ่งเส้นทางดังกล่าวนี้จะแตกต่างกับเส้นทางเดินทัพ เนื่องจากเส้นทางเดินทัพเป็นเส้นทางที่เหมาะสมแก่การยกกองกำลังเดินทางไปได้หลายคน แต่เส้นทางการสืบราชการจะเป็นเส้นทางที่เหมาะสมแก่การเดินทางเพียงไม่กี่คน ซึ่งบางครั้งอาจจะเป็นเส้นทางลัด ตัวอย่างคำให้การที่กล่าวถึงเส้นทางการสืบราชการ เช่น คำให้การเรื่องสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) ขุนเทพศิริ และขุนศรีระวังไพร เป็นผู้ให้การ เล่าถึงรายละเอียดการเดินทางจากเมืองอุทัยธานีไปยังเมืองกาญจนบุรี เพื่อขอความช่วยเหลือจากพระแม่กลองในการเดินทางไปเมืองเมาะตำเลิม ดังนี้

ฯข้าฯ ไปจากเมืองอุทัยธานี ณ วัน ๒ ค่ำ ปีมะโรงฉศก เดินทางไปตามท้องทุ่งครั้งวัน ถึงบ้านหนองหลวง ๒ ข้าฯ ไปหยุดเช้าช่างผู้มีชื่อ อยู่ที่บ้านหนองหลวง ๒ คืบ เข้าข้างได้แล้ว ไปจากหนองหลวงเดินเข้าป่าไปไม่ยั้งตะเคียนไปจนเพลายืน หยุดนอนในดง ครั้นรุ่งขึ้นเดินไปในดงวันหนึ่ง อย่างคำไปนอนที่สำนักลมคิน ๑ รุ่งขึ้นเพลาย่ำเข้าไปจากสำนักลมคินไปในดงอีกครั้งวันถึงสำนักทัพกล้าหยุดพักนอนอยู่คืบ ๑ แล้วเดินต่อไปตามป่าแดง พอเพลายืนถึงด่านทัพสะเลา พวกไพร่ที่ไปด้วย ๒ ข้าฯ ป่วยลงพักอยู่ ๒ คืบ แล้วเดินต่อไปตามป่าแดงวัน ๑ สำนักหยุดนอนที่โป่งตะเคียนคืบ ๑ รุ่งขึ้นเพลาย่ำขึ้นเดินบนเขาครั้งวัน ลงจากเขาเดินไปตามป่าแดง พอเพลายืนถึงคลองพลู หยุดนอนคืบ ๑ ไปจากคลองพลูเดินขึ้นบนเขาไปวัน ๑ ลงจากเขาพอเพลายืน ถึงคลองแม่จะรงกว้างประมาณ ๗ วา ๘ วา น้ำตื้นเดินข้ามได้ ตันน้ำออกจากเขารวมแขวงเมืองกำแพงปลายน้ำไหลมาทางเมืองกาญจนบุรี ๒ ข้าฯ ไพร่ นายหยุดนอนอยู่ที่ฝั่งคลองแม่จะรง ๒ คืบแล้วเดินต่อไปตามป่าแดงครั้งวัน ขึ้นเดินบนเขาปูนครั้งวัน พอเพลายืนหยุดนอนบนหลังเขาคืบ ๑ รุ่งขึ้นเพลาย่ำเดินไปบนเขาวันหนึ่ง เพลายืนถึงคลองกาตตะหยุดนอนคืบหนึ่ง แล้วเดินไปตามป่าแดงบ้างท้องทุ่งบ้าง เพลาย่ำถึงบ้านแม่กลอง ถ้าแม่กลองกว้างประมาณ ๙ วา ๑๐ วา น้ำลึกประมาณศอกคืบ ๒ ข้าฯ ข้ามคลองแม่กลองเดินทางไปประมาณ ๑๐๐ เส้น ถึงคลองแม่จัน กว้าง ๙ วา ๑๐ วา น้ำลึกประมาณศอกคืบเศษ ตันน้ำแม่กลองแม่จันจะออกจากเขาแขวงเมืองไต่หาทราบไม่

ปลายน้ำคลองแม่กลองแม่จันไต่ลงมาเมืองกาญจนบุรี คิดวันไปจากเมืองอุทัยธานี ๑๓ คืน กับวันหนึ่งถึงบ้านแม่จัน ณ วัน ๒๔ ค่ำ ๆ ข้าฯ เอาหนังสือหลวงอินทร์กำนลไปให้พระแม่กลองเขียนหนังสือให้ ๆ ข้าฯ ถู้อไปเถิงจำกวางจะเชิงฉบบ ๑ กับจัดกะเหรียงสี่คนข้าง ๒ ข้าง แลข้าวเสปียงให้ ๆ ข้าฯ นายไพร่แล้ว

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๕)

จะเห็นได้ว่าคำให้การข้างต้นระบุถึงรายละเอียดการเดินทาง นับตั้งแต่สถานที่แต่ละแห่งที่ไป ระยะเวลาการเดินทาง สภาพภูมิประเทศ และแหล่งน้ำที่พบ แสดงให้เห็นถึงความรู้ความชำนาญของหน่วยอาทมาตที่รู้จักเส้นทางในการลัดเลาะเพื่อร่นเวลาและระยะทางในการไปสืบราชการได้อย่างมีประสิทธิภาพ

#### ลักษณะผู้นำฝ่ายตรงข้าม

ลักษณะผู้นำฝ่ายตรงข้าม เป็นข้อมูลที่ทำให้การกล่าวถึงอายุ และลักษณะรูปพรรณสัณฐานของผู้นำฝ่ายตรงข้าม เช่น เจ้านาย แม่ทัพนายกอง ขุนนาง ฯลฯ ดังตัวอย่างจากคำให้การต่อไปนี้

คำให้การในคັดบอกเล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) ผู้ให้การคือ อ้ายจัน ซึ่งเป็นไพร่ถูกเกณฑ์ไปอยู่ในกองทัพเจ้าอนุวงศ์ กล่าวถึงลักษณะของพระโอรสในเจ้าอนุวงศ์ คือ เจ้าสุทธีสาร และเจ้าล้ำ ดังข้อความที่ว่า

ข้าพเจ้าเห็นบุตรอ้ายเวียงจันทน์อยู่ ณ ค่าย ๒ คนๆ หนึ่งอายุประมาณ ๓๒ ปี รูปสูงผิวน้ำขาวหน้าคางยาว อ้ายลาวพวกเวียงจันทน์ว่าชื่ออ้ายสุทธีสารเป็นบุตรอ้ายเวียงจันทน์ คนหนึ่งรูปอ้วนต่ำหน้ามนผิวน้ำขาวอายุประมาณ ๒๕ ปี อ้ายพวกลาวเวียงจันทน์ที่ค่ายบอกว่าชื่ออ้ายล้ำเป็นบุตรอ้ายเวียงจันทน์

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ง.)

คັดบอกคำให้การนายเพมเขมรว่าด้วยข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑) กล่าวถึงลักษณะขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายเขมรไว้ ๒ คน คือสมเด็จพระฟ้าทะเลหะ ตำแหน่งเสนาบดีนายกองของเขมร และสมเด็จพระยาทิษ ดังความต่อไปนี้

ข้าฯ พบพระยาเขมร ๒ คน ซึ่เปลมาตามถนนจะไปหาองเตียนกุน ๆ ข้าฯ จึงถามจันมีชื่อว่า พระยาเขมรที่ซึ่เปลไปนั้นเป็นที่อะไร จันมีชื่อบอก ๆ ข้าฯ ว่าไปมานั้นเป็นที่ฟ้าทะเลหะ ลงรูปพรรณสูงขาวอายุประมาณ ๖๐ ปี มีบ่าวตามไปประมาณ ๒๐ คน ที่ไปข้างหลังนั้น เป็นที่สมเด็จพระยาทิษ รูปพรรณอ้วนต่ำขาว อายุประมาณ ๓๐ ปีเศษ มีบ่าว

ตามไปประมาณ ๑๕ คน พระยาพระเชมรนอกนั้นเห็นไปมา ๑๐ คน แต่หารู้จักว่าผู้ใดเป็นที่  
อะไรไม่ มีบ่าวตามไปคนละ ๗ คนบ้าง ๘ คนบ้าง

(จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๙๔/ก.)

คำให้การตั้งเคาตะเวียน ตั้งเคาเฉนญวนกับคำให้การมโนสงครามเรื่องเจ้าเขมรตาย จ.ศ.  
๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) กล่าวถึงลักษณะของพระราชโอรสในพระเจ้าเวียดนามเทียวตรี ซึ่งมีพระนาม  
ว่าหวังแบ้ว และหวังยัมไว้ดังนี้

ครั้น ณ ปีมะแมนพศก ฯ ข้าฯ คุณไม่ขึ้นไปส่งเมืองเว้ครั้งนี้ ณ เดือน ๙ องโดย  
ได้เห็นบุตรเจ้าเทียวตรีทั้ง ๒ คนที่ขี่เปลไปหน้าเป็นพี่ชายชื่อหวังแบ้ว ขี่เปลไปข้างหลัง  
ชื่อหวังยัม มารดาเดียวกันทั้ง ๒ คน ฯ ข้าฯ ประมาณอายุหวังแบ้ว ๒๐ ปี ขาวสูงต่ำสันทัดคน  
หวังยัมอายุ ๑๗ ปี ๑๘ ปี ขาวดำ

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๑)

### เหตุการณ์ในบ้านเมืองอื่น

เหตุการณ์ในบ้านเมืองอื่น เป็นข้อมูลที่ผู้ให้การกล่าวถึงข่าว หรือเหตุการณ์สำคัญที่  
เกิดขึ้นในบ้านเมืองของฝ่ายข้าศึกศัตรู หรือหัวเมืองประเทศราช เช่น ข่าวการเปลี่ยนแผ่นดิน ภัยพิบัติ  
ข่าวราชการต่างๆ ฯลฯ ดังตัวอย่างใน คำให้การตั้งเคาตะเวียน, ตั้งเคาเฉนญวนกับคำให้การมโน  
สงครามเขมรเรื่องเจ้าเวียดนามตาย จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) กล่าวถึงเหตุการณ์เจ้าเทียวตรี  
เวียดนามเสด็จสวรรคต มีประกาศออกมาให้ขุนนางและราษฎรไว้ทุกข์ดังนี้

ครั้น ณ วันเดือน ๑๑ ข้างแรมปีมะแมนพศก ฯ ข้าฯ กลับลงไป ฯ ข้าฯ จึงไปหา  
องญวนที่เมืองโจ๊กก ฯ ข้าฯ เห็นองญวนถือหนังสือมาแต่เมืองเว้ถึงองญวน ณ เมืองโจ๊กก ใน  
หนังสือใจความว่าเจ้าเวียดนามเทียวตรีป่วยเป็นไข้ปัจจุบันแต่ ณ วัน ๕ ๑๑ ค่ำ ปีมะแมนพ  
ศก ถึง ณ วัน ๑๒ ค่ำ เจ้าเวียดนามเทียวตรีตาย ให้เจ้าเมืองโจ๊กกและขุนนางทั้งปวง  
โปกหัวผ้าขาวให้ได้ ๓ ปี แต่ญวนราษฎรกำหนดให้โปกหัวผ้าขาวแต่สามเดือน ในหนังสือนั้นว่า  
หุงยามบุตรเจ้าเทียวตรีอายุ ๑๘ ปีได้เป็นเจ้าไชยญหวว่าตือตีก หุงยามบุตรเจ้าเทียวตรีคนนี้  
เป็นบุตรที่ ๒ มารดาของหุงยามเป็นบุตรรองเตืองตั้งเกอๆ ตาหุงยามกับองเกียนอานอเจ้า  
เทียวตรีว่าราชการบ้านเมืองแทนหุงยาม หนังสือมาแต่เมืองเว้เมื่อ ณ วัน ๑๒ ค่ำถึงเมือง  
โจ๊กก ณ วัน ๑๕ ๑๒ ค่ำ ปีมะแมนพศก ขุนนางองญวนที่เมืองโจ๊กกอ่านหนังสือแล้วก็พากัน  
ร้องให้ทุกคนทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๑)

คำให้การนายด้วงเรื่องพม่าจะยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๘) .ใน ส่วนเนื้อหาที่นายหนานวงศ์บ่าวพระยาตากให้การไว้ กล่าวถึงเหตุการณ์ในเมืองเชียงใหม่ เมื่อได้ยิน ข่าวศึกว่าพม่าจะยกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ว่ามีการเตรียมการป้องกัน และเมื่อราษฎรทราบข่าว ต่างก็ตกใจกลัวพม่า ดังความต่อไปนี้

๑ ข่าฯ นายหนานวงศ์บ่าวพระยาตากให้การว่า ณ วันเดือน ๑๒ เดือน ๑ ปี จอโทศก ลูกค้าเมืองเชียงใหม่บรรทุกสิ่งของมาขายที่เมืองตาก นายหนานวงศ์ไปซื้อสิ่ง สิ่งของที่เรือได้ถามาถึงชาวราชกรบ้านเมือง เมืองเชียงใหม่ กับชาวคราวพม่าจะยกมาตีเมือง เชียงใหม่ลูกค้าบอกว่าที่เมืองเชียงใหม่ลูกค้าบอกว่าที่เมืองเชียงใหม่ชาวคราวบ้านเมืองสงบ เป็นปกติ แต่พระยาเชียงใหม่สั่งแสนท้าวพระยาลาวว่าเมืองเชียงใหม่ยกไปตีเมืองเชียงตุงจะ ประมาทไว้ใจพม่าจะไปมาแค่แดนนั้นไม่ได้ พระยาเชียงใหม่ให้แสนท้าวพระยาลาวเกณฑ์ กองทัพเตรียมไว้ ห้ามไม่ให้ไปค้าขายทางไกล แลพระยาอุปราชจะยกไปเป็นคนเท่าใดไป เมื่อเดือนใด ข่าฯ หาได้ถามลูกค้าไม่ แล้วลูกค้าพูดจาว่ามาถึงเมืองตาก จึงได้ยินว่ากอง พม่าจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่ แต่ที่เมืองตากนั้นพระยาตากกรมการก็ไม่มี ความประมาท ได้ จัดแจงแต่งผู้คนออกไปสืบราชการและเกณฑ์เตรียมทัพไว้กับบ้านกับเมือง แต่ราษฎรพูดจา กันเป็นกลัวอายพม่าอยู่ทุกคน

(จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๑๒๑)

### วิถีชีวิตในบ้านเมืองอื่น

วิถีชีวิตในบ้านเมืองอื่น เป็นข้อมูลที่ผู้ให้การบอกเล่าถึงสภาพความเป็นอยู่ การทำมาหา กินของชาวเมืองในฝ่ายตรงข้าม หรือในหัวเมืองประเทศราช ลักษณะของเนื้อหาจะมีการบอกถึง สภาพฝนฟ้าอากาศ การทำนา การเพาะปลูกของราษฎร รวมทั้งอัตราการซื้อขายแลกเปลี่ยนข้าวสาร ดังตัวอย่างใน คำให้การในหนังสือพระยาพิพัฒน์โกษาเรื่องโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพิชัยออกไป ลาดตระเวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) กล่าวถึงสภาพฝนแล้ง ราษฎรทำนาไม่ได้ผลผลิต และราคา ข้าวสารที่ซื้อขายไว้ดังนี้

เดือน ณ ปีเถาะเบญจศก เดือน ๖ เดือน ๗ มาจนเดือน ๘ เดือน ๙ ฝนแล้วมี ฝนตกบ้างก็น้อย ที่เมืองไซ่ง่อนได้ยินอายของญวนพูดกันว่า ราษฎรทำนาได้ส่วนหนึ่ง ไม่ได้ ทำ ๒ ส่วน นาที่ทำลงไว้ได้ส่วนหนึ่งนั้นก็เหี่ยวแห้งเสียไปเป็นอันมาก เมื่อ ข่าฯ อยู่ที่ค่าง เคาะดองก็ได้ยินว่าฝนแล้งราษฎรทำนาได้เล็กน้อย ราคาข้าวสารราษฎรซื้อขายกันที่เมือง ไซ่ง่อนกับญวนหนึ่งเป็นอึแปะ ๒ พวงครึ่ง คิดเป็นถึงไทยถึงละ ๑๒ เบี้ย ราคาข้าวสารที่ ค่ายโรงตาริช ค่ายเคาะดอง ถึงญวนหนึ่งเป็นอึแปะ ๓ พวง คิดเป็นถึงไทยถึงละ ๓ สลึง ราชการนอกกว่านี้ ข่าฯ ไม่ทราบ เป็นความสัจความจริง ข่าฯ ได้รู้เห็นได้ยินแต่เท่านี้

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๖)

จากที่กล่าวมาทั้งหมด สามารถสรุปได้ว่าคำให้การ ทั้งสิ้น ๔๕ เรื่อง จากจำนวนทั้งหมด ๖๕ เรื่อง (คิดเป็นเอกสารต้นฉบับจำนวน ๔๖ รายการ จาก ๗๓ รายการ) มีลักษณะเนื้อหาที่พบดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๖ แสดงเนื้อหาในคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	บอกรายละเอียดเกี่ยวกับศึกสงคราม	การจัดเตรียมกองทัพ	เส้นทางการเดินทาง	ลักษณะผู้นำฝ่ายตรงข้าม	เหตุการณ์ในบ้านเมืองอื่น	วิถีชีวิตในบ้านเมืองอื่น
๑.	คำให้การผู้ถือหนังสือไปตรวจราชการที่เมืองนางรอง จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙)	จ.ศ. ๑๑๘๘ เลขที่ ๑	✓	-	-	-	-	-
๒.	คำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวงพระบาง เอกสารต้นฉบับสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๓	✓	-	-	-	-	-
๓.	สำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ก.	✓	-	✓	-	-	-
๔.	คำให้การในคดีบอกเลม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ข.	✓	✓	-	-	✓	-
๕.	คำให้การในคดีบอกเลม ๔ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ง.	✓	✓	✓	✓	-	✓
๖.	คำให้การในคดีบอกเลม ๔ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/จ.	✓	✓	✓	-	-	-
๗.	คำให้การว่าด้วยราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒)	จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕	-	-	-	-	✓	-
๘.	คำให้การเรื่องมีเขมรประมาณ ๒๐ คนเข้ามาปล้น จ.ศ. ๑๑๙๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	จ.ศ. ๑๑๙๗ เลขที่ ๑	-	✓	✓	-	✓	✓
๙.	คัดบอกคำให้การนายเหมเขมรว่าด้วยข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑)	จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๙๔/ก.	✓	✓	-	✓	✓	✓

ตารางที่ ๖ แสดงเนื้อหาในคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม (ต่อ)

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	บอกรายละเอียดเกี่ยวกับการศึกษาสงคราม	การจัดเตรียมกองทัพ	เส้นทางการเดินทาง	ลักษณะผู้นำฝ่ายตรงข้าม	เหตุการณ์ในบ้านเมืองอื่น	วิถีชีวิตในบ้านเมืองอื่น
๑๐.	คัดคำให้การอัยถ้อยนวนเรื่อง ข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ.๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔	-	✓	-	-	✓	-
๑๑.	คำให้การแกกบฏเมืองไทร จ. ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐	✓	-	-	-	✓	-
๑๒.	คำให้การวันหมัดอาลี จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๑๘ จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๒๑	✓	✓	-	-	-	-
๑๓.	คำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๔๓	✓	✓	-	-	✓	✓
๑๔.	จดคำให้การอัยตุลาแขก จ. ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑	✓	-	-	-	-	-
๑๕.	คำให้การเจ๊ะปายา เจ๊ะประหมัด จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗	✓	-	-	-	-	-
๑๖.	สำเนาคำให้การเจ๊ะหยาแหม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ ก.	✓	✓	-	-	-	-
๑๗.	คำให้การอัยกาหรี อัยหา อัยเต จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๙	✓	-	-	-	-	-
๑๘.	คำให้การในคัดบอกข้อราชการ ทัพญวนทูลถวาย จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๓	✓	-	-	-	✓	-
๑๙.	คำให้การเสมียนเมา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ.๑๒๐๒ เลขที่ ๔๔	-	-	-	-	-	-
๒๐.	คำให้การหลวงศรีประตุกา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๗๙	✓	-	-	-	-	-
๒๑.	คำให้การท้าวเพี้ยเมืองตะโปน เมืองวัง เมืองระนอง เรื่องพา ครอบครัวหนีไปพึ่งญวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๕	✓	-	-	-	-	✓
๒๒.	คำให้การในหนังสือพระยา พิพัฒน์โกษาเรื่องโปรดเกล้าให้ พระยาพิชัยออกไล่ตระเวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๖	-	✓	-	-	✓	✓
๒๓.	คำให้การท้าวเขื่อนแก้วเมือง ตากผู้ไปสืบราชการเมืองเมาะ ตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๓๐	-	-	✓	-	✓	✓

ตารางที่ ๖ แสดงเนื้อหาในคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม (ต่อ)

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	บอกรายละเอียดเกี่ยวกับการศึกษาสงคราม	การจัดเตรียมกองทัพ	เส้นทางการเดินทาง	ลักษณะผู้นำฝ่ายตรงข้าม	เหตุการณ์ในบ้านเมืองอื่น	วิถีชีวิตในบ้านเมืองอื่น
๒๔.	คำให้การย้ายญวนที่จับได้ เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทย คำ หมู จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔	-	-	-	-	✓	✓
๒๕.	คำให้การในใบบอกเจ้าพระยา บดินทร์นำขึ้นกราบบังคมทูล เรื่องราชการทัพ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๗	✓	-	-	-	✓	✓
๒๖.	คำให้การหลวงยกกระบัตร เรื่องไปสืบราชการเมืองเมาะ ต้าเลิม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๗๗)	จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๘	-	✓	✓	-	✓	✓
๒๗.	คำให้การนายดีลาวเรื่อง ราชการเมืองพนม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๗๗)	จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๑๐	✓	-	-	-	✓	-
๒๘.	คำให้การพระยาเพชรรัตนอุบาย กำจัดกองทัพไทย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔	✓	-	-	-	-	-
๒๙.	คำให้การเรื่องสืบราชการเมือง เมาะต้ามุจ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๕	-	✓	✓	-	✓	✓
๓๐.	คำให้การถามถึงราชการเมือง พง จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๓	✓	-	-	-	-	-
๓๑.	คำให้การหลวงยกกระบัตร เรื่องพม่ารบกับยางแดง และ ราชการต่างๆ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔	-	-	-	-	✓	✓
๓๒.	คำให้การท้าวสิทธิมงคล เรื่อง ตั้งเมืองเชียงรายและเขตแดน เมืองเชียงราย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖	✓	✓	✓	-	-	-
๓๓.	คำให้การย้ายเจย อ้ายมีชื่อ ญวน ๖ คน เรื่องซื้อราชการ ทัพญวน เอกสารต้นฉบับเป็น สมุดไทยคำ หมู จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๗๙)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒	-	-	-	-	-	-
๓๔.	คำให้การอ้ายทวนเขมรเรื่องซื้อ ราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๗๙)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒/ก.	-	-	-	-	-	-

ตารางที่ ๖ แสดงเนื้อหาในคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม (ต่อ)

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	บอกรายละเอียดเกี่ยวกับการศึกษาสงคราม	การจัดเตรียมกองทัพ	เส้นทางการเดินทาง	ลักษณะผู้นำฝ่ายตรงข้าม	เหตุการณ์ในบ้านเมืองอื่น	วิถีชีวิตในบ้านเมืองอื่น
๓๕.	คำให้การเพี้ยเทียมชายเมืองพวนเกี่ยวกับเรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๘	✓	✓	-	-	-	-
๓๖.	คำให้การในคັดบอกพระยามหาราช เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๗	-	-	-	-	✓	✓
๓๗.	คำให้การตั้งเคาตะเวียน ตั้งเคาเฉนฉวนกับคำให้การมโนสงครามเขมรเรื่องเจ้าเวียดนามตาย จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๑	-	-	-	✓	✓	-
๓๘.	คำให้การท้าวพระยาสิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๕๓	✓	-	-	-	-	✓
๓๙.	คำให้การหลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์สรรพยา จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑)	จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑	-	-	-	-	✓	-
๔๐.	คำให้การว่าด้วยราชการทัพเมืองเชียงตุง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑)	จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๕	✓	-	-	-	-	-
๔๑.	จดหมายคำให้การตั้งเคาสุเรื่องไปสืบราชการทางเมืองฉวน จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒)	จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๕	-	-	-	-	✓	✓
๔๒.	คำให้การอุปราชเมืองพง จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒)	จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๓๓	✓	-	-	-	-	-
๔๓.	คำให้การเรื่องนายด้วงเรื่องพม่าจะยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๓)	จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๑๒๑	-	-	-	-	✓	-
๔๔.	คำให้การพระยานาได้ไปสืบราชการทัพเมืองเชียงรุ่ง จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๓)	จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๓๕	✓	-	-	-	-	-
๔๕.	คำให้การเกี่ยวกับเมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔)	จ.ศ. ๑๒๑๓ เลขที่ ๖	✓	-	-	-	-	-
<b>รวม</b>			๒๘	๑๔	๘	๓	๒๑	๑๕



จากตารางที่ ๖ จะเห็นได้ว่าเนื้อหาที่กล่าวถึงการบอกรายละเอียดในการศึกษาพบมากที่สุดในคำให้การ ๒๘ เรื่อง รองลงมาคือเหตุการณ์ในบ้านเมืองอื่น ๒๑ เรื่อง ตามด้วยเรื่องวิถีชีวิตในบ้านเมืองอื่น ๑๕ เรื่อง การจัดเตรียมกองทัพ ๑๔ เรื่อง เส้นทางเดินทาง ๘ เรื่อง ตามลำดับ ส่วนลักษณะผู้นำฝ่ายตรงข้ามพบเพียง ๘ เรื่อง ส่วนคำให้การที่ไม่พบลักษณะเนื้อหาใดๆ เลยนั้น มีสาเหตุมาจากสภาพต้นฉบับที่ไม่สมบูรณ์ มีเนื้อความชำรุดสูญหายไปทั้งฉบับ ทราบแต่เพียงชื่อผู้ให้การว่าเป็นเฉลยศึกที่จับมาได้เท่านั้น

## ๒. คำให้การในกระบวนการยุติธรรม

คำให้การในกระบวนการยุติธรรม เป็นคำให้การที่จัดบันทึกในกระบวนการยุติธรรมโดยบันทึกถ้อยคำที่พยานเบิกความในคดีหรือข้อความที่จำเลยให้การแก้ฟ้องโจทก์

ความสำคัญของคำให้การในกระบวนการยุติธรรม ได้มีการอ้างอิงถึงในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อธิบายถึงความยุติธรรมต่างๆ เป็นแหล่งรวบรวมข้อบังคับทั่วไป เทียบได้กับรัฐธรรมนูญในปัจจุบัน คัมภีร์พระธรรมศาสตร์กล่าวถึงความสำคัญของหนังสือคำให้การในกระบวนการยุติธรรมไว้ว่าคำให้การเป็นเหตุสำคัญในการตัดสินคดี (มูลคดี) ๓ ประการ ดังความที่ว่า “...ติมุลโต มูลคดีสามประการนั้น **อฎฎมูล** คือคำร้องฟ้องแลคำให้การเป็นมูลคดี ๑ **อฎฎคาโห** คือผู้รับคำร้องฟ้อง แลให้การเป็นมูลคดี ๑ **สามิมูล** คือโจทก์จำเลยมิได้วิบัติเป็นมูลคดี ๑...”<sup>๗</sup> และตระลาการควรจะมีคามมั่นสามประการคือ “...**อกุขรทพโหโต** คือมั่นในลิขิตเขียนสำนวน ๑ **พากุขยาราโร** คือমনะสีการะให้มั่นในถ้อยคำสำนวน ๑ **พนริทพโห** คือผูกถ้อยคำสำนวนแล้วรักษาไว้ให้มั่น ๑...”<sup>๘</sup> จากความในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์อันเป็นแม่แบบกฎหมายไทยในอดีต ทำให้เห็นถึงความสำคัญของหนังสือคำให้การที่เป็นหลักฐานสำคัญในชั้นศาล ผู้ที่ซักถามต้องมีความเที่ยงตรงบันทึกคำให้การไว้ถูกต้องและรักษาไว้ใช้ประโยชน์ในการพิพากษา

นอกจากกฎหมายคัมภีร์พระธรรมศาสตร์แล้ว ในกฎหมายหลักอินทภาษ ซึ่งเป็นกฎหมายที่ถือว่าเป็นโอวาทของพระอินทร์ ว่าด้วยลักษณะผู้พิพากษา ยังได้บอกวิธีพิจารณาความไว้โดยใช้วิธี “ชี้สองสถาน” คือ เมื่อเกิดคดีขึ้นแล้วให้โจทก์และจำเลยมาพบต่อกันหน้าศาล ศาลจะรับฟังคำให้การของทั้งสองฝ่าย ถ้าโจทก์และจำเลยให้การตรงกันก็หมดประเด็น ศาลจะบันทึกเฉพาะข้อความที่ขัดกัน โดยเอาข้อฟ้องที่จำเลยไม่ยอมรับ มาซักถามจำเลย แล้วเอาคำที่จำเลยให้การมาถามโจทก์ แล้วให้พิจารณาความที่โจทก์และจำเลยให้การว่าสอดคล้องรับกันหรือไม่ ถ้าไม่สอดคล้องรับกัน

<sup>๗</sup> กฎหมายตราสามดวง, เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: องค์การคำของคุรุสภา, ๒๕๓๗), ๒๑.

<sup>๘</sup> เรื่องเดียวกัน, ๒๒.

ให้ไปซักถามสืบพยานอีกครั้ง เพื่อนำคำให้การของพยานไปพิจารณาความต่อไป ซึ่งหลักดังกล่าวนี้เป็นวิธีการพิจารณาความที่ใช้ได้จนถึงปัจจุบัน<sup>๙</sup>

กฎหมายฉบับอื่นๆ ยังได้มีการกล่าวถึงวิธีการซักถามคำให้การและข้อบังคับต่างๆ ที่เกี่ยวข้องไว้ ดังเช่น กฎหมายพระไอยการลักษณะตระลาการ ระบุถึงโทษของผู้ที่กลับคำให้การในชั้นศาลไว้ว่าจะต้องโทษทวนด้วยลวดหนั่ง ๑๕ ที<sup>๑๐</sup> และพระราชกำหนดเกล้าดำดบที่ ๔๗ เรื่องวิธีพิจารณาความ รับฟ้อง ถามคู่ความและพยาน ยอมความ การกำกับพิจารณา ความอุทธรณ์ ตราเมื่อวันศุกร์ เดือน ๘ พฤศจิกายน จ.ศ. ๑๐๙๕ (พ.ศ. ๒๒๗๖) รัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ยังกล่าวถึงการซักถามคำให้การว่า เมื่อจะถามโจทก์จำเลย ให้มีผู้กำกับนั่งดูเพื่อเป็นพยาน โดยให้ตระลาการออกมาเรียกไปยังข้าราชการที่เกี่ยวข้องมาเป็นพยาน แต่ถ้าเป็นเนื้อความผู้ร้ายให้ขุนดาบมานั่งพิจารณากับกรมพระนครบาลจนเสร็จการตัดสิน และให้ผู้ตัดสิน เสมียน ผู้คุม ห้ามถามจำเลยนอกเนื้อความ ถ้าจำเลยหรือโจทก์สงสัยในเนื้อคำให้การให้แจ้งต่อหน้าผู้พิจารณาหรือผู้กำกับ ถ้าไม่ยอม เนื้อความไม่ตรงกันให้คณะลูกขุน ณ ศาลหลวงพิจารณา อีกทั้งถ้ามีพยานมาให้การ ก็ให้สาบานแล้วให้เขียนคำให้การ ถ้าเขียนอ่านไม่เป็นให้ซักถามคำให้การจนได้ จากนั้นเอาคำให้การพยานมาอ่านให้โจทก์และพยานฟัง หากผู้กำกับหรือผู้คุมเห็นพิรุณสงสัยในเนื้อความนั้นก็ให้ถามพยานให้แจ้งทุกข้อ<sup>๑๑</sup>

คำให้การในกระบวนการยุติธรรมจึงมีความสำคัญในการพิจารณาความของคณะลูกขุนของระบบการศาลไทยในอดีต ถ้าผู้ให้การกลับคำให้การเป็นเท็จไม่ตรงกับที่ให้การไว้แต่ก่อนก็ย่อมถูกลงโทษตามตัวบทกฎหมาย ในขณะเดียวกันถ้าพิสูจน์ได้ภายหลังว่ามีหลักฐานพยานแวดล้อมที่เป็นจริงก็ให้ยึดถือตามคำให้การครั้งหลังนั้น และในการจัดทำเอกสารคำให้การนั้นต้องมีความรัดกุม มีเจ้าหน้าที่มานั่งกำกับซักถาม ผู้จดบันทึกต้องจดอย่างละเอียดไม่มีการตัดทอนหรือละข้อความ และเมื่อจดบันทึกเสร็จต้องอ่านให้ทุกฝ่ายได้รับฟังเพื่อเป็นการตรวจสอบความถูกต้อง

จากการศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่ พบว่าคำให้การในกระบวนการยุติธรรม มีจำนวนทั้งสิ้น ๑๔ เรื่อง (คิดเป็นเอกสารต้นฉบับ ๑๔ รายการ) ลักษณะของเนื้อหาจะแตกต่างจากคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม เนื่องจากคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม จะมีลักษณะเนื้อหาและประเด็นซักถามที่แน่นอน แต่คำให้การในกระบวนการยุติธรรมจะกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละคดี ตามที่ผู้ให้การ ได้แก่ โจทก์ จำเลย หรือพยาน พบเห็นมา ดังนั้นจึง

<sup>๙</sup> สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **บันทึกเรื่องการปกครองของไทยสมัยอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์**, สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเรียบเรียงจากคำสอนของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙), ๙๕.

<sup>๑๐</sup> **กฎหมายตราสามดวง**, เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๗), ๑๓๙.

<sup>๑๑</sup> **กฎหมายตราสามดวง**, เล่ม ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๗), ๑๒๗-๑๓๑.

แบ่งเนื้อหาคำให้การประเภทนี้ตามลักษณะของคดีความได้ ๖ ลักษณะคือ คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับไพร่ในสังกัด คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับการทำคุณไสย คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับทรัพย์สินเงินทอง คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับอาญาแผ่นดิน คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับเรื่องชู้สาว และคำให้การในคดีระหว่างประเทศ โดยมีรายละเอียดต่อไปนี้

### คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับไพร่ในสังกัด

คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับไพร่ในสังกัด พบเพียง ๒ ฉบับ ฉบับแรกคือคำให้การไพร่หลวงล้อมพระราชวัง ๔ คน เอกสารต้นฉบับสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๑๙๘ (พ.ศ. ๒๓๗๙) กล่าวถึงการย้ายสังกัดของไพร่กองข้างของพระยากำแพงมาเป็นไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวัง และการย้ายสังกัดของไพร่ในเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีมาเป็นไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวัง ด้วยเหตุนี้จึงมีการสอบถามคำให้การในหมู่ไพร่เหล่านี้เพื่อเป็นหลักฐานยืนยันว่าไพร่แต่ละคนให้การสอดคล้องกัน และเป็นไพร่ที่เคยรับราชการมาจากหน่วยงานเดียวกัน ซึ่งทำคำให้การจะมีการอ่านทวนคำให้การเพื่อตรวจสอบข้อมูล ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ข้าฯ นายเกษ นายกุน นายเกิด นายมา นายมา นายเมือง นายทอง นายขาว นายแยม นายอยู่ ๑๐ คน ให้การต้องคำกันว่า เดิมบิดาข้าเป็นเลกเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี แต่เดิมมาชำนานหลายปีแล้ว ครั้น ข้าฯ มาสักเป็นสมอยู่ในเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ข้าฯ ได้รับราชการมาชำนานหลายปีแล้ว ครั้น ณ วัน ๑๑ ค่ำปีวอกอัฐศก เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เอา ข้าฯ ๑๐ คน มาสักแปลงเป็นไพร่หลวงล้อมพระราชวังรับราชการในกรมล้อมพระราชวังสืบไป สิ้นคำให้การ ข้าฯ แต่เท่านี้

๑ ในทันใดนั้นได้อ่านคำให้การให้ นายเกษ นายอยู่ นายทอง นายขาว นายมา นายมา นายเกิด นายกุน นายแยม นายเมือง ๑๐ คนฟังฯ ว่าถูกต้องด้วยท้องคำของ ข้าฯ อยู่แล้ว ๑-

(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)

ส่วนคำให้การอีกฉบับที่กล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับไพร่ในสังกัดคือ คำให้การญวนเมืองพิษณุโลกหนีลงมาอยู่กรุงเทพฯ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) คำให้การฉบับนี้มีเนื้อหากล่าวถึงกลุ่มญวนที่หนีมาจากเมืองพิษณุโลก เนื่องจากทางราชการเรียกตัวไปใช้งานจนไม่มีเวลาทำมาหากิน ดังข้อความที่ว่า

๑ ข้าฯ อ้ายเถิก อ้ายเหียบ อ้ายหัย อ้ายเอียง เมืองไซ่ง่อน เมืองสาแตก ให้การว่าอ้ายเถิกเป็นญวนพระจรงณฤทธิ อ้ายเหียบ อ้ายหัย อยู่กับหลวงอนุรักษ์ อ้ายเอียงอยู่

กับหลวงพิจารณา พระจรรยาฤทธิกรมการเอาตัวอายญวนไปใช้สอยการงานบ้านเมือง ข้าว  
เสียบียงอาหารก็จ่ายไม่พอกิน กรมการเอาตัวใช้การงานทุกวัน อายญวนก็หาได้ทำมาหากินไม่  
(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

ด้วยเหตุนี้กลุ่มญวนเมืองพิษณุโลกจึงชักชวนกันหนีจากพิษณุโลกมายังกรุงเทพฯ และ  
พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ โปรดให้รับญวนพวกนี้ไว้เป็นข้าในสังกัด หลักฐานคำให้การ  
ที่ทั้งสองฉบับนี้จึงเป็นหลักฐานที่ทำให้ทราบถึงระบบไพร่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทั้งในด้านวิธีการย้าย  
สังกัดและปัญหาที่เกี่ยวกับไพร่ได้เป็นอย่างดี

### คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับการทำคุณไสย

คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับการทำคุณไสย พบว่ามี ๒ เรื่อง คือคำให้การอายกร จ.ศ.  
๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๑ และคำให้การอายกลิน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๒ คำให้การ  
ทั้งสองฉบับอยู่ในเหตุการณ์และคดีเดียวกัน กล่าวถึงนายกร ซึ่งเคยบวชเรียนมีความรู้มาก่อน เมื่อสึก  
ออกมาจึงมาเป็นไพร่สังกัดอยู่กับพระไกรศรี และได้รับมอบหมายให้ไปทวงหนี้ที่เมืองนครราชสีมา  
นายกรได้ชักชวนนายกลิน ซึ่งเป็นลูกศิษย์ให้ติดตามไปด้วย ระหว่างทางนายกรได้ทำน้ำมนต์ ตะกรุด  
และพิสมรให้ชาวบ้านเมืองนครราชสีมาเลื่อมใส และอวดอ้างเป็นผู้วิเศษจะมาโปรดสัตว์ ดังข้อความ  
ที่ว่า

นายกรบอกราษฎร์ชาวบ้านว่านายกรเป็นคนดีเป็นมีบุญเป็นวิเศษ ราษฎร  
ชาวบ้านเอาข้าวเอาน้ำมาส่งให้นายกรนายกลิน แล้วเอาดอกไม้ธูปเทียนมาให้ นายกรลง  
กะตรดพิสมรให้ชาวบ้านๆ ถามนายกรว่าชื่อเสียงท่านชื่อไร นายกรบอกราษฎร์ชาวบ้านว่า  
ถ้าอยากรู้จักชื่อนายกรแล้วก็ให้แลไปดูบนฟ้านั่นเถิด นายกรเป็นลูกกำพร้าฆ่าไม่ตาย แล้ว  
นายกรบอกว่านายกรจะเที่ยวไปโปรดสัตว์ตามหัวเมืองแลเมืองลาวฝ่ายตะวันออกแล้วจะ  
โปรดเมืองโพธิสัตว์ปัตบอง แล้วนายกรจะกลับขึ้นมา ณ เดือน ๔ ปีชวดโทศก อย่าให้  
ราษฎรชาวบ้านชาวเมืองตกใจกลัวนายกร

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

การกระทำของนายกรถือว่ามีความผิด ทางราชการจึงให้มีการจับตัวมาไต่สวน ซึ่งใน  
เนื้อความตอนต้นของคำให้การนายกรกล่าวไว้ชัดเจนว่าเป็นการกระทำที่มีเจตนา “ล่อลวง” ราษฎร  
ดังความที่ว่า

ฯพณฯ จิ้งโปรดเกล้าฯ ผมให้ท่านหลวงกำแหง หลวงนรา พระละครขึ้นมาเอา  
ตัวลงไปไต่ถามเอาความจริง ครั้นท่านหลวงกำแหง หลวงนรา พระละคร จะเอาตัวลงไปหา

ฯพณฯ ตัวขัดแย้งไม่ไปนั้น ตัวคิดล่อลวงสมณชีพราหมณ์ราษฎรชายหญิงให้ลุ่มหลงขอ  
น้ำมนต์กะตูดพิสมร ตัวคิดทำทั้งนี้จะคิดอ่านเป็นประการใดให้ตัวให้การไปแต่ที่จริง

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑)

ฯพณฯ ที่กล่าวถึงในคำให้การ เมื่อพิจารณาจากปีที่เกิดเหตุคือ พ.ศ. ๒๓๘๓ สันนิษฐาน  
ว่าเป็นพระยาราชสุภาวดี ที่ทำหน้าที่ฝ่ายมหาดไทยแทนเจ้าพระยาบดินทร์เดชาขณะออกไปทำศึกญวน

### คำให้การในคดีที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สิน

คำให้การในคดีที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สิน จากการศึกษาพบว่ามีจำนวน ๔ เรื่อง และมีเนื้อหา  
แตกต่างกันออกไปแต่ละคดี ดังต่อไปนี้

๑. สำเนาคำให้การนายจัน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๑๘
๒. คำให้การนายเลียน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๑๙๗
๓. คำให้การในสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเพชรบูรณ์ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔)

เลขที่ ๙๐

๔. คำให้การเรื่องพระยาพิชัยโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ.  
๒๓๘๙) เลขที่ ๑๑๔

สำเนาคำให้การนายจัน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เป็นคำให้การที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สินใน  
ระดับชาวบ้านสามัญชนเพียงเรื่องเดียว กล่าวถึงนายจันทำเรื่องมายื่นฟ้องทางราชการเพื่อฟ้องอั้ง  
ทรัพย์ที่สัญญาแก่นายจันไว้แต่แรกว่าจะยกอั้งแก่หลานสาวให้โดยไม่คิดค่าสินสอด นายจันได้ตกลง  
และได้ย้ายสมบัติส่วนตัวไปไว้ที่เรือนอั้งทรัพย์ ภายหลังกอั้งทรัพย์มาบอกกับนายจันว่าทาง  
นายขาวและอั้งจัน พ่อแม่ของอั้งแก่จะคิดค่าสินสอด นายจันจึงยื่นฟ้องเพราะผิดสัญญา ดัง  
เนื้อความที่ว่า

ครั้นอั้งทรัพย์กลับมา ฯข้าฯ จึงถามว่าเขาว่ากะไร อั้งทรัพย์จึงบอก ฯ

ข้าฯ เอาข้าฯเอาสินสอดสืบตำลึงกับเรือนหลังหนึ่ง ฯข้าฯ จึงว่ากับอั้งทรัพย์ว่ามาขอ  
ก่อนสินสอดห้าตำลึงจะยกให้อยู่ในเรือนนั้นเป็นไรเล่าจะโกงเอาข้าฯแล้ว

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๘)

ส่วนคำให้การอื่นๆ จะกล่าวถึงทรัพย์สินในคดีที่เกี่ยวข้องกับราชการ หรือทรัพย์สินที่เป็น  
ทรัพย์การของแผ่นดิน โดยคำให้การนายเลียน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เป็นการซักถามคำให้การ  
ข้าราชการในกรมอาลักษณ์ ดังเช่นกรณีของนายเลียนที่หมื่นนิพนธ์รักดีขอหักเบี้ยหวัดไป ๕ ตำลึง  
เพื่อจะได้ไม่ต้องเกณฑ์ราชการ

ฯลฯ นายเลียนให้การว่า เดิม ฯลฯ เป็นแล้วได้รับเบี้ยหวัดที่อาลักษณ์แล้ว ประมาณ ๗ ปี ๘ ปี ละ ๒ ตำลึงมาถึงปีชวดโทศก หมื่นนิพนธ์รักดีว่ากับ ฯลฯ ว่าให้ ฯลฯ เอาเบี้ยหวัด ๕ ตำลึงให้กับหมื่นนิพนธ์รักดีฯ จะไม่เกณฑ์ราชการ ฯลฯ ก็เอาเงิน เบี้ยหวัด ๕ ตำลึง ส่งให้กับหมื่นนิพนธ์รักดีฯ ก็เอาเงินไว้ ฯลฯ ก็หาได้มาทำราชการไม่จน ทุกวันนี้ เป็นความจริง ฯลฯ มีแต่เท่านี้

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

สำหรับคำให้การคำให้การในสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเพชรบูรณ์ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) และคำให้การเรื่องพระยาพิชฌุโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เป็นคำให้การในคดีทองหลวง ซึ่งเป็นทรัพย์สินของแผ่นดิน โดยคำให้การในสารตรา เจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเพชรบูรณ์ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) กล่าวถึงพระวิเศษโยธาพาไพร่ไป ร่อนทองที่เมืองเพชรบูรณ์ แต่พระวิเศษโยธาถึงแก่กรรม ไม่ได้ส่งทองให้กับราชการ และมีการกล่าวหา ว่าทองอยู่ที่ภรรยาชื่อทองมี จึงมีการนำตัวมาซักถามคำให้การ แต่ทองมีให้การว่ายังไม่มีใครนำทอง มาส่ง ดังข้อความต่อไปนี้

พระวิเศษโยธาก็เอาตัว ฯลฯ ไปด้วย ขุนหมื่นไพร่ร่อนทองอยู่ ณ บ่อ ร่อนทองได้ประมาณครึ่งเดือนๆ พระวิเศษโยธาป่วยพา ฯลฯ กลับออกมา ณ เมือง เพชรบูรณ์ แต่ขุนหมื่นไพร่ยังร่อนทองอยู่ ณ บ่อ เมื่อ ฯลฯ กับพระวิเศษโยธายังอยู่ ณ บ่อ หาเห็นขุนหมื่นพาไพร่เอาทองมาส่งพระวิเศษโยธาไม่ แลพระวิเศษโยธาป่วยมา ณ เมือง เพชรบูรณ์ จนพระวิเศษโยธาถึงแก่กรรม หาเห็นผู้ใดเอาทองมาส่งพระวิเศษโยธาไม่ เป็น ความสัจความจริงแต่เท่านี้

(จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๙๐)

คำให้การเรื่องพระยาพิชฌุโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) จะกล่าวถึงขุนอินพบทองที่ห้วยซ้องนางคลี พระยาพิชฌุโลกจึงตั้งให้ขุนอินเป็นพระสุวรรณคีรี เจ้าเมืองคำ แต่เกิดเหตุขึ้นเนื่องจากพระยาพิชฌุโลกไม่ยอมแจ้งว่าพบบ่อทองแก่ทางราชการนับว่า เป็นความผิด และในหน้าปลายของสมุดไทยต้นฉบับได้มีพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระ- นังเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงวินิจฉัยเรื่องนี้ไว้ว่า

และพระยาพิชฌุโลกปิดบังเอาทองเอาไม้ของหลวงไว้ถึง ๖ ปี พระไชยบูรณ์ก็ ยังจะปิดบังเอาทองเป็นอาณาประโยชน์ต่อไปอีกหาบอกกล่าวลงไปไม่ ต่อพระจงรณฤทธิมา แจ้งความ พระยาราชสุภาวดีให้มีหนังสือตักเตือนขึ้นมาพระไชยบูรณ์กรมการจึงบอกส่งทอง แล้วว่าไม้ค้ำพระยาพิชฌุโลกดังนี้ พระยาไชยบูรณ์กรมการก็มีความผิดอยู่

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

จากนั้นจึงทรงตัดสินว่าให้พระจรรยาฤทธิเป็นผู้ควบคุมการทำบ่อทองและให้ชำระติดตามนำทองที่ค้างมาส่งคืน ดังข้อความที่ว่า “...ให้พระจรรยาฤทธิดูแล้วกล่าวจัดแจงให้พระเมืองคำกรมการ คุมไพรร้อนทองทูลเกล้าฯ ถวายตั้งแต่ปีมะเมียอัฐศกสืบไป แลให้พระไชยบุรณ์ พระจรรยาฤทธิกรมการชำระเอาเลขหมูในกองพระเมืองคำมาสักให้สิ้นเชิง...” ซึ่งคำให้การฉบับนี้เป็นเรื่องเดียวที่มีการระบุถึงผลของการวินิจฉัยคดีไว้ตอนท้าย

### คำให้การในคดีที่เกี่ยวข้องกับอาญาแผ่นดิน

คำให้การในคดีที่เกี่ยวข้องกับอาญาแผ่นดิน จากการศึกษาพบว่ามีจำนวน ๔ เรื่อง เป็นคำให้การที่อยู่ในคดีเดียวกัน คือ คดีที่อั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากลักกบฏเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๑ ครั้งนั้นเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) กับเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ยกกองทัพไปปราบในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ระบุไว้ว่าได้มีการนำตัวหัวหน้าผู้ก่อการมายังกรุงเทพฯ ตั้งกองชำระความ แล้วนำตัวไปประหารชีวิต<sup>๑๒</sup> คำให้การชุดดังกล่าวจึงน่าจะทำขึ้นในคราวที่ชำระนี้ โดยคำให้การทั้ง ๔ เรื่อง ได้แก่

๑. สำเนาคำให้การเงินโป้วว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากลักกบฏ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕
๒. สำเนาคำให้การเงินโป้วว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากลักกบฏ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕/ก.
๓. สำเนาคำให้การเงินยี่ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากลักกบฏ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕/ข.
๔. สำเนาคำให้การหลงจู๊ซี เรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากลักกบฏ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕/ค.

ในคำให้การสำเนาคำให้การเงินโป้วว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากลักกบฏ จ.ศ. ๑๒๑๐ กล่าวถึงสาเหตุที่พวกจีนในเมืองฉะเชิงเทรารวมตัวเป็นอั้งยี่กบฏนั้น เกิดจากแขวงจันทะเลาะวิวาทกับพวกจีน กรมการเมืองมาจับตัวพวกจีนไปทั้งหมดโดยมิได้ไต่สวนว่าจีนคนใดที่ทะเลาะวิวาท และเรียกเก็บเงินกับพวกคนจีน ด้วยเหตุนี้จีนสิ้นทองจึงไม่พอใจชักชวนคนจีนอื่นๆ ทำอั้งยี่เพื่อทำหายกรมการเมือง ดังข้อความต่อไปนี้

จีนสิ้นทองกับจีนเส็งมาที่โรง ฯ ซ้ำๆ บอกความกับ ฯ ซ้ำๆ ว่าแขวงจันทะเลาะวิวาทกับพวกจีน กรมการเมืองมาเกาะพวกจีนไปเป็นอันมาก ที่จีนวิวาทก็มีที่ไม่ได้วิวาทก็มีหาชำระเอาความจริงไม่ คิดแต่จะลงเอาเงินกับพวกจีนฝ่ายเดียว จีนสิ้นทองจึงว่าแก่ ฯ ซ้ำๆ กับ

<sup>๑๒</sup> เจ้าพระยาทิพากรวรรวรวงศามหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๗), ๑๒๙-๑๓๐.

จีนเลี้ยง ๑ จีนศุกเกา ๑ จีนยุเตงเสมียน ๑ ว่ากรมการข่มเหงหนักเหลือทน จะเป็นตาย  
อย่างไรก็ตามที่เกิด เรามาคิดกันทำตัวเสียหาพวกให้มากเล่นกับกรมการสักครั้งหนึ่ง

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕)

ในคำให้การฉบับต่างๆ กล่าวว่ากลุ่มอั้งยี่ได้ก่อจลาจลไว้มากมาย เช่น ผู้รับกับกรมการ  
เมือง ฆ่าคนจีนที่ไม่ยอมเข้าพวก เผาโรงสี ฯลฯ ซึ่งในส่วนคำให้การที่จีนโบ๊ หนึ่งในแกนนำอั้งยี่ให้การ  
มานั้นได้มีการระบุถึงความผิดและขอสารภาพว่าการกระทำดังกล่าวมิโทษถึงสิ้นชีวิตดังข้อความที่ว่า

ข้าพเจ้าไ้อจิ้นโบ๊ให้การว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซักถามข้าพเจ้าว่าไ้อจิ้นลั่นทองมา  
ซักชวนให้เข้าพวกตัวเสียด้วย ข้าพเจ้าก็ยอมพร้อมใจเข้าเป็นพวกตัวเสียกับไ้อจิ้นลั่นทอง  
แล้วให้พวกลูกโรงข้าพเจ้าไปช่วยสมทบกับพวกไ้อจิ้นลั่นทองไปตีเมืองฉะเชิงเทราได้แล้ว ไป  
ตีบ้านเรือนราษฎรเก็บทรัพย์สินของเผ่าเรือนโรงฆ่าฟันผู้คนล้มตายเสียเป็นอันมากดังนี้โทษ  
ข้าพเจ้าผิดถึงสิ้นชีวิต ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕)

คำให้การทั้ง ๔ ฉบับจึงเป็นตัวอยางความผิดในกรณีที่เข้าข่ายอาญาแผ่นดินได้อย่างเห็น  
ได้ชัดเจน และมีโทษถึงประหารชีวิต ซึ่งในพระไอยการกบฏศึกกล่าวถึงโทษกบฏไว้ว่า “...มาตรา ๑  
เป็นข้าในพระเจ้าอยู่หัวเลี้ยงให้มียศศักดิ์ แลมันโมหะจิตคิดใหญ่ใจใคร่ฝ่ายสูงศักดิ์ทำกระบล  
ประทุรร้ายต่อรบพุ่งเมืองท่าน ทำตั้งนั้นท่านว่าโทษหนัก ให้ฆ่าเสียสิ้นทั้งโคตร...”<sup>๑๓</sup>

### คำให้การในคดีที่เกี่ยวข้องเรื่องชู้สาว

จากการศึกษาพบว่าคำให้การในคดีที่เกี่ยวข้องกับเรื่องชู้สาวมีจำนวน ๑ เรื่อง คือสำเนา  
คำให้การนายแสงทำชู้กับอำแดงมุก เอกสารต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) เป็น  
คำให้การที่เกี่ยวข้องกับอ้ายแสงคบหากับอำแดงมุก โดยไม่ทราบว่าเป็นภรรยาพระยาพิชัย  
สงคราม และได้ลักลอบคบชู้กัน จนกระทั่งถูกอำแดงปุย ภรรยาพระยาพิชัยสงคราม พร้อมกับบ่าวไพร่  
จับได้ขณะที่อ้ายแสงเข้าหาอำแดงมุกในห้องนอน ดังความที่ว่า

อำแดงมุกก็ให้ ข้าฯ ขึ้นไปบนเรือนเกิด อำแดงมุกนั่งคอยอยู่ที่บันไดเรือน ข้าฯ ก็เดินเข้า  
ไปในบ้านพระยาพิชัยสงครามถึงบันไดเรือน ข้าฯ พบอำแดงมุกนั่งอยู่ที่บันได อำแดงมุก  
จับข้อมือ ข้าฯ จูงขึ้นไปบนเรือนพา ข้าฯ เข้าไปในห้องอำแดงมุก ข้าฯ กับอำแดงมุกปิด  
ประตูใส่กลอนนอนพูดจาทำชู้กันถึงชำเราครั้งหนึ่ง ในทันใดนั้นอำแดงปุยภรรยาพระยา  
พิชัยสงครามมาร้องเรียกอำแดงมุกให้เปิดประตูเรือน อำแดงมุกถามอำแดงปุยว่าจะเอา  
อะไร อำแดงปุยบอกว่าจะมาเอาผ้าห่มในห้อง อำแดงมุกมาเปิดประตูส่งให้อำแดงปุย ใน

<sup>๑๓</sup> กฎหมายตราสามดวง, เล่ม ๔, ๑๒๗.



ทันใดนั้นหญิงชายมีชื่อว่าทาสพระยาพิชัยสงครามประมาณ ๑๑ คน ๑๒ คน พวกกันกรูเข้าไปจับ ๆ ซ้ำ ๆ ที่ในห้องอำแดงมุกได้ พระยาพิชัยสงครามจึงใช้ให้ผู้มีชื่อไปบอกหลวงสวัสดิ์นครเสนาอำเภอมารที่เรือนพระยาพิชัยสงคราม เอาตัว ๆ ซ้ำ ๆ กับอำแดงมุกมาอายุดีไว้กับหลวงสวัสดิ์นครเสนาอำเภอ

(จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๑๐๒)

นอกจากนี้ ยังมีคำให้การอัยตียบที่อยู่ในคำให้การเรื่องเดียวกัน อัยตียบให้การว่าตนเป็นทาสเชลยเขมรในเรือนพระยาพิชัยสงคราม อำแดงมุกสั่งให้เอาหมากไปให้อัยตียบ และให้ไปนัดให้อัยตียบมาหาที่เรือน ส่วนเรื่องคบชู้อัยตียบให้การไว้ว่า “...และ ๆ ซ้ำ ๆ จะได้ว่าภายหลังนายแสงกับอำแดงมุกเป็นชู้ซ้ำเรากันนั้นหามีได้ เป็นความสัตย์ความจริงสืบคำให้การ ๆ ซ้ำ ๆ แต่เท่านี้ ๑...”

อย่างไรก็ตามคำให้การเรื่องนี้มิได้มีคำพิพากษาคติความบันทึกลงไปด้วย เนื่องจากเป็นคำให้การของจำเลย และพยานในคดี แต่เมื่อนักกฎหมายในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มาพิจารณาดูแล้วจะพบว่าโทษของการคบชู้นั้นมีระบุไว้ใน “พระไอยการลักษณะผิดเมีย” ว่า ชายที่ทำชู้ด้วยภรรยาผู้อื่นมีโทษปรับไหม และผู้ที่เป็นสื่อให้คบชู้ให้ปรับไหมกึ่งหนึ่ง แต่ถ้าเป็นบ่าวไพร่ถูกนายใช้มา กฎหมายระบุไว้ว่า “ท่านว่าซ้ำเถียงเจ้ามิได้” จึงมิต้องโทษปรับไหม<sup>๑๔</sup>

### คำให้การในคดีระหว่างประเทศ

คำให้การในคดีระหว่างประเทศที่พบในคำให้การมีจำนวน ๑ เรื่อง คือ คำให้การของหลวงพลเมืองตาก จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เป็นเรื่องที่คนในดินแดนไทยมีข้อพิพาทกับคนบังคับอังกฤษ เนื้อความกล่าวถึงมองฉินตูก ได้ทะเลาะวิวาทกับมองสวเอ เกี่ยวกับเรื่องไม้ขอนสัก แล้วได้ไปให้กรรมการเมืองตากตัดสิน แต่มองฉินตูกไม่ยอมเนื่องจากเป็นคนในบังคับอังกฤษ ดังความที่ว่า “...เจ้าเมืองกรรมการเมืองตากชำระว่ากล่าวตัดสินตามรีตคลองบ้านเมืองหายอมไม่...” ทางเมืองตากจึงให้หลวงพล กับแสนปัญญาพาคูกรณีทั้งสองไปชำระความที่เมืองเมะตาเลิม ซึ่งขณะนั้นอังกฤษปกครองอยู่ สาเหตุที่ให้ไปชำระต่อนั้น ในคำให้การให้เหตุผลไว้ว่าทางเมืองตากให้ความสำคัญกับกฎหมายบ้านเมือง และทางพระราชไมตรีระหว่างไทยและอังกฤษ ดังข้อความที่ว่า

ขุนนางอังกฤษขุนนางมอญให้ล่ามถาม ๆ ซ้ำ ๆ ว่าเมืองตากอาญาไม่มีฤ ทำไมจึงไม่เอามองสวเอจำใส่คุกเสียเล่า กลัวมองสวเอฤ ๆ ซ้ำ ๆ ตอบว่าจะทำตามกฎหมายสำหรับบ้านเมืองก็เห็นว่าเมืองเป็นไมตรีกันจึงไม่ทำ มิใช่จะกลัวมองสวเอนั้นหาไม่ ขุนนางอังกฤษพูดกับ ๆ ซ้ำ ๆ แต่เท่านี้ ๆ ซ้ำ ๆ ก็พากันกลับมา

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๖๕)

<sup>๑๔</sup> กฎหมายตราสามดวง, เล่ม ๒, ๒๐๙.

คำให้การเรื่องนี้จึงเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการทำป่าไม้ในดินแดนทางภาคเหนือ และอิทธิพลของอังกฤษในหัวเมืองมอญและล้านนาในช่วงรัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตที่คนในบังคับของอังกฤษต้องขึ้นศาลของอังกฤษเท่านั้น

### ๓. คำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังประเทศอื่น

คำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังประเทศอื่น คือคำให้การที่ราชทูต พ่อค้าที่ได้เดินทางไปยังบ้านเมืองอื่น ได้รู้เห็นสภาพบ้านเมือง ข้อราชการและธรรมเนียมต่างๆ ได้มาให้การไว้ และทางราชการได้จัดบันทึกข้อมูลเหล่านี้ไว้เป็นหลักฐาน จากการศึกษาพบว่าคำให้การในประเภทนี้จำนวนทั้งสิ้น ๕ เรื่อง มีลักษณะเนื้อหาดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๗ แสดงลักษณะเนื้อหาในคำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังประเทศอื่น

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	รายละเอียดการเดินทาง	ธรรมเนียมการทูต	รายการสิ่งของ	การเจรจาการค้า	เหตุการณ์ในบ้านเมืองที่ไป	ลักษณะบ้านเมืองและวิถีชีวิต
๑	คำให้การทูตเขมร จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๗	-	✓	-	-	✓	-
๒	สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑-๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก. จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๗๑/๑ จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๘๗/ก/๒	✓	✓	✓	✓	✓	✓
๓	คำให้การจีนก๊กเรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาทลี จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ข. จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ก.	✓	-	✓	✓	✓	✓
๔	คำให้การพระยาราชเดชะพระยาเขมรคุมสิ่งของของนักองค์ด้วงลงไปเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๖	✓	✓	-	-	-	-
๕	คำให้การเรื่องพระยาราชเดชผู้คุมสิ่งของของนักองค์ด้วงไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๙ จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒	✓	✓	✓	-	✓	✓

สำหรับเนื้อหาที่พบในคำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังประเทศอื่น ได้แก่ รายละเอียดการเดินทาง ธรรมเนียมการทูต การเจรจาทางการค้า เหตุการณ์ในบ้านเมืองที่ไป ลักษณะบ้านเมืองและวิถีชีวิต อธิบายได้ดังนี้

### รายละเอียดการเดินทาง

รายละเอียดการเดินทางในคำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังต่างประเทศ เป็นการเล่าถึงสถานที่ต่างๆ ที่ผู้ให้การได้พบเห็นระหว่างการเดินทาง รวมทั้งระยะทาง อุปสรรคต่างๆ ที่พบ ดังเช่น คำให้การจิ้งกั เรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลิ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) กล่าวถึงเหตุการณ์ที่คณะพ่อค้าของจิ้งกับรรทุกสินค้าออกจากกรุงเทพฯ เมื่อไปถึงเมืองใหม่ หรือประเทศสิงคโปร์ในปัจจุบัน ได้แวะพัก จากนั้นจึงออกเดินทางต่อ แต่กลับพบอุปสรรคจากลมพายุทำให้เรือเกยตื้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ครั้น ณ วัน ๕ ๓ คำ ปีมะเส็งสัปตศกใช้ใบเรือออกจากเมืองใหม่ ตัดข้ามช่องเมืองเรียว ๙ วัน ถึงเกาะถึงปัวสือ เกาะเป็นรูปตะบะ เพลาพลบคำเรือเกยศิลาใหญ่ค้างอยู่ชวนกันยกมือขึ้นมีสการเทพยดา แล้วกราบถวายบังคมสมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ขอเอาพระเดชพระคุณปกเกล้าปกกระหม่อมเป็นที่พึ่งอย่าให้เรือเป็นอันตรายเลย คลื่นลมก็สงบประมาณสามยามน้ำขึ้น เรือจึงหลุดออกจากศิลาใหญ่ได้

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

นอกจากบันทึกถึงสถานที่และอุปสรรคในการเดินทางแล้ว ยังพบว่ามีการบางเรื่องกล่าวถึงระยะการเดินทางไว้อีกด้วย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

คิดระยะทางเรือไปแต่กะพงหลวง วันหนึ่งถึงเมืองพนมเปญ แต่เมืองพนมเปญไปคืนหนึ่งกับวันหนึ่งถึงเมืองโจฎก แต่โจฎกไปวันหนึ่งกับคืนหนึ่งถึงเมืองซาแดก แต่ซาแดกไปวันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ถึงเมืองล่องโห แต่ล่องโหไปคืนหนึ่งถึงเมืองสมิถ่อ ไปจากสมิถ่อ ๒ วัน ๒ คืนถึงเมืองไซ่งอน คิดแต่พนมเปญไปถึงไซ่งอนไปวันหนึ่งกับคืนหนึ่ง

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒)

### ธรรมเนียมการทูต

ในคำให้การของราชทูตที่เดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรียังประเทศต่างๆ มักจะกล่าวถึงลำดับขั้นตอนการถวายพระราชสาส์น หรือธรรมเนียมการทูตที่แตกต่างออกไปในแต่ละประเทศ ดังเช่น สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑-๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) กล่าวถึงคณะทูตไปพักที่เมืองกวางตุ้ง ทางเมืองกวางตุ้งได้ให้ความสำคัญกับพระราชสาส์นของฝ่ายไทย จึงได้นำแกงปิดทองมาอัญเชิญพระราชสาส์นขึ้นแท่น พร้อมกับขบวนขุนนาง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

วัน ๙ คำจึ่งเชิญพระราชสาส์นขึ้นทรงแกงปิดทองมีคนหามแปดคนกับสัปทน เหลืองสามคัน มีป้ายเขียนเป็นอักษรว่าจิมก้องโปก้องปันสือ ชื่อราชทูตเป็นป้ายสี่คู่ มีม้าล่อ

สองคู่ปีพาทย์เงินสำหรับหนึ่ง ธงแห่งหน้าห้าคู่ คนถือไม้แทนหวายสองคู่ ถือสายโซ่สองคู่ ถือเชือกหนึ่งสองคู่ มีคนหามเครื่องราชบรรณาการตามแก่งพระราชสาสน์ ข้าพเจ้าราชทูตอุปทูต ตรียทูต ปันสื่อ ซึ่งเกี่ยวสัพันแดง มีบังตะวันตามแห่งพระราชสาสน์ไป ครั้นแห่ขึ้นไปถึงแล้วเชิญพระราชสาสน์ เครื่องราชบรรณาการขึ้นไว้ที่กงกวน จงตั้งให้ขุนนางทหารสองคนกับเล่าเจียงแปดคนมาอยู่กำกับพิทักษ์รักษาพระราชสาสน์ๆ อยู่ที่กงกวนเข้าเย็นประโคมด้วยแตรกลองชนะ แต่เมื่อเชิญพระราชสาสน์ขึ้นไปเมืองปักกิ่งนั้นหาได้อาแตรกลองชนะขึ้นไปด้วยไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

ข้อความที่ราชทูตให้การมานี้ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับขบวนแห่งพระราชสาสน์ว่าประกอบไปด้วยสิ่งต่างๆ คือ ป้ายอักษรจีน ดนตรีประโคม คนถือไม้ สายโซ่ และเชือกหนึ่งอย่างละสองคู่ จากนั้นจึงจะเป็นผู้เชิญเครื่องราชบรรณาการตามหลังแก่งปิดทอง แล้วตามด้วยคณะราชทูตขึ้นเกี่ยวตามไป และเมื่อมาถึงยังสถานที่ที่พักพระราชสาสน์จะมีทหารจีนมาเฝ้าดูแล และมีการประโคมดนตรีทุกเช้าเย็น

นอกจากเรื่องธรรมเนียมที่เกี่ยวกับการถวายพระราชสาสน์แล้ว ยังมีการกล่าวถึงขั้นตอนการรับรองคณะราชทูต เช่น คำให้การพระยาราชเดชะ พระยาเขมรคุมสิ่งของของนักร้องคั้วลงไปเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) กล่าวถึงการจ่ายเสบียงอาหารให้แก่คณะราชทูต พร้อมกับบ่าวไพร่ไว้รับใช้ ดังนี้

ครั้น ณ วัน ๒๓ คำ อองผู้ใหญ่มารับ ข้าราชการกับสิ่งของบรรณาการไปไว้ที่โรงกงกวนในวันนั้นญวนจัดสำหรับเลี้ยงดูให้รับประทานแล้วจึงจ่ายข้าวสาร ๕ ถึง สุกกร ๒ ตั้ว เป็ดไก่ ๒๐ ตั้ว สุราไห ๑ น้ำปลา ๒ ไห เกล็ดถึง ๑ แล้วมีญวนนายไพร่ ๑๒ คน ไว้รับใช้สอย มีญวนนายไพร่ ๑๕๐ คน นั่งยามตามไพร่รักษาอยู่ ๓ วัน ด้วยบอกเข้าไปเมืองเว้

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๖)

### รายการสิ่งของ

คำให้การของราชทูต และพ่อค้า จะมีการระบุข้อมูลรายการสิ่งของอยู่ด้วยเสมอ ในกรณีของราชทูต จะเป็นสิ่งของที่พระมหากษัตริย์พระราชทานเป็นเครื่องบรรณาการไปพร้อมกับคณะทูตเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายให้กับพระมหากษัตริย์ในบ้านเมืองที่เดินทางไป ดังเช่น คำให้การเรื่องพระยาราชเดชะ ผู้คุมสิ่งของของนักร้องคั้วไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) กล่าวถึงสิ่งของที่สมเด็จพระหริรัถย์รามราชาธิราช หรือนักร้องคั้ว ถวายเป็นเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าเทียวตริกษัตริย์เวียดนาม ดังนี้

พระองค์ด้วงแต่งให้ ข้าฯ กับพระบรรณนายก คุมกระวานหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ เร่วหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ รงหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ ครั่งหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ สี่ผึ่งหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ นอระมาด ๒ ยอด หีบ ๑ งา ๒ กิ่งหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ น้ำรัก ๒๐ หม้อ ช้างพลาย สูง ๕ ศอก ๓ นิ้ว ช้าง ๑ สูง ๕ ศอก ๗ นิ้ว ช้าง ๑ (รวม) ๒ ช้าง ไปถวายเจ้าเวียงคานาม แต่ข้างนั้นให้พระยาเสนาราชกุเชน พระยาอันซาอุเทน นายไพร่ ๑๕ คนคุมช้างไปทางบก ให้ ข้าฯ ไปทางเรือ พระองค์ด้วงมีศุภอักษรให้ ข้าฯ ถูไปฉบับหนึ่ง หีบใส่ศุภอักษรทาแดงใส่ ลูกตาดวางบนพาน ๒ ชั้นประดับมุก พระองค์ด้วงมีหนังสือไปถึงองคมนตรีเมืองพนมเปญด้วย ฉบับหนึ่ง และ ข้าฯ คิดพรั่นตัวกลัวญวนจะยึดเอาไว้ แต่เป็นราชการเจ้านายใช้ก็ต้องจำไป (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓)

ส่วนในกรณีที่เป็นคำให้การของพ่อค้า รายการสิ่งของที่กล่าวถึงจะเป็นสินค้าที่นำไปค้าขายยังบ้านเมืองอื่น เช่น ในคำให้การจีนก๊ก เรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลี่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) มีการระบุถึงสินค้าที่พระสวัสดิวารีแต่งให้จีนก๊กเป็นพ่อค้าคุมไปขายยังเมืองบาหลี่ ดังนี้

๑ ข้าพเจ้าจีนก๊กนายเรือให้การว่า พระสวัสดิวารีแต่งเรือกิมฉายยาว ๑๔ วา ปาก ๔ วาล่า ๑ ให้ข้าพเจ้าเป็นนายเรือ จีนคงเป็นลำต้า จีนฉายเป็นหวยเตียว ลูกเรือ ๓๗ คน บรรทุกสินค้าเกลือ ๑๕๐ เกวียน น้ำมันมะพร้าวหนัก ๓๐๐ บาท ครั่งหนัก ๑๐๐ ทาบ น้ำตาลดำหนัก ๕๐๐ ทาบ ผ่างหนัก ๕๐๐ ทาบ แพรเงินเจ้า ๒๐ ม้วน แพรฝงสี ๓๐ พับ ไปค้าขายเมืองบาหลี่

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

### การเจรจาทางการค้า

การเจรจาทางการค้าที่พบในคำให้การ เป็นเนื้อหาที่กล่าวถึงการขอซื้อสินค้า หรือการขอลดหย่อนค่าธรรมเนียมต่างๆ เช่น สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑-๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) กล่าวถึงราชทูตไทยทำเรื่องไปยังจตุตถกษัตริย์ขุนนางเมืองกวางตุ้งเพื่อขอลดค่าธรรมเนียมค่าปากเรือ ดังความที่ว่า

แต่พุนซื่อเซงเจ้าพนักงานมีปายให้จุนจู้เจียบเข้าไปขอจัดซื้อองกระดานออกมา ต่อเรือรบเรือไล่ไว้รักษาบ้านเมืองเขตแดนเมืองปักกิ่งๆ กับกรุงพระมหานครศรีอยุธยาเป็นทางพระราชไมตรี ท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ใหญ่จึงนำเอาข้อความขึ้นกราบบังคมทูล สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมดำรัสสั่งให้ลูกเรือซื้อขายกันตามต้องการเถิด จุนจู้เจียบได้จัดซื้อองกระดานลงบรรทุกสำเนาออกมาโดยคล่องสะดวก แลเรือทรงพระราชสาส์นเรือทูตออกมาจิมก้องแต่ก่อน พระเจ้ากรุงปักกิ่งก็ให้ยกค่าเหยงค่าปากเรือให้ ครั้นถึงมรสุมเรือทรงพระราชสาส์นกลับมารับราชทูต ณ เมืองกวางตุ้งยังต้องเสียค่าเหยงค่าปากเรืออยู่ เรือทรงพระราชสาส์น

เรือทูลรงเป็นเรือราชการสำหรับไปมารับส่งราชทูต มีสินค้าออกมาเล็กน้อยจำหน่ายแต่พอ  
ได้เงินใช้สอย สินโหลหวยสิดแจกกะลาสีคนงานเป็นกำลังราชการ ขอให้จงตักหม้อเห็นกับ  
ทางไมตรีนำข้อความขึ้นกราบทูลพระเจ้ากรุงปักกิ่งขอยกค่าเหยียงค่าปากเรือ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

จากเนื้อความข้างต้น จะเห็นได้ว่าคณะราชทูตไทยได้อ้างเรื่องที่ทางไทยอนุญาตให้จีนซื้อ  
กงกระดานเพื่อนำไปใช้ต่อเรือ และเรื่องที่พระเจ้ากรุงปักกิ่งทรงยกค่าธรรมเนียมให้กับคณะราชทูต  
ดังนั้นจึงขอให้พิจารณาขวัณให้กับคณะทูตในครั้งนี้ด้วย

### เหตุการณ์ในบ้านเมืองที่ไป

เหตุการณ์ในบ้านเมืองที่ไปเป็นเนื้อหาที่ผู้ให้การเล่าถึงสถานการณ์ หรือข่าวสารต่างๆ ที่  
เกิดขึ้น โดยได้ยืมมาจากชาวเมืองนั้นๆ ดังเช่น คำให้การเรื่องพระยาราชเดช ผู้คุมสิ่งของของนักร้องค์  
ด้วงไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เล่าถึงเหตุการณ์ที่เมืองเว้ว่ามีเรือกำปั่นฝรั่งมา  
ตั้งอยู่ที่อ่าวเมืองกวางนำ แล้วจับขุนนางญวนไปสองคนเป็นเหตุให้ทางญวนต้องเสียเงินไปไถ่ตัวออกมา  
ดังข้อความต่อไปนี้

หมื่นภักดีคงถามว่า “ข้าฯ ขึ้นไปเมืองเว้ไม่มีความดอกฤ กำนันฝรั่งเข้ามาที่  
อ่าวเมืองกวางนำ ๒ ลำ ฝรั่งยิงปืนใหญ่ลำละ ๓ นัด ไพร่บ้านพลเมืองตกใจกลัว แล้วว่าที่  
เมืองบินวากำนันฝรั่งเข้ามาจอด ๓ ลำ ฝรั่งขึ้นมาหาโวจัน อันสาด ชวนให้ไปดูของในกำปั่น  
องโวจัน องอันสาดก็ลงไป ฝรั่งยึดเอาตัวไว้ในกำปั่น ฝรั่งว่าถ้าญวนเอาเงินมาให้จึงปล่อยตัว  
ไป องญวนบอกหนังสือไปเมืองเว้ เจ้าเวียคนามให้องตาทำตรีลงมาที่เมืองบินวา องตาทำตรี  
ให้เอาเงินไปให้กับฝรั่ง ก็ปล่อยตัวโวจัน อันสาดคืนมา องตาทำตรีให้จำโวจัน อันสาด  
ส่งไปเมืองเว้ แล้วหมื่นภักดีคงบอกความเท่านั้นก็เลยไป

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒)

### ลักษณะบ้านเมือง และวิถีชีวิต

ลักษณะบ้านเมืองและวิถีชีวิต เป็นเนื้อหาที่ผู้ให้การบอกเล่าถึงสิ่งต่างๆ ในบ้านเมืองที่ตน  
เดินทางไปถึง และได้พบเห็นมา เช่น กำแพงเมือง อาคารสถานที่ต่างๆ สินค้าในตลาด การทำมาหา  
กินของชาวเมือง ฯลฯ ดังตัวอย่างจาก สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑-๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไป  
กรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) ที่คณะทูตได้จดจำลักษณะของกำแพงเมืองปักกิ่งมาให้การไว้ว่า  
“...แลเมืองปักกิ่งมีกำแพงเจ็ดชั้นๆ นอกสูงประมาณเจ็ดวาหนาประมาณห้าวารากำแพงก่อนด้วย  
ศิลาสูงจากพื้นดินขึ้นมาประมาณห้าศอก พื้นนั้นขึ้นมาก่อนด้วยอิฐขนาดใหญ่ประตูเมืองสามช่องมีป้อม  
โอบประตูสามช่องมีป้อมโอบประตู มีหอรบบนประตูก่อเป็นเก๋ง...” หรือในคำให้การเรื่องพระยาราช

เดช ผู้คุมสิ่งของของนักกองค้ดวังไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) กล่าวถึงลักษณะตลาดในเมืองเว้ และการค้าขายของชาวจีนและญวนในตลาด ดังนี้

ครั้ง ฅ วัน ๙<sup>๑</sup> ค่ำ องกินเลบมาบอก ๙ข้าฯ ว่าเสด็จเทวดาให้พา ๙ข้าฯ ไปเที่ยวดูตลาด องกินเลบพา ๙ข้าฯ เดินออกไปนอกกำแพงเมืองชั้นนอก ข้ามสะพานไปหน่อยหนึ่งถึงตลาด ให้ ๙ข้าฯ นั่งอยู่ที่ร้านกลางตลาดแห่งหนึ่ง ที่ตลาดนั้นมีตึกจีนญวนประมาณ ๙ หลัง ๑๐ หลัง มีโรงจีนโรงญวนมุงกระเบื้องบังมุงจากบังติดกันไปทั้ง ๒ ฟากถนนได้เห็นประมาณข้างละ ๗๐ หลัง ๘๐ หลัง พวกจีนพวกญวนขายผ้าญวนขายแพรญวน ใบชಾಯาแดง ถ้วยชามถาดทองเหลือง น้ำชาขนม ข้าวสุกข้าวสาร สุกรเป็ดไก่ผักปลากล้วยอ้อย ของสดของชำเป็นหลายสิ่ง แต่แพรจีนผ้าขาวเทศผ้าลายเครื่องแก้วโต๊ะชั้นทองขาวทองเหลือง เครื่องใช้สอยดีมีราคานั้นหาไม่วางซื้อขายที่ตลาดไม่ ถนนตลาดกว้างประมาณ ๘ ศอก ๙ ศอก เป็นแต่พื้นดินไม่ได้ปูอิฐ ปูศิลา เมื่อ ๙ข้าฯ ไปดูนั้นจะเป็นเพลาตลาดออกฤยง ๙ข้าฯ หาได้ถามไม่ ๙ข้าฯ นั่งอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมง เห็นคนเดินไปมาที่ตลาดทั้งชายหญิงประมาณ ๑๕๐ คน ๑๖๐ คน ญวนมากกว่าจีนแขก เขมรหาเห็นเดินไปมาไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒)

#### ๔. คำให้การประเภทอื่นๆ

คำให้การประเภทอื่นๆ เป็นคำให้การที่ไม่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับกระบวนการในชั้นศาล การศึกษาสงคราม หรือบันทึกความรู้ที่ได้จากการเดินทางไปยังประเทศต่างๆ แต่เป็นคำให้การที่เป็นลักษณะจดหมายเหตุที่มีการสอบถามถึงเรื่องราวขนบธรรมเนียมประเพณี หรือที่มาของสิ่งต่างๆ เช่น คำให้การขุนโกลนพระพุทธรบาทสระบุรี จัดทำในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีมะโรงจุลศักราช ๑๑๕๖ (พ.ศ. ๒๓๒๗) เพื่อบันทึกประเพณีการรักษาพระพุทธรบาทตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยา<sup>๑๕</sup> หรือ คำให้การเฒ่าสาเรื่องหนังราชสีห์ เป็นการบันทึกคำให้การของเฒ่าสาหญิงม่ายที่อยู่ริมวัดปากน้ำในคลองบางหลวง ได้นำหนังราชสีห์มาถวาย เฒ่าสาให้การว่าหนังราชสีห์นี้เป็นของพระเจ้าเอกทัศ ซึ่งนายอุสามีของเฒ่าสาเคยเป็นมหาดเล็กได้รับพระราชทานจากพระเจ้าเอกทัศเมื่อครั้งเสียกรุง เฒ่าสาจึงนำมาถวายในรัชกาลที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๖<sup>๑๖</sup> เป็นต้น

จากการศึกษาเนื้อหาในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ามีคำให้การประเภทอื่นๆ ที่ไม่สามารถรวมอยู่กับคำให้การอีกสามประเภทได้เพียง ๑ เรื่อง คือสำเนาคำให้การนายน้อยปินตาว่าด้วยเรื่องวงศ์สกุลที่เป็นพระยาเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) เลขที่

<sup>๑๕</sup> ประชุมพงศาวดาร, เล่ม ๘, ประชุมพงศาวดารภาค ๗ และภาค ๘ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๗), จ-ฉ.

<sup>๑๖</sup> เรื่องเดียวกัน, ง.-จ.

๑๐๑ คำให้การฉบับนี้มีเนื้อหาว่าด้วยรายชื่อเจ้านายในเมืองเชียงใหม่ และเชื้อสายเจ้านายเมืองลำพูน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

	พระยาลำพูนคำตันอายุ ๔๖ ปีตาย	๑
	นายหนานมหายศเป็นพระยาอุปราช	
	อายุ ๔๑ ปี ตาย	๑
	นายขนานมหาวันเป็นพระยาราชวงศ์	
	อายุ ๔๑ ปี ๑	๑
	นายขนานลังกาเป็นพระยารัตนเมืองแก้ว	
	อายุ ๕๓ ปี มาเป็นพระยาลำพูน ตาย	๑
บุตรพระเจ้า ลำพูน	นายจอมจันพีพระยาลำพูนคำตันเสียดจารีต	
		อายุ ๕๐ ปี
	นายหนานมหาเทพ อายุ ๔๕ ปี	๑
	นายหนานกิติ อายุ ๔๕ ปี	๑
	นายน้อยปินตา อายุ ๔๑ ปี	๑
	นายหนานคำแสน อายุ ๓๖ ปี	๑
	นายหนานไชยวงศ์ อายุ ๔๐ ปี	๑
	นายหนานเสื่ออายุ ๓๕ ปี	๑
	นายหนานมหาพรหมอายุ ๒๓ ปี	๑
	นายน้อยคำใจ อายุ ๒๐ ปี	๑
	นายน้อยอินตะ อายุ ๒๓ ปี	๑
	นายหนานมหายศ อายุ ๒๒ ปี	๑
	นายน้อยรุ่ง อายุ ๒๑ ปี ไปอยู่ละคร	๑

(จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๑๐๑)

ในคำให้การระบุไว้ว่า นายน้อยปินตาเป็นผู้ให้การเมื่อปีฉลูตรีนิศก และจากข้อความข้างต้นจะเห็นได้ว่า มีการกล่าวถึงเจ้าผู้ครองเมืองลำพูนคือพระยาคำตันว่าถึงแก่พิราลัยเมื่ออายุได้ ๔๖ ปี เมื่อสืบค้นจาก “พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย” จะพบว่าพระยาลำพูนคำตันถึงแก่พิราลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ ดังความที่ว่า “...ครั้นลุศักราช ๑๒๐๓ ปีฉลู ตรีศก พระยาลำพูนคำตันว่าราชการเมืองได้ ๓ ปี ก็ถึงแก่อสัญกรรม...”<sup>๑๗</sup> จึงสันนิษฐานได้ว่าคำให้การฉบับนี้ทาง

<sup>๑๗</sup> ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๗ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), ๓๕๘.



กรุงเทพฯ ได้ให้นำตัวนายน้อยปิ่นตา ซึ่งเป็นเชื้อสายเมืองลำพูนมาให้การเกี่ยวกับเจ้านายในสายตระกูลทั้งหมดภายหลังที่พระยาลำพูนคำตันถึงแก่พิราลัย เนื่องจากในขณะนั้นหัวเมืองล้านนาเป็นประเทศราชของกรุงรัตนโกสินทร์ ทางกรุงเทพฯ จึงมีสิทธิ์ในการแต่งตั้งเจ้านายขึ้นครองเมืองสำคัญ เมื่อเจ้านายได้รับเลือกจากกลุ่มญาติวงศ์และขุนนางให้ขึ้นครองเมืองแล้ว จะต้องแจ้งข่าวมายังกรุงเทพฯ และเดินทางลงมาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อขอรับพระราชทานสัญญาบัตรและเครื่องยศ ซึ่งเท่ากับว่าพระมหากษัตริย์ไทยทรงมีสิทธิธรรมในการตั้งเจ้าเมือง และแสดงอำนาจที่เหนือกว่าล้านนา<sup>๑๘</sup> คำให้การดังกล่าวจึงแสดงถึงการสืบถามข้อมูลเกี่ยวกับเจ้านายเชื้อสายเมืองลำพูน เพื่อกำหนดผู้เหมาะสมในการขึ้นครองเมือง หรือรับตำแหน่งสำคัญต่อไปนั่นเอง

ในคำให้การดังกล่าวยังทำให้ทราบถึงข้อมูลต่างๆ ที่ไม่ปรากฏในเอกสารฉบับอื่นๆ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑. ในคำให้การนี้จัดทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ ตรงกับปีที่พระยาลำพูนคำตันถึงแก่พิราลัย และมีการระบุว่า “...พระยาลำพูนคำตันอายุ ๘๖ ปีตาย...” ข้อมูลดังกล่าวทำให้ได้ปีเกิดของพระยาลำพูนคำตันคือ พ.ศ. ๒๓๓๘ ซึ่งในเอกสารอื่น เช่น พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย ระบุว่าพระยาลำพูนคำตันครองลำพูนเพียง ๓ ปี จึงพิราลัย

๒. จากข้อความที่ว่า “...นายจอมจวนที่พระยาลำพูนคำตันเสียจาริต อายุ ๕๐ ปี...” ทำให้ทราบถึงเชื้อสายพี่น้องของพระยาลำพูนคำตันว่ามีจำนวนมากกว่าที่หนังสือ “เจ้าหลวงลำพูน” ได้กล่าวไว้ ซึ่งในหนังสือเล่มนั้นกล่าวว่าพระยาลำพูนคำตันเป็นโอรสพระองค์ใหญ่ ในบรรดาโอรสและธิดา ๕ พระองค์ในพระเจ้าบุญมาเมือง เจ้าผู้ครองนครลำพูนองค์ที่ ๒<sup>๑๙</sup> ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่ารายชื่อที่มีระบุในคำให้การนี้เป็นโอรสที่เกิดจากชายาอื่นซึ่งอาจจะเป็นคนละสายกับพระยาลำพูนคำตัน

นอกจากนี้รายชื่อในคำให้การให้ที่ยกมาในตัวอย่าง มีการระบุอย่างชัดเจนว่าทั้งหมดเป็น “บุตรพระเจ้าลำพูน” ซึ่งผู้ครองนครลำพูนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีเพียงพระเจ้าบุญมาเมืองพระองค์เดียวที่ได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อ

<sup>๑๘</sup> สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, พิมพ์ครั้งที่ ๗. (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๕๓), ๓๔๕.

<sup>๑๙</sup> วรเทวี (ณ ลำพูน) ชลวณิช, เจ้าหลวงลำพูน (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๓),

พ.ศ. ๒๓๖๖ ให้เป็นพระเจ้าลำพูนไชยพระองค์ที่ ๒<sup>๒๐</sup> มีพระนามว่า “พระเจ้าบุญมาเมือง”<sup>๒๑</sup> ต่างจากผู้ครองเมืองลำพูนยุคหลัง เช่น เจ้าหลวงน้อยอินทร์ พระยาลำพูนคำตัน เจ้าหลวงธรรมลังกา ที่ได้รับการสถาปนาจากราชสำนักกรุงเทพฯ ให้มีพระยศหน้าเป็น “พระยา” เท่านั้น



<sup>๒๐</sup> ลำดับวงศ์ของเจ้าผู้ครองนครลำพูนไชยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีจำนวนทั้งสิ้น ๙ พระองค์ ได้แก่ ๑. เจ้าเศรษฐีคำพัน (พ.ศ. ๒๓๕๗-๒๓๕๘) ๒. พระเจ้าบุญมาเมือง (พ.ศ. ๒๓๕๘-๒๓๗๐) ๓. เจ้าหลวงน้อยอินทร์ (พ.ศ. ๒๓๗๐-๒๓๘๑) ๔. เจ้าหลวงคำตัน (พ.ศ. ๒๓๘๑-๒๓๘๔) ๕. เจ้าหลวงธรรมลังกา (พ.ศ. ๒๓๘๔-๒๓๘๖) ๖. เจ้าไชยลังกาพิศาลโสภาคคุณ (พ.ศ. ๒๓๘๖-๒๔๑๔) ๗. เจ้าดาราดิเรกรัตนไพโรจน์ (พ.ศ. ๒๔๑๔-๒๔๓๔) ๘. เจ้าเหมยพินทุไพจิตร (พ.ศ. ๒๔๓๔-๒๔๓๘) ๙. เจ้าอินทยงยศโชติ (พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๕๓) และ ๑๐. พลตรี อำมาตย์โท เจ้าจักรคำขจรศักดิ์ (พ.ศ. ๒๔๕๔-๒๔๘๖)

<sup>๒๑</sup> วรเทวี (ธิดา ลำพูน) ชลวณิช, เจ้าหลวงลำพูน, ๔๖.

## บทที่ ๕

### ภาพสะท้อนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ สถาปมสังคมและวัฒนธรรม

#### จากคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่า มีเนื้อหาที่เกี่ยวกับภาพสะท้อนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ สถาปมสังคมและวัฒนธรรม ดังต่อไปนี้

#### เหตุการณ์ประวัติศาสตร์

เหตุการณ์ประวัติศาสตร์ที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ เหตุการณ์ศึกเจ้าอนุวงศ์ เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับเมืองพวน เหตุการณ์สงครามกับญวนและเขมร เหตุการณ์ในหัวเมืองมลายู เหตุการณ์ในดินแดนทางด้านเหนือ เหตุการณ์จีนตัวเหี้ยก่อกบฏ และการล่าอาณานิคมของชาวตะวันตก ดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### เหตุการณ์ศึกเจ้าอนุวงศ์

ศึกเจ้าอนุวงศ์เกิดขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าอนุวงศ์ กษัตริย์ผู้ครองเวียงจันทน์ประกาศตนเป็นอิสระจากไทย หลังจากที่เจ้าอนุวงศ์ทูลขอครัวลาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนมาอยู่ ณ เมืองสระบุรี แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่พระราชทานให้กลับคืนไป ดังนั้นเจ้าอนุวงศ์จึงยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนพลเมืองบริเวณภาคอีสานของไทยในปัจจุบัน ทำให้ทางกรุงเทพฯ ต้องยกกองทัพไปทำศึกสงคราม จากการศึกษาคำให้การในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่า มีคำให้การที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการศึกครั้งนี้ใน ๓ ประเด็น ได้แก่ การกวาดต้อนผู้คนไปเวียงจันทน์ ศึกที่เมืองนครราชสีมา และยุทธศาสตร์สำคัญในศึกสงคราม ดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### ๑. การกวาดต้อนผู้คนไปเวียงจันทน์

เจ้าอนุวงศ์เกณฑ์กองทัพส่วนใหญ่มารวมไว้ที่เวียงจันทน์ และยกทัพเข้าทางภาคอีสาน หลอกเจ้าเมืองต่างๆ ว่าจะมาช่วยกรุงเทพฯ รบอังกฤษ ถ้าหากเจ้าเมืองใดต่อต้านจะฆ่าเสีย โดยมีเป้าหมายหลักคือตีกรุงเทพฯ ถ้าตีแล้วรักษาไม่ได้ก็จะกวาดเอาทรัพย์สิน ผู้คนทั้งหมดไปเวียงจันทน์ เมื่อกองกำลังพร้อมแล้วจึงจัดกองทัพ ๓ ทပ်ใหญ่ คือ ทပ်หลวงเมืองเวียงจันทน์ ประกอบไปด้วยเจ้าอนุวงศ์และเจ้าราชวงศ์ยกมาทางเมืองนครราชสีมาและสระบุรี ทပ်จำปาศักดิ์ของเจ้าราชบุตร (โย้) ยกมาทางแถบอีสานใต้บริเวณเมืองอุบลราชธานี เขมรราชู โยโสธร ศรีสะเกษ และทပ်เจ้าอุปราชา

(ติสสะ) ยกลงมาในเขตอีสานกลางแถบเมืองกาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ และอีสานใต้บางส่วนในแถบเมืองสุรินทร์ สังขะ ขุขันธ์ เป็นต้น<sup>๑</sup>

การกวาดต้อนผู้คนไปเวียงจันทน์ที่พบในคำให้การสมัยรัชกาลที่ ๓ มีเนื้อหาเกี่ยวกับการระดมพลและการกวาดต้อนของทัพเจ้าราชวงศ์ (เจ้าเง่า) ซึ่งเป็นโอรสของเจ้าอนุวงศ์ เหตุการณ์การกวาดต้อนชาวเมืองสระบุรีและเมืองเลย และปฏิกิริยาจากชาวเมือง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### ๑.๑ การระดมพลของทัพเจ้าราชวงศ์

การระดมพลของทัพเจ้าราชวงศ์ พบในคำให้การในคัดบอกเล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) ผู้ให้การคืออ้ายปา ซึ่งเป็นชาวบ้านพันพร้าวเป็นไพร่สังกัดของราชบรม ให้การว่าเจ้าราชวงศ์ระดมไพร่พลอยู่ที่บริเวณบ้านพร้าวหรือเมืองพันพร้าวซึ่งอยู่ตรงข้ามปากแม่น้ำกับเมืองเวียงจันทน์ เจ้าราชวงศ์เกณฑ์ไพร่พล ๒,๐๐๐ คน ช้าง ๕๐๐ เชือก และม้า ๑๐๐ ตัวเศษ ดังความต่อไปนี้

อยู่ ณ วัน ๓ ๑๑ ปีกจอัฐศก อ้ายราชบรมผู้นายบอกข้าพเจ้าว่า ให้ตระเตรียมเสบียงอาหารเครื่องศาสตราวุธไว้พร้อม ณ เดือนสาม อ้ายเวียงจันทน์ อ้ายราชวงศ์ จะลงมาทำการพระบรมศพ ข้าพเจ้าจัดแจงเสบียงอาหาร เครื่องศาสตราวุธไว้ตามนายสั่ง ครั้น ณ วัน ๒ อ้ายราชวงศ์ยกมาจากเมืองเวียงจันทน์กับนายไพร่ประมาณ ๒ พัน ช้างประมาณ ๕๐๐ ม้าประมาณ ๑๐๐ เศษ แต่ปืนเครื่องศาสตราวุธจะมีมาน้อยเท่าใดไม่ทราบ ข้าพเจ้าถามอ้ายราชบรมว่าอ้ายราชวงศ์จะยกไปไหน อ้ายราชบรมว่า อ้ายราชวงศ์จะยกลงมาทำการพระบรมศพ

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ง.)

เหตุผลที่เจ้าราชวงศ์ใช้อ้างในการระดมพลคือจะนำกองทัพเวียงจันทน์ลงมาช่วยการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่กรุงเทพฯ ซึ่งความจริงงานพระบรมศพเสร็จสิ้นไปแล้วในปีระกา จ.ศ. ๑๑๘๗ (พ.ศ. ๒๓๖๘) เหตุผลดังกล่าวจึงเป็นการปิดบังมิให้ชาวหัวไหลมาถึงกรุงเทพฯ การระดมพลของเจ้าราชวงศ์ในปีจอัฐศก จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙) ที่กล่าวถึงในคำให้การ จึงเป็นการทำตามคำสั่งของเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งตัดสินใจก่อการกบฏต่อราชสำนักกรุงเทพฯ สอดคล้องกับความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ที่ระบุว่าเจ้าอนุวงศ์สั่งระดมพลที่บ้านพันพร้าวในปีจอัฐศก จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙)<sup>๒</sup>

<sup>๑</sup> สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์ลาว ๑๗๗๙-๑๙๗๕ (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, ๒๕๔๓), ๑๑๖.

<sup>๒</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๗), ๑๗.

## ๑.๒ เหตุการณ์การกวาดต้อนชาวเมืองสระบุรี

หลังจากเจ้าราชวงศ์ระดมพลที่เมืองพันพร้าว แล้วจึงยกกองทัพไปกวาดต้อนผู้คนในเมืองนครราชสีมา จากนั้นยกทัพลงมาเมืองสระบุรี แล้วให้หาตัวหัวหน้ากลุ่มลาวที่ถูกกวาดต้อนมาอยู่สระบุรีมาเข้าเฝ้า เพื่อเกลี้ยกล่อมให้กลับไปเวียงจันทน์ โดยให้เหตุผลว่าญวนและอังกฤษจะยกมาตีกรุงเทพฯ<sup>๓</sup> เหตุการณ์การกวาดต้อนครัวเมืองสระบุรีมีปรากฏในคำให้การในคัตบอกล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) ผู้ให้การคืออ้ายท้าวลาว บ่าวในเพี้ยพิมภิสาร ซึ่งถูกเกณฑ์เข้ากองทัพเจ้าราชวงศ์ ให้การไว้ดังนี้

เจ้าเวียงจันทน์จัดให้ราชบุตรกับพระยาชานนท์ พระยาอุปราชา พระยาสุโพ พระยานามหุง พระยาเมืองทอง คุมไพร ๕๐๐๐ ปืน ๔๐๐ บอก ยกลงมาทางเมืองสระบุรี ให้อุปราชาเมืองเวียงจันทน์กับเพี้ยเมืองขวา เพี้ยเมืองคำ เพี้ยเมืองเพน เพี้ยซาบฉัตติ คุมไพร ๑๐๐๐๐ ปืน ๑๑๐๐ กระบอก มาบรรจบทัพเจ้าปาศักดิ์ทางเมืองอุบล ตัวเจ้าเวียงจันทน์คุมไพร่ ๑๐๐๐๐ หนึ่ง ปืนพัน ๒๐๐ กระบอก มาทางเมืองโคราช แต่ข้าพเจ้าเจ้ากองทัพราชวงศ์ยกมาถึงบ้านขอนแก่นแขวงเมืองสระบุรี แต่ ณ วัน ๕ ๓ คำ เจ้าราชวงศ์ให้เกลี้ยกล่อมกวาดครัวเมืองสระบุรี ครัวไทย ครัวลาว ครัวจีน ชายหญิงใหญ่น้อย สองหมื่น ๖ พัน คน เจ้าราชวงศ์ พระยานามหุง คุมไพร่ ๕๐๐ คน ปืน ๔๐๐ กระบอก ป้อนกันครัวขึ้นไปส่งเจ้าเวียงจันทน์ ณ เมืองโคราช

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ข.)

ข้อมูลในคำให้การข้างต้นระบุรายชื่อแม่ทัพ และจำนวนที่เกี่ยวข้องกับการกวาดต้อน โดยมีเจ้าราชบุตรคุมทัพ ๕,๐๐๐ คน พร้อมปืน ๔๐๐ กระบอกมาจากเมืองสระบุรี และกวาดครัวได้ทั้งสิ้น ๒๖,๐๐๐ คน จากนั้นเจ้าราชวงศ์และพระยานามหุงจึงให้มีกองทหารติดตามครัวทั้งหมดไปส่งเจ้าอนุวงศ์ที่เมืองนครราชสีมา

## ๑.๓ การกวาดต้อนครัวเมืองเลย

เมื่อเจ้าราชวงศ์นำไพร่พลกวาดต้อนไปยังเมืองนครราชสีมาแล้ว ปรากฏว่าชาวเมืองนครราชสีมาถูกฮือฮาฟันกองทัพลาวจนแตกพ่าย ประกอบกับข่าวลือว่าทัพกรุงเทพฯ จะยกขึ้นมา เจ้าอนุวงศ์จึงล่าถอยไปตั้งรับที่หนองบัวลำภู ส่วนเจ้าราชวงศ์ถอยไปเมืองหล่ม (อยู่ในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ปัจจุบัน) คำให้การในคัตบอกล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) ไม่ได้กล่าวถึงสาเหตุที่มีการถอยทัพ แต่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการตั้งค่ายและการกวาดครัวเมืองเลยกลับเวียงจันทน์ ดังความต่อไปนี้

<sup>๓</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล

เจ้าราชวงศ์นั้นยกทัพไปถึงเมืองหล่มสัก ตั้งค่าย ๙ ค่าย ชักปีกการรบกันทั้ง ๙ ค่าย เจ้าราชวงศ์ให้กวาดครัวเมืองหล่มสักแลแขวงเมืองขึ้นเมืองหล่มสักไปทางบ้านนาหลัก แขวงเมืองเลย เจ้าราชวงศ์ให้เฝ้าผู้ข่าวเหยาเรือนเสีย.....เจ้าราชวงศ์ให้กวาดครัวเมืองเลย เมืองแก่นท้าว เมืองท่า แลแขวงเมืองทั้งปวง ชายหญิงใหญ่น้อย ๓๐๐ คน แต่ครัวเมืองนครไทย เมืองนครชุมมาถึงเมืองเลย ชายหญิงใหญ่น้อย ๕๐๐ คน กับครัวเมืองเลยไปทางบ้านน้ำกลิ้ง แขวงเมืองเวียงจันทน์

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ข.)

จากข้อความข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าเมืองเลยเป็นจุดรวมทัพสำคัญของทัพเจ้าราชวงศ์ในการกวาดต้อนคนกลับเวียงจันทน์ ซึ่งมีชาวเมืองอื่นจำนวนมากที่ถูกกวาดมารวมกับชาวเมืองเลย ได้แก่ เมืองแก่นท้าว เมืองท่า เมืองนครไทย และเมืองนครชุม

#### ๑.๔ ปฏิกริยาจากชาวเมือง

การกวาดต้อนไพร่พลจากเมืองต่างๆ นั้น มีปฏิกริยาจากชาวเมืองต่างกันอย่างออกไป ดังมีลักษณะต่อไปนี้

**๑.๔.๑ อพยพหลบหนี** ในคำให้การผู้ถือหนังสือไปตรวจราชการที่เมืองนางรอง จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙) หมื่นมหาสงครามผู้ให้การ กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนเจ้าอนุวงศ์ให้เจ้าราชวงศ์ยกกองทัพมากวาดต้อนผู้คนเมืองนครราชสีมา เป็นเหตุให้ชาวเมืองหนองปรือ เมืองนางรอง ตกใจข่าวศึกจึงพากันทิ้งบ้านเรือนอพยพหนีเข้าป่า ดังข้อความต่อไปนี้

ชาวบ้านหนองปรือ แขวงเมืองนางรองบอก ข้าฯ ว่า เจ้าเวียงจันทน์ยกกองทัพลงมากวาดเอาครัวเมืองนครราชสีมาไป แลราษฎรชาวบ้านหนองปรือ ชาวเมืองนางรองพากันแตกตื่นหนีเข้าป่าไปสิ้น ข้าฯ เห็นผู้ข่าวแลเรือน ณ บ้านหนองปรือไฟไหม้ผู้ข่าว ๗ เรือน ๑๓ หลัง ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๕๔ ข้าฯ กับหมื่นอภัยพินาศพากันไปเมืองนางรอง ข้าฯ ไปสำนักอยู่วัดเมืองนางรองมี พระสงฆ์ ๖ รูป สามเณร ๕ รูป ข้าฯ จึงถามพระสงฆ์ว่าไพร่บ้านพลเมืองไปข้างไหนเสียสิ้น พระสงฆ์บอกว่า เจ้าเวียงจันทน์มากวาดเอาครอบครัวเมืองนครราชสีมาไป ชาวบ้านในเมืองนางรอง กลัวเจ้าเวียงจันทน์จะมากวาดเอาครัวไปพากันหนีเข้าป่าไปสิ้น

(จ.ศ. ๑๑๘๘ เลขที่ ๑)

**๑.๔.๒ ยินยอมต่อกองทัพเวียงจันทน์** จากคำให้การพบว่ามีบางเมืองที่ยินยอมและให้ความร่วมมือกับกองทัพเวียงจันทน์ ดังเช่น เมืองสระบุรี หรือเมืองสีมูม เพราะถูกขู่บังคับ ดังเช่นกรณีของเมืองสีมูม พระยานรินทรให้การว่าตนถูกเจ้าอนุวงศ์ข่มขู่ว่าถ้าไม่ไปด้วยจะตัดศีรษะ ดังข้อความต่อไปนี้

อ้ายอนุเวียงจันทน์ใช้ให้อ้ายแก้วตำรวจกับไพร่ ๑๓ คนไปเอาตัว ๆ ข้าฯ มาหา  
อ้ายอนุเวียงจันทน์ ณ บ้านคอนสาร ตำรวจว่าถ้าไม่ไปจะตัดศีรษะเสีย ๆ ข้าฯ กลัวก็มาหา  
อ้ายอนุ ณ บ้านคอนสาร อ้ายอนุถาม ๆ ข้าฯ ว่าจะไปด้วยกันหรือไม่ไป ๆ ข้าฯ ว่าจะไปแล้ว  
(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/จ.)

**๑.๔.๓ ไมยินยอมต่อกองทัพเวียงจันทน์** คำให้การในคดีบอกเล่ม ๒ ว่าด้วย  
เรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) กล่าวถึงกรณีพระยาสุริยวงศา  
เจ้าเมืองหล่มไม่ยอมเข้ากับกองทัพเวียงจันทน์ทำให้ถูกจับตัวไปในที่สุด ดังข้อความที่ว่า

เจ้าราชวงศ์ก็ยกจากเมืองหล่มสักมาถึงเมืองเลย ตั้งค่าย ๙ ค่าย ซักปีกการรบ  
ถึงกัน เจ้าราชวงศ์ก็จับพระยาสุริยวงศาจำส่งให้อุปราชเมืองโสม คุมขึ้นไปให้เจ้าเวียงจันทน์  
ณ เมืองโคราช แต่ข่าวลือว่าเจ้าเวียงจันทน์ฆ่าพระยาสุริยวงศาเสียแล้ว  
(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ข.)

นอกจากนี้ยังพบว่าชาวเมืองบางส่วนไม่สมัครใจแต่ถูกบังคับให้ขึ้นไปเวียงจันทน์ ดัง  
ตัวอย่างจากคำให้การในคดีบอกเล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ.  
๒๓๗๐) ผู้ให้การคืออ้ายจัน เลกเสียด่วยที่เมืองหล่มถูกเกณฑ์ไปราชการทัพในทัพเจ้าราชวงศ์ ทำ  
หน้าที่เป็นผู้ควบคุมคร้วสระบุรี กล่าวไว้ว่า

ข้าพเจ้าพบไอ้เวียงจันทน์กวาดคร้วเมืองโคราช สระบุรี ทิมา ย นางรอง ที่บ้าน  
เต้าแห่งหนึ่ง บ้านคอนสาร แขวงเมืองภูเขียว ที่บ้านจอก บ้านลำภาชี แขวงเมืองโคราช  
พวกคร้วไปข้างเวียงน บ้างหาบไปทั้งกลางวันกลางคืนจะเป็นคร้วมากน้อยเท่าใดประมาณ  
มิได้ ข้าพเจ้าถามพวกคร้วว่าจะพากันไปไหน พวกคร้วบอกว่าไอ้เวียงจันทน์จะให้พากันขึ้น  
ไปเวียงจันทน์ ข้าพเจ้าเห็นพวกคร้วเดินพลางร้องไห้พลาง ข้าพเจ้าถามว่าขึ้นไปเวียงจันทน์  
แล้วทำไมจึงร้องไห้ พวกคร้วว่าไม่สมัครจะขึ้นไปอยู่เวียงจันทน์ ไอ้เวียงจันทน์ขึ้นกวาดต้อน  
ขึ้นไป แต่ที่เมืองภูเขียวนั้นครอบครัวปกติอยู่ยังหากวาดต้อนไม่

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ง.)

ชาวเมืองที่กวาดต้อนมาจึงมีทั้งส่วนที่สมัครใจและไม่สมัครใจ ทางกองทัพเวียงจันทน์ต้อง  
จัดแบ่งกำลังทหารไปควบคุมเพื่อป้องกันมิให้ลุกฮือต่อต้าน ทำให้ลดจำนวนทหารในกองทัพลง จึง  
เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เจ้าอนุวงศ์ต้องถอยทัพกลับไปในที่สุด เมื่อทราบข่าวศึกว่าทางกรุงเทพฯ ยก  
กองทัพขึ้นมาปราบปราม<sup>๔</sup>

<sup>๔</sup> สุเจน กรรพฤทธิ์, “จากเวียงจันทน์ถึงบางกอก ตามรอยเจ้าอนุวงศ์ คลิปมประวัติศาสตร์ไทย-ลาว,”  
สารคดี ๒๕, ๒๕๑ (พฤษภาคม ๒๕๕๒): ๑๔๐.

การกวาดต้อนผู้คนในเวียงจันทน์ที่ปรากฏในคำให้การสะท้อนให้เห็นถึงการระดมพลของเจ้าราชวงศ์ที่บ้านพันพร้าว โดยอ้างเหตุผลว่าจะยกลงมาช่วยการพระบรมศพที่กรุงเทพฯ เหตุการณ์การกวาดต้อนชาวเมืองสระบุรีและเมืองเลย สะท้อนให้เห็นถึงปฏิกิริยาจากชาวเมืองที่ถูกกวาดต้อน ซึ่งมีทั้งชาวเมืองที่อพยพหลบหนี ยินยอมและไม่ยินยอมต่อกองทัพเวียงจันทน์ ซึ่งยังพบว่าชาวเมืองบางส่วนไม่สมัครใจที่จะไปกับกองทัพเวียงจันทน์อีกด้วย

## ๒. คีตกที่เมืองนครราชสีมา

เมื่อกองทัพเจ้าอนุวงศ์ยกไปถึงเมืองนครราชสีมา ขณะนั้นเจ้าพระยานครราชสีมาเดินทางไปราชการที่เมืองซุซันต์ ด้วยเหตุพระยาไกรสงครามเจ้าเมืองซุซันต์วิวาทและรบกับหลวงยกกระบัตรซึ่งเป็นน้องชาย ในเวลานั้นพระยาปลัด กรมการเมืองเดินทางไปด้วย ทำให้เมืองนครราชสีมาไม่มีแต่กรมการเมืองชั้นผู้น้อยอยู่รักษา เจ้าอนุวงศ์จึงสามารถบังคับกวาดต้อนเอาครัวชาวเมืองนครราชสีมาขึ้นไปได้ ข้อมูลจากคำให้การสมัยรัชกาลที่ ๓ ทำให้เห็นภาพสะท้อนเกี่ยวกับคีตกที่เมืองนครราชสีมา ได้แก่ เหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ข่มขู่กรมการเมืองนครราชสีมา การต่อต้านทัพเวียงจันทน์ของชาวเมืองนครราชสีมา และเรื่องของเจ้าพระยานครราชสีมา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### ๒.๑ เหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ข่มขู่กรมการเมืองนครราชสีมา

เหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ข่มขู่กรมการเมืองนครราชสีมาพบในสำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) ผู้ให้การคือขุนโอด กรมการเมืองนครราชสีมา ให้การว่าเจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพมาตั้งอยู่บริเวณทะเลสาบ แล้วเข้าไปขอเบิกข้าวในเมืองนครราชสีมา จากนั้นจึงเรียกรมการเมืองไปข่มขู่ให้เข้ากับตน หากขัดขืนจะฆ่าเสีย ดังความที่ว่า

พระยายกกระบัตร หลวงเมือง หลวงนา หลวงสารอด หลวงนรา พวกนั้นออกไปหาอ้ายอนุเวียงจันทน์ แล้วอ้ายเวียงจันทน์ว่าจะเข้ากับเราหรือไม่ ถ้าไม่ยอมจะฆ่าเสีย พระยายกกระบัตร หลวงเมือง หลวงนา หลวงสารอด หลวงนรา ก็รับว่าจะเข้าด้วยอ้ายเวียงจันทน์ว่า ณ วัน ๖๑ ๓ คำ ให้ต้อนครัวออกจากเมืองให้สิ้นเชิง ถ้าผู้ใดขัดขืนอยู่จะฆ่าเสีย

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ก.)

ข้อความข้างต้นให้รายละเอียดว่าเจ้าอนุวงศ์ข่มขู่จะฆ่ากรมการเมือง ซึ่งต่างจากในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ที่กล่าวเพียงว่าเจ้าอนุวงศ์อ้างเหตุผลว่า “...เจ้าพระยานครราชสีมาเบียดเบียนไพร่พลเมืองได้ความเดือดร้อน อนุไปมาทางนี้มีแต่คนมาร้องทุกข์มิได้ขาด ให้พระยายกกระบัตรเตรียมกวาดครอบครัวขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์ให้เสร็จแต่ใน ๔ วัน...”<sup>๕</sup>

<sup>๕</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๑๘.



## ๒.๒ การต่อต้านทัพเวียงจันทน์ของชาวเมืองนครราชสีมา

การต่อต้านทัพเวียงจันทน์ของชาวเมืองนครราชสีมา ปรากฏอยู่ในสำเนา คำให้การเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) ระบุว่าเมื่อพระยาปลัด เดินทางกลับจากราชการ มาถึงเมืองนครราชสีมา เจ้าอนุวงศ์บอกกับพระยาปลัดว่า “...ครอบครัวยก ไปเมืองเวียงจันทน์สิ้นแล้ว เข้าตามไปเถิด...” พระยาปลัดจึงยอมไปกับกองทัพเวียงจันทน์ ซึ่งขณะนั้น กวาดชาวเมืองมาอยู่ที่บ้านประสาธน์ แขวงเมืองนครราชสีมา คำให้การบันทึกไว้ว่าพระยาโยธาธิบดี ประชวรกับกรมการเมืองและรวบรวมชาวเมืองเข้าต่อสู้กับกองทัพเวียงจันทน์ พระยาปลัดและ กรมการเมืองพร้อมกับชายฉกรรจ์เข้าสู่กับทัพเวียงจันทน์จนแตกพ่ายไป ดังความที่ว่า

แล้วพระยาปลัดให้หาพระยานรา พระยาโยธาธิบดีมาจากบ้านปิง พระยา โยธาธิบดี พระยาณรงค์เดช หลวงเมือง หลวงนา หลวงสารอด หลวงนรา หลวงปลัด เมืองพิมาย ปรีชาพร้อมกันจ่ารวบรวมครัวไว้ แล้วจึงฆ่าอ้ายลาวเวียงจันทน์ซึ่งกำกับครัว ประมาณ ๒ ร้อยเศษ แล้วเลื่อนครัวมาอยู่บ้านสัมฤทธิ์ แล้วว่าแต่กำลังเราผู้ชายถ้าอายอนุยก ลงมาไล่ตีชิงครัว เราก็จะออกสู้รบกับอ้ายลาวให้สิ้นฝีมือ อยู่ ณ วัน ๗ ๔ คำ อ้ายอนุให้อ้าย ลาวยกออกมาประมาณ ๑๐๐๐ เศษ ทางนั้นประมาณ ๓๐ เส้น ๔๐ เส้น จะเข้าชิงเอาครัว พระยาปลัดกรมการเมืองกับครัวชายฉกรรจ์ ๘๐๐ ก็ยกออกสู้รบกับอ้ายลาว ฆ่าอ้ายลาวตาย ประมาณ ๗๐๐-๘๐๐ ได้หอกดาบเครื่องอาวุธของอ้ายลาว

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ก.)

ชาวเมืองนครราชสีมาอพยพมาตั้งหลักอยู่ที่ทุ่งสัมฤทธิ์ หลังจากนั้นกองทัพเวียงจันทน์ยก ทัพลงมาติดตามชาวเมืองนครราชสีมา พระยาปลัด พระยาโยธาธิบดี และกรมการเมืองนำชาวเมืองสู้รบ ต่อต้านกองทัพเวียงจันทน์ สามารถฆ่าทหารเวียงจันทน์ได้ถึง ๒,๐๐๐ คน ในคำให้การบันทึกไว้ว่า

เพลเข้าตรูพระยาปลัด พระยาโยธาธิบดี กรมการเมืองต่างคนต่างยิงปืนคนละ นัด พวกครัวเข้าพันแทง พระสงฆ์เถรผู้หญิงในครัวหนุนโห่ร้องไล่อ้ายลาวแตกไม่คืนหน้า สู้ พวกครัวฆ่าเต็มฆ่าพันทุบตีแต่เพลเข้าจนบ้ายประมาณ ๒๐๐๐ คน ที่เหลือตายไม่เห็นเข้าไปทางเมืองนครราชสีมา หนีไปทางเมืองเวียงจันทน์

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ก.)

หลังจากเสร็จศึกพระยาปลัดจับทหารลาวในกองทัพได้ ๑ คน สอบถามว่าเจ้าอนุวงศ์คิด จะถอยกลับไปหรือไม่ ทหารลาวตอบว่า “...อ้ายอนุไม่กลับไปเมืองเวียงจันทน์ แล้วจะเอาเมือง นครราชสีมาเป็นโลง...” แสดงให้เห็นว่าเจ้าอนุวงศ์คิดจะใช้เมืองนครราชสีมาเป็นฐานทัพสำคัญใน การต่อสู้กับกองทัพกรุงเทพฯ และต่อมาเจ้าอนุวงศ์ให้กองทัพมาปราบพวกครัวเมืองนครราชสีมาที่ทุ่ง

สัมฤทธิ์อีกครั้ง ซึ่งขุนโอดให้การบอกเล่าถึงเหตุการณ์ไว้ว่า “...ครั้ง ณ วัน ๘<sup>๑</sup> อ้ายลาวขี่ช้างมาถึง บ้านสัมฤทธิ์ที่ครัวอยู่ ๗๐ ช้าง คนขี่ช้างมาข้างละ ๒ คน ๓ คนบ้าง พวกครัวฆ่าอ้ายลาวตาย ๗๐ คน ที่เหลืออยู่อ้ายลาวโคดช้างหนีเข้าป่าไปได้ประมาณ ๓๐ เศษ พวกครัวจับได้ช้าง ๖๐ ช้าง...”

จากข้อมูลในคำให้การจะเห็นได้ว่าวิกรรมของชาวเมืองนครราชสีมาที่ทุ่งสัมฤทธิ์ มีการบอกเล่าไว้ในคำให้การที่กล่าวถึงพระยาปลัด หลวงยกกระบัตร กรมการเมือง และชาวเมืองที่ร่วมกันต่อสู้กองทัพเวียงจันทน์ ไม่ได้มีการกล่าวถึงชื่อของคุณหญิงโมภริยาพระยาปลัดโดยตรงเหมือนกับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓<sup>๖</sup> แต่เมื่อพิจารณาคำว่า “ครัว” ที่ปรากฏในคำให้การข้างต้น พบว่า “ครัว” หมายถึง ผู้ชาย ผู้หญิง เด็ก และคนชรา คือบุคคลทั้งครอบครัวที่ถูกกวาดต้อนมา ดังนั้นคุณหญิงโมย่อมอยู่ในกลุ่มครัวชาวเมืองนครราชสีมาและได้สู้รบทัพเวียงจันทน์ในครั้งนี้ และคำให้การในคัตบอกล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) กล่าวเพียงว่าทหารเวียงจันทน์ถูกชาวเมืองฆ่าตายเป็นจำนวนมาก ดังความที่ว่า

อ้ายอนุบอกข้าพเจ้าว่าครัวเมืองโคราชซึ่งให้เพี้ยรามพิไชยคุมไพร่ ๒๐๐ คน ไปถึงบ้านสัมฤทธิ์ พวกครัวฆ่านายไพร่ตายเสียหมดแล้ว ให้อ้ายสุทธิสารคุมไพร่ ๒๐๐๐ คน มีปืน ๒๐๐ บอก ยกไปรบกับครัวโคราช ณ บ้านสัมฤทธิ์ อ้ายสุทธิสารแตกหนีมา พวกครัวฆ่านายไพร่ตายเป็นอันมาก

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/จ.)

### ๒.๓ เรื่องของเจ้าพระยานครราชสีมา

เรื่องราวของเจ้าพระยานครราชสีมาในช่วงที่เกิดศึก สำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) ให้ข้อมูลว่าขุนโอดพบกับนายยู นายชูป่าวเจ้าพระยานครราชสีมา จึงไต่ถามข่าวคราว ทำให้ทราบเรื่องราวเจ้าพระยานครราชสีมาไประงับเหตุวิวาทที่เมืองขุขันธ์แต่พระยาไกรสรสงครามต่อต้าน จึงต้องหนีไปเมืองสวายจิกในเขมร โดยคิดจะพาครอบครัวไปที่เมืองพระตะบอง ก่อนจะหนีมากรุงเทพฯ ดังความต่อไปนี้

พระยาไกรสรสงครามเมืองขุขันธ์ยกทัพมาประมาณคน ๕๐๐๐ เศษ รบกันกับเจ้าพระยานครราชสีมา เห็นจะต่อต้านมิได้ เลื่อนครัวลงไปเมืองสวายจิก ๆ ข้าฯ ถามว่าพระยานครราชสีมาเลื่อนลงไปสวายจิกแล้วจะต่อไปข้างไหน นายยู นายชูป่าว บอก ๆ ข้าฯ ว่าเจ้าพระยานครราชสีมาจะพาครัวไปฝากพระยาอภัยภูเบศร์เมืองปัตบองไว้ แล้วเจ้าพระยานครราชสีมาจะไปกรุงเทพฯ

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ก.)

<sup>๖</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๑๙.

อย่างไรก็ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ระบุว่าเมื่อสมเด็จพระอมรินทราบราชวังบวรมหาศักดิพลเสพยกทัพมาถึงเมืองนครราชสีมา เจ้าพระยานครราชสีมาทราบเรื่องจึงออกจากเมืองสวายจิกมาเข้าเฝ้า สมเด็จพระอมรินทราบราชวังบวรมหาศักดิพลเสพจึงให้อยู่เกลี้ยกล่อมผู้คนในเมืองนครราชสีมาให้ตั้งเดิม<sup>๗</sup>

ภาพสะท้อนจากคำให้การเกี่ยวกับศึกที่เมืองนครราชสีมาทำให้เห็นว่าเจ้าอนุวงศ์ใช้วิธีข่มขู่ว่าจะฆ่ากรมการเมืองเพื่อให้เข้ากับกองทัพเวียงจันทน์ จึงเป็นเหตุให้ข้าราชการและชาวเมืองนครราชสีมาเกิดการต่อต้าน โดยสู้รบกับทัพเวียงจันทน์ที่บ้านประสาธน์และที่ทุ่งสัมฤทธิ์ ซึ่งในกรณีทุ่งสัมฤทธิ์ไม่มีการกล่าวถึงวีรกรรมของคุณหญิงโมดังที่กล่าวไว้ในเอกสารอื่น อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงเรื่องของเจ้าพระยานครราชสีมาในช่วงเหตุการณ์ศึกว่าเจ้าพระยานครราชสีมาไปราชการที่เมืองขุขันธ์และถูกเจ้าเมืองขุขันธ์ต่อต้าน จึงต้องหนีไปเมืองสวายจิก

### ๓. ยุทธศาสตร์สำคัญในศึกสงคราม

หลังจากเจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจถอนทัพจากเมืองนครราชสีมา เนื่องจากครีวชาวเมืองลุกฮือต่อต้าน และมีข่าวว่ากองทัพกรุงเทพฯ จะยกขึ้นมาปราบปราม เจ้าอนุวงศ์จึงไปตั้งรับอยู่ที่บริเวณจังหวัดหนองบัวลำภูในปัจจุบัน ซึ่งถือว่าเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญก่อนจะเข้าเมืองเวียงจันทน์ หากบริเวณนี้ถูกโจมตีแตกพ่าย เวียงจันทน์จะอยู่ในภาวะอันตราย โดยมีค่ายหลัก ๔ ค่าย คือ ค่ายหนองบัวลำภูของพระยารินทร์เจ้าเมืองสีมูม ค่ายช่องข้าวสารของเจ้าอนุวงศ์ ค่ายตำบลสนมของพระยาเชียงสา และค่ายช่องหัวแตกของแม่ทัพกองคำ<sup>๘</sup> ภาพสะท้อนเกี่ยวกับยุทธศาสตร์สำคัญในศึกสงครามจากคำให้การสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้แก่ การตั้งค่ายในจุดยุทธศาสตร์สำคัญของทัพเวียงจันทน์และการโจมตีค่ายของฝ่ายไทย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### ๓.๑ การตั้งค่ายในจุดยุทธศาสตร์สำคัญของทัพเวียงจันทน์

คำให้การในคัตบอกล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) กล่าวถึงการตั้งค่ายในจุดยุทธศาสตร์สำคัญของทัพเวียงจันทน์ ผู้ให้การคือพระยารินทร์เจ้าเมืองสีมูม หรือเมืองจตุรัส ให้การว่าบริเวณช่องข้าวสาร (ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่ระหว่างบ้านนาด่าน อำเภอสุวรรณคูหา จังหวัดหนองบัวลำภู กับบ้านหนองแวง อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี) เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญที่เจ้าอนุวงศ์มั่นใจเป็นอย่างยิ่งในการจะรับมือกับกองทัพกรุงเทพฯ ดังข้อความที่พระยารินทร์ให้การว่า “...เมื่ออ้ายอนุยังอยู่ที่ค่ายข้าพเจ้านั้น ว่ากับอ้ายสุทธิสารกับ

<sup>๗</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๒๒-๒๓.

<sup>๘</sup> สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์ลาว ๑๗๗๙-๑๙๗๕, ๑๒๑-๑๒๒

ข้าพเจ้าผู้มีชื่อว่าการคิดครั้งนี้จะรับให้หยุดที่เขาช่องแคบบ้านข้าวสาร จะเอาภูเขาเป็นโลงสู้อย่าไม่ถอยแล้วเป็นอันขาด...”

นอกจากนี้ในคำให้การระบุว่าเจ้าอนุวงศ์แต่งตั้งให้พระยานรินทร์เป็นเจ้าเมืองหนองบัวลำภู และตั้งค่ายรักษาอยู่ในบริเวณนั้น โดยมีไพร่พล ๘๐๐ คน มีปืนคาบศิลา ๓๐๐ กระบอก สำหรับรักษาค่าย รวมทั้งครัวชาวโคราชอีก ๗๐ คน และเจ้าอนุวงศ์ยังสั่งให้เจ้าราชวงศ์ และเจ้าเมืองชลบทหน้าไพร่พลลงมาสมทบเพิ่มเติม สะท้อนให้เห็นถึงการวางกำลังในจุดยุทธศาสตร์อย่างแน่นหนา ดังข้อความที่ว่า

แล้วอายอนุกกับอายสุทธีสารข้าพเจ้าก็พากันขึ้นมาถึงบ้านหนองบัวลำภู อายอนุกตั้งให้เป็นเจ้าเมืองหนองบัวลำภู แล้วอายอนุกจัดแจงให้ตั้งค่ายไม้จริงยาว ๓๐ เส้นกว้าง ๑๖ เส้นอายอนุกจัดให้ข้าพเจ้ากับอายปลัดหนองบัวลำภูคนเก่า อ้ายวรจักรบ้านบัว อ้ายธรรมวงศ์บ้านเทวี อ้ายอุปราชบ้านภูเวียง อ้ายวรวงศ์บ้านโหมโคด อ้ายตะนามบ้านลำภู คุมไพร่พันแปดร้อยคน ปืนคาบศิลา ๓๐๐ บอกอยู่รักษาค่าย แล้วอายอนุกจัดครัวเมืองโคราชที่ไว้ใจได้ให้ข้าพเจ้าสามสิบครัว ชายหญิงประมาณ ๗๐ คน กับครอบครัวข้าพเจ้าพันเศษอยู่กับข้าพเจ้า แต่ครัวอายมีชื่อทั้งนี้บ้านใครใคร้อยู่ ครั้นอายอนุกกลับขึ้นไปถึงบ้านสัมป่อย ให้อายราชวงศ์ เจ้าเมืองชลบทกับไพร่ครัวฉกรรจ์ ๖๐๐ คน กับปืนคาบศิลา ๗๐ บอก กลับลงมาอยู่รักษาค่ายกับข้าพเจ้าเข้ากัน ไพร่ฉกรรจ์ ๒๓๐๐ คน ครัว ๘๐๐ คน ปืนคาบศิลา ๑๕๐ บอก

(จ.ศ. ๑๑๘๕ เลขที่ ๑๑/จ.)

### ๓.๒ การโจมตีค่ายเวียงจันทน์

กองทัพหลวงจากกรุงเทพฯ ซึ่งนำโดยทัพพระยาจำแลนยากร พระยาปลาโหม-ราชเสนา พระยาพิไชยบุรินทร์า พระยาณรงค์วิไชย เจ้าพระยามหาโยธา และกองโจรพระองค์เจ้าขุนเณร ยกมาทางบ้านสามหมอ และเข้าตีค่ายใหญ่เวียงจันทน์ซึ่งตั้งอยู่ที่หนองบัวลำภู และสามารถจับตัวพระยานรินทร์เจ้าเมืองได้ ในคำให้การในคัดบอกเล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๕ (พ.ศ. ๒๓๗๐) พระยานรินทร์กล่าวถึงเหตุการณ์ครั้งนี้ไว้ว่ากองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นมาตีกองทัพลาวที่เขาสามหมอแตก เจ้าอนุวงศ์มีหนังสือให้พระยานรินทร์ขนข้าวสารจากหมู่บ้านตามระยะทางก่อนที่จะถึงค่ายหนองบัวลำภูมารวมไว้ ถ้าขนไม่ทันให้เผาทิ้ง พระยานรินทร์จึงไปขนข้าวที่บ้านลาด ต่อมาเมื่อทหารกองหน้าทัพเวียงแตกทัพหนีมาแจ้งข่าวศึก พระยานรินทร์ส่งคนไปแจ้งเจ้าอนุวงศ์ให้คิดอ่านต่อไป ในที่สุดกองทัพกรุงเทพฯ ยกมาที่ค่ายหนองบัวลำภู พระยานรินทร์กับปลัดเมืองสั่งไพร่พลให้ยิงโต้ตอบกับกองทัพกรุงเทพฯ ตั้งแต่บ่ายจนถึงเช้าของวันรุ่งขึ้น พระยานรินทร์เห็นว่าด้านทัพกรุงเทพฯ ไม่ได้จึงตัดสินใจหนีออกมาแต่ถูกจับได้ ดังข้อความต่อไปนี้

ครั้ง ๓ วันเดือน ๕ ข้างขึ้นไพร่ลาว ๒๐ คน ซึ่งอายอนูให้มานั่งทางอยู่เขาสาม  
มอแตกหนีกลับขึ้นมาแจ้งความว่ากองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นมาถึงเขาสามมอ ได้รับกับ  
กองทัพหน้าๆ ฆ่าลาวตัวนายตายคนหนึ่งจับไพร่ได้คน ๑ อ้ายปลัดจัตนายไพร่ ๑๐๐ เศษ  
ปืนคาบศิลา ๓๐ บอกลงไปสืบกองทัพแต่ก่อนนั้น อ้ายอนูมีหนังสือมาถึงให้ข้าพเจ้าขนข้าว  
ตามบ้านระยะทางเข้ามาไว้ในค่าย ถ้าชนไม่ทันให้คนไปเผาเสีย ครั้ง ๓ วัน ๗ ๖ ค่ำ  
ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดคุมไพร่ ๔๐๐ คน ปืนคาบศิลา ๔๙ บอกกับข้างสี่สิบเข็องกลงไปขนข้าว  
ณ บ้านลาด ครั้งเพลาประมาณ ๒ ยามเศษ อ้ายมีชื่อลาวกองหน้าที่ภูเวียงแตกหนีมา  
ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดกลับมา ณ เพลากลางคืนถึงค่ายหนองบัวลำภู รุ่งขึ้นเพลาเช้าข้าพเจ้า  
กับอ้ายปลัดคนมีชื่อ ผ่อนครี้ออกจากค่ายไป แต่ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดคนมีชื่อ นายไพร่  
๑๘๐๐๐ อยู่รักษาค่าย ข้าพเจ้าจึงใช้ให้กองตระเวนซึ่งหนีมาไปบอกความกับอ้ายอนูว่า  
กองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นมามากให้เร่งคิดอ่านเถิด อ้ายลาวที่ขึ้นไปยังหากลับลงมาไม่

ครั้ง ๓ วัน ๗ ๖ ค่ำ เพลาบ่ายกองทัพยกขึ้นมาถึง ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดกำกับ  
รักษาหน้าที่ คนด่านยิงชุกันจนรุ่งขึ้นเพลาเช้า ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดคนมีชื่อแตกออกจาก  
ค่ายต่างคนต่างหนี แลกองทัพจับข้าพเจ้ากับหลานชายข้าพเจ้าคนหนึ่งไพร่ ๑๐ คน

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/จ.)

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ บรรยายว่าหลังจากจับตัวพระยา  
นรินทร์ ทางกองทัพกรุงเทพฯ ใช้วิธีเกลี้ยกล่อมให้สวามิภักดิ์ แต่พระยานรินทร์ไม่ยอม จึงลงโทษให้ใส่  
ขังแทงตาย<sup>๔</sup>

เจ้าอนุวงศ์ตั้งหลักสู้กับกองทัพกรุงเทพฯ ที่บริเวณช่องเขาสาร กองทัพกรุงเทพฯ นำโดย  
กรมหมื่นนครไชยธิดาตามไปที่ทุ่งสัมปอญ ขณะนั้นกองทัพเวียงจันทน์ได้เปรียบเพราะมีกำลังหนุนจากช่อง  
เขาสารจึงสามารถล้อมทัพกรุงเทพฯ ไว้ ๗ วันจนขาดเสบียง แต่กองทัพหนุนของกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ยก  
มาช่วยไว้ทันท่วงที และสามารถตีค่ายเวียงจันทน์ที่ช่องเขาสารจนแตกพ่ายในที่สุด ในคำให้การในคดี  
บอกเล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) กล่าวว่าเจ้า  
อนุวงศ์จะกลับไปเตรียมพร้อมที่เวียงจันทน์ จึงสั่งให้เจ้าราชวงศ์และขุนนางเวียงจันทน์คุมไพร่พลสู้รบ  
กับไทยให้ถึงที่สุด พร้อมกับคาดโทษว่าถ้าจับเชลยไทยมาไม่ได้ อย่ากลับมาบ้านเมือง ถ้ากลับมาจะ  
ประหารชีวิต

เจ้าเวียงจันทน์จึงให้เจ้าราชวงศ์กับพระยาขานนท พระยาสุโผ พระยาอุปราชา  
เจ้าเมืองของ เพี้ยเชียงโต เพี้ยเมืองชาย คุมไพร่ ๕ พัน ปืน ๔๕๐ บอก ปืนหลักบอก ๑ เชือก

<sup>๔</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล  
ที่ ๓, ๒๔.

คนละเส้น ให้ไปตีเสียให้ยับจับไทยมาให้จงได้ แล้วคาดโทษมาว่าถ้าไม่ได้อย่าให้กลับมา  
บ้านเมือง ถ้ากลับมาจะตัดศีรษะเสีย เจ้าเวียงจันทน์จะกลับคืนไปจัดแจงบ้านเมือง

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ข.)

เนื้อความในข้างต้น เจ้าอนุวงศ์บอกแก่ทหารว่าตนจะไป “จัดแจงบ้านเมือง” ตั้งรับที่  
เวียงจันทน์ แต่ความจริงแล้วเจ้าอนุวงศ์หนีไปรวบรวมทรัพย์สินสมบัติ และพาครอบครัวหนีไปพึ่งญวน  
ผ่านทางเมืองลำน้ำ หรือที่ญวนเรียกว่าแ่งอาน ต่อมากองทัพกรุงเทพฯ สามารถยึดเมืองเวียงจันทน์ได้  
ทั้งหมด แต่ปรากฏว่าเจ้าอนุวงศ์กวาดเอาทรัพย์สินของมีค่าไปหมดแล้ว และสิ่งใดที่เอาไปไม่ได้ก็  
ทำลายทิ้งน้ำจนหมด ทำให้ฝ่ายไทยได้เพียงแค่เปลือกเมืองเวียงจันทน์ ทางกองทัพไทยจึงทำได้  
เพียงแต่กวาดต้อนชาวเวียงจันทน์ลงมา ส่วนเจ้าอนุวงศ์นั้น ภายหลังกลับมายึดเมืองเวียงจันทน์ใน  
พ.ศ. ๒๓๗๑ ทางกรุงเทพฯ จึงส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีเป็นแม่ทัพมาปราบปราม จนยึดเมือง  
เวียงจันทน์คืนได้ และเผาทำลายเมืองไม่ให้เป็นฐานที่มั่นต่อไป และสามารถจับตัวเจ้าอนุวงศ์ลงมา  
ลงโทษที่กรุงเทพฯ ได้ในที่สุด

ข้อมูลจากคำให้การจึงสะท้อนให้เห็นว่ากองทัพเวียงจันทน์วางจุดยุทธศาสตร์สำคัญใน  
การป้องกันกองทัพกรุงเทพฯ ไว้ที่ช่องเขาสาร ซึ่งเจ้าอนุวงศ์มีความมั่นใจว่าทัพกรุงเทพฯ ไม่สามารถ  
โจมตีได้ อีกทั้งยังตั้งค่ายหนองบัวลำภูให้พระยานรินทร์เจ้าเมืองสีมมเป็นผู้รักษาค่าย ต่อมาทัพ  
กรุงเทพฯ ยกมาโจมตีค่ายหนองบัวลำภูจนแตกพ่าย และจับตัวพระยานรินทร์ได้ จึงยกทัพขึ้นมาที่ค่าย  
ช่องเขาสาร และตีค่ายแตก ทำให้เจ้าอนุวงศ์หนีกลับไปเวียงจันทน์

### เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับเมืองพวน

พวน เป็นกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่งในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว พูดภาษาตระกูล  
ไทย-ลาว สำเนียงพวน มีหลักแหล่งเดิมอยู่ที่เมืองพวนใกล้ทุ่งไหหิน แขวงเชียงขวาง ใกล้กับพรมแดน  
ลาว-เวียดนาม<sup>๑๐</sup> ประวัติศาสตร์ของเมืองพวนที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า  
เจ้าอยู่หัว ได้แก่ เหตุการณ์เหตุการณ์สมัยเจ้าชมพู เหตุการณ์สมัยเจ้าน้อยและเจ้าสาน ดังรายละเอียด  
ต่อไปนี้

#### ๑. เหตุการณ์สมัยเจ้าชมพู

ประวัติศาสตร์พวนสมัยเจ้าชมพู พบในคำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวงพระบาง  
จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) คำให้การฉบับนี้ไม่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่กล่าวถึง

<sup>๑๐</sup> เจ้าคำหลวง หน่อคำ, **ประวัติศาสตร์เมืองพวน**, แปรจาก ประวัติศาสตร์อาณาจักรพวน. แปลโดย  
พันธุ์ทิพย์ ธีระเนตร และสมชาย นิลอาธิ, สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ (ปราจีนบุรี: ศาลามโหสถ, ๒๕๕๕), (๓๐)-  
(๓๒).

เมืองพวนในสมัยของเจ้าชมพู่ ขณะนั้นเมืองเชียงขวางขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์ ตรงกับรัชกาลที่ ๑ ของไทย และเจ้านันทเสนครองเมืองเวียงจันทน์ ทำให้การฉบับนี้ทำขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ เนื่องจากผู้บันทึกคำให้การเขียนคำนำหน้าชื่อว่า “อ้ายอนุ” ซึ่งเอกสารสมัยรัชกาลที่ ๓ จะใช้คำนี้เรียกหลังจากเหตุการณ์ที่เจ้าอนุวงศ์ประกาศแยกตัวออกจากไทย

เจ้าชมพู่ หรือที่ในคำให้การบันทึกว่า “เจ้าชมพู่” ขึ้นครองเมืองเชียงขวางต่อจากเจ้าหน่อคำ ซึ่งหายสาบสูญไป เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ หลังจากครองเมืองได้ราว ๔-๕ เดือน ในคำให้การได้บันทึกเหตุการณ์ไว้ว่า “กวางฮับ” ขอกำลังสนับสนุนจากหลวงพระบางมาตีเชียงขวาง แต่พวกเชียงขวางออกต้านทัพหลวงพระบางไว้ได้ ดังข้อความต่อไปนี้

เจ้าชมพู่ได้เป็นเจ้าเมืองเชียงขวางได้ ๔ เดือน ๕ เดือน กวางฮับจึงขอกองทัพเจ้าวงศ์เจ้าเมืองหลวงพระบางยกมาตีเมืองเชียงขวาง พวกเมืองเชียงขวางตีกองทัพเมืองหลวงพระบางแตกหนีกลับไปเมืองหลวงพระบาง เจ้าวงศ์เจ้าเมืองหลวงพระบางจึงมีหนังสือมาแจ้งเจ้าเมืองเชียงขวางว่าจะขอเป็นบ้านพี่เมืองน้องกันต่อไป

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๓)

หนังสือประวัติศาสตร์เมืองพวน ของเจ้าคำหลวง หน่อคำ อธิบายเหตุการณ์ดังกล่าวไว้ว่า กวางฮับ ขุนนางญวนได้ก่อกบฏขึ้นและหนีมาขอกำลังจากเจ้าเมืองหลวงพระบาง เมื่อขอกำลังได้จึงเดินทางผ่านไปทางเชียงขวาง แต่เชียงขวางไม่ยอมให้ผ่าน จึงสู้รบกับกองทัพหลวงพระบางจนแตกพ่าย และในปีต่อมาคือ พ.ศ. ๒๓๒๗ เจ้าชมพู่สร้างหอคำที่เมืองเชียงขวาง และประกาศตนไม่ขึ้นกับเวียงจันทน์<sup>๑๑</sup> เมื่อเจ้าสุริยวงศ์แห่งหลวงพระบางสิ้นพระชนม์ เจ้านันทเสนเมืองเวียงจันทน์ได้ยกกองทัพไปตีเมืองหลวงพระบาง และยกมาตีเมืองเชียงขวาง ในคำให้การบันทึกเหตุการณ์ตอนนี้ไว้ว่า

ครั้งนั้นเจ้าวงศ์ตาย ที่เมืองหลวงพระบางนั้นผู้ใดจะเป็นเจ้าเมือง ซ้ำๆ หาไม่รู้ไม่ เจ้าวงศ์ตายอยู่มาแล้วเจ้าเมืองเวียงจันทน์ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองพวนแตก เจ้านันทเสนกวาดเอาเอาครอบครัวมา ณ เมืองเวียงจันทน์ แต่เจ้าชมพู่เจ้าเมืองเชียงขวางนั้นหนีไปอยู่หัวพันทั้งหก รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่งเจ้านันทเสนยกไปตีเมืองหลวงพระบางได้ เจ้านันทเสนจึงแต่งให้เจ้าแก้วเมืองเวียงจันทน์ไปเกลี้ยกล่อมเจ้าชมพู่ให้กลับมาอยู่บ้านเมืองเหมือนแต่ก่อน

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๓)

เมื่อทัพเวียงจันทน์มาตีเมืองเชียงขวาง เจ้าชมพู่ได้หนีไปอยู่ที่แขวงหัวพันทั้งหก แต่ต่อมาทัพเมืองเวียงจันทน์ได้ติดตามไปจับตัวเจ้าชมพู่ได้ ซึ่งพงศาวดารย่อเวียงจันทน์ระบุไว้เพียงว่า “...ฮวด (ถึง) ๑๕๐ ปีเปิกสัน (พ.ศ. ๒๓๓๑) เมืองหลวง (พระบาง) แตก เดือน ๖ เจ้าฝ่ายหน้าตายแล เอาเจ้า

<sup>๑๑</sup> เจ้าคำหลวง หน่อคำ, ประวัติศาสตร์เมืองพวน, ๙๒.

ชุมภูลงมาแต่เมืองขวางปีเดียวกันนั้นแล...”<sup>๑๒</sup> ส่วนหนังสือประวัติศาสตร์เมืองพวน ของเจ้าคำหลวง หน่อคำ กล่าวเพียงว่าเจ้านันทเสนให้เจ้าแก้วยกทัพไปตีเมืองพวนแล้วจับตัวเจ้าชมพูได้<sup>๑๓</sup> แต่ใน คำให้การที่นำมาศึกษานี้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนจับเจ้าชมพูอย่างละเอียดว่า

เจ้าชมพูจึงออกมาหาเจ้าแก้ว แล้วเจ้าชมพูจึงแต่งให้ท้าวเพี้ยคุมน้องสาว เจ้าชมพูกับข้างลงมาให้เจ้านันท แต่เจ้าชมพูกับเจ้าแก้วนั้นตามลงมาภายหลัง ครั้นเจ้าชมพู มาถึงเมืองหังแล้ว เจ้าแก้วจึงให้จับเจ้าชมพูจ่าตรวนลงมา ณ เมืองเวียงจันทน์ เจ้านันทให้ ถอดตรวนเจ้าชมพูเสียเอาตัวเจ้าชมพูไว้ ณ เมืองเวียงจันทน์ เจ้านันทให้เจ้าโพธิสารเมือง พวนเป็นเจ้าเมืองเชียงขวาง

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๓)

จากคำให้การจะเห็นได้ว่าเจ้าชมพูได้ยินยอมที่จะกลับไปสวามิภักดิ์เวียงจันทน์ดั้งเดิม จึง ยอมถวายน้องสาวแต่เจ้านันทเสน แต่กลับถูกเวียงจันทน์ซ่องกลอุบายจับกุม ด้วยเหตุนี้เจ้าชมพูจึงถูก จองจำในที่สุด ทางเวียงจันทน์ได้ตั้งเจ้าโพธิสาร โอรสของเจ้าหน่อเมืองขึ้นครองเมืองแทน

หนังสือประวัติศาสตร์เมืองพวน ของเจ้าคำหลวง หน่อคำ ระบุว่าหลังจากนั้นเจ้าเชียง พระอนุชาเจ้าชมพูได้ขอหนังสือให้เจ้าฟ้าแก้วยกทัพมาช่วย เมื่อตรวจสอบพบว่าเป็นกลุ่มยวนไกรเชิน ที่ครองอำนาจเวียดนามฝ่ายเหนือซึ่งมี “องลองเยียง” เป็นผู้นำ<sup>๑๔</sup> ทัพยวนไกรเชินได้ยกกองทัพมาตี เมืองเวียงจันทน์แตกในปี พ.ศ. ๒๓๓๓ ในคำให้การได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนี้ไว้ว่า เจ้าโพธิสารไม่ได้ แฉ่งเวียงจันทน์ เจ้านันทเสนที่โรธจึงประหารเจ้าโพธิสาร และเมื่อยวนไกรเชินบุกตีเมืองเวียงจันทน์ ได้ เจ้านันทเสนต้องหนีไป ยวนช่วยเจ้าชมพูมาได้ ตั้งข้อความต่อไปนี้

ยวนยกกองทัพลงมาตีเมืองเวียงจันทน์ เจ้านันทแตกหนีข้ามปากแม่น้ำโขงมา พากข้างนี้ ยวนจึงเอาตัวเจ้าชมพูกลับคืนไป ตั้งเจ้าชมพูไปเกลี้ยกล่อมกวาดเอาครอบครัว อยู่ ณ ลาดทอง ใกล้เมืองพวน ทางเข้าซัวเพล ยวนแบ่งกองทัพให้อยู่กับเจ้าชมพู ๕๐๐ คน ๖๐๐ คน

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๓)

หลังจากยวนไกรเชินช่วยเจ้าชมพูไปได้แล้ว ในคำให้การกล่าวว่า เจ้านันทเสนขอกำลัง จากกรุงเทพฯ ไปช่วยรบ เมื่อตรวจสอบกับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ พบว่ามี

<sup>๑๒</sup> “พงศาวดารย่อเวียงจันทน์,” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก**, เล่ม ๙ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), ๑๘๑.

<sup>๑๓</sup> เจ้าคำหลวง หน่อคำ, **ประวัติศาสตร์เมืองพวน**, ๙๒.

<sup>๑๔</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๒๖), ๑๔๑.



การกล่าวเพียงว่าทัพเวียงจันทน์รบกับญวนไกรเซ็นและทัพพวนชนะ จับเชลยส่งมาที่กรุงเทพฯ<sup>๑๕</sup> ข้อมูลในคำให้การจึงบอกรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับการส่งกองทัพจากกรุงเทพฯ ไปช่วย ดังนี้

เจ้านันทจึงบอกขอกองทัพกรุงเทพฯ ให้ยกขึ้นไปช่วย จึงโปรดให้จมีนเสมอใจที่เป็นพระยาศรีอัครราชกับเจ้าอิน อ้ายอนุ ยกขึ้นไปเวียงจันทน์แต่จะเป็นคนมากน้อยเท่าใดหาทราบไม่ ครั้นกองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปถึงลาดทอง เจ้าชมภูก็พากองทัพญวนถอยไป เจ้านันทจึงให้กวาดเอาครอบครัวเมืองพวนมารวมไว้ใกล้เมืองลาดทองได้ ๒ เดือน ญวนก็ยกกองทัพมาอีกเจ้านันทจึงให้กวาดครอบครัวเมืองพวนลงมา ณ กรุงเทพฯ

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๓)

ข้อความข้างต้นได้ระบุชื่อแม่ทัพฝ่ายกรุงเทพฯ คือพระยาศรีอัครราช ซึ่งขณะนั้นยังเป็นขุนนางตำแหน่งจมีนเสมอใจ ขึ้นไปร่วมกับ เจ้าอินทวงศ์ และเจ้าอนุวงศ์รบกับทัพญวนและทัพเชียงใหม่ และกวาดต้อนชาวพวนลงมายังกรุงเทพฯ และคำให้การก็สิ้นสุดในเหตุการณ์นี้ สำหรับเจ้าชมภูนั้น ในหนังสือประวัติศาสตร์เมืองพวน ของเจ้าคำหลวง หน่อคำ ระบุว่าถูกจับได้พร้อมกับชายาในช่วงเจ้าอินทวงศ์ครองเมืองเวียงจันทน์ และถูกกักขังจนสิ้นพระชนม์

เหตุการณ์ในคำให้การที่ไทยส่งกองทัพไปช่วยเวียงจันทน์รบพวนนั้นแสดงให้เห็นถึงความพยายามของราชสำนักสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในการแทรกแซงอิทธิพลทางการเมืองในอาณาจักรล้านช้าง และเห็นถึงการกวาดต้อนผู้คนซึ่งถือเป็นทรัพยากรสำคัญมาไว้ในอาณาจักร หลังจากที่พลเมืองส่วนใหญ่ถูกกวาดต้อนไปพม่าในเหตุการณ์เสียกรุงครั้งที่ ๒ นั้นเอง

## ๒. เหตุการณ์สมัยเจ้าน้อยและเจ้าสาน

หลังจากสมัยเจ้าชมพู เมืองเชียงขวางมีเจ้าผู้ครองสืบมาคือ เจ้าเชียง เจ้าน้อย และเจ้าสาน ในสมัยของเจ้าน้อยและเจ้าสาน ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่เมืองเชียงขวางอยู่ในเขตอิทธิพลของญวน ซึ่งคำให้การเพี้ยเทียมชายเมืองพวนเกี่ยวกับเรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เป็นคำให้การของขุนนางพวน คือเพี้ยเทียมชายและเพี้ยศรีหนาม บอกเล่าบันทึกถึงเหตุการณ์ในช่วงนี้ไว้อย่างละเอียด

สาเหตุที่ญวนมีอิทธิพลเหนือเมืองเชียงขวางนั้นมีสาเหตุสำคัญมาจากเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ประกาศตัวเป็นอิสระจากไทย และหนีไปอยู่เมืองลำน้ำของญวน จึงยกหัวเมืองเชียงขวางซึ่งติดกับญวนให้ไป ในคำให้การบันทึกไว้ดังนี้

ครั้น ณ ปีจออัฐศก อนุเวียงจันทน์เป็นกบฏ แดกหนีกองทัพไปอยู่เมืองลำน้ำ ยกเอาเมืองเชียงขวาง เมืองเชียงคำ เมืองกัษ เมืองเชียงดี เมืองสุข เมืองมอก เมืองหัวพันทั้ง

<sup>๑๕</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, ๑๒๐-๑๒๑.

๖ บรรดาซึ่งเป็นเมืองขึ้นเมืองเวียงจันทน์ให้กับเจ้าเวียดนามๆ จึงให้องภพเวแม่ทัพคุม กองทัพญวน ๔๐๐ คน ยกขึ้นมาตั้งอยู่เมืองเชียงขวาง หาได้สู้รบกับกองทัพไทยไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๘)

หลังจากที่กองทัพไทยจับตัวเจ้าอนุวงศ์ลงไปกรุงเทพฯ เมืองพวนยังคงขึ้นอยู่กับญวนต่อไป พระเจ้ามินมวงแห่งเวียดนาม ให้เรียกตัวเจ้าน้อย เจ้าเมืองเชียงขวาง และท้าวเพี้ยกรมการ เมืองไปฆ่าทั้งหมด แล้วให้เจ้าสารปกครองเชียงขวางแทน ดังข้อความที่ว่า

เจ้าเวียดนามมีหนังสือขึ้นมาถึงองค์เลียบปากว่าให้ส่งตัวท้าว นาย ราชวงศ์เมือง แสนเมืองจันเจ้าเมืองเมืองเชียงขวางกับเจ้าเมืองสุยลงไปเมืองเวียดนาม องค์เลียบปากจึงจัด ให้ญวนนายไพร่ ๑๐๐ คน คุมเอาตัวเจ้าเมืองราชวงศ์เมืองแสนเมืองจันเมืองเชียงขวางๆ กับเจ้าเมืองสุยลงไปเมืองเวียดนาม อยู่มาประมาณเดือนเศษได้ข่าวว่าเจ้าเวียดนามฆ่าเจ้า เมืองกรมการท้าวเพี้ยเสียบ เจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยจะมีความผัดสิงใด ๆ ซ้ำๆ ไม่ทราบ ซ้ำๆ ไม่ทราบ อยู่มา ณ เดือน ๓ ปีมะเมียอัฐศก เจ้าเวียดนามมีหนังสือขึ้นมาถึงองค์เลียบ ปากให้ตั้งเจ้าสารเป็นเจ้าเมือง เจ้าคำโกฎิเป็นท้าวอุปฮาดเมืองเชียงขวาง แต่ที่ราชวงศ์เมือง แสนนั้นให้เจ้าสารจัดแจงตั้งแต่งตามชอบใจ เจ้าสารเจ้าเมืองจึงตั้งเจ้าลาเป็นที่ราชวงศ์ ท้าวอุ่นเป็นเมืองแสน

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๘)

ผู้ให้การได้บอกไว้ว่าไม่ทราบถึงความผัดของเจ้าน้อย แต่หนังสือประวัติศาสตร์เมืองพวน ของเจ้าคำหลวง หน่อคำ สันนิษฐานไว้ว่าพระเจ้ามินมวงต้องการดินแดนเมืองเชียงขวาง และเมือง เชียงขวางแต่เดิมมักจะช่วยพวกราชวงศ์เลโค่นล้มราชวงศ์เหงยีน พระเจ้ามินมวงได้โอกาสจึงใส่ร้ายว่า เจ้าน้อยเป็นผู้ที่จับเจ้าอนุวงศ์ไปให้ไทย<sup>๑๖</sup>

เมื่อเจ้าสารได้ขึ้นครองเชียงขวาง ญวนได้กดขี่เรียกร้องบรรณาการเป็นจำนวนมาก ใน คำให้การระบุว่าสิ่งของที่ต้องส่งไปบรรณาการแก่ญวนทุกปีได้แก่ เงิน ๒๕ ชั่ง ซึ่งเก็บจากไพร่พลใน เมือง สี่ฝั้ง ๒๐ ชั่ง แพรไหมแดงแพรไหมขาวอย่างละ ๑๐ เพลาะ นอแรด ๒ ยอด งาช้าง ๒ กิ่ง ด้วย เหตุนี้เจ้าสารจึงขอพึ่งกองทัพไทยให้ช่วยขับไล่อิทธิพลญวน คำให้การระบุว่าเจ้าพระยาธรรมมา และ พระพิเรนทรเทพยกขึ้นไปรบกับญวนที่เชียงขวาง และนำตัวเจ้าสารและเจ้านายเมืองพวนลงมา กรุงเทพฯ ดังข้อความที่ว่า

ครั้น ณ เดือน ๔ ปีมะแมสัปดาห์ เจ้าพระยาธรรมมา พระพิเรนทรเทพคุม กองทัพยกขึ้นไปตีเมืองพวน กองทัพเจ้าพระยาธรรมมายกขึ้นไปทางเมืองหลวงพระบาง

<sup>๑๖</sup> เจ้าคำหลวง หน่อคำ, ประวัติศาสตร์เมืองพวน, ๑๓๐-๑๓๔.

กองทัพพระพิเรนทรเทพยกไปทางเมืองเวียงจันทน์ องตุมองเกณท์ให้อุปฮาดคุมกองทัพ ๕๐๐ คน ยกขึ้นไปสู้รบกับกองทัพเมืองหลวงพระบาง อยู่ประมาณ ๒ วัน ๓ วัน ได้ข่าวว่า พระพิเรนทรเทพยกเข้าไปตั้งอยู่ที่ทางคนแดนเมืองเชียงขวาง เจ้าเมืองเชียงขวางให้พันแสน ออกหาพระพิเรนทรเทพฯ ยกเข้าไปล้อมจับญวนได้ ๕๐ คน พระพิเรนทรเทพพาเจ้าเมืองราชวงศ์ราชบุตรเชียงขวางทำวैयाครอบครัวเมืองพวนลงมาถึงเมืองหนองคายได้วันหนึ่ง เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพให้ขุนนางคุมเอาตัวอุปฮาดทำวกองทำวเงินทำวเพี้ยกับไพร่ประมาณ ๑๐๐ เศษ มาส่งให้พระพิเรนทรเทพ ณ เมือง หนองคาย

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๘)

เจ้าพระยาธรรมาในคำให้การคือ เจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) ครั้นรัชกาลที่ ๓<sup>๑๗</sup> จากประวัติศาสตร์เมืองพวนทำให้ทราบได้ว่า เจ้าพระยาธรรมาได้นำตัวเจ้าสารลงไปกรุงเทพฯ ด้วยเหตุผลที่ว่าเมื่อทัพกรุงเทพฯ ยกกลับไปแล้วญวนอาจยกทัพมาตีอีก จึงกวาดเอาคนในเมืองพวนไปจนถึงเจ้าสารจึงต้องพำนักอยู่ที่กรุงเทพฯ จนกระทั่งสิ้นพระชนม์ ดังนั้นเมืองพวนจึงตกอยู่ในสภาพกร้างทัพญวนได้ขึ้นมาจัดการบ้านเมือง เปลี่ยนชื่อเป็นพุตรันนิน แบ่งการปกครองเป็น ๘ เขต หรือที่เรียกในภาษาเวียดนามว่า “เวียน” และตั้งทำวเพี้ยขุนนางพวนที่เหลืออยู่ให้ดำรงตำแหน่ง<sup>๑๘</sup> ในคำให้การกล่าวถึง “องตือเวียน” ที่ญวนตั้งให้ปกครองแต่ละเขตไว้ดังนี้

เจ้าเมืองล่าน้ำให้องตุมไพร่ญวน ๑๐๐ เศษ คุมเอาเสื่อกางเกงแลตราตั้งตราสำหรับที่เจ้าเมืองขึ้นมาตั้งอยู่ ณ ท่งเชียงคำ แล้วหาตัวเจ้าเมืองมาพร้อมกัน เอาตราตั้งสำหรับที่เสื่อแพรกางเกงแพรสัพันแพรส่งให้กับเจ้าเมืองทุกคน แล้วขนานชื่อเพี้ยคำบุตรศามลาดนายบ้านเป็นองตริเวียนกวางเจ้าเมืองเชียงขวาง เพี้ยตางคำบุตรเพี้ยตาสงนายบ้านเป็นตองตีเวียนกำเจ้าเมืองเชียงคำ อาจารย์ย้อยบุตรเพี้ยคามหลังเป็นตองตีเวียนสุขเจ้าเมืองสุข ให้เพี้ยเมืองเชียงบุตรอัครหาตเก่าเป็นตองตีเวียนเชียงดีเจ้าเมืองเชียงดี เพี้ยทัพกลางเป็นตองตีเวียนกัษเจ้าเมืองกัษ เพี้ยราชวัตรเป็นตองตีเวียนซังเจ้าเมืองซัง เพี้ยปลัดขันเป็นตองตีเวียนมอกเจ้าเมืองมอก เจ้าเมืองได้เสื่อได้กางเกงแล้วก็นุ่งก็ห่มไว้ผมเป็นญวนทุกคน

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๘)

เหตุการณ์ที่ญวนเข้ามาปกครองหลังจากไทยกวาดต้อนชาวพวนไปแล้ว ไม่มีการกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ คำให้การเพี้ยเทียมชายเมืองพวนเกี่ยวข้องกับเรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) จึงเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าทางไทย

<sup>๑๗</sup> พระเจ้าบรมวงศ์ กรมพระสมมตอมรินทร์ และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, ๒๕๔๒), ๓๔.

<sup>๑๘</sup> เจ้าคำหลวง หน่อคำ, ประวัติศาสตร์เมืองพวน, ๑๖๓.

ต้องการไพร่จากเชียงขวางไว้เป็นกำลังสำคัญในราชอาณาจักรมากกว่าช่วยเจ้าสานสู้รบเอาเมืองคืน และในขณะเดียวกันได้แสดงให้เห็นว่าญวนต้องการเมืองเชียงขวางไว้ในอาณาเขตของตน จึงได้วางรูปแบบการปกครอง และยศตำแหน่งขุนนางเป็นอย่างญวนเพื่อผนวกเอาดินแดนไว้เป็นของตน

### เหตุการณ์สงครามกับญวนและเขมร

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดสงครามระหว่างไทยและญวนขึ้นในชื่อ “สงครามอานามสยามยุทธ” เป็นการแย่งชิงแผ่นดินเขมรระหว่างไทยกับญวน สาเหตุสำคัญมาจาก สมเด็จพระอุทัยราชา (นักร้องจัน) กษัตริย์เขมรได้หนีไปสวามิภักดิ์กับญวน ไทยจึงปกครองแผ่นดินเขมรเฉพาะเมืองพระตะบอง เมืองเสียมเรียบ และเมืองศรีโสภณ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๗๖ เกิดกบฏที่เมืองโขงอ่อนของเวียดนาม รัชกาลที่ ๓ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกกองทัพไปตีเขมร สงครามอานามสยามยุทธใช้ระยะเวลาทั้งสิ้น ๑๕ ปี ท้าพญวนและไทยผลัดกันแพ้ชนะ ผลของสงครามครั้งนั้นไทยและญวนได้เจรจาสงบศึก และสถาปนาณักร้องจันให้เป็นกษัตริย์เขมร โดยต้องส่งเครื่องราชบรรณาการถวายราชสำนักไทยและราชสำนักญวน

ภาพสะท้อนจากเหตุการณ์สงครามกับญวนและเขมรที่ปรากฏในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีดังต่อไปนี้

#### ๑. เหตุการณ์ตอนพระองค์แก้วสวามิภักดิ์ต่อไทย

หลังจากสมเด็จพระอุทัยราชา (นักร้องจัน) หนีไปพึ่งอำนาจเวียดนาม ทางเวียดนามได้ให้สมเด็จพระอุทัยราชาครองแผ่นดินเขมรตั้งราชธานีที่เมืองพนมเปญ การปกครองของเวียดนามในขณะนั้นได้ให้ข้าหลวงแคว้นโคชินปกครองด้านทหารและพลเรือนของเขมรทั้งหมด พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ กล่าวว่าในเดือน ๖ พ.ศ. ๒๓๗๒ นักร้องจันได้ให้ขุนนางเขมรนำเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายรัชกาลที่ ๓ พร้อมกับให้พระองค์แก้วแต่งหนังสือลับส่งมายังนักร้องจัน นักร้องจัน เจ้านายเขมรที่ยังอยู่ในกรุงเทพฯ มีใจความว่าญวนเข้ามาปกครองเขมรอย่างกดขี่ทำให้เกิดความลำบากเดือดร้อน จึงคิดจะมาพึ่งไทยดังเดิม<sup>๑๙</sup> ซึ่งพระองค์แก้วเป็นพี่ของนักเทศอัครเทพี พระมเหสีในสมเด็จพระอุทัยราชา (นักร้องจัน)

หลังจากไทยได้รับหนังสือลับนั้นแล้ว จึงส่งคนเข้าไปสืบราชการเพื่อหาข้อเท็จจริงในเมืองพนมเปญ หลักฐานสำคัญคือคำให้การว่าด้วยราชการที่พญวน จ.ศ. ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒) ผู้ให้การเข้าไปหาพระองค์แก้ว กล่าวถึงอำนาจและบารมีของพระองค์แก้วไว้ดังนี้

<sup>๑๙</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๓๙.

ที่บ้านพระองค์แก้วนั้นทำรั้วด้วยไม้ไผ่ทั้งล้อมรอบบ้านคนมีอยู่ในบ้านมาก เห็นสมกับคำพระองค์แก้วบอก ซ้ำๆ แล้ว ซ้ำๆ สืบนอกได้ความต้องกันเป็นหลายปากว่า พระองค์แก้วมีบ่าวใช้สอยอยู่สำหรับเรือนชายหญิง ๓๐๐ เศษ แล้วบ่าวไพร่ข้างนอกแลบ่าวไพร่ในบ้านมากกว่าพระยาพระเชมรทั้งปวง เลกในเจ้าองค์จันกับบ่าวพระองค์แก้วก็เหมือนแห่งเดียวกัน ถ้าใครสมัครเป็นบ่าวพระองค์แก้วแล้วญวนหาเกณฑ์ใช้ไม่ได้ไม่ คนจึงนิยมเจ้าเป็นบ่าวพระองค์แก้วมาก

(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

ผู้ให้การได้รายงานว่าชาวเขมรรู้ว่าพระองค์แก้วคิดจะมาพึ่งไทย จึงพากันนิยมชมชอบ และสรรเสริญเป็นอันมาก ถ้าญวนคิดจะจับพระองค์แก้วไปลงโทษ เห็นว่าจะไม่ได้เนื่องจากพระองค์แก้วมีกำลังมาก ญวนต้องยกทัพใหญ่มาตั้งความต่อไปนี้

ซำซำ สืบสวนดูหาได้ยินผู้ใดพูดจากันไม่ แล้ว ซำซำ ประมาณดูโดยใจของ ซำซำ ที่ได้สืบสวนชาวบ้านมาที่พระองค์แก้วคิดการเห็นจะคอยกองทัพกรุงแต่ลำพัง พระองค์แก้ว ซำซำ เห็นไม่อาจทำกับญวนด้วยกลัวพระยาพระเชมรบ่าวไพร่จะพร้อมใจกัน ถ้าญวนจะยกมาจับพระองค์แก้ว ถ้ายกมาแต่ ๒ พัน ๓ พันเห็นไม่อาจมาจับพระองค์แก้ว ถ้ายกมาแต่ ๒ พัน ๓ พัน ถ้าจะจับพระองค์แก้วแล้ว เห็นญวนจะต้องยกทัพใหญ่มาหมายว่าเจ้าองค์จัน พระองค์แก้ว สู้รบไม่ได้จริงก็ทำแล้ว ซำซำ เห็นว่าถ้าพระองค์แก้วนึ่งรักษาตัวอยู่ญวนก็ยังหาทำพระองค์แก้วไม่ ถ้ายกมาจับพระองค์แก้วก็เหมือนมารบกับเจ้าองค์จันตีเมืองเขมรทีเดียว

(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

ผู้ให้การได้เดินทางไปเข้าเฝ้าพระองค์แก้วและได้สนทนากัน และได้้นำคำพูดของพระองค์แก้วที่ยืนยันถึงความจงรักภักดีต่อไทยมาบันทึกไว้ในคำให้การ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

แล้วพระองค์แก้วจึงว่าเมื่อนายเปี้ยกกลับไปครั้งก่อนแล้ว นักเมรไปคิดกับองโปโหคนเก่าถอดพระองค์แก้วเสียจากที่สมเด็จพระเจ้าพระยา เจ้าจึงได้เอามาตั้งเป็นที่พระองค์แก้ว แล้วพระองค์แก้วว่าเถิงจะเป็นที่อะไรก็เหมือนกันคงจะคิดราชการฉลองพระเดชพระคุณ เอาแผ่นดินเมืองเขมรทูลเกล้าฯ ถวายให้จงได้

(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

อย่างไรก็ตาม ความคิดที่สมเด็จพระอุทัยราชาจะกลับมาพึ่งไทยเหมือนดังแต่ก่อนนั้น ไม่ได้มีการดำเนินการต่อให้สำเร็จ เนื่องจากใน พ.ศ. ๒๓๗๓ พระเจ้าเวียงต๋ามินมวงได้มีรับสั่งให้พระองค์แก้วเดินทางจากเมืองพนมเปญไปเมืองเว้ พระองค์แก้วไม่ยอมไป จึงหนีมาพึ่งราชสำนักที่

กรุงเทพฯ<sup>๒๐</sup> เมื่อพิจารณาเนื้อหาในคำให้การฉบับดังกล่าว จะพบว่าพระองค์แก้ว เป็นเจ้านายที่ชาวเขมรให้ความเคารพยำเกรง และมีผู้เห็นชอบกับความคิดที่จะกลับมาพึ่งไทยเป็นอันมาก ทางฝ่ายญวนซึ่งคิดจะผนวกแผ่นดินเขมรคงจะไม่พอใจ จึงคิดเรียกตัวพระองค์แก้วให้ไปอยู่ที่เมืองเว้เพื่อจับตาและควบคุมอย่างใกล้ชิด แต่พระองค์แก้วรู้ทันจึงหนีมายังไทยในที่สุด

## ๒. เหตุการณ์ตอนสมเด็จพระอุทัยราชา (นักร้องจัน) สวรรคต

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เริ่มทำสงครามในเขมรเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ สามารถแย่งชิงเมืองโพธิสัตว์ และกำพงซันงกลับมาได้ และต่อมาเมื่อพระยาอภัยภูเบศรถึงแก่อนิจกรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นักร้องจันเป็นผู้ว่าเมืองพระตะบอง ส่วนนักร้องด้วงครองเมืองมณฑลบุรี ครั้นถึงปีถัดมา พ.ศ. ๒๓๗๗ สมเด็จพระอุทัยราชา (นักร้องจัน) ซึ่งพึ่งบารมีเวียดนามครองแผ่นดินเขมรที่เมืองพนมเปญสวรรคต ในราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์ ระบุไว้ว่าประชวรด้วยพระธาตุพิการ ลงพระบังคนเป็นโลหิต แล้วเสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งนาวา พระชนมพรรษาได้ ๔๔ ปี รวมระยะเวลาครองราชย์ ๒๘ ปี<sup>๒๑</sup>

เหตุการณ์ในครั้งนั้นมีบันทึกอยู่ในคำให้การเรื่องมีเขมรประมาณ ๒๐ คนเข้ามาปล้น จ.ศ. ๑๑๙๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘) กล่าวถึงช่วงที่ขุนนางเขมรปรึกษาเกี่ยวกับงานพระบรมศพของสมเด็จพระอุทัยราชา ผู้ที่อยู่ร่วมในเหตุการณ์คือนักขอร ซึ่งถูกจับไปจากเกาะกง จึงได้รู้เห็นราชการต่างๆ ที่เมืองพนมเปญในช่วงที่ญวนปกครอง นักขอรกล่าวไว้ว่าหลังจากข่าวนักร้องจันสวรรคต ญวนได้เตรียมทำซื้อคาทาสีแดงราว ๒๐-๓๐ ชุด เพื่อเอาไว้จองจำนักโทษ และมีหนังสือเรียกขุนนางทั้งหมดไปฟังข้อราชการในค่ายญวน ขุนนางเขมรเห็นผิดสังเกต เพราะแต่ก่อนจะต้องฟังข้อราชการที่ศาลากลางจึงปรึกษากัน ฟ้าทะละหะซึ่งเป็นขุนนางสูงสุดของเขมรจึงไปถามองตำตางขุนนางญวน ได้รับคำตอบมาว่าขุนนางเขมรมีความผิดที่ไม่ถวายการรักษาเจ้าองค์จันให้ดี ทำให้เสด็จสวรรคต แต่ฟ้าทะละหะชี้แจงว่าเป็นเพราะความตายมาถึง ไม่สามารถจัดการได้ องตำตางขุนนางญวนจึงส่งหนังสือชี้แจงไปเมืองเว้ จากนั้นพวกญวนเอาซื้อคาที่เตรียมทำไว้ไปทิ้งลงน้ำ ดังข้อความที่ว่า

องตำตางจึงบอกฟ้าทะละหะว่าเจ้าเวียดนามมีหนังสือมาว่าขุนนางญวนเขมรซึ่งพิทักษ์รักษาเจ้าองค์จันอยู่ที่เมืองพนมเปญนี้ เจ้าองค์จันป่วยเจ็บไม่ช่วยกันรักษาพยาบาลจนเจ้าองค์จันตายมีความผิดทั้งขุนนางญวนเขมร เราจึงให้หาพระยาพระเขมร จะให้ฟังหนังสือรับสั่ง ฟ้าทะละหะจึงว่าองค์จันเป็นเจ้าได้ซบเลี้ยงมา พระยาพระเขมรก็มีกตัญญูรักเจ้าอยากจะทำให้หายทุกตัวคน แต่ความตายมาถึงแล้วจะทำอะไรได้ องตำตางจึงว่าฟ้าทะละหะว่าอย่างนั้นเราจะมีหนังสือขึ้นไปถึงเมืองเว้ ว่าเท่านั้นแล้วฟ้าทะละหะก็ลากลับมาบ้าน

<sup>๒๐</sup> “ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๑๒ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๙), ๓๙๘.

<sup>๒๑</sup> เรื่องเดียวกัน, ๔๐๖.

ญวนเห็นว่าพระยาพระเชษฐารู้ตัวแล้วจะทำการไม่สนิท ครั้นเพลาคำญวนก็เอาชื่อเอาคา ไป  
ทิ้งน้ำเสียสิ้นแล้วญวนก็ทำดีไปดั่งเก่า

(จ.ศ. ๑๑๙๗ เลขที่ ๑)

จะเห็นได้ว่าญวนพยายามตั้งข้อกล่าวหาที่จะกำจัดขุนนางเขมรให้หมดไป เพื่อความ  
สะดวกในการผนวกดินแดนเขมรเป็นของตน เมื่อข้อกล่าวหาแรกใช้ไม่ได้ผล ญวนจึงส่งหนังสือลงมา  
แจ้งว่าจะขอนำพระบรมศพไปทำการพระเมรุที่เมืองญวน บรรดาขุนนางจึงพากันคัดค้านอย่างเต็มที่  
เนื่องจากการผิดธรรมเนียม มีขุนนางเขมรบางคนให้ความเห็นว่าเป็นอุบายของญวนที่จะให้ขุนนาง  
เขมรทั้งหมดไปช่วยการพระศพ เมื่อแผ่นดินเขมรว่างลง ญวนก็จะมายึดเป็นของตนทันที ดังความที่ว่า

ฟ้าทะละหะว่าเจ้านายเราหาบุญไม่ ญวนมาอยู่รักษาเมืองตั้งตัวเป็นเจ้าของจะเอา  
ศพเจ้าองค์จันไปเผาเมืองญวน เราทั้งปวงไม่ยอมให้ไป ถ้าญวนไม่ฟังขึ้นจะเอาศพเจ้านาย  
เราไปให้ได้ เราก็จะต้องถือเอาไว้ฉลองพระเดชพระคุณเจ้านายเรา พระยาพระเชษฐทั้งปวง  
ก็เห็นด้วย แล้วฟ้าทะละหะว่าญวนจะขอเอาศพไปเผาที่เมืองญวนนั้น พระยาพระเชษฐทั้ง  
ปวงเห็นว่าญวนจะคิดเป็นประการใด พระยาพระเชษฐกลางคนว่าญวนจะเอาศพเจ้าไปเผาที่  
เมืองญวนนั้นเห็นว่าจะให้เราทั้งปวงลงไปให้พันบ้านพันเมือง แล้วก็จะกดขี่ให้ยอมพร้อมกัน  
จะให้ญวนเป็นเจ้าเมืองเขมร เห็นว่าเราทั้งปวงจะกลัวจะต้องยอมถอยลงไปแต่ตัว ความอัน  
นี้จะกดขี่เราที่ในบ้านในเมืองเห็นว่าจะจะไม่ยอม ลางคนก็ว่าถ้าลงไปแล้วเห็นญวนจะจับ  
พระยาพระเชษฐที่เป็นใหญ่ๆ เสียก่อนยังแต่ผู้น้อยก็ต้องยอมตามใจญวน

(จ.ศ. ๑๑๙๗ เลขที่ ๑)

การกดขี่ข่มเหงของญวน ทำให้เจ้าฟ้าทะละหะคิดกับขุนนางทั้งหมดว่าจะขอพึ่งบารมี  
กองทัพกรุงเทพฯ ไทยกมาช่วยและจะให้หนักองค์อิม นักร้องคั้วกลับมาปกครองแผ่นดิน จากนั้นขุน  
นางเขมรทั้งหมดจึงได้ตกลงว่าจะจัดการพระบรมศพที่พนมเปญ มีพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศล  
และการเตรียมทำพระเมรุ ดังที่นักชอรู้ให้การบรรยายไว้ว่า

ฯข้าฯ เห็นฟ้าทะละหะนุ่งขาวห่มขาวมีดอกไม้ธูปเทียนใส่พานไปด้วย ครั้น  
เพลาคำฟ้าทะละหะกลับมาคนซึ่งไปด้วยฟ้าทะละหะเล่าให้หนักอง นักร้อง ฟ้าฯ ฟังว่าศพเจ้า  
องค์จันนั้นเอาไว้ในโรงใหญ่ที่บ้านเจ้าองค์จัน พระสงฆ์สวดทั้งกลางวันกลางคืนทุกวัน เมรุ  
นั้นจัดแจงทำที่โศภิพระบาทยังหาแล้วไม่กำหนดว่าจะเผาศพในเดือน ๖ เขมรเล่าให้ ฟ้าฯ  
ฟังแต่เท่านั้น.....ครั้น ณ วันเดือน ๔ ข้างแรม ฟ้าทะละหะให้หนักอง นักร้อง ฟ้าฯ กับเขมร  
มีชื่อประมาณ ๘ คน ๙ คน ไปตัดไม้ไผ่อยู่หลายวันได้ไม้ไผ่ประมาณสามร้อยลำว่าจะปลุกโรง  
ไว้สำหรับใส่ใบตาล เกณฑ์หัวเมืองส่งจะเอามาเย็บเป็นตัมบุ่งหลังคาเมรุ

(จ.ศ. ๑๑๙๗ เลขที่ ๑)

นักซอร์ได้กล่าวถึงการจัดการพระบรมศพของสมเด็จพระอุทัยราชาไว้เพียงเท่านี้ เพราะเวลาต่อมานักซอร์ได้หนีออกจากพนมเปญกลับไปยังเกาะกงและถูกควบคุมตัวส่งมายังเมืองจันทบุรี ซึ่งการทำพระบรมศพหลังจากนี้ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์ ระบุว่าพระบรมอัฐิของสมเด็จพระอุทัยราชาถูกนำไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์วัดธรรมเกตุ (ธรรมมรฎก) บนเขาพระราชทรัพย์<sup>๒๒</sup>

เหตุการณ์ตอนสมเด็จพระอุทัยราชา (นักองค์จัน) สวรรคตที่พบในคำให้การสะท้อนให้เห็นว่าญวนพยายามนำเหตุการณ์นี้มาใช้เป็นข้ออ้างในการกำจัดขุนนางเขมร นับตั้งแต่การอ้างว่าขุนนางเขมรไม่ยอมถวายการรักษาพยาบาลให้ดีทำให้เสด็จสวรรคต และญวนคิดจะเชิญพระบรมศพไปทำการพระเมรุที่เมืองญวน แต่ขุนนางเขมรรู้เท่าทันญวนว่าเป็นอุบายที่จะยึดแผ่นดินเขมร จึงยืนยันที่จะจัดการพระศพที่เมืองพนมเปญ

### ๓. เหตุการณ์ตอนลงโทษนักองค์แป้น

หลังจากที่สมเด็จพระอุทัยราชา (นักองค์จัน) เสด็จสวรรคต ทางญวนได้เลือกนักองค์แป้น (เอกสารบางแห่งเรียกนักองค์แบน หรือนักองค์แมน) ซึ่งเป็นเจ้านายสตรี มาขึ้นครองราชย์ ทางญวนคิดจะให้นักองค์แป้นอภิเษกกับเจ้าชายญวน แต่ขุนนางเขมรคัดค้านไว้ โดยให้เหตุผลว่าต่างเชื้อชาติภาษา และเขมรเป็นนครอันเล็กไม่ควรคู่กับญวน ด้วยเหตุนี้นักองค์แป้นต้องการหนีจากอำนาจญวนมาพึ่งไทย จึงใช้ให้หลวงเมือง (เค้า) นำจดหมายมาถึงนักมรดาเทพที่กรุงเทพฯ แต่ถูกขุนนางญวนจับไว้ได้ อดเตียนกุน (หรือองเล็งกุน) ผู้สำเร็จราชการของเวียดนาม จึงนำตัวนักองค์แป้นไปคุมขังไว้ที่ค่ายเมืองพนมเปญ แล้วนำตัวเจ้านายผู้หญิงทั้ง ๓ พระองค์คือนักองค์มี นักองค์เภา นักองค์สงวน ไปไว้ที่เมืองไซ่ง่อน<sup>๒๓</sup>

เหตุการณ์ตอนลงโทษนักองค์แป้นมีกล่าวถึงไว้ในคำให้การในคัดบอกข้อราชการทัพญวน ทูลถวาย จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) ผู้ให้การคือพระยานราธิราช กรมการเมืองพระตะบอง กล่าวถึงการลงโทษนักองค์แป้นไว้ว่าอดเตียนกุนให้จองจำไว้ที่พนมเปญ และลงโทษเขียนตี พร้อมกับบริบทรัพย์ดังข้อความที่ว่า

แต่องค์แป้นนั้นไ้อ้งเตียนกุนให้จำไว้ที่เมืองพนมเปญ อ้ายองเตียนกุนให้ตีองค์แป้น ถามว่าด้วยองอันภูเมืองโพธิสัตว์จับเขมรผู้ถือหนังสือองค์แป้นได้มาซักถามเขมรผู้ถือหนังสือออกความว่าถือหนังสือองค์แป้นออกไปถึงนักเทพมารดาฉบับหนึ่ง ไปถึงพระองค์แก้วฉบับหนึ่ง องค์แป้นก็รับว่าได้มีหนังสือไปจริง แล้วไ้อญวนก็เขียนองค์แป้นเร่งเอาเงินซึ่ง

<sup>๒๒</sup> “ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๑๒, ๔๐๖.

<sup>๒๓</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๘๖.



องค์แป้นให้ลูกค้าซื้อสิ่งของและกระวานให้กับลูกค้า แลสิ่งขององค์แป้นซึ่งตกค้างอยู่กับเมียสมเด็จเจ้าพระยา แล้วเอาตัวเมียสมเด็จเจ้าพระยาแก้คน แล้วเอาตัวพระราชาเสน่หาน้องภรรยาสมเด็จเจ้าพระยาผู้รักษาข้าวของเงินทองของสมเด็จเจ้าพระยานั้น มาผูกเขียนแล้วเก็บเอาทรัพย์สิ่งของทองเงินขององค์แป้นของสมเด็จเจ้าพระยาให้สิ้นเชิง แลพระยาพระเชมรและอาณาประชาราษฎร์ในเมืองพนมเปญได้รับความเดือดร้อนยิ่งนัก

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๓)

ส่วนวิธีการลงโทษนั้นในคำให้การบันทึกไว้ว่า “...เพลากลางคืนให้ผูกเท้าโยง เพลากลางวันให้ผูกตอองค์แป้น เว้นวันหนึ่งวันหนึ่ง...” และพระยานราธิราชได้ให้การไว้ว่า องค์เตียนกุนผู้สำเร็จราชการของเวียดนามในพนมเปญเป็นผู้มีอำนาจสิทธิ์ขาดในพนมเปญ เนื่องด้วยเป็นผู้ใกล้ชิดพระเจ้าเวียดนาม และมีศักดิ์เป็นเขยของพระเจ้าเวียดนาม องค์เตียนกุนได้ลงโทษขุนนางเชมรที่เห็นว่ามีความสามารถ โดยนำตัวลงเรือไปฆ่า จับประหารที่กลางตลาด หรือฝังลงในหลุมทั้งเป็น ซึ่งพระยานราธิราชได้ระบุไว้ชัดเจนว่าเป็นแผนของญวนที่ต้องการกำจัดขุนนางเชมร ผนวกเอาดินแดนมาเป็นของตนโดยเร็ว ดังข้อความต่อไปนี้

องค์เตียนกุนคนนี้เป็นเกี่ยวดองกับเจ้าเวียดนาม บุตรชายองค์เตียนกุน เจ้าเวียดนามให้บุตรหญิงเป็นภรรยา องค์เตียนกุนทำราชการสิ่งใดก็ทำตามอำเภอใจ องค์เตียนกุนบอกข้าพเจ้าว่าอายองค์เตียนกุนคิดให้จับพระยาพระเชมรนายบ้านนายอำเภอผู้ใดมีสติปัญญาแข็งแรงคิดอ่านพาลจับจำบรรทุกเรือเอาไปฆ่าเสียสิ้น อายองค์เตียนกุนคิดจะเอาแผ่นดินเมืองเชมรให้เป็นเมืองญวนทั้งสิ้น เจ้านายพระยาพระเชมรผู้ใดที่แข็งแรงในเมืองเชมร อายองค์เตียนกุนมิให้มีเป็นอันขาด แลองค์เตียนกุนให้ขุดบ่อในค่ายข้างตะวันตก กว้างห้าวาจตุรัส ลึกห้าวา แลถ้าเชมรที่เป็นเชื้อพระยาพระเชมรมีศักดิ์นา อายองค์เตียนกุนให้ฆ่ากลางตลาด ถ้าใช่เชื้อสกุลอายองค์เตียนกุนให้มัดมือมัดเท้าแล้วผลักลงไปหลุมทั้งเป็น

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๓)

ข่าวการลงโทษนี้องค์แป้นได้แพร่กระจายออกไปยังเมืองต่างๆ ทำให้ขุนนางและกรรมการเมืองชาวเชมรไม่พอใจเป็นอย่างยิ่งทำให้เกิดการลุกฮือต่อต้านญวน พระยานราธิราชได้พบกับขุนนางเชมร จึงได้สอบถามเหตุการณ์ต่อต้านญวนตามเมืองต่างๆ สรุปได้ดังนี้

๑. เมืองพนมเปญ นายกองเชมรเมืองบาพนมได้ลุกฮือฆ่าองจันแขกซึ่งเป็นนายทหารขององค์เตียนกุนตายที่ริมค่าย

๒. เมืองท่ากะพงหลวง พระยาอุไทยอิราช กรรมการเมืองสำโรงทองได้ลุกฮือฆ่า นายทหารญวนซึ่งองกายญวนตาย ๑ คน

๓. เมืองลาดปะเอี้ยและเมืองกะพงฉนัง พระยาเสนาธรรมาธิบดี (กุย) และกลาภาศ (น้อง) มนตรีนูชิต (กาย) พร้อมใจกันฆ่าญวนที่ตั้งค่ายรักษาอยู่ในเมืองลาดปะเอี้ยและเมืองกะพงฉนัง ซึ่งพระยานราธิราชได้เดินทางไปเมื่อขุนนางเขมรจะเข้าตีญวนที่กะพงฉนัง จึงทราบว่าจะคิดจะฆ่าองบาล เปียนผู้รักษาค่าย ระหว่างที่อยู่เมืองกะพงฉนัง กรมการเมืองได้ถามพระยานราธิราชว่าเมื่อต่อต้านญวนแล้ว ใต้เท้าพระกรุณาเจ้า (คือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา) จะยกโทษให้หรือไม่ พระยานราธิราชได้กล่าวรับประกันกับชาวเมืองว่าถ้าไทยจะเอาโทษ ตนจะยอมให้ทุกคนผ่าอกตน ดังข้อความต่อไปนี้

ในเพลาคำวันนั้นแลหลวงปัญญา กับสนองหมก หลวงรามเสนา แลชาวบ้าน กะพงฉนัง พุดกันแล้วถามข้าพเจ้าว่า ถ้าเจ้าเมืองกรมการชาวบ้านคิดพร้อมกันฆ่าอ้ายญวน นายไพร่ครั้งนี้ ก็ตั้งใจจะเอาบ้านเมืองแลเมืองไว้ และหมายพึ่งโพธิสมภารสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกับใต้เท้าพระกรุณาเจ้า แต่กลัวใต้เท้าพระกรุณาไม่โปรดยกโทษให้หรือประการใด ข้าพเจ้าก็รับกับหลวงปัญญาหลวงรามเสนา แลชาวบ้านทั้งนั้นว่าถ้าใต้เท้าพระกรุณาเจ้า ถือเอาโทษพระยาพระเขมร ชาวบ้านซึ่งกระทำกับอ้ายญวนทั้งนี้แล้ว ข้าพเจ้าจะรับนอนหงายให้ท่านผ่าอกข้าพเจ้าทั้งปวงเถิด

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๓)

๔. เมืองบริบูรณ์ พระยาภูเขนนายก็ได้ลูกชื่อฆ่าองเวียน องหนุดดา ญวนนายด่าน และไพร่อีก ๕ คน

เนื้อหาในคำให้การของพระยานราธิราช สอดคล้องกับราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์ที่กล่าวว่าขุนนางและราษฎรเขมรโกรธแค้นองเตียนกุนที่จับตัวเจ้านายและขุนนางไปเมืองญวน เพราะ “...จะให้เมืองเขมรวินาศ แลให้อยู่เจือมือญวนฝ่ายเดียว...”<sup>๒๔</sup> จึงร่วมกันต่อต้านจับองญวนตามหัวเมืองฆ่าหมดทุกคน

อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ที่พระยานราธิราชให้การไว้ สะท้อนให้เห็นว่าชาวเขมรทราบเรื่องเพียงว่าญวนนำตัวนักงอค์แป้นไปลงโทษ ไม่ได้รู้ว่าญวนได้นำนักงอค์แป้นลงเรือไปฆ่าเสียในภายหลัง เนื่องจากญวนปิดข่าวเอาไว้ ซึ่งพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ระบุว่า “...ตัวองคค์แป้นนั้นจำไว้ในค่ายภายหลังสูญไป สืบได้ความว่าญวนเอาใส่เรือลงไปฆ่าเสียที่เมืองล่องให้ ความที่ฆ่าองคค์แป้นนั้นเขมรจึงไม่รู้...”<sup>๒๕</sup>

<sup>๒๔</sup> “ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์,” ใน ประชุมพงษาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๑๒, ๔๑๒.

<sup>๒๕</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๘๖.

เหตุการณ์ตอนลงโทษนักงงค์แป้นสะท้อนให้เห็นถึงการลงโทษนักงงค์แป้นที่ระบุไว้ใน คำให้การว่าอองเตียนกุนจับมาผูกโยงแล้วตีวันเว้นวัน และสะท้อนทำให้เห็นว่าอองเตียนกุนเป็นขุนนาง ญวนที่มีอำนาจมากในแผ่นดินเขมร สามารถนำตัวขุนนางหรือเจ้านายของเขมรมาลงโทษได้ ด้วยเหตุ นี้ราษฎรเขมรจึงไม่พอใจเมื่ออองเตียนกุนลงโทษนักงงค์แป้น ทำให้เกิดการต่อต้านในเมืองต่างๆ ได้แก่ เมืองพนมเปญ เมืองท่ากะพงหลวง เมืองลาดปะเอีย เมืองกะพงฉนัง และเมืองบริบูรณ

#### ๔. เหตุการณ์ขุนนางเขมรก่อกบฏ

ช่วงสงครามอานามสยามยุทธนั้นนักงงค์อิมได้หนีไปสวามิภักดิ์กับญวน และต่อมา ญวนนำเจ้านายผู้หญิง ๓ พระองค์ และขุนนางชั้นสูงคือเจ้าฟ้าทะละหะ (หลง) กับสมเด็จพระยา (หู) ไปไว้ในเมืองญวน อีกทั้งญวนยังมีอำนาจสิทธิ์ขาดในแผ่นดินเขมร โดยมีอองเตียนกุนเป็นผู้สำเร็จ ราชการของเวียดนาม อองเตียนกุนปกครองอย่างกดขี่ข่มเหง ขุนนางเขมรจึงได้ทำหนังสือบอกข้อ ราชการ ๑๘ ฉบับมาขอพระราชทานนักงงค์ด้วงกลับไปครองแผ่นดินเขมรเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ ซึ่ง ขณะนั้นนักงงค์ด้วงถูกกักบริเวณอยู่ในกรุงเทพฯ เนื่องจากใน พ.ศ. ๒๓๘๐ ขุนนางไทยที่พระตะบอง รายงานมาว่านักงงค์ด้วงคิดเกลี้ยกล่อมชาวเมืองพระตะบองไปที่พนมเปญ จึงถูกจับตัวมาคุมขังไว้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบความในหนังสือนั้น จึงทรงพระราชทานพระบรม ราชานุญาตตามที่ขอไว้ และให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพไปขับไล่ญวนให้ออก จากเมืองอุดงค์มีชัยและพนมเปญได้สำเร็จ และนักงงค์ด้วงได้เสวยราชย์ตั้งราชธานีที่กรุงพนมเปญ

ระหว่างที่นักงงค์ด้วงครองกรุงพนมเปญ ขุนนางเขมรคบคิดก่อการกบฏ ซึ่งพระราช พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ระบุไว้ว่าขุนนางเขมรจำนวน ๑๘ คนมีหนังสือกลับไปถึงญวน ขอให้ญวนพาเจ้าผู้หญิงทั้ง ๓ พระองค์กลับมา แล้วขุนนางเขมรจะพากันกำจัดกองทัพไทยกับนักงงค์ ด้วง แต่ในที่สุดขุนนางเหล่านี้ถูกจับได้<sup>๒๖</sup> เหตุการณ์ในครั้งนี้มีการบันทึกไว้อย่างละเอียดในคำให้การ คำให้การเรื่องพระยาเขมรคิดหาอุบายกำจัดกองทัพไทย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เป็นคำให้การ ของขุนนางที่เป็นกบฏ ๓ คน ได้แก่ พระยาจักรี (มี) พระยาภูเขนทรเสนา (โปด) และพระยาโกษา สงคราม (มุ่ม)

คำให้การฉบับดังกล่าวนี้ทำให้ทราบชื่อขุนนางที่ร่วมกันกบฏถึง ๒๒ คน ได้แก่ พระยา บวรราช (รถ) พระยาศรีสุคนธ์ (เตียง) พระยาลัง (ศุก) พระยานครธรรมราช (มก) พระยาสุภา เสนา (อก) พระยาโสทรไทย (โสม) พระยาภูเขนทรเสนา (โปด) พระยาเสนาพิพัฒน์ (โสม) พระยา วงศาธิบดี (ศรี) กลาภาศ (เสา) พระยาจักรี (มี) พระยาวงศาอรรคราช (ศรี) สนนงไชย แสนไชยมน กลาภาศ (ปือ) พระยาศรีทิพวัง (เก่า) กลาภาศ (ยก) เทพอาจารย์ และมโนศุก

<sup>๒๖</sup> เรื่องเดียวกัน, ๑๑๗.

จากคำให้การสามารถประมวลได้ว่าผู้ที่เป็นต้นคิดชักชวนขุนนางทั้งหมดคือ พระยาบวรราช (รถ) ดังจะเห็นได้จากเนื้อความที่พระยาकुเซนทรเสนา (โปด) ให้การไว้ว่าพระยาบวรราช (รถ) มาหาที่เรือนและชักชวนให้เข้าร่วมก่อกบฏ เมื่อวันที่แรม ๔ ค่ำ เดือน ๒ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) พระยาकुเซนทรเสนา (โปด) ทราบเรื่องจึงบอกว่าการกระทำแบบนี้ถือเป็นกบฏ แต่พระยาบวรราช (รถ) โต้แย้งว่าการที่จะคิดเอาแผ่นดินให้เจ้านายของตัวเองไม่ใช่เรื่องกบฏ พระยาकुเซนทรเสนา (โปด) จึงยอมเข้าร่วม ดังข้อความต่อไปนี้

ครั้ง ณ วัน ๕ ๒ ค่ำ ปีมะโรงฉศก อ้ายพระยาบวรราชรถให้บ่าวมาเรียก ข้ำ  
 ข้ำ ไปที่เรือน ข้ำข้ำ ไปเถิงเรือนอ้ายพระยาบวรราช รถ ข้ำข้ำ เห็นอ้ายกลาภาศยกนั่งอยู่ที่  
 นั้นด้วย อ้ายพระยาบวรราชรถถาม ข้ำข้ำ ว่าทุกวันนี้ข้ากินข้าวของไทยฤกินข้าวของญวน  
 ข้ำข้ำ บอกว่ากองทัพไทยมาตั้งรักษาบ้านเมืองใดอยู่เย็นเป็นสุขก็ต้องกินข้าวของไทย อ้าย  
 พระยาบวรราช รถ จึงว่ากินข้าวของไทยไม่ถูก กองทัพไทยมาอยู่บ้านเมืองได้ความ  
 เตือดร้อนนัก อ้ายพระยาบวรราช รถ ว่าจะกินข้าวของญวนแล้ว ข้ำข้ำ จึงว่ากับพระยา  
 บวรราช รถ เป็นขุนนางถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาอยู่ พระยาบวรราช รถ พุดดังนี้จะมีเป็น  
 กบฏไปฤ อ้ายพระยาบวรราช รถ ว่าจะคิดเอาแผ่นดินให้กับเจ้านายของตัวเองจะเป็นกบฏ  
 ทำไม คิดไล่แต่กองทัพไทยเสียจากบ้านเมืองให้คงอยู่แต่เจ้านายของเรา แล้วอ้ายพระยา  
 บวรราช รถ ว่าถ้ำ ข้ำข้ำ ไม่พร้อมใจคิดด้วยแล้ว ข้ำข้ำ ก็คงจะเสียตัว ข้ำข้ำ จึงว่ากับพระ  
 ยาบวรราช รถ คิดเห็นด้อย่างนั้นแล้ว ข้ำข้ำ พร้อมใจคิดด้วย

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

นอกจากนี้พระยาบวรราช (รถ) ยังได้ไปชักชวน พระยาโกษาสงคราม (มุม) ให้เข้าร่วม  
 กบฏ เมื่อวันที่แรม ๔ ค่ำ เดือน ๒ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) และพระยาจักรี (มี) เมื่อวันที่ขึ้น ๑ ค่ำ  
 เดือน ๔ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) โดยให้เหตุผลว่าทุกวันนี้ราษฎรเขมรมีความเดือดร้อน คิดจะขับ  
 ไล่กองทัพไทยออกไปจากเมือง

แผนการของขุนนางทั้งหมดเริ่มจากการส่งหนังสือเข้าไปนัดแนะกับเจ้าฟ้าทะละหะ  
 (หลง) และสมเด็จพระยา (หู) ขุนนางเขมรซึ่งถูกกวาดต้อนไปอยู่กับญวน ให้ช่วยส่งเจ้านายผู้หญิง  
 ทั้ง ๓ พระองค์ พร้อมกับกองทัพญวน และให้ในวันขับไล่กองทัพไทย หนังสือที่ส่งไปนั้นมีหลายครั้ง  
 สอดคล้องกับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ที่กล่าวว่า “...จับได้หนังสือลับที่เขมร  
 ไปถึงญวนๆ มีตอบมาเป็นหลายฉบับ...”<sup>๒๗</sup> เนื้อความในหนังสือนั้น พระยาकुเซนทรเสนา (โปด) ให้  
 การว่าขุนนางเขมรวางแผนให้ฟ้าทะละหะเชิญเจ้านายผู้หญิงมาพนมเปญ จากนั้นให้ญวนยกทัพเรือมา

<sup>๒๗</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์  
 รัชกาลที่ ๓, ๑๑๗.

ทางเมืองโจกุก ลำน้ำเกาะแดง และกะพงชือเตียน เพื่อมาบรรจบกับไพร่พลเขมร แล้วบุกโจมตีกองทัพไทยพร้อมกัน ดังข้อความต่อไปนี้

ทุกวันนี้มีกองทัพเข้ามาอยู่กับบ้านเมืองพระยาพระเขมรแลราชภรได้ความร้อนรอนหนัก พระยาพระเขมรและราชภรในเขตเมืองบาพนม เมืองศรีสุนทร เมืองตบงขมุม เมืองไพรแวง เมืองพนมเปญ เมืองบาที เมืองตรัง เมืองพุทไธมาศ เมืองไพรกระบาด คิดพร้อมใจกันจะกำเริบขึ้นไล่กองทัพไทยไปเสียจากบ้านเมือง ให้ฟ้าทะเลหะหลงทำเป็นว่าจะเอาเจ้าผู้หญิงขึ้นมาส่ง ณ เมืองพนมเปญ แล้วขอกองทัพญวนให้ยกขึ้นมาทางลำน้ำเมืองโจกุก ๓๐๐๐ คน ทางลำน้ำเกาะแดง ๒๐๐๐ คน ทางกะพงชือเตียนเขียมปะเตย ๒๐๐๐ คน ทางโรงตำรีย ๑๐๐๐ คน เข้ากันทั้ง ๔ ทาง ๘๐๐๐ คน พากองทัพญวนยกขึ้นมาถึงวันใด พระยาพระเขมรแลราชภรที่ร่วมคิดกันในเมืองพนมเปญแลเมืองขึ้นกับเมืองพนมเปญก็จะพากันกำเริบขึ้นให้พร้อมกับทัพญวนจะได้ช่วยกันไล่กองทัพไทยให้ไปเสียจากบ้านเมือง

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

ส่วนฝ่ายญวนได้มีหนังสือตอบกลับมายังขุนนางเขมร เพื่อให้กำหนดวันสู้รบกับกองทัพไทยไว้ดังนี้

ซึ่งพระยาบวรราชธรมีหนังสือให้อ้ายกลาภาศยก็ถือไป ๒ ฉบับนั้น ฟ้าทะเลหะหลงได้นำหนังสือขึ้นกราบทูลกับเจ้าผู้หญิงทั้ง ๓ พระองค์แลเรียนกับองญวน แล้วเจ้าผู้หญิงกับองญวนปรึกษาพร้อมกันว่าถ้าพระยาบวรราชธรมีหนังสือแลราชภรพร้อมใจกันจะคิดกำเริบไล่กองทัพไทยวันใดเมื่อใด ก็ให้พระยาบวรราชธรมีหนังสือกับพระยาพระเขมรมีหนังสือกำหนดวันไปให้แน่นอน จะได้นำเจ้าผู้หญิงยกกองทัพญวนขึ้นมา ณ เมืองพนมเปญให้ทันกำหนด

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

เมื่อพระยาบวรราช (รถ) ซักชวนพระยาจักรี (มี) ให้เข้าร่วม ได้มีหนังสือประทับตราขุนนาง ๑๐ คน ให้พระยาโกษาสงคราม (มุม) ถือไปแจ้งแก่เจ้าฟ้าทะเลหะ (หลง) ช่วยประสานงานกับกองทัพญวนอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากกลัวว่าญวนจะคิดทำร้ายพวกตนอีกเหมือนเมื่อครั้งองเตียนกุนปกครอง ดังข้อความต่อไปนี้

ข้าฯ พระยาพระเขมรมีชื่อ ๑๐ คนมาถึงฟ้าทะเลหะ หลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ ด้วยทุกวันนี้ ข้าฯ ข้างโน้นคิดถึงสมเด็จพระบิดาอยากจะให้พระราชบุตรทั้ง ๓ องค์ให้ได้กลับไปพร้อมมูลกับพระบิดา แต่ ข้าฯ ข้างโน้นยังคิดกลัวด้วยองญวนจะทำวุ่นวายจับเจ้านายเขมรเหมือนเมื่อครั้งองเตียนกุน ในกรุงเทพฯ สมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัวและเจ้าเมืองเว้ก็มีพระคุณกับเจ้านายเขมรเปรียบเหมือนบิดามารดา แต่ ข้าฯ ยังคิดสงสัยกลัวเอา

ความพุลเจ้าผู้หญิงให้ทราบจะเมตตาฤจะคิดอ่านประการใดก็ให้มีหนังสือให้พระยาโกษา  
สงคราม มุม ถือกกลับไปโดยเร็ว

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

จะเห็นได้ว่าเขมรมีแนวคิดทางการเมืองว่าไทยเป็นเสมือนบิดา และญวนเป็นมารดา  
สะท้อนให้เห็นถึงการเมืองในรูปแบบรัฐบรรณาการ “สองฝ่ายฟ้า” ที่เขมรเคยส่งบรรณาการให้แก่ทั้ง  
๒ อาณาจักรมาก่อน เมื่อฝ่ายญวนรับหนังสือนั้นแล้วจึงตอบกลับมาว่าพระเจ้าแผ่นดินเวียดนามไม่ถือ  
โทษ ขอให้เกลี้ยกล่อมผู้คน และจะให้บำเหน็จความชอบแก่ขุนนางทุกคน

คำให้การของขุนนางเขมรทั้ง ๓ คน ให้การสอดคล้องกันว่าได้ส่งหนังสือตอบกลับญวนไป  
อีกครั้ง โดยแจ้งว่าจะลูกฮือต่อต้านกองทัพไทยในช่วงวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็งสัปดาห์ จ.ศ.  
๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) และต่อมาเจ้านายผู้หญิง ๓ พระองค์มีหนังสือแต่งตั้งขุนนางผู้ก่อการทั้ง ๒๒  
คนให้มีตำแหน่งที่สูงขึ้นไป

เนื้อความที่พระยาจักรี (มี) ให้การระบุว่า เมื่อถึงวันที่นัดหมาย ปราบกฏว่าขุนนางเขมรยัง  
ไม่ได้เข้ากองทัพเจ้าฟ้าทะละหะ (หลง) สมเด็จพระเจ้าพระยา (หุ) จึงได้แต่เตรียมแผนการไว้ล่วงหน้ารอ  
ข่าวแจ้งมาอีกที ซึ่งพระยาบวรราช (รถ) วางแผนไว้ว่า

การซึ่งจะคิดกำเริบขึ้นไล่กองทัพไทยไปเสีย นั้น ถ้ากองทัพฟ้าทะละหะ สมเด็จพระ  
เจ้าพระยา กองทัพญวนกำหนดจะยกขึ้นมามีวันใดเป็นแน่แล้ว อ้ายพระยาจักรีมีเป็นแม่ทัพ  
เกณฑ์เอาคนเมืองสำโรง เมืองบาที มาเพลากลางคืน จะตั้งโหมแล้วยิงปืนไล่กองทัพไทยให้  
แตกหนีไป ถ้ากองทัพไทยสู้รบกองทัพฟ้าทะละหะ สมเด็จพระเจ้าพระยา กองทัพญวนจะได้ช่วย  
สู้รบกองทัพไทย แต่ยังมีกำหนดวันใดไม่ ด้วยยังคอยกองทัพฟ้าทะละหะ สมเด็จพระ  
เจ้าพระยา กองทัพญวนยังไม่มา

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

แผนการทั้งหมดได้ล่วงรู้ไปถึงนักกองคี่ดวง จึงทรงเรียกตัวพระยาจักรี (มี) ไปเข้าเฝ้าที่  
ตำหนักแพ แล้วให้จับตัวไว้ สอดคล้องกับเนื้อความในราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์  
นพรัตน์ แต่เนื้อความในคำให้การกล่าวถึงช่วงเวลาและชื่อขุนนางผู้จับกุมพระยาจักรี (มี) ไว้ดังนี้

ครั้น ณ วัน ๑๔ ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ กลางคืนประมาณ ๓ ยามเศษ เจ้าให้  
พระยาศรีทิพ วัง พระยาราชสุภา วก ไปหาตัว ๆ ข้าฯ มาเฝ้าที่ตำหนักแพ เจ้ามีรับสั่งให้  
พระยาภักดีธรรราช พระยารักษาโลกนารถจับตัว ๆ ข้าฯ จำไว้ เป็นความลับความจริง ๆ ข้าฯ  
แต่เท่านั้น ๑๑

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

ขุนนางคนอื่นๆ นั้นทราบจากคำให้การในส่วนของพระยาภูเขนทรเสนา (โปด) และพระยาโกษาสงครามธิบัติ (มุ่ม) ดังนี้

๑. พระยาภูเขนทรเสนา (โปด) ให้การว่าขณะนั้นนักร้องด้วงได้เกณฑ์ให้ตนไปตัดไม้ทำเรือรบ พระยาบวรราช (รถ) บัญชาการให้ขุนนางคนอื่นๆ ไปรวมกำลังไว้ที่เมืองตบขมุมน และเมืองศรีสุนทรเตรียมจัดตั้งกองทัพไว้สู้กับนักร้องด้วง ต่อมาพระยาภูเขนทรเสนา (โปด) ทราบข่าวว่านักร้องด้วงได้ยกทัพไปตีเมืองตบขมุมนฆ่าพระยวงศาอรรคราช (ศรี) ตายในที่รบ และกองทัพเมืองพนมเปญยกทัพมาล้อมจับ พระยาบวรราช (รถ) หนีไปได้ พระยาภูเขนทรเสนา (โปด) จึงยอมมอบตัวกับพระกลาโหม ถูกจับกุมใส่ขื่อคามายังเมืองพนมเปญ

๒. พระยาโกษาสงครามธิบัติ (มุ่ม) ให้การว่า ขณะนั้นตนอยู่ที่เมืองศรีสุนทร ในวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็งสัปดาห์ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) พบพระยาบวรราช (รถ) พระยาภาณุภาค (ยก) พร้อมกับนายเปตผู้เป็นน้อง และนายมกบุตรพระยาบวรราช (รถ) ขับระแทะผ่านมา จึงสอบถามได้ความว่าทั้งหมดกำลังหนีกองทัพนักร้องด้วง ซึ่งมีสมเด็จพระเจ้าพระยาและพระยวงศาอิราชเป็นแม่ทัพเพื่อที่จะไปเมืองญวน พระยาโกษาสงครามธิบัติ (มุ่ม) จึงเข้ามอบตัวต่อพระกลาโหม และถูกจับมายังเมืองพนมเปญ

เนื้อหาในคำให้การสิ้นสุดลงในช่วงที่จับตัวขุนนางกบฏแต่ละคนมาไต่สวนและบันทึกคำให้การ แต่ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์ กล่าวว่านักร้องด้วงได้ตัดสินประหารชีวิตขุนนางที่จับได้ทั้งหมด และริบเอาทรัพย์สิน บุตรและภรรยาให้เป็นของหลวง ส่วนพระยาบวรราช (รถ) พระยาศรีสุคนธ์ (เตียง) พระยาศรีทิวัง (เก่า) และพระยาพระคลัง (ศุภ) หนีไปอยู่เมืองโจฎกในเขตของญวน<sup>๒๘</sup>

คำให้การเรื่องพระยาเขมรคิดหาอุบายกำจัดกองทัพไทย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) จึงสะท้อนให้เห็นถึงรายละเอียดของการวางแผนก่อกบฏของขุนนางเขมร ๒๒ คน นับตั้งแต่การวางแผนชักชวนขุนนางให้เข้าร่วม โดยอ้างเหตุผลว่าราษฎรเขมรมีความเดือดร้อน จึงคิดจะไล่กองทัพไทยออกจากเมือง รวมทั้งการติดต่อส่งหนังสือให้ญวนช่วยเหลือ โดยให้ส่งเจ้านายผู้หญิงคินพร้อมกับยกกองทัพมาขับไล่กองทัพไทย แต่แผนการล้มเหลวเนื่องจากนักร้องด้วงทราบเรื่องทั้งหมด

##### ๕. เหตุการณ์ตอนเขมรทูลขอเจ้านายผู้หญิงคินจากญวน

สงครามอานามสยามยุทธสิ้นสุดลงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๙ เมื่อญวนเห็นว่าสู้กองทัพไทยไม่ได้ เนื่องจากเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ตั้งรับทัพญวนที่เมืองอุดงจ๊กฯ ใช้ยุทธวิธีซุ่มสนามเพลายิงปืนใหญ่ใส่ค่ายญวนจนพังทลายลง ญวนจึงยอมเจรจาสงบศึก ผลการเจรจาดังนั้นมี

<sup>๒๘</sup> “ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๑๒, ๔๒๐.

ข้อตกลงต่อกันคือ ให้นักร้องด้วงเป็นกษัตริย์ขึ้นต่อไทยและญวน ทหารฝ่ายไทยและญวนจะผลัดกันไปรื้อค่ายของอีกฝ่ายก่อนที่จะยกทัพกลับบ้านเมืองของตน ญวนจะยอมส่งเจ้านายและขุนนางเขมรกลับบ้านเมือง ส่วนไทยจะจัดส่งเชลยศึกญวนกลับคืนเช่นกัน<sup>๒๙</sup>

เจ้านายผู้หญิงเขมรทั้ง ๓ พระองค์ ได้แก่ นักร้องคมี นักร้องเกา และนักร้องสงวน ซึ่งอยู่ในข้อตกลงที่ระบุว่าญวนจะต้องส่งคืนให้เขมร มีบันทึกอยู่ในคำให้การในคัดบอกลงถึงพระยายมราชเรื่องตั้งเคาตณถูกทำโทษ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๕๐) ผู้ให้การคือนายมาก นายคง นายอบ กล่าวไว้ว่าชาวเขมรต่างพูดกันว่าเขมรกับญวนเป็นไมตรีกันแล้ว และนักร้องด้วงกำลังดำเนินการขอเจ้านายผู้หญิงคืนจากญวน ดังข้อความที่ว่า

ข้าฯ ได้ยินแต่เขมรชาวบ้านพูดจากันว่าญวนกับเขมรจะเป็นไมตรีกัน พระองค์ด้วงแต่งให้พระยาพระเขมรคุมของไปเมืองเว้ ขอเจ้าผู้หญิงให้มาอยู่พร้อมมูลกับเจ้าพระองค์ด้วง ญวนจะส่งเจ้าผู้หญิงมาถนัดไม่ส่งนั้น ด้วยฟังแต่พระยาพระเขมรไปเมืองเว้ยังไม่กลับมา ข้าฯ ได้ยินพูดจากันแต่เท่านี้

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๗)

การส่งทูตไปเมืองเว้เพื่อเจรจาขอให้ญวนส่งเจ้านายผู้หญิง ๓ พระองค์เสด็จกลับนั้น ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๕๐ นักร้องด้วงได้ส่งทูตคุมเครื่องราชบรรณาการไป ๓ คน คือ พระยาราชเดช พระยาธนาธิบตี และพระยาบวรนายก เรื่องราวการเดินทางและการติดต่อครั้งนี้ปรากฏอยู่ในคำให้การเรื่องพระยาราชเดช ผู้คุมสิ่งของของพระองค์ด้วงไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๕๐) คณะทูตพบกับองเวียนวายนางญวน องเวียนวายได้สอบถามคณะทูตเกี่ยวกับเรื่อง “นอกศุภอักษร” ที่จะกราบทูลพระเจ้าเวียดนามเทียวตรี คณะทูตได้ชี้แจงว่าเรื่องที่จะกราบทูลคือการขอเจ้านายเขมรกลับเมือง ดังความต่อไปนี้

ณ วัน ๕๕ ๔ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก องเวียนวายมาถามว่า เจ้าสั่งความนอกศุภอักษรมาประมาณใดบ้าง ข้าฯ บอกว่าเจ้าสั่งมาให้กราบทูลเสด็จเทวดาขอเจ้าหลานกับญาติวงศ์พระยาพระเขมรแลราชภรรยาเงินเขมรแขกซึ่งตกอยู่ในเมืองเสด็จเทวดาขอให้กลับคืนไปอยู่พร้อมมูลกับเจ้านาย แล้วขอแผ่นดินเมืองเขมรอยู่จะได้รักษาอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุขจะได้เป็นข้าพึ่งสองพระนครใหญ่เหมือนอย่างสมเด็จพระวัดถาพระราชบิดาพระเรียม ข้าฯ บอกความดังนี้แล้วองเวียนวายก็กลับไป

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒)

<sup>๒๙</sup> ศานติ ภัคดีคำ, *เขมรรบไทย* (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๔), ๒๙๙-๓๐๐.



เนื้อความข้างต้นเขมรเรียกพระเจ้าเวียดนามว่า “เสด็จเทวดา” ซึ่งเป็นคำยกย่องอย่างสูง แสดงให้เห็นว่าเขมรเป็นรัฐบรรณาการของญวนโดยแท้จริง และเมื่อคณะทูตได้เข้าเฝ้าพระเจ้าเวียดนามเที่ยวตรีแล้ว คณะทูตได้รับหนังสือตอบกลับแจ้งว่าจะพระราชทานเจ้านายผู้หญิงกลับคืนแผ่นดินเขมร ดังมีเนื้อความต่อไปนี้

ทรงพระเมตตาเจ้าพระองค์ด้วง ให้เจ้าพระองค์ด้วงเสวยราชย์เป็นเจ้ารักษาเมืองเขมรเหมือนอย่างสมเด็จพระอัยกาพระราชบิดาพระริยมอย่าให้สิ้นสูญพงศ์เลย เจ้าผู้หญิงก็ให้คงเป็นเจ้าไปอยู่กับพระองค์ด้วงแห่งเดียว รักษาแผ่นดินเมืองเขมรด้วยกัน เสด็จเทวดาให้มีหนังสือมาแจ้งองญวนแม่ทัพทุกสิ่งทุกประการแล้ว งบเลบให้ล่ำมบอก ๆ ซ้ำ ๆ ว่าอย่าให้ ๆ ซ้ำ ๆ มีความวิตกด้วยราชการเลย พุดจาเท่านั้นแล้วให้ ๆ ซ้ำ ๆ กลับมากงวอน ญวนก็ให้อาของมาเลี้ยงครั้งหนึ่ง

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒)

คำให้การของคณะทูตที่ยกมานี้กล่าวเพียงการเดินทางและการเข้าเฝ้าเจรงากับราชสำนักญวนเท่านั้น เหตุการณ์ภายหลังจากนี้เมื่อตรวจสอบจากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ บันทึกไว้ว่าราชสำนักญวนตั้งนักร้องค์ด้วงให้เป็นเตาหมันกัวก้อเอียง แปลว่าเจ้าเขมร และให้องศาตอง กุนส่งตัวเจ้านายผู้หญิงทั้ง ๓ พระองค์คือนักร้องค์มี นักร้องค์เภา และนักร้องค์สงวนกลับคืนมายังเขมรเมื่อเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๕๐<sup>๓๐</sup>

เหตุการณ์ในครั้งนี้จึงสะท้อนให้เห็นถึงการเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างเขมรและญวน หลังจากสิ้นสุดศึกอานามสยามยุทธ ซึ่งนักร้องค์ด้วงยอมรับเป็นรัฐบรรณาการของญวน เพื่อทูลขอเจ้านายผู้หญิงทั้ง ๓ กลับคืนเขมร

## ๖. สภาพสังคมเขมรตอนญวนเข้าปกครอง

คำให้การฉบับต่างๆ ที่เกี่ยวกับสงครามอานามสยามยุทธ นอกจากจะบรรยายเหตุการณ์ต่างๆ แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจของญวนที่พยายามขยายอำนาจไปยังเขมรและหัวเมืองชายแดนของลาว ดังเช่น คัดคำบอกคำให้การนายเพมเขมรว่าด้วยข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๑๒๐๑) กล่าวถึงสภาพเมืองพนมเปญในช่วงที่องเตียนกุนเป็นผู้สำเร็จราชการไว้ว่าญวนบังคับให้ขุนนางเขมรแต่งกายเป็นแบบญวนเมื่อจะเข้ามาติดต่อ ราชการต่างๆ ญวนเป็นผู้ตัดสินใจเองทั้งหมด ตลอดจนให้ชาวญวนมาตั้งบ้านเรือนประกอบอาชีพค้าขายในพนมเปญ ดังนี้

เมืองพนมเปญมีเจ้านายก็หาบุญไม่แล้ว ญวนกระทำคุมเหงได้ความเดือดร้อนนัก จะมีช้างม้าญวนก็เก็บเอาไปเปลี่ยนกัน ถึงเพลเข้าให้ไปฟังราชการในค่ายองศาตองทุก

<sup>๓๐</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๑๒๖.

วัน พระยาพระเชมรจะไปหาญวนแล้วก็ต้องนั่งกางเกงใส่เสื้อโจกศีรษะเป็นญวน ราชการบ้านเมืองสิ่งใดญวนบังคับบัญชาเอาแต่ใจญวนทั้งสิ้น ตั้งแต่เจ้าองค์จันทายแล้ว ญวนชายหญิงพากันขึ้นมาตั้งบ้านโรงร้านซื้อขายมากกว่าแต่ก่อนประมาณคนชายหญิงใหญ่น้อย ๗๐๐ คน ๘๐๐ คนที่ตลาดเมืองพนมเปญซื้อขายกันอยู่ เดียวนี้ญวนมากกว่าเขมร

(จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๙๔/ก.)

เมื่อคณะทูตของนักร้องคิ้วเดินทางไปราชสำนักญวนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๐ พระยาราชเดชพบกับอำแดงจันและหมื่นภักดีคงชาวเขมรที่ถูกญวนกวาดต้อนไปอยู่ที่เมืองบินวา พบว่าชีวิตชาวเขมรในแผ่นดินญวนมีความลำบาก เพราะญวนถือลัทธิขงจื้อแบบจีน จึงไม่มีวัดในศาสนาพุทธให้ทำบุญกุศลสะท้อนออกมาในคำพูดอำแดงจัน ดังนี้

อำแดงจัน หมื่นภักดีคงบอกว่าทำมาหากินยาก จะทำบุญให้ทานก็ไม่มีพระสงฆ์ หาความสุขไม่ อยากจะใคร่กลับไปบ้านเมืองจะได้ทำบุญให้ทาน แล้วอำแดงจันถาม ข้าฯ ว่า เจ้าพระองค์คิ้วให้มาฤเจ้าผู้หญิงเข้ามา ข้าฯ บอกว่าพระองค์คิ้วใช้ให้มาอำแดงจันถามว่าเข้ามาทำไม ข้าฯ บอกว่าจะเป็นไมตรีดีด้วยกันกับญวน อำแดงจันว่าถ้า ข้าฯ กลับไปให้ช่วยทูลเจ้าพระองค์คิ้วให้เมตตากับพวกเขมรที่ตกไปอยู่แดนเมืองญวนให้ได้กลับคืนไปอยู่เมืองเขมรจะได้ทำบุญให้ทาน ข้าฯ ว่าสุดแต่เจ้าพระองค์คิ้วจะคิดอ่าน

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒)

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับสภาพสังคมเขมรตอนญวนเข้าปกครองจึงสะท้อนให้เห็นว่าผู้สำเร็จราชการญวนปกครองอย่างกดขี่ข่มเหง ดังจะเห็นได้จากการบังคับขุนนางเขมรให้แต่งกายอย่างญวน การปกครองที่ญวนตัดสินใจเองทั้งหมด หรือการนำชาวญวนมาตั้งถิ่นฐานค้าขายในเมืองพนมเปญจนมากกว่าเขมร และมีการกวาดต้อนชาวเขมรไปเมืองญวน ซึ่งมีสภาพความเป็นอยู่และการทำมาหากินที่ยากลำบาก

### ๗. เหตุการณ์ตอนกลุ่มหัวเมืองจำปาศักดิ์หนีญวนมาพึ่งไทย

นอกจากความพยายามในการแผ่อิทธิพลทางการเมืองการปกครองในเขมรแล้ว ญวนยังพยายามแผ่ขยายอำนาจไปยังหัวเมืองลาวในแคว้นจำปาศักดิ์ ปรากฏอยู่ในคำให้การท้าวเพี้ยเมืองตะโปน เมืองวัง เมืองระนอง เรื่องพากรอบครุฑหนีไปพึ่งญวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) สันนิษฐานว่าผู้ให้การเป็นขุนนางในเมืองตะโปน เนื่องจากผู้ให้การกล่าวว่าตนได้ติดตามเจ้าเมืองตะโปนอพยพไปพึ่งญวน เนื้อหากล่าวถึง เมืองวัง เมืองตะโปน เมืองพระบาง เมืองผิน เมืองเชียงรัมย์ เมืองระนอง ซึ่งเป็นหัวเมืองในแคว้นจำปาศักดิ์ แต่เดิมอยู่ในความปกครองของเจ้าราชบุตรโย้ ช่วงเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ หัวเมืองเหล่านี้ได้ไปพึ่งญวน ญวนจึงแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางให้มียศและมีชุดประจำตำแหน่งอย่างญวน ดังนี้

(เจ้าเวียด) นามให้คุมเสื่อคุมกางเกงมาประทาน แล้วสั่งให้ตั้งเจ้าเมืองเป็นโถติ เจ้า เจ้าเมืองโปน ท้าวต๋น่องเจ้าเมืองเป็นโถลายมุกที่อุปฮาด ๗ข้าฯ เป็นโถลายมุกที่ราชวงศ์ เมืองแรมเมืองจันเมืองหารเป็นโถลายมุกรอง ให้เสื่อแพรกางเกงแพรคนละสำหรับเป็นเครื่องยศเจ้าเมือง อุปฮาดราชวงศ์ราชบุตรเมืองวัง เมืองตะโปน เมืองผิน เมืองระนอง เมืองเชียงรุ่ม เมืองผาทอง ญวนก็มาตั้งทุกเมือง แต่จะตั้งผู้ใดจัดแจงให้เมืองไหนทำสวยสำหรับส่ง ญวนเมืองละเท่าใด ๗ข้าฯ ไม่ทราบ แต่ที่เมืองตะโปนนั้น อดโดยญเรียกเอากระบือตัวหนึ่ง สี่ ผึ้งคนละ ๓ ชั่ง ๖ คนเป็นสี่ผึ้ง ๑๘ ชั่ง เป็นค่าตราตั้งแล้วองโดยญสั่งเจ้าเมือง ๗ข้าฯ ท้าวเพี้ย ว่า เมืองตะโปนเก็บเอาช้างสี่ผึ้งสวยไปส่งเมืองลาดคำโลแต่ก่อนประการใดก็ให้ส่งอยู่ตามเคย

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๕)

ต่อมาหัวเมืองเหล่านี้ถูกกองทัพเมืองนครพนม เมืองเขมราฐ เมืองอุบลตีแตกไป เจ้าเมือง ตะโปนจึงพาชาวเมืองอพยพไปอยู่กับญวนที่เมืองลาดคำโล ปรากฏว่าญวนแจกเสบียงอาหารไม่พอกับ จำนวนผู้อพยพ ซึ่งในคำให้การกล่าวว่า “...๗ข้าฯ คุมไพร่ไปปรับข้าวได้ข้าวสาร ๓๔ ถึง เกลือ ๓ กระทอ ไปแจกกัน รับพระราชทานก็ไม่พอ ต้องแย่งย้ายกันไปซื้อข้าวค้าแลเข้าป่าหามันกลอยมาปนข้าวรับ พระราชทาน...” ด้วยเหตุนี้เจ้าเมืองทั้งหมดจึงทูลขอเจ้าเวียดนามขอพระราชทานมาอยู่ที่ด่านกึ่งเลา เพื่อความปลอดภัย และจะได้หาเสบียงอาหารมาแจกจ่ายได้อย่างทั่วถึง

เมื่อเจ้าเมืองทั้งหมดอพยพมาอยู่ที่ด่านกึ่งเลาแล้ว ปรากฏว่าญวนยังคงเรียกเก็บส่วย อย่างหนัก อีกทั้งกองทัพไทยจากเมืองนครพนม เขมราฐ และอุบลยังตามมาโจมตีอยู่ตลอด ทำให้ ชาวเมืองต้องทิ้งไร่นาหลบหนีเข้าป่า มีความลำบากในการทำมาหากินเป็นอย่างยิ่ง บรรดาเจ้าเมืองจึงปรึกษากันคิดจะมาพึ่งไทย แต่กลัวเจ้าเมืองท้าวเพี้ยทั้งหลายไม่ชอบเลี้ยง ดั่งเนื้อความที่ว่า

๗ข้าฯ ได้ปรึกษาเจ้าเมืองตะโปน เจ้าเมืองวัง เจ้าเมืองผิน เจ้าเมืองระนอง เจ้าเมืองเชียงรุ่ม เจ้าเมืองพระบางว่าจะหลบหนีอยู่ในป่าดงเห็นจะไม่เป็นบ้านเป็นเมือง ถ้ามี กองทัพหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันตกยกไปรบก่อนเมื่อใด ก็ต้องพอนครหัวหนีเข้าป่าไม่เป็นอันทำ มาหากินแล้ว ญวนก็หาได้สู้รบสักครั้งหนึ่งไม่ เถิงปีก็มาเรียกเอาส่วยไป ไพร่ที่เป็นคนขัดสนไม่มีอี่แปะจะให้ต้องไปกู้ยืมได้ความเดือดร้อนต่างๆ ครั้นจะพาครอบครัวสากักัดข้าม พากโขงมาอยู่ที่บ้านใดเมืองใด ก็กลัวเจ้าเมืองท้าวเพี้ยจะไม่ชอบเลี้ยง แล้วจะไม่พาลงมา ณ กรุงเทพฯ จึงได้รั้งรออยู่

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๕)

เนื้อความของคำให้การสิ้นสุดลง ในเหตุการณ์ที่ผู้ให้การพบกับขุนนางไทยคือ ขุนอาจ-บรรลัย์ หลวงจตุรงค์พินาศ หลวงอนุรักษภูเบศร์ จึงพยายามติดต่อให้ช่วยดำเนินการมาพึ่งราชสำนัก ไทย เมื่อพิจารณาจากหลักฐานอื่นคือพงษาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานพบว่าใน พ.ศ. ๒๓๘๖ ซึ่งเป็นปี เดียวกันกับการจัดทำคำให้การฉบับนี้ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกกองกำลังไปขจัดตา

ทัพที่เมืองอุดงคัมไฮ และได้ส่งคนไปเกลี้ยกล่อมได้พวกข้าผู้ไทย เมืองตะโปน เมืองผิน เมืองระนอง ในเขตจำปาศักดิ์ได้เป็นอันมาก<sup>๓๑</sup>

คำให้การฉบับดังกล่าวจึงสะท้อนให้เห็นว่าญวนพยายามจะผนวกเอาดินแดนเหล่านี้ แต่ประสบกับความล้มเหลวเนื่องจากเรียกเก็บส่วยมากเกินไป ประกอบกับเสบียงอาหารและผลผลิตที่ไม่พอแจกจ่าย ทำให้กลุ่มหัวเมืองจำปาศักดิ์ต้องหนีมาพึ่งอำนาจไทยนั่นเอง

#### ๘. เหตุการณ์การผลิตแผ่นดินญวน

คำให้การสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับญวน นอกจากจะกล่าวถึงเหตุการณ์ศึกสงครามแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงการติดตามข่าวสารหรือส่งคนไปสืบราชการ ช่วงที่ญวนเปลี่ยนแผ่นดิน ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตรงกับช่วงพระเจ้ามินมิง พระเจ้าเทียวตรี และพระเจ้าตือตีกครองแผ่นดินญวน เนื้อหาในคำให้การจึงมีการกล่าวถึงเหตุการณ์ช่วงผลิตเปลี่ยนรัชกาลดังรายละเอียดต่อไปนี้

##### ๘.๑ เหตุการณ์พระเจ้ามินมิงสวรรคต

พระเจ้ามินมิง (Minh Mang) เป็นกษัตริย์ลำดับที่ ๒ ของราชวงศ์เหงียน (Nguyen dynasty) แห่งเมืองเว้ พระราชโอรสของพระเจ้าเวียดนามยาลอง (องเชียงสือ) ครองราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ เสด็จสวรรคตเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๘<sup>๓๒</sup> ในคำให้การในหนังสือพระยาพิพัฒน์โกษาเรื่องโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพิชัยออกไปลาดตระเวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) บรรยายเหตุการณ์ช่วงที่พระเจ้ามินมิงเสด็จสวรรคต และพระเจ้าเทียวตรีขึ้นครองราชย์ไว้ดังนี้

เมื่อ ข้าฯ อยู่ที่เมืองกวางนัม ณ ปีชวดโทศกได้ยินพวกไพร่ญวนเมืองกวางนัม ไปทำราชการเมืองเว้กลับมาเล่าพูดจากันหลายคนว่า ณ เดือนยี่ปีชวดโทศก เจ้าเวียดนามมินมิงป่วยตาย บากวักเหมามารดาองมินมิงว่าราชการเมืองเว้ได้ ๓ เดือน ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยไพร่บ้านพลเมืองสมัครใคร่จะให้องเกียนอานเป็นเจ้า แต่บากวักเหมามารดาไม่ยอมว่าผิดด้วยอย่างธรรมเนียม จึงตั้งองมินตงบุตรองมินมิงเป็นเจ้าเมืองเว้ใช้ชื่อว่าเทียนตรี

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๖)

<sup>๓๑</sup> หม่อมอมรวงษ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร), “พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก**, เล่ม ๙ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), ๓๒๕.

<sup>๓๒</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, ๙๔.

จากข้อความข้างต้นจะเห็นได้ว่า หลังจากพระเจ้ามินมางสวรรคต บากวกเหมา พระราชชนนีในพระเจ้ามินมางเป็นผู้สำเร็จราชการ ต่อมาขุนนางฉวนจะให้อภัยโทษแก่พระเจ้ามินมาง ซึ่งพระเจ้ามินมาง ขึ้นครองราชย์ แต่บากวกเหมาไม่ยอม จึงยกกองมณฑลขึ้นเป็นพระเจ้าเวียดนามใช้ชื่อปีรัชกาลว่าเทียนตรี หรือเทียวตรี ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการปกครองที่ได้รับอิทธิพลมาจากจีนที่มีการตั้งชื่อปีรัชกาล อีกทั้งในคำให้การยังกล่าวถึงการขอรับพระราชทานตราตั้งจากราชสำนักจีนเพื่อรับรองฐานะกษัตริย์ของฉวน ดังความต่อไปนี้

ณ วันเดือน ๔ ปีชวดโทศก องมณฑลออกไปปรับตราตั้งเมืองจีนมีไพร่หลวงไปด้วยพันหนึ่ง แล้วเกณฑ์ตามอำเภอระยะยะละ ๕๐๐ คนเข้ากัน ๑๕๐๐ คนเดินบกไปถึงเมืองฉวนนินพรหมแดนเมืองจีน ปรับตราตั้งได้แล้วก็กลับมา ผู้คนป่วยเจ็บล้มตายประมาณ ๔๐๐ คน ๕๐๐ คน ณ วันเดือน ๕ ปีฉลูตรีนิศมาถึงเมืองเวียงเกียนฉวนผู้หากหาใครจะนับถือไปมาเฝ้าหาไม่ ต่อมีราชการองมณฑลให้หาองเกียนฉวนถึง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง จึงได้ไปครั้ง ๑ แล้วราษฎรพูดกันว่าตั้งแต่องมณฑลได้เป็นเจ้า ไพร่บ้านพลเมืองได้ความเดือดร้อนและกะเกณฑ์ราชการมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ผู้คนเจ็บไข้ล้มตายเป็นอันมาก

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๖)

ข้อความข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าการปกครองในระยะแรกของพระเจ้าเทียวตรี ยังไม่มีผู้ยอมรับนับถือมากนักเนื่องจากเกิดโรคระบาด และราชการเกณฑ์แรงงานมากเกินไป และมีความขัดแย้งกับองเกียนฉวนผู้เป็นอา ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการช่วยการแผ่นดิน

## ๘.๒ เหตุการณ์พระเจ้าเทียวตรีสวรรคต

พระเจ้าเทียวตรี (Thieu Tri) กษัตริย์เวียดนามพระองค์ที่ ๓ แห่งราชวงศ์เหงียนสิ้นพระชนม์เมื่อวันศุกร์ที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๐ พระชนมพรรษาได้ ๒๓ ปี ครองราชย์ทั้งสิ้น ๗ ปี<sup>๓๓</sup> เหตุการณ์ครั้งนั้นคำให้การตั้งเคาตะเวียน, ตั้งเคาฉวนฉวนกับคำให้การมโนสงครามเขมรเรื่องเจ้าเวียดนามตาย จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) บันทึกถึงการไว้ทุกข์ให้แก่พระเจ้าเวียดนามที่สวรรคต และกล่าวถึงขุนนางยกเจ้าหุงยามขึ้นเป็นกษัตริย์ ใช้ชื่อปีรัชกาลว่าตือตัก (Tu dic) โดยมีองเตืองตั้งเกอผู้เป็นตา และองเกียนฉวนผู้เป็นอา ร่วมกันเป็นผู้สำเร็จราชการแทน ดังเนื้อความต่อไปนี้

ถึง ณ วัน ๘๒ ๑๑ คำ เจ้าเวียดนามเทียวตรีตาย ให้เจ้าเมืองโจกุกและขุนนางทั้งปวงโกกหัวผ้าขาวให้ได้ ๓ ปี แต่ฉวนราษฎรกำหนดให้โกกหัวขาวแต่สามเดือน ในหนังสือนั้นว่าหุงยามบุตรเจ้าเทียวตรีอายุ ๑๘ ปีได้เป็นเจ้าใช้ยี่ห้อว่าตือตัก หุงยามบุตรเจ้าเทียวตรีคนนี้เป็นบุตรที่ ๒ มารดาของหุงยามเป็นบุตรองเตืองตั้งเกอๆ ตาหุงยามกับองเกียน

<sup>๓๓</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๑๒๗.

อานาเจ้าเทียวตรีว่าราชการบ้านเมืองแทนหุงยาม หนังสือมาแต่เมืองเว้เมื่อ ณ วัน ๑๒  
 คำเถิงเมืองโจ๊ก ณ วัน ๑๕ ๑๒ คำ ปี่มะแมนพศก ขุนนางญวนที่เมืองโจ๊กอ่านหนังสือแล้ว  
 ก็พากันร้องไห้ทุกคนทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๑)

เรื่องของเจ้าหุงยาม พระราชาโอรสในพระเจ้าเทียวตรีซึ่งใช้ชื่อปรีชศกว่าตือตึกนี้ ปรากฏ  
 ในคำให้การหลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์สรรพยา เรื่องไปสืบข้อราชการทางเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๑๐  
 (พ.ศ. ๒๓๙๑) ระบุว่าเมื่อพระองค์เสด็จไปไหว้พิธีตรุษจีน พี่ชายของพระองค์ใช้มิดที่ซ่อนไว้ในเสื้อ ลอบ  
 เข้าประทุษร้ายแทงพระองค์จนสวรรคต ดังข้อความที่ว่า

เมื่อวันเดือนสามแรมแปดคำปี่มะแมน (นพศก) เจ้าตือตึกซึ่งเป็นเจ้าขึ้นไปเช่น  
 ตรุษจีน (ซำรูด) เข้าไปเช่นตรุษจีนด้วยเจ้าตือตึกแล้วซำกมีดออกจากในเสื้อแทงเจ้าตือตึก  
 ตายในที่.. แล้วองพี่ชายตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า ครั้น ณ วัน เดือนสี่ข้างแรมปี่มะแมนพศก จึงมี  
 หนังสือให้หาบรรดาหัวเมืองขึ้นทั้งปวงไปเผ่าที่เมืองเว้ หัวเมืองขึ้นยังหา..เข้าไปไม่ ครั้น ณ  
 วันเดือนห้าข้างขึ้นปีวอก องน้องชายเจ้าตือตึก.....ยอม (ซำรูด) ขึ้นเป็นเจ้าไม่ จึงคบคิดกันกับ  
 ขุนนางญวนจะจับองพี่ชายฆ่าเสีย องเสโเบเห็นว่าบ้านเมืองยังวุ่นวายอยู่หาเรียบร้อยไม่ จึงมี  
 หนังสือไปเที่ยวห้ามหัวเมืองทั้งปวงว่าอย่าเพอให้ขึ้นไปเมืองเว้ก่อนเลย

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๑)

พี่ชายของเจ้าหุงยามที่กล่าวถึงในคำให้การข้างต้นไม่ระบุพระนาม แต่ในจดหมาย  
 คำให้การตั้งเคาสุเรื่องไปสืบราชการทางเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒) เป็นหลักฐานที่ช่วยเสริม  
 รายละเอียดเพิ่มเติมว่าพี่ชายของเจ้าหุงยามมีพระนามว่าตึกเตียงซัน ตึกเตียงซันคิดจะครองราชย์เป็น  
 พระเจ้าเวียดนาม แต่ขุนนางไม่ยอมรับจึงเสวยยาพิษฆ่าตัวตาย ขุนนางญวนจึงส่งหนังสือไปกราบทูล  
 ราชสำนักจีน ทางพระเจ้ากรุงปักกิ่งมีหนังสือตอบให้ยกเอาตึกผู้น้องของเจ้าหุงยาม ซึ่งในคำให้การ  
 เรียกว่าตือตึกขึ้นครองราชย์ต่อไป โดยใช้ชื่อปรีชศกว่าตือตึก (ตือตึก) อย่างเดิม ดังข้อความต่อไปนี้

จะตั้งตัวเองเสวยราชแทนน้องชาย พวกองผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ยอมให้ทำ ญวนคิด  
 กันจะจับตึกเตียงซันส่งไปเจ้ากรุงจีน ตึกเตียงซันรู้ว่าองผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ยอมให้เป็นเจ้านาย  
 อย่างนั้นจึงโกรธกินยาตาย แล้วองผู้ใหญ่ผู้น้อยจึงทำหนังสือบอกไปเถิงขุนนางผู้ใหญ่กรุงจีน  
 ให้กราบทูลเจ้ากรุงจีนให้ทราบ เจ้ากรุงจีนมีหนังสือตอบเข้ามา แต่ ณ วัน ๒ ปีวอก  
 สัมฤทธิ์ศึก ให้บรรดาองผู้ใหญ่ผู้น้อยให้ยกเอาตึกผู้น้องตือตึกให้เสวยราชย์แทนตือตึกซึ่งจะใช้  
 หนังสือทุกวันนี้หาได้ไ้ว่าเอาตึกไม่ ทุกวันนี้ให้ใช้แต่ตือตึกอย่างเก่า ด้วยว่าเอาตึกนี้อายยัง  
 อ่อนนักหาสมควรจะเสวยราชย์ไม่

(จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๕)

เนื้อหาในคำให้การข้างต้นสรุปได้ว่าเมื่อพระเจ้าเทียวตรีเสด็จสวรรคต เจ้าหุ่ยามขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าตือดึก เมื่อพระชนมพรรษา ๑๘ ปี แต่ถูกตึกเตียงซันพี่ชายปลงพระชนม์ ต่อมาตึกเตียงซันเสวยยาพิษตายไป ขุนนางจึงยกเจ้าเหาดึกพระอนุชาของเจ้าหุ่ยามขึ้นครองแผ่นดิน ใช้ปีรัชศกเหมือนกันว่าเจ้าตือดึก ข้อมูลดังกล่าวแตกต่างจากพงศาวดารญวน ฉบับนายหยองแปล ซึ่งไม่มีการกล่าวถึงเจ้าหุ่ยามขึ้นเป็นกษัตริย์ แต่อธิบายว่าหลังจากพระเจ้าเทียวตรีสวรรคต พระเจ้าตือดึกขึ้นครองแผ่นดินสืบต่อ<sup>๓๔</sup> และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ที่ไม่ได้กล่าวถึงการชิงราชสมบัติของตึกเตียงซัน กล่าวเพียงว่าขุนนางยกเจ้าญวนราชบุตรอายุ ๗ ขวบครองราชสมบัติใช้ชื่อว่าตือดึก<sup>๓๕</sup> จึงสันนิษฐานว่าผู้บันทึกพงศาวดารทั้ง ๒ ฉบับ น่าจะเข้าใจว่าพระเจ้าเวียดนามตือดึกมีเพียงพระองค์เดียว เนื่องจากใช้ชื่อปีรัชศกว่าตือดึกเหมือนกันทั้งเจ้าหุ่ยามและเจ้าเหาดึก

### เหตุการณ์ในหัวเมืองมลายู

เหตุการณ์ในหัวเมืองมลายูที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีทั้งหมด ๓ เมือง ได้แก่ เมืองไทรบุรี เมืองกลันตัน และเมืองตรังกานู ดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### ๑. เมืองไทรบุรี

คำให้การที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ในเมืองไทรบุรี พบเพียง ๑ รายการ คือคำให้การแขกกบฏเมืองไทร จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) ผู้ให้การคืออ้ายเจ๊ะซาและอ้ายซาหลัง กล่าวถึงเหตุการณ์กบฏเมืองไทรบุรี พ.ศ. ๒๓๘๑ ขณะนั้นเมืองไทรบุรีปกครองโดยพระยาภยธิเบศร์ (แสง) เป็นขุนนางเชื้อสายไทยที่มาปกครองแทนเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) ซึ่งเอาใจออกห่างจากไทย และพยายามชักชวนพม่าและอังกฤษมาตีไทย

กบฏเมืองไทรบุรี พ.ศ. ๒๓๘๑ เกิดขึ้นเมื่อข้าราชการในหัวเมืองปักษ์ใต้เดินทางมายังกรุงเทพฯ เพื่อช่วยการพระเมรุกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย เป็นเหตุให้ตนกูมัสฮัด ตนกูอับลลา และหวันมาลี หลานเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) ซึ่งเป็นโจรสลัดอยู่ที่เกาะยาว สบโอกาสยกเข้าตีเมืองตรังอันเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครศรีธรรมราช แล้วให้หวันมาลีเป็นผู้รักษา จากนั้นจึงเข้าตีเมืองไทรบุรี พระยาภยธิเบศร์ (แสง) เจ้าเมืองไทรบุรี และพระเสนานุชิต (นุช) ปลัดเมือง ตำนานไว้มิได้จึงถอยมาอยู่เมืองพัทลุง<sup>๓๖</sup> ในคำให้การแขกกบฏเมืองไทร อ้ายเจ๊ะซาซึ่งเป็นชาวเมืองไทรบุรี และร่วมมือกับกบฏ กล่าวถึงการบุกเข้าตีเมืองไทรบุรีของกลุ่ม “ตนกูมัสฮัด” หรือตนกูมหะมัดฮัด และพวกไว้ว่าตน

<sup>๓๔</sup> นายหยอง, พงศาวดารญวน (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙), ๗๘๗.

<sup>๓๕</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๑๒๗.

<sup>๓๖</sup> ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, ๒๕๑๖), ๗๕.

กุ่มส์อดยักทัพมาประมาณ ๑,๐๐๐ คน พระยาไทรบุรีเกณฑ์ไพร่พลเป็นคนไทย ๒๐๐ คน แยกประมาณ ๘๐๐-๙๐๐ คน ยกทัพอไปรบที่บ้านตะโละยามัด ขณะนั้นแขกเมืองไทรบุรีต่างพากันเข้ากับตนกุ่มส์อด กองทัพอไทยของไทรบุรีจึงแตกพ่าย พระยาไทรบุรีหนีไปกะบังปาสู ดังข้อความต่อไปนี้

จะเป็นวันเดือนใดจำมิได้ ปีจอสัมฤทธิศก อ้ายตนกุ่มส์อด อ้ายตนกุ่มดอแก้ว อ้ายตนกุ่มดญีหว่า สยัดวาสันบุตรอ้ายตนกุดน ยกทัพมาทางขะระบุมาดี่เมืองไทรว่าคนประมาณพันหนึ่ง พระยาไทรเกณฑ์คนเมืองไทรได้ไทยประมาณ ๒๐๐ แยกประมาณ ๘๐๐-๙๐๐ ให้กรมการไทยแขก ซึ่งอยู่ ณ เมืองไทรยกไปรบกับ อ้ายตนกุ่มส์อด อ้ายตนกุ่มดอแก้วอ้ายตนกุ่มดญีหว่า สยัดวาสัน ที่บ้านตะโละยามัดๆ กับเมืองไทรทางไกลกันชั่ววงหนึ่ง อ้ายแขกเมืองไทรซึ่งบ้านเรืออยู่ฝ่ายเหนือเมืองไทรเข้ากับอ้ายตนกุ่มส์อด อ้ายตนกุ่มดอแก้วอ้ายตนกุ่มดญีหว่า สยัดวาสัน ทุกบ้าน นายทัพนายกองไทยแขกเมืองไทรซึ่งยกไปรบรู้ว่าพวกแขกเมืองไทรเข้ากับอ้ายตนกุ่มส์อด อ้ายตนกุ่มดอแก้วอ้ายตนกุ่มดญีหว่า สยัดวาสัน ก็ถอยกลับเข้ามาเมืองไทร อ้ายแขกยกตามเข้ามาถึงเมืองไทรเอาไฟจุดเผาบ้านเรือนเสียทุกบ้าน พระยาไทรพาบุตรภรรยาหนีอ้ายแขกมาทางกะบังปาสูเป็นคนไทยคนแขกชายหญิงใหญ่่น้อยประมาณ ๓๐๐ คน ๔๐๐ คน และพวกแขกไทรเมืองไทรซึ่งไม่ไปกับพระยาไทรก็เข้าเกลี้ยกล่อมอยู่กับอ้ายตนกุ่มส์อด อ้ายตนกุ่มดอแก้ว อ้ายตนกุ่มดญีหว่า สยัดวาสันสิ้น แต่จะเป็นคนมากน้อยเท่าใด ๆ ซ้ำๆ ประมาณหาได้ไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)

ข้อความข้างต้นมีการระบุไว้ชัดเจนว่าแขกในเมืองไทรบุรีได้พร้อมใจเข้าข้างพวกกบฏทั้งสิ้น เนื่องจากชาวเมืองซึ่งเป็นชาวมลายูไม่พอใจที่มีชาวต่างชาติต่างศาสนามาปกครอง อีกทั้งชาวไทรบุรียังมีความรู้สึกจงรักภักดีต่อเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) ซึ่งมีเชื้อสายสุลต่านสืบต่อมา จึงถือว่ามีความชอบธรรมในการปกครองไทรบุรี<sup>๓๗</sup> และอีกสาเหตุหนึ่งที่ชาวเมืองไม่พอใจพระยาอภัยธิเบศร์นั้น ในคำให้การได้ระบุว่าเกิดจากการเรียกเก็บภาษีเป็นจำนวนมาก ดังนี้

และซึ่งอ้ายตนกุ่มส์อด ตนกุ่มดอแก้วตนกุ่มดญีหว่า ชักชวนกันมาตีเมืองไทรจะโกรธแค้นพระยาไทรประการใด ๆ ซ้ำๆ ไม่รู้ แต่พวกแขกเมืองไทรนั้นโกรธแค้นด้วยพระยาไทรกะเกณฑ์ใช้สอยการงานไม่ได้หยุดหย่อน ไม่ได้ทำมาหากินแล้วพระยาไทรให้เรียกเอาเป็นค่านาแก่ไพร่บ้านพลเมือง เรือนหนึ่งเรียกเอาข้าว ๑๐ นาเล คิดเป็นไทย ๓๒ ถัง ที่คนไม่มีก็ให้คิดเอาเงินเรือนละ ๔ เหยี่ย ๕ เหยี่ยบ้างเสมอทุกปี ได้ความเดือดร้อนอ้ายตนกุ่มส์อดยกมาตีเมืองไทรครั้งนี้จึงพากันเข้ากับอ้ายตนกุ่มส์อดสิ้น

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)

<sup>๓๗</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๗๗.



เมื่อเข้ายึดเมืองไทรบุรีแล้ว กลุ่มกบฏยกกองทัพไปโจมตีในอาณาเขตหัวเมืองของสงขลา ซึ่งขณะนั้นพระยาสงขลา (เถียนเส็ง) เป็นเจ้าเมือง พระยาสงขลาเกณฑ์หัวเมืองแขกที่ขึ้นกับตนไปสู่กับพวกกบฏ และเตรียมการป้องกันเมืองสงขลาไว้ ฐานที่มั่นของสงขลามีอยู่ ๒ แห่งคือ เขาลูกช้าง (ปัจจุบันคือเขารูปช้าง ตำบลเขารูปช้าง อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา) เป็นที่ตั้งมั่นของพระยาสาयบุรี และเขาเก้าเส้ง นอกเมืองสงขลาเป็นที่ตั้งมั่นของพระยาเยะหริงและพระยาตานี ในสมรภูมิที่เขาลูกช้างนั้นคำให้การระบุไว้ว่ากองทัพไทยใช้ปืนใหญ่ยิงใส่พวกกบฏจากบนเขา ดังข้อความต่อไปนี้

สยัดอาสาญกตณุกุณทนายไพร่ ๒๐๐ คน กับปิงลิมาไปตั้งค่ายอยู่ ณ บ้านน้ำน้อยยกตามไปค่ายเขาลูกช้างอยู่ประมาณ ๒ วัน ๓ วัน กองทัพไทย จีน แขก เข้าตีค่ายโตปะชาที่เขาลูกช้างกองทัพไทยยิงปืนใหญ่ไปแต่บนเขา ตกลงกลางค่ายถูกพวกอ้ายแขกไทยตาย ๕ คน แล้วอ้ายแขกเมืองไทรเอาปืนหลัก ปืนคาบศิลา ยิงพวกกองทัพไทยๆ จะบาดเจ็บตายมากตายน้อยเท่าใด ฯข้าฯ ไม่รู้

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)

จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติกล่าวไว้ว่าเขาลูกช้างเป็นเขาเล็ก พื้นที่บนเขากว้างเพียง ๔ ศอก วางปืนใหญ่ยิงสู้ได้กระบอกเดียว<sup>๓๘</sup> ต่อมาพระยาสงขลาได้จัดทัพตีค่ายแขกกบฏที่ตั้งอยู่รอบๆ เขาเก้าเส้งและเขาลูกช้าง เสริมปืนใหญ่ยิงเพิ่ม ๕ กระบอก แล้วเอาหม้อดินปืนทิ้งลงไปในค่าย สู้รบจนแขกแตกพ่ายในที่สุด<sup>๓๙</sup>

นอกจากการจัดกำลังคนออกไปสู้รบ และเสริมกำลังปืนใหญ่แล้ว ในคำให้การระบุถึงสาเหตุความพ่ายแพ้ของพวกแขกกบฏในครั้งนั้นว่า พวกแขกกบฏได้ข่าวว่ากองทัพไทยยกลงมาช่วยเมืองสงขลา และไม่สามารถนำคนจากเมืองไทรบุรีมาเป็นทัพหนุน และกองทัพไทยยิงปืนจากภูเขาลงไปถล่มจนแขกกบฏแตกพ่ายไปในที่สุด ดังข้อความต่อไปนี้

ครั้ง ณ เดือน ๔ ข้างแรมจะเป็นก็คำ ฯข้าฯ หาได้สังเกตไว้ไม่ ฯข้าฯ ได้ยินอ้ายตนกูมัด สอด ตนกูมัดญิวา ปิงลิมาโปย ปิงลิมาปะชา นายไพร่แขกเมืองไทรพูดกันที่ค่ายว่า กองทัพไทยยกมาตีเมืองสงขลา มาก อ้ายตนกูมัดเอาเก็บว่าจะไปเที่ยวหาคนที่เมืองไทรหนุน มาอีกก็หาเห็นมาไม่ เรามีคนอยู่เท่านี้เห็นจะสู้ไม่ได้

ครั้งรุ่งขึ้นเพลเช้ากองทัพไทยเอาปืนใหญ่บนเขายังเข้าไปในค่าย อ้ายแขกสู้รบอยู่จนเพลค่ำ ครั้นเพลตึกอ้ายแขกแตกหนีไป ผู้ใดจะไปข้างไหน ฯข้าฯ ไม่รู้ ครั้งรุ่ง

<sup>๓๘</sup> หลวงอุดมสมบัติ (จัน), *จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ*, พิมพ์ครั้งที่ ๙ (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๔), ๒๔๘.

<sup>๓๙</sup> เรื่องเดียวกัน, ๓๔๓.

ขึ้นเพลามาเข้า กองทัพไทยติดตามไป ๆ ซ้ำ ๆ ป่วยอยู่นี่ไปไม่ทัน เพื่อนจับตัว ๆ ซ้ำ ๆ ได้ เอา  
ตัว ๆ ซ้ำ ๆ มาส่ง ณ เมืองสงขลา

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)

สาเหตุที่พวกกบฏเกณฑ์ทัพหนุนจากเมืองไทรบุรีไม่ได้นั้น เกิดจาก นายบอนัม (S.G. Bohnam) ผู้ว่าราชการเกาะปีนัง ปฏิบัติตามสนธิสัญญาเบอร์นีย์ที่อังกฤษได้ทำไว้กับไทย โดยการนำเรือรบปิดกั้นฝั่งทะเลในไทรบุรี เพื่อป้องกันการขนอาวุธและการเสริมกำลังให้แก่พวกกบฏ<sup>๔๐</sup> และทางกรุงเทพฯ ให้เจ้าพระยาอนุสรณ์ธรรมราช (น้อย) รีบลงไปจัดการป้องกัน เจ้าพระยาอนุสรณ์ธรรมราชให้พระยาภักดีเบศร์ (แสง) พระเสนานุชิต พระวิจิตรไกรสร ยกไปตีเมืองไทรบุรีคืนได้ในที่สุด<sup>๔๑</sup> ซึ่งคำให้การในช่วงที่ที่อ้ายซาหลงให้การ มีการบันทึกเพิ่มเติมเกี่ยวกับชาวที่กองทัพไทยยกลงไปตีเมืองไทรว่า

แต่กองทัพพระยาสายล่าถอยไปตั้งอยู่ริมเขาแขวงเมืองสงขลา แต่ตนกูมัสฮัดกับไพร่ประมาณ ๑๐๐ คนเศษพากันกลับไปเมืองไทร อยู่ประมาณ ๖ วัน ๗ วัน กองทัพอ้ายตนกูมัสฮัดญิวาพากันยกตามไป ๆ ซ้ำ ๆ ได้ยินพวกกองทัพแขกพูดกันว่ากำปั่นและกองทัพไทยยกมาเมืองสงขลาคนเป็นอันมาก ทัพออกไปตีเมืองไทรนั้นบุตรเจ้าพระยาอนุสรณ์กับพระปลัดเข้าเมืองไทรได้เผาบ้านเผาเรือนเสียสิ้น

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)

จากที่กล่าวมาจึงสรุปได้ว่าคำให้การแขกกบฏเมืองไทร จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) สะท้อนให้เห็นถึงการบุกเข้าโจมตีเมืองไทรบุรีของตนกูมัสฮัด ซึ่งมีแขกเมืองไทรบุรีเข้ากับพวกกบฏเป็นจำนวนมาก เนื่องจากไม่พอใจที่พระยาไทรบุรีเก็บภาษีจำนวนมาก อีกทั้งยังให้รายละเอียดเกี่ยวกับการโจมตีพวกสงขลาของพวกกบฏ ทำให้เห็นถึงการสู้รบระหว่างพวกแขกกบฏกับพระยาสงขลาที่เขาลูกช้าง ผลสุดท้ายพวกกบฏแพ้เพราะกองทัพไทยยกมาช่วยพระยาสงขลา และกำลังจากไทรบุรียังไม่ได้ยกทัพหนุนมาช่วย

## ๒. เมืองกลันตัน

เหตุการณ์ในเมืองกลันตันที่ปรากฏในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเนื้อหาเกี่ยวกับเชื้อสายเจ้าเมืองกลันตันวิวาทกันเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ เหตุของการวิวาทกันนั้นเกิดจากพระยากลันตัน (หลวงมะหะหมัด) ถึงแก่กรรมแล้วไม่มีบุตรหลาน บรรดาญาติพี่น้องและกรมการเมืองได้ยกตัววันสนิปากแดง ซึ่งเป็นหลานของพระยากลันตันให้เป็นเจ้าเมือง ตัววันสนิปากแดง

<sup>๔๐</sup> ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, ๗๖-๗๗.

<sup>๔๑</sup> เรื่องเดียวกัน, ๗๘.

จึงทำเรื่องและส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายยังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตุวันสนิปากแดงเป็นพระยากันตัน พร้อมกับตั้งบรรดาญาติพระยากันตันเป็นตงกุทั้งสี่ เว้นแต่พระยาบาโงยกกับตงกุปะสาที่ไม่ได้แต่งตั้ง เนื่องจากทรงเห็นว่าทั้งสองคนเคยช่วยพระยาปัตตานีคราวกบฏเจ็ดหัวเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ และทรงมีพระราชดำริจะจับตัวพระยาบาโงยไว้ แต่เจ้าพระยาณรงค์ไชยธรรมราช (น้อย) ได้ขอไว้<sup>๔๒</sup>

คำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) กล่าวถึงสาเหตุที่พระยาบาโงยและตงกุปะสาก่อเหตุวิวาทกับพระยากันตันไว้ว่าเกิดจากความน้อยใจที่ไม่ได้ยศตำแหน่งใด และ “หลวงนิปากแดง” หรือตงกุสนิปากแดงไม่เอื้อเฟื้อเหมือนแต่ก่อน ดังข้อความต่อไปนี้

ตงกุปะสากับญาติพี่น้องอุตสาหะเข้ามาเฝ้าทูลละอองฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาเมตตาโปรดให้ตงกุปะสาญาติพี่น้อง เข้าเฝ้าหลายครั้งตรัสถามว่าผู้ใดจะเป็นพระยากันตันได้ ตงกุปะสาราบทูลว่าหลวงนิปากแดงใจดีอารอบกับญาติพี่น้องไพร่บ้านพลเมืองก็นับถือกลัวเกรงมาก สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจึงตั้งให้หลวงนิปากแดงเป็นที่พระยากันตัน ครั้นได้เป็นที่พระยากันตันแล้วก็ไม่อารอบรักใคร่ตงกุปะสาฯ ก็ไม่ได้เป็นที่มิชื่อเสียงแต่สักอย่างหนึ่ง ตงกุปะสาอายุแก่สมควรพรรคพวก บ่าวไพร่ มีความน้อยใจหนัก

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๔๓)

ความ “ไม่อารอบรักใคร่ตงกุปะสา” ที่คำให้การกล่าวถึงนั้น เมื่อตรวจสอบจากพงศาวดารเมืองกันตันพบว่ารายมุดา และตงกุศรีอินดารา ซึ่งเป็นกรรมการเมืองฝ่ายตงกุสนิปากแดงริบเอาที่สวนไร่นาของตงกุปะสาไป เมื่อไปฟ้องร้องกัน ตงกุสนิปากแดงกลับไม่สนใจ และออกประกาศห้ามราษฎรมาซื้อขายข้าวกับตงกุปะสา ทำให้ตงกุปะสามีความโกรธแค้นมาก<sup>๔๓</sup>

คำให้การนายรักได้ระบุไว้ว่าเมื่อตงกุสนิปากแดงได้ตำแหน่งพระยากันตัน บรรดาเจ้านายในเมืองทั้งหมดต้องมาประชุมกันที่บ้านพระยากันตัน แต่ตงกุปะสากลับคือร้อนไม่ยอมมา และเมื่อมีหน้าที่ต้องมาหาพระยากันตัน ตงกุปะสาพาคนพร้อมอาวุธติดตามมาเป็นจำนวนมาก และมีการตั้งค่ายล้อมบ้านเพื่อเตรียมสู้รบ พระยากันตันให้ขุนนางไปสอบถาม ตงกุปะสาตอบว่าทำเพียงรับบ้าน ดังข้อความต่อไปนี้

ครั้นอยู่ ณ วันเดือนอ้ายข้างแรม ๙ ข้าฯ ได้ยินแขกมีชื่อพูดจากันว่าพระยากันตันให้ฆ่าแพะ ฆ่าโค ฆ่ากระบือ แล้วให้หาตงกุปะสาและญาติพี่น้อง ศรีตะวันตกมารวมกัน

<sup>๔๒</sup> หลวงอุดมสมบัติ (จัน), *จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ*, ๓๘๖-๓๘๗.

<sup>๔๓</sup> “พงศาวดารเมืองกันตัน,” ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก*, เล่ม ๖ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), ๓๙๑.

เลี้ยงที่บ้านพระยากลับตันญาติพี่น้อง ศรีตะวันกรมการมาพร้อมกันกินเลี้ยงที่บ้านพระยากลับตัน แต่ตงกุปะสาหาไม่ ครั้นอยู่มา ๔ วัน ๕ วัน พระยากลับตันให้หาตงกุปะสาหา คิตราชการ ตงกุปะสาหาไม่มาถึง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ครั้นอยู่มา ๔ วัน ๕ วัน ตงกุปะสาหาหา พระยากลับตันมีแขกไพร่มาคอย ๖๐ คน ๗๐ คน มีปิ่น มีหมอก มีกริช มาทุกคนพระยากลับตันว่าตงกุปะสาหาทำไมจึงเอาคนมามาก ตงกุปะสาว่ามาน้อยไม่ดี มามากจึงดี.....ครั้น ๓ วัน ๓ ชั่วโมง ตงกุปะสาว่ารายมาค้ำค้ำยล้อมบ้านตงกุปะสาหาด้วยไม้ไผ่บ้าง ไม้จริงบ้าง พระยากลับตันให้หลวงทิพอาวุธ หลวงชัยพลภักดิ์ หลวงศรีประตุกา ซึ่งเจ้าพระยา นครให้ออกไปอยู่ที่เมืองกลับตัน ไปถามตงกุปะสาว่าตั้งค้ำค้ำยทำไม ตงกุปะสาว่าตงกุปะสาหาได้ตั้งค้ำค้ำยไม่ตงกุปะสาหาไร่บ้านดอก

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๔๓)

ฝ่ายพระยากลับตันไม่ไว้ใจพวกตงกุปะสาหาจึงได้ล้อมไร่ทำค้ำค้ำยเตรียมสู้รบเช่นกัน และเกิดเหตุปะทะกันระหว่างสองฝ่าย ในคำให้การวันหมัดอาลี จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) บันทึกถึงฐานที่มั่นของทั้งสองฝ่ายในเมืองกลับตันไว้ว่าพระยากลับตันตั้งรับอยู่ทางฝั่งตะวันออกของคลองกลับตัน ส่วนปากตะวันตกนั้นเป็นของตงกุปะสาหา คำให้การวันหมัดอาลีบันทึกว่าชัยภูมิของพระยากลับตันได้เปรียบ เพราะติดปากน้ำกลับตัน ใช้เป็นเส้นทางไปยังเมืองทองได้ ซึ่งบรรยายไว้ว่า

ข้าฯ เห็นว่ากำลังหลวงปะสาหาพร้อมกับพวกหลวงปะสาหาแต่เท่านั้น ดีพระยากลับตันแต่สักเดือนสองเดือนเห็นจะหาแตกไม่ เสบียงอาหารจะกินอยู่สัก ๔ เดือน ๕ เดือน ก็ไม่สิ้น แต่กระสุนดินดำติดข้างขัด พระยากลับตันให้ผู้มีชื่อไปซื้อ ณ เมืองใหม่ยังไม่กลับมาก่อน ปากน้ำเมืองกลับตันได้แก่พระยากลับตันในแม่น้ำเมืองกลับตันได้คนละปาก พระยากลับตันยังใช้สอยเรือไปมากลับเมืองทองได้

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๑๘)

อย่างไรก็ตาม คำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) บรรยายไว้ว่าพระยากลับตันให้รายมุดามาตั้งค้ำค้ำยรักษาที่ปากน้ำเมืองกลับตัน แต่ตงกุปะสาหาไพร่พลไปตีค้ำค้ำย และเอาท่อนมาตั้งปิดปากน้ำ ไม่ให้เรือมาค้าขายในเมืองกลับตันทำให้ผู้คนคอยอยากหนีไปเข้ากับตงกุปะสาหาเป็นจำนวนมาก ดังข้อความที่ว่า

ได้ยินชาวบ้านชาวเมืองพูดจากรู้กันว่าตงกุปะสาหาพวกตงกุปะสาหาปิดปากน้ำไว้ ไพร่บ้านพลเมืองอดอยาก พระยากลับตันแต่ก่อนพวกมากเดี๋ยวนี้มาเข้ากับตงกุปะสาหา มากว่าพระยากลับตันที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างปากตะวันตกจะไปช่วยพระยากลับตันก็ไม่ได้ ด้วยตงกุปะสาว่าถ้าไปช่วยพระยากลับตันบุตรภรรยาอยู่ข้างหลัง ตงกุปะสาหาจะเอาเรือไปแลกระสุนดินดำเสีย คนจึงเข้ากับตงกุปะสาหา

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๔๓)

เมื่อพระยากันตันเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำ พงศาวดารเมืองกกันตันระบุไว้ว่าพระยากันตันส่งใบบอกแจ้งมาที่เมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครศรีธรรมราชนำใบบอกมาแจ้งแก่พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) ซึ่งยกทัพมาช่วยปราบกบฏเมืองไทรบุรี พระยาศรีพิพัฒน์จึงให้หลวงสรเสนีลงเรือกำปั่นแก้วกลางสมุทรมาห้ามปรามเหตุทะเลาะวิวาทในเมือง ฝ่ายพระยาบาโงยรู้ข่าวจึงหนีไปอยู่เมืองตรังกาฐ<sup>๔๔</sup> บรรยายกาศที่หลวงสรเสนีมายังเมืองกกันตันนี้ คำให้การนายรักกล่าวถึงการเจรจาสงบศึกของทั้งสองฝ่ายไว้ดังนี้

รุ่งขึ้นเพลเช้า ๆ ข้าฯ เข้าไปในเมืองกกันตัน ๆ ข้าฯ ได้ยินชาวบ้านชาวเมืองพูดกันว่าเห็นข้าหลวงมา ชวนกันดีใจทั้งบ้านทั้งเมือง พูดว่าหลวงสรเสนีว่าแก่ตนกูปะสาว่า พระยาศรีพิพัฒน์แม่ทัพใหญ่ใช้ให้หลวงสรเสนีลงมาห้ามปรามว่า ตนกูปะสากับพระยากันตันก็มีใช้ผู้อื่นเป็นพี่เป็นน้องกัน อย่าให้รบพุ่งกันไพร่บ้านพลเรือนจะได้ความเดือดร้อน ตนกูปะสาตอบว่าท่านไม่ให้วิวาทสู้รบกัน ท่านจะให้เลิกเสียก็จะเลิกแล้ว หลวงสรเสนีไปห้ามพระยากันตัน ๆ ว่าพระยากันตันหาได้คิดสู้รบตนกูปะสาก่อนไม่ ตนกูปะสาคิดมาทำร้ายกับพระยากันตัน ๆ จึงต้องสู้รบ เดียวนี้พระยาศรีพิพัฒน์แม่ทัพใหญ่ใช้ให้ข้าหลวงออกมาห้ามปรามนั้น ถ้าตนกูปะสาไม่ทำร้ายรบพระยากันตัน ๆ ก็จะไม่เลิกเสียด้วยกัน ตั้งแต่นั้นมาหาได้สู้รบกันไม่ต่างคนต่างรบกันอยู่

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๔๓)

พระยากันตันและตนกูปะสาต่างมีความต้อตึง แต่เนื่องจากหลวงสรเสนีซึ่งเป็นตัวแทนราชสำนักไทยมาห้ามไว้จึงยอมสงบศึก ต่อมาขุนโยธาสมุทรและหลวงสรเสนีลงไปบังคับให้ทั้งสองฝ่ายรื้อค่ายออก ทั้งสองก็ต่างเกียกกัน และเมื่อพระยาเพชรบุรียกทัพเรือลงมาสมทบ คำให้การนายรักบันทึกไว้ว่าพวกของพระยากันตัน “...ดีใจทุกคน พูดกันว่ากองทัพยกลงไปถึงแล้วพวกตนกูปะสาก็จะหนีไป ไพร่บ้านพลเมืองรักพระยากันตันมากกว่าตนกูปะสา...”

ต่อมาพระยาศรีพิพัฒน์ให้พระยาไชยาลงไปบังคับให้ทั้งสองฝ่ายรื้อค่ายออก และปล่อยผู้คนให้หมด ซึ่งทั้งสองก็ยินยอมทำตามแต่โดยดี แต่ก่อนที่เรื่องจะยุติลง ตนกูปะสาแสดงอาการขัดขืนอยู่หลายครั้ง คำให้การเจ๊ะปายา เจ๊ะประหมิม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) กล่าวถึงพฤติกรรมของตนกูปะสาที่ไม่ยอมร่วมมือ ซึ่งถือเป็นข้อมูลที่ไม่มีบันทึกไว้ในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ และพงศาวดารเมืองกกันตัน สรุปได้ดังนี้

๑. เมื่อรื้อถอนค่ายแล้ว ถ้าบ่าวไพร่ของพระยากันตันข้ามฟากมาหาญาติพี่น้องในเขตของตนกูปะสา ตนกูปะสาจะปรับเอาเงินคนละ ๒๐-๓๐ เหรียญ ถ้าเป็นคนยากจนเรียกเอา ๔-๕ เหรียญ และเรียกปรับเงินกับนิกะจี ขุนนางเมืองกกันตันที่ไม่ยอมช่วยตนรบถึง ๒,๐๐๐ เหรียญ และเรียกเอาอีก ๓๐๐ เหรียญ นิกะจีจึงไปฟ้องพระยาไชยา พระยาไชยาห้ามปรามไว้ได้

<sup>๔๔</sup> “พงศาวดารเมืองกกันตัน,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๖, ๓๙๒.

๒. เมื่อสงบศึกแล้ว บ่าวไพร่ของพระยาภักขิณ ๑๖ คนลากลับบ้าน เมื่อจะกลับมาหาพระยาภักขิณ ได้พบกับตนกูปะสา จึงถูกริบเอาอาวุธหอกและกริชไปจนหมดสิ้น

๓. บ่าวไพร่ของพระยาภักขิณที่บ้านด่าน ๔๐ คน บรรทุกข้าวของลงเรือ ๗ ลำ เพื่อเดินทางไปอยู่กับพระยาภักขิณ ตนกูหลงซึ่งเป็นพวกตนกูปะสาจับตัวบ่าวไพร่ทั้งหมด และริบเอาข้าวของไป

ความประพฤติของตนกูปะสาในครั้งนี้ทำให้พระยาไชยาต้องตัดสินความ แต่ตนกูปะสาไม่ยอมทำตาม พระยาไชยาจึงต้องกราบเรียนพระยาศรีพิพัฒน์ที่เมืองสงขลาให้ทราบและชำระต่อไป

เรื่องราวของพระยาไชยาที่ลงไปประจักษ์เหตุวิเวกที่เมืองกลันตัน ยังมีการบันทึกอยู่ในสำเนาคำให้การเงี้ยวแหม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เนื้อหาในคำให้การนี้ว่าด้วยพระยาภักขิณคิดจะจับตัวพวกของตนกูปะสาและพระยาบายที่หลบหนีไปได้แก่ หลวงหมัด หลวงตรมาน ตูหวัน-บุหลัด ราชายะเจ๊ะ เจ๊ะกูอาหลี และตูหวันสนิสูโหงป็นัง ผลจากการตามจับพบว่าทั้ง ๖ คนหนีไปพึ่งเมืองตรังگانู แต่เจ้าเมืองและกรมการเมืองตรังگانูไม่ยอมให้เข้าเมือง จึงพากันหนีกันไปถึงเมืองสิงา ในท้ายคำให้การเงี้ยวแหมให้ความเห็นเกี่ยวกับสถานการณ์ในเมืองกลันตันไว้ว่าชาวเมืองต่างเกรงกลัวอำนาจพระยาภักขิณ และพวกที่หนีไปคงจะไม่คิดมาก่อเหตุอีกต่อไป ดังข้อความที่ว่า

โดยเงี้ยวแหมคิดเห็นว่าในมรสุมปีนี้ เห็นจะหากลับทำอะไรกับพระยาภักขิณได้ไม่ ด้วยไพร่บ้านพลเมืองกลันตันเข้าหากแล้วเกรงพระยาภักขิณเสียสิ้นแล้ว เงี้ยวติพี่น้องซึ่งยังอยู่นอกนั้นก็ฝากตัวกลัวเกรงพระยาภักขิณสิ้น แลพวกที่หนีไปนั้น ถ้านานไปข้างหน้าโดยจะกลับมาเมืองกลันตันก็ต้องมีหน่วยหน้ามาว่ากล่าวอนจ้อข่อยอยู่ที่เมืองกลันตัน จะคิดเป็นกองทัพมาทำร้ายพระยาภักขิณนั้นจะไม่เป็น เป็นความสัจ ความจริง ๆ ข้าฯ แต่เท่านี้ ๆ๑๑

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.)

ความขัดแย้งที่เมืองกลันตันใน พ.ศ. ๒๓๘๑-๒๓๘๒ ยุติลงด้วยการห้ามปรามของกองทัพกรุงเทพฯ ซึ่งมีพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) เป็นแม่ทัพใหญ่ พงศาวดารกลันตันกล่าวว่าพระยาศรีพิพัฒน์บังคับให้พระยาภักขิณ ตนกูปะสาขึ้นมาหาที่เมืองสงขลาเพื่อเจรจาขอความ และให้พระยาภักขิณแบ่งพื้นที่ ๕ ตำบล รวมถึงคืนที่ดินต่างๆ ให้แก่ตนกูปะสาเรื่องราวต่างๆ จึงสงบลง<sup>๔๕</sup>

เนื้อหาในคำให้การที่เกี่ยวกับเมืองกลันตันจึงสะท้อนให้เห็นว่าความไม่สงบในเมืองกลันตันที่เกิดจากความขัดแย้งระหว่างตนกูปะสา กับพระยาภักขิณ เนื่องจากพระยาภักขิณไม่ยอมสนับสนุนและให้ความช่วยเหลือในยศตำแหน่งแก่ตนกูปะสา จึงทำให้ตนกูปะสาต่อต้านจนนำไปสู่การสู้รบ และเหตุการณ์ยุติลงเมื่อพระยาศรีพิพัฒน์มาระงับความขัดแย้งของทั้งสอง

<sup>๔๕</sup> “พงศาวดารเมืองกลันตัน,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๖, ๓๙๒.

### ๓. เมืองตรังกานู

เหตุการณ์ที่เมืองตรังกานู ปรากฏในหนังสือคำให้การหลวงศรีประตุกา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) พระยาสงขลาใช้ให้หลวงศรีประตุกาไปสืบและเร่งรัดเครื่องบรรณาการดอกไม้เงินดอกไม้ทองที่เมืองตรังกานู ซึ่งเรื่องนี้มีอาการอ้างถึงในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถามพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) เกี่ยวกับเรื่องนี้บ่อยครั้ง เช่น “... ชาวดอกไม้เงินทองเมืองตรังกานูแลชาวข้างเมืองกลันตันนั้นเป็นอย่างไร...”<sup>๔๖</sup> หรือ “...ชาวดอกไม้เงินทองเมืองตรังกานูได้ความว่าอย่างไรบ้าง...”<sup>๔๗</sup> เป็นต้น

เมื่อหลวงศรีประตุกาลงไปสืบความเรื่องเครื่องบรรณาการ พบว่าสาเหตุที่ส่งบรรณาการมาช้าเกิดจากความไม่สงบในเมืองกลันตัน กล่าวคือตนกูโอะอีดำ และพรรคพวกไม่พอใจตนกูมาซึ่งเป็นพระยาตรังกานู จึงพากันล้อมบ้านเอาไว้ และเกิดเหตุสู้รบกันขึ้น การส่งบรรณาการมาถวายจึงล่าช้าไป ดั่งเนื้อความที่ว่า

ตนกูมา ตนกูปะสา ตนกูซาเล็ม จัดแจงทำดอกไม้เงินดอกไม้ทองกำหนดจะส่งเข้ามา ณ เมืองสงขลา ให้ทัน ณ เดือน ๗ เดือน ๘ นี้ พอตนกูโอะอีดำคนมีชื่อตุงน ชื่อบารำ ลักลอบเข้ามาคบคิดกับนายไพร่ในเมืองตรังกานูเป็นอันมากเข้าล้อมบ้านตนกูมา ตนกูปะสา ตนกูซาเล็ม เมื่อ ณ วัน ๙ ๑๗ คำเพลากลางคืน ประมาณ ๓ ยามเศษแลยิงปืนใหญ่ปืนน้อย เอาไฟเผาบ้านผู้มีชื่อใกล้บ้านตนกูมา ตนกูปะสา ตนกูซาเล็ม แล้ว ๆ ซ้ำ ๆ ก็มาใคร่เห็นกับตาอยู่แล้ว ให้สืบเอาความที่ จึงเจ้าไปกราบเรียนท่านพระยาสงขลา ก็ให้ท่านพระยาสงขลาช่วยทะนุบำรุงตนกูมา ตนกูปะสาตนกูซาเล็ม แล้วให้ตนกูมาให้ยกหีบดอกไม้มาให้ ๆ ซ้ำ ๆ ดู เห็นดอกไม้ทองดอกไม้เงิน แม้ตัดเป็นต้นเป็นใบเป็นดอกไม้พร้อมแล้ว ตนกูมามากับ ๆ ซ้ำ ๆ ว่าถ้าตนกูโอะอีดำคนมีชื่อไม่คิดทำวุ่นวายยึดยาวต่อไปอีกจะจัดแจงดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการส่งเข้าไปให้ทันมรสุมปีชวดโทศกนี้จึงได้

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๗๙)

ความขัดแย้งระหว่างตนกูโอะอีดำกับตนกูมา ผู้เป็นพระยาตรังกานูนี้ หลวงศรีประตุกา สืบความจาก “คนมีชื่อชาวเมืองตรังกานู” ได้ความว่าในช่วงที่ตนกูมูหะหมัด บุตรพระยาตรังกานูม้าโส (มังโซ) ครองเมืองอยู่นั้น ตนกูมาวิวาทกับตนกูมูหะหมัด เนื่องจากต้องการเป็นเจ้าเมือง เมื่อเจ๊กูมาเดินทางกลับจากเมืองใหม่ ตนกูมาจึงขอเรือจากเจ๊กูมามาใช้ในราชการ แต่ตนกูโอะอีดำเป็นพวกของตนกูมูหะหมัดจึงไม่ยอมให้เรือเป็นเหตุให้ขัดเคืองกัน และทำให้มีการรบพุ่งในเวลาต่อมา ดั่งข้อความที่ว่า

<sup>๔๖</sup> หลวงอุดมสมบัติ (จัน), จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ, ๓๖๘.

<sup>๔๗</sup> เรื่องเดียวกัน, ๔๒๒.

พอตนกูมาวิวาทกับตนกูมุหะหมัดฯ ตนกูโอะอีดำ ออกจากบ้านไปอยู่ ณ บ้านล่อ สั่งเง๊ะกูอาหมัด เง๊ะกูมา หนีไปอยู่เมืองปะหัง ตนกูมาจะได้ว่าราชการเมืองอยู่ ตนกูมาให้คนมีชื่อไปเอาเรือซึ่งเง๊ะกูมาให้ไปค้าเมืองใหม่กลับมาจะได้ใช้ราชการสำหรับเมือง ผู้มีชื่อกลับมาแจ้งแก่ตนกูมาว่า ผู้คุมเรือนั้นไม่ให้เรือกลับมา ด้วยตนกูโอะอีดำมีหนังสือไปว่าเรือนั้นอย่าให้แก่ตนกูมา จึงตนกูมาเคื่องแก่ตนกูโอะอีดำ ชับตนกูโอะอีดำ เสีย ตนกูมุหะหมัด ตนกูโอะอีดำพาบุตรภรรยาแลมารดาตนกูมุหะหมัดไปอยู่ตุงนกับตนกูหะง้องตนกูโอะกมาหมัน และเง๊ะกูมามาเอามารดาตนกูมุหะ

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๗๙)

ตนกูมุหะหมัด และตนกูโอะอีดำจึงไปอยู่ที่ตุงน รวมมือกับตนกูหะมารบกับตนกูมา แล้วตนกูโอะอีดำยกไพร่พลมาล้อมบ้านตนกูมาไว้ แล้วเอาปืนใหญ่บนเขาปัดริยงใส่บ้านตนกูมา ทางฝ่ายตนกูมาโต้ตอบโดยการยิงปืนขึ้นไปบนเขาจนฝ่ายตนกูโอะอีดำแตกพ่ายไป ตนกูโอะอีดำหนีไปที่ตุงน ตนกูปะสา ตนกูษาเล้ม กรมการเมืองตรังกานูซึ่งอยู่ฝ่ายตนกูมาจึงเกณฑ์ไพร่พลยกตามไปสู่รบจนได้รับชัยชนะ ดังข้อความในคำให้การที่ว่า

ตนกูปะสา ตนกูษาเล้มให้หลวงอาหมัด หลวงปลัดเมือง เมืองกลันตัน ซึ่งไปอยู่ เมืองตรังกานู แล้วเง๊ะกูมา เง๊ะกูสู นายไพร่ชาวเมืองตรังกานูประมาณ ๒๐๐๐ เศษ ยกไปทางริมทะเลให้ตนกูโอมารัง ตนกูษาหะ ตวันค่าโหด หลวงมุหะหมัด นายไพร่ชาวเมืองตรังกานู ประมาณสองพันเศษ ยกไปทางเหนือตุงน ให้ตนกูโนะ ตนกูมุตา ตนกูโอะมุเกต นายไพร่ชาวเมืองตรังกานูประมาณ ๕๐๐ เศษ เรือ ๑๔ ลำ ยกไปทางเรือ ให้ตนกูจะบุตรตนกูโอะกมาหมัน เพื่อนประมาณ ๑๔ คน ๑๕ คน เรือลำหนึ่งไปกวาดเอานายเอาไพร่ที่มาหมัน ปากอได้ประมาณ ๘๐๐ คน พร้อมกันทั้งทางบกทางตัวเจ้าระดมตีพวกตนกูโอะอีดำ ตนกูหะง้อง ปังลิมาค่าหะหมัดที่ตุงนแตก ตนกูโอะอีดำนายไพร่ประมาณ ๓๐ คน ทั้งบุตรภรรยา เสียหนีไปทางดำเหลัน แขวงเมืองปาหังที่ตนกูหะง้องบุตรภรรยาพาแต่เมียน้อยคนหนึ่งกับเพื่อนชาย ๗ คน หนีไปทางลูโปะป่าตูเหนือปากอ ในแขวงตรังกานู แต่ตนกูมุหะหมัดซึ่งเป็นพระยาตรังกานูเก่านั้นจะยังอยู่ที่ตุงนหรือๆ จะไปแห่งใดยังหาได้ความชัดแจ้งไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๗๙)

การสู้รบเพื่อชิงตำแหน่งพระยาตรังกานูของตนกูมา ในคำให้การให้ความสำคัญเฉพาะ การสู้รบกับตนกูโอะอีดำเท่านั้น และหลวงศรีประตุกาไม่ทราบวาทันกูมุหะหมัดเจ้าเมืองคนเก่า หลบหนีไปอยู่ที่ใด เมื่อตรวจสอบจากพงศาวดารเมืองตรังกานูพบว่า ตนกูมุหะหมัดหรือหมัดว่าราชการเมืองตรังกานู ๓ ปี ต่อมา พ.ศ. ๒๓๘๒ ตนกูมาบุตรพระยาตรังกานูบาระหมุนำ กองทัพเรือยกมาตีเมืองตรังกานู ตนกูมุหะหมัดสู้ไม่ได้จึงหนีไปอยู่เมืองกลันตัน จนถึงแก่กรรมที่นั่น บรรดาข้าราชการในเมืองจึงพร้อมใจยกตนกูมาเป็นเจ้าเมือง และส่งไปบอกมาทูลเกล้าฯ พร้อมกับส่ง



ต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการมาใน พ.ศ. ๒๓๘๓<sup>๔๘</sup> ซึ่งสอดคล้องกับเหตุการณ์ในคำให้การ จึงสรุปได้ว่าเมืองตรังگانูส่งเครื่องราชบรรณาการล่าช้ามีสาเหตุมาจากการสู้รบแย่งชิงตำแหน่งเจ้าเมืองตรังگانูระหว่างตนกูมูหะหมัดกับตนกูมูมานันเอง

### เหตุการณ์ในดินแดนทางด้านเหนือ

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับเหตุการณ์ในดินแดนทางด้านเหนือของไทยสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่พบในคำให้การ มีเนื้อหาเกี่ยวกับชาวศึกเมืองยางแดง การตั้งเมืองเชียงร่าย เหตุการณ์เกี่ยวกับสิบสองปันนาดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### ๑. ชาวศึกเมืองยางแดง

เมืองยางแดง หรือกะเหรี่ยงแดง ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสาละวินด้านตะวันตก มีอาณาเขตติดต่อกับพม่าด้านเมืองไทยใหญ่ และติดกับล้านนาด้านเมืองยวม ในเขตจังหวัดแม่ฮ่องสอนปัจจุบัน เมืองยางแดงเปรียบเสมือนเมืองชั้นนอกของล้านนา ใช้ป้องกันพม่ามิให้มารุกราน ล้านนาจึงพยายามสร้างสัมพันธ์ทางการเมืองต่อเมืองยางแดงนับตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิละ หากเมืองยางแดงยังเป็นอิสระทางล้านนาจะใช้เมืองนี้เป็นแหล่งข้อมูลสืบข่าวสารเกี่ยวกับพม่า แต่ถ้าเมืองยางแดงถูกพม่าโจมตี ล้านนาก็จะต้องเตรียมตัวรับมือกับพม่า<sup>๔๙</sup>

ในปี พ.ศ. ๒๓๘๗ เมืองยางแดงเกิดจลาจล พม่าอาศัยโอกาสนี้เข้าแทรกแซงโดยการยกทัพเข้าไปปราบปราม ล้านนาจึงหวาดระแวงว่าพม่าจะส่งกองทัพมารุกราน จึงเตรียมการป้องกันจากการศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่า มีคำให้การที่แสดงให้เห็นว่าทางไทยและล้านนาส่งคนเข้าไปสืบข่าวการศึกษาพม่าที่เมืองยางแดงอยู่บ่อยครั้ง ในคำให้การหลวงยกกระบัตรเรื่องไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) หลวงยกกระบัตรและพระสุริยะ กรมการเมืองตากไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม ซึ่งเป็นดินแดนพม่าที่อังกฤษยึดได้ และเป็นแหล่งข่าวสำคัญที่ไทยใช้ในการสืบข่าวเคลื่อนไหวของพม่า โดยกรมการเมืองทั้งสองออกเดินทางไปเมื่อวันที่ ๙ ค่ำ เดือน ๒ ปีมะโรงฉศก พ.ศ. ๒๓๘๗ ต่อมาในคำให้การของขุนณรงค์ภักดี ข้าราชการสังกัดกรมล้อมพระราชวัง ซึ่งบันทึกอยู่ที่นายติลาวเรื่องราชการเมืองพนม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) บันทึกไว้ว่าเมืองตากส่งกรมการเมืองไปสืบราชการชาวศึกพม่าที่เมืองยางแดงอีก ๒ ครั้ง ในครั้งแรก หมื่นปัญญาและท้าวเชื่อนแก้วเป็นผู้เดินทางไปสืบราชการที่เมืองเมาะตำเลิม ขากลับได้พาพม่าชื่อมองสวโยก์ พร้อมไพร่อีก ๒ คน เดินทางมาเมืองตาก มองสวโยก์กล่าวถึงจำนวนไพร่พลใน

<sup>๔๘</sup> “พงศาวดารเมืองตรังگانู,” ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก*, เล่ม ๖ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), ๔๐๗.

<sup>๔๙</sup> ปรีติมา ศิรินาม, *ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น* (พิษณุโลก: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, ๒๕๕๔), ๖๕.

กองทัพพม่า และพม่าแจ้งว่าจะขอยกทัพข้ามแม่น้ำที่เมืองเมาะตำเลิม แต่อังกฤษไม่อนุญาตให้ข้าม ดังความต่อไปนี้

มองสวโยโกแจ้งความว่าพม่าเมืองอังวะยกกองทัพมาอยู่ที่เมืองยางแดง ๗๐๐๐ เมืองกะเต็งตี ๓๐๐๐ เมืองมัตมะ ๓๐๐๐ (รวม) ๑๓๐๐๐ คน แต่พม่าที่ยกมาตั้งอยู่ที่เมืองมัตมะ ๓๐๐๐ คนนั้นจะขอข้ามกองทัพมาพากแม่น้ำข้างตะวันออกเมืองเมาะตำเลิม อังกฤษเจ้าเมืองเมาะตำเลิมหายอมให้ข้ามมาไม่ อ้ายพม่าที่ยกกองทัพมา ๑๓๐๐๐ คนนั้นจะไปตีเมืองได้มองสวโยโกหาไม่รู้

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๑๐)

ส่วนครั้งต่อมาพระเต็น ท้าวเขื่อนแก้วและท้าวรามแสนไปสืบราชการที่เมืองเมาะตำเลิม พบกะเหรี่ยงในบังคับอังกฤษที่บ้านท่าสองยางและบ้านเกาะกริด สอบถามได้ความว่า “...พม่ายกกองทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองยางแดงเป็นอันมาก แต่จะเป็นคนเท่าใดจะไปตีบ้านเมืองใดหาได้ความไม่ ...” ต่อมากรมการเมืองตากมีหนังสือเร่งให้ผู้สืบราชการทั้งหมดเดินทางไปเมืองเมาะตำเลิมโดยเร็ว และให้พระเต็นจัดกะเหรี่ยงบ้านท่าสองยาง ๒๕ คนไปสืบราชการเมืองยางแดงเพื่อให้ได้ข้อมูลที่แน่ชัด

นอกจากกรมการเมืองตากแต่งคนไปสืบราชการที่เมืองเมาะตำเลิมแล้ว ยังส่งคนไปสอบถามข่าวศึกในล้านนาในปีถัดมาคือ พ.ศ. ๒๓๘๘ ปรากฏอยู่ในคำให้การหลวงยกกระบัตรเรื่องพม่ารบยางแดง และราชการต่างๆ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) หลวงยกกระบัตรและพระสุริยะเมืองตากเดินทางไปเชียงใหม่และลำพูนเพื่อถามข่าวศึก ทำให้ทราบว่าทั้งสองเมืองนี้ส่งคนไปสืบราชการถึงเมืองยางแดง โดยเมืองลำพูนนั้นส่งท้าวมหายศไปสืบราชการที่เมืองยางแดงถึง ๒ ครั้ง ท้าวมหายศพบกับละโป ละซาง ละโค บุตรของพะภอขุนนางเมืองยางแดง จึงทราบถึงเหตุการณ์สู้รบว่าพม่าเกณฑ์พวกเงี้ยวมาร่วมในกองทัพ แล้วไปสู้รบกับแกโพใหญ่ แกโพน้อย ผู้นำของเมืองยางแดง และแกโพน้อยสามารถจับตัวสร้างรัตนเงี้ยวมาสังหาร ดังข้อความต่อไปนี้

เมื่อ ณ วัน ๒ ค่ำปีมะโรงฉศก กองทัพพม่ากับกองทัพเงี้ยวเข้ากัน ๒๕ กองยกมาตีแกโพน้อยแกโพใหญ่ยางแดง แกโพน้อยหนีไปหาแกโพใหญ่ๆ ว่ากับแกโพน้อยว่าไม่ให้หนีให้อยู่สู้รบกว่าจะตายสิ้นทั้งเมือง แกโพใหญ่แกโพน้อยก็รวบรวมกองทัพอยู่ที่บ้านแกโพใหญ่ เจ้าเมืองไลค่า จึงสร้างรัตนเงี้ยวคุมกองทัพ ๑๐๐๐ คน ตามมารบแกโพใหญ่แกโพน้อย แกโพใหญ่ให้แกโพน้อยยกกองทัพพวกยางแดงไปตั้งชุมนุมอยู่ที่ช่องแคบปากทางบ้านแกโพใหญ่ กองทัพสร้างรัตนเงี้ยวกับพวกแกโพน้อยสู้รบกัน กองทัพสร้างรัตนแตก พวกแกโพน้อยจับได้ตัวสร้างรัตนแม่ทัพกับไพร่พวกสร้างรัตน พวกยางแดงฆ่าสร้างรัตนกับไพร่ตาย ๗๕๐ คน พวกแกโพน้อยตายในที่รบ ๒๕๐ คน กองทัพพม่าเงี้ยวกับกองทัพแกโพน้อยแกโพใหญ่ก็งดอยู่หาพบกันอีกไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

เนื้อความในคำให้การบรรยายต่อว่าเจ้าเมืองโลคำซึ่งเป็นพวกเงี้ยวพยายามเกลี้ยกล่อมแกโพใหญ่ให้ส่งตัวแกโพน้อย แต่แกโพใหญ่ไม่ยินยอม จนท้ายที่สุดเจ้าเมืองโลคำใช้ให้ขุนนางซื่ออกองสิทธิส่งหนังสือขึ้นไปกรุงอังวะเพื่อขอลอยทัพ และในคำให้การฉบับนี้ สะท้อนให้เห็นว่าเมืองลำพูนติดตามข่าวศึกและประเมินสถานการณ์อยู่ตลอดจนมั่นใจว่าเมืองยางแดงจะไม่เสียแก่พม่า ดังจะเห็นจากคำตอบของพระยาลำพูนและพระยาราชวงศ์ที่มีแก่หลวงยกกระบัตรและพระสุริยะดังนี้

พระยาลำพูน พระยาราชวงศ์ ว่าพวกยางแดงนี้พวกพ้องมาก ที่พม่าจะคิดรบพุ่งเอาแน่จะได้โดยยากด้วยพวกยางแดงแต่เก่าก่อนไม่เคยเสียบ้านเสียเมืองแก่ผู้ใด ที่พม่าจะคิดยกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่เมืองเชียงรายนั้นเห็นว่าจะหามาไม่ เพราะยังรบพุ่งกันอยู่กับพวกยางแดง แล้วพระยาลำพูนพระยาราชวงศ์ว่าถึงพม่าจะยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่เมืองเชียงรายนั้นจริงก็ไม่กลัว แต่พวกเมืองเชียงใหม่ เมืองละคร เมืองลำพูนก็พอจะรบสู้ได้

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

หลวงยกกระบัตร และพระสุริยะเมืองตากเดินทางต่อไปเมืองเชียงใหม่ ทั้งสองพบกับพระยาอุปราชา นายภิมสาร พระยาราชวงศ์ ซึ่งทั้งสามกล่าวถึงข่าวศึกไว้อย่างชัดเจนว่าพม่าจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่ถ้าเสร็จศึกเมืองยางแดง ดังความต่อไปนี้

เดิมอ้ายพม่ายกมาตีเมืองยางแดงได้แต่ให้ทำแก้ว แสนนรินทร์ ไปสืบข่าวราชการได้ความว่าอ้ายพม่าตีบ้านบางแดงได้แล้วหลายบ้าน แล้วอ้ายพม่ามาจับตัวแกโพใหญ่ได้ แกโพน้อยหนีไป อ้ายพม่าพม่าว่าจะตีเมืองยางแดงให้สิ้นแล้วจะมาตีเมืองเชียงใหม่เมืองเชียงรายน ก็มีความวิตกอยู่ เกลือกด้วยพม่าตีได้เมืองยางแดงสิ้นแล้วก็จะมากกระทำกับบ้านเมือง

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

เมืองเชียงใหม่จึงส่งคนไปสืบราชการ พบกับพะภอ จึงทราบความว่าพม่าไม่สามารถจับเอาตัวแกโพใหญ่ แกโพน้อยได้ และเกิดโรคระบาดในกองทัพ อีกทั้งพม่าไม่สามารถมาตีเมืองเชียงใหม่ได้ และเจ้านายเมืองเชียงใหม่ยังกล่าวอย่างมั่นใจว่าถ้าพม่ายกมา จะช่วยกันต้านทัพพม่าอย่างเต็มที่ ดังความต่อไปนี้

ครั้นแต่งคนไปสืบสวนที่เมืองยางแดงภายหลังอีก ๓ พวก ๔ พวก ได้ไปพบปะพูดจากับพะภอ แล้วไปดูจนถึงค่ายอ้ายพม่าสืบสวนได้ความว่าอ้ายพม่าตีได้แต่บ้านแกโพน้อย หนองผาตาย ตัวแกโพใหญ่แกโพน้อย อ้ายพม่าก็จับหาได้ไม่ ยางแดงก็ยังสู้รบแข็งแรงอยู่ ผู้คนกองทัพอ้ายพม่าป่วยไข้ล้มตายเป็นอันมาก ดูที่เห็นอ้ายพม่าก็รั้งรออยู่จะไม่ทำกับยางแดงได้ตลอด เห็นอ้ายพม่าจะหามากระทำกับเมืองเชียงใหม่ เชียงรายนไม่ แต่ว่าไม่มีความประมาทไว้ใจแก่ราชการ ถึงอ้ายพม่ายกมาจริงก็ไม่กลัว ถ้าอ้ายพม่าจะยกมามากมาน้อยก็จะช่วยกันทั้ง ๓ เมือง รบพุ่งรักษาบ้านเมืองไว้ให้จงได้

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

ช่วงท้ายของคำให้การหลวงยกกระบัตรและพระสุริยะกล่าวเน้นย้ำถึงคำพูดของชาวเชียงใหม่และชาวเมืองละคร (เมืองลำปาง) ที่แสดงถึงความมั่นใจที่ไม่กลัวศึกพม่า และสามารถรักษาบ้านเมืองได้ ดังนี้

ฯข้าฯ ได้สังเกตฟังดูบุตรหลานแสนท้าวพระยาลาวในเมืองเชียงใหม่กับไพร่บ้านพลเมือง แต่ที่ ฯข้าฯ ได้ยินพูดจากันก็หาได้ยินผู้ใดพูดจาว่ากลัวภัยพม่าจะมารบพุ่งตีเอาบ้านเอาเมืองไม่ เห็นไพร่บ้านพลเมืองทำไรนาค้าขายทำมาหากินเป็นปกติดีอยู่ทั้ง ๓ เมือง.....แลเมื่อ ฯข้าฯ ไปอยู่ที่เมืองละคร ฯข้าฯ ก็ได้ยินพระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ บุตรหลานแสนท้าวเมืองละครพูดจากันว่าถึงภัยพม่าจะยกมากกระทำกับบ้านเมืองก็จะพร้อมมูลช่วยกันสู้รบหากกลัวไม่ แล ฯข้าฯ เห็นผู้คนที่เมืองเชียงใหม่ เมืองละคร มีมากบ้านเรือนแน่นหนา ถ้าภัยพม่ายกมาก็เห็นจะสู้รบรับรองภัยพม่ารักษาบ้านเมืองไว้ได้

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)

อย่างไรก็ตามชาวศึกพม่าก็ส่งบลอง กองทัพพม่าที่ตั้งอยู่ที่เมืองยางแดงไม่ได้ยกทัพมาโจมตีที่ตั้งที่ราชสำนักไทยหรือล้านนาคาดการณ์ไว้ คำให้การที่เกี่ยวกับการสู้รบชาวศึกพม่าตีเมืองยางแดงจึงสะท้อนให้เห็นถึงการติดตามข่าวสารของราชสำนักไทยโดยการส่งคนไปสืบข่าวศึกพม่ารบยางแดงในเมืองเมาะดำเลิมซึ่งใกล้ชิดกับพม่า หรือการส่งคนไปสอบถามสถานการณ์ในดินแดนล้านนา และสะท้อนให้เห็นถึงความเตรียมพร้อมของหัวเมืองล้านนาที่จะรับศึกพม่า

## ๒. การตั้งเมืองเชียงราย

พ.ศ. ๒๓๘๖ พระยาเชียงใหม่พุทธวงศ์ได้กราบบังคมทูลขอตั้งเมืองเชียงรายเป็นเมืองขึ้นของเชียงใหม่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งคนจากเชียงใหม่ไปไว้เมืองเชียงราย ทั้งนี้มีสาเหตุสำคัญที่จะให้เมืองเชียงรายเป็นเมืองหน้าด่านป้องกันภัยจากพม่าที่จะขยายอำนาจเข้ามายังดินแดนล้านนา และใช้เป็นเมืองสำคัญในการโจมตีเมืองเชียงตุงเพื่อสกัดอิทธิพลของพม่า<sup>๕๐</sup>

คำให้การท้าวสิทธิมงคลเรื่องตั้งเมืองเชียงรายและเขตแดนเมืองเชียงราย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) ระบุไว้ว่ามีการตั้งนายหนานธรรมลังกา น้องนายภิมสารเป็นเจ้าเมืองเชียงราย นายอุ้นเรือนน้องเขยเจ้าอุปราชเมืองเชียงใหม่เป็นอุปราช นายน้อยแสนค่าน้องต่างมารดาเจ้าอุปราชเมืองเชียงใหม่เป็นพระยาราชวงศา การตั้งเมืองเชียงรายในครั้งนี้ ทำให้เมืองเชียงตุงเกิดความหวาดระแวงว่าเชียงใหม่จะใช้เชียงรายเป็นฐานที่มั่นในการโจมตีเมืองเชียงตุง จึงส่งกองตระเวนมาไต่ถาม ทาง

<sup>๕๐</sup> ปรีศนา ศิรินาม. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, ๑๑๒.

พระยาจำเมืองขุนนางเชียงใหม่ตอบไปว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ประสงค์ที่จะค้าขายกับเมืองเชียงตุง จึงมาตั้งเมืองเชียงรายเพื่อความสะดวก ดังความต่อไปนี้

พระยาจำเมืองบอกว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่หาได้คิดจะยกไปรบกับบ้านใดเมืองใดไม่ ไพร่พลเมืองมากมายคับคั่งไม่มีที่ทำมาหากิน เจ้าเมืองเชียงใหม่จึงแบ่งไพร่พลออกมาตั้งเมืองเชียงรายขึ้นเป็นบ้านเป็นเมืองตามเดิม จะได้ให้ผู้คนมาอยู่ตั้งทำมาหากินลูกค้าจะได้ไปค้าขายถึงกันกับเมืองเชียงตุงๆ กับเมืองเชียงใหม่จะได้เป็นบ้านพี่เมืองน้องกันต่อไป แล้วเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้สั่งกับพวกกองตระเวนว่าถ้าพบกับกองตระเวนเมืองเชียงตุงก็ให้บอกความให้รู้ว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่หาได้คิดจะรบกับบ้านใดเมืองใดไม่ อย่าให้เจ้าเมืองเชียงตุงและขุนนางกับไพร่พลเมืองมีความวิตกเลย ให้ไพร่พลเมืองไปมาค้าขายถึงกันเถิด

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

มหาขานานเจ้าเมืองเชียงตุงทราบข่าวการตั้งเมืองเชียงราย และทราบว่าเชียงใหม่จะเป็นบ้านพี่เมืองน้องกับตน จึงคิดที่จะเป็นไมตรีกับเชียงใหม่ มหาขานานจึงส่งหนังสือไปอังวะเพื่อแจ้งข่าวราชสำนักที่กรุงอังวะตอบกลับมาดังนี้

เจ้าอังวะมีหนังสือมาว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ให้มาตั้งเมืองเชียงรายแบ่งผู้คนมาอยู่แต่เขตแดนให้กว้างจะขอเป็นบ้านพี่เมืองน้องไม่ไปรบกวานบ้านเมืองข้างฝ่ายพม่าแล้ว ก็ตามใจเจ้าเมืองเชียงใหม่เถิด ให้เจ้าเมืองเชียงตุงมีหนังสือใช้ผู้คนไปว่ากล่าวกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ที่จับมาจำไว้ในคุกเมืองอังวะ ๖ คน ตายเสีย ๓ คนยังเหลืออยู่ ๓ คนก็ให้พระยาสุรมหาเสนาพาไปเมืองเชียงตุงให้เจ้าเมืองเชียงตุงส่งคนมาเมืองเชียงใหม่ และการที่จะเป็นบ้านพี่เมืองน้องกันนั้นสุดแต่มหาขานานเจ้าเมืองเชียงตุงจะพูดจากันเถิด

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้ปรึกษากับขุนนางชั้นสูงเกี่ยวกับการขยายอิทธิพลเข้าไปยังเมืองเชียงตุง พระยาอุปราชให้ความเห็นว่าเมืองเชียงรายพึงจะตั้งควรจะได้ล้อม ถ้ามหาขานานไม่ยอมจึงจะยกทัพไปรบ ดังเนื้อความต่อไปนี้

พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ นายภิมสารจึงปรึกษากันว่า ฝ่ายเราก็พึงไปตั้งบ้านตั้งเมืองลงใหม่ จะต้องคิดเกลี้ยกล่อมใจไพร่พลฝ่ายเมืองเชียงตุงให้เชื่อถือ ว่าเราไม่คิดทำร้ายกับเมืองเชียงตุง มหาขานานเจ้าเมืองเชียงตุงก็จะได้วางใจ ถ้าจะคิดพูดจาเกลี้ยกล่อมก็จะทำได้โดยง่าย แล้วจะได้ใช้ผู้คนไปมาให้สนิทรู้จักกลุ่มทางชัดเจน ถ้ามหาขานานจะไม่เข้าเกลี้ยกล่อมโดยดี จะยกกองทัพไปรบเอาบ้านเอาเมืองก็ได้คล้องสะดวก

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

ความข้างต้นนี้แสดงให้เห็นถึงความตั้งใจของเชียงใหม่อย่างแน่วแน่ชัดในการใช้เมืองเชียงราย เป็นฐานที่มั่นขยายอำนาจไปยังเมืองเชียงตุง พระยารัตนาเขตเจ้าเมืองเชียงรายคิดที่จะให้นายพรมน้องชายมหาขานานลงไปเฝ้าฯ ที่กรุงเทพฯ เพื่อแจ้งข่าวความชอบของมหาขานาน ต่อมาทางเมืองเชียงใหม่ส่งท้าวสิทธิมงคลขึ้นไปเกลี้ยกล่อม แต่ขณะนั้นพม่าได้ข่าวว่าเชียงใหม่จะยกทัพมาตีเมืองเชียงตุง จึงถูกพม่าจับตัวที่เมืองนายและกักขังไว้เป็นเวลาปีเศษ เมื่อท้าวสิทธิมงคลได้รับการปล่อยตัวระหว่างเดินทางกลับได้พบนายพรมเจ้าชายผู้ใหญ่เมืองเชียงใหม่ไปเจรจาเกลี้ยกล่อมมหาขานาน แต่มหาขานานยังไม่ตอบตกลงเพียงแต่กล่าวว่า “...ที่จะเป็นไมตรีให้ผู้คนไปมาเดินกันก็ได้อยู่แล้ว...” และเมื่อท้าวสิทธิมงคลกลับมาถึงเมืองเชียงใหม่จึงบอกเล่าเรื่องราวทั้งหมดให้นายภิมสารฟัง นายภิมสารกล่าวว่า “...ชาติพม่าแล้วพม่าจากลี้ก่อกไม่มีความจริง ถึงมหาขานานก็พุดตามคำพม่า...” ข้อความจากคำให้การนี้แสดงให้เห็นว่าทางเชียงใหม่ไม่เคยไว้ใจพม่า และมหาขานานยังคงเกรงกลัวอิทธิพลพม่าอยู่ เมื่อใช้วิธีเกลี้ยกล่อมเจรจาความเมืองกับเมืองเชียงตุงใช้ไม่ได้ผล ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๙๑ ราชสำนักไทยจึงให้เมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง และเมืองลำพูนยกทัพไปตีเมืองเชียงตุง

คำให้การที่เกี่ยวกับการตั้งเมืองเชียงรายสะท้อนให้เห็นถึงการตั้งเมืองเชียงรายเพื่อใช้เป็นฐานที่มั่นในการขยายอำนาจไปเมืองเชียงตุง โดยอ้างเหตุผลว่าเพื่อความสะดวกในการค้าขายระหว่างราษฎรทั้งสองเมือง และสะท้อนให้เห็นถึงการใช่วิธีเกลี้ยกล่อมให้เมืองเชียงตุงมาอยู่ในอำนาจ ซึ่งไม่ประสบผลสำเร็จเนื่องจากเจ้าเมืองเชียงตุงยังคงเกรงกลัวอิทธิพลพม่าอยู่นั่นเอง

### ๓. เหตุการณ์ในสิบสองปันนา

สิบสองปันนาเป็นดินแดนที่ตั้งอยู่ระหว่างจีนและพม่า มีเมืองศูนย์กลางการปกครองคือเมืองเชียงรุ่งบนริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง ถือว่าเป็นเมืองที่มีความสำคัญที่สุด เนื่องจากตั้งอยู่ในเส้นทางการค้าที่สำคัญระหว่างตอนใต้ของจีน ตอนเหนือของไทย และรัฐฉานในพม่า ลักษณะภูมิประเทศของสิบสองปันนามีลักษณะเป็นภูเขา มีที่ราบลุ่มเล็กๆ อยู่ตามแม่น้ำสายต่างๆ ในภูเขาบริเวณที่ราบลุ่มเหล่านี้เป็นที่ตั้งเมืองต่างๆ ทั้งหมด ๑๒ เขต หรือที่เรียกว่า “พันนา” ซึ่งตั้งอยู่สองฟากแม่น้ำโขง โดยฟากตะวันออกมี ๖ พันนา ประกอบด้วยเมือง ๑๖ เมือง และฟากตะวันตกมี ๖ พันนา ประกอบด้วยเมือง ๑๔ เมือง<sup>๕๑</sup>

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดความขัดแย้งในหมู่เจ้านายเมืองเชียงรุ่ง และมีเจ้านายลี้ภัยมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เนื่องจากการปกครองในเมืองเชียงรุ่งขณะนั้นมีลักษณะเป็นการเมืองแบบสองฝ่ายฟ้าที่เจ้านายเมืองเชียงรุ่งแต่ละฝ่ายพยายามขอความช่วยเหลือ หรือขอการรับรองสถานะของตนจากพม่าและจีนอยู่เสมอ ทำให้แต่ละฝ่ายอ้างสิทธิอันชอบธรรมในการขึ้นครอง

<sup>๕๑</sup> ผนัชา เลหาศิรินาถ, สิบสองพันนา: รัฐจารีต (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๑), ๒-๓.

เมืองเชียงรุ่ง คำให้การคำให้การเกี่ยวกับเหตุการณ์เมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔) กล่าวถึงการส่งส่วยไปยังพม่าและฮ่อ (จีน) ไว้ดังนี้

แลประเพณีบ้านเมืองนั้น เล็งปีเมือง ๑๒ ปันนาก็เก็บเงินส่วยมาส่งให้กับพระยาแสนเชียงหาปันนาละ ๓๐๐ ทองเงินฤกคิดเป็นเงินไทยทองละ ๒ บาท ๒ สลึง เป็นเงิน ๙ ชั่ง ๗ ตำลึง ๒ บาทเสมอทุกปี แลเงินส่วยที่เมือง ๑๒ ปันนาเอามาส่งนั้นราชบุตรกับพระยาแสนเชียงหาให้แต่งพระยาคำเชื่อนกับเมือง ๑๒ ปันนาคุมไปส่งฮ่อเมืองลาทั้งสิ้นเสมอทุกปี ข้างทางเมืองอังวะนั้นถึง ๓ ปี ราชบุตรจึงให้พระยาตอสุคุมเอาดอกไม้ทองเงินไปส่งพม่าครั้งหนึ่ง แต่จะเป็นดอกไม้ทองเงินสิ่งของสิ่งละเท่าใด ๆ ซ้ำ ๆ หาทราบไม่

(จ.ศ. ๑๒๑๓ เลขที่ ๖)

ความขัดแย้งในหมู่เจ้านายเมืองเชียงรุ่งที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น ตรงกับช่วงเจ้าสารวันครองเมืองเชียงรุ่ง ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากพวกจีนฮ่อให้ครองบัลลังก์ และได้ตั้งน้องชายชื่อออลนะวูดเป็นเจ้าอุปราช ต่อมาหม่อมหน่อคำไปขอกำลังสนับสนุนจากพม่ามาชิงเมืองคืน และจับตัวเจ้าอุปราชไปเมืองพม่า ภายหลังมหาไชยเมืองพง ผู้เป็นอาเขยของเจ้าเมืองเชียงรุ่งยกทัพไปขับไล่หม่อมหน่อคำออกไป และให้เจ้าสารวันมาครองเมือง ส่วนเจ้าอุปราชจ่ายเงินให้กับพม่าจึงได้รับการปล่อยตัว<sup>๕๒</sup> หลังจากนั้นพระยาแสนเชียงหาเก็บเงินจากราษฎรเพื่อนำไปใช้หนี้พม่าให้เจ้าอุปราช ทำให้มหาไชยเมืองพงไม่พอใจและขัดขึ้น ดังเนื้อความในคำให้การท้าวพระยาสิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) มหาไชยเมืองพงให้การไว้ว่า

ครั้นอยู่มา ณ เดือน ๑๒ ข้างขึ้นปีมะแมนพศก พระยาเชียงแสนหาหนังสือให้พระยาไชยบรรท้าวขุนเมืองเชียงรุ่งถือมาถึง ๆ ซ้ำ ๆ แลท้าวพระยาเมือง ๑๒ ปันนา ว่าเงินซึ่งให้เก็บมาใช้หนี้พม่าแต่ก่อนหาพอไม่ อุปราชยังเป็นหนี้พม่าอยู่อีก ๕๐๐ จอย ให้ ๆ ซ้ำ ๆ กับท้าวพระยา ๑๒ ปันนา เก็บเอาเงินกับราษฎรมีครัวเรือนละ ๕ จอย คิดเป็นเงินเรือนละ ๑ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง ขึ้นไปส่งอีก ๆ ซ้ำ ๆ ท้าวพระยาเมือง ๑๒ ปันนาไม่ยอมถวาย

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๕๓)

พระยาแสนเชียงหากล่าวโทษต่อเจ้าเมืองเชียงรุ่งว่ามหาไชยเมืองพง เจ้าเมืองลา เป็นผู้ขัดขวาง เจ้าเมืองเชียงรุ่งจึงยกทัพเมืองเชียงรุ่ง เมืองหุ่ม และเมืองรำ ๓,๐๐๐ คนยกทัพไปตีเมืองลาเมืองพง มหาไชยเมืองพงเกณฑ์คนได้ ๓,๒๒๕ คน เข้าปะทะกับกองทัพเชียงรุ่งที่เมืองนูน เจ้าเมืองเชียงรุ่งและเจ้าอุปราชหนีไป มหาไชยเมืองพงจับตัวพระยาแสนเชียงหาฆ่า และเชิญเจ้าเมือง

<sup>๕๒</sup> ปรีดีนา ศิรินาม, ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองลานนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, ๑๒๕.

เชียงใหม่กลับมาครองเมืองตามเดิม โดยให้เหตุผลว่าความขัดแย้งเกิดจากพระยาแสนเชียงหาญยง เจ้าเมืองเชียงรุ้ง มหาไชยเมืองพงและขุนนางทั้งหลายไม่ได้โกรธเคือง ดังข้อความต่อไปนี้

ให้พระยาเชียงเจืองถือหนังสือไปแจ้งเจ้าเมืองเชียงรุ้ง อูปราชาว่าการซึ่งเกิดวิวาทรบพุ่งกันขึ้นครั้งนี้ ก็เพราะพระยาแสนเชียงหาญยง ฟัน้องไม่ตริตรองไปเชื่อฟังถ้อยคำผู้อื่น จึงได้ปราศจากราชสำนักตัว ๆ ข้าฯ แลท้าวพระยา ๑๒ ปีนาไม่มีความโกรธ คิดถึงเจ้าพี่เจ้าน้องอยู่ทุกวัน เจ้าพี่เจ้าน้องยังอยู่ที่ไหนก็ให้อยู่ด้วยที่นั่น กอง ๆ ข้าฯ แลท้าวพระยา ๑๒ ปีนาจะแต่งขันข้าวตอกดอกไม้มาเชิญเจ้าพี่เจ้าน้องกลับไปครอบครองบ้านเมืองดังเก่า

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๕๓)

ต่อมามหาไชยงาดำ นายลีนด่าง และหม่อมหน่อคำ ยกทัพมาตีเมืองเชียงรุ้ง โดยมหาไชยงาดำอ้างว่าเงินย้อยแต่งตั้งให้ตนเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้งโดยชอบธรรม เจ้าเมืองเชียงรุ้งหนีลงมาอยู่เมืองรำ และส่งหนังสือให้มหาไชยเมืองพงไปช่วย เมื่อมหาไชยเมืองพงจะยกทัพไปช่วยนั้นปรากฏว่าเมืองหลวงพระบาง ทราบข่าวความไม่สงบจึงส่งหนังสือมาเกลี้ยกล่อมให้ขึ้นกับไทย แต่มหาไชยเมืองพงตอบปฏิเสธเพราะบ้านเมืองยังไม่สงบ ดังนี้

เมืองสิบสองปีนากับเมืองหลวงพระบางเป็นบ้านพี่เมืองน้องไปมาค้าขายถึงกัน เดียวนี้ได้ความว่าเมือง ๑๒ ปีนาเกิดวิวาทฆ่าฟันกัน ถ้า ๆ ข้าฯ อยู่ไม่ได้ก็ให้คิดหาเครื่องราชบรรณาการแลพาครอบครัวลงมา ณ เมืองหลวงพระบางจะได้พาลงมาเฝ้าทูลละอองสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพฯ ต่อไป ๆ ข้าฯ จึงตอบว่าแต่ก่อนเมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงใหม่ เมืองน่าน ก็ได้พุดจาทางไมตรีเดี๋ยวนี้เมือง ๑๒ ปีนาบ้านเมืองยังไม่เป็นปกติ ถ้าบ้านเมืองเรียบร้อยแล้วจึงจะคิดหาบรรณาการลงมา

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๕๓)

หลังจากเมืองหลวงพระบางมาเกลี้ยกล่อม เมืองเชียงใหม่ส่งแสนหลวงเมืองกว้างนำหนังสือพร้อมกับสิ่งของมาให้มหาไชยเมืองพง เพื่อเกลี้ยกล่อมอีกเช่นกัน ดังข้อความต่อไปนี้

แสนหลวงเมืองกว้างเมืองเชียงใหม่ ถือหนังสือคุมเอาปืนแผ่นดินคาบศิลาบอก ๑ กับปืนชาเหลี่ยมทองใบ ๑ ขึ้นไปให้ ๆ ข้าฯ ณ เมืองพงใจความในหนังสือนี้ว่าแต่ก่อนเมืองเชียงใหม่กับเมืองสิบสองปีนาหาได้ไปมาถึงกันนั้นไม่ เดียวนี้ได้ตั้งเมืองเชียงรายใกล้ชิดกับบ้านเมือง ๑๒ ปีนาฉันทจะได้เป็นบ้านพี่เมืองน้องไปมาค้าขายถึงกันให้ ๆ ข้าฯ คิดอ่านให้ยึดยาวต่อไปแจ้งอยู่ในหนังสือนี้แล้ว

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๕๓)

ต่อมาเมืองน่านส่งพระยาคงคาเขื่อนเพชร พระยาแผด็จตัสกร พระยาไชยสงคราม พร้อมกองทัพไปเกลี้ยกล่อมอีกครั้ง โดยให้หัวเมืองสิบสองปีนาจัดเครื่องราชบรรณาการ เมืองน่านจะพาลงไปเข้าเฝ้ายังกรุงเทพฯ แต่มหาไชยเมืองพงไม่ยอม โดยให้เหตุผลว่าบ้านเมืองเกิดยุคเข็ญ ไม่สามารถ



จัดหาดอกไม้เงินทองลงไปได้ และเมื่อมหาไชยงาดำยกกองทัพมาเมืองพง มหาไชยเมืองพงจ้างกองทัพเมืองน่านในราคา ๑๐ ชั่ง ต่อนายทหาร ๑ คนให้ช่วยรบจนมหาไชยงาดำแตกพ่ายไป จนท้ายที่สุดมหาไชยเมืองพงเห็นว่าไม่สามารถหนีไปพึ่งพม่าและจีนฮ่อ จึงยอมลงมาอยู่ที่เมืองน่าน ส่วนเจ้าเมืองเชียงรุ้งหนีไปพึ่งจีนฮ่อ และเจ้าอุปราชหนีไปพึ่งหลวงพระบาง

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่าเมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงใหม่ และเมืองน่านต่างมาเกลี้ยกล่อมเมืองสิบสองปันนา เหตุผลสำคัญที่อยู่เบื้องหลังคือเมืองทั้งสามแข่งขันกันแย่งเมืองสิบสองปันนา โดยเฉพาะการนำกำลังคนมาเพิ่มเติมในบ้านเมืองของตน เนื่องจากในสมัยนั้นกำลังคนมีความสำคัญทางเศรษฐกิจและการเมือง สามารถเสริมกำลังให้กับหัวเมืองล้านนาในการรับศึกสงครามได้เป็นอย่างดี<sup>๕๓</sup> และยังเห็นบทบาทของมหาไชยเมืองพงที่มีอิทธิพลทางการเมืองในสิบสองปันนามากกว่าเจ้าเมืองเชียงรุ้ง เนื่องจากมีอาวุโสกว่าเจ้าเมืองและเจ้าอุปราช มีเครือข่ายทางการเมืองกับเมืองต่างๆ ในสิบสองปันนาผ่านทางการค้าแรงงาน ดังจะเห็นได้จากชายาที่มาจากเมืองเชียงรุ้ง เมืองรำ เมืองลา เมืองหุน เมืองอุไ้ เมืองล่อง ตลอดจนนิตาของขุนนางพม่าระดับจักษกาย อีกทั้งยังได้รับการรับรองฐานะจากจีนและพม่าให้เทียบเท่ากับเจ้าฟ้าแสนหวีของเมืองเชียงรุ้ง<sup>๕๔</sup> และเมื่อพิจารณาที่ตั้งเมืองพงจะพบว่าเมืองพงอยู่ห่างจากศูนย์กลางอำนาจที่เชียงรุ้งและมีทรัพยากรที่สำคัญคือบ่อเกลือด้วยเหตุนี้สถานะของมหาไชยเมืองพงจึงสูงกว่าเจ้าเมืองอื่นๆ ในสิบสองปันนา และเป็นที่น่าสนใจของเมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงใหม่ และเมืองน่าน

จากการศึกษาคำให้การที่เกี่ยวกับเมืองสิบสองปันนายังพบอีกว่านอกจากเหตุการณ์จลาจลต่างๆ แล้ว คำให้การยังให้ข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นอยู่ของชาวสิบสองปันนาที่อพยพมา ดังเช่นมหาไชยเมืองพง เมื่อมาอยู่ที่เมืองภูคาในเขตของเมืองน่าน ปรากฏว่าเสบียงอาหารขาดแคลน ทำให้ต้องหาซื้อข้าวจากที่อื่น หรือขุดหามันกลอยกินต่างข้าว

พระยาหอหน้าว่าข้าวที่เมืองหลวงภูคาไม่มีให้ ๗ข้าฯ พาครอบครัวลงมา ณ ทำแสท่าดาซจะได้อื้อข้าวพวกต่ากิน ๗ข้าฯ ก็ได้บอกครัวหัวหน้าพวกนายเทพวงศ์ ชายหญิงประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ มาถึงท่าแสท่าดาซก็ไม่มีข้าวพวกครัวต้องซื้อข้าวต่า ลาวกองทัพ ถังหนึ่งเป็นเงิน ๒ บาท มาแจกจ่ายกันกินก็ไม่พอ ครัวต้องขุดมันกลอยหารากถากกินต่างข้าวก็มี ที่ระสำระสายไปหาข้าวตามบ้านตาแขวงเมืองหลวงพระบาง และพากันกลับไปหาข้าวทางเมืองมาง บ่อแร่บ่อหลวงก็มีบ้าง ๗ข้าฯ ท้าวพระยานายครัวไปหาพระยาหอหน้า นายทัพนายกองว่าเมืองหลวงภูคา เขตแดนกว้างขวางที่ไร่นามีมาก ท้าวพระยาครอบครัวระบาจะ

<sup>๕๓</sup> ปริศนา ศิรินาม, ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, ๑๒๘.

<sup>๕๔</sup> “พงศาวดารเมืองเชียงรุ้ง,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๘ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), ๔๑๐.

ขอตั้งอยู่เมืองหลวงภูคา จะได้อาศัยข้าวค้าแขวงเมืองหลวงพระบาง เมืองมาง บ่อแร่ บ่อหลวง มาเจือจานกัน

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๕๓)

ส่วนความเป็นอยู่ของเจ้าอุปราชเมืองเชียงรุ่ง เมื่ออพยพไปอยู่ที่หลวงพระบางแล้ว ก็ปรากฏว่าพบกับปัญหาการขาดแคลนเสบียงอาหารเช่นกัน ปรากฏอยู่ในคำให้การว่าด้วยราชการทัพเมืองเชียงตุง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) ผู้ให้การไม่ปรากฏชื่อ ทราบแต่เพียงว่าเป็นชาวเมืองเชียงรุ่งที่ถูกกวาดต้อนมาอยู่กับเจ้าอุปราช ให้การไว้ดังนี้

ฯข้าฯ อยู่ที่เมืองหลวงพระบางได้ปีเศษ ขาดเสบียงอาหาร ฯข้าฯ ไปบอกพระยาศรีวิไชยนาย ฯข้าฯ ว่าจะลาไปซื้อข้าวที่เมืองไทย พระยาศรีวิไชยขอหนังสือเดินทางทำขุนเมืองหลวงพระบางได้แล้ว ณ วัน ๕ ๑๒ คำ ปิจอโทษก ฯข้าฯ กับอ้ายแสงคน ๑ เข้ากัน ๒ คน พวกกันไปถึงเมืองไทยได้ห้าวัน มารดากับน้องสาว ฯข้าฯ ขึ้นไปอยู่ ณ เมืองเชียงรุ่ง

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๕)

สำหรับเหตุการณ์ที่เมืองเชียงรุ่งนั้น ในคำให้การพระยานาได้ไปสืบราชการเมืองเชียงรุ่ง จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๓) พระยานาได้ ท้าวคำมงคล และท้าวคำจัน ซึ่งเป็นขุนนางเมืองหลวงพระบางเดินทางไปเมืองเชียงรุ่ง พบกับพระยารณัญไชย จึงสอบถามข่าวเมืองเชียงรุ่งทราบว่ามีไฮงาดำ หม่อมหน่อคำ จับตัวเจ้าราชบุตรเมืองเชียงรุ่งได้ที่เมืองอุเหนือ แล้วพาไปเลี้ยงดูไว้ เจ้าราชบุตรคิดจะฆ่ามหาไฮงาดำและหม่อมหน่อคำ แต่ทั้งสองรู้ความ เจ้าราชบุตรหนีไปอยู่เมืองแรม ต่อมาขุนนางหลวงพระบางทั้ง ๓ คนพบกับพระยาราพจึงทราบว่ามีไฮงาดำ หม่อมหน่อคำ ถูกอาญาเขยและเจ้าเมืองในสิบสองปีนนาสังหาร ดังความที่ว่า

พระยาราพบอกว่านายหน่อคำ มหาไฮงาดำ ให้มารับเอาตัวอาญาเขย ท้าวพระยานายคร้วพวกมหาไฮงาขึ้นไปถึงเมืองเชียงรุ่ง อาญาเขยกับท้าวพระยา ๑๒ ปีนนา จับนายหน่อคำ มหาไฮงาดำฆ่าเสีย อาญาเขยเป็นผู้ใหญ่อยู่รักษาเมืองเชียงรุ่ง จะมีผู้คนเท่าใด ฯข้าฯ หาได้ถามไม่

(จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๓๕)

คำให้การที่นำมาศึกษานี้มีเนื้อความลึกลับลงเมื่อมหาไฮงาเมืองพงอพยพมาอยู่เมืองน่าน และเจ้าอุปราชหนีมาเมืองหลวงพระบางเท่านั้น เหตุการณ์ภายหลังจากนี้ปรากฏอยู่ในพงศาวดารเมืองเชียงรุ่งในตอนที่ว่าด้วยสำเนตราพระราชสีห์ที่เจ้าพระยานิกรบดินทร์มีถึงมหาไฮงาเมืองพง ระบุว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้มหาไชยเมืองพงกลับไปอยู่ที่เมืองพงตามเดิม และให้เจ้าอุปราชาไปครองเมืองเชียงรุ่ง<sup>๕๕</sup>

เหตุการณ์ในสิบสองปีนาที่ปรากฏในคำให้การสะท้อนให้เห็นถึงความขัดแย้งในหมู่เจ้านายเมืองเชียงรุ่งซึ่งต่างฝ่ายต่างอ้างสิทธิอันชอบธรรมในการครองเมืองเชียงรุ่ง โดยอาศัยอำนาจจากจีนฮ่อหรือพม่าให้การรับรองสถานะเจ้าเมืองของตน ทำให้เกิดการสู้รบระหว่างกลุ่มอำนาจต่างๆ เจ้านายเมืองเชียงรุ่งบางส่วนจึงอพยพมาในเขตประเทศราชของไทย เช่น เจ้าอุปราชาเมืองเชียงรุ่งหนีมาเมืองหลวงพระบาง หรือมหาไชยเมืองพงหนีมาเมืองภูคา และเนื้อหาในคำให้การยังสะท้อนให้เห็นถึงปัญหาการขาดแคลนเสบียงอาหารของชาวเชียงรุ่งที่อพยพมาอีกด้วย

### เหตุการณ์จีนตัวเฮี้ยก่อกบฏ

ตัวเฮี้ยเป็นการรวมกลุ่มของชาวจีน มีที่มาจาก การตั้งสมาคมเทียนตี้ห่วย (ฟ้า ดิน มนุษย์) ซึ่งมีจุดประสงค์จะล้มล้างราชวงศ์ชิงและกู้ราชวงศ์หมิงขึ้นมาใหม่ เมื่อชาวจีนอพยพอยู่ตามประเทศต่างๆ ได้นำรูปแบบการตั้งสมาคมดังกล่าวมาจัดตั้งเป็นกลุ่มเพื่อช่วยเหลือชาวจีนด้วยกัน ต่อมา มีการจัดตั้งกลุ่มย่อยเป็นกงสี จึงมีการเรียกชื่อกลุ่มตัวเฮี้ยอีกอย่างหนึ่งว่า “อั้งยี่” แปลว่าหนังสือแดง ซึ่งเป็นชื่อของกงสีที่หนึ่ง ผู้ที่ปกครองกงสีทั้งหมดมีตำแหน่งเป็น “ตัวเฮี้ย” แปลว่าพี่ใหญ่<sup>๕๖</sup>

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดเหตุการณ์ตัวเฮี้ยในท้องที่ต่างๆ ก่อกบฏ มีสาเหตุจากการลักลอบค้าฝิ่นของชาวจีน ทางกรงจึงตามจับฝิ่นอย่างเข้มงวดกวดขัน ทำให้จีนที่ค้าฝิ่นตั้งกลุ่มตัวเฮี้ยไว้ตามหัวเมืองชายทะเลที่ไม่มีการตรวจตรา คอยรับฝิ่นจากเมืองจีนมาส่งตามกงสีต่างๆ ในหัวเมืองใกล้ๆ กับกรุงเทพฯ เมื่อราชสำนักทราบข่าวจึงตามจับและสู้รบกับตัวเฮี้ยอยู่บ่อยครั้ง และสามารถปราบปรามจนหมดสิ้น ได้แก่ ตัวเฮี้ยที่เมืองนครชัยศรี (พ.ศ. ๒๓๘๕) ตัวเฮี้ยที่ตำบลเสม็ด เมืองสมุทรปราการ (พ.ศ. ๒๓๘๗) ตัวเฮี้ยที่ตำบลตกรุด เมืองสมุทรปราการ (พ.ศ. ๒๓๙๐) และเหตุการณ์ตัวเฮี้ยก่อกบฏที่เมืองฉะเชิงเทรา (พ.ศ. ๒๓๙๑)<sup>๕๗</sup> จากการศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่า มีคำให้การที่เกี่ยวข้องกับตัวเฮี้ยที่เมืองฉะเชิงเทรา ๔ ฉบับ อยู่ในหมวด จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) คือ สำเนาคำให้การจีนโป้วว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ สำเนาคำให้การจีนบูว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ สำเนาคำให้การจีนยิวว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ และสำเนาคำให้การหลงจู๊ซี เรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ

<sup>๕๕</sup> “พงศาวดารเมืองเชียงรุ่ง,” ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก*, เล่ม ๘, ๔๓๒-๔๓๓.

<sup>๕๖</sup> สมเด็จพระยาตราชานุภาพ, *นิทานโบราณคดี*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๔๓), ๒๒๐-๒๒๒.

<sup>๕๗</sup> เรื่องเดียวกัน, ๒๒๒-๒๒๓.

สาเหตุของการก่อจลาจลที่เมืองฉะเชิงเทราเกิดจากการปกครองของกรมการเมืองฉะเชิงเทราที่เป็นคนไทยพยายามเรียกร้อยเอาทัณฑ์เงินทองจากกลุ่มคนจีนจึงเกิดความไม่พอใจขึ้น สำเนาคำให้การจีนไปว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล่าวไว้ว่า อำแดงส้มจีนจัดงานศพจีนเพียงผู้เป็นสามี จีนสิ้นทองเอาจิวไปช่วยงานศพ พวกจีนเดินทางไปจิว ผ่านไปหน้าบ้านแขวงจัน แขวงจันไม่ยอมให้พวกจีนเดินผ่านจึงชักเอาสะพานออกทำให้เกิดเหตุทะเลาะวิวาทกันขึ้น จากนั้นหลวงยกกระบัตรจึงมาไกลเกลี้ย ต่อมามีการจับชาวจีนกลุ่มหนึ่งไปขังไว้ที่จวนพระวิเศษภักไชยเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา พบว่ามีจีนสองซึ่งไม่ได้ไปจิวถูกจับตัวไปรวมอยู่ด้วย ต่อมาแขวงจันฟ้องต่อกรมการเมืองว่าชาวจีนพวกนี้มาตีแขวงจัน กรมการเมืองจึงมาจับตัวคนจีนไปชำระ เนื้อหาในคำให้การกล่าวถึงการตัดสินที่ไม่ยุติธรรมของกรมการเมืองเป็นเหตุให้จีนสิ้นทองชักชวนพรรคพวก รวมกลุ่มเป็นตัวเฮี้ยดังนี้

กรมการเมืองพาพวกจีนไปเป็นอันมาก ที่จีนวิวาทก็มีไม่ได้วิวาทก็มีหาชำระเอาความจริงไม่ คิดแต่จะลงเอาเงินกับพวกจีนฝ่ายเดียว จีนสิ้นทองจึงว่าแก่ ๆ ซ้ำ ๆ กับจีนเส็ง ๑ จีนศุกเกา ๑ จีนยุเตงเสมียน ๑ ว่ากรมการเมืองหนักเหลือนทน จะเป็นตายอย่างไรก็ตามที่เถิด เรามาคิดกันทำตัวเฮี้ยหาพวกให้มากเล่นกับกรมการเมืองสักครั้งหนึ่ง ๆ ซ้ำ ๆ กับจีนเส็งจีนศุกเกา จีนยุเตงเสมียน ก็ยอมพร้อมใจด้วย

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕)

นอกจากนี้ในสำเนาคำให้การจีนไปว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล่าวไว้ว่า จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑) ให้รายละเอียดเพิ่มเติมไว้ว่านายลอยบุตรของแขวงจันได้กล่าวหาว่าจีนสิ้นทองกับพวกเป็นตัวเฮี้ย กรมการเมืองจึงมาควบคุมตัว จีนสิ้นทองต้องเสียเงินค่าประกันตัวออกมา ทำให้มีความโกรธแค้นกรมการเมืองฉะเชิงเทราเป็นอันมาก ดังข้อความที่ว่า

นายลอยบุตรแขวงจันฟ้องกล่าวโทษจีนสิ้นทองกับพวกด้วยเรื่องความวิวาทกัน แล้วนายลอยฟ้องว่าจีนสิ้นทองกับพวกเป็นตัวเฮี้ย มีพวกตัวเฮี้ยประมาณ ๑๕๐ คน พระวิเศษกรมการเมืองตัวจีนสิ้นทอง ๆ จึงให้จีนฮอกหลานมาแทนตัว กรมการเมืองเอาตัวจีนฮอกกับจีนมีชื่อพวกจีนสิ้นทองจำตรวนไว้ จีนสิ้นทองต้องเสียเงิน กรมการเมืองจึงให้ประกันตัวจีนฮอก พวกจีนที่ต้องจำว่าเป็นพวกจีนสิ้นทองนั้นมีเงินก็ให้กับกรมการเมือง ๆ ก็ปล่อยตัวไป ที่ไม่มีเงินก็จำตรวนไว้ จีนสิ้นทองกับพวกจีนสิ้นทองจึงผูกใจโกรธพระวิเศษ กรมการเมือง

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ก.)

จีนสิ้นทองได้ชักชวนชาวจีนตั้งสมาคมรวมกลุ่มเป็นตัวเฮี้ย แล้วให้จีนบูเป็นตัวเฮี้ยหรือพี่ใหญ่ จากนั้นจึงคิดจัดการกับขุนกำจัดเงินพาล (จีนฮอ) กับอำแดงส้มจีน และหลงจิวี่ ซึ่งไม่ยอมเข้าร่วม

ขุนกำจัดเงินพาลถูกฆ่าตาย หลงจูฮีหนีขึ้นไปซ่อนตัวบนชื่อที่ไว้กระสอบน้ำตาลทราย แต่กลุ่มตัวเฮี้ยจับได้ ดังข้อความต่อไปนี้

หาพบตัวหลงจูฮีไม่จึงพากันจับเอาตัวขุนกำจัดเงินพาลพี่ชายหลงจูฮีได้ เงินเอี้ยงเอาง้าวแทงถูกท้อง ข้าพเจ้าเอาเคียวฟันถูกขาซ้าย เงินเกาเอาหลาวแทงถูกขา เงินฉีเอา มีดฟันถูกหลัง คนละที ขุนกำจัดเงินพาลตาย แล้วพากันอยู่ที่โรงหลงจูฮีหาได้เก็บเอาเงินทองสิ่งของไปไม่ ลูกโรงหลงจูฮีหุงข้าวเลี้ยงข้าพเจ้ากับเงินห้วยเสี้ยว เงินเนา เงินเอี้ยง กับพวกเงินตัวเฮี้ยประมาณ ๕๔๐ เศษ พากันกินข้าวอยู่ที่โรงหลงจูฮีแต่บุตรภรรยาหลงจูฮีนั้นหนีไปอยู่โรงหลงจูปี ข้าพเจ้ากับพวกตัวเฮี้ยกินข้าวแล้ว พวกตัวเฮี้ยพากันขึ้นค้นบนชื่อที่ไว้กระสอบน้ำตาลทราย พบหลงจูฮีนอนอยู่บนชื่อที่ไว้กระสอบ พวกตัวเฮี้ยก็พากันจับเอาตัวหลงจูฮีมัดใส่ไว้ในห้อง ให้พวกตัวเฮี้ยเฝ้าอยู่ ๔ คน ๕ คน

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ก.)

คำให้การของเงินโป้กกล่าวว่าเงินสิ้นทองเห็นว่าหลงจูฮีเป็นเพียงคนทำอาชีพค้าขายจึงไม่ฆ่า ส่วนในคำให้การเงินยิวว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทราก็รีบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) ระบุว่าหลงจูฮีกลัวพวกตัวเฮี้ยจึงยอมเข้าร่วม และให้ลูกน้องที่โรงหีบน้ำตาลไปเกลี้ยกล่อมพวกเงินชาวบ้าน ถ้าใครไม่เข้าร่วมจะฆ่าและริบเอาข้าวของ ดังข้อความที่ว่า

หลงจูฮีกล้วยยอมให้ลูกจ้างโรงน้ำตาลเข้าเป็นพวกเงินบู๊ อยู่ที่โรงหลงจูฮีใช้คนถือธงไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมพวกเงินชาวบ้านว่าให้มาเข้าด้วยกับเงินบู๊ พวกเงินชาวบ้านที่ไม่เข้าด้วยเงินบู๊ให้จับฆ่าเสียเก็บริบเอาข้าวของ

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ข.)

เมื่อเกลี้ยกล่อมชาวจีนให้ร่วมมือกับตนได้แล้วเงินสิ้นทองจึงเตรียมโจมตีเมืองฉะเชิงเทรา การวางแผนตีเมืองฉะเชิงเทรานั้น สำเนาคำให้การเงินยิวว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทราก็รีบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) บันทึกไว้ว่ากองทัพของตัวเฮี้ยมี ๑,๒๐๐ คน แบ่งออกเป็น ๔ กอง กองละ ๓๐๐ คน เข้าโจมตีเมืองทั้ง ๔ ด้าน ด้านเหนือมีเงินเอี้ยงเป็นหัวหน้า ด้านใต้มีเงินตุเป็นหัวหน้า ด้านตะวันออกมีเงินบู๊และเงินเส็ง และด้านตะวันตกมีเงินซุนเตียเป็นหัวหน้า โดยนัดกันว่าเมื่อเงินสามซีตีกลองให้สัญญาณจะบุกเข้าเมืองพร้อมกัน การสู้รบเริ่มขึ้นเมื่อพวกเงินตัวเฮี้ยยิงปืนโต้ตอบกับพวกกรมการเมืองฉะเชิงเทรา แต่ยังไม่เข้าเมืองไม่ได้ พวกเงินตัวเฮี้ยจึงพากันปืนกำแพงเมือง พวกไทยเมืองฉะเชิงเทราเห็นว่ามีกำลังน้อยกว่าจึงพากันเปิดประตูเมืองหนีออกไป เมื่อพวกเงินเข้าเมืองได้จึงเอาไฟจุดเผาเรือนหลวงยกกระบัตร์และกรมการเมือง เว้นแต่เรือนพระวิเศษเจ้าเมือง ดังข้อความต่อไปนี้

กรมการพวกลูกอยู่ในเมืองปิดประตูเมืองไว้ ยิ่งปืนสู้รบกันอยู่แต่เพลาค่ำ ประมาณยามหนึ่ง พวกจีนเข้าเมืองไม่ได้ พวกจีนด้านเหนือด้านใต้ด้านตะวันออกพากันล้อม เข้าหลังเมืองด้านตะวันตก ให้พวกจีนยื่นชดก้าแพงเรียงๆ กันไปหมู่ละ ๔ คน ๕ คน แล้วให้ พวกจีนเหยียบบนบ่าปืนขึ้นกำแพงเมืองเต็มทั้งด้านตะวันตก พวกไทยชาวเมืองตีฟันแทง พวกจีนที่ปืนขึ้นกำแพงเมืองตายบ้าง พวกจีนปืนขึ้นบนกำแพงเมืองเต็มขึ้นไปได้มาก สู้รบ กับพวกไทยในเมืองอยู่ประมาณหม้อข้าวสุกหนึ่ง พวกไทยในเมืองน้อยตัวก็แตกเปิดประตู เมืองพากันหนีไป พวกจีนที่เข้าในเมืองได้ ก็เปิดประตูด้านตะวันออกทั้ง ๒ ประตู พวกจีนก็ พากันเข้าไปในเมืองได้ทั้งสิ้น พวกจีนเอาไฟเผาเรือนหลวงยกกระบัตร์เก่าใหม่กับเรือน กรมการเรือนพวกบ่าวไพร่จะเป็นสักก่หลังนั้น ข้าพเจ้าจำหาได้ไม่ แต่เรือนพระวิเศษเจ้า เมืองนั้นหาได้เผาไม่

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ก.)

เมื่อยึดเมืองได้แล้ว จีนจึงให้การไว้ว่า "...จีนสิ้นทองเอาฝืนดิบให้ข้าพเจ้าก่อนหนึ่ง ให้ ข้าพเจ้าเที่ยวแจกเงินที่สุบฝืนซึ่งอยู่รักษาเมืองให้ทั่วกัน..." ซึ่งก่อนหน้านั้นจีนจึงให้ข้อมูลไว้ว่าตนรู้จักกับ จีนสิ้นทองเพราะ "...ข้าพเจ้าเป็นคนสุบฝืน ข้าพเจ้าเห็นจีนสิ้นทองเป็นคนชายฝืน ข้าพเจ้าจึงไปซื้อฝืน ที่จีนสิ้นทองๆ จึงได้เป็นคนชอบกันกับข้าพเจ้า..." แสดงให้เห็นว่าจีนสิ้นทองเป็นพ่อค้าที่ลักลอบขาย ฝืนอย่างผิดกฎหมาย สันนิษฐานว่าน่าจะอาศัยเหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างชาวจีนกับกรมการเมือง เป็นสาเหตุสำคัญในการยึดเมืองฉะเชิงเทราเพื่ออำนวยความสะดวกในการค้าฝืนของตนเอง

คำให้การทั้งหมดระบุสอดคล้องกันว่าเมื่อจีนสิ้นทองตีเมืองฉะเชิงเทราได้แล้วคิดที่จะตี เมืองชลบุรี ในช่วงที่ตีเมืองฉะเชิงเทราได้แล้วนั้น สำเนาคำให้การจีนยี่ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมือง ฉะเชิงเทรากล่าวว่า จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑) กล่าวว่าพวกลาวโบสถ์วัดหลวง ยกลงมาตีตัวเหยี้ยที่บ้าน สนามจัน แล้วยกมาสู้กับตัวเหยี้ยแล้วเผาโรงหีบน้ำตาลจีนสิ้นทองที่บ้านบางกุ้ง และในสำเนาคำให้การ จีนยี่ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล่าวว่า จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑) กล่าวว่าจีนตัดอ้อย ๒๐๐ คนเข้าตีบ้านทรายมูล พวกคนไทยฆ่าหลงจู้ได้ตาย พวกชาวลาวเมืองพนสนิมคมเอาไฟเผาโรงหีบของ หลงจู้ตัวม้ง หลงจู้ฮี้ หลงจู้ตัว พระอินอาษา เมืองพนสนิมคมยกทัพไปตีโรงหีบหลงจู้ฮี้ แต่สู้กับชาวจีน ไม่ได้จึงต้องถอยกลับมาตั้งทัพที่โคกพนมดี

ต่อมากองทัพจากกรุงเทพฯ นำโดยเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่ทัพยกกอง เรือมาที่เมืองฉะเชิงเทรา กองทัพเรือโจมตีโรงหีบน้ำตาลที่อยู่นอกเมือง ซึ่งขณะนั้นจีนยี่รับผิดชอบใน การสู้รบ พวกจีนยิงโต้ตอบกองทัพกรุงเทพฯ แต่สู้ไม่ได้ กองทัพกรุงเทพฯ ระดมยิงจนไฟไหม้โรงหีบ หลวง ทำให้พวกจีนตัวเหยี้ยตกใจกลัวและเลิกยิงปืนโต้ตอบ ดังข้อความที่จีนยี่ให้การว่า

ข้าพเจ้ากับพวกจีนที่อยู่ในเมืองปากันขึ้นดูบนกำแพงเห็นเรือกำปั่นทัพหลวง ขึ้นมายิงปืน พวกจีนที่อยู่โรงหลวงเอาปืนยิงต่อสู้ตามหน้าโรงประมาณคน ๖๐ คน ๗๐ คน สู้ไม่ได้พากันแตกหนีขึ้นไปโรงหลวงจูโป แล้วเห็นไฟไหม้โรงหีบหลวงขึ้น ข้าพเจ้ากับพวกจีนที่อยู่ในเมืองตกใจกลัวว่าเรือกำปั่นจะขึ้นมายิงปืนที่เมืองใหม่อีก ข้าพเจ้ากับพวกจีนจึงเอากระสุนโดดกระสุนปรายบ้าง ประจูดินปืนด้านใต้ยิงลงไป ๔ นัดหาเห็นเรือกำปั่นขึ้นมาไม่ ข้าพเจ้ากับพวกจีนก็หาได้ยิงปืนต่อไปไม่

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ก.)

กองทัพของเจ้าพระยาพระคลังโถมตีพวกอั้งยี่ที่โรงหีบนอกเมืองจนแตกพ่ายไป ทำให้พวกจีนสิ้นทองกลัวว่าภัยจะมาถึงตน สำเนาคำให้การจีนโป้ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล่าวว่า จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑) กล่าวหาจีนโป้เห็นว่ากองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นมามากเห็นจะสู้ไม่ได้ จึงปรึกษากับจีนสิ้นทองและพรรคพวกว่าจะจับตัวจีนบู๊ซึ่งเป็นตัวเฮี้ยใหญ่ไปส่งเจ้าพระยาพระคลังจึงจะพ้นจากความผิด จีนสิ้นทองกับพวกจึงจับตัวจีนบู๊มัดไว้ จีนบู๊ถามถึงความผิดของตน แต่จีนสิ้นทองนิ่งเฉยไม่ยอมตอบคำถาม ดังข้อความต่อไปนี้

ข้าพเจ้าบอกจีนสิ้นทองต่อหน้าจีนเสมียนข้าพเจ้าว่า เมื่อเพลากลางวันจีนเส็งบุตรจีนไห้ขึ้นต้นไม้ดู เห็นเรือข้าหลวงใช้ใบแล่นขึ้นมาข้างใต้เมืองสามลำ จีนสิ้นทองก็ตกใจ จึงว่ากับข้าพเจ้าว่าพวกเราคิดการครั้งนี้ใหญ่โตฆ่าผู้คนล้มตาย เอาไฟจุดเผาบ้านเรือน ชาวบ้านเป็นอันมาก พวกเราจะได้ความผิดหนักหนา เดียวนี้ข้าหลวงก็ออกมาแล้วเห็นจะสู้ไม่ได้ เราคิดจะจับตัวไอ้จีนบู๊ส่งให้กับข้าหลวงบอกว่าไอ้จีนบู๊เป็นตั้งเฮี้ยใหญ่ พวกเราทั้งปวงจึงจะพ้นความผิดโทษจะตกหนักอยู่กับไอ้จีนบู๊ จีนสิ้นทองชวนข้าพเจ้าให้ไปจับไอ้จีนบู๊ ข้าพเจ้าว่าไปด้วยไม่ได้ จีนสิ้นทองจะไปจับไอ้บู๊ก็ไปเกิด แล้วจีนสิ้นทองกับพวก ๗ คนลงเรือกลับไป จะไปที่โรงหีบผู้ใดข้าพเจ้าไม่ทราบ ครั้นเพาพลบค่ำจีนสิ้นทองกลับมาที่โรงข้าพเจ้าเห็นจีนสิ้นทองจับไอ้จีนบู๊มัดมือไพล่หลังจูงเข้ามาในโรงข้าพเจ้าฯ ถามจีนสิ้นทองว่าจับตัวจีนบู๊ได้ที่ไหน จีนสิ้นทองบอกข้าพเจ้าว่าใช้จีนเข้าไปเรียกออกมานอกประตูเมือง แล้วจึงได้มัดเอาตัวมา แล้วพวกจีนสิ้นทองที่คุมจีนบู๊มานั้นกลับออกมาเสียนอกโรงข้าพเจ้ากับจีนสิ้นทอง หลงจูซีเสมียนพร้อมกันอยู่ อ้ายจีนบู๊พูดว่าจับเข้ามาทำไมข้าไม่ได้คิดคดขัดขวางใช้ให้ข้าทำอย่างไรข้าก็จะทำตามทุกสิ่ง จีนสิ้นทองนิ่งอยู่หาพูดโต้ตอบอย่างไรไม่

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕)

อย่างไรก็ตาม สำเนาคำให้การจีนบู๊ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล่าวว่า จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑) ระบุว่าจีนสิ้นทองให้เหตุผลว่าจีนบู๊ฉ้อฉลที่แจกจ่ายให้กับชาวจีนที่รักษาเมืองจึงต้องจับตัว เมื่อจีนสิ้นทองจับตัวจีนบู๊แล้ว จึงให้นางหุ่นภรรยาของพระศรีราชอากรไปแจ้งเจ้าพระยาพระคลัง จากนั้นจึงนำตัวจีนบู๊ไปมอบให้ เจ้าพระยาพระคลังจึงจับกุมพวกหัวหน้าทั้งหมดโดยไม่มีข้อยกเว้น

ได้แก่ จีนบู๊ จีนสั้นทอง หลงจู๊ต หลงจู๊ซี หลงจู๊ซี ขุนพัฒนลัก จีนโป๊ ซึ่งเหตุการณ์ในคำให้การทั้ง ๔ ฉบับสิ้นสุดลงในตอนนี้อย่างสิ้นเชิง แต่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ระบุเหตุการณ์หลังจากนี้ว่าเจ้าพระยาพระคลังให้จมน้ำไวยวรนารถคุมตัวจีนเหล่านี้มายังกรุงเทพฯ ต่อมาพวกคนไทยเมืองฉะเชิงเทรา และชาวลาวเมืองพนัสนิคมตั้งกองฆ่าพวกจีนทั้งที่เป็นตัวเสียและไม่เป็นตัวเสีย ขณะนั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชาเดินทางกลับจากราชการทัพที่เขมรจึงร่วมกับเจ้าพระยาพระคลังปราบจลาจลจนหมดสิ้น เมื่อกองทัพกลับถึงกรุงเทพฯ มีการตั้งกองชำระลงโทษประหารชีวิตเฉพาะคนที่เป็นระดับผู้นำตัวเสีย ส่วนลูกน้องคนอื่นๆ สักแก้มเป็นอักษรจีนและไทยว่าพวกตัวเสียปล่อยไป<sup>๕๘</sup>

จะเห็นได้ว่าคำให้การที่เกี่ยวกับเหตุการณ์จีนตัวเสียก่อนจลาจลสะท้อนให้เห็นถึงสาเหตุความขัดแย้งที่มาจากความไม่พอใจของชาวจีนต่อกรมการเมืองฉะเชิงเทราที่ตัดสินคดีความไม่ยุติธรรม อีกทั้งสะท้อนให้เห็นถึงการรวมกลุ่มของคนจีนที่จัดตั้งเป็นตัวเสีย และรายละเอียดการบุกโจมตีเมืองฉะเชิงเทรา ตลอดจนการปราบปรามกลุ่มตัวเสียของเจ้าพระยาพระคลัง

### การล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ถือได้ว่าเป็นช่วงเปลี่ยนผ่านจากยุคที่มีการฟื้นฟูวัฒนธรรมหลังเสียกรุงครั้งที่ ๒ ไปสู่ยุคที่อิทธิพลทางอำนาจและวัฒนธรรมจากตะวันตกเริ่มหลังไหลเข้ามาয়ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บริบททางสังคมและประวัติศาสตร์บ่งบอกว่าสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นช่วงที่มีการเผชิญหน้ากับกระแสความเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตกที่เข้ามาพร้อมกับการค้าและเทคโนโลยี อันเนื่องมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในทวีปยุโรปช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ และทฤษฎีของอาดัม สมิธ ที่สนับสนุนให้รัฐยกเลิกการค้าแบบผูกขาด เปิดโอกาสให้เอกชนค้าขายอย่างเสรี ทฤษฎีดังกล่าวทำให้เกิดการค้าลัทธิพาณิชย์นิยมแบบใหม่ (Neo-Mercantilism) ที่บรรดาประเทศในยุโรปต้องการให้ประชาชนค้าขายอย่างสะดวกปลอดภัย จึงใช้กำลังทางเรือออกให้ความคุ้มครองแก่เอกชน เพื่อบีบบังคับให้ประเทศที่อ่อนแอกว่าค้าขายกับตนอย่างเสียเปรียบ ถ้าไม่ยอมโดยดีจะใช้กำลังเข้าบังคับที่เรียกว่า “นโยบายเรือปืน” (gun-boat policy)<sup>๕๙</sup> นโยบายดังกล่าวส่งผลให้เอเชียตะวันออกเฉียงใต้อยู่ในระบบการค้าของตลาดโลก ชาติตะวันตกได้เข้ามาล่าอาณานิคมตามเมืองต่างๆ เพื่อใช้เป็นแหล่งระบายสินค้าและใช้แสวงหาทรัพยากรไปพร้อมๆ กัน อีกทั้งยังใช้เป็นแหล่งพักกลางทางระหว่างอินเดียกับจีน และใช้เป็นที่พักผ่อนเรือสินค้าเมื่อเกิดอุปสรรค

<sup>๕๘</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๑๓๐.

<sup>๕๙</sup> ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, ประวัติศาสตร์ยุโรปสมัยใหม่, เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๕๒), ๙๓.



คำให้การที่นำมาศึกษานั้น ให้ข้อมูลบางประการที่เป็นภาพสะท้อนเกี่ยวกับเหตุการณ์ การล่าอาณานิคมของชาติตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ ๓ เมื่อศึกษาวิเคราะห์แล้วพบว่ามีการบันทึกถึง อิทธิพลของชาติตะวันตกที่มีต่อประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แบ่งออกเป็น ๔ หัวข้อ ได้แก่ อิทธิพลของอังกฤษในพม่า อิทธิพลของอังกฤษในจีน อิทธิพลของฝรั่งเศสในเวียดนาม และ อิทธิพลฮอลันดาในอินโดนีเซีย (บาทลี) ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### ๑. อิทธิพลของอังกฤษในพม่า

การแผ่ขยายอิทธิพลของอังกฤษไปในพม่านั้น ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าจังกายแมง (พระคยีตอ) การที่อังกฤษทำสงครามกับพม่ามีสาเหตุสำคัญมาจากความพยายามของพม่าที่จะขยาย อำนาจของตนไปยังดินแดนด้านตะวันตกในบริเวณแคว้นอัสสัม มณีปุระ และยะไข่ ซึ่งอยู่ติดกับเขต อิทธิพลอังกฤษในอินเดีย การยกกองทัพของพม่าไปยังดินแดนเหล่านี้ทำให้มีผู้คนจำนวนมากหนีไปยัง เขตอิทธิพลอังกฤษ เป็นเหตุให้เกิดปัญหาเรื่องพรมแดนกับอังกฤษมาเป็นระยะๆ<sup>๖๐</sup> ด้วยเหตุนี้อังกฤษ จึงประกาศสงครามกับพม่าในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ ผลของสงครามครั้งนี้ทำให้พม่าต้องเจรจายอมความกับอังกฤษและยอมรับข้อเสนอในสนธิสัญญายันดาโบ (Treaty of Yandabo) คือเสีย ดินแดนยะไข่ ตะนาวศรี อัสสัมให้อังกฤษ เว้นเมืองแถบพะสิม อย่างกุ้งและเกาะตะมะที่คืนให้พม่า ซึ่ง พม่าต้องยอมรับว่ามณีปุระ กะซาร์และจันท์เตียเป็นเขตแดนอังกฤษ รวมทั้งเสียค่าปรับหนึ่งล้าน ปอนด์ให้กับอังกฤษ<sup>๖๑</sup>

เมื่อพิจารณาจากปีที่เกิดสงครามอังกฤษพม่าในครั้งแรกนี้จะพบว่าตรงกับ พ.ศ. ๒๓๖๗ ซึ่งเป็นปีแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางกรุงเทพฯ ได้ส่งกองทัพไปร่วมรบ กับอังกฤษ แต่ภายหลังต้องยกทัพกลับเพราะแม่ทัพไทยไม่ยอมอยู่ภายใต้บังคับบัญชาอังกฤษ และเมื่อ ชนะสงครามแล้วอังกฤษแจ้งมาว่าจะยกเมืองทวายคืนให้ แต่ทางกรุงเทพฯ ตอบกลับไปว่าเมื่ออังกฤษ ติได้แล้วก็ขอให้รักษาไว้ ไทยไม่มีประสงค์ในดินแดนเหล่านั้น อย่างไรก็ตามอิทธิพลของอังกฤษที่มี เหนือพม่า ทำให้ชนชั้นปกครองไทยในเวลานั้นหันมาให้ความสนใจอังกฤษมากกว่าแต่ก่อน เนื่องจาก สามารถปราบพม่าซึ่งเป็นชาติที่ไทยไม่สามารถปราบปรามลงได้<sup>๖๒</sup> การให้ความสนใจข้อมูลของ อังกฤษในดินแดนพม่านี้นสะท้อนจากในคำให้การส่วนที่เป็นการเดินทางไปสืบราชการที่เมืองเกาะตำ เลิม ซึ่งเมืองดังกล่าวนี้ตั้งอยู่ที่เมืองเกาะตะมะ และตามข้อสนธิสัญญาที่อังกฤษทำกับพม่านั้น ระบุไว้

<sup>๖๐</sup> ชาลววิทย์ เกษตรศิริ. พม่า ประวัติศาสตร์และการเมือง. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๒.

<sup>๖๑</sup> หม่องทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า, พิมพ์ครั้งที่ ๒, แปลโดยเพ็ชรี สุมิตร (กรุงเทพฯ: มูลนิธิ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๘), ๒๑๖-๒๑๗.

<sup>๖๒</sup> วิลเลียม ธาวรรณสาร, ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๕), ๒๖.

ว่า “...พระเจ้าอังวะยอมยกหัวเมืองที่อังกฤษตีได้ คือเมืองเร เมืองทวาย เมืองมะริด แลเมืองตะนาวศรี กับทั้งเกาะที่ขึ้นอยู่กับหัวเมืองเหล่านั้น กำหนดแต่ฝั่งใต้แม่น้ำสาละวินลงไปให้แก่อังกฤษ...”<sup>๖๓</sup> ดังนั้น เมืองเมะตำเลิมที่อยู่ใต้แม่น้ำสาละวินจึงตกเป็นเมืองในปกครองของรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียโดยสิ้นเชิง

คำให้การทำวเชื่อนแก้วเมืองตากผู้ไปสืบราชการเมืองเมะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) กล่าวถึงทำวเชื่อนแก้วเมืองตาก ไปสืบราชการที่เมะตำเลิม ได้ไปสอบถามชาวศึกจากมอญสวयी และมองจางตะคาว่าอังกฤษจะรบกับพม่าอีกหรือไม่ ชาวเมืองทั้งสองจึงตอบว่าเหตุการณ์ยังสงบอยู่ ถ้าอังกฤษคิดจะรบกับพม่าก็คงจะปิดข่าวไว้มิให้ชาวเมืองรู้ ดังข้อความต่อไปนี้

ฯข้าฯ จึงถามมองสวयी มองจางตะคา ด้วยราชการอังกฤษกับพม่าคิดอ่านจะรบพุ่งกันอย่างไรบ้าง มองสวयी มองจางตะคาบอก ข้าฯ ว่าสงบอยู่หาได้ยินว่าอังกฤษจะคิดอ่านอย่างไรไม่ ถ้าอังกฤษคิดราชการจะทำศึกกับพม่าเมืองอังวะ อังกฤษก็คิดอ่านกันแต่พวกอังกฤษปิดความเสีย ทำให้พม่าเมืองเมะตำเลิมไม่รู้ไม่ กว่าจะเอาความไปบอกกับพม่าเมืองมัตมะ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๓๐)

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าชนชั้นปกครองของไทยไม่ได้ประมาทอังกฤษ แต่พยายามติดตามข่าวสารที่เกิดขึ้นอยู่เสมอ และในคำให้การฉบับเดียวกันนี้ได้แสดงให้เห็นว่าอังกฤษยังได้มีบทบาทในการกำหนดนโยบายด้านเศรษฐกิจ ดังจะเห็นได้จากการออกกฎควบคุมราคาข้าวในเมืองเมะตำเลิม ซึ่งข้อมูลในคำให้การระบุว่าข้าวในปีเกาะเบญจศกมีผลผลิตน้อยกว่าข้าวในปีชาลจัตวาศก แต่อังกฤษบังคับให้มีการซื้อขายในราคาเท่าเดิม พวกมอญพม่าให้ความร่วมมือเป็นอย่างดีเนื่องจากกลัวอังกฤษ สะท้อนออกมาในคำพูดที่ว่า “...ถ้าพวกมอญพม่าขายข้าวราคาแพงขึ้นไปกว่าอังกฤษบังคับ กลัวอังกฤษจะเอาตัวไปทำโทษ เถิงโดยน้อยโดยมากก็ต้องขายตามราคาอังกฤษบังคับ...”

การปกครองของอังกฤษในเมืองเมะตำเลิมนั้นเป็นไปอย่างเข้มงวด ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างอังกฤษกับชาวเมือง คำให้การเรื่องสืบราชการเมืองเมะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เป็นกรณีตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้ง ขุนเทพศิริ ขุนศรีระวังไพร เดินทางไปเมะตำเลิม สอบถามจากพระยาธนูจักรได้ความว่าเกิดไฟไหม้ที่ชุมชนหน้าเมืองเมะตำเลิม ชาวเมืองจะปลุกเรือในที่เดิมแต่อังกฤษห้าม ทำให้ชาวเมืองหนีข้ามฟากกลับไปอยู่เมืองเมะตะมะในเขตพม่าอย่างเดิม ดังข้อความที่ว่า

เมื่อ ณ วัน ๒ ค่ำ เพลากลางวันมอญทำให้ไฟไหม้ๆ ลามไปไหม้ตอังกฤษ

๘ หลัง โรงโคสำหรับศึก ๒ หลัง โรงทหารรักษาปืนใหญ่ตึกปืนตึกดินสองหลัง กับไหม้เรือน

<sup>๖๓</sup> สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า (กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๔๓), ๕๘๕.

มอญพม่า ๑๗๐๐ หลัง แล้วพวกมอญพม่าจะตั้งเรือนลงที่ไฟไหม้ อุณภิชาวอเยปันเจ้าเมืองเมาะตำเลิมหาให้ตั้งลงที่เดิมไม่ มอญพม่าเจ้าของที่โกรธอังกฤษพาครัวหนีข้ามฟาไปอยู่ในเมืองมัตมะ ๒๐๐ คริวเศษ แต่มอญพม่าที่ไม่ได้หนีไปเมืองมัตมะออกตั้งอยู่นอกเมืองบ้าง เนื้อเมืองบ้าง ใต้เมืองบ้าง มองสวยเลิงบอกความ ฯฯฯ ดังนี้

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๕)

เหตุผลสำคัญที่อังกฤษไม่ให้ปลุกเรือนในบริเวณไฟไหม้นั้น พระยาราชบุรินทร์บอกกับขุนนางเมืองตากทั้งสองไว้ว่า “...อังกฤษห้ามไม่ให้มอญพม่าปลุกเรือนลงที่หน้าเมือง ถ้ามีราชการทัพศึกจะกีดทางปืน อังกฤษจึงทำให้ปลุกเรือนไม่...” และจำนวนคนที่หนีไปเมืองเมาะตะมะในครั้งนั้นได้รับข้อมูลมาว่า “...เยตาอังกฤษผู้ทำบัญชีไฟไหม้บอกพระยาราชบุรินทร์ว่ามอญพม่าพากันหนีไปเมืองมัตมะ ๒๐๐ คริวเศษ...”

ข้อมูลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ผู้สืบราชการให้ความสนใจเป็นพิเศษ และมีการซักถาม จดบันทึกข้อมูลไว้ในคำให้การคือเรื่องของการทหาร ดังตัวอย่างจากคำให้การหลวงยกกระบัตรไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) ระบุไว้ว่าเมื่ออังกฤษได้ข่าวว่าพม่าจะยกทัพมาตีเมืองเมาะตำเลิมคืน จึงมีการจัดการไว้ดังนี้

ทุกวันนี้เพลากลางคืนอังกฤษให้มอญพม่าชาวเมืองเมาะตำเลิมกับอังกฤษ กำกับกันกองละ ๒๐ คน ๓๐ คน มีดาบมีตะบองสำหรับมือทุกคน ตั้งกองอยู่เหนือเมืองกองหนึ่ง ท้ายเมืองกองหนึ่ง หน้าเมืองกองหนึ่ง หลังเมืองกองหนึ่ง แล้วให้ฝรั่งเข้าเป็นตัวแทนพวกละ ๕ คน ๖ คน เดินตรวจรายกันไปรอบเมือง ทางน้ำกำปั่นใหญ่กำปั่นเล็กบ้างทอดรายกันไปตั้งแต่เหนือเมืองตลอดไปจนท้ายเมือง มอญพม่าชาวเมืองเมาะตำเลิมและพม่าชาวเมืองมัตมะ ถ้าเพลาลบคำยิงปืนสัญญาณแล้วผู้ใดจะลงเรือข้ามไปมาพวกอังกฤษให้จับเอาตัวใส่ตะรางไว้ และเรือลูกค้ำมอญพม่า ถ้าจอดอยู่ที่ท่าไหนก็ต้องบอกกำนันนายบ้านไว้ให้รู้

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๘)

อังกฤษนำวิธีการหัดทหารอย่างใหม่มาใช้ในการฝึกชาวมอญพม่าเมืองเมาะตำเลิม ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นวิธีเดียวกับที่อังกฤษฝึกชาวพื้นเมืองอินเดียนตั้งเป็นกองทหารซีปอย ในคำให้การกล่าวไว้ว่ามี การหัดยิงปืน การจัดระเบียบแถวอย่างอังกฤษ ดังข้อความที่ว่า

เพลากลางวัน ฯฯฯ กับพระสุริยะไปเที่ยวในเมืองเมาะตำเลิม เห็นทหารอังกฤษฝรั่งชาวดำหัดยิงปืนคาบศิลาเรียงกัน ๔ แถวๆ ละ ๔๐ คนเศษ แล้วเห็นพวกมอญพม่าหัดยิงปืนเดินเรียงกันเป็นแถวเหมือนกับพวกอังกฤษ ประมาณแถวละ ๓๐ คน เข้ากันทั้งอังกฤษ มอญ พม่า ประมาณ ๓๐๐ คน แต่ปืนใหญ่นั้น ฯฯฯ หาเห็นอังกฤษหัดยิงไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๘)

เหตุการณ์ที่กล่าวถึงข้างลือว่าพม่าจะมาตีเมืองเมาะตำเลิม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ ตรงกับรัชกาลพระเจ้าแสรกแมง หรือพระเจ้าสรวดี (Tharrawaddy) ครองแผ่นดินพม่า กษัตริย์พระองค์นี้ทรงเคยเป็นแม่ทัพมาก่อน และทรงคิดเตรียมการทำสงครามกับอังกฤษ ในช่วงนั้นทรงนำกองทัพลงมาเมืองย่างกุ้งเพื่อบูชาเจดีย์พระเกศธาตุ และจัดงานมหรสพสมโภช ทำให้ฝ่ายข้าหลวงอังกฤษคิดว่าทัพพม่าจะบุกตีเอายะไข่และตะนาวศรีคืน จึงวางกำลังทหารในดินแดนทั้งสองแห่งนั้น แต่พระเจ้าแสรกแมงมิได้โจมตีอังกฤษแต่อย่างใด เมื่อเสด็จกลับอมรปุระเหตุการณ์ทั้งหมดจึงคลี่คลายสงบลง<sup>๖๔</sup>

นอกจากข้อมูลเกี่ยวกับสภาพบ้านเมืองเมาะตำเลิมที่อังกฤษเข้าปกครองแล้ว คำให้การที่เกี่ยวกับการสืบราชการยังสะท้อนให้เห็นถึงนโยบายความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษได้เป็นอย่างดี ในคำให้การของหลวงพลเมืองตาก จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) กล่าวถึงมองสวเอ กับมองฉินทุกวิวกกันด้วยเรื่องไม้ขอนสัก กรมการเมืองตากจึงชำระความ แต่มองฉินทุกอ้างว่าตนเป็นคนในบังคับของอังกฤษไม่ควรขึ้นศาลของฝ่ายไทย หลวงพลเมืองตาก พร้อมด้วยขุนโกษาบุรีรักษ์ และแสนปัญญาจึงต้องนำตัวทั้งคู่ไปยังเมืองเมาะตำเลิมเพื่อให้ฝ่ายข้าหลวงของอังกฤษชำระความ เจ้าหน้าที่อังกฤษไถ่ถามถึงสาเหตุที่ต้องมาชำระความ หลวงพลเมืองตากตอบไปว่าเห็นแก่ไมตรีระหว่างไทยกับอังกฤษดังข้อความต่อไปนี้

ขุนนางอังกฤษขุนนางมอญให้ล้ามถาม ๆ ข้าฯ ว่าเมืองตากอาญาไม่มีฤ ทำไมจึงไม่เอามองสวเอจำใส่คุกเสียเล่า กลัวมองสวเอฤ ๆ ข้าฯ ตอบว่าจะทำตามกฎหมายสำหรับบ้านเมืองก็ไต่เห็นว่าเมืองเป็นไมตรีกันจึงไม่ทำ มิใช่จะกลัวมองสวเอนั้นหาไม่ ขุนนางอังกฤษพูดกับ ๆ ข้าฯ แต่เท่านี้ ๆ ข้าฯ ก็พากันกลับมา

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๖๕)

ผลของการชำระความในครั้งนี้ไม่ปรากฏแน่ชัด เพราะต้นฉบับคำให้การดังกล่าวชำรุดทำให้เนื้อความส่วนท้ายหายไป แต่จากเนื้อความที่ยกตัวอย่างมาแสดงให้เห็นว่าทางฝ่ายไทยได้ตระหนักถึงอำนาจของอังกฤษ เมื่อเกิดเหตุวิวาทกับคนในบังคับ จึงยอมผ่อนตามนโยบายของทางอังกฤษ เพื่อไม่ให้เสียทางไมตรีระหว่างสองอาณาจักรนั่นเอง

## ๒. อิทธิพลของอังกฤษในจีน

อิทธิพลของอังกฤษในจีนที่พบในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการกล่าวถึงเหตุการณ์สงครามฝิ่น (Opium War) พ.ศ. ๒๓๘๕ ความขัดแย้งระหว่างจีนกับอังกฤษมีสาเหตุสำคัญสืบเนื่องมาจากความเป็นมหาอำนาจทางทะเลของอังกฤษหลังจากการปฏิวัติอุตสาหกรรม ค.ศ. ๑๗๖๐ อังกฤษมาติดต่อค้าขายกับจีนช่วงราชวงศ์แมนจู ทางการเงินอนุญาตให้

<sup>๖๔</sup> หม่องทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า, ๒๒๔.

ค้าขายที่เมืองกวางตุ้ง (Guangdong) เพียงแห่งเดียว และห้ามติดต่อค้าขายกับพ่อค้าจีนโดยตรง แต่ต้องติดต่อค้าขายผ่านสมาคมโคฮอง (Cohong Merchants) เท่านั้น อีกทั้งจีนถือว่าตนเป็นศูนย์กลางอารยธรรมโลกจึงไม่ยอมติดต่อกับตะวันตกซึ่งถือว่ามิวัจนธรรมที่ต่ำกว่า เป็นเหตุให้บรรดาพ่อค้าอังกฤษไม่พอใจเป็นอย่างยิ่ง ต่อมาอังกฤษนำฝิ่นจากอินเดียไปค้าขายในจีน ทำให้ชาวจีนติดฝิ่นเป็นจำนวนมาก และทำให้ชาวจีนมีสุขภาพทรุดโทรมลง ส่วนอังกฤษได้รับผลกำไรเป็นจำนวนมาก และจีนได้ออกกฎหมายห้ามสูฝิ่นในปี พ.ศ. ๒๓๔๓<sup>๖๕</sup> เป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งนำไปสู่สงครามในที่สุด

สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑-๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เป็นคำให้การของคณะราชทูตไทยที่ไปจับก้องถวยบรรณาการที่กรุงปักกิ่ง ตรงกับรัชกาลจักรพรรดิเต้ากวง (Dao Guang (Emperor Xuan Zong of Qing)) จีนในขณะนั้นอยู่ในช่วงที่แพ้สงครามฝิ่นมาเพียง ๑ ปี ราชทูตไทยสอบถามโจท่งขุนนางจีนผู้นำเข้าฝิ่นพระจักรพรรดิเกี่ยวกับเรื่องอังกฤษรบเมืองจีน โจท่งกล่าวแก่ราชทูตเกี่ยวกับสงครามครั้งนั้นว่า

โจท่งเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่ามีขุนนางผู้ใหญ่คนหนึ่ง(ชื่อ) คี๊กกราบทูลพระเจ้าปักกิ่งว่าจงตีเมืองกวางตุ้งเอาฝิ่นของอังกฤษเผาเสีย แล้วจะให้เงินก็ทำให้ไม่ อังกฤษจึงยกมาตีเมืองกวางตุ้ง พระเจ้ากรุงปักกิ่งมีรับสั่งว่าจงตีเป็นขุนนางผู้ใหญ่พูดจาเป็นอุบาย ล่อลวงตั้งนี้หากต้องประเพณีไม่ ให้คี๊กเป็นข้าหลวงลงไปเมืองกวางตุ้งจัดแจงว่ากล่าวชำระเงินค่าฝิ่นให้กับอังกฤษเสียให้เสร็จ ให้อังกฤษไปซื้อขายเหมือนอย่างแต่ก่อน คี๊กลงไปเมืองกวางตุ้งชำระเงินค่าฝิ่นของอังกฤษหกร้อยหมื่นเหรียญให้กับอังกฤษแล้ว คี๊กมีหนังสือบอกความขึ้นไปกราบทูลพระเจ้ากรุงปักกิ่งมีรับสั่งให้หาจตุรเมืองกวางตุ้งขึ้นไปถอดเสียจากขุนนางเนรเทศเสียจากบ้านเมือง ตั้งขีเยียงเป็นจตุรหม้อลงมาอยู่เมืองกวางตุ้ง

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒.)

“จตุร” เมืองกวางตุ้งที่เผาฝิ่นอังกฤษนั้น เป็นตำแหน่งของข้าหลวงที่ดูแลเมืองกวางตุ้ง ซึ่งขณะนั้นราชสำนักจีนแต่งตั้งให้หลินเจ้อสวี (Lin Zexu) เป็นผู้ดำเนินนโยบายปราบฝิ่นซึ่งเป็นสินค้าต้องห้าม หลินเจ้อสวีกวาดล้างและยึดฝิ่นจากพ่อค้าอังกฤษได้ถึงสองล้านชั่งเงินมาเผาทิ้งที่หาดทรายชายฝั่งทะเลฮูเหมิน (Humen) ใช้เวลาเผาทั้งสิ้น ๓ สัปดาห์ ทางรัฐบาลอังกฤษไม่พอใจจึงเรียกร้องให้ทางการจีนชดใช้ค่าเสียหาย ต่อมากองเรืออังกฤษได้เข้าไปปิดปากแม่น้ำเป่ยเหอเพื่อบุกขึ้นเหนือซึ่งใกล้กับกรุงปักกิ่ง ทางจีนจึงให้ฉีซ่าน ผู้ว่ามณฑลจี๋ลี่มาเจรจาให้กองทัพอังกฤษหยุดบุกขึ้นเหนือและถอนทัพไปที่กวางโจว (Guangzhou) ทางอังกฤษตอบตกลง เหตุการณ์ครั้งนี้ส่งผลให้หลินเจ้อสวีถูก

<sup>๖๕</sup> ศฤงคาร พันธุ์พงศ์, ประวัติศาสตร์ยุโรป ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒), ๑๙๖.

ปลดเนรเทศไปอยู่อีลี (ซินเจียงในปัจจุบัน) และฉีซ่านรับตำแหน่งผู้สำเร็จราชการกวางซีและกวางตุ้งแทน<sup>๖๖</sup> สอดคล้องกับข้อมูลของโจท่งในคำให้การที่บอกว่าจักรพรรดิเต้ากวางปลดจงตึกคนเก่าออก

ข้อมูลในคำให้การข้างต้นกล่าวไว้เฉพาะเพียงเหตุการณ์ก่อนหน้าสงครามใหญ่ พ.ศ. ๒๓๘๕ ซึ่งโจท่งไม่ได้เล่าให้ราชทูตไทยฟังเนื่องจากเป็นความพ่ายแพ้ครั้งใหญ่ของจีน ภายหลังจากการเจรจาของฉีซ่าน อังกฤษไม่ยอมรับเพราะผู้แทนเรียกร้องไม่มากพอ จึงได้ส่งผู้แทนคนใหม่มาเจรจากับจักรพรรดิเต้ากวางโดยตรงแต่ไม่ได้ผล จีนระดมกองกำลังเข้าต่อสู้ และได้ยิงเรือรบอังกฤษ ทางอังกฤษจึงตอบโต้โดยการจมเรือรบของจีนและยิงถล่มเมืองกวางตุ้ง พร้อมทั้งบุกไปจนถึงเมืองหนานกิง จีนสู้ไม่ได้จึงยอมลงนามในสนธิสัญญานานกิง (Treaty of Nanjing)<sup>๖๗</sup>

คำให้การของราชทูตไทยบันทึกความขัดแย้งระหว่างจีนและฝรั่งเศสที่กระทบกระทั่งกันไว้ในตอนท้ายว่าที่เมืองกวางตุ้งเกิดเหตุฝรั่งเศสเอาปืนยิงชาวจีนตาย ดังความที่ว่า

ฝรั่งเศสคำที่ ๑๓ ห้างพาหนิงภรรยาที่มาที่ห้าง พวกจีนชวนกันไปดูภรรยาฝรั่งๆ โกรธเอาปืนในมือเสี้ยมยิงถูกพวกจีนตายคนหนึ่ง พวกจีนผู้ตายเข้ากลุ่มรวมจะตีฝรั่งเศส ไปถึงจ้งตักๆ ให้ทหารจีนไปห้ามปรามพวกจีนไว้ว่าอย่าวุ่นวายกันแล้วจะชำระให้ จ้งตักให้มาขอเอาตัวฝรั่งที่ยิงคนตายไปชำระ นายทหารฝรั่งว่ากับทหารจีนว่าถ้าพวกฝรั่งเศสฆ่าพวกจีนตาย ฝรั่งเศสทำโทษให้เหมือนกัน แต่ว่ากล่าวกันอยู่หลายเวลาฝรั่งเศสขอเสียเงินให้กับพี่น้องจีนผู้ตาย ๔๐๐ ตำลึง จะเสียให้กับขุนนางเป็นสินบนมากน้อยเท่าใดหาทราบไม่ ความก็เงียบกันไป

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒.)

กรณีดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าจีนไม่มีอำนาจจัดการกับชาวอังกฤษได้อย่างเด็ดขาด เนื่องจากสงครามฝิ่นที่จีนแพ้พ่ายนั้นได้พิสูจน์ว่าจีนไม่ใช่ศูนย์กลางของโลกอีกต่อไป หากแต่ชาติตะวันตกที่จีนเคยมองว่าเป็น “คนป่าเถื่อน” นั้นกลับมีแสนยานุภาพที่เหนือกว่า อีกทั้งในสนธิสัญญานานกิงระบุไว้ว่าผู้มีสัญชาติอังกฤษจะได้รับการยกเว้นไม่ต้องอยู่ภายใต้กฎหมายจีน<sup>๖๘</sup> จ้งตักผู้ดูแลกวางตุ้งจึงไม่สามารถนำตัวชาวอังกฤษมาลงโทษได้ จึงตกลงยอมความรับเงิน ๔๐๐ ตำลึงมาชดใช้ให้ญาติผู้เสียชีวิตแทน และปล่อยให้เรื่องเงียบหายไปเป็นที่สุด

นอกจากนี้ เมื่อราชทูตไทยเดินทางกลับได้กล่าวถึงสภาพของเกาะ “ห้องกง” หรือเกาะฮ่องกง (Hong Kong) ที่จีนต้องยกให้อังกฤษ ฮ่องกงที่อังกฤษยกกลับไปบุกเบิกนั้นมีสภาพดังนี้

<sup>๖๖</sup> ทวีป วรดิลก, ประวัติศาสตร์จีน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๕๑), ๕๗๕-๕๗๙.

<sup>๖๗</sup> ศฤงคาร พันธุ์พงศ์, ประวัติศาสตร์ยุโรป ๒, ๑๙๘.

<sup>๖๘</sup> ทวีป วรดิลก, ประวัติศาสตร์จีน, ๕๘๑.

ห้องก่งนั้นข้าพเจ้าสืบได้ความว่าฝรั่งนายทหารมาตั้งรักษาอยู่นายหนึ่งแต่จะชื่อไร มีพวกทหารอยู่เท่าใดหาได้ความไม่ คนในห้องก่งเงินไปอยู่น้อยฝรั่งอยู่มากกว่าจีน จะมากสักเท่าไรนั้นหาได้ความไม่ ลูกค้าจีนเมืองกวางตุ้ง ก็ไปมาค้าขายอยู่ที่ห้องก่งไม่ขาด ข้าพเจ้าเห็นกำปั่นไฟเข้ามาในเมืองกวางตุ้งเดือนละหนบ้าง เดือนละสองหนบ้างมาทอดอยู่ที่หน้า ๑๓ ห้าง วันหนึ่งบ้างสองวันบ้าง แล้วกลับไป

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒.)

เหตุการณ์สงครามฝิ่นในครั้งนั้นแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของอังกฤษที่สามารถพิชิตจีนซึ่งในอดีตเป็นศูนย์กลางของการค้าในเอเชียได้อย่างสิ้นเชิง และเนื้อความในคำให้การนี้แสดงให้เห็นว่าชนชั้นปกครองของไทยตระหนักถึงภัยจากการล่าอาณานิคมจึงพยายามติดตามสถานการณ์ในเมืองจีนอยู่ตลอดเวลา

### ๓. อิทธิพลของฝรั่งเศสในเวียดนาม

ฝรั่งเศสเป็นอีกประเทศหนึ่งที่แผ่อิทธิพลมายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ความต้องการของฝรั่งเศสต่อดินแดนแถบนี้คือ ต้องการใช้เป็นเส้นทางในการขยายอำนาจ และสร้างเครือข่ายการค้าไปยังดินแดนยูเนียนในจีนซึ่งถือว่าเป็นพื้นที่เศรษฐกิจสำคัญ ดังนั้นเวียดนามจึงมีความเหมาะสมที่จะใช้เป็นฐานที่มั่น เนื่องจากมีแม่น้ำโขงเป็นเส้นทางสำคัญที่จะเข้าไปยังยูเนียนได้<sup>๖๙</sup> ความสัมพันธ์ระหว่างเวียดนามกับฝรั่งเศสในระยะแรกเป็นไปอย่างราบรื่น ในช่วงรัชกาลองค์เชียงสี่หรือพระเจ้าเวียดนามยาลอง (Gia Long) ญวนมีการร่วมมือกันทางการทหารกับฝรั่งเศส และอนุญาตให้บาทหลวงฝรั่งเศสเผยแผ่ศาสนาได้อย่างเสรี แต่ในช่วงรัชกาลต่อมาคือพระเจ้ามินมาง (Minh Mang) พระเจ้าเทียวตรี (Thieu Tri) และพระเจ้าตือตึก (Tu duc) ซึ่งตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นโยบายของเวียดนามได้เปลี่ยนไปต่อต้านศาสนาคริสต์ทำให้ฝรั่งเศสใช้เป็นสาเหตุสำคัญในการต่อสู้กับญวน

จดหมายคำให้การตั้งศาลเรื่องไปสืบราชการทางเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของเวียดนามและฝรั่งเศสตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าเวียดนามยาลองจนถึงแผ่นดินพระเจ้ามินมางไว้ดังนี้

เมื่อเจ้ายาลองออกจากกรุงเทพฯ ออกมาทำศึกกับองไตรเซิน ครั้งนั้นเจ้าฝรั่งมังกะเลอได้ให้กำปั่นบรรทุกปืนลูกกระสุนดินประสิวมาช่วยกันรบกับญวนไตรเซิน ฆ่าฟันกับญวนไตรเซินแพ้ ได้ฆ่าฟันกันตายเสียสิ้น ได้บ้านเมืองมากับเจ้ายาลองเสวยราชย์มา เจ้าฝรั่งมังกะเลอได้จัดบาทหลวงฝรั่งมาให้ร่ำเรียนกฎหมาย ญวนก็เข้ารับฝรั่งเป็นอันมาก

<sup>๖๙</sup> ไกรฤกษ์ นานา, คันหารัตนโกสินทร์ ๔ (กรุงเทพฯ: ส.เอเชียเพรส (๑๙๘๙), ๒๕๕๖), ๒๘๒-๒๘๓.

แล้วให้ฝึกสอนให้ทำปืนใหญ่ปืนน้อยทำลูกกระสุนยิงไปตกลงให้แตก ได้ร่ำเรียนกับบาทหลวง  
ได้เสร็จแล้วก็อยู่เย็นเป็นสุขมาด้วยกัน ไม่มีรังเกียจกัน

(จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๕)

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระเจ้ายาโลง หรือองค์เชียงสือ เจ้าพระวงศ์  
เวียดนามราชวงศ์เหียนซึ่งขณะนั้นลี้ภัยทางการเมืองมาพึ่งไทยได้นี้ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ.  
๒๓๓๒ เพื่อไปทำศึกกับกบฏญวนไตรเซิน ครั้งนั้นองค์เชียงสือได้รับความช่วยเหลือจากบาทหลวงชาว  
ฝรั่งเศส ชื่อปิโยญ เดอ แบแอน กราบขอร้องความช่วยเหลือจากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ แต่ฝรั่งเศสเกิด  
การปฏิวัติในปี ค.ศ. ๑๗๘๙ (พ.ศ. ๒๓๓๒) บาทหลวงปิโยญ เดอ แบแอน จึงดำเนินการขออาสาสมัคร  
ฝรั่งเศส และอาวุธมาช่วย จนกระทั่งยึดเมืองเว้ เมืองฮานอยได้ใน พ.ศ. ๒๓๔๔ และ พ.ศ. ๒๓๔๕  
ตามลำดับ<sup>๗๐</sup> เนื้อหาในคำให้การระบุว่า “เจ้าฝรั่งมังกะเลอ” ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงพระเจ้า  
หลุยส์ที่ ๑๖ ตามความเข้าใจของผู้ให้การ ได้ส่งดินปืนดินประสิมาช่วย หลังจากที่องค์เชียงสือเสวย  
ราชย์เป็นพระเจ้ายาโลงแล้ว ทรงให้เกียรติชาวฝรั่งเศสที่สนับสนุนพระองค์ ทรงอนุญาตให้พวก  
มิชชันนารีเผยแผ่คริสต์ศาสนาในเวียดนามได้อย่างสะดวก เป็นเหตุให้ฝรั่งเศสมีความใกล้ชิดกับราช  
สำนักเวียดนามทั้งการเมืองและการค้า

หลังจากพระเจ้ายาโลงเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้ามินมางขึ้นเสวยราชย์สืบ  
ต่อมา พระองค์นับถือลัทธิขงจื้อและนิยมวัฒนธรรมจีน จึงไม่สนับสนุนบรรดาบาทหลวงอีกต่อไป  
โปรดให้มีการประหารบาทหลวงและชาวคริสต์เป็นจำนวนมาก<sup>๗๑</sup> นโยบายนี้ยังสืบต่อมาถึงรัชกาลของ  
พระเจ้าเทียวตรี มีการกำจัดชาวคริสต์และนำบาทหลวงไปคุมขังไว้เพื่อรอการประหาร ต่อมาในปี  
พ.ศ. ๒๓๘๘ พลเรือเอกเซซิล ผู้บังคับการกองพลราชนาวิกฝรั่งเศสเรียกร้องให้เวียดนามปล่อยตัว  
บาทหลวงเลอแพร์ สั่งขอร้องพอลโลติคประจำภาคตะวันตกของเวียดนามใต้ พระเจ้ามินมางทรง  
ยอมเนื่องจากฝรั่งเศสขู่จะยิงเมืองดานัง (ตูราน) ด้านบาทหลวงเลอแพร์หนีกลับเวียดนาม แต่ถูกจับ  
ได้อีกครั้ง พลเรือเอกเซซิลจึงใช้เป็นข้ออ้างในการบุกเวียดนามในปี พ.ศ. ๒๓๙๐<sup>๗๒</sup> ตรงกับปีสุดท้ายใน  
รัชกาลพระเจ้าเทียวตรี ท้าฝรั่งเศสเข้าสู่อำนาจเรือเวียดนาม ใช้ปืนใหญ่ยิงเรือสำเภาและเรืออื่นๆ

<sup>๗๐</sup> ศิวพร ชัยประสิทธิกุล, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยสังเขป (กรุงเทพฯ:  
มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓), ๑๓๒-๑๓๓.

<sup>๗๑</sup> ดี.จี.อี. ฮอลล์, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้: สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิสดาร,  
เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, แปลจาก A history of south-east asia, แปลโดยท่านผู้หญิงวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา  
และคนอื่นๆ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๙), ๖๐๓.

<sup>๗๒</sup> โจเซฟ บัตตินเจอร์, ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม, แปลจาก Vietnam A political history,  
แปลโดยเพ็ชรี สุมิตร (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๒), ๕๗-๕๘.



ของเวียดนามเสียหายเป็นจำนวนมาก ในจดหมายคำให้การตั้งเคาสุเรื่องไปสืบราชการทางเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒) กล่าวถึงการสู้รบกับกองเรือในครั้งนั้นไว้ว่า

ครั้นเจ้ายาลองเถิงอนิจกรรมแล้ว เจ้ามินมางผู้ลุกขึ้นเสวยราชกินบ้านเมืองทำใจชั่ว ให้ฆ่าฟันราษฎรญวนที่เข้ารีตฝรั่งแล้วให้เรือวัดวาอารามทิ้งเสียสิ้น ความตั้งนี้ผู้ตั้งผู้รู้จึงแต่งกำปั่น ๕ ลำเข้ามารบกับญวน อ้ายฝรั่งยังสำเภาอ้ายญวนแตกเป็นอันมาก

(จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๕)

คำให้การฉบับดังกล่าวให้ข้อมูลที่ว่าหลังจากเหตุการณ์สู้รบในปีวอกสัมฤทธิศก ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๙๑ “เจ้ามังกะเลอ” ส่งปืนกระสุนดินดำและเงินลงเรือ ๑๘ ลำมาขอใช้เจ้าเวียดนามและมาขอเป็นไมตรีเหมือนครั้งแผ่นดินพระเจ้ายาลอง ขณะนั้นตรงกับรัชกาลของพระเจ้าเสือ ทางเวียดนามยังคงปฏิเสธรและปิดประเทศไม่รับไมตรีคบค้ากับฝรั่งเศส และให้เสริมกำลังทหารคอยระวังฝรั่งเศสซึ่งมาตั้งทัพอยู่ที่เกาะเทอเทียนหน้าเมืองเว้ ดังเหตุผลที่ระบุไว้

ฝรั่งคิดล่อลวงเป็นไมตรีไปมาสนิทแล้วจะได้คิดเอาเมืองเว้ได้โดยง่าย ฝรั่งคิดแต่จะตีเมืองจินแซกพม่าทุกปี จึงให้ทำหนังสือโบบังค์บอกมาทุกหัวเมืองให้เกณฑ์คนจัดสำเภากับเรือรบให้ยกออกไปทอดสมออยู่ที่ปากน้ำนอก ระวังฝรั่งสำราญซึ่งมาจอดกำปั่นอยู่ที่เกาะเทอเทียน ทุกวันนี้ฝรั่งมาปลุกเหี้ยเรือมันคงหมายจะเอาเกาะเทอเทียนเป็นที่อยู่ของมัน

(จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๕)

จะเห็นได้ว่านโยบายการต่างประเทศในสมัยพระเจ้าเสือ ยังคงต่อต้านชาวคริสต์และฝรั่งเศสอย่างต่อเนื่อง คำให้การอีกฉบับหนึ่งคือคำให้การตั้งเคาตะเวียน, ตั้งเคาญวนกับคำให้การมโนสงครามเขมรเรื่องเจ้าเวียดนามตาย จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) กล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างเวียดนามกับฝรั่งเศสไว้อีกแห่งหนึ่งว่า มโนสงครามไปสืบราชการทางเมืองญวนในช่วงผลัดแผ่นดินจากพระเจ้าเทียวตรีมาสู่พระเจ้าเสือ พบกับทนจือชาวญวนที่เข้ารีต ทนจือบอกว่าทางฝรั่งเศสจะยกกองเรือมารบกับเวียดนามอีกครั้ง ดังนี้

แล้วทนจือบอก ซ้ำๆ อีกว่า ณ วัน ๑๐ ปีมะแมนพศก บาทหลวง ณ เมืองฝรั่งเศสมีหนังสือมาถึงบาทหลวงฝรั่งเศสที่แอบแฝงอยู่ในแขวงเมืองล่องโห ความในหนังสือว่าให้บาทหลวงฝรั่งเศสอ่านรวบรวมพวกญวนที่เข้ารีตไว้ให้พร้อมมูล อย่าให้แต่งทิ้งรีตฝรั่งได้ ณ วันเดือน ๔ ปีมะแมนพศก เจ้าเมืองฝรั่งเศสจะให้กำปั่นรบ ๓๐๐ ลำยกมาตีเมืองญวนอีก ทนจือเล่าความให้ ซ้ำๆ ฟังแต่เท่านั้น

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๑)

อย่างไรก็ตามฝรั่งเศสไม่ได้ยกกองทัพเรือมาตีเวียดนามซ้ำอย่างที่ทนจือได้บอกเล่าในคำให้การ เนื่องจากขณะนั้นฝรั่งเศสเข้าร่วมสงครามไครเมียในยุโรป จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ ฝรั่งเศสทำสงครามกับเวียดนามอีกครั้ง และสามารถยึดเมืองไซ่ง่อนได้ในที่สุด

#### ๔. อิทธิพลฮอลันดาในอินโดนีเซีย (บาหลี่)

ฮอลันดาหรือดัตช์เข้ามามีอิทธิพลในเขตอินโดนีเซีย โดยเริ่มจากการทำการค้ามีจุดประสงค์เพื่อนำเครื่องเทศไปจำหน่ายในยุโรป กลุ่มพ่อค้าชาวดัตช์ที่ตั้งสถานีการค้าที่บันทมในปี พ.ศ. ๒๓๓๙ (ค.ศ. ๑๕๙๖) ต่อมาจึงตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกในปี พ.ศ. ๒๑๔๕ (ค.ศ. ๑๖๐๒) นโยบายในระยะแรกของฮอลันดาเน้นการค้าเพียงอย่างเดียว แต่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ฮอลันดาเริ่มยึดดินแดนในอินโดนีเซียโดยเริ่มจากเมืองบันทม ขยายอิทธิพลเหนือหมู่เกาะเครื่องเทศได้สำเร็จในปี พ.ศ. ๒๒๑๐ (ค.ศ. ๑๖๖๗) ต่อมาช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ อิทธิพลฮอลันดาในอินโดนีเซียหยุดชะงักลงเนื่องจากสงครามนโปเลียนในยุโรป ฮอลันดาอยู่ฝ่ายฝรั่งเศส อังกฤษจึงเข้ามายึดอินโดนีเซียของฮอลันดา แต่อย่างไรก็ตามเมื่อสิ้นสงครามอังกฤษคืนให้ฮอลันดาตามเดิม ดังนั้นช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ฮอลันดาจึงพยายามขยายอำนาจครอบครองดินแดนในอินโดนีเซียเกือบทั้งหมด เนื่องจากมีความต้องการขยายการเพาะปลูก และต้องการสกัดกั้นอิทธิพลอังกฤษในเกาะบอร์เนียวเหนือ ในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๘๙-๒๔๑๓ ฮอลันดาได้ขยายอำนาจยึดเมืองทางตะวันออกของอินโดนีเซีย เช่น บอร์เนียว บาหลี่ จนถึงตอนใต้และตอนกลางของเกาะสุมาตรา<sup>๗๓</sup>

การเริ่มขยายอำนาจของฮอลันดาไปยังบาหลี่นี้ในปี พ.ศ. ๒๓๘๙ ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คำให้การที่กล่าวถึงสงครามในครั้งนี้คือคำให้การจิ้งกักรื่องบรรทุกลินคำไปจำหน่ายเมืองบาหลี่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) จิ้งกักรื่องเดินทางไปค้าขายยังเมืองบาหลี่ และได้อยู่ในเหตุการณ์ที่ “วิลันดา” หรือฮอลันดายกทัพมาตีเมืองบาหลี่ จิ้งกักรื่องกล่าวถึงเหตุการณ์ในต้นสงครามไว้ว่าฮอลันดาส่งคนมาแจ้งกับเจ้าเมืองบาหลี่ว่าให้เจ้าเมืองบาหลี่ปลุกเรือรบสำหรับชาวฮอลันดาราวห้าพันคน แต่เจ้าเมืองตอบกลับไปว่าเมืองบาหลี่ไม่เคยมีชาวฮอลันดามาอยู่ ถ้าจะอยู่ก็ขอให้มาทำสงคราม จากนั้นฝ่ายบาหลี่เตรียมขุดสนามเพลาะทำแนวป้องกันไว้พร้อม ทางฝ่ายฮอลันดานำเรือมาหยั่งกระแสน้ำที่ปากอ่าวหน้าเมือง และส่งกำปั่นไฟ ๑ ลำ กำปั่นใหญ่ ๒ ลำ มาทอดสมอที่หน้าเมืองบาหลี่ ฝ่ายจิ้งกักรื่องขณะนั้นยังจอดเรืออยู่หน้าเมืองได้ไปเจรจาถามความกับทหารฮอลันดา ฝ่ายฮอลันดาตอบกลับมามาว่าเหตุใดจิ้งกักรื่องจึงไม่รู้ว่าฮอลันดาจะรบกับบาหลี่ และเจ้าเมืองได้แจ้งข่าวหรือไม่ จิ้งกักรื่องตอบว่าเจ้าเมืองบาหลี่ไม่ได้แจ้ง นายทหารจึงกล่าวแก่จิ้งกักรื่องว่า “...เจ้าเมืองโย

<sup>๗๓</sup> ศิวพร ชัยประสิทธิ์กุล, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยสังเขป (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓), ๑๑๕-๑๑๖.

กระต่าบังคับมาว่า ถ้ากำปั่นมาถึงพร้อมกันแล้วให้รบเมืองบาทลีหลงใน ๓ วัน ให้นายเรือเร่งทวงเงินให้เสร็จแล้วกลับไปเสียเร็ว ๆ...”

จิ้นก็พยายามติดตามทวงเงินที่ชาวเมืองค้ำชำระค่าสินค้ำไว้ แต่ยังไม่ครบจำนวนขาดเพียง ๑ ใน ๓ จึงขอผิดผ่อนกับทางฮอลันดา ทางฝ่ายฮอลันดาจึงยอมอีกครั้งหนึ่ง และให้ถอยเรือจิ้นก็ออกไปให้พ้นทางปืน ทางเมืองบาทลีได้เตรียมการรบโดยการทำสนามเพลาะเป็นแนวป้องกันตามชายทะเล ขุดหลุมเป็นรูปฟันปลาไว้สำหรับยิงสู้รบ และเจ้าเมืองสั่งเรือเรือที่ใกล้กับทางปืนออกเสียต่อมานายทหารฮอลันดาตามมาเตือนจิ้นก็ให้ถอนเรือออกไปเพราะเตรียมจะสู้รบกับบาทลี จิ้นก็ขอรอดพ้นหนีใหญ่กับจิ้นลูกเรือที่ไปซื้อกาแพ ณ เมืองมอญกลับมาเสียก่อน ทางฮอลันดาตัดสินใจสู้รบกับบาทลี จิ้นก็จึงอยู่ในเหตุการณ์และให้การเกี่ยวกับการสู้รบไว้ว่าฮอลันดานำเรือกำปั่น ๒๐ ลำมาโจมตีโดยยิงปืนใหญ่ไปถูกโรงเรือและสนามเพลาะของบาทลี จากนั้นฝ่ายฮอลันดายกพลขึ้นบกและสู้รบกับชาวบาทลี ดังความต่อไปนี้

ครั้นเพลาะเช้าโมงเศษข้าพเจ้าเห็นคนในลำกำปั่นใหญ่ที่มาทอดสมอเรียงกันอยู่ ทั้ง ๒๐ ลำ ลงเรือบดลำละ ๑๕ คนบ้าง ๒๐ คนบ้าง ถือปืนคาบศิลาบ้าง ถือกระบี่บ้าง สาวเชือกน้ำมันสายสมอที่ไปทอดไว้ริมตลิ่งพร้อมกันทั้ง ๒๐ ลำ เรือบดเข้าไปใกล้สนามเพลาะประมาณ ๒ เส้นเศษเอาสายสมอผูกเรือบดแล้วก็ยิงปืนใหญ่ทุกลำๆ ไม่ได้หยุดเสียงปืนจนเพลาะเที่ยงจึงหยุด ข้าพเจ้าแลไปเห็นกำปั่นใหญ่ที่ทอดเรียงกันอยู่ยิงปืนใหญ่ขึ้นไปอีก ๓ กระสุน ๆ ข้าพเจ้าสนามเพลาะไปตกลงกลางบ้านที่โรงยังไม่ได้รู้ ห่างสนามเพลาะเข้าไปประมาณห้าเส้น กระสุนแตกออกจะถูกคนตายบ้างอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ เห็นไฟไหม้โรงอยู่ประมาณสัก ๕ บาท ๖ บาทนาฬิกา เปลวไฟดับลงแล้ว ข้าพเจ้าเอากล้องส่องไปดูเห็นสนามเพลาะที่กลางพังราบลงกว้างประมาณ ๒ เส้น ตึกกะปิตันปั้นตึกก็ทลายลงด้วย พวกวิลันดาที่ในเรือบดทั้ง ๒๐ ลำ สาวสายสมอเข้าไปจนถึงฝั่งแล้วก็ขึ้นบกถือปืนคาบศิลาบ้าง ถือกระบี่บ้าง พวกกันกรูเข้าไปในสนามเพลาะ พวกบาทลีหลงขึ้นจากหลุมเอาปืนคาบศิลายิงเอาพวกวิลันดาถูกเห็นล้มลงตายบ้าง ลำบากบ้าง พวกวิลันดาก็เอาปืนยิงถูกพวกบาทลีหลงบ้าง ลิ่นคราวปืนพวกบาทลีหลงยิงเอาหอไล่แทงพวกวิลันดาตายเป็นอันมาก ที่เหลือตายก็วิ่งหนีลงเรือบด สาวสายสมอกลับมาขึ้นกำปั่นใหญ่ วิลันดาจะคิดอ่านประการใดต่อไปนั้น ข้าพเจ้าไม่ทราบ

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ก.)

จิ้นก็เห็นว่าตนอยู่ในสถานการณ์ที่อันตรายจึงตัดสินใจทิ้งต้นหนีใหญ่และลูกเรือ ถอนสมอแล่นเรือออกจากเมืองบาทลีกลับกรุงเทพฯ ทันที จึงมิได้รู้ผลของสงครามในครั้งนี้ แต่ข้อมูลทางประวัติศาสตร์อินโดนีเซียระบุไว้ว่าสงครามใน พ.ศ. ๒๓๘๘ ที่จิ้นก็ก็รู้เห็นนี้เป็นสงครามครั้งแรก

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๙๒ ฮอลันดาโจมตีบาห์ลีอีกครั้ง ชาวเมืองต่อสู้อย่างดุเดือด ผลของสงคราม ฮอลันดาสามารถผนวกเอาดินแดนได้บางส่วน<sup>๗๔</sup>

การล่าอาณานิคมของชาติตะวันตกที่ปรากฏในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ทราบว่าชนชั้นปกครองของไทยในขณะนั้นได้รับรู้จากปากคำของผู้ให้การถึง ๔ เหตุการณ์คือเหตุการณ์ช่วงอังกฤษปกครองเมืองมะตะเลิมหลังจากพม่าแพ้สงคราม พ.ศ. ๒๓๖๘ เหตุการณ์สงครามฝิ่น พ.ศ. ๒๓๘๕ เหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสกับเวียดนามในช่วงรัชกาลพระเจ้ายมมังถึงพระเจ้าตือตีก และเหตุการณ์ฮอลันดาทำสงครามกับบาห์ลี พ.ศ. ๒๓๘๙ ซึ่งเป็นภัยจากการล่าอาณานิคมที่เกิดขึ้นในอาณาจักรที่อยู่ใกล้เคียงกับไทยทั้งสิ้น และแสดงให้เห็นว่าชนชั้นปกครองของไทยรับรู้ข่าวสารในประเทศต่างๆ ที่ถูกล่าอาณานิคมก่อนที่จะตัดสินใจและดำเนินการเกี่ยวกับนโยบายต่างประเทศต่อไป ดังจะเห็นว่าก่อนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคตได้มีพระราชดำรัสให้ระวังถึงภัยจากตะวันตกว่า “...การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดี อย่าให้เสียที่แก่เขา การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้มันบื้อเลื่อมใสไปทีเดียว...”<sup>๗๕</sup>

### สภาพสังคม

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับสภาพสังคมในด้านต่างๆ ได้แก่ ชนชั้นในสังคม การปกครอง เศรษฐกิจ และทัศนคติของไทยที่มีต่อเพื่อนบ้าน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### ชนชั้นในสังคม

##### ๑. ชนชั้นปกครอง

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับสภาพสังคมที่ปรากฏในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เห็นถึงบทบาทของบุคคลในชนชั้นปกครองสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้แก่ กลุ่มเจ้านายและกลุ่มขุนนาง

##### ๑.๑ กลุ่มเจ้านาย

<sup>๗๔</sup> ดี.จี.อี. ฮอลล์, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้: สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิสดาร, เล่ม ๒, ๕๔๗.

<sup>๗๕</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๑๕๒.

เนื้อหาในคำให้การมีการกล่าวถึงเจ้านายในสมัยรัชกาลที่ ๓ คือกรมหลวง  
รักษรมเรศ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญด้านอำนาจและ  
บทบาทของเจ้านายทั้ง ๒ พระองค์

### ๑.๑.๑ กรมหลวงรักษรมเรศ

กรมหลวงรักษรมเรศ มีพระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าไกรสร ประสูติเมื่อ  
วันที่ ๒๖ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชกับเจ้าจอมมารดา  
น้อยแก้ว ธิดาพระยาจักรีเมืองนครศรีธรรมราช มีพระเชษฐาร่วมพระมารดาอีก ๑ พระองค์คือ  
พระองค์เจ้าชายอภัยทัต ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงรับราชการกำกับ  
กรมสังฆการี ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีอำนาจทางการเมือง กำกับ  
กรมวัง ดูแลการจ่ายเบี้ยหวัดประจำปีของพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง<sup>๗๖</sup> ซึ่งคำให้การสมัยรัชกาล  
ที่ ๓ มีการกล่าวถึงบทบาทดังกล่าวของกรมหลวงรักษรมเรศ ดังเช่น คำให้การนายเลียน จ.ศ. ๑๒๐๒  
(พ.ศ. ๒๓๘๓) กล่าวถึงการแจกเบี้ยหวัดแก่ขุนนางกรมอาลักษณ์ ที่วังของกรมหลวงรักษรมเรศว่า

ข้าฯ ได้รับพระราชทานเงินไปปีชวดโทศก ๒ ครั้งรับที่ในท้องพระโรงที่เลข ๒  
ตำลึง ที่วังเสด็จกรมหลวงรักษรมเรศหมื่นนิพนธ์ตั้งให้เป็นขุนหมื่น ๑ ตำลึง ๑ บาท (รวม) ๓  
ตำลึง ๑ บาท เป็นความสัจความจริงข้าแต่ทော်

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗)

นอกจากนี้ในคำให้การดังกล่าวยังระบุว่ามีการตัดสินชำระความที่ “โรงศาลในวังเสด็จ”  
ซึ่งหมายถึงการชำระความและตัดสินคดีที่วังของกรมหลวงรักษรมเรศ และในสำเนาคำให้การนาย  
แสงทำชู้กับอ้าแดงมุก จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) ยังกล่าวถึงการชำระความของกรมหลวงรักษรมเรศ  
ในคดีที่นายภูววังราวผ้าแพรจากจีนคนหนึ่งหน้าวัง ดังความต่อไปนี้

อยู่ ณ วันเดือนสามข้างแรมๆ ก็คำจำมิได้ ปีกุนเอกศก นายภูบุตรหลวงจำเรฐ  
สมบัติไปวังราวผ้าแพรจีนมีชื่อที่วังกรมหลวงรักษรมเรศ ผู้มีชื่อจับตัวนายภูได้ไปส่งไว้ที่วัง  
กรมหลวงรักษรมเรศ นายภูต้องโทษติดอยู่ที่วังกรมหลวงรักษรมเรศได้ประมาณ ๔ เดือน  
๕ เดือน นายภูหนีไปจากผู้คุมไปหาหลวงจำเรฐสมบัติบิดา หลวงจำเรฐสมบัติใช้ให้ ข้าฯ  
พานายภูขึ้นไปส่งนายภูไว้ที่บ้านข้าวเม่าหันตรา แล้ว ข้าฯ ผู้เดียวก็กลับลงมาบ้านนาย  
ข้าฯ อยู่ ณ วัน ๔ ปีกุนเอกศก ข้าฯ รู้สึกตัวกลัวความผิด ข้าฯ กับอ้ายเส็งน้อง ข้าฯ

<sup>๗๖</sup> ปรามินทร์ เครือทอง, “ถอดรหัสคดี “หม่อมไกรสร” โกง เกย์ หรือการเมือง?” ศิลปวัฒนธรรม  
๓๑, ๕ (มีนาคม ๒๕๕๓): ๙๑-๙๒.

พากันหนีเงินไปหาหลวงสำเร็จพระขรรค์ฯ จึงพาตัว ฯข้าฯ เข้ากราบทูลกรมหลวงรักษ  
 รมเรศว่าหลวงจำเรียมสมบัติเสือกใส่ให้นายภูบุตรไปเสียหาเห็นแก่แผ่นดินไม่ จึงมีรับสั่งกรม  
 หลวงรักษรมเรศให้เอาตัวหลวงจำเรียมสมบัติไปชำระที่วังความสำเร็จกันไม่ แต่ตัว ฯข้าฯ  
 กับน้อง ฯข้าฯ นั้นมีรับสั่งกรมหลวงรักษรมเรศมอบให้นายข้าปลัด

(จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๑๐๒)

เนื้อความข้างต้นจึงสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจทางการศาลของกรมหลวงรักษรมเรศ  
 เนื่องจากทรงกำกับราชการกรมวัง ซึ่งการปกครองของไทยในอดีต กรมวังนอกจากจะมีหน้าที่ดูแล  
 กิจการต่างๆ ในพระราชวังแล้ว ยังมีหน้าที่ทางการศาล มีศาลหลวงขึ้นอยู่ในกำกับ<sup>๗๗</sup> กรมหลวง  
 รักษรมเรศจึงเป็นที่เกรงกลัวของขุนนางและราษฎร และเมื่อสมเด็จพระราชวังบรมมหาศัคคิพล  
 เสพสวรรคต พ.ศ. ๒๓๗๕ อำนาจของกรมหลวงรักษรมเรศก็มีมากรองจากพระเจ้าแผ่นดิน<sup>๗๘</sup> ต่อมา  
 กรมหลวงรักษรมเรศ ทรงถูกถอดยศเป็นหม่อมไกรสรในช่วงบั้นปลายพระชนม์ชีพ เนื่องจากพระยา  
 ธนจักรรามัญทำฎีกาทูลเกล้าฯ ว่ากรมหลวงรักษรมเรศชำระความไม่ยุติธรรม อีกทั้งยังทรงคบหา  
 บรรทมกับพวกละครผู้ชาย และทรงเกลี้ยกล่อมขุนนางไว้เพื่อเตรียมก่อการกบฏหลังจากรัชกาลที่ ๓  
 สวรรคต ด้วยเหตุนี้จึงถูกสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ที่วัดปทุมคงคา เมื่อวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ.  
 ๒๓๙๑ อายุได้ ๕๘ ปี<sup>๗๙</sup>

### ๑.๑.๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ หรือพระบาทสมเด็จพระปิ่น  
 เกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๑ เป็นพระราชโอรสใน  
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ และทรงเป็นสมเด็จพระ  
 อนุชาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง  
 ได้รับพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม ทรงบังคับบัญชากรมทหารแม่นปืนหน้าแม่นปืนหลัง  
 ญวนอาสาและแขกอาสาจาม ซึ่งทำให้การญวนพิชฌุโลกหันมาอยู่กรุงเทพฯ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ.  
 ๒๓๘๘) กล่าวถึงอ้ายเหยียบญวนพิชฌุโลกชักชวนพรรคพวกไปหาอ้ายเกรินซึ่งเป็นญวนในสังกัดของ  
 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ว่า

<sup>๗๗</sup> สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, บันทึกเรื่องการปกครองของไทยสมัยอยุธยา  
 และต้นรัตนโกสินทร์. สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเรียบเรียงจากคำสอนของ ม.ร.ว.  
 คึกฤทธิ์ ปราโมช (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙), ๑๐๘.

<sup>๗๘</sup> ปราโมช ตรีทอง, “ถอดรหัสคดี “หม่อมไกรสร” โกง เกย์ หรือการเมือง?” ศิลปวัฒนธรรม  
 ๓๑, ๕ (มีนาคม ๒๕๕๓): ๙๔-๙๕.

<sup>๗๙</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล  
 ที่ ๓, ๑๓๑-๑๓๒.

อ้ายเหียบจึงว่าอ้ายเกริ่นพี่น้องอ้ายเหียบอยู่ที่วังสมเด็จพระเจ้าน้อยยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์คนหนึ่ง อ้ายเหียบกับอ้ายมีชื่อจึงกันลงมาจอดเรืออยู่ที่ศาลเจ้า กะตี่จิ้นจะพากันไปอยู่กับอ้ายเกริ่น อ้ายเหียบเดินสารเรือไทยมีชื่อข้ามคลองขึ้นที่วัด โมลีโลก แล้วเดินมาที่หน้าวังพบอ้ายกางฉนวนเข้าในกรม อ้ายกางพาไปเฝ้า สมเด็จพระเจ้า น้อยยาเธอโปรดให้เลี้ยง ได้ถามแล้วให้ส่งตัวไปไว้กับอ้ายเกริ่น

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔)

ญวนที่สังกัดในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นกลุ่มญวนที่อพยพมาใน พ.ศ. ๒๓๘๓ เนื่องจากขณะนั้นไทยทำสงครามรบญวนในเขมร ที่ค่ายญวนเกิดโรคระบาด จึงมีญวนหนีมา พึ่งไทยประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงให้ส่งมาที่กรุงเทพฯ จึงทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ญวนเหล่านี้ไปอยู่ร่วมกับญวนเชื้อสายองเชียงสือที่บางโพ แล้วตั้งเป็นกรม อาสาขึ้นกับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์<sup>๘๐</sup> เนื่องจากความในคำให้การข้างต้นจึงสะท้อนให้เห็น บทบาทของพระองค์ในการควบคุมและแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นกับชาวญวนในไทยได้เป็นอย่างดี

## ๑.๒ กลุ่มขุนนาง

ภาพสะท้อนจากคำให้การการที่เกี่ยวกับกลุ่มขุนนางในสังคม พบว่ามีการ กล่าวถึงบทบาทของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ได้แก่ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาพระ คลัง (ดิศ บุนนาค) พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) และกลุ่มขุนนางที่ทำหน้าที่เป็นล่าม ดังรายละเอียด ต่อไปนี้

### ๑.๒.๑ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เกิดเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๒๐ สมัยกรุงธนบุรี เป็นบุตรเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) กับท่านผู้หญิงพิศ รับราชการครั้งแรกเป็น มหาดเล็กในสมัยรัชกาลที่ ๑ ต่อมาได้เป็นพระยาเกษตรรักษา ขุนนางฝ่ายวังหน้าสมัยรัชกาลที่ ๒ และเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดี ต่อมาเมื่อจับตัวเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ลงมาได้

<sup>๘๐</sup> สมบัติ พลายน้อย [ส. พลายน้อย], *เจ้าฟ้าจุฑามณี*, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, ๒๕๓๖),

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา และได้เป็นแม่ทัพรบกับญวนในศึก  
อานามสยามยุทธ<sup>๕๑</sup>

คำให้การเรื่องพระยาราชเดช ผู้คุมสิ่งของของนักองศ์ด้วงไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ.  
๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) กล่าวถึงบทบาทของเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่ซัดที่สุด ดังข้อความต่อไปนี้

แล้วองเลโบให้ล่ำมถามว่าไดยินข่าวลือมาที่เมืองเว้าวองแม่ทัพใหญ่กับ  
พระองค์ด้วงทำบุญให้ทานที่เมืองเขมรมาจริงฤ ๆ ข้าฯ บอกว่าเจ้าคุณแม่ทัพกับพระองค์  
ด้วงทำบุญให้ทานมาจริงดังคำเล่าลือ องเลโบให้ล่ำมถามว่าองแม่ทัพเป็นคนมีสติปัญญา  
ชื่อสัตย์พูดคำไรก็คำนั้น แล้วเป็นเทือกเถาขุนนางมาแต่ก่อน อายุก็มากเป็นผู้ใหญ่แล้ว ๆ ข้าฯ  
รับว่าจริง แล้วองเลโบให้ล่ำมถามว่ากองทัพไทยลาวไปกระทำกุมเหงเขมร องแม่ทัพให้อา  
ตัวมากระทำโทษตัดมือตัดเท้าเสียจริงฤ ๆ ข้าฯ บอกว่าจริง

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒)

ข้อความในคำให้การข้างต้นจะเห็นได้ว่าขุนนางญวนสอบถามคณะทูตเขมรเกี่ยวกับ  
บุคลิกลักษณะนิสัยของ “เจ้าคุณแม่ทัพ” หรือ “องแม่ทัพ” ซึ่งหมายถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา คณะ  
ทูตเขมรตอบไปว่าเจ้าคุณแม่ทัพเป็นคนที่ชอบทำบุญเป็นอย่างมาก ซึ่งตามประวัติปรากฏว่า  
เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ปฏิสังขรณ์และสร้างวัดไว้มากมาย ได้แก่ วัดจักรวรรดิราชาวาส (วัดสาม  
ปลื้ม), วัดปริณายก (วัดพรหมสุรินทร์), วัดช่างทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, วัดวรนายกรังสรรค์  
(วัดเขาดิน) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, วัดเทพเสลา, วัดไชยชนะสงคราม (วัดตึก)<sup>๕๒</sup> เมื่อไปทำศึกใน  
เขมรก็ยังได้ปฏิสังขรณ์วัดพระพุทธโฆษาจารย์ในกรุงพนมเปญไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ อีกด้วย<sup>๕๓</sup>

นอกจากนี้คณะทูตเขมรยังกล่าวว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา “...เป็นเทือกเถาขุนนางมา  
แต่ก่อน...” ซึ่งต้นตระกูลของเจ้าพระยาบดินทรเดชานั้นเป็นพราหมณ์ชื่อศิริวัฒน์ะรับราชการสมัย  
สมเด็จพระนารายณ์ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชบุรีโรหิต<sup>๕๔</sup> และในคำให้การยังกล่าวว่องแม่ทัพเอาตัว

<sup>๕๑</sup> พระเจ้าบรมวงศ์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตั้ง  
เจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**, ๓๒.

<sup>๕๒</sup> สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี),” ใน  
**ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาคน)** **ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)** **ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา  
(ปั้น สุขุม)** **ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาคน)** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๘), ๓๖.

<sup>๕๓</sup> ศานติ ภักดีคำ. “จารึกเจ้าพระยาบดินทร์ฯ ที่พนมเปญ.” **เมืองโบราณ** ๓๓, ๒ (เมษายน-  
มิถุนายน ๒๕๕๐): ๑๖.

<sup>๕๔</sup> สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี),” ใน  
**ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาคน)** **ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)** **ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา  
(ปั้น สุขุม)** **ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาคน)**, ๒๐.



เขมรมาลงโทษตัดมือตัดเท้านั้นก็สอดคล้องกับอุปนิสัยของเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่มีความเฉียบขาดในการทำศึกสงคราม

### ๑.๒.๒ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค)

เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณนวล สมัยรัชกาลที่ ๑ รัชราชการเป็นหลวงศักดิ์นายเวรมหาเล็ก แล้วเลื่อนเป็นจมื่นไวยวรนาถ หัวหมื่นมหาดเล็ก ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นพระยาสุรียวงค์มนตรี จางวางมหาดเล็ก ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นเจ้าพระยาพระคลัง<sup>๔๕</sup> ซึ่งหน้าที่ของกรมคลังเกี่ยวข้องกับการดูแลรายรับรายจ่าย แต่งสินค้าของหลวงไปค้าขายกับต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้กรมคลังจึงทำหน้าที่ติดต่อกับชาวต่างชาติ ในสำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑-๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) ระบุไว้ว่าจติกเจ้าเมืองกวางตุ้งถามคณะราชทูตถึงเจ้าพระยาพระคลังไว้ว่า "...ท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ใหญ่กับขุนนางผู้ใหญ่น้อยกรุงพระมหานครหรืออยุธยาอยู่ดีเป็นสุขด้วยกันทั้งสิ้นหรือ ข้าพเจ้าบอกว่าอยู่เย็นเป็นสุขด้วยกันทั้งสิ้น..." และตอนที่จีนติดต่อขอซื้อไม้กกระดานสำหรับต่อเรือรบผ่านทางเจ้าพระยาพระคลังยังสะท้อนให้เห็นถึงการเป็นผู้แทนราชสำนักติดต่อกับจีน ดังข้อความต่อไปนี้

พุนซื่อเซงเป็นเจ้าพนักงานได้ต่อเรือรบเข้าไปขอจัดซื้อกกระดาน ณ กรุงเทพพระมหานครหรืออยุธยา ท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ให้ถามจีนจู้เจียบๆ แจ้งความว่าจะขอซื้อกกระดานออกไปต่อเรือรบไว้สำหรับป้องกันบ้านเมือง ท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ใหญ่ว่าไม้กกระดานก็เป็นของสำหรับต่อเรือรบเรือไล่ หาได้เป็นสินค้าออกไปจำหน่ายต่างประเทศไม่ แต่พุนซื่อเซงเจ้าพนักงานมีบายให้จีนจู้เจียบเข้าไปขอจัดซื้อกกระดานออกมาต่อเรือรบเรือไล่ไว้รักษาบ้านเมืองเขตแดนเมืองปักกิ่งๆ กับกรุงพระมหานครหรืออยุธยาเป็นทางพระราชไมตรี ท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ใหญ่อัจฉริยะนำเอาข้อความขึ้นกราบบังคมทูล สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมดำรัสสั่งให้ลูกเรือซื้อขายกันตามต้องการเถิด

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

นอกจากบทบาทด้านการต่างประเทศแล้ว ในคำให้การที่เกี่ยวกับเหตุการณ์จลาจลที่เมืองฉะเชิงเทรายังสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทในการเป็นแม่ทัพของเจ้าพระยาพระคลังที่ลงไปปราบปรามบรรดาตัวเสียที่เมืองฉะเชิงเทราเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๑ ซึ่งคำให้การเรียกชื่อว่า "เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหกลาโหม" ดังตัวอย่างต่อไปนี้

<sup>๔๕</sup> พระเจ้าบรมวงศ์ กรมพระสมมตอมรินทร์ และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**, ๔๐.

ขุนพัฒนลักว่าเงินสิ้นทองกับหลงจู๋เปี๋หลงจู๋ซี เขาคิดจะจับเงินบูไปส่งเจ้าพระยา พระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม เพลาพุ้นนี้เราชวนกันลงไปกับเงินสิ้นทองกราบเรียนว่าเงินบูเป็นตัวเหยียดชกชวนเงินพวกไร้อ้อยเข้าด้วยมาก ยกมาตีเมืองฉะเชิงเทราพวกเราทั้งปวงรู้ว่า กองทัพยกออกมาจึงจับตัวเงินบูมาส่งเห็นพวกเราก็จะไม่มีโทษซ้ำเจ้าก็กลับมา

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ข.)

สาเหตุที่เอกสารราชการใช้คำว่า “เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหกลาโหม” เนื่องจาก พ.ศ. ๒๓๗๓ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ตั้งเจ้าพระยาพระคลังเป็นที่สมุหพระกลาโหม แต่เจ้าพระยาพระคลังกราบทูลว่าที่สมุหพระกลาโหมนั้นไม่ยั่งยืนขอให้ตั้งผู้อื่น ทรงมีพระราชดำรัสว่าไม่เห็นว่ามีผู้ใดจะเป็นได้ จึงตั้งให้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมไปก่อน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระคลังเสียดายตำแหน่งเดิมเนื่องจากเป็นตำแหน่งที่สร้างความมั่งคั่ง และทำให้เป็นที่รู้จักในต่างประเทศ และเมื่อได้ว่าที่สมุหพระกลาโหมก็อีกตำแหน่ง อำนาจทางการเมืองจึงตกมาอยู่ในมือของเสนาบดีตระกูลขุนนาค ท่านนี้<sup>๘๖</sup> ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาพระคลังได้เลื่อนตำแหน่งเป็นถึงสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์

### ๑.๒.๓ พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค)

พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณนวล เป็นน้องชายของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เริ่มรับราชการสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นนายสนิหุ้มแพร ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ รับราชการเป็นจมนเด็กชาสังกัดวังหน้า แล้วมารับราชการในวังหลวงเป็นพระยาตรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก และได้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์จางวางพระคลังสินค้าในสมัยรัชกาลที่ ๓ ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นถึงสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ<sup>๘๗</sup>

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของพระยาศรีพิพัฒน์ที่เกี่ยวกับการยกกองเรือไปประจัญเหตุวิวาทระหว่างพระยากันตันและตนกูปะสาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ ดังเช่นคำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) กล่าวไว้ว่า “...พระยาศรีพิพัฒน์แม่ทัพใหญ่ใช้ให้หลวงสรเสณีลงมาห้ามปรามว่า ตนกูปะสากับพระยากันตันก็มีใช้ผู้อื่นเป็นที่พี่น้องกันอย่าให้รบพุ่งกันไพร่บ้านพลเรือนจะได้ความเดือดร้อน...” และในบางแห่งใช้คำเรียกแทนพระยาศรี

<sup>๘๖</sup> ปิยนาด บุนนาค. บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลขุนนาค. กรุงเทพฯ: ดวงกมล, ๒๕๒๐. ๘๒.

<sup>๘๗</sup> พระเจ้าบรมวงศ์ กรมพระสมมตอมรินทร์ และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์, ๔๔.

พิพัฒน์ว่าเจ้าคุณแม่ทัพผู้ใหญ่ เช่น สำเนาคำให้การเงี้ยหยาแหม จ.ศ.๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๓) กล่าวไว้ในตอนต้นคำให้การว่า “...วัน ๕ ฎ ๑๐ ค่ำ ปีกุนเอกศก ด้วยเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการ สั่งให้ถามเงี้ยหยาแหมแขกเมืองกลันตัน ซึ่งคุมเอาแร่ขึ้นมาส่งเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ ณ เมืองสงขลา...”

#### ๑.๒.๔ ขุนนางที่ทำหน้าที่เป็นล่าม

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวบางเรื่องมีผู้ให้การเป็นชาวต่างประเทศ จำเป็นต้องมีล่ามแปลภาษา และมีการบันทึกชื่อขุนนางที่ทำหน้าที่เป็นล่ามหรือผู้แปลภาษาเอาไว้ ข้อมูลจากคำให้การทำให้ทราบว่าผู้ที่เป็นล่ามมีทั้งขุนนางในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคในแต่ละเมือง และมีทั้งเชื้อสายไทยและเชื้อสายอื่น ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ชื่อขุนนางที่เป็นล่าม	ล่ามภาษา	ที่มา
หลวงโคชาอิศ	มลายู	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)
มินฉาวาลิคิด	มลายู	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)
มินสุนทรมาลาญ	มลายู	(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)
หลวงมหามนตรี	ญวน	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒)
พระไซอินตรา	เขมร	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒/ก.)
พระยาตรีคามโนรมย์	เขมร	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓)
ขุนชาติพานิช	จีน	(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ข.)
หลวงศรีทรงยศ	จีน	(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.)

#### ๒. ไพร่

ไพร่ หมายถึงราษฎรทั่วไปทั้งชายหญิงที่มีได้เป็นมูลนายและมีได้เป็นทาส ไพร่ทุกคนจะต้องลงทะเบียนขึ้นสังกัดต่อมูลนาย ไพร่มี ๒ ประเภทคือไพร่หลวงและไพร่สม ไพร่หลวงเป็นของพระมหากษัตริย์ และจะต้องถูกเกณฑ์แรงงาน เรียกว่าทำราชการ ส่วนไพร่สมขึ้นอยู่กับนายของตน และไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้หรือทำราชการ แต่ต้องขึ้นกับเจ้านายของตน ถือเป็นสมบัติของนาย และเป็นมรดกตกทอดถึงลูกหลานของนายได้อีกด้วย<sup>๕๕</sup> ซึ่งในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวถึงไพร่ที่มีสังกัดมูลนาย ดังเช่นนายกรกล่าวว่าเป็นข้าในสังกัดทูลกระหม่อม

<sup>๕๕</sup> ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖), แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรรณิ สรวงบุญมี (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๑), ๖๕-๖๖.

พระองค์น้อย คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะนั้น หรือนายกลั่นระบุว่าบิดามารดา เป็นข้าในสังกัดกรมหลวงรักษารณเรศ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑ ในทันใดนั้น ได้ซักถามนายกรตามกระทุ่ นายกรให้การว่า บิดา ข้าฯ ชื่อ นายมี มารดา ข้าฯ ชื่ออำแดงคุม บิดา ข้าฯ เป็นข้าอยู่ในทูลกระหม่อมพระองค์น้อย ตัว ข้าฯ เป็นทนายอยู่ในพระไกรศรี

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑)

แลนายกลั่นให้การว่าเดิมบิดา ข้าฯ ชื่อเพ็ง มารดา ข้าฯ ชื่อแก้ว ตั้งหลังคา เเชิงเรือนอยู่ ณ บ้านอบทมแขวงเมืองสุพรรณ บิดามารดาเป็นข้าอยู่ในกรมหลวงรักษารณเรศ

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

มูลนายมีสิทธิ์ที่จะเกณฑ์แรงงานจากไพร่ในสังกัดได้ และถ้าไพร่ไม่ยอมเกณฑ์แรงงาน มูล นายสามารถเรียกเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงานได้ ดังตัวอย่างจากคำให้การเรื่องพระยาพิชฌุโลก จัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) กล่าวถึงการเกณฑ์ไพร่ไปทำดินประสีวของ พระยาพิชฌุโลกดังนี้

พระยาพิชฌุโลกเกณฑ์ให้ ข้าฯ ๔ คนคุมไพร่ ๗๐ คน ทำส่วยดินประสีวคน ละ ๑๑ ชั่ง ปีหนึ่งเป็นดินหนัก ๘ หาบ ๔๐ ชั่ง ข้าฯ เอาดินมาส่งพระยาพิชฌุโลกครบ จำนวนทุกปี ครั้นพระยาพิชฌุโลกถึงแก่อนิจกรรมแล้ว พระยาอุทัยธานีเป็นที่พระยา พิชฌุโลก ข้าฯ ก็ได้เอาดินมาส่งพระยาพิชฌุโลก ถ้าส่งดินไม่ครบ พระยาพิชฌุโลกเรียก เอาเงินค่าดินเสมอชั่งละ ๒ สลึง ถ้าจะคิดเป็นเงินเสมอคนละ ๑ ตำลึง ๒ บาท

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีกฎอยู่ว่าไพร่หลวงจะถูกเกณฑ์แรงงานแบบเช้า ๑ เดือน ออก ๒ เดือน รวมแล้วถูกเกณฑ์แรงงานเป็นเวลา ๓ เดือนต่อหนึ่งปี หรือถ้าเสียเป็นเงินแทนการเกณฑ์จะ อยู่ในอัตรา ๑๘ บาทต่อ ๑ คน ส่วนไพร่สมถูกเกณฑ์เพียงเดือนเดียว และเสียเงินเพียง ๖ บาทเท่านั้น ทำให้คนส่วนใหญ่สมัครใจที่จะเป็นไพร่สมมากกว่าไพร่หลวง ดังนั้นราชสำนักจึงมีวิธีการดึงคนมาเป็น ไพร่หลวง ได้แก่ การริบราชบาทว์ของขุนนางที่กระทำผิด ไพร่สมของขุนนางจะต้องเป็นไพร่หลวงทันที ไพร่ไม่มีสังกัดมูลนายจะถูกสั๊กเป็นไพร่หลวง และเมื่อมูลนายต้นสังกัดเสียชีวิตจะมีการสั๊กแปลงเล็ก ไพร่สมมาเป็นไพร่หลวง วิธีสั๊กแปลงนี้ถือว่เป็นวิธีที่มีขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์<sup>๘๙</sup> การสั๊กแปลงไพร่

<sup>๘๙</sup> ขจร สุขพานิช, **ฐานันดรไพร่**, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ๒๕๕๖), ๔๔.

ปรากฏอยู่ในคำให้การไพร่หลวงล้อมพระราชวัง ๔ คน จ.ศ. ๑๑๙๘ (พ.ศ. ๒๓๗๙) กล่าวถึงการลัก  
แปลงของไพร่สมของเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีมาเป็นไพร่หลวงล้อมพระราชวังไว้ดังนี้

ฯข้าฯ นายเกษ นายกุน นายเกิด นายมา นายมา นายเมือง นายทอง นาย  
ขาว นายแยม นายอยู่ ๑๐ คน ให้การตอ้งคำกันว่า เดิมบิดาข้าเป็นเลกเจ้าพระยาสุธรรม  
มนตรี แต่เดิมมาช้านานหลายปีแล้ว ครั้น ฯข้าฯ มาล็กเป็นสมอยู่ในเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี  
ฯข้าฯ ได้รับราชการมาช้านานหลายปีแล้ว ครั้น ณ วัน ๑<sup>๑</sup> ๑ ค่ำปีวอกอัฐศก เจ้าพระยาสุ  
ธรรมมนตรีถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เอา ฯข้าฯ ๑๐ คน มาล็ก  
แปลงเป็นไพร่หลวงล้อมพระราชวังรับราชการในกรมล้อมพระราชวังสืบไป สิ้นคำให้การ ฯ  
ข้าฯ แต่เท่านี้

(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)

เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีที่กล่าวถึงในคำให้การคือเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ฉิม) หลาน  
เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ส่วนกรมล้อมพระราชวังเจ้ากรมมีตำแหน่งเป็นจางวาง ราชทินนามเป็น  
พระเพ็ชรพิชัย ทำหน้าที่ดูในพระราชวัง ไม่ต้องออกไปราชการศึกสงคราม นอกจากพระมหากษัตริย์  
จะเสด็จแปรพระราชฐานข้าราชการในกรมนี้ต้องไปดูแลรักษาพลับพลาและรักษาพระองค์<sup>๑๐</sup>

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับไพร่ในคำให้การจึงทำให้เห็นลักษณะของไพร่สมที่ต้องสังกัดมูลนาย  
มูลนายสามารถเรียกเกณฑ์แรงงานได้ และสะท้อนให้เห็นถึงการลักแปลงไพร่สมเป็นไพร่หลวง ซึ่งเป็น  
วิธีการหนึ่งในการดึงกำลังไพร่จากมูลนายมาสู่ราชการ

### ๓. ทาส

ทาสเป็นชนชั้นล่างสุดในสังคม มีศักดิ์นาเพียง ๕ ไร่ ในคำให้การสำเนาคำให้การนาย  
แสงทำชู้กับอำแดงมุก จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) กล่าวถึงภูมิหลังของนายแสงซึ่งเป็นทาสไว้ว่า “...๑  
ฯข้าฯ อ้ายแสงให้การว่าเดิม ฯข้าฯ กับมารดาน้อง ฯข้าฯ เป็นทาสหลวงจำเรียดสมบัติเป็นเงินตรา ๔  
บาทเศษ ฯข้าฯ รับใช้สอยอยู่ ณ เรือนนายเงิน ฯข้าฯ...” จากข้อมูลข้างต้นทำให้ทราบว่านายแสงเป็น  
ทาสสินไถ่ ที่ไปกู้ยืมเงินมาจากมูลนายคือหลวงเจริญสมบัติ เมื่อไม่สามารถนำเงินมาใช้คืนจึงต้องขาย  
ตนเองหรือครอบครัวไปเป็นทาส<sup>๑๑</sup>

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าเนื้อหาในคำให้การสะท้อนให้เห็นถึงชนชั้นต่างๆ ใน  
สังคม นับตั้งแต่กลุ่มชนชั้นปกครอง ซึ่งภาพสะท้อนส่วนใหญ่จะเป็นบุคคลสำคัญที่มีบทบาททาง

<sup>๑๐</sup> สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, บันทึกเรื่องการปกครองของไทยสมัยอยุธยา  
และต้นรัตนโกสินทร์, ๒๒.

<sup>๑๑</sup> มัลลิกา มัสอูดี, “การสถาปนาศูนย์กลางอำนาจใหม่ที่กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ,” ใน เอกสาร  
การสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย หน่วยที่ ๑-๗ (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๕๐), ๓๐๖.

การเมืองในสมัยนั้น มีทั้งหมด ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มเจ้านาย ได้แก่ กรมหลวงรักษ์รณเรศ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และกลุ่มขุนนาง ได้แก่ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) และขุนนางที่ทำหน้าที่เป็นล่าม ส่วนชนชั้นอื่นๆ ที่ปรากฏคือ ไพร่และทาส ซึ่งปรากฏในคำให้การที่มีการสักร้างไพร่ หรือการบอกภูมิหลังของผู้ให้การว่าตนเป็นทาสมาก่อน

## การปกครอง

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการปกครองในคำให้การสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้แก่ การปกครองส่วนกลาง การปกครองส่วนภูมิภาค และการปกครองในหัวเมืองประเทศราช ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### ๑. การปกครองส่วนกลาง

การปกครองส่วนกลางของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะมีตำแหน่งที่รองลงมาจากพระมหากษัตริย์คือพระมหาอุปราช หรือตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) จากนั้นจึงเป็นตำแหน่งใหญ่ของเสนาบดีสองฝ่ายคือกรมมหาดไทย มีสมุหนายกเป็นผู้รับผิดชอบดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือ และกรมกลาโหมมีสมุหกลาโหมรับผิดชอบหัวเมืองฝ่ายใต้ ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการปกครองส่วนกลางที่พบในคำให้การสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการกล่าวถึงตำแหน่งเจ้าคุณพระยาราชาสุภาวดี และเจ้าคุณฝ่ายเหนือ ของกรมมหาดไทย ทำหน้าที่เป็นผู้สั่งให้ซักถามผู้ให้การ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑ วัน ๘ ๑๒ คำ ปีมะเมียอัฐศก เจ้าคุณพระยาราชาสุภาวดี เจ้าคุณฝ่ายเหนือ  
สั่งให้หลวงฤทธามาตย์ งามอำพันนวม

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒/ก.)

๑ วัน ๗ ๒ คำ ปีมะโรงฉศก เจ้าคุณฝ่ายเหนือนั่งว่าราชการอยู่ ณ ศาลา  
ลูกขุนในฝ่ายซ้าย สั่งให้ถาปนนายตีสลาวกองขุนประเสริฐเสนาเมืองนครนายก

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๑๐)

ตำแหน่งเจ้าคุณพระยาราชาสุภาวดี ในคำให้การหมายถึง พระยาราชาสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร) ซึ่งเดิมมีตำแหน่งเป็นพระยาพิชัยวารี ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มาดำรงตำแหน่งนี้แทนเจ้าพระยาราชาสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนี) ที่ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา ว่าที่สมุหนายกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒<sup>๕๒</sup> ส่วนเจ้าคุณฝ่ายเหนือ หมายถึงพระยา

<sup>๕๒</sup> สมบัติ พลายน้อย [ส.พลายน้อย], ขุนนางสยาม (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๗), ๕๕.

มหาอำมาตย์ ซึ่งเป็นสมุหมหาดไทยฝ่ายเหนือ ขึ้นกับสมุหนายก ถือศักดิ์นา ๓,๐๐๐ ไร่ พิจารณาจากช่วงเวลาสันนิษฐานว่าเจ้าคุณฝ่ายเหนือที่อ้างถึงในคำให้การน่าจะเป็นพระยามหาอำมาตย์ที่ชื่อป้อมต้นสกุล อมาตยกุล<sup>๓๓</sup> บทบาทของพระยาราชสุภาวดีและพระยามหาอำมาตย์ที่กล่าวถึงในคำให้การเป็นการทำหน้าที่ในพระนครแทนเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก ซึ่งขณะนั้นเดินทางไปราชการทัพที่เขมร

นอกจากขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในกรมมหาดไทยแล้ว ยังพบว่ามีการระบุราชทินนามขุนนางชั้นผู้น้อยที่ทำหน้าที่เสมือนของกรมมหาดไทย คือ หลวงอัครสุนทร และหลวงอักษรสุนทร ดังนี้

วัน ๒ ๕ ๔ คำ ปิวอกอัฐศกหลวงอัครสุนทรเสมียนตรามหาดไทยนั่ง ณ ศาลาลูกขุนฝ่ายซ้าย ขุนชนะสงครามล้อมพระราชวัง นำทางว่าวมาขึ้นจะให้สักแปลงเป็นคนกองข้างศึก ๔ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ๑๐ จะให้สักแปลงเป็นเลกไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวัง บังคับให้ถามเอาความจริง...

วัน ๒ ๕ ๔ คำ ปิวอกอัฐศก หลวงอักษรสุนทรเสมียนตรามหาดไทยนั่ง ณ ศาลาลูกขุนฝ่ายซ้าย ขุนชนะกรมล้อมพระราชวังนำทางว่าวมาขึ้นจะให้นำสักเป็นคน นายมา นายขาว นายเมือง นายอยู่ นายเกิด นายทอง นายมา นายแยม นายเกษ นายกุน ๑๐ คน เป็นเลกเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีจะสักแปลงเป็นเลกไพร่หลวงล้อมพระราชวังบังคับให้ถามเอาความจริง ๑

(จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑)

ตัวอย่างคำให้การข้างต้น นอกจากจะกล่าวถึงตำแหน่งหน้าที่ของขุนนางในฝ่ายมหาดไทยแล้วในคำให้การกล่าวถึงที่ทำการของหน่วยงานมหาดไทยคือ “ศาลาลูกขุนฝ่ายซ้าย” ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายถึงลักษณะของศาลาลูกขุนฝ่ายซ้ายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่ามีที่ตั้งอยู่ในพระราชวังหลวง คู่กับ “ศาลาลูกขุนฝ่ายขวา” ของกรมกลาโหม มีลักษณะเป็นอาคารโถงหันหน้าขึ้นเหนือ มีฝาไม้กั้นสกัดกลางแบ่งพื้นที่ตอนเหนือใช้ประชุมขุนนางและใช้สำหรับเป็นที่พักแขกเมืองก่อนเข้าเฝ้า ส่วนพื้นที่ตอนใต้ใช้เป็นห้องสำนักงาน เมื่อแรกสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นอาคารไม้ ต่อมาเปลี่ยนเป็นก่ออิฐถือปูนสมัยรัชกาลที่ ๓<sup>๓๔</sup>

<sup>๓๓</sup> “เรื่องราวด้วยเหตุการณ์เมืองเขมรตอนเสร็จสงครามไทยญวน,” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก**, เล่ม ๑๒ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๙), ๗๗๗.

<sup>๓๔</sup> สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **เทศาภิบาล**, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๓๗). พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางบุญร่วม บุญวัฒน์ กรรภูาคม ๒๕๓๗), ๘-๙.

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการปกครองส่วนกลางที่ปรากฏในคำให้การจึงทำให้เห็นถึงขุนนางสำคัญชั้นผู้ใหญ่ของกรมมหาดไทย คือ พระยาราชสุภาวดี และเจ้าคุณฝ้ายเหนือ (พระยามหาอำมาตย์) ซึ่งทำหน้าที่แทนเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) และขุนนางที่ทำหน้าที่เป็นเสมียนในกรมมหาดไทย คือ หลวงอัครสุนทร และหลวงอักษรสุนทร อีกทั้งคำให้การยังระบุถึงศาลาลูกขุนฝ่ายซ้าย ซึ่งสะท้อนให้เห็นที่ทำการของกรมมหาดไทยในขณะนั้น

## ๒. การปกครองส่วนภูมิภาค

คำให้การบางฉบับพบว่ามีกรกล่าวถึงยศและตำแหน่งของขุนนางในส่วนภูมิภาค ซึ่งแต่ละเมืองจะมีเจ้าเมืองเป็นผู้ปกครอง และมีขุนนางระดับกรมการเมืองทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยเจ้าเมือง ดังจะเห็นได้จากสำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) กล่าวถึงกรมการเมืองนครราชสีมาทำหน้าที่แทนเจ้าพระยานครราชสีมา ซึ่งเดินทางไปราชการที่เมืองขุขันธ์ กรมการเมืองเหล่านี้ตัดสินใจสู้รบกับกองทัพเจ้าอนุวงศ์ตั้งข้อความที่ว่า

แล้วพระยาปลัดให้หาพระยานคร พระยายกกระบัตรมาจากบ้านปิง พระยา  
ยกกระบัตร พระยาณรงค์เดช หลวงเมือง หลวงนา หลวงसारอด หลวงนรา หลวงปลัด  
เมืองพิมาย บริรักษพร้อมกันว่ารบรวมคร้วไว้ แล้วจึงฆ่าอายลาวเวียงจันทน์ซึ่งกำกับคร้ว  
ประมาณ ๒ ร้อยเศษ แล้วเลื่อนคร้วมาอยู่บ้านสัมฤทธิ์

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ก.)

คำให้การเรื่องพระยาพิชัยโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) กล่าวถึงขุนนางที่เป็นกรมการเมืองของเมืองคำ ซึ่งเป็นเมืองที่ขึ้นกับเมืองพิชัยโลกไว้ว่ามีตำแหน่ง หลวงปลัด หลวงยกกระบัตร ขุนมหาดไทย ขุนแพ่ง ดังข้อความต่อไปนี้

๑ ๗ข้าฯ หลวงปลัด หลวงยกกระบัตร ขุนมหาดไทย ขุนแพ่ง เมืองคำขึ้นกับ  
เมืองพิชัยโลกให้การต้องคำกันว่า เดิมจะเป็นเดือนใดปีใดจำไม่ได้ เมื่อครั้งพระฤทธิสงคราม  
เจ้ากรมหกเหล่าเป็นที่พระยาพิชัยโลก ขึ้นไปว่าราชการบ้านเมือง พระยาพิชัยโลกเกณฑ์ให้  
๗ข้าฯ ๔ คนคุมไพร่ ๗๐ คน ทำส่วยดินประสิวคนละ ๑๑ ซึ่ง

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

ตัวอย่างจากคำให้การทั้ง ๒ รายการสะท้อนให้เห็นถึงตำแหน่งกรมการเมือง ซึ่งลักษณะการปกครองของไทยในอดีต กรมการเมืองมี ๓ ระดับ ดังนี้



๑. กรมการเมืองระดับสูง ได้แก่ ปลัด เป็นผู้ช่วยเจ้าเมืองและทำหน้าที่แทนเจ้าเมืองระหว่างเจ้าเมืองไม่อยู่ และเป็นผู้พิพากษา พล คือผู้บังคับบัญชาทางการทหาร มีหน้าที่ควบคุมกองทหารและดูแลป้องกันเขตแดน มหาดไทย ทำหน้าที่ออกหมายและเก็บบันทึกรายงาน และยกกระบัตร์เป็นข้าราชการจากส่วนกลาง ผู้ดำรงตำแหน่งเป็นผู้เชี่ยวชาญทางกฎหมาย ทำหน้าที่สอดส่องการกระทำของเจ้าเมืองและเจ้าหน้าที่ในหัวเมือง

๒. กรมการเมืองระดับสอง ได้แก่ กลุ่มข้าราชการที่ทำหน้าที่จตุสดมภ์ของหัวเมือง ได้แก่ ข้าราชการเมือง วัง คลัง นา ข้าราชการเมือง สัสดี ทำหน้าที่จดทะเบียนเกณฑ์ผู้คน และเก็บรักษาบัญชีไพร่ ผู้พิพากษา ๒ ตำแหน่ง และเจ้าหน้าที่ฝ่ายกฎหมาย ทำหน้าที่ดูแลโรงแสงสรรพาวุธ

๓. กรมการเมืองระดับสาม ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยกรมการเมืองระดับหนึ่งและสอง

นอกจากขุนนางกรมการเมืองแล้ว ในคำให้การที่เกี่ยวกับการสืบราชการเมืองเมาะดำเลิมยังสะท้อนให้เห็นถึงขุนนางที่ทำหน้าที่ไปสืบราชการ ซึ่งเป็นขุนนางจากเมืองตากและเมืองอุทัยธานี โดยรวบรวมข้อมูลจากคำให้การได้ดังนี้

เมือง	ชื่อขุนนางที่ไปสืบราชการ	ที่มา
เมืองตาก	ท้าวเชื่อนแก้ว	(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๓๐)
	หลวงยกกระบัตร์	(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๘)
	พระสุริยยะ	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)
		(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๘)
		(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕)
		(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๖๕)
เมืองอุทัยธานี	ขุนโกษานุรัตน์	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๖๕)
	แสนปัญญา	(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๖๕)
	ขุนเทพคีรี (กองด่านหลวงวิจิต)	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๕)
	ขุนศรีระวังไพร (กองอาทมาตเมืองอุทัย)	(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๕)

### ๓ การปกครองในหัวเมืองประเทศราช

การปกครองในหัวเมืองประเทศราชที่พบในคำให้การสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้แก่ การปกครองในเวียงจันทน์ เขมร หัวเมืองมลายู และล้านนา

#### ๓.๑ เวียงจันทน์

คำให้การในคัตบอกล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) กล่าวถึงการจับทัพของเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งปรากฏชื่อขุนนางชั้นสูงของเวียงจันทน์ไว้ ดังนี้

เจ้าเวียงจันทน์จัดให้ราชบุตรกับพระยาชานนท์ พระยาอุปราชา พระยาสุโพ พระยานามหุง พระยาเมืองซอง คุมไพร่ ๕๐๐๐ ปืน ๔๐๐ บอก ยกลงมาทางเมืองสระบุรี ให้อุปราชเมืองเวียงจันทน์กับเพี้ยเมืองขวา เพี้ยเมืองคำ เพี้ยเมืองเพน เพี้ยชาบฉนิติต คุมไพร่ ๑๐๐๐๐ ปืน ๑๑๐๐ กระบอก มาบรรจบทัพเจ้าปาศักดิ์ทางเมืองอุบล ตัวเจ้าเวียงจันทน์คุมไพร่ ๑๐๐๐๐๐ หนึ่ง ปืนพัน ๒๐๐ กระบอก มาทางเมืองโคราช แต่ข้าพเจ้าเข้ากองทัพราชวงศ์ยกมาถึงบ้านขอนแก่นเมืองสระบุรี

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ก.)

จากคำให้การจะเห็นได้ว่าเจ้าอนุวงศ์ มีเจ้านายชั้นสูงที่เป็นผู้นำทัพ ได้แก่ พระยาอุปราชา เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร การปกครองดังกล่าวเรียกว่า อาญาสี่ หรืออาชญาสี่ ประกอบไปด้วย<sup>๔๕</sup>

๑. เจ้าเมือง มีอำนาจสิทธิขาดในการบริหารราชการบ้านเมือง
  ๒. อุปฮาด (อุปราช) เป็นผู้ว่าราชการแทนในยามที่เจ้าเมืองป่วยหรือไปทำกิจธุระที่อื่น และรักษาการแทนเมื่อเจ้าเมืองอสัญกรรม ส่วนหน้าที่หลักคือรวมส่วยสาอากรให้แก่รัฐ
  ๓. เจ้าราชวงศ์ เป็นผู้แทนอุปฮาด ทำหน้าที่เกี่ยวกับการตัดสินคดีความ
  ๔. เจ้าราชบุตร เป็นผู้ช่วยราชการ
- ถัดจากตำแหน่งเจ้านาย ๔ องค์ลงมาจะเป็นตำแหน่งท้าวผู้ช่วยอาญาสี่ ได้แก่ ท้าวสุริยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร และท้าวสุทธิสาร รองลงมาจากตำแหน่งท้าวผู้ช่วยอาญาสี่จะเป็นตำแหน่งชื่อบ้านขางเมือง ถ้าเป็นเมืองราชธานีที่พระเจ้าแผ่นดินปกครองจะมีค่านำหน้าเป็น พระยา หรือพญา เช่น ตำแหน่งพระยาชานนท์ในคำให้การ มีหน้าที่เป็นเสมียนของเมืองเวียงจันทน์ แต่ถ้าเป็นเมืองชั้นเอก โท ตรี จัตวา จะมีค่านำหน้าเป็นเพี้ย ตัวอย่างในคำให้การข้างต้น เช่น เพี้ยเมืองขวา เพี้ยเมืองคำ เพี้ยเมืองเพน เพี้ยชาบฉนิติต เป็นต้น

### ๓.๒ เขมร

การปกครองภายในแผ่นดินเขมรจะมีเจ้านายชั้นสูง ๔ ตำแหน่ง ได้แก่ สมเด็จเจ้ากรุงกัมพูชา (พระทรงราชย์) สมเด็จพระมหาอุปโยราช (วังหลัง) สมเด็จพระมหาอุปราชา (วังหน้า) และสมเด็จพระวรวราชนี (พระราชชนนีพระเจ้ากรุงกัมพูชา) แต่ละตำแหน่งมีขุนนางประจำสังกัด

<sup>๔๕</sup> เต็ม วิภาคพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖), ๒๙๓-๒๙๕.

เรียกว่าขุนนางสำหรับเอก โท ตรี และจัตวา ตามลำดับ<sup>๙๖</sup> แต่ละตำแหน่งจะมีศักดินากำกับเหมือนกับของไทย พระนามสมเด็จพระเจ้ากรุงกัมพูชาที่พบในคำให้การสมัยรัชกาลที่ ๓ คือพระนามของพระองค์ด้วง ระบุไว้ในจดหมายคำให้การตั้งเคาสุเรื่องไปสืบราชการทางเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒) ว่า “...พระหริรักษ์รามอิศราธิปัตติศรีสุริโยพรรณธรรมิศวโรดมบรมสุรินทรมหาจักรพรรดิ-ราช บรมนารถบรมบพิตร...”

สำหรับขุนนางชั้นสูงของเขมรนั้นพบว่าคำให้การพระยาเขมรคิดอุบายกำจัดกองทัพไทย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) กล่าวถึงตำแหน่ง “เจ้าฟ้าทะเลหะ” และ “สมเด็จพระเจ้าพระยา” ซึ่งเมื่อขุนนางเขมรจะก่อการกบฏนี้กองทัพไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ ขุนนางเขมรส่งจดหมายลับติดต่องานเจ้าฟ้าทะเลหะ (หลง) และสมเด็จพระเจ้าพระยา (หู) ซึ่งถูกญวนควบคุมตัวไว้ ดังความต่อไปนี้

แล้วพระยาบวรราชธาดาได้มีหนังสือใช้คนไปหา เจ้าฟ้าทะเลหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหู หลายครั้งแล้ว เจ้าฟ้าทะเลหะ สมเด็จพระเจ้าพระยาได้มีหนังสือมาแจ้งอ้ายพระยาบวรราชธาดาใจความว่าให้อ้ายพระยาบวรราชธาดา พระยาพระเขมรทั้งปวงคิดอ่านให้เจ้าผู้หญิง เจ้าฟ้าทะเลหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหู ให้กลับขึ้นมามันเมือง

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

ตำแหน่งเจ้าฟ้าทะเลหะเป็นตำแหน่งสูงสุด ว่าที่เสนาบดีนายกในขุนนางสำหรับเอก ขึ้นกับฝ่ายพระทรงราชย์ มีศักดินา ๑๐๐๐๐ ส่วนตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าพระยา เป็นตำแหน่งเสนาบดีนายกสูงสุดในสำหรับโท ฝ่ายพระมหาอุปโยราช ศักดินา ๑๐๐๐๐ ซึ่งในสมัยที่นักองค์ด้วงครองราชย์ ตำแหน่งพระมหาอุปโยราชว่างลง ขุนนางสำหรับโทจึงต้องมาสมทบในฝ่ายทรงราชย์<sup>๙๗</sup> และจะเห็นได้ว่าคำให้การใช้คำเรียกขุนนางเขมรโดยรวมว่า “พระยาพระเขมร” ซึ่งตัวอย่างราชทินนามของขุนนางเขมร ในคำให้การมีการกล่าวถึงในตอนที่เจ้านายผู้หญิงจะปูนบำเหน็จให้กับขุนนางเขมรผู้ก่อการกบฏ ดังความต่อไปนี้

ตั้งให้พระยาโกษาสงครามมมเป็นที่พระราชวิสุณ อ้ายพระยาบวรราชธาดาเป็นที่พระยายมราช อ้ายพระยาศรีสุคนธ์เตียงเป็นที่พระยาราชเดชะ อ้ายพระยาพระคลังศุกเป็นที่พระยาประเทศ อ้ายพระยานครธรรมราชมกเป็นที่พระยาเอกราช อ้ายพระยาสุภาเสนาอกเป็นที่พระยาโสเดชะ อ้ายพระยาโสโรไทยโสรมเป็นที่พระยาบวรนายก อ้ายพระยาภูเขนทรเสนาโปดเป็นที่พระยา(ฤท)ธาสงคราม อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสรมเป็นที่พระยามหาเสนา

<sup>๙๖</sup> “ภาคผนวก ๕ ทำเนียบนาม ภาคที่ ๓ ตำราทำเนียบบันดาศักดิ์กรุงกัมพูชา,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๑๒ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๙), ๘๘๖.

<sup>๙๗</sup> “ภาคผนวก ๕ ทำเนียบนาม ภาคที่ ๓ ตำราทำเนียบบันดาศักดิ์กรุงกัมพูชา,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๑๒, ๘๘๗.

อ้ายพระยวงศาธิบดีศรีเป็นที่พระยาสุภาธิบดี อ้ายกลาภาศเสาเป็นที่พระยารามาศิริไกร  
ไชยสงคราม

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

ราชทินนามของตำแหน่งที่เจ้านายผู้หญิงจะเลื่อนยศให้บรรดาขุนนางเขมร เมื่อนำไป  
เทียบกับตำราทำเนียบบรรดาศักดิ์กรุงกัมพูชา พบว่าตำแหน่งที่ผู้ก่อการกบฏจะได้รับนั้นเป็นขุนนาง  
ชั้นสูง มีศักดินาตั้งแต่ ๕๐๐๐-๑๐๐๐๐ ดังนี้

พระราชวิสุณ (ราชอิสริศศักดิ์)	ตำแหน่งนายพระกลด สำหรับโท	ศักดินา ๕๐๐๐
พระยายมราช	ตำแหน่งจตุสดมภ์	ศักดินา ๑๐๐๐๐
พระยาราชาเคชชะ	ตำแหน่งจตุสดมภ์ที่จักรี สำหรับโท	ศักดินา ๑๐๐๐๐
พระยาประเทศ	ตำแหน่งจตุสดมภ์ สำหรับตรี	ศักดินา ๑๐๐๐๐
พระยาเอกราช	ตำแหน่งจตุสดมภ์ สำหรับตรี	ศักดินา ๑๐๐๐๐
พระยาโสเดชะ	ตำแหน่งนายฝึกช้าง	ศักดินา ๗๐๐๐
พระยาบวรนายก	ตำแหน่งนายคลังโกไสยพัตรขวา	ศักดินา ๘๐๐๐
พระยามหาเสนา (มหาเสนาธิบดี)	ตำแหน่งทหารธงขวา	ศักดินา ๙๐๐๐
พระยาสุภาธิบดี	ตำแหน่งว่าความแพ่งซ้าย	ศักดินา ๙๐๐๐
พระยาฤทธาสงคราม	(ไม่พบในทำเนียบ)	
พระยารามาศิริไกรไชยสงคราม	(ไม่พบในทำเนียบ)	

นอกจากนี้ในคำให้การยังกล่าวถึงตำแหน่งขุนนางหัวเมืองขึ้นของเขมร ซึ่งเจ้าผู้หญิงส่ง  
ตราตอบให้แก่พระยาจักรี (มี) เกี่ยวกับการปูนบำเหน็จพวกกบฏว่าจะให้เป็นเจ้าเมืองสำคัญ เช่น เมือง  
ตบงขมุม เมืองบาพนม เมืองลำดวน เมืองพุทไธมาศ ฯลฯ ซึ่งมีราชทินนามประจำผู้ครองเมืองต่างๆ  
ดังข้อความต่อไปนี้

แล้วเจ้าผู้หญิงจึงทำหนังสือปิดตราพระบัญชาตั้งให้อ้ายพระยาจักรีมีเป็นที่  
พระยาจักรีตามเดิมฉบับ ๑ ตั้งให้อ้ายพระยวงศาอรรคราชศรีเป็นที่พระยาอรุณเจ้าเมือง  
ตบงขมุมฉบับ ๑ อ้ายสนองไชยเป็นที่พระยาธารมาเดโชเจ้าเมืองบาพนมฉบับ ๑ อ้ายแสน  
ไชยมนเป็นที่พระยาภักร์สิทธิ์เจ้าเมืองลำดวนฉบับ ๑ อ้ายกลาภาศบือเป็นที่เจ้าเมืองพุทไธ  
มาศฉบับ ๑ อ้ายพระยาศรีทิพวงศ์เป็นที่พระยาสังฆโลกฉบับ ๑ อ้ายกลาภาศยกเป็นที่เจ้า  
เมืองศรีสุนทรฉบับ ๑ อ้ายเทพอาจารย์เป็นที่เจ้าเมืองบาทีฉบับ ๑ อ้ายมโนศุกเป็นที่  
พระยาแสนสงครามเจ้าเมืองหลังป่าฉบับ ๑ อ้ายแกลบเป็นที่เจ้าเมืองไพรกระบาตฉบับ ๑

(จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔)

### ๓.๓ หัวเมืองมลายู

หัวเมืองมลายูเป็นประเทศราชของไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าเมืองจะต้องส่งเครื่องราชบรรณาการเป็นต้นไม้เงินต้นไม้ทองมายังราชสำนักที่กรุงเทพฯ ดังตัวอย่างการส่งเครื่องราชบรรณาการของเมืองตรังกานู ในคำให้การต่อไปนี้

ฯข้าฯ ดู เห็นดอกไม้ทองดอกไม้เงิน แผลตัดเป็นต้นเป็นใบเป็นดอกไม้พร้อมแล้ว ตนกูมาว่ากับ ฯข้าฯ ว่าถ้าตนกูโอะอีตำคนมีชื่อไม่คิดทำวุ่นวายยึดยาวต่อไปอีกจะจัดแจงดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการส่งเข้าไปให้ทันมรสุมปีชวดโทศกนี้จึงได้

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๗๙)

การปกครองในหัวเมืองมลายู เจ้าเมืองเรียกว่าราชา (Raja) เป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด และมีรายมุดา (Raja Muda) ช่วยดูแลการปกครองทั่วไป ทำหน้าที่แทนเจ้าเมืองยามจำเป็น ซึ่งในคำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) กล่าวถึงบทบาทของรายมุดาเมืองกลันตันในการช่วยพระยาปลัดมณฑลกับพระยาบาโงโยไว้ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

พระยาปลัดมณฑลให้รายมุดาคุมไพร่ยกขึ้นไปตั้งค่ายสู้รบกับพระยาบาโงโยกองหนึ่งจะเป็นคนมากน้อยเท่าใด ฯข้าฯ ไม่รู้ ภายหลัง ฯข้าฯ ได้ยินว่าพระยาบาโงโยตีค่ายรายมุดาแตกถอยลงมา พระยาปลัดมณฑลกับรายมุดายกขึ้นไปตีค่ายพระยาบาโงโยแตกถอยไป พระยาปลัดมณฑลให้รายมุดาอยู่รักษาค่าย พระยาปลัดมณฑลกลับลงมา ณ เมืองกลันตัน

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๔๓)

คำให้การมักจะกล่าวถึงเจ้านายและขุนนางหัวเมืองมลายูโดยรวมว่า “ศรีวันกรมการ” หมายถึงพระบรมวงศานุวงศ์ และอำมาตย์ประจำเมืองประเทศราชมลายู ดังเช่น

แลเมื่อ ณ วันเดือนสี่ ข้างขึ้น เจ๊ะอาหลีลามเมืองนครเขื่อนขันธ์ พระยาปลัดมณฑลออกไปลู่วาง ณ เมืองกลันตัน พระยาปลัดมณฑลให้หาบรรดาญาติพี่น้องศรีวันกรมการมานั่งฟังห้องตราที่บ้านพระยาปลัดมณฑลคนใหม่ แล้วต่างคนต่างกลับไป

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๔๓)

นอกจากนี้ในสังคมหัวเมืองมลายูจะมีการใช้คำเรียกนำหน้าชื่อบุคคล เพื่อแสดงการยกย่องและบอกรู้อย่างนี้ ดังตัวอย่างข้อความจากคำให้การดังนี้

ฯข้าฯ เอาลูกกระสุนดินดำส่งให้อ้ายตนกูมัดมัด ตนกูมัดมัดญวๆ ให้เจ๊ะอะเสน เป็นนายกองคุมพวก ฯข้าฯ ประมาณ ๓๐ คนเศษ ยกไปตั้งรักษาอยู่ที่ทุ่งน้ำน้อย คอยดูกองทัพจะหนีถอยไปเมืองไทร

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐)

นิกะจีเป็นบ่าวพระยากันตันซึ่งคุมดอกไม้ทอง ดอกไม้เงิน เข้าไปทูลเกล้าฯ

ถวาย ณ กรุง

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗)

คำนำหน้าชื่อบุคคลเหล่านี้เป็นภาษามลายู มีอยู่ ๔ ระดับ ได้แก่<sup>๙๘</sup>

๑. กู เป็นคำนำหน้าชื่อของผู้ที่มีเชื้อสายเจ้าชั้นสูงสุด เวลาผู้อื่นเรียกอย่างยกย่องจะใส่คำว่า “ตวน” นำหน้าเป็น “ตวนกู” ซึ่งในคำให้การเรียกว่าตวนกู
๒. นิ เป็นคำนำหน้าชื่อบุคคลที่มีแม่เป็นเจ้า ซึ่งมีคำนำหน้าว่า “กู”
๓. แว เป็นคำนำหน้าชื่อบุคคลที่มีแม่เป็น “นิ” แต่มีพ่อเป็นสามัญชน
๔. เจ๊ะ เป็นคำนำหน้าชื่อบุคคลที่มีแม่เป็น “แหว” แต่มีพ่อเป็นสามัญชน คำนี้เทียบได้กับคำว่า “คุณ” ในภาษาไทย

### ๓.๔ ล้านนา

การปกครองในหัวเมืองล้านนาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะปกครองด้วยเจ้านายชั้นสูง ๕ ตำแหน่งเรียกว่า “เจ้าชั้นห้า” ได้แก่ เจ้าเมือง พระยาอุปราช (เจ้าหอหน้า) พระยาราชวงศ์ และพระยารัตนเมืองแก้ว (พระยาบุรีรัตน์) ระบบนี้เริ่มขึ้นเมื่อพระเจ้ากาวิละได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหลวงเชียงใหม่ ได้มีการฟื้นฟูการปกครองบ้านเมือง และมีการนำระบบการปกครองในกรุงรัตนโกสินทร์มาใช้ เช่น ตั้งเจ้าหอหน้า คืออุปราชหรือวังหน้า หรือเจ้าเมืองแก้ว เทียบได้กับวังหลัง โดยตำแหน่งเจ้าหลวงจะเป็นผู้บริหารสูงสุดของเมือง รองลงมาคือเจ้าอุปราชและเจ้าเมืองแก้วซึ่งมีฐานะเป็น “พระเป็นเจ้าทั้งสามพระองค์พี่น้อง” และยามที่เจ้าหอหน้าหรือเจ้าเมืองแก้วองค์ใดองค์หนึ่งเสด็จไปราชการนอกสถานที่ เช่นในราชการสงครามแล้ว ผู้นั้นจะดำรงสถานภาพความเป็นผู้นำเทียบเท่าเจ้าหลวง<sup>๙๙</sup> รองจากเจ้าชั้นห้า คือตำแหน่งเค้านามหลวงมีขุนนางประจำตำแหน่ง ๓๒ คน ซึ่งคำให้การมักเรียกขุนนางล้านนาโดยรวมว่า “แสนท้าวพระยาลาว”

ภาพสะท้อนระบบเจ้าชั้นห้า ปรากฏอยู่ในสำเนาคำให้การนายน้อยปิ่นตาวาดด้วยเรื่องวงศ์สกุลที่เป็นพระยาเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) ที่มีการสอบถามนายน้อยปิ่นตาวาดเกี่ยวกับผู้ครองเมืองสำคัญในล้านนา ๓ เมือง ได้แก่ เชียงใหม่ ละคร (ลำปาง) และลำพูน ดังข้อมูลต่อไปนี้

เมืองเชียงใหม่

<sup>๙๘</sup> สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. “ศรีตะวันกรมการ.” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ ๑๕ (๒๕๔๒): ๗๒๗๓.

<sup>๙๙</sup> วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, บรรณาธิการ, เจ้าหลวงเชียงใหม่ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๙), ๑๙๐.

นายขนานพุทธวงศ์เป็นพระยาเชียงใหม่  
 นายหนานมหาวงศ์บุตรพระยาเชียงใหม่ข้างเผือกเป็นพระยาอุปราช  
 นายน้อยมหาพรหมบุตรพระยาเชียงใหม่คำพันเป็นพระยาราษฎร์  
 นายคำแพงบุตรพระยาเชียงใหม่พุทธวงศ์เป็นพระยาราษฎร์  
 นายหนานสุริยวงศ์บุตรพระเจ้าเชียงใหม่กาวิละเป็นที่พระยารัตนเมืองแก้ว

(จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๑๐๑)

“นายขนานพุทธวงศ์” พระยาเชียงใหม่ที่กล่าวถึงในคำให้การนี้คือพระยาพุทธวงศ์ (พ.ศ. ๒๓๖๙-๒๓๘๙) เจ้าหลวงเชียงใหม่พระองค์ที่ ๔ ในราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน “นายหนานมหาวงศ์” ผู้เป็นพระยาอุปราช ในเวลาต่อมาคือพระเจ้านมโหตรประเทศ (พระยามหาวงศ์ พ.ศ. ๒๓๙๐-๒๓๙๗) เจ้าหลวงเชียงใหม่พระองค์ที่ ๕ ส่วน “นายน้อยมหาพรหม” ผู้เป็นพระยาราษฎร์คือพระบิดาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเชียงใหม่พระองค์ที่ ๗ และ “นายหนานสุริยวงศ์” ผู้เป็นพระยารัตนเมืองแก้ว ในเวลาต่อมาคือพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ (พ.ศ. ๒๓๙๙-๒๔๑๓) เจ้าหลวงเชียงใหม่พระองค์ที่ ๖ ข้อมูลดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าชั้นทั้ง ๕ เป็นเจ้านายชั้นสูงและเป็นเครือญาติกับเจ้าหลวงเชียงใหม่ และผู้ที่จะเป็นเจ้าหลวงก็ต้องเคยดำรงตำแหน่งในเจ้าชั้นทั้ง ๕

ส่วนข้อมูลเจ้าชั้นทั้ง ๕ ในเมืองละคร (ลำปาง) และลำพูน มีดังนี้

นายน้อยอินบุตรพระยาละครเก่าเป็นพระยาละคร

นายน้อยรังสีบุตรพระยาละครเก่าเป็นพระยาราษฎร์

นายหนานมหาพรหมบุตรพระเจ้าละครดงทิปเป็นพระยาราษฎร์

นายหนานปัญญาบุตรพระยาราษฎร์หมุ่ล่าเป็นพระยารัตนเมืองแก้ว

นายหนานลังกาบุตรพระยาละครเก่าเป็นพระยาราษฎร์

นายหน่อเมืองบุตรพระยาละครเก่าเป็นพระยาไชยสงคราม

เมืองลำพูน

นายคำตันเป็นพระยาลำพูน

นายหนานมหายศเป็นพระยาอุปราช

นายหนานมหาวันเป็นพระยาราษฎร์

นายขนานลังกาเป็นพระยารัตนเมืองแก้ว

นายขนานศรีวิไชบุตรพระยาราษฎร์ เป็นพระยาราษฎร์

(จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๑๐๑)

“นายน้อยอิน” เป็นบุตรพระยาละครคำโสม เจ้าหลวงลำปางพระองค์ที่ ๒ เดิมเคยเป็นพระยาอุปราชมืองลำปางต่อมาได้ไปเป็นพระยาลำพูน และกลับมาครองลำปางเป็นเจ้าหลวงลำปางพระองค์ที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ ส่วนนายน้อยรังสี ต่อมาได้ขึ้นครองลำปางต่อจากนายน้อยอินเป็นเจ้าหลวงลำปางพระองค์ที่ ๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔<sup>๑๐๐</sup> ส่วนข้อมูลทางเมืองลำพูนนั้น กล่าวถึง “นายคำตัน” เป็นพระยาลำพูน มีนามว่าเจ้าหลวงคำตัน (พ.ศ. ๒๓๗๑-๒๓๒๓๘๔) เจ้าหลวงลำพูนพระองค์ที่ ๕ และผู้ที่ครองเมืองลำพูนต่อมาคือ “นายชานนลังกา” พระยารัตนเมืองแก้ว ได้รับการสถาปนาจากราชสำนักกรุงเทพฯ เป็นเจ้าหลวงลำพูนองค์ที่ ๖ มีพระนามว่าเจ้าหลวงธรรมลังกา (พ.ศ. ๒๓๘๔-๒๓๘๖)

คำให้การของนายน้อยอินตาจึงสะท้อนให้เห็นถึงยศตำแหน่งของเจ้าชั้นทั้ง ๕ ในเมืองสำคัญของล้านนาในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงเปลี่ยนตำแหน่งผู้ครองเมืองจากพระยาให้เป็นเจ้าทั้งหมด เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๙ และต่อมาทรงเพิ่มตำแหน่งเจ้านายชั้นสูงอีก ๓ ตำแหน่งคือ เจ้าราชภาติไนย พระยาอุตรการโกศล และพระยาไชยสงคราม<sup>๑๐๑</sup>

การปกครองที่ปรากฏในคำให้การจึงสะท้อนให้เห็นถึงการปกครองของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ประกอบไปด้วย การปกครองส่วนกลาง ซึ่งคำให้การกล่าวถึงบทบาทของกรมมหาดไทย การปกครองส่วนภูมิภาคที่เกี่ยวกับกรมการเมืองและขุนนางหัวเมืองที่เดินทางไปสืบราชการ ตลอดจนการปกครองในหัวเมืองประเทศราชต่างๆ ได้แก่ เวียงจันทน์ เขมร มลายู และล้านนา ซึ่งแต่ละหัวเมืองจะมีรูปแบบการปกครองภายในที่แตกต่างกันออกไป

## เศรษฐกิจ

จากการศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ามีภาพสะท้อนเกี่ยวกับเศรษฐกิจสมัยรัชกาลที่ ๓ ในด้านของการทำเกษตรกรรมเพื่อการค้า บรรยากาศการค้าขายและทรัพยากรธรรมชาติ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### ๑. การทำเกษตรกรรมเพื่อการค้า

การทำเกษตรกรรมเพื่อการค้า ที่พบในคำให้การได้แก่ มีการทำน้ำตาลทรายจากอ้อยและการปลูกพริกไทย ซึ่งเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญสมัยรัชกาลที่ ๓

#### ๑.๑ น้ำตาลทราย

<sup>๑๐๐</sup> พระยาประชากิจกรจักร (แฉ่ม บุนนาค), **พงศาวดารโยนก** (พระนคร: ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๐๔), ๕๘๑.

<sup>๑๐๑</sup> ชวลีย์ ณ ถลาง, **ประเทศราชของสยาม** (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๑), ๑๐-๑๑.



น้ำตาลทรายเป็นผลผลิตที่ได้จากการแปรรูปจากพืชอ้อย จอห์น ครอเฟิเตอร์บุไว้ว่าน้ำตาลทรายของไทยขาวและดีที่สุด มีการทำอุตสาหกรรมแปรรูปน้ำตาลในแถบบางปลาสร้อย นครไชยศรี ลุ่มน้ำบางปะกง และเมืองฉะเชิงเทรา ผู้ปลูกอ้อยจะเป็นคนไทย ส่วนคนผลิตน้ำตาลเป็นชาวจีน ในช่วงรัชกาลที่ ๓ น้ำตาลเป็นสินค้าที่ตลาดโลกต้องการ โดยเฉพาะในหมู่พ่อค้าชาวยุโรปอเมริกัน และมีการส่งออกไปจีน จึงทำให้อุตสาหกรรมน้ำตาลขยายตัวเร็วมาก เพราะใช้เงินลงทุนไม่มาก ใช้แรงงานคนหรือแรงงานสัตว์ในการหีบอ้อย ส่วนเชื้อเพลิงใช้พื้นที่หาได้ทั่วไป<sup>๑๐๒</sup> ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการทำน้ำตาลของชาวจีนปรากฏอยู่ในชุดคำให้การที่เกี่ยวกับการจลาจลของอั้งยี่ที่ฉะเชิงเทรา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๑ ซึ่งจีนผู้ก่อการมักจะเป็นเจ้าของกิจการโรงงานน้ำตาล เช่น จีนโป้ที่ระบุไว้ในคำให้การว่าตนเดินทางมาจากเมืองจีนมาช่วยงานจีนหลงผู้เป็นบิดาจนได้เป็นหลงจู้ (ผู้จัดการ) โรงหีบอ้อยที่เมืองฉะเชิงเทรา ดังข้อความต่อไปนี้

ข้าพเจ้าจึงโดยสารสำเภามาตามบิดาข้าพเจ้า ณ กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าออกไปพบจีนเที่ยงหลงบิดาข้าพเจ้าไปเป็นเสมียนโรงหีบหลงจู้ใต้โรงพระยาสมบัตินิข ณ บ้านบางทองเหนือเมืองฉะเชิงเทรา ข้าพเจ้าช่วยบิดาข้าพเจ้าทำบัญชีอยู่ที่โรงหีบหลงจู้ใต้ได้ ๙ ปี ข้าพเจ้าได้อำแดงพุ่มบุตรจีนไต่บ้านบางทองเป็นภรรยา พระยาสมบัตินิขให้ ข้าฯ เป็นหลงจู้แทนจีนไต่มาจนทุกวันนี้ได้ ๗ ปี ข้าฯ อยู่กินกับอำแดงพุ่มเกิดบุตรชาย ๑ หญิง ๓ (รวม) ๔ คน ข้าฯ มีเงินลูกจ้างหีบอ้อยตัดอ้อยใช้แรงงานอยู่ที่โรงหีบ ข้าฯ ในปีนี้เป็นเงิน ๑๔๐ เศษ

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕)

อีกรายหนึ่งคือจีนยี่ให้การว่าได้ร่วมลงทุนกับจีนโลฮีเริ่มกิจการน้ำตาล โดยมีหลวงพิทักษ์ทศกรเป็นผู้สนับสนุนเงินทุน ซึ่งมีเงื่อนไขว่าเมื่อทำน้ำตาลได้จะต้องส่งเข้ามาให้หลวงพิทักษ์ทศกรจำหน่ายต่อไป ดังข้อความที่ว่า

ข้าพเจ้ามาหาหลวงพิทักษ์ทศกรว่าข้าพเจ้าจะเข้าทุนกับจีนโลฮีทำโรงน้ำตาลที่เมืองฉะเชิงเทรา ให้หลวงพิทักษ์ทศกรลงทุนให้ข้าพเจ้าฯ ทำน้ำตาลได้แล้วจะส่งเข้ามาให้หลวงพิทักษ์ทศกรขายเก็บเอาทุน หลวงพิทักษ์ทศกรให้เงินข้าพเจ้า ๓๐ ชั่ง เงินของข้าพเจ้ามีอยู่ ๑๐ ชั่ง เข้ากันเป็นเงิน ๔๐ ชั่งไปเข้าทุนกับจีนโลฮีซื้อโรงน้ำตาลเก่าพระยาสมบัตินิข ข้าพเจ้ากับจีนโลฮีก็ทำโรงน้ำตาลอยู่ที่บ้านท่าไข่ได้ปีหนึ่ง

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ข.)

<sup>๑๐๒</sup> นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (นนทบุรี: ฟาติง, ๒๕๕๕), ๑๓๓.

ต่อมาจีนยี่แยกตัวออกมาตั้งกิจการโรงน้ำตาลเป็นของตัวเอง โดยได้เงินทุนจากหลวงพิทักษ์ทศกร ๔๗ ซึ่ง รวมกับเงินเก็บส่วนตัว ๑๖ ซึ่ง และเงินกู้จากบุตรหลวงจิตรจำนง ๑๐ ซึ่ง จะเห็นได้ว่าหลวงพิทักษ์ทศกรมีบทบาทอย่างมากในการสนับสนุนกิจการโรงหีบอ้อย เนื่องจากหลวงพิทักษ์ทศกรนี้เป็นตำแหน่งของเจ้าภาษีน้ำตาลทราย ผู้ที่ได้รับตำแหน่งนี้คือเจ้าสัวย้ง ซึ่งเป็นผู้ทำหน้าที่เก็บภาษีน้ำตาล มีอำนาจตั้งราคาน้ำตาลในท้องตลาด<sup>๑๐๓</sup>

อย่างไรก็ตาม คำให้การกล่าวว่าเมื่อเกิดเหตุการณ์ตัวเสียดอกกลางมีการเผาโรงหีบอ้อยในเมืองฉะเชิงเทราเสียหายเป็นจำนวนมาก ซึ่งเหตุการณ์ครั้งนั้นส่งผลกระทบต่ออุตสาหกรรมน้ำตาล และทำให้รายได้ของรัฐจากการค่าน้ำตาลต้องหยุดชะงักลง

## ๑.๒ พริกไทย

พริกไทยเป็นสินค้าส่งออกที่เคยมีการปลูกมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แต่มาหยุดชะงักลงในช่วงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เนื่องจากไม่พบหลักฐานการส่งออก ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีชาวจีนอพยพมาจึงมีการบุกเบิกการปลูกพริกไทยอีกครั้ง<sup>๑๐๔</sup> ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พริกไทยเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ และเป็นสินค้าผูกขาดที่ต้องจำหน่ายให้กับพระคลังสินค้าเท่านั้น มีแหล่งสำคัญอยู่ที่หัวเมืองชายทะเลตะวันออก โดยเฉพาะที่เมืองจันทบุรี ต่อมามีการขยายไปปลูกยังเมืองต่างๆ ทางภาคใต้ เช่น ตรัง สตูล ปัตตานี ฯลฯ<sup>๑๐๕</sup> คำให้การจีนบู๊ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรา กำเริบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ.๒๓๕๑) กล่าวถึงเรือคนจีนที่ค้าพริกไทยไว้ในตอนที่จีนบู๊โดยสารเรือพริกไทยไปตามหาจีนชาผู้เป็นบิดาที่เมืองจันทบุรีว่า

จีนชาบิดาข้าพเจ้าโดยสารเรือจีนมีชื่อเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าจึงโดยสารเรือสำเภาไปหลีจีนล่าไฮเป็นจันจู เมื่อพระยาโชฎิกกราชเศรษฐีเป็นที่พระวิเศษวาริตกแต่ง ครั้นข้าพเจ้าเข้ามา ณ กรุงเทพฯ จีนมีชื่อบอกข้าพเจ้าว่าจีนชาบิดาข้าพเจ้าออกไปอยู่ ณ เมืองจันทบุรี ข้าพเจ้าก็โดยสารเรือจีนมีชื่อซึ่งบรรทุกพริกไทยออกไป ณ เมืองจันทบุรี จีนอยู่ที่ชายบิดาข้าพเจ้าบอกข้าพเจ้าว่าจันทราบิดาข้าพเจ้าตายเสียแล้ว ข้าพเจ้าก็อยู่กับจีนอยู่ที่ชายบิดาข้าพเจ้าได้ ๔ ปี แล้วข้าพเจ้าโดยสารเรือผู้มีชื่อกลับเข้ามา ณ กรุงเทพฯ

<sup>๑๐๓</sup> ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๒), ๑๖๑.

<sup>๑๐๔</sup> นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์, ๑๐๔-๑๐๕.

<sup>๑๐๕</sup> บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งสมัยพระนั่งเกล้าฯ, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๕), ๘๐-๘๑.

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ก.)

คำให้การข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าคนจีนเป็นเจ้าของกิจการการค้าพริกไทย โดยมีแหล่งสำคัญอยู่ที่เมืองจันทบุรี อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงการเดินเรือสำเภาเพื่อค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ และเมืองจันทบุรีอีกด้วย

## ๒. การค้า

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการค้าที่พบในคำให้การจะเกี่ยวกับบทบาทของชาวจีนในการค้าขายทั้งภายในประเทศและการค้ากับต่างประเทศ ซึ่งสะท้อนออกมาในคำให้การของจีนก็อย่างที่เล่าถึงการค้าของชาวจีนในกรุงเทพฯ ให้เจ้าเมืองบาทลิฟังว่ามีพวกจีนกลุ่มต่างๆ เช่น แต่จิว ฮกเกี้ยน ไหลล่า เข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ จีนเหล่านี้ได้รับราชการ และเป็นพ่อค้าสำเภา ดังข้อความที่ว่า

ยังพวกจีนแต่จิว ฮกเกี้ยน ไหลล่า เข้ามาพึ่งพระเดชเดชาอนุภาพตั้งทำมาหากินอยู่ที่กรุงเทพฯ.....จีนที่มีสติปัญญากว้างขวางก็โปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นพระยา เป็นพระเป็นหลวง เจ้าภาษีบ้าง เป็นเจ้าสัวบ้าง ที่เป็นลูกค้ำมีเงินทองก็มาก คนหนึ่งมีสำเภาไปค้าเมืองจีนบ้าง เรือตัวแ่งไปค้าเมืองแขกข้างฝ่ายตะวันตกบ้าง คนหนึ่ง ๔ ลำ ๕ ลำทั้งใหญ่ทั้งเล็กสัก ๑๔๐ ลำ ๑๕๐ ลำ ลูกค้าเมืองจีนแต่งสำเภาเข้าไปค้าขายปีหนึ่ง ๑๐๐ ลำ ๑๐๐ ลำ เศษบ้าง

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

การค้าสำเภาที่จีนก็กล่าวถึงนั้นถือว่าเป็นการหารายได้อย่างหนึ่งของราชสำนัก เนื่องจากการหารายได้จากส่วยสาอากรไม่เพียงพอ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงทำการค้าสำเภากับจีนสร้างรายได้ให้ราชสำนัก จนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยตรัสล้อว่า “เจ้าสัว” ด้วยเหตุนี้จึงทรงทราบดีว่าการค้าขายสำเภากับจีนน่าจะเป็นรายได้ของแผ่นดิน ดังนั้นในช่วงรัชกาลของพระองค์จึงมีเจ้านายและขุนนางแต่งสำเภาไปค้าขายกับจีนเนื่องจากนโยบายของราชสำนักอนุญาตให้ค้าขายได้อย่างเสรี และมีชาวจีนที่รับราชการเป็นขุนนางก็ยังแต่งสำเภาไปเมืองจีนและเมืองท่าอื่นๆ ในภาคใต้ เช่น นครศรีธรรมราช สงขลา เป็นต้น<sup>๑๐๖</sup> ซึ่งการแต่งสำเภาไปค้าขายในหัวเมืองทางภาคใต้ปรากฏอยู่ในคำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) กล่าวถึงจีนจัดแต่งสำเภาให้นายรักผู้เป็นหลานไปค้าขายยังเมืองกลันตัน ดังข้อความต่อไปนี้

<sup>๑๐๖</sup> นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์, ๙๒-๙๕.

๑ ข้าฯ นายรักให้การว่าเป็นข้าอยู่ในกรมหลวงรักษรณเรศ ข้าฯ เป็นหลาน จินจิตฯ เป็นบ่าวเจ้าพระยาพลเทพ ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ สามเพ็ง จินจิตแต่งเรือให้ ข้าฯ คุณ สิ้นค้าออกไปจำหน่าย ณ เมืองกลันตัน ๓ เที้ยวๆ นี้แต่งเรือศีระษณวนลำหนึ่งยาวแปดวา ปากกว้างแปดศอก บรรทุกสินค้าข้าวสารเกวียนเศษ เกลือสี่สิบสามเกวียน กระจดาชเงิน กระจดาชทอง ครามหม้อ ให้ ข้าฯ เป็นนายเรือคุมสิ่งค้าออกไปจำหน่าย ณ เมืองกลันตัน ณ วันเดือนเก้า ช่างขึ้นปีจอสัมฤทธิศก ข้าฯ กับจีนได้ก่งลูกเรือสิบเอ็ดคนใช้ใบจากปากน้ำ เมืองสมุทรปราการไปเดือนหนึ่ง ถึงเมืองนคร ณ วันเดือนสิบแรมค่ำหนึ่ง ข้าฯ แวะ จำหน่ายเกลือที่เมืองนครยี่สิบเกวียนๆ ละสามตำลึง แล้ว ข้าฯ ซื้อฝ้ายซื้อด้ายที่เมืองนคร เป็นสินค้าบรรทุกออกไปจำหน่าย ณ เมืองกลันตัน

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๔๓)

คำให้การข้างต้นทำให้ทราบถึงสินค้าที่จินจิตแต่งลงไปจำหน่ายได้แก่ ข้าว เกลือ กระจดาชเงิน กระจดาชทอง คราม และจะเห็นได้ว่านายรักแวะที่เมืองนครศีระธรรมราชเพื่อแวะซื้อฝ้ายซื้อด้าย สะท้อนให้เห็นถึงสินค้าสำคัญของเมืองนครศีระธรรมราช ซึ่งเมืองนี้เป็นแหล่งสำคัญในการปลูกฝ้าย และมีกิจการทอผ้าชั้นดี คือฝ้ายกฝ้าย ฝ้ายกไหม และฝ้ายกทอง<sup>๑๐๗</sup>

ส่วนเส้นทางการค้ากับต่างประเทศที่ปรากฏในคำให้การจะพบอยู่ในคำให้การจีนก็ก่เรื่อง บรรทุกสินค้าไปเมืองบาหลิ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) พระสวัสดิวารี ซึ่งเป็นขุนนางชาวจีนได้แต่ง สำเนาให้จีนก็ก่ไปบาหลิมิรายการสินค้า ได้แก่ “...เกลือ ๑๕๐ เกวียน น้ำมันมะพร้าวหนัก ๓๐๐ บาท ครั้งหนัก ๑๐๐ หาบ น้ำตาลดำหนัก ๔๐๐ หาบ ฝางหนัก ๔๐๐ หาบ แพรเงินเจา ๒๐ ม้วน แพรฝง สี ๓๐ พับ...” เมื่อพิจารณาจากรายการสินค้าจะพบว่าไม่มีข้าวไปจำหน่ายเหมือนกับคำให้การของ นายรัก เนื่องจากนโยบายราชสำนักในเวลานั้นถือว่าข้าวเป็นอาหารหลัก เป็นยุทธปัจจัยที่สำคัญ ห้าม มิให้พ่อค้าชาวต่างชาติซื้อข้าวเปลือกและข้าวสารไปจำหน่ายในต่างประเทศ แต่หากปีใดมีผลผลิตข้าว เพียงพอต่อการบริโภคในประเทศ ๓ ปี จึงอนุญาตให้จำหน่าย<sup>๑๐๘</sup> และยิ่งปรากฏรายการสินค้านำเข้า จากเมืองจีนที่นำไปขายต่อยังบาหลิคือ แพรเงินเจา เป็นแพรเนื้อหนา มีลายดอกใหญ่ ใช้เป็นผ้าห่ม และแพรฝงสี หรือปั้งสี เป็นผ้าแพรเนื้อเลี่ยนบาง ไม่มีดอกใช้คลุมหรือห่ม<sup>๑๐๙</sup>

จีนก็ก่ได้เดินทางไปยังเมืองใหม่คือสิงคโปร์ในปัจจุบัน จีนก็ก่จอดเรือที่เมืองใหม่แวะซื้อ สินค้าจากที่นี่ไปขายต่อยังบาหลิ ทำให้เห็นถึงลักษณะการค้าแบบพ่อค้าคนกลางของชาวจีน โดย

<sup>๑๐๗</sup> วิบูลย์ สีสวรรณ, สารานุกรมผ้าและเครื่องถักทอ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๕๐), ๑๓๖.

<sup>๑๐๘</sup> บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งสมัยพระนั่งเกล้าฯ, ๘๔.

<sup>๑๐๙</sup> วิบูลย์ สีสวรรณ, สารานุกรมผ้าและเครื่องถักทอ, ๒๑๗.

รายการสินค้าที่ไปซื้อนั้น ได้แก่ กระทะ สีเสียด ถ้วยชาม ทองอังกฤษ ไหมทอง ผ้าขาว และผ้าเนื้อดิบ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑ วัน ๕ ๑๑ คำ ปีมะเส็งสัปตศกใช้ใบออกจากหลังเต่าลมเป็นวาวเป็นสลาตัน  
ไปเดือน ๑ กับ ๗ วัน ถึงเมืองใหม่แวะเข้าจำหน่ายสินค้าที่เมืองใหม่บ้าง ยังอยู่ที่เรือบ้าง แล้ว  
ข้าพเจ้าจัดซื้อกระทะ ๕๐๐ เถา สีเสียด ๒๐๐ บาท ถ้วยชามใหญ่น้อย ๑๐๐๐ ชอง ทอง  
อังกฤษ ๑๐๐๐ ม้วน ไหมทอง ๕๐ หีบ ผ้าขาว ๕๐ พับ ผ้าเนื้อดิบ ๑๐๐ พับ สินค้าที่  
เมืองใหม่ลงบรรทุกเรือ ข้าพเจ้าไปจ้างต้นหนอังกฤษว่าราคาเดือนหนึ่ง ๗๐ เหรียญ  
(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

เมืองใหม่ หรือเมืองสิงคโปร์ที่กล่าวถึงเป็นแหล่งการค้าสำคัญในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น  
ไทยเอาน้ำตาลและข้าวไปค้าขาย ในเอกสารของเฮนรี เบอร์นี่ ระบุว่าในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ มีเรือสำเภา  
ไทยไปสิงคโปร์ราว ๓๐ ลำ ขนสินค้าไปถึง ๔,๐๐๐-๕,๐๐๐ ตัน<sup>๑๑๐</sup> และเมื่อจีนก็เดินทางไปถึงบาห์ลี  
ได้เดินทางไปยังเมืองมอญของเกาะบาห์ลีเพื่อขอซื้อกาแพ ซึ่งกาแพนี้ถือว่าเป็นพืชเศรษฐกิจในชวา  
และบาห์ลี จีนก็ให้การเกี่ยวกับราคาการซื้อขายกาแพไว้ว่าที่เกาะบาห์ลีมีการจำหน่ายกาแพในราคา ๒  
ตำลึง ๒ บาท ต่อ ๑ หาบ (คิดเป็นเงินไทยปัจจุบันคือ ๑๐ บาท ต่อ ๑ หาบ) จีนก็ซื้อมาได้ ๑๐๐ หาบ  
และเช่าม้าบรรทุกกาแพมาส่งที่เรืออีก ๕๐ ตัว ดังข้อความต่อไปนี้

แล้วข้าพเจ้าว่าจะมาขอซื้อผลกาแพหาบ ๑ เป็นราคาเท่าไร เจ้าเมืองบอกว่า  
หาบ ๑ จะเอาราคา ๓๒๐๐ อีแปะเป็นเงิน ๒ ตำลึง ๒ บาท เพียง ๑ ข้าพเจ้าว่าจะซื้อ ๔๐๐  
หาบ เจ้าเมืองว่าเดือน ๑ จึงจะได้กาแพหนัก ๔๐๐ หาบ ข้าพเจ้าสัญญาว่าให้ไปส่งถึงท่าเรือ  
หาบ ๑ จะเอาค่าจ้างเท่าไร เจ้าเมืองว่าหาบ ๑ จะเอาราคา ๖๕๐ อีแปะ ข้าพเจ้าค้างอยู่ที่  
เมืองมอญ ๕ วัน ได้กาแพหนัก ๑๐๐ หาบ ข้าพเจ้าเช่าม้าที่เมืองมอญอีก ๓๐ ม้า ราคา  
ตัวละ ๑๐๐๐ อีแปะเหมือนกับที่เมืองบาห์ลีหลง คนสำหรับม้า ๓๐ คน เข้ากันเป็นม้า  
บรรทุกกาแพ ๕๐ ม้า

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ก.)

ข้อความข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงความนิยมบริโภคกาแพในสังคมสมัยรัชกาลที่ ๓ จึงต้อง  
มีการเดินทางไปหาซื้อที่เกาะบาห์ลี ซึ่งยังปรากฏในหลักฐานอื่นว่าไทยพยายามปลูกกาแพแต่ไม่  
ประสบความสำเร็จ ดังจะเห็นได้จากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

<sup>๑๑๐</sup> มัลลิกา มัสอูดี, “การสถาปนาศูนย์กลางอำนาจใหม่ที่กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ,” ใน เอกสาร  
การสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย หน่วยที่ ๑-๗, ๓๖๖.

ให้ใช้ที่ดินด้านตะวันออกของพระบรมมหาราชวังเป็นสวนกาแป ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อที่ดินผืนนี้สร้างเป็นวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม<sup>๑๑๑</sup>

นอกจากบรรยากาศของการค้าสำเภา ในคำให้การยังกล่าวถึงการตั้งร้านค้าขายสินค้าจากสำเภาจีน เป็นการขายสินค้าฟุ่มเฟือยจากจีน เช่น เครื่องลายคราม ผ้าแพร ผ้าไหม ฯลฯ ปรากฏอยู่ในสำเนาคำให้การจีนยี่ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล่าวไว้ว่า จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) ดังนี้

ข้าพเจ้ามาเช่าโรงเงินชิมขายของสำเภาอยู่ที่ตะพานหันริมวัดจักรวรรดิ  
ข้าพเจ้าได้อำแดงสำริดบุตรจีนต้นบ้านหน้าวัดคุณเป็นภรรยา มีบุตรชายสองหญิงหนึ่งสาม  
คน ข้าพเจ้าตั้งโรงซื้อขายอยู่ที่หน้าวัดจักรวรรดิได้ประมาณ ๗ ปีแล้ว ข้าพเจ้าเช่าโรงเงินสำเภา  
ตั้งโรงเหล็กที่หน้าวัดจักรวรรดิอีกโรงหนึ่ง ข้าพเจ้ารับเหล็กที่หมื่นราชานาคาไปทำเหล็กตะปู  
ส่งเจ้าพนักงานพระคลังในขวาได้ ๓ ปีเศษ

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ข.)

คำให้การข้างต้นยังกล่าวถึงกิจการโรงเหล็กของจีนยี่ ซึ่งรับเหล็กจากหมื่นราชานาคาไป  
หลอมเป็นตะปูส่งทางราชการ สะท้อนให้เห็นถึงอุตสาหกรรมการหลอมแร่เหล็กช่วงรัตนโกสินทร์  
ตอนต้นที่ชาวจีนมีบทบาทเป็นเจ้าของกิจการเนื่องจากมีฝีมือทางการช่างดีกว่าชาวไทย

คำให้การที่กล่าวถึงการค้าจึงสะท้อนให้เห็นว่าชาวจีนมีบทบาทในการค้าสำเภาดังเช่น  
จีนจัดแต่งสินค้าลงสำเภาให้นายรักไปค้าขาย หรือจีนก็ไปค้าขายเมืองบาดาล และสะท้อนให้เห็นถึง  
การค้าภายในประเทศระหว่างกรุงเทพฯกับนครศรีธรรมราช และการค้าภายนอกประเทศระหว่าง  
กรุงเทพฯกับเมืองใหม่ (สิงคโปร์) และบาดาล ตลอดจนสะท้อนให้เห็นถึงกิจการอื่นๆ ของชาวจีน คือ  
การขายสินค้านำเข้าและการทำโรงเหล็ก

### ๓. ทรัพยากรธรรมชาติ

ทรัพยากรที่สำคัญที่พบจากคำให้การสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้แก่ ทรัพยากรป่าไม้ และ  
ทรัพยากรแร่ธาตุประเภททองคำ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### ๓.๑ ทรัพยากรป่าไม้

ทรัพยากรป่าไม้ ถือเป็นทรัพยากรทางเศรษฐกิจที่สำคัญ มีแหล่งป่าไม้เป็น  
จำนวนมากในบริเวณภาคเหนือของไทย กิจการการทำป่าไม้ในสมัยรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลไม่อนุญาตให้  
นำไม้ออกโดยเสรี ราคาไม้ในเวลานั้นมีราคาสูงมาก ใช้ในการต่อเรือซึ่งเป็นสินค้าส่งออกอย่างหนึ่ง<sup>๑๑๒</sup>

<sup>๑๑๑</sup> บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ภัยฝรั่งสมัยพระนั่งเกล้าฯ, ๘๕-๘๖.

<sup>๑๑๒</sup> นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้น  
รัตนโกสินทร์, ๗๖.

ในคำให้การท้าวคำเชื่อนแก้วเมืองตากผู้ไปสืบราชการเมืองเมาะดำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๔) กล่าวถึงกิจการป่าไม้ในเมืองตากที่มีชาวมอญและพม่ามาตัดไม้สักดังนี้

ฯข้าฯ ถามพวกกะเหรี่ยงว่า ณ ปีเถาะเบญจศกนี้ มอญพม่ามาตัดมาลากไม้  
 ขอนสักในแขวงเมืองตากแห่งใดบ้าง กะเหรี่ยงบอก ฯข้าฯ ว่ามอญ พม่า มาตัดมาลากไม้อยู่ที่  
 แม่ละเมา พวกหนึ่งประมาณ ๔๐ คน มอญพม่ายังกำลังตัดซีกลากอยู่ พวกกะเหรี่ยงยัง  
 หาได้ไปตรวจนับต้นไม้ไม่ จะเป็นไม้ขอนสักมากน้อยเท่าใดยังไม่ทราบ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๓๐)

ข้อความข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าบริเวณเมืองตากเป็นแหล่งที่อุดมไปด้วยทรัพยากรป่าไม้ และในคำให้การฉบับเดียวกันยังกล่าวไว้ว่าเจ้าของกิจการจะต้องเสียค่าต่อไม้ ซึ่งกรมการเมืองตาก มอบหมายให้ท้าวคำเชื่อนแก้ว ท้าวรามเสน นายน้อยมหาอุดและพวกอีก ๘ คน ไปเก็บค่าต่อไม้จาก พม่าได้เงินถึง ๖,๐๐๐ เหรียญ ดังข้อความที่ว่า

ครั้น ณ เดือน ๑๒ ขึ้นแรมก็คำจามีได้ ปีชาลจัตวาศก พระสุนทรบริรักษ์ พระ  
 เชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัด ให้ ฯข้าฯ กับท้าวรามเสน นายน้อยมหาอุด กับไพร่ ๘  
 คนออกไปสืบราชการ ณ เมืองเมาะดำเลิม แล้วให้เก็บเงินค่าต่อไม้ที่พม่าฯ ตัด ครั้นไปถึง  
 แม่เมย ฯข้าฯ ป่วยลง นายน้อยมหาอุดให้ท้าวรามเสนอยู่พยาบาล ฯข้าฯ แต่นายน้อย  
 มหาอุดกับไพร่ ๘ คนออกไปสืบราชการ ฯข้าฯ คลายหายป่วยแล้ว ฯข้าฯ กับท้าวรามเสน  
 เก็บเงินค่าต่อไม้ที่พม่าตัด ณ ปีชาลจัตวาศกได้เงิน ๖๐๐๐ เหรียญ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๓๐)

การเก็บค่าต่อไม้เป็นการเก็บเงินค่าต่อจากต้นไม้ทุกต้นที่ตัดไป ซึ่งแต่ละเมืองจะมี ระเบียบการเก็บเงินต่างกัน วิธีการเก็บค่าต่อไม้ที่ในอดีตตามหัวเมืองล้านนาจะมีเจ้าหน้าที่ออกไปเก็บ เพื่อนำส่งเจ้าเมือง เจ้าเมืองแบ่งเงิน ๓ ส่วน แบ่งให้แก่เจ้าของป่า เจ้าหน้าที่เก็บเงิน และเก็บเป็นเงิน ของเจ้าเมืองอีกส่วนหนึ่ง<sup>๑๑๓</sup>

### ๓.๒ ทรัพยากรแร่ทองคำ

ทรัพยากรแร่ธาตุที่มีการกล่าวถึงในคำให้การคือ ทรัพยากรแร่ธาตุประเภท ทองคำ ซึ่งมีการกล่าวไว้ว่าพบที่เมืองเพชรบูรณ์ และเมืองพิษณุโลก ในส่วนที่เกี่ยวกับเมืองเพชรบูรณ์ คำให้การในสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเพชรบูรณ์ จ.ศ. ๑๒๐๓ (๒๓๘๔) กล่าวไว้ว่าพระวิเศษ โยธา เกณฑ์ไพร่พลไปร่อนทอง แต่หลังจากที่พระวิเศษโยธาถึงแก่กรรม มีผู้แจ้งว่าทองคำอยู่ที่ ทองมีผู้เป็นภรรยา ดังข้อความต่อไปนี้

<sup>๑๑๓</sup> สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๕๓), ๓๙๐.

เมื่อ ณ เดือน ๙ ปีกุนเอกศก พระวิเศษโยธา ทงมีภรรยาพระวิเศษโยธาภิไป  
ด้วย ขุนหมื่นแลไพร่ร้อนทองอยู่ได้ ๓ เดือน ได้ทองคำหนัก ๘ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง ขุน  
ประเสริฐ ขุนหมื่นมีชื่อพาไพร่เอาเนื้อทองไปส่งพระวิเศษโยธาฯ ให้หมื่นทรงชำนาญรับชั่งทอง  
ได้หนัก ๘ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึงพระวิเศษให้ทงมีเก็บเอาทองไว้

.....

พระวิเศษโยธาเกณฑ์ไพร่ร้อนทองจำนวนปีจอนคนละ ๒ สลึง หมื่นโยธาแลไพร่  
ร้อนได้ทองคำหนัก ๑ ตำลึง ๓ บาท เอามาส่งให้หลวงจำเริญๆ เอามาส่งให้พระวิเศษซึ่งรับ  
ไว้ เข้ากัน ๒ รายเป็นทองหนัก ๑๐ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง พระวิเศษยังหาได้เอาทองส่วยลง  
มาส่งเป็นหลวงไม่ นายกรูษ นายกลัด ขุนประเสริฐ ขุนหมื่นจะขอเอาทองส่งเป็นหลวง  
(จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๙๐)

ส่วนทองที่เมืองพิษณุโลก ปรากฏอยู่ในคำให้การเรื่องพระยาพิษณุโลกจัดแจงให้เมืองคำ  
ทำส่วยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) กล่าวถึงพระยาพิษณุโลกปิดบังไม่ยอมส่งทองลงมาที่กรุงเทพฯ  
ซึ่งทองนี้พบที่ห้วยซ่องนางคลี่ พระยาพิษณุโลกจึงยกเป็นเมืองขึ้นชื่อว่าเมืองคำ ซึ่งมีความหมายว่าทอง  
ดังข้อความต่อไปนี้

อยู่มา ณ ปีจอสัมฤทธิศก ขุนอินแล ฯข้าฯ ไปเที่ยวป่าพบบ่อทองที่ห้วย  
ซ่องนางคลี่หลังเมืองพิษณุโลก ทางไกลเมืองพิษณุโลกคืบ ๑ ขุนอินแล ฯข้าฯ ร้อนชั้นสูตรดู  
วัน ๑ ได้เนื้อทองคำหนัก ๑ เฟื้อง ขุนอินแล ฯข้าฯ มาแจ้งกับพระยาพิษณุโลกๆ ให้ขุนอิน  
ฯข้าฯ คุมไพร่ส่วยดิน ๔๐ คน ไปร้อนทอง ร้อนอยู่ประมาณ ๑๕ วัน ได้เนื้อทองคำหนัก ๗  
ตำลึง ขุนอินแล ฯข้าฯ คุมเอาทองมาส่งพระยาพิษณุโลกๆ จึงตั้ง ให้ขุนอินเป็นที่พระ  
สุวรรณคีรีเจ้าเมืองคำ ขุนพลเป็นที่หลวงสุวรรณปลัด ขุนโยธาเป็นที่หลวงยกกระบัตร์ หมื่น  
พิณจเป็นที่ขุนมหาดไทย หมื่นอาจเป็นที่ขุนแพ่ง ยกเอาบ้านมุงชมภูขุนานชื่อเป็นเมืองคำ  
ขึ้นกับเมืองพิษณุโลกอีกเมืองหนึ่ง

(จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๙๐)

การร้อนทองที่กล่าวถึงในคำให้การเป็นวิธีการนำคัดเอาเนื้อทองคำออกมาจากดิน เริ่ม  
จากการขุดดินในบริเวณที่มีสายแร่ทองคำ แล้วนำดินมาล้างน้ำในลำธาร อุปกรณ์ในร้อนทองเรียกว่า  
“บั้ง” ลักษณะคล้ายกระทะไม่มีหู เมื่อเอาดินมาเทลงบั้ง จะต้องขยี้ดิน เอาก้อนหินที่ติดออก จากนั้น  
นำบั้งมาร้อนทองในลำธาร โดยเอียงบั้งไปมาตักน้ำเข้าด้านหนึ่งแล้วให้น้ำออกอีกด้านหนึ่ง ทองคำที่  
หนักจะร่วงลงสู่ก้นบั้ง เมื่อดินและหินถูกชะล้างออกไปจนหมดก็จะพบเศษทองหรือประกายทอง<sup>๑๑๔</sup>

<sup>๑๑๔</sup> วันชัย ต้นดิวิทยาพิทักษ์. “ทองคำมหัศจรรย์แห่งโลหชาติ.” สารคดี ๔, ๖ (ธันวาคม ๒๕๓๑):



นอกจากวิธีการร่อนทองแล้ว คำให้การทั้ง ๒ ฉบับยังกล่าวถึงเรื่องการค้างส่งทอง หรือ การปิดบังไม่ยอมส่งทองให้กับทางราชการ สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของทองคำ ซึ่งถือเป็นรายได้ ประเภทส่วยชนิดหนึ่ง และเป็นสินค้าผูกขาดของราชสำนัก ดังจะเห็นได้จากในเนื้อความหน้าปลาย ของคำให้การเรื่องพระยาพิชัยโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) ที่มีการ บันทึกพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงกำชับให้เมืองคำส่งทองตาม กำหนดไว้ว่า

ถ้าถึงเทศกาลร่อนทองก็ให้พระไชยบุรินทร์ พระจรรยาฤทธิ กรมการตักเตือน พระเมืองคำกรมการ คุมไพร่ไปร่อนทองแต่ต้นฤดูให้ได้เนื้อทองครบจำนวนเสมอจทุกปี อย่าให้ทองส่วยขาดค้างส่งไปไม่ได้ ถ้าร่อนทองได้แล้วก็ให้พระไชยบุรินทร์พระจรรยาฤทธิ กรมการบอกส่งทองให้พระเมืองคำคุมทองลงไป ณ กรุงเทพฯ จะได้พาพระเมืองคำ เข้าเฝ้า ทูลละออง ทูลเกล้าฯ ถวายทางเป็นความชอบสืบไป

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔)

จะเห็นได้ว่าคำให้การที่นำมาศึกษาสะท้อนให้เห็นถึงแหล่งทองที่สำคัญในสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒ แห่ง คือเมืองเพชรบูรณ์ และเมืองคำในเขตเมืองพิชัยโลก ทางราชสำนักกรุงเทพฯ จึงมีการติดตามและพยายามกำชับให้เมืองทั้งสองส่งทองตามกำหนด เนื่องจากเป็นรายได้ประเภทส่วยของราชสำนักนั่นเอง

### ทัศนคติของไทยที่มีต่อเพื่อนบ้าน

จากการศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่าข้อมูลที่ทำให้ การเป็นขุนนางไทยซึ่งเดินทางไปสืบราชการ ได้บอกเล่าถึงความขัดแย้งระหว่างไทยและอาณาจักร ช้างเคียงให้กับชนชาติอื่นฟัง ข้อมูลเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติของคนไทยที่มีต่อเพื่อนบ้านใน เวลานั้นได้เป็นอย่างดี ในกรณีของพม่าซึ่งเป็นอาณาจักรที่ทำสงครามกับไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรี ออยุธยา ในทัศนคติของคนไทยยุคศรีกาลที่ ๓ ยังคงมองว่าพม่าเป็นศัตรู และเป็นผู้ที่ไว้ใจไม่ได้ เช่น “... ซ้ำๆ ว่าพม่าเป็นข้าศึกกันกับกรุงเทพฯ...” (จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๓๐) หรือ “...นายภิมสารจึงว่าชาติ พม่าแล้วพูดจากลับกลอกไม่มีความจริง...” (จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖)

ส่วนเรื่องศึกเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์นั้น หลักฐานฝ่ายไทยระบุอย่างชัดเจนว่าไทยมีมุมมอง ต่อเจ้าอนุวงศ์ว่าเป็นกบฏ และจะต้องจับตัวมาลงโทษให้ได้ แต่คำให้การว่าด้วยราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒) ผู้ไปสืบราชการที่เมืองเขมร บอกกับนักงศ์แก้วเจ้านายเขมรที่จะมาพึ่งไทยดังนี้

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทุกวันนี้ทรงธรรมนั้ก แต่อายอนุเป็นกบฏสู้รบเป็น หนักเป็นหนา จับตัวได้ทั้งลูกทั้งเมียเป็นหลายคนก็ยังทรงพระเมตตาแก่ชีวิตโปรดมิให้ฆ่าฟัน

อ้ายอนุป่วยตายเอง ที่เมืองเขมรนี้หาได้คิดกบฏไม่เป็นแต่ทำความผิดเล็กน้อยกลัวเกรงพระ  
เดชพระคุณหนีไปพึ่งญวนเป็นความแต่แผ่นดินก่อนล่วงมาแล้ว

(จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕)

ข้อความข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าฝ่ายไทยบอกความจริงแก่เจ้านายเขมรเพียงบางส่วน โดยบอกรายละเอียดสั้นๆ ว่าเจ้านวงศ์เป็นกบฏถูกจับได้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ “ทรงธรรม” มิได้ประหารชีวิตแต่เจ้านวงศ์ป่วยตายเอง แต่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ กล่าวว่ามีการนำตัวเจ้านวงศ์มาใส่กรงประจานที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ และนำตัวเจ้านายบุตรหลานของเจ้านวงศ์ขึ้นขานหยังให้ร้องประจานโทษตัว ผ่านไป ๗ วันเจ้านวงศ์ป่วยเป็นโรคลงโลหิตตายและเอาศพไปประจานไว้ที่สำเหร่<sup>๑๑๕</sup>

นอกจากนี้ในคำให้การของหลวงพลเมืองตาก จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๕๐) กล่าวถึงจังกาย ทอเลขุนนางมอญสอบถามหลวงพลเกี่ยวกับสงครามอานามสยามยุทธ ดังข้อความต่อไปนี้

จังกายทอเลถามว่าข่าวราชการข้างเมืองญวนที่รบกันนั้นเดี๋ยวนี้เป็นประการใด ข้าฯ บอกว่าญวนยอมแพ้ถวายดอกไม้ทองดอกไม้เงิน ข่าวราชการทางตะวันออกสงบแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพจะกลับเข้ามา ณ กรุงเทพฯ

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๖๕)

คำตอบของหลวงพลสะท้อนให้เห็นว่ามุมมองของไทยในเวลานั้นถือว่าตนชนะในสงครามอานามสยามยุทธ แต่ในความเป็นจริงแล้วไทยและญวนไม่มีฝ่ายใดชนะอย่างเด็ดขาด เพราะทั้งสองฝ่ายตกลงเจรจาสงบศึก และเขมรต้องถวายเครื่องราชบรรณาการให้กับไทยและเขมร

### วัฒนธรรม

ภาพสะท้อนด้านวัฒนธรรมที่ปรากฏในคำให้การสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ามีภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมการกินหมาก ศิลปะการแสดง ความเชื่อ พิธีกรรมและพิธีการทูต ดังรายละเอียดต่อไปนี้

#### วัฒนธรรมการกินหมาก

การกินหมากเป็นวัฒนธรรมพื้นเมืองในเอเชีย สำหรับประเทศไทยนั้นนอกจากจะนิยมกินหมากแล้ว ยังนำหมากไปใช้ในพิธีการต่างๆ อีกด้วย เช่น การรับรองพระสงฆ์ พิธีทำขวัญเด็ก

<sup>๑๑๕</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๓๖-๓๗.

การจัดชั้นหมากในงานหมั้น หรือแม้กระทั่งงานศพก็ต้องใช้หมากใส่กรวยไว้ในมือของผู้ตาย ฯลฯ คนไทยในอดีตมักจะกินหมากกับเครื่องประกอบการกินต่างๆ ได้แก่ ใบพลู โดยมีปูนป้ายที่ใบพลู ซึ่งปูนได้จากการเผาหินปูนหรือเปลือกหอยนำมาผสมกับขี้มันเพื่อลดกรดจึงทำให้ปูนมีสีแดง อีกทั้งยังมีสีเสียดเป็นเครื่องประกอบ มีไว้สำหรับเติมให้ปูนมีความฟาด ลดความแรงของกรดในปูน และมียาเส้นไว้สำหรับขัดฟัน สิ่งเหล่านี้ต้องมีลักษณะสำหรับบรรจุเรียกว่าเขียนหมาก หีบหมาก หรือ เครื่องกิน<sup>๑๑๖</sup> ลักษณะดังกล่าวเป็นตัวบ่งชี้ฐานะของแต่ละบุคคล แม้แต่เครื่องยศของขุนนางก็ต้องมีหีบหมากเป็นเครื่องแสดงฐานะ และเครื่องราชูปโภคของพระมหากษัตริย์ก็ต้องมีพานพระศรีและพานพระขันหมากเช่นกัน

จากการศึกษาทำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ามีกรกล่าวถึง การกินหมากไว้ แสดงให้เห็นว่าในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีวัฒนธรรมการกินหมาก ดังตัวอย่างในกลุ่มชาวญวนและเขมร มีคำให้การหลายฉบับกล่าวถึงกรกินหมากไว้ เช่น คำให้การของ อ้ายถ่อญวน เรื่องข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) อ้ายถ่อกล่าวถึงทหารญวนมาขอหมากไว้ว่า “...ข้าฯ เห็นค่ายรายทางตามคลองขุด ๙ ค่าย ญวนกองทัพพายเรือมาขอหมากขอพลุกิน...” หรือในคัมภีร์บอกคำให้การนายเพมเขมรว่าด้วยข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑) กล่าวถึงสิ่งของที่ใช้ในการกินหมาก ได้แก่ หมากแห้ง พลุแห้ง ยาสูบ สีเสียด (สำหรับผสมปูนกินกับหมาก) รวมไว้ในรายการเสบียงที่ฝ่ายญวนแจกให้นายเพมและนายโสมไปสืบราชการ ดังนี้

แล้วองอานภูให้จัดหาเสบียง ข้าวสารประมาณ ๔ เกลือประมาณถ้วยขอบ ๑ หม้อข้าวใบ ๑ หมากแห้ง ๑๐ ใบ พลุแห้งประมาณ ๑๐๐ ใบ ยาสูบ ๖ กลุ่ม สีเสียด ๒ ก้อน ให้ ข้าฯ

(จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๙๔/ก.)

ส่วนคำให้การอ้ายญวนที่จับได้ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) กล่าวถึงเพี้ยทำมวงษา อ้ายเยื้อง อ้ายยาน ให้การว่ามีพ่อค้าชาวเขมรนำสินค้าไปค้าขายกับญวน มีการระบุถึงหมากกรอกและพลูนาบในรายการสินค้าดังนี้

เพี้ยทำมวงษา อ้ายเยื้อง อ้ายยาน ให้การว่าเขมรเอาของบรรทุกเกวียนไป ฝ่าย ด้าย ผ้าขาว ชัน น้ำมันยาง หวาย สีผึ้ง ข้าวเปลือก คราวละ ๒๐ เล่ม ๓๐ เล่ม ๔๐ เล่ม ๕๐ เล่มบ้าง ไปแลกเปลี่ยนเกลือ ถ้วยขาม หมากกรอก พลูนาบ ปลาหม่า น้ำปลา ฐูป กระจาดยี่ต่างกัน

(จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔)

<sup>๑๑๖</sup> สมบัติ พลายน้อย [ส.พลายน้อย], **ครัวไทย** (กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ ๑๙๙๙, ๒๕๔๒), ๙๕.

หมากกรอกในข้อความข้างต้น หมายถึง ผลหมากสอง (หมากที่แก่จัด) ทั้งเปลือกที่ตากแดดไว้ให้แห้งสนิทจนเมื่อเขย่าเนื้อหมากที่อยู่ข้างในจะกลิ้งไปมาได้ จึงผ่าเอาเนื้อข้างในออกมาเก็บไว้กิน มีอีกชื่อหนึ่งว่า “หมากเม็ด”<sup>๑๑๗</sup> ส่วนพลูนาบ คือพลูป่าที่นำมาขายด้วยความร้อนให้ตายหนึ่ง

สำหรับดินแดนในหัวเมืองมลายูนั้นแสดงให้เห็นว่ามีการกินหมากเช่นกัน ซึ่งหมากคงจะต้องเป็นสิ่งสำคัญจึงมีการนำมาแลกเปลี่ยนกับข้าวสารแทนการใช้เงิน ดังจะเห็นได้จากคำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) กล่าวถึงการแลกหมากของพ่อค้าชาวจีนกับชาวเมืองกลันตันไว้ว่า

ฯข้าฯ เห็นเรือศิระษะญวนนายเรือลูกเรือเป็นจีน บรรทุกข้าวสารลงไปขายที่เมืองกลันตัน เข้าไปทอดอยู่ในคลอง ๘ ลำ ทอดอยู่ทะเลปากน้ำ ๑๒ ลำ เรือที่เข้าไปในคลองนั้นขายข้าวให้แก่ชาวเมืองกลันตันเกวียนละ ๒๐ เหรียญบ้าง ๒๕ เหรียญบ้าง แลกหมากกันบ้าง

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๔๓)

นอกจากนี้ในดินแดนเกาะบาห์ลี พบว่าชาวพื้นเมืองก็กินหมากเช่นกัน ดังที่จีนักเดินทางไปถึงเมืองบาห์ลี ปลัดเมืองนำผลไม้มาต้อนรับพร้อมกับหมากพลู ซึ่งใส่ในหีบทองเหลือง มีพลูจิบกินกับปูนขาว ดังข้อความต่อไปนี้

ปลัดเมืองจึงให้คนยกโต๊ะไม้กลึงมาโต๊ะ ๑ ใส่ทุเรียน มังคุด ส้มเปลือกบาง น้อยหน่า กล้วยสั้นบ้าง ออกมาให้ข้าพเจ้ารับประทาน แล้วเอาหมากพลูใส่หีบทองเหลือง เครื่องในตลับของพลูทำด้วยเงิน พลุนั้นจิบเหมือนไทยจิบ ๆ ๑ ซ้อน ๓ ใบผูกด้วยด้าย กินปูนขาว ข้าพเจ้ารับประทานแล้ว กะปัดันกับปลัดเมืองบ่าวประมาณ ๔ คน ๕ คนพาข้าพเจ้าไปหาเจ้าเมืองรอง

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ก.)

นอกจากวัฒนธรรมการกินหมากแล้ว หมากยังใช้เป็นสิ่งแสดงความรักต่อกันอีกด้วย ในสำเนาคำให้การนายแสงทำชู้กับอำแดงมุก จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) กล่าวถึงอำแดงมุกภรรยาของพระพิชัยสงคราม ส่งหมากให้กับอำแดงซึ่งเป็นผู้รักหลายครั้งเพื่อบ่งบอกความรู้สึกดังนี้

ครั้งหนึ่งเมื่อ ณ วันเดือนอ้าย ฯข้าฯ นั่งอยู่ที่ร้านขายปลาเงินมีชื่อตลาดเสาชิงช้า ฯข้าฯ เห็นอำแดงมุกผู้เดียวเดินไปตลาด อำแดงมุกพบเห็น ฯข้าฯ อำแดงมุกเอาหมากส่งให้ ฯข้าฯ สามคำ

.....

<sup>๑๑๗</sup> ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), ๑๓๐๑.

ครั้งหนึ่งเมื่อ ณ วันเดือนอ้าย ขึ้นแรมก็คำจำมิได้ เพลาเย็น ๆ ข้าฯ ผู้เดียวนั่งอยู่ที่โรงหน้าบ้านพระยาพิชัยสงคราม อำแดงมุกนั่งอยู่ที่บนเรือน อำแดงมุกเห็น ๆ ข้าฯ อำแดงมุกจึงใช้ให้อ้ายตีบทาพระยาพิชัยสงครามเอาหมากมาส่งให้ ๆ ข้าฯ ประมาณ ๖ คำ ๗ คำ แต่อำแดงมุกกับ ๆ ข้าฯ ได้พูดจากันและเอาหมากเอาพลูให้ ๆ ข้าฯ หลายครั้งหลายหน  
(จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๑๐๒)

การให้หมากเพื่อแสดงความรักต่อกันนี้มีมาในสังคมไทยในอดีตในประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยาปรากฏหลักฐานที่ระบุไว้ว่าท้าวศรีสุดาจันทรให้นางกำนัลนำเหมียงหมากห่อผ้าเช็ดหน้าไปมอบให้แก่พันบุตรศรีเทพ เมื่อพันบุตรศรีเทพรับมาก็ทราบว่าเป็นพระนางมีความรักใคร่ยินดี ก็ส่งดอกจำปาตอบกลับไปเพื่อแสดงความรู้สึก<sup>๑๑๘</sup>

ในคำให้การพบว่าวัฒนธรรมการกินหมากยังสะท้อนให้เห็นถึงฐานะของบุคคลผู้เป็นเจ้าของภาชนะบรรจุเครื่องประกอบกรินหมาก คำให้การที่ศึกษาพบว่า เมื่อมีการสืบราชการ หรือเดินทางไปยังต่างประเทศ ผู้ให้การมักจะจดจำลักษณะภาชนะใส่เครื่องกรินหมากซึ่งเป็นสิ่งบ่งบอกยศตำแหน่งมาบันทึกไว้ ดังเช่น คำให้การจีนก็กรินเรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลี่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) ระบุถึงเครื่องยศของเจ้าเมืองบาหลี่ไว้ว่ามีพานหมากทองคำรูปทรงรีเป็น ๑ ในชุดเครื่องยศ ดังข้อความที่ว่า

มีหญิงอายุ ๑๑ ปี ๑๒ ปี ถือพานหมากทองคำคน ๑ ถือ ร่มเมืองจินคันยาว ปิดทองทั้งคัน ๑ กล้องสลัดมีลูกดอกคนละคัน ๒ เดินเปล้ามาคน ๑ ตามออกมาด้วย รูปพานหมากรีเหมือนรูปไข่ ปากกว้างโดยรีประมาณ ๑๕ นิ้วสูงคืบเศษ เครื่องในพานจะเป็นทองเป็นเงินประการใดข้าพเจ้าไม่เห็น

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ก.)

คำให้การเรื่องพระยาราชเดช ผู้คุมสิ่งของของพระองค์ด้วงไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) กล่าวไว้ว่าเมื่อคณะทูตไปเข้าพบองเลโบขุนนางญวนชั้นผู้ใหญ่ คณะทูตเห็นชุดภาชนะกรินหมากขององเลโบ คือ กระจงทองเหลือง และกระเป่าใส่หมากพลูบุหรี ดังข้อความต่อไปนี้

เมื่อองเลโบพูดกันกับ ๆ ข้าฯ นั้น หาเห็นเครื่องยศสิ่งใดมิได้ เห็นกระจงทองเหลืองเล็กใบหนึ่งตั้งอยู่เคียงข้าง เห็นญวนยกเครื่องชาตะบะไม้มาให้องเลโบกินที่หนึ่ง

<sup>๑๑๘</sup> สมเด็จพระพนรัตน์, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์. พิมพ์ครั้งที่ ๔ (พระนครฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๔), ๒๓.

ให้ ข้าฯ ๓ นาย ที่หนึ่ง ในตะบะมีถ้วยใส่น้ำเย็นถ้วยหนึ่ง ญวนยืนตะพายกระบี่หมากรุก  
บุหรืออยู่ข้างหลังองเลโบ ๓ ศอก ๔ ศอก ประมาณ ๒๐ คน

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒)

หมากหรือการกินหมากที่ปรากฏในคำให้การสมัยรัชกาลที่ ๓ สะท้อนให้เห็นถึงความ  
วัฒนธรรมที่นิยมการกินหมาก การใช้หมากเป็นสิ่งแทนความรักของหนุ่มสาว ใช้ต้อนรับแขก และ  
ภาชนะที่ใส่หมากและเครื่องประกอบกรกินอื่นๆ ก็ยังสะท้อนให้เห็นถึงฐานะของบุคคลได้เป็นอย่างดี



### ศิลปะการแสดง

ศิลปะการแสดง หรือที่เรียกอีกอย่างว่า นาฏศิลป์ หมายถึง ศิลปะแห่งการเต้น การละคร  
หรือการแสดงอื่นๆ ที่ใช้ร่างกายมนุษย์กับลีลาเคลื่อนไหว อาจจะมีบทบาทหรือไม่ก็ได้  
ศิลปะการแสดงมักจะสัมพันธ์กับศิลปะแขนงอื่นๆ เช่น ดนตรี (เสียงดนตรีประกอบ) วรรณกรรม (เนื้อ  
เรื่องหรือบทที่ใช้แสดง) จิตรกรรม (ฉาก) เป็นต้น<sup>๑๑๙</sup>

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศิลปะการแสดงปรากฏอยู่ในคำให้การจีนก๊กเรื่องบรรทุกสินค้าไป  
จำหน่ายเมืองบาหลี่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) กล่าวถึงงานรับรองจีนก๊กซึ่งจัดโดยเจ้าเมืองกาลังกง  
หรือเมืองกลุงกง (Klungkung) ซึ่งเป็นเมืองหนึ่งอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของเกาะบาหลี่ (Bali) เจ้า  
เมืองได้สอบถามแลกเปลี่ยนข้อมูลกับจีนก๊กเกี่ยวกับมหรสพในกรุงเทพฯ ดังนั้นในคำให้การของจีนก๊ก  
จึงบันทึกข้อมูลเกี่ยวกับศิลปะการแสดงบาหลี่และไทย ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

#### ๑. ศิลปะการแสดงของบาหลี่

ศิลปะการแสดงของบาหลี่ที่เจ้าเมืองจัดมาต้อนรับจีนก๊กมีอยู่ ๒ ชุดการแสดง ได้แก่  
การแสดงว้าย และการแสดงระบำผึ้ง

<sup>๑๑๙</sup> พยุง โมสิกรัตน์, “ศิลปะ เพลง และการละเล่นพื้นบ้านของไทย,” ใน เอกสารการสอนชุดวิชา  
ไทยศึกษา หน่วยที่ ๘-๑๕ (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๕๐), ๗๒.

### ๑.๑ การแสดงวាយัง

วាយัง เป็นการละเล่นหนังแบบชวา คำว่าววายังนี้มี ๒ ความหมาย ความหมายแรกแปลว่าเงา มีที่มาจากการแสดงทางศาสนา ซึ่งจะเชิญบรรพบุรุษมาปรากฏในรูปเงา<sup>๑๒๐</sup> ส่วนอีกความหมายหนึ่งแปลว่า เหมือนหรือคล้ายเทพเจ้า (วา-เหมือน, คล้าย ยัง-เทพเจ้า) เนื่องจากข้อห้ามของศาสนาอิสลามห้ามทำรูปภาพรูปสลักเหมือนจริง<sup>๑๒๑</sup> จึงมักบรรยายถึงการแสดงหนังของชาวบาห์ลีไว้ว่ามีผ้าขาวซึ่งเป็นจอ จุดตะเกียงไว้ด้านหลัง ตัวหนังมีลักษณะสูง ๑ คืบ รูปร่างผอม มีแขนขา ยาว ตัวหนัง ๑ ชุดมี ๕๐ ตัว ปักไว้กับหยวกกล้วย นายหนังจะเชิดทีละตัว พร้อมกับมีปี่พาทย์และการบรรเลงดนตรีประกอบ ได้แก่ กลอง ฆ้อง ซอ และเกราะ ดังข้อความต่อไปนี้

ครั้นเพลาค่ำพวกบาห์ลีจึงเอาจอหนังมาตั้งที่หน้าโรง จอหนังทำด้วยผ้าขาว กว้าง ๕ ศอก ๔ เหลี่ยม แล้วจุดตะเกียงแขวนไว้ข้างหลังจอมกระดานบังลม ตัวหนังสูงคืบ ๑ จมูกผอม แขน เท้า ยาว ผอมกะดิกได้เหมือนหนังแกะ มีกลองใบ ๑ ฆ้องโหม่งใบ ๑ ซอคัน ๑ แล้วตีเกราะด้วย ตัวหนังเอาปักไว้กับหยวกกล้วย ๕ ท่อนๆ ละ ๑๐ ตัวเป็นหนัง ๕๐ ตัว เอาขึ้นเชิดทีละตัว ร้องภาษาบาห์ลี ดีซ่องกลองสี่ซอ สลับบทแล้ววางหนังลงเสียเอาตัวอื่นขึ้นเชิดต่อไปกว่าจะสิ้นทั้ง ๕๐ ตัว เจ้าเมืองก็ดูอยู่ด้วยกับข้าพเจ้า เพลาสักยามหนึ่งเจ้าเมืองก็กลับเข้าไปข้างใน แต่คนพวกชาวบาห์ลีนั้นยังดูอยู่ทั้งหญิงทั้งชายประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน ดึกแล้วข้าพเจ้านอนอยู่ที่โรง หนังนั้นเล่นไปจนรุ่ง

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

การแสดงหนังที่จิ้งกักล่าวมานี้ น่าจะเป็นหนังประเภทววายังปุร์วา (Wayang Purwa) หรือววายังกุลิต (Wayang Kulit) นิยมเล่นเรื่องรามายณะ และมหาภารตะ ตัวหนังทำมาจากหนังควาย รูปหนังไม่เหมือนคนปกติทั่วไป ซึ่งจิ้งกักล่าวไว้ว่าหนังนี้แสดงหนังถึง ๕๐ ตัว สอดคล้องกับประเพณีหนังในบาห์ลีที่จะเล่นราว ๖๐ ตัวต่อหนึ่งคืน ตามประเพณีจะเริ่มแสดงแสดงราวสามทุ่ม และเล่นไปตลอดคืน สอดคล้องกับที่จิ้งกักล่าวไว้ว่าหนังเล่นไปจนสว่าง ผู้เชิดหนังจะเรียกว่า ดาห์ลัง (Dalang) แปลว่านายหนัง ทำหน้าที่เชิดและกำกับนักดนตรี-นักร้อง ส่วนดนตรีที่จิ้งกักล่าวไว้ นั้น ภาษาชวาเรียกว่ากามาแลน (Gamelan) วงกามาแลนที่จิ้งกักล่าวไว้ นั้น ได้แก่ กลองมีลักษณะเป็นกลองยาว ฆ้องโหม่งเป็นฆ้องสำริด ซอมีลักษณะเป็นซอสองสายใช้เป็นเสียงนำ และเกราะ ซึ่งจะใช้ไม้เคาะ จังหวะมีอยู่ ๒ อันในการให้จังหวะอันใหญ่ นายหนังจะถือไว้ในมือซ้าย ส่วนอันเล็กจะคืบไว้ที่นิ้วเท้า ข้างขวาใช้เคาะเมื่อต้องใช้มือเชิดหนังทั้งสองข้าง<sup>๑๒๒</sup>

<sup>๑๒๐</sup> ธานี ศักดิ์สิทธิ์วิวัฒน์, นามุคิลป์อินโดเนเซีย (กรุงเทพฯ: บี.พี. บางกอกพรีนติ้ง, [๒๕๒๘]), ๙๐.

<sup>๑๒๑</sup> ประพนธ์ เรืองณรงค์, ๑๐๐ เรื่องเมืองใต้ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๕๓), ๑๔๓.

<sup>๑๒๒</sup> ธานี ศักดิ์สิทธิ์วิวัฒน์, นามุคิลป์อินโดเนเซีย, ๙๐-๑๐๐.

## ๑.๒ การแสดงระบำผี

เจ้าเมืองกาลังกงจัดการแสดงชุดหนึ่งมาให้จิ้งกักรับชม จิ้งกักรู้ว่าว่าเป็นละคร แต่เมื่อพิจารณาแล้วพบว่าเป็นการแสดงระบำแบบหนึ่งคือ รัมโแลค ตัมบูลิลิงัน (Tari Oleg Tembuliligan) หรือระบำผี การแสดงชุดนี้เป็นการเล่าถึงการใช้ชีวิตของผี ๒ ตัว ซึ่งกำลังบินไปดูดเกสรดอกไม้ในสวน ผู้แสดงมีตัวพระและตัวนาง<sup>๑๒๓</sup> จิ้งกักรายถึงการแต่งกายของผู้แสดงไว้ว่า ผู้ชายนุ่งผ้าตาโจงแบบโจงกระเบน มีผ้าคาดเอวและเหน็บกริช ผูกผ้าทั้งสองที่ข้อมือ สวมหมวกโบราณประดับด้วยดอกไม้ ส่วนผู้หญิงนุ่งผ้าแขกมีผ้าแพรเหน็บเอวข้างละ ๕ สี คาดผ้าแดง มีกำไลมือและกำไลเท้า สวมหมวกโบราณประดับดอกไม้ ดังข้อความต่อไปนี้

เจ้าเมืองจึงเรียกละครเล่น ข้าพเจ้าเห็นตัวละครชาย ๕ หญิง ๕ (รวม) ๑๐ คน ผู้ชายนุ่งผ้าตาโจงโจงกระเบนชาย ๑ เหน็บข้างหน้าชาย ๑ ผ้าคาดเอวเหน็บกริช ข้อมือสัก ผูกผ้าขาวทั้ง ๒ ข้าง ชายผ้าห้อยยาวสักคืบ ๑ ศีรษะใส่หมวกโบราณเย็บข้างบนแบนเหมือนของพลู แล้วเอาดอกไม้สด ดอกกลิ่นทม ดอกจำปาเหลือง ดอกจำปาขาว ดอกอัญชัน ดอกชบา เหน็บเข้ากับหมวกใส่คน ๑ สีคนหาได้ใส่หมวกไม่ ผู้หญิงนุ่งผ้าแขก พันแล้วเอาแพรผั่งสี เขียวสา สีเขียว สีแดง สีเหลือง สีคราม สีขาว เหน็บเอวข้างละ ๕ สี ห้อยลงมาทั้ง ๒ ข้าง ยาวข้างละสองเศษ มีแพรแดงคาดนม เท้าใส่กำไลเงินกลม ข้อมือใส่กำไลแบนเป็นหน้ากระดานข้างละ ๒ เส้น ถือพาดตามจีวรสีทั้ง ๒ มือ ใส่หมวกโบราณประดับด้วยดอกไม้คน ๑ สีคนไม่ได้ใส่หมวก

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

การแต่งกายที่กล่าวถึงในคำให้การระบุน่าจะมีการประดับดอกไม้ไว้ที่ศีรษะ ลักษณะดังกล่าวนี้ถือเป็นรูปแบบเฉพาะในการแสดงพื้นบ้านของบาหลี ซึ่งดอกไม้ที่นิยมคือกลิ่นทม จำปา หรือกุหลาบ<sup>๑๒๔</sup> ส่วนเครื่องดนตรีประกอบการแสดงระบำผี ได้แก่ ซ้องหุ่ย (ซ้องขนาดใหญ่ กว้างประมาณ ๘๐ ซม. เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าซ้องซัย) กลองแขก ชลุ่ย ฆ้องวง และฆ้องวง จิ้งกักรายว่ามีลักษณะต่อไปนี้

ปีพาทย์มีซ้องหุ่ยแขวน ๓ ใบ กลองแขกใบ ๑ ชลุ่ยคัน ๑ ฆ้องราราง ๑ ราง ทำเหมือนรางระนาด แต่หางอนไม่ ตรง เอาซ้องผูกบนปากรางเรียงกัน ๙ ใบ ตีด้วยไม้ตีระนาดๆ นั้นทำด้วยทองเหลือง หลังกลุ่มโต ๔ นิ้ว ยาวคืบ ๑ แล้วเอาไม้ไผ่ลำโตประมาณ ๒ กำ ตัดเป็นกระบอกยาวปล้อง ๑ เท่ากัน ๗ กระบอก ตั้งเรียงกันบนกระดานมีหลัก ๒ ข้าง แล้วเอาไม้กระหนาบเรียงเข้ากับหลัก แล้วจึงเอาลูกระนาดวางบนปากกระบอก ตีด้วยไม้งอ

<sup>๑๒๓</sup> ฉันทนา เอี่ยมสกุล, นามุคิลปอินโดนีเซีย (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๘), ๘๙.

<sup>๑๒๔</sup> ฉันทนา เอี่ยมสกุล, นามุคิลปอินโดนีเซีย, ๘๙.



เหมือนไม้ตรีชั่ง กลางโรงเอากิ่งไม้มาปักกิ่ง ๑ เก็บดอกไม้สดใส่ตะกร้าๆ ๑ มาวางไว้ใต้กิ่ง  
ไม้ มีคนร้อง ๒ คน

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

ส่วนการแสดงระบำฟุ้งนั้นจะเน้นลักษณะการร้ายรำระหว่างฟุ้งตัวผู้และฟุ้งตัวเมียที่เกี่ยว  
พาราสีกันไปมา จินก๊กกล่าวไว้ดังนี้

ผู้หญิงลุกขึ้นรำก่อน แล้วไปหยิบดอกไม้ในตะกร้ามาทิ้งผู้ชายๆ จึงลุกขึ้นรำคน  
หนึ่ง แล้วไปหยิบดอกไม้ในตะกร้าทิ้งผู้หญิงบ้าง แล้วผู้ชายผู้หญิงก็รำไปด้วยกันนาน ๆ จึงไป  
หยิบดอกไม้มาทิ้งกัน คนร้อง ๒ คนก็ร้องไป รำล่อกันไปๆ มาๆ เหนื่อยแล้วก็นั่งลง คู่อื่นก็ลุก  
ขึ้นรำหยิบดอกไม้ทิ้งกันรำทีละคู่ทั้ง ๕ คู่ เจ้าเมืองถามข้าพเจ้าว่างามฤไม่งาม ข้าพเจ้าบอก  
ว่างาม ข้าพเจ้าจึงขอยืมเบ็ยอแปะกะบัตินห้าพันมาตรางวัลให้คนละ ๕๐๐

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

## ๒. ศิลปะการแสดงของไทย

ศิลปะการแสดงของไทยที่จินก๊กเล่าให้เจ้าเมืองกาลังกง ได้แก่ โขน หุ่นหลวง ละคร  
และหนังใหญ่ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### ๒.๑ การแสดงโขน

โขนเป็นการแสดงอย่างหนึ่งคล้ายละครรำ มักเล่นเรื่องรามเกียรติ์ โดยผู้แสดง  
สวมหัวจำลองต่างๆ เรียกว่าหัวโขน<sup>๑๒๕</sup> การแสดงโขนมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มีที่มาจาก  
การละเล่น ๓ อย่างคือกระบี่กระบองเป็นที่มาของการต่อสู้ในการแสดง หนังใหญ่เป็นที่มาของการ  
พากย์และการเจรจา และการละเล่นชกนาคศึกดาบรพรเป็นที่มาของชุดแต่งกายของผู้แสดง<sup>๑๒๖</sup> จิน  
ก๊กบอกเล่าถึงลักษณะเครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ และวงดนตรีประกอบการแสดงให้กับเจ้าเมือง  
บาทลีฟังดังนี้

ข้าพเจ้าบอกว่าโขนโรง ๑ ทั้งชายทั้งหญิง ๑๐๐ บ้าง ๑๐๐ เศษบ้าง แต่งตัวใส่  
สนับเพลาถุงยกทองยกไหม โจงกระเบนไว้หางหงส์ คาคัดเข็มขัด มีผ้าปักทอง ปักไหมห้อยนำ  
ผืน ๑ ห้อยขาข้างขวาผืน ๑ ห้อยขาข้างซ้ายผืน ๑ ใส่เสื้อลายทองใส่ตาบ ใส่สังวาล ใส่กำไล

<sup>๑๒๕</sup> ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, ๒๑๗.

<sup>๑๒๖</sup> ธนิต อยุโพธิ์, โขน, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๙), ๑๙-๓๐.

ทองคำที่ข้อมือข้างละ ๙ ข้างละ ๑๐ เส้นทั้ง ๒ ข้าง นิ้วมือใส่แหวนทองคำประดับเพชรพลอยต่างๆ นิ้วละวงข้างละ ๔ นิ้วทั้ง ๒ มือ ศีรษะใส่หน้าโขกหน้าปิดทอง หน้าเขียนบ้างต่างๆ กัน มีมิ่งกุฎรัตเกล้าปิดทองประดับเพชรพลอย ปี่พาทย์มีกลองใหญ่กลองกลางกลองเล็ก ซอวง ระนาด ตะโพน เปิงมาง ฉิ่ง ฉาบ โขนโรง ๑ ถ้าจะเล่นมีปี่พาทย์ ๒ สำหรับ คนเจรจา ๔ คน ๕ คน

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

จากข้อความข้างต้นจึงก็ได้อ้างถึงลักษณะการแต่งกายและเครื่องประดับของผู้แสดงโขนไว้ ลักษณะดังกล่าวเรียกว่าการแต่งกายแบบ “ยืนเครื่อง” ซึ่งจะแตกต่างกันไปตามประเภทของผู้แสดงคือตัวพระ นาง ยักษ์ ลิง และผู้แสดงโขนจะสวมศีรษะเพื่อบ่งบอกว่าแสดงเป็นตัวละครใดในเรื่อง ด้วยเหตุที่ผู้แสดงสวมหัวโขนนี้เองจึงให้พูดเองไม่ได้ จะต้องมีผู้พูดซ้ำร้องดำเนินเรื่องและเจรจาแทนเรียกว่า “คนพากย์”<sup>๑๒๗</sup> ส่วนเครื่องดนตรีจะใช้ปี่พาทย์เครื่องห้า ได้แก่ ปี่กลาง ระนาดเอก ซอวงใหญ่ ตะโพน กลองทัด และฉิ่ง<sup>๑๒๘</sup>

## ๒.๒ การแสดงหุ่นหลวง

จึงก็กล่าวถึงการของไทยอีกประเภทหนึ่งคือการเล่นหุ่น โดยให้รายละเอียดไว้ว่าหุ่นทำมาจากไม้เป็นรูปตัวละครประเภทต่างๆ สูงประมาณ ๑ ศอก ๑ คืบ ใช้วิธีการชักสายกลไกให้หุ่นแสดงท่าทาง เครื่องแต่งกายหุ่นและดนตรีที่ใช้เหมือนกับการแสดงโขน ดังข้อความต่อไปนี้

หุ่นนั้นเอาไม้มาทำเป็นรูปคนชายบ้างหญิงบ้าง รูปยักษ์บ้าง รูปลิงบ้าง รูปสัตว์ต่าง ๆ บ้าง สูงประมาณศอกคืบ มีคนชักสายกระดิกำได้เหมือนคนโรงหนึ่ง ๔๐ ตัว ๕๐ ตัว คนเล่นประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน เครื่องแต่งตัวหุ่นก็มีเหมือนกับเครื่องแต่งตัวโขน ถ้าจะเล่นก็มีปี่พาทย์ ๒ สำหรับ คนสำหรับเจรจา ๔ คน ๕ คน เหมือนกับโขนละครโรง ๑ ทั้งหญิงทั้งชาย ๓๐ คน ๔๐ คน

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓)

หุ่นที่กล่าวไว้ในคำให้การตรงกับหุ่นประเภทหลวงหรือหุ่นใหญ่ เป็นหุ่นที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา สูง ๑ เมตร มีกลไกมากมายในตัวหุ่น สามารถเลียนแบบลักษณะท่าทางของคนได้

<sup>๑๒๗</sup> วันทนีย์ ม่วงบุญ, แนวทางการศึกษาวรรณคดีการแสดง (กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๓๓),

๑๖.

<sup>๑๒๘</sup> ธนิต อยู่โพธิ์, โขน, ๑๕๗

เช่น การกลอกตา การยกมือ ชี้นิ้ว ฯลฯ เรื่องที่ใช้แสดงมักเป็นเรื่องจากโขนหรือละครใน เช่น รามเกียรติ์ อนุรุท เป็นต้น<sup>๑๒๙</sup>

### ๒.๓ ละคร

จิ้งกักล่าวถึงการแสดงละครของไทยให้เจ้าเมืองบาทลีฟังว่า “...เครื่องแต่งตัว ละครเหมือนกับเครื่องแต่งตัวโขนหุ่นเหมือนกัน เมื่อละครจะรำนั้น คนสำหรับตีกรับโรงละ ๔๐ คน มีปีพาทย์สำหรับ ๑ สลับพราภักย์ดุริ่งไปตามเรื่องหามิคนเจรจาแทนเหมือนโขนหุ่นไม่...” ข้อความที่จิ้งกักล่าวไว้ว่า “สลับพราภักย์ดุริ่งไปตามเรื่อง” ทำให้ทราบว่าจิ้งกักล่าวถึงละครนอกซึ่งใช้ผู้แสดงเป็นชายล้วน ดำเนินเรื่องกระชับรวดเร็ว ต่างจากละครในของพระมหากษัตริย์ที่ใช้ผู้แสดงเป็นผู้หญิงล้วน ละครนอกนั้นเมื่อมีการร้องและรำเป็นระยะสั้นๆ จะมีการดำเนินเรื่องโดยการเจรจา ระหว่างตัวละคร ซึ่งอาจมีการแทรกบทตลกลงไป ส่วนละครในผู้แสดงมักจะรำอย่างเดียวและมีต้นเสียงเจรจาและขับร้องแทน<sup>๑๓๐</sup>

### ๒.๔ หนังใหญ่

มหรสพของไทยประเภทสุดท้ายที่จิ้งกัอธิบายให้กับเจ้าเมืองบาทลีฟัง คือการแสดงหนังใหญ่ ซึ่งจิ้งกัให้รายละเอียดไว้มากกว่าการแสดงประเภทอื่นเนื่องจากเมืองบาทลีก็มีการแสดงหนังพื้นเมืองเช่นกัน ได้แก่ ตัวหนัง โรง จอหนัง วิธีการเล่น และจำนวนคนเล่น ดังข้อมูลในคำให้การต่อไปนี้

แล้วเจ้าเมืองถามข้าพเจ้าว่าหนังนั้นทำอย่างไร ข้าพเจ้าบอกว่าเอาหนังโคทั้ง ผืนมาเขียนเป็นรูปคนบ้าง รูปยักษ์บ้าง รูปลิงบ้าง รูปคนชายหญิงบ้าง เป็นรูปช้าง รูปม้า รูปโค กระบือ รูปเนื้อ รูปเสือบ้าง ตัวโตเท่าคนรุ่นๆ ทำท่าต่างๆ แล้วสลักเจาะเอาพื้นออกเสีย โรง ๑ มีหนัง ๑๐๐ ๑๐๐ เศษ จอทำด้วยผ้าขาวยาว ๖ วา กว้าง ๑๐ ศอกซึ่งขึ้น แล้วปลูกทำร้านไฟข้างหลังสูง ๓ ศอก กว้าง ๒ ศอก ยาว ๓ ศอก เอาดินรองแล้วกองไฟบนร้านแล้วเอา เสื่อใบวงบังลมข้างหลังจอ ข้างหน้าจอเอาหนังเชิด มีกลองใหญ่ กลองกลาง กลองเล็ก ระนาด ฆ้องวง ตะโพน เปิงมาง ฉิ่งฉาบ กรับโกร่ง ถ้าจะเล่นหนังตัว ๑ คนเชิดคน ๑ เชิดครั้ง ๑ หนัง ๙ ตัว ๑๐ ตัวบ้าง คนเชิดก็เท่ากับตัวหนัง พวกปีพาทย์ก็ตีขึ้นพร้อมกัน คนสำหรับเล่นที่อยู่

<sup>๑๒๙</sup> วดี กัณหัทธ และชัยณรงค์ ชวนะชิต, *การละเล่นหุ่น* (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๙),

<sup>๑๓๐</sup> นันทยา ลำควน, *วรรณคดีการละคร* (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๑), ๑๗-๒๑.



ความเชื่อทางไสยศาสตร์เป็นความเชื่อเกี่ยวกับคาถาอาคม เวทมนตร์ เครื่องรางของขลัง หรือยาเสน่ห์ต่างๆ ในคำให้การอ้ายกร จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) และคำให้การอ้ายกลีน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อที่เกี่ยวกับเครื่องรางของขลัง เนื้อหากล่าวถึงนายกรและนายกลีนผู้เป็นลูกศิษย์ไปหลอกลวงชาวบ้านแขวงเมืองนครราชสีมาโดยทำพิธีกรรมและตะกรุด ตั้งเนื้อความที่ว่า

นายกรบอกกับชาวบ้านว่านายกรเป็นคนตีพิเศษจะเที่ยวโปรดสัตว์ นายกรก็ทำกะตรุดทำน้ำมันตีให้ชาวบ้าน ครั้นมาจากบ้านคลองขวางแล้ว นายพรหมบ้านคลองขวางวิ่งตามมาอีกคนหนึ่งเป็นศิษย์เข้าด้วยกัน มาถึงบ้านใดหยุดนอนที่ไหน ชาวบ้านทั้งปวงแตกตื่นพากันมาขอน้ำมันตักของกะตรุดทุกบ้านรายนางจนถึงเมืองนครราชสีมา นายกรบอกราษฎร์ชาวบ้านว่านายกรเป็นคนตีเป็นมีบุญเป็นวิเศษ ราษฎร์ชาวบ้านเอาข้าวเอาน้ำมาส่งให้นายกรนายกลีน แล้วเอาดอกไม้ธูปเทียนมาให้ให้นายกรลงกะตรุดพิธีกรรมให้ชาวบ้าน

(จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒)

เครื่องรางที่ปรากฏในคำให้การมีอยู่ ๒ ชนิดคือตะกรุดและพิธีกรรม ตะกรุดเป็นเครื่องรางทำจากแผ่นใบลาน หรือโลหะประเภททองแดง ตะกั่ว ดีบุก เงิน ทอง หรือนาก วิธีการปลุกเสกจะนำแผ่นโลหะมาลงเลขยันต์คาถาและอักขระแล้วม้วนเข้าเป็นหลอดสำหรับคล้องคอผูกแขนผูกข้อมือหรือคาดเอว เชื่อว่าจะทำให้เจริญในลาภยศ นอกจากแขวนแล้วอาจนำตะกรุดมาแช่น้ำ แล้วนำมาดื่ม รับประทานหรือประพรมบ้านเรือนเชื่อว่าจะช่วยกำจัดภัยอันตรายต่างๆ และแก้คุณไสยหรือเสน่ห์ยาแฝดต่างๆ<sup>๑๓๓</sup> ส่วนพิธีกรรมเป็นเครื่องรางที่ทำมาจากแผ่นโลหะเงิน ทองหรือนาก นำมาแผ่เป็นสี่เหลี่ยมเล็ก ลงเลขยันต์อักขระแล้วปลุกเสก มีหูสำหรับร้อยเชือกอยู่ ๒ ข้าง ใช้แขวนเช่นเดียวกับตะกรุด การปลุกเสกนิยมใช้โองการเทพเจ้า เกจิอาจารย์บางท่านปลุกเสกในป่าช้าเพื่อให้ขลังมากขึ้น พิธีกรรมมีสรรพคุณทางด้านป้องกันภัยอันตรายและทางเสน่ห์ให้เป็นที่หลงใหลของเพศตรงข้าม<sup>๑๓๔</sup>

## ๒. ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นความเชื่อเกี่ยวกับผี วิญญาณ เทพเจ้าต่างๆ เช่นผีเปรต ยักษ์ แม่ย่านาง นางตานี นางตะเคียน แม่โพสพ ฯลฯ ในสำเนาคำให้การนายจัน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๓) มีการกล่าวถึงการไหว้ผีไว้ว่า

<sup>๑๓๓</sup> ปรีชา เอี่ยมธรรม และประคอง นิมมานเหมินท์, “ตะกรุด,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง ๕ (๒๕๔๒): ๒๒๓๗.

<sup>๑๓๔</sup> ประคอง นิมมานเหมินท์, “พิธีกรรม,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง ๑๐ (๒๕๔๒): ๔๕๒๗.

เดิมอำแดงทรัพย์อาสาใ้มาว่าอ่อนนอนกับ ข้ำๆ หลายครั้งแล้วว่าจะยกลูกของพี่สาวใ้กับ ข้ำๆ ๆ จึงว่าข้างจนเขาจะเอาสินสอดชั้นหมากข้างจะเอาที่ไหนไปใ้เขา แล้วอำแดงทรัพย์อาสาใ้จึงว่ากับ ข้ำๆ ว่าข้างมอญเป็นเช่นผีเช่นสาangkันดอก แล้ว ข้ำๆ ก็ยอม

(จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๘)

การไหว้ผีที่ปรากฏในคำใ้การเป็นความเชื่อเรื่องผีบ้าน หรือผีบรรพบุรุษของชาวมอญ ซึ่งเชื่อว่าผีบ้านแต่ละตระกูลนั้นมีสัญลักษณ์เป็นรูปสัตว์ต่างกันออกไป เช่น เต่า งู ไก่ ฯลฯ ที่ตั้งของผีบ้านจะอยู่ที่เสาเอก ซึ่งจะมีกระบุงใส่เสื้อผ้าแขวนไว้ สมาชิกในบ้านต้องดูแลรักษาและมีพิธีเช่นไหว้ประจำปี การไหว้ผีที่ระบุในคำใ้การเป็นการไหว้ผีในพิธีแต่งงาน เป็นขั้นตอนแรกสุดและสำคัญที่สุด เจ้าบ่าวและเจ้าสาวต้องจุดธูปเทียนสักการะเจ้าที่และเสาเอกที่ตั้งผีบ้านตามลำดับ โดยมีพ่อแม่หรือผู้รู้ในท้องถิ่นเป็นผู้นำประกอบพิธี<sup>๑๓๕</sup>

### ๓. ความเชื่อเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติ

ความเชื่อเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติ เป็นความเชื่อที่เกิดจากมนุษย์เชื่อว่าปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ มีผู้กระทำขึ้น บางสิ่งเกิดผลใ้ความเป็นอยู่ของมนุษย์ผิดปกติไป เช่น เกิดจันทรุปราคา หรือเกิดท้องฟ้าสีแดง ฯลฯ มนุษย์สังเกตและจดจำไว้จนสามารถทำนายว่าจะเกิดเหตุสิ่งใดขึ้น<sup>๑๓๖</sup> คำใ้การในคดีบอกเล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) อ้ายท้าวลาวใ้การเกี่ยวกับเหตุการณ์แผ่นดินไหวที่เมืองเวียงจันทน์ ก่อนเจ้าอนุวงศ์ยกทัพใ้ไว้อย่างละเอียดว่า

ข้าพเจ้าอยู่เมืองเวียงจันทน์ ณ วัน ๙ ีระกาศพัก เห็นแผ่นดินเมืองเวียงจันทน์แยก ๕ แห่งๆ หนึ่งที่หน้าหอพระแก้ว แยกกว้างวาหนึ่งยาว ๖ วา ลึก ๗ วา ๘ วา ที่วาระชากรเจ้าเวียงจันทน์พันก่ออิฐดาตปูนแยกกว้างวา ๑ ยาว ๖ วา ลึกประมาณ ๗ วา ๘ วา ที่หน้าโรงช่างกลางเมือง แยกกว้าง ๘ ศอก ยาว ๗ วา ลึก ๘ วา หอไตรเจ้าเวียงจันทน์ด้านหน้า แยกกว้างวาหนึ่ง ยาว ๖ วา ลึก ๗ วา ๘ วา ริมวัดภูพรวน แยกกว้าง ๒ วา ยาว ๘ วา ลึก ๑๒ วา

ถึง ณ วัน ๙ ี ค่ำ แผ่นดินไหวตลอดไปไกลเมืองเวียงจันทน์ ทางประมาณ ๓ คืบ ๔ คืบ ถึงวัน ๙ ีจออิฐตก ฝนไม่ตกฟ้าไม่ร้อง เกิดลมพายุใหญ่ หอพระแก้วยอดหัก

<sup>๑๓๕</sup> จวน เครือวิชมยาจารย์, **ประเพณีมอญที่สำคัญ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๑๘), ๒๗.

<sup>๑๓๖</sup> ภิญโญ จิตต์ธรรม, **ความเชื่อ** (สงขลา: มงคลการพิมพ์, ๒๕๒๒), ๑๕๗.

หอพระบางบันทัดทั้ง ๒ ข้าง หอไตรหลาย เรือนเมียเจ้าเวียงจันทน์หักยับ ๓ หลัง เรือนไพร พลเมืองหลาย ๔๐๐ หลัง

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ข.)

เมื่อเกิดเหตุแผ่นดินไหวสร้างความเสียหายให้กับอาคารสถานที่ต่างๆ พระสังฆราช วัดภูซรวงทำนายว่าเป็นเหตุร้ายที่จะทำให้เสียเมือง แต่เจ้าอนุวงศ์ไม่เชื่อคำทำนาย ดังข้อความที่ว่า

พระสังฆราชวัดภูซรวงดูตามตำราบอกเพี้ยกว่านว่าเกิดวิบัติต่างๆ เมือง เวียงจันทน์จะเสียแล้ว เมื่อครั้งก่อนแผ่นดินแยกเมืองก็เสีย ครั้งนี้ก็เหมือนกัน เพี้ยกว่านเอาคำพระสังฆราชบอกเจ้าเวียงจันทน์ เจ้าเวียงจันทน์หาเชื่อไม่ เกิดเหตุทั้งนี้เพราะ บุญของเราอีก แต่ที่แผ่นดินแยกนั้นก็ให้ชนดินมาถมเต็มทั้งสิ้น ๕ แห่ง หอพระแก้ว หอพระ บาง หอไตร ก็ซ่อมแซมทำขึ้นดังเก่า สิ้นคำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้ ๓๖๓

(จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ข.)

ความเชื่อเรื่องแผ่นดินไหวเป็นเหตุแห่งความล่มจมของบ้านเมืองน่าจะเป็นความเชื่อที่ปรากฏอยู่ทั้งลาวและไทย นอกจากคำให้การข้างต้นแล้วยังพบว่าในตำราพิชัยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑ ก็มีความเชื่อในเรื่องนี้ปรากฏอยู่ ซึ่งถือว่าแผ่นดินไหวเป็นอุบาทว์พระเพลิง ผู้นำบ้านเมืองจะต้องนำแก้วแหวนเงินทอง รูปเทียน อาหารมาบูชาและสวดมนต์แก้อุบาทว์จึงจะหาย<sup>๑๓๗</sup>

## พิธีกรรม

พิธีกรรม หมายถึง การบูชา แบบอย่างหรือแบบแผนที่ปฏิบัติในทางศาสนา<sup>๑๓๘</sup> เป็นวิธีการหรือกลวิธีที่มนุษย์คิดขึ้นตามความเชื่อ ทั้งเรื่องภูตผีวิญญาณ เทวดา และความเชื่อทางศาสนา กล่าวคือมนุษย์เชื่อว่าถ้าประกอบพิธีกรรมด้วยการเช่นสรวงบูชาสิ่งที่มีอำนาจ สิ่งนั้นก็ย่อมลดบันดาล หรือช่วยให้มนุษย์บรรลุผลตามความเชื่อและความต้องการ<sup>๑๓๙</sup> ภาพสะท้อนเกี่ยวกับพิธีกรรมที่พบใน คำให้การ ได้แก่ พิธีกรรมพื้นเมืองของชาวบาทลี และพิธีการสาบานของกลุ่มอั้งยี่ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### ๑. พิธีกรรมพื้นเมืองของชาวบาทลี

<sup>๑๓๗</sup> ตำราพิชัยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๕), ๒๕๒.

<sup>๑๓๘</sup> ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, ๒๑๗.

<sup>๑๓๙</sup> จำนงค์ ทองประเสริฐ, “ศาสนาและพิธีกรรมของไทย,” ใน เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา หน่วยที่ ๘-๑๕ (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๕๐), ๗.

พิธีกรรมพื้นเมืองของชาวบาหลิปบในคำให้การจิ้งกัเมือง เรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลี จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ.๒๓๘๙) กล่าวถึงพิธีการแต่งงานและพิธีทำศพ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

### ๑.๑ พิธีแต่งงานของชาวบาหลี

พิธีแต่งงานของชาวบาหลีที่ปรากฏในคำให้การจิ้งกั กล่าวไว้ในตอนที่จิ้งกัร่วมพิธีแต่งงานระหว่างบุตรชายของกะปิตันอังกฤษกับหญิงสาวชาวเมืองบาหลี ในพิธีมีชาวบาหลีนำอาหารมาช่วยงาน จิ้งกัให้การไว้ว่า “...มีเรียงเล็ด กล้วย ส้ม ข้าวต้มใส่กล้วย หมาก พลุ คนละโต๊ะ ๑ บ้าง ๒ โต๊ะบ้าง ๓ โต๊ะบ้าง ประมาณสัก ๒๐๐ คน...” อาหารส่วนมากจะเป็นผลไม้ เช่นกล้วย อ้อย และขนมคือขนมเรียงเล็ดหมายถึงขนมที่ทำจากข้าวเหนียว แล้วปั้นเป็นวงกลมแผ่ให้บางจนเกือบเรียงเมล็ดออกไป จึงเรียกกันว่าเรียงเล็ด ต่อมาเพี้ยนเป็นคำว่านางเล็ด<sup>๑๔๐</sup> และข้าวต้มใส่กล้วย ซึ่งเป็นการทำขนมจากข้าวเหนียวใส่ใส่กล้วย เมื่อนำของมาช่วยงานแล้วกะปิตันเลี้ยงอาหารตอบแทนเป็น “...ข้าวสุกกับเนื้อสุกรทอด เนื้อสุกรย่าง จังลอนทำด้วยเนื้อสุกร ใส่โต๊ะไม้กลิ้งให้ไปทุกคนๆ...” โดยจังลอนนั้นเป็นอาหารที่นำปลาหรือเนื้อมาโขลก แล้วปั้นเป็นก้อนหรือเป็นแผ่น เคี้ยวกับน้ำกะทิ สำหรับกินกับขนมจิ้นซาวน้ำ หรือบางทีนำมาเสียบไม้ปิ้งไฟเรียกว่าจังลอนแห้ง<sup>๑๔๑</sup>

พิธีการแต่งงานของชาวพื้นเมืองบาหลีจะมีการแห่ขันหมากจากบ้านเจ้าบ่าวไปบ้านเจ้าสาวเพื่อสู่ขอตามธรรมเนียม จิ้งกับรรยายถึงลักษณะขันหมากและขบวนแห่ไว้ดังนี้

เพลายืนจัดแจงขันหมากใส่โต๊ะไม้ เอาค้ายเข็ดมาต่อๆ กันเข้า ๓ เข็ดแล้ววางลงในโต๊ะไม้ เอาข้าวสารกองกลาง เอาหมากพลูรายทับบนข้าวสาร เอาดอกไม้ทองอังกฤษปักเป็นรูปพุ่มโต๊ะ ๑ ใส่ส้ม กล้วย ขนมบ้าง ๕๐ โต๊ะ เอาผ้าเช็ดหน้าแขกคลุมทุกโต๊ะ คนที่นำหน้าขันหมากแต่งตัวใส่กางเกงขาวคาดเอวผ้าลาย ผ้าเช็ดหน้าแขกโพกศีรษะเอารูปนกงูทำด้วยไม้โตเท่าโกปิดทองทั้งตัวมีสายยุดติดอยู่ที่หลังนกงูสองสายยู เอาค้ายหมูที่สายยู แล้วเอามาตะพายแล่ง ำไปข้างหน้าขันหมาก มีปีพาทย์เหมือนกับเล่นละครตามไปข้างหลัง ข้าพเจ้าก็ตามไปดูด้วย ไปถึงบ้านมีหญิงสาวๆ ๙ คน ๑๐ คนออกมารับ แล้วร้องเพลงตามภาษาบาหลี คนที่ตะพายนกงูก็รำสักครู่ ๑ ฝ่ายข้างพวกหญิงเอาข้าวสารคลุกขมื่นชวดคนรำที่ตะพายนกงู ๓ ที แล้วมีหญิงแก่ออกมาจูงเอาคนรำตะพายนกงูเข้าไปในประตูบ้าน จึงปลดเอานกงูรับเอาโต๊ะที่ใส่ข้าวสาร หมากพลูปักพุ่มทองอังกฤษนั้นเข้าไปในเรือนบิดามารดาหญิง ของทั้งนั้นก็ถ่ายไว้สิ้น

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ก.)

<sup>๑๔๐</sup> สมบัติ พลายน้อย [ส.พลายน้อย], **ขนมแม่เอี้ย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๕๕), ๒๘.

<sup>๑๔๑</sup> ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**, ๓๑๐.



หลังจากพิธีแห่ขันหมาก ๓ วัน บิดามารดาของฝ่ายเจ้าสาวจะต้องส่งตัวเจ้าสาวมาบ้านเจ้าบ่าว โดยจัดขบวนแห่ มีผู้ติดตามเป็นผู้หญิงราว ๒๐-๓๐ คน เจ้าสาวจะแต่งตัวนุ่งผ้าริ้วทอง ห่มผ้ามีสไบเฉียง และมีผ้าคลุมศีรษะ เมื่อมาถึงบ้านเจ้าบ่าว คนตรีบรรเลงต้อนรับ เจ้าบ่าวเปิดผ้าคลุมศีรษะออก แล้วบิดามารดาเจ้าบ่าวจึงเจ้าสาวเข้าเรือน เป็นอันเสร็จพิธี

## ๑.๒ พิธีทำศพของชาวบาหลี

จีนก็สอบถามกะปิตันอังกฤษที่บาหลีเกี่ยวกับพิธีการทำศพของชาวพื้นเมืองกะปิตันให้ข้อมูลว่าถ้าชาวเมืองตายจะมีการเรียก “คนนุ่งขาวห่มขาว” ซึ่งหมายถึงพราหมณ์ในศาสนาฮินดูจำนวน ๒ คน มาสวดในเวลาบ่าย แล้วญาติพี่น้องเอากายานไปจุดบูชา และเอาดอกไม้วางข้างโลงศพ ส่วนพิธีเผาศพจะต้องมีการเตรียมทำร้านไม้ไผ่สามชั้นมีหลังคาคลุม ใช้สำหรับหามวงดนตรีบรรเลงแห่ไปในขบวน โดยมีคนถือดอกไม้ทำจากทองอังกฤษราว ๒๐-๓๐ คน และมีพราหมณ์ ๔ คนถือขันเงินใส่ข้าวตอกดอกไม้ไปรยไปตามทาง และมีบุตรภรรยาญาติพี่น้องตามไปข้างหลัง

พิธีที่น่าสนใจอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับงานศพคือ “พิธีสตี” เป็นพิธีที่บาหลีรับมาจากศาสนาฮินดูของอินเดีย ซึ่งมีธรรมเนียมว่าหญิงมีสามีที่ตายก่อนจะต้องเข้ากองไฟตายตามสามีบนเชิงตะกอนเดียวกัน ถือว่าจะได้ติดตามไปปรนนิบัติสามีไปโลกหน้า<sup>๑๔๒</sup> จีนก็บรรยายไว้เกี่ยวกับพิธีสตีในบาหลีว่า เมื่อเผาศพผู้ตายเรียบร้อยจะมีการชุดหลุมยาวและกว้างอย่างละ ๔ ศอก ลึก ๓ ศอก เอาไม้ไผ่มาพันผ้าที่ชุบน้ำมันมะพร้าวใส่ไว้เต็มหลุม การทำพิธีต้องมีหนังสือแจ้งเจ้าเมืองพิจารณา ถ้าเจ้าเมืองห้ามปรามแล้ว ๒ ครั้ง แต่ผู้หญิงที่จะทำพิธียืนยันที่จะเผาตัว เจ้าเมืองจึงมีหนังสือตอบมาว่า “...ห้ามไม่ฟังแล้วมีน้ำใจรักใคร่ผัว จะตายกับผัวได้ก็ตายเถิด...” ขั้นตอนการเผาตัวตายนั้นมีดังนี้

คนนุ่งขาวห่มขาวเหมือนพราหมณ์ ๔ คนจึงเอาไฟจุดเผาศพผู้ตายก่อนแล้วจึงจุดไฟในหลุมด้วย ญาติพี่น้องจึงเอาผ้าพันไม้ข้างซ้ายพันไม้ข้างขวาชุบน้ำมันมะพร้าว จุดไฟเผาติดพร้อมแล้ว หญิงภรรยาที่จะตายนั้นลาบิดามารดาญาติพี่น้องแล้วก็โจนลงในหลุมตายไปด้วยกัน ดอกไม้ทองอังกฤษที่แห่ศพไปนั้น ก็ทิ้งเข้าไปในไฟเผาเสียด้วย รุ่งเช้าญาติพี่น้องชวนกันไปเก็บกระดูกใส่ขันเงินคนละขันทั้งสองคนมาไว้ที่เรือน เช่นเช้า เช่นกลางวัน เช่นเย็น ๓ เพลาครบ ๓ เดือนแล้วจึงไปหาคนนุ่งขาวห่มขาว ๔ คนมาแห่เอากระดูกไปทิ้งเสียที่ทะเล

(จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ก.)

อย่างไรก็ตาม จีนก็ให้การว่าผู้ทำพิธีสตีจะต้องเป็นหญิงมีฐานะเป็นภรรยาเจ้าเมือง หรือขุนนางในเมืองบาหลีเท่านั้น ถ้าไม่ยอมทำพิธีจะมีสามีใหม่ไม่ได้ หากฝ่าฝืนจะถูกฟ้องร้องกับเจ้าเมือง

<sup>๑๔๒</sup> เสฐียรโกเศศ [พระยาอนุমানราชชน], ประเพณีเนื่องในการตาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๓๙), ๑๔.

เพื่อลงโทษ ซึ่งบางคนจะถูกประหาร หรือขายลงเป็นทาส ส่วนหญิงที่เป็นสามัญชนไม่ต้องทำพิธีสตี และมีสามีใหม่ได้

## ๒. พิธีกรรมสาบานของกลุ่มอั้งยี่

กลุ่มอั้งยี่ หรือตัวเฮี้ยเป็นการรวมกลุ่มของชาวจีนในประเทศไทย มีพัฒนาการมาจากกลุ่มสมาคมที่ต่อต้านราชวงศ์ชิง ในการจัดตั้งจะมีพิธีกรรมรับสมาชิกเข้ากลุ่ม เพื่อให้สัจย์สาบานว่าจะซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อสมาคม พิธีการสาบานของกลุ่มอั้งยี่ที่พบในคำให้การปรากฏอยู่ในสำเนา คำให้การจีนโบ๊ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลัง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ.๒๓๕๑) จีนโบ๊กล่าวถึง ขั้นตอนการรวมกลุ่มสาบานเป็นตัวเฮี้ยไว้ดังต่อไปนี้

แล้วข้าพเจ้าก็ยกโต๊ะไปตั้งนอกโรงกลางแจ้ง เอาถังใส่ข้าวสาร เอาขามใส่น้ำมันตามตะเกียงไว้กลางถึงข้าวสารตั้งไว้บนโต๊ะ เอาถังใส่น้ำเอาไก่อมาเชือดครองเอาโลหิตปนกับสุราเทลงในถังน้ำตั้งไว้หน้าโต๊ะถึงหนึ่ง แล้วให้จีนยี่ถือดาบ ๒ คน เอาปลายดาบจกดันไว้เป็นประตู จีนลั่นทองเป็นตัวเฮี้ย ข้าพเจ้าเป็นยี่เฮี้ย จีนเล็งเป็นซาเฮี้ย จีนศุกเกาแต่จิวแฉ่งเป็นเฉาเอย ๑ แล้วจีนลั่นทองตัวเฮี้ยจุดธูปตลอดประตูดาบเข้าไปก่อน เอาธูปปักไว้ที่ถังข้าวสารไปยืนอยู่ข้างโต๊ะข้างหนึ่งแล้ว ยี่เฮี้ย ซาเฮี้ย เฉาเอย ลอดประตูดาบตามตัวเฮี้ยเข้าไปไหว้ตรงถึงข้าวสารตั้งไว้บนโต๊ะแล้วไหว้ตัวเฮี้ยด้วย พวกที่เข้าตัวเฮี้ยตลอดประตูดาบเข้าไปไหว้ถึงข้าวสารไหว้ตัวเฮี้ย ยี่เฮี้ย ซาเฮี้ย ด้วยกันทุกคน แล้วเอาถ้วยตักสุรากับน้ำเลือดไปก่นกันในถังกินคนละถ้วยทุกคน จีนที่ยี่ถือดาบเป็นประตุนั้นร้องว่าให้ซื่อสัตย์ต่อกัน ถ้าไม่ซื่อสัตย์ต่อกันให้คอขาดตายเหมือนไก่

(จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕)

พิธีการสาบานข้างต้นมีที่มาจากพิธีการสาบานของกลุ่ม “บรรพบุรุษทั้งห้า” ซึ่งเป็นพระสงฆ์กลุ่มแรกจากวัดเส้าหลินที่เริ่มรวมกลุ่มต่อต้านราชวงศ์ชิงที่ฟูราซวงค์หมิงในประเทศจีน ความหมายของที่แฝงอยู่ในเครื่องใช้เครื่องบูชาที่สำคัญ ได้แก่ ข้าวสาร สื่อความหมายแทนสมาชิกของสมาคมซึ่งมีมากมายนับไม่ถ้วน ส่วนประตูดาบที่สื่อถึงประตูหง ประตูแห่งความซื่อสัตย์และคุณธรรม และประตูเมืองตันหลิวซึ่งเป็นเมืองที่พระสงฆ์ห้าคนเริ่มก่อตั้งสมาคม และไก่ที่นำมาเชือดหมายถึงพระสงฆ์ที่ทรยศบอกความลับของวัดเส้าหลินให้กับราชสำนักชิง<sup>๑๔๓</sup> ซึ่งคำให้การกล่าวว่ากลุ่มตัวเฮี้ยให้สัจย์สาบานว่าจะซื่อสัตย์ต่อกัน ถ้าใครไม่ซื่อสัตย์ขอให้คอขาดเหมือนกับไก่ในพิธี

<sup>๑๔๓</sup> ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล, “สมาคมลับอั้งยี่ในประเทศไทย พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๕๓” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), ๒๐-๒๖.

พิธีกรรมที่ปรากฏในคำให้การจึงสะท้อนให้เห็นถึงพิธีกรรมพื้นเมืองของชาวบาทลี คือ พิธีการแต่งงาน และพิธีการทำศพ พบในคำให้การของจีนก็กึ่งซึ่งมีการบรรยายไว้อย่างละเอียดทั้งการเตรียมสถานที่ และการประกอบพิธีกรรม ตลอดจนพิธีกรรมสาบานของกลุ่มอั้งยี่ที่สะท้อนให้เห็นถึงการนำพิธีกรรมมาสร้างความเป็นหนึ่งเดียวของสมาชิกในกลุ่มของตน

## พิธีการทูต

พิธีการทูต หมายถึงแบบแผนตามวิถีทางการทูต<sup>๑๔๔</sup> เป็นระเบียบพิธีการที่ต้องมีขึ้นในการเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างสองอาณาจักร พิธีการทูตเป็นข้อมูลที่พบอยู่ในคำให้การของคณะราชทูตที่เดินทางไปยังต่างประเทศ ซึ่งคณะราชทูตให้การเกี่ยวกับการติดต่อระหว่างอาณาจักร การรับรอง การต้อนรับทูต การเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ ตลอดจนข้อห้ามขนบธรรมเนียมต่างๆ พบในคำให้การของทูตที่ไปเมืองจีนและญวนดังนี้

### ๑. พิธีการทูตของจีน

พิธีการทูตของจีนปรากฏอยู่ในสำเนาคำการทูตเล่ม ๑-๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) ผู้ให้การคือราชทูต อุปทูต ตรีทูต และปั่นสื่อ คือขุนนางผู้มีหน้าที่ธุรการทั่วไป คำให้การชุดนี้ทำให้ทราบถึงขั้นตอนการติดต่อถวายเครื่องราชบรรณาการให้แก่จีน หรือที่เรียกว่า “จิ้มก้อง” เป็นลักษณะของการค้าแบบระบบบรรณาการที่จีนตั้งระเบียบไว้ว่าชาวต่างชาติที่จะติดต่อค้าขายกับตนจะต้องนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายจักรพรรดิจีน ทางการเงินจึงอนุญาตให้ค้าขายตามสะดวก ซึ่งไทยมีความนิยมที่จะจิ้มก้องกับราชสำนักจีนมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อประโยชน์ทางการค้าขายและรับรองสถานะของพระมหากษัตริย์

คณะทูตให้การว่าอัญเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการลงเรือเดินทางไปประเทศจีนเมื่อวันที่ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๙ ปีเถาะเบญจศก จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) โดยจอดเรือที่เมืองกวางตุ้ง ซึ่งเป็นเมืองที่จีนอนุญาตให้ชาวต่างชาติมาติดต่อค้าขายที่เมืองนี้เท่านั้น คณะราชทูตติดต่อกับถ่ายตักที่ประตูเสื่อ (หรือประตูห้าเสื่อ จีนเรียกว่าหวู หู เหมิน<sup>๑๔๕</sup>) โดยยื่น “ปั่น” หรือเอกสารแจ้งความประสงค์มาถวายบรรณาการ ถ่ายตักจึงแจ้งแก่จตุตถกมุขี ซึ่งเป็นชื่อตำแหน่งขุนนางผู้สำเร็จราชการมณฑลกวางตุ้ง เมื่อจตุตถกมุขีทราบเรื่องจึงให้เชิญคณะทูตและแท่นพระราชสาส์นขึ้นมายัง “กงกวน” คือที่พักสำหรับขุนนางไทย ซึ่งมีการบรรยายไว้ดังนี้

<sup>๑๔๔</sup> พจนานุกรมฉบับมติชน (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๓), ๖๒๔.

<sup>๑๔๕</sup> สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย, แปลโดย กาญจนิลละอองศรี (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๕), ๕๒.

ครั้นถึงกำหนดจงดักให้ชุดแก้วกับขุนนางทหารสองคนลงมารับเชิญพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการขึ้นไปถึงกงกวน วัน ๙ คำจึ่งเชิญพระราชสาส์นขึ้นทรงเก้งปิดทองมีคนหามแปดคนกับสัพนเหลืองสามคัน มีป้ายเขียนเป็นอักษรว่าจิ้มก้องไปก้องปั่นสื่อชื่อราชทูตเป็นป้ายสี่คู่ มีม้าล่อสองคู่ปีพาทย์เงินสำหรับหนึ่ง ธงหน้าห้าคู่ คนถือไม้แทนหวายสองคู่ ถือสายโซ่สองคู่ ถือเชือกหนึ่งสองคู่ มีคนหามเครื่องราชบรรณาการตามเก้งพระราชสาส์น ข้าพเจ้าราชทูต อุพูต ตรียูต ปั่นสื่อชื่อเกี่ยวสัพนแดง มีบังตะวันตามแห่งพระราชสาส์นไป ครั้นแห่ขึ้นไปถึงแล้วเชิญพระราชสาส์น เครื่องราชบรรณาการขึ้นไว้ที่กงกวน จงดักให้ขุนนางทหารสองคนกับเล่าเจียงแปดคนมาอยู่กำกับพิทักษ์รักษาพระราชสาส์นๆ อยู่ที่กงกวนเข้าเฝ้าประโคมด้วยแตรกลองชนะ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

ต่อมาจงดักแจ้งให้คณะราชทูตแห่งพระราชสาส์นขึ้นไปเยี่ยมก้อง ทางขุนนางจีนอัญเชิญพระราชสาส์นขึ้นวางโดย “...ตั้งโต๊ะสูงทาเหลืองปูแพรต่วนปักดอกไม้ลายพื้นเหลืองไว้สำหรับพระราชสาส์น ตั้งโต๊ะปูด้วยผ้าเหลืองไว้รับเครื่องราชบรรณาการตั้งไว้ข้างหนึ่ง...” คณะทูตไปถึงจึงทำการ “กู่ย” คือคุกเข่าคำนับที่หน้าป้ายพระนามของพระเจ้ากรุงปักกิ่ง ส่วนจงดักและขุนนางจีนกู่ยต่อหน้าพระราชสาส์น ลักษณะดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าพระราชสาส์นมีความสำคัญมากกว่าราชทูต เนื่องจากเปรียบเสมือนตัวแทนของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นธรรมเนียมของไทยและจีน ต่างจากตะวันตกที่ถือว่าราชทูตเป็นตัวแทนพระมหากษัตริย์<sup>๑๔๖</sup> หลังจากคำนับพระราชสาส์นแล้วจึงจัดเลี้ยง “กินโต๊ะ” เพื่อรับรองคณะราชทูต จากนั้นจึงแจ้งลিপุตาทังเพื่อกราบทูลแจ้งข่าวคณะทูตแก่พระเจ้าปักกิ่ง ซึ่งลিপุตาทังคือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ของกระทรวงพิธีการ มีหน้าที่ต้อนรับและดูแลบุคคลจากต่างประเทศ รวมถึงกิจการการศึกษาและการสอบไล่<sup>๑๔๗</sup> ในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ลิปุตาทังนำรับสั่งพระเจ้ากรุงจีนมาแจ้งให้คณะทูตเดินทางไปกรุงปักกิ่ง จงดักเมืองกวางตุ้งจัดขบวนเรือแห่งพระราชสาส์น ดังที่คณะทูตให้การไว้ว่า

จงดักจัดเรือเก้งพังผากระจกยาวเจ็ดวาแปดวาปากกว้างหกศอกเจ็ดศอกสิบเอ็ดล้ามารับแห่บุษบกพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการกับข้าพเจ้าส่งขึ้นไป มีเรือขุนนางจีนฝ่ายทหารใส่หมวกจุกเขียวใสหนึ่ง ฝ่ายพลเรือนจุกเขียวคนหนึ่ง ชาวใสหนึ่ง สามคน

<sup>๑๔๖</sup> ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, เล่ม ๑๕ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๕๓), ๕-๖.

<sup>๑๔๗</sup> ประพฤทธิ์ ศุภรัตน์เมธี, “เอกสารราชสำนักจีนเกี่ยวกับรัชกาลพระพุทธยอดฟ้า.” ใน ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลโทดำเนียร เลขะกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ ๘๔ ปี, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: กองทุน ดำเนียร เลขะกุล เพื่อประวัติศาสตร์, ๒๕๔๒), ๑๒๑.

เรือกำลำป้องกันเรือพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการไปด้วย และเมื่อแห่งพระราชสาส์นลงเรือนั้น ข้าพเจ้าจำงกระบวนแห่งไปถึงเรือ ครั้นพระราชสาส์นลงถึงเรือแล้ว เป็นธรรมเนียมเจ้าพนักงานขุนนางจีนต้องส่งหาได้จำงไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

คณะทูตเดินล่องเรือไปสุดที่เมืองนำหยงจึงเปลี่ยนเส้นทางมาเดินบก เมื่อเดินทางผ่านไปตามเมืองต่างๆ เจ้าเมืองและกรมการเมืองยังป็นรับเมืองละ ๓-๔ นัด และจัดคนตรีมาประโคมพระราชสาส์นวันละ ๓ ครั้ง และเมื่อไปถึงเมืองกังไส ขุนนางตำแหน่งหม้อนำอาหารมารับรองคณะราชทูต จากนั้นคณะทูตเดินทางต่อไปถึงเมืองปักกิ่งเข้าทางด่านตะพานหิน นายทหารชื่อยันก้วยและยุ่นโงย เป็นผู้ตรวจดูสิ่งของเครื่องราชบรรณาการ แล้วให้คณะราชทูตไปพักยังทิมในเขตวังชั้นนอก พบกับลিপู้ต่าถึงมาตรวจสอบเครื่องราชบรรณาการ ลิปู้ต่าถึงนำเครื่องราชบรรณาการขึ้นตั้งบนตึกรับแขก แล้วจัดเลี้ยงรับรองราชทูต พร้อมกับให้ไปพักในกงกวนที่รับรอง เมื่อคณะราชทูตไทยไปถึงพบว่ามิทูตจากพม่ามาถึงก่อน ๑๐ วัน และทูตเกาหลีมาถึงก่อน ๕ วัน คณะราชทูตจึงถามใจท่องเที่ยวว่ามีประเทศใดมาบรรณาการกับจีน ใจท่องเที่ยวตอบคณะราชทูตว่ามีประเทศต่างๆ มาจิมก้อง ๙ เมือง และมีกำหนดเวลาถวายบรรณาการต่างกันออกไป ดังข้อความต่อไปนี้

กรุงพระมหานครศรีอยุธยา เมืองลิ่วชีว เมืองตาด เมืองเกาหลี เมืองหลวงพระบาง เมืองกุสี เมืองซูลิชะ เมืองอั้งวะ เมืองญวน ๙ เมือง เมืองตาด เมืองเกาหลี ๒ เมืองนี้มาจิมก้องเสมอกันทุกปี เมืองญวน ๔ ปีมาจิมก้อง ๑ ครั้ง เมืองอั้งวะ เมืองหลวงพระบาง เมืองกุสี เมืองซูลิชะ ๔ เมืองนี้ ๑๐ ปีจึงได้มาจิมก้องครั้ง ๑ กรุงฯ เมืองลิ่วชีว ๒ เมือง ๓ ปี จึงมาจิมก้องครั้ง ๑ พระเจ้ากรุงปักกิ่งมีพระราชสาส์นไปว่า ๓ ปีมาจิมก้องครั้ง ๑ นั้นหนทางไกลกันดารยากจะไปมาให้เลื่อนออกไป ๔ ปีจึงให้มาจิมก้องครั้ง ๑ เมืองลิ่วชีวไม่ยอม มีพระราชสาส์นมาตอบว่าซึ่งจะให้เลื่อนไป ๔ ปีจึงให้มาจิมก้องนั้น เป็นธรรมเนียมเคยมาจิมก้อง ๓ ปีครั้ง ๑ บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข จะเลื่อนไป ๔ ปีนั้นบ้านเมืองจะเป็นอย่างไรก็ไม่รู้ จะมาขอจิมก้องตามอย่างธรรมเนียมแต่ก่อน พระเจ้ากรุงปักกิ่งยอมให้มาจิมก้องตามเดิม

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

ข้อความข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงประเทศที่มาบรรณาการกับจีน และเห็นถึงระยะเวลาการส่งบรรณาการของไทย ๓ ปีต่อ ๑ ครั้ง ต่อมาพระเจ้ากรุงปักกิ่งให้ส่ง ๔ ปีต่อ ๑ ครั้ง แต่เมืองลิ่วชีวไม่ยอม ซึ่งสืบแสง พรหมบุญ อธิบายว่าไทยไม่ยินยอมเช่นกัน ดังจะเห็นจากพระบรมราชโองการของพระเจ้ากรุงปักกิ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ ระบุว่าให้ไทยส่งบรรณาการ ๔ ปีต่อ ๑ ครั้ง แต่ไทยยังคงส่งไป

เกือบทุกปีใน พ.ศ. ๒๓๘๘ พ.ศ. ๒๓๘๙ และ พ.ศ. ๒๓๙๑ แสดงให้เห็นถึงการรักษาความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างไทยและจีน<sup>๑๔๘</sup>

เมื่อคณะราชทูตพักอยู่ที่กงกวน ลิปูตาถึงให้จุกสีมาแจ้งคณะราชทูตให้ฝึกก๊วยคุกเข้าคำนับ ต่อหน้าป้ายพระนามพระเจ้ากรุงปักกิ่ง เพื่อเตรียมพร้อมในวันเข้าเฝ้า ต่อมาพระเจ้ากรุงปักกิ่งให้ลิปูตาถึงมาเยี่ยมเพื่อไถ่ถามความเป็นอยู่ คณะราชทูตตอบว่า “...เดชะพระบารมีทั้งสองพระนครเป็นทางพระราชไมตรีปกเกล้าฯ อยู่จึงหาป่วยเป็นอันตรายสิ่งใดไม่...” และในวันรุ่งขึ้นคณะราชทูตรับแจ้งว่าพระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จไปไหว้เจ้าที่ศาลหลักเมือง ให้คณะราชทูตไปยืนรับเสด็จที่ประตูอมงกับทูตจากเกาหลีและพม่า ซึ่งขุนนางจีนกำชับไม่ให้พูดจาต่อกัน คณะทูตกล่าวถึงขั้นตอนการเสด็จออกว่า จะต้องมีการให้สัญญาโดยใช้ตัวส่งต่อออกมาเป็นระยะจำนวน ๔ ตัว มีขั้นตอนดังนี้

พระเจ้ากรุงปักกิ่งตื่นประธม ชั้นที่เอาตัวที่หนึ่งออกมาส่งให้ขุนนางจุกขาว่าหนึ่งตัวส่งต่อกันไปตลอดถึงศาลเจ้า พระเจ้ากรุงปักกิ่งแต่งพระองค์ ชั้นที่เอาตัวที่สองออกมาส่งให้ขุนนางวังร้องต่อกันไปอีกว่าตัวสองตัวสอง แต่งพระองค์แล้วเสวยชั้นที่เอาตัวที่สามออกมาส่งให้ขุนนางๆ วังร้องบอกตัวสามตัวสาม ครั้นเสวยแล้วจวนเสด็จ ชั้นที่เอาตัวที่สี่ออกมาส่งให้ขุนนาง วังร้องไปตามถนนว่าตัวสี่ๆ ข้าพเจ้าก็ถอดหมวกเงินออกเสีย ใส่เสนาภูฏียนคอยรับเสด็จ คนซึ่งรักษาคลองรักษาระฆังอยู่บนหอตีกองตีระฆังขึ้น ประมาณสักชั่วบาทนาฬิกาหนึ่งพระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จ

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

วันแรม ๑๔ ค่ำเดือน ๓ คณะราชทูตเดินทางไปเข้าเฝ้าเพื่อรับพระราชทานเลี้ยงสุราอาหารที่พระที่นั่งโพลีเตียน ซึ่งก่อนเข้าเฝ้าทุกครั้งจะมีหมี่เป็นอาหารพระราชทานทุกมื้อ เมื่อเดินทางเข้าพระราชวังพบว่ามิพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางจีนเข้าเฝ้าอยู่ตามลำดับชั้น คณะราชทูตให้การเกี่ยวกับการรับพระราชทานสุราจากพระเจ้ากรุงปักกิ่งไว้ว่า “...จุกสีจูงข้าพเจ้าราชทูตอุปทูตเข้าไปส่งให้ลิปูๆ ก็จูงต่อเข้าไปถึงโถงเสียงแล้วกตคอลงให้ก๊วย พระเจ้ากรุงปักกิ่งส่งจอกสุราให้โถงเสียงส่งให้ข้าพเจ้ารับพระราชทาน แล้วลิปูจูงข้าพเจ้าออกมาให้จุกสีจูงออกมานั่งที่...”

สำหรับการรับทูตอย่างเป็นทางการนั้น คณะราชทูตให้การว่ามีการจัดที่พระที่นั่งท้ายฮ่อเตียน ดังคำให้การที่ว่า

พระที่นั่งท้ายฮ่อเตียนที่เสด็จออกนั้นเป็นแก่งลดสามชั้นพระแท่นสลักรูปมังกรปิดทองทาพื้นเหลือง เจ้าพนักงานเอาเครื่องยศออกตั้งสัปทนเจ็ดชั้นสีเหลืองสองคู่ สีน้ำเงินสองคู่ สีหมอกสองคู่ สีเขียวสองคู่ สีแดงสองคู่ คนยืนถือธงสีบู่ คนถือบังตะวันหกคู่ คนยืนถือธงมังกรสีบู่ คนยืนถือทวนห้าคู่ ถือง้าวห้าคู่ มีระฆัง มีกลองมโหรีเงินเครื่องประโคม

<sup>๑๔๘</sup> สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย, ๑๖๕.

พร้อม เพลารุ่งเช้าในวันเดือนสี่ขึ้นค่ำหนึ่ง พระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จออกพระที่นั่งชั้นบน สูงกว่าที่ทูตเฝ้าประมาณห้าศอกหกศอกแลไปไม่เห็นพระองค์ ข้าพเจ้าแลทูตเกาหลีพ่ายืนเฝ้าอยู่ชั้นสามหน้าซาลา ลิปูผู้ใหญ่ผู้น้อยห้าคนจุกสีห้าคนยืนเฝ้าอยู่หน้าข้าพเจ้า ขุนนางชื่อห้องไล่สี่สองคนบอกบทให้ทูตแลขุนนางเมืองปักกิ่งกู่พร้อมกันแก้ครั่ง เสด็จออกประมาณสามบาทนาฬิกาเสด็จขึ้น

(จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก.)

หลังจากการเข้าเฝ้า มีการจัดงานเลี้ยงรับรองพระราชทานสุราที่พระที่นั่งศรีกึ่งก๊ก คณะทูตนำเครื่องราชบรรณาการไปมอบแก่พนักงานชาวพระคลัง แล้วไปขึ้นเฝ้าพระเจ้ากรุงปักกิ่งที่สวนดอกไม้เพื่อทูลลากลับ ราชสำนักจีนมีการจัดมหรสพให้ราชทูต ได้แก่ การแสดงพลุ มโหรีจีน มวยปล้ำ การชี่ม้ายิงปืนซ้อมรบ การรำดาบและทวน การละเล่นไตลวดหกคะเมน และการเล่นกล จากนั้นพระเจ้ากรุงปักกิ่งให้โฉยเสียงมาแจ้งแก่ลิปูตาถึงเพื่อเชิญพระราชดำรัสว่า “...พระเจ้ากรุงปักกิ่งทรงทราบว่สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาทรงพระจำเริญอยู่ในสิริราชสมบัติครอบครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอยู่เย็นเป็นสุขนั้น พระเจ้ากรุงปักกิ่งมีน้ำพระทัยยินดียิ่งนัก...”

เมื่อคณะทูตจะเดินทางกลับ ราชสำนักจีนส่งของตอบแทนมายังกรุงเทพฯ ได้แก่ “...พระราชสาส์น ๒ กล่องแพรตอบแทนทั้งสามก่อง แพรสามร้อยสามสิบม้วน แพรพระราชทานข้าพเจ้านายไพร่ทั้งสามก่อง แพรห้าร้อยเจ็ดสิบห้าม้วน ผ้าสามร้อยหกสิบม้วน เข่ากันแปดร้อยแปดสิบเอ็ดม้วน...” และทางการเงินยอมยกเว้นการเก็บภาษีค่าเหยียดปากเรือให้กับคณะราชทูตไทย ซึ่งมีมูลค่าถึงหนึ่งพันตำลึงเงิน จากนั้นคณะทูตจึงเดินทางกลับกรุงเทพฯ

คำให้การของคณะราชทูตที่ไปราชสำนักจีนจึงสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ไทยกับจีนในระบบการค้าแบบบรรณาการ และสะท้อนให้เห็นถึงระเบียบพิธีการรับราชทูตของราชสำนักจีนสมัยราชวงศ์ชิงที่ขณะนั้นยังถือว่าตนมีสถานะทางการเมืองเหนือกว่าทุกชนชาติ

## ๒. พิธีการทูตของญวน

พิธีการทูตของญวนปรากฏอยู่ในคำให้การเรื่องพระยาราชเดช ผู้คุมสิ่งของของนักองค์ด้วงไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) การไปถวายบรรณาการครั้งนี้เกิดขึ้นภายหลังศึกอานามสยามยุทธ นักองค์ด้วงส่งทูตไปบรรณาการกับพระเจ้าเวียดนามเทียวตรีเพื่อทูลขอเจ้านายผู้หญิงให้เสด็จกลับเขมร โดยมีพระยาราชเดช พระยาธนาธิบตี เป็นคณะราชทูตไปเมืองเว้ ในคำให้การของทูตเขมรกล่าวถึงสิ่งของที่นักองค์ด้วงส่งไปถวายพระเจ้าเวียดนามเทียวตรีดังนี้

พระองค์ด้วงแต่งให้ ข้าฯ กับพระบรรณายก คุมกระวานหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ เรวหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ รงหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ ครั้งหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ สี่ฝิ่งหนัก ๕๐ ชั่ง

หีบ ๑ นอระมادت ๒ ยอด หีบ ๑ งา ๒ กิ่งหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ น้ำรัก ๒๐ หม้อ ช้างพลาย สูง ๕ ศอก ๓ นิ้ว ช้าง ๑ สูง ๕ ศอก ๗ นิ้ว ช้าง ๑ (รวม) ๒ ช้าง ไปถวายเจ้าเวียดนาม แต่ ช้างนั้นให้พระยาเสนาราชกุเชน พระยาอันษาอุเทน นายไพร่ ๑๕ คนคุมช้างไปทางบก ให้ ๑ ช้าง ๑ ไปทางเรือ พระองค์ด้วงมีศุภอักษรให้ ๑ ช้าง ๑ ถือไปฉบับหนึ่ง หีบใส่ศุภอักษรทาแดงใส่ ฤๅงตาดวางบนพาน ๒ ชั้นประดับมุก พระองค์ด้วงมีหนังสือไปเถิงองญวนเมืองพนมเปญด้วย ฉบับหนึ่ง และ ๑ ช้าง ๑ คิดพริ้นตัวกล้วยวนจะยึดเอาไว้ แต่เป็นราชการเจ้านายใช้ก็ต้องจำไป (จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๙)

คณะทูตเขมรลงเรือจากท่ากะพงหลวงไปถึงด่านมุกตำปูนของญวน องจันเกอนายด่านจัด ขบวนเรือมาคุ้มกันเป็นเรือแก้วแลใหญ่บรรจุคน ๓๐ คน และเรือเล็ก ๑๐ คน คอยคุ้มครองคณะ ราชทูต ขบวนเรือเดินทางมาถึงพนมเปญ องพอลและองภูขุนนางญวนออกมารับราชทูต และพาไป ทหาบรรดาองญวน หรือขุนนางผู้ใหญ่ ได้แก่ องเตียนกุน องคำทราย องท่าตาน องตงทง บรรดา องญวนจัดอาหารมารับรองทูตเขมร และองคำทรายขอตรวจสอบหีบที่ใส่เครื่องราชบรรณาการ และ จัดการทาสีหีบและบรรจุภัณฑ์อื่นๆ เป็นสีแดง เพื่อให้เข้ากับขนบธรรมเนียมญวน ดังความที่ว่า

องคำทรายว่าหีบใส่สิ่งของมานั้นไม่งามไม่สมควร จะใส่ของบรรณาการไป ถวายเจ้าเวียดนาม องคำทรายว่าจะทำเสียใหม่ให้ดี องคำทรายจึงให้ญวนต่อหีบเปลี่ยนเสีย ใหม่ กับให้ต่อหีบใส่น้ำรัก ๔ หีบๆ ละ ๕ ใบ ทาแดงเหมือนกันทุกหีบ ไม่ใฝ่สำหรับหาบ หีบก็ทาแดงด้วย แล้วให้จัดเรือแก้วแลใหญ่มีเก๋งเรือแลเก๋งนั้นทาแดงสิ้นทั้ง ๒ ลำ จุนล้าละ ๒๕ คน

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๙)

จากนั้นคณะทูตเขมรเดินทางผ่านเมืองต่างๆ ไปถึงเมืองโจกุก เมืองสมิถ่อ เมืองล่องโห เมืองไซ่ง่อน และด่านต่างๆ จนกระทั่งถึงเมืองเว้ ตลอดเส้นทางเดินทางนั้นบรรดาเจ้าเมืองมีการ จัดเสปียงอาหารและเงินทองมาให้คณะทูตเขมรใช้สอย และทำให้ทราบถึงระเบียบการรับทูตญวน ๓ ประการ คือ

๑. การอัญเชิญพระราชสาส์นขึ้นยังกงกวนที่พัก ญวนรับอภิติพลทางการเมืองและ วัฒนธรรมจากจีนจึงมีการปฏิบัติที่คล้ายกันคือมีการแห่พระราชสาส์นและนำไปวางไว้ในที่ที่สมควร มี การเคารพบูชาเนื่องจากพระราชสาส์นเปรียบเสมือนตัวแทนของพระมหากษัตริย์ ดังตัวอย่างในตอน ราชทูตขึ้นพักที่กงกวนเมืองไซ่ง่อนที่ว่า

ญวนเอาร่มกระดาษคันยาวกั้นหีบศุภอักษร ๒ คัน กั้นหีบสิ่งของหีบละคัน กั้น ให้ ๑ ช้าง ๑ คนละคัน แล้วญวนแห่ศุภอักษรกับสิ่งของขึ้นไป ๑ ช้าง ๑ ก็เดินตามไปจากท่า ประมาณ ๕ เส้น เถิงโรงกงกวนหลังคามุงจากฝาขัดแตะถือปุน ญวนเอาศุภอักษรไปวางไว้ บนเตียงในโรงกงกวน แล้วจุดธูปเทียนบูชาแต่สิ่งของทั้งนั้นญวนวางไว้ด้วยกัน



(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๙)

๒. เมื่อคณะทูตยังไม่ได้เข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น จะเคารพขุนนางญวนไม่ได้ และห้ามขึ้นจากเรือมาหาขุนนางญวน ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อถึงเมืองโจกุกคณะทูตเขมรจะขึ้นไปคำนับองจันเกอกะเตาผู้นำสิ่งของมารับรอง แต่องจันเกอกะเตาให้องโบบัจน์มาแจ้งว่า “...เป็นทูตยังไม่ได้ถวายบังคมเจ้าเวียดนามอย่างธรรมเนียม จะให้เชิญขึ้นไปพูดจากันนั้นไม่ได้ จึงไม่ได้ให้ขึ้นไปพูดจากันเท่านั้น...”

๓. คณะทูตจะต้องอยู่ในสถานที่พักที่ญวนจัดให้เท่านั้น การเดินทางไปในที่อื่นๆ ต้องได้รับอนุญาตจากทางการ ดังจะเห็นได้จากตอนที่คณะทูตเขมรพักอยู่ที่เมืองไซ่งอน คณะทูตขอไปซื้อของที่ตลาด แต่ญวนไม่อนุญาตตั้งข้อความที่ว่า

ครั้งรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง ข้าฯ ให้ล่ำมบอกกับจันเกอกะเตาว่าจะขอไปเที่ยวซื้อของที่ตลาด องจันเกอกะเตา ข้าฯ เป็นทูตจะไปเที่ยวที่ตลาดนั้นไม่สมควร ญวนหาให้ ข้าฯ นายไพร่ไปเที่ยวแห่งใดไม่ ตัวไพร่จะซื้อกับข้าวของกิน ญวนก็ให้ซื้อที่ตลาดริมกงกวนหาพาไปไกลไม่

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๙)

เมื่อถึงเมืองเว้ คณะทูตเขมรพักอยู่ที่กงกวน และนำพระราชสาส์นขึ้นวางบนเตียงมีรูปเทียนจุดบูชา และขุนนางญวนชื่อองเวียนวายมาตรวจสอบความเรียบร้อยของพระราชสาส์นและแนะนำให้มีศุภอักษรแนบไปอีกฉบับหนึ่งถึงองเลโบเพื่อช่วยกราบทูลขอเข้าเฝ้า และแจ้งความนอกพระราชสาส์นเกี่ยวกับการทูลขอเจ้านายผู้หญิงคืนให้แก่องเวียนวายเพื่อดำเนินการต่อไป และในคำให้การทำให้ทราบว่าราชสำนักญวนส่งชุดแต่งกายมาให้คณะทูต พร้อมกับผู้ฝึกสอนให้คณะทูตเขมรกราบเจ้าเวียดนามเหมือนกับธรรมเนียมราชสำนักจีนที่มีการฝึกกราบทูลให้เคารพจักรพรรดิ ดังนี้

องเวียนวายบอกว่าของเจ้าเวียดนามพระราชทานมาให้สำหรับใส่เฝ้าสำหรับหนึ่ง นุ่งห่มอยู่กับกงกวนสำหรับหนึ่ง องเวียนวายให้ ข้าฯ นุ่งกางเกงใส่เสื้อโปกศิระชะ แล้วให้ข้าฯ กราบเจ้าเวียดนามตามอย่างญวน องเวียนวายก็กลับไปให้องโดยองกายอยู่หัด ข้าฯ ไว้กราบตามภาษาญวน ๓ วัน

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒)

ขั้นตอนการเข้าเฝ้าพระเจ้าเวียดนามนั้น ขุนนางญวนนำราชทูตเข้าไปในพระราชวังราชทูตคำนับแบบญวน ๕ ครั้ง แล้วถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ ดังข้อความต่อไปนี้

องเวียนวายพา ๆข้าฯ เดินเข้าไป ณ ประตูกำแพง แล้วให้ยืนอยู่นอกกำแพงห่าง เจ้าเวียดนามประมาณ ๕ วา ๖ วา ให้ ๆข้าฯ นั่งไหว้ตามภาษาญวน ๕ ครั้ง แล้วให้นั่งคุกเข่าลง องเวียนวายเอาหีบศุภอักษรส่งให้ ๆข้าฯ พระยาราชเดชถือชูไว้ครู่หนึ่ง องญวนที่เฝ้า เจ้าเวียดนามมารับหีบศุภอักษรไปจาก ๆข้าฯ เอาไปวางที่โต๊ะข้างหน้าเจ้าเวียดนาม โตะนั้น มีร่มกางปึกไว้ ๒ คัน แล้วเห็นญวนอีกคนหนึ่ง เดินมาหยิบเอาศุภอักษรที่เขียนเป็นตัวหนังสือ ญวนใส่ไว้ในหีบออกอ่านให้เจ้าเวียดนามฟัง อ่านหนังสือจบแล้ว เจ้าเวียดนามก็เสด็จขึ้นทามิรับสั่งประการใดไม่ องญวนทั้งปวงก็พากันออกมา

(จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒)

คำให้การของทูตที่กล่าวว่าเจ้าเวียดนามไม่มีรับสั่งประการใดสอดคล้องกับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ที่ระบุไว้ว่า “...เจ้าพนักงานได้พาขึ้นเฝ้าเจ้าเวียดนามครั้ง ๑ ก็ไม่ตรัสปราศรัยด้วยแต่สักคำ ๑...”<sup>๑๔๙</sup> ต่อมาพระเจ้าเวียดนามพระราชทานหนังสือตอบกลับ คณะทูตต้องคำนับอีก ๕ ครั้ง ล่ามชาวเวียดนามจึงอ่านเนื้อความแปลออกมาเป็นภาษาเขมรว่าพระเจ้าเวียดนามจะพระราชทานเจ้านายผู้หญิงกลับคืนเมืองเขมรต่อไป อีกทั้งยังพระราชทานของตอบแทนตามธรรมเนียมแด่นักองคค์ดวงและคณะราชทูต จากนั้นคณะทูตจึงเดินทางกลับยังเมืองอุดงคมีชัย

คำให้การของคณะราชทูตเขมรที่ไปเมืองเว้จึงสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในรูปแบบการเมืองสองฝ่ายฟ้าที่เขมรต้องพึ่งบารมีญวนและไทยหลังจากสิ้นสุดสงครามอาณานิคมสยามยุค และสะท้อนให้เห็นถึงระเบียบพิธีการรับราชทูตของราชสำนักญวนที่ได้รับอิทธิพลจากราชสำนักจีน

<sup>๑๔๙</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, ๑๒๖.

## บทที่ ๖

### สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

คำให้การ หมายถึง เอกสารของทางราชการที่จัดทำและเรียบเรียงขึ้นจากการสอบถามบุคคลต่างๆ ที่เป็นเชลยศึก ผู้ที่เดินทางไปสืบราชการทัพ หรือผู้ที่เดินทางไปยังต่างประเทศ ซึ่งได้รู้เห็นสิ่งต่างๆ ในบ้านเมืองอื่น รวมถึงการสอบถามข้อมูลที่ได้จากการให้ปากคำของโจทก์ จำเลย หรือพยานในกระบวนการยุติธรรม หรือในชั้นศาล ผู้วิจัยได้ศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เก็บรักษาและให้บริการอยู่ที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ จำนวนทั้งหมด ๗๓ รายการ สามารถจำแนกตามเนื้อหาได้ทั้งสิ้น ๖๕ เรื่อง และคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เก่าที่สุดในรัชสมัย คือ คำให้การผู้ถือหนังสือไปตรวจราชการที่เมืองนางรอง จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙) และคำให้การเรื่องท้ายสุดในรัชสมัยคือ คำให้การเกี่ยวกับเมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔) ผลการศึกษาวิเคราะห์ในประเด็นต่างๆ สรุปได้ดังนี้

#### รูปแบบอักษร อักษรวิธี รูปแบบการบันทึก

จากการศึกษาพบว่าเมื่อจำแนกตามวัสดุที่ใช้บันทึก จะมีคำให้การที่บันทึกด้วยสมุดไทย คำ ๖๗ รายการ และกระดาษเพล่า ๖ รายการ ส่วนรูปแบบอักษรที่บันทึกในคำให้การใช้อักษรไทยแบบรัตนโกสินทร์ตอนต้น พบว่ามี ๓ ลายมือ ได้แก่ ลายมือหวัด ลายมือหวัดแกมบรรจง และลายมือบรรจง ซึ่งลายมือที่พบส่วนใหญ่คือลายมือหวัด และหวัดแกมบรรจง เนื่องจากผู้จดบันทึกต้องจดถ้อยคำต่างๆ ให้รวดเร็วทันกับการซักถาม และให้รวดเร็วทันเวลา ส่วนลายมือบรรจงพบในคำให้การที่มีการคัดลอกเนื้อความคำให้การขึ้นกราบบังคมทูลเพื่อทรงวินิจฉัยในงานราชการ

สำหรับรูปแบบการบันทึก จากการศึกษาพบว่าคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรูปแบบการบันทึกแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ

๑. ส่วนนำ มีรูปแบบการบันทึก ๒ ลักษณะคือ ขึ้นต้นด้วยการบอกรายละเอียดของการจัดทำคำให้การ และขึ้นต้นด้วยการบอกชื่อผู้ให้การ จาก ๒ ลักษณะดังกล่าวทำให้ทราบถึงองค์ประกอบของการจัดทำคำให้การที่มีการบันทึกไว้ในส่วนนำ ได้แก่ วันที่ เดือนตามระบบจันทรคติ และปีจุลศักราช ผู้ควบคุมผู้ให้การ ผู้ส่งคำให้การ ผู้ออกคำสั่งให้ซักถาม ผู้ซักถาม ผู้เรียบเรียง ล่ามสถานที่ และผู้ให้การ ซึ่งผู้ให้การคนเดียวใช้สรรพนามแทนตัวเองว่า “ข้าฯ” หรือ “ข้าพเจ้า” แล้วต่อด้วยข้อความว่า “ให้การว่า” หรือ “ขอให้การว่า” ในกรณีที่ผู้ให้การมีหลายคนมีการระบุชื่อผู้ให้การ

จากนั้นจึงระบุข้อความ “ให้การต้องค้ำหน้า” ตามหลังเพื่อให้เห็นว่าผู้ให้การทั้งหมดให้การสอดคล้องกัน

๒. ส่วนเนื้อหา มีการบันทึกภูมิหลังของผู้ให้การ สาเหตุของการให้การ ในส่วนเนื้อหาจะมีการลำดับเนื้อหาตามวันที่ หรือลำดับตามเวลาโดยใช้คำบอกเวลาตามโมงยามต่างๆ เช่น เพลาเย็น เพลารุ่งเช้า เป็นต้น ผู้ให้การใช้สรรพนามแทนตนเองว่า “ข้าฯ” หรือ “ข้าพเจ้า” ถ้ากล่าวถึงบุคคลในฝ่ายตรงข้ามจะใช้สรรพนามนำหน้าว่า “อ้าย” ส่วนการใช้คำปฏิเสธของผู้ให้การในกรณีที่ต้องข้อยกถามของเจ้าหน้าที่ไม่ได้จะใช้คำว่า “ข้าฯ ไม่ทราบ” หรือใช้รูปประโยคปฏิเสธว่า “หา...ไม่” และถ้ามีการซักถามเพิ่มเติม นอกเหนือจากข้อมูลที่ผู้ให้การบอกไปหมดแล้ว เจ้าหน้าที่จะบันทึกว่า “เมื่อข้าฯ อยู่” หรือ “แลเมื่อ ข้าฯ อยู่” ตามด้วยชื่อเมืองที่เคยอยู่หรือเดินทางไปพร้อมกับบอกเล่าเหตุการณ์เพิ่มเติม

๓. ส่วนท้ายเรื่อง มีการใช้ข้อความลงท้ายเพื่อจบคำให้การ ได้แก่ การใช้ข้อความลงท้ายเพื่อแสดงการสิ้นสุดเนื้อความ เช่น “สิ้นคำให้การ ข้าฯ แต่เท่านั้น” “ข้าฯ สืบความได้แต่เท่านั้น” เป็นต้น และการใช้ข้อความลงท้ายเพื่อแสดงการยืนยันความจริง เช่น “เป็นความจริงความจริง ข้าฯ แต่เท่านั้น” เป็นต้น อีกทั้งในคำให้การบางฉบับมีการบันทึกข้อความเพิ่มเติมในตอนท้าย แสดงให้เห็นถึงกระบวนการทำงานของการจัดทำคำให้การ ได้แก่ การบีบบังคับให้สารภาพ การจัดส่งคำให้การ การกลับคำของผู้ให้การ และการอ่านทวนคำให้การ

### เนื้อหาในคำให้การ

เนื้อหาในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการศึกษาต้นฉบับคำให้การทั้ง ๖๕ เรื่อง (ต้นฉบับ ๗๓ รายการ) พบว่ามีเนื้อหาทั้งหมด ๔ ประเภท คือ

๑. คำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม พบมากที่สุดถึง ๔๕ เรื่อง เป็นคำให้การที่ราชการจัดทำขึ้นโดยการสอบถามจากเชลย หรือบุคคลที่จับได้ในศึกสงคราม ลักษณะเนื้อหากล่าวถึงการบอกรายละเอียดเกี่ยวกับการศึกสงคราม การจัดเตรียมกองทัพ เส้นทางการเดินทาง ลักษณะผู้นำฝ่ายตรงข้าม เหตุการณ์และวิถีชีวิตในบ้านเมืองอื่น

๒. คำให้การในกระบวนการยุติธรรม มีจำนวน ๑๔ เรื่อง เป็นคำให้การที่จดบันทึกในกระบวนการยุติธรรมโดยบันทึกถ้อยคำที่พยานเบิกความในคดีหรือข้อความที่จำเลยให้การแก้ฟ้องโจทก์ จากเนื้อหาที่พบในคำให้การสามารถแบ่งลักษณะของคดีความได้ ๖ ลักษณะ คือ คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับไพร่ในสังกัด คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับการทำคุณไสย คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับทรัพย์สินเงินทอง คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับอาญาแผ่นดิน คำให้การในคดีที่เกี่ยวกับเรื่องชู้สาว และคำให้การในคดีระหว่างประเทศ

๓. คำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังประเทศอื่น คือ คำให้การที่ราชทูต พ่อค้าที่ได้เดินทางไปยังบ้านเมืองอื่น ได้รู้เห็นสภาพบ้านเมือง ข้าราชการและธรรมเนียมต่างๆ ได้มาให้การไว้ และทางราชการได้จัดบันทึกข้อมูลเหล่านี้ไว้เป็นหลักฐาน จากการศึกษาพบว่ามีจำนวน ๕ เรื่อง เนื้อหาของคำให้การประเภทนี้จะกล่าวถึงรายละเอียดการเดินทาง ธรรมเนียมการทูต การเจรจาทางการค้า เหตุการณ์ในบ้านเมืองที่ไป ลักษณะบ้านเมืองและวิถีชีวิต

๔. คำให้การประเภทอื่นๆ เป็นคำให้การที่ไม่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับคำให้การในสามประเภทแรก แต่เป็นคำให้การที่เป็นลักษณะจดหมายเหตุที่มีการสอบถามถึงเรื่องราวขนบธรรมเนียม ประเพณี หรือที่มาของสิ่งต่างๆ จากการศึกษาพบเพียง ๑ ฉบับ คือ สำเนาคำให้การนายน้อยปินตาว่าด้วยเรื่องวงศ์สกุลที่เป็นพระยาเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) กล่าวถึงชื่อเจ้านายในเมืองเชียงใหม่และลำพูน

### ภาพสะท้อนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ สภาพสังคมและวัฒนธรรม

จากการศึกษาพบว่าภาพสะท้อนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ สภาพสังคมและวัฒนธรรม จากคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีดังนี้

#### เหตุการณ์ประวัติศาสตร์

จากการศึกษาพบว่า ในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการกล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญทั้งภายในและภายนอกพระราชอาณาจักร ผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูลจากคำให้การร่วมกับหลักฐานประเภทพระราชพงศาวดาร เช่น พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์ ฯลฯ จากการศึกษาพบว่าข้อมูลของผู้ให้การ ให้รายละเอียดในแต่ละเหตุการณ์มากกว่าเอกสารประเภทพระราชพงศาวดาร ซึ่งมุ่งเน้นการบันทึกเหตุการณ์โดยภาพรวม สำหรับเหตุการณ์ทั้งหมดมีดังนี้

๑. เหตุการณ์ศึกเจ้าอนุวงศ์ พบว่ามีภาพสะท้อนจากคำให้การในหลายประเด็น ได้แก่ การกวาดต้อนผู้คนไปเมืองเวียงจันทน์ของกองทัพเจ้าราชวงศ์ ซึ่งคำให้การระบุว่าเกณฑ์คนที่บ้าน พันพร้าว อ้างเหตุผลว่ายกทัพลงมาช่วยการพระบรมศพที่กรุงเทพฯ และคำให้การยังสะท้อนให้เห็นว่าการกวาดต้อนในครั้งนั้นมีปฏิกิริยาจากชาวเมือง ได้แก่ การหลบหนีในกรณีของเมืองนครราชสีมา ยินยอมในกรณีเมืองสระบุรี เมืองสีมูม และไม่ยินยอมในกรณีของเมืองหล่ม นอกจากนี้ยังให้ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการศึกที่เมืองนครราชสีมา ซึ่งเน้นไปที่บทบาทของพระยาตากบัตร์ พระยาปลัด และกรมการเมืองในการนำทัพต้านศึกเจ้าอนุวงศ์ และให้ข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับเจ้าพระยานครราชสีมาที่หนีไปอยู่เมืองสวายจิกระหว่างเกิดศึกเจ้าอนุวงศ์ และคิดที่จะไปพระตะบองก่อนหนีมากรุงเทพฯ ตลอดจนให้ภาพสะท้อนเกี่ยวกับยุทธศาสตร์สำคัญในสงคราม คือค่ายเมืองหนองบัวลำภู ซึ่งเจ้าอนุวงศ์ใช้รับศึกกรุงเทพฯ มีกำลังป้องกันอย่างแน่นหนา ก่อนที่ทัพกรุงเทพฯ จะมาโจมตี

๒. เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับลาวพวน เนื้อหาในคำให้การสะท้อนให้เห็นถึงเหตุการณ์สมัยเจ้าชมพู คำให้การกล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างเชียงขวางและเวียงจันทน์ และเหตุการณ์ในสมัยเจ้าน้อยและเจ้าสาร ซึ่งช่วงนั้นญวนปกครองดินแดนเชียงขวาง เนื้อหาจากคำให้การสะท้อนให้เห็นว่าญวนแบ่งเขตการปกครองเชียงขวางเป็น ๘ เขต ตั้งขุนนางตำแหน่งองตี่เวียนปกครองแต่ละเขต และเรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองเหล่านี้อย่างหนัก ทำให้เจ้าสารต้องหนีมาพึ่งอำนาจไทย

๓. เหตุการณ์สงครามกับญวนและเขมร พบว่ามีภาพสะท้อนทั้งหมด ๘ เหตุการณ์คือ ๑. เหตุการณ์ตอนนักกองค้แก้วสวามีภักดีไทย พ.ศ. ๒๓๗๒ เนื่องจากนักกองค้แก้วต้องการกำจัดอิทธิพลญวนออกจากแผ่นดินเขมร ๒. เหตุการณ์ตอนสมเด็จพระอุทัยราชาสวรรคต พ.ศ. ๒๓๗๗ สะท้อนให้เห็นว่าญวนพยายามใช้กรณีสวรรคตกำจัดขุนนางเขมรเพื่อผนวกเอาดินแดน โดยเตรียมจะลงโทษขุนนางเขมร และให้เชิญพระบรมศพไปทำการพระเมรุที่เมืองเว้ แต่ขุนนางเขมรคัดค้านไว้ได้ ๓. เหตุการณ์ตอนลงโทษนักกองค้แป้น พ.ศ. ๒๓๘๓ เนื่องจากนักกองค้แป้นคิดจะมาพึ่งไทยแต่ญวนจับได้จึงลงโทษ ภาพสะท้อนจากคำให้การทำให้เห็นถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นคือชาวเขมรพากันต่อต้านทัพญวนในเมืองต่างๆ ได้แก่ เมืองพนมเปญ เมืองท่ากะพงหลวง เมืองลาดปะเอีย เมืองกะพงฉนัง และเมืองบริบูรณ ๔. เหตุการณ์ตอนขุนนางเขมรกบฏ พ.ศ. ๒๓๘๘ สะท้อนให้เห็นว่าขุนนางเขมร ๒๒ คนคบคิดกันไล่กองทัพไทยออกจากเขมร จึงไปติดต่อกับญวนช่วยเหลือโดยให้ส่งเจ้านายผู้หญิงคืนพร้อมกับยกกองทัพมาช่วย แต่แผนการล้มเหลวเนื่องจากนักกองค้ด้วงทราบเรื่องทั้งหมด ๕. เหตุการณ์ตอนเขมรทูลขอเจ้านายผู้หญิงคืนจากเวียดนาม พ.ศ. ๒๓๙๐ เป็นเหตุการณ์ที่นักกองค้ด้วงส่งคณะราชทูตไปทูลขอเจ้านายผู้หญิงทั้ง ๓ พระองค์กลับคืนเขมร สะท้อนให้เห็นว่าเขมรยอมอ่อนน้อมเป็นรัฐบริวารของญวน ดังจะเห็นได้จากการกล่าวยกย่องกษัตริย์ญวนว่า "เสด็จเทวดา" ๖. สภาพสังคมเขมรตอนญวนเข้าปกครอง ซึ่งญวนตั้งผู้สำเร็จราชการมาปกครองเขมร บังคับให้แต่งกายและใช้ภาษาญวนเป็นภาษาราชการ ให้ชาวญวนมาตั้งถิ่นฐานค้าขายในพนมเปญ ๗. เหตุการณ์ตอนกลุ่มหัวเมืองจำปาศักดิ์หนีญวนมาพึ่งไทย พ.ศ. ๒๓๘๖ คำให้การสะท้อนให้เห็นว่าญวนพยายามผนวกดินแดนจำปาศักดิ์ แต่ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากเก็บส่วยมากเกินไป ประกอบกับเสบียงอาหารที่ไม่พอแจกจ่าย ทำให้หัวเมืองเหล่านี้ต้องหนีมาพึ่งไทย และ ๘. เหตุการณ์ตอนผลัดแผ่นดินญวนในช่วงรัชสมัยพระเจ้ามินมวง พระเจ้าเทียวตรี และพระเจ้าตือตัก เนื้อหาจากคำให้การสะท้อนให้เห็นว่าทางไทยมีการติดตามข่าวสารหรือส่งคนไปสืบราชการในช่วงที่ญวนเปลี่ยนแผ่นดิน

๔. เหตุการณ์ในหัวเมืองมลายู จากการศึกษาพบว่าเนื้อหาในคำให้การสะท้อนให้เห็นถึงเหตุการณ์ความขัดแย้งในหัวเมืองมลายู ได้แก่ เมืองไทรบุรี กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนตนกูมัสฮัดยกทัพปล้นเมืองไทรบุรี ชาวเมืองให้ความร่วมมือกับฝ่ายกบฏเนื่องจากเจ้าเมืองไทรบุรีเก็บภาษีอย่างหนัก ส่วนเมืองกลันตัน กล่าวถึงเหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างตนกูปะสาบกับพระยากลันตัน ซึ่งคำให้การระบุว่าขัดแย้งกันเนื่องจากตนกูปะสาน้อยใจที่ไม่ได้รับยศตำแหน่งจึงไม่ยอมให้ความร่วมมือกับ

พระยากันตัน และเมืองตรังกานู กล่าวถึงตนกูมาเจ้าเมืองตรังกานูสู้รบกับตนกูโอะอิตำและตนกูมูหะหมัดซึ่งต้องการเป็นเจ้าเมืองตรังกานู

๕. เหตุการณ์ในดินแดนทางด้านเหนือ จากการศึกษาพบว่า มี ๓ เหตุการณ์ คือ ๑. ข้าราชการเมืองยางแดง สะท้อนให้เห็นถึงการส่งคนของไทยไปสืบข่าวศึกในดินแดนเกาะตำเลิม หรือการสอบถามจากขุนนางในล้านนาเพื่อประเมินสถานการณ์ ๒. การตั้งเมืองเชียงราย พ.ศ. ๒๓๘๖ สะท้อนให้เห็นถึงการตั้งเมืองเชียงรายเพื่อใช้เป็นฐานที่มั่นในการตีเมืองเชียงตุง และ ๓. เหตุการณ์ในสิบสองปันนา สะท้อนให้เห็นถึงความขัดแย้งในหมู่เจ้านายเชียงรุ่ง ที่อ้างอำนาจจากจีนและพม่าเพื่อรองรับสถานะของแต่ละฝ่าย ทำให้เกิดการสู้รบ และมีเจ้านายส่วนหนึ่งอพยพมาพึ่งอำนาจ

๖. เหตุการณ์จีนตัวเอี้ยก่อจลาจล ภาพสะท้อนของเหตุการณ์ดังกล่าวพบในคำให้การ ๕ ฉบับในเอกสารหมวด จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) ทำให้เห็นภาพสะท้อนเกี่ยวกับสาเหตุสำคัญที่ทำให้จีนเมืองฉะเชิงเทราก่อเหตุจลาจล เนื่องจากกรมการเมืองตัดสินคดีไม่ยุติธรรม ชาวจีนในเมืองจึงรวมตัวก่อการจลาจล เข้าปล้นเมืองฉะเชิงเทรา ต่อมาเจ้าพระยาพระคลังยกทัพมาปราบปรามและจับผู้ก่อการไปลงโทษ

๗. การล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก พบว่ามี ๔ เหตุการณ์ คือ เหตุการณ์ช่วงอังกฤษปกครองเมืองเกาะตำเลิมหลังจากพม่าแพ้สงคราม พ.ศ. ๒๓๖๘ เหตุการณ์สงครามฝิ่น พ.ศ. ๒๓๘๕ เหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสกับเวียดนามในช่วงรัชกาลพระเจ้ามินม่างถึงพระเจ้าตื้อดัก และเหตุการณ์ฮอลันดาทำสงครามกับบาห์ลี พ.ศ. ๒๓๘๙

## สภาพสังคม

ภาพสะท้อนจากคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เห็นถึงสภาพสังคมสมัยนั้นในด้านต่างๆ คือ

๑. ชั้นในสังคม มีการกล่าวถึงกลุ่มเจ้านายที่สำคัญคือกรมหลวงรักษารวมเรศ ในบทบาททางการศาล และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ในบทบาทของการชุบเลี้ยงกลุ่มชาวนา ส่วนอีกกลุ่มคือกลุ่มขุนนางได้แก่ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) และกลุ่มขุนนางที่ทำหน้าที่เป็นล่าม ซึ่งคำให้การที่มีการจับเชลยศึกชาวต่างชาติมักจะระบุชื่อล่ามแปลภาษาไว้ เช่น หลวงโคชาอิต ล่ามภาษามลายู พระยาตรีตามโนรมย์ ล่ามกษัตริย์เขมร เป็นต้น กลุ่มต่อมาคือไพร่ ซึ่งคำให้การสะท้อนให้เห็นถึงการเกณฑ์ไพร่ไปทำแรงงาน และการสีกแปลงไพร่สมไปเป็นไพร่หลวง และกลุ่มสุดท้ายคือกลุ่มทาส พบในคำให้การฉบับเดียวคือสำเนาคำให้การนายแสงทำซึกกับอำแดงมุก จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) กล่าวถึงนายแสงเคยเป็นทาสของหลวงเจริญสมบัติมาก่อน

๒. การปกครอง เนื้อหาจากคำให้การสะท้อนให้เห็นถึงการปกครองส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และการปกครองในหัวเมืองประเทศราช โดยการปกครองส่วนกลางสะท้อนให้เห็นถึงการปกครองของกรมมหาดไทย ซึ่งมีเจ้าคุณพระยาราชสุภาวดีเป็นผู้สำเร็จราชการแทนเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่ไปราชการทัพเมืองเขมร ส่วนการปกครองส่วนภูมิภาคสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของกรมการเมืองต่างๆ และการปกครองหัวเมืองประเทศราชสะท้อนให้เห็นถึงระบบการปกครองของอาณาจักรต่างๆ ได้แก่ เวียงจันทน์ เขมร หัวเมืองมลายู และล้านนา

๓. เศรษฐกิจ เนื้อหาจากคำให้การสะท้อนให้เห็นถึงการทำเกษตรกรรมเพื่อการค้า คือ การผลิตน้ำตาลในหมู่ชาวจีนที่เมืองฉะเชิงเทรา การปลูกพริกไทยที่เมืองจันทบุรี และการค้าสำเภาในประเทศและนอกประเทศ ซึ่งดำเนินกิจการโดยชาวจีน อีกทั้งยังพบว่ามีภาพสะท้อนจากคำให้การเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญในสมัยนั้นคือ การทำป่าไม้ที่เมืองตาก ซึ่งมีชาวมอญและพม่ามาทำสัมปทานตัดไม้ มีการเสียเงินค่าต่อไม้ให้แก่เจ้าเมือง และการแหล่งทองคำที่เมืองเพชรบูรณ์และพิษณุโลก ซึ่งปรากฏในคำให้การว่ามีการยกยอกไม่ยอมส่งทองคำให้แก่ราชสำนักที่กรุงเทพฯ

๔. ทศนคติของไทยที่มีต่อเพื่อนบ้าน เนื้อหาในคำให้การสะท้อนให้เห็นว่าไทยยังมีทศนคติที่มองว่าตนเหนือกว่าอาณาจักรข้างเคียง ดังจะเห็นได้จากการกล่าวถึงพม่าว่าเป็นศัตรูไม่มีความน่าเชื่อถือ การบอกกับเขมรว่าเจ้านวงศ์ป่วยตายเอง หรือญวนยอมแพ้ต่อสยามในศึกอานาม-สยามยุทธ เป็นต้น

## วัฒนธรรม

จากการศึกษาพบว่าภาพสะท้อนด้านวัฒนธรรมในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่

๑. วัฒนธรรมการกินหมาก เนื้อหาในคำให้การสะท้อนให้เห็นว่าหมากเป็นที่นิยมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังจะเห็นได้จากการกล่าวถึงหมากในรายการสินค้า หรือรายการเสบียงอาหาร การใช้หมากในการรับรอง การใช้หมากแสดงความรักต่อกันระหว่างหนุ่มสาว อีกทั้งยังสะท้อนออกมาในรูปแบบเครื่องยศหรือภาชนะใส่หมาก

๒. ศิลปะการแสดง จากการศึกษพบว่าในคำให้การจีนก็เรื่องราวบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลี่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เจ้าเมืองกาล่งกงจัดการแสดงมาต้อนรับจีนก็๊ก และมีการสอบถามถึงศิลปะการแสดงของไทย จีนก็๊กได้ให้การเกี่ยวกับศิลปะการแสดงพื้นเมืองของบาหลี่ คือ การแสดงว้ายัง และระบำผึ้ง และบอกเล่าศิลปะการแสดงของไทยคือ โขน ฟุ่ หลวง ละคร และหนังใหญ่ ทำให้เห็นภาพสะท้อนของศิลปะการแสดงต่างๆ ทั้งรายละเอียดเกี่ยวกับผู้แสดง เครื่องแต่งกาย เครื่องดนตรีที่ใช้ เรื่องที่ใช้แสดง และอุปกรณ์ประกอบการแสดง



๓. ความเชื่อ เนื้อหาในคำให้การสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อในด้านต่างๆ คือ ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ ได้แก่ การทำตะกรุดและพิสมร ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ การไหว้ผีบรรพบุรุษของชาวมอญในพิธีแต่งงาน และความเชื่อเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติ ได้แก่ ลางบอกเหตุเกี่ยวกับแผ่นดินไหวในเมืองเวียงจันทน์ก่อนที่จะยกทัพ

๔. พิธีกรรม เนื้อหาในคำให้การสะท้อนให้เห็นถึงพิธีกรรมพื้นเมืองของชาวบาทลี ได้แก่ การแต่งงาน และการทำศพ พบในคำให้การจกเรื่องบรรพบุรุษสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาทลี จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) ตลอดจนพิธีการสาบานของกลุ่มอั้งยี่ พบในสำเนาคำให้การจีนโป้วว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทร่ากำเร็บ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) สะท้อนให้เห็นถึงการนำพิธีสาบานมาใช้เพื่อสร้างความเป็นหนึ่งเดียวของกลุ่มจีนตัวเฮี้ยเมืองฉะเชิงเทร่า

๕. พิธีการ จากการศึกษาพบว่าในคำให้การของคณะราชทูตที่เดินทางไปราชสำนักกรุงปักกิ่ง พ.ศ. ๒๓๘๖ และราชสำนักเมืองเว้ พ.ศ. ๒๓๙๐ สะท้อนให้เห็นถึงพิธีการทูตในประเด็นต่างๆ ได้แก่ การติดต่อระหว่างอาณาจักร การรับรอง การต้อนรับทูต การเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ และข้อห้ามขนบธรรมเนียมต่างๆ

### อภิปรายผล

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเอกสารที่ทรงคุณค่าในด้านต้นฉบับตัวเขียน จากการศึกษาวิเคราะห์พบว่าลายมือที่ปรากฏมี ๓ ลายมือ คือ ลายมือหวัด ลายมือหวัดแกมบรรจง และลายมือบรรจง สอดคล้องกับข้อสรุปในงานวิจัยของอรุณี อัตตนาถวงษ์ (๒๕๔๙) ซึ่งเสนอไว้ในงานวิจัยเรื่องการศึกษาวิเคราะห์หนังสือประทับตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนรูปแบบตัวอักษรนั้นเป็นอักษรรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยรัชกาลที่ ๓ สอดคล้องกับข้อมูลในงานวิจัยเรื่องอักษรวิจิไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นของอภิวัน เชื้อไทย (๒๕๒๖) เนื่องจากเป็นเอกสารที่อยู่ในสมัยเดียวกัน และเป็นหนังสือราชการเหมือนกัน

อย่างไรก็ตามคำให้การมีลักษณะเด่นที่เห็นได้ชัดคือ คำให้การไม่เป็นเอกสารที่มีการประทับตรา เนื่องจากคำให้การมุ่งเน้นการบันทึกเรื่องราวจากเคลย ผู้ต้องหา หรือบันทึกข้อมูลจากผู้มีประสบการณ์ ไม่ได้มีลักษณะเป็นคำสั่ง หรือกฎหมาย ดังเช่น ศกอักษร ใบบอก หรือท้องตราต่างๆ ลักษณะเด่นต่อมาคือรูปแบบการบันทึก ที่มีประกอบไปด้วย ๓ ส่วนคือ ส่วนนำที่ระบุอย่างชัดเจนเกี่ยวกับกระบวนการจัดทำคำให้การ นับตั้งแต่วันที่ซักถาม ชื่อขุนนางหรือเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง สถานที่ และผู้ให้การ ลักษณะเฉพาะของส่วนนำคือจะมีการระบุชื่อผู้ให้การแล้วตามด้วยข้อความที่ว่า “ให้การว่า” หรือ “ขอให้การว่า” ซึ่งเป็นข้อความที่แสดงว่าเอกสารนี้คือคำให้การ ส่วนต่อมาคือส่วนของเนื้อหาที่มีการกล่าวถึงภูมิหลังผู้ให้การ และลำดับเนื้อหาตามเวลาที่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นลักษณะของเอกสารทางประวัติศาสตร์ และในส่วนลงท้ายของคำให้การ ก็จะมีการใช้รูปแบบข้อความลงท้ายที่

ยืนยันการสิ้นสุดเนื้อความ หรือยืนยันความจริง ดังเช่น ข้อความว่า “...สิ้นคำให้การของข้าพเจ้าแต่เพียงเท่านี้...” หรือ “...เป็นความสัจความจริง ข้าแต่ท่านี้” ลักษณะดังกล่าวถือได้ว่าเป็นรูปแบบข้อความเฉพาะของเอกสารประเภทคำให้การอย่างแท้จริง

ด้านเนื้อหานั้นพบว่าลักษณะของคำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม และคำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังประเทศอื่น แสดงให้เห็นถึงหลักพิชัยสงครามอย่างหนึ่งที่ผู้นำจะต้องรู้เกี่ยวกับกลศึก การเตรียมกองทัพ จำนวนไพร่พล ศาสดารู้อต่างๆ หรือการตกแต่งค่ายคูประตูหอรบ ตลอดจนเหตุการณ์ในบ้านเมืองของฝ่ายตรงข้ามหรือในประเทศต่างๆ จึงมีการจับเชลยศึก หรือส่งคนไปสืบราชการรวมทั้งเรียกพ่อค้า หรือราชทูตที่ไปประเทศต่างๆ มาให้การเพื่อนำข้อมูลที่ได้ไปใช้ในการจัดการบริหารราชการต่อไป กล่าวได้ว่าเรื่องที่ให้การและจดบันทึกไว้ถือเป็นข้อราชการลับอย่างหนึ่ง

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ทรงคุณค่า เนื่องจากเป็นจดหมายเหตุประเภทหนึ่งที่มีการลำดับวันที่และเวลาของผู้ให้การ มีการบันทึกเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ จากการศึกษาพบว่าข้อมูลซึ่งเป็นประเด็นที่น่าสนใจในหลายเหตุการณ์ เช่น คำให้การที่เกี่ยวกับเมืองพวน มีการระบุชื่อแม่ทัพจากกรุงเทพฯ คือจมื่นเสมอใจราช เป็นผู้ยกทัพไปช่วยเจ้าหน่นทเสนแห่งเวียงจันทน์รบเมืองพวน ซึ่งไม่ระบุในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ หรือคำให้การที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ขุนนางเขมรก่อการกบฏ พ.ศ. ๒๓๘๘ ทำให้ทราบถึงชื่อขุนนางผู้ก่อการทั้งหมดรวม ๒๒ คน ต่างจากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ที่ระบุชื่อไว้ ๑๑ คน เหตุที่คำให้การให้รายละเอียดไว้เช่นนี้ เนื่องจากผู้ให้การเป็นบุคคลที่อยู่ร่วมกับเหตุการณ์นั้นๆ จึงสามารถอธิบายเหตุการณ์ได้อย่างละเอียด ต่างจากพระราชพงศาวดารที่มุ่งเน้นการบันทึกเหตุการณ์ทั้งหมดในภาพรวม

คำให้การที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่างๆ เช่น คำให้การที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก ทำให้เห็นถึงรายละเอียดของเหตุการณ์ต่างๆ คือ อังกฤษปกครองเมืองเมาะดำเลิม สงครามฝิ่นระหว่างอังกฤษกับจีน ความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสกับญวน และสงครามฮอลันดากับบาห์ลี ทำให้ทราบว่าชนชั้นปกครองของไทยในขณะนั้นรับรู้เกี่ยวกับอิทธิพลของชาติตะวันตกจากปากคำของผู้ให้การถึง ๔ เหตุการณ์ และอาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริสก่อนเสด็จสวรรคตว่าให้ระงับภัยจากชาติตะวันตก

เหตุการณ์ในคำให้การบางฉบับยังมีลักษณะที่สอดคล้องและสนับสนุนกับข้อมูลในพระราชพงศาวดาร เช่น คำให้การที่เกี่ยวกับเหตุการณ์กบฏเมืองไทรบุรี พ.ศ. ๒๓๘๑ กล่าวไว้ว่าชาวเมืองไม่ชอบใจพระยาอภัยธิเบศร์ (แสง) เจ้าเมืองไทรบุรี เนื่องจากเก็บภาษีมากเกินไป ข้อมูลดังกล่าวช่วยเพิ่มเติมพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ที่กล่าวไว้เพียงว่าชาวเมืองไม่ชอบใจเจ้าเมืองไทรบุรี เนื่องจากเป็นคนไทยมิได้มีเชื้อสายสุลต่านมาแต่เดิม ในขณะเดียวกันยังพบว่าคำให้การบาง

ฉบับมีข้อมูลขัดแย้งกับพระราชพงศาวดาร เช่น คำให้การที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ศึกเจ้าอนุวงศ์ ในส่วนที่กล่าวถึงวีรกรรมของชาวเมืองนครราชสีมา ผู้ให้การไม่ได้กล่าวนามคุณหญิงโมโดยตรง ดังที่พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ระบุไว้ แต่เนื้อหาในคำให้การให้ความสำคัญกับบทบาทของพระยาปลัด พระยายกกระบัตร และกรมการเมือง ในการนำครีวชาวเมืองนครราชสีมาเข้าสู่ คำว่า “ครีว” ที่ปรากฏในคำให้การมีความหมายรวมถึงชาย หญิง เด็กและคนชรา คือบุคคลทุกคนในครอบครัวที่ถูกกวาดต้อนมาทั้งหมด แสดงให้เห็นว่าคุณหญิงโมผู้เป็นภริยาของพระยาปลัดจะต้องถูกกวาดต้อนมาในกลุ่มครีวเหล่านี้และได้รวมกันต่อสู้ทัพเจ้าอนุวงศ์ และเมื่อตรวจสอบพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ พบว่าคุณหญิงโมทำหน้าที่เป็นทัพหนุน<sup>๑</sup> สันนิษฐานว่าผู้ให้การน่าจะให้ความสำคัญกับกลุ่มกรมการเมืองนครราชสีมาซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้นำทัพซึ่งโดดเด่นกว่าคุณหญิงโมที่ทำหน้าที่เป็นเพียงทัพหนุน อีกทั้งเมื่อพิจารณาจากช่วงระยะเวลาของเอกสารจะพบว่าพระราชพงศาวดารฉบับนี้เรียบเรียงขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเหตุการณ์ศึกเจ้าอนุวงศ์สิ้นสุดลง มีการยกย่องและสถาปนาคุณหญิงโมเป็นท้าวสุรนารี จึงได้ขอสันนิษฐานอีกประการหนึ่งว่าเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งเป็นผู้เรียบเรียงอาจจะต้องการยกย่องวีรกรรมคุณหญิงโมให้เป็นที่รู้จักแพร่หลายจึงให้ความสำคัญในพระราชพงศาวดาร อย่างไรก็ตามประเด็นดังกล่าวต้องมีการศึกษาร่วมกับเอกสารประเภทอื่น เช่น ใบบอก ศุภอักษร เพื่อให้ได้ข้อเท็จจริงที่กระจ่างต่อไป

นอกจากนี้ยังพบว่าคำให้การที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ปลัดแผ่นดินในเมืองญวน มีการกล่าวถึงกษัตริย์ที่ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าเทียวตรี ๓ พระองค์ คือ เจ้าหุงยาม ดึกเตียงซัน และเจ้าเหาดึก ซึ่งเจ้าหุงยามใช้ชื่อปรีชศกเมื่อครองราชย์ว่าตือตึก ต่อมาตึกเตียงซันลอบปลงพระชนม์แล้วขึ้นครองราชย์แทน แต่ขุนนางไม่ยอมรับจึงเสวยยาพิษฆ่าตัวตาย ขุนนางจึงทูลเชิญเจ้าเหาดึกขึ้นครองราชย์ต่อมาและใช้ชื่อปรีชศกแบบเดียวกัน คือ ตือตึก ข้อมูลดังกล่าวนี้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ และพงศาวดารญวน ฉบับนายหยองแปล กล่าวเพียงว่ากษัตริย์ผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าเทียวตรีคือพระเจ้าตือตึก ไม่มีการกล่าวถึงตึกเตียงซันลอบปลงพระชนม์แต่อย่างใด สันนิษฐานว่าพงศาวดารทั้ง ๒ ฉบับอาจจะมีความเข้าใจคลาดเคลื่อนในลำดับกษัตริย์ จึงกล่าวรวมเป็นพระองค์เดียวตามชื่อปรีชศกที่ใช้

สำหรับการศึกษาในด้านภาพสะท้อนสภาพสังคม พบประเด็นที่น่าสนใจจากคำให้การที่กล่าวถึงบทบาทของเจ้านายพระองค์หนึ่ง คือ กรมหลวงรักษรณเรศ ข้อมูลจากคำให้การระบุว่าพระองค์เป็นผู้จ่ายเบี้ยหวัดให้กับข้าราชการอาลักษณ์ ซึ่งจะต้องมารับที่วังของพระองค์ อีกทั้งที่วังยังมีศาลไว้ชำระความในคดีต่างๆ และมีผู้มาฝากตัวเป็นไพร่ในสังกัด ข้อมูลดังกล่าวนี้ยืนยันและสอดคล้อง

<sup>๑</sup> เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๗), ๑๗.

กับพระอธิบายในสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ว่ากรมหลวงรักษารณเรศ “...มีอำนาจราชศักดิ์มาก...” ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เพราะ “...ได้ว่ากรมวัง อันว่ากล่าวบังคับบัญชาทางโรงเรียน อาจให้คุณให้โทษแก่ผู้อื่นที่ชอบหรือชังได้โดยทางศาล คนจึงพากันกลัวเกรงมาก...”<sup>๒</sup>

ส่วนประเด็นที่น่าสนใจในด้านวัฒนธรรมพบว่าคำให้การที่กล่าวถึงราชทูตไทยไปกรุงปักกิ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๖ ราชทูตบรรยายสภาพกรุงปักกิ่งไว้อย่างละเอียด เช่น ลักษณะเมืองพระราชวัง พระที่นั่งต่างๆ ตลาดย่านการค้า ฯลฯ รวมทั้งกล่าวถึงธรรมเนียมการเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นที่เห็นได้ชัดเจนเป็นอย่างยิ่งคือการปฏิบัติต่อพระราชสาส์นในฐานะตัวแทนพระมหากษัตริย์ที่จะต้องมีการแห่แหน และเก็บรักษาไว้ในสถานที่อันสมควร และมีการแสดงความเคารพต่อพระราชสาส์น เช่น การถวายบังคม หรือการคำนับ การจตุรปูบูชา การประโคมดนตรี เป็นต้น ความน่าสนใจของคำให้การดังกล่าวยังเป็นหลักฐานที่กล่าวถึงบรรยากาศของการ “จิ้มก้อง” หรือการถวายบรรณาการให้กับจีนในช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเป็นเอกสารที่ช่วยเพิ่มเติมเนื้อหาความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมการรับราชทูตของจีน ดังมีข้อมูลปรากฏอยู่ในหนังสือนิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน<sup>๓</sup> ซึ่งเป็นหลักฐานวรรณคดีสมัยธนบุรีที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายอีกด้วย

คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นหลักฐานที่ทรงคุณค่าทั้งในด้านต้นฉบับตัวเขียน เป็นเอกสารราชการประเภทหนึ่ง que แสดงให้เห็นถึงกระบวนการซักถามข้อมูลของราชการไทยในอดีต และเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนให้เห็นถึงเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ สภาพสังคม และวัฒนธรรม เนื้อหาจากเอกสารคำให้การนี้ยังช่วยสนับสนุนข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ที่พระราชพงศาวดารหรือเอกสารต่างๆ ได้บันทึกไว้ ในขณะเดียวกันก็ยังมีข้อมูลต่างกับพระราชพงศาวดาร ซึ่งจะช่วยให้เกิดการศึกษาค้นคว้ากันต่อไป

## ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยมีความเห็นและข้อเสนอแนะต่างๆ ดังต่อไปนี้

๑. ควรจะมีการศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับคำให้การในสมัยหลังพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้เห็นถึงวิวัฒนาการการบันทึก การจัดทำคำให้การของราชการในยุคต่อมา รวมทั้งประเภทของเนื้อหาคำให้การในแต่ละยุค

<sup>๒</sup> สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระเจ้า**, เล่ม ๑๓ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), ๑๔๑.

<sup>๓</sup> คูใน พระยามหานุภาพ, “นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน,” ใน **วรรณกรรมสมัยกรุงธนบุรี**, เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙), ๓๖๕-๓๘๓.

๒. ควรจะมีการศึกษาคำให้การในแต่ละเหตุการณ์เปรียบเทียบกับเอกสารราชการประเภทอื่นๆ ในสมัยเดียวกัน เช่น ศุภอักษร พระราชสาส์น ท้องตรา ใบบอก ฯลฯ เพื่อให้เห็นถึงความเหมือนหรือความแตกต่างในรายละเอียดของแต่ละเหตุการณ์

๓. ควรจะมีการศึกษาคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านภาษาศาสตร์ เช่น การเชื่อมโยงความ การศึกษาชื่อสถานที่ต่างๆ ที่พบในคำให้การ การศึกษาด้านภาษาศาสตร์เชิงประวัติ เป็นต้น

๔. ควรจะมีการศึกษาภาพสะท้อนทางวัฒนธรรมที่ปรากฏในคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ร่วมกับเอกสารโบราณประเภทอื่นๆ ในสมัยเดียวกัน เช่น จารึกวรรณคดี เป็นต้น

๕. กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ สามารถนำผลที่ได้จากการวิจัยในครั้งนี้ไปเป็นแนวทางในการจัดทำฐานข้อมูล หรือเครื่องมือช่วยค้นเกี่ยวกับคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้ใช้บริการที่ค้นคว้าเอกสารเฉพาะประเภท



## รายการอ้างอิง

### ภาษาไทย

- กฎหมายตราสามดวง. เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๗.
- กฎหมายตราสามดวง. เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๗.
- กฎหมายตราสามดวง. เล่ม ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๗.
- กฎหมายตราสามดวง. เล่ม ๕. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๗.
- กรมศิลปากร. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. **ความรู้เรื่องการจัดหมวดหมู่ทรัพยากรสารนิเทศ (เอกสารโบราณ)**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ม.ป.ป.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์, ทองย้อย แสงสินชัย และเทิม มีเต็ม. “เอกลักษณ์ของภาษา.” ใน **ศิลปวัฒนธรรมไทย**, เล่ม ๒, ภาษาและวรรณคดีกรุงรัตนโกสินทร์, ๔๖-๕๗. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๕.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนธ์, “บทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างภาษาและอักษร,” ใน **ศิลปวัฒนธรรมไทย**, เล่ม ๒, ภาษาและวรรณคดีกรุงรัตนโกสินทร์, ๑๘-๔๕. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๕.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. “หนังสือประทับตรา,” ใน **ความย้อนก่อนของอดีต: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติพลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี**, ๑๔๙-๑๖๗. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. ม.ป.ท., ๒๕๓๗.
- \_\_\_\_\_. **การทำสมุดไทยและการเตรียมใบลาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๕๖.
- ไกรฤกษ์ นานา. **คันทารัตนโกสินทร์ ๔**. กรุงเทพฯ: ส.เอเชียเพรส (๑๙๘๙), ๒๕๕๖.
- ขจร สุขพานิช. **ฐานันดรไพร่**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ๒๕๕๖.
- คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. **จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓**. ๕ เล่ม. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, ๒๕๓๐.
- คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๐, “คำชี้แจง,” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก**, เล่ม ๑๐. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.
- คำให้การเรื่องทัพพญวนในรัชกาลที่ ๓. พระนคร: โรงพิมพ์สยามบรรณกิจ, ๒๔๗๖. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายพลตรี พระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) ๒๔๗๖).
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. **พม่าเสียเมือง**. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๘.

- จวน เครือวิชฌยาจารย์. **ประเพณีมอญที่สำคัญ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยา  
สิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๑๘.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ. “ศาสนาและพิธีกรรมของไทย.” ใน **เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา  
หน่วยที่ ๘-๑๕, ๑-๕๘**. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๕๐.
- จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ. **จากลายสือสู่อักษรไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,  
๒๕๕๑.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **เรื่องพระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า  
เจ้าอยู่หัว**. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร, ๒๔๗๕. (พิมพ์ในงานทรงบำเพ็ญ  
พระราชกุศลที่หน้าพระศพพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าทิพยาลังการ มิถุนายน  
๒๔๗๕).
- เจ้าคำหลวง หน่อคำ. **ประวัติศาสตร์เมืองพวน**. แปลจาก ประวัติศาสตร์อาณาจักรพวน. แปลโดย  
พันธุ์ทิพย์ ธีระเนตร และสมชาย นิลอาธิ. สัจจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาการ. ปราจีนบุรี:  
ศาลามโหสถ, ๒๕๕๕.
- ฉันทนา เอี่ยมสกุล. **นาฏศิลป์อินโดนีเซีย**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๘.
- ชวลีย์ ณ ถลาง. **ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**.  
กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑.
- ชัย เรื่องศิลป์. **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านเศรษฐกิจ**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ  
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๒.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. **พม่า ประวัติศาสตร์และการเมือง**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการ  
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๒.
- ณัชชา เลหาศิรินาถ. **สิบสองปันนา: รัฐจารีต**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ  
มนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. **เทศาภิบาล**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วน  
ท้องถิ่น, ๒๕๓๗. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางบุญร่วม บุญวัฒน์ กรกฎาคม  
๒๕๓๗).
- \_\_\_\_\_ **ไทยรบพม่า**. กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๔๓.
- \_\_\_\_\_ **นิทานโบราณคดี**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๔๓.
- \_\_\_\_\_ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: กรม  
ศิลปากร, ๒๕๔๖.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. “ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี).” ใน  
**ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุณนาค) ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิง  
 หเสนี) ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุณนาค),**  
 ๒๐-๓๙. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๘.

ตาทิพย์ จามรมาน, ม.ร.ว. ผู้รวบรวม. **พระบรมราชจักรีวงศ์.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนัก  
 ราชเลขาธิการ, ๒๕๕๑. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระศพ  
 สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนากรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์  
 พุทธศักราช ๒๕๕๑).

**ตำราพิชัยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

เต็ม วิภาคพจนกิจ. **ประวัติศาสตร์อีสาน.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,  
 ๒๕๔๖.

ทวีป วรติลก. **ประวัติศาสตร์จีน.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๕๑.

ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม. **ประวัติศาสตร์ยุโรปสมัยใหม่.** เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์,  
 ๒๕๔๒.

\_\_\_\_\_. **ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.** กรุงเทพฯ: แพร่  
 พินยา, ๒๕๑๖.

ทิพย์วาณี สนิทวงศ์ ณ อยุธยา. **เมื่อคุณตาคุณยายยังเด็ก.** เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, กรุงเทพฯ:  
 ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๔๔.

ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่  
 ๑.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๖.

\_\_\_\_\_. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.** พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ: สำนัก  
 วรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๗.

เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. **บันทึกเรื่องการปกครองของไทยสมัยอยุธยา  
 และต้นรัตนโกสินทร์.** สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเรียบ  
 เรียงจากคำสอนของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์  
 มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

ธนิต อยู่โพธิ์. **โขน.** พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๙.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์น  
 สมเด็จพระเจ้า,** เล่ม ๑๓. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

นันทยา ลำดวน. **วรรณคดีการละคร.** กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๑.



- นันทนา ตันติเวสส และคนอื่นๆ. **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ชุดที่ ๑.**  
พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๙).
- นายมี มหาดเล็ก. **กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.**  
กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๐. (พิมพ์เฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ  
ครบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีนาคม ๒๕๐๖).
- นายหยอง. **พงศาวดารญวน.** พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัตริยะ. **หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ: บรรณกิจ,  
๒๕๒๕.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้น  
รัตนโกสินทร์.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, ๒๕๕๕.
- บรัดเลย์, แดน ปีช. **หนังสืออักขราภิธานศรับท์ Dictionary of the Siamese language.**  
กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๔.
- บังอร ปิยะพันธุ์. **ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ  
มนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑.
- บัณฑิต ลิวชัยชาญ. **ภัยฝรั่งเศสสมัยพระนั่งเกล้าฯ.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.
- บัตตินเจอร์, โจเซฟ. **ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม.** แปลจาก Vietnam A political history.  
แปลโดยเพ็ชรี สุมิตร. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,  
๒๕๒๒.
- บุปผา บุญทิพย์. **คติชาวบ้าน.** พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓.
- \_\_\_\_\_ . **การเขียน.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๐.
- ประคอง นิมมานเหมินท์. “พิสมร.” **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง ๑๐ (๒๕๔๒): ๔๕๒๗.**
- ประชาภิจักรจักร (เข้ม บุนนาค), พระยา. **พงศาวดารโยนก.** พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๐๔.
- ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง.** กรุงเทพฯ: แสงดาว, ๒๕๕๓.
- ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๑๐.
- ประชุมพงศาวดาร.** เล่ม ๑๑, **ประชุมพงศาวดารภาค ๑๓ และภาค ๑๔.** พระนคร: องค์การค้าของ  
คุรุสภา, ๒๕๐๗.
- ประชุมพงศาวดาร.** เล่ม ๘, **ประชุมพงศาวดารภาค ๗ และภาค ๘.** พระนคร: องค์การค้าของคุ  
รุษสภา, ๒๕๐๗.
- ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก.** เล่ม ๗. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรม  
ศิลปากร, ๒๕๔๕.

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกิเชก. เล่ม ๑๐. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์  
กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกิเชก. เล่ม ๑๕. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์  
กรมศิลปากร, ๒๕๕๓.

ประพนธ์ เรืองณรงค์. ๑๐๐ เรื่องเมืองใต้. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๕๓.

ประพทธิ์ ศุภรัตน์เมธี. “เอกสารราชสำนักจีนเกี่ยวกับรัชกาลพระพุทธรูปฟ้า.” ใน ประวัติศาสตร์  
ปริทรรศน์: พิพิธพันธ์เขตชูเกียรติ พลโทดำเนียร เลชะกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ  
๘๕ ปี, ๑๒๕-๑๓๐. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: กองทุนดำเนียร เลชะกุล  
เพื่อประวัติศาสตร์, ๒๕๕๒.

ปรามินทร์ เครือทอง. “ถอดรหัสคดี “หม่อมไกรสร” โกง เกย์ หรือการเมือง?” ศิลปวัฒนธรรม ๓๑,  
๕ (มีนาคม ๒๕๕๓): ๘๘-๑๐๓.

ปรีศนา ศิรินาม. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองลานนาไทยสมัย  
รัตนโกสินทร์ตอนต้น. พิษณุโลก: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์  
มหาวิทยาลัยนเรศวร, ๒๕๕๔.

ปรีชา เอี่ยมธรรม และประคอง นิมมานเหมินท์. “ตะกรุด.” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง ๕  
(๒๕๔๒): ๒๒๓๗.

ปิยนาด บุนนาค. บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุนนาค. กรุงเทพฯ: ดวง  
กมล, ๒๕๒๐.

“พงศาวดารเมืองกลันตัน.” ในประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกิเชก. เล่ม ๖, ๓๘๗-๔๐๐.  
กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

“พงศาวดารเมืองเชียงรุ่ง.” ในประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกิเชก. เล่ม ๘, ๓๙๕-๔๓๖.  
กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

“พงศาวดารเมืองตรังกานู.” ในประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกิเชก. เล่ม ๖, ๔๐๑-๔๓๐.  
กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

“พงศาวดารย่อเวียงจันทน์.” ในประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกิเชก. เล่ม ๙, ๑๗๓-๑๘๘.  
กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

พจนานุกรมฉบับมติชน. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๗.

พยูร โมสิกรัตน์. “ศิลปะ เพลง และการละเล่นพื้นบ้านของไทย.” ใน เอกสารการสอนชุดวิชาไทย  
ศึกษา หน่วยที่ ๘-๑๕, ๕๙-๑๑๔. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๕๐.

พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ. ใบจุ่ม: สารนิเทศบนสิ่งทอ. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรม  
ศิลปากร, ๒๕๔๓.

พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ. **วิเคราะห์สารนิเทศจากใบจุ่ม**. กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ  
กรมศิลปากร, ๒๕๕๖.

“ภาคผนวก ๕ ทำเนียบนาม ภาคที่ ๓ ตำราทำเนียบบันดาศักดิ์กรุงกัมพูชา.” ใน **ประชุมพงศาวดาร  
ฉบับกาญจนาภิเษก**. เล่ม ๑๒, ๘๘๐-๙๑๒. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและ  
ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๙.

ภิญโญ จิตต์ธรรม. **ความเชื่อ**. สงขลา: มงคลการพิมพ์, ๒๕๒๒.

ม.ร.ว.ศุภวดี เกษมศรี. “พระมหากษัตริย์คุณต่อชาวจีน.” ใน **มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์**. ๗๕-  
๑๑๓. ม.ร.ว.ศุภวดี เกษมศรี, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์, ๒๕๓๑.

มหานุกาพ, พระยา “นิราศพระยามหานุกาพไปเมืองจีน.” ใน **วรรณกรรมสมัยกรุงธนบุรี**, เล่ม ๑,  
๓๖๕-๓๘๓. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙.

มัลลิกา คณานุรักษ์. “คำนำหน้าชื่อชาวไทยมุสลิมภาคใต้.” **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้** ๓  
(๒๕๔๒): ๑๐๔๖-๑๐๔๗.

มัลลิกา มัสอูดี. “การสถาปนาศูนย์กลางอำนาจใหม่ที่กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ.” ใน **เอกสารการ  
สอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย หน่วยที่ ๑-๗**, ๓๒๗-๔๐๔. นนทบุรี:  
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๕๐.

ยิ้ม ปั่นทยางกูร และคนอื่นๆ, ผู้รวบรวม. **ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ ๑ สมัยกรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ:  
คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี,  
๒๕๒๓.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ:  
นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๕๖.

“ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์.” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก**.  
เล่ม ๑๒, ๒๒๗-๔๙๖. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๙.

รานี ศักดิ์สิทธิ์วิวัฒน์. **นาฏศิลป์อินโดเนเซีย**. กรุงเทพฯ: บี.พี. บางกอกพรินติ้ง, [๒๕๒๘].

“เรื่องราวด้วยเหตุการณ์เมืองเขมรตอนเสร็จสงครามไทยญวน.” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับ  
กาญจนาภิเษก**, เล่ม ๑๒, ๗๖๗-๗๙๒. (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์  
กรมศิลปากร, ๒๕๔๙)

วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, บรรณาธิการ. **เจ้าหลวงเชียงใหม่**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๙.

วดี กัณหทัต และชัยณรงค์ ชวนะชิต. **การละเล่นหุ่น**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๙.

วรเทวี (ณ ลำพูน) ชลวณิช. **เจ้าหลวงลำพูน**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๓.

วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์. “ทองคำมหัศจรรย์แห่งโลหชาติ.” **สารคดี** ๔, ๖ (ธันวาคม ๒๕๓๑): ๖๒-๗๙.

วันทนี ม่วงบุญ. **แนวทางการศึกษาวรรณคดีการแสดง**. กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๓๓.

วัยอาจ, เดวิด เค. **ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับสังเขป**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. แปลจาก Thailand: A Short History, แปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคนอื่นๆ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๖.

**วิชาอาชีพชาวสยาม จากหนังสือวชิรญาณวิเศษ ร.ศ. ๑๐๓-๑๑๓**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๔.

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. **สารานุกรมผ้าและเครื่องถักทอ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๕๐.

วิลาสวงศ์ พงศบุตร. “พระบรมราชโองบายเกี่ยวกับประเทศตะวันตก.” ใน **มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์**. ๗๕-๑๑๓. ม.ร.ว.ศุภวดี เกษมศรี, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์, ๒๕๓๑.

วิลเลชา ถาวรธนาสาร. **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๔๕.

วิณา เอี่ยมประไพ. **หลักฐานทางประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕.

เวลลา, วอเตอร์ ฟรานซิส. **แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ**. แปลโดยนิจ ทองโสภิต. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐.

ศฤงคาร พันธุ์พงศ์. **ประวัติศาสตร์ยุโรป ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒.

ศานติ ภัคดีคำ. **เขมรรบไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๔.

\_\_\_\_\_. “จารึกเจ้าพระยาบดินทร์ฯ ที่พนมเปญ.” **เมืองโบราณ** ๓๓, ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๕๐): ๑๖-๑๘.

ศิวพร ชัยประสิทธิ์กุล. **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยสังเขป**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓.

สน สีมาตริง. **ประวัติความเป็นมาของหนังใหญ่**. กรุงเทพฯ: ฝ่ายสารานุกรมฯ คณะโบราณคดี, ม.ป.ป.

สมเด็จพระพนรัตน์. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. พระนครฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๔.

สมบัติ ปลายน้อย [ส. ปลายน้อย]. **ขนมแม่เอ๊ย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๔๕.

\_\_\_\_\_. **ขุนนางสยาม**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๗.

\_\_\_\_\_. **ครัวไทย**. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ ๑๙๙๙, ๒๕๔๒.

\_\_\_\_\_. **เจ้าฟ้าจุฑามณี**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, ๒๕๓๖.

สมมตอมรพันธุ์. **พระเจ้าบรมวงศ์ กรมพระ. และสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๔๒.

สร้อยสวดี อ่องสกุล. **ประวัติศาสตร์ล้านนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๕๓.

- สืบแสง พรหมบุญ. **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย**. แปลโดย กาญจณี ละอองศรี. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๕.
- สุเจน กรรพฤทธิ์. “จากเวียงจันทน์ถึงบางกอก ตามรอยเจ้าอนุวงศ์ คลื่นประวัติศาสตร์ไทย-ลาว.” **สารคดี** ๒๕, ๒๙๑ (พฤษภาคม ๒๕๕๒): ๑๐๐-๑๕๒.
- สุทธิพันธ์ ขุทรานนท์. “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน **นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย**. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๕๔.
- สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. **การเขียน**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒.
- \_\_\_\_\_. “ศรีตะวันตกกรมการ.” **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้** ๑๕ (๒๕๔๒): ๗๒๗๓.
- สุรศักดิ์ ศรีสาอาน. **ลำดับกษัตริย์ลาว**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๕๕.
- สุรีย์ ภูมิภมร, “หมากจะไม่หายไปจากโลก.” **ศิลปวัฒนธรรม** ๔, ๖ (ธันวาคม ๒๕๓๑): ๑๗๖-๑๘๖.
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. **ประวัติศาสตร์ลาว ๑๗๗๙-๑๙๗๕**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, ๒๕๔๓.
- เสฐียรโกเศศ [พระยาอนุมานราชธน]. **ประเพณีเนื่องในการตาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๓๙.
- หม่องทินอ่อง. **ประวัติศาสตร์พม่า**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. แปลโดยเพ็ชรี สุมิตร. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๘.
- หริต เรืองฤทธิ์. “เครื่องราง.” **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง** ๖ (๒๕๐๗-๒๕๐๘): ๓๖๙๓-๓๖๙๕.
- อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. **สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๑๖)**. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรรณี สรุงบุญมี. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๑.
- อมรวงษ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร), หม่อม. “พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน.” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก**. เล่ม ๙, ๒๘๑-๔๒๐. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.
- อิงอร สุพันธ์วิวัฒน์. **วิวัฒนาการอักษรและอักษรวิธีไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- อุดมสมบัติ (จัน), หลวง. **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๔.
- ฮอลล์, ดี.จี.อี. **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้: สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิสดาร**. เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๓. แปลจาก A history of south-east asia. แปลโดยท่านผู้หญิงวรรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่นๆ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๙.

## วิทยานิพนธ์

คณิงนิจ จันทร์กระวี. “ลักษณะอักษรและอักษรวิธียุคในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ตอนต้น.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓.

พรชัย นาคสีทอง. “การศึกษาจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติในฐานะที่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๘.

วราภรณ์ ไตศรี. “การศึกษา “ใบจุ่ม” เอกสารทางราชการของอาณาจักรล้านช้าง.” วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๒.

ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. “สมาคมลับอั้งยี่ในประเทศไทย พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๕๓.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

อภิวัน เชื้อไทย. “อักษรวิธียุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

อรพรรณ สิ้นศิริมานะ. “การวิเคราะห์ลักษณะและเนื้อหาของพระราชหัตถเลขาในพระสมเด็จพระเจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารชุดกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ หมวดเบ็ดเตล็ด.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการจดหมายเหตุและเอกสาร ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.

อรุณี อัดตนางวงษ์. “การศึกษาวิเคราะห์หนังสือประทับตรา สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการจดหมายเหตุและเอกสาร ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๙.

## จดหมายเหตุและต้นฉบับตัวเขียน

“คัดคำให้การทูตเขมร จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๒. เลขที่ ๔๗. หอสมุดแห่งชาติ.

“คัดบอก คำให้การนายเพมเขมรว่าด้วยข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๐. เลขที่ ๙๔/ก. หอสมุดแห่งชาติ.

- “คัดลอก เล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐).” สมุดไทย  
คำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๑๘๙. เลขที่ ๑๑/ฆ. หอสมุด  
แห่งชาติ.
- “คัดลอก เล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐).” สมุดไทย  
คำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๑๘๙. เลขที่ ๑๑/ง. หอสมุด  
แห่งชาติ.
- “คัดลอก เล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐).” สมุดไทย  
คำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๑๘๙. เลขที่ ๑๑/จ. หอสมุด  
แห่งชาติ.
- “คัดลอกข้อราชการทัพญวนทูลถวาย จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓).” สมุดไทยคำ. อักษรไทย.  
ภาษาไทย. จ.ศ. ๑๒๐๒. เลขที่ ๔๓. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คัดลอกถึงพระยามหาธีราชเรื่องตั้งเคาตนถูกทำโทษ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐).” สมุดไทยคำ.  
อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๙. เลขที่ ๗. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การเกี่ยวกับเมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔).” สมุดไทยคำ.  
อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๓. เลขที่ ๖. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การของท้าวสิทธิมงคลเรื่องการตั้งเมืองเชียงรายและเขตแดนเมืองเชียงราย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ.  
๒๓๘๘).” สมุดไทยคำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๗. เลขที่  
๒๓๖. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การของหลวงยกกระบัตรเมืองตากเรื่องพม่ารบกับยางแดงและราชการต่างๆ จ.ศ. ๑๒๐๗  
(พ.ศ. ๒๓๘๘).” สมุดไทยคำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๗.  
เลขที่ ๒๓๕. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การของอ้ายถ่อญวนเรื่องข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒).” สมุดไทยคำ.  
อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๑. เลขที่ ๔. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การแขกกบฏเมืองไทร จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒).” สมุดไทยคำ. อักษรไทย. ภาษาไทย.  
เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๑. เลขที่ ๓๐. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การญวนเมืองพิษณุโลกหนีลงมาอยู่กรุงเทพฯ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘).” สมุดไทยคำ.  
อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๗. เลขที่ ๒๓๔. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การตั้งเคาตะเวียน ตั้งเคาเฉนญวน กับคำให้การมโนสงครามเรื่องเจ้าเวียดนามตาย จ.ศ.  
๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐).” สมุดไทยคำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ.  
๑๒๐๙. เลขที่ ๑๑. หอสมุดแห่งชาติ.

- “คำให้การท้าวเขื่อนแก้วเมืองตาก ผู้ไปสืบราชการเมืองเมาะดำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๖๖).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๕. เลขที่ ๓๐. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การท้าวพระยาเมืองสิบสองปับนา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๙. เลขที่ ๕๓. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การท้าวเพี้ยเทียมชายเมืองพวนเกี่ยวกับเรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๘. เลขที่ ๒๘. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การท้าวเพี้ยเมืองตะโปน เมืองวัง เมืองระนอง เรื่องพาดครอบครัวหนีไปพึ่งญวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๖๖).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๕. เลขที่ ๑๕. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การนายด้วง เรื่องพม่าจะยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๑. เลขที่ ๑๒๑. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การนายดีลาวเรื่องราชการเมืองพนม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๖. เลขที่ ๑๐. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒).” กระดาษเพลลา. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอดำ. จ.ศ. ๑๒๐๑. เลขที่ ๑๔๓. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การผู้ถือหนังสือไปตรวจราชการที่เมืองนางรอง จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๑๘๘. เลขที่ ๑. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การพระยানাใต้ไปสืบราชการทัพเมืองเชียงรุ่ง จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๓).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๒. เลขที่ ๓๕. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การพระยาพระเขมร เรื่องซึ่งเป็นผู้คุมบรรณาการของพระองค์ด้วงไปเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๙. เลขที่ ๑๒. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การพระยาราชเดชะ พระยาเขมรคุมสิ่งของพระองค์ด้วงลงไปเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๙. เลขที่ ๖. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การไพร่หลวง เรื่องล้อมพระราชวัง ๔ คน จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๗๙).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๑๘๘. เลขที่ ๑. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวงพระบาง จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๑๘๙. เลขที่ ๓. หอสมุดแห่งชาติ.



- “คำให้การเรื่องคุมเครื่องบรรณาการกับศุภอักษรของพระองค์ด้วงไปเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๘. เลขที่ ๓. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การเรื่องถามถึงราชการเมืองพง จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๗. เลขที่ ๒๓๓. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การเรื่องพระยาเพชรคิดหาอุบายกำจัดกองทัพไทย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๗. เลขที่ ๔. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การเรื่องพระยาพิชฌุโลกจัดแจงเมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๘. เลขที่ ๑๑๔. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การเรื่องพระยาราชเดชผู้คุมสิ่งของพระองค์ด้วงลงไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๙. เลขที่ ๙. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การเรื่องมีเขมรประมาณ ๒๐ คน เข้ามาปล้น จ.ศ. ๑๑๙๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๑๙๗. เลขที่ ๑. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การเรื่องสืบราชการเมืองเกาะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๗. เลขที่ ๕. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การว่าด้วยราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๑๙๑. เลขที่ ๕. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การว่าด้วยราชการทัพเมืองเชียงตุง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๐. เลขที่ ๕. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การเสมียนเมา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๒. เลขที่ ๔๔. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การหลวงยกกระบัตรเรื่องไปสืบราชการเกาะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๖. เลขที่ ๘. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การหลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์สรพยา เรื่องไปสืบข้อราชการทางเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๐. เลขที่ ๑. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การหัวหมัดอาลี จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒).” กระดาษเพลลา. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอดำ. จ.ศ. ๑๒๐๑. เลขที่ ๑๑๘. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การหัวหมัดอาลี จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒).” กระดาษเพลลา. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอดำ. จ.ศ. ๑๒๐๑. เลขที่ ๑๒๑. หอสมุดแห่งชาติ.

- “คำให้การอ้ายกร จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๒. เลขที่ ๑. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การอ้ายกลีน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๒. เลขที่ ๒. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การอ้ายเงย อ้ายมีชื่อญวน ๖ คน เรื่องข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๘. เลขที่ ๒. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การอ้ายญวนที่จับได้ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๖. เลขที่ ๔. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การอ้ายทนมรเรื่องข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๘. เลขที่ ๒/ก. หอสมุดแห่งชาติ.
- “คำให้การอุปราชเมืองพง จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๑. เลขที่ ๓๓. หอสมุดแห่งชาติ.
- “จดคำให้การอ้ายตุลาแขก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒).” กระจดาษเพลลา. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอดำ. จ.ศ. ๑๒๐๑. เลขที่ ๒๑๑. หอสมุดแห่งชาติ.
- “จดหมายเหตุคำให้การตั้งเคาสุเรื่องไปสี่บราชการทางเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๑. เลขที่ ๕. หอสมุดแห่งชาติ.
- “ใบบอกเจ้าพระยาบดินทร์นำขึ้นกราบบังคมทูลเรื่องราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๖. เลขที่ ๗. หอสมุดแห่งชาติ.
- “เรื่องคำให้การของหลวงพลเมืองตาก จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๙. เลขที่ ๑๖๕. หอสมุดแห่งชาติ.
- “สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเพชรบูรณ์ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๓. เลขที่ ๙๐. หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การจิ้งกั เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๘. เลขที่ ๓๓/ข. หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การจิ้งกั เล่ม ๑ เรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาทลี จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๘. เลขที่ ๓๓. หอสมุดแห่งชาติ.

- “สำเนาคำให้การเงินกู้ เล่ม ๒ เรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลี่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙).”  
สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๘. เลขที่ ๓๓/ก.  
หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การเงินกู้ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑).” สมุดไทย  
ดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๐. เลขที่ ๑๕๕/ก. หอสมุด  
แห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การเงินกู้ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑).” สมุดไทย  
ดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๐. เลขที่ ๑๕๕. หอสมุด  
แห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การเงินยืมว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑).” สมุดไทย  
ดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๐. เลขที่ ๑๕๕/ข. หอสมุด  
แห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การเจียปา เจียประหิม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย.  
ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๑. เลขที่ ๓๑๗. หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การเจียญาแหม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย.  
เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๑. เลขที่ ๓๑๗/ก. หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การทูลเล่ม ๑ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖).”  
สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๕. เลขที่ ๑๔๗/ก.  
หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การทูลเล่ม ๑ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖).”  
สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๕. เลขที่ ๑๗๑/๑.  
หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การทูลเล่ม ๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖).”  
สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๕. เลขที่ ๑๔๗/ก./๒.  
หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การทูลเล่ม ๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖).”  
สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๕. เลขที่ ๑๔๗/๒.  
หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การนายจัน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้น  
ดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๑. เลขที่ ๓๑๘. หอสมุดแห่งชาติ.

- “สำเนาคำให้การนายน้อยปิ่นตาวาด้วยเรื่องวงศ์สกุลที่เป็นพระยาเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๓. เลขที่ ๑๐๑. หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การนายเลียน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๒. เลขที่ ๑๙๗. หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การนายแสงเรื่องทำชู้กับอำแดงมุก จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๓. เลขที่ ๑๐๒. หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๑๘๙. เลขที่ ๑๑/ก. หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การหลงจู๊ซี เรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทร่ากำเริบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๑๐. เลขที่ ๑๕๕/ค. หอสมุดแห่งชาติ.
- “สำเนาคำให้การอ้ายกาหรี อ้ายหา อ้ายเต จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๑. เลขที่ ๓๑๙. หอสมุดแห่งชาติ.
- “หนังสือคำให้การหลวงศรีประตูกา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓).” กระดาษเพลลา. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอดำ. จ.ศ. ๑๒๐๒. เลขที่ ๑๗๙. หอสมุดแห่งชาติ.
- “หนังสือพระยาพิพัฒน์โกษา เรื่อง โปรดเกล้าฯ ให้พระยาพิไชยออกไปลาดตระเวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖).” สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. จ.ศ. ๑๒๐๕. เลขที่ ๖. หอสมุดแห่งชาติ.

#### ภาษาต่างประเทศ

- Hall, D.G.E. *A history of South-East Asia*. 2nd ed. London: Macmillan, 1964.
- Maung Htin Aung. *A history of Burma*. New York: Columbia University Press, 1967.
- Oey, Eric, ed., *Bali*. Hong kong: Periplus, 2005.
- Quick access to chinese history: from ancient times to the 21<sup>st</sup> century*. Beijing: Foreign Language Press, 2010.
- Yang Zhao. *An outline history of China*. Edited by Bai Shouyi. Beijing: Foreign Language Press, 1982.





ข้อมูลเอกสารต้นฉบับคำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
๑	๑๑๘๘	๔	คำให้การผู้ถือหนังสือไปตรวจราชการที่เมืองนางรอง จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙)	ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๑	๓๓.๗	๐.๒	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๓	๙	-	
๒	๑๑๘๙	๓	คำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวงพระบาง จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๘	๓๓.๒	๑	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๓	๑๙	๑๔	
๓	๑๑๘๙	๑๑/ก.	สำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒	สมุดไทยดำ	๑๐.๙	๓๘	๐.๘	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๕	๑๘	-	
๔	๑๑๘๙	๑๑/ข.	คัดบอก เล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี	สมุดไทยดำ	๑๑	๓๕	๑.๕	บรรจง/เส้น รงค์ (ดินสอ ขาว, ทรดาล)	๔	๒๒	๑๙	
๕	๑๑๘๙	๑๑/ง.	คัดบอก เล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี	สมุดไทยดำ	๑๑.๑	๓๔.๗	๓.๙	บรรจง/เส้น รงค์ (ดินสอ ขาว, ทรดาล)	๕	๕๒	๕๐	

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
๖	๑๑๘๙	๑๑/จ.	คัดบอก เล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมือง เวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	ได้มาจากกรม เลขาธิการ คณะรัฐมนตรี	สมุดไทยดำ	๑๑	๓๕	๓.๔	บรรจง/เส้น รงค์ (ดินสอ ขาว, ทรดาล)	๔	๕๗	๕๘	
๗	๑๑๙๑	๕	คำให้การว่าด้วยราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๗	๓๓.๓	๐.๘	หวัด/ดินสอ ขาว	๓	๒๑	๒๑	
๘	๑๑๙๗	๑	คำให้การเรื่องมีเขมรประมาณ ๒๐ คน เข้ามาปล้น จ.ศ. ๑๑๙๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๕	๓๒.๘	๑.๑	หวัด/ดินสอ ขาว	๕	๓๗	๔๘	
๙	๑๑๙๘	๑	คำให้การไพร่หลวง เรื่องล้อมพระราชวัง ๔ คน จ.ศ. ๑๑๙๘ (พ.ศ. ๒๓๗๙)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๓	๓๓.๒	๑	หวัด/ดินสอ ขาว	๓	๑๐	๗	
๑๐	๑๒๐๐	๙๔/ก.	คัดบอก คำให้การนายเพมเขมรว่าด้วยข้อ ราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑)	ได้มาจากกรม เลขาธิการ คณะรัฐมนตรี	สมุดไทยดำ	๑๐.๕	๓๒.๖	๒.๒	หวัด/ดินสอ ขาว	๓	๗๗	-	
๑๑	๑๒๐๑	๔	คำให้การของอัยถ่อญวนเรื่องข้อราชการ ทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๑	๓๓.๘	๐.๔	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๔	๗	๗	
๑๒	๑๒๐๑	๓๐	คำให้การแขกกบฏเมืองไทร จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๕	๓๓.๔	๑.๔	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๓	๓๓	๑๕	
๑๓	๑๒๐๑	๑๑๘	คำให้การหวัดหมัดอัสลี จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	กระดาษเพลา	๒๓	๑๖๙.๗	-	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอดำ	๘๐	๑	-	



ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
๑๔	๑๒๐๑	๑๒๑	คำให้การวันหมัดอาลี จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	กระดาษเพลา	๒๕.๓	๑๙๙.๕	-	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอดำ	๘๐	๑	-	
๑๕	๑๒๐๑	๑๔๓	คำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	กระดาษเพลา	๓๙	๔๔๖	-	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอดำ	๑๗๐	๑	-	
๑๖	๑๒๐๑	๒๑๑	จดคำให้การอ้ายตุลาแขก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	กระดาษเพลา	๓๔.๒	๔๑	-	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอดำ	๑๕	๑	๑	
๑๗	๑๒๐๑	๓๑๗	สำเนาคำให้การเจี๋ยยาปา เจี๋ยประหิม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	หอสมุดซื้อจากนายอยู่ พ.ศ. ๒๔๗๒	สมุดไทยดำ	๑๐	๓๑.๘	๒	หวัด/ดินสอดำ ขาว	๓	๕๕	๒๘	
๑๘	๑๒๐๑	๓๑๗/ก	สำเนาคำให้การเจี๋ยญาหมม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	หอสมุดซื้อจากนายอยู่ พ.ศ. ๒๔๗๒	สมุดไทยดำ	๑๐.๒	๓๒	๑.๔	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอดำขาว	๓	๒๖	-	
๑๙	๑๒๐๑	๓๑๘	สำเนาคำให้การนายจัน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	ได้มาจากกรม เลขาธิการ คณะรัฐมนตรี เมื่อ วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒	สมุดไทยดำ	๑๐.๒	๓๒.๕	๐.๗	หวัด/ดินสอดำ ขาว	๓	๒๐	๗	
๒๐	๑๒๐๑	๓๑๙	สำเนาคำให้การอ้ายกาหรี อ้ายหา อ้ายเต จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	หอสมุดฯ ซื้อ	สมุดไทยดำ	๑๐.๓	๓๒.๗	๒.๒	หวัด/ดินสอดำ ขาว	๓	๒๖	๓๔	

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
๒๑	๑๒๐๒	๑	คำให้การอ้ายกร จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๙	๓๑.๗	๐.๖	หวัด, หวัด แกมบรรจง/ ดินสอขาว	๓	๑๗	๒	
๒๒	๑๒๐๒	๒	คำให้การอ้ายกลิน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๔	๓๒	๐.๖	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๓	๑๕	-	
๒๓	๑๒๐๒	๔๓	คัดบอกข้อราชการทัพนวนทูลถวายเป็น จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	หอสมุดแห่งชาติซื้อ	สมุดไทยดำ	๑๑.๒	๓๕.๗	๒.๓	บรรจง/ หรดาล	๔	๕๔	๔๙	
๒๔	๑๒๐๒	๔๔	คำให้การเสมียนมา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๔	๓๓	-	-	-	-	-	เนื้อความ ชำรุด สูญ หาย เหลือแต่ หน้าปก
๒๕	๑๒๐๒	๔๗	คำให้การทูตเขมร จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐	๓๒.๘	๐.๕	หวัด/ดินสอ ขาว	๒	๑๔	๙	
๒๖	๑๒๐๒	๑๗๙	หนังสือคำให้การหลวงศรีประตุกา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	กระดาษเพลา	๔๑	๒๔๔	-	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอดำ	๘๖	๑	-	
๒๗	๑๒๐๒	๑๙๗	สำเนาคำให้การนายเลี่ยน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	ได้มาจากกรม เลขาธิการ คณะรัฐมนตรี วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒	สมุดไทยดำ	๑๐.๕	๓๒.๑	๑.๓	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๓	๒๙	๑๐	

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
๒๘	๑๒๐๓	๙๐	สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเพชรบูรณ์ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๑	๓๒.๘	๒	หวัด, หวัด แกมบรรจง/ ดินสอขาว	๓	๓๒	๓๗	
๒๙	๑๒๐๓	๑๐๑	สำเนาคำให้การนายน้อยป็นตาว่าด้วยเรื่องวงศ์สกุลที่เป็นพระยาเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๓	๓๓.๒	๐.๖	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๗	๑๑	-	
๓๐	๑๒๐๓	๑๐๒	สำเนาคำให้การนายแสงเรื่องทำชู้กับอำแดงมุก จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๒	๓๑.๘	๑.๘	หวัด/ดินสอ ขาว	๓	๓๖	๒๕	
๓๑	๑๒๐๕	๑๕	คำให้การท้าวเพี้ยเมืองตะโปน เมืองวังเมืองระนอง เรื่องพาคครอบครัวหนีไปพึ่งญวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๓	๓๓.๘	๒.๒	หวัด/ดินสอ ขาว	๒	๗๕	๕๑	
๓๒	๑๒๐๕	๑๖	หนังสือพระยาพิพัฒน์โกษา เรื่อง โปรดเกล้าฯ ให้พระยาพิไชยออกไปลาดตระเวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๕	๓๓	๑.๘	หวัด/ดินสอ ขาว	๓	๕๕	๔๖	
๓๓	๑๒๐๕	๓๐	คำให้การท้าวเขื่อนแก้วเมืองตาก ผู้ไปสืบราชการเมืองเมฆะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๑	๓๒.๔	๑.๗	หวัด/ดินสอ ขาว	๓	๔๘	๔๓	
๓๔	๑๒๐๕	๑๔๗/ก.	สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	ได้มาจากกรม เลขาธิการ คณะรัฐมนตรี วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒	สมุดไทยดำ	๑๑.๒	๓๕	๓.๘	บรรจง/ หรดาล	๔	๕๓	๕๓	

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
๓๕	๑๒๐๕	๑๗๑/๑	สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒	สมุดไทยดำ	๑๑	๓๔.๘	๓.๔	บรรจง/ ดินสอขาว	๔	๕๔	๕๕	เนื้อความเดียวกับเลขที่ ๑๔๗/ก.
๓๖	๑๒๐๕	๑๔๗/ก./๒	สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒	สมุดไทยดำ	๑๑.๑	๓๔.๕	๓.๒	บรรจง/ หรดาล	๔	๕๕	-	
๓๗	๑๒๐๕	๑๔๗/๒	สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๒ เรื่องจำทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒	สมุดไทยดำ	๑๑.๒	๓๔.๕	๓.๒	บรรจง/ ดินสอขาว	๔	๕๐	-	เนื้อความเดียวกับเลขที่ ๑๔๗/ก./๒
๓๘	๑๒๐๖	๔	คำให้การอายุวนที่จับได้ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗)	ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐	๓๒.๖	๐.๗	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๓	๒๔	-	
๓๙	๑๒๐๖	๗	ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรนำขึ้นกราบบังคมทูลเรื่องราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗)	ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๑.๒	๓๕	๑.๕	บรรจง/ หรดาล	๔	๒๒	๗	

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
๔๐	๑๒๐๖	๘	คำให้การหลวงยกกระบัตรเรื่องไปสืบ ราชการเมษาคำเดิม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๓	๓๒.๕	๑.๙	หวัด/ดินสอด ขาว	๓	๔๘	-	
๔๑	๑๒๐๖	๑๐	คำให้การนายดีลาวเรื่องราชการเมือง พนม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๕	๓๓.๔	๑.๓	หวัด/ดินสอด ขาว	๓	๒๔	๒๔	
๔๒	๑๒๐๗	๔	คำให้การเรื่องพระยาเพชรรัตนอุบาย กำจัดกองทัพไทย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๑	๓๔.๒	๑.๗	หวัด/ดินสอด ขาว	๔	๔๗	๔๖	
๔๓	๑๒๐๗	๕	คำให้การเรื่องสืบราชการเมืองเมษาคำเดิม จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๑	๓๒.๗	๑.๕	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอดขาว	๓	๕๔	๒๘	
๔๔	๑๒๐๗	๒๓๓	คำให้การเรื่องถามถึงราชการเมืองพง จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐	๓๒.๒	๑.๕	หวัด/ดินสอด ขาว	๓	๙	-	
๔๕	๑๒๐๗	๒๓๔	คำให้การญวนเมืองพิษณุโลกหนึ่งลงมาอยู่ กรุงเทพฯ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๑	๓๒	๐.๗	หวัด/ดินสอด ขาว	๓	๑๕	๑๓	
๔๖	๑๒๐๗	๒๓๕	คำให้การของหลวงยกกระบัตร เมืองตากเรื่องพม่ารบกับยางแดงและ ราชการต่างๆ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๑	๓๒.๕	๒.๓	หวัด/ดินสอด ขาว	๓	๕๘	๑๐	
๔๗	๑๒๐๗	๒๓๖	คำให้การของท้าวสิทธิมงคลเรื่องการตั้ง เมืองเชียงรายและเขตแดนเมืองเชียงราย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๒	๓๒	๒.๕	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอดขาว	๓	๔๙	๗๘	

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
๔๘	๑๒๐๘	๒	คำให้การย้ายเย อ้ายมีชื่อญวน ๖ คน เรื่องข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๔	๓๒.๔	๐.๓	หวัด/ดินสอด ขาว	๔	๓	๒	
๔๙	๑๒๐๘	๒/ก.	คำให้การย้ายทนมขมเรื่องข้อราชการทัพ ญวน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๑	๓๒.๖	๐.๒	หวัด/ดินสอด ขาว	๔	๒	-	
๕๐	๑๒๐๘	๓	คำให้การเรื่องคุมเครื่องบรรณาการกับ ศุภอักษรของพระองค์ด้วงไปเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๖	๓๒.๖	๐.๙	หวัด/ดินสอด ขาว	๓	๑๘	๑๙	เนื้อความ ต่อเนื่องกับ จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒
๕๑	๑๒๐๘	๒๘	คำให้การท้าวเพี้ยเทียมชายเมืองพวน เกี่ยวกับเรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๓	๓๒.๓	๓.๗	หวัด/ดินสอด ขาว	๒	๑๒๙	-	
๕๒	๑๒๐๘	๓๓	สำเนาคำให้การเงินก๊ก เล่ม ๑ เรื่องบรรทุก สินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลี่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	หอสมุดแห่งชาติซื้อ ๑๒ ก.ย. ๒๔๕๐	สมุดไทยดำ	๑๑.๒	๓๕.๒	๓.๒	บรรจง/ หรดาล	๔	๔๙	๔๘	
๕๓	๑๒๐๘	๓๓/ก.	สำเนาคำให้การเงินก๊ก เล่ม ๒ เรื่องบรรทุก สินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลี่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	จำช่วงไฟประทิปว้าง (ก่องแก้ว) ถวาย วันที่ ๒๙ ส.ค. ๒๔๕๓	สมุดไทยดำ	๑๑.๒	๓๕.๒	๓.๒	บรรจง/ หรดาล	๔	๕๗	๑๓	
๕๔	๑๒๐๘	๓๓/ข.	สำเนาคำให้การเงินก๊ก เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	ได้มาจากกรม เลขาธิการ	สมุดไทยดำ	๑๑	๓๔	๓.๒	บรรจง/ หรดาล	๔	๕๔	๕๑	

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
				คณะรัฐมนตรี เมื่อ วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒									
๕๕	๑๒๐๘	๑๑๔	คำให้การเรื่องพระยาพิชณุโลกจัดแจง เมืองคำท่าส่วยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	ส่งมาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐	๓๒	๑	หวัด/ดินสอ ขาว	๔	๑๖	๑๗	
๕๖	๑๒๐๙	๖	คำให้การพระยาราชเดชะ พระยาเขมรคุม สิ่งของพระองค์ด้วงลงไปเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	ส่งมาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๙.๙	๓๒.๙	๑	หวัด/ดินสอ ขาว	๒	๒๕	-	
๕๗	๑๒๐๙	๗	คัดบอกถึงพระยามหาธิราชเรื่องตั้งเค้าตน ถูกทำโทษ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	ส่งมาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๒	๓๑.๔	๑.๑	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๓	๓๖	๑๔	
๕๘	๑๒๐๙	๙	คำให้การเรื่องพระยาราชเดชผู้คุมสิ่งของ พระองค์ด้วงลงไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	ส่งมาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๓	๓๒	๑.๘	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๓	๕๔	๙	
๕๙	๑๒๐๙	๑๑	คำให้การตั้งเค้าตะเวียน ตั้งเค้าแผนญวน กับคำให้การมโนสงครามเรื่องเจ้า เวียดนามตาย จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	ส่งมาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๙.๙	๓๒.๒	๐.๗	หวัด, หวัด แกมบรรจง/ ดินสอขาว	๓	๑๔	๙	
๖๐	๑๒๐๙	๑๒	คำให้การพระยาพระเขมร เรื่องซึ่งเป็นผู้ คุมบรรณาการของพระองค์ด้วงไปเมือง ญวน จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	ส่งมาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๓	๓๒	๓.๒	หวัดแกม บรรจง/ ดินสอขาว	๓	๑๑๔	๑๑๖	เนื้อความ ต่อเนื่องกับ จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓

ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
๖๑	๑๒๐๙	๕๓	คำให้การท้าวพระยาเมืองสิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๑	๓๒.๙	๔.๓	หวัด/ดินสอด ขาว	๓	๑๓๐	-	
๖๒	๑๒๐๙	๑๖๕	เรื่องคำให้การของหลวงพลเมืองตาก จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๙.๔	๓๑.๘	๔.๓	หวัดแถม บรรจง/ ดินสอดขาว	๓	๒๖	-	
๖๓	๑๒๑๐	๑	คำให้การหลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์ สรรพยา เรื่องไปสืบข้อราชการทางเมือง ญวน จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๔๐.๔	๕๙.๙	-	หวัดแถม บรรจง/ ดินสอดขาว	๑๘	๑	-	
๖๔	๑๒๑๐	๕	คำให้การว่าด้วยราชการทัพเมืองเชียงตุง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐	๓๒	๐.๘	หวัด/ดินสอด ขาว	๒	๒๖	-	
๖๕	๑๒๑๐	๑๕๕	สำเนาคำให้การเงินเบี้ยว่าด้วยเรื่องอั้งยี่ เมืองฉะเชิงเทรากำลัง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑)	ได้มาจากกรม เลขาธิการ คณะรัฐมนตรี วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒	สมุดไทยดำ	๑๑.๑	๓๔.๓	๒.๓	บรรจง/ หรรดาล	๔	๕๓	๑๒	
๖๖	๑๒๑๐	๑๕๕/ ก.	สำเนาคำให้การเงินเบี้ยว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมือง ฉะเชิงเทรากำลัง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑)	ได้มาจากกรม เลขาธิการ คณะรัฐมนตรี วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒	สมุดไทยดำ	๑๑.๓	๓๔.๓	๒.๑	บรรจง/ หรรดาล	๔	๔๕	๑๓	
๖๗	๑๒๑๐	๑๕๕/ ข.	สำเนาคำให้การเงินเบี้ยว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมือง ฉะเชิงเทรากำลัง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑)	ได้มาจากกรม เลขาธิการ	สมุดไทยดำ	๑๑.๑	๓๔.๒	๒.๔	บรรจง/ หรรดาล	๔	๔๔	-	



ที่	หมวด (จ.ศ.)	เลขที่	ชื่อเรื่อง	ประวัติ	วัสดุ	ขนาด			ลายมือ/เส้น	จำนวน บรรทัด (ต่อ ๑ หน้า)	จำนวนหน้า		หมายเหตุ
						กว้าง	ยาว	หนา			ต้น	ปลาย	
				คณะรัฐมนตรี วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒									
๖๘	๑๒๑๐	๑๕๕/ ค.	สำเนาคำให้การหลงจู้ซี เรื่องอั้งยี่เมือง ฉะเชิงเทร่ากำเร็บ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑)	ได้มาจากกรม เลขาธิการ คณะรัฐมนตรี วันที่ ๗ ก.ค. ๒๔๘๒	สมุดไทยดำ	๑๑	๓๔.๒	๑.๔	บรรจง/ หรรดाल	๔	๒๕	-	
๖๙	๑๒๑๑	๕	จดหมายเหตุคำให้การตั้งเค้าสุเรื่องไปสืบ ราชการทางเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๔	๓๓.๑	๐.๖	หัตถ์แกม บรรจง/ ดินสอขาว	๓	๑๙	๑๒	
๗๐	๑๒๑๑	๓๓	คำให้การอุปราชเมืองพง จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๑	๓๓.๔	๐.๗	หัตถ์/ดินสอ ขาว	๓	๙	๖	
๗๑	๑๒๑๑	๑๒๑	คำให้การนายด้วง เรื่องพม่าจะยกทัพมาตี เมืองเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๑	๓๒.๕	๐.๙	หัตถ์/ดินสอ ขาว	๓	๒๓	๒๓	
๗๒	๑๒๑๒	๓๕	คำให้การพระยานาได้ไปสืบราชการทัพ เมืองเชียงรุ่ง จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๓)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๑	๓๑.๖	๐.๖	หัตถ์, หัตถ์ แกมบรรจง/ ดินสอขาว	๓	๑๗	๑๘	
๗๓	๑๒๑๓	๖	คำให้การเกี่ยวกับเมืองเชียงรุ่งและสิบสอง ปันนา จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔)	ได้มาจาก กระทรวงมหาดไทย	สมุดไทยดำ	๑๐.๒	๓๒.๓	๑.๒	หัตถ์/ดินสอ ขาว	๓	๑๐	๓๑	



## รายชื่อคำให้การที่ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	ตีพิมพ์เผยแพร่ใน
๑	คำให้การผู้ถือหนังสือไปตรวจราชการ ที่เมืองนางรอง จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙)	จ.ศ. ๑๑๘๘ เลขที่ ๑	จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒
๒	คำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวงพระ บาง จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๓	
๓	สำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมือง เวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ก.	จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓
๔	คำให้การในคັดบอกเล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่อง เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ข.	จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓
๕	คำให้การในคັดบอกเล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่อง เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/ง.	จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓
๖	คำให้การในคັดบอกเล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่อง เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)	จ.ศ. ๑๑๘๙ เลขที่ ๑๑/จ.	จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓
๗	คำให้การว่าด้วยราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒)	จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕	
๘	คำให้การเรื่องมีเขมรประมาณ ๒๐ คน เข้ามาปล้น จ.ศ. ๑๑๙๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	จ.ศ. ๑๑๙๗ เลขที่ ๑	ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๗ ตอน ๑
๙	คำให้การไพร่หลวงล้อมพระราชวัง ๔ คน จ.ศ. ๑๑๙๘ (พ.ศ. ๒๓๗๙)	จ.ศ. ๑๑๙๘ เลขที่ ๑	
๑๐	คັดบอกคำให้การนายเพมเขมรว่าด้วย ข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑)	จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๙๔/ก.	ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนานิกิเชก เล่ม ๑๒

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	ตีพิมพ์เผยแพร่ใน
๑๑	คัดคำให้การอ้ายถ่อญวนเรื่องข้อ ราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๔	ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๗ ตอน ๑
๑๒	คำให้การแขกกบฏเมืองไทร จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๐	
๑๓	คำให้การวันหมัดอาลี จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๑๘ จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๒๑	
๑๔	คำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๑๔๓	
๑๕	จดคำให้การอ้ายตุลาแบก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๒๑๑	
๑๖	คำให้การเจ๊ะปายา เจ๊ะประหมิม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗	
๑๗	สำเนาคำให้การเจ๊ะญาแหม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๗/ก.	
๑๘	สำเนาคำให้การนายจัน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๘	
๑๙	คำให้การอ้ายกาหรี อ้ายหา อ้ายเต จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)	จ.ศ. ๑๒๐๑ เลขที่ ๓๑๙	
๒๐	คำให้การอ้ายกร จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑	
๒๑	คำให้การอ้ายกลิน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๒	
๒๒	คำให้การในคัตบอกข้อราชการทัพญวน ทูลถววาย จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๓	
๒๓	คำให้การเสมียนมา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๔	
๒๔	คำให้การทนต์เขมร จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๗	

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	ตีพิมพ์เผยแพร่ใน
๒๕	หนังสือคำให้การหลวงศรีประตุกา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๗๙	
๒๖	คำให้การนายเลียน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓)	จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๙๗	
๒๗	คำให้การในสารตราเจ้าพระยาจักรีถึง พระยาเพชรบูรณ์ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔)	จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๙๐	
๒๘	สำเนาคำให้การนายน้อยปันทาวาดด้วย เรื่องวงศ์สกุลที่เป็นพระยาเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔)	จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๑๐๑	
๒๙	สำเนาคำให้การนายแสงทำชู้กับอำแดง มุก จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔)	จ.ศ. ๑๒๐๓ เลขที่ ๑๐๒	
๓๐	คำให้การท้าวเพี้ยเมืองตะโปน เมืองวัง เมืองระนอง เรื่องพาดครอบครัวหนีไป พึ่งญวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๕	
๓๑	คำให้การอภัยญวนในหนังสือพระยา พิพัฒน์โกษาเรื่องโปรดเกล้าให้พระยา พิชัยออกไปลาดตระเวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๖	
๓๒	คำให้การท้าวเชื่อนแก้วเมืองตากผู้ไป สืบราชการเมืองเมาะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๓๐	
๓๓	สำเนาคำให้การทูตเล่ม ๑-๒ เรื่องจำ ทูลพระราชสาส์นออกไปกรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖)	จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก. จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๗๑/๑, จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/ก./๒ จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๗/๒	
๓๔	คำให้การอภัยญวนที่จับได้ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔	

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	ตีพิมพ์เผยแพร่ใน
๓๕	คำให้การในใบบอกเจ้าพระยาบดินทร์ นำขึ้นกราบบังคมทูลเรื่องราชการทัพ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๗๘)	จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๗	
๓๖	คำให้การหลวงยกกระบัตรเรื่องไปสืบ ราชการเมืองเมาะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗)	จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๘	
๓๗	คำให้การนายดีลาวเรื่องราชการเมือง พนม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗)	จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๑๐	
๓๘	คำให้การพระยาเพชรรัตนอุบายกำจัด กองทัพไทย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๔	
๓๙	คำให้การเรื่องสืบราชการเมืองเมาะตำ เลิม จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๕	
๔๐	คำให้การถามถึงราชการเมืองพง จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๓	
๔๑	คำให้การภูวนเมืองพิษณุโลกหนีลงมา อยู่กรุงเทพฯ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๔	
๔๒	คำให้การหลวงยกกระบัตรเรื่องพม่ารบ กับยางแดง และราชการต่างๆ จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๕	
๔๓	คำให้การทำวสิทธิมงคล เรื่องตั้งเมือง เชียงรายและเขตแดนเมืองเชียงราย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘)	จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๓๖	
๔๔	คำให้การอ้ายเงย อ้ายมีชื่อภูวน ๖ คน เรื่องข้อราชการทัพภูวน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒	
๔๕	คำให้การอ้ายทนมุขเรื่องข้อราชการ ทัพภูวน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒/ก.	

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	ตีพิมพ์เผยแพร่ใน
๔๖	คำให้การเพี้ยเทียมชายเมืองพวนเกี่ยวด้วยเรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๘	
๔๗	คำให้การจึ่งก๊กเรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลี่ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ข. จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓/ก.	ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗
๔๘	คำให้การเรื่องพระยาพิชณุโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๔	
๔๙	คำให้การพระยาราชเดชะ พระยาเขมรคุมสิ่งของของนักร้องคั้วลงไปเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๖	
๕๐	คำให้การในคดีบอกพระยายมราชเรื่องตั้งเคาตนถูกทำโทษ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๗	
๕๑	คำให้การเรื่องพระยาราชเดชะ ผู้คุมสิ่งของของนักร้องคั้วลงไปเมืองญวนกลับมา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๙ จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๒	คำให้การเรื่องทัพญวนในรัชกาลที่ ๓
๕๒	คำให้การตั้งเคาตะเวียน ตั้งเคาฉนวนญวนกับคำให้การมนเสงครามเขมรเรื่องเจ้าเวียดนามตาย จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๑	
๕๓	คำให้การท้าวพระยาสิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๕๓	
๕๔	คำให้การของหลวงพลเมืองตาก จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐)	จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๖๕	
๕๕	คำให้การหลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์-สรรพยา จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑)	จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑	

ที่	ชื่อเรื่อง	เลขทะเบียน	ตีพิมพ์เผยแพร่ใน
๕๖	คำให้การว่าด้วยราชการทัพเมือง เชียงตุง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑)	จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๕	
๕๗	สำเนาคำให้การจีนโป้วว่าด้วยเรื่องอั้งยี่ เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑)	จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕	
๕๘	สำเนาคำให้การจีนบู๊ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่ เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑)	จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ก.	
๕๙	สำเนาคำให้การจีนยี่ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่ เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑)	จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ข.	
๖๐	สำเนาคำให้การหลงจู๊ซี เรื่องอั้งยี่เมือง ฉะเชิงเทรากำลังรบ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๑)	จ.ศ. ๑๒๑๐ เลขที่ ๑๕๕/ค.	
๖๑	จดหมายคำให้การตั้งเคาสุเรื่องไปสืบ ราชการทางเมืองญวน จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๕๒)	จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๕	
๖๒	คำให้การอุปราชเมืองพง จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๕๒)	จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๓๓	
๖๓	คำให้การเรื่องนายด้วงเรื่องพม่าจะยก ทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓)	จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๑๒๑	
๖๔	คำให้การพระยานาได้ไปสืบราชการทัพ เมืองเชียงรุ่ง จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓)	จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๓๕	
๖๕	คำให้การเกี่ยวกับเมืองเชียงรุ่งและ สิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๕๔)	จ.ศ. ๑๒๑๓ เลขที่ ๖	





**๑. คำให้การผู้ถือหนังสือไปตรวจราชการที่เมืองนางรอง จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙) เลขที่ ๑**

ฯข้าฯ หมื่นมหาสงครามให้การว่า ณ วัน ๖๔ ค่ำ เชมรเมืองนางรองถือหนังสือนายบุญส่งบุตร...หลัก เมืองนครราชสีมา มาถึงพระมหาสงคราม พระรามรงค์ ขุนรามเดช ณ เมืองปัตบอง ในหนังสือนั้นว่า เจ้าเวียงจันทน์ยกกองทัพลงมา ณ เมืองนครราชสีมากวาดเอาครอบครัวไปสิ้น แลเลิกเมืองนครราชสีมา ซึ่งขุนรามเดช คุม...ซาเมืองปัตบอง ๑๐๐ คนนั้น ให้ขุนรามเดชคุมเอาเลิกไปช่วยโดยเร็ว ครั้น ณ วัน ๗ ค่ำ ชาวบ้านหนองปรือ แขวงเมืองนางรองบอก ฯข้าฯ ว่า เจ้าเวียงจันทน์ยกกองทัพลงมากวาดเอาครัวเมืองนครราชสีมาไป แลราษฎรชาวบ้านหนองปรือ ชาวเมืองนางรองพากันแตกตื่นหนีเข้าป่าไปสิ้น ฯข้าฯ เห็นยุ่งช้าแลเรื้อน ณ บ้านหนองปรือไฟไหม้ ยุ่งช้า ๗ เดือน ๑๓ หลัง ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๙ ค่ำ ฯข้าฯ กับหมื่นอภัยพินาศพากันไปเมืองนางรอง ฯข้าฯ ไปสำนักอยู่วัดเมืองนางรองมี พระสงฆ์ ๖ รูป สามเณร ๕ รูป ฯข้าฯ จึงถามพระสงฆ์ว่าไพร่บ้านพลเมืองไปข้างไหนเสียสิ้น พระสงฆ์บอกว่า เจ้าเวียงจันทน์มากวาดเอาครอบครัวเมืองนครราชสีมาไป ชาวบ้านในเมืองนางรอง กลัวเจ้าเวียงจันทน์จะมากวาดเอาครัวไปพากันหนีเข้าป่าไปสิ้น ฯข้าฯ จึงถามว่า เจ้าเมืองกรมการ จะอยู่ฤๅไม่พระสงฆ์บอก ฯข้าฯ ว่าหลวงแห่งเมืองนางรอง...ไปอยู่ป่าใกล้เมืองนางรอง ทางประมาณ ๑๐๐ เส้น แล้วพระสงฆ์จึงใช้ให้สามเณรไปหาตัวหลวงแพ่งเข้ามาหา ฯข้าฯ ที่วัดกลาง (เนื้อความตอนท้ายชำระสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

**๒. คำให้การเรื่องเกี่ยวกับเมืองหลวงพระบาง จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๓**

(เนื้อความตอนต้นชำระสูญหาย) กวานฮับฯ แตกหนีไปอยู่เมืองหลวงพระบาง เจ้าชมภูได้เป็นเจ้าเมืองเชียงขวางได้ ๔ เดือน ๕ เดือน กวานฮับจึงขอกองทัพเจ้าวงศ์เจ้าเมืองหลวงพระบางยกมาตีเมืองเชียงขวาง พวกเมืองเชียงขวางตีกองทัพเมืองหลวงพระบางแตกหนีกลับไปเมืองหลวงพระบาง เจ้าวงศ์เจ้าเมืองหลวงพระบางจึงมีหนังสือมาถึงเจ้าเมืองเชียงขวางว่าจะขอเป็นบ้านพี่เมืองน้องกันต่อไป แลเมื่อเจ้าวงศ์เป็นเจ้าเมืองหลวงพระบางนั้น เมืองหลวงพระบางยังหาได้ลงมาขึ้นกับกรุงไม่ ครั้นอยู่มาเจ้าวงศ์ตาย ที่เมืองหลวงพระบางนั้นผู้ใดจะเป็นเจ้าเมือง ฯข้าฯ หาไม่รู้ไม่ เจ้าวงศ์ตายอยู่มาแล้วเจ้าเมืองเวียงจันทน์ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองพวนแตก เจ้านันท์กวาดเอาเอาครอบครัวมา ณ เมืองเวียงจันทน์ แต่เจ้าชมภูเจ้าเมืองเชียงขวางนั้นหนีไปอยู่หัวพันทั้งหก รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่งเจ้านันท์ยกไปตีเมืองหลวงพระบางได้ เจ้านันท์จึงแต่งให้เจ้าแก้วเมืองเวียงจันทน์ไปเกลี้ยกล่อมเจ้าชมภูให้กลับมาอยู่บ้านเมืองเหมือนแต่ก่อน แลเจ้าแก้วนั้นจะเป็นลูกผู้ใด ฯข้าฯ ไม่ทราบ เจ้าชมภูจึงออกหาเจ้าแก้ว แล้วเจ้าชมภูจึงแต่งให้ท้าวเพี้ยคุมน้องสาวเจ้าชมภูกับข้างลงมาให้เจ้านันท์ แต่เจ้าชมภูกับเจ้าแก้วนั้นตามลงมาภายหลัง ครั้นเจ้าชมภูมาถึงเมืองหังแล้ว เจ้าแก้วจึงให้จับเจ้าชมภูจำตรวนลงมา ณ เมืองเวียงจันทน์ เจ้านันท์ให้ถอดตรวนเจ้าชมภูเสียเอาตัวเจ้าชมภูไว้ ณ เมืองเวียงจันทน์ เจ้านันท์ให้

เจ้าโพธิสารเมืองพวนเป็นเจ้าเมืองเชียงขวางได้ ๒ ปี ยังหาทันจัดส่งสิ่งของลงมา ณ เมืองเวียงจันทน์ไม่พอญวนไกเซ็น ยกกองทัพลงมา ณ เมืองพวน เจ้านันทรัฐความจึงยกทัพขึ้นไปเมืองพวน กองทัพญวนถอยหนีไปเจ้านันทว่าเจ้าโพธิสารเป็นเจ้าเมือง พวกญวนยกกองทัพลงมาตีชานเมือง หาบอกให้รู้ไม่เจ้านันทให้จับเจ้าโพธิสารมาเสีย เจ้านันทได้ตั้งให้ผู้อยู่รักษาเมืองพวนไม่ เจ้านันทกลับลงมา ณ เมืองเวียงจันทน์ได้เดือนหนึ่ง ญวนยกกองทัพลงมาตีเมืองเวียงจันทน์ เจ้านันทแตกหนีข้ามฟากแม่น้ำโขงมาฟากข้างนี้ ญวนจึงเอาตัวเจ้าชมภูกลับคืนไป ตั้งเจ้าชมภูไปเกลี้ยกล่อมกวาดเอาครอบครัวอยู่ ณ ลาดทอง ใกล้เมืองพวน ทางเข้าชัวเพล ญวนแบ่งกองทัพให้อยู่กับเจ้าชมภู ๕๐๐ คน ๖๐๐ คน เจ้านันทจึงบอกขอกองทัพกรุงฯ ให้ยกขึ้นไปช่วย จึงโปรดให้จ๋มื่นเสมอใจที่เป็นพระยาศรีจักรราชกับเจ้าอิน อ้ายอนุ ยกขึ้นไปเวียงจันทน์แต่จะเป็นคนมากน้อยเท่าใดหาทราบไม่ ครั้นกองทัพกรุงฯ ยกขึ้นไปถึงลาดทอง เจ้าชมภูก็พากองทัพญวนถอยไป เจ้านันทจึงให้กวาดเอาครอบครัวเมืองพวนมารวมไว้ใกล้เมืองลาดทองได้ ๒ เดือน ญวนก็ยกกองทัพมาอีกเจ้านันทจึงให้กวาดครอบครัวเมืองพวนลงมา ณ กรุงฯ ๒ ข้าฯ ก็ลงมา ณ กรุงฯ อยู่ภายหลังเมืองพวนจะมาขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์เมืองหลวงพระบางประการใด ๒ ข้าฯ หาทราบไม่ สิ้นคำเท่านี้

### ๓. สำเนาคำให้การเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ

จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๑๑/ก.

ขุนโอดกรมการเมืองนครราชสีมาให้การว่า ณ วัน ๕ ๓ คำ อ้ายอนุวงศ์ลงมาตั้งอยู่ที่ทะเลสาบ แล้วเข้าไปเบิกข้าวในเมืองนครราชสีมา คน ๓๕๐๐ คน ณ วัน ๖ ๓ คำ เพลาเข้าออกจากทะเลสาบมาทางดงพญาไฟ ครั้น ณ วัน ๗ ๓ คำ อ้ายอนุเวียงจันทน์ ยกมาตั้งค่ายอยู่ที่สระทะเลข้างตะวันออกประมาณคน ๗๐๐ เศษ พระยายกกระบัตร หลวงเมือง หลวงนา หลวงสารอด หลวงนราพากันออกไปหาอ้ายอนุเวียงจันทน์ แล้วอ้ายเวียงจันทน์ว่าจะเข้ากับเราหรือไม่ ถ้าไม่ยอมจะฆ่าเสีย พระยายกกระบัตร หลวงเมือง หลวงนา หลวงสารอด หลวงนรา ก็รับว่าจะเข้าด้วยอ้ายเวียงจันทน์ว่า ณ วัน ๘ ๓ คำ ให้ต้อนครัวออกจากเมืองให้สิ้นเชิง ถ้าผู้ใดขัดขืนอยู่จะฆ่าเสีย แล้วอ้ายอนุให้ลาวประมาณ ๒๐๐ คน กำกับเข้าไปถ้ำครวกับพระยายกกระบัตร กรมการ ครั้น ณ วัน ๙ ๓ คำ ๒ ข้าฯ ก็พาครอบครัวออกจากเมืองมาตั้งอยู่ที่บ้านหมื่นไวย แล้วเลื่อนมาตั้งอยู่ ณ บ้านประสาธ แขวงเมืองพิมายทางไกลเมืองนครราชสีมาวันหนึ่ง เป็นครัวชายฉกรรจ์ประมาณ ๘๐๐ คน ชายหญิง ไพร่ นายสมณะประมาณหมื่นเศษ

ณ วัน ๖ ๔ คำ พระยาปลัดกลับมาแต่บ้านจง ครั้นถึงบ้านประสาธ พระยาปลัดบอก  
 ซ้ำๆ ว่าเข้าไปหาอายอนุๆ บอกว่าครอบครัวยกไปเมืองเวียงจันทน์สิ้นแล้ว เข้าตามไปเถิด แล้ว  
 พระยาปลัดให้หาพระยานรา พระยายกกระบัดมาจากบ้านปิง พระยายกกระบัด พระยามรงค์เดช  
 หลวงเมือง หลวงนา หลวงสารอด หลวงนรา หลวงปลัดเมืองพิมาย ปรีक्षाพร้อมกันว่ารวบรวมครัวไว้  
 แล้วจึงฆ่าอายลาวเวียงจันทน์ซึ่งกำกับครัวประมาณ ๒ ร้อยเศษ แล้วเลื่อนครัวมาอยู่บ้านสัมฤทธิ์ แล้ว  
 ว่าแต่กำลังเราผู้ชายถ้าอายอนุยกลงมาไล่ตีชิงครัว เราก็จะออกสู้รบกับอายลาวให้สิ้นฝีมือ อยู่ ณ  
 วัน ๗ ๔ คำ อายอนุให้อายลาวยกออกมาประมาณ ๑๐๐๐ เศษ ทางนั้นประมาณ ๓๐ เส้น ๔๐ เส้น  
 จะเข้าชิงเอาครัว พระยาปลัดกรมการกับครัวชายฉกรรจ์ ๘๐๐ ก็ยกออกสู้รบกับอายลาว ฆ่าอายลาว  
 ตายประมาณ ๗๐๐-๘๐๐ ได้หอกดาบเครื่องอาวุธของอายลาว

ครั้น ณ วัน ๘ ๔ คำ อายอนุให้อายสุทธิสารคุมคน ๕๐๐ คนยกออกมาถึงลำเชิงไพร พอ  
 เพลาพลบค่ำอายลาวก็หยุดทำสนามเพลารุดเข้ามา ครั้นรุ่ง ณ วัน ๙ ๔ คำ เปลาเข้าตู่พระยาปลัด  
 พระยายกกระบัด กรมการต่างคนต่างยิงปืนคนละนัด พวกครัวเข้าพันแทงพระสงฆ์เถรเถรผู้หญิงใน  
 ครัวหุนโหระโง่ไล่อายลาวแตกไม่ผินหน้าสู้ พวกครัวฆ่าเติมฆ่าพันทุบตีแต่เพลเข้าจนป่วยประมาณ  
 ๒๐๐๐ คน ที่เหลือตายไม่เห็นเข้าไปทางเมืองนครราชสีมาหนีไปทางเมืองเวียงจันทน์ พระยาปลัด  
 พระยายกกระบัด กรมการบอก ซ้ำๆ ว่าอายสุทธิสารลงมาพวกค...(ฆ่ารูด)...แทงตาย ซ้ำๆ ได้เห็น  
 แต่ปืนเครื่องทองลูกประคำทอง แล้วจับเป็นได้ ๕ คน

เมื่อรบกันอยู่นั้นพวกครัวสงสัยกันด้วยคาดฟังผ้าลาว แทะกันตายคนหนึ่ง พระยาปลัด  
 ถามอายลาวว่ามึงมาทำไม อายลาวว่าอายอนุให้มาฆ่าครัวผู้ชาย แล้วจะกวาดแต่ผู้หญิงไปเมือง  
 เวียงจันทน์ พระยาปลัดถามว่าคนยังอยู่ในค่ายอายอนุมากน้อยเท่าใด อายลาวบอกว่าคนรักษาค่ายอยู่  
 ประมาณ ๓๐๐๐ เศษ แล้วพระยาปลัดถามว่าอายอนุจะกลับไปเมืองหรือๆ จะคิดรบพุ่งต่อไป อาย  
 ลาวบอกว่าอายอนุไม่กลับไปเมืองเวียงจันทน์แล้ว จะเอาเมืองนครราชสีมาเป็นโลง แล้วพระยาปลัดส่ง  
 ใหนายอินบ่าว ซ้ำๆ เอาอายลาว ๕ คนไปฆ่าเสีย อยู่ ณ วัน ๑๐ ๔ คำ อายอุปราชให้อายลาว ๕ คน  
 ถือหนังสือไปถึงอายเวียงจันทน์ไปทางบ้านสัมฤทธิ์ที่ครัวอยู่ หลวงปลัดเมืองพิมายให้บ่าวจับอายลาว  
 ๕ คนไปฆ่าเสีย ได้หนังสือในยามอายลาว ในหนังสือนั้นว่า อายอุปราชให้มาถึงอายอนุว่าเกณฑ์ข้างได้  
 ๑๕๐ ข้าง มารับครัวไปเวียงจันทน์ ครั้น ณ วัน ๑๑ อายลาวซึ่งข้างมาถึงบ้านสัมฤทธิ์ที่ครัวอยู่ ๗๐ ข้าง  
 คนซึ่งข้างมาข้างละ ๒ คน ๓ คนบ้าง พวกครัวฆ่าอายลาวตาย ๗๐ คน ที่เหลืออยู่อายลาวโดดข้างหนี  
 เข้าป่าไปได้ประมาณ ๓๐ เศษ พวกครัวจับได้ข้าง ๖๐ ข้าง

ครั้ง ๓ ๑ ๔ คำ พระยาปลัด พระยายกกระบัตร กรมการ ปรีชากันว่าจะเข้าตีค่าย  
 อ้ายอนุ...กันจะละคร้วไวมิได้ เกรงอ้ายอุปราชาอ้ายปาศักดิ์จะยกมาตีคร้ว จึงคิดกันยกคร้วเข้าไปถึงบ้าน  
 เปลาะเลอทางไกลแต่เมืองนครราชสีมา แต่เข้าจนเที่ยงแล้ว พระยาปลัด กรมการ จึงทำหนังสือบอก  
 ให้ ข้ำๆ ถือมาถึงหลวงทุ่งสัมฤทธิ์ พบนายยู นายชู กับผู้มีชื่อ ๓ คน ข้ำๆ จึงถามผู้มีชื่อ ๕ คนว่า  
 เป็นบ่าวไพร่ผู้ใดมาแต่ไหนนายยู นายชู บอกข้ำๆ เป็นบ่าวเจ้าพระยานครราชสีมา ข้ำๆ จึงถามว่า  
 เจ้าพระยานครราชสีมาอยู่แห่งใด นายยู นายชู บอกว่าเจ้าพระยานครราชสีมาอยู่บางระเนมมีคนอยู่  
 ๑๐๐๐ ณ วัน ๓ ๔ คำ พระยาไกรสรสงครามเมืองขุขันธ์ยกทัพมาประมาณคน ๕๐๐๐ เศษ รบกันกับ  
 เจ้าพระยานครราชสีมา เห็นจะต่อต้านมิได้ เลื่อนคร้วลงไปเมืองสวายจิก ข้ำๆ ถามว่าพระยา  
 นครราชสีมาเลื่อนลงไปสวายจิกแล้วจะต่อไปข้างไหน นายยู นายชู บอก ข้ำๆ ว่าเจ้าพระยา  
 นครราชสีมาจะพาคร้วไปฝากพระยาอภัยภูเบศร์เมืองปัตบองไว้ แล้วเจ้าพระยานครราชสีมาจะลงไป  
 กรุงเทพฯ นายยู นายชู ว่าเจ้าพระยานครราชสีมาไม่กลับเมืองนครราชสีมา แล้วนายยู นายชู กับผู้มี  
 ชื่อ ๓ คนก็พากันหนีมาบ้าน ข้ำๆ มาถึงบ้านมะเร็ิงที่คร้วอยู่ ณ วัน ๓ ๔ คำ ข้ำๆ พุดจกกับขุนพล  
 ตามในหนังสือพระยาปลัดทุกประการ ขุนพลจึงให้ขุนแก้วสิงหนาท ขุนอาจอาษา ซี่ม้าถือนหนังสือไปถึง  
 พระยาปลัด พระยายกกระบัตร กรมการ ณ เมืองนครราชสีมาว่าจะยกเข้าตีอ้ายเวียงจันทน์ก็ให้  
 กำหนดมา ขุนพลจะได้ยกไปบรรจบเจ้าตีอ้ายเวียงจันทน์ด้วยกัน ขุนแก้วสิงหนาท ขุนอาจอาษา...

ระยะทางตั้งแต่แก่งค้อไปกำพรานวัน ๑

แต่กำพรานไปชัยบาดาลวัน ๑

แต่ชัยบาดาลไปบัวชุมวัน ๑

แต่บัวชุมไปศรีเทพวัน ๑

แต่ศรีเทพไปท่าโรงครึ่งวัน

แต่ท่าโรงไปกองทวนวัน

แต่กองทวนไปร่องคล้ายวัน

แต่ร่องคล้ายไปหนองชุมแสนครึ่งวัน

แต่หนองชุมแสนไปนายมวัน

แต่นายมไปเพชรบูรณ์วัน

แต่เพชรบูรณ์ไปหล่มสักคืน

#### ๔. คำให้การในคัตบอกล่ม ๒ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ

จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๑๑/ฆ.

๑ ข้าพเจ้าอ้ายท้าวลาวให้การว่า ข้าพเจ้าเป็นบ่าวเพี้ยภิมพิสาร เป็นนายบัญชีเพี้ยภิมพิสารเกณฑ์ข้าพเจ้ามารวมทัพอยู่เมืองเวียงจันทน์ ครั้น ณ วัน ๑๒ ค่ำ เจ้าเวียงจันทน์จัดให้ราชบุตรกับพระยาชานนท์ พระยาอุปราชา พระยาสุโผ พระยานามหุง พระยาเมืองซอง คุมไพร ๕๐๐๐ ปี้น ๔๐๐ บอกลงมาทางเมืองสระบุรี ให้อุปราชเมืองเวียงจันทน์กับเพี้ยเมืองขวา เพี้ยเมืองค้ำ เพี้ยเมืองเพน เพี้ยชาบ้นชิต คุมไพร ๑๐๐๐๐ ปี้น ๑๑๐๐ กระทบอก มาบรรจบทัพเจ้าปาศักดีทางเมืองอุบล ตัวเจ้าเวียงจันทน์กุมไพร ๑๐๐๐๐ ปี้น ๒๐๐ กระทบอก มาทางเมืองโคราช แต่ข้าพเจ้าเข้ากองทัพราชวงศ์ยกมาถึงบ้านขอนแก่นแขวงเมืองสระบุรี แต่ ณ วัน ๓ ค่ำ เจ้าราชวงศ์ให้เกลี้ยกล่อมกวาดครัวเมืองสระบุรี ครัวไทย ครัวลาว ครัวจีน ชายหญิงใหญ่น้อย สองหมื่น ๖ พันคน เจ้าราชวงศ์ พระยานามหุง คุมไพร ๕๐๐ คน ปี้น ๕๐๐ กระทบอก บิ่อกันครัวขึ้นไปส่งเจ้าเวียงจันทน์ ณ เมืองโคราช เจ้าราชวงศ์นั้นยกทัพไปถึงเมืองหล่มสัก ตั้งค่าย ๙ ค่าย ชักปีกการรบกันทั้ง ๙ ค่าย เจ้าราชวงศ์ให้กวาดครัวเมืองหล่มสักแลแขวงเมืองขึ้นเมืองหล่มสักไปทางบ้านนาหลักแขวงเมืองเลย เจ้าราชวงศ์ให้เผาขี้ข้าวเหี่ยวเรือเสีย เจ้าราชวงศ์ก็ยกจากเมืองหล่มสักมาถึงเมืองเลย ตั้งค่าย ๙ ค่าย ชักปีกการรบถึงกัน เจ้าราชวงศ์ก็จับพระยาสุริยวงศาจำส่งให้อุปราชเมืองโสม คุมขึ้นไปให้เจ้าเวียงจันทน์ ณ เมืองโคราช แต่ข่าวลือว่าเจ้าเวียงจันทน์ฆ่าพระยาสุริยวงศาเสียแล้ว เจ้าราชวงศ์ให้กวาดครัวเมืองเลย เมืองแก่นท้าว เมืองท่า แลแขวงเมืองทั้งปวง ชายหญิงใหญ่น้อย ๓๐๐ คน แต่ครัวเมืองนครไทย เมืองนครชุมมาถึงเมืองเลย ชายหญิงใหญ่น้อย ๕๐๐ คน กับครัวเมืองเลยไปทางบ้านน้ำกลิ้ง แขวงเมืองเวียงจันทน์ แล้วเจ้าเมืองเวียงจันทน์มีหนังสือมาถึงเจ้าราชวงศ์ว่า เจ้าเวียงจันทน์มาตั้งอยู่บ้านหนองบัวลำภู เจ้าเวียงจันทน์จึงใช้ให้เจ้าเมืองท่ากุมไพร ๓๐๐ คน มาสืบข่าวกองทัพไทย ณ บ้านเลย ไสขามเมืองท่ากลับมาแจ้งความกับเจ้าเวียงจันทน์ว่าพบกองทัพไทยสู้รบกันประมาณคน ๔๐๐-๕๐๐ คน เจ้าเวียงจันทน์จึงให้เจ้าราชวงศ์กับพระยาชานนท์ พระยาสุโผ พระยาอุปราชา เจ้าเมืองซอง เพี้ยเชียงโต เพี้ยเมืองชาย คุมไพร ๕ พัน ปี้น ๔๕๐ บอกลงมา ๑ เชือกคนละเส้น ให้ไปตีเสียให้ยับจับไทยมาให้จงได้ แล้วคาดโทษมาว่าถ้าไม่ได้อย่าให้กลับมาบ้านเมือง ถ้ากลับมาจะตัดศีรษะเสีย เจ้าเวียงจันทน์จะกลับคืนไปจัดแจงบ้านเมือง เจ้าเวียงจันทน์ก็ยกจากบ้านหนองบัวลำภู แต่ ณ วัน ๕ ค่ำ เจ้าราชวงศ์ก็ยกมาตีกองทัพไทย ณ เมืองเลย ได้สู้รบกัน ๒ วันกับคืน ๑ ทัพเจ้าราชวงศ์แตกหนีไป พวกไทยจับข้าพเจ้าได้ในที่รบ

เมื่อเจ้าเวียงจันทน์จะยกมาจากเมืองเวียงจันทน์ จัดให้พระเจ้าบาลราช พี่เจ้าเวียงจันทน์ คุมไพรเมืองเวียงจันทน์ ๓ พัน อยู่รักษาเมือง มีปืนใหญ่สำหรับเมือง ๕ กระทบอก ชำรุด ๒ กระทบอก

ดีชื่อปรายหลวงบอกหนึ่ง กระสุนเท่าส้มโอย่อม ชื่อฟ้าพื้นแผ่นดินงอบอกหนึ่งกระสุนเท่าส้มโอใหญ่  
ต้นเหลี่ยมบอกหนึ่งกระสุนเท่าส้มเกลี้ยง ปืนหลักทองหล่อที่เวียงจันทน์มีอยู่เป็นอันมาก

ข้าพเจ้าอยู่เมืองเวียงจันทน์ ณ วัน ๑๔ ปีระกาสัพทศ เห็นแผ่นดินเมืองเวียงจันทน์แยก  
๕ แห่งๆ หนึ่งที่หน้าหอพระแก้ว แยกกว้างวาหนึ่งยาว ๖ วา ลึก ๗ วา ๘ วา

ที่ว่าราชการเจ้าเวียงจันทน์พื้นที่อัฐิตาดปูนแยกกว้างวา ๑ ยาว ๖ วา ลึกประมาณ ๗  
วา ๘ วา

ที่หน้าโรงช้างกลางเมือง แยกกว้าง ๘ ศอก ยาว ๗ วา ลึก ๘ วา

หอไตรเจ้าเวียงจันทน์ด้านหน้า แยกกว้างวาหนึ่ง ยาว ๖ วา ลึก ๗ วา ๘ วา

ริมวัดกุฎีพรวน แยกกว้าง ๒ วา ยาว ๘ วา ลึก ๑๒ วา

ถึง ณ วัน ๑๔ ค่ำ แผ่นดินไหวตลอดไปไกลเมืองเวียงจันทน์ ทางประมาณ ๓ คืบ ๔ คืบ

ถึงวัน ๕ ปีจออัฐศก ฝนไม่ตกฟ้าไม่ร้อง เกิดลมพายุใหญ่ หอพระแก้วยอดหัก หอพระบางบันทักทั้ง  
๒ ข้าง หอไตรหลาย เรือนเมียเจ้าเวียงจันทน์หักยับ ๓ หลัง เรือนไพร่พลเมืองหลาย ๔๐๐ หลัง  
พระสังฆราชวัดกุฎีรองดูตามตำราบอกเพี้ยกว่านว่าเกิดวิบัติต่างๆ เมืองเวียงจันทน์จะเสียแล้ว เมื่อครั้ง  
ก่อนแผ่นดินแยกเมืองก็เสีย ครั้งนี้ก็เหมือนกัน เพี้ยกว่านเอาคำพระสังฆราชบอกเจ้าเวียงจันทน์  
เจ้าเวียงจันทน์หาเชื่อไม่ เกิดเหตุทั้งนี้เพราะบุญของเราอีก แต่ที่แผ่นดินแยกนั้นก็ให้ชนดินมาถมเต็ม  
ทั้งสิ้น ๕ แห่ง หอพระแก้ว หอพระบาง หอไตร ก็ซ่อมแซมทำขึ้นตั้งเก่า สิ้นค่าให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้  
ฯ๗๘

#### ๕. คำให้การในคัดบอกเล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ

จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๑๑/ง.

๑ ถามอายุพาให้การว่าอายุได้ ๔๐ ปี ภรรยาข้าพเจ้าชื่ออินางหามิบุดรไม่ ข้าพเจ้าเป็น  
เลกส่วยเสียเงินให้อ้ายเวียงจันทน์ปีละ ๓ บาท อ้ายราชบรมเป็นนายข้าพเจ้า บ้านเรือนอยู่ ณ บ้าน  
พร้าวปากของแม่น้ำข่านี่ ที่บ้านพร้าวมีส่วยประมาณสามสิบเรือน แต่บ้านพร้าวไปถึงหนองบัวลำภู  
ทางเข้าซัวเพล บ้านหนองบัวลำพูเป็นบ้านส่วยมีบ้านประมาณร้อยหลังเรือน แต่บ้านหนองบัวลำพูไป  
ถึงบ้านส้มป่อยทางวันหนึ่ง บ้านส้มป่อยก็เป็นบ้านส่วยประมาณ ๑๐ หลังเรือน แต่บ้านส้มป่อยไปถึง  
บ้านข้าวสารทางครึ่งวัน บ้านข้าวสารเป็นเลกเดือนมีคนประมาณ ๑๐ หลังเรือน แต่บ้านข้าวสารถึง  
บ้านเมด บ้านพลับทางครึ่งวัน เป็นเลกเดือนมีคนประมาณ ๕ หลังเรือน แต่บ้านเมด บ้านพลับไป  
ถึงบ้านคำไผ่ทางวันหนึ่ง มีคนเดือนประมาณ ๕๐ หลังเรือน แต่บ้านคำไผ่ถึงบ้านท่าบัว ท่าข้าม  
เวียงจันทน์ ทางครึ่งวัน มีคนเดือนประมาณ ๑๐ หลังเรือน แต่บ้านคูนนั้นอยู่ในแม่น้ำโขงปากข่านี่คน  
เดือนประมาณ ๑๐๐ หลังเรือนอยู่ใต้เวียงจันทน์ทางวันหนึ่ง อ้ายเพี้ยแก้วก็สัญญาเป็นนายบ้าน ตัวจะ

ชื่อใดไม่ทราบ แต่บ้านพร้าวที่ข้าพเจ้าอยู่ ลงมาทางเมืองโคราชถึงบ้านลาดทางครึ่งวัน มีส่วยประมาณ ๕ หลังเรือน แต่บ้านโพนมาถึงคูเวียงทางวันหนึ่ง มีคนส่วยประมาณสามสิบหลังเรือน แต่คูเวียงมาถึงบ้านบ่อทางครึ่งวัน บ้านบ่อมีคนส่วยประมาณสามสิบหลังเรือน แลแขวงเวียงจันทน์ ลงมาทางโคราชสิ้นแขวงเพียงบ้านบ่อ แต่บ้านมาถึงแม่น้ำชีแขวงเมืองโคราชทางสองคืน

อยู่ ณ วัน ๗ ๑๑ ปิจอัฐศก อ้ายราชบรมผู้นายบอกข้าพเจ้าว่า ให้ตระเตรียมเสปียงอาหารเครื่องศาสตราวุธไว้ให้พร้อม ณ เดือนสาม อ้ายเวียงจันทน์ อ้ายราชวงศ์ จะลงมาทำการพระบรมศพ ข้าพเจ้าจัดแจงเสปียงอาหาร เครื่องศาสตราวุธไว้ตามนายสั่ง ครั้น ณ วัน ๒ อ้ายราชวงศ์ยกมาจากเมืองเวียงจันทน์กับนายไพร่ประมาณ ๒ พัน ช้างประมาณ ๕๐๐ ม้าประมาณ ๑๐๐ เศษ แต่ปืนเครื่องศาสตราวุธจะมีมาน้อยเท่าใดไม่ทราบ ข้าพเจ้าถามอ้ายราชบรมว่าอ้ายราชวงศ์จะยกไปไหน อ้ายราชบรมว่า อ้ายราชวงศ์จะยกลงมาทำการพระบรมศพ ครั้น ณ เดือนสามข้างขึ้น ข้าพเจ้าป่วยหนักอยู่ ครั้น ณ วัน ๒๐ ค่ำ ราชบรมผู้นายมาบอกข้าพเจ้าว่าอ้ายเวียงจันทน์ยกลงมา ณ กรุง อ้ายราชบรมจะให้ข้าพเจ้ามากับอ้ายเวียงจันทน์ ข้าพเจ้าป่วยหนักอยู่อ้ายราชบรมจึงหาได้เอาตัวข้าพเจ้ามาด้วยไม่ แต่อ้ายราชบรมเกณฑ์เอาชาวบ้านพร้าวมาเข้ากองอ้ายเวียงจันทน์ สามคนเอามาสองคน แลไทไพร่ซึ่งมากับอ้ายเวียงจันทน์กับเครื่องศาสตราวุธมาน้อยเท่าใดไม่ทราบ ครั้น ณ วัน ๗ ๕ ข้างแรม ข้าพเจ้าคลายป่วยขึ้น ประมาณ ๙ วัน ๑๐ วัน ข้าพเจ้าเห็นอ้ายลาวเวียงจันทน์ไล่คร้วลาวเขมร ขึ้นไปทางบ้านข้าพเจ้าประมาณพันครัว ณ วัน ๒๕ ค่ำ อ้ายเพี้ยศรีสุราช อ้ายกวานโคชหนามซึ่งลงมากับอ้ายเวียงจันทน์ขึ้นไปเกณฑ์คนบ้านพร้าวบอกข้าพเจ้าว่าอ้ายเวียงจันทน์กวาดครัวโคราชขึ้นมาถึงบ้านบ่อ กลัวเจ้าเมืองจะตามขึ้นไปตีชิงเอาครัวโคราชคืน อ้ายเวียงจันทน์ให้อ้ายเพี้ยศรีสุราช อ้ายกวานโคชหนาม คุมไพร่เวียงจันทน์ ๑๕๐ คน ป็นร้อยบอก ไปเกณฑ์เอาคนบ้านพร้าวได้อีก ๑๐ คน ทั้งข้าพเจ้าให้ลาดตระเวนไปทางภูเขี้ยว ป้องกันกองทัพโคราชไว้มิให้ไปชิงเอาครัวได้ ข้าพเจ้าก็ไปลาดตระเวนกับอ้ายเพี้ยศรีสุราช อ้ายกวานโคชหนาม เมื่อไปตามทางพบครัวเมืองภูเขี้ยว อ้ายลาวเวียงจันทน์นายไพร่ประมาณ ๑๐๐ คน กวาดต้อนกุมครัวไปประมาณ ๑๐๐ ครัวเศษ ณ วัน ๒๐ ๕ ค่ำ ข้าพเจ้าไปถึงเขาช่องทมิฬที่แคบทางภูเขี้ยวจะไปเวียงจันทน์ ที่ช่องทมิฬมีเขาสองข้างมีทางกว้างประมาณ ๖ วา แต่ช่องทมิฬไปภูเขี้ยวทางคืนหนึ่ง

อยู่วันหนึ่งข้าพเจ้ากับอ้ายกวานโคชหนามเข้าไปหาเสปียงในเมืองภูเขี้ยว พบแต่เรือนร้างหาผู้คนไม่ ยุงข้าวแลบ้านเรือนอ้ายลาวหาได้จุดเผาไม่ ข้าวในเมืองภูเขี้ยวมีเต็มยุงๆ ละ ๒ ห้อง ๓ ห้อง ๔ ห้องบ้าง มีอยู่มากจะประมาณหาได้ ที่ไม่มียุงเอาไว้กับเรือนๆ ละเกวียน ๒ เกวียนบ้างทุกเรือน ข้าพเจ้าจึงถามอ้ายเพี้ยศรีสุราช อ้ายกวานโคชหนามว่าอ้ายราชบรมผู้นายบอกข้าพเจ้าว่าอ้ายเวียงจันทน์ อ้ายราชวงศ์ จะยกลงมาช่วยการทำการพระบรมศพทำไมจึงกวาดครัวเมืองโคราช



เมืองกุเซียว ขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์เล่า อ้ายเพี้ยศรีสุราช อ้ายกวานโคชหนามบอกข้าพเจ้าว่า อ้ายเวียงจันทน์จะลงมาทำการพระบรมศพกวาดคร้วเมืองโคราช เมืองกุเซียว ขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์ พวกคร้วเมืองโคราชหาขึ้นไปไม่ หนีไปอยู่เมืองพิมาย อ้ายเวียงจันทน์ให้อ้ายสุทธิสารคุมคนพันหนึ่งยกไปตีคร้วโคราช ณ เมืองพิมาย อ้ายสุทธิสารแตกหนีมา แล้วให้อ้ายราชวงศ์คุมคนสองพันลงไปกวาดคร้วเมืองสระบุรีขึ้นไปถึงเมืองโคราช แล้วอ้ายเวียงจันทน์ให้อ้ายราชวงศ์ไปกวาดคร้วเมืองหล่มได้คร้วไปครึ่งหนึ่ง กองทัพไทยยกขึ้นไปตีอ้ายราชวงศ์แตกหนีไปอยู่ ณ เขาผาวิ้ง ทางแต่ผาวิ้งมาหนองบัวลำภูเดินเข้ามาทางวันหนึ่ง พวกเพี้ยกวันแลไพร่ในกองอ้ายราชวงศ์ล้มตายเป็นอันมากแล้วว่าอ้ายเวียงจันทน์ให้อ้ายอุปราชกับอ้ายโถงคุมคนพันห้าร้อยไปกวาดคนเมืองสุวรรณภูมิ แต่อ้ายปากดี อ้ายปาน อ้ายเถื่อน อ้ายกำพรวด จะอยู่ที่ไหน อ้ายเพี้ยศรีสุราชหาได้พูดให้ข้าพเจ้าฟังไม่ แล้วว่าอ้ายเวียงจันทน์กวาดคร้วหัวเมืองขึ้นไปครั้งนี้ อ้ายเวียงจันทน์คิดจะตั้งค่ายรบกองทัพไทยที่หนองบัวลำภูค่ายหนึ่ง จะเกณฑ์คนรักษาค่าย คนเวียงจันทน์พันหนึ่ง คร้วพันหนึ่งจะให้อ้ายพระยานรินทร์เจ้าเมืองสีมมเป็นแม่ทัพ จะให้ตั้งค่ายบ้านพันพร้าวค่ายหนึ่ง จะให้อ้ายพระยาสระบุรีเป็นแม่ทัพจะให้ตั้งค่ายที่เมืองกุกค่ายหนึ่ง ที่ปากโคริมฝั่งโขงค่ายหนึ่ง และจะให้ผู้ใดเป็นแม่ทัพคุมไพร่มากนักน้อยเท่าใดนั้นอ้ายเพี้ยศรีสุราชหาได้บอกแก่ข้าพเจ้าไม่ ตัวอ้ายเวียงจันทน์นั้นจะข้ามไปตั้งอยู่เมืองเวียงจันทน์ ข้าพเจ้าจึงถามอ้ายเพี้ยศรีสุราช อ้ายกวานโคชหนามว่าถ้ามาน้อย เพียงห้าสิบหกสิบก็จะสู้ ถ้ามมากกว่าห้าสิบหกสิบคนขึ้นไปก็จะหนี ข้าพเจ้ากับอ้อมมีชื่อตั้งลาดตระเวนอยู่ ณ ช่องทมสิวัน ณ วัน ๕ อ้ายเพี้ยสกุลวงศ์นายไพร่ ๕ คนขึ้นมาเร็วไปบอกอ้ายเพี้ยศรีสุราช อ้ายกวานโคชหนาม ยกมาป้องกันกองทัพไทยอยู่ ณ บ้านภูเวียง แล้วอ้ายสุวรรณวงศ์กลับไปหาอ้ายเวียงจันทน์ ณ หนองบัวลำภู อ้ายเพี้ยศรีสุราช อ้ายกวานโคชหนามกับข้าพเจ้าแลอ้อมมีชื่อ ๑๖๐ คน ปืนร้อยบอกม้าสองม้า ยกจากช่องทมคืนหนึ่งถึงภูเวียง พบแต่เรือนร้างหาผู้คนไม่ ข้าพเจ้าจึงถามอ้ายกวานโคชหนามว่า บ้านภูเวียงเป็นบ้านขึ้นกับเวียงจันทน์ทำไมจึงกวาดคร้วไปด้วย อ้ายกวานโคชหนามบอกว่า บ้านเหล่านี้อยู่ใกล้ทางเมืองโคราช กลัวพวกโคราชจะมาตีเอาไปจึงให้กวาดไปเมืองเวียงจันทน์ แต่ข้าพเจ้าที่บ้านภูเวียงแลเรือนนั้น อ้ายลาวหาได้เผาไม่ ข้าพเจ้าที่เลือกที่บ้านภูเวียงมีอยู่เรือนละเกวียนบ้างสองเกวียนบ้างทุกเรือน ข้าพเจ้ากับอ้อมมีชื่อมาตั้งลาดตระเวนอยู่ ณ บ้านภูเวียงได้ ๖ วัน ณ วัน ๑๑ ๖ คำเพลายื่นพวกกองทัพไทยประมาณ ๖๐ เศษ พบพวกข้าพเจ้ากองทัพไทยเอาปืนยิงพวกข้าพเจ้า พวกอ้ายลาวไพร่จะหนีอ้ายเพี้ยศรีสุราช อ้ายกวานโคชหนามขึ้นม้าถอดตาบกันอ้ายพวกลาวไว้ให้สู้ แล้วว่าถ้าอ้ายลาวคนใดไม่สู้จะฆ่าเสีย แต่อ้ายลาวไพร่สามคนเอาปืนยิงพวกไทยคนละนัด พวกกองทัพไทยไล่พันแทงอ้ายลาวจะล้มตายเป็นประการใดไม่ทราบ พวกอ้ายลาวนายไพร่แตกกระจัดกระจายพากันหนีไป พวกไทยเอาม้าไล่จับตัวข้าพเจ้าได้ในลำป่าพวง แล้วส่งตัวข้าพเจ้ามายังค่ายหลวง

แลเมื่ออ้ายเวียงจันทน์ให้อ้ายเพี้ยศรีสุรราช อ้ายกวานโคขหนามคุมคนร้อย ๕๐ คนไปลาดตระเวน อ้ายเวียงจันทน์จ่ายปืนให้ร้อยกระบอก กระสุนดินดำสำหรับปืนบอกละ ๑๐ นัด อ้ายเพี้ยศรีสุรราช อ้ายกวานโคขหนาม ขึ้นไปเกณฑ์คน ณ บ้านพร้าวมาเข้ากองตระเวนนั้น อ้ายเพี้ยศรีสุรราช อ้ายกวานโคขหนาม บอกว่าถ้าใครไม่ไปอ้ายเวียงจันทน์สั่งมาให้ฆ่าเสีย ข้าพเจ้ากับอ้ายมีชื่อ บ้านพร้าวกลัวความตาย หามีผู้ใดหลบหนีขัดขวางไม่ แลพวกครัวเมืองภูเขียวกับครัวบ้านใน แขวงเมืองเวียงจันทน์ซึ่งอ้ายเวียงจันทน์ให้กวาดต้อนขึ้นไปนั้น พวกครัวได้แต่สิ่งของข้าวปลาไปแต่พอแรงหาบ ที่มีข้างก็เอาข้างบรรทุกของไป แต่กระบือแลทรัพย์สินของข้าวปลาซึ่งหาบคอนไปมิได้นั้น พวกครัวเอาทิ้งไว้กับบ้าน เมื่อข้าพเจ้าไปลาดตระเวนเมืองภูเขียวแลบ้านภูเวียงนั้น ข้าพเจ้าเห็นข้าวปลาโคกระบือพวกครัวทิ้งไว้ที่บ้านเรือนเป็นอันมาก ข้าพเจ้าถามอ้ายเพี้ยศรีสุรราชว่าพวกครัวกวาดไปนี้จะให้ตั้งอยู่ไหน อ้ายเพี้ยศรีสุรราชบอกข้าพเจ้าว่าอ้ายเวียงจันทน์ส่งให้เอาปืนไปตั้งรวมไว้ ณ บ้านพร้าวแลที่บ้านพร้าวนั้น ที่นาของชาวบ้านมีแต่พอทำกิน เป็นน่าน้ำฝนดินเหนียวพื้นนาขึ้นไปเป็นป่า ถ้าจะถางป่าลงทำนาก็ได้เทศกาลลงมือทำนาเดือน ๗ ได้เกี่ยวเดือน ๑๒ ที่นา ๙ ไร่ ๑๐ ไร่ ได้ผลเมล็ดข้าวเกี่ยวหนึ่ง หาดต้องเสียทางข้าวค่านาไม่เข้าของราษฎรชาวบ้านซึ่งทำนาได้หามีใครซื้อขายไม่ ของใครๆ ทำพอกินตลอดปี แต่นาของอ้ายเวียงจันทน์นั้นเรียกว่าเป็นนาหลวง อ้ายเวียงจันทน์ให้ทำในกำแพงเมืองเวียงจันทน์จะได้ข้าวปีละมากน้อยเท่าใดไม่ทราบ แต่อ้ายเมืองคูกนั้น อ้ายปหารู้จักไม่ จึงเอาอ้ายคำภาอยู่บ้านเกาะเชียงสูงเป็นสหายอ้ายเวียงจันทน์มาถามได้ความว่า อ้ายเวียงจันทน์ตั้งอ้ายบุษบาอายุ ๔๐ เศษรูปพีดำเนื้อดำแดง เป็นตำรวจอยู่ในเมืองเวียงจันทน์ อ้ายเวียงจันทน์ตั้งให้เป็นเมืองคูกลงมาเป็นนานบ้านอยู่ ณ เมืองคูก ได้ประมาณ ๓ ปี ๔ ปี แลอ้ายเมืองคูกจะเป็นบุตรหลานผู้ใดแลอ้ายเวียงจันทน์จะให้เมืองคูกเป็นแม่ทัพนายกองประการใดไม่ทราบ แต่อ้ายเพี้ยมาจำเมืองจำปาศักดิ์ อ้ายเพี้ยพันลูกท้าวเมืองอุบล อ้ายท้าวคำบุตรเขยอ้ายเมืองคูกแลบุตรภรรยาอ้ายเมืองคูกนั้น ข้าพเจ้าหาทราบเกล้าฯ ไม่ ขอเดชะ ๑๑

๑ วันศุกร์ แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุนนพศก หลวงยกกระบัตรกรุงเก่าคุมมา ๓๑

๑ ใ้อัจฉินให้การว่าอายุได้ ๔๔ ปี ภรรยาข้าพเจ้าชื่ออีสร้อยมีบุตร ชาย ๑ หญิง ๑ (รวม) ๒ คน ข้าพเจ้าอยู่ ณ บ้านน้ำอูนริมแม่น้ำสัก แขวงเมืองหล่ม ทางไกลเมืองหล่ม ๓ คืบ ข้าพเจ้าเป็นเลกส่วยเสียเงินให้เจ้าเมืองหล่มปีละ ๑ ตำลึง ๒ บาท เพี้ยพลโยธาเป็นนายข้าพเจ้าอยู่ ณ บ้านระกำทางไกลเมืองหล่มสองคืบ แต่บ้านระกำจะมาบ้านข้าพเจ้าทางคืบ ๑ และในเมืองหล่มนั้น ข้าพเจ้าหาได้เข้าไปไม่ผู้ใดจะเป็นเจ้าเมืองแลอุปฮาดราชวงศ์แลเพี้ยก่วนั้น ข้าพเจ้าหารู้จักไม่ที่บ้านน้ำอูนมีคนชายหญิง ใหญ่น้อยประมาณพันเศษ อยู่ ณ วัน ๕ ๑ ค่ำ ปิจอัฐศก อ้ายเพี้ยพลโยธาผู้นายให้ข้าพเจ้ากับไพร่ ๓๐ คน ไปกับอ้ายราชวงศ์บุตรเมืองหล่มขึ้นไป ณ เมืองเวียงจันทน์ หามีสิ่งของไปให้อ้ายเวียงจันทน์ไม่ ณ วัน ๕ ๑ ค่ำ ถึงหนองบัวลำภู อ้ายราชวงศ์บุตรให้ข้าพเจ้ากับไพร่มีชื่อ ๑๐ คน อยู่

เลี้ยงช้าง ณ หนองบัวลำภู อัยราชบุตรกับไพร่ ๒๐ คนขึ้นไป ณ เมืองเวียงจันทน์ จะพูดจาคิดอ่าน  
 กันประการใดไม่ทราบ อยู่มาจะเป็นสักกี่วันจำมิได้ อัยราชบุตรกับไพร่ ๒๐ คนกลับมาถึง  
 หนองบัวลำภู ข้าพเจ้าหาได้ยินอัยราชบุตรแลไพร่ผู้ใดผู้หนึ่งพูดว่าอัยราชบุตรขึ้นไปหาอัย  
 เวียงจันทน์ด้วยธุระสิ่งใดไม่ แล้วอัยราชบุตรกับไพร่มีชื่อกลับมา ณ เมืองหล่ม ครั้นอยู่มาเมื่อ  
 ปลายเดือน ๓ พวกบ้านข้าพเจ้าพูดว่าอัยเวียงจันทน์ลงมาตั้งอยู่ ณ เมืองโคราชคนนายไพร่ ๒ หมื่น  
 และอัยเวียงจันทน์จะยกทัพลงมาทำประการใดชาวบ้านหาพูดไม่ ครั้นอยู่ ณ วัน ๔ อัยเพี้ย  
 พลโยธาผู้เป็นนายไปเอาตัวข้าพเจ้ากับอัยมีชื่อบ้านน้ำอุ่นสามคนทั้งข้าพเจ้าว่าเจ้าเมืองหล่มให้เกณฑ์  
 เอาคนเมืองหล่ม ๒๐๐ คน ให้อัยราชบุตรเมืองหล่มคุมไปเจ้ากองอัยเวียงจันทน์ ณ เมืองโคราช  
 ข้าพเจ้าก็ไปกับอัยราชบุตรเมืองหล่มมีปืนคาบศิลา ๓๐ บอก กระสุนดินดำบอกละ ๕ นัด ๖ นัด  
 หอกดาบปืนครบมือกัน แต่ตัวข้าพเจ้านั้นมีแต่พรวดเล่มหนึ่ง อัยราชบุตรคุมข้าพเจ้ากับไพร่มีชื่อออก  
 จากเมืองหล่ม มาทางน้ำคูกแขวงเมืองภูเขียว ข้าพเจ้าพบไ้เวียงจันทน์กวาดครัวเมืองโคราช สระบุรี  
 พิมาย นางรอง ที่บ้านเต่าแห่งหนึ่ง บ้านคอนสร แขวงเมืองภูเขียว ที่บ้านจอก บ้านลำภาชี แขวง  
 เมืองโคราช พวกครัวไปข้างเกี่ยวน บ้างหาบไปทั้งกลางวันกลางคืนจะเป็นครัวมากน้อยเท่าใดประมาณ  
 มิได้ ข้าพเจ้าถามพวกครัวว่าจะพากันไปไหน พวกครัวบอกว่าไ้เวียงจันทน์จะให้พากันขึ้นไป  
 เวียงจันทน์ ข้าพเจ้าเห็นพวกครัวเดินพลางร้องไห้พลาง ข้าพเจ้าถามว่าขึ้นไปเวียงจันทน์แล้วทำไมจึง  
 ร้องไห้ พวกครัวว่าไม่สมควรจะขึ้นไปอยู่เวียงจันทน์ ไ้เวียงจันทน์ขึ้นกวาดต้อนขึ้นไป แต่ที่เมือง  
 ภูเขียวนั้นครอบครัวปกติอยู่ยังหากวาดต้อนไม่ ครั้นมาถึงโคราชเห็นอัยเวียงจันทน์ตั้งค่ายไม้จริงค่าย  
 หนึ่ง อยู่ข้างตะวันออกนอกกำแพงเมืองโคราชประมาณสามสิบลวา และค่ายจะใหญ่จะยาวเท่าใด  
 ข้าพเจ้าประมาณมิได้ ข้าพเจ้าเห็นคนในค่ายคนนอกค่ายอัยเวียงจันทน์ประมาณสามพัน แล  
 เจ้าเมืองกรมการเมืองรายทางผู้ใดจะไปอยู่ในค่ายอัยเวียงจันทน์นั้น ข้าพเจ้าหารู้จักไม่ แต่ครัวใน  
 เมืองโคราชนั้นยังหากวาดต้อนไม่ อัยราชบุตรเมืองหล่มคุมข้าพเจ้าไพร่มีชื่อมาตั้งอยู่นอกค่ายอัย  
 เวียงจันทน์ แต่ตัวอัยราชบุตรเข้าไปหาอัยเวียงจันทน์ในค่ายทุกวัน ข้าพเจ้าหาได้เข้าไปด้วยไม่  
 อัยราชบุตรกับอัยเวียงจันทน์จะพูดจาคิดอ่านประการใดไม่ทราบ ข้าพเจ้าเห็นบุตรอัยเวียงจันทน์  
 อยู่ ณ ค่าย ๒ คนๆ หนึ่งอายุประมาณ ๓๒ ปี รูปสูงผิวน้ำขาวหน้าคางยาว อัยลาวพวกเวียงจันทน์  
 ว่าชื่ออัยสุทธิสารเป็นบุตรอัยเวียงจันทน์ คนหนึ่งรูปอ้วนต้ำหน้ามนผิวน้ำขาวอายุประมาณ ๒๕ ปี  
 อัยพวกลาวเวียงจันทน์ที่ค่ายบอกว่าชื่ออัยล้ำเป็นบุตรอัยเวียงจันทน์ ข้าพเจ้ากับอัยราชบุตรอยู่ที่  
 ค่ายอัยเวียงจันทน์ได้ ๓ วัน อัยเวียงจันทน์ให้อัยเพี้ยตาแสงเวียงจันทน์ ไ้ไพร่เวียงจันทน์ ๒๕ คน  
 คุมไพร่เมืองหล่มสามสิบคนข้าพเจ้าหาปืนหอกดาบไม่ ให้เอาช้างพังช้างพลาย ๔๐ ช้าง มารับครัว  
 เมื่อยล้ำ ณ บึงสีคิ้ว ออกจากค่ายเมืองโคราช ๒ คืน ถึงบึงสีคิ้วพบครัวสระบุรีเดินเต็มทางขึ้นไป จะ  
 มากน้อยเท่าใดประมาณมิได้ ครั้นมาถึงบึงสีคิ้ว อัยเพี้ยตาแสงให้รับครัวเมื่อยล้ำบรรทุกช้างไปข้าง  
 ละ ๓ คน ๔ คน แต่อัยราชวงศ์นั้นพวกอัยเวียงจันทน์ว่าลงมาไล่ครัวอยู่ ณ บ้านขอนแก่น อัย

ราชวงศ์จะคุมคนมามากน้อยเท่าใดไม่ทราบ ข้าพเจ้ามารับครวอยู่ ณ สี่ควัคืนหนึ่งกลับขึ้นไปเมืองโคราช ข้าพเจ้าเห็นอ้ายสุทธิสาร อ้ายลา ยังอยู่ ณ ค่ายอ้ายเวียงจันทน์ ครวในเมืองโคราชยังหาได้กวาดไม่ ข้าพเจ้าอยู่ ณ เมืองโคราชได้ ๗ คืน ครวเมืองสระบุรี ขึ้นไปถึงเมืองโคราชเสร็จแล้ว อ้ายราชวงศ์กลับขึ้นไปเมืองโคราชได้ ๓ คืน อ้ายราชวงศ์ยกกลงไป ณ เมืองหล่ม คนเวียงจันทน์นายไพร่ประมาณพันหนึ่ง ปืนประมาณ ๒๐๐ บอก ช้าง ๒๐ ช้าง กระสุนดินดำ และหอกดาบจะมากน้อยเท่าใด และเพี้ยกวานซึ่งไปกับอ้ายราชวงศ์จะซื้อใดไม่ทราบ อ้ายราชบุตรเมืองหล่มกับข้าพเจ้าและไพร่มีชื่อ ๒๐๐ คนก็ไปกับอ้ายราชวงศ์ด้วย ไปทางเมืองภูเขียว ครวเมืองภูเขียวยังหากวาดต้อนไม่เดินทัพแต่เพลเช้าจนบ่ายบ้างเที่ยงบ้างหยุดตามระยะน้ำ เพลากลางคืนหาได้เดินไม่ไปจากโคราช ๑๐ คืนถึงเมืองหล่ม อ้ายราชวงศ์ให้ตั้งค่ายไม้ไผ่ค่ายหนึ่ง กว้างยาวเท่าใดประมาณไม่ได้ แล้วให้ขุดสนามเพลาะ ข้าพเจ้าเห็นอ้ายเพี้ยพลโยธานายข้าพเจ้ากับอ้ายราชบุตรอ้ายเพี้ยตาแสนเมืองหล่มไปหาอ้ายราชวงศ์ในค่าย

## ๖. คำให้การในคัตบอกล่ม ๙ ว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ

จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๑๑/จ.

๑ อ้ายพระยานรินทร์เจ้าเมืองสีมูมให้การว่า ณ เดือนอ้ายปีจออัฐศก อ้ายอนุเวียงจันทน์ใช้ให้อ้ายแก้วตำรวจกับไพร่ ๑๓ คนไปเอาตัว ข้าฯ มาหาอ้ายอนุเวียงจันทน์ ณ บ้านคอนสาร ตำรวจว่าถ้าไม่ไปจะตัดศีรษะเสีย ข้าฯ กลับก็มาหาอ้ายอนุ ณ บ้านคอนสาร อ้ายอนุถามว่า ข้าฯ ว่าจะไปด้วยกันหรือไม่ไป ข้าฯ ว่าจะไปแล้ว อ้ายอนุพาข้าพเจ้าลงไปเมืองโคราช ข้าพเจ้าประมาณไพร่ซึ่งมากับอ้ายอนุ ๙๐๐๐ เศษ ครั้นถึงเมืองโคราชอ้ายอนุให้หาพระยายกกระบัตรกรมการมาถามว่าจะไปเมืองเวียงจันทน์ด้วยกันหรือไม่ พระยายกกระบัตร กรมการก็ว่ายอมจะไปด้วยอ้ายอนุเวียงจันทน์ ให้ราชวงศ์คุมไพร่พัน ๖๖๐ คนยกลงไปไล่ครวเมืองสระบุรี แต่ตัวข้าพเจ้านั้นอ้ายอนุใช้ให้อ้ายสักกะละครขับไพร่ ๑๐๐ คนคุมกลับไปเมืองสีมูม ให้ไล่ครวมาบรรจบกันที่ทางสามหมองจะได้ไปเวียงจันทน์ ข้าพเจ้าต้อนครวชายหญิงประมาณร้อยเศษออกจากเมืองสีมูม แต่ ณ วัน ๖ ๓ ค่ำ ต้อนครวมาถึงบ้านแท่น อ้ายอนุให้ตำรวจขึ้นมา เร่งให้ข้าพเจ้าตั้งค่าย ณ บ้านแท่น ข้าพเจ้าตั้งค่ายยังหาแล้วไม่จึงยกกลับขึ้นมา อ้ายอนุบอกข้าพเจ้าว่าครวเมืองโคราชซึ่งให้เพี้ยรามพิไชยคุมไพร่ ๒๐๐ คน ไปถึงบ้านสัมฤทธิ์ พวกครวฆ่านายไพร่ตายเสียหมดแล้ว ให้อ้ายสุทธิสารคุมไพร่ ๒๐๐๐ คนมีปืน ๒๐๐ บอก ยกไปรบกับครวโคราช ณ บ้านสัมฤทธิ์ อ้ายสุทธิสารแตกหนีมาพวกครวฆ่านายไพร่ตายเป็นอันมาก พออ้ายสุทธิสานหนีมาถึง ณ บ้านแท่น อ้ายสุทธิสารบอกอ้ายอนุว่าครวฆ่านายไพร่ลาวตายเสีย ๖๐๐ เศษ แล้วอ้ายอนุกับอ้ายสุทธิสารข้าพเจ้าก็พากันขึ้นมาถึงบ้านหนองบัวลำภู อ้ายอนุตั้งให้เป็นเจ้าเมืองหนองบัวลำภู แล้วอ้ายอนุจัดแจงให้ตั้งค่ายไม้จริงยาว ๓๐ เส้นกว้าง ๑๖ เส้นอ้ายอนุจัดให้ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดหนองบัวลำภูคนเก่า อ้ายวรจักรบ้านบัว อ้าย

ธรรมวงศ์บ้านเทวี อ้ายอุปราชาบ้านภูเวียง อ้ายวรรณศรีบ้านโหมโคด อ้ายตะนามบ้านลำภู คุมไพร่ พันแปดร้อยคน ปืนคาบศิลา ๓๐๐ บอกอยู่รักษาค่าย แล้วอ้ายอนุจัตครวเมืองโคราชที่ไว้ใจได้ให้ ข้าพเจ้าสามสิบครว ชายหญิงประมาณ ๗๐ คน กับครอบครัวข้าพเจ้าพันเศษอยู่กับข้าพเจ้า แต่ครว อ้ายมีชื่อทั้งนี้บ้านใครใครอยู่ ครั้นอ้ายอนุกลับขึ้นไปถึงบ้านสัมปอຍ ให้อ้ายราชวงศ์เจ้าเมืองชลบท กับไพร่ครวฉกรรจ์ ๖๐๐ คน กับปืนคาบศิลา ๗๐ บอก กลับลงมาอยู่รักษาค่ายกับข้าพเจ้าเข้ากันไพร่ ฉกรรจ์ ๒๓๐๐ คน ครว ๘๐๐ คน ปืนคาบศิลา ๑๕๐ บอก

ครั้น ณ วันเดือน ๕ ข้างขึ้นไพร่ลาว ๒๐ คน ซึ่งอ้ายอนุให้มานั่งทางอยู่เขาสามมอ แดกหนีกลับขึ้นมาแจ้งความว่ากองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นมาถึงเขาสามมอ ได้รับกับกองทัพหน้าๆ ฆ่า ลาวตัวนายตายคนหนึ่งจับไพร่ได้คน ๑ อ้ายปลัดจัตนายไพร่ ๑๐๐ เศษ ปืนคาบศิลา ๓๐ บอกลงไป สืบกองทัพแต่ก่อนนั้น อ้ายอนุมีหนังสือมาถึงให้ข้าพเจ้าชวนข้าวมตามบ้านระยะทางเข้ามาไว้ในค่าย ถ้า ขนไม่ทันให้คนไปเผาเสีย ครั้น ณ วัน ๗ ๖ ค่ำ ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดคุมไพร่ ๕๐๐ คน ปืนคาบศิลา ๔๙ บอกกับข้างสี่สิบเชือกกลงไปขนข้าว ณ บ้านลาด ครั้นเพลาประมาณ ๒ ยามเศษ อ้ายมีชื่อลาว กองหน้าที่ภูเวียงแตกหนีมา ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดกลับมา ณ เพลากลางคืนถึงค่ายหนองบัวลำภู รุ่ง ขึ้นเพลาเช้าข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดคนมีชื่อ ผ่อนครวออกจากค่ายไป แต่ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดคนมีชื่อ นายไพร่ ๑๘๐๐๐ อยู่รักษาค่าย ข้าพเจ้าจึงใช้ให้กองตระเวนซึ่งหนีมาไปบอกความกับอ้ายอนุว่า กองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นมามากให้เร่งคิดอ่านเถิด อ้ายลาวที่ขึ้นไปยังหากลับลงมาไม่

ครั้น ณ วัน ๙ ๖ ค่ำ เพลาบ่ายกองทัพยกขึ้นมาถึง ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดกำกับรักษา หน้าที่ คนด่านยิงชูกันจันรุ่งขึ้นเพลาเช้า ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดคนมีชื่อแตกออกจากค่ายต่างคนต่างหนี แลกองทัพจับข้าพเจ้ากับหลานชายข้าพเจ้าคนหนึ่งไพร่ ๑๐ คน แลเมื่อข้าพเจ้าไล่ครวมาถึงบ้านม่อแก นั้น พออ้ายราชวงศ์กลับมาแต่เมืองสระบุรีถึงหนองภูเทาเหนือลำพชี ให้หาข้าพเจ้าไปแล้วบอกความ ข้าพเจ้าว่าเดิมเจ้าเมืองหล่มสักเข้าด้วยกันแล้วๆ หาเข้าด้วยกันไม่ บัดนี้เราคุมไพร่ ๖๖๖๖ คน ปืน คาบศิลา ๑๐๐๐ เศษ จะยกไปตีเมืองหล่มสักทางภูเวียงให้อ้ายนามอง อ้ายเชียงโตเป็นกองหน้ายกไป ก่อน ครั้นอยู่มาอ้ายราชวงศ์จับเจ้าเมืองหล่มสักกับอ้ายอุปราชส่งมาให้อ้ายอนุๆ ฆ่าที่ลำพชีแล้ว ข้าพเจ้ารู้ว่าอ้ายราชวงศ์รบกับกองทัพกรุงแตกหนีขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์หาได้มาทางค่าย หนองบัวลำภูไม่ แต่ค่ายหนองบัวลำภูไปทางบ้านสัมปอຍ แต่เข้าจันเที่ยง มีลำคลองบ้านสัมปอຍเป็นที่สำนักแห่งหนึ่งมีทางแยกไปทางซ้ายมือแต่เข้าจันเที่ยงถึงค่ายอ้ายราชวงศ์มาตั้งอยู่คนประมาณ ๖๐๐๐ เศษ มีทางตัดข้ามหลังเขาไปอีกทางหนึ่ง แต่บ้านสัมปอຍถึงบ้านช่องข้าวสารทางเข้าจันเพลมี เขาสองข้างช่องแคบปิดทางไว้ อ้ายสุทธิสารคุมไพร่ไม่ติดประมาณเก้าพันคนปืนสองพันเศษรักษาค่าย อยู่ มีน้ำซับอยู่กลางค่ายพออาศัย แต่หน้าค่ายนั้นหาน้ำไม่ แต่ค่ายหน้ากระดานไปถึงบ้านช่อง

ข้าวสารทาง ๓๐ เส้นเศษ แต่บ้านข้าวสารไปถึงห้วยบงทาง ๔๐๐ เส้นเศษ มีน้ำพ้ออาศัย แต่นั้นไปถึงบ้านแม่น้ำโขงทางเข้าจันทน์ ตามระยะทางมีน้ำพ้ออาศัยอยู่

ครั้นเขียนอ้ายพระยานรินทร์ฯ ออกความว่า อ้ายปลัดยังไม่หนึ้นบอกข้าพเจ้าว่า ทางไปเมืองเวียงจันทน์นั้นก็เดินตัดข้ามหลังเขาสามมอทางหนึ่งระยะทางเดินลำลอง ๙ คืบ อยู่ข้างตะวันขึ้นหาร่วมกับทางเข้าที่มาไม่ และเมื่อวัน ๒๒ ๔ ค่ำ อ้ายสุทธิสารบอกหนังสือมาถึงข้าพเจ้าว่า อ้ายโง่บอกหนังสือมาถึงอ้ายสุทธิสารว่า อ้ายโง่ตั้งค่ายอยู่ที่เมืองกาฬสินธุ์คุมไพร่ ๔ พันระยะทางตั้งแต่กาฬสินธุ์มาถึงที่อ้ายสุทธิสารตั้งอยู่ทาง ๙ คืบ แต่อ้ายอุปฮาดเวียงจันทน์ตั้งค่ายอยู่บ้านหนองหานใช้ให้อ้ายลาวลงมาบอกข้าพเจ้าว่ามีไพร่ ๔ พัน ถ้ามีกองทัพไทยมาแล้วให้บอกหนังสือขึ้นไปด้วยจะได้ลงมาช่วย แต่หนองหานมาแต่ค่ายอ้ายสุทธิสารระยะทาง ๔ คืบ แต่เจ้าเมืองขอนแก่นไล่ครัวมาอยู่บ้านสะแก้งไพร่ฉกรรจ์ ๒ พัน ๕ ร้อย แต่ตัวเจ้าเมืองขอนแก่นกับไพร่ฉกรรจ์นั้นมารักษากับอ้ายสุทธิสาร แต่ครัวเจ้าเมืองชลบทมาอยู่กับข้างไพร่ฉกรรจ์ ๒ พัน ๗ ร้อย เจ้าเมืองชลบทอยู่รักษาครัวให้แต่บุตรกับไพร่ ๙๐๐ คนมาอยู่กับข้าพเจ้า ณ ค่ายหนองบัวลำภู เมืองนอกนั้นตามระยะทางมีมากอยู่ อ้ายอนุโลมครัวขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์สิ้น เมื่ออ้ายอนุยังอยู่ที่ค่ายข้าพเจ้านั้น ว่ากับอ้ายสุทธิสารกับข้าพเจ้าผู้มีชื่อว่าการคิดครั้งนี้จะรับให้หยุดที่เขาช่องแคบบ้านข้าวสาร จะเอาภูเขาเป็นโลงสู้ตายไม่ถอยแล้วเป็นอันขาด สิ้นคำให้การข้าพเจ้าเท่านี้ ฯ

#### ๗. คำให้การว่าด้วยราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒) เลขที่ ๕

(เนื้อความตอนต้นชำระตสุทธิหาย) ไว้ ๕๐๐ เกวียน หมายถึงมีราชการกองทัพกรุงออกไป ก็ไม่ให้ขัดเสบียงอาหาร แล้ว ข้าฯ เทียวสืบสวนพี่น้องแลคนรู้จักก็ได้รับความว่าพระองค์แก้วพระองค์จันให้พวกผู้คนมาอยู่ตามบ้านใกล้เป็นหลายแห่งจริง แต่หาได้ความว่าสักเท่าใดไม่ ที่วังองค์จันก็เห็นคนมานอนกอง ข้าฯ เห็นทำทัพออยู่ตามระเบียบดวงทั้ง ๔ ด้านประมาณคนสัก ๔๐๐ เศษ ๕๐๐ คนปืนหอกดาบปืนเครื่องศาสตราวุธ ข้าฯ สืบพี่น้องบอกว่าเจ้าเกณฑ์คนมานอนรักษาวังหลายปีแล้วแต่มานอนอยู่ ๑๐๐ เศษ ๒๐๐ คน แต่ปีนี้เกณฑ์คนเพิ่มเติมมานอนมากขึ้นกว่าแต่ก่อน และที่บ้านพระองค์แก้วนั้นทำรั้วด้วยไม้ไผ่ทั้งลำล้อมรอบบ้านคนมีอยู่ในบ้านมากเห็นสมกับคำพระองค์แก้วบอก ข้าฯ แล้ว ข้าฯ สืบนอกได้ความต้องกันเป็นหลายปากว่าพระองค์แก้วมีบ่าวใช้สอยอยู่สำหรับเรือนชายหญิง ๓๐๐ เศษ แล้วบ่าวไพร่ข้างนอกแลบ่าวไพร่ในบ้านมากกว่าพระยาพระเชมรทั้งปวง เลกในเจ้าองค์จันกับบ่าวพระองค์แก้วก็เหมือนแห่งเดียวกัน ถ้าใครสมัครเป็นบ่าวพระองค์แก้วแล้วญวนหาเกณฑ์ใช้ไม่ได้ไม่ คนจึงนิยมเจ้าเป็นบ่าวพระองค์แก้วมาก เมื่อ ข้าฯ ไปสืบราชการครั้งก่อน งบโปโหยงไม่ตาย ข้าฯ สืบได้ความว่า ฟ้าทะเลหะ พระยาพระเชมรผู้ใหญ่ฝากตัวนักรบด้วยแล้วนักรบจะเก็บเอาความผิดไปบอกกับองโปโห ถ้านักรบไปว่าอย่างไร งบโปโหก็เอาตามคำนักรบพระยาพระเชมรต้องรักษาตัวเป็นกลางอยู่

ครั้น ๆ ข้าฯ ออกไปเที่ยวนี้ ฮ่องโบทายแล้วสืบได้ความว่าที่เข้าอยู่กับญวนเป็นชาติ พระยาราชวิสุน เจ้าเมืองไพเภบาตร พระยาเดโชคง นอกจากนั้นก็มีความว่าฟ้าทะเลหะกับขุนนาง ไพร่บ้านพลเมืองนั้นถือเจ้ามากกว่าญวนทั้งสิ้น แล้วไพร่บ้านพลเมืองนับถือพระองค์แก้วมาก สรรเสริญว่าเพราะพระองค์แก้วญวนจึงหาได้คุมเหย้ายี่ไม่ แล้วข้าสืบได้ความว่า ต้องไปโบทายแล้ว นักเมรกับเจ้าองค์จันไปมาหากันเนื่องๆ อยู่ ชาวบ้านบอกว่าเห็นด้วยสนิทกันเข้ากว่าแต่ก่อน แล้ว ไพร่บ้านพลเมืองพูดกันมากกว่าพระองค์แก้วคิดการครั้งนี้ ทราบถึงกรุงแล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระเมตตาจะคืนเอาเมืองเขมร ไพร่บ้านพลเมืองพากันนิยมอยู่ ๆ ข้าฯ จึงประมาณดูเห็นพระยา พระเขมรพร้อมใจกับเจ้าทั้งนี้ ด้วยลือข่าวว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะช่วยทูลบำรุงเมืองเขมร แล้ว ฮ่องโบทายนั้นตายนักเมรกับญวนค่อนข้างกันออก จึงพากันกลับใจมาเข้ากับเจ้าทั้งสิ้น แต่พระองค์ แก้วใช้หมื่นคนเข้ามานั้น ๆ ข้าฯ สืบสวนดูหาได้ยินผู้ใดพูดจากันไม่ แล้ว ๆ ข้าฯ ประมาณดูโดยใจของ ๆ ข้าฯ ที่ได้สืบสวนชาวบ้านมาที่พระองค์แก้วคิดการเห็นจะคอยกองทัพกรุงแต่ลำพัง พระองค์แก้ว ๆ ข้าฯ เห็นไม่อาจทำกับญวนด้วยกลัวพระยาพระเขมรบาวไพร่จะพร้อมใจกัน ถ้าญวนจะยกมาจับ พระองค์แก้ว ถ้ายกมาแต่ ๒ พัน ๓ พันเห็นไม่อาจมาจับพระองค์แก้ว ถ้าญวนยกมาแต่ ๒ พัน ๓ พัน ๆ ข้าฯ เห็นพระองค์แก้วจะสู้แต่ในระวาง เจ้าองค์จัน พระองค์แก้ว จัดแจงผู้คนรักษาตัวอยู่ทุกวันนี้ ถ้าจะจับพระองค์แก้วแล้ว เห็นญวนจะต้องยกทัพใหญ่มาหมายว่าเจ้าองค์จัน พระองค์แก้ว สู้รบไม่ได้ จริ่งก็ทำแล้ว ๆ ข้าฯ เห็นว่าถ้าพระองค์แก้วนี้รักษาตัวอยู่ญวนก็ยงหาทำพระองค์แก้วไม่ ถ้ายกมาจับ พระองค์แก้วก็เหมือนมารบกับเจ้าองค์จันตีเมืองเขมรทีเดียว ด้วย ๆ ข้าฯ เห็นว่าไพร่พลเขมรก็มีมาก ญวนก็รู้ว่าพระยาพระเขมรไพร่บ้านพลเมืองนับถือเจ้าองค์จัน พระองค์แก้วมากอยู่ ญวนก็รู้ว่าเจ้าองค์ จัน พระองค์แก้ว เตรียมผู้คนรักษาตัว แล้วฟ้าทะเลหะ พระองค์แก้ว บอก ๆ ข้าฯ ว่าต้องไปโบทายแล้ว เจ้าองค์จันสั่งไม่ให้อังไปญวนที่รักษาเมืองพนมเปญเข้าเฝ้าเจ้าองค์จัน จะมีการสิ่งใดก็ให้อังไป เรียกขุนนางไปสั่ง แล้ว ๆ ข้าฯ สืบได้ความว่าทุกวันนี้พระยาพระเขมรไพร่พลเมืองไม่สู้กลัวญวนนัก เหมือนแต่แต่ก่อน ด้วยแต่ก่อน ๆ ข้าฯ ไปสืบราชการแต่เขมรกับเขมรด้วยกันพูดจากันไม่ให้กันรู้ ๆ ข้าฯ ออกไปเที่ยวกลางกับเที่ยวหลังครั้งนี้จะพูดจาสิ่งใดก็พูดกันหาผู้กำชับกำชาไม่แล้ว เมื่อ ๆ ข้าฯ ออกไป สืบราชการเที่ยวกลาง ๆ ข้าฯ หาเห็นฟ้าทะเลหะมาหาพระองค์แก้วที่เรือนครั้งหนึ่ง ๆ ข้าฯ จึงสืบถาม ฟัน้อง ๆ ข้าฯ ว่าฟ้าทะเลหะได้ไปมาอยู่ที่เรือนพระองค์แก้วฤพิน้อง ๆ ข้าฯ (เนื้อความในหน้าต้นชำระชุด สูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

(เนื้อความในหน้าปลาย) เถิงข้าหลวง พระยาอุดมภักดี ๆ ข้าฯ บอกว่าอยู่ที่อยู่ แล้ว ฟ้าทะเลหะพูดว่าเจ้าและขุนนางทั้งปวงคิดถึงพระเดชพระคุณ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะใคร่กลับ เจ้ามาฟังพระบารมีเหมือนแต่ก่อน ทุกวันนี้ไปขึ้นกับญวนได้เกินไปแล้วก็จันใจอยู่ ฟ้าทะเลหะพูดกับ ๆ ข้าฯ ในเรื่องความคิดถึงพระเดชพระคุณ แต่เท่านี้ แล้วให้ข้ากลับมาเรือ รุ่งขึ้นฟ้าทะเลหะ สมเด็จพระ เจ้าพระยาพระยายมราช พระยาจักรีพา ๆ ข้าฯ ไปหาฮ่องโบทายบอกฮ่องโบทายว่า ๆ ข้าฯ เป็นลูกค้ำเมือง

ปัดบองนายดาบพาตัวมา องโบจึงให้ถาม ขำขำ ว่าข้าหลวงรักษาเมืองปัดบองเปลี่ยนใหม่หรือคนเก่ามีไพร่พลมาอยู่สักเท่าใด ขำขำ บอกว่าข้าหลวงคนเก่ามีไพร่ไทยอยู่ ๑๐๐ เศษ แล้วให้ถาม ขำขำ ว่าที่เมืองปัดบองคิดราชการจัดแจงบ้านเมืองสิ่งใดบ้าง ขำขำ บอกว่าสงสัยอยู่ องโบให้ถาม ขำขำ แต่เท่านั้น แล้วให้พา ขำขำ กลับมา ฟ้าทะเลหะจึงสั่ง ขำขำ ว่าให้ถอยเรือไปที่บ้านพระองค์แก้วเถิด ขำขำ ก็ถอยเรือไปจอดที่บ้านพระองค์แก้ว ขำขำ ขึ้นไปหาพระองค์แก้วๆ จึงว่ากับ ขำขำ ว่าหนังสือซึ่งข้าหลวงมีมานั้นได้อาตุลเจ้ารู้ความสิ้นแล้ว เจ้ามีรับสั่งให้พระองค์แก้วคิดราชการให้สำเร็จอย่าให้มีเยื่อใยอยู่กับญวนเลย แล้วพระองค์แก้วจึงว่าเมื่อนายเปียกกลับไปครั้งก่อนแล้ว นักเมรไปคิดกับองโปโหคนเก่าถอดพระองค์แก้วเสียจากที่สมเด็จพระเจ้าพระยา เจ้าจึงได้อามาตั้งเป็นที่พระองค์แก้ว แล้วพระองค์แก้วว่าเถิงจะเป็นที่อะไรก็เหมือนกันคงจะคิดราชการฉลองพระเดชพระคุณ เอาแผ่นดินเมืองเขมรทูลเกล้าฯ ถวายให้จงได้ แต่พระองค์แก้วมีความวิตกนึกด้วยสมเด็จพระเจ้าพระยาไปตีเมืองปัดบองทำผิดไว้ครั้งก่อน กลัวสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะไม่ทรงพระเมตตาจะคิดทำการกับญวนไปจะไม่สำเร็จ ขำขำ จึงว่าท่านข้าหลวงได้สั่ง ขำขำ มาว่าอย่าให้พระองค์แก้วมีความวิตกด้วยโทษผิดด้วยแต่ก่อนนั้นเลย การตีเมืองปัดบองนั้น เขมรตั้งใจทำ ฤๅญวนให้ทำประการใดก็ทรงทราบอยู่สิ้นแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทุกวันนี้ทรงธรรมนิก แต่อ้ายอนุเป็นกบฏสู้รบเป็นหนักเป็นหนา จับตัวได้ทั้งลูกทั้งเมียเป็นหลายคนก็ทรงพระเมตตาแก่ชีวิตโปรดไม่ให้ฆ่าฟัน อ้ายอนุป่วยตายเอง ที่เมืองเขมรนี้หาได้คิดกบฏไม่เป็นแต่ทำความผิดเล็กน้อยกลัวเกรงพระเดชพระคุณหนีไปพึ่งญวนเป็นความแต่แผ่นดินก่อนล่วงมาแล้ว ถ้าคิดถึงพระเดชพระคุณ ท่านข้าหลวงว่าคงจะได้พึ่งพระบารมีเป็นแท้ อย่าให้มีความวิตกที่โทษทัณฑ์แต่ก่อนนั้นเลย พระองค์แก้วจึงยกมือขึ้นกราบถวายบังคม แล้วพระองค์แก้วว่าการซึ่งพระองค์แก้วคิดนั้นได้ใช้เข้ามาทางเรือกับผู้ถือศุภอักษรคุมของเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ครั้นจะมีหนังสือมาทางเมืองปัดบองกลัวความจะอื้ออึงไป แล้วพระองค์แก้วเรียก ขำขำ ไปพูดจาด้วยความที่จะทรงพระเมตตาหรือไม่ทรงพระเมตตาเถิง ๗ วัน ๘ วัน เมื่อ ขำขำ จะลากลับเข้ามา พระองค์แก้วสั่ง ขำขำ ให้เอาคำที่พระองค์แก้วพูดจาบอกกับท่านข้าหลวงพระยาอุดมภักดี แล้วสั่งกำชับอย่าให้ความอื้ออึงไปได้ ขำขำ กลับมาเถิงเมืองปัดบองในเที่ยวกลางนั้นจะเป็นเดือนใด ขำขำ จำหาได้ไม่

ครั้นอยู่ ณ วัน ๑๐ ค่ำ พระยาเสนาภูเบศร์ พระยาอุดมภักดีใช้ให้ ขำขำ ถือหนังสือออกไปอีก ขำขำ ไปเถิงด่านปราจีนภูมิ พระเสนาหารเทศนายด่านพาตัวเข้าไปที่บ้านพระองค์แก้ว ขำขำ ไปหาพระองค์แก้วบนเรือน เอาหนังสือไปส่งให้พระองค์แก้วๆ รับเอาหนังสืออ่านดูแล้ว พระองค์แก้วบอก ขำขำ ว่าพระยา ๒ คนที่คุมของเข้ามาทูลเกล้าฯ (เนื้อความตอนท้ายชำระสุณหายสิ้นสุดเพียงเท่านี้)



#### ๘. คำให้การเรื่องมีเขมรประมาณ ๒๐ คนเข้ามาปล้น จ.ศ. ๑๑๙๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘) เลखที่ ๑

๑ ข้าฯ นักซอร์ให้การว่าบิดาซื้อนักซอร์ มารดาซื้อนักจัน มีบุตรชายหญิง ๖ คน ทั้ง ๆ ข้าฯ บิดา ๆ ข้าฯ ตายได้ประมาณ ๑๐ ปี อายุ ๆ ข้าฯ ได้ ๓๐ ปียังหาภรรยาไม่ได้ อยู่บ้านดินท่าปลายคลอง...ใกล้กับปากคลองเกาะกงทางวันหนึ่ง ๆ ข้าฯ เข้าเกลี้ยกล่อมขุนพิทักษ์ปลายแดน แต่ก่อนที่บ้านดินท่ามีบ้านเรือนเขมรอยู่ ๕ เรือนทั้งเรือนช้า เมื่อปีมะเมียฉศก กองทัพเล็กกลับเข้ามาแต่เมืองญวน เขมรขึ้นอยู่บ้านดินท่ากลับเขมรเมืองตะพงจะมาจับไปพากันเล็กบ้านเรือนเข้ามาอยู่เมืองเกาะกงสิ้น แต่ครั้น ๆ ข้าฯ ๕ คนด้วยกันยังรักษาไว้อยู่ที่บ้านดินท่า ครั้น ณ วัน ๑<sup>๐</sup> คำปีมะเมียฉศก เพลาเข้ามาตรา ๆ ข้าฯ กับพี่ชายพี่สะใภ้ ๆ ข้าฯ พากันไปเที่ยวหาปลาอย่าหากลับมาไม่ ๆ ข้าฯ กับนักโปพี่สาว ๆ ข้าฯ อยู่เฝ้าเรือน

ครั้น ณ วัน ๑<sup>๐</sup> คำ เปลาใกล้รุ่งมีเขมรประมาณ ๒๐ คนถือเครื่องศาสตราอาวุธมาล้อมเรือน ๆ ข้าฯ แล้วปีนขึ้นบนเรือนจับเอาตัว ๆ ข้าฯ กับนักโปพี่สาว ๆ ข้าฯ มัดไว้ แล้วเก็บเอาทรัพย์สิ่งของแล้วพา ๆ ข้าฯ ลงมา ๆ ข้าฯ เห็นเขมรตัวนายสองคน ๆ ข้าฯ จำได้อยู่ว่าซื้อนักกอง นักคอง อยู่บ้านตั้งทะเลแขวงเมืองสำโรงทอง แต่ก่อนเคยมาค้าขายพบ ๆ ข้าฯ ที่เมืองตะพงเนื่อง ๆ นักกอง นักคองถาม ๆ ข้าฯ ว่าเรือนช้ามีคนกี่คน ๆ ข้าฯ บอกว่ามีอยู่ ๕ คน มารดากับพี่ชายพี่สะใภ้ ๆ ข้าฯ ไปหาปลาแต่เพลาวานนี้ ๆ ข้าฯ อยู่เฝ้าเรือน...แล้วนักกอง นักคอง ถามว่าที่เกาะกงกองทัพมาอยู่บ้างฤไม่ ๆ ข้าฯ ....สิ้นลงมาอยู่คน ๓๐๐๐ เศษ นักกอง นักคอง พุดจากกับข้าพ่านั้นแล้ว...เชือกมัดมือ ๆ ข้าฯ กับนักโปพี่สาว ๆ ข้าฯ จูงไปทางวันหนึ่ง ถึงสำนัก...แขวงเมืองตะพง นักกอง นักคอง ให้แก้มัด ๆ ข้าฯ กับพี่สาวข้าออกแล้วว่ากับ ๆ ข้าฯ ว่าฟ้าทะเลหะไซให้นักกอง นักคอง ลงมาสืบราชการทางเมืองเกาะกง นักกอง นักคอง ลงมาถึงบ้านคำลอดพบเขมรถือหนังสือเจ้าเมืองกะพงโสมขึ้นไปถึงฟ้าทะเลหะฉบบหนึ่งว่า เจ้าเมืองกำปอดใช้ให้สนองอุมาสืบราชการที่เมืองเกาะกง สนองอุไปถึงบ้านสทิงปรัดนอนอยู่เรือนนักยตนายบ้าน กองทัพได้ล้อมเรือนจับเอาสนองอุ นกยตกับเขมรชายหญิงใหญ่่น้อยบ้านสทิงปรัดไปเป็นอันมาก แล้วนักกอง นักคอง ถาม ๆ ข้าฯ ว่าใครมาจับเอาสนองอุไป ๆ ข้าฯ บอกว่าได้ยินว่ากองทัพที่ออกมาตั้งอยู่เกาะกงจับไปได้ แต่หาได้เดินทางบ้าน ๆ ข้าฯ ไม่ เดินพลีมาต ๆ ข้าฯ ทราว่าผู้ใดมาจับไปไม่ นักกอง นักคอง ถาม ๆ ข้าฯ แล้วนอนอยู่ที่สำนักสำนักมะปรางคืนหนึ่ง ครั้นรุ่งเช้าจะขึ้นไปจากสำนักมะปราง ทางวันหนึ่งถึงบ้านจอมสันล่าแขวงตะพง นักกอง นักคอง ขึ้นนอนอยู่บนเรือนนักสวดเขมรนายบ้านคืนหนึ่ง นักสวดเขมรก็เลี้ยงดูข้าวปลานักกอง นักคอง ไปจากบ้านจอมสันล่าวันหนึ่งถึงด่านกบั้งปริแดนเมืองกะพงโสม ๆ ข้าฯ เห็นมีโรงยาวประมาณ ๓ วา กว้างประมาณ ๗ ศอก หลังหนึ่งเขมรให้นายไต่ยเขมรเป็นนายคุมไพร่ ๑๕ คนมีหอกดาบหน้าไม้ครบมีอยู่รักษาด่าน นอนอยู่ที่ด่านกะบั้งปริแดนคืนหนึ่งออกจากด่านกะบั้งปริโอไปวันหนึ่งถึงบ้านคำเรามีเรือนเขมรอยู่ ๔ เรือน คนชายหญิงใหญ่่น้อยประมาณ ๒๐ คน นักปรัดเป็นนายบ้าน นักกอง นักคอง นอนอยู่ที่เรือนนักปรัดคืน

หนึ่ง ออกจากบ้านคำเราไปวันหนึ่งถึงบ้านป่ามะลามีเรือนเขมรอยู่ประมาณ ๖ เรือนคนชายหญิง ใหญ่่น้อยประมาณ ๓๐ คน นักร้อง นักร้อง นอนอยู่เรือนนักร้องนายบ้านคั้นหนึ่ง ออกจากบ้านป่ามะลวันหนึ่งไปถึงบ้านกรังอายุวามีเรือนเขมรอยู่ประมาณ ๑๒ เรือน คนชายหญิงใหญ่่น้อยประมาณ ๔๐ คน นักร้อง นักร้อง นอนอยู่คั้นหนึ่ง ออกจากบ้านกรังอายุวายไปวันหนึ่งถึงบ้านสำโรงทงมีเรือนเขมรอยู่ประมาณ ๗ เรือน ๘ เรือนคนชายหญิงใหญ่่น้อยประมาณ ๓๐ คน บ้านสำโรงทงใกล้เคียงกับบ้านเจ้าเมืองสำโรงทงทางครึ่งวัน นักร้อง นักร้อง นอนอยู่คั้นหนึ่งออกจากบ้านสำโรงทงไปทางวันหนึ่งถึงบ้านมหาสังมีเรือนเขมรอยู่ประมาณ ๖ เรือน ๗ เรือน คนชายหญิงใหญ่่น้อยประมาณ ๒๐ คน นักร้อง นักร้อง นอนอยู่บ้านหมื่นมาตนายบ้านมหาสังคั้นหนึ่ง ออกจากบ้านมหาสังไปวันหนึ่งถึงบ้านถึงบ้านตงตะเลที่บ้านนักร้อง นักร้อง อยู่มีบ้านเรือนเขมรประมาณ ๖ เรือน คนชายหญิงใหญ่่น้อยประมาณ ๑๖ คน นักร้องก็แยกเอาพี่สาว ๆ ข้าฯ ไปไว้เป็นภรรยาอยู่ที่เรือนนักร้อง แล้วนักร้อง นักร้อง ว่ากับ ๆ ข้าฯ ว่าอย่าคิดหนีกลับไปอยู่เกาะกงเลย นักร้อง นักร้อง จะช่วยแก้ไขไม่ให้ฟ้าทะละหะจิตจำทำโทษจะบอกว่าคุณ ๆ อยู่ปลายคลองเกาะกงเป็นปลายเขตปลายแดน หารัฐราชการสิ่งใดไม่สมัครจะเข้ามาทำราชการอยู่ที่เมืองพนมเปญ แล้วนักร้อง นักร้อง ว่าถ้าบอกฟ้าทะละหะอย่างนี้แล้วเห็นฟ้าทะละหะจะให้ ๆ ข้าฯ กลับมาอยู่กับพี่สาว ๆ ข้าฯ ที่บ้านนักร้อง ๆ ข้าฯ ก็รับว่าไม่หนีไปดอก พี่สาวข้าอยู่ที่ไหนก็จะอยู่ด้วยกันที่นั่น อยู่บ้านตงตะเลสองคั้น นักร้อง นักร้อง ก็พาแต่ ๆ ข้าฯ ไปวันหนึ่งถึงบ้านตะปังกวมีเรือนเขมรอยู่ประมาณ ๒๐ เรือน คนชายหญิงใหญ่่น้อยประมาณ ๕๐ คน นอนอยู่คั้นหนึ่งออกจากบ้านตะปังกวไปวันหนึ่งถึงด่านเรือหัก แขวงเมืองพนมเปญ ที่ด่านนั้นมีโรงอยู่หลังหนึ่งทำด้วยไม้ไผ่ล้อมกว้างยาวประมาณ ๑๔ วา ๑๕ วาล้อมรอบมีร้านไฟอยู่หน้าค่าย นายด่านนั้นชื่อนักภอคุมไพร่เขมรเฝ้าอยู่ประมาณ ๖๐ คน เครื่องศาสตราวุธหอกดาบหน้าไม้ครบมีอยู่ที่ด่านเรือหักคั้นหนึ่งแล้ว ไปอีกทางวันหนึ่งถึงเมืองพนมเปญ ณ วัน ๗ ๓ ค่ำ นักร้อง นักร้อง ก็พา ๆ ข้าฯ ไปหาฟ้าทะละหะ ๆ ข้าฯ เห็นฟ้าทะละหะอยู่ที่เมืองพนมเปญเก่า อยู่โรง ๓ ห้อง เครื่องไม้ไผ่โรงหนึ่งโรงนักจาบบุตรชายฟ้าทะละหะอยู่โรงหนึ่ง ผู้คนบ่าวไพร่ชายหญิงใหญ่่น้อยประมาณ ๒๐๐ คนปลูกโรงเล็กๆ ล้อมรอบหา มีรั้วระเนียดไม้ ฟ้าทะละหะถามนักร้องนักร้อง ว่า ๆ ข้าฯ มาแต่ไหน นักร้องนักร้องบอกฟ้าทะละหะว่านักร้องนักร้องไปสืบราชการปลายคลองเมืองเกาะกงพบ ๆ ข้าฯ สมัครมาทำราชการอยู่ที่เมืองพนมเปญด้วย นักร้อง นักร้อง ฟ้าทะละหะถาม ๆ ข้าฯ ว่าจะมาอยู่เมืองพนมเปญจริง ๆ ข้าฯ ก็บอกว่าจะมาอยู่จริง แล้วฟ้าทะละหะถามนักร้อง นักร้อง ว่าครั้น ๆ ข้าฯ มากน้อยเท่าใดอยู่ที่ไหน นักร้องบอกว่า ๆ ข้าฯ กับพี่สาว ๆ ข้าฯ มาด้วยกัน ๒ คนก่อน แต่ พี่สาว ๆ ข้าฯ นั้นนักร้องเอาไว้ที่เรือนนักร้อง ครอบครวัชายหญิงใหญ่่น้อย ๓๐ เสบียงค้างอยู่ที่บ้านคำลอดฟ้าทะละหะถามนักร้อง นักร้อง ว่า ๆ ข้าฯ รู้ราชการอะไรบ้าง นักร้อง นักร้อง บอกว่า ๆ ข้าฯ อยู่ปลายเขตปลายแดนรู้อยู่บ้างเล็กน้อยหาถึถ้วนไม่ แล้วฟ้าทะละหะถาม ๆ ข้าฯ ว่าใครยกออกมาอยู่ ณ เมืองจันทบุรีคนมากน้อยเท่าใด ๆ ข้าฯ บอกว่าเจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพคน ๘ พันยกออกมาตั้งอยู่ ณ เมืองจันทบุรี แล้วฟ้าทะละหะถามว่าใครตั้งอยู่เมืองเกาะกง

คนมาน้อยเท่าใด ข้าฯ บอกว่าพระยาราชนางคน ๓ พัน ตั้งอยู่เกาะกง แล้วฟ้าทะละหะถามว่าจะยกออกไปเมืองเขมรเมืองญวนอีกฤไม่ ข้าฯ บอกว่าหาได้ยินว่าจะยกออกมาเมืองเขมรเมืองญวนไม่เป็นแต่ออกมาตั้งรักษาบ้านเมืองอยู่ ฟ้าทะละหะถามว่าเมื่อไรกองทัพจะเลิกกลับเข้าไปกรุงเทพฯ ข้าฯ บอกว่าได้ยินว่าจะตั้งรักษาเมืองอยู่ทั้งหน้าผนหน้าแล้ง ฟ้าทะละหะว่ากองทัพจะมาตั้งอยู่ทำไมทั้งหน้าผนหน้าแล้ง ไพร่พลจะมีขาดทำไรทำนาไปฤ แล้วฟ้าทะละหะว่าจะพา ข้าฯ ไปหาองญวน ฟ้าทะละหะก็เข้าไปในโรง ข้าฯ จึงถามนักร้อง นักร้อง ว่าองญวนที่ฟ้าทะละหะจะพาไปหานั้นชื่อไร นักร้องบอก ข้าฯ ว่าองใหญ่ชื่อองตำทอง อีกสองคนนั้นชื่อองอันสาดคนหนึ่ง องลันปินคนหนึ่ง พอฟ้าทะละหะออกมาแต่ในโรง ข้าฯ แต่งตัวใส่เสื้อใส่กางเกงพอกศึระเป็นญวน พานักกอง นักร้อง กับข้าฯ ไปแต่บ้านฟ้าทะละหะประมาณ ๒๐ เส้น ถึงค่ายญวน เห็นญวนไพร่ใส่เสื้อดำเสื้อแดงบ้างใส่หมวกปีกขนไก่ถือทวนถือจ้าวยืนรักษาประตูค่ายอยู่ประมาณ ๒๐ คน ฟ้าทะละหะให้ญวนรักษาประตูเข้าไปบอกองญวนว่าฟ้าทะละหะจะเข้าไปหาองตำทอง ญวนก็เข้าไปประมาณครู่หนึ่ง กลับออกมาบอกฟ้าทะละหะๆ ก็เข้าไปหาองตำทอง ข้าฯ เห็นโรงที่องตำทองอยู่นั้นชื่อประมาณ ๗ ศอก ๘ ศอก มีเฉลียงรอบพื้น ๒ ชั้น องตำทองนั่งเก้าอี้อยู่ พื้นชั้นบนมีโต๊ะตั้งหน้าองโดย อกาย ยืนถือพัดขนนกอยู่ข้างละ ๒ คน องอันสาด องลันปิน นั่งอยู่พื้นชั้นล่างองโดยอกาย ยืนอยู่พื้นดิน ๒ แถว ประมาณ ๓๐ คน ๔๐ คน ฟ้าทะละหะยืนใกล้องตำทองอย่างญวนที่พื้นดิน แล้วบอกองตำทองว่า ฟ้าทะละหะให้นักกอง นักร้อง ไปสืบราชการทางเมืองเกาะกงไปถึงปลายคลองเมืองเกาะกงพบกับนักชอกรับพี่สาว นักชอกรสมัครจะทำราชการอยู่ในฟ้าทะละหะหนีเข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่เกาะกง แต่ครั้งเจ้าเองเป็นเจ้าของเมืองเขมร องตำทองว่ากับฟ้าทะละหะว่านักชอกรอยู่เกาะกงรู้ราชการสิ่งไรบ้าง ฟ้าทะละหะบอกกับองตำทองว่า ข้าฯ เป็นคนอยู่ปลายเขตปลายแดน ถ้ามึงราชการก็หาสิ่งไรไม่ แล้วองตำทองให้ญวนเอาเสื้อลายมาปูให้ฟ้าทะละหะนั่งที่พื้นดิน ฟ้าทะละหะนั่งลงแล้วองตำทองว่านักชอกรเป็นคนของฟ้าทะละหะก็ให้เอาไว้เถิด เมื่อฟ้าทะละหะเข้าไปหาองตำทองนั้น ข้าฯ นั่งอยู่หน้าโรงใกล้กับฟ้าทะละหะประมาณ ๘ ศอก ฟ้าทะละหะพูดกับองตำทองเป็นภาษาญวนเขมรบ้าง ที่พูดเป็นภาษาญวน ข้าฯ หาทราบว่าจะพูดกันว่ากระไรไม่ แล้วฟ้าทะละหะก็ลาญวนกลับมา ข้าฯ ก็มาอยู่กินหลับนอนที่บ้านฟ้าทะละหะกับนักกอง นักร้อง เมื่อฟ้าทะละหะพา ข้าฯ ไปหาองตำทองนั้น ค่ายองตำทองอยู่เหนือเมืองพนมเปญเก่าห่างกับตลิ่งประมาณ ๕ วา ค่ายนั้นทำด้วยเสาไม้จริงใหญ่ ๓ ค้ำ ฝ่า ๒ ซีกปักเป็นค่ายสูงประมาณ ๖ ศอก กว้างยาวประมาณ ๔ เส้นเศษ พุนดินเป็นเชิงเทินเสมอปลายเสาค่ายหนาประมาณ ๘ ศอก ชุดคู ๓ ด้านๆ น้ำหาได้ขุดไม่ มีประตู ๔ ประตู มีสระน้ำอยู่ในค่ายสระหนึ่งกว้างประมาณ ๑๐ วา มีท่อไขน้ำเข้าไปในสระ ญวนตั้งโรงอยู่นอกค่ายริมน้ำประมาณ ๓ พัน คงตั้งโรงอยู่ในค่ายประมาณ ๒๐๐๐ คน มีปืนทองใหญ่กระสุนประมาณ ๗ นิ้ว ๘ นิ้ว ยาวประมาณ ๖ ศอก ๒ บอกอยู่ในค่ายริมประตูน้ำ ปืนบาเรียมเหล็กนั้นหาเห็นมีไม่ มีโรงใหญ่ๆ อยู่ในค่ายเป็นหลายโรง ข้าฯ ไปดูญวนหัดทหาร ข้าฯ ก็ไปกับนักกอง นักร้อง ข้าฯ เห็นญวนออกตั้งหัดอยู่หน้า

ค่ายญวนตั้งเป็น ๒ พวก พวกละ ๒๐๐ เศษ ตัวนายขี่ช้างผูกสัปคับยืนอยู่ข้างละข้างมีกลองตีอยู่ข้าง  
 ละ ๓ ใบ ญวนถือธงแดงคัน ๑ ธงขาวคัน ๑ ธงดำคัน ๑ ข้างละ ๓ คัน ไพร่ญวนถือปืนคาบศิลาทวน  
 ง้าว บ้างเข้าสู้รบกันแล้วหัดที่เข้าที่ออก ที่ไล่ที่หนีถ้าผู้ใดทำผิดญวนนายอยู่บนหลังข้างร้องลงมาด้วย  
 แตร อ้ายญวนสำหรับเขี่ยนก็เอาตัวไปเขี่ยนคนละ ๒๐ ที ๓๐ ที ตั้งหัดอยู่ทุกวัน ครั้นเพลายืนเลิกหัด  
 แล้ว นักร้อง นักร้อง ก็พา ๆ ข้าฯ เดินมาข้างหน้าค่ายญวนตามริมน้ำ ญวนตั้งร้านขายของที่หน้าค่ายตาม  
 หนทางเดินเป็นหลายร้าน ๆ ข้าฯ เห็นเรือแองโง่ทราย จอดอยู่หน้าค่ายประมาณ ๓๐ ลำ มีปืนหลัก  
 หน้าเรือลำละบอกกรายแคมข้างละ ๒ บอก ๓ บอก มีญวนประจำอยู่กับเรือลำละ ๒๐ คน ๓๐ คน ทุก  
 ลำ ๆ ข้าฯ เดินมาข้างค่ายข้างเหนือเห็นมีโรงข้างอยู่ริมค่ายด้านเหนือ ๒ โรงข้างผูกอยู่ในโรงๆ ละ ๘  
 ข้าง ๘ ข้าง ปล่อยกินอยู่ที่ข้างหลังค่ายประมาณ ๕๐ ข้าง ๆ ข้าฯ ถามนักร้อง นักร้อง ว่าญวนเอาข้างมา  
 แต่ไหนนักหนา นักร้อง นักร้อง บอก ๆ ข้าฯ ว่าญวนให้เก็บเอาข้างเขมรมาเป็นข้างของญวนสิ้น ญวนตั้ง  
 ให้เขมรเป็นองด้วยองโดยนายกองคุมไพร่เขมรประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน สำหรับเลี้ยงข้าง แล้วนักร้อง  
 นักร้องก็กลับมาบ้านแวะเข้านั่งพูดจาอยู่กับกลาภาษลก ๆ ข้าฯ ก็ไปนั่งอยู่ที่นั่นด้วย  
 กลาภาษลกว่ากับนักร้อง นักร้องว่าเมื่อนักร้อง นักร้อง ลงไปสืบราชการที่เมืองเกาะกงนั้นที่เมืองพนมเปญ  
 มีเจ้านายก็หาบุญไม่แล้ว ญวนกระทำคุมเหงได้ความเดือดร้อนนักจะมีข้างม้า ญวนก็เก็บเอาไปเปลี่ยน  
 กัน ถึงเพลาย้ำให้ไปฟังราชการในค่ายองตำตางทุกวัน พระยาพระเขมรจะไปหาญวนแล้วก็ต้องนุ่ง  
 กางเกงใส่เสื้อโปกศีระจะเป็นญวน ราชการบ้านเมืองสิ่งใดญวนบังคับบัญชาเอาแต่ใจญวนทั้งสิ้น  
 ตั้งแต่เจ้าองค์จันตายแล้ว ญวนชายหญิง พาคนขึ้นมาตั้งบ้านโรงร้านซื้อขายมากกว่าแต่ก่อนประมาณ  
 คนชายหญิงใหญ่น้อย ๗๐๐ คน ๘๐๐ คนที่ตลาดเมืองพนมเปญซื้อขายกันอยู่ เดียวนี้ญวนมากกว่า  
 เขมร เมื่อ ณ เดือน ๓ ข้างขึ้น ญวนเจาะซื้อทำคาทาแดงไว้ประมาณ ๒๐ เศษ ๓๐ เศษ ปิดความไม่ให้  
 พระยาพระเขมรรู้ แล้วให้ญวนมาหาฟ้าทะละหะ พระยาพระเขมรว่าเจ้าเวียดนามมีหนังสือมาให้  
 ฟ้าทะละพระยาพระเขมรไปฟังหนังสือในค่ายองตำตางให้สิ้นพร้อมกัน พระยาพระเขมรจึงมาพร้อม  
 กันที่บ้านฟ้าทะละหะปรึกษากันว่าอ้ายญวนทำซื้อคาไว้เป็นอันมาก ญวนจะคิดอย่างไรก็ยังไม่รู้ ครั้น  
 จะไม่ไปกลัวญวนจะพาลเอาผิดจึงว่าพระยาพระเขมรทั้งปวงก็ไม่มีความคิดสิ่งไร ญวนจะจับเสียนั้นก็  
 ยังไม่แน่จะต้องไปฟังดูให้รู้เหตุการณ์ก่อนจึงพากันไป พระยาพระเขมรทั้งปวงหาเข้าไปในค่ายญวนไม่  
 เข้าไปแต่ฟ้าทะละหะ องตำตางถามฟ้าทะละหะว่าทำไมจึงมาแต่คนเดียว พระยาพระเขมรทั้งปวงจึง  
 ไม่มาด้วยเล่า ฟ้าทะละหะจึงว่าพระยาพระเขมรทั้งปวงว่าแต่ก่อนมีหนังสือเจ้าเวียดนามลงมาครั้งไรก็  
 ไปพร้อมกันฟังหนังสือที่ศาลากลางเมืองทุกครั้งๆ นี้องจะให้หาพระยาพระเขมรเข้ามาฟังหนังสือรับสั่ง  
 ในค่าย พระยาพระเขมรกลัวไม่อาจจะเข้ามา องตำตางจึงบอกฟ้าทะละหะว่าเจ้าเวียดนามมีหนังสือ  
 มาว่าขุนนางญวนเขมร ซึ่งพิทักษ์รักษาเจ้าองค์จันอยู่ที่เมืองพนมเปญนี้ เจ้าองค์จันป่วยเจ็บไม่ช่วยกัน  
 รักษาพยาบาลจนเจ้าองค์จันตายมีความผิดทั้งขุนนางญวนเขมร เราจึงให้หาพระยาพระเขมร จะให้  
 ฟังหนังสือรับสั่ง ฟ้าทะละหะจึงว่าองค์จันเป็นเจ้าได้ซุบเลี้ยงมา พระยาพระเขมรก็มีกตัญญูรักเจ้า

อยากจะให้หายทุกคน แต่ความตายมาถึงแล้วจะทำอะไรได้ อดต่างจึงว่าฟ้าทะเลหะว่าอย่างนั้นเราจะมีหนังสือขึ้นไปถึงเมืองเว้ ว่าเท่านั้นแล้วฟ้าทะเลหะก็ลากลับมาบ้าน ญวนเห็นว่าพระยาพระเชมรรู้ตัวแล้วจะทำการไม่สนิท ครั้นเพลาค่าญวนก็เอาชื่อเอาคา ไปทิ้งน้ำเสียสิ้นแล้วญวนก็ทำดีไปดั่งเก่า ญวนให้พระยาวัง พระยาศรีอรรคราช พระยามหาเสนาคุมไพร่เชมร ๗๐๐ คนไปตั้งรักษาเมืองโพธิสัตว์ ญวนให้ห้องโดยกับไพร่ประมาณ ๑๐ คน ไปกำกับอยู่ด้วย กลาภาษลกเล่าให้นักองนักคง ฟังแต่เท่านั้นแล้ว นักอง นักคง ซ้ำๆ ก็กลับมาอยู่บ้านฟ้าทะเลหะ

ครั้น ณ วัน ๘ ๔ คำ อดต่างมาที่ศาลากลางเมืองพนมเปญให้ญวนมาหาฟ้าทะเลหะว่าให้ฟ้าทะเลหะกับพระยาพระเชมรไปที่ศาลาให้พร้อมกัน ซ้ำๆ ก็ตามฟ้าทะเลหะไปด้วย ครั้นฟ้าทะเลหะกับพระยาพระเชมรไปที่ศาลากลางพร้อมแล้ว อดต่างจึงว่าเจ้าเวียดนามมีหนังสือลงมาให้ช่วยเอาศพเจ้าองค์จันไปเผาที่เมืองญวน ฟ้าทะเลหะ พระยาพระเชมร จึงว่าเจ้านายเมืองเชมรแต่ก่อนมาก็ตายหลายองค์หาได้เอาศพไปเผาเมืองอื่นไม่ องค์จันก็เป็นเจ้านายของเชมร ซึ่งเอาศพส่งไปนั้นเยี่ยงอย่างแต่ก่อนไม่มี พระยาพระเชมรจะขอจัดแจงเอาศพไว้เผาที่เมืองพนมเปญไพร่บ้านพลเมืองจะได้มาทำบุญให้ทานฉลองพระเดชพระคุณเจ้านายให้พร้อมกัน อดต่างจึงว่าไม่ยอมให้เอาศพไปเผาเมืองญวนจะเอาศพไว้ที่เมืองพนมเปญจะได้เผาเมื่อไร พระยาพระเชมรว่ากำหนดช้าเร็วจะกำหนดยังไม่ได้ ด้วยการทำงานสิ่งไรก็ยังไม่จัดแจง พุดกันแล้วอดต่างก็กลับไป ฟ้าทะเลหะก็กลับมาบ้านพระยาพระเชมรก็พากันมาที่บ้านฟ้าทะเลหะเป็นหลายคน ซ้ำๆ รู้จักชื่ออยู่แต่ พระยายมราช พระยาปลาหมอกลาภาษลก ภาวนา กลาภาษลก นอกหน้านั้น ซ้ำๆ หารู้จักไม่ ฟ้าทะเลหะว่าเจ้านายเราหาบุญไม่ ญวนมาอยู่รักษาเมืองตั้งตัวเป็นเจ้าของจะเอาศพเจ้าองค์จันไปเผาเมืองญวน เราทั้งปวงไม่ยอมให้ไป ถ้าญวนไม่ฟังขึ้นจะเอาศพเจ้านายเราไปให้ได้ เราก็จะต้องถือเอาไว้ฉลองพระเดชพระคุณเจ้านายเรา พระยาพระเชมรทั้งปวงก็เห็นด้วย แล้วฟ้าทะเลหะว่าญวนจะขอเอาศพไปเผาที่เมืองญวนนั้น พระยาพระเชมรทั้งปวงเห็นว่าญวนจะคิดเป็นประการใด พระยาพระเชมรกลางคนว่าญวนจะเอาศพเจ้าไปเผาที่เมืองญวนนั้นเห็นว่าจะให้เราทั้งปวงลงไปให้พันบ้านพันเมือง แล้วก็กตขี่ให้ยอมพร้อมกันจะให้ญวนเป็นเจ้าเมืองเชมร เห็นว่าเราทั้งปวงจะกลัวจะต้องยอมถอยลงไปแต่ตัวความอันนี้จะกตขี่เราที่ในบ้านในเมืองเห็นว่าเราจะไม่ยอมกลางคนก็ว่าถ้าลงไปแล้วเห็นญวนจะจับพระยาพระเชมรที่เป็นใหญ่ๆ เสียก่อนยังแต่ผู้น้อยก็ต้องยอมตามใจญวน ฟ้าทะเลหะจึงว่าถ้าญวนจะคิดจับเราแล้ว เราทุกวันนี้อยู่ในเงื้อมมือญวน วันนี้ออดไปวันหน้าก็คงจะเสียที่ลงวันหนึ่งถ้าพระยาวัง พระยาศรีอรรคราชคิดเดินเห็นต่อท่านแม่ทัพเมืองปัตบองได้ เจ้าองค์จัน ออกไปเสวยราชย์เมืองเชมรพวกเรารวมกันจะได้เป็นที่ยุคนั่ง (ยึดหน่วง) ถ้าแต่อย่างนี้อยู่แล้วเห็นจะไม่มีความสุข พระยาพระเชมรก็ว่าความข้านี้สุดแต่ฟ้าทะเลหะจะคิดอ่าน พุดกันแล้วพระยาพระเชมรก็ลากลับไป ครั้นเพลาบ่าย ซ้ำๆ เห็นฟ้าทะเลหะเรียกบ่าวไพร่ลงเรือจะไปที่ศพเจ้าองค์จันนักอง นักคง กับ ซ้ำๆ ก็ลงเรือจะไปด้วย ฟ้าทะเลหะว่านักอง นักคง กับ ซ้ำๆ เป็นคนฟังมาแต่

บ้านนอกอย่าไปเลย ๆ ข้าฯ กับนักร้อง นักคง ก็หาได้ไปไม่ ๆ ข้าฯ เห็นฟ้าทะเลหะนุ่งขาวห่มขาวมี ดอกไม้ธูปเทียนใส่พานไปด้วย ครั้นเพลาค่ำฟ้าทะเลหะกลับมาคนซึ่งไปด้วยฟ้าทะเลหะเล่าให้นักร้อง นักคง ๆ ข้าฯ ฟังว่าศพเจ้าองค์จันนั้นเอาไว้ในโรงใหญ่ที่บ้านเจ้าองค์จัน พระสงฆ์สวดทั้งกลางวัน กลางคืนทุกวัน เมรุนั้นจัดแจงทำที่โพธิพระบาทยังหาแล้วไม่กำหนดว่าจะเผาศพในเดือน ๖ เขมรเล่า ให้ ๆ ข้าฯ ฟังแต่เท่านี้

ครั้น ณ วัน ๗ ๔ ค่ำ เพลาเช้าฟ้าทะเลหะใช้เขมรถือหนังสือไปเฝ้าพระยาศรีอรรคราช ฉบับหนึ่งในหนังสือจะว่ากล่าวประการใด ๆ ข้าฯ หาทราบไม่ อยู่ประมาณ ๓ วัน ๆ ข้าฯ เห็นเขมรถือ หนังสือมาแต่เมืองโพธิสัตว์มาให้ฟ้าทะเลหะฯ ได้หนังสือแล้วก็เข้าไปอ่านในเรือน หนังสือนั้นจะว่า ด้วยราชการสิ่งไร ๆ ข้าฯ หาทราบไม่ อยู่ ๒ วัน ๓ วัน คนถือหนังสือมาแต่เมืองโพธิสัตว์อีกเรื่องๆ ฟ้าทะเลหะได้หนังสือแล้วก็เอาเข้าไปดูในเรือนทุกครั้ง จะเขียนหนังสือตอบไปก็เขียนออกมาแต่ใน เรือน หาได้ความแพร่งพรายไม่ ครั้น ณ วันเดือน ๔ ข้างแรม ฟ้าทะเลหะให้นักร้อง นักคง ๆ ข้าฯ กับ เขมรมีชื่อประมาณ ๘ คน ๙ คน ไปตัดไม้ไผ่อยู่หลายวันได้ไม้ไผ่ประมาณสามร้อยลำว่าจะปลุกโรงไว้ สำหรับใส่ใบตาล เกณฑ์หัวเมืองส่งจะเอามาเย็บเป็นตบมุงหลังคาเมรุ ครั้นอยู่ประมาณ ๒ วัน ๆ ข้าฯ ไปซื้อของที่ตลาดกับนักร้องนักคงได้ยินเขมรชาวตลาดพูดกันว่ากบฏในเมืองไซ่ง่อนก็ยังมีอยู่ในเมือง กองทัพเมืองเวียงล้อมอยู่ กองทัพเมืองเว้เพิ่มเติมลงมาอีกเป็นหลายครั้งๆ ละพันบ้าง พันห้าร้อยบ้าง ล้อมไว้กว่ากบฏในเมืองไซ่ง่อนจะสิ้นเสบียงอาหาร ๆ ข้าฯ ซื้อสิ่งของได้แล้วก็กลับไปเรือนฟ้าทะเลหะ ๆ ข้าฯ อยู่ที่เมืองพนมเปญตั้งแต่ ณ วัน ๗ ๓ ค่ำ มาจนเดือนห้าเที่ยวไปมาหาเพื่อนที่รู้จักกันได้ยินเขมร ชาวบ้านชาวเมืองพูดอยู่ว่าทำอะไรจะได้ขึ้นกองค้อม นักร้องค้อมมาเป็นเจ้าเป็นนาย ครอบครอง บ้านเมืองจะได้เป็นสุขสืบต่อไป พูดกันเรื่อยๆ อยู่แต่ซึ่งพระยาพระเขมรทั้งปวงจะคิดเอาใจออกจาก ญวนนั้นยังหาผู้มีผู้ใดแข็งแรงที่จะกล้าคิดไม่ พระยาพระเขมรกลัวญวนมาก ลูกเมียองค์จันอยู่โพธิ- พระบาทขึ้นอยู่บนบ้านที่ไว้ศพองค์จันหาได้ยินผู้ใดพูดจาว่าญวนตั้งให้บุตรผู้หญิงองค์จันเป็นเจ้าบังคับ บัญชาไพร่บ้านพลเมืองไม่ การบ้านการเมืองนั้นองต่าตางบังคับบัญชาทั้งสิ้น ตั้งแต่องค์จันตายแล้ว ญวนก็พาครอบครัวขึ้นมาเรื่อยๆ ไม่ขาด ที่ตลาดเมืองพนมเปญ ญวนขึ้นปลุกโรงตั้งร้านขายของทั้ง ๒ ฟากถนน พวกเขมรต้องซื้อของญวนกิน เงินเมืองพนมเปญนั้น ๆ ข้าฯ หาเห็นมีไม่ ญวนที่มาอยู่ เมืองพนมเปญได้ยินว่าญวนกองทัพ ๕ พัน ญวนนอกจากกองทัพทั้งผู้ชายผู้หญิงประมาณสัก ๗๐๐ คน ๘๐๐ ว่าจะอยู่ที่เดียว ๆ ข้าฯ อยู่กับฟ้าทะเลหะทำสนิทให้ใช้สอยติดหน้าตามหลังเชื่อว่าไม่หนี

ครั้น ณ วัน ๕ ค่ำ ปีมะแมสัพทศกเพลาท่มุเศษ ๆ ข้าฯ ลักข่าวสารของบ่าวฟ้าทะเลหะ ได้ทะนานหนึ่งแล้ว ๆ ข้าฯ หนีออกจากเมืองพนมเปญลัดป่ามาตามริมทางไม่ได้หุงข้าวกินๆ แต่ ข้าวสารมา ๔ วัน เฝ้านักศุกพี่น้อง ๆ ข้าฯ ตั้งทำไร่อยู่ในป่าแขวงเมืองสำโรงทอง ๆ ข้าฯ อยู่กับ นายศุกประมาณ ๑๕ วัน ๆ ข้าฯ ก็ล่านักศุกมาวันหนึ่งถึงบ้านปามลวะเข้าชุมชนอนอยู่ริมบ้านคืนหนึ่ง

ออกจากบ้านปามละวามาวันหนึ่ง ถึงบ้านสลัดกองเชิง ฯข้าฯ อาศัยนอนอยู่กับนักมาตพีน้อง ฯข้าฯ ๕ คีน มาจากบ้านสลัดกองเชิงวันหนึ่ง ถึงสำนักรุงสวายนอนอยู่กลางป่าคีนหนึ่งมาจากบ้านรุงสวายนวันหนึ่งถึงบ้านจอมศาลา เข้าชุ่มนอนอยู่ในป่า มาจากบ้านจอมศาลามาวันหนึ่งถึงสำนักมะปราง ออกจากสำนักมะปรางมาวันหนึ่งถึงปลายคลองเกาะกงบ้าน ฯข้าฯ ณ วัน ๑๗ ค่ำปีมะแมสัฬศก หลวงศรีสุนทรข้าหลวงนายกองด่านเอาตัว ฯข้าฯ ไปได้ถามแล้ว บอกหนังสือให้ขุนพิทักษ์ปลายแดนคุมตัว ฯข้าฯ เข้ามาส่ง ณ เมืองจันทบุรี ถึงเมืองจันทบุรี ณ วัน ๑๗ ค่ำปีมะแมสัฬศก และพระยามหาธิบัติ พระยาปัญญาธิบัติ ขุนเทพภักดี ขุนเสนาธิบัติ หมื่นราชารัตน์ครอบครวั ๑๐๐ เศษหนีออกไปจากที่ดโไซเมื่อ ณ วัน ๒๐ ๑๒ ค่ำ ปีมะเมียฉศกนั้นว่าญวนฆ่าเสียนั้น ฯข้าฯ หาทราบไม่ ฯข้าฯ อยู่ที่เมืองพนมเปญหาเห็นญวนฆ่าผู้ใดไม่ ราคาข้าวลูกค้าญวนเขมรซื้อขายกันข้าวเปลือกดวงด้วยถึง ๒๐ ทะนาน ถึงหนึ่งเป็นเงิน ๑๒ แบ คิดเป็นเงินตราถึงละ ๒ สลึง ข้าวสารถึงละ ๒๔ แบ เป็นเงินตราถึงละ ๑ บาท เป็นความสัจความจริง ฯข้าฯ แต่เท่านี้

#### ๙. คำให้การไพร่หลวงล้อมพระราชวัง ๔ คน จ.ศ. ๑๑๙๘ (พ.ศ. ๒๓๗๙) เลขที่ ๑

วัน ๒ ๑๒ ค่ำ ปีวอกอัฐศกหลวงอัครสุนทรเสมียนตราดไทยนั่ง ณ ศาลาลูกขุนฝ่ายซ้าย ขุนชนะสงครามล้อมพระราชวัง นำทางว่ามาเย็นจะให้สั๊กแปลงเป็นคนกองข้างศึก ๔ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ๑๐ จะให้สั๊กแปลงเป็นเลกไพร่หลวง กรมล้อมพระราชวังบังคับให้ถามเอาความจริง

๑ ฯข้าฯ นายกอง นายเกิด นายพรหม นายรุ่ง ๔ คน ให้การต้องคำกันว่า เดิมบิดา ฯข้าฯ เป็นเลกไพร่หลวงกองข้างศึกในกรมข้างขึ้นกับพระยากำแพงทำราชการช้านานหลายปีแล้ว ครั้น ณ ปีชวดสัมฤทธิศกโปรดให้ตั้งกองสั๊ก ฯข้าฯ ๔ คนสมสั๊กรับราชการขุนกำแหงคชฤทธิ์ เจ้าหมู่จึงไปเอาตัวมาสักท้อมือเป็นหมู่ไพร่หลวงกรมข้างคงหมวด คงกอง ตามบิดา ฯข้าฯ ได้รับราชการมาในกรมข้างจนทุกวันนี้ บัดนี้ ฯข้าฯ ๔ คนไปสมัครทำราชการอยู่ในกรมล้อมพระราชวัง ฯข้าฯ ๔ คนจึงไปทุกข์ต่อ ฯพณฯ สมุหนายกมีพระประศาสน์สั่งว่าซึ่งพวก ฯข้าฯ ๔ คนไปสมัครเป็นไพร่หลวงกรมข้างจะสมัครเป็นไพร่หลวงล้อมพระราชวังก็ให้ไปตามสมัครนั้นเถิด บัดนี้ขุนชนะเจ้าหมู่ในกรมไพร่หลวงล้อมพระราชวังจึงเอาตัว ฯข้าฯ ๔ คนจะสั๊กแปลงเป็นไพร่หลวงล้อมพระราชวังตามมีพระประศาสน์โปรด สิ้นคำให้การ ฯข้าฯ แต่เท่านี้

๒ ในทันใดนั้นได้อ่านคำให้การให้ นายเกษ นายทอง นายอยู่ นายสา นายมา นายขาว นายกุน นายเกิด นายแย้ม (รวม) ๑๐ ฟังว่าถูกต้องด้วยท้องคำ ฯข้าฯ แล้ว ๑๓

๑ วัน ๘ ๑๑ คำ ได้ส่งตราอาครวัดกรุงเก่าให้นายจินดารัตน์ตำรวจสนมขวาเวรพรหม  
บริรักษ์

วัน ๒ ๙ คำ ปิวอกอัฐศก หลวงอักษรสุนทรเสมียนตรามหาตไทยนั้ง ณ ศาลาลูกขุน  
ฝ่ายซ้าย ขุนชนะกรมล้อมพระราชวังนำทางว่ามายื่นจะให้นำสักเป็นคน นายมา นายขาว นายเมือง  
นายอยู่ นายเกิด นายทอง นายมา นายแยม นายเกษ นายกุน ๑๐ คน เป็นเลกเจ้าพระยาสุธรรม  
มนตรีจะสักแปลงเป็นเลกไพร่หลวงล้อมพระราชวังบังคับให้ถามเอาความจริง ๑๑

ฯข้าฯ นายเกษ นายกุน นายเกิด นายมา นายมา นายเมือง นายทอง นายขาว นาย  
แยม นายอยู่ ๑๐ คน ให้การตั้งคำกันว่า เดิมบิดาข้าเป็นเลกเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี แต่เดิมมาข้า  
นานหลายปีแล้ว ครั้น ฯข้าฯ มาสักเป็นสมอยู่ในเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ฯข้าฯ ได้รับราชการมาข้า  
นานหลายปีแล้ว ครั้น ณ วัน ๑๑ คำปิวอกอัฐศก เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีถึงแก่อนิจกรรมแล้ว  
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เอา ฯข้าฯ ๑๐ คน มาสักแปลงเป็นไพร่หลวงล้อมพระราชวังรับ  
ราชการในกรมล้อมพระราชวังสืบไป ลีนคำให้การ ฯข้าฯ แต่เท่านี้

๑ ในทันใดนั้นได้อ่านคำให้การให้ นายเกษ นายอยู่ นายทอง นายขาว นายมา นายมา  
นายเกิด นายกุน นายแยม นายเมือง ๑๐ คนฟังๆ ว่าถูกต้องด้วยทองคำของ ฯข้าฯ อยู่แล้ว ๑๑

#### ๑๐. คัดบอกคำให้การนายเพมเขมรว่าด้วยข้อราชการทัพญวน

จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑) เลขที่ ๙๔/ก.

วัน ๗ ๘ ๓ คำ ปิวอกอัฐศก พระยาอภัยสงครามข้าหลวง หลวงพลนายด่านพรหม  
ศก พาตัวอ้ายเพมมาส่ง ณ ค่าย จึงให้ซักถามอ้ายเพม เอาข้อราชการทางเมืองญวน เมืองเขมร เอา  
ความจริง

ฯข้าฯ อ้ายเพมเขมรให้การรับสารภาพว่า อายุ ฯข้าฯ ได้ ๒๗ ปี หาเมียมิได้ บิดา ฯข้าฯ  
ชื่อนายจัน มาร(ตา)ข้าตายได้ประมาณ ๑๒-๑๓ ปี ฯข้าฯ กับบิดามารดา ฯข้าฯ เป็นบ่าวเจ้าเมือง  
ซีแครง บ้านเรือน ฯข้าฯ อยู่ ณ บ้านมะกัก แขวงเมืองซีแครง บ้านมะกักนั้นใกล้กับเมืองซีแครง  
ประมาณ ๕๐ เส้น เดิม ณ เดือนอ้าย ปีระกานพศก ฯข้าฯ ผู้เดียวไปทำนาอยู่กับนายคง อำแดงดำ นา  
ฯข้าฯ ณ บ้านสะโทง แขวงเมืองกะพงสวาย

นายจันบิดา ฯข้าฯ กับนายคงพี่ชาย อำแดงเปรียบ อำแดงแก้ว พี่สาว ฯข้าฯ อยู่ ณ  
บ้านมะกัก แต่อำแดงแก้วพี่สาว ฯข้าฯ ได้นายดำเป็นผัว แล้วอยู่ต่างเรือนกับบิดา ฯข้าฯ ณ เดือน ๒  
ข้างขึ้นก็คำ ฯข้าฯ จำมิได้ ปีระกานพศก นายศุก บ้านมะกัก ไปบอก ฯข้าฯ ว่า นายจันบิดา ฯข้าฯ  
กับนายดำ อำแดงเปรียบพี่ ฯข้าฯ พวกนั้นหนีเข้ามา ณ เมืองนครเสียมราบแล้ว ฯข้าฯ ก็ไป ณ บ้านมะ



กักพบอำแดงแก้ว พี่สาว ๆ ข้าฯ ๆ บอก ข้าฯ ว่า นายจันบิดา นายดำ อำแดงเปรียบ พี่ ๆ ข้าฯ พา กันหนีเจ้ามาเมืองนครเสียมราบด้วยนายโส นายด่านเมืองซีแครงแล้ว ข้าฯ ก็กลับไปหานายคง น้ำชาย ข้าฯ ณ สะโทง ข้าฯ นวดข้าวเกี่ยวข้าว แล้วขนข้าวมาอยู่กับอำแดงแก้วพี่สาว ข้าฯ ณ บ้านมะกักได้ประมาณ ๙ เดือน ๑๐ เดือน ครั้น ณ เดือน ๑๑ ข้างแรม ปีมจ อัฐมฤทศิก ข้าฯ จึง บอกกับ นายดำ พี่เขย อำแดงแก้ว พี่สาว ๆ ข้าฯ ว่า จะเข้าตามหาบิดา ข้าฯ ณ เมืองนครเสียมราบ

นายดำพี่เขย อำแดงแก้วพี่สาว ๆ ข้าฯ ว่าถ้าพบบิดาอยู่ ณ เมืองนครเสียมราบเป็นที่แล้ว ก็ให้รีบกลับไปรับนายดำ อำแดงแก้ว ๆ จะเข้ามาอยู่ ณ เมืองนครเสียมราบด้วย

ครั้งเพลลาพลบค่ำ ข้าฯ ผู้เดียวเดินลัดป่าหนีด่านเมืองซีแครงมาถึงด่านพรมศก แขวง เมืองนครเสียมราบ พอรุ่งสว่าง ข้าฯ มาหาหลวงพล พี่น้อง ข้าฯ ณ บ้านปะกายระสือ ข้าฯ ถามหลวงพลว่า นายจันบิดา นายดำ อำแดงเปรียบ พี่ ๆ ข้าฯ หนีมาแต่บ้านมะกัก แขวงเมืองซีแครงนั้น อยู่ที่ไหน หลวงพลบอกว่า มาอยู่กับหลวงพล ๆ จึงเรียกนายจัน บิดา ๆ ข้าฯ ขึ้นมาที่เรือนหลวงพล ข้าฯ พบกับนายจันบิดา ข้าฯ แล้ว ข้าฯ บอกกับนายจันว่า นายดำ อำแดงแก้ว สั่งมาว่าถ้าพบกับ นายจันบิดาแล้ว ก็ให้ ข้าฯ กลับออกไปรับนายดำ อำแดงแก้ว ๆ จะเข้ามาอยู่ ณ เมืองนครเสียมราบ ด้วย ข้าฯ ก็นอนอยู่ที่เรือนนายจันบิดา ข้าฯ ๒ คืน แล้วนายโสเม เขมรบ้านข้าวดิน ริมด่านพรมศก เป็นบ่าวสมบัติพระคลังเมืองนครเสียมราบมาหา ข้าฯ นายโสเมถาม ข้าฯ ว่า มาแต่บ้านมะกักเห็น สุภาอืออยู่ที่บ้านมะกักด้วยหรือ ข้าฯ บอกนายโสเมว่าสุภาอืออยู่ที่บ้านมะกัก นายโสเมว่า สุภาอือเอาเรือ ของนายโสเมไปลำหนึ่ง นายโสเมว่า ข้าฯ จะกลับออกไป ณ บ้านมะกักอีก นายโสเมจะออกไปด้วย จะไปตามเอาเรือของนายโสเมที่สุภาอือ ถ้าไม่ได้เรือ นายโสเมจะเอาเกลือหนัก ๔ หาบ ข้าฯ กับนาย โสเมพูดจากันแล้ว ก็พากันลงเรือไปคนละลำ พายเลียบชายป่าระนามไป

พอเพลลาประมาณสองยามเศษถึงอ่างบาน แขวงเมืองซีแครง ใกล้ด่านลงสำนอ ประมาณ ๕๐ เส้น พบเรือ ๒ ลำๆ ละ ๓ คน พายมาเที่ยวลาดตระเวนด่าน ถาม ข้าฯ กับนายโสเม ว่ามาแต่ไหนมีหนังสือเปิดด่านมาด้วยหรือ ข้าฯ บอกเขมรชาวด่านว่ามาแต่เมืองสะโทงหาหนังสือ เปิดด่านมาไม่ เขมรชาวด่านก็จับตัวเอา ข้าฯ กับนายโสเมไป กำบังขุนนายด่านๆ ถาม ข้าฯ กับนาย โสเมว่ามาแต่ไหน จะพากันไปบ้านใด ข้าฯ บอกว่า ข้าฯ เป็นเขมรอยู่เมืองซีแครง นายโสเมเป็น เขมรชาวเมืองนครเสียมราบ ออกมากับ ข้าฯ นายโสเมจะมาซื้อเกลือเข้าไปกิน กำบังขุนนายด่านว่า ข้าฯ พานายโสเมเขมรเมืองนครเสียมราบมาสืบซื้อราชการ กำบังชูให้ตีต้นขา ข้าฯ กับนายโสเม คนละ ๓๐ ที แล้วเอาคางจ่า ข้าฯ กับนายโสเมลงไปที่องจันลันปินญวน ซึ่งรักษาค่ายเมืองซีแครง

องจันลันปินว่า ข้าฯ กับนายโสเมพากันมาจะสืบซื้อราชการ องจันลันปินให้ผูกนายโสเม เชี่ยนถาม นายโสเมให้การว่ามาซื้อเกลือด้วย ข้าฯ หาได้มาสืบราชการไม่ให้เชี่ยนตีต้นขา ข้าฯ คน ละ ๓๐ ทีแล้ว องจันลันปินให้องโดยกับไพร่ญวน ๒๐ คน คุ่มตัว ข้าฯ กับนายโสเมไปส่งให้องอานญ ณ เมืองกะพงสวาย องอานญถาม ข้าฯ กับนายโสเมอีก นายโสเมให้การว่ามาซื้อเกลือกับ ข้าฯ หา

ได้มาสืบข้อราชการไม่ ่องานฎให้จำ ๆ ข้าฯ กับนายโสมคุมไว้ ณ เมืองกะพงสวาย ๔ คืน แล้ว ่องานฎให้้องโดยไพร่ภูวน ๓๐ คน เอาตัว ๆ ข้าฯ กับนายโสมลงเรือแ่งทรายคุมไปส่งให้้องเตียนกุน ่องจันดาว ณ เมืองพนมเปญ

ครั้นไปถึงเมืองพนมเปญแล้ว ่องโดยพาตัว ๆ ข้าฯ กับนายโสมไปหาองจันดาว ๆ จึงพาไป หาองเตียนกุน ๆ ให้ภูวนประชาเทียนล่ำมถามอายโสมที่ค้ำยองจันดาวว่า ๆ ข้าฯ เป็นเขมรเมืองซีแครง ไปพาเอานายโสม เขมรเมืองนครเสียมราบมาสืบราชการหรือ แล้วได้ยินว่ากองทัพรุงเทพฯ ยก ออกมาตั้งอยู่เมืองนครเสียมราบเป็นอันมาก ท่านผู้ใดเป็นแม่ทัพใหญ่ออกมา จะมาทำป้อมกำแพง เมืองนครเสียมราบจริงหรือ ๆ จะยกออกมาตีบ้านตีเมืองใดบ้าง แล้วว่าที่เมืองนครเสียมราบนั้นต่อเรือ รบขึ้นไว้ได้กี่ลำ กับปืนใหญ่ปืนน้อย กระสุนดินดำที่ค้ำยพระยะครเสียมราบมีอยู่เท่าใด แล้วถามว่า ข้าหลวงที่มาอยู่รักษาที่นครเสียมราบนั้น ชื่อโรมีไพร่เท่าใด พระองค์แก้ว พระยาสังคโลก พระยา เสนาฯฯฯ นั้นไปอยู่ไหน ราคาข้าว เกลือที่เมืองนครเสียมราบนั้น ชื่อขายกันอย่างไร ข้าวในฉางเมือง นครเสียมราบมีอยู่เท่าใดกับคร้วที่เข้าไปเมืองซีแครง ๓๐ คร้วนั้น เอาไปไว้ที่ไหน แล้วว่าที่ด้านพรหมศก ด้านกะพงทม ด้านโกน ด้านเพิง ด้านกะพงสุก ผู้ใดเป็นนายคุมไพร่ออกไปรักษาลาดตระเวนมีไพร่กับ ปืนกระสุนดินดำอยู่ด้านละเท่าใด แล้วถามทางเมืองปัตบองว่าข้าหลวงที่มาอยู่รักษาเมืองนั้นชื่อโรมีแต่ ไพร่กับปืนใหญ่ ปืนน้อย กระสุนดินดำสำหรับเมืองอยู่เท่าใด ราคาข้าว เกลือ ชื่อขายกันอย่างไร

อายโสมให้การกับประชาเทียนล่ำมว่ากองทัพรุงเทพฯ จะยกออกมาทำป้อมกำแพง เมืองนครเสียมราบจริง หาได้ยินว่าจะยกไปตีบ้านเมืองใดไม่ท่านผู้ใดจะเป็นแม่ทัพยกมา นายโสมไม่รู้

ที่เมืองนครเสียมราบนั้นต่อเรือรบขึ้นได้ ๙ ลำ ทำแล้ว ๒ ลำ ยัง ๘ ลำ ราคาข้าว เกลือ ชื่อขายกัน ข้าวถึงหนึ่ง ๓ ตำลึงแปดแฉง เกลือซ่งหนึ่ง ข้าวในฉางเมืองนครเสียมราบนั้นมีข้าวเปลือก อยู่ในฉาง ๒ หอง ข้าวสารมีอยู่หองหนึ่ง พระองค์แก้ว พระยาสังคโลก อยู่ ณ เมืองปัตบอง พระยา เสนาราชฯฯฯ อยู่เมืองสวายจิต แต่คร้วที่เข้าไปแต่เมืองซีแครง ๓๐ คร้วนั้นตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บ้าน ปรกษะระสือแขวงเมืองนครเสียมราบ ข้าหลวงที่อยู่รักษาเมืองนครเสียมราบนั้นชื่อพระยาอภัย- สงคราม มีไพร่ไพร่ร้อยหนึ่ง แต่ปืนใหญ่ปืนน้อย กระสุนดินดำที่เมืองนครเสียมราบ นั้นว่ามีอยู่เป็นอัน มาก หารู้ว่าปืนกระสุนดินดำจะอยู่ในเมืองเท่าใด จะอยู่ที่ด้านเท่าใดไม่

ที่เมืองปัตบองนั้น อายโสมว่าหาได้เคยไปมาไม่ ข้าหลวงซึ่งอยู่รักษาเมื่อจะชื่อไร จะมีปืน ใหญ่ ปืนน้อย กระสุนดินดำมากน้อยเท่าใด นายโสมไม่รู้ แล้วองเตียนกุน ่องจันดาวก็ให้เอาตัว ๆ ข้าฯ กับอายโสมจำตรวนใส่ตารางไว้ ณ เมืองพนมเปญ ได้ประมาณสามเดือน

ครั้น ณ วัน เดือน ๓ ข้างขึ้นปีจอสัมฤทธิศก ่องเตียนกุนให้ประชาเทียนล่ำมเอาตัว ๆ ข้าฯ กับอายโสมไปที่ค้ำยองจันดาว ประชาเทียนล่ำมมาพูดว่าองจันลันปิน ซึ่งอยู่รักษาเมืองซีแครงมี หนังสือบอกไปถึงองานฎ ซึ่งอยู่รักษาเมืองกะพงสวายว่าองจันลันปินแต่งให้เขมรเมืองซีแครง เล็ดลอดเข้ามาสืบเอาข้อราชการ ณ เมืองนครเสียมราบแล้วกลับไปแจ้งความว่ากองทัพรุงเทพฯ กับ

กองทัพเมืองฝ่ายตะวันออกยกมาถึงเมืองนครเสียมราบแล้ว ไพร่พลเป็นอันมาก องอานญูจึงเอาหนังสือบอกองจันลันป็นส่งไปให้องเตยนกุน องจันดาว ณ เมืองพนมเปญ ประชาเทียนล่ำมจึงว่า ๆข้าฯ กับอ้ายโสมเป็นคนผิดโทษถึงตาย จะรับอาสาเข้ามาสืบเอาช้อราชการ ณ เมืองนครเสียมราบ ว่าท่านผู้ใดเป็นแม่ทัพใหญ่ยกออกมา เป็นคนนายไพร่มากน้อยเท่าใด ตั้งค่ายอยู่ที่ไหน มาถึงเมืองนครเสียมราบแต่วันใดจะยกออกมาทำป้อมกำแพงเมืองจริงหรือ หรือจะยกออกมาที่บ้านใดเมืองใดก็ได้ ความเป็นแน่ ถ้า ๆข้าฯ กับอ้ายโสมเข้ามาสืบราชการได้ช้อราชการลับออกไปแจ้งแล้ว ก็จะไม่ปล่อยตัว ๆข้าฯ กับอ้ายโสมให้พ้นโทษ ถ้าสืบช้อราชการทางเมืองนครเสียมราบไม่ได้ความ ก็จะทำให้คุมเอาตัว ๆข้าฯ กับอ้ายโสมมาฆ่าเสียที่ด่านเมืองซีแครง

ๆข้าฯ กับอ้ายโสมก็รับต่อประชาเทียนล่ำมว่าจะไปสืบเอาช้อราชการทางเมืองนครเสียมราบให้จงได้ แล้วประชาเทียนก็เอาตัว ๆข้าฯ ไปส่งให้อ้ายญวนผู้คุมจำ ๆข้าฯ ไว้ในตารางได้ประมาณ ๙ คีน ๑๐ คีน องเตยนกุน องจันดาว จึงแต่งให้องโดยกับไพร่ญวน ๓๐ คน ถือหนังสือคุมเอาตัว ๆข้าฯ ลงเรือแ่งทรายมาส่งให้องอานญู ณ เมืองกะพงสวาย ในหนังสือองเตยนกุน องจันดาว ที่มาถึงองอานญูนั้น จะมีความว่ามาประการใด ๆข้าฯ ไม่รู้

ครั้นมาถึงองอานญู เมืองกะพงสวาย องโดยจึงเอาหนังสือซึ่งองเตยนกุน องจันดาว มีมาถึงองอานญู อ่านดูหนังสือ แล้วองอานญูจึงให้ประชาศุกล่ำม พูดว่า องเตยนกุน องจันดาวจะให้ ๆข้าฯ กับอ้ายโสมเข้ามาสืบเอาช้อราชการ ณ เมืองนครเสียมราบให้ได้ความเป็นแน่ แต่อ้ายโสมเป็นเขมรเมืองนครเสียมราบจะให้อ้ายโสมเข้ามาด้วย ๆข้าฯ นั้นไม่ได้ อ้ายโสมจะหากลับออกไปแจ้งราชการไม่จะให้ ๆข้าฯ เข้ามาสืบเอาช้อราชการ ณ เมืองเสียมราบแต่ผู้เดียว องอานญูจึงให้ถอดตรวน ๆข้าฯ ออกแล้วว่ากับ ๆข้าฯ ว่าถ้าเข้ามาถึงเมืองนครเสียมราบจริง เมื่อจะกลับออกไปแจ้งราชการ ก็ให้ลักเอาช้าง ม้าออกไปให้องอานญูสักสิ่งหนึ่ง จึงจะเป็นที่เชื่อฟังได้ องอานญูให้อ้ายโสมจำตรวนใส่ตารางไว้คอยท่า ๆข้าฯ ณ เมืองกะพงสวาย แล้วองอานญูให้จัดหาเสบียง ข้าวสารประมาณ ๔ เกลือ ประมาณถ้วยขอบ ๑ หม้อข้าวใบ ๑ หมากแห้ง ๑๐ ใบ พลุแห่งประมาณ ๑๐๐ ใบ ยาสูบ ๖ กลุ่ม สีเสียด ๒ ก้อน ให้ ๆข้าฯ แล้วกำชับสั่ง ๆข้าฯ ว่าอย่าแวะเข้าไปหาด่านเมืองซีแครง ความจะรู้หรือจะไปจะสืบช้อราชการหาได้สะดวกไม่ ให้เด็ดลอดเข้าไป อย่าให้มีผู้ใดพบปะกว่าจะถึงแดนเมืองนครเสียมราบ

ครั้น ณ วันเดือน ๓ ข้างขึ้นจะเป็นวันใด ขึ้นก็คำจำมิได้ ปิจจ สัมฤทธิศก ๆข้าฯ ผู้เดียวถือมีดเหน็บเล่มหนึ่ง เดินลัดป่าหามาทางด้านเมืองซีแครงไม่ ๆข้าฯ เดินลัดนอนป่ามา ๖ คีน พอเพลาลบค่ำมาถึงบ้านรุนในด่านพรมศก แขวงเมืองนครเสียมราบ ๆข้าฯ พบหลวงพล ๆข้าฯ บอกหลวงพลว่า ๆข้าฯ กับอ้ายโสมพากันออกไป ณ บ้านมะกัก ไปถึงด่านซีแครง ขุนด่านจับ ๆข้าฯ กับอ้ายโสมได้ส่งไปให้องเตยนกุน องจันดาว ณ เมืองพนมเปญ องเตยนกุน องจันดาว ๆข้าฯ พาอ้ายโสมออกไปสืบราชการ ณ เมืองซีแครง ให้องโดยกับไพร่ญวนเอาตัว ๆข้าฯ กับอ้ายโสมจำคาคำตรวนมาฆ่าที่เมือง

ซีแครง ฯข้าฯ กับอ้ายโสมคัดตรวนหนีอ้ายฉวนได้ ฯข้าฯกับอ้ายโสมพลัดกัน อ้ายโสมนั้นจะไปทางใด นั้น ฯข้าฯ ไม่รู้ หลวงพลจึงพาเอาตัว ฯข้าฯ มาส่งพระยาอภัยสงคราม ข้าหลวงผู้รักษาเมืองนครเสียมราบ ฯข้าฯ ยังหาได้สืบข้อราชการไม่ ฯข้าฯ คิดไว้ว่าถ้าสืบได้ข้อราชการเมืองนครเสียมราบแล้ว ก็จะลักเอาช้าง เอาม้าของเมืองนครเสียมราบไปให้อองานภูเป็นกำนัล

แลเมื่อกำปงชู นายด่านส่งตัว ฯข้าฯ ไปให้อองจันลันปิน ณ เมืองซีแครงนั้น ฯข้าฯ เห็นองจันลันปินอายุประมาณ ๖๐ ปี ตั้งค้ำอยู่ไกลเมือง ประมาณ ๔ เส้น ๕ เส้น ไกลลำน้ำประมาณเส้นหนึ่ง เสาค้ำไม้จริง ใหญ่ประมาณกำกึ่ง ๒ กำ สูงประมาณ ๖ ศอกเศษ กว้างประมาณ ๒ เส้น ยาวประมาณ ๒ เส้น ขุดคูรอบห่างค้ำประมาณ ๕ ศอก คูลึกประมาณ ๔ ศอก คูลึกประมาณ ๔ ศอก กว้างประมาณ ๕ ศอก ปีกเสาค้ำ ๒ ชั้น ห่างกัน ๓ ศอก เอาดินขึ้นถมกลางสูงเสมอกับเสาค้ำ คนเดินบนนั้นได้ ไร่ช่องป็นใหญ่ด้านละ ๘ ช่อง เห็นมีป็นใหญ่อยู่ในค้ำบอกหนึ่ง ยาวประมาณ ๒ ศอกเศษ ใหญ่ประมาณ ๒ กำกึ่ง มีป็นคาบศิลาประมาณ ๕๐ บอก อองจันลันปินคุมไพร่ฉวน ๓๐๐ พระยาเสนาราชกุเชนนพคุมเขมร ๕๐๐ อยู่รักษาค้ำ ราคาข้าว ณ เมืองซีแครงนั้น ซื่อขายแก่กันเกวียนเขมร ๘๐ ถึง เป็นเงินแนนแผ่นหนัก ๖ ตำลึง ๑ บาท

เมื่องจันลันปินเอาตัว ฯข้าฯ กับอ้ายโสมไปส่งให้อองานภู ณ เมืองกะพงสวายนั้น ฯข้าฯ เห็นองานภูอายุประมาณ ๕๐ เศษ ตั้งค้ำอยู่ไกลเมืองประมาณ ๗ เส้น ๘ เส้น เสาค้ำไม้จริงใหญ่ประมาณกำกึ่ง ๒ กำ สูงประมาณ ๖ ศอกเศษ ยาวประมาณ ๓ เส้น กว้างประมาณ ๓ เส้น ขุดคูรอบห่างค้ำประมาณ ๓ วา ปีกเสาค้ำสองชั้น เอาดินถมสูงเสมอเสาค้ำ คนเดินบนนั้นได้ มีช่องป็นใหญ่ทุกด้าน แต่จะมีด้านละกี่ช่องนั้น ฯข้าฯ หาได้สังเกตไม่ แต่ป็นคาบศิลาคาบขุดนั้น ปลุกโรงใส่ไว้ในค้ำ โรงหนึ่งจะเป็นป็นมากน้อยเท่าไร ฯข้าฯ ไม่รู้ อองานภูมีไพร่ฉวน ๔๐๐ พระยาศรีทิพวงศ์คุมไพร่เขมร ๑๐๐ คนอยู่รักษาค้ำ มีฉางข้าวอยู่ในค้ำ ๕ ห้องหลังหนึ่ง แต่ข้าวจะมีมากน้อยเท่าใด ฯข้าฯ หาเห็นไม่

แล้วที่ค้ำเมืองสะโทงนั้น ฯข้าฯ ได้ยินเขมรพูดว่า อองจันฉวนอายุประมาณ ๓๐ เศษ คุมไพร่ฉวน ๓๐๐ พระยาธารมา พระยาณรงค์ คุมไพร่เขมรประมาณ ๖๐ คน อยู่รักษาค้ำ แต่ค้ำนั้นจะกว้างยาวแลมีป็นใหญ่ ป็นน้อยเท่าใด ฯข้าฯ หาเห็นไม่ แต่องฉวนซึ่งอยู่รักษาเมืองพนมเปญนั้น ฯข้าฯ ได้ยินฉวนเขมรเรียกชื่อว่าองเตียนกุน อองจันดาว อองเตียนกุนนั้นอายุประมาณ ๓๐ เศษ อองจันดาวอายุประมาณ ๔๐ เศษ ตั้งค้ำอยู่ในเมืองเก่าองจัน ห่างกันประมาณ ๖ เส้น ๗ เส้น

ค้ำองเตียนกุนนั้น เสาค้ำไม้จริงใหญ่กว่า ๓ กำ สูง ๖ ศอกเศษ ยาวประมาณ ๓ เส้น เศษ กว้างประมาณ ๓ เส้น ปีกเสาค้ำ ๒ ชั้นห่างกัน ๓ ศอกเศษ ขุดคูรอบเอาดินถมสูงเสมอเสาค้ำ คนเดินบนนั้นได้ แล้วถมเชิงเทินในสูงประมาณ ๒ ศอก ไร่ช่องป็นใหญ่ทุกด้าน แต่จะเป็นด้านละกี่ช่องนั้น ฯข้าฯ ไม่รู้ ฯข้าฯ หาได้เข้าไปในค้ำองเตียนกุนไม่

ค่ายองจันดาวนั้น เป็นค่ายรั้วหามีคูแลเชิงเทินช่องป็นไม้ มีป็นคาบชุด ป็นคาบศิลาอยู่ประมาณ ๑๐๐ เศษ แล้ว ฯข้าฯ ได้ยินเขมรพูดกันว่า ไพร่ญวนอยู่ในค่ายองเตียนกุนพันหนึ่ง อยู่ค่ายองจันดาว ๑๐๐ แต่ฉางข้าว ฉางป็น กระสุนดินดำ นั้นจะมีอยู่ที่ไหน ฯข้าฯ หาเห็นไม่ เมื่อผู้คุมฯ เอา ฯข้าฯ ลงไปอาบน้ำนั้น ฯข้าฯ เห็นเรือรบใหญ่จอดอยู่ที่หน้าค่าย ๕ ลำ บนโรง ๒ ลำ แต่หามีผู้คนอยู่ในเรือไม่ ครั้นเพลาค่ำ เพลาเย็น ฯข้าฯ เห็นพระยาพระเขมรใส่เสื้อกางเกงใส่เสื้อแต่งตัวเป็นญวนไปหาองเตียนกุนทุกวัน

อยู่มาวันหนึ่ง ฯข้าฯ อดเสปียงอาหาร ให้ผู้คุมฯ ฯข้าฯ กับอ้ายโสมไปขทานเงิน เขมรกินตามถนน ฯข้าฯ พบพระยาเขมร ๒ คน ซี่เปลมาตามถนนจะไปหาองเตียนกุน ฯข้าฯ จึงถามเงินมีชื่อว่าพระยาเขมรที่ซี่เปลไปนั้นเป็นที่อะไร เงินมีชื่อบอก ฯข้าฯ ว่าไปมานั้นเป็นที่ฟ้าทะเลหะ ลงรูปพรรณสูงขาวอายุประมาณ ๖๐ ปี มีบ่าวตามไปประมาณ ๒๐ คน ที่ไปข้างหลังนั้น เป็นที่สมเด็จพระยาพิษรูปพรรณอ้วนต่ำขาว อายุประมาณ ๓๐ ปีเศษ มีบ่าวตามไปประมาณ ๑๕ คน พระยาพระเขมรนอกนั้นเห็นไปมา ๑๐ คน แต่หาู้จักว่าผู้ใดเป็นที่อะไรไม่ มีบ่าวตามไปคนละ ๗ คนบ้าง ๘ คนบ้าง แลเมื่อ ฯข้าฯ ยังอยู่ ณ บ้านมะซึก แขวงเมืองซีแครงนั้น ฯข้าฯ ได้ยินเจ้าเมืองกรมการพระยาพระเขมรแลราชภู่ชาวบ้านพูดกันว่า องจันป่วยเป็นไข้ตาย ญวนตั้งให้บุตรหญิงองจันขึ้นว่าราชการบ้านเมือง เมืองใหม่นั้นไปตั้งที่โพธิ์พระบาท ผังปากตะวันออกแล ณ เมืองพนมเปญทุกวันนี้ องเตียนกุน องจันดาวเกณฑ์ให้ไพร่ญวน ไพร่เขมร ชุดดินพูนถนน สูงประมาณ ๓ ศอกเศษ กว้าง ๓ วา จะทำให้ตลอดถึงเมืองกะพงโสม ปากน้ำพุทโธมาศ ทำแล้วยาวประมาณ ๑๐ เส้นเศษ ยังเกณฑ์ทำอยู่ทุกวัน แต่เมืองพนมเปญไปเมืองกะพงโสมปากน้ำพุทโธมาศนั้น ทาง ๕ คืบ เป็นความสัจความจริง ฯข้าฯ แต่เท่านี้

**๑๑. คำให้การของอ้ายถ่อญวน เรื่องข้อราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๔**

ให้กับพระทนต์ดีพามา ณ เมืองพนมเปญ ๑อ้ายถ่อญวนให้การว่า ตั้งบ้านเรือนอยู่บ้านอินทามแขวงเมืองซาแตก เป็นบ่าวองฉารายกำนันบ้านอินทามยังหาได้เสียส่วยไม่ ณ เดือน ๑๑ ข้างขึ้นปีชาลจัตวาศก ฯข้าฯ กับอิจิ อา ฯข้าฯ กับญวนมีชื่อ ๓ คนเข้ากัน ๕ คน จัดได้ข้าวสาร ได้น้ำสุรา สิ้นค้าเล็กน้อย บรรทุกเรือไปขายเมืองพุทโธมาศ ฯข้าฯ ขายของรายทางมา ๔ คืบเพลาค่ำถึงเมืองโจฎก หยุดนอนอยู่คืบหนึ่ง ฯข้าฯ ถามลูกค้าญวนว่า ได้ยินพูดกันว่าเจ้าเวียดนามเกณฑ์กองทัพเมืองไซ่งอน เมืองล่องโห เมืองซาแตก เมืองสมิถ่อ เมืองดงนาย ให้มารักษาเมืองโจฎก ลูกค้าญวนบอกว่าองคกโปซึ่งรักษาเมืองโจฎก เกณฑ์ไพร่ไปช่วยทำค่ายที่เมืองพุทโธมาศบ้าง ไปรักษาค่ายตามค่ายคลองชุดใหม่บ้าง แต่กองทัพเมืองดงนายให้ไปลาดกระเวนที่เกาะกรนทางทะเล แล้วว่าไพร่ญวนอยู่ในเรือ ๕๐๐ คน เพลาค่ำจะยกไปเมืองพุทโธมาศ

ครั้งรุ่งเช้า ข้าฯ กับเพื่อนลูกเรือลูกค้า ๖ ลำก็ตามเรือกองทัพมา ข้าฯ รู้ว่าองกองเกอ ๒ นาย คุมเรือแองโ ๕ แงห่ง ๑ เป็น ๖ ลำ บรรทุกกองทัพ ๕๐๐ คน กับเสบียงอาหารเครื่องศาสตราวุธ ไปเมืองพุทไธมาศ ข้าฯ เห็นค่ายรายทางตามคลองซุด ๙ ค่าย ญวนกองทัพพายเรือมาขอหมากขอ พลูกิน ข้าฯ ถามญวนกองทัพบอก ข้าฯ ว่ามีไพร่ รักษาค่ายละ ๓๐ คนบ้าง ๔๐ คนบ้าง ๕๐ คน บ้าง ข้าฯ มา ๓ คีนถึงเมืองพุทไธมาศ อ้ายองกองเกอ ๒ นายขึ้นไปหาองตนภู องอันสาด องไปจันที่เมืองพุทไธมาศ องตนภู องอันสาด องไปจัน องลันบินให้อ้ายองกองเกอ ๒ นายไพร่ ๕๐๐ คน ไปช่วยทำค่ายปึกกาที่แหลมหอลันที่ริมชายทะเลมาถึงคลองสะเมาทางประมาณ ๓๐๐ เส้นเศษ ข้าฯ จอดเรืออยู่ที่หน้าเมืองพุทไธมาศได้ ๕ วัน

ครั้ง ณ วัน ๖๑ ๑๑ ค่ำ ปีชาลจัตวาศก องฉางนาย ข้าฯ เกณฑ์ ข้าฯ ไปเข้า กระบวนทัพที่เมืองพุทไธมาศเข้ากององโดยจินแมกงทำเรือ ๖ ลำ ๖ กับไพร่ญวนผลัดเปลี่ยนกันไป ทำเรือวันละ ๑๕ คน เรือแองโ ๑๐ เรือ เรือแองทราย ๓ เรือ เรือแองหงส์ ๓ เรือหาย ๒ (รวม) ๑๘ ลำ เศษ แล้วอ้ายองตนภูให้อองจันเกอคุมไพร่ผลัดเปลี่ยนกันไปลาดตระเวนทางทะเลเที่ยวละ ๒ ลำๆ ละ ๒๐ คน ทุกวัน เมื่อ ณ เดือนยี่ข้างแรมปีชาลจัตวาศกเห็นญวน ๕ คน เรือลำหนึ่งไปที่เมืองพุทไธมาศ แจ้งกับองตนภูว่า เรือลูกค้า ๓ ลำไปถึงค่ายตโนฎจงส่งเขมรประมาณ ๔๐ คน ๕๐ คน เข้าล้อมจับ ลูกค้าไปได้ชาย ๓ หญิง ๓ (รวม) ๖ คนหนีได้ ๓ คน ไปแจ้งกับอ้ายองโดยจินที่ค่ายกันจิต อ้ายองโดย จินให้ญวน ๒ คนพามาแจ้งกับองตนภูที่เมืองพุทไธมาศ อ้ายองตนภูให้อองจันเกอ คุมไพร่ ๕๐๐ คน เรือ ๖ ลำ ไปลาดตระเวนรักษาค่ายตามคลองซุด

ที่เมืองพุทไธมาศเกิดความไข้ตั้งแต่เดือน ๑๑ มาจนเดือน ๔ ข้างขึ้น ไพร่ญวนกองทัพ ตายประมาณ ๓๐๐ เศษ ป่วยเจ็บใช้ราชการไม่ได้ ๒๐๐ เศษ แต่ราษฎรชาวบ้านป่วยเจ็บล้มตาย บ้างหาเหมือนกองทัพไม่ เมื่อ ณ เดือน ๓ ข้างแรมอ้ายองตนภูทำบุญซีไพร่กองทัพหัดทหารรบ มี ตัวไพร่ร่นอกจากป่วย (เนื้อความในหน้าต้นชำระสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

(เนื้อความในหน้าปลาย) ญวนหาให้เรือฟ้าทะเลหะ เรือสมเด็จเจ้าพระยา เรือพระยา- กลาโหมขึ้นมาข้างหน้าไม่ พระยาจัตรงค์นรินทร์อินทวิไชยจึงว่าถ้าจะพุดจากันให้ได้ ให้ฟ้าทะเลหะ สมเด็จเจ้าพระยา พระยากลาโหมขึ้นไปพุดจากันบนบก ญวนก็หาให้ขึ้นไปพุดจากันบนบกไม่ แล้ว อ้ายรามเสนาโสมกับไพร่ญวน ๕ คน แจวเรือเข้ามาถึงเรือพระยาจัตรงค์นรินทร์อินทวิไชย อ้ายราม- เสนาโสมกระซิบบอกพระยาจัตรงค์นรินทร์อินทวิไชยไปพุดกันที่เรือเกิด ฟ้าทะเลหะจะได้หนีมาด้วย พระยาจัตรงค์นรินทร์อินทวิไชยไม่ไป ญวนก็ถอยเรือไปอยู่ค่ายจะโรยตามา พระยาจัตรงค์นรินทร์ อินทวิไชยกลับมาอยู่ปากน้ำเกาะเตียว ณ ๓ ค่ำ หลวงศักดิ์ดาสงคราม พระยาพลเมืองปัตบอง ซึ่งอยู่ ณ บ้านมะโรมแขวงเมืองพุทไธมาศ ให้หลวงยกกระบัตรเมืองประโคนชัย ถือนหนังสือคุมตัวอ้ายตุง อ้ายเชิญญวน จับได้ทางตโนฎจงส่งมาส่ง ณ เมืองพนมเปญ อ้ายตุงอ้ายเชิญให้การว่าอยู่บ้าน

เมื่อกะเว แขวงเมืองสาแตก ณ วัน ๒๒ ค่ำ ปีชลาจัตวาศก องตวนภูคนใหม่มาแต่เมืองเว  
 เกณฑ์คนที่เมืองสะแตก ๒๐๐ คน ไปรักษาเมืองพุทโธมาศ อ้ายตุงอ้ายเชิญ...ต้องเกณฑ์มาด้วย อ้าย  
 ยองตวนภูเกณฑ์ได้คน ๒๐๐ คนคุมมาส่งที่เมืองพุทโธมาศแล้ว ณ เดือนยี่ข้างขึ้น มีหนังสือเจ้า  
 เวียดนาม ณ เมืองพุทโธมาศให้...(เนื้อความตอนท้ายชำรุดสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

## ๑๒. คำให้การแบกภณเมืองไทร จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๐

คำให้การอ้ายเงาะ อ้ายชาหลัง

๑ วัน ๓ ๕ ค่ำปีกุนเอกศก พระยาเทพอรชุน พระยานรินทรเสนี พระยาไกรโกษา  
 หลวงโคชาอิศล่ำม มินฉาวาลิคิดล่ำม มินสุนทรมาลาญล่ำม ได้ถามอ้ายชาหลังแบกเมืองยะลา พระยา  
 สงขลา พระยาวชิตฉนรงค์ พระราชวรินทร์ ส่งเข้ามา

ข้าฯ อ้ายเงาะและแบกเมืองไทรให้การว่า อายุ ข้าฯ ได้ ๓๐ เศษ บิดามารดา ข้าฯ  
 ตายแต่ ข้าฯ ยังเล็กอยู่ ข้าฯ ได้ภรรยาที่เมืองไทรบุรีมีบุตรชายบุตรหญิง ๓ คน บ้านเรือน ข้าฯ  
 อยู่ ณ บ้านอะณะมุเกช จะเป็นวันเดือนใดจำมิได้ ปีจอสัมฤทธิศก อ้ายตนกูมัสอัด อ้ายตนกูมัดอา-  
 เก็บ อ้ายตนกูมัดญีหาวา สยัดวาสันบุตรอ้ายตนกูเดเน ยกทัพมาทางชะระบุมาตีเมืองไทรว่าคน  
 ประมาณพันหนึ่ง พระยาไทรเกณฑ์คนเมืองไทรได้ไทยประมาณ ๒๐๐ แยกประมาณ ๘๐๐-๙๐๐ ให้  
 กรมการไทยแบก ซึ่งอยู่ ณ เมืองไทรยกไปรบกับ อ้ายตนกูมัสอัด อ้ายตนกูมัดอาเก็บอ้ายตนกูมัดญีหาวา  
 สยัดวาสัน ที่บ้านตะละยามัดๆ กับเมืองไทรทางใกล้กันช่วงายหนึ่ง อ้ายแบกเมืองไทรซึ่งบ้านเรือน  
 อยู่ฝ่ายเหนือเมืองไทรเข้ากับอ้ายตนกูมัสอัด อ้ายตนกูมัดอาเก็บอ้ายตนกูมัดญีหาวา สยัดวาสัน ทุกบ้าน  
 นายทัพนายกองไทยแบกเมืองไทรซึ่งยกไปรบรู้ว่าพวกแบกเมืองไทรเข้ากับอ้ายตนกูมัสอัด อ้ายตนกู-  
 มัดอาเก็บ อ้ายตนกูมัดญีหาวา สยัดวาสัน ก็ถอยกลับเข้ามาเมืองไทร อ้ายแบกยกตามเข้ามาถึงเมือง  
 ไทรเอาไฟจุดเผาบ้านเรือนเสียทุกบ้าน พระยาไทรพาบุตรภรรยาหนีอ้ายแบกมาทางกะปังปาสูเป็นคน  
 ไทยคนแบกชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๓๐๐ คน ๔๐๐ คน และพวกแบกไทรเมืองไทรซึ่งไม่ไปกับ  
 พระยาไทรก็เข้าเกลี้ยกล่อมอยู่กับอ้ายตนกูมัสอัด อ้ายตนกูมัดอาเก็บ อ้ายตนกูมัดญีหาวา สยัดวาสันสิ้น  
 แต่จะเป็นคนมากน้อยเท่าใด ข้าฯ ประมาณหาได้ไม่ แต่ตนกูมัสอัด ตนกูมัดอาเก็บพี่น้องยกลงไป  
 ตั้งอยู่ที่บ้านปากน้ำเมืองไทรเก่า อ้ายตนกูมัดญีหาวา สยัดวาสัน ปังลิมาโปย ปังลิมาปะษา อ้ายโตะว่าเก้  
 โตะระมันเข้าอยู่ที่ค่ายใหญ่ตะพานช้าง ได้ปืนที่เมืองไทร ปืนบาเรียมมะเลลาประมาณ ๔๐ บอก ปืน  
 คาบศิลาประมาณ ๕๐ บอก แต่กระสุนดินดำนั้นมากน้อยเท่าใดไม่รู้อยู่ประมาณ ๖ วัน ๗ วัน อ้าย  
 แจกกวาดครอบครัวบรรดาบ้านดอนเหนือเมืองไทรเดินบกไปทางปะระบุตลามาตกลงไปแป้ไร่ยี่สิ้น จะ  
 เอาไว้ที่แป้ไร่ยี่จะให้อยู่ที่แห่งใดตำบลใด จะเป็นครัวสักมากน้อยเท่าไร ข้าฯ ไม่รู้ แต่ชายฉกรรจ์  
 นั้นอ้ายแบกกวาดไล่มาไว้ที่ตะพานช้างเอาไว้ช่วยรบกองทัพไทย ปืนได้ที่เมืองไทรนั้นปืนมะเลลาปืน

คาบศิลา อ้ายแขกจ่ายให้เอาไปตีเมืองสงขลา ปีนบาเรียมเอาไว้ที่ตะพานช้าง แต่ครอบครัวบ้านใต้เมืองไทรลงไปข้างปากน้ำ อ้ายแขกยังหาได้กวาดไปไม่ ภายหลังจะกวาดเอาไปฤไม่ กวาดเอาไปประการใด ๆ ข้าฯ ไม่รู้ แต่ผู้ชายนั้นมาช่วยรบที่ตะพานช้างทั้งสิ้น ตั้งอยู่ด่านตะพานช้าง ๑๔ วัน ๑๕ วัน รวบรวมผู้คนได้ประมาณ ๔ พันจัดแจงรวบรวมเข้าที่เมืองไทรมาสี่เสบียงได้พร้อมแล้ว อ้ายตนกูมัดฎิญาให้โต๊ะอาเกปังอุลุมี่ซื้อนายไพร่ ๒๐๐ คน ยกไปตีเมืองจะนะทางด้านสบาเพนกองหนึ่ง อ้ายตนกูมัดฎิญา สยัดอาสัน ปังลิมาโปย ปังลิมาปะชา นายไพร่สามพันเศษยกจากตะพานช้างมาตั้งอยู่ที่กะปังป่าสุได้ ๒ วัน ๓ วัน ยกจากกะปังป่าสุมาทางย่างงันไปตั้งค่ายอยู่ ณ บ้านทุ่งโพ ค่ายตะพานช้างนั้นให้ปังอุลุมี่ซื้อนายไพร่รักษาอยู่ประมาณ ๕๐ คน ผู้ใดจะเป็นนายอยู่นั้น ๆ ข้าฯ ไม่รู้ เมื่ออ้ายแขกตีเมืองไทรได้นั้น ที่เมืองไทรมีข้าวเปลือกอยู่ทุกบ้าน แต่จะมากน้อยเพียงไรนั้น ๆ ข้าฯ ประมาณไม่ถูก ครั้นยกไปถึงบางทุ่งโพแล้ว ๆ ข้าฯ ได้ยินว่ากำปั่นมาทอดอยู่ที่ปากน้ำเมืองไทร ๓ ลำ อ้ายตนกูมัดฎิญาสั่งให้คนให้ถือหนังสือไปถึงอ้ายตนกูอับลุดลา ณ เมืองมะละกาว่าตีเมืองไทรได้แล้วให้ตนกูอับลุดลารีบมาเมืองไทรโดยเร็ว คนซึ่งถือหนังสือไปนั้นเดินบกไปแต่เมืองไทร ๕ คน ไปเอาเรือและคนที่แปรร้ายต่อไป เมืองมะละกาอยู่ประมาณ ๑๖ วัน ๑๗ วัน ได้ยินว่าอ้ายตนกูอับลุดลามายังเมืองไทรแล้ว ตั้งอยู่ที่โลสตาเมืองไทรเก่า แลอ้ายตนกูมัดฎิญา อ้ายตนกูมัดอาเก็บยกตามพวกกองทัพอ้ายแขกเมืองไทรขึ้นมา ณ ทุ่งโพ อ้ายตนกูอับลุดลาจัดแจงให้ชนดินพูนเชิงเทินปากน้ำเมืองไทร ที่ตะพานช้างหาได้ตั้งค่ายใหม่ไม่ อ้ายแขกอยู่ในค่ายพระยาไทร อ้ายทวันมาลีได้ยินว่าอยู่เกาะมางคาวิ อ้ายทวันมาลีจะมีพวกอยู่มากน้อยเท่าใด ๆ ข้าฯ ไม่รู้ อ้ายตนกูมัดฎิญา ตนกูมัดอาเก็บ อ้ายตนกูมัดฎิญา สยัดอาสัน ปังลิมาโปย ปังลิมาปะชา โตรามัน ตั้งอยู่ ณ ทุ่งโพ สู้รบกับกองทัพพระยาสาย กองทัพไทยอยู่ ๓ วัน กองทัพไทยถอยลามาตั้งรับอยู่ที่บ้านน้ำน้อย พวกแขกยกตามมาตั้งรับกันอยู่ที่บ้านน้ำน้อยหลายวัน โต๊ะรามันใช้ให้อ้ายหลงกับแขกมีชื่อลงไปเอาเสบียงอาหารที่บ้านทุ่งอะณะมุเกษ เมื่อเจ้หลงกลับไปเอาตัว ๆ ข้าฯ กับแขกมีชื่อบ่าวโต๊ะรามัน หาเสบียงไปส่งด้วย ๗ คน ๆ ข้าฯ กับเจ้หลงออกจากบ้านอะณะมุเกษ ๔ คีน ถึงบ้านน้ำน้อยแขวงเมืองสงขลา

เมื่อพวกแขกรบกับกองทัพไทยที่บ้านน้ำน้อย พวกแขกไทยนายไพร่ตาย ๙ คน ๑๐ คน บาดเจ็บลำบากหลายคน แต่กองทัพไทยนั้นจะตายสักกี่คน ๆ ข้าฯ ไม่รู้ กองทัพไทยถอยมาตั้งทัพอยู่ที่เขาลูกช้างบางกระดาน อ้ายตนกูมัดอาเก็บแขกไทยยกมาตั้งอยู่ที่บ้านบางกระดาน อ้ายตนกูมัดฎิญา โต๊ะมาเลาแขก โต๊ะมาเลาอ้ายญีมาเทลตายคนหนึ่ง ไพร่ตาย ๒ คน บาดเจ็บลำบาก ๓ คน เข้ากัน ๖ คน

อยู่ประมาณ ๔ วัน ๕ วัน พวกกองทัพไทย จีน แขก เข้าตีค่ายอ้ายแขกอีก อ้ายแขกไพร่ถูกปืนเจ็บลำบาก ๓ คน

อยู่ประมาณ ๔ วัน ๕ วัน ตนกูมัดอาเก็บกับไพร่ ๒๐๐ คน ช้าง ๑๕ ช้าง กลับไปเมืองไทรเห็นตนกูมัดอาเก็บพาเอาครัวไทยซึ่งจับได้ที่วัดน้ำกระจายชาย ๑ หญิง ๒ (รวม) ๓ คน พาไปด้วย



ตนกุมัดอาเก็บยกไป ๒ วัน สยัดอาสันลูกตนกุมัดนายไพร่ ๒๐๐ คน กับปิงลิมาไปตั้งค่ายอยู่ ณ บ้านน้ำน้อยยกตามไปค่ายเขาลูกช้างอยู่ประมาณ ๒ วัน ๓ วัน กองทัพไทย จีน แยก เข้าตีค่าย โตะปะชาที่เขาลูกช้างกองทัพไทยยิงปืนใหญ่ไปแต่บนเขา ตกลงกลางค่ายถูกพวกอ้ายแขกไพร่ตาย ๕ คน แล้วอ้ายแขกเมืองไพร่เอาปืนหลัก ปืนคาบศิลา ยิงพวกกองทัพไทยๆ จะบาดเจ็บตายมากตายน้อยเท่าใด ฯข้าฯ ไม่รู้

อยู่ประมาณ ๗ วัน ๘ วัน ได้ยินพวกแขกกองทัพพูดกันว่า อ้ายตนกุมัดอาเก็บให้แขกมีชื่อ ๔ คน ถือนหนังสือมาแต่เมืองไพร่ มาถึงอ้ายตนกุมัดอุยวา ในหนังสือจะว่ามาประการใด ฯข้าฯ หาไม่รู้ ครั้นขึ้นละโปงซึ่งมาแต่เมืองเกาะหมากเป็นนายค่ายอยู่ที่เขาลูกช้างไปบอกแก่ปิงลิมาปะชาที่ค่าย ปิงกระดานว่ากองทัพไทยให้เข้าตีค่ายอ้ายแขก ว่าอ้ายโตะปะมาเลาถูกปืนคาบศิลา ข้อมือทะลุ ไพร่แขกถูกปืนและหอกบาดเจ็บตายหลายคน

อยู่ประมาณ ๒ วัน กองทัพไทย จีน แยก เข้าตีค่ายอ้ายแขกซึ่งตั้งอยู่ริมทะเลใหญ่ แยกไปหลายค่าย

ครั้น ณ เดือน ๔ ข้างแรมจะเป็นก็ค่ำ ฯข้าฯ หาได้สังเกตไว้ไม่ ฯข้าฯ ได้ยินอ้ายตนกุมัดสยัด ตนกุมัดอุยวา ปิงลิมาโปย ปิงลิมาปะชา นายไพร่แขกเมืองไพร่พูดกันที่ค่ายว่ากองทัพไทยยกมาตีเมืองสงขลามาก อ้ายตนกุมัดอาเก็บว่าจะไปเที่ยวหาคนที่เมืองไพร่หนุนมาอีกก็หาเห็นมาไม่ เรามีคนอยู่เท่านี้เห็นจะสู้ไม่ได้

ครั้นรุ่งขึ้นเพลเข้ากองทัพไทยเอาปืนใหญ่บนเขายิงเข้าไปในค่าย อ้ายแขกสู้รบอยู่จนเพลาค่ำ ครั้นเพลดึกอ้ายแขกแตกหนีไป ผู้ใดจะไปข้างไหน ฯข้าฯ ไม่รู้ ครั้นรุ่งขึ้นเพลเข้ากองทัพไทยติดตามไป ฯข้าฯ ป่วยอยู่หนีไปไม่ทัน เพื่อนจับตัว ฯข้าฯ ได้ เอาตัว ฯข้าฯ มาส่ง ณ เมืองสงขลา พระยาสงขลาส่ง ฯข้าฯ เข้ามา ณ กรุงฯ และซึ่งอ้ายตนกุมัดสยัด ตนกุมัดอาเก็บตนกุมัดอุยวา ชักชวนกันมาตีเมืองไพร่จะโกรธแค้นพระยาไพร่ประการใด ฯข้าฯ ไม่รู้ แต่พวกแขกเมืองไพร่นั้นโกรธแค้นด้วยพระยาไพร่กะเกณฑ์ใช้สอยการงานไม่ได้หยุดหย่อน ไม่ได้ทำมาหากินแล้วพระยาไพร่ให้เรียกเอาเป็นค่านาแก่ไพร่บ้านพลเมือง เรือนหนึ่งเรียกเอาข้าว ๑๐ นาเล คิดเป็นไทย ๓๒ ถึง ที่คนไม่มีก็ให้คิดเอาเงินเรือนละ ๔ เหรียญ ๕ เหรียญบ้างเสมอทุกปี ได้ความเดือดร้อน อ้ายตนกุมัดสยัดยกมาตีเมืองไพร่ครั้งนี้จึงพากันเข้ากับอ้ายตนกุมัดสยัดสิ้น

เมื่อตีเมืองไพร่ได้แล้วข้าได้ยินพวกแขกพูดกันว่าจับไทยฉกรรจ์ที่เมืองไพร่ได้ประมาณ ๓๐ คน อ้ายแขกเขียนตีแล้วจำตรวนเอาไปใช้การอยู่ที่ปากน้ำเมืองไพร่ ภายหลังจะ.....เมืองไหน ฯข้าฯ ไม่รู้ สั้นคำให้การเท่านี้ ๑๖

๑) ฯข้าฯ อ้ายษาหลังแขกเมืองยะลาให้การว่า ฯข้าฯ เป็นบ่าวแม่กองดาลำเมืองยะลา บิดา ฯข้าฯ ชื่อเจ๊ะดอระมาร มารดาชื่อนอมะ ตั้งบ้านเรือนอยู่มุขเกษะรัตแขวงเมืองตานี ครั้นอายุ ฯข้าฯ ได้ ๒๐ ปี บิดามารดา ฯข้าฯ ตาย ฯข้าฯ ได้หนีป่าหลังเป็นภรรยาตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บ้านตาลู

เสาช้างเมืองยะลา ข้าฯ อยู่กินกับอิปาหลังได้ประมาณ ๔ ปี ๕ ปี มีบุตรชายหนึ่ง อิปาหลังกับ บุตรชาย ข้าฯ ตาย แล้ว ข้าฯ เทียวอาศัยอยู่กับพี่น้องในแขวงเมืองยะลา เมื่อ ณ เดือนยี่ ปี่จอ สัมฤทธิ์ศก พระยายีริงเกณฑ์ให้แม่กองดาล่านาย ข้าฯ กับไพร่ ๘ คนเข้ากัน ๙ คน ทั้งแม่กองกาล่า เจ้ากองพระยาสายยกไปประมาณคนนายไพร่ ๓๐๐ คนเศษไปตั้งค่ายรบกับอ้ายตงกุ่มส้อต ตงกุ่ม ส้อตญา ณ ทุ่งโพ แขวงเมืองไทร ได้สู้รบกับอ้ายตงกุ่มส้อต ตงกุ่มส้อตญา ได้ ๓ วัน ๔ วัน แล้วพวก อ้ายตงกุ่มส้อต ตงกุ่มส้อตญา ยกเพิ่มเติมมาเข้าตีแตกค่ายพระยาสายแล้วจับเอาพวก ข้าฯ นายไพร่ ๙ คน กับพวกพระยาสาย ๔ คน เข้ากันเป็นคน ๑๓ คนไปได้ แต่กองทัพพระยาสายแตกถอยไปตั้งอยู่ที่ ปากฉ้างนแขวงเมืองไทร แล้วอ้ายตงกุ่มส้อต ตงกุ่มส้อตญา เกณฑ์ให้ ข้าฯ กับแขกมีชื่อ ๖ คนไป ขนกระสุนดินดำที่บ้านลุดานุงในเมืองไทร ข้าฯ ๖ คนได้ลูกกระสุน ๔๐๐ กระสุน ดินดำ ๘ กระบอก แล้ว ข้าฯ ก็หาบมาทาง ๒ คั้น ถึงบ้านยอแขวงสงขลา ข้าฯ เอาลูกกระสุนดินดำส่งให้ อ้ายตงกุ่มส้อต ตงกุ่มส้อตญาฯ ให้เจ๊ะอุเสนเป็นนายกองคุมพวก ข้าฯ ประมาณ ๓๐ คนเศษ ยกไป ตั้งรักษาอยู่ที่ทุ่งน้ำน้อย คอยดูกองทัพจะหนีถอยไปเมืองไทร แล้วอ้ายตงกุ่มส้อต ตงกุ่มส้อตญา ยก กองทัพเข้ามาทางครึ่งวัน ข้าฯ ได้ยินเสียงปืนคาบศิลายิงกันตั้งแต่เพลเที่ยงจนเพลบ่าย ๓ โมง จึง สงบเสียงปืน แล้วพวกแขกมีชื่อ ๓ คนเดินไปบอก ข้าฯ ที่ทุ่งบ้านน้ำน้อยว่ากองทัพตงกุ่มส้อต ตงกุ่ม ส้อตญา ยกไปพบกองทัพพระยาสายได้รบกัน แขกกองทัพเมืองไทรถูกปืนในทีรบ ๙ คน บาดเจ็บ ๓ คน กองทัพพระยาสายจับแขกไทรได้ ๓ คน แล้วทัพพระยาสายล่าถอยไป และเจ๊ะอุเสนใช้ให้แขกมี ชื่อ ๒ คนไปขอยาฝิ่นที่ตงกุ่มส้อต ตงกุ่มส้อตญาฯ ก็ให้ยาฝิ่นมากับแขกมีชื่อ ๒ คน ก้อนหนึ่ง แล้วเจ๊ะ อุเสนถามว่ากองทัพตงกุ่มส้อต ตงกุ่มส้อตญา ตั้งอยู่ที่ไหน อ้ายแขกมีชื่อ ๒ คน บอกว่าตั้งอยู่ที่ริม ตะพานสำโรงได้ประมาณ ๕ วัน ๖ วัน แล้วกลับไป แต่กองทัพพระยาสายล่าถอยไปตั้งอยู่ริมเขาแขวง เมืองสงขลา แต่ตงกุ่มส้อตกับไพร่ประมาณ ๑๐๐ คนเศษพากันกลับไปเมืองไทร อยู่ประมาณ ๖ วัน ๗ วัน กองทัพอ้ายตงกุ่มส้อตญาพากันยกตามไป ข้าฯ ได้ยินพวกกองทัพแขกพูดกันว่ากำป็นและ กองทัพไทยยกมาเมืองสงขลาคนเป็นอันมาก ทัพออกไปตีเมืองไทรนั้นบุตรเจ้าพระยานครกับ พระปลัดเข้าเมืองไทรได้เผาบ้านเผาเรือนเสียสิ้น แต่พวกเมืองจะนะ ข้าฯ ได้เห็นหญิงชรา ๔ คน อ้ายตงกุ่มส้อตพาไป แต่กองทัพอ้ายตงกุ่มส้อตญานั้นจะได้ครอบครัวมากน้อยเท่าใด แขกมีชื่อหาได้ เล่าให้ ข้าฯ ฟังไม่ แต่ตัว ข้าฯ ป่วยอยู่ที่ทุ่งน้ำน้อยไปไม่ได้ ณ เดือน ๔ ข้างแรมจะเป็นก็คำ ข้าฯ จำมิได้ พวกกองทัพเมืองสงขลาไปจับเอาตัว ข้าฯ ส่งเข้ามาเมืองสงขลาฯ ส่งตัว ข้าฯ เข้ามา ณ กรุงฯ สิ้นคำให้การ ข้าฯ แต่เท่านี้ ๑

**๑๓. คำให้การวันหมัดอาลี จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๑๑๘ และ ๑๒๑**

ข้าฯ วันหมัดอาลี ขอให้การว่าด้วย ข้าฯ เป็นญาติกับพระยาคนใหม่ ข้าฯ ตั้งเรือนอยู่ที่บ้านกตาบารู ในเมืองกลันตัน เรือน ข้าฯ ระยะทางกับบ้านพระยากลันตันประมาณ ๕ เส้น ๖ เส้น ข้าฯ ลาพระยากลันตันมาเยี่ยมพี่น้อง ณ เมืองตานี ข้าฯ มาจากเมืองกลันตันแต่ ณ วัน ๒๖ ค่ำ ครั้น ณ วัน ๒๖ ค่ำ มาถึงเมืองตานี แลเมื่อ ณ วันเดือนสี่ ข้างขึ้น เจ๊ะอาลีล้ามเมืองนครเซียวตราตั้ง พระยากลันตันออกไปลวง ณ เมืองกลันตัน พระยากลันตันให้หาบรรดาญาติพี่น้องศรีตวันกรมการมานั่งฟังท้องตราที่บ้านพระยากลันตันคนใหม่ แล้วต่างคนต่างกลับไป

อยู่ประมาณ ๑๔ วัน ๑๕ วัน หลวงอาหมัดมุเกษน้องพระยากลันตันผู้ตายคุมไพร่ประมาณ ๓๐๐ คนเศษยกขึ้นไปตั้งค่ายอยู่ที่มุเกษแขวงเมืองกลันตัน ระยะกับบ้านพระยากลันตันคนใหม่ทางวันหนึ่ง เกลี่ยกลุ่มไพร่ในเมืองกลันตันได้อีกประมาณ ๑๐๐๐ คนเศษ แล้วยกลงมาตั้งอยู่ ณ บ้านวะกะสะตำๆ กับบ้านพระยากลันตันทางเช้าซัวเพล แต่ยังไม่ทำค่ายไม่ พระยากลันตันกับรายามุดาพี่น้องคุมไพร่ประมาณ ๖๐๐๐ คนเศษยกไปตีหลวงอาหมัด ข้าฯ ก็ไปด้วย ได้รับกันจนถึงอาวุธสิ้น ฝ่ายหลวงอาหมัดไพร่ตายประมาณ ๑๔ คน ๑๕ คน ลำบากเป็นอันมาก ฝ่ายพระยากลันตันไพร่ตาย ๔ คน ลำบากคนหนึ่ง แล้วหลวงอาหมัดแตกถอยไปตั้งอยู่ที่บ้านมุเกษหาค่ายพระยากลันตันยกกลับไปบ้านให้รายามุดาตั้งค่ายมั่นอยู่ที่บ้านวะกะสะตำประมาณ ๒๐ ค่ายคนประมาณ ๓๐๐๐ คนเศษแล้วหลวงอาหมัดคุมไพร่ประมาณ ๑๕๐๐ คนเศษยกมาตีค่ายรายามุดาที่บ้านวะกะสะตำแตกค่ายหนึ่ง แต่ไพร่ทั้งสองฝ่ายหาตายเจ็บลำบากไม่ แล้วรายามุดาให้คนไปตีชิงเอาค่ายได้แล้วเลยไปตีเอาค่ายพวกหลวงอาหมัดได้ค่ายหนึ่ง คนรายามุดาตายคนหนึ่งลำบากสองคนๆ หลวงอาหมัดตายห้าคน ลำบากเป็นอันมาก

ครั้น ณ เดือนห้าข้างขึ้นหลวงปชาลูกพระยาบ้านทะเลที่ตาย รายาเจ๊ะบุตรพระยาสายคนเก่ากับพระยาบาโงคุมไพร่ประมาณ ๓๐๐๐ คนเศษข้ามฟากคลองยกไปตีค่ายหลวงซาแลบุตรหลวงซาโลที่บ้านซาโลฟากคลองตะวันออกได้รับยิงฟันกันแต่เข้าจนบาย ฝ่ายหลวงปชา รายาเจ๊ะตาย บาดเจ็บ จมน้ำ ประมาณ ๑๘๐ คน พวกหลวงซาแลบังพวกหลวงปชาได้ปั้งลูสองคน ไพร่ประมาณ ๘๐ คน ๙๐ คน พวกหลวงซาแลบาดสองคน หลวงปชาคุมไพร่กลับมาตั้งอยู่ที่บ้านทะเล รายาเจ๊ะตั้งมั่นอยู่ที่บ้านสุโงปิ้งข้างล่างบ้านพระยากลันตันระยะกับบ้านพระยากลันตันสักสองชั่วปีนบาเรียมลูก ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว แลที่เข้าด้วยพระยากลันตัน พระยาสายคนเก่าหนึ่ง หลวงนี่ฆางับ ๑ หลวงก้อตอ ๑ (รวม) ๒ คน พี่พระยากลันตันหลวงปสูผู้เป็นรายน้องพระยากลันตัน ๑ หลวงซาแลลูกหลวงซาโล ๑ รายาอาลี ๑ หลวงอาลี ๑ หลวงเต้ ๑ หลวงสีมะ ๑ เข้ากันตัวนาย ๙ คน ไพร่ประมาณ ๑๐๐๐๐ คนเศษ แลที่เข้าด้วยหลวงปชาบ้านทะเลนั้นพระยาบาโง ๑ หลวงตงา หลวงกา-ลิง หลวงละไม ๓ คน บุตรพระยาบาโง หลวงอาหมัด หลวงมะระเหม หลวงตรามัน หลวงปสู ๔ คน บุตรหลวงบุเกษ หลวงปาไต หลวงอาสัน หลวงบาหา หลวงปลัด ๔ คน บุตรหลวงกะระ รายาเจ๊ะ

รายาแม่ หลวงมราเหม หลวงสนิ ๕ คน บุตรพระยาสายคนเก่าหลวงดำปงน้องหลวงปษา ๑ เข้ากันสิบแปดนายไพร่ประมาณ ๓๐๐๐ คนเศษ

แลที่ได้พระยากลันตันนั้นพากะวันออกข้างกลันตันจนกระทั่งกะหลาล่าเมา แต่กะหลาล่าเมาขึ้นไปจนถึงเหนือกลันตันที่ร้อนทองแลแต่บางสะเบาะพากะวันตก คลองสะดำแต่บ้านสะดำขึ้นไปจนถึงบ้านสิมัตได้แก่พระยากลันตันทั้งสิ้น

แลที่ได้แก่หลวงปษานั้น แต่บ้านสุโงปิงขึ้นไปตามคลองกลันตันพากะวันตกจนบ้านบางันเล่นมาตะวันตกต่อแดนกับเมืองสาย เมืองระแงะ แลแต่คลองซาเบาะพากะวันออกขึ้นไปจนถึงบ้านวะกะสะดำ ตะวันออกคลองสะดำเลยไปจนถึงมูเกษมาเราะ บางสำเราะได้แก่หลวงปษาทั้งสิ้นแล

พวกหลวงปษาตั้งค่ายล้อมพวกพระยากลันตันเป็นหลายแห่งหลายตำบลประมาณ ๑๕๐ ค่าย ปืนใหญ่ปืนน้อยประมาณ ๒๐๐ กระบอก แลพวกพระยากลันตันตั้งค่ายรับพวกหลวงปษาแตกบ้าง กลันตันพากะวันออกซีกปีกาตามริมคลองขึ้นไปจนถึงบางล่อเมา ปืนใหญ่น้อยประมาณ ๕๐๐ ยิงกันอยู่ในค่ายทุกวันพอถึงปืนบาเรียม ปืนมะลิลา ตั้งรั้งรอรบกันอยู่จน ๖ ชั่วโมง ออกมาจากเมืองกลันตันแล ๖ ชั่วโมง เห็นว่ากำลังหลวงปษาพร้อมกับพวกหลวงปษาแต่เท่านั้น ดีพระยากลันตันแต่สักเดือนสองเดือนเห็นจะหาแตกไม่ เสปียงอาหารจะกินอยู่สัก ๔ เดือน ๕ เดือน ก็ไม่สิ้น แต่กระสุนดินดำติดข้างซัด พระยากลันตันให้ผู้มีชื่อไปซื้อ ณ เมืองใหม่ยังไม่กลับมาก่อน ปากน้ำเมืองกลันตันได้แก่พระยากลันตันในแม่น้ำเมืองกลันตันได้คนละปาก พระยากลันตันยังใช้สอยเรือไปมากลับเหมืองทองได้ แลพระยากลันตันจัดแจงเรือรบเรือไล่ พร้อมทั้งเครื่องศาสตราวุธไว้ประมาณ ๓๔ ลำ ๓๕ ลำ บรรทุกจุลาละ ๔ เกวียน ๕ เกวียน

ฝ่ายพระยาบาโงยหลวงปษา จัดเรือรบไว้ประมาณ ๖ ลำ ๗ ลำ พร้อมด้วยเครื่องศาสตราอาวุธบรรทุกจุลาละ ๖ เกวียน ๗ เกวียน แลเมื่อ ๖ ชั่วโมง ยังอยู่ที่เมืองกลันตัน ๖ ชั่วโมง เห็นกรรมการเมืองนครอนุกับพระยากลันตันสองคนๆ หนึ่งชื่อเจ๊ะหลี คนหนึ่งนั้น ๖ ชั่วโมง ไม่รู้จักชื่อ ลีนคำให้การ ๖ ชั่วโมง แต่เท่านั้น ๗

#### ๑๔. คำให้การนายรัก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลखที่ ๑๔๓

๑ ๖ ชั่วโมง นายรักให้การว่าเป็นข้าอยู่ในกรมหลวงรักษษณเรศ ๖ ชั่วโมง เป็นหลานจินจิตๆ เป็นบ่าวเจ้าพระยาพลเทพ ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ สามเพ็ง จินจิตแต่งเรือให้ ๖ ชั่วโมง คุมสินค้าออกไปจำหน่าย ณ เมืองกลันตัน ๓ เทียวๆ นี้แต่งเรือศึระษณวลำหนึ่งยาวแปดวา ปากกว้างแปดศอก บรรทุกสินค้าข้าวสารเกวียนเศษ เกลือสี่สิบสามเกวียน กระดาดเงินกระดาดทอง ครามหม้อ ให้ ๖ ชั่วโมง เป็นนายเรือคุมสินค้าออกไปจำหน่าย ณ เมืองกลันตัน ณ วันเดือนเก้า ข้างขึ้นปีจอสัมฤทธิศก ๖ ชั่วโมง กับเงินได้ก่งลูกเรือสิบเอ็ดคนใช้ใบจากปากน้ำเมืองสมุทรปราการไปเดือนหนึ่ง เถิงเมืองนคร ณ วันเดือนสิบแรมค่ำหนึ่ง ๖ ชั่วโมง แวะจำหน่ายเกลือที่เมืองนครยี่สิบเกวียนๆ ละสามตำลึง แล้ว ๖ ชั่วโมง ชื่อ

ฝ่ายซื้อด้ายที่เมืองนครเป็นสินค้าบรรทุกออกไปจำหน่าย ณ เมืองกลันตัน ฯข้าฯ ใช้ไปไปจากเมืองนคร ณ วันเดือนสิบเอ็ดขึ้นสามค่ำไปหกวันถึงนาเมืองสงขลา ณ วันเดือนสิบเอ็ดขึ้นแปดค่ำเรือต้องพายุลมว่าว ชัดเข้าเกยหาดแตกที่ปากน้ำเมืองสงขลาสินค้าจมน้ำสิ้น เก็บได้แต่ของปากเรือบ้างเล็กน้อย ฯข้าฯ กับใต้ก่งลูกเรือขึ้นกักอยู่ ณ เมืองสงขลาได้ความว่าอ้ายแขกยกมาตีเมืองไทร พระยาสงขลายกขึ้นไปช่วยเมืองไทรแล้ว ฯข้าฯ หาพบพระยาสงขลาไม่ ฯข้าฯ อยู่ที่เมืองสงขลาประมาณเจ็ดวันแปดวัน ฯข้าฯ ซื้อเรือสี่ระชนวนของจีนลูกค้าชาวเมืองสงขลาลำหนึ่งยาวห้าวา ปากห้าศอก บรรทุกสินค้าซึ่งเก็บไว้ได้ลงไปจำหน่าย ณ เมืองกลันตัน ฯข้าฯ ใช้ไปไปจากเมืองสงขลา ณ วันเดือนสิบเอ็ดแรมสามค่ำ ฯข้าฯ หาได้ทอดที่ปากน้ำไม่ ฯข้าฯ เข้าไปในคลองเมืองกลันตันทอดอยู่ที่ด้านๆ กับปากน้ำทางไกลกันประมาณห้าสิบเส้นเศษ ฯข้าฯ เห็นเรือลูกค้าทอดอยู่ลำหนึ่ง ฯข้าฯ ถามนายเรือๆ บอกว่าเป็นลูกค้าอยู่บ้านแหลมเมืองเพชรบุรี บรรทุกข้าวสารเกลือฝ้ายออกไปขายราคาข้าวเกวียนละ ๓๐ เหรียญ เกลือเกวียนละ ๑๕ เหรียญ ฝ้ายหาบละ ๓ ตำลึง ๔ เฟื้องเหรียญ ฯข้าฯ ได้ยินว่าตนกูปะสา รายามุดา แขนกนายไพร่ ซึ่งเข้ามา ณ กรุงเทพฯ กลับออกไปถึงเมืองกลันตันก่อน ฯข้าฯ ประมาณ ๔ วัน ๕ วัน ฯข้าฯ เทียวทวงลูกหนี้อยู่ที่เมืองกลันตันแปดเดือนเศษและด่านนั้น ตั้งอยู่ฝั่งตะวันออก มีเรือนแขกอยู่ประมาณ ๓๐ เรือน มีคนชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๒๐๐ เศษ ตั้งแต่ด่านขึ้นไปปากตะวันออกจนถึงบ้านพระยาบาโงยประมาณ ๑๑ บ้าน ๑๒ บ้านๆ หนึ่งมีเรือนอยู่ประมาณ ๒๐ เรือน ๓๐ เรือนบ้าง คนชายหญิงไพร่น้อยบ้านหนึ่งประมาณ ๗๐ คน ๘๐ คน บ้าง ตั้งแต่บ้านพระยาบาโงยขึ้นไปจนถึงบ้านพระยากลันตันสามบ้าน จีนแขกอยู่ปนกันบ้านหนึ่งประมาณ ๒๐๐ คน ๓๐๐ คน เหนือบ้านพระยากลันตันขึ้นไปข้างปลายน้ำนั้น ฯข้าฯ หาได้ขึ้นไปเที่ยวไม่ จะมีบ้านเรือนผู้คนอยู่น้อยเท่าไร ฯข้าฯ ไม่รู้บ้านพระยากลันตันนั้นขึ้นนอกปลูกกอไผ่ล้อมรอบ ๓ ด้าน ถัดกอไผ่เข้าไปทำค่ายด้วยกระดาน เรือนพระยากลันตัน ๗ หลังเครื่องบนไม้จริงผูกด้วยหวาย หลังคามุงจาก มีฉางข้าวฉางหนึ่งจะกว้างยาวสักสี่ห้อง ฯข้าฯ หาได้สังเกตไม่จะมีข้าวสักเท่าไร ฯข้าฯ หารู้ไม่ ฯข้าฯ เห็นมีปืนบาเรียมเล็กกระสุนใหญ่ประมาณ ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ๗ นิ้ว ทำโรงไว้ในค่ายบ้านพระยากลันตัน ๑๐ กระบอก ปืนมะลิลากระสุน ๒ นิ้ว ๒ นิ้วกึ่ง มีอยู่ ๓๐ กระบอก แต่ปืนคาบศิลาจะมีอยู่มากน้อยเท่าใด ฯข้าฯ ไม่รู้ ปากตะวันตกตั้งแต่ด่านขึ้นไปจนถึงบ้านตนกูปะสา ๓ บ้านๆ หนึ่งมีเรือนอยู่ ๑๔ เรือน ๑๕ เรือนบ้าง มีคนชายหญิงใหญ่น้อยอยู่บ้านละ ๖๐ คน ๗๐ คนบ้าง เหนือบ้านตนกูปะสาขึ้นไปจนถึงหน้าบ้านพระยากลันตัน (ตรง)ข้ามก็มีเรือนจีนแขกตั้งเรียงรายกันไปประมาณสัก ๔๐ เรือน ๕๐ เรือน คนชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๒๐๐ คน ๓๐๐ คน บ้านตนกูปะสาอยู่ใต้บ้านพระยากลันตันลงมาประมาณ ๔๐ เส้น เรือนตนกูปะสา ๔ หลัง เครื่องบนไม้จริงผูกด้วยหวายหลังคามุงจาก รั้วบ้านนั้นทำด้วยไม้ไผ่จัดแต่ล้อมรอบเรือน ฯข้าฯ เห็นมีปืนบาเรียมกระสุน ๕ นิ้ว ๖ นิ้วใส่รางล้อไว้ในบ้าน ๕ บอก ปืนมะลิลา ๑๕ บอก แต่ปืนคาบศิลานั้นจะมีอยู่มากน้อยเท่าใด และบุตรหลานพระยากลันตันศรีตวันกรมการจะตั้งบ้านเรือนอยู่แห่งใดตำบลใด ฯข้าฯ หารู้ไม่ จะ

เป็นวันใดเดือนใด ๆ ข้าฯ จำมิได้ ๆ ข้าฯ ไปหาพระยากลับตันว่าผู้ใดจะซื้อข้าวก็ให้ซื้อข้าวเก่าคั้นเสียก่อน ข้าวซึ่งพระยากลับตัน ตนกูปะสา ซื้อเอาไปแต่กรุงเทพฯ เป็นข้าวใหม่เอาไว้ซื้อขายกันต่อภายหลัง แล้ว ๆ ข้าฯ เห็นเงินแขกชาวบ้านพากันไปซื้อข้าวตลกูปะสาบ้างซื้อข้าวพระยากลับตันบ้างราคาขายกัน ๕๐๐ ครั้นตั้งเป็นเงิน ๓๕ เหรียญคิดเป็นเกวียนที่กรุงเทพฯ เป็นเกวียนละ ๑๕ ตำลึง ๑ บาท ๑ สลึง

ครั้นอยู่ ณ วันเดือนอ้ายข้างแรม ๆ ข้าฯ ได้ยินแขกมีชื่อพูดจากันว่าพระยากลับตันให้ฆ่าแพะ ฆ่าโค ฆ่ากระบือ แล้วให้หาตลกูปะสาและญาติพี่น้อง ศรีตวันกรมการมากินเลี้ยงที่บ้านพระยากลับตันญาติพี่น้อง ศรีตวันกรมการมาพร้อมกันกินเลี้ยงที่บ้านพระยากลับตัน แต่ตลกูปะสาหาไม่ ครั้นอยู่มา ๔ วัน ๕ วัน พระยากลับตันให้หาตลกูปะสาสมัครราชการ ตลกูปะสาไม่มาถึง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ครั้นอยู่มา ๔ วัน ๕ วัน ตลกูปะสาหาหาพระยากลับตันมีแขกไพร่มาคอย ๖๐ คน ๗๐ คน มีปืน มีหอก มีกริช มาทุกคนพระยากลับตันว่าตลกูปะสาทำไมจึงเอาคนมามาก ตลกูปะสาว่ามาน้อยไม่ดี มามากจึงดี ตลกูปะสากับพระยากลับตันจะพูดกันต่อไปประการใดผู้มีชื่อหาได้เล่าให้ ๆ ข้าฯ ฟังไม่แล้ว ๆ ข้าฯ ได้ยินแขกมีชื่อชาวบ้านพูดจากันว่ารายาจะขายเรือให้รายามุดาน้องพระยากลับตันจะเป็นราคาเท่าไรไม่รู้ รายามุดาก็เรือเอาเรือที่รายาจะขายให้รายามุดาไป ตลกูปะสาว่ารายามุดาทำคุมเหงความก็เจ็บกันมา

ครั้น ณ วัน ๆ ๓ ข้างขึ้น ตลกูปะสาว่ารายามุดาตั้งค่ายล้อมบ้านตลกูปะสาทำด้วยไม้ไผ่บ้าง ไม้จริงบ้าง พระยากลับตันให้หลวงทิพอาวุธ หลวงชัยพลภักดิ์ หลวงศรีประตุกา ซึ่งเจ้าพระยานครให้ออกไปอยู่ที่เมืองกลับตัน ไปถามตลกูปะสาว่าตั้งค่ายทำไม ตลกูปะสาว่าตลกูปะสาหาได้ตั้งค่ายไม่ตลกูปะสาทำรั้วบ้านดอก ความก็นิ่งกันมาหลายวันแล้ว ได้ยินว่าพระยาบงกชกับตลกูปะสาคิดกันตั้งค่ายตามริมน้ำ ตั้งแต่บ้านตลกูปะสาตามขึ้นไปพันหน้าบ้านพระยากลับตันประมาณ ๑๔ เส้น ๑๕ เส้น หลวงทิพอาวุธ หลวงชัยพลภักดิ์ หลวงศรีประตุกา กรมการเมืองนครเห็นตลกูปะสาตั้งค่ายทำผิดประหลาดอยู่ หลวงทิพอาวุธ หลวงชัยพลภักดิ์ หลวงศรีประตุกา ไปว่ากับตลกูปะสาว่าตลกูปะสาทำอย่างนี้พระยากลับตันจะมีความสบายที่ไหน ตลกูปะสาว่าอย่าว่าแต่พระยากลับตันจะไม่สบายเลย ถึงตัวหลวงทิพอาวุธ หลวงชัยพลภักดิ์ หลวงศรีประตุกาก็จะไม่สบายเหมือนกัน ตลกูปะสากับญาติพี่น้องอุตสาหะเข้ามาเฝ้าทูลละอองฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาเมตตาโปรดให้ตลกูปะสาญาติพี่น้อง เข้าเฝ้าหลายครั้งตรัสถามว่าผู้ใดจะเป็นพระยากลับตันได้ ตลกูปะสากราบทูลว่าหลวงนิปากแดงใจดีอารีอารอบกับญาติพี่น้องไพร่บ้านพลเมืองก็นับถือกลัวเกรงมาก สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจึงตั้งให้หลวงนิปากแดงเป็นที่พระยากลับตัน ครั้นได้เป็นที่พระยากลับตันแล้วก็ไม่อารีอารอบรักใคร่ตลกูปะสาฯ ก็ไม่ได้เป็นที่มิชื่อเสียแต่สักอย่างหนึ่ง ตลกูปะสาอายุแก่สมควรพรรคพวกบ่าวไพร่ มีความน้อยใจหนัก หลวงทิพอาวุธ หลวงชัยพลภักดิ์ หลวงศรีประตุกา ก็กลับไปบอกพระยากลับตันตามคำตลกูปะสา พระยากลับตันไม่ไว้ใจจึงตั้งค่ายล้อมบ้าน

พระยากลันตันตั้งค่ายต่อขึ้นไปอีกยาวประมาณสัก ๕๐ เส้น แล้ว ข้าฯ เห็นเรือพายเอาดินดำไปขาย ให้ตนกูปะสาครั้งหนึ่ง ๓ ถึง ๔ ถึง จะหนักเท่าไร ข้าฯ ไม่รู้

ครั้ง ณ วัน เดือน ๓ ข้างแรม พระยาบาโงยกับไพร่ประมาณ ๔๐๐ คนยกเดินเลียบค่าย ฝั่งตะวันตกไปข้ามข้างเหนือบ้านพระยากลันตันทางประมาณเช้าช่วงเพล ไปตั้งค่ายสกัดคนข้างฝ่าย เหนือน้ำไม่ให้ลงมาช่วยพระยากลันตันๆ ให้ร่ายามุดาคุมไพร่ยกขึ้นไปตั้งค่ายสู้รบกับพระยาบาโงยกอง หนึ่งจะเป็นคนมากน้อยเท่าใด ข้าฯ ไม่รู้ ภายหลัง ข้าฯ ได้ยินว่าพระยาบาโงยตีค่ายร่ายามุดาแตก ถอยลงมา พระยากลันตันกับร่ายามุดายกขึ้นไปตีค่ายพระยาบาโงยแตกถอยไป พระยากลันตันให้ ร่ายามุดาอยู่รักษาค่าย พระยากลันตันกลับลงมา ณ เมืองกลันตัน

ครั้ง ณ วัน ๓ ข้างแรม พระยาบาโงยกยกมาสู้รบกับร่ายามุดาอีก ร่ายามุดากับพระยา บาโงยสู้รบกัน ต้านอยู่ประมาณ ๑๔ วัน ๑๕ วัน ครั้ง ณ วัน ๓ ข้างแรม พระยาบาโงยตีค่าย ร่ายามุดาแตกถอยลงมาใกล้เมืองกลันตันทางประมาณ ๗๐ เส้น ๘๐ เส้น พระยากลันตันจึงเกณฑ์คน ให้พระยาจางวางยกขึ้นไปตีค่ายพระยาบาโงย ให้ร่ายามุดากลับลงมารักษาค่ายปากน้ำพระยาบาโงย กับพระยาจางวาง สู้รบกันอยู่ประมาณ ๙ วัน ๑๐ วัน พระยาบาโงยแตกถอยไปตั้งอยู่ที่เขามะระทาง ประมาณครึ่งวัน ข้าฯ กับเพื่อนเรือลูกค้าเห็นบ้านเมืองเกิดรบพุ่งกันวุ่นวาย ก็ถอยเรือออกมาทอด อยู่ที่ปากน้ำประมาณ ๗ วัน ๘ วัน ตนกูปะสาเกณฑ์คนประมาณ ๓๐๐ ๔๐๐ ยกข้ามฟากมาตีค่าย ร่ายามุดาที่ปากน้ำ สู้รบกันอยู่วันหนึ่ง ร่ายามุดาแตกถอยขึ้นไปตั้งอยู่ใกล้กับบ้านพระยาจางวางทาง ประมาณ ๔๐ เส้น ๕๐ เส้น พวกกองทัพตนกูปะสาให้ทำท่อนปิดปากน้ำไว้ช่องแต่พอเรือเดิน มีแขก รักษาอยู่ประมาณ ๔๐ คน ๕๐ คน ไม่ให้ผู้ใดเอาข้าวเกลือผักปลาเข้ามาขายในเมืองกลันตัน ข้าฯ ลงเรือน้อยเข้าไปในเมืองกลันตันหลายครั้งได้ยินชาวบ้านชาวเมืองพูดกันว่าตนกูปะสา พวก ตนกูปะสาปิดปากน้ำไว้ ไพร่บ้านพลเมืองอดอยาก พระยากลันตันแต่ก่อนพวกมากเตี้ยวันนี้มาเข้ากับ ตนกูปะสามาก บ่าวพระยากลันตันที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างฟากตะวันตกจะไปช่วยพระยากลันตันก็ไม่ได้ ด้วยตนกูปะสาว่าถ้าไปช่วยพระยากลันตันบุตรภรรยาอยู่ข้างหลัง ตนกูปะสาจะเอาเรือไปแลกรกระสุน ดินดำเสีย คนจึงเข้ากับตนกูปะสา

ครั้ง ณ วัน ๖ ค่ำ หลวงสรเสนีซึ่งกำปั่นลงไปถึงเมืองกลันตัน กำปั่นทอดอยู่ปากน้ำ หลวงสรเสนีกับไพร่ประมาณ ๔๐ คน ๕๐ คน ใส่เสื้อแดงลงเรือสำปั้นเข้าไปหาตนกูปะสาแล้วเลยไป หาพระยากลันตันแต่จะพูดกันอย่างไร ข้าฯ ไม่รู้ ครั้งเพลายื่นหลวงสรเสนีกลับไปกำปั่น รุ่งขึ้น เพลาเช้า ข้าฯ เข้าไปในเมืองกลันตัน ข้าฯ ได้ยินชาวบ้านชาวเมืองพูดกันว่าเห็นข้าหลวงมา ชวนกัน ดีใจทั้งบ้านทั้งเมือง พูดว่าหลวงสรเสนีว่าแก่ตนกูปะสาว่า พระยาศรีพิพัฒน์แม่ทัพใหญ่ใช้ให้ หลวงสรเสนีลงมาห้ามปรามว่า ตนกูปะสากับพระยากลันตันก็มีใ้ผู้อื่นเป็นพี่เป็นน้องกัน อย่าให้รบพุ่ง กันไพร่บ้านพลเรือนจะได้ความเดือดร้อน ตนกูปะสาตอบว่าท่านไม่ให้วิวาทสู้รบกัน ท่านจะให้เลิก เสียก็จะเลิกแล้ว หลวงสรเสนีไปห้ามพระยากลันตันๆ ว่าพระยากลันตันหาได้คิดสู้รบตนกูปะสาก่อน

ไม่ ตนกูปะสาคิดมาทำร้ายกับพระยากลับตันฯ จึงต้องสู้รบ เดียวนี้พระยาศรีพิพัฒน์แม่ทัพใหญ่ใช้ให้ข้าหลวงออกมาห้ามปรามนั้น ถ้าตนกูปะสาไม่ทำร้ายรบพระยากลับตันฯ ก็จะเลิกเสียด้วยกัน ตั้งแต่ตั้งแต่นั้นมาหาได้สู้รบกันไม่ต่างคนต่างรอกันอยู่ หลวงสรเสนีเอาดินดำไปให้พระยากลับตันหกถัง ตนกูปะสารู้โกรธหลวงสรเสนีฯ จะว่ากันสิ่งไรกับตนกูปะสาฯ พุดเป็นเชิงไม่เรียบริ้อยเหมือนแต่ก่อน หลวงสรเสนีใช้ให้หมื่นเทพขึ้นมาแจ้งราชการกับพระยาศรีพิพัฒน์ ณ เมืองสงขลา แต่ตนกูปะสาใช้ให้แขกถือหนังสือขึ้นมาถึงพระยาศรีพิพัฒน์นั้น ซ้ำๆ หาไม่รู้ อยู่ประมาณ ๑๔ วัน ๑๕ วัน ขุนโยธาสมุทรกับหมื่นเทพขี่เรือรบปากปลาลงไปถึงเมืองกลับตันอีก ๒ ลำ ไพร่นั้นเห็นเป็นเขมรเป็นไทยบ้าง ประมาณลำละ ๓๐ คน ๔๐ คน เรือรบเข้าไปในคลองทอดอยู่ที่หน้าบ้านตนกูปะสาลำหนึ่ง ทอดอยู่ที่บ้านพระยากลับตันลำหนึ่ง ขุนโยธาสมุทรพุดว่าพระยาเพชรบุรีจะยกทัพบกตามลงมาภายหลัง ชาวบ้านบอก ซ้ำๆ ว่า ขุนโยธาสมุทรไปห้ามพระยากลับตันให้พระยากลับตันรื้อค่ายถอนคนเสีย หลวงสรเสนีไปห้ามตนกูปะสาให้ตนกูปะสารื้อค่ายถอนคนเสียมิให้รบสู้กันต่อไป ตนกูปะสาว่าให้พระยากลับตันเลิกก่อน พระยากลับตันจึงจะเลิก ต่างคนต่างก็ว่ากล่าวเกียงกันอยู่ ยังหาได้รื้อค่ายถอนคนเสียไม่ แต่ตนกูปะสาว่าถ้าพระยากลับตันไม่รื้อค่ายถอนคนก่อน ข้าหลวงจะมาคุมแหงรื้อค่ายเลิกคนข้างตนกูปะสาฝ่ายเดียว ข้าหลวงมาแต่เท่านี้ตนกูปะสาหาฟังไม่ แล้ว ซ้ำๆ เห็นเรือสี่ระชะญวนนายเรือลูกเรือเป็นจีน บรรทุกข้าวสารลงไปขายที่เมืองกลับตัน เข้าไปทอดอยู่ในคลอง ๘ ลำ ทอดอยู่ทะเลปากน้ำ ๑๒ ลำ เรือที่เข้าไปในคลองนั้นขายข้าวให้แก่ชาวเมืองกลับตันเกวียนละ ๒๐ เหรียญบ้าง ๒๕ เหรียญบ้าง แลกหมากกันบ้าง เรือที่ทอดอยู่ปากน้ำนั้นเรือลูกค้าชาวเมืองตรังกานูที่พิสุจน์ขึ้นมาซื้อไปเกวียนละ ๒๐ เหรียญบ้าง ๒๕ เหรียญบ้าง เมื่อ ซ้ำๆ ไกลจะเข้ามาได้ยินว่าพี่พระยากลับตันขึ้นไปรบข้างฝ่ายเหนือ พวกวันมุดาซึ่งเป็นตนกูศรีปิตรามหารายาแตกถอยห่างออกไปไกลกับบ้านพระยากลับตันทางเข้าซุ้มพลรบกันครั้งไรผู้คนตายทุกครั้ง แต่ ซ้ำๆ ได้เห็นว่าศพลอยน้ำลงมาประมาณ ๒๐ คน ๓๐ คน แล้วแขกพุดเล่ากันต่อมาว่าพระยาเพชรบุรีคุมกองทัพ ๓ พันยกลงไปถึงบ้านไพรวันยังทางอีก ๓ วันจะถึงเมืองกลับตัน แขกที่เป็นพวกพระยากลับตันรู้ว่าพระยาเพชรบุรียกลงไปพากันตีใจทุกคน พุดกันว่ากองทัพยกลงไปถึงแล้วพวกตนกูปะสาก็จะหนีไป ไพรบ้านพลเมืองรักพระยากลับตันมากกว่าตนกูปะสา พระยาบาโงย ญาติพี่น้อง ศรีตวันกรมการผู้ใดจะเข้ากับตนกูปะสา จะซื้อไรเข้าหาไม่รู้ รืออยู่แต่ว่าพี่น้องอยู่ข้างตนกูปะสา ๔๔ นายไพรบ่าวพระยากลับตันอยู่ข้างฟากตนกูปะสาฯ กันเอาไว้ได้หมด คนข้างตนกูปะสาจึงมากกว่าข้างพระยากลับตัน เสบียงอาหารข้างพวกพระยากลับตันยังมีพอจะกินได้สักเดือนหนึ่ง แต่หลวงสรเสนี ขุนโยธาสมุทรมันเพลาลงลำปั่นเล็กขึ้นไปเมืองกลับ เพลายืนกลับลงมานอนเรือทุกวัน หลวงทิพอาวุธ หลวงชัยพลภักดิ์ นั้นขึ้นมาเมืองนครแต่ ณ วันเดือน ๖ ข้างแรม หลวงราชเมธา หลวงศรีประตุกา ยังอยู่ในบ้านพระยากลับตัน เจ้าพระยานครถึงแก่อสัญกรรมนั้นความรู้ลงไปถึงเมืองกลับตัน เมื่อ ณ วันเดือนเจ็ดข้างแรม แยกกลางคนพุดว่าเจ้าพระยานครยังไม่ถึงแก่อสัญกรรมดอก ลางคนพุดว่าถึงแก่



อสังกรรมแล้ว เมื่อ ข้าฯ จะมา ข้าฯ ไปลาพระยากลับตัน ข้าฯ บอกพระยากลับตันว่าโต๊ะปะเส  
ซื้อซื้อสินค้าของ ข้าฯ ไปเป็นเงิน ๙๕ เหรียญหาได้เงินไม่ จะขอเอาตัวโต๊ะปะเสกับบุตรภรรยา  
พระยากลับตันก็ให้ ข้าฯ มาเป็นคนสามคน ข้าฯ ใช้ใบมาแต่เมืองกลับตัน ณ วัน ๑<sup>๐</sup> ๘ คำ ไม่ได้  
แวะที่เมืองสงขลาหามิได้ มา ๑๓ วัน ถึงปากน้ำเจ้าพระยา ณ วัน ๗ ๘ คำ สิ้นคำให้การ ข้าฯ แต่  
เท่านี้ ๑๓

**๑๕. จดคำให้การอัยตุลาแขก จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๒๑๑**

๑ ข้าฯ อัยตุลาให้การว่า ข้าฯ เป็นบ่าวเจ๊ะมาตะเลย บ้านเรือน ข้าฯ ตั้งอยู่บ้าน  
ตะเลย ภรรยา ข้าฯ อำแดงรีนมีบุตรชายคนหนึ่ง เดิม ณ วันเดือนแปดตุลียาต คั้นคำหนึ่ง ปีขุน  
เอกศก พระยาไทรบุรีใช้ปะงะลุมาลีให้ไปบอก ข้าฯ ว่าให้เอาหวายตะค้ายาว ๑๕ วา ข้าฯ ก็จัดแจง  
หาหวายตะค้ายาวได้แล้ว ข้าฯ ก็เอาไปส่งพระยาไทรบุรี แล้วพระยาไทรบุรีใช้ให้ ข้าฯ ลากปืนใหญ่  
เข้ามาส่ง ณ เมืองสงขลา ข้าฯ ก็ลากปืนเขามากับนายวิชิตพลเดชๆ คุม ข้าฯ กับแขกมีชื่อมากน้อย  
เท่าใด ข้าฯ ทารูไม่ แต่ ข้าฯ ลากปืนมาจากเมืองไทรได้ ๑๐ คั้น มาถึงกลางทางพอเพลาลบคำ  
ลง อ้ายปะตินากับแขกมีชื่อ ๑๐ คนพากันหนีไปจากขุนวิชิตพลเดช ครั้นเพลาประมาณสองยามเศษ  
ข้าฯ กับอ้ายประหมกหนีขุนวิชิตพลเดชตามอ้ายปะตินาไปในเพลาคั้นเดียวกัน ครั้นรุ่งขึ้นเพลาบ่าย  
ประมาณ ๔ โมงเศษ ข้าฯ กับอ้ายประหมกอดน้ำ ข้าฯ ก็แวะเข้าขอน้ำชาวบ้านกินแล้วชาวบ้านก็  
ชวนกันจับ ข้าฯ ได้ แต่อ้ายประหมกหนีไปได้ ชาวบ้านก็พา ข้าฯ มาส่งให้นายถนุ สิ้นคำให้การ  
ข้าฯ แต่เท่านี้ แลจะมีผู้ใดมาพูดจาวกับ ข้าฯ ประการใดนั้นหามิได้ พิจารณาสืบไปเบื้องหน้ามี  
ผู้ใดให้การอย่างอื่นว่ามาพูดจาวกับ ข้าฯ ประการใดก็ให้เขียน ข้าฯ จงหนัก

๑ วัน ๖ ๗ ๘ คำตุลียาต จมื่นอินทเสนา หลวงชาญณรงค์เอาคำให้การอัยตุลาแขก  
เมืองไทรใช้ให้ลากปืนมานี้ไปจับได้ส่งมา ๑๓

๑๖. คำให้การเจี๊ยะปายา เจี๊ยะประหมิม จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๑๗

๑ ข้าฯ เจี๊ยะประยา เจี๊ยะประหมิม ให้การว่าเมื่อพระยาไชยาไปเล็งเมืองกลันตัน พระยา-  
กลันตัน ตนกูปะสา หลวงตรมาน หลวงหมัด มารับหนังสือไปอ่านทราบความแล้ว พระยาไชยาบังคับ  
ให้ร้อยค่ายเล็กคนเสียด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ค่ายข้างฝ่ายพระยากลันตันซึ่งตั้งตามริมแม่น้ำ ตั้งแต่บ้าน  
ปเสมข้างเหนือ น้ำ รือตลอดลงมาจนถึงค่ายบ้านนำเขมรริมทะเล ข้างฝ่ายยกค่ายซึ่งกุศรีระมะตั้งที่  
บ้านลิมัดก็รือแล้ว ค่ายพระยาจางวาง รายามุดา ซึ่งตั้งสู้รบกับหลวงหมัดรายาเจี๊ยะที่มุเกษมระก็รือ  
ตลอดลงมาจนถึงคลองสะตำ พวกข้าหลวงไปกำกับดูแลให้ร้อยค่ายชักปืนใหญ่ ปืนน้อย กลับมาไว้ที่ใน  
ค่ายบ้านพระยากลันตันสิ้นแล้ว คนซึ่งอยู่รักษาค่ายก็ให้เลิกกลับไปอยู่บ้านเรือนแล้ว แต่ไพร่พลพวก  
พระยากลันตันซึ่งตั้งอยู่ไกลค่ายต่อตำบารูนั้น พระยากลันตันให้เข้าอยู่รักษาค่ายเมืองที่บ้านพระยา  
กลันตัน ประมาณ ๕๐๐ ที่บ้านพระยาจางวางประมาณสัก ๖๐๐ สัก ๗๐๐ ที่บ้านรายามุดา  
ประมาณสัก ๒๐๐ คน ๓๐๐ คน ที่บ้านตงกูศรีอินดารประมาณสัก ๑๐๐ เศษ สิริเข้ากันทั้ง ๔ บ้าน  
มีคนอยู่ประมาณ ๑๕๐๐ คน ๑๖๐๐ คน แต่ที่บ้านตงกูศรีอินดารนั้นผู้คนรักษาอยู่สักเท่าไร ข้าฯ หาได้  
เห็นไม่

ค่ายตงกูปะสาซึ่งตั้งตามริมแม่น้ำฝั่งตะวันตกที่ไกลๆ บ้านตงกูปะสานั้น ข้าฯ เห็นเรือ  
ลงหมัดแล้ว แลค่ายที่คลองกิตตซึ่งหลวงอาหลีกูขยพระยาบาโงยตีได้นั้น ตงกูปะสาให้รือแล้วและ  
ค่ายตงกูปะสาซึ่งตั้งที่เหนือหน้านั้น ตงกูปะสาจะรือแล้วหรือยัง ข้าฯ หาได้เห็นไม่ และคนซึ่งรักษา  
ค่ายตงกูปะสานั้น ตงกูปะสาจะให้เลิกกลับไปอยู่บ้านเรือนๆ จะให้เข้าอยู่รักษาค่ายในบ้าน  
ตงกูปะสา ข้าฯ หาทราบไม่ ที่ค่ายบ้านตงกูปะสาหลังนี้ ต่าปงหวุ่นมูสู่น้องตงกูปะสานั้นหาหรือไม่  
ตงกูปะสาเอาคนเข้าในบ้านตงกูปะสามากอยู่ แต่จะเป็นสักกี่พล ข้าฯ หาทราบไม่ แต่ค่ายหลวง  
หมัดเดิมตั้งอยู่ที่มุเกษมระ ภายหลังพระยาจางวางตีค่ายมุเกษมระได้ หลวงหมัดถอยไปตั้งอยู่ที่บา  
เจาะ คนที่มุเกษมระนั้นเป็นบ่าวพระยากลันตันก็มี บ่าวพระยาจางวางก็มี พระยาจางวางตีค่าย  
มุเกษมระได้แล้ว ผู้คนบ่าวไพร่ของพระยาจางวางก็หนีมาหาพระยาจางวาง ลางคนก็หนีมาได้แต่ตัว  
ครอบครัวหาทันได้พาไม่ หลวงหมัดกวาดไล่เอาครัวพวกบ่าวของพระยากลันตัน พระยาจางวาง ไป  
รวบรวมไว้ที่บาเจาะ บ่าวไพร่พวกหลวงหมัดซึ่งอยู่ที่มุเกษมระหลวงหมัดก็กวาดเอาไปทั้งฉกรรจ์  
สำมะโนครัวไปรวบรวมไว้ที่บาเจาะทั้งสิ้น มีฉกรรจ์สำมะโนครัวอยู่ที่บาเจาะประมาณ ๓๐๐๐ เศษ  
และที่บ้านบาเจานั้นเป็นบ้านของมารดารายามุดา เมื่อหลวงหมัดไปตีบ้านบาเจาะได้ก่อนจึงยกขึ้นไป  
ตั้งอยู่มุเกษมระ มารดารายามุดาหนีมาอยู่เมืองกลันตันกับรายามุดาหลวงหมัด เก็บริบเอาสิ่งของบน  
เรือนและข้าวเปลือกในยุ้งกับโคกระบือ เรือใหญ่เรือเล็ก ปืนหลัก ปืนคาบศิลา กับผู้คนบ่าวไพร่ของ  
มารดารายามุดา ได้เป็นมาก

ครั้งหลวงหมัดกวาดครัวลงมาแต่มุเกษมาอยู่ที่บ้านบาเจาะ หลวงหมัดขึ้นอยู่บนเรือน  
รายามารดารายามุดา หลวงหมัดตั้งค่ายขึ้นที่บาเจาะอีก พอพระยาไชยาลงไปเล็งเข้า จึงใช้ให้ข้าหลวง

ลงไปว่าให้หลวงหมัดรื้อค้าย หลวงหมัดก็รื้อค้ายตามข้าหลวงบังคับ ครั้นข้าหลวงกลับมาแล้ว หลวงหมัดก็ตั้งค้ายขึ้นที่บาเจาะอีก แล้วหลวงหมัดเตรียมเรือไว้ที่บาเจาะประมาณสัก ๗๐ ลำ ๘๐ ลำ ครอบครวก็รวบรวมไว้ที่บาเจาะทั้งสิ้น ซึ่งหลวงหมัดเตรียมเรือรวมคนไว้ นั้น หลวงหมัดจะคิดไปฤๆ จะคิดสู้รบกับพระยากันตันอีกประการใด ข้าฯ หาทราบไม่และรายาเจ๊ะ หลวงตรมาน เจ๊ะดูอาหลี ซึ่งตั้งค้ายอยู่ที่มุขมระกับหลวงหมัดนั้นพระยาจางวางตีแตกไปพร้อมกันกับหลวงหมัดรายาเจ๊ะ หลวงตรมาน เจ๊ะดูอาหลี ๓ คนพี่น้องไปตั้งค้ายอยู่ที่บ้านยามาห่างกับบ้านบาเจาะประมาณ ๓๐๐ เส้น เศษ ข้าหลวงได้ไปว่าให้รื้อค้ายเสีย รายาเจ๊ะก็รื้อค้ายลงครั้งข้าหลวงกลับมาที่ตั้งค้ายขึ้นอีกที่บ้านยะมา ตำบลนี้เป็นที่ทุ่งนาของรายามุดา ฉางข้าวกัตั้งอยู่ที่บ้านยามา และผู้คนซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านยามานั้นก็เป็นบ่าวของรายามุดาทั้งบ้านประมาณชายหญิงใหญ่น้อย ๑๐๐๐ เศษ รายาเจ๊ะดีได้ไว้เป็นของรายาเจ๊ะทั้งบ้าน ผู้คนจะมารายามุดา รายาเจ๊ะก็กักขังไว้ หาให้มาไม่ เห็นหลวงหมัด รายาเจ๊ะ หลวงตรมาน เจ๊ะดูอาหลี ๔ คนนี้เป็นพวกเดียวกัน พระยากันตันไม่ไว้ใจกลัวจะคิดทำร้ายกับพระยากันตันอีก และข้างธรรมเนียมแขกนั้น ถ้าเป็นบ่าวฝ่ายพระยากันตันอยู่ที่บ้านใดตำบลใด พวกพระยากันตันไปตีจับได้พวกบ่าวฝ่ายตนกูปะสาก็ดี พวกตนกูปะสาจับได้บ่าวไพร่ฝ่ายพวกพระยากันตันก็ดี พวกพระยากันตันก็เอาอาวุธมอบให้พวกบ่าวตนกูปะสาไปรบตนกูปะสาๆ ก็เอาอาวุธมอบให้พวกบ่าวพระยากันตันไปรบพระยากันตัน ได้รับอาวุธแล้วก็ต้องไปสู้รบกับนาย ถ้าบ่าวพระยากันตันตั้งบ้านเรือนอยู่ฟากข้างตนกูปะสา ตนกูปะสาจับได้ไว้ก่อนก็ต้องช่วยตนกูปะสารบไป ถ้าผู้ใดหนีข้ามฟากมาหาพระยากันตัน ตนกูปะสาใช้ให้คนไปผูกประตูลี้นไว้ แล้วเก็บรับเอาสิ่งของบนเรือนจนสิ้น พวกบ่าวพระยากันตันพะวงอยู่ด้วยครัวแลทรัพย์สินของจึงหาอาจนีมาหาพระยากันตันไม่ ฝ่ายพระยากันตันจับได้บ่าวตนกูปะสาที่ทำเหมือนอย่างเดียวกัน จำเพาะจะกดขี่เอาได้ก็แต่ที่ครอบครวนั้นไว้แล้ว ถ้าไม่ได้ครอบครวบุตรภรรยาไว้ มันไม่เป็นห่วงด้วยทรัพย์สินของครอบครวแล้ว มันก็พาอาวุธหนีไปหานายมันเสีย ที่ช่วยรบอยู่นั้นต้องระมัดระวังไว้มันหลบหนีไม่ได้ จึงต้องอยู่ช่วยรบ ถ้าเห็นได้ที่หลบหนีได้ก็หลบหนีไปเสีย หาอยู่ช่วยรบไม่ และบัดนี้พระยากันตันตนกูปะสา รื้อค้ายถอนคนด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ปล่อยให้ผู้คนไปอยู่บ้านเรือนแล้ว บ่าวตนกูปะสามีบุตรภรรยาตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างฟากตะวันออก จะข้ามมาหาบุตรภรรยาพระยากันตันก็หาได้ว่ากล่าวไม่ แต่บ่าวไพร่ของพระยากันตันซึ่งตั้งบ้านเรือนมีบุตรภรรยาอยู่ข้างฟากตะวันตกข้ามมาหาบุตรภรรยาตนกูปะสาให้จับปรับหมายเอาเงิน ถ้าเป็นคนมั่งมีปรับเอาคนละยี่สิบสามสิบเหรียญ ที่เป็นคนจนเอาคนละเก้าเหรียญสิบเหรียญ ๔ เหรียญ ๕ เหรียญ จึงให้อยู่บ้านเรือนกับบุตรภรรยาต่อไป และนี่จะจีเป็นบ่าวพระยากันตันซึ่งคุมดอกไม้ทอง ดอกไม้เงิน เข้าไปทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงนั้น นี่จะจีตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ปลาหวนข้างฝั่งตะวันตกนั้น เมื่อตนกูปะสา พระยากันตันวิวาทรบกัน นี่จะจีหาได้ช่วยข้างผู้ใดไม่ ตนกูปะสาโกรธนี่จะจีว่าไม่ช่วยตนกูปะสารบพระยากันตัน ตนกูปะสาอุดคนปรับหมายเอาเงินกับนี่จะจีก่อนพระยาไชยายังไม่ลงไปถึง ๒๐๐ เหรียญแล้ว เมื่อพระยาไชยาลงไปถึง

ตนกูปะสาจะปรับหมายเอาเงินกับนี่กะจี้อีก ๓๐๐ เหรียญ นี่กะจี้มาร้องกับพระยาไชยาฯ ได้ทำหนังสือปิดตราให้นี่กะจี้ฉบับหนึ่ง ห้ามมิให้ตนกูปะสาปรับหมายเอาเงินกับนี่กะจี้ต่อไป ตนกูปะสาจึงงดอยู่ และตนกูปะสาคิดแต่เบียดเบียนคุมเหงปรับหมายบ่าวไพร่พระยากันตันฝ่ายเดียว

ข้อหนึ่งบ่าวพระยากันตันบุตรภรรยาอยู่บ้านปดงลิงงฟากตะวันตก ๑๖ คนลาพระยากันตันว่าค่ายคูก็เลิกกันทั้ง ๒ ฝ่ายแล้ว จะขอลากลับไปบ้านจะได้ฤกษ์ได้ พระยากันตันจึงพาบ่าว ๑๖ คนลงไปหาพระยาไชยาที่เรือ ว่ากับพระยาไชยาว่าบ่าวจะขอลาไปบ้านพระยาไชยาว่าเลิกรบกันแล้ว บ้านเรือนผู้ใดอยู่ที่ไหนก็ให้ไปเถิด บ่าวพระยากันตันก็ลาพระยาไชยากลับไปบ้าน ครั้นเมื่อจะกลับมาหาพระยากันตัน ตนกูปะสาเก็บริบเอาหอกริชบ่าวพระยากันตันทั้ง ๑๖ คนนั้นจนสิ้นพระยากันตันจึงพาบ่าวไปร้องกับพระยาไชยาฯ ได้หาตนกูปะสาไปว่าให้คืนปืน หอก กริช ให้กับบ่าวพระยากันตันเสีย ตนกูปะสาว่าจะคืนให้แล้ว ก็หาคืนให้ไม่จนเดี๋ยวนี้ก็ยังไม่ให้ พระยากันตันว่าตนกูปะสาเป็นคนตื้อหยิ่งหาฟังบังคับบัญชาข้าหลวงไม่

ข้อหนึ่งตวนหลงอาหลีซึ่งเป็นบุตรเขยพระยาบาโงย เมื่อแต่ก่อนนั้นเข้าอยู่กับพระยากันตันๆ ให้ตวนหลงอาหลีคุมไพร่ไปตั้งค่ายอยู่ที่คลองตีต๊ต ครั้นอยู่มาตนกูปะสาให้พวกยกข้ามฟากมาตีค่ายคลองตีต๊ต ตวนหลงอาหลีเข้าเสียกับพวกตนกูปะสาบ่าวไพร่ของพระยากันตันตวนหลงอาหลีก็เอาไว้เสียในค่ายด้วย ครั้นพระยาไชยาลงไปครั้งนี้บังคับให้ตวนหลงอาหลีรื้อค่ายคลองตีต๊ตเสียแล้ว พวกบ่าวของพระยากันตันซื้อรองตวนหลงอาหลีเอาไว้ แต่ก่อนนั้นเห็นว่ารื้อหลายค่ายไม่สู้รบกันแล้ว พวกบ่าวพระยากันตันซึ่งอยู่ที่บ้านด่าน ๔๐ คนชนชาวของที่เรือนลงบรรทุกเรือ ๗ ลำจะไม่อยู่ที่บ้านด่านจะไปอยู่กับพระยากันตัน พอชนของลงบรรทุกเรือเสร็จแล้วจะออกไป ตนกูหลงชาวตรังกานูมาอยู่ที่เมืองกันตันเป็นพวกตนกูปะสานั้น ให้จับบ่าวพระยากันตัน ๔๐ คนไว้ แล้วเก็บริบเอาข้าวของในลำเรือเสียจนสิ้น พระยากันตันให้เงาะประยา เงาะประหิม ไปร้องกับท่านพระยาไชยาฯ หาตัวตนกูปะสามาให้ส่งตัวตนกูหลงไปชำระว่ากล่าวกัน ตนกูปะสาก็หาส่งตัวตนกูหลงให้ชำระไม่ ตนกูปะสาขัดใจจนเท่าบัดนี้ พระยาให้ไปร้องกับพระยาไชยาฯ ว่าตนกูปะสาไม่ส่งก็แล้วไปเถิด เมื่อขึ้นไปเมืองสงขลาให้กราบเรียนเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการให้ทราบจะได้ตัดสินให้ (เนื้อความในหน้าต้นชำระตสุฎุหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

(เนื้อความในหน้าปลาย) แจ้งอยู่ในท้องตราซึ่งโปรดเกล้าฯ ออกมาเป็นหลายประการ จึงได้ให้พระยาไชยาออกมาว่าที่เจ้าเมืองพังงา ตามท้องตราพระคชสีห์โปรดเกล้าฯ ถ้าพระยาไชยามาถึงเมืองพังงาแล้วให้พระยาถลาง พระปลัด หลวงขุนหมื่นกรมการเมืองถลางหลวงปลัดกรมการเมืองพังงา พระภูเก็ตหลวงปลัดกรมการเมืองภูเก็ตฟังบังคับบัญชา พระยาไชยาแต่ซึ่งชอบด้วยราชการตามพระราชกำหนดกฎหมายให้เป็นเอกสิทธิ์ เอกฉันท น้ำหนึ่งใจเดียวกันอย่าให้ถือเปรียบขัดแย้งให้เสียราชการไปแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้

ประการหนึ่งให้พระยาไชยาตั้งใจทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ โดยสัตย์สุจริตให้มีจิต  
โอบอ้อมเมตตากับสมณชีพราหมณ์กรรมการไพร่บ้านพลเมืองลูกค้ำวานิช อย่าให้คิดเบียดเบียนข่มเหง  
เบียดเบียนให้ได้ความยากแค้นเดือดร้อนแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้

ประการหนึ่งไพร่สมไพร่ส่วยเลกสังกัดทัพข้าเจ้าบ่าวนายไทยจีนแขก ตามบรรดาซึ่งตั้ง  
บ้านเรือนท่ามาหากินอยู่ในแขวงอำเภอเมืองพังงาเมืองถลางเมืองภูเก็ตมากน้อยเท่าใด ให้พระยาถลาง  
พระภูเก็ทหลวงปลัดเมืองพังงากรรมการยื่นบัญชีทะเบียนทางว่าวให้กับพระยาไชยาผู้ว่าที่เจ้าเมืองพังงา  
ให้เสร็จสิ้นเชิง ให้พระยาไชยารัฐสารบัญชีจำนวนไพร่บ้านพลเมืองไว้ให้ถ้วนถี่มีราชการศึกสงครามการ  
โยธาสำหรับบ้านเมืองจะได้เกณฑ์ใช้สอยได้โดยคล่องสะดวก

ประการหนึ่งส่วยแลภาษีอากรตีบุกเศษตีบุกจังกอบปากเรือของสิ่งใดซึ่งจะได้ส่งเข้า  
ท้องพระคลังหลวงมีอยู่ที่เมืองถลาง เมืองพังงา เมืองภูเก็ต เท่าใดได้ส่งแล้วแลยังคงค้างอยู่เท่าไร ให้  
กรรมการชาวคลังเจ้าพนักงานยื่นบัญชีทางว่าวกับพระยาไชยาผู้ว่าที่เจ้าเมืองพังงาให้รู้จำนวนส่วยสา  
อากรของหลวงไว้จงถ้วนถี่ ถ้าส่วยสาอากรสิ่งไรยังตกค้างอยู่มิได้ส่งเข้าไปยังเจ้าพนักงาน ณ  
กรุงเทพฯ ก็ให้พระยาไชยาผู้ว่าที่เจ้าเมืองพังงาว่ากล่าวตักเตือนชาวคลังเจ้าพนักงานให้เร่งเอาส่วยสา  
อากรมาส่งต่อพระยาไชยาผู้ว่าที่เจ้าเมืองพังงาให้ทำหนังสือบอกแต่งกรรมการคุมเข้าไปส่งยัง  
เจ้าพนักงาน ณ กรุงเทพฯ อย่าให้ส่วยสาอากรของหลวงค้างล่องงวดปีไปแต่จำนวนหนึ่งได้

ประการหนึ่งให้พระยาไชยาผู้ว่าที่เจ้าเมืองพังงาแต่งกรรมการออกเที่ยวตรวจตราดูค่ายคู  
ประตูหอรบระเนียดเชิงเทินตึกดินปืนฉางข้าวหลังศาลากลาง คุณสำหรับใส่ผู้ร้าย คลังสำหรับไว้  
พระราชทรัพย์ของหลวง เรือรบเรือไล่ ปืนใหญ่น้อยกระสุนดินดำของสิ่งใดมีอยู่สำหรับบ้านสำหรับ  
เมือง เมืองถลางเมืองพังงาเมืองภูเก็ตชำรุดปรักหักพังยับเยินไป ให้ให้ตักเตือนกรรมการเจ้าพนักงาน  
ตักแต่งซ่อมแปลงขึ้นไว้ให้มั่นคงจงดี จะได้เป็นที่สง่างามกับภูมิเมืองสืบไป

ประการหนึ่งปืนใหญ่ปืนน้อยกระสุนดินดำเครื่องศาสตราวุธต่างๆ เป็นของสำหรับรักษา  
บ้านเมืองป้องกันข้าศึกศัตรูสำคัญยิ่งนัก ให้พระยาไชยาผู้ว่าที่เจ้าเมืองพังงาเอาใจใส่ หมั่นให้ตรวจตรา  
ดูแลอยู่ให้เสมอเดือนละครึ่ง ให้เอาน้ำมันขัดสีขึ้นใหญ่น้อยอย่าให้เป็นสนิมคร่ำคร่าเอาดินออกตากแดด  
อย่าให้อัปรายเสียหายการไปได้ มีราชการศึกสงครามแลลาดตระเวนอายสลัดศัตรูจะได้เอาปืนกระสุน  
ดินดำออกใช้โดยคล่องสะดวก

ประการหนึ่งถ้าถึงเทศกาลอายุสลัดศัตรูจะมาเที่ยวตีเรือลูกค้ำวานิชก็ให้พระยาไชยาผู้ว่า  
ที่เจ้าเมืองพังงาหาตัวเจ้าเมืองกรรมการเมืองถลาง พังงา ภูเก็ต มาว่ากล่าวให้ตักแต่งเรือรบ เรือไล่ เรือ  
แสนพลายไป เครื่องใช้สำหรับลำให้สรรพไปด้วยปืนใหญ่น้อยกระสุนดินดำ เครื่องศาสตราอาวุธ  
เสบียงอาหาร จัดหลวงขุนหมื่นไพร่พลที่ขึ้นแข็งในการทะเลออกลาดตระเวนตามเกาะอ่าวทุ่งทะเล  
ชิงเก็บลาดตระเวนมาแต่ก่อนอย่าให้อายุสลัดศัตรูจู่โจมเข้ามาจุดเผาบ้านเรือนตีเรือลูกค้ำวานิชจับกุม  
เอาผู้คนไปได้

ประการหนึ่งถึงเทศกาลพระราชพิธีตรุษพิธีสารทก้ให้พระไชยาผู้ว่าที่เจ้าเมืองพังงา พร้อมด้วยเจ้าเมืองกรมการเมืองขึ้นแลหลวงขุนหมื่นชาวด่านข้าส่วยช่องกองข้าง ณ วัดวาอาราม กระทำสัตยานุสัต์ย์จำเพาะพระพักตร์พระพุทธิเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้า บ่ายหน้าต่อกรุงเทพฯ กราบถวายบังคมรับพระราชทานถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาเสมอจงทุกงวดทุกปี อย่าให้ได้ขาด ถ้าผู้ใด ขาดให้บอกส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯ จะได้เอาตัวกระทำโทษตามโทษานุโทษ ประการหนึ่ง (เนื้อความ ตอนท้ายชำระตุฎฎหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

**๑๗. ลำเนาคำให้การเงี้ยแหม จ.ศ.๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๑๗/ก.**

วัน ๕ ฎ ๑๐ คำ ปีกุนเอกศก ด้วยเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการ สั่งให้ถามเงี้ยแหม แหมแขกเมืองกลันตัน ซึ่งคุมเอาแร่ขึ้นมาส่งเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ ณ เมืองสงขลาได้ความว่า ๑๐-

๑ ข้ำฯ เงี้ยแหมเมืองกลันตันให้การว่า เมื่อพระยากลันตันลงไปถึงเมืองกลันตัน เมื่อวันที่ ๖ ๙ คำ ตวนหลงลาหืออยู่บ้านบ่าดั่งใต้ค่ายพระยาไชยาลงไปประมาณ ๑๐๐ เส้นเศษ หลวงหมัด ๑ หลวงตรมาน ๑ ตูหวันบุหลัด ๑ (รวม) ๓ คนอยู่ที่บ้านบ่าเจาะ ตูรายาเงี้ย ๑ เงี้ยกูอาหลี ๑ อยู่ที่บ้านญามา ตูหวันสนิสูโหงป็นังอยู่บ้านสุโหงป็นัง พระยาไชยาใช้ให้ล่ำมไปหาตูลวันสนิสูโหงป็นัง พระยากลันตันใช้ให้คนไปหาตูลวันหลงลาหือให้มาหาพระยาไชยา ตูหวันสนิสูโหงป็นังผลัดไปว่าจะมาหาพระยาไชยาแล้วก็ไม่มา หลวงหมัด ๑ หลวงตรมาน ๑ ตูหวันบุหลัด ๑ ซึ่งอยู่ที่บ้านบ่าเจาะ นั้น พระยาไชยาใช้ให้เงี้ยด่าล่ำมเมืองนครไปหาหลวงหมัด ๑ หลวงตรมาน ๑ ตูหวันบุหลัด ๑ (รวม) ๓ คน ก็มาหาพระยาไชยาไม่ แต่รายาเงี้ย เงี้ยกูอาหลี นั้นพระยากลันตัน พระยาไชยาจะใช้ผู้ใดไปหา ข้ำฯ หาทราบไม่ได้ยินพระยาไชยาพูดปรึกษาพระยากลันตันว่าคนเหล่านี้อยู่คนละพวก คนละแห่ง ไกลๆ กัน ครั้นจะเกณฑ์คนให้ยกไปจับตัวลวงจะไม่ได้หมดจะเสียไป พระยาไชยาคิดจะใช้คนไปพูดจาอุปโล้ให้มาหาพระยาไชยาโดยดีจึงจะคิดจับเอาตัว พระยากลันตันก็ยอมตามใจพระยาไชยาจะคิดเถิด

ครั้น ณ วันเดือน ๙ ข้างแรม ตวนหลงลาหือลูกเขยพระยาบาโงยลงเรือลำหนึ่งกับบุตร ภรรยาทาสชายทาสหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๓๐ เศษหนีไป ครั้นรุ่งขึ้นจึงรู้ว่าตวนหลงลาหือหนีไปเสียแล้ว พระยากลันตันจึงไปคิดกับพระยาไชยาว่าตวนหลงลาหือหนีไปแล้ว หลวงหมัด ๑ หลวงตรมาน ๑ ตูหวันบุหลัด ๑ รายาเงี้ย ๑ เงี้ยกูอาหลี ๑ ตูหวันสนิสูโหงป็นัง ๑ (รวม) ๖ คน ซึ่งยังอยู่นั้นก็เห็นตระเตรียมเรือไว้ ก็เห็นที่จะหนีตามกันไปอยู่ จะต้องเกณฑ์กองทัพไปจับเอาตัวจึงจะได้ พระยาจางวาง พระยากลันตันคิดอ่านกันแล้ว จึงเกณฑ์แขกเมืองกลันตันจะให้ไปจับอ้ายพวก ๖ คน พอเกณฑ์ได้แล้วคิดจะยกไปจับตัวหลวงหมัด ๑ หลวงตรมาน ๑ ตูหวันบุหลัด ๑ รายาเงี้ย ๑ เงี้ยกูอาหลี ๑ ตูหวันสนิสูโหงป็นัง ๑ (รวม) ๖ คน

พระยาจางวาง รายนมุดาคุมแขก ๑๐๐๐ หนึ่งใน พระยาไชยาให้พวกกองทัพให้กำกับไปด้วยจะเป็นคนมากน้อยเท่าใด ข้าฯ หาทราบไม่ กบฏไปทางบาเจาะ คิดจะไปจับหลวงตรมาน หลวงหมัด ตูหวันบุหลัก ซึ่งอยู่ที่บาเจาะ

ให้หลวงศาลาคุมแขก ๕๐๐ คน ยกไปทางบ้านญา มาจะไปจับรายาเจ๊ะ เจ๊ะกูอาหลี เสฎฎญาปาคุมทัพเรือ ๔๐ ลำ แขกประมาณ ๕๐๐ เศษคิดจะไปสกัดจับหลวงหมัด หลวงตรมาน ตูหวันบุหลัก รายาเจ๊ะ เจ๊ะกูอาหลี

ตงกูศรีอินดาราคุมเรือ ๘ ลำ คนประมาณ ๓๐๐ เศษยกไปทางบ้านสุโหงปีนัง จะไปจับ ตูหวันสนิสูโหงปีนัง หลวงหมัด หลวงตรมาน

ตูหวันบุหลัก ตูหวันสุโหงปีนัง ตูหวันกาลิงลูกพระยาบาโงย ตูหวันอาสันพีเชยหลวงหมัด ตูหวันสนิปาไต่ยพีเชยหลวงหมัด ตูหวันลอมาน้องหลวงหมัดคนละมารดา ก็พากันลงเรือหนีไปกับหลวงหมัด ลงเรือใหญ่เรือน้อยประมาณ ๓๐ ลำ คนชายหญิงใหญ่เรือประมาณ ๕๐๐ เศษหนีไปแต่วัน ๑๐ ค่ำ กองทัพเมืองกลันตันยังหายกลงไปถึงไม่ กองบกหลวงศาลาซึ่งยกไปทางบ้านญา มาไปพบรายาเจ๊ะ เจ๊ะกูอาหลี ยังอยู่ที่เรือนบ้านญา มา หลวงศาลาพูดจาเกลี้ยกล่อมเอาตัวรายาเจ๊ะ เจ๊ะกูอาหลีน้อง ได้มา ๒ คน กับได้ตัวหลานชายรายาเจ๊ะมาด้วย ๒ คน แต่จะซื้อไร ข้าฯ ทารูจักซื้อไม่ แล ตูหวันสุโหงปีนังนั้นหาได้ตัวไม่ ข้าฯ ทราบว่าลงเรือหนีไปคังเมืองตรังگانู จึงซักถามเจ๊ะญาแหมว่าพระยาไชยาบอกขึ้นมาว่าตูหวันสนิสูโหงปีนังนั้นได้แล้ว พระยากันตันให้ตูหวันสนิตำปงรับตัวไว้ ตูหวันสนิสูโหงปีนังหนีไปเสียความซื่อนี้รู้ฤไม่ เจ๊ะญาแหมว่าซึ่งได้ตัวตูหวันสนิสูโหงปีนังมาแล้วกลับหนีไปเสียอีกนั้น ความซื่อนี้หาได้ทราบไม่ และตูหวันหลงลาหลีลูกเขยพระยาบาโงยซึ่งหนีไปก่อนนั้นหาได้ตัวไม่ ได้แต่รายาเจ๊ะ เจ๊ะกูอาหลี ๒ คนพี่น้อง กับหลาน ๒คน และหลวงหมัด หลวงตรมาน ตูหวันบุหลัก ตูหวันหลงลาหลี ตูหวันสนิสูโหงปีนัง ๕ คน นั้นได้ข่าวว่าไปเมืองตรังگانู จะแวะเข้าเมืองตรังگانู เจ้าเมืองศรีตวันกรมการไม่ให้เข้าในเมือง หลวงหมัด หลวงตรมาน ตูหวันบุหลัก ตูหวันหลงลาหลี ตูหวันสนิสูโหงปีนังว่าจะเลยพ้นไปกมามัน ถ้าอยู่ที่กมามันไม่ได้ว่าจะไปเถิงปังหาง แขวงเมืองสิงา พระยาไชยากับพระยากันตันจะให้กองทัพติดตามลงไปจนถึงเมืองตรังگانูแลพวกซึ่งหนีไปทั้งนี้ โดยใจเจ๊ะญาแหมคิดเห็นว่าในมรสุมปีนี้ เห็นจะหากลับทำอะไรกับพระยากันตันได้ไม่ ด้วยไพร่บ้านพลเมืองกลันตันเข้าหากลัวเกรงพระยากันตันเสียสิ้นแล้ว เถิงญาติพี่น้องซึ่งยังอยู่นอกนั้นก็ฝากตัวกลัวเกรงพระยากันตันสิ้น แลพวกที่หนีไปนั้น ถ้านานไปข้างหน้าโดยจะกลับมาเมืองกลันตันก็ต้องมีหน้าหน้ามาว่ากล่าววอนง้อขออยู่ที่เมืองกลันตัน จะคิดเป็นกองทัพมาทำร้ายพระยากันตันนั้นจะไม่เป็น เป็นความสัจ ความจริง ข้าฯ แต่เท่านี้ ฯ๑๐

๑๘. สำเนาคำให้การนายจัน จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๓๑๘

ข้าฯ นายจันเป็นบ่าวอยู่ในใต้เท้า ทำเรื่องมายื่นกับเจ้าคุณให้ทราบด้วยๆ เดิมอำแดง  
ทรัพย์อาสาสะใภ้มาว่าอ่อนวอนกับ ข้าฯ หลายครั้งแล้วว่าจะยกลูกของพี่สาวให้กับ ข้าฯ ๆ จึงว่าข้าจัน  
เขาจะเอาสินสอดชั้นหมากข้าจะเอาที่ไหนไปให้เขา แล้วอำแดงทรัพย์อาสาสะใภ้จึงว่ากับ ข้าฯ ว่าข้า  
มอญเป็นเช่นผีเช่นสางกันดอก แล้ว ข้าฯ ก็ยอม อำแดงทรัพย์อาสาสะใภ้จึงรับเอา ข้าฯ ขึ้นไปอยู่ที่  
บ้านอำแดงทรัพย์ แล้วจึงพา ข้าฯ ไปดูตัวอำแดงกล้าผู้หลานของอำแดงทรัพย์แล้วก็กลับมาหาที่  
บ้านอำแดงทรัพย์ฯ จึงถาม ข้าฯ ว่าชอบใจไหม ข้าฯ จึงว่าไม่สู้ชอบใจ แล้วอำแดงทรัพย์จึง  
อ่อนวอน ข้าฯ ว่าเอาเถิดมันเป็นหลานด้วยกันทั้งสองข้างจะได้ดอออกกัน แล้ว ข้าฯ จึงถามอำแดง  
ทรัพย์ว่าใครมาขอมั่ง อำแดงทรัพย์จึงบอกกับ ข้าฯ ว่ามาขอหลายพวกแล้ว ข้าจันเสียจึงไม่ได้อยู่  
ด้วยกัน แล้ว ข้าฯ จึงถามว่าหนี้สินมีมั่งไหม อำแดงทรัพย์จึงบอก ข้าฯ ว่าไม่มีดอกเป็นแต่พลเรือน  
พอทำพอกินไปนั้นแล แล้วอำแดงทรัพย์จึงให้ลูกไปบอกมาพูดกับกับ ข้าฯ ที่เรือนอำแดงทรัพย์มาก  
หลายครั้งแล้วๆ อำแดงกล้าจึงสั่งให้ ข้าฯ ไปที่เรือน อำแดงกล้าจึงพูดกับ ข้าฯ อำแดงกล้าก็ยอม  
เสียตัวกับ ข้าฯ แล้ว ข้าฯ ก็กลับมาบ้านอำแดงทรัพย์ แล้ว ข้าฯ ก็กลับลงมาให้เจ้าคุณใช้การอยู่  
ประมาณสักเดือน แล้วอำแดงทรัพย์ผู้นี้ก็อำแดงกล้าผู้หลานจึงพากันลงมาตาม ข้าฯ ที่วัดสมอ-  
รายจึงสั่งผู้มีชื่อขึ้นไปบอก ข้าฯ ลงมาหา ข้าฯ ก็ลงมาจึงพากันอ่อนวอนจะรับเอา ข้าฯ ขึ้นไป  
ข้าฯ ก็กลับขึ้นไปบวช อำแดงกล้าก็อิงตาม ข้าฯ ขึ้นไปบวช ข้าฯ ก็พากันลงมาแล้วอำแดง  
กล้าจึงบอก ข้าฯ ว่าแม่ให้มารับเอาไปจะให้หาหมอให้ ข้าฯ ก็ขึ้นไปอยู่ที่บ้านอำแดงทรัพย์แล้ว  
อำแดงกล้าจึงมาบอก ข้าฯ ว่าแม่ให้ไป ข้าฯ ก็ไป จึงให้ ข้าฯ หาหมอ ข้าฯ จึงหาหมอพัดไป  
รักษาอำแดงกล้า ข้าฯ ก็เสียเงินไปบาทหนึ่งค่าน้ำมนต์ค่ายา แล้วก็กลับมาบ้านอำแดงทรัพย์ แล้ว  
อำแดงทรัพย์จึงขอยืมเงิน ข้าฯ แปะบาทว่าจะซื้อควายทำนา ข้าฯ ก็ให้แล้วอำแดงทรัพย์จึงว่ากับ  
ข้าฯ ว่าเอ็งมีข้าวของสิ่งอะไรเก็บเอาขึ้นมาไว้ที่เรือนข้าเถิด เมื่อไปกินไปอยู่จึงเอาไป ข้าฯ จึงได้เก็บ  
เอาข้าวของ ข้าฯ ไปฝากไว้ที่อำแดงทรัพย์อาสาสะใภ้ แล้วเมื่อ ข้าฯ เอาของขึ้นไปฝากไว้ ข้าฯ จึงว่า  
กับอำแดงทรัพย์ผู้น้องของอำแดงจันไปตามอำแดงจันพี่กับนายขาวผู้น้องคิดว่าเขาจะว่าอะไร อำแดง  
ทรัพย์จึงไปถามอำแดงจันกับนายขาวผู้น้องดู ครั้นอำแดงทรัพย์กลับมา ข้าฯ จึงถามว่าเขาว่าอะไร  
อำแดงทรัพย์จึงบอก ข้าฯ เอาข้าวเอาสินสอดสิบตำลึงกับเรือนหลังหนึ่ง ข้าฯ จึงว่ากับอำแดง  
ทรัพย์ว่ามาขอก่อนสินสอดห้าตำลึงจะยกให้อยู่ในเรือนนั้นเป็นไรเล่าจะโกงเอาข้าแล้ว

(รายการของของนายจัน) มุ้งหลังหนึ่ง ๑ หนึ่งฟอกผืนหนึ่ง ๑ เสื้ออ่อนพับ ๑ ทองแก้ว  
มีตีน ๘ ใบ ๑ กระจกบานหนึ่ง ๑ มีดพับสองเล่ม ๑ มีดเล็กสามเล่ม ๑ อ่างเขียวใบหนึ่ง ๑ ตะไตร  
ตัดผมเล่มหนึ่ง ๑ หนึ่งจ้วผืนหนึ่ง ๑ กับสมุดสักยี่สิบเล่ม ๑ จานฝรั่งสี่ใบ ๑ ถ้วยชาสี่ใบ ๑ ครกหิน  
ใบหนึ่ง ๑ กระโถน ๑ ชีฝั้งสามชั่ง ๑ ขวดยานัตถ์ ๔ ใบ ๑ ผ้าแพรผืนหนึ่ง ๑ ผ้าแดงใหญ่สองเล็ก  
สอง ๑ กระบะชา ๑ กระบะเงินสองใบ ๑



**๑๙. คำให้การอัยกาหรือ อัยหา อัยเต จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) เลขที่ ๓๑๙**

๑ ให้ถาม อัยกาหรือ อัยหา อัยเต ให้การว่า

๑ วัน ๔ ๕ คำ ปีกุนเอกศก ให้ถามแขกซึ่งหลวงเพชฌดาแห่งข้าหลวงซึ่งโปรดให้ไปลาดตระเวนด่านกับขุนวิจิตรนายด่านกองร้อยจับส่งมาสามคน

๑ ข้าฯ อัยกาหรือให้การว่า ข้าฯ ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บ้านปดังโปที่ปะลิส อยู่ในบดเมปังลิมาหลังกัจปุเดมปดังโป เมีย ข้าฯ ชื่อมีหลวง มีลูกชายเกิดคนหนึ่ง แม่ ข้าฯ ชื่อแม่หญิง พ่อข้าฯ มารับกับกองทัพไทยที่สตูล กองทัพไทยยิงตาย เมื่อ ณ เดือน ๘ ปฐมาษาตม ข้างแรม จะเป็นวันใด ข้าฯ จำมิได้ นายช่วยคนเมืองนครซึ่งเคยอยู่ที่ปะลิสใช้ให้ ข้าฯ มารับครี้น้อมภรรยา นายช่วย ซึ่งอยู่ที่บ้านสังปะเพญา นายช่วยให้นายเกิดน้องนายช่วยมาด้วย ข้าฯ กับอัยหาอัยเตเพื่อนข้าฯ ๒ คน เป็นสี่คนทั้งนายเกิดพาอำแดงศรีนวลเมียนายช่วยไปถึงบ้านป่าปอนรู้ว่าท่านข้าหลวงขึ้นมาลาดตระเวนรักษาด่านทางรอบอยู่ นายเกิดจึงเอาอำแดงศรีนวลไปฝากไว้ที่บ้านป่าปอน แต่เจ้าเรือนจะชื่อใด ข้าฯ ไม่รู้จัก แล้ว ข้าฯ กับเพื่อนสามคนเป็นสี่คนทั้งนายเกิดพากันกลับไป ณ ที่ปะลิส ครั้นยกไปถึงบ้านท่าชนอง นายเกิดพา ข้าฯ เข้าไปที่ท่านข้าหลวงอยู่ ท่านข้าหลวงจะพูดด้วยนายเกิดประการใด ข้าฯ ไม่รู้ แล้วนายเกิดออกมาหาข้าฯ นายเกิดเอาปืนคาบศิลาของนายเกิดซึ่งให้ ข้าฯ ถืออยู่ กับบาตะของ ข้าฯ แล่นกับหอกนายเกิดคูหนึ่งซึ่งให้อัยหาเพื่อน ข้าฯ ถือกับกริชสั้นของนายเกิดถือ นายเกิดเหน็บแล่นหนึ่ง นายเกิดเก็บไปให้ท่านข้าหลวงสั้นแล้วๆ นายเกิดว่าให้ ข้าฯ นั่งอยู่ นายเกิดเดินพันไปจะไปทางไหน ข้าฯ ไม่รู้ ครั้นนายเกิดเดินพันไปแล้วท่านข้าหลวงมาจับ ข้าฯ จำเข้ามาเมืองพัทลุง สั้นคำเท่านี้

๑ ครั้นถามอัยเจ้าหาจะเตให้การรวมคำกันตามอัยกาหรือให้การ ๑๓

**๒๐. คำให้การอัยกร จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๑**

คำให้การอัยกรบ่าวพระยาไกรศรีไปกระทำน้ามนต์กะตรุดพิสมรให้ราชฎรนิยมนดี ส่งมาแต่เมืองนครราชสีมาเดือน ๖ ปีฉลูตรีศก ๑๓

๑ วัน ๒ ๕ คำปีชวดโทศก ท่านพระมหาดไทย หลวงกำแหง พระสุริยา พระธานี หลวงสารอด หลวงวัง หลวงแพ่ง นั่งพร้อมกัน ณ ศาลากลางได้ทำกระทั้ถามนายกร ด้วยผู้มีชื่อลงไปกราบเรียนแต่ ๆ พณฯ ณ เมืองสวายจิกว่าตัวขึ้นมาจากกรุงเทพมหานครตัวขึ้นมาถึงเมืองนครราชสีมาพักอาศัยอยู่ตามสุ่มทุมป่าและวัดวาอารามแล้ว ตัวตั้งตัวว่าเป็นผู้วิเศษรู้ในไตรเพทเชี่ยวชาญในห้วงพระไตรลักษณ์ญาณจนว่าราชฎรชวบ้านนิยมนดีพากันไปขอน้ำมนบ้างของกะตรุดพิสมรก็มีบ้าง ตัวก็ทำน้ามนต์และกะตรุดพิสมรให้แก่ราชฎรชายหญิงๆ ก็พากันติดตามขอกะตรุดพิสมรน้ำมนต์ ข้างสมณชีพราหมณ์ก็พากันลุ่มหลงเลื่องกัปีติยินดีให้ข้างให้ม้า โภชนาอาหารตบแต่งไปขอมาหาทั่วทุกบ้าน

ทุกตำบลและตัวถือว่าเป็นผู้วิเศษดังนี้ ให้ราษฎรชายหญิงสมณชีพราหมณ์ลุ่มหลงติดตามเป็นสานุศิษย์ เป็นหลายคน ๆ หนา ๆ จึงโปรดเกล้าฯ ปล่อยให้ท่านหลวงกำแหง หลวงนรา พระละครขึ้นเอาตัวลงไป ไถ่ถามเอาความจริง ครั้นท่านหลวงกำแหง หลวงนรา พระละคร จะเอาตัวลงไปหา ๆ หนา ๆ ตัวขัดแข็ง ไม่ไปนั้น ตัวคิดล่องสมณชีพราหมณ์ราษฎรชายหญิงให้ลุ่มหลงขอน้ำมนต์กะตรดพิสมร ตัวคิดทำ ทั้งนี้จะคิดอ่านเป็นประการใดให้ตัวให้การไปแต่ที่จริง

๑ ในทันใดนั้น ได้ซักถามนายกรตามกระทุ้ นายกรให้การว่า บิดา ๆ ข้าฯ ชื่อ นายมี มารดา ๆ ข้าฯ ชื่อ อ่ำแดงคุม บิดา ๆ ข้าฯ เป็นข้าอยู่ในทูลกระหม่อมพระองค์น้อย ตัว ๆ ข้าฯ เป็น ทนายอยู่ในพระไกรศรี บ้านเรือน ๆ ข้าฯ อยู่ ณ บ้านไช้มา แขวงเมืองนนท์ ครั้น ๆ ข้าฯ เถิงสมบท บิดามารดา ๆ ข้าฯ เอา ๆ ข้าฯ ไปบวชเป็นพระภิกษุอยู่ ณ วัดประดู่โรงธรรมได้ ๓ พระวัสสา แล้ว ๆ ข้าฯ กลับมาเรียนฝ่ายวิปัสสนา ณ วัดสมอรายประมาณ ๖ เดือน แล้ว ๆ ข้าฯ มาจำพระวัสสา อยู่ ณ วัดกลบเมืองเพชรบุรีพระวัสสาหนึ่ง ๆ ข้าฯ บวชเป็นพระภิกษุได้ ๑๘ พระวัสสา อยู่ ณ <sup>๑</sup> ๘ คำ ปีกุนเอกศก ๆ ข้าฯ ลี้กออกจากพระภิกษุมาอยู่ ณ เรือนพระไกรศรีฯ จึงใช้ให้ ๆ ข้าฯ กับนายกลิ่นถือ หนังสือขึ้นมาตามลูกหนี้หลวงซึ่งหนีขึ้นมาแต่กรุงเทพฯ ชาย ๑ หญิง ๒ (รวม) ๓ คน ๆ ข้าฯ กับนาย กลิ่นพากันขึ้นมาหยุด ณ วัดสูงเนินคินหนึ่ง ๆ ข้าฯ จึงถามผู้มีชื่อว่าพบปะชาย ๑ หญิง ๒ (รวม) ๓ คน พากันหนีมาข้างนี้บ้างฤ ผู้มีชื่อบอก ๆ ข้าฯ ว่าหาพบไม่ แล้ว ๆ ข้าฯ พบนายศรี นายพรหมฯ ว่า จะเข้ามาเมืองนครราชสีมา ๆ ข้าฯ ก็มาด้วยกันกับนายศรี นายพรหม เถิงยังบึงวัดแจ้งเพลากลางคิน ๆ ข้าฯ พากันอาศัยนอนอยู่ ณ ป่าคินหนึ่ง ราษฎรชาวบ้านชาวเมืองชายหญิงพากันไปหาเข้าประมาณ ๕๐ คน ผู้มีชื่อชายหญิงพากันขอกะตรดด้วย ๆ ข้าฯ ลงกะตรดให้ผู้มีชื่อเป็นหลายคน แล้วผู้มีชื่อจะ พาเอาตัว ๆ ข้าฯ เข้ามาหาท่านพระยาปลัด ๆ ข้าฯ บอกกับผู้มีชื่อว่าเป็นเพลากลางคิน ๆ ข้าฯ ยังไม่ไป ต่อรุ่งขึ้นเพลเข้าจึงจะไป.....ก็เอาหนังสือไปวางต่อ.....ว่าท่านพระยาปลัด (ต้นฉบับ ขาด จบเพียงเท่านี้)

### ๒๑. คำให้การอัยกลิน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๒

๑ คำให้การอัยกลินพวกอัยกรส่งมาแต่เมืองนครราชสีมาเดือน ๖ ปีฉลูตรีนิศก

๑ วัน ๕ ๕ คำ ปีชวดโทศก ท่านนั่งพร้อมกัน ณ ศาลากลาง ได้ถามนายกลิ่นพวก นายกรมาถาม แลนายกลิ่นให้การว่าเดิมบิดา ๆ ข้าฯ ชื่อเพ็ง มารดา ๆ ข้าฯ ชื่อแก้ว ตั้งหลังคาเชิง เรือนอยู่ ณ บ้านอบทมแขวงเมืองสุพรรณ บิดามารดาเป็นข้าอยู่ในกรมหลวงรักษารณเรศและจะเป็น วันเดือนใดปีใด ๆ ข้าฯ จำมิได้ฯ ประมาณ ๔ ปี ๕ ปี นายกรบวชเป็นพระภิกษุสูงขึ้นไป ณ เมือง สุพรรณ นายเพ็งบิดา ๆ ข้าฯ จึงเอา ๆ ข้าฯ ไปฝากไว้ให้เป็นสานุศิษย์นายกรฯ ก็ได้ศึก(ษา)สอนให้ ๆ ข้าฯ เล่าเรียนหนังสือสวดมนต์อยู่กับนายกรสามราตรี แล้วนายกรพา ๆ ข้าฯ เทียวไปจำพระวัสสา

อยู่ ณ เมืองเพชรบุรีได้พระวัสสาหนึ่ง ไปอยู่เมืองปากแพรกพระวัสสาหนึ่ง แล้วกลับลงไปกรุงเทพฯ นายกรก็สึกจากสมณะ ขำขำ ก็สึกออกออกจากเณร แล้วนายกรก็พา ขำขำ ออกไปเยี่ยมพี่น้อง ณ เมืองไชยา ครั้นกลับมาจากเมืองไชยาแล้ว พระไกรศรีผู้เป็นนายๆ กรจึงใช้ให้นายกรกับไป ขำขำ ถือ ท้องตราขึ้นมาติดตามอ้ายอิมี่ชื่อชายหญิง ๓ คน ซึ่งเป็นลูกความหนีจากศาลขึ้นมาตามหัวเมือง ได้ ความว่าอ้ายอิมี่ชื่อหนีขึ้นมาทางเมืองนครราชสีมา ขำขำ กับนายกรก็พากันขึ้นมาถึงบ้านทุ่งรีปากดง แขวงเมืองจันทน์ นายกรกับ ขำขำ ก็หยุดนอนอยู่ริมบ้านไกลบ้านประมาณ ๙ วา ๑๐ วา เพลาค่า ขำขำ กับนายกรก็ไหว้พระสวดมนต์ ครั้นเพลาลงเข้าชาวบ้านเอาข้าวมาส่ง ขำขำ แล้วชาวบ้านถาม นายกรว่าไปข้างไหน นายกรบอกว่าจะไปโปรดสัตว์ นายกรเป็นคนวิเศษลงกะตรุดทำน้ำมนต์กันผี ปีศาจก็ได้กันได้สารพัด อายุนายกรได้ ๗๔ ปี ชายหญิงชาวบ้านก็ได้แตกตื่นพากันมาขอกะตรุด ขอ น้ำมนต์ นายกรก็ได้ทำกะตรุดน้ำมนต์แจกชาวบ้าน ครั้นรุ่งเช้าเห็นนายกรกับ ขำขำ จะมาจากบ้าน ทุ่งรี นายศรีบ้านทุ่งรีก็ตามมาด้วย ครั้นมาถึงบ้านคลองขวาง นายกรกับ ขำขำ นายศรีก็พากัน หยุดอยู่ริมบ้าน ครั้นเพลาสวดมนต์รุ่งเช้า ชาวบ้านเอาข้าวมาให้ ขำขำ กับนายกรนายศรีกิน แล้วขอ กะตรุดน้ำมนต์ นายกรบอกกับชาวบ้านว่านายกรเป็นคนวิเศษจะเที่ยวโปรดสัตว์ นายกรก็ทำ กะตรุดทำน้ำมนต์ให้ชาวบ้าน ครั้นมาจากบ้านคลองขวางแล้ว นายพรหมบ้านคลองขวางวิ่งตามมา อีกคนหนึ่งเป็นศิษย์เข้าด้วยกัน มาถึงบ้านใดหยุดนอนที่ไหน ชาวบ้านทั้งปวงแตกตื่นพากันมาขอ น้ำมนต์ขอกะตรุดทุกบ้านรายทางมาจนถึงเมืองนครราชสีมา นายกรบอกราษฎร์ชาวบ้านว่านายกร เป็นคนดีเป็นมีบุญเป็นวิเศษ ราษฎรชาวบ้านเอาข้าวเอาน้ำมาส่งให้นายกรนายกรกิน แล้วเอาดอกไม้ ธูปเทียนมาให้ นายกรลงกะตรุดพิสมรให้ชาวบ้านๆ ถามนายกรว่าชื่อเสียงท่านชื่อไร นายกรบอก ราษฎรชาวบ้านว่าถ้าอยากรู้จักชื่อนายกรแล้วก็ให้แลไปดูบนฟ้าขึ้นเถิด นายกรเป็นลูกกำพร้ามาไม่ ตาย แล้วนายกรบอกว่านายกรจะเที่ยวไปโปรดสัตว์ตามหัวเมืองแลเมืองลาวฝ่ายตะวันออกแล้วจะ โปรดเมืองโพธิสัตว์ปัดบอง แล้วนายกรจะกลับขึ้นมา ณ เดือน ๔ ปีชวดโทศก อย่าให้ราษฎรชาวบ้าน ชาวเมืองตกใจกลัวนายกรๆ ก็พากันไปหยุดนอนอยู่ ณ วัดนพวันคืน (ต้นฉบับขาด จบเพียงเท่านี้)

## ๒๒. คำให้การในคดีบอกข้อราชการทัพญวนทูลถวาย จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๔๓

๑ คำให้การพระยานราธิราชมา ณ วัน ๖ ฎ ๑๐ คำถึงกรุงวัน ๖ ฐ ๑๑ คำ ปีชวดโทศก พระยายกกระบัตรถือมาที่ ๑๙

๑๙ วันศุกร์เดือนสิบแรมเจ็ดค่ำปีชวดโทศก พระยารามกำแพง พระยาอภัยสงคราม ข้าหลวง พระยานุภาพไตรภพเจ้าเมืองนครเสียมราบ พระองค์แก้วพระยาวิเศษสุนทรแลกรมการเมือง พร้อมกัน ณ โรงพระยารามกำแพงได้ซักถามข้าพเจ้าพระยานราธิราชกรมการเมืองปัดบอง ให้การว่า ด้วย ณ วัน เดือนอ้ายแรมสามค่ำปีกุนเอกศก องอิมี่คิดกบฏจับพระยาปลัดพระยาพระเชมร ณ

เมืองปัตบอง กวาดเอาครอบครัวตัวข้าพเจ้าหนีไปเมืองพนมเปญ นอนทางห้าคืนถึงปากน้ำเมืองโพธิสัตว์ อ้ายองอันภูให้อ้ายองโดยญวนกับขุนหมื่นเขมรพระยาสังขโลกเรือโกลนสองลำคนประมาณยี่สิบเศษลงมารับรองค้อมขึ้นไปหาอ้ายองอันภู ณ เมืองโพธิสัตว์จะคิดอ่านประการใดข้าพเจ้าหาทราบไม่ ครั้นถึงเพลาค้อมกลับมาที่เรือองค้อม ครั้นเพลารุ่งเช้าข้าพเจ้าเห็นอ้ายองแตกเรือแ่งทรายสองลำ เรือแ่งโอสี่ลำ เข้ากัน ๗ ลำคนประมาณร้อยเศษ เข้ามาคุมองค้อมพระยาปลัดพระยาพระเขมรกับครอบครัวองค้อมเข้าไป ณ เมืองพนมเปญเพลาลบค่ำ อ้ายองแตกพาองค้อมไปจอดเรือที่จะรอยจางวั้น อ้ายองเตียนกุนลงไปหาองค้อมจะพูดประการใดข้าพเจ้าหาทราบไม่ แล้วอ้ายองเตียนกุนกลับมา จึงอ้ายองเตียนกุนจัดให้อั้วญวนเรือแ่งโอสองลำ แ่งทรายสองลำเป็นสี่ลำไพร่ญวนประมาณร้อยเศษคุมองค้อม มารดาองค้อม พระปลัดลงไปเมืองญวน แต่ครอบครัวเมืองปัตบองซึ่งองค้อมกวาดไปนั้น อ้ายญวนแยกให้อยู่เมืองโพธิสัตว์ เมืองกระต่า เมืองตรอง เมืองขลุ้ง เมืองบริบูรณ เมืองลาดปะเอีย เมืองกะพงฉนัง บ้างเอาเลยไปเมืองพนมเปญบ้าง แต่ครอบครัวข้าพเจ้าให้อยู่ ณ ท่ากะพงฉนัง แลอยู่ ณ วันเดือนสิบขึ้นเจ็ดค่ำปีชวดโทศก อกกาญวนไปซื้อของที่เมืองโจฎกกลับมาถึงท่ากะพงฉนัง บอกข้าพเจ้าว่าเจ้าเวียดนามใช้ให้องญวนถือหนังสือมาถึงอ้ายองเตียนกุน ให้ส่งตัวองค้อมองค้อมภวองค้อมสงวนบุตรองค้อมไป ณ เมืองเว้นั้น องเตียนกุนได้จัดให้อั้วญวนคุมตัวองค้อมองค้อมภวองค้อมสงวนบุตรองค้อมไป ณ เมืองเว้แล้ว แต่องค้อมนั้นให้อั้วญวนให้จำไว้ที่เมืองพนมเปญ อ้ายองเตียนกุนให้ตองค้อมแป้น ถามว่าด้วยองอันภูเมืองโพธิสัตว์จับเขมรผู้ถือหนังสือองค้อมแป้นได้มาซักถามเขมรผู้ถือหนังสือออกความว่าถือหนังสือองค้อมแป้นออกไปถึงนักเทศมารดาฉบับหนึ่ง ไปถึงพระองค์แก้วฉบับหนึ่ง องค้อมแป้นก็รับว่าได้มีหนังสือไปจริง แล้วอั้วญวนก็เขียนองค้อมแป้นเร่งเอาเงินซึ่งองค้อมแป้นให้ลูกค้าซื้อสิ่งของและกระวานให้กับลูกค้า แลสิ่งขององค้อมแป้นซึ่งตกค้างอยู่กับเมียสมเด็จเจ้าพระยา แล้วเอาตัวเมียสมเด็จเจ้าพระยาแก้คน แล้วเอาตัวพระราชาเสนาหาน้องภรรยาสมเด็จเจ้าพระยาผู้รักษาข้าวของเงินทองของสมเด็จเจ้าพระยานั้น มาผูกเขียนแล้วเก็บเอาทรัพย์สิ่งของทองเงินขององค้อมแป้นของสมเด็จเจ้าพระยาให้สิ้นเชิง แลพระยาพระเขมรและอาณาประชาราษฎร์ในเมืองพนมเปญได้รับความเดือดร้อนยิ่งนัก ด้วยอั้วญวนให้จับองค้อมองค้อมแป้นองค้อมภวองค้อมสงวนบุตรองค้อมจันครั้งนี้ แลองจันแปบ องเลย องเดญ แลญวนซึ่งคุ้นเคยรักใคร่กันเข้ามากินข้าวที่ข้าพเจ้า เล่าบอกความข้าพเจ้าว่าองเตียนกุนคนนี้เป็นเกี่ยวดองกับเจ้าเวียดนาม บุตรชายองเตียนกุน เจ้าเวียดนามให้บุตรหญิงเป็นภรรยา องเตียนกุนทำราชการสิ่งใดก็ทำตามอำเภอใจ องเลย องจันแปบ องเดญบอกข้าพเจ้าว่าอ้ายองเตียนกุนคิดให้จับพระยาพระเขมรนายบ้านนายอำเภอผู้ใดมีสติปัญญาแข็งแรงคิดอ่านพาลจับจำบรรทุกเรือเอาไปฆ่าเสียสิ้น อ้ายองเตียนกุนคิดจะเอาแผ่นดินเมืองเขมรให้เป็นเมืองญวนทั้งสิ้น เจ้านายพระยาพระเขมรผู้ใดที่แข็งแรงในเมืองเขมร อ้ายองเตียนกุนมิให้มีเป็นอันขาด แลองเตียนกุนให้ขุดบ่อในค่ายข้างตะวันตก กว้างห้าวาจตุรัส ลึกห้าวา แลถ้าเขมรที่เป็นเชื้อ

พระยาพระเชษฐมณีศักดิ์นา อ้ายองเตียนกุนให้ฆ่ากลางตลาด ถ้าไข่เชื้อสกุลอ้ายองเตียนกุนให้มัดมือมัดเท้าแล้วผลักลงไปไหลมทั้งเป็น

ครั้นอยู่ ณ วันเดือนสิบขึ้นแปดค่ำปีชวดโทศก มโนเสาเขมรอยู่ในกรมพระยายมราชแต่เมืองพนมเปญ บอกข้าพเจ้าว่ากองเกอซึ่งอ้ายองเตียนกุนให้เป็นนายกอง กองละห้าร้อยคน เขมรเมืองบาพนมสามกองเป็นคนพันห้าร้อยคน แยกกองหนึ่งอ้ายองเตียนกุนตั้งนายแขกคนหนึ่งเป็นองจันคุมไพร่แขกห้าร้อยคน องจันแขกและพวกแขกเป็นคนสนิทเข้าเป็นพวกอ้ายองเตียนกุน แลนายกองเมืองเขมรเมืองบาพนมได้ความขัดแย้งด้วยอ้ายองเตียนกุนให้จับองค์แป้นไปทำโทษ เพลากลางคืนให้ผูกทำโยง เพลากลางวันให้ผูกตอค์แป้น เว้นวันหนึ่งตีวันหนึ่ง นายกองเขมรเมืองบาพนมสามกองนายไพร่พันห้าร้อยคนพร้อมใจกันลุกขึ้นเข้าล้อมฆ่าฟันองจันแขกตายริมค่ายอ้ายองเตียนกุน อ้ายองเตียนกุนให้ปิดประตูค่ายแลญวนในค่ายองเตียนกุนแลญวนลูกค้ำจิ้นเขมร ณ เมืองบาพนมเป็นตกใจตื่นอื้ออึง มโนเสาก็ออกเรือมาเมืองกะพงฉนัง องเตียนกุนกับนายกองบาพนมจะเกิดรบพุ่งประการใดมโนเสาหาทราบไม่ แลหลวงรามเสนาเมืองกะพงฉนังบอกข้าพเจ้าว่าพระยาอุไทยอิราชกรมการเมืองสำโรงทองลุกขึ้นฆ่าอ้ายองกายญวนตายเสียคนหนึ่งที่ทำกะพงหลวง แลพระยาอุไทยอิราชเมืองสำโรงทองกวาดครอบครัวเข้าไปในเขพนมพระแล้ว ณ วันเดือนเก้าแรมสิบสามค่ำ ปีชวดโทศก ข้าพเจ้าขึ้นไปหาพระยาเสนาอิราชกุยกะลาภาศน์องคร้วพวกองค์อ้อมซึ่งตกออยู่ ณ เมืองลาดปะเอีย พระเสนาอิราชกุยกะลาภาศน์องบอกข้าพเจ้าว่าพระยาเสนาธิบดี เจ้าเมืองแลกรมการเมืองลาดปะเอียทั้งเมือง ขวนพระเสนาอิราชกุยกะลาภาศน์อง มนตรีชูชิตกาย จะลุกขึ้นฆ่าอ้ายญวนซึ่งมาตั้งอยู่รักษาค่ายเมืองลาดปะเอีย แลอ้ายญวนซึ่งอยู่ท่ากะพงฉนัง กำหนด ณ วันเดือนสิบขึ้นค่ำหนึ่งปีชวดโทศก แต่อยู่ ณ วันเดือนเก้าแรมหกค่ำ ข้าพเจ้าทราบว่ามีหนังสืออ้อองเตียนกุนมาถึงอ้ายองอันญแม่กอง แลพระยาสังขโลกให้ส่งตัวพระภักดีบริรักษ์ นายเมืองนายจันแลครอบครัวใหญ่น้อยสามสิบเอ็ดคนไปเมืองพนมเปญ หนังสือฉบับหนึ่งมาถึงอ้ายองญองจันเวงหุนดาว พระยาแสนธิบดีเจ้าเมืองลาดปะเอียให้ส่งตัวชานิจเมียด วงษาสัตรีนง มนตรีชูชิตกาย แลพระยาสังขโลกได้ส่งตัวพระภักดีบริรักษ์นายจันนายเมืองแลครอบครัวให้กับครอบครัวให้กับอ้ายองญวนแล้ว

ครั้น ณ วันเดือนเก้าแรมสิบสี่ค่ำ พระยาแสนธิบดีกับอ้ายองญ องจันเว องหุนดาว ให้ไปจับมนตรีชูชิตกาย วงษาสัตรีนง ชานิจเมียด ชานิจเมียดรู้ตัวแทงอ้ายญวนตายเสียคนหนึ่ง มนตรีชูชิตกาย วงษาสัตรีนง ชานิจเมียดก็หนีออกได้ แต่บิดามารดาบุตรภรรยาบุตรมนตรีชูชิตกาย วงษาสัตรีนง ชานิจเมียดนั้น อ้ายญวนจับส่งไปเมืองพนมเปญ แล้วอ้ายองอันญ อ้ายองจันเว ใช้ให้อ้ายองหุนดาวกับพระยาแสนธิบดีเจ้าเมืองลาดปะเอียกรมการเมืองไปตามจับตัวชานิจเมียดๆ ร้องดำว่าการที่จะคิดฆ่าอ้ายญวนครั้งนี้ อ้ายพระยาสังขโลกเจ้าเมืองโพธิสัตว์ พระยาแสนธิบดีเจ้าเมืองลาดปะเอีย กรมการเมือง อ้ายพระยาเสนาอิราชกุยก อ้ายกะลาภาศน์อง อ้ายรามเสนากะพงฉนัง อ้ายพอใจนายกองรักษาค่ายกะพงฉนัง มั่นคิดกันนัดจะฆ่าอ้ายญวนพร้อมด้วยกันกับข้าพเจ้า ครั้นฆ่าแกงอ้ายญวนตายแล้วกลับจะมา

จับข้าพเจ้าไปส่งญวน ข้าพเจ้าบอกญวนๆ ก็จะมีอายเหล่านี้ตายเหมือนกัน พระยาแสนธิบตี  
 กรมการตามจับตัวขำนิจเมียดหาได้ตัวไม่ พระยาแสนธิบตีกรมการแลพอโจนายกองหลวงเสนา  
 กะพงฉนังมีใจรังเกียจตกใจคิดถึงตัวทุกคน ครั้นอยู่ ณ วันเดือนสิบขึ้นสิบสามค่ำปีชวดโทศก อ้ายอง  
 จันเปบถือหนังสือองภู องจันเว อ้ายองหุนดาวไปหาอ้ายองเตียนกุน ณ เมืองพนมเปญ อ้ายองจันเปบ  
 รู้จักคุ้นกับข้าพเจ้า อ้ายองจันเปบมาบอกข้าพเจ้าเพลากลางคืน แล้วอ้ายองจันเปบเอาสำเนาหนังสือ  
 ให้ข้าพเจ้าดู ในหนังสือนั้นว่าด้วยพระยาโกษาเมืองพนมเปญที่มาเอาบัญญัติศรีครวเมืองปัตบองซึ่งตกค้าง  
 อยู่ ณ เมืองขลุ้ง เมืองตรอง เมืองบริบูรณ พระยาโกษาหนีแต่เมืองบริบูรณ เพลากลางคืนมาบอกกับ  
 อ้ายองภู องจันเว อ้ายองหุนดาว ณ เมืองลาดปะเอียว่าพระยาภูเสนนายยกด้วย ฆ่าอ้ายองเวียน  
 องหุนดาว สองคน อ้ายญวนนายด่านคนหนึ่งไพร่ญวนห้าคนเท่ากัน ญวนตายนายไพร่แปดคน ณ  
 เมืองบริบูรณแล้ว ครั้นอยู่ ณ วันเดือนสิบ ขึ้นสิบสี่ค่ำ เลาบาย หลวงปัญญาเขมรหลานพระยาสังข  
 โลกอยู่ ณ เมืองกะพงฉนังบอกข้าพเจ้าว่า พระยาแสนธิบตีเจ้าเมืองลาดปะเอียใช้หลวงปัญญาบอก  
 พอโจนายซึ่งคุมไพร่เขมรห้าร้อยคน รักษาค่ายกะพงฉนังว่าด้วยองจันเวองหุนดาว ซึ่งอยู่ ณ ค่าย  
 เมืองลาดปะเอียญวนนายไพร่หกสิบคนนั้น พระยาแสนธิบตีจะลุกขึ้นฆ่าเสียในเพลาคำวันเดือนสิบขึ้น  
 สิบสี่ค่ำปีชวดโทศกนี้ แต่ที่ท่ากะพงฉนังอ้ายองบาลเปียนนายไพร่ร้อยห้าสิบคนอยู่นั้น พอโจรับฆ่าได้  
 หรือไม่ได้ ถ้าพอโจรับฆ่าอ้ายญวนได้ก็ให้พึ่งแต่เสียงกลองพระยาแสนธิบตี ถ้าได้ยินเสียงกลองเพล  
 ใดก็ฆ่าอ้ายญวนได้ก็ฆ่าอ้ายญวนเสียให้พร้อมกันเพลานั้นเถิด หลวงปัญญาบอกข้าพเจ้าว่าพอโจและ  
 นายหมวดนายกองเขมรทั้งห้าร้อยคน ก็พร้อมใจกันรับจะฆ่าอ้ายองบานเปียนแม่กองญวน และญวน  
 นายไพร่ร้อยห้าสิบคน ในเพลาคำวันนั้นแลหลวงปัญญากับสนองหมก หลวงรามเสนา แลชาวบ้าน  
 กะพงฉนัง พุดกันแล้วถามข้าพเจ้าว่าถ้าเจ้าเมืองกรมการชาวบ้านคิดพร้อมกันฆ่าอ้ายญวนนายไพร่ครั้ง  
 นี้ ก็ตั้งใจจะเอาบ้านเมืองแลเมืองไว้ และหมายพึ่งโพธิสมภารสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกับใต้เท้า  
 พระกรุณาเจ้า แต่กลัวใต้เท้าพระกรุณาไม่โปรดยกโทษให้หรือประการใด ข้าพเจ้าก็รับกับหลวง  
 ปัญญาหลวงรามเสนา แลชาวบ้านทั้งนั้นว่าถ้าใต้เท้าพระกรุณาเจ้าถือเอาโทษพระยาพระเขมร  
 ชาวบ้านซึ่งกระทำกับอ้ายญวนทั้งนี้แล้ว ข้าพเจ้าจะรับนอนหงายให้ท่านผ่าอกข้าพเจ้าทั้งปวงเถิด  
 พอหลวงโจหลวงรามเสนาพุดกับข้าพเจ้าจนเพลabayห้าโมง หลวงปัญญาบอกข้าพเจ้าว่าจะไปบอก  
 พระสงฆ์ซึ่งอยู่ที่วัดกะพงฉนัง ให้พระออกจากวัดให้สิ้น ด้วยพอโจจะรับฆ่าอ้ายญวนในเพลาคำ  
 เดือนสิบขึ้นสิบสี่ค่ำปีชวดโทศกนี้ แล้วข้าพเจ้าขนของลงเรือ ครั้นเพลาลบค่ำข้าพเจ้าได้ยินเสียง  
 กลองแลเสียงโห่สามหน แล้วได้ยินเสียงปี่นาคบศิลาบชุดประมาณสามหม้อข้าวสุก ข้าพเจ้าก็ถอย  
 เรือเข้ามาอยู่ในป่าระนามไกลกันกับโคกวัดกะพงฉนังที่อ้ายองบานเปียนอยู่ประมาณสามเส้นเศษ  
 ข้าพเจ้าได้ยินเสียงเขมรร้องเรียกกันอึง แล้วได้ยินเสียงปี่นาคบชุดศิลาแลเสียงปี่ใหญ่แต่ทุ่มหนึ่ง  
 ข้าพเจ้ากับพวกข้าพเจ้าเรือห้าลำก็แจวเรือหนีจากป่าระนาม ข้าพเจ้าได้ยินเสียงปี่ใหญ่แต่ทุ่มหนึ่งมา  
 จนประมาณสามยามหายเสียงปี่ ครั้นสว่างเช้าขึ้นข้าพเจ้าเข้าจอดเรืออยู่ในป่าระนามเกาะอรอง

เพลาสองโมงเช้าข้าพเจ้าได้ยินเสียงปืนใหญ่อีกประมาณเก้านัดสิบนัด เสียงปืนใหญ่หายไปจนเพลาลบค่ำ ข้าพเจ้าออกเรือแจวข้ามทะเลสาบฟากตะวันออกถึงเกาะกองธง พบเรือพวกเมืองบริบูรณ์เก๋าลำ ข้าพเจ้าถาม พวกครัวเมืองบริบูรณ์บอกข้าพเจ้าว่าได้เห็นญวนที่เมืองบริบูรณ์ตายนายไพร่ตายแปดคน แล้วอยู่ไม่ได้ต้องลงเรือพาครอบครัวมาซ่อนตัวในป่าฟ้างท่งที่ก่อน ถ้าเห็นหนักแน่นอยู่บ้านเมืองไม่ได้แล้วก็จะตามไปเมืองปัตบอง เมืองเสียมราบต่อที่หลัง

ครั้ง ณ วันเดือนสิบแรมสองค่ำ ข้าพเจ้ามาถึงด่านเปียมบางเมืองสะโทงพบกับเขมรนายด่านไพร่ยี่สิบห้าคน ปืนคาบชุดสี่บอกพวกด่านถามข้าพเจ้าๆ บอกว่าจะไปเมืองซีแครงด้วยเมืองบริบูรณ์ เมืองกะพงฉนัง เกิดรบพุ่งฆ่าฟันญวนแลพากันหนีไปซ่อนตัวที่เขาข้างลงเรือมาซ่อนในป่าระนามบ้าง และเจ้าผู้หญิงสามองค์ อ้ายญวนให้เอาตัวลงไปเมืองญวน แต่องค์แป้นอ้ายญวนเอาไปจำไว้ที่เมืองพนมเปญ อ้ายญวนให้ต้องค์แป้นทุกวัน นายด่านทั้งนี้รู้อ้างหรือไม่ พวกด่านว่าหาทราบไม่ พวกด่านว่าเกิดความอย่างนี้ จึงพระอินวิไชยหนีไปเมืองเสียมราบ ข้าพเจ้าจึงบอกว่าพวกเขมรเข้าฆ่าฟันญวนทั้งบ้านทั้งเมือง ทำไมท่านทั้งนี้จึงมานั่งนิ่งอยู่ให้อัญวนมันฆ่าเสียหรือประการใด พวกด่านบอกข้าพเจ้าว่าเป็นพวกเมืองบาพนมต้องเกณฑ์ให้มาอยู่ด่าน แลพวกด่านบอกข้าพเจ้าว่าจะพากันหนีไปหาบุตรภรรยาที่บ้านเมืองแล้ว ข้าพเจ้ากลัวพวกด่านแจวเรือเลยมาถึงด่านกะพงฉนัง แตนต่อแดนเมืองซีแครง หลวงรามเสนาพวกกองตระเวนเมืองเสียมราบให้พาตัวข้าพเจ้ามายังท่านข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการเมืองเสียมราบแต่ ณ วัน เดือนสิบแรมแปดค่ำเพลานองเพล สิ้นคำให้การเท่านี้ทะ๐

๐ คำให้การจันทุมมา ณ วัน ๗ ๗๕ ๑๐ คำ ถึงกรุงวัน ๖ ๗ ๑๑ คำ ปีชวดโทศก พระยกกระบัตร์เมืองปัตบองถือมาที่ ๒๐

๒๐ วันเสาร์ เดือนสิบ แรมสิบห้าค่ำ ปีชวดโทศก ได้ให้ซักถามข้าพเจ้าจันทุมให้การว่า ข้าพเจ้าอยู่เมืองปัตบอง เมื่อองค์อ้อมหนีไปกวาดเอาครอบครัวข้าพเจ้าไปไว้บ้านสัญญาแขวงเมืองโพธิสัตว์ จินลิปพวกครัวเมืองปัตบองไปเยี่ยมพี่น้อง ณ เมืองพนมเปญกลับมาบอกข้าพเจ้าว่าจินลิปไปพบจินตานมาแต่เมืองไซ่ง่อน เล่าความให้จินลิปฟังว่าเมื่อปีชวดโทศกจะเป็นวันใดเดือนใดข้าพเจ้าจำมิได้ ฝรั่งเศสรบกันกับจีนเมืองกวางตุ้ง กำปั่นฝรั่งสามร้อยลำรบกับจีนเมืองกวางตุ้ง จีนแพ้ฝรั่งถอยไป จังตักเจ้าเมืองกวางตุ้งมีหนังสือไปเกณฑ์จีนฮกเกี้ยนมารบกับฝรั่ง จีนจะมามากน้อยเท่าใดจินลิปหาได้บอกข้าพเจ้าไม่ แต่จีนฮกเกี้ยนเมืองลำไอนั้นดำน้ำอดวันหนึ่งผุดสามครั้ง จีนฮกเกี้ยนเอาไม้ไผ่ผูกแพไฟลอยไปจะเผากำปั่นฝรั่ง พวกจินดำน้ำตามแพไฟไปถึงกำปั่นฝรั่ง พวกฝรั่งพากันดับไฟ จินดำน้ำเอาเหล็กตะปูยาวศอกหนึ่งศอกเศษตอกกำปั่น แล้วขึ้นนั่งบนเหล็กตะปู เอาสิ่วเจาะกำปั่นฝรั่งล่มจมน้ำประมาณเจ็ดสิบลำ ฝรั่งแตกถอยกำปั่นมาจอดอยู่หน้าเมืองหุยอานขึ้นกับเมืองเว้ ฝรั่งแม่ทัพให้ขึ้นไปขอที่เมืองหุยอานกับเจ้าเวียดนามว่าจะได้ก่อกำแพงสร้างเมืองอยู่จะได้ทำศึกกับเมืองจีน เจ้าเวียดนามไม่ให้ ฝรั่งว่าแผ่นดินของญวนหรือ ฝรั่งมาช่วยรบ เจ้าเวียดนามจึงได้แผ่นดินเมืองญวนอยู่

ฝรั่งก็ก่อกำแพงเมืองอยู่ทุกวัน พวกญวนพูดกันอยู่ว่าฝรั่งมาจอตังเมืองอยู่ที่เมืองหุยอาน ฝรั่งจะไปรบกับจีนหรือจะตีเอาเมืองญวนหาไม่รู้ ญวนมีความวิตกพูดกันอยู่ เป็นความสัจความจริงข้าพเจ้าแต่เท่านี้ ๗

๑ คำให้การตั้งเคารพมา ณ วัน ๕ ี ๑๐ คำ ถึงกรุงวัน ๖ ฐ ๑๐ คำ ปีชวดโทศกพระยกกระบัตรเมืองปัตบองถ้อมมาที่ ๒๑

๒๑ วันพฤหัสบดี เดือนสิบ ขึ้นห้าค่ำ ปีชวดโทศก ข้าพเจ้าตั้งเคารพให้การว่าข้าพเจ้าเป็นบ่าวพระยาราชนาย ข้าพเจ้าตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ เมืองปัตบอง องค์อิมกวาดไล่เอาข้าพเจ้าไปถึงท่ากะพงหลวง อ้ายญวนจ่ายข่าวสารให้ข้าพเจ้ากับพวกครวแล้ว อ้ายญวนให้ข้าพเจ้ากับพวกครวไปอยู่ที่เมืองบริบูรณ ข้าพเจ้าองเวียนกับไพร่ญวนประมาณเก้าคนสิบคนอยู่กับเจ้าเมืองบริบูรณ พระยา กุเซนเสนายกออกมาแต่เมืองพนมเปญ มาอยู่ที่เมืองบริบูรณด้วยแลเจ้าเมืองบริบูรณกับอ้ายองเวียนเป็นความกัน เข้าไปชำระอยู่ ณ เมืองพนมเปญ ใ้อองเตียนกุนให้องเวียนคนใหม่ออกมาอยู่ที่บริบูรณ แต่เจ้าเมืองบริบูรณหาได้ออกมาแต่เมืองพนมเปญไม่ พระยา กุเซนเสนายกกับอ้ายองเวียนคนใหม่ อยู่รักษาเมืองบริบูรณ ครั้น ณ วันเดือนเก้า ปีชวดโทศก ข้าพเจ้าไต่ยินพวกครวชาวบ้านพูดกันว่า อ้ายญวนจับเอาเจ้าผู้หญิงที่เมืองพนมเปญส่งลงไปเมืองเว้สามคน แต่องค์แป้น อ้ายองเตียนกุนเอาเข้าไว้ในค่ายอ้ายองเตียนกุน แล้วข้าพเจ้าไต่ยินพวกครวแลชาวบ้านพูดกันว่า พระยา กุเซนเสนายกกับพระยาพระเชมรคิดพร้อมกันทุกเมือง จะพากันฆ่าฟันอ้ายญวนที่อยู่รักษาเมืองเสียให้หมดทุกเมือง

ครั้นอยู่ ณ วันเดือนสิบ ขึ้นสิบสามค่ำ เพลาคะวันบาย พระยา กุเซนเสนายกกรมการพระยาพระเชมรเมืองบริบูรณกับพวกครวเมืองปัตบอง พากันฆ่าฟันอ้ายองเวียนกับไพร่ญวนตายหมดพวกครวเมืองปัตบองที่อยู่บนบกเมืองบริบูรณ พระยา กุเซนเสนายกกรมการกับพวกครวเมืองปัตบองพวกครวเมืองบริบูรณ พากันยกเข้าป่าไปจะตั้งอยู่ที่ไหนข้าพเจ้าหาทราบไม่ แต่พวกครวที่ตั้งกระท่อมอยู่ที่ท่าเมืองบริบูรณกับข้าพเจ้าพากันลงเรือหนีมาสิบสองลำพบพวกครวเมืองกะพงฉนังประมาณร้อยเศษ ข้าพเจ้ากับครวเมืองกะพงฉนังพากันไปซุ่มซ่อนอยู่ในป่าระนามประมาณหกวันเจ็ดวันข้าพเจ้าจึงชวนพวกครวเมืองกะพงฉนังให้หนีเข้ามา ณ เมืองปัตบองพากันมาเรือสิบห้าลำ ครวชายหญิงใหญ่น้อยสิบห้าคน เป็นความสัจจริงข้าพเจ้าแต่เท่านี้ ๗

๑ คำให้การนายศุกมา ณ วัน ๖ ี ๑๐ คำ ถึงกรุงวัน ๖ ฐ ๑๐ คำ ปีชวดโทศกพระยกกระบัตรเมืองปัตบองถ้อมมาที่ ๒๒

๒๒ วันศุกร์เดือนสิบเอ็ด ขึ้นหกค่ำ ปีชวดโทศก ได้ถามนายศุกน้องชายสนองโสเมืองโพธิสัตว์ ข้าพเจ้านายศุกให้การว่าเดิม ณ วันเดือนสิบแรมห้าค่ำปีชวดโทศก สนองโสกับข้าพเจ้าพาบุตรภรรยาครอบครัวเรือเข้ามาถึงเมืองปัตบอง ครั้น ณ วัน เดือนสิบแรมแปดค่ำ ใต้เท้าพระกรุณา



เจ้ามีพระประศาสน์โปรดเกล้าฯ ให้พระยาชนะสงครามเจ้าเมืองตะคร้อกับสนองโสที่ชายข้าพเจ้าไปรับ  
 ครอบครัวยุวาทีน้อง ข้าพเจ้าก็ไปด้วย พวกพระยาชนะสงครามกับเจ้าเมืองตะคร้อนายไพร่สามสิบ  
 คนไปเรือสามลำ สนองโสกับข้าพเจ้าเรือสามลำนายไพร่สิบคนนอนทางสามคืบถึงแหลมสันลงชายป่า  
 ระนามแขวงเมืองโพธิสัตว์ เจ้าเมืองตะคร้อนายไพร่สามสิบคนเรือสามลำแยกไปสืบหามารดาญาติที่  
 น้องเมืองสะคร้อ สนองโสกับข้าพเจ้าก็แยกไปทางเมืองโพธิสัตว์ไปถึงป่าระนามรานปี พบเรือนายสี  
 อำแดงมาพี่น้องข้าพเจ้ากับเรือพวกครัวประมาณห้าสิบหกสิบลำ ครัวชายหญิงใหญ่น้อยประมาณสี่  
 ร้อยเศษจอดเรืออยู่ที่ท่ารานปี แล้วนายสี อำแดงมา บอกข้าพเจ้าว่าเรือครัวยังชุมนุมอยู่ในป่า  
 ระนามเป็นอันมาก แล้วข้าพเจ้าเห็นครัวบกหยุดเกวียนอยู่ที่ท่าเรือประมาณเกวียนห้าสิบเล่มหกสิบ  
 เล่ม อินเสนา นายครัวบอกข้าพเจ้าว่าเกวียนครัวที่ยังชุมนุมนอนอยู่ในป่าระนามเป็นอันมาก แล้ว  
 อินเสนา นายสีกับพวกครัวบกเรือบอกข้าพเจ้าว่าค่ายเมืองโพธิสัตว์ ค่ายตะพานจัน ค่ายตะโล ค่าย  
 กะพงชุก อ้ายญวนยังรักษาค่ายอยู่แต่หารู้มากน้อยเท่าไรไม่ ที่พวกครัวบกเรือตั้งอยู่นั้นหนทางจะไป  
 เมืองโพธิสัตว์ทางวันหนึ่ง จะไปค่ายกะพงชุกทางเช้าช่วงเพล แต่เขมรที่รักษาค่ายเมืองโพธิสัตว์ ค่าย  
 ตะโล ค่ายตะพานจัน ค่ายกะพงชุก แลครอบครัวเมืองโพธิสัตว์นั้นหนีไปสิ้น แต่ปากน้ำเมืองโพธิสัตว์  
 นั้นไม่มีอ้ายญวนมารักษาด่านลาดตระเวนเหมือนอย่างแต่ก่อน แล้วอินเสนา นายครัวบอกข้าพเจ้าว่า  
 จะพาครอบครัวบกเข้ามาทางเมืองระสีอ กแล้วอ้ายญวนที่ค่ายค่ายตะพานจัน ค่ายตะโล ค่ายกะพงชุก  
 จะออกสกัดตีครอบครัว ครัวกลัวอ้ายญวนก็หาอาจะมาไม่ พวกครัวถามข้าพเจ้าว่าพระยาสังข์โลก  
 เจ้าเมืองโพธิสัตว์จะยกกองทัพมารับครัวหรือไม่ ข้าพเจ้าบอกว่าพระยาสังข์โลกยกกองทัพเมือง  
 ปัตตบองยกออกแล้วแต่หารู้ว่ากองทัพจะมาตั้งอยู่แห่งใดไม่ พวกครัวว่าถ้าพระยาสังข์โลกยกกองทัพมา  
 รับแล้วครอบครัวก็จะเข้ามาหาพระยาสังข์โลก ถ้าพระยาสังข์โลกไม่มารับแล้ว พวกครัวจะรอดแต่พอ  
 จัดแจงหาเสบียงอาหารได้สักเล็กน้อย ก็จะพากันเข้ามาทั้งทางบกทางเรือ แล้วสนองโสกับข้าพเจ้าก็  
 พาเอานายกฤษบุตรสนองโสกับบุตรภรรยา นายกุยเรือลำหนึ่งกลับมาถึงแพรกตาศก ณ วันเดือนสิบเอ็ด  
 ขึ้นสองค่ำปีชวดโทศก สนองโสที่ชายข้าพเจ้าก็แยกไปหาพระยาราชนาย ก พระพลกองตระเวนเรือว่า  
 จะคอยเจ้าเมืองตะคร้อกับครอบครัวซึ่งจะตามเข้ามาภายหลัง ข้าพเจ้าก็พานายกุยกับพวกนายกุยเข้า  
 มานอนทางสามคืบถึงด่านเสมา นายด่านก็พาตัวข้าพเจ้าบอกส่งเข้ามากับพวกครัว นายกุยนอนทาง  
 สองคืบถึงเมืองปัตตบอง เป็นความสัจความจริงสิ้นคำให้การแต่เท่านี้ ๓๖๐

๑ คำให้การนายคง มา ณ วัน ๕ ๑๑ ค่ำ ถึงกรุงวัน ๖ ๕ ๑๐ ค่ำ ปีชวดโทศก  
 พระยกกระบัตรเมืองปัตตบองถือมาที่ ๒๖

๒๖ วันพฤหัสบดีขึ้นห้าค่ำปีชวดโทศก ข้าพเจ้านายคงให้การว่าข้าพเจ้าเป็นบ่าว  
 พระภักดีบริรักษ์ ข้าพเจ้าตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ เมืองปัตตบอง องค์กรมกวาดไล่เอาข้าพเจ้าไปถึงท่ากะพง-  
 หลวง ญวนจ่ายข่าวสารให้กับข้าพเจ้ากับพวกครัว แล้วญวนให้ข้าพเจ้ากับพวกครัวไปอยู่ที่เมือง

กะพงฉนัง ข้าพเจ้าเห็นองเวียนกับไพร่ญวนประมาณเก้าคนสิบคน ปลุกเรื่อนอยู่ที่ริมเรือนเจ้าเมือง กะพงฉนัง ทำรั้วอยู่หามีค่ายไม่ ที่ทำกะพงฉนังอายองบานเปียงกับไพร่ญวนประมาณยี่สิบคน เข้าอยู่ในพิหารวัด

ครั้นอยู่ ณ วันเดือนเก้า ปีชวดโทศก ลูกค้าขึ้นมาแต่เมืองพนมเปญมาที่เมืองกะพงฉนัง ลูกค้าบอกข้าพเจ้าว่าญวนจับเจ้าผู้หญิงส่งไปเมืองเว้สามคน แต่องค์แป้น อ้ายองเตียนกุนเอาเข้าไว้ใน ค่ายอ้ายองเตียนกุน ข้าพเจ้าได้ยินเจ้าเมืองกรมการพระยาพระเขมรเมืองกะพงฉนังคิดกันจะฆ่าฟัน อ้ายญวนที่อยู่รักษาเมืองกะพงฉนังและเมืองบริบูรณ เจ้าเมืองกรมการพระยาพระเขมรก็คิดจะฆ่าฟัน อ้ายญวนเหมือนกันทุกเมือง

ครั้นอยู่ ณ วัน เดือนสิบ ขึ้นสามค่ำ ปีชวดโทศกเพลาคะวันบ่ายพวกคร้วที่อยู่เมืองกะพง- ฉนัง พวกกันไปหาข้าวกินที่เมืองบริบูรณ พวกหนึ่งกลับมาที่เมืองกะพงฉนัง บอกกับข้าพเจ้าแลพวก คร้วว่าเจ้าเมืองกรมการกับพวกคร้วพากันฆ่าฟันอ้ายญวนที่อยู่รักษาเมืองบริบูรณตายหมดแล้ว

ครั้น ณ วันเดือนสิบ ขึ้นสี่ค่ำ ปีชวดโทศก เพลาค่ำประมาณเด็กนอนหลับ เจ้าเมือง กรมการเมืองกะพงฉนังฆ่าฟันอ้ายญวนที่อยู่รักษาเมืองกะพงฉนังวุ่นวายขึ้น พวกคร้วเมืองปัตบอง กับพวกคร้วเมืองกะพงฉนังที่อยู่ตีนท่าอยู่ที่แพพากันลงเรือหนีไปซ่อนอยู่ในป่าระนามเรือใหญ่หน่อย ประมาณร้อยเศษ แต่พวกคร้วบนบกกับเจ้าเมืองกรมการจะอยู่ที่เมืองหรือจะยกไปแห่งใดตำบลใดหา ทราบไม่ ข้าพเจ้าซ่อนอยู่ประมาณหกวันเจ็ดวัน ข้าพเจ้าชวนพวกคร้วเมืองกะพงฉนังให้พากันหนี เข้ามา ณ เมืองปัตบอง พวกคร้วว่าจะคอยฟังดูเจ้าเมืองกรมการและชาวบ้านก่อน ข้าพเจ้ากับพวก คร้วเมืองปัตบองเรือห้าสิบคนพากันหนีเข้ามา ณ เมืองปัตบอง เมื่อข้าพเจ้าซ่อนอยู่กับพวกคร้วนั้น พวกคร้วบอกข้าพเจ้าที่เมืองพนมเปญ พระยาพระเขมรคิดฆ่าฟันอ้ายญวนเหมือนกัน อ้ายญวนเข้า อยู่ในค่ายหาออกจากค่ายไม่ และพวกคร้วที่ซ่อนอยู่นั้นจะกลับเข้าไปเมืองกะพงฉนังหรือจะซ่อน อยู่ประการใด ข้าพเจ้าหาทราบไม่ ฯ ๓๕๐

### ๒๓. คำให้การเสมียนมา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๔๔

เนื้อหาชำระตุฎฎุหายทั้งหมด เหลือแต่ปก มีข้อความระบุว่า “...คำให้การเสมียนมาปี ชวดโทศก ๑๒๐๒ คำให้การอ้ายเจ็ยวนมีชื่อ ๖ คน ปีมะเมียอัฐศก ๑๒๐๘” และในทะเบียนของ หอสมุดแห่งชาติบันทึกเรื่องสังเขปของคำให้การนี้ว่า “...คำให้การเสมียนมาเมืองกำปอด เรื่องญวน เกณฑ์ราษฎรให้ทำค่ายทำทาง...”

#### ๒๔. คำให้การทูตเขมร จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๑๗๙

(ต้นฉบับชำระ)...ศกอักษรให้องเวียนวายๆ เอร่มคั่นยาวสองคั่นกับหนังสือศกอักษร แล้วมีไพร่ภูวนประมาณ ๒๐ คน ๓๐ คน ถือเครื่องศาสตราอาวุธแห่งศกอักษรเข้าไปที่บ้านองเลโบฯ ข้าฯ ก็อยู่ที่โรงกงกวนหาได้ไปไม่ ครั้น ณ วัน ๘๓ ๔ คำ เห็นองเวียนวายมาแจ้งว่า แต่ก่อนมาเจ้ามีทูตนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายเจ้าเวียดนามนั้น ต้องมีหนังสือนำฉบับหนึ่งจึงจะอาจพาตัวเข้าเฝ้า ครั้นนี้หามีไม่ มีแต่ศกอักษรแล้วไม่มีข้อความสิ่งใดจะกราบทูลไม่ ให้ ข้าฯ ทั้ง ๓ คน ทำหนังสือระบุข้อความว่าให้องเลโบพาตัว ข้าฯ แลสิ่งของเข้าเฝ้าถวายเจ้าเวียดนาม ข้าฯ จึงได้ทำหนังสือยื่นไว้กับองเลโบฉบับหนึ่งใจความว่าเจ้านาย ข้าฯ ไซ้ ข้าฯ นำสิ่งของเข้ามาถวายตีกเทียบนองเด็ ขอให้องผู้ใหญ่เลโบพาตัว ข้าฯ นำสิ่งของเข้าถวายตีกเทียบนองเด็ด้วย ข้าฯ

ได้ทำหนังสือปิดตราให้แล้ว องญวนได้รับเอาหนังสือไป ๒ วัน องเวียนวายมาถามอีกว่า เจ้านายสั่งมาว่าด้วยราชการสิ่งใดบ้าง ข้าฯ จึงบอกว่าสั่งให้กราบทูลเจ้าเวียดนามขอเจ้าหลานญาติวงศ์พระยาพระเขมรราชกุมารเขมรจีนแขก ซึ่งตกอยู่ในบ้านเมืองเจ้าเวียดนามให้กลับไปอยู่พร้อมมูลกับเจ้านายและขอแผ่นดินเมืองเขมรอยู่จะได้รักษาอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เป็นสุขเป็นข้าพึ่งสองพระนครใหญ่เหมือนอย่างสมเด็จพระอัยกาพระราชบิดาพระเรียม แล้วองเวียนวายก็กลับไป ครั้น ณ วันเดือนห้าขึ้นสองค่ำ เห็นองเวียนวายเอาเสื่อกางเกงผ้าโพกมาประทานให้ ข้าฯ คนละสองสำหรับแล้วมีกรุณาขอให้กราบ...(ต้นฉบับขาด)

(หน้าปลาย)... ณ เมืองพนมเปญให้อาหีบใส่สิ่งของสองหีบไปหาองญวนที่เมืองพนมเปญ องญวน ณ เมืองพนมเปญ จึงให้เบิกหีบสิ่งของที่เจ้าเวียดนามประทาน ข้าฯ สามคน ออกแจกให้ ข้าฯ ตามบัญชีของเลโบ ที่นี้มาแต่หนังสือเจ้าเวียดนามเจ้าพระองค์ด้วงนั้น องญวนและสิ่งของพระราชทานเจ้าพระองค์ด้วงนั้น องญวนที่เมืองพนมเปญเอาไว้ว่าจะให้ส่งมาต่อภายหลัง แลองเตียนกุนองคำชายที่เมืองพนมเปญมอบบัญชีวังของประทาน ข้าฯ เป็นอักษรญวนให้ ข้าฯ แล้วจัดเรือห้าลำ ให้ออกเจอกับญวนไพร่ร้อยห้าสิบคนมาส่ง ข้าฯ เถิงท่ากะพงหลวง ลั่นคำให้การ ข้าฯ แต่เท่านี้

๒ พวกเขมรมาหา ข้าฯ ทั้งชายหญิง ๕ คน ๖ คน ผู้ชายไว้ผมนุ่งห่มเป็นญวนแต่ผู้หญิงไว้ผมนุ่งห่มเป็นเขมร ข้าฯ ถามว่าเป็นเขมรเมือง... ผู้หญิงเขมรคนหนึ่งบอกว่า ชื่ออำแดงจันเป็นภรรยาหลวงปลัด หมื่นภักดีคงบอกว่าเป็นบุตรพระสมบัตินครหลวงเมืองปัตบอง ญวนส่งขึ้นมาไว้ที่เมืองทันว่าอำแดงจันกับอำแดงชมบุตรอำแดงจัน หมื่นภักดีคงเขมรกับฝรั่งชายหญิงเมืองปัตบองเมืองระสี่ ๕๐ คนเศษ ญวนให้อยู่ในเมืองทัน ว่าบ้างอยู่ที่ปินกรำบ้าง ได้ยินข่าวว่า ข้าฯ พวกกันมาก็ดีใจ จึงพากันมาเยี่ยม ข้าฯ ถามว่าเป็นสุขอยู่ฤ อำแดงจันหมื่นภักดีคงบอกว่าทำมาหากินยากทำบุญให้ทานก็ไม่มีพระสงฆ์ (เนื้อความตอนท้ายชำระสูญหาย ลั่นสุดเพียงเท่านี้)

๒๕. หนังสือคำให้การหลวงศรีประตุกา จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เล่มที่ ๑๗๙

๑ ฯข้าฯ หลวงศรีประตุกาขอพระราชทานเล่าความว่า ด้วย ณ วัน ๙ ค่ำ ปีชวดโทศก ท่านพระยาเจ้าคุณสงขลา โปรดให้ ฯข้าฯ สืบเครื่องยศและเร่งรัดดอกไม้เงินดอกไม้ทองเมืองตรังگانู ครั้น ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ๗ ค่ำ ปีชวดโทศก ฯข้าฯ แลคนมีชื่อถึงเมืองตรังگانูแล ฯข้าฯ ไปหาตนกูอูมา ผู้ว่าที่ พระยาตรังگانู ตนกูาเรซึ่งตนกูอูมาตั้งให้เป็นตนกูปะสา แลตนกูษาเล่มแจ้งความแก่ ฯข้าฯ ว่าตนกู อูมา ตนกูปะสาตนกูษาเล่ม จัดแจงทำดอกไม้เงินดอกไม้ทองกำหนดจะส่งเข้ามา ณ เมืองสงขลา ให้ ทั้น ณ เดือน ๗ เดือน ๘ นี้ พอตนกูโอะอีดำคนมีชื่อดูงน ชื่อบารำ ลักลอบเข้ามาคบคิดกับนายไพร่ใน เมืองตรังگانูเป็นอันมากเข้าล้อมบ้านตนกูอูมา ตนกูปะสา ตนกูษาเล่ม เมื่อ ณ วัน ๙ ค่ำ เพลากลางคืน ประมาณ ๓ ยามเศษแลยิงปืนใหญ่ปืนน้อย เอาไฟเผาบ้านผู้มีชื่อใกล้บ้านตนกูอูมา ตนกู ปะสาตนกูษาเล่ม แลว่า ฯข้าฯ ก็มาใคร่เห็นกับตาอยู่แล้ว ให้สืบเอาความที่ จึงเข้าไปกราบเรียนท่าน พระยาสงขลา ก็ให้ท่านพระยาสงขลาช่วยทะนุบำรุงตนกูอูมา ตนกูปะสาตนกูษาเล่ม แล้วให้ตนกูอูมา ให้ยกหีบดอกไม้มาให้ ฯข้าฯ ดู เห็นดอกไม้ทองดอกไม้เงิน แผตัดเป็นต้นเป็นใบเป็นดอกไม้พร้อมแล้ว ตนกูอูมาว่ากับ ฯข้าฯ ว่าถ้าตนกูโอะอีดำคนมีชื่อไม่คิดทำวุ่นวายยึดยาวต่อไปอีกจะจัดแจงดอกไม้ทอง เงินเครื่องราชบรรณาการส่งเข้าไปให้ทั้นมรสุมปีชวดโทศกนี้จงได้ แล้ว ฯข้าฯ ไปหาญีโกฯ แจ้งความ แก่ ฯข้าฯ ว่าการดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการนั้น ตนกูอูมาให้ญีโกจัดแจงทำทั้งนั้น ดอกไม้ เงินนั้นให้ช่างแม่เป็นต้นเป็นใบเป็นดอกไม้พร้อมแล้ว ญีโกยกหีบดอกไม้ทองมาให้ ฯข้าฯ ดู ฯข้าฯ เห็นดอกไม้ทองนั้นได้แก่ตัดเป็นต้นเป็นใบเป็นดอกไม้บ้างแล้วประมาณ ๒ ส่วน อยู่ประมาณส่วนหนึ่ง แต่เครื่องราชบรรณาการนั้นผ้าขาวกับหวาย ญีโกจัดแจงไว้พร้อมแล้ว ของนอกแต่นั้นยังให้จัดแจงอยู่ แต่ทว่าถ้าการบ้านเมืองไม่วุ่นวายต่อไป ญีโกจัดแจงดอกไม้ทองเงินส่งเข้าไปให้ทั้นมรสุมปีชวดโทศกนี้ จงได้ แล้ว ฯข้าฯ สืบคนมีชื่อชาวเมืองตรังگانูได้ความว่าเมื่อตนกูหะหมัดบุตรตนกูไสพระยา- ตรังگانูผู้ตายว่าราชการเมืองตรังگانูอยู่แล้ว เจ๊ะกูอูมา ตนกูหะหมัดจัดแจงเรือแลจ้อซึ่งตนกูไส ให้หวันมุซา หวันเด่น คนมีชื่อไปตบแต่ง ณ กรุงเพทฯ นั้นออกไปค้าขาย ณ เมืองใหม่ ยังหากกลับมาไม่ พอตนกูอูมาวิวาทกับตนกูหะหมัดๆ ตนกูโอะอีดำ ออกจากบ้านไปอยู่ ณ บ้านลอสั่งเจ๊ะกูอาหมัด เจ๊ะกูอูมา หนีไปอยู่เมืองปะหัง ตนกูอูมาจะได้ว่าราชการเมืองอยู่ ตนกูอูมาให้คนมีชื่อไปเอาเรือซึ่ง เจ๊ะกูอูมาให้ไปค้าเมืองใหม่กลับมาจะได้ใช้ราชการสำหรับเมือง ผู้มีชื่อกลับมาแจ้งแก่ตนกูอูมาว่า ผู้คุม เรือนั้นไม่ให้เรือกลับมา ด้วยตนกูโอะอีดำมีหนังสือไปว่าเรือนั้นอย่าให้แก่ตนกูอูมา จึงตนกูอูมาเคือง แก่ตนกูโอะอีดำ ขับตนกูโอะอีดำเสีย ตนกูหะหมัด ตนกูโอะอีดำพาบุตรภรรยาแลมารดาตนกูหะ- หมัดไปอยู่ดูงนกับตนกูหะหมัดตนกูโอะกามาหมั้น และเจ๊ะกูอูมาเอามารดาตนกูหะ แลตนกูอูมา ผู้ว่าที่พระยาตรังگانู ให้คนมีชื่อไปว่ากล่าวแก่ตนกูงะที่ดูงน ให้เรียไรเอาเงินแก่ไพร่ซึ่งจะเอาไปทำ ดอกไม้ทองเงิน ผู้มีชื่อที่ใช้ให้ไปนั้นกลับมาบอกแก่ตนกูอูมา ตนกูหะจะเอามาส่งเอง แล้วตนกูหะ

คิดอ่านกับตงกูโอะอีดำ ให้ตงกูโอะอีดำ ปังลิมาค่าหะหมัด กับไพร่มีชื่อชาวตงกู ชาวบารา ประมาณ ๔ คน ๕ คนยกมากบคิดกันกับ เจ๊ะกูมุดา เจ๊ะกูษาหมัด หวันปริงหวันตาเลบ ชาญิตกจะนายไพร่มีชื่อ บ้านหลังเข้าเมืองตริงกานูเป็นอันมาก เข้าล้อมบ้านตงกูมา ตงกูปะสาตงกูษาเลม เมื่อ ณ วัน ณ วัน ๙ ๗ ค่ำ ประมาณ ๓ ยามเศษแล้ว ตงกูโอะอีดำ ปังลิมาค่าหะหมัด ขึ้นบนเขาปัดรี จับเอาคน ผู้รักษาปืนใหญ่บนเขาปัดรีมาผูกไว้ แล้วเอาปืนใหญ่ยิงลงในบ้านตงกูมา ตงกูปะสา ตงกูษาเลม เป็นหลายนัด แล้วเอาไฟเผาบ้านหวันษาแลหมันริมบ้านตงกูมาฝ่ายทักษิณ ประมาณร้อยเรือนเศษ เผาบ้านผู้มีชื่อริมบ้านตงกูษาเลมฝ่ายหริตลีเรือน ๕ เรือน พวกตงกูมาตงกูปะสาตงกูษาเลม สู้รบ ยิงแทงฟันกันกับพวกตงกูโอะอีดำจนรุ่ง ครั้นเพลาค่ำประมาณ ๓ โมงเศษ พวกตงกูมา ตงกูปะสา ตงกูษาเลม เอาปืนบาเรียมทองชื่อดูอสะรุบ่อคูหนึ่ง ยิงขึ้นไปบนเขาปัดรีถูกศิลาๆ ตกไปถูกพวก ตงกูโอะอีดำตายคนหนึ่ง ถูกตะวันดาเลบบุตรเขยเจ๊ะกูมาบ่าทะเลแห่งหนึ่ง ถูกชาญิตกจะบุตรเขย ตงกูหะน้องตงกูโอะกามาขันทะเลแห่งหนึ่ง แล้วตงกูโอะอีดำ ปังลิมาค่าหะหมัด นายไพร่มีชื่อ แดกหนีกลับไปตงกูบั้ง พาบุดรกรรยาหนีไปไว้แขวงเมืองกลันตันบั้ง หลบหนีซ่อนอยู่ในแขวง เมืองตริงกานูบั้ง พวกตงกูมา ตงกูปะสาตงกูษาเลม เข้าสกัดยิงแทงเอาตัวพวกตงกูโอะอีดำ มาฆ่าเสียประมาณ ๓๔๐ คน ๔๐ คน ภายหลังจับได้หวันตาเลบตัวนายคนหนึ่งกับชาญิตกจะคนหนึ่ง ตวันดาเลบนั้นตงกูมาให้ฆ่าเสีย แต่ชาญิตกจะส่งไปเมืองกลันตันแลตงกูหะน้องตงกูโอะกะ- มาหนั้น นายไพร่ประมาณ ๔๐ คน ๕๐ คน มาเรือ ๓ ลำยกตามตงกูโอะอีดำมาแต่ตงกูมาถึงจันทรัง แขวงเมืองตริงกานู พอพบกับพวกตงกูโอะอีดำซึ่งแตกหนีไปบอกว่าตงกูโอะอีดำแตกหนีไปเสียแล้ว ตงกูหะคนมีชื่อกลับไปตงกูบั้งตั้งมั่นอยู่ ตงกูปะสา ตงกูษาเลมให้หลวงอาหมัด หลวงปลัดเมือง เมือง กลันตัน ซึ่งไปอยู่เมืองตริงกานู แล้วเจ๊ะกูมุดา เจ๊ะกูสู นายไพร่ชาวเมืองตริงกานูประมาณ ๒๐๐๐ เศษ ยกไปทางริมทะเลให้ตงกูโอะอีดำ ตงกูษาหะ ตวันค่าโหด หลวงมูหะหมัด นายไพร่ชาวเมืองตริงกานู ประมาณสองพันเศษ ยกไปทางเหนือตงกูให้ตงกูโอะ ตงกูมุดา ตงกูโอะมูเกต นายไพร่ชาวเมือง ตริงกานูประมาณ ๕๐๐ เศษ เรือ ๑๔ ลำ ยกไปทางเรือ ให้ตงกูจะบุตรตงกูโอะกามาหมัน เพื่อน ประมาณ ๑๔ คน ๑๕ คน เรือลำหนึ่งไปกวาดเอา นายเอาไพร่ที่มาหมันปากอได้ประมาณ ๘๐๐ คน พร้อมกันทั้งทางบกทางตัวเจ้าระดมตีพวกตงกูโอะอีดำ ตงกูหะ ปังลิมาค่าหะหมัดที่ตงกูบั้ง ตงกู โอะอีดำนายไพร่ประมาณ ๓๐ คน ทิ้งบุดรกรรยาเสียหนีไปทางดำเหลัน แขวงเมืองปาหังที่ตงกูหะ ทิ้งบุดรกรรยาพาแต่เมียน้อยคนหนึ่งกับเพื่อนชาย ๗ คน หนีไปทางลูปะบ่าตูเหนือปากอ ในแขวง ตริงกานู แต่ตงกูหะหมัดซึ่งเป็นพระยาตริงกานูเก่านั้นจะยังอยู่ที่ตงกูบั้งหรือๆ จะไปแห่งใดยังหาได้ ความขัดแย้งไม่ก่อน แล้ว ข้าฯ รู้ว่าตงกูมา ตงกูปะสาตงกูษาเลม มีหนังสือไปให้ตงกูมีชื่อส่งตัว บุดรกรรยา ตงกูโอะอีดำ ตงกูหะ เข้ามา ณ เมืองตริงกานู แต่ตงกูโอะอีดำ ตงกูหะ ปังลิมาค่า หะหมัดนั้นให้ตงกูมีชื่อติดตามเอาตัวส่งเข้ามา ณ เมืองตริงกานูให้จงได้

ครั้ง ณ วัน ๖๔ ๗ คำ พระยาสิงหมีหนังสือให้เรือ ๕ ลำส่งตมกูมามุดน้องตมกูมาผู้ว่าที่  
พระยาตรังگانากับบุตรภรรยาตมมาเมืองตรังگانู ตมกูมาให้ตมกูมามุดอยู่ที่เรือนตมมาโส ซึ่งเป็น  
พระยาตรังگانูผู้ตาย ฯข้าฯ สืบความได้แต่เท่านี้ ๑

## ๒๖. คำให้การนายเลียน จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๑๙๗

๑ บังคับนายเลียนเอาความจริงได้ ฯ

วัน ๒ ๑๑ คำ ปีฉลูตรีศก นัง ณ โรงเรียนในวังเสด็จ แม่กองบังคับให้ถามนายเลียน  
เอาความจริงไว้ ๑

ฯข้าฯ นายเลียนให้การว่า เดิม ฯข้าฯ เป็นแล้วได้รับเบี้ยหวัดที่อาลักษณ์แล้วประมาณ  
๗ ปี ๘ ปี ๒ ตำลึงมาถึงปีชวดโทศก หมื่นนิพนธ์ภักดีว่ากับ ฯข้าฯ ว่าให้ ฯข้าฯ เอาเบี้ยหวัด ๕  
ตำลึงให้กับหมื่นนิพนธ์ภักดีฯ จะไม่เกณฑ์ราชการ ฯข้าฯ ๆ ก็เอาเงินเบี้ยหวัด ๕ ตำลึงส่งให้กับหมื่น  
นิพนธ์ภักดีฯ ก็เอาเงินไว้ ฯข้าฯ ก็หาได้มาทำราชการไม่จนทุกวันนี้ เป็นความจริงจริง ฯข้าฯ มีแต่เท่านี้ ๑

๑ ในทันใดนั้นอ่านคำให้การให้หมื่นชำนาญไม่ตรีฟังฯ ว่าถูกต้องชอบอยู่ด้วยกับถ้อยคำ  
ฯข้าฯ แล้ว

๑ ฯข้าฯ นายโต ให้การว่า ฯข้าฯ เป็นที่หมื่นสิทธิสารราชอยู่เวรเทียบราชเบี้ยหวัด ๔  
ตำลึงมาแต่พระอาลักษณ์ทองจันยังมีตัวอยู่ จนถึงปีจอสำฤทธิศก ฯข้าฯ ป่วยเป็นโรคสำหรับบุรุษ  
ฯข้าฯ จึงมาบอกกับหมื่นนิพนธ์ภักดีว่า ฯข้าฯ ป่วยมาทำราชการไม่ได้ แล้วหมื่นนิพนธ์จึงว่ากับ ฯข้าฯ  
ว่าถ้ามาทำราชการไม่ได้แล้ว หมื่นนิพนธ์ภักดีจะรับทำราชการแทน เถิงหน้าเบี้ยหวัดแล้ว หมื่น  
นิพนธ์ภักดีจะเก็บเอา ครั้นถึงหน้าเบี้ยหวัด ฯข้าฯ ก็มารับเบี้ยหวัดให้กับหมื่นนิพนธ์ภักดี มาแต่ปีฉลู  
เป็น ๔ ตำลึงเป็นความจริงจริง ฯข้าฯ แต่เท่านี้ ๑

๑ ฯข้าฯ นายอินเป็นที่หมื่นวิจิตรอักษรสาบานแล้วให้การว่าปีกุนเอกศก ฯข้าฯ หามี  
มูลนายไม่ สมัครทำราชการอยู่ในกรมอาลักษณ์ปีแรกเข้าทำราชการ ฯข้าฯ ได้รับพระราชทานเบี้ย  
หวัด ๑ ตำลึงครั้งถึงปีชวดโทศก ฯข้าฯ เข้าไปรับเบี้ยหวัดในท้องพระโรงที่อาลักษณ์แล้วได้เงินเบี้ย  
หวัด ๒ ตำลึง ครั้นรับพระราชทานเบี้ยหวัดแล้วได้ประมาณ ๙ วัน ๑๐ วัน หมื่นนิพนธ์ภักดีบอก ฯข้าฯ  
ฯ ว่าตั้งให้ ฯข้าฯ เป็นหมื่นวิจิตรอักษรให้ ฯข้าฯ ไปรับเงินเบี้ยหวัดรวมทั้งเสด็จกรมหลวงรักษัรณเรศ  
หมื่นนิพนธ์ภักดีพา ฯข้าฯ กับพวกอาลักษณ์ไปรับเงินเบี้ยหวัดรวมหลายคน ฯข้าฯ รับที่หมื่นวิจิตร  
อักษรได้เงิน ๔ ตำลึง ๓ บาทแล้ว ฯข้าฯ กับหมื่นนิพนธ์ภักดีพากันไปที่โรงอาลักษณ์ หมื่นนิพนธ์ภักดี  
เอาเงินที่ ฯข้าฯ มารับไป ๒ ตำลึง แล้วกลับชักเอาอีก ๑ ตำลึง ๒ บาทเข้ากันเป็นเงิน ๓ ตำลึง ๒  
บาท แต่หมื่นนิพนธ์ภักดีจะเก็บเอาไปเป็นเงินค่าอะไรนั้นหาได้บอกกับ ฯข้าฯ ไม่ ฯข้าฯ ได้รับ  
พระราชทานเงินไปปีชวดโทศก ๒ ครั้งรับที่ในท้องพระโรงที่เลข ๒ ตำลึง ที่วังเสด็จกรมหลวง

รักษัรณเรศหมื่นนิพนธ์ตั้งให้เป็นขุนหมื่น ๑ ตำแหน่ง ๑ บาท (รวม) ๓ ตำแหน่ง ๑ บาท เป็นความสัจความจริงข้าแต่ทော်นี้

๑ ในทันใดนั้นถามแล้วได้อ่านคำให้การให้หมื่นวิจิตรอักษรฟังๆ ว่าถูกต้องนั้นแล้ว ฯ

๑ ข้าฯ นายบัวสาบานแล้วให้การว่า เดิม ข้าฯ อยู่ในกรมอาลักษณ์ ข้าฯ ลาพระอาลักษณ์ที่ถึงแก่กรรมตายกับขุนสารประเสริฐ ขุนมหาสิทธิตาย บวชเป็นพระภิกษุได้ ๕ พระวัสสาแล้ว ข้าฯ สึกจากภิกษุเข้าทำราชการตามเดิมแต่ปีระกานพศก ข้าฯ ได้รับเบี้ยหวัด ๒ ตำลึงแล้ว นายขำนินายเวรเก่าเพิ่มเงินให้ข้าฯ อีก ๒ บาท เข้ากันเป็นเงิน ๒ ตำลึง ๒ บาท ครั้นถึงปีจอสำฤทธิศก ขุนสารประเสริฐปลัดกรมกับหมื่นนิพนธ์ภักดีตั้งให้ ข้าฯ เป็นที่หมื่นวิเศษภักดี ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีจอสัมฤทธิศกที่หมื่นวิเศษ ๒ ตำลึง แล้วหมื่นนิพนธ์ภักดีเอาเงินเพิ่มให้ ข้าฯ อีก ๒ บาท เข้ากันเป็นเงิน ๒ ตำลึง ๒ บาท พระอาลักษณ์ต้องไปราชการทัพเกณฑ์เอาขุนหมื่นในกรมอาลักษณ์ไปทัพกับพระอาลักษณ์ด้วย เกณฑ์เฉลี่ยเก็บเงินที่ข้าฯ ๒ บาท ให้กับผู้ไปราชการทัพ ข้าฯ ได้เงินเบี้ยหวัดไปปีจอสัมฤทธิศก ๒ บาท เมื่อปีจอสัมฤทธิศกมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งให้กรมอาลักษณ์เขียนกฎหมายแจกหัวเมือง ขุนสารประเสริฐปลัดกรมให้ ข้าฯ เขียนกฎหมายแจกหัวเมือง ๒ เล่ม แล้วหมื่นนิพนธ์ภักดีเอาสมุดขามาให้ ข้าฯ เขียนกฎหมาย ๒ เล่ม ข้าฯ เขียนแล้ว ๒ เล่ม ข้าฯ ก็เอามาส่งกับหมื่นนิพนธ์ แต่ ข้าฯ รู้ว่าหัวเมืองมาเอากฎหมายแล้วได้ให้เงินเล่มละ ๒ บาท แต่ข้าฯ หาได้เงินไม่ ครั้นเบี้ยหวัดปีจอสัมฤทธิศกแล้ว ข้าฯ ก็หามาเข้าเวรไม่ ถึงปีกุนเอกศก ข้าฯ ป่วย นายขำนินายเวร ข้าฯ ใช้พันโรงไปหาตัว ข้าฯ ว่าให้มาเข้าเวร ข้าฯ บอกกับพันโรงว่าเบี้ยหวัดปีกุนนั้น ข้าฯ ไม่เอาแล้ว ให้นายเก็บเอาเถิด แต่เบี้ยหวัดมากเบี้ยหวัดน้อยเท่าไรนั้น ข้าฯ หาไม่รู้ไม่ ถึงปีชวดโทศก ข้าฯ กลับมาทำราชการตั้งเก่า ขุนสารประเสริฐเข้ามาในโรงอาลักษณ์ว่าให้ ข้าฯ เป็นหมื่นสาราบริรักษ์แทนบิดา ข้าฯ ด้วย ข้าฯ กับมารดาไปหาขุนสารประเสริฐที่บ้านว่าบิดาป่วยมาทำราชการไม่ได้ ขุนสารประเสริฐว่ากับ ข้าฯ ว่าให้ ข้าฯ เป็นที่แทนตัวบิดาๆ นั้นอย่าให้ออกนอกราชการเลย ให้คอยเอาเบี้ยหวัดแต่ปีละ ๓ ตำลึง ครั้นจวนเบี้ยหวัดปีชวดโทศก ข้าฯ ถามหมื่นนิพนธ์ภักดีว่าจะให้ ข้าฯ รับเบี้ยหวัดอย่างไร หมื่นนิพนธ์ภักดีจึงว่ากับ ข้าฯ ว่าให้รับที่เลวตามเดิม แต่ปีระกานนั้นให้รับที่ขุนหมื่นตามเดิม แล้วหมื่นนิพนธ์ภักดีว่ากับ ข้าฯ ว่าเบี้ยหวัดของบิดา ข้าฯ นั้นให้ ข้าฯ เอาเสีย แต่เบี้ยหวัดของ ข้าฯ นั้นให้กับหมื่นนิพนธ์ภักดี แล้ว ข้าฯ ไปบอกกับบิดา ข้าฯ เหมือนหมื่นนิพนธ์ภักดีสั่ง ครั้งถึงเบี้ยหวัดปีชวดบิดา ข้าฯ กับ ข้าฯ ก็เข้าไปปรับเงินเบี้ยหวัด แต่บิดา ข้าฯ รับเบี้ยหวัดที่หมื่นสาราบริรักษ์ได้ ๖ ตำลึง ข้าฯ รับที่เลวได้เงิน ๓ ตำลึง ครั้นได้เงินเบี้ยหวัดแล้วบิดา ข้าฯ กับ ข้าฯ ออกมาโรงอาลักษณ์เอาเงินเบี้ยหวัดส่งให้ ข้าฯ ๖ ตำลึง ข้าฯ ก็เอาเงินใส่พกไว้กับเงินเบี้ยหวัด ข้าฯ เป็นเงิน ๙ ตำลึง แล้วบิดา ข้าฯ ก็ไป ข้าฯ กับหมื่นสุระพากันออกไปเขียนแผนที่ในวัดพระแก้ว ครั้นเลิกแล้ว ข้าฯ กับหมื่นสุระก็พากันกลับมาโรงข้าฯ พบหมื่นนิพนธ์ภักดีนั่งอยู่ในโรงอาลักษณ์ หมื่นนิพนธ์ภักดีเรียกเอาเงินเบี้ยหวัดที่

ฯลฯ ๆ ก็เอาเงินเบี้ยหวัดส่วนตัว ฯฯฯ ๓ ตำลึง ที่บิดา ฯฯฯ ๖ ตำลึง ฯฯฯ เอาทองออกให้หมื่นนิพนธ์เป็นเงิน ๙ ตำลึง หมื่นนิพนธ์รักดีนับเอาเงินส่วนตัวกับ ฯฯฯ ไปสามตำลึง เงินเบี้ยหวัดส่วนตัวบิดา ฯฯฯ หกตำลึงนั้นหมื่นนิพนธ์ให้ ฯฯฯ แล้วหมื่นนิพนธ์ชักเอาเงินไว้อีก ๑ ตำลึง ๓ บาท ฯฯฯ ก็ร้องกับนายเวร พระอภักษณ์จึงตัดสินให้เอาเงินกับขุนหมื่นคนละ ๓ บาท ฯฯฯ จะเอาเงินที่หมื่นนิพนธ์รักดีเรียกเก็บไป ๑ ตำลึง คืนมา หมื่นนิพนธ์รักดีคืนให้ ฯฯฯ ๑ ตำลึง แต่เงิน ๓ บาท ให้ค้างไว้ก่อน ปีชวดโทศกนั้น ฯฯฯ ได้เงินเบี้ยหวัดไป แต่บิดา ฯฯฯ นั้นหาได้เงินเบี้ยหวัดไปไม่ เป็นความสัจความจริงซ้ำแต่เท่านี้

๑ ในทันใดนั้นถามแล้วได้อ่านคำให้การให้นายบัวฟังๆ ว่าถูกต้องนั้นแล้ว ฯ

๑ หมื่นรัตนไมตรีที่ ๕ ตำลึง วางอยู่ นายโตบอกว่าขุนสารประเสริฐหาตัวมาว่าจะให้นายโตเป็นหมื่นรัตนไมตรี นายโตสีกออกมา หมื่นนิพนธ์รักดีว่ากับนายโตว่าเงินสำหรับที่นั้นให้คนอื่นเขารับเสียแล้ว นายโตไปรับเงินรวมวังนอก ๒ ตำลึง รุ่งขึ้นหมื่นนิพนธ์รักดีเอาเงินเพิ่มให้นายโตอีก ๑ ตำลึง ๒ บาท ๑

๑ เดิมนายอินเป็นแล้วได้รับเงินเบี้ยหวัด ๒ ตำลึง ครั้นรับท้องพระโรงแล้วท่านสารประเสริฐ หมื่นนิพนธ์รักดีให้นายอินเป็นที่หมื่นวิจิตรให้ ฯฯฯ ไปรับที่หมื่นวิจิตรอีก ๕ ตำลึง หมื่นนิพนธ์เอาเงินไปให้ ฯฯฯ แต่ ๑ ตำลึง ๑ บาท ปีชวดโทศกฯ

๑ นายกิ่ง นายจัน รับ ๒ ตำลึง บอกว่ารับในท้องพระโรงแล้ว ขุนสารประเสริฐให้ไปรับเบี้ยหวัดรวมที่วังนอกอีกคนละ ๒ ตำลึง แล้วเอามาให้กับขุนสารประเสริฐที่โรงอภักษณ์

## ๒๗. คำให้การในสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเพชรบูรณ์

จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) เลขที่ ๙๐

๑ วัน ๘ ๙ คำปีฉลูตรีศก เจ้าคุณฝ่ายเหนือ ท่านปลายเชือก ว่าราชการอยู่ ณ ศาลาลูกขุน นายกลัดบุตรพระวิเศษโยธา นายกรุขหลานพระวิเศษโยธา ขุนประเสริฐ หมื่นทรงขำนิ หมื่นจ่านง ขุนหมื่นในกองพระวิเศษโยธากราบเรียนว่า เมื่อพระวิเศษโยธายังไม่ถึงแก่กรรม เกณฑ์ขุนประเสริฐ หมื่นทรงขำนิ หมื่นจ่านง (รวม) ๓ ไพร ๕๕ คน เข้ากัน ๕๘ คน ไปร่อนทอง ณ ตำบลบ่อทำเหี้ย แขวงเมืองเพชรบูรณ์ เมื่อ ณ เดือน ๙ ปีกุนเอกศก พระวิเศษโยธา ทงมีภรรยาพระวิเศษโยธา ก็ไปด้วย ขุนหมื่นแลไพร่ร่อนทองอยู่ได้ ๓ เดือน ได้ทองคำหนัก ๘ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง ขุนประเสริฐ ขุนหมื่นมีชื่อพาไพร่เอาเนื้อทองไปส่งพระวิเศษโยธาฯ ให้หมื่นทรงขำนิรับชั่งทองได้หนัก ๘ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึงพระวิเศษให้ทองมีเก็บเอาทองไว้

ครั้น ณ วัน เดือน ๑๒ จะขึ้นแรมก็คำจำมิได้ ปีกุนเอกศก พระวิเศษโยธาทงมี พาขุนหมื่นไพร่กลับมา ณ เมืองเพชรบูรณ์ยังหาได้อาทองส่งลงมาส่งไม่ อยู่ ณ วันเดือน ๓ ปีกุนเอกศก พระวิเศษโยธาป่วย ณ วันเดือน ๕ ปีชวดโทศก พระวิเศษโยธาถึงแก่กรรม ทงส่งของหลวงยัง



ตกค้างอยู่กับทอมมีภรรยาพระวิเศษโยธา ก็บรายหนึ่งเลกหมวดหมื่นโยธาไพร่ ๑๔ คน พระวิเศษโยธา  
เกณฑ์ไพร่ร่อนทองจำนวนปีจอกคนละ ๒ สลึง หมื่นโยธาแลไพร่ร่อนได้ทองคำหนัก ๑ ตำลึง ๓ บาท  
เอามาส่งให้หลวงจำเริญๆ เอามาส่งให้พระวิเศษซึ่งรับไว้ เข้ากัน ๒ รายเป็นทองหนัก ๑๐ ตำลึง ๑  
บาท ๒ สลึง พระวิเศษยังหาได้เอาทองส่วยลงมาส่งเป็นหลวงไม่ นายกรุข นายกลัด ขุนประเสริฐ  
ขุนหมื่นจะขอเอาทองส่งเป็นหลวง แล้วแต่จะโปรด ๑๓

๑ วัน ๙ ปีฉลูตรีศก ได้ตัวทอมมีภรรยาพระวิเศษโยธาผู้ถึงแก่กรรมมาถาม ให้การ  
ว่า เมื่อพระวิเศษโยธาตัว ๆ ซ้ำ ๆ ยังไม่ถึงแก่กรรม ถึงกำหนดร่อนทอง พระวิเศษโยธาเกณฑ์ขุน  
หมื่นไพร่ร่อนทอง ณ แขวงเมืองเพชรบูรณ์ พระวิเศษโยธาพา ๆ ซ้ำ ๆ ไปด้วยบ้าง ไม่ได้ไปบ้าง แล  
เมื่อ ณ ปีกุนเอกศก จะเป็นเดือนใดขึ้นแรมก็ค่ำ ๆ ซ้ำ ๆ จำมิได้ พระวิเศษโยธาก็เอาตัว ๆ ซ้ำ ๆ ไปด้วย  
ขุนหมื่นไพร่ร่อนทองอยู่ ณ บ่อร่อนทองได้ประมาณครึ่งเดือนๆ พระวิเศษโยธาป่วยพา ๆ ซ้ำ ๆ กลับ  
ออกมา ณ เมืองเพชรบูรณ์ แต่ขุนหมื่นไพร่ยังร่อนทองอยู่ ณ บ่อ เมื่อ ๆ ซ้ำ ๆ กับพระวิเศษโยธายังอยู่  
ณ บ่อหาเห็นขุนหมื่นพาไพร่เอาทองมาส่งพระวิเศษโยธาไม่ แลพระวิเศษโยธาป่วยมา ณ เมือง  
เพชรบูรณ์ จนพระวิเศษโยธาถึงแก่กรรม หาเห็นผู้ใดเอาทองมาส่งพระวิเศษโยธาไม่ เป็นความสัจ  
ความจริงแต่เท่านี้ ๑๓



## ๒๘. ลำเนาคำให้การนายน้อยปิ่นตาว่าด้วยเรื่องวงศ์สกุลที่เป็นพระยาเชียงใหม่

จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) เลขที่ ๑๐๑

วันที่ ๑๒ คำปี่ฉลุตรีนิศกให้สืบถามนายน้อยปิ่นตาเมืองลำพูนให้การว่า ๑-

เมือง  
เชียงใหม่

นายขนานพุทธวงศ์เป็นพระยาเชียงใหม่  
 นายหนานมหาวงศ์บุตรพระยาเชียงใหม่  
 ช้างเผือกเป็นพระยาอุปราช  
 นายน้อยมหาพรหมบุตรพระยาเชียงใหม่  
 คำพันเป็นพระยาราชวงศ์  
 นายคำแพงบุตรพระยาเชียงใหม่พุทธวงศ์เป็น  
 พระยาราชบุตร  
 นายหนานสุริยวงศ์บุตรพระเจ้าเชียงใหม่  
 กาวีละเป็นที่พระยารัตนเมืองแก้ว

นายน้อยอินบุตรพระยาละครเก่า  
 เป็นพระยาละคร  
 นายน้อยรังสีบุตรพระยาละครเก่า  
 เป็นพระยาราชบุตร  
 นายหนานมหาพรหมบุตรพระเจ้าละคร  
 ดวงทีปเป็นพระยาราชวงศ์  
 นายหนานปัญญาบุตรพระยาราชวงศ์หมูล่า  
 เป็นพระยารัตนเมืองแก้ว  
 นายหนานลังกาบุตรพระยาละครเก่า  
 เป็นพระราชาบุตร  
 นายหน่อเมืองบุตรพระยาละครเก่า  
 เป็นพระยาไชยสงคราม

เมืองลำพูน

นายคำตันเป็นพระยาลำพูน  
 นายหนานมหายศเป็นพระยาอุปราช  
 นายหนานมหาวันเป็นพระยาราชวงศ์  
 นายขนานลังกาเป็นพระยารัตนเมืองแก้ว  
 นายขนานศรีวิไชบุตรพระยาราชวงศ์  
 เป็นพระยาราชบุตร

บุตรพระเจ้าลำพูน

	พระยาลำพูนคำตันอายุ ๔๖ ปีตาย	๑			
	นายหนานมหายศเป็นพระยาอุปราชา อายุ ๔๑ ปี ตาย	๑			
	นายขนานมหาวันเป็นพระยาราชนวงศ์ อายุ ๔๑ ปี ๑	๑			
	นายขนานลังกาเป็นพระยารัตนเมืองแก้ว อายุ ๕๓ ปี มาเป็นพระยาลำพูน ตาย	๑			
บุตรพระเจ้า ลำพูน	นายจอมจันพีพระยาลำพูนคำตันเสียดจารีต อายุ ๕๐ ปี	๑	๑๖	ตาย ๓	
	นายหนานมหาเทพ อายุ ๔๕ ปี	๑		คง ๑๓	
	นายหนานกิติ อายุ ๔๕ ปี	๑	ไปอยู่ละคร		
	นายน้อยปิ่นตา อายุ ๔๑ ปี	๑			
	นายหนานคำแสน อายุ ๓๖ ปี	๑			
	นายหนานไชวงค์ อายุ ๔๐ ปี	๑			
	นายหนานเสื่ออายุ ๓๕ ปี	๑			
	นายหนานมหาพรหมอายุ ๒๓ ปี	๑			
	นายน้อยคำใจ อายุ ๒๐ ปี	๑			
	นายน้อยอินตะ อายุ ๒๓ ปี	๑			
	นายหนานมหายศ อายุ ๒๒ ปี	๑			
	นายน้อยรุ่ง อายุ ๒๑ ปี ไปอยู่ละคร	๑			
	นายน้อยไชวงค์ อายุ ๓๐ ปี	๑		๗	
	นายน้อยมหาพรหมอายุ ๒๐ ปี	๑			
	นายน้อยกำพิละ อายุ ๒๔ ปี	๑			
	นายน้อยสุริยะ อายุ ๒๓ ปี	๑		๔	๑๐
	นายน้อย อายุ ๑๐ ปี	๑	ท้อง		
	นายมวด อายุ ๒๐ ปี	๑	เดี่ยว		
	นายคำวัง อายุ ๗ ปี	๑	กัน		
	เป็นเด็ก				

บุตรพระยา	นายคำแพงเป็นพระยาราชบุตร			
เชียงใหม่	อายุ ๕๐ ปีเศษ	๑		
พุทธวงศ์	นายซิ้งว อายุ ๒๕ ปีเศษ	๑	๓	} แล้ว
	นายซี้ควาย อายุ ๒๐ ปีเศษ	๑		
บุตรพระยา	นายน้อยมหาพรหม			} แล้ว
อุปราช	นายหนานเทพ		๕	
มหาวงษ์	นายคำตัน			
	นายษา นายซี้หมู			

๒๙. สำเนาคำให้การนายแสงทำชู้กับอำแดงมุก จ.ศ. ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) เลขที่ ๑๐๒

๑ วัน ๑ ๒ คำปีณลูตริณิศก ท่านผู้ชำระนั่ง ณ โรงชำระในพระราชวัง บังคับให้ถาม  
อ้ายแสง อ้ายตีบ เอาความจริงตามรับสั่ง

๑ ข้าฯ อ้ายแสงให้การว่าเดิม ข้าฯ กับมารดาน้อง ข้าฯ เป็นทาสหลวงจำเรียมสมบัติ  
เป็นเงินตรา ๔ บาทเศษ ข้าฯ รับผิดชอบอยู่ ณ เรือนนายเงิน ข้าฯ อยู่ ณ วันเดือนสามข้างแรมๆ ก็  
ค่าจำมิได้ ปีกุนเอกศก นายภูบุตรหลวงจำเรียมสมบัติไปจิ้งราวผ้าแพรเงินมีชื่อที่วังกรมหลวงรักษัณเรศ  
ผู้มีชื่อจับตัวนายภูได้ไปส่งไว้ที่วังกรมหลวงรักษัณเรศ นายภูต้องโทษติดอยู่ที่วังกรมหลวงรักษัณ-  
เรศได้ประมาณ ๔ เดือน ๕ เดือน นายภูหนีไปจากผู้คุมไปหาหลวงจำเรียมสมบัติบิดา หลวงจำเรียม-  
สมบัติใช้ให้ ข้าฯ พานายภูขึ้นไปส่งนายภูไว้ที่บ้านข้าวเม่าหันตรา แล้ว ข้าฯ ผู้เดียวก็กลับลงมา  
บ้านนาย ข้าฯ อยู่ ณ วัน ๔ ปีกุนเอกศก ข้าฯ รู้สึกตัวกลัวความผิด ข้าฯ กับอ้ายเส็งน้อง ข้าฯ  
พากันหนีนายเงินไปหาหลวงสำเร็จพระขรรค์ฯ จิ้งพาดัว ข้าฯ เข้ากราบทูลกรมหลวงรักษัณเรศว่า  
หลวงจำเรียมสมบัติเสือกใส่ให้นายภูบุตรไปเสียวหาเห็นแก่แผ่นดินไม่ จึงมีรับสั่งกรมหลวงรักษัณเรศ  
ให้เอาตัวหลวงจำเรียมสมบัติไปชำระที่วังความหาสำเร็จกันไม่ แต่ตัว ข้าฯ กับน้อง ข้าฯ นั้นมีรับสั่ง  
กรมหลวงรักษัณเรศมอบให้นายข้าปลัด ครั้นวัน ๖ ๑๒ ปีณลูตริณิศกนายข้าปลัดใช้ให้ ข้าฯ ไปปลุก  
โรงเรืออยู่ที่หน้าบ้านพระยาพิชัยสงคราม ข้าฯ ก็ได้เวียนไปมาอยู่ที่โรงเนืองๆ มิได้ขาด ข้าฯ เห็น  
อำแดงมุกอยู่บ้านพระยาพิชัยสงคราม แต่ข้าฯ หารู้ว่าอำแดงมุกเป็นภรรยาของผู้ใด ข้าฯ มีใจรัก  
อำแดงมุก

ครั้งนั้น ณ วัน ๑๒ ขึ้นแรมก็คำจำมิได้ ปีฉลูตรีนิศก เพลาเย็น ฯข้าฯ เห็นอำแดงมุกผู้เดียวเดินไปซื้อของที่ตลาดเสาชิงช้า ฯข้าฯ ก็ตามพุดจาเกี้ยวพานอำแดงมุกไปตามตลาด อำแดงมุกกับ ฯข้าฯ ก็พุดจากรักใคร่กัน

ครั้งหนึ่งเมื่อ ณ วันเดือนอ้าย ฯข้าฯ นั่งอยู่ที่ร้านขายปลาเงินมีซื้อตลาดเสาชิงช้า ฯข้าฯ เห็นอำแดงมุกผู้เดียวเดินไปตลาด อำแดงมุกพบเห็น ฯข้าฯ อำแดงมุกเอาหมากส่งให้ ฯข้าฯ สามคำ

ครั้งหนึ่งเมื่อ ณ วันเดือนอ้าย ขึ้นแรมก็คำจำมิได้ เพลาเย็น ฯข้าฯ ผู้เดียวนั่งอยู่ที่โรงหน้าบ้านพระยาพิชัยสงคราม อำแดงมุกนั่งอยู่ที่บนเรือน อำแดงมุกเห็น ฯข้าฯ อำแดงมุกจึงใช้ให้อ้ายตีบทาสาพระยาพิชัยสงครามเอาหมากมาส่งให้ ฯข้าฯ ประมาณ ๖ คำ ๗ คำ แต่อำแดงมุกกับ ฯข้าฯ ได้พุดจากันและเอาหมากเอาพลูให้ ฯข้าฯ หลายครั้งหลายหน

ครั้งหนึ่งเมื่อ ณ วันเดือนอ้ายข้างแรมๆ ก็คำจำมิได้ เพลาเย็น ฯข้าฯ ผู้เดียวไปนั่งอยู่ที่มิมหน้าวังกรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ ฯข้าฯ เห็นอำแดงมุกผู้เดียวเดินไปซื้อของที่ตลาดบ้านหม้อเดินกลับมา ฯข้าฯ ก็เดินตามพุดจากับอำแดงมุกมาตามถนน ครั้นเดินมาถึงหน้าบ้านพระยาศรีสหเทพ ฯข้าฯ เห็นโรงเงินมีซื้อร้างว่างเปล่าหามีเจ้าของอยู่ไม่ ฯข้าฯ จึงชวนอำแดงมุกพุดจาท่าซู้กันที่ในท้องโรงถึงชำเรา ครั้งหนึ่ง แล้วอำแดงมุกก็มาบ้าน

ครั้นอยู่มา ณ วัน ๒ ปีฉลูตรีนิศกเพลาเย็น ฯข้าฯ นั่งอยู่ที่โรงหน้าบ้านพระยาพิชัยสงคราม ฯข้าฯ เห็นอำแดงมุกผู้เดียวเดินไปซื้อของตลาดบ้านหม้อ ฯข้าฯ ก็เดินตามพุดจากับอำแดงมุกไปตามตลาด ฯข้าฯ จึงถามอำแดงมุกว่านอนอยู่ที่เรือนหลังไหน อำแดงมุกบอก ฯข้าฯ ว่านอนอยู่ที่เรือนหลังนอก ฯข้าฯ จึงนัดอำแดงมุกว่าเพลาค่ำวันนี้ ฯข้าฯ จะขึ้นไปหาอำแดงมุกที่บนเรือน ฯข้าฯ จะไปนั่งคอยอยู่ที่โรงเรือหน้าบ้าน อำแดงมุกก็รับคำ ฯข้าฯ ๑ กับอำแดงมุกพุดจาดนัดแนะกัน แล้วอำแดงมุกก็กลับมาบ้าน ครั้นเพลาพลบค่ำ ฯข้าฯ ผู้เดียวไปนั่งคอยอำแดงมุกอยู่ที่โรงเรือนหน้าบ้านพระยาพิชัยสงครามจนเพลาประมาณยามเศษ อ้ายตีบถือได้เดินมาบอก ฯข้าฯ ว่าอำแดงมุกลงมาคนที่เรือนนอนหลับหมดแล้ว อำแดงมุกก็ให้ ฯข้าฯ ขึ้นไปบนเรือนเถิด อำแดงมุกนั่งคอยอยู่ที่บันไดเรือน ฯข้าฯ ก็เดินเข้าไปในบ้านพระยาพิชัยสงครามถึงบันไดเรือน ฯข้าฯ พบอำแดงมุกนั่งอยู่ที่บันไดอำแดงมุกจับข้อมือ ฯข้าฯ จูงขึ้นไปบนเรือนพา ฯข้าฯ เข้าไปในห้องอำแดงมุก ฯข้าฯ กับอำแดงมุกปิดประตูใส่กลอนนอนพุดจาท่าซู้กันถึงชำเราครั้งหนึ่ง ในทันใดนั้นอำแดงปุยภรรยาพระยาพิชัยสงครามมาร้องเรียกอำแดงมุกให้เปิดประตูเรือน อำแดงมุกถามอำแดงปุยว่าจะเอาอะไร อำแดงปุยบอกว่าจะมาเอาผ้าห่มในห้อง อำแดงมุกมาเปิดประตูส่งให้อำแดงปุย ในทันใดนั้นหญิงชายมีชื่อบาวทาสาพระยาพิชัยสงครามประมาณ ๑๑ คน ๑๒ คน พากันกรูเข้าไปจับ ฯข้าฯ ที่ในห้องอำแดงมุกได้พระยาพิชัยสงครามจึงใช้ให้ผู้มีชื่อไปบอกหลวงสวัสด์นครเสนาอำเภอมหาที่เรือนพระยาพิชัยสงครามเอาตัว ฯข้าฯ กับอำแดงมุกมาอายัติไว้กับหลวงสวัสด์นครเสนาอำเภอมหา

ครั้นรุ่งขึ้นเพลาค่ำ พระยาพิชัยสงครามไปที่เรือนหลวงสวัสดิ์นครศรศ ถาม ฯข้าฯ ว่าได้กระทำชู้กับอำแดงมุกภรรยาพระยาพิชัยสงครามจริงฤไม่ ฯข้าฯ บอกหลวงสวัสดิ์นครศรศว่าหาได้กระทำชู้กับอำแดงมุกภรรยาพระยาพิชัยสงครามไม่ หลวงสวัสดิ์นครศรศถามอำแดงมุกฯ รับว่า ฯข้าฯ ได้เข้าไปนอนอยู่ในมุ้งอำแดงมุกจริงหาได้ทำชู้กันไม่ หลวงสวัสดิ์นครศรศก็เอาตัว ฯข้าฯ กับอำแดงมุกจำตรวนไว้ที่เรือนได้ประมาณ ๓ วัน ๔ วัน

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๒ หลวงสวัสดิ์นครศรศเอาตัว ฯข้าฯ กับอำแดงมุกมาส่งยังกรมพระตำรวจ เป็นความสัจจริงสิ้นคำให้การ ฯข้าฯ แต่เท่านี้ ๐

๐ ฯข้าฯ อ้ายตื๊บให้การว่า ฯข้าฯ เป็นทาสเขมรเชลยพระยาพิชัยสงคราม ฯข้าฯ กินอยู่หลับนอนรับใช้สอยการงานอยู่ ณ เรือนพระยาพิชัยสงครามนาย ฯข้าฯ อยู่เนื่องๆ มิได้ขาด

ครั้นอยู่มา ณ วัน ๑ ขึ้นแรมก็คำจำมิได้ เพลายื่น ฯข้าฯ อยู่ที่เรือนนาย ฯข้าฯ เห็นนายแสงไปนั่งอยู่ที่โรงเรือหน้าบ้านนาย ฯข้าฯ อำแดงมุกวาน ฯข้าฯ เอาหมากไปส่งให้กับนายแสงที่หนึ่ง ฯข้าฯ ก็รับเอาหมากจากอำแดงมุกไปส่งให้นายแสงที่โรงเรือหน้าบ้าน

ครั้น ณ วัน ๒ คำ เพลาค่ำประมาณ ๒ ทุ่มเศษ อำแดงมุกภรยานาย ฯข้าฯ ใช้ให้ ฯข้าฯ ไปจุดได้ ฯข้าฯ ก็เอาได้ไปจุดมาให้อำแดงมุกจึ่งใช้ ฯข้าฯ เอาได้มาส่องดูนายแสงที่โรงเรือหน้าบ้าน อำแดงมุกสั่ง ฯข้าฯ ว่าถ้าพบนายแสงแล้วให้บอกนายแสงว่าคนบนเรือนนอนหลับหมดแล้วให้นายแสงเข้าไปหาอำแดงมุกที่บันไดเรือน ฯข้าฯ ถือได้เดินมาที่โรงเรือ ฯข้าฯ พบนายแสง ฯข้าฯ จึงบอกกับนายแสงตามคำอำแดงมุกสั่ง แล้ว ฯข้าฯ ก็กลับมานอนอยู่ห้องหนึ่งเรือนนาย ฯข้าฯ แต่นายแสงจะมาฤมิตนั้น ฯข้าฯ หารู้ไม่ ฯข้าฯ นอนหลับไปสักครู่หนึ่ง ฯข้าฯ ตื่นขึ้น ฯข้าฯ ได้ยินเสียงคนอื้ออึงขึ้นที่ห้องเรือนอำแดงมุกภรยานาย ฯข้าฯ ฯข้าฯ ก็ลุกขึ้นไปดูเห็นชายหญิงมีชื่อบ่าวทาสนาย ฯข้าฯ ประมาณ ๑๑ คน ๑๒ คน ถือพลองบ้างมือเปล่าบ้าง จับเอาตัวนายแสงได้กับอำแดงมุกในห้องอำแดงมุก นาย ฯข้าฯ จึ่งใช้ให้ทนายไปหาหลวงหลวงสวัสดิ์นครศรศนายอำเภอ แล้ว ฯข้าฯ ก็กลับไปนอนอยู่ดั่งเก่า ภายหลังจะทำกันประการใด ฯข้าฯ หารู้ไม่ และ ฯข้าฯ จะได้ว่าภายหลังนายแสงกับอำแดงมุกเป็นชู้ข้าเรากันนั้นหามีได้ เป็นความสัจความจริงสิ้นคำให้การ ฯข้าฯ แต่เท่านี้ ๐

### ๓๐. คำให้การท้าวเพี้ยเมืองตะโปน เมืองวัง เมืองระนอง เรื่องพากรอบคร้วหนีไปพึ่งญวน

จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เลขที่ ๑๕

(ตอนต้นสมุดขาดหายไป)...ทำราชการขึ้นกับญวนมานาน...ชื่อสัตย์ต่อญวนยังหาได้แต่ตั้งให้มีชื่อเสียงไม่ (เจ้าเวียด) นามให้คุมเสื่อคุมกางเกงมาประทาน แล้วสั่งให้ตั้งเจ้าเมืองเป็นโถติเจ้าเจ้าเมืองโปน ท้าวติน้องเจ้าเมืองเป็นโถลายมุกที่อุปฮาด ฯข้าฯ เป็นโถลายมุกที่ราชวงศ์ เมืองแรมเมืองจันเมืองหารเป็นโถลายมุกรอง ให้เสื่อแพรกางเกงแพรคนละสำหรับเป็นเครื่องยศเจ้าเมืองอุปฮาดราชวงศ์ราชบุตรเมืองวัง เมืองตะโปน เมืองผิน เมืองระนอง เมืองเชียงรุ่ม เมืองผาทอง ญวนก็มาตั้งทุกเมือง แต่จะตั้งผู้ใดจัดแจงให้เมืองไหนทำส่วยสำหรับส่งญวนเมืองละเท่าใด ฯข้าฯ ไม่ทราบแต่ที่เมืองตะโปนนั้น องค์โดยญเรียกเอากระปือตัวหนึ่ง สี่สิ่งคนละ ๓ ชั่ง ๖ คนเป็นสี่สิ่ง ๑๘ ชั่ง เป็นค่าตราตั้งแล้วองค์โดยญสั่งเจ้าเมือง ฯข้าฯ ท้าวเพี้ยว่า เมื่อตะโปนกับเอาช่างสี่สิ่งส่วยไปส่งเมืองลาดคำโลแต่ก่อนประการใดก็ให้ส่งอยู่ตามเคย องค์โดยญมาอยู่ที่เมืองตะโปน ๓๐ วัน แล้วกลับไป เถิงงวดถึงปี ฯข้าฯ ได้เอาช่างเอาสี่สิ่งลงไปส่งญวนกับให้เก็บไหมมาส่ง เจ้าปาสักหมาน้อยต้องโทษเอาตัวลงมาไว้กรุงเทพฯ อ้ายโยเมืองเวียงจันทน์ได้เป็นเจ้าปาสัก เจ้าเมืองตะโปนกับ ฯข้าฯ หาได้ทำราชการแลเอาไหมมาส่งเมืองปาศักดิ์อีกไม่ ต้องส่งส่วยกับญวนแต่ถ่ายเดียว

อยู่มา ณ ปีจอสัมฤทธิ์ศก อัญเวียงจันทน์เป็นกบฏโปรดเกล้าฯ ให้กองทัพยกขึ้นไปปราบปรามเมืองเวียงจันทน์ เมืองขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์ ฯข้าฯ ตกใจกลัวพากรอบคร้วหนีไปอยู่ป่า ครั้นกองทัพกลับมาแล้ว ฯข้าฯ กับท้าวเพี้ยเมืองวัง เมืองผิน เมืองระนอง เมืองเชียงรุ่ม เมืองพระบาง พากรอบคร้วกลับมาอยู่บ้านเรือนตามเดิม

ครั้นอยู่มา ณ ปีชลาจัตวาศก กองทัพเมืองนครพนม เมืองเขมราฐ เมืองอุบล ยกข้ามไปตีเมืองวัง เมืองตะโปน เมืองพระบาง เมืองผิน เมืองเชียงรุ่ม แดกกระจัดกระจาย กองทัพพากันจุดเผาบ้านเผาเมือง กวาดครอบครัวข้ามปากโขงมาเป็นอันมาก แต่ ฯข้าฯ กับเจ้าเมืองตะโปนพากรอบคร้วชายหญิง ๔๐๐ เศษ ๕๐๐ คน หนีไปอยู่กับญวน แขวงเมืองลาดคำโล องค์ญเจ้าเมืองลาดคำโลจัดข้าวสารได้ ๙๔ ถึง เกลือ ๕ กระทอ มาแจกให้พวก ฯข้าฯ รับพระราชทานครั้งหนึ่ง ญวนให้ ฯข้าฯ ตัดไม้หาแฝกปลูกโรงเรือน อยู่ในเมืองลาดคำโล ทางเรือนเจ้าเมืองประมาณ ๑๔ เส้นเศษ แล้วองค์ญมีหนังสือบอกลงไปเมืองเว้ ว่ามีกองทัพลาวยกมาตีกวาดครอบครัวเมืองตะโปน เมืองวัง เมืองผิน เมืองระนอง เมืองเชียงรุ่ม เมืองพระบาง เจ้าเมืองอุปฮาดท้าวเพี้ยพากรอบคร้วนี้มาอยู่ในเมืองลาดคำโล แขวงเมืองลาดคำโลเป็นอันมาก เจ้าเวียดนามจึงแต่งให้องภเวคุมไพร่ประมาณ ๓๐ เศษ ถือเครื่องศาสตราวุธครบมือมาที่เมืองลาดคำโล แล้วหาตัวเจ้าเมืองท้าวเพี้ย หัวเมืองทั้งปวงกับ ฯข้าฯ มาพูดจาว่าเจ้าเมืองอุปฮาดท้าวเพี้ยสาภักดิ์พากรอบคร้วมาพึ่งญวนทั้งนี้มีความชอบ อย่าให้เจ้าเมืองท้าวเพี้ยมีความวิตกเลย เถิงจะมีกองทัพเมืองลาวฝ่ายตะวันตกยกมาสู้รบประการใด เจ้าเวียดนามจะให้กองทัพญวนยกมาช่วยไม่ให้ลาวมาจับกุมเอาตัวไปได้ ให้เจ้าเมืองท้าวเพี้ยดูแลพิทักษ์

รักษาครอบครัวให้ดี แล้วให้ทำบัญชีจำนวนท้าวเพี้ยครอบครัวยื่นกับองคภูเวให้สิ้น เจ้าเมืองท้าวเพี้ยพากันทำบัญชีครอบครัวยื่นองคภูเวทุกเมืองๆ ซ้ำๆ ให้บัญชีครอบครัวเป็นคน ๕๐๐ คน แต่เมื่อนอกนั้นจะยื่นเป็นคนเมืองไหนเท่าใดไม่ทราบ องคภูเวมาอยู่ที่เมืองลาดคำโล ๔ วัน แล้วกลับไป

อยู่มาประมาณ ๓ เดือนเศษ องคภูเวเจ้าเมืองลาดคำโลใช้อองจู้ไปบอก ซ้ำๆ พวก ซ้ำๆ ว่าให้ลงไปรับข้าวสารที่เมืองลาดคำโล ซ้ำๆ คุณไพร่ไปรับข้าวได้ข้าวสาร ๓๔ ถัง เกลือ ๓ กระทอไปแจกกัน รับพระราชทานก็ไม่พอ ต้องแยกย้ายกันไปซื้อข้าวค้าแลเข้าป่าหามันกลอยมาปนข้าวรับพระราชทาน

ครั้งปีเถาะเบญจศก องคภูเวท้าวเจ้าเมืองอุปฮาดราชวงศ์ท้าวเพี้ยหัวเมืองทั้งปวงมาบอก เจ้าเมืองอุปฮาดมาอยู่ที่ลาดคำโลนานแล้ว ยังหาได้ลงไปเฝ้าเจ้าเวียดนามไม่ ให้เจ้าเมืองอุปฮาดราชวงศ์หัวเมืองทั้งปวงจัดหาสิ่งของจะได้พาลงไปเฝ้าเจ้าเวียดนาม เมืองตะโปน เมืองวัง เมืองผิน เมืองระนอง เมืองเชียงรุ่ม เมืองพระบาง จัดได้นอระมาตเมืองละยอด ๖ เมืองเป็นนอ ๖ ยอด สี่ฝั้ง เมืองละ ๒ ชั่ง ๖ เมืองเป็นสี่ฝั้ง ๑๒ ชั่ง แล้วองคภูเวจัดเรือถวน ๒ ลำพาเจ้าเมืองอุปฮาดราชวงศ์ ท้าวเพี้ยทั้ง ๖ เมืองลงไปเมืองเว้ แต่ ซ้ำๆ หาได้ไปด้วยไม่ อยู่มาประมาณเดือนเศษ องคภูเวเจ้าเมืองท้าวเพี้ย กลับมา ณ เมืองลาดคำโล เจ้าเมืองตะโปน บอก ซ้ำๆ ว่าได้ไปเฝ้าเจ้าเวียดนาม ๒ ครั้ง เจ้าเวียดนามได้ถามถึงความทุกข์ยากกับถามว่าตั้งแต่มาอยู่เมืองลาดคำโลมีกองทัพลาวยกมารบจนอีกฤไม่ เจ้าเมืองตะโปนทูลเจ้าเวียดนามว่าตั้งแต่พากรอบคร้วมาพึ่งเมืองลาดคำโลแล้วพวกลาวหาได้ยกมารบจนไม่ แล้วเจ้าเวียดนามส่งองคภูเวว่า ถ้ามีกองทัพลาวยกติดตามมาตี เมืองตะโปน เมืองวัง หัวเมืองทั้งปวงก็ให้องคภูเวจัดทัพออกสู้รบป้องกันไว้ กับให้เอาใจใส่ดูแลจ่ายเสบียงอาหารให้พวกครอบครัวทั้ง ๖ เมืองรับพระราชทานอย่าให้ออดอยากขัดสน เจ้าเมืองท้าวเพี้ยหัวเมืองทั้งปวงทูลเจ้าเวียดนามว่าจะอยู่ที่เมืองลาดคำโลที่ไร่นามีน้อย จะขอยกครอบครัวมาตั้งอยู่ที่ด่านกึ่งเลา เจ้าเวียดนามก็ยอมให้เจ้าเมืองท้าวเพี้ยไปตั้งอยู่ตามใจสมัคร เจ้าเวียดนามประทานเงินแบ่ง คิดให้เมืองละ ๑๐ แห่งแบ่งโลเมืองละ ๕ แห่ง คิดแห่งละ ๒ บาท ๒ สลึง เป็นเงินเมืองละ ๓ ตำลึง ๓ บาท ทุกเมือง

ครั้ง ณ ปีมะโรงจัตวาศกเจ้าเมือง ท้าวเพี้ย ทั้ง ๖ เมือง พากรอบคร้วมาจากเมืองลาดคำโลตั้งบ้านตั้งเรือนเรียงรายกันอยู่ที่ด่านกึ่งเลา ครอบครัวอดข้าวหนิข้ามปากโขงมาทุกปี อยู่ประมาณปีมะเมียอัฐศก มีกองทัพเมืองอุบล เมืองเขมรราช ยกจู่โจมตามไปตีเมืองวัง เมืองตะโปน เมืองผิน เมืองระนอง เมืองเชียงรุ่ม เมืองพระบาง อีกครั้งหนึ่ง ซ้ำๆ หาได้จัดทัพออกสู้รบกองทัพเมืองอุบล เมืองร่องด่าน เมืองดอนคง ไม่ ครอบครัวเมืองตะโปนเมืองวังแตกกระจัดกระจาย เจ้าเมืองตะโปนกับ ซ้ำๆ ท้าวเพี้ย พากันหนีเข้าไปซุ่มซ่อนอยู่ในป่า แต่ถวนที่รักษาด่าน ๓๐ คนนั้นออกมาสู้รบเพลานึ่ง กองทัพเมืองอุบล เมืองร่องด่าน เมืองดอนคง ถอยกลับมาเสีย ครั้งกองทัพเมืองอุบลเมืองเขมรราชตามมาแล้ว เจ้าเมืองตะโปนกับ ซ้ำๆ รวบรวมได้คนเมืองตะโปนฉกรรจ์ ๓๐



ครัวชายหญิง ๓๐๐ เศษ พวกกันออกมาตั้งบ้านเรือนอยู่ด่านกึ่งเลาตามเดิม ที่ด่านกึ่งเลามีครอบครัวตั้งอยู่ทุกวันนี้เป็นคนเมืองวังท่าคำเจ้าเมืองมีคนฉกรรจ์คนครัว ๑๕๐ คนเมืองผินราชบุตรมีคนฉกรรจ์คนครัวประมาณ ๒๐ เมืองเชียงร่มเพี้ยวงหาจัดมีคน ๒๕ เข้ากัน ๔ เมือง มีคน ๓๒๕ คน แต่เมืองผิน เมืองพระบาง อยู่ใกล้บ้าน ฯข้าฯ จะมีคนเท่าใด ฯข้าฯ ไม่ทราบ เจ้าเมืองลาดคำโลให้ญวนผลัดเปลี่ยนกันมารักษาด่านกึ่งเลาเดือนละ ๓๐ คน เถิงปึงตัญเจ้าเมืองลาดคำโลมีหนังสือมาแจ้งขุนด่านให้เก็บเอาส่วยกับเมืองตะโปน เมืองวัง เมืองผิน เมืองระนอง เมืองเชียงร่ม เมืองพระบางเสมอตัวแลกคนละ ๒๐๐ อีแปะ คิดเป็นเงินไทยคนละ ๒ สลึง ทุกเมือง เมือง ฯข้าฯ ต้องเสียอีแปะปีละ ๖๐๐๐ อีแปะ คิดเป็นเงินไทยละ ๓ ตำลึง ๓ บาท ราชการอื่นๆ ญวนหาได้ใช้สอยแลให้เลี้ยงดูประการใดไม่ ฯข้าฯ อยู่ด่านกึ่งเลาถึงระดูแล้วระดูฝนต้องแต่งคนผลัดเปลี่ยนกันมาฟังข่าวคราว ถ้าทราบความว่า เมืองละครพนม เมืองเขมราฐ เมืองอุบล จะยกกองทัพข้ามไปตีกวาดเมื่อใด ต้องผ่อนครอบครัวหนีเข้าไปอยู่ในป่า ถ้าไม่มีกองทัพยกไปก็พากันออกมาทำไร่นาทำมาหากินอยู่ตามภูมิลำเนาแล้ว ฯข้าฯ ได้ปรึกษาเจ้าเมืองตะโปน เจ้าเมืองวัง เจ้าเมืองผิน เจ้าเมืองระนอง เจ้าเมืองเชียงร่ม เจ้าเมืองพระบางว่าจะหลบหนีอยู่ในป่าคงเห็นจะไม่เป็นบ้านเป็นเมือง ถ้ามีกองทัพหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันตกยกไปรบก่อนเมื่อใด ก็ต้องผ่อนครอบครัวหนีเข้าป่าไม่เป็นอันทำมาหากินแล้ว ญวนก็หาได้สู้รบสักครั้งหนึ่งไม่ เถิงปีก็มาเรียกเอาส่วยไป ไพรที่เป็นคนขัดสนไม่มีอีแปะจะให้ต้องไปกู้ยืมได้ความเดือดร้อนต่างๆ ครั้นจะพาครอบครัวสามีภักดีข้ามปากโขงมาอยู่ที่บ้านใดเมืองใด ก็กลัวเจ้าเมืองท้าวเพี้ยจะไม่ชอบเลี้ยง แล้วจะไม่พาลงมา ณ กรุงเทพฯ จึงได้รั้งรออยู่

ครั้น ณ วันเดือน ๒ ขึ้นแรมก็คำจำมิได้ ปะระกาเอกศก ขุนอาจบรรลัณนายไพร่ ๕ คนไปหา ฯข้าฯ กับเจ้าเมืองตะโปนที่บ้านหนองลุ่ม ฯข้าฯ ถามขุนอาจบรรลัณว่ามาแต่เมืองไหนมาด้วยอะไรสิ่งใด ขุนอาจบรรลัณบอก ฯข้าฯ ว่ามาแต่เมืองศรีสะเกษ เอาผ้าลายผ้าแพรสิ่งของมาเที่ยวขายพวกข้า แล้ว ฯข้าฯ กับเจ้าเมืองตะโปน ถามขุนอาจบรรลัณบอกว่ามาแต่เมืองศรีสะเกษ รัฐบาลการที่กรุงเทพฯ เป็นประการใดบ้าง ขุนอาจบรรลัณบอก ฯข้าฯ ว่าที่กรุงเทพฯ บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ฯข้าฯ กับเจ้าเมืองตะโปนจึงเล่าความทุกขให้ขุนอาจบรรลัณฟังว่า ตั้งแต่บ้านเมืองแตกตื่นตกไปอยู่กับญวนๆ เรียกเอาส่วยทุกปี แล้วก็มิกองทัพไปจุดเผาบ้านเมืองกวาดเอาครอบครัวตามมาเรื่อยๆ (เนื้อความในหน้าต้นชำระสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

(เนื้อความหน้าปลาย) จึงว่ากับหลวงจตุรงค์พินาศว่า ฯข้าฯ มาอยู่ที่ด่านไม่เป็นบ้านไม่เป็นเมือง จะขอให้พาลงไป ณ กรุงเทพฯ หลวงจตุรงค์พินาศก็รับว่าจะพาลงมา แต่ให้ ฯข้าฯ ไปจัดหาเครื่องบรรณาการมาให้สมควร ฯข้าฯ จึงว่า บ้านเมืองแตกตื่นหาสิ่งใดไม่ เห็นมีแต่ข้างพลายรูปงามของพวกตัวอยู่ข้าง ๑ หลวงจตุรงค์พินาศจึงว่าข้างรูปงามหายาก ถ้า ฯข้าฯ กับเจ้าเมืองตะโปนจัดหาได้ข้างรูปงามเห็นจะมีความชอบ หลวงจตุรงค์ให้ ฯข้าฯ พาขุนวิเศษไปดูข้างพลายงาสั้นที่บ้านข้า แล้วหลวงจตุรงค์ก็กลับมา ณ เมืองศรีสะเกษ ฯข้าฯ กับขุนวิเศษไพร่ ๒ คนเดินทาง ๓ คิน

ไปถึงบ้านข้า พบข้างรูปงาม ถาม ข้าฯ ว่าจะขายสักเท่าใด ข้าเจ้าของข้างว่าจะเอาข้างพังสูง ๕ คอกข้าง ๑ กระบือ ๔ ตัว เงิน ๓ แผ่น เจ้าของกำชับว่าอย่าขายให้ผู้ใด ข้าฯ จะไปหาข้างกับกระบือ มาเปลี่ยนให้ แล้ว ข้าฯ กับขุนวิเศษนายไพร่ พวกกันกลับมา ณ เมืองตะโปน ข้าฯ เอาความไป บอกรู้เจ้าเมืองตะโปนฯ ช่วยกันหาข้างพังสูง ๕ คอกหาได้ไม่ อยู่มา ณ วันเดือน ๖ ปีกุนตรีศก ขุนอาจ- บรรลัยเมืองศรีสะเกษนายไพร่ ๖ คน กุมกระบือ ๑๐ ตัว ขึ้นไป ณ เมืองตะโปน ข้าฯ กับเจ้าเมือง ตะโปนบอกขุนอาจบรรลัยว่าพวกกันไปดูข้างที่บ้านมา วัดได้สูง ๕ คอก ๑ คืบ ๒ นิ้ว รูปงามดีแต่ เจ้าของไม่ขายจะเอาข้างพังสูง ๕ คอก กระบือ ๔ ตัว แลกเปลี่ยน ข้าฯ พวกกันกลับมาหาข้างไม่ได้ ขุนอาจบรรลัยจึงมีหนังสือใช้ขุนวิเศษ พันฤทธิ์ พวกเมืองศรีสะเกษกับท้าวลอยเมืองตะโปนนายไพร่ ๔ คนถือมาถึงหลวงจตุรงค์พินาศฯ จัดข้างพังสูง ๕ คอก ข้างหนึ่งให้พันฤทธิ์ท้าวลอยคุมขึ้นไปให้ ข้าฯ ไปแลกข้างมาให้ได้ ข้าฯ จึงคุมข้างพังข้างหนึ่งกับจัดกระบือ ๔ ตัว เงิน ๓๓ ถัง ๖ ตำลึง ๑ บาท ขึ้นไปแลกข้างพลายรูปงามได้แล้ว เดินข้างลงมา ณ เมืองตะโปน

อยู่มาท้าวบุญเพ็ง นายไพร่ ๔ คน ถือหนังสือหลวงจตุรงค์พินาศ หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ ขึ้นไปให้เร่งเดินข้างพลายงาสั้น แลการ ข้าฯ กับท้าวเพี้ยลงมา ณ เมืองคำทองใหญ่ ข้าฯ ทราบ หนังสือแล้ว ข้าฯ กับเพี้ยเมืองขวา ๑ ไพร่ ๑ ไปลาอองโดยตีนายด่านกึ่งเลาว่า ข้าฯ กับเพี้ยเมือง ขวา เพี้ยศรีหาวัง นาย ๓ ไพร่ ๑๑ (รวม) ๑๔ คน จะกุมข้างลงไปตามหลวงจตุรงค์พินาศ คิดให้เป็น บ้านเป็นเมือง ทั้งจะตัดกองทัพเมืองอุบล เมืองเขมราฐ ไม่ให้ยกไปรบก่อน อองโดยตีว่าดีแล้วๆ อองโดย ดีสั่ง ข้าฯ ให้รีบกลับไปโดยเร็ว กับให้ฟังเหตุการณ์บ้านเมืองมาให้รู้ด้วย

ครั้งวันเดือน ๖ ปีกุนตรีศก ขุนอาจบรรลัย พันฤทธิ์ ท้าวบุญเพ็ง หลวงจตุรงค์พินาศ พา ข้าฯ นายไพร่ ๑๔ คน มาถึงศรีษะดงชนแขวงเมืองเขมราฐปากตะวันออก พบท้าวเพี้ยเมือง คำทองใหญ่พา ข้าฯ นายไพร่ไปหาหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ข้าหลวง ณ เมืองคำทองใหญ่ หลวงอนุรักษ์ ภูเบศร์ได้ถาม ข้าฯ แล้ว ณ วันเดือน ๗ หลวงจตุรงค์พินาศตามมาทัน ข้าฯ ที่เมืองคำทองใหญ่แล้ว หลวงจตุรงค์พินาศ หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ พา ข้าฯ มา ณ เมืองปาสัก ข้าฯ จึงเอาข้างมอบให้หลวง จตุรงค์พินาศเลี้ยงรักษาไว้ ข้าฯ อยู่ที่เมืองปาสัก ๕ วันแล้ว ข้าฯ ไปอาศัยพี่น้อง ข้าฯ อยู่ที่บ้าน จำปีแขวงเมืองปาสักได้ ๗ เดือน

ครั้ง ณ วันเดือน ๑ ข้าฯ มาหาหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ฯ ว่าข้างนั้นหลวงจตุรงค์พินาศเอา ไปจากเมืองปาสักแล้ว ครั้ง ณ วัน ๑ ค่ำ ขุนอาจบรรลัยไปรับเอาตัว ข้าฯ กับพวก ข้าฯ นาย ไพร่ ๑๔ คน มาหาหลวงจตุรงค์พินาศที่บ้านต่อแขวงเมืองศรีสะเกษ ณ วัน ๑๒ ค่ำ หลวงจตุรงค์ พินาศพา ข้าฯ ไปหาพระยาวิเศษภักดีเจ้าเมืองศรีสะเกษฯ ให้ ข้าฯ อาศัยอยู่ที่บ้านร้างในเมือง ศรีสะเกษ อยู่ ณ วัน ๒ ค่ำ เพลาค่าข้างเดินมาพลัดตกบ่อขาดใจตาย แต่ข้างนั้นพระวิชัยเมือง ศรีสะเกษพาไปไว้ว่าจะส่งลงมา ณ กรุงเทพฯ

ครั้นวัน ๑<sup>๑</sup> ๕ ค่ำ พระยาวิเศษภักดีให้พระยกกระบัตร พระยาพิชัยราชวงศาพา ข้าราชการ  
 กับเพี้ยเมืองขวา เพี้ยศรีหาวงค์ นาย ๓ ไพร่ ๑๑ (รวม) ๑๔ คนมาจากเมืองศรีสะเกษ มาถึงเมือง  
 ประจันตคาม ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ๖ ค่ำ ข้าราชการให้ไพร่ ๘ คนพักรักษาเกวียนกระบือ ข้าราชการ นาย ๓ ไพร่ ๓  
 (รวม) ๖ คน มาจากเมืองประจันตคาม ณ วัน ๒<sup>๓</sup> ๖ ค่ำ ถึงกรุงเทพฯ ณ วัน ๓<sup>๔</sup> ๖ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก  
 และเมืองลาดคำโลจะไม่มีป้อมไม่มีกำแพง ญวนเอาเสาไม้แก่นยาว ๕ ศอกปักเป็นระเนียดถมพื้นเชิง  
 เทินระเนียดกว้างยาวประมาณ ๔ เส้นเศษ มีประตู ๔ ประตู ขุดคูรอบคูห่างระเนียดประมาณ ๔  
 ศอกเศษ คูกว้าง ๓ วา ลึก ๖ ศอก อดิภูเจ้าเมืองปลูกเรือนในระเนียด ๕ ห้อง ๒ หลัง ชื่อกว้าง ๓  
 วา มีเฉลียงรอบมุงด้วยแฝก ห่างเรือนออกมามีรั้ว ริมรั้วปลูกโรงเล็กๆ ติดกันไป แล้วเห็นมีโรงป็น  
 หลังหนึ่งสามห้อง ชื่อกว้างประมาณ ๑๐ ศอก มีเฉลียงรอบมีป็นคาบศิลาประมาณ ๕๐๐ พลุ ๓๐๐  
 บอกเศษ มีฉางข้าวหลังหนึ่ง ๕ ห้อง ชื่อกว้าง ๓ วา ในฉางมีข้าวสารข้าวเปลือกเต็มทุกฉาง มีญวน  
 ผลัดเปลี่ยนกันรักษาฉางข้าว โรงป็น ทุกเดือน ถึงเพลเช้าเพลเย็นเห็นญวนหัดยิงป็นเป็นแถวๆ ละ  
 ๑๐ บ้าง ๒๐ บ้าง แต่ป็นใหญ่กระสุนดินดำ จะมีมากน้อยเท่าใดไม่ทราบ แล้วมีโรงใส่คนโทษหลังหนึ่ง  
 ๔ ห้อง เห็นคนโทษจำอยู่ประมาณ ๙ คน ๑๐ คน ถึงเพลเช้าเห็นญวนคนโทษออกถางหญ้าใน  
 ระเนียด และขัดสีโซมน้ำมันป็นกับให้เกี่ยวหญ้ามา มีม้าในระเนียด ๔ ตัว ถึงเพลอดิภูจะไปแห่งใด  
 ก็ขี่ม้ามีคนกันร่มคันขาวทุกครั้ง แต่เรือนองโดยองกาย ราษฎรชาวบ้านปลูกอยู่นอกระเนียดรายๆ กัน  
 ไป มีคนขายฉกรรจ์ใช้สอยประมาณ ๖๐๐ คน ทั้งครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๕ พันเศษ  
 ถึงปึงอดิภูเรียกเอาอี่ปะแกไฟร์ฉกรรจ์คนละ ๔ พวงๆ ละ ๑ สลึง เป็นเงิน ๑ บาท เอาไปส่งเมืองเว้  
 ทุกปี ถ้ามีราชการสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็เอาตัวไพร่ญวนมาใช้สอย แล้วข้าเห็นมีตลาดนอกระเนียดแห่งหนึ่ง  
 ราษฎรญวนราษฎรจีนปลูกร้านขายผ้าแดงผ้าแพรกางเกง เครื่องทองเหลืองทองขาว ถ้วยชามของสด  
 ของเค็มทุกวัน ราษฎรที่มีนาถึงเทศกาลก็พากันทำนา ลางคนที่มีสวนก็ปลูกผลไม้ต่างๆ เก็บมาขายที่  
 ตลาด หาได้เสียภาษีเสียอากรไม่ ที่เมืองลาดคำโลมีแต่โคมีแต่กระบือใช้สอยทำนา ช้างพังช้างพลาย  
 หามีไม่ ข้าราชการ มาจากเมืองลาดคำโลแต่ปีชวดจัตวาศกหาได้กลับไปอีกไม่ เมืองลาดคำโลญวนจะ  
 จัดแจงบ้านเมืองประการใดหาทราบไม่ ระยะทางตั้งแต่เมืองลาดคำโลจะลงไปเมืองลำน้ำ พุดกันว่า  
 ทาง ๘ คืบ แต่เมืองลำน้ำจะไปเมืองเว้ทางก็คืบหาทราบไม่ ระยะทางแต่เมืองลาดคำโลจะมาด่าน  
 กิ่งเลาทาง ๕ คืบ ต้องป็นเขา ๓ แห่ง ข้ามลำห้วย ๔ ตำบล หนทางเดินยาก แต่ด่านกิ่งเลาจะมาเมือง  
 เขมราฐ ๕ คืบ จะตัดลงไปเมืองป่าสักทาง ๖ คืบ หนทางเดินง่ายเดินตามท้องทุ่งบ้าง เดินตามป่าแดง  
 บ้าง เป็นความสัจความจริง ข้าราชการ แต่เท่านี้ ๐

### ๓๑ คำให้การในหนังสือพระยาพิพัฒน์โกษาเรื่องโปรดเกล้าฯ

#### ให้พระยาพิชัยออกไปลาดตระเวน จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เลขที่ ๖

วัน ๗ ๑ ๒ คำปีเถาะเบญจศก หมื่นแก้ว หมื่นพรหม.....ให้ไปสืบราชการเมืองพนมเปญกลับมาถึง ยกกระบัตตราขุนแก้ว ขุนพรหม มาแจ้งความกับท่านแม่(ทัพ)... ข้าพเจ้าได้ถือใบบอก ๑ ฉบับ หนังสือบอกฉบับ ๑ มาจากเมืองพนมเปญ ๒ ฉบับแล้วพระยาพิชัย... หลวงแสงหลวงสุรินทรภักดิ์ ปรีกษาพร้อมกันหนังสือ ๒ ฉบับนั้นให้หมื่นแก้วกับหมื่นแสงวรนาฎถือเข้าไปส่ง ณ กรุง

หนังสือพระยาพิพัฒน์โกษานอกราชการมาถึงพระยาพิชัยรณฤทธิ เจ้ากรมเขนทองขวาด้วยบอกไป ณ เมืองพนมเปญว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพิชัยรณฤทธิ หลวงแสงสรสิทธิ์ หลวงสุรินทรภักดิ์ ซึ่งกำปั่นแก้วกลางสมุทร กำปั่นพัฒนานาม กำปั่นราชฤทธิ์ เข้ากันสามลำ คนนายไพร่สองร้อยยี่สิบสี่คน ปืนใหญ่น้อยกระสุนดินดำเสียบอาหารออกมอลาดตระเวนให้ถึงอ่าวเมืองกะพงโสมออกไปให้ถึงหน้าเมืองพุทไธมาศ เมืองเขมา เมืองเตกเสียะ เกาะกูด ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้บรรทุกข้าวเกลือ ณ เมืองจันทบุรี เตรียมออกมาสำหรับแจกจ่ายพระยาพระเขมร แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมมอบเงินหกคนคุมสิ่งของพระราชทานพระองค์ด้วงออกมาส่ง ณ เมืองกะพงโสม พระยาพิชัยรณฤทธิให้ขุนพรหมขุนแก้วกองอาทมาตเกาะกงถือหนังสือออกไปฟังราชการนั้นได้พาตัวขุนพรหมขุนแก้วกับหนังสือบอกกราบเรียน ฯพณฯ สมุหนายกเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการทราบ แล้วมีพระประกาศสนับโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาพิชัยรณฤทธิ หลวงแสงสรสิทธิ์ หลวงสุรินทรภักดิ์คุมกำปั่นสามลำออกมอลาดตระเวน โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้บรรทุกข้าวเกลือออกมาเจือจานให้พระยาพระเขมรด้วยนั้น พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ ให้พระยาพิชัยรณฤทธิ หลวงแสงสรสิทธิ์ หลวงสุรินทรภักดิ์ตั้งใจออกมอลาดตระเวนมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมออกมา ถ้าสิ้นระดูลมจะคุมกำปั่นกลับเข้าไป ณ กรุงเทพฯ เมื่อใดให้บอกไปให้แจ้งด้วย และราชการ ณ เมืองพนมเปญนั้น ณ วันเดือนอ้าย.....ปีเถาะเบญจศก พระยาธารมาเดโช เจ้าเมืองบาพนมบอกมา ณ เมืองพนมเปญ ว่าได้แต่งกองออกไปลาดตระเวนพบกับกองตระเวนอ้ายญวนได้สู้รบกับเขมร กองตระเวนฝ่ายเราจับได้ตัวอ้ายวากองตระเวนคนหนึ่งกับปืนคาบศิลาบอกหนึ่ง ดาบเล่มหนึ่ง มาส่ง ณ เมืองพนมเปญโปรดให้ชักถามอ้ายวากองด้วยข้อราชการแจ้งอยู่ในคำให้การอ้ายวาก ให้คัดคำให้การอ้ายวามอบให้ขุนพรหมขุนแก้วมาให้พระยาพิชัยรณฤทธิ หลวงแสงสรสิทธิ์ หลวงสุรินทรภักดิ์ด้วยแล้ว หนังสือบอกมา ณ วัน ๕ ๑ ๒ คำปีเถาะเบญจศก

๑ ๑ ข้าฯ อ้ายวากองให้การว่า ข้าฯ เป็นไพร่หลวงอยู่เมืองกวางนัม อายุได้ ๒๙ ปีหาภิภรรยาไม่ บิดา ข้าฯ ตาย ณ วันเดือน ๑๑ ปีชวด จัตวาศก อ้ายองโวจันเมืองกวางนัมเกณฑ์ ข้าฯ กับไพร่ในเมืองกวางนัม ๕๐๐ คน อ้ายองโวจันให้อ้ายจันเกอตุณคุมไพร่ ๕๐๐ คน เดินบกมาแต่เมือง

กวางนัมมาเมืองไซ่ง่อน ๆ ซ้ำ ๆ ทราบว่าอายองญวนเกณฑ์คนเมืองกวางนัม เมืองกวางหงาย เมือง กุยเถิน เมืองกุเวียน เมืองบินวา เมืองบินกุน กับกองทัพเมืองเว้ ลงมาพร้อมกันที่เมืองไซ่ง่อนเป็นคน ๖ พัน ณ เดือน ๑๒ ปีชาลจัตวาศก ที่เมืองไซ่ง่อนเกิดความไข้ให้จับหนาวจับร้อน โลหิตออกทางจมูก ทางปาก ๓ วัน ๔ วัน ตายบ้างให้ลงเป็นโลหิต ๗ วัน ๘ วันตายก็มีบ้าง ไพร่ในกองทัพ ๖ คน ตาย ประมาณพันเศษราษฎรไพร่บ้านพลเมืองๆ ไซ่ง่อนตายประมาณหนึ่ง คืออยู่ประมาณ ๓ ส่วน อายองญวนให้พักไว้ที่เมืองไซ่ง่อนห้าเดือน ณ เดือน ๖ ปีเถาะเบญจศก อายองดกโบ องโบจัน องอันสาด องลันบิน ซึ่งอยู่เมืองไซ่ง่อนเกณฑ์ให้อายองจันเกอ องกอเกอ เมืองกุยเถินคุมไพร่มาปลัดคนที่เมือง โจ๊ก ๕๐๐ คน เกณฑ์ให้อายองเกียนขุนนางเมืองเว้กับอายองอันสาดเมืองสมิถ์คุมไพร่ ๓๕๐ คนมา ปลัดคน ณ ค่ายโรงตำรีย เกณฑ์ให้อายองจันเกอคุมไพร่ ๑๐๐ คน อายองกอเกอเหืองคุมไพร่ ๑๐๐ คนเข้ากัน ๒๐๐ คนมาปลัดคนเก่าที่ค่ายเกาะดอง ณ วัน ๖ ๑๒ ค่ำปีเถาะเบญจศก อายองจัน- เกอตน องกอเหือง คุมไพร่สองร้อยคนมาถึงค่ายเกาะดอง รุ่งขึ้น ณ วัน ๖ ๑๒ ค่ำ อายองจันเกอ องกอเกอ ซึ่งอยู่รักษาค่ายเกาะดองอยู่แต่ก่อนคุมไพร่ ๒๐๐ คน กลับไปเมืองไซ่ง่อน ที่เกาะดองมี ค่ายๆ หนึ่งกวางยาวประมาณ ๑๕ วา ๑๐ วา ๔ เหลี่ยม เสาค่ายทำด้วยไม้กระยาเลยสูง ๘ ศอก ๙ ศอก ถมดินเชิงเทิน ๒ ชั้น สูงสี่ศอก มีประตู ๔ ประตู มีป้อมมุมละป้อม มีปืนใหญ่กระสุน ๒ นิ้วกึ่ง ขึ้นไว้บนป้อมๆ ละบอก ปืนคาบศิลา ๑๐๐ บอก พลูประมาณ ๓๐ ดอก ๔๐ ดอก ไม้เสา ๑๐ อัน มี ฉางข้าวอยู่ในค่ายหลังหนึ่ง ข้าวมีอยู่ในฉางประมาณ ๘๐ ถังๆ ญวนเอาไว้สำหรับค่ายหาจ่ายไม่ ถึง เดือนให้ไปเบิกข้าวเสบียงที่เมืองไซ่ง่อน ๑๐ วัน จึงกลับมาถึงค่าย เมื่อไพร่มาจากเมืองไซ่ง่อนอายอง ญวนจ่ายข้าวสารให้มาคนละถังญวน อีแปะคนละพวง ครั้นมาถึงค่ายเกาะดองอายองจันเกอตน อายองกอเกอเหืองเกณฑ์ให้ไพร่ตัดไม้มาซ่อมแซมค่ายที่ปรักหักพังอยู่ ๑๕ วัน อายองจันเกอตน องกอเกอเหือง เกณฑ์ทองโดย ๑ อกกาย ๑ กับญวนนำทางคนหนึ่งไพร่ ๒ คน เข้ากัน ๒๓ คน ปืนคาบ ศิลา ๒ บอก ดาบ ๔ เล่ม เส้า ๑๔ เล่ม ไปลาดตระเวนกำหนดห้าวันหกวัน กลับมาค่ายปลัดเปลี่ยนกัน เสมอมา

ครั้น ณ วัน ๖ ๑ ค่ำปีเถาะเบญจศก ๆ ซ้ำ ๆ กับนายไพร่ ๒๓ คน ลงเรือโกลน ๒ ลำ มา ลาดตระเวนแขวงเมืองลำดวนอยู่ ๕ วัน ๖ วัน ครั้น ณ วัน ๑๓ ๑ ค่ำปีเถาะเบญจศก เพลาบ่าย ๑๒ โมงโดยองกาย นายไพร่ ๒๒ คน ถือเครื่องศาสตราอาวุธขึ้นไปบนบกใกล้เรือประมาณทาง ๒๐ เส้นเศษ ๆ ซ้ำ ๆ ป่วยอยู่เฝ้าเรือได้ยี่สิบปีนยี่ ๔ นัด ๕ นัด ประมาณครู่หนึ่งเห็นเขมร ๕ คนลงเรือมาจับ ๆ ซ้ำ ๆ ขึ้นมาบนบก ๆ ซ้ำ ๆ จึงแลเห็นอายองญวนพวก ๆ ซ้ำ ๆ ลากอายองญวนถูกปืนป่วยคนหนึ่งหนีไปข้าง แม่น้ำ ๆ ซ้ำ ๆ เห็นพวกเขมรประมาณ ๒๐ คน สกัดไล่อายองญวนพวก ๆ ซ้ำ ๆ หาได้ไม่ ได้แต่ปืนคาบศิลา บอกหนึ่งดาบเล่มหนึ่ง แล้วเขมรนายไพร่รวมกันเอา ๆ ซ้ำ ๆ ขึ้นบรรทุกเกวียนมาถึงด่านเขมร เมื่อ

ฯลฯ อยู่ที่เมืองกวางนัม ณ ปีชวดโทศกได้ยินพวกไพร่ภูวนเมืองกวางนัมไปทำราชการเมืองเว้กลับมาเล่าพูดจากันหลายคนว่า ณ เดือนยี่ปีชวดโทศก เจ้าเวียดนามมินมางป่วยตาย บากวักเหมามารดาองมินมางว่าราชการเมืองเว้ได้ ๓ เดือน ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยไพร่บ้านพลเมืองสมัครรักใคร่จะให้องเกียนอานเป็นเจ้า แต่บากวักเหมามารดาไม่ยอมว่าผิดด้วยอย่างธรรมเนียม จึงตั้งองมินตงบุตรองมินมางเป็นเจ้าเมืองเว้ใช้หื้อว่าเทียนตรี ณ วันเดือน ๔ ปีชวดโทศก องมินตงออกไปรับตราตั้งเมืองจันมีไพร่หลวงไปด้วยพันหนึ่ง แล้วเกณฑ์ตามอำเภอระยะละ ๕๐๐ คนเข้ากัน ๑๕๐๐ คนเดินบกไปถึงเมืองอานนินพรหมแดนเมืองจัน รับตราตั้งได้แล้วก็กลับมา ผู้คนป่วยเจ็บล้มตายประมาณ ๔๐๐ คน ๕๐๐ คน ณ วันเดือน ๕ ปีฉลูตรีนิศกมาถึงเมืองเว้องเกียนอานผู้อาก็หาใครจะนับถือไปมาเฝ้าหาแทนไม่ต่อมีราชการองมินตงให้หาองเกียนอานถึง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง จึงได้ไปครั้ง ๑ แล้วราชฎรพูดกันว่าตั้งแต่องมินตงได้เป็นเจ้า ไพร่บ้านพลเมืองได้ความเดือดร้อนและกะเกณฑ์ราชการมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ผู้คนเจ็บไข้ล้มตายเป็นอันมาก ณ วันเดือน ๓ ปีชลาจัตวาศก มีหนังสือเจ้าเวียดนามขึ้นมาถึงองภูวนที่เมืองไซ่ง่อนค่ายโรงตำโยว่า ซึ่งเมืองตั้งเกี่ยวกำเรบนั้นกองทัพเมืองเว้ยกไปปราบปรามสงบแล้ว เมื่อ ฯลฯ อยู่ที่เกาะดองนั้นพูดกันว่า เจ้าเวียดนามให้อ้ายองจันเกอ องกอเกอ คุมไพร่เมืองเว้ ๕๐๐ คนมาพลัดไพร่หลวงที่เมืองไซ่ง่อน ครั้นมาถึงบ้านมือส้วยแขวงเมืองคองนาย เกิดความไข้ไพร่ในกองทัพตายประมาณ ๒๐๐ คน ๓๐๐ คน เจ้าเวียดนามให้หาอ้ายองจันเกอ องกอเกอ คุมไพร่กลับไปเมืองเว้ แล้วมีหนังสือเจ้าเวียดนามมาถึงอ้ายองภูวนทุกค่ายทุกตำบลว่าให้รักษาเขตแดนค่ายคูไว้ให้มั่นคงแล้ว ให้คิดเกลี้ยกล่อมเขมรต่อไปที่จะทำศึกกับเขมรนั้นในห้วงดอยก่อน ด้วยเกิดความไข้ไพร่บ้านพลเมืองล้มตายเป็นอันมาก ณ วันเดือน ๖ ปีเถาะเบญจศก ฯลฯ ได้ยินอ้ายองภูวนที่เมืองไซ่ง่อน พูดว่ามีหนังสือเจ้าเวียดนามประกาศมาที่เมืองไซ่ง่อนว่าซึ่งฝนแล้งและเกิดความไข้ผู้คนล้มตายมากดังนี้ เหตุด้วยอ้ายองภูวนผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งรักษาบ้านเมือง ไม่ตั้งอยู่ในความสัตย์ซื่อตรง ไม่มีความเที่ยงธรรม จึงให้บังเกิดฝนแล้งและความไข้ อ้ายองภูวนผู้ใหญ่ผู้น้อยมีความผิดมากอยู่ในหนังสือให้ยกเตี้ยกเงินเดือนไม่ให้เจ้าพนักงานจ่ายให้อ้ายองโบบจัน องอันสาต สามเดือน ณ ปีเถาะเบญจศก เดือน ๖ เดือน ๗ มาจนเดือน ๘ เดือน ๙ ฝนแล้วมีฝนตกบ้างก็น้อย ที่เมืองไซ่ง่อนได้ยินอ้ายองภูวนพูดกันว่า ราชฎรทำนาได้ส่วนหนึ่ง ไม่ได้ทำ ๒ ส่วน นาที่ทำลงไว้ได้ส่วนหนึ่งนั้นก็เหี่ยวแห้งเสียไปเป็นอันมาก เมื่อ ฯลฯ อยู่ที่ข้างเกาะดองก็ได้ยินว่าฝนแล้งราชฎรทำนาได้เล็กน้อย ราคาข้าวสารราชฎรซื้อขายกันที่เมืองไซ่ง่อนกับภูวนหนึ่งเป็นอึแปะ ๒ พวงครึ่ง คิดเป็นถังไทยถังละ ๑๒ เบี้ยราคาข้าวสารที่ค่ายโรงตำริชค่ายเกาะดอง ถังภูวนหนึ่งเป็นอึแปะ ๓ พวง คิดเป็นถังไทยถังละ ๓ สลึง ราชการนอกกว่านี้ ฯลฯ ไม่ทราบ เป็นความสัจความจริง ฯลฯ ได้รู้เห็นได้ยินแต่เท่านั้น

๑ วัน ๒ ค่ำ ปีเถาะเบญจศกได้ให้ต้นหนังสือกับคำให้การอ้ายวาญวนเมืองพนมเปญ ภัคศีถือไปเมืองตราด ๓ ฉบับ

๓๒. คำให้การท้าวเชื่อนแก้วเมืองตากผู้ไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม

จ.ศ. ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เลขที่ ๓๐

๑ วัน ๑<sup>๓</sup> ค่ำ ปีมะแมเบญจศกเจ้าคุณฝ่ายเหนือ เจ้าคุณปลายเชือก ให้หลวงฤทธา-  
มาตย์ถามท้าวเชื่อนแก้วเมืองตากผู้ไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม เวรกร๑-

๑ ๑ ข้าฯ ท้าวเชื่อนแก้วเมืองตากให้การว่า พระพลเมืองกำแพงเพชร พระสุนทรบริรักษ์  
พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัดเมืองตากให้ ๑ ข้าฯ ไปสืบราชการ ณ เมืองเมาะตำเลิม  
ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ค่ำ ๑ ข้าฯ กับไพร่ ๔ คนออกจากเมืองตากเดินทางไป ๔ วัน ถึงคลองแม่ละเมา

ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ค่ำ ๑ ผนตกหนักมากข้ามหาได้ไม่ ๑ ข้าฯ นายไพร่เดินเลียบคลองไปวันหนึ่ง  
ถึงบ้านแม่จะเลา บ้านทางชมภูกะเหรียงพักอยู่ ๒ วัน ๑ ข้าฯ จึงว่ากับทางชมภูว่าจะออกไปสืบ  
ราชการเมืองเมาะตำเลิม ๑ ข้าฯ หาผู้ภาษาพม่าไม่ ทางชมภูรู้ภาษาพม่า ๑ ข้าฯ จะเอาทางชมภูไปด้วย  
จะได้พูดจาถ่ถามสืบเอาข้อราชการ ทางชมภูก็ยอมจะไปกับ ๑ ข้าฯ

ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ค่ำ ๑ ข้าฯ กับนายไพร่ ๕ คนกับทางชมภู ๑ ไพร่กะเหรียง ๑ เข้ากันเจ็ด  
คนออกจากแม่จะเลาเดินทางไปคืน ๑ กับ ๒ วัน ถึงคลองแม่เมย น้ำมากข้ามหาได้ไม่ พักอยู่ ๕ วัน  
น้ำถอยลดลง

ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ค่ำ ๑ ข้าฯ นายไพร่ทำแพข้ามคลองแม่เมยไป ๒ วัน ถึงเข้ากะเมาะกะชู  
เดินตามเข้าไปวันหนึ่งถึงบ้านเกาะกริดน้ำมากข้ามคลองหาได้ไม่พักอยู่ ๕ วัน น้ำถอยลดลง

ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ค่ำ ๑ ข้าฯ นายไพร่ยืมเรือข้ามคลองเกาะกริดเดินไป ๒ วัน ถึงบ้านกะนี  
พักอยู่ ๒ วัน ๑ ข้าฯ เข้าเรือชาวบ้านกะนีล่องน้ำลงไปวัน ๑ ถึงเมืองเมาะตำเลิม

ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ค่ำ ๑ ข้าฯ นายไพร่ขึ้นสำนักอยู่เรือนมองสวยเอพมานอกเมืองเมาะตำเลิม  
ห่างเมืองเมาะตำเลิมประมาณ ๑๕ เส้น มองสวยเอกับ ๑ ข้าฯ เป็นคนรู้จักกันมาแต่ก่อน มองสวยเอ  
ถาม ๑ ข้าฯ ว่ามาด้วยธุระสิ่งใด ๑ ข้าฯ บอกว่ามาซื้อเม็ดพก ซื้อเขา ซื้อแอบไปขายกับมาฟังราชการ  
ด้วย ๑ ข้าฯ ถามมองสวยเอว่ารู้ราชการสิ่งใดบ้าง มองสวยเอว่าหารู้ราชการไม่ ถ้าจะใคร่รู้ราชการจะ  
พาไปถามมองสวยอง มองถ่อ พม่าซึ่งอยู่หน้าเมืองเมาะตำเลิม

อยู่มา ๓ วัน มองสวยเอก็พา ๑ ข้าฯ กับทางชมภูไปหามองสวยอง มองถ่อ ที่เรือนสืบถาม  
ข้อราชการ มองสวยอง มองถ่อ บอก ๑ ข้าฯ ว่าราชการทางเมืองอังวะ เมืองย่างกุ้ง นั้นสงบอยู่ ๑ ข้าฯ  
ถามมองสวยอง มองถ่อ ว่าเจ้าเมืองเมาะตำเลิมอยู่ถูกไปข้างไหน มองสวยองมองถ่อบอก ๑ ข้าฯ ว่า  
เจ้าเมืองเมาะตำเลิมลงกำปั่นไปชำระความผู้ร้ายเมืองทวาย แต่ ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ค่ำ ยังหากลับมาไม่

ฯลฯ กับมองสหายอง มองถ่อ ก็พูดจากันด้วยความอื่นไปประมาณครู่หนึ่ง มองสหายเอ๊กพา ฯลฯ กลับมา อยู่ประมาณ ๔ วัน มองสหายเอพา ฯลฯ ไปซื้อสิ่งของที่ตลาดหน้าเมือง ฯลฯ จะซื้อเม็ดพก ซื้อเขาเนื้อ ซื้อแอบ ราคาแพงซื้อหาได้ไม่ ฯลฯ กับมองสหายเอพากันไปหามองสหายนี้ มองจางตะคาฯ เป็นคนรู้จักคุ้นเคยกับ ฯลฯ มองสหายนี้ มองจางตะคาฯ ถาม ฯลฯ ว่ามาด้วยธุระสิ่งใด ฯลฯ บอกว่า มาซื้อเม็ดพก ซื้อเขาเนื้อ ซื้อแอบไปขาย ฯลฯ จึงถามมองสหายนี้ มองจางตะคาฯ ด้วยราชการอังกฤษ กับพม่าคิดอ่านจะรบพุ่งกันอย่างไรบ้าง มองสหายนี้ มองจางตะคาฯบอก ฯลฯ ว่าสงบอยู่หาได้ยินว่า อังกฤษจะคิดอ่านอย่างไรไม่ ถ้าอังกฤษคิดราชการจะทำศึกกับพม่าเมืองอังวะ อังกฤษก็คิดอ่านกัน แต่พวกอังกฤษปิดความเสีย หาให้พม่าเมืองเมาะตำเลิมรู้ไม่ กลัวจะเอาความไปบอกกับพม่าเมือง มัตมะ เมืองอังวะ มองสหายนี้ มองจางตะคาฯรู้ความแต่ว่ามิชฤทษชอนเกณฑ์พม่าเมืองเมาะตำเลิมไว้ ๕๐ คน จะเอาขึ้นไปซื้อทองซื้อช้าง ณ เมืองหลวงพระบางแต่บังหากำหนดแนไม่ มิชฤทษชอนว่า เมืองเมาะตำเลิมกลับมาแต่เมืองทวายเมื่อใด มิชฤทษชอนจึงจะขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง พูดกัน เท่านั้นแล้ว ฯลฯ ก็กลับมา

ครั้น ณ วัน ๖ ๑๒ ค่ำ ฯลฯ ไปหามองตา มองมละ ลาวสะเลียงเป็นคนที่รู้จักกันกับ

ฯลฯ ๑ สืบถามข้อราชการ มองตา มองมละ บอก ฯลฯ ว่า ณ วัน ๑๑ ค่ำ ปีเถาะเบญจศก มี หนังสือเจ้าเมืองวิลาสมา ณ เมืองเมาะตำเลิมว่าโทรเมืองวิลาสดูว่า ณ วันเดือนอ้ายปีเถาะเบญจศก เมืองเมาะตำเลิมจะเกิดศึกขึ้นกลางเมือง ให้เจ้าเมืองเมาะตำเลิมกำชับพวกอังกฤษให้ดูแลตรวจตรา พิทักษ์รักษาให้จงดี เจ้าเมืองเมาะตำเลิมจัดให้อังกฤษลงเรือรามัญลำละ ๙ คน ๑๐ คน มีปืนคาบศิลา ครบมือทุกลำ เพลากลางคืนให้ทอดหุ่นลาดตระเวนอยู่ตั้งแต่พระเจดีย์หัวเหนือเมืองลงมาจนท้าย เมืองประมาณ ๗ ลำ ๘ ลำ ทุกคืนมิได้ขาด ครั้นเพลาค่ำยิงปืนสัญญาณแล้วห้ามมิให้เรือขึ้นล่องไปมา แต่ที่ในเมืองนั้นอังกฤษจะตรวจตราระวังระไวพิทักษ์รักษาประการใด มองตา มองมละ หาได้ ฯลฯ ไม่ แล้วมองตา มองมละ บอก ฯลฯ ว่า ณ วัน ๖ ๑๑ ค่ำ เจ้าเมืองเมาะตำเลิมเอาตัวมองเปียนกับ บุตรภรรยาซึ่งจำไว้เอาลงกำปั่นไปจำใส่คุกไว้ ณ เมืองทวาย ฯลฯ ถามมองตา มองมละว่าคุกสำหรับ คนที่เมืองเมาะตำเลิมไม่มีฤจึงเอาไปจำไว้เมืองทวาย มองตา มองมละ บอก ฯลฯ ว่าถ้าพม่าเป็น โทษหนัก อังกฤษส่งไปจำไว้เมืองทวาย จะจำไว้ที่เมืองเมาะตำเลิมกลัวจะหนีตามไปเมืองมัตมะ ถ้า หนีได้ข้ามไปเมืองมัตมะ อังกฤษไปต่อว่าจะขอเอาตัวมา พวกพม่าเมืองมัตมะหาส่งตัวให้ไม่ จึงเอาไป จำไว้ที่เมืองทวาย ที่พม่าโทษเบาบางเล็กน้อยอังกฤษจึงจำไว้ที่เมืองเมาะตำเลิม ฯลฯ ถามมองตา มองมละ ต่อไปว่า แต่ก่อนได้ยินลือไปว่าเจ้าอังวะจะลงมาทำบุญฉลองระฆังที่เมืองอุปะระปะ ณ วัน วัน ๑๕ ๑๒ ค่ำ จริตฤ มองตา มองมละ บอก ฯลฯ ว่าที่เมืองอังวะจะบังเกิดข้าวแพง เจ้าอังวะหา ได้ลงมาไม่ ฯลฯ จึงถามต่อไปได้ยินข่าวแต่ก่อนลือไปว่าพวกเมืองเมาะตำเลิมไปตัดไม้ขอนสัก



ปล่อยล่องลงมาตามแก่งใหญ่ เอาเชือกชิงกันไม้ไว้ที่ท้ายแก่งให้คนคอยเก็บมัดแพล่องลงมา ณ เมือง  
 เมาะดำเลิม น้ำมากปล่อยไม้ลงมาคนเก็บหาทันไม่ ไม้ลอยพลัดไปข้างเมืองมัตมะ พม่าเมืองมัตมะ  
 เก็บไม้ไว้อังกฤษให้มองเงินเป็นนายคุมไพร่ขึ้นไป ขอเอาไม้ขอนสักมา ถ้าพวกเมืองมัตมะไม่ให้  
 อังกฤษ ให้มองเงินรบกับพวกเมืองมัตมะจริงฤ มงตา มงมละ บอกว่ามองเงินขึ้นไปต่อว่ากับพวก  
 เมืองมัตมะจะขอเอาไม้มา พวกเมืองมัตมะว่าไม้ลอยไปเก็บได้จะเอาค่าจองที่เก็บไว้ต้นละเหรียญ ๒  
 เหรียญจึงจะให้ มองเงินก็ยอมให้เงินค่าจ้างกับพวกเมืองมัตมะถอยเอาไม้มา มองเงินกับพวกเมืองมัต  
 มะหาได้รับกันไม่ ๆข้าฯ กับมงตา มงมละ ก็พูดจากันด้วยความอื่นไปประมาณครู่หนึ่ง ๆข้าฯ ก็  
 กลับมา

ตั้งแต่ ๆข้าฯ ไปหามงตา มงมละกลับมา ๆข้าฯ ป่วยข้อเท้าให้บวมให้ขัดหาได้ไปหา  
 ผู้ใดต่อไปอีกไม่ ๆข้าฯ ถามมงสวยเอที่ ๆข้าฯ สำนักอยู่ว่า ณ ปีเถาะเบญจศกนี้ ราษฎรทำอะไรทำนาได้  
 เต็มภาคภูมิฤเสียหายประการใด ทุกวันนี้ราคาข้าวซื้อขายกันอย่างไร มองสวยเอบอก ๆข้าฯ ว่า ณ  
 เดือน ๗ เดือน ๘ เดือน ๙ ปีเถาะเบญจศกนี้ ราษฎรทำนาปักดำต้นข้าวลงไว้ได้เต็มภาคภูมิ ณ เดือน  
 ๑๐ เดือน ๑๑ ฝนแล้ง ต้นข้าวที่ปักดำลงไว้ที่นาตอนตายผอยเสียไปส่วนหนึ่ง ที่นาลุ่มออกรวงจะ  
 ได้ผลส่วนหนึ่ง ที่ออกรวงรวงได้ผลนั้นก็ลึบชวยเสียมาก ได้ผลเม็ดข้าวก็น้อย ผลเม็ดข้าวในปีเถาะ  
 เบญจศกนี้จะได้ผลน้อยกว่าปีขาลจัตวาศกประมาณส่วนหนึ่ง ราษฎรเก็บเกี่ยวแล้วบ้างยังบ้าง ราคา  
 ข้าวซื้อขายกันทุกวันนี้ ข้าวสารสี่ดพม่าหนึ่งเป็นเงินเหรียญครึ่งคิดเป็นสัดเป็นเงินไทยสัดละ ๓ สลึง  
 ข้าวเปลือก ๑๐๐ สัดเป็นเงิน ๖๐ เหรียญ ราคาข้าวคงอยู่เหมือนปีขาลจัตวาศก ๆข้าฯ จึงว่าผลเม็ด  
 ข้าว ณ ปีเถาะเบญจศก ว่าได้น้อยกว่าปีขาลจัตวาศก ทำไมราคาข้าวจึงขายคงอยู่เหมือนปีขาลจัตวา  
 ศก มองสวยเอว่าอังกฤษบังคับให้ขายราคาเหมือนกับปีขาลจัตวาศก ถ้าพวกมอญพม่าขายข้าวราคา  
 แพงขึ้นไปกว่าอังกฤษบังคับ กลัวอังกฤษจะเอาตัวไปทำโทษ ถึงโดยน้อยโดยมากก็ต้องขายตามราคา  
 อังกฤษบังคับ ๆข้าฯ ถามมงสวยเอว่าเจ้าเมืองเมาะดำเลิมคนใหม่มาอยู่รักษาเมืองกับเจ้าเมือง  
 คนเก่าที่กลับไปเสียเมืองวิลาสนั้น ผู้ใดจะดีกว่ากัน มองสวยเอบอก ๆข้าฯ ว่าเจ้าเมืองคนเก่าที่กลับไป  
 เมืองวิลาสนั้นน้ำใจดีโอบอ้อม จะว่ากล่าวราชการสิ่งใดก็เรียบร้อยหาหักหาญไม่ เอาใจมอญพม่าฯ  
 ชาวบ้านชาวเมืองก็รักใคร่ เจ้าเมืองคนใหม่เป็นคนดุร้ายจะว่ากล่าวราชการก็หักหาญหาเอาใจมอญ  
 พม่าไม่ มอญพม่าไม่สู้รักใคร่เหมือนเจ้าเมืองคนเก่า ๆข้าฯ ถามมงสวยเอต่อไปว่าเจ้าเมืองคนใหม่  
 ดุร้ายกระทำกุมเหงไพร่บ้านพลเมืองได้ความเดือดร้อนประการใดบ้าง มองสวยเอบอก ๆข้าฯ ว่าหาได้  
 ยินไพร่บ้านพลเมืองพูดว่าเจ้าเมืองคนใหม่กระทำกุมเหงกตขี่ไพร่บ้านพลเมืองประการใดไม่ ปกติอยู่  
 เหมือนแต่ก่อนแลเจ้าเมืองเมาะดำเลิมคนใหม่เมื่อได้ไปราชการครั้งก่อน ได้ถามมอญพม่าบอก ๆข้าฯ  
 เจ้าเมืองเมาะดำเลิมคนเก่าเจ้าเมืองวิลาสให้หาตัวกลับไปเมืองวิลาส ให้เจ้าเมืองเมาะดำเลิม ซึ่งกลับ  
 (เนื้อความในหน้าต้นชำระสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

(เนื้อความในหน้าปลาย) ไพร่ลาวกะเหรี่ยงพากันลงเรือขึ้นมาจากเมืองเมาะตำเลิมวันหนึ่งถึงบ้านกะนิ ขึ้นบกพักอยู่คืนหนึ่งรุ่งขึ้นเพลลาเข้าออกจากบ้านกะนิเดินทางมา ๙ วัน เถิงแม่จะเลาบ้านกางชมภู ไพร่ที่ไปกับ ฯข้าฯ ป่วยลงพักอยู่ ๘ วัน ฯข้าฯ ถามพวกกะเหรี่ยงว่า ณ ปีเถาะเบญจจศกนี้ มอญพม่ามาตัดมาลากไม้ขอนสักในแขวงเมืองตากแห่งใดบ้าง กะเหรี่ยงบอก ฯข้าฯ ว่ามอญ พม่ามาตัดมาลากไม้อยู่ที่แม่ละเมา พวกหนึ่งประมาณ ๔๐ คน มอญพม่ายังกำลังตัดชักลากอยู่ พวกกะเหรี่ยงยังหาได้ไปตรวจนับต้นไม้ไม่ จะเป็นไม้ขอนสักมากน้อยเท่าใดยังไม่ทราบ ฯข้าฯ พักอยู่บ้านแม่จะเลา ไพร่ที่ไปกับ ฯข้าฯ ก็คลายป่วยขึ้น ฯข้าฯ นายไพร่มาจากบ้านแม่จะเลา เดินทางมา ๘ วัน เถิงเมืองตาก ณ วัน ฎ ๑ ค่ำ ปีเถาะเบญจจศก พระพลเมืองกำแพงเพชร พระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัดกรมการถามข้าราชการ ฯข้าฯ แล้วบอกส่งตัว ฯข้าฯ ลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ ฯข้าฯ ป่วยอยู่ยังมาได้ ๒๗ วัน ๒๘ วัน ครั้น ฯข้าฯ คลายป่วยขึ้น ณ วัน ฎ ๒ ค่ำ พระพล พระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัดกรมการบอกหนังสือให้ ฯข้าฯ ลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ

แลเมื่อ ฯข้าฯ ไปเมืองเมาะตำเลิมถึงบ้านเกาะกริด กะเหรี่ยงชาวบ้านเกาะกริดถาม ฯข้าฯ ว่าจักจกพม่าไปจากเมืองเมาะตำเลิม พามอญพม่ากะเหรี่ยงลาวสะเลียงประมาณ ๓๐ คน ช้างๆ หนึ่งเข้าไปทางเมืองเชียงใหม่ พวกเมืองเชียงใหม่ส่งลงไป ณ กรุงเทพฯ รู้ความฤไม่ ฯข้าฯ ว่ารู้ ฯข้าฯ ถามกะเหรี่ยงว่าจักจกคนนี้เป็นบุตรเจ้าอังวะจริงฤ กะเหรี่ยงบอก ฯข้าฯ ว่าเป็นแต่คำเล่าลือพูดจกกันว่าจักจกเป็นบุตรเจ้าอังวะ แต่จะเป็นบุตรเจ้าอังวะคนใดจะจริงหรือไม่จริงประการใดหาทราบไม่ แล้วกะเหรี่ยงถาม ฯข้าฯ ว่าจักจกลงไป ณ กรุงเทพฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าจะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงฤไม่ ฯข้าฯ ว่าพม่าเป็นข้าศึกกับกรุงเทพฯ ถ้าจักจกเป็นบุตรเจ้าอังวะจริงจักจกหนีร้อนมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็จะโปรดให้เอาไว้ ถ้ามิใช่บุตรเจ้าอังวะเป็นแต่ไพร่พม่าตั้งตัวเป็นจักจกจะโปรดให้ส่งตัวไปจำไว้ ณ คุก

ครั้น ฯข้าฯ ไปจากบ้านเกาะกริดถึงเมืองเมาะตำเลิม มอญพม่าลาวสะเลียงชาวเมืองเมาะตำเลิมคนหนึ่งคนใด หาได้ถาม ฯข้าฯ ถึงจักจกแต่สักคนหนึ่งไม่ อนึ่งเมื่อ ณ ปีขาลจัตวาศกจะเป็นเดือนใด ฯข้าฯ จำมิได้ ก่อน ฯข้าฯ ยังหาได้ไปสี่บราซการ ณ เมืองเมาะตำเลิมไม่ ฯข้าฯ ทราบอยู่ว่ามองสะเรพม่าพวกอังกฤษเมืองเมาะตำเลิมซึ่งมาตัดไม้ขอนสักอยู่ ณ แม่เมย มองสะเรกับไพร่พม่า ๒ คน เข้ามา ณ เมืองตาก บอกความกับพระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัดกรมการ ว่านายสิทธิ นายเงิน พวกเมืองตากออกไปลักเอาช้างงาปลายสูงห้าศอกเศษของมองสะเรมา ช้างหนึ่ง ให้พระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัดกรมการชำระเอาช้างมาส่งให้พระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัดกรมการก็รับว่าจะหาตัวนายสิทธิ นายเงิน มาถามไถ่เลี้ยงดู ถ้านายสิทธิ นายเงิน ลักเอามาจริงจะชำระเอาช้างส่งให้ ครั้นให้ไปเอาตัวนายสิทธิ

นายเงิน หลบเสียหาได้ตัวไม่ แต่สืบได้ความว่านายสิทธิเป็นบ่าวพระสุทัศน์ นายเงินเป็นบ่าวหลวงปลัด นายสิทธิ นายเงินลักเอาช้างของมอญสะเรมาจริง พระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัด จึงว่ากับมอญสะเรว่าชำระสืบสวนหาได้ความว่าผู้ใดไปลักมาไม่ มอญสะเรทำไม่อยู่ที่แม่เมยแขวงเมืองตากมีอายผู้ร้ายลักช้างไป ครั้นชำระก็หาได้ผู้ร้ายแลช้างไม่ มอญสะเรเป็นพวกอังกฤษๆ กับกรุงเทพเป็นทางไมตรีไปมาค้าขายถึงกัน เมืองตากก็เป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพฯ ช้างมอญสะเรหายชำระเอาตัวผู้ร้ายแลช้างไม่ได้นั้น ก็จะต้องใช้ช้างกับมอญสะเร แล้วพระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัด จึงซื้อเอาช้างพลายสูงห้าศอกเศษของผู้มีชื่อบ่าวพระตื่นเป็นเงิน ๓ ตำลึงให้กับมอญสะเร

ครั้น ณ เดือน ๑๒ ขึ้นแรมก็ค่ำจามีได้ ปีชวดจัตวาศก พระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัด ให้ ขำๆ กับท้าวรามเสน นายน้อยมหาอุด กับไพร่ ๘ คนออกไปสืบราชการ ณ เมืองเมาะตำเลิม แล้วให้เก็บเงินค่าต่อไม้ที่พม่าๆ ตัด ครั้นไปถึงแม่เมย ขำๆ ป่วยลง นายน้อยมหาอุดให้ท้าวรามเสนอยู่พยาบาล ขำๆ แต่นายน้อยมหาอุดกับไพร่ ๘ คนออกไปสืบราชการ ขำๆ คลายหายป่วยแล้ว ขำๆ กับท้าวรามเสนเก็บเงินค่าต่อไม้ที่พม่าตัด ณ ปีชวดจัตวาศกได้เงิน ๖๐๐๐ เหรียญ ข้างนางกะเหรียงบอก ขำๆ กับท้าวรามเสนว่า นายภิมสารหลาน อ้ายแก้วทาส หลวงปลัด เมืองตากเอาช้างพลายช้างหนึ่งออกมาให้มอญสะเรเช่าลากไม้เดือนละ ๘๐ เหรียญ นายภิมสาร อ้ายแก้วส่งช้างให้มอญสะเรแล้วก็กลับมาเมืองตาก ครั้นนายน้อยมหาอุดกับไพร่กลับมาแต่เมืองเมาะตำเลิม ขำๆ กับนายน้อยมหาอุด นายรามเสน กับไพร่ก็กลับมาเมืองตาก ขำๆ ป่วยอยู่ประมาณ ๑๕ วัน คลายป่วยแล้ว พระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัดกรมการให้ ขำๆ ออกไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม แล้วลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ แล้ว ขำๆ กลับขึ้นไปเมืองตาก นายหนานกาวีหลานหลวงปลัดบอก ขำๆ ว่าทางหงกะเหรียงบอกนายหนานกาวีว่าช้างพลายซึ่งนายภิมสาร อ้ายแก้ว ออกไปให้มอญสะเรเช่าลากไม้ นั้น มอญสะเรเอาช้างไปเสียเมืองเมาะตำเลิม เงินค่าเช่าก็หาให้ไม่ มอญสะเรให้แต่ไพร่อยู่ลากไม้ นายหนานกาวีกับอ้ายแก้ว และทางหงกะเหรียงไปยื้อเอาช้างที่พระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัดใช้ให้มอญสะเรแทนช้างผู้ร้ายลักช้างหนึ่งกับช้างหนึ่งเข้ากัน ๒ ช้างมา ณ เมืองตาก จะเป็นผู้ใดใช้ให้ออกไปยื้อมานายหนานกาวีหาได้บอก ขำๆ ไม่ ขำๆ อยู่ที่เมืองตากประมาณ ๑๔ วัน ๑๕ วัน ก็หาเห็นมอญสะเรเข้ามาว่ากล่าวไม่ ครั้น ปี ๑๑ ค่ำ ปีเถาะเบญจศก พระสุนทรบริรักษ์ พระเชียงเงิน พระเชียงทอง หลวงปลัดกรมการให้ ขำๆ กับทางชมภูออกไปสืบราชการ ณ เมืองเมาะตำเลิม ครั้นไปถึงเมืองเมาะตำเลิมได้ ๓ วัน โปกะเลอังกฤษ ขุนศาลสำหรับว่าความให้พม่าคนหนึ่ง ถือนั่งสีมาเกาะ ขำๆ กับทางชมภูไป ณ ศาลาชำระความ ขำๆ เห็นมอญสะเรนั่งอยู่ด้วย โปกะเลอังกฤษให้พม่าที่ไปเกาะ ขำๆ บอก ขำๆ ว่ามอญสะเรฟ้อง ขำๆ กับทางชมภูว่านายหนานกาวี ทางหงกะเหรียง อ้ายแก้ว พวกเมืองตากไปชิงเอาช้างพลายของมอญสะเรที่แม่เมย ๒ ช้างไป ขำๆ กับทางชมภูว่าหาทราบไม่ โปกะเลสั่งให้อังกฤษ



หูทรงมาถึงเมืองกวางตุ้งแล้ว จงตึกหม้อถามว่าสำเนาพระราชสาส์นสำเนาหนังสือได้มาแล้วหรือ  
 ท่องสือว่าได้มาแล้ว จงตึกจึงรับเอาสำเนาพระราชสาส์นสำเนาหนังสือไว้ จงตึกกำหนดว่า ณ วัน  
 ๗ ๙ คำจะได้รับเชิญพระราชสาส์น เครื่องราชบรรณาการขึ้นมา ณ กงกวน ท่องสือกลับมาแจ้งกับ  
 ข้าพเจ้าฯ จึงจัดแจงจ้างเรือฝากระจก เครื่องแห่ เก่งปิดทอง เกี้ยว ปี่พาทย์จีน เป็นคน ๘๐ คนเตรียม  
 ไว้ ครั้นถึงกำหนดจงตึกให้ชุดแก้วกับขุนนางทหารสองคนลงมารับเชิญพระราชสาส์นเครื่องราช-  
 บรรณาการขึ้นไปถึงกงกวน วัน ๙ คำจึงเชิญพระราชสาส์นขึ้นทรงเก่งปิดทองมีคนหามแปดคนกับ  
 สัปทนเหลืองสามคัน มีป้ายเขียนเป็นอักษรว่าจิมก้องไปก้องป็นสือ ชื่อราชทูตเป็นป้ายสี่คู่ มีม้าล้อ  
 สองคู่ปี่พาทย์จีนสำหรับหนึ่ง ธงหน้าห้าคู่ คนถือไม้แหวนสองคู่ ถือสายโซ่สองคู่ ถือเชือกหนึ่ง  
 สองคู่ มีคนหามเครื่องราชบรรณาการตามเก่งพระราชสาส์น ข้าพเจ้าราชทูต อุปทูต ตรีทูต ป็นสือ  
 ซี่เกี่ยวกับแดง มีบังตะวันตามแห่พระราชสาส์นไป ครั้นแห่ขึ้นไปถึงแล้วเชิญพระราชสาส์น เครื่อง  
 ราชบรรณาการขึ้นไปถึงกงกวน จงตึกให้ขุนนางทหารสองคนกับเล้าเจียงแปดคนมาอยู่กำกับพิทักษ์  
 รักษาพระราชสาส์นๆ อยู่ที่กงกวนเข้าเฝ้าประโคมด้วยแตรกลองชนะ แต่เมื่อเชิญพระราชสาส์นขึ้น  
 ไปเมืองปักกิ่งนั้นหาได้อาแตรกลองชนะขึ้นไปด้วยไม่ เอาไว้ที่กงกวนเมืองกวางตุ้ง ครั้น ณ วันเดือน  
 เก้าแรมสิบค่ำ จงตึกให้ชุดแก้วมาบอกข้าพเจ้าว่า ณ วัน ๗ ๙ คำ ให้ข้าพเจ้าเชิญพระราชสาส์นขึ้นไป  
 เยี่ยมก้อง ข้าพเจ้าจึงจัดแจงจ้างคนหามบุษบกใส่พระราชสาส์นหามเครื่องบรรณาการ ถือธงเครื่องแห่  
 ถือป้ายจ้างปี่พาทย์จีนเป็นคนแปดสิบคน แห่พระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการเท่ากับกระบวนแห่  
 ขึ้นจากกำปั่น ข้าพเจ้าราชทูตอุปทูตตรีทูตป็นสือแต่งตัวใส่เสื้อเข็มขาบเงินเอาหมวกเงินจุกแดงซี่เกี้ยว  
 ไปตามพระราชสาส์น ครั้นถึงประตูบ้านจงตึกหยุดกระบวนแห่อยู่ จงตึกให้ชุดแก้วมาบอกให้เข้าไป จึง  
 ได้แห่เข้าไปข้าง ล่วงประตูเข้าไปสองชั้นถึงเก่งจงตึกเป็นที่รับแขก จงกฤษฎีใส่หมวกจุกแดงใสมี  
 แฉวนกยูง หลานเจ้าปักกิ่งเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองกวางตุ้ง จงตึกจุกแดง หม้อจุกแดง โฉมทองซ้าย  
 โฉมทองขวา จุกแดงมีแฉวน หักให้จุกขาวใส กวนปอจุกเขียวใส ปูเงงสีจุกแดง อันซกสีจุกเขียวใส เลืองตุ  
 จุกเขียวใส ยิมบันสีจุกเขียวใส เข้ากันสิบเอ็ดคน นั่งเก้าอี้อยู่ในที่เยี่ยมก้อง เก่งนั้นปูเจียมปูเบาะปักตุไว้  
 ให้ข้าพเจ้าราชทูตอุปทูตตรีทูตป็นสือนั่งสี่ที่ ตั้งโต๊ะสูงหาเหลืองปูแพรต่วนปักดอกไม้ลายพื้นเหลืองไว้  
 สำหรับพระราชสาส์น ตั้งโต๊ะปูด้วยผ้าเหลืองไว้รับเครื่องราชบรรณาการตั้งไว้ข้างหนึ่ง ข้าพเจ้านั่งข้าง  
 หนึ่ง ตรงโต๊ะพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการออกมา จงตึกหม้อขุนนางนั่งเก้าอี้เรียงเป็นลำดับ  
 ตามตำแหน่งพร้อมกัน แล้วจงตึกให้ข้าพเจ้าไปกุยที่เขียนพระนามพระเจ้ากรุงปักกิ่ง จงตึกหม้อ  
 ขุนนางสิบเอ็ดคนจึงมากุยพระราชสาส์นในเพลาวนเยี่ยมก้อง เป็นธรรมเนียมจงตึกได้รับพระราช  
 สาส์น ข้าพเจ้าจึงต้องกุยจงตึกๆ ก็รับกุยข้าพเจ้า แล้วจงตึกหม้อไปนั่งบนเก้าอี้ให้ข้าพเจ้านั่งที่เบาะ  
 ยกโต๊ะของหวานของคาวมาตั้ง จงตึกให้เจ้าพนักงานมาบอกให้ข้าพเจ้ากินโต๊ะ แล้วจงตึกให้ขุนนาง  
 ชื่อซุ่นปูแห่งใส่หมวกจุกขาวใสมาถามข้าพเจ้าว่า ท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ใหญ่กับขุนนาง

ผู้ใหญ่ผู้น้อยกรุงพระมหานครศรีอยุธยาอยู่ดีเป็นสุขด้วยกันทั้งสิ้นหรือ ข้าพเจ้าบอกว่าอยู่เย็นเป็นสุขด้วยกันทั้งสิ้น ชุณ்பุเท่งกลับไปบอกจงตึกๆ ให้ชุณ்பุเท่งถามข้าพเจ้าอีกว่ากรุงฯ ข้าวปลาอาหารบริบูรณ์อยู่หรือ ข้าพเจ้าว่ามีปกติบริบูรณ์ ชุณ்பุเท่งกลับไปบอกจงตึกๆ ให้ชุณ்பุเท่งกลับมาถามข้าพเจ้าอีกว่าเหตุมาป่วยไข้บ้างหรือไม่ ข้าพเจ้าบอกว่าทางทะเลไกลกันดารไปมากก็ยากลำบากนักเดชะพระบารมีทั้งสองพระนครเป็นทางพระราชไมตรีปกเกล้าฯ อยู่จึงหาป่วยไข้เป็นอันตรายสิ่งใดไม่จงตึกให้กลับมาบอกว่าข้าพเจ้าเห็นดเหน้อยให้กลับไปพักอยู่ ณ กงกวนให้สบายก่อนเถิด แล้วจะให้ชุดแก้วเอน้ำป่นเข้ากับยาไปให้ ข้าพเจ้าก็ลาจงตึกเชิญพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการแห่งกลับมา ณ กงกวน

จงตึกให้ชุดแก้วกับขุนนางสองคน เอาโคเป็นตัว ๑ สุกรเป็นตัว ๑ แพะเป็นตัว ๑ เป็ดเป็น ๒๔ ตัว ไก่เป็น ๒๔ ตัว ข้าวสารหนัก ๔ หาบ สุรา ๘ ไท โตะคาว ๑ โตะหวาน ๑ โตะลูกไม้ ๑ โตะเครื่องเนืออย่าง ๑ สี่โตะมาให้ข้าพเจ้า รุ่งขึ้นเพลเช้าจงตึกให้ชุดแก้วเอายาแก้ปวดศีรษะแก้ลมวิงเวียนแก้ผิดสำแดงมาให้คนละ ๔ ตำลึง ยาลูกกลอนแก้จับไข้ผัดน้ำคนละ ๑ ซึ่ง ชุดแก้วบอกว่าจงตึกมีหนังสือขึ้นไปถึงลิปูตาถึงให้กราบทูลพระเจ้ากรุงปักกิ่งว่าเหตุจากกรุงพระมหานครศรีอยุธยามาถึงเมืองกวางตุ้งแล้ว

ครั้น ณ วัน ๑๐ ค่ำ เป็นธรรมเนียมขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยเมืองปักกิ่งแลหัวเมืองขึ้นกับเมืองปักกิ่งทำป่นสือทุกปี ข้าพเจ้าปรึกษาพร้อมกันว่าเป็นเหตุออกมาจิ้มก้องก็เป็นธรรมเนียมต้องทำป่นสือพร้อมกับขุนนางจีนตามอย่างแต่ก่อน ข้าพเจ้าให้ท่องสือทำป่นไปยื่นจงตึกว่า ณ วัน ๑๐ ค่ำ ข้าพเจ้าจะทำป่นสือที่กงกวน ข้าพเจ้าจัดแจงเขียนพระนามพระเจ้ากรุงปักกิ่งมาตั้ง จ้างแต่งโตะที่บูชา จ้างปีพาทย์จีนจ้างคนร้องสอนก๊วยให้ถูกธรรมเนียมจีน จ้างทำรูปเทียนมาตั้งบูชา จ้างให้จัดขนมจัดผลไม้มาตั้งบูชาพร้อมแล้ว ถ้ากำหนดป่นสือจงตึกให้ชุดแก้วกับขุนนางสามคน เอาโคเป็นตัว ๑ ชุมพาเป็นตัว ๑ สุกรเป็นตัว ๑ เป็ดเป็น ๒๔ ตัว ไก่เป็น ๒๔ ตัว สุรา ๔ ไท โตะคาว ๑ โตะหวาน ๑ โตะลูกไม้หนึ่ง มาช่วยข้าพเจ้าทำป่นสือ

ครั้น ณ วันเดือนสิบเอ็ดค่ำ ข้าพเจ้าให้ท่องสือทำป่นไปยื่นจงตึกความในป่นนั้นว่า เมื่อ ณ มรสุมปีชาลจัตวาศก จุ้นจู้เจียมลูกค้าเมืองกวางตุ้งเข้าไปค้าขาย ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา มีป้ายพุนชื่อเซงเป็นเจ้าของพนักงานได้ต่อเรือรบเข้าไปขอจัดซื้อองกระดาน ณ กรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา ท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ให้ให้ถามจุ้นจู้เจียมๆ แจ้งความว่าจะขอซื้อองกระดานออกไปต่อเรือรบไว้สำหรับป้องกันบ้านเมือง ท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ใหญ่ว่าไม่กงกระดานก็เป็นของสำหรับต่อเรือรบเรือไล่ หาได้เป็นสินค้าออกไปจำหน่ายต่างประเทศไม่ แต่พุนชื่อเซงเจ้าพนักงานมีป้ายให้จุ้นจู้เจียมเข้าไปขอจัดซื้อองกระดานออกมาต่อเรือรบเรือไล่ไว้รักษาบ้านเมืองเขตแดนเมืองปักกิ่งๆ กับกรุงพระมหานครศรีอยุธยาเป็นทางพระราชไมตรี ท่านเจ้าพระยาพระคลัง

เสนาบดีผู้ใหญ่จึงนำเอาข้อความขึ้นกราบบังคมทูล สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงทราบใต้ฝ่าละออง  
 ธูรีพระบาทแล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมดำรัสสั่งให้ลูกเรือซื้อขายกันตามต้องการเถิด จุ้นจู้เจียบได้  
 จัดซื้อกงกระดานลงบรรทุกสำเภาออกมาโดยคลองสะตวก แลเรือทรงพระราชสาส์นเรือหูทรงออกมา  
 จิ้มก้องแต่ก่อน พระเจ้ากรุงปักกิ่งก็ให้ยกค่าเหยียงค่าปากเรือให้ ครั้นถึงมรสุมเรือทรงพระราชสาส์น  
 กลับมารับราชทูต ณ เมืองกวางตุ้งยังต้องเสียค่าเหยียงค่าปากเรืออยู่ เรือทรงพระราชสาส์นเรือหูทรง  
 เป็นเรือราชการสำหรับไปมารับส่งราชทูต มีสินค้าออกมาเล็กน้อยจำหน่ายแต่พอได้เงินใช้สอย  
 สิ้นไหลหวยลิตแจกกะลาสีคนงานเป็นกำลังราชการ ขอให้จงตักหม้อให้หนักกับทางไมตรีนำข้อความขึ้น  
 กราบทูลพระเจ้ากรุงปักกิ่งขอยกค่าเหยียงค่าปากเรือ เมื่อเรือทรงพระราชสาส์นเรือหูทรงกลับออกมา  
 รับทูต

จงตักคูปิ่นแล้วหารับปิ่นไม่ จงตักว่ากับท่งสื่อให้มาบอกกับข้าพเจ้าว่า ความอันนี้ต่อ  
 ปิ่นหน้าเรือทรงพระราชสาส์นเรือหูทรงกลับออกมารับทูตจึงว่ากันต่อภายหลัง ท่งสื่อก็ลงจงตักมา  
 บอกกับข้าพเจ้าฯ จึงปรึกษาพร้อมกันเห็นว่าจงตักบิดเบือนหารับปิ่นไว้ไม่ จะต้องให้ท่งสื่อเอาปิ่นไป  
 ยื่นจงตักอีก แล้วจะทำปิ่นเทียบส่งไปด้วยฉบบหนึ่งว่าจงตักจะรับปิ่นไว้หรือไม่รับ ขอให้จงตักเห็นกับ  
 ทางไมตรีบอกมาให้แจ้ง ถ้าจงตักไม่รับปิ่น ข้าพเจ้าขึ้นไปถึงเมืองปักกิ่งจะปิ่นให้ลิกูกราบทูลพระเจ้า  
 กรุงปักกิ่ง ครั้นรุ่งขึ้นข้าพเจ้าจึงให้ท่งสื่อเอาปิ่นเดิมกับปิ่นเทียบขึ้นไปยื่นจงตักๆ คูปิ่นเทียบแล้วจึง  
 รับเอาปิ่นไว้

ครั้น ณ วันเดือนสิบสองแรมค่ำหนึ่ง ปีเถาะเบญจศกมีหนังสือลิกูต้าถึงลงมาว่ามีรับสั่ง  
 พระเจ้ากรุงปักกิ่งให้เร่งส่งทูตขึ้นไปเมืองปักกิ่งโดยเร็ว จงตักให้ชุดแก้วมาบอกข้าพเจ้าว่า ณ วันเดือน  
 สิบแรมสามค่ำ กำหนดจะได้ส่งขึ้นไปเมืองปักกิ่ง จงตักจัดเรือเก๋งฟั้งฝากระฉกยาวเจ็ดวาแปดวา  
 ปากกว้างหกศอกเจ็ดศอกสิบเอ็ดลำมารับแห่บุษบกพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการกับข้าพเจ้าส่ง  
 ขึ้นไป มีเรือนขุนนางจีนฝ่ายทหารใส่หมวกจุกเขียวใสหนึ่ง ฝ่ายพลเรือนจุกเขียวคนหนึ่ง ชาวใสหนึ่ง  
 สามคนเรือเก๋งลำป้องกันเรือพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการไปด้วย แลเมื่อแห่พระราชสาส์น  
 ลงเรื่อนั้น ข้าพเจ้าจ้างกระบวนแห่ลงไปถึงเรือ ครั้นพระราชสาส์นลงถึงเรือแล้ว เป็นธรรมเนียม  
 เจ้าพนักงานขุนนางจีนต้องส่งหาได้จ้างไม่ ได้ออกเรือจากกงกวนเมืองกวางตุ้ง ณ วันเดือนสิบสอง  
 แรมสามค่ำไป ๑๕ วัน ถึงเมืองนำหยงสุดปลายน้ำถึงภูเขาต้องเดินข้ามเขาไปวันหนึ่งถึงเมืองนำอัน  
 เมืองกังไสมาเข้าภูเขาพร้อมกัน เจ้าเมืองนำอันจัดเรือมารับส่งไปอีก ๒๑ วัน ถึงเมืองกังไส ระยะเวลาไป  
 แต่เมืองกวางตุ้งถึงเมืองกังไสมีหัวเมืองรายทาง ๑๘ เมือง แลหัวเมืองรายทางข้าพเจ้าเห็นมีป้อม  
 กำแพงทุกเมือง แต่ปิ่นใหญ่ปิ่นน้อยหาเห็นมีอยู่บนป้อมบนกำแพงไม่ เมืองหนึ่งประมาณกำแพงใหญ่  
 ยาว ๖๐ เส้น ๗๐ เส้นบ้าง กว้าง ๔๐ เส้น ๕๐ เส้นบ้าง กำแพงสูงประมาณ ๑๑ ศอก ๓ วา ใหญ่กว่า  
 นั้นบ้างสิ่งไรจะมีในเมืองข้าพเจ้าหาได้ขึ้นไปดูไม่ พระราชสาส์นไปหัวเมืองใดเจ้าเมืองกรมการยังปิ่น  
 รับเมืองละ ๓ นัด ๔ นัดบ้าง แล้วจัดเครื่องตีสีตีเป่ามาอยู่ประโคมพระราชสาส์นวันละ ๓ เพลง

เขียนหนังสือลงมาเมืองเอกมิจงตักหม้อไ้ได้ว่าๆ แสงจตักนั้นไปอยู่ก้งนำ อยู่ทีเมืองก้งไสแต่หม้อไ้ๆ ให้  
ขุนนางเอาหนังสือลงมาค่านับพระราชสาส์นแล้ว ให้ข้าพเจ้าพักอยู่ที่เรือจัดโต๊ะคาวหวานมาเลี้ยงวันๆ  
ละเพลาทุกวัน หม้อไ้ให้เอาสิ่งของมาทักข้าพเจ้า เลือคนคนละตัว แพร่ดินคนๆ ละมันว ใบชาคนละ ๔  
หีบ ส้มถึง ๑ ไพร่เสื่อนวมคนละตัวหาไ้ให้ข้าพเจ้าไปหาเจ้าเมืองก้งไสแลขุนนางผู้ไ้ อยู่ทีก้งไส ๓ วัน

ครั้น ณ วัน ี่ ๑๒ คำ หม้อไ้เจ้าเมืองก้งไสจัดคนหามบุษบกใส่พระราชสาส์นเครื่องราช-  
บรรณาการจัดเกี้ยวทูตท่งสี่ขุนนางกำกับ จัดมาให้ไพร่ขึ้นคนละตัวไปส่งทางบก ออกจากเมืองก้งไส  
๔๗ วัน

ณ วัน ๓ คำ ประมาณ ๔ โมงเช้า ถึงด่านตะพานหินจะข้ามแม่น้ำไปเข้าประตูเมือง  
ปักกึ่ง ตะพานหินยาว ๕ เส้น กว้าง ๘ วา มีช่องเดินเรือหาทราบวากี่ช่องไม่ ขุนนางทหารนายด่าน  
ชื่อยันก้วยใส่หมวกจุกแดงหางนกยูงมีแวว ๑ ชื่อขุนโงยใส่หมวกจุกขาวๆ ชื่อปิดทิบสีจุกทองๆ ห้า  
คน มาไ้ถามตรวจดูพระราชสาส์นเครื่องบรรณาการทูตนายไพร่ถูกต้อง ตามหนังสือจตักแล้วก็ให้  
เชิญพระราชสาส์นเข้าไปในเมืองปักกึ่ง ระยะทางบกตั้งแต่เมืองก้งไสไปถึงเมืองปักกึ่งมีหัวเมือง  
รายทาง ๓๔ หัวเมือง บ้านเมืองทางบกมีป้อมกำแพงเหมือนกันไป วัน ๑ ๒ วัน ๓ วัน ถึงบ้าน  
เจ้าเมืองกรมการจตจรับพระราชสาส์นเลี้ยงดูตามธรรมเนียมจนถึงเมืองปักกึ่งและเมืองรายทาง  
ตั้งแต่เมืองกวางตุ้งทั้งทางบกทางเรือจนถึงเมืองปักกึ่ง ๕๒ หัวเมือง

ข้าพเจ้าเชิญพระราชสาส์นข้ามตะพานหินไปเข้าประตูเมืองปักกึ่ง ถึงกำแพงชั้น ๑ สูง  
ประมาณ ๗ วา มีประตู ๓ ช่อง มีหอบนประตูป้อมเป็นปีกกาโอบรอบ หน้าประตูเดินเข้าประตู  
ป้อมก่อนจึงถึงประตูใหญ่ แต่กำแพงชั้นนอกจะถึงประตูกำแพงชั้น ๒ ระยะทาง ๒๐ ลี้ ละ ๕ เส้น  
เป็นทาง ๗๕ เส้น เข้าไปในประตูกำแพงชั้น ๓ ถึงประตูกำแพงชั้น ๔ ทาง ๑๐ ลี้ เป็นทาง ๕๐ เส้น  
ไปจากประตูกำแพงชั้น ๔ ทางประมาณ ๑๐ เส้นถึงบ้านลิปุตาดัง ข้าพเจ้ายังอยู่ที่ทิมแถวในประตู  
บ้านชั้นนอกสำหรับคนพัก ลิปุตาดังจึงให้จุกสีใหญ่ ๑ จุกสีน้อย ๔ (รวม) ๕ คนมาตรวจพระราช  
สาส์นเครื่องราชบรรณาการถูกต้องแล้ว ให้พร้อมกันเชิญพระราชสาส์นเข้าไปในประตูชั้นในขึ้นบนตึกที่  
รับแขก ตั้งโต๊ะปูแพรต่วนเหลืองไว้สำหรับพระราชสาส์นตั้งกลางตึก ข้าพเจ้าเชิญพระราชสาส์นขึ้น  
ไปตั้งบนโต๊ะ ลิปุตาดังก็เดินออกมาจากที่ข้างในมายืนอยู่ ข้าพเจ้ากราบถวายบังคมพระราชสาส์น  
แล้ว ลิปุตาดังผู้ใหญ่ ๑ ลิปุตาดังผู้น้อย ๕ (รวม) ๖ คน จุกสีใหญ่ ๑ จุกสีน้อย ๔ (รวม) ๕ คนพร้อม  
กันก้วยพระราชสาส์น แล้วท่งสี่แก็ลั้งพระราชสาส์นออกเชิญพระราชสาส์นมาให้ข้าพเจ้าราชทูต  
ยกขึ้นค่านับเหนือศีระะ ราชทูตจึงส่งพระราชสาส์นให้ลิปุตาดังๆ ค่านับแล้วรับพระราชสาส์นเชิญเข้า  
ไปที่ข้างใน จุกสีจึงบอกข้าพเจ้าให้ไปพักอยู่ ณ กงกวน แล้วลิปูให้เจ้าพนักงานยกโต๊ะมาเลี้ยงข้าพเจ้า  
ที่กงกวน ข้าพเจ้าไปอยู่ที่กงกวนไม่มีการงานสิ่งไร ทราบว่าทูตเกาหลีมาถึงก่อนข้าพเจ้าห้าวันอยู่  
กงกวนห่างที่ข้าพเจ้าอยู่ประมาณ ๑๕ เส้น ทูตพม่าถึงก่อนข้าพเจ้า ๑๐ วัน อยู่กงกวนห่างที่ข้าพเจ้า



อยู่ ๕ เส้น ข้าพเจ้าจึงให้ท่งสือไปพูดจาไถ่ถามกับท่งสือเกาหลี ท่งสือพม่า ท่งสือกลับมาบอกข้าพเจ้าว่าไปทักทวนเกาหลีนั้นท่งสือไม่มีด้วยพวกเกาหลีพูดภาษาปักกิ่งได้ๆ ไปพูดจากับทูตเกาหลีเอง ทูตเกาหลีบอกว่าเกาหลีมา นายใหญ่ ๓ นายรอง ๑๐ ไพร่ ๕๐ เข้ากัน ๓๖ คน ขุนนางเมืองตติลี-แฉะก้ากับมาส่งด้วย ๔ คน เดินมาแต่เมืองเกาหลีทางบก ๒๑ วัน ถึงเมืองตติลีแฉะๆ มาส่ง ๔ วันถึงเมืองปักกิ่ง มีเครื่องบรรณาการโสมหนัก ๑ หาบ ๕๐ ซังกระดาดหลาย ๕๐๐ พับ แล้วท่งสือไปที่กงกวนพม่า ถามท่งสือพม่าบอกว่าทูตเมืองอังวะทูต ๕ ท่งสือ ๓ ไพร่ ๒๕ เข้ากัน ๓๓ คน ขุนนางเมืองเสฉวนแฉะก้ากับมาด้วย ๓ คน มาแต่เมืองอังวะทางตะวันตกเฉียงเหนือเดินมา ๓ เดือนถึงเมืองเสฉวนแฉะๆ ส่งมาสองเดือนเศษถึงเมืองปักกิ่ง มีเครื่องบรรณาการข้างพลาย ๕ ซ้าง นอ ๒๐ ซัง งาหนัก ๑๐ หาบ น้ำมันหอมหนัก ๑๐ ซัง ศิลากสองก้อน ๕๐ ซัง ผ้าแดง ๑๐๐ พับ ทูตเกาหลีพม่าพักอยู่ที่กงกวนหาได้เฝ้าไม่ ข้าพเจ้าถามใจท่งใหญ่คน ๑ จงกว่าปั่นสือคนใส่หมวกจุทงที่มากำกับอยู่ ณ กวงกวนว่าทูตเมืองไรมาจิมก้องบ้าง โจท่งจงกว่าปั่นผู้กำกับบอกว่า กรุงพระมหานครศรี-อยุธยา เมืองลิวซิว เมืองตาด เมืองเกาหลี เมืองหลวงพระบาง เมืองภูสี เมืองซูลิซะ เมืองอังวะ เมืองญวน ๙ เมือง เมืองตาด เมืองเกาหลี ๒ เมืองนี้มาก้องเสมอทุกปี เมืองญวน ๔ ปีมาก้อง ๑ ครั้ง

เมืองอังวะ เมืองหลวงพระบาง เมืองภูสี เมืองซูลิซะ ๔ เมืองนี้ ๑๐ ปีจึงได้มาก้องครั้ง ๑ ครั้ง เมืองลิวซิว ๒ เมือง ๓ ปี จึงมาก้องครั้ง ๑ พระเจ้ากรุงปักกิ่งมีพระราชสาส์นไปว่า ๓ ปีมาก้องครั้ง ๑ นั้นหนทางไกลกันดารยากจะไปมาให้เลื่อนออกไป ๔ ปีจึงให้มาก้องครั้ง ๑ เมืองลิวซิวไม่ยอมมีพระราชสาส์นมาตอบว่าซึ่งจะให้เลื่อนไป ๔ ปีจึงให้มาก้องนั้น เป็นธรรมเนียมเคยมาก้อง ๓ ปีครั้ง ๑ บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข จะเลื่อนไป ๔ ปีนั้นบ้านเมืองจะเป็นอย่างไรก็ไม่รู้ จะมาขอก้องตามอย่างธรรมเนียมแต่ก่อน พระเจ้ากรุงปักกิ่งยอมให้มาก้องตามเดิม ตาดนั้นไว้ทางหนุ หูจะใส่ตุ้มหูทั้งสองข้างใส่เสื้อใส่กางเกงอย่างจีน เกาหลีไว้ผมมวยแต่งตัวใส่หมวกปีกแมลงปอ ใส่เสื้อใส่กางเกงมีวงรัดท่งเหมือนจิว ลิวซิวนั้นอยู่เกาะโกนศีรษะใส่เสื้อใส่กางเกงอย่างจีน ภูสีไว้ผมมวยเกล้าสูงใส่กางเกงนุ่งผ้าทับกางเกงใส่เสื้อผ้าสีเปลือกโปลงลายจุดด่างๆ ตุคล้ายโยคี ซูลิซะแต่งตัวนุ่งกางเกงใส่เสื้อใส่หมวก โปกผ้าอย่างแขก เอาซาตเอามูลโคแต้มหน้า สองเมืองนี้เมืองจะอยู่ที่ศไหนหาทราบไม่ ทูตเมืองญวนมาขึ้นเมืองก้งไสๆ มาส่งทางบกทางเรือสองเดือนเศษถึงเมืองปักกิ่ง ทูตเมืองหลวง-พระบางมาเข้าเมืองหุนหน้าๆ ส่งเข้ามาทาง ๔ เดือนถึงเมืองปักกิ่ง ทูตเมืองอังวะเข้าทางเมืองเสฉวนแฉะๆ มาส่ง ๒ เดือนเศษถึงเมืองปักกิ่ง ทูตเมืองภูสีมาเข้าเมืองก้าศกแฉะๆ นำมาทางเดือนเศษถึงเมืองปักกิ่ง ทูตซูลิซะมาเข้าเมืองเสฉิมไสๆ นำมาทางเดือนเศษถึงเมืองปักกิ่ง ทูตเมืองตาดมาทางเมืองสันไสแฉะๆ ส่งมาทาง ๑๕ วัน ถึงเมืองปักกิ่ง ทูตเมืองลิวซิวเข้าทางเมืองฮกเกี้ยนๆ นำมาทางเดือนหนึ่งถึงเมืองปักกิ่ง เครื่องบรรณาการสิ่งไรข้าพเจ้าถามหาได้ความไม่

ครั้น ณ วัน ๓ ค่ำ จุกส์ถือจดหมายคำสั่งลูปูมาให้ท่งสือบอกข้าพเจ้าว่า ณ วัน ๒๓ ค่ำ เพลาเช้าจะให้ข้าพเจ้าไปเฝ้าพระเจ้ากรุงปักกิ่ง ณ พระที่นั่งขงโว่งเป็นเฝ้าครั้งแรก จุกส์ถาม

ท้องสี่ว่าทูตเคยมาหรือไม่เคยมา ท้องสี่บอกว่าแต่ก่อนทูตก็เคยมาอยู่ในวัน ๗ ๓ คำ จุกสี่กลับมาบอกหลวงท้องสี่ว่าพระเจ้ากรุงปักกิ่งไม่สบายพระทัยไม่เสด็จออก อยาให้ข้าพเจ้าไปเฝ้าเลยให้แต่ท้องสี่ไปรับแต่สิ่งของพระราชทานตามธรรมเนียมเถิด ท้องสี่จึงเข้าไปรับของพระราชทาน ข้าพเจ้าราชทูตอุปทูตตรีทูตปั้นสื่อขวดดอกไม้แก้วคนละขวด ขวดยานต์แก้วคนละขวด ถ้วยแก้วคนละใบ ถ้วยน้ำชาคนละใบ จานถ้วยคนละใบ ใบชาคนละสองหีบ เป่าน้อยเป่าใหญ่คนละสองคู่ ส้มจินคนละห้าผลมาให้ข้าพเจ้าที่กงกวน

ครั้น ณ วัน ๗ ๑ ๓ คำ จุกสี่ถือจดหมายคำสั่งลিপุมาวาให้ข้าพเจ้าหัดกุยที่ปั้นลิวังจารึกพระนามพระเจ้ากรุงปักกิ่งไว้ ข้าพเจ้าก็ไปกับขุนนางเมืองกวางตุ้ง ผู้กำกับ ๓ คน ครั้นไปถึงขุนนางเมืองปักกิ่งจุกเขียว ๑ จุกขาว ๒ จุกทอง ๒ (รวม) ๕ คน มาสอนให้ข้าพเจ้ายืนเคียงไหล่กัน แล้วขุนนางจุกทองร้องบอกจิงหะให้ข้าพเจ้ากุยเก้าครั้ง กุยแล้วข้าพเจ้ากลับมากงกวน

ครั้น ณ วัน ๗ ๒ ๓ คำ เพลาเข้าสามโมงลিপุตมาถึงใหญ่กับจุกสี่สองคนขี่เกวียนมาที่กงกวนแล้วให้คนมาบอกท้องสี่ให้บอกข้าพเจ้าราชทูตอุปทูตตรีทูตแต่งตัว ข้าพเจ้าแต่งตัวแล้วท้องสี่ออกไปรับลিপุมเข้ามาในกงกวน ข้าพเจ้ายืนประสารมือรับลิปูๆ ก็ประสารมือรับค่านับข้าพเจ้า ต่างคนต่างยืนอยู่ด้วยกัน ลิปูบอกว่ามีรับสั่งพระเจ้ากรุงปักกิ่งให้มาเยี่ยมทูต ว่ามาที่อยู่ด้วยกันทั้งสิ้นหรือข้าพเจ้าว่าเดชะพระบารมีทั้งสองพระนครเป็นทางพระราชไมตรีปกเกล้าฯ อยู่จึงหาป่วยเป็นอันตรายสิ่งใดไม่ ลิปูจึงถามข้าพเจ้าว่ามาตามทางเจ้าเมืองกรมการ หัวเมืองรายทางแต่จะโตะมาเลี้ยงทูตทุกเมืองที่อยู่หรือๆ เมืองใดขัดข้องประการใดจะได้กราบทูลพระเจ้ากรุงปักกิ่งให้ทราบ ข้าพเจ้าว่าเจ้าเมืองกรมการตามหัวเมืองจัดโตะสิ่งของมาเลี้ยงนายไพร่ทุกเมืองไม่อดอยากขัดสนสิ่งหนึ่งสิ่งใด ลิปูจึงถามว่าเจ้าพนักงานจัดโตะมาเลี้ยงข้าพเจ้าที่กงกวนกินได้ที่อยู่หรือ ข้าพเจ้าว่าของเจ้าพนักงานให้เจ้าพนักงานจัดซื้อสิ่งของมาเลี้ยงข้าพเจ้านายไพร่วันละ ๘๔ ตำลึงเงิน เป็นเงินตรา ๒ ชั่ง ๑๒ ตำลึง ๒ บาท แต่ข่าวสารกับถ่าน เจ้าพนักงานเบิกของหลวงต่างหาก ข้าพเจ้าขอบใจลิปูๆ ก็กลับไป

ในเพลานั้นจุกสี่ถือจดหมายให้ท้องสี่บอกข้าพเจ้าว่า ณ วัน ๗ ๓ ๓ คำ พระเจ้ากรุงปักกิ่งจะเสด็จไปไหว้ศาลเจ้าหลักเมือง ให้ข้าพเจ้าไปเฝ้ารับเสด็จที่ประตูองมิง ครั้นเพลาประมาณสามยามขุนนางใส่หมวกจุกทองสองนายผู้นำเฝ้ากับบ่าวลิปูสำหรับถือโคมนำทูตสองคนเอาเกวียนมารับเจ็ดเล่ม บอกท้องสี่ให้ปลุกข้าพเจ้าขึ้นรับพระราชทานหมี่แล้วให้แต่งตัว ทูตแต่งตัวนุ่งกางเกงใส่ถุงเท้าใส่เสี้ยนงูฝ้ายกจีบทับกางเกง ใส่เสื้อผ้าขาวบางชั้นหนึ่งใส่เสื้อนวมชั้นหนึ่ง ชั้นหนึ่งเสื้อนวมยาวชั้นหนึ่ง เสื้อขนยาวชั้นหนึ่ง ใส่ขนโอบคอแล้วจึงใส่เสื้อเข็มขาบจีบเอวชั้นนอกคาดเข็มขัดใส่ประจำทรวงราชทูตใส่หมวกจุกแดงขุน อุปทูตใส่หมวกจุกเขียวใส ตรีทูตใส่หมวกจุกเขียวขุน ปั้นสื่อใส่หมวกจุกเขียวใส ท้องสี่ใส่หมวกจุกทอง ขึ้นเกวียนคอยรับเสด็จที่ประตูองมิงเป็นประต้วงชั้นใน ทูตเกาหลีทูต

พม่าไปพร้อมกันอยู่ที่มิมรายประตูทางถนนประมาณสักห้าวา ข้าพเจ้ากับทูตเกาหลีพม่า นั่งอยู่คนละพวกห่างกันประมาณ ๔ ศอก ขุนนางผู้กำกับห้ามมิให้พูดจากัน ข้าพเจ้าเห็นถนนกว้างประมาณ ๕ วาปูด้วยศิลาปักโคมรายสองข้างถนนต่อเนื่องกันไปจนถึงศาลเจ้าหลักเมือง บนหอรบประตูมีกลองใบหนึ่งระฆังใบหนึ่ง มีคนขึ้นอยู่คอยตีรับเสด็จเพลาประมาณทุ่มเศษ พระเจ้ากรุงปักกิ่งตั้งประชม ชั้นที่เอาตัวที่หนึ่งออกมาส่งให้ขุนนางจุกขาคนหนึ่งตัวส่งต่อต่อกันไปตลอดถึงศาลเจ้า พระเจ้ากรุงปักกิ่งแต่งพระองค์ ชั้นที่เอาตัวที่สองออกมาส่งให้ขุนนางวังร้องต่อกันไปอีกว่าตัวสองตัวสอง แต่งพระองค์แล้วเสวยชั้นที่เอาตัวที่สามออกมาส่งให้ขุนนางๆ วังร้องบอกตัวสามตัวสาม ครั้นเสวยแล้วจวนเสด็จ ชั้นที่เอาตัวที่สี่ออกมาส่งให้ขุนนาง วังร้องไปตามถนนว่าตัวสี่ๆ ข้าพเจ้าก็ถอดหมวกเงินออกเสีย ใส่เสนาภูกฎยืนคอยรับเสด็จ คนซึ่งรักษาคลองรักษาระฆังอยู่บนหอดีกองตีระฆังขึ้น ประมาณสักชั่วโมงนาฬิกาหนึ่งพระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จ ขุนนางขึ้นมาใส่หมวกจุกอันใดสิ่งเกิดมิได้ ตะพายดาบไปหน้าสับคู้ ขุนนางตะพายดาบเดินถัดม้ามลงมาหาคู้ คนเป่าแตรเดินกลองแถวสี่คู้ คนถือฆ้องวงตีสองคู้ คนเป่าขลุ่ยสองคู้จึงถึงเกี่ยวพระเจ้าปักกิ่ง คนหามแปดคนเดินพยุ้งเกี่ยวแปดคน ถัดเกี่ยวที่หนึ่งลงไปขุนนางขัดดาบเดินแถวที่ไม่ได้ขัดดาบเดินตามเกี่ยวประมาณสองร้อยคน แล้วมีขุนนางขึ้นมาขัดดาบเดินสุดหลังหาคู้

เมื่อเสด็จเพลาสืบเอ็ดทุ่ม ทูตยี่รับเสด็จอยู่เสด็จมาถึงตรงทูตๆ ลุกยู่ครั้งหนึ่ง เสด็จไปถึงศาลเจ้าอยู่ประมาณสักห้าบาทนาฬิกา เสด็จกลับมาถึงวังพอเพลาช้าตรู่ ทูตคอยเฝ้าอยู่ที่ประตูอมิงจวนเสด็จกลับแล้วจึงมาทวงกวณ จุกสีนำสิ่งของพระราชทานข้าพเจ้า ปลาพะยูนตัวหนึ่ง ขนหุ้มคอคนละสาย เสื้อขนหน้าตัวคนละตัว เสื้อขนนมคนละตัว .....คนละตัว ถุงเท้าขนนมแพรคนละคู่ เขียวดำคนละคู่ ไพร่หมวกขนคนละใบ ขนหุ้มคอคนละสาย สายรัดเอวคนละสาย เสื้อผ้าขนนมคนละตัว กางเกงผ้าคนละตัว ถุงเท้าคนละคู่ เขียวคนละคู่ ข้าพเจ้านายไพร่รับสิ่งของพระราชทานแล้ว จุกสีเอาจดหมายมาให้ท่งสื่อบอกข้าพเจ้าว่า ณ วัน ๖๔ ๓ ค่ำ ให้ข้าพเจ้าราชทูตอุปทูตตรีทูต ท่งสื่อบอกใหญ่ไปเฝ้าที่พระที่นั่งโห้เทียนในวันเดือนสามแรมสิบสามค่ำเพลาประมาณสามยาม ขุนนางจุกทองสองนายผู้นำเฝ้ากับบ่าวลึปสองคนสำหรับถือโคมนำทูตเอาเกวียนมารับเจ็ดเล่ม บอกท่งสื่อบอกใหญ่ให้ปลุกข้าพเจ้าขึ้นรับพระราชทานหมี่แล้วให้แต่งตัว ข้าพเจ้าแต่งตัวแล้วขึ้นเกวียนเข้าไปในวังทูตเกาหลีพม่าก็ไปด้วยลึปตาถึงขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย เข้าไปคอยรับเสด็จอยู่ในวังประมาณสองร้อยเศษ พระที่นั่งเสด็จออกนั้นตั้งบนพระแท่นสลักเป็นรูปมังกรปิดทองที่บัพัณฑาเหลืองตั้งต่อผนังกันที่ข้างในมีประตูออกสองข้างพระแท่นมีผนังสามด้าน ด้านริข้างหน้ามีเสารายไม่มีฝา มีชลาหน้าพระที่นั่งแขวนระย้าทองเหลือง แขนวโคมแพรหกเหลี่ยมตามไฟสว่าง ที่ลูกเธอพระญาติพระวงศ์ขุนนางผู้ใหญ่มีตำแหน่งเฝ้าอยู่ในพระที่นั่ง พระญาติพระวงศ์ขุนนางผู้น้อยทูตเฝ้าที่ชลากลางแจ้งหน้าพระที่นั่งออกมา

ครั้นเพลาสืบเอ็ดชั้นที่ออกมาบอกว่าจวนเสด็จออกแล้ว ขุนนางตำแหน่งเฝ้าก็เข้าไปยืนตามตำแหน่ง ลูกเธอพระญาติพระวงศ์ก็ไปนั่งที่ตามลำดับกัน ขุนนางผู้กำกับทูตเข้าไปนั่งที่เฝ้า ที่ทูต

หนึ่งนั้นปุเจียมมีเบาะปัดตุแดง ทูตนั่งบนเบาะเฝ้าที่ซาลาห่างพระที่นั่งออกมาประมาณสามวา ทูต  
 เกาหลีนั่งที่หนึ่ง ข้าพเจ้านั่งที่สอง พมานั่งที่สาม เจ้าพนักงานยกโต๊ะเวียนเข้ามาตั้งไว้หน้าทูต ตั้งหน้า  
 ลูกธอพระญาติพระวงศ์ โต๊ะเวียนนั้นมีเนื้อขุมพามีผลไม้แห้งผลไม้สดขนมแห้งขนมสดของประมาณ  
 สิบเอ็ดสิบสองสิ่ง พนักงานของเสวยยกโต๊ะเวียนเสวยสุราเข้าไปตั้งเตรียมไว้กลางซาลาตรงหน้า  
 พระที่นั่งออกมา พระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จออกขึ้นบนพระแท่นแล้ว เจ้าพนักงานตีระฆัง ตีห้องวง  
 ตีกลองประโคมขึ้นพร้อมกันสักครู่หนึ่ง เจ้าพนักงานของเสวยชูจอกสุราเดินตรงหน้าพระที่นั่งเข้าไปถึง  
 หน้าพระแท่นคุกเข่าลงก้มแล้วชูจอกสุราขึ้นถวายพระเจ้ากรุงปักกิ่งก็รับจอกสุราขึ้นเสวยๆ แล้วส่งจอก  
 สุราให้เจ้าพนักงานเดินถอยหลังออกมาแล้วเปลี่ยนตัวรินสุราใส่ตะเบาะเข้าไปสองถ้วยสามถ้วยสี่ถ้วยบ้าง  
 ส่งเข้าไปเรื่อยๆ จะพระราชทานผู้ใดทรงหยิบให้โจยเสียงขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งคุกเข้าอยู่ข้างพระองค์  
 โจยเสียงก็เรียกผู้นั้นเข้ามาก้มส่งจอกสุราให้รับพระราชทาน เมืองเพลาทูตเฝ้าอยู่นั้นเห็นได้  
 พระราชทานสุรา แต่ลูกธอกับพระญาติพระวงศ์ ขุนนางที่ยืนเฝ้าหาได้พระราชทานไม่ แล้วจุกสี  
 ออกมาจูงทูตเกาหลีสั่งเข้าไปสองคนส่งให้ลิปูๆ จูงเข้าไปถึงโจยเสียง ลิปูกดคอกทูตลงให้ก้ม โจยเสียงก็รับ  
 เอาจอกสุราต่อพระหัตถ์ส่งให้ทูตรับพระราชทาน แล้วลิปูก็จูงทูตกลับมาส่งให้จุกสีพาทูตมานั่งตามเดิม  
 จุกสีจูงข้าพเจ้าราชทูตอุปทูตเข้าไปส่งให้ลิปูๆ ก็จูงต่อเข้าไปถึงโจยเสียงแล้วกดคอกให้ก้ม พระเจ้า  
 กรุงปักกิ่งส่งจอกสุราให้โจยเสียงส่งให้ข้าพเจ้ารับพระราชทาน แล้วลิปูจูงข้าพเจ้าออกมาให้จุกสีจูง  
 ออกมานั่งที่ จุกสีจูงไปจูงทูตพม่าสองคนเข้าไปรับสุราทำเหมือนกับพระราชทานสุราทูตแล้ว  
 พนักงานของเสวยยกโต๊ะเวียนออกไปตั้งถวายพระเจ้ากรุงปักกิ่งเสวย ลูกธอพระญาติวงศ์ที่มีโต๊ะ  
 เวียนตั้งอยู่ข้างหน้าก็เสวยตามเสด็จ ทูตก็รับพระราชทานพร้อมกัน พอรับพระราชทานแล้วเสด็จขึ้น  
 ข้าพเจ้าก็กลับมากงวอน จุกสีเอาส้มเกลี้ยงถึงหนึ่ง ส้มจินถึงหนึ่ง ขุมพามีห้าตัว ท่านเป็นตัวหนึ่ง  
 ไก่เป็นตัวหนึ่ง ปลาสดสามสิบตัวสุราไหหนึ่ง มาพระราชทานให้ข้าพเจ้า แล้วจุกสีเอาจดหมายลิปูมาให้  
 ท่องสื่อบอกข้าพเจ้าว่า ณ วันเดือนสี่ขึ้นค่ำหนึ่งให้ข้าพเจ้าไปเฝ้า ณ พระที่นั่งท้ายฮ่อเตียน ในวันเดือน  
 สามแรมสิบสี่ค่ำเพลาสยามขุนนางจุกทองสองผู้นำเฝ้าเอาเกวียนมารับให้ท่องสื่อบอกข้าพเจ้าขึ้นรับ  
 พระราชทานหมี่ แล้วข้าพเจ้าแต่งตัวเหมือนอย่างทุกครั้ง ขึ้นเกวียนเข้าไปเฝ้า ทูตเกาหลีสวดพม่าก็  
 เข้าเฝ้าพร้อมกัน ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยจุกแดงจุกเขียวจุกดำประมาณพันเศษเฝ้าพระเจ้ากรุงปักกิ่งตาม  
 ตำแหน่ง ที่พระที่นั่งท้ายฮ่อเตียนที่เสด็จออกนั้นเป็นเก่งลดสามชั้นพระแท่นสลักรูปมังกรปิดทองทา  
 พื้นเหลือง เจ้าพนักงานเอาเครื่องยศออกตั้งสัปทนเจ็ดชั้นสีเหลืองสองคู่ สีน้ำเงินสองคู่ สีหมอกสองคู่  
 สีเขียวสองคู่ สีแดงสองคู่ คนยืนถือธงสิบคู่ คนถือบังตะวันหกคู่ คนยืนถือธงมังกรยี่สิบคู่ คนยืนถือทวน  
 ห้าคู่ ถือง้าวห้าคู่ มีระฆัง มีกลองมโหรีจิ้นเครื่องประโคมพร้อม เพลารุ่งเช้าในวันเดือนสี่ขึ้นค่ำหนึ่ง  
 พระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จออกพระที่นั่งขึ้นบน สูงกว่าที่ทูตเฝ้าประมาณห้าศอกหกศอกแลไปไม่เห็น  
 พระองค์ ข้าพเจ้าแลทูตเกาหลีสวมเฝ้ายืนเฝ้าอยู่ชั้นสามหน้าซาลา ลิปูผู้ใหญ่ผู้น้อยห้าคนจุกสีห้าคนยืน  
 เฝ้าอยู่หน้าข้าพเจ้า ขุนนางชื่อห้องโล่สี่สองคนบอกบทให้ทูตแลขุนนางเมืองปักกิ่งก้มพร้อมกันเฝ้า

ครั้ง เสด็จออกประมาณสามบาทนาฬิกาเสด็จขึ้น ข้าพเจ้าก็กลับมาทวงหาได้พระราชทานสิ่งใดไม่ ครั้นเพลาย่ำจุกสี่ถือนจดหมายมาให้ท่องสื่อบอกข้าพเจ้าว่า ณ วันเดือนสี่ขึ้นสองค่ำให้ข้าพเจ้าไปเฝ้า ณ พระที่นั่งศรีกึ่งก๊กเพลาประมาณสามยามเศษ ขุนนางจุกทองสองนายผู้นำเฝ้าเอาเกวียนมารับให้ ท่องสื่อบอกข้าพเจ้าขึ้นๆ รับพระราชทานหมี่ แล้วข้าพเจ้าแต่งตัวขึ้นเกวียนเข้าไปคอยรับเสด็จอยู่ที่ ริมถนนเข้าไปทางพระที่นั่งศรีกึ่งก๊ก ห่างกับที่พระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จอยู่ประมาณยี่สิบเส้นเศษ ทูต เกาหลีทูตพม่าก็ไปคอยเฝ้าพร้อมกัน มีขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ตามตำแหน่งที่ประมาณ ร้อยเศษ

ครั้นเพลาเข้าตรู่พระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จกระบวนแห่หน้าขุนนางทหารจุกเขียวดาบตะพาย แล่งขี้นำหน้ามีคนถือสัปทนสีต่างกันห้าคู่ คนถือธงยี่สิบคู่ ถือทวนยี่สิบคู่ ถัดลงมาขุนนางตะพาย ดาบเดินเท้าร้อยคู่ ขุนนางขี้นำตะพายดาบยี่สิบคู่ถึงม้าที่นั่งพระเจ้ากรุงปักกิ่งทรงมีสัปทนเหลืองกั้นคัน หนึ่ง หลังม้าที่นั่งลงมามีทหารขี้นำตะพายดาบสิบห้าคู่ ขุนนางตะพายดาบเดินเท้าห้าสิบคู่ สุดท้ายคน ถือทวนห้าสิบคู่ ถือง้าวห้าสิบคู่ พระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จไปตรงหน้าข้าพเจ้ากับทูตเกาหลีทูตพม่าลงกุ่ม พร้อมกันครั้งหนึ่ง แล้วข้าพเจ้าตามเสด็จไปในพระที่นั่งศรีกึ่งก๊กเฝ้าอยู่ตามตำแหน่ง จุกสี่มาจุกมือทูต เกาหลีเข้าไปรับพระราชทานสุรา แล้วกลับออกมาจุกข้าพเจ้าเข้าไปส่งให้ลึๆ ส่งให้โจยเสี้ยง โยยเสี้ยง จุกข้าพเจ้าเข้าไปใกล้พระเจ้ากรุงปักกิ่งประมาณสองศอก โยยเสี้ยงกตค่อให้ข้าพเจ้ากุ่มแล้วรับถ้วยสุรา ต่อพระหัตถ์พระเจ้ากรุงปักกิ่งมาให้ข้าพเจ้ารับพระราชทาน แล้วกลับออกมาจุกทูตพม่าเข้าไปรับ พระราชทานเหมือนกันแล้วกลับออกมาอยู่ที่เฝ้าพระราชทานโต๊ะเวียน ได้พระราชทานราชทูต แพร่ต่วนสี่สิบม้วน เป้าสามคู่ อุปทูตตรีทูตปืนสื่อแพร่ต่วนคนละสิบม้วนเป้าคนละสามคู่ ทูตเกาหลี ทูตพม่าก็ได้รับพระราชทานเหมือนกัน เสร็จขึ้นข้าพเจ้าก็กลับมาทวง จุกสี่ถือนจดหมายมาให้ ท่องสื่อบอกข้าพเจ้าว่า ณ วันเดือนสี่ขึ้นสี่ค่ำพระเจ้ากรุงปักกิ่งจะเสด็จไปสวนดอกไม้ ให้ข้าพเจ้าไปเฝ้า ส่งเสด็จที่ประตูไสวามุนโงย ทูตเกาหลีทูตพม่าก็ไปพร้อมกัน

ครั้นเพลาดึกประมาณสามยามเศษใจท่งขุนนางผู้นำเฝ้าเอาเกวียนมารับข้าพเจ้าข้าพเจ้า แต่งตัวขึ้นเกวียนไปพักคอยส่งเสด็จอยู่ที่ประตูไสวามุนโงย ข้าพเจ้าเห็นถนนพูนด้วยดินกว้างประมาณ สามวาปักโคมเขาแพะรายสองข้างถนนต่อเรื่อยๆ ไปถึงสวนดอกไม้ เปลาสิบห่มเศษพระเจ้ากรุงปักกิ่ง ตื่นประธม ชั้นที่เอาตัวที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ส่งให้ขุนนางวิ้งร้องบอกไปเหมือนเมื่อครั้งเสด็จไปศาลเจ้า หลักเมือง เปลาสิบตีเอ็ดพระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จแห่เดินสองแถว กระบวนหน้าขุนนางขี้นำถือดาบร้อย คู่ เกาทัณฑ์ร้อยคู่ ขุนนางขีนำถือสัปทนหน้าเกี้ยวที่นั่งสองคู่ พระเจ้ากรุงปักกิ่งทรงเกี่ยวคนหามเกี่ยว แปรคน พยุงเกี่ยวแปรคนกระบวนหลัง ขุนนางชั้นที่ขีนำตามเกี้ยวห้าสิบม้า ขุนนางขีนำตะพายดาบ ห้าสิบม้า ขุนนางขีนำถือง้าวสิบคู่ ถือทวนสิบคู่ ข้าพเจ้าส่งเสด็จแล้วก็กลับมาทวง ณ วันเดือนสี่ขึ้น เจ็ดค่ำ ข้าพเจ้าได้ให้ปืนสื่อ้นำเครื่องราชบรรณาการไปมอบให้เจ้าพนักงานชาวพระคลังเสร็จในเพลานั้น ท่องสื่อบอกกับจุกศรีว่าทูตมาครั้งนี้จะปันขอค่าเหยียงค่าปากเรือ เมื่อเรือกลับมารับทูตได้ปัน

ยื่นกับจงตักๆ หาว่าประการใดไม่ ท่องสื่อรู้ความแล้วต้องบอกกับจุกสีๆ จะว่าประการใด จุกสีจึงว่าให้ท่องสื่อไปบอกให้ข้าพเจ้าตักไว้ก่อน ครั้นรุ่งขึ้นจุกสีไปหาข้าพเจ้าว่าข้าพเจ้าจะยื่นปิ่นประการใด ข้าพเจ้าบอกความตามปิ่นไว้กับจงตักกับหม้อที่เมืองกวางตุ้ง จุกสีว่าจะไปบอกกับลิลิๆก่อน ครั้นรุ่งขึ้นจุกสีมาบอกข้าพเจ้า ให้ข้าพเจ้าทำสำเนาปิ่นไปให้ลิลิๆ ข้าพเจ้าก็ทำสำเนาให้จุกสีไปให้ลิลิๆ ดูแจ้งความแล้ว จึงให้มาบอกข้าพเจ้าว่าให้ข้าพเจ้าทำปิ่นไว้ เมื่อข้าพเจ้าทูลลาจึงเอาปิ่นไปยื่นลิลิๆจะกราบทูลให้

ณ วันเดือนสี่ขึ้นสิบเอ็ดค่ำพระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จกลับมาจากสวนดอกไม้ ทูตไปคอยรับเสด็จที่ประตูไสวามุนโงย ณ วันเดือนสี่ขึ้นสิบสามค่ำ พระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จไปจำศีลที่พระที่นั่งไฉนทานค้ำงอยู่คั้นหนึ่ง ทูตได้ไปเฝ้ารับเสด็จที่ประตูงอมิง ณ วันเดือนสี่ขึ้นสิบสี่ค่ำเสด็จมาจากพระที่นั่งไฉนทานเลยไปสวนดอกไม้ ทูตไปเฝ้ารับเสด็จที่ประตูงอมิง แล้วกลับมาทูลรุ่งขึ้นเพลเช้า จุกสีเอาจดหมายลิลิๆมาให้ทูตตามเสด็จไปที่สวนดอกไม้ ข้าพเจ้าไปได้เฝ้าที่พระที่นั่งตัววงมินเตียน พระราชทานสุราถ้วยหนึ่ง โต้ะเวียนโต้ะหนึ่ง รับพระราชทานแล้วเสด็จขึ้น ข้าพเจ้าก็กลับมาทูลทูลอยู่สามวัน จุกสีถือจดหมายมาให้ท่องสื่อบอกข้าพเจ้าว่า ณ วันเดือนสี่แรมสี่ค่ำ ให้ข้าพเจ้ากับทูตเมืองเกาหลิมือเมืองอั้งวะพร้อมกันไปเฝ้าทูลลาที่สวนดอกไม้ ครั้นเพลบ่ายสองโมงเศษใจท่องขุนนางนำเฝ้าเอาเกวียนมารับ ข้าพเจ้าแต่งตัวแล้วขึ้นเกวียนไปพักอยู่ที่ทิมในสวนดอกไม้ห่างที่เฝ้าประมาณห้าเส้น ทูตเกาหลิมือเมืองอั้งวะก็อยู่ด้วยกัน ข้าพเจ้าเอาปิ่นซึ่งข้าพเจ้ากับทูตเกาหลิมือเมืองอั้งวะไปเฝ้าพระเจ้ากรุงปักกิ่งเสด็จอยู่บนแท่นที่เฉลียงพื้นในประธานที่ข้างในสูงกว่าที่พระเจ้ากรุงปักกิ่งประมาณเจ็ดศอกแปดศอก มีมู่ลี่กันเห็นผู้หญิงข้างในเดินอยู่ในมู่ลี่ เพล่าบ่ายสี่โมงเศษเจ้าพนักงานจัดดอกไม้เพลิงพลูจันตรวจจัน ดอกไม้พุ่มดอกไม้กระถางประทัด แล้วจุดดอกไม้พ้อม ในพ้อมชั้นหนึ่งมีรูปผู้หญิงถือพัดดำจิว ชั้นสองมีรูปเด็กสองเปี่ยมือถือดอกบัว มีนกระจอกบินออกจากบัว ชั้นสามมีรูปฝรั่งถือปิ่นจุดดอกไม้เพลิงแล้วมีการละเล่นมโหรีจันสองสำหรับ มีปล้ำลิลิๆปล้ำกันทีละคู่ข้างไหนล้มลงข้างล่างเป็นแพ้แล้วให้ทหารปิ่นชี้ม้าควยยิงเป้าข้างๆ เป้าห่างม้าประมาณห้าศอกหกศอกสามม้า ให้ทหารเกาทัณฑ์ชี้ม้าควยยิงเป้าข้างๆ เหมือนกันกับยิงปิ่นสามม้า ทหารรบเดินเท้า เด็กรุ่นอายุ ๑๑ ขวบ ๑๒ ขวบห้าสิบคนแบ่งกันออกเป็นสองพวกยิงปิ่นรบกันตามทำนองหัด เด็กห้าคนสองคู่ห้าคนสองคู่ เด็กหกคนสี่คู่ เด็กได้ลวดเหล็กกันบนลวดห้าคู่ เด็กเล่นกลต่างๆ สามคน ทอดพระเนตรแล้วพระราชทานขนมต้มคนละถ้วยผลไม้แหม่มคนละปิ่นโต ให้รับพระราชทานหน้าที่นั่งแล้วลิลิๆถึงทูลลาให้ข้าพเจ้ากับทูตเกาหลิมือเมืองอั้งวะ พระเจ้ากรุงปักกิ่งจึงสั่งให้โจยเสียงมาบอกลิลิๆให้ลิลิๆบอกกับข้าพเจ้าหน้าที่นั่งว่า มีรับสั่งพระเจ้ากรุงปักกิ่งว่าพระเจ้ากรุงปักกิ่งทรงทราบว่ามีสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาทรงพระจำเริญอยู่ในสิริราชสมบัติครอบครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอยู่เย็นเป็นสุขนั้น พระเจ้ากรุงปักกิ่งมีน้ำพระทัยยินดียิ่งนัก แล้วก็เสด็จขึ้น ข้าพเจ้าก็มาทูลจุกสีบอกว่าลิลิๆทำ

เรื่องราวว่าข้าพเจ้าทำปิ่นยื่นขอค่าเหยงค่าปากเรือ เมื่อเรือกลับออกมารับทูตกับปิ่นของข้าพเจ้าเป็นสองฉบับด้วยกันส่งให้ชั้นที่เอาเข้าไปถวายข้างใน

ณ วันเดือนสี่แรมเก้าค่ำ พระเจ้ากรุงปักกิ่งให้หาทูตราชขุนนางเมืองกวางตุ้ง ซึ่งกำกับส่งข้าพเจ้าขึ้นมาแต่เมืองกวางตุ้งไปเฝ้าที่สวนดอกไม้ที่ข้างใน ทูตราชกลับมาบอกท่งสื่อให้บอกกับข้าพเจ้าว่ามีรับสั่งพระเจ้ากรุงปักกิ่งถามทูตราชว่าข้าพเจ้ามาเรือเล็กใหญ่อย่างไร ทูตราชกราบทูลว่าเมื่อข้าพเจ้ามีเรือมาส่งสามลำ เมื่อข้าพเจ้าจะไปมีเรือมารับสองลำ มาแต่กรุงศรีอยุธยาทางไกลประมาณสองหมื่นสี่เศษถึงเมืองกวางตุ้ง มาทางทะเลมีแต่คลื่นกับลมทางไกลกันดารเรือที่มารับมาส่งทูตนั้นยาวประมาณเจ็ดตึงเศษ กว้างประมาณสองตึงเศษ บรรทุกสินค้าเป็นของป่าจำหน่ายได้เงินพอใช้สินโหลหวยลิตในลำ มีรับสั่งถามว่าจะปิ่นยื่นขอค่าเหยงค่าปากเรือที่ขอละเท่าใด ทูตราชกราบทูลว่าประมาณพันตำลึงเงิน รับสั่งถามว่าข้าพเจ้านั้นกินอยู่อย่างไร ทูตราชกราบทูลว่ากินเหมือนจีน รับสั่งว่าทูตไทยดีกินอยู่ก็เหมือนกับเรา ทูตราชกราบทูลว่าทูตกรุงศรีอยุธยาไปมาเรียบบร้อยหาความประการใดไม่

ครั้น ณ วันเดือนสี่แรมสิบเอ็ดค่ำ โจท่งขุนนางสำหรับนำเฝ้าบอกกับท่งสื่อว่า พระเจ้ากรุงปักกิ่งโปรดยกค่าเหยงค่าปากเรือให้แล้วอย่าให้ข้าพเจ้ามีความวิตกเลย แล้วจุกสื่อจตหมายมาให้ท่งสื่อบอกข้าพเจ้าว่า ณ วันเดือนสี่แรมสิบสองค่ำให้ข้าพเจ้าไปรับพระราชสาส์นแพรตอบแทนที่ประตูอมิ่งแล้วให้ไปกินโต๊ะเวียนที่แก่งลึปู ถึงกำหนดข้าพเจ้าก็ไปคอยรับพระราชสาส์นแพรตอบแทนกับของพระราชทานข้าพเจ้า ขุนนางชื่อหอลือสองคนร้องให้ข้าพเจ้ากัญพระราชสาส์นของตอบแทนแล้ว ลิปุมอบพระราชสาส์น ๒ กล่องแพรตอบแทนทั้งสามก่อง แพรสามร้อยสามสิบม้วน แพรพระราชทานข้าพเจ้านายไพร่ทั้งสามก่อง แพรทำร้อนเจ็ดสิบห้าม้วน ผ้าสามร้อยหกสิบม้วน เข้ากันแปดร้อยแปดสิบเอ็ดม้วน แล้วข้าพเจ้าไปกินโต๊ะเวียนที่แก่งลึปู<sup>๑</sup> ข้าพเจ้าถามลิปูว่าข้าพเจ้าปิ่นไว้ว่าประการใดขอให้ทราบในเพลวันนี้ ลิปูบอกข้าพเจ้าว่าพระเจ้ากรุงปักกิ่งยกค่าเหยงค่าปากเรือให้แล้วให้ข้าพเจ้าลงไปเมืองกวางตุ้งจึงจะมีหนังสือลงไปถึงจตุตถภูมิเมืองกวางตุ้ง แล้วลิปูสั่งให้ท่งสื่อบอกข้าพเจ้าว่าให้ข้าพเจ้าไปกราบเรียนท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ใหญ่กรุงฯ ให้ทราบว่า ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่มะเส็งสัปดาห์ พระเจ้ากรุงปักกิ่งจะทำปิ่นสื่อพระราชมารดาแล้วลิปูเอาหนังสือแปดฉบับมามอบให้ข้าพเจ้าๆ ก็กลับมากงวอน ทูตเมืองเกาหลี่ไปจากเมืองปักกิ่ง ณ วันเดือนสี่แรมสิบห้าค่ำก่อนข้าพเจ้าได้สิบวัน ได้ของตอบแทนม้าสี่ม้าแพรสองร้อยม้วน ทูตเมืองอังวะไปจากเมืองปักกิ่ง ณ วันเดือนห้าขึ้นห้าค่ำก่อนข้าพเจ้าห้าวัน ได้ของตอบแทนแพรร้อยสิบม้วน

ณ วันเดือนห้าขึ้นเก้าค่ำปีมะโรงฉก ข้าพเจ้าให้ท่งสื่อทำปิ่นไปยื่นลิปูว่าจะลากลับไปลิปูจัดเกวียนคนหามแพรบรรณาการม้ามาให้ข้าพเจ้า นายไพร่สี่สิบเจ็ดม้า ข้าพเจ้าออกจากเมือง

<sup>๑</sup> สิ้นสุดสำเนาคำให้การทูต เล่ม ๑ ที่ข้อความนี้

ปักกิ่ง ณ วันเดือนห้าขึ้นสิบค่ำเพลาสี่โมงเช้ามาถึงเมืองเลียงเหียงเพลาเย็น เมืองเลียงเหียงใกล้เมืองปักกิ่งทางหกร้อยเส้น เจ้าเมืองเลียงเหียงจัดโต๊ะเลี้ยงดูแล้วจัดเกี่ยวคนทามาให้ไพร่ชี่ยี่สิบเอ็ดม้าส่งข้าพเจ้าลงมาสี่สิบเจ็ดวันถึงเมืองกังไส เจ้าเมืองกังไสให้ข้าพเจ้าพักอยู่สามวันจัดโต๊ะคาวหวานมาเลี้ยงวันละสองเพล เอาสิ่งของมาทักข้าพเจ้าใบชาคนละสี่สิบหีบ ผ่าป่านคนละสี่หีบ ถ้วยฝาคคนละสิบใบ พัดด้าจิวคนละสิบเล่ม แล้วจัดเรือสำปั้นประทุนสิบเอ็ดลำส่งข้าพเจ้าไปยี่สิบวันถึงเมืองนำอัน เจ้าเมืองนำอันส่งขามไปวันหนึ่งถึงเมืองนำหยง เจ้าเมืองนำหยงจัดเรือเก้งฟั้งผากระจกสิบเอ็ดลำส่งไปสิบสี่วันถึงเมืองกวางตุ้ง

ณ วันเดือนแปดขึ้นหกค่ำปีมะโรงฉศก ข้าพเจ้าแห่งพระราชสาส์นของตอบแทนขึ้นอยู่ ณ กงกวน ครั้นรุ่งขึ้นเพลาค่ำ ข้าพเจ้าให้ท่งสื่อปิ่นบอกจตึกว่าข้าพเจ้ามาถึงเชิญพระราชสารแพรตอบแทนขึ้นอยู่ ณ กงกวนแล้ว นายภู่นายกำปั่นรู้ว่าข้าพเจ้ากลับมาจึงเชิญพานหนังสือไปให้ข้าพเจ้าบอกกับข้าพเจ้าว่ากำปั่นจินดาตวงแก้วมาถึงก่อนข้าพเจ้าหลายวันคอยข้าพเจ้าอยู่

ครั้น ณ วันเดือนแปดขึ้นแปดค่ำ ข้าพเจ้าให้ท่งสื่อทำปิ่นบอกจตึกว่าเรือหุทรงมาถึงแล้ว มีหนังสือท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ใหญ่มาถึงจตึกด้วยฉบับหนึ่ง ขอให้เจ้าพนักงานไปเบิกระวางกำปั่น ท่งสื่อจงเชิญหนังสือไปมอบให้จตึกๆ ก็รับหนังสือไว้หาบอกกำหนดว่าจะเปิดระวางกำปั่นเมื่อใดไม่

ณ วันเดือนแปดขึ้นสิบสี่ค่ำ ข้าพเจ้าจึงให้ท่งสื่อปิ่นเตือนจตึก ให้เปิดระวางกำปั่นอีกจตึกจึงกำหนดวันให้ท่งสื่อมาบอกข้าพเจ้าว่า ณ วันเดือนแปดแรมค่ำหนึ่ง จตึกให้เจ้าพนักงานไปเปิดระวางกำปั่น ครั้นถึงวันกำหนดน้ำเกิดขึ้นท่วมทางปูนกั้ง เจ้าพนักงานมาจะเปิดระวางขนของขึ้นไม่ได้ ครั้น ณ วันเดือนแปดแรมหกค่ำน้ำลดลงแห้ง เจ้าพนักงานมาเปิดระวางขนของขึ้นทางปูนกั้งของหาหมดไม่ ชุดแก้วบอกข้าพเจ้าว่า ณ วันเดือนแปดแรมสิบสามค่ำ ให้ข้าพเจ้าไปกินโต๊ะเวียนที่เก้งจตึก ครั้นถึงกำหนดวันเวียนข้าพเจ้าก็จัดแจงจ้างคนถือเกี่ยวถือธงสัพันถือเครื่องแห่ต่างๆ แห่ข้าพเจ้าไปที่เก้งจตึกหม้ออื่นๆ กับขุนนางจุกแดงจุกเขียวจุกขาวนั่งพร้อมกัน จตึกให้เอาโต๊ะเวียนมาให้ข้าพเจ้าข้าพเจ้ากินมีงิ้วให้ดู จตึกสั่งว่าข้าพเจ้าไปถึงกรุงเทพมหานครแล้ว ให้กราบเรียนท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ใหญ่ว่าจตึกคิด(ถึง)อยู่ ข้าพเจ้าก็ว่าเมื่อข้าพเจ้าไปถึงกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาแล้วจะกราบเรียนให้ทราบ ข้าพเจ้าก็ลามา ณ กงกวน ชุดแก้วกับขุนนางสองคนเอาโคเป็นตัว ๑ แพะเป็นตัว ๒ สุกรเป็นตัว ๑ เป็ดเป็น ๒๔ ตัว สุรา ๔ ไห ข้าวสารหนัก ๔ ภารา กับโต๊ะคาวโต๊ะหวานโต๊ะลูกไม้โต๊ะเครื่องเนืออย่างมาให้ข้าพเจ้า ครั้นรุ่งขึ้นชุดแก้วเอาหนังสือรับสั่งพระเจ้ากรุงปักกิ่งให้ยกค่าเหยงค่าปากเรือ เมื่อเรือกลับไปนั้นทูตนั้นมาให้ข้าพเจ้า ครั้น ณ วันเดือนแปดขึ้นสี่ค่ำ ข้าพเจ้าให้ท่งสื่อทำปิ่นบอกจตึกขอให้เจ้าพนักงานไปเบิกระวางกำปั่นเสียให้เสร็จ จตึกจึงให้เจ้าพนักงานมาเปิดระวางกำปั่นเสร็จในเพลานั้น ณ วันเดือนเก้าขึ้นสิบห้าค่ำข้าพเจ้าให้ท่งสื่อไปบอกนายภูมหาดเล็กนายกำปั่นขึ้นมาที่ห้างชุดแก้วพร้อมกันจะได้ปรึกษา ให้ชุดแก้วเจ้าพนักงานไปยื่น



ป็นกับจงติกว่าข้าพเจ้าจะขอลกลับเข้าไป ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา ชุดกัว่าจะไปป็นยังไม่ได้ ด้วยยังไม่ถึงมรสุมจะกลับไป ครั้นจะให้ทูตกลับเข้าไปกรุงพระมหานครศรีอยุธยา พระราชสาส์นแพร ของตอบแทนจะเป็นเหตุอันตรายในกลางทะเล จะไปไม่ถึงความทราบขึ้นไปถึงพระเจ้ากรุงปักกิ่งกลัว จะผิดแลขอบอยู่

ณ วันเดือนเก้าแรมหกค่ำ จันจุกุยกองถือนั่งสือพระยาโชฎีกกราชเศรษฐีเจ้ากรมท่าซ้าย ไปถึงข้าพเจ้าว่ากำปั่นเทพโกสินทร์ซึ่งจะเป็นกำปั่นทรงพระราชสาส์นออกไปปรบทูตนั้นชำรุดร่วออกไป ไม่ได้ ถ้ากำปั่นดวงจินดาดวงแก้วซึ่งเป็นกำปั่นหุทรงออกมาั้งอยู่ที่เมืองกวางตุ้ง ให้ข้าพเจ้าเข้าไปกับ กำปั่นหุทรงเถิด ก็จะต้องพระราชประสงค์แพรรัดประคตให้ข้าพเจ้ากับนายภู่นายกำปั่นช่วยกัน จัดแจงทำแพรเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายความแจ้งอยู่ในจดหมายนั้นแล้ว ข้าพเจ้าให้เที่ยวหา แพรตามร้านหาไม่มี

ณ วันเดือนเก้าแรมแปดค่ำ ข้าพเจ้านายกำปั่นลำต้าพร้อมกันให้ทงสือไปเรียกนายร้าน มาว่าราคาแพรกับนายร้านตกลงราคากัน นายร้านรับทำแพรให้เสร็จแล้วเอาแพรมาส่งข้าพเจ้า ครั้น ณ วันเดือนสิบขึ้นห้าค่ำ ข้าพเจ้าให้ทงสือมาทำป็นยื่นจงติกว่ากำปั่นเทพโกสินทร์ซึ่งเป็นกำปั่นทรง พระราชสาส์นชำรุดร่วออกมามีได้ จะขอยกกำปั่นหุทรงขึ้นเป็นกำปั่นทรงพระราชสารตามซึ่งมีรับสั่ง พระเจ้ากรุงปักกิ่งให้ยกค่าเหยียงค่าปากเรือให้ลำหนึ่งนั้น กับว่าถึง ณ วันเดือนสิบขึ้นสิบค่ำ ข้าพเจ้าทำ ป็นสือที่ทงกวอน จงติกรับป็นแล้วว่าจะปรักษาปาจิงสี อันฉัดสี ยิมป็นสี เสียก่อน ครั้นถึงกำหนดทำป็น สือจงติทำให้ชุดกักับขุนนางสองคนเอาโตะควาว ๑ โตะหวาน ๑ โตะลูกไม้ ๑ โตะเครื่องเนื้ออย่าง ๑ โคะป็นตัวหนึ่ง ชุมพาป็นตัวหนึ่ง สุกรป็นตัวหนึ่ง แพะป็นตัวหนึ่ง เป็ดป็นยี่สิบสี่ตัว ไก่ป็นยี่สิบสี่ตัว แปะงหมี่สองถัง ส้มโอสองร้อยห้าสิบผล ขนมโก๋สามสิบห้าหีบมาช่วยข้าพเจ้าป็นสือ

ครั้น ณ วันเดือนแรมสิบแรมหกค่ำข้าพเจ้าให้ทงสือทำป็นไปเดือนด้วยจะขอเปลี่ยน กำปั่นหุทรงขึ้นเป็นกำปั่นทรงพระราชสาส์น จงติกก็ยอมให้ตามป็น ณ วันเดือนสิบเอ็ดขึ้นสี่ค่ำ ข้าพเจ้าให้ทงสือทำป็นลาจงติ จะเข้ามา ณ กรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยาถึงสองครั้งสามครั้ง จงติกก็นังอยู่ ครั้น ณ วันเดือนสิบเอ็ดแรมสิบสองค่ำ จงติกให้ชุดกัมาบอกทงสือไปรับหนังสือ จงติก ทงสือไปรับหนังสือที่จงติกๆ ว่าเมื่อถึงมรสุมแล้วทูตจะไปก็ไปเถิด ครั้นรุ่งขึ้นข้าพเจ้าเชิญ พระราชสาส์นกับแพรตอบแทนลงกำปั่นใช้ใบออกจากเมืองกวางตุ้ง

ณ วันเดือนสิบสองขึ้นสองค่ำมาสามวันถึงเมืองมะเกา ทอดอยู่ที่เมืองมะเกาเมืองอยู่ริม ทะเล ข้าพเจ้าอุปทูตกับทงสือได้ขึ้นเที่ยวดูบ้านเมือง เห็นที่หน้าเมืองถมด้วยศิลาป็นชานออกมาถึง น้ำ กว้างประมาณหกวาหามีกำแพงเมืองไม่ มีแต่ภูเขาสองข้างเชิงภูเขาห่างประมาณเก้าเส้นสิบเส้น บ้านเจ้าเมืองทำป็นตึกอยู่บนเขามีป้อมสองป้อมๆ หนึ่งอยู่ริมเขาบ้านเจ้าเมืองมีกำแพงปีกกาล้อม เขาต้านข้างทะเลสูงประมาณแปดศอกยาวประมาณเจ็ดเส้นแปดเส้น ป้อมหนึ่งอยู่หว่างเชิงเขาไม่มี กำแพงล้อม มีป็นทองเหลืองอยู่บนป้อมกระสุนสามนิ้วสี่นิ้วป้อมละหกบอกเจ็ดบอก ที่กำแพงปีกกา

หามีปืนไม่ มีตี๊กขายของอยู่ตามหว่างเชิงเขาทั้งสองข้าง ตี๊กเก่าประมาณห้าร้อยตี๊กทำขึ้นใหม่ ประมาณสามร้อยตี๊กเป็นแปดร้อยตี๊ก ฝรั่งเศสอยู่ที่เมืองมะเกาประมาณจีนสักห้าส่วน ฝรั่งเศสสามส่วน จีนมากกว่าฝรั่งเศสสองส่วน ข้าพเจ้าเห็นกำปั่นทอดอยู่ที่หน้าเมืองหกลำ เรือจีนสี่ลำอยู่ที่เมืองมะเกาสีวัน วนเดือนสิบเอ็ดขึ้นหกค่ำเพลาลบใช้ใบมาจากเมืองมะเกาห้าวันถึงเกาะหมัน ขัดลมต้องแล่นอยู่ เก้าวันถึงปากน้ำเจ้าพระยา

แลเมื่อข้าพเจ้าอยู่ที่เมืองปักกิ่ง ข้าพเจ้าให้ท่งสื่อถามโจท่งผู้นำเฝ้าว่าจีนกับอังกฤษจะคิดรบพุ่งกันอีกหรือๆ ว่ากล่าวกันเรียบร้อยไปแล้ว โจท่งเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่ามีขุนนางผู้ใหญ่คนหนึ่ง (ชื่อ) คี๊กงกราบทูลพระเจ้าปักกิ่งว่าจงตี๊กเมืองกวางตุ้งเอาฝิ่นของอังกฤษเผาเสีย แล้วว่าจะให้เงินก็หาให้ไม่ อังกฤษจึงยกมาตีเมืองกวางตุ้ง พระเจ้ากรุงปักกิ่งมีรับสั่งว่าจงตี๊กเป็นขุนนางผู้ใหญ่พูดจาเป็นอุบายล่อลวงตั้งนี้หาถูกต้องประเพณีไม่ ให้คี๊กงเป็นข้าหลวงลงไปเมืองกวางตุ้งจัดแจงว่ากล่าวชำระเงินค่าฝิ่นให้กับอังกฤษเสียให้เสร็จ ให้อังกฤษไปซื้อขายเหมือนอย่างแต่ก่อน คี๊กงลงไปเมืองกวางตุ้งชำระเงินค่าฝิ่นของอังกฤษหกร้อยหมื่นเหรียญให้กับอังกฤษแล้ว คี๊กงมีหนังสือบอกความขึ้นไปกราบทูลพระเจ้ากรุงปักกิ่งมีรับสั่งให้หาจงตี๊กเมืองกวางตุ้งขึ้นไปถอดเสียจากขุนนางนครเทศเสียจากบ้านเมือง ตั้งซีเยียงเป็นจตุกรมอั้งลงมาอยู่เมืองกวางตุ้ง

แลเมืองปักกิ่งมีกำแพงเจ็ดชั้นๆ นอกสูงประมาณเจ็ดวาหนาประมาณห้าวารากำแพงก่อนด้วยศิลาสูงจากพื้นดินขึ้นมาประมาณห้าศอก พื้นนั้นขึ้นมาก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่ประตูเมืองสามช่องมีป้อมโอบประตูสามช่องมีป้อมโอบประตู มีหอรบบนประตูก่อเป็นกำแพง ข้าพเจ้าถามโจท่งว่ากำแพงเมืองปักกิ่งจะกว้างยาวสักเท่าไร โจท่งบอกข้าพเจ้าได้ยี่นว่าห้าร้อยเส้น กว้างสองร้อยห้าสิบเส้น ข้าพเจ้าถามต่อไปอีกก็หาได้ความไม่ ข้าพเจ้าเห็นกำแพงชั้นหนึ่งห่างกันประมาณร้อยเส้นบ้าง เจ็ดสิบห้าเส้นบ้างห้าสิบเส้นบ้าง มีถนนใหญ่หน่อยกว้างห้าวาบ้างกว้างสามวาบ้างแปดศอกบ้างพื้นดินสูงกว่าพื้นศอกหนึ่ง ก่อศิลากันข้าง บูติลาเต็มก็มีที่ไม่ได้บูติลากลางเป็นถนนดินก็มี ถนนเลี้ยวมากกว่ามากจะนับมิได้จะประมาณมิได้ มีถนนแล้วก็มีร้านสองฟากถนนติดเนื่องกันไป หน้าร้านมีลายสลักปิดทองเหมือนหน้าเตียง มีผ้าขาวคาดหน้าร้านกันแดดกันน้ำค้างทำเหมือนๆ กันเท่าๆ กัน ทุกร้านไม่แปลกเปลี่ยนกัน แลดูไปเป็นทองทุกถนนไม่มีของเก่า ถนนขายเครื่องทองก็ขายเครื่องทองตลอดถนนทุกร้าน ขายเครื่องเงินเครื่องทองเหลืองทองขาวเครื่องแก้ว แพขายของเบ็ดเสร็จของกินก็ขายเป็นถนนๆ ไม่ปะปนกัน แต่ของฝรั่งมีขายอยู่บ้างแต่น้อย ที่ในเมืองปักกิ่งใช้เกวียนฝาสลักปิดทองมากกว่าเกี้ยว ที่แห่งไร่วางก็เป็นที่จอดเกวียนหลังคาเกวียนติดๆ กันไปเหมือนเรือจอดที่กรุงฯ แห่งละร้อยเล่มสองร้อยเล่ม เพลาสีสิบเอ็ดคนเดินเต็มถนนไม่ขาดทั้งกลางวันกลางคืนเดินต้องหลีกกัน ถึงเพลาสยามมค้อยน้อยลงบ้าง เพลากลางคืนมีโลกั๋งนายอำเภอตระเวนถือโคมเดินตีเกราะประจบร้องขานกันต่อๆ ไปทุกถนน ข้าพเจ้าอยู่ที่เมืองปักกิ่งจะไปเที่ยวต้องจ้างจันที่เมืองปักกิ่งนำจึงไปได้ ถ้าไป

แต่ลำพังหลงทางกลับมาไม่ถูก คนเดินถนนที่เมืองปักกิ่งมาก แน่นหนากว่าที่เมืองกวางตุ้ง ถนนก็ใหญ่กว่าถนนเมืองกวางตุ้ง

เมื่อข้าพเจ้าไปเฝ้าที่พระที่นั่งศรีกิ่งก๊ก เห็นมีภูเขาจริงอยู่ริมพระที่นั่งสูงประมาณเส้น ๑ ใหญ่รอบยาวประมาณ ๕ เส้น ตบแต่งปลูกต้นไม้ใหญ่แก่เล็ก มีถะประดับเต็มทั้งเขา น้ำในบ่อในสระในคู เมื่อข้าพเจ้าอยู่เป็นระดูหนาวน้ำแข็งเมืองสารส้ม น้ำในแม่น้ำริมฝั่งแข็ง กลางแม่น้ำไหลอยู่ไม่แข็ง ข้าพเจ้าอยู่ที่เมืองปักกิ่ง ๕๐ วัน มาจากเมืองปักกิ่งเดินมาทางบกเป็นถนนจนถึงเมืองกังไส ๒ ข้างถนนมีตึกมีร้านขายของเรียวยาวกันตลอดลงมา หลังตึกมีภูเขาเป็นที่สวนที่นาบ้างเป็นเหล่าๆ กัน ข้าพเจ้าเห็นชาวบ้านชาวเมืองทำนาบนภูเขาแลพื้นดินไถด้วยโคกระบือม้าลา ที่คนมีทรัพย์มีนามาก ต้นนาขุดเป็นสระใหญ่ที่คนเข็ญใจมีที่น่าน้อยขุดเป็นบ่อใช้ระหัดชักน้ำเข้าในนา ข้าพเจ้าถามชาวบ้านว่าปีหนึ่งทำนาก็ครั้ง ชาวบ้านบอกว่าต้นปีปลายปีทำนาข้าวสาละบ้าง กลางปีทำไร่ถั่วไร่ฝักไร่ฝักไร่ฝัก ที่เป็นสวนนั้นเห็นปลูกต้นองุ่น ต้นสาละ ต้นพลับ ต้นทับทิม ต้นพุทรา ต้นตะโก ต้นข่อย ต้นไม้จิ้น ต้นส้ม ต้นฉำฉา ต้นสน เหมือนกันทุกเมือง ตั้งแต่เมืองปักกิ่งตลอดลงมาถึงเมืองกังไส ระยะทาง ๕๐ เส้น ตั้งด่านแห่ง ๑ มีนายด่านรักษาลาดตระเวนถึงกันมิได้ขาด หนทางเดินๆ เข้าไปในกลางบ้านกลางเมืองก็มีถึงบ้านถึงเมือง มีร้านขายของสองฟากถนนติดเนื่องกันขายสินค้ามีทุกสิ่ง ที่หว่างบ้านหว่างเมืองมีแต่ร้านขายเกาเหลาขายของกิน ทางน้ำตั้งแต่เมืองกังไสก็มีด่านทางจัดเรือลาดตระเวนถึงเมืองรายทางต่อๆ กันไปจนถึงเมืองกวางตุ้ง ที่เมืองกวางตุ้งข้าพเจ้าเห็นก่อกำแพงด้วยศิลาแลง ตั้งแต่พื้นดินขึ้นมาประมาณ ๔ ศอกพื้นศิลาขึ้นมาก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่สูงประมาณ ๑๐ ศอก ๑๑ ศอก มีประตูกว้างประมาณ ๘ ศอก ๙ ศอก มีหอรบก่อเป็นป้อมอยู่บนประตู ข้าพเจ้าถามเล่าเจียงขุนนางผู้กำกับว่าเมืองกวางตุ้งกว้างยาวสักเท่าไร เล่าเจียงบอกว่ากำแพงเมืองกวางตุ้งด้านข้างแม่น้ำ ๒ ชั้น ด้านหลังชั้น ๑ ประมาณยาว ๒๐๐ เส้น ๓๐๐ เส้น มีประตูใหญ่เล็กรอบกำแพงชั้นนอก ๑๒ ประตู แล้วข้าพเจ้าเห็นมีภูเขาอยู่ในกำแพง ๒ เขา มีป้อมอยู่บนเขาป้อม ๑ มีหอรบขังอยู่ในเมือง สูงประมาณ ๕ วา มีระฆังเหล็กแขวนอยู่ ปากกว้างประมาณ ๕ ศอก กำแพงด้านข้างแม่น้ำนอกกำแพงมีป้อมใหญ่สามป้อม ที่เกาะหน้าเมืองมีป้อมอยู่บนเกาะป้อม ๑ ฝั่งตะวันตกตะวันออก ตั้งแต่เมืองกวางตุ้งมาถึงประตูเสื่อมีป้อม ๓๒ ป้อม ปืนกระสุน ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว บนป้อมมีทุกป้อม มีเรือรบกำปั่น ๒ ลำ เรือต่อใหม่ปากปลาท้ายกำปั่น ๑๑ ยังต่อใหม่แล้ว ๓ ลำ ยังปลูกโรงจะต่อขึ้นอีก ๒๕ โรง เรือยาวประมาณ ๑๔ วา ๑๕ วา ปากกว้าง ๓ วา มีดาตฟ้า ๒ ชั้น ช่องปืน ๒ ชั้น ใช้เสาเป็นเสาจิ้น เล่าเจียงบอกข้าพเจ้าว่าปืนมืออยู่ในเมืองกวางตุ้ง กระสุน ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ๗ นิ้ว ๘ นิ้ว หนัก ๘๐ ชั่ง ๖๐ ชั่ง ๔๐ ชั่ง ๑๕ บอก สักสองพันเศษ ข้าพเจ้าเห็นเรือตระเวนรูปเหมือนเรือสำปั้นยาวประมาณ ๕ วา ๖ วา ๕๐ ลำ มีคนลำละ ๒๐ เศษ ปืนกระสุน ๓ นิ้ว ๔ นิ้ว ลำละลามาบอก ตีกรรเชียงเที่ยวตระเวนอยู่ตามแม่น้ำในประตูเสื่อทั้งกลางวันกลางคืน มิได้ขาดกำปั่นแขก ฝรั่งเศสไปค้าขายทอดอยู่ที่วังปอประมาณ ๗๐ ลำ ๘๐ ลำ กำปั่นญวนสามเสาทาเหลืองทอดอยู่ที่อับตุ่นในประตูเสื่อลำหนึ่ง ข้าพเจ้าถามซุดกัวเจ้าพนักงานว่ากำปั่น

ญวนมาค้าขายหรือมาทำไม ชุดกัวบอกว่าเมื่อปีเถาะเบญจศก ญวนจับสลัดจีนมาส่งจตุตถ์ ณ เมือง กวางตุ้ง จีนสลัด ปืนของจีนสลัด ๓ บอก ญวนต้นหนทำไฟไหม้กำปั่น ๒ แดก ญวนในกำปั่นตายเป็น อันมาก กำปั่นกับปืนจมอยู่ในแม่น้ำ ปีนี้ญวนเข้ามาจะขอค้าเอาปืนที่จมน้ำกลับไป กับเรือจีนไป ค้าขายเมืองญวนชำระ ญวนชวนตบแต่งแล้วญวนพาเรือมาส่งด้วย ข้าพเจ้าถามชุดกัวว่าญวนมี กระวานมาซื้อขายบ้างหรือไม่ ชุดกัวบอกว่าหาไม่มี ญวนว่าป่ากระวานไทยดีเอาไปเสียสิ้นแล้วๆ ชุดกัวว่าถามญวนว่าเมืองญวนจะคิดไปตีเมืองไทยบ้างหรือไม่ ญวนบอกว่าเจ้านายของญวนสั่งไว้อย่า ให้ไปรบไทยก่อน ที่เมืองญวนเดี๋ยวนี้จัดแจงเรือรบเครื่องศาสตราวุธไว้ ถ้าไทยไปตีก็จะสู้รบป้องกัน รักษาบ้านรักษาเมือง สินค้าในลำกำปั่นญวน มีเปลือกอบเชย หมากแห้ง หมากยอบ ปลาแห้ง คนใน กำปั่นนายไพร่ ๖๐ คน มีปืนกระสุน ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว ๘ บอก ข้าพเจ้าถามต่อไปก็หาได้ความไม่ แลเมื่อ ข้าพเจ้ามาแต่เมืองปักกิ่งถึงกวางตุ้ง ณ วัน ๒๕ ค่ำ จีนชาวร้านที่เมืองกวางตุ้งมาเยี่ยมข้าพเจ้าๆ ถาม ว่าข้าพเจ้าไปจากเมืองกวางตุ้งแล้ว ภายหลังที่เมืองกวางตุ้งเกิดเหตุการณ์อย่างไรขึ้นบ้าง จีนชาวร้าน บอกว่าเมื่อ ณ วัน ๒๕ ค่ำ ก่อนข้าพเจ้ามาถึง ๒ วัน ฝรั่งเศสค้าที่ ๑๓ ห่างพหุญภรรยาที่มาที่ห่าง พวกจีนชวนกันไปดูภรรยาฝรั่งๆ โกรธเอาปืนในมือเสียยิงถูกพวกจีนตายคนหนึ่ง พวกจีนผู้ตายเข้า กลุ่มรวมจะตีฝรั่ง ความรู้ไปถึงจตุตถ์ๆ ให้ทหารจีนไปห้ามปรามพวกจีนไว้ว่าอย่าวุ่นวายกันแล้วจะชำระ ให้ จตุตถ์ให้มาขอเอาตัวฝรั่งที่ยิงคนตายไปชำระ นายทหารฝรั่งว่ากับทหารจีนว่าถ้าพวกฝรั่งฆ่าพวก จีนตาย ฝรั่งจะทำโทษให้เหมือนกัน แต่ว่ากล่าวกันอยู่หลายเพลลาฝรั่งขอเสียเงินให้กับพี่น้องจีนผู้ตาย ๔๐๐ ตำลึง จะเสียให้กับขุนนางเป็นสินบนมากน้อยเท่าใดไรหาทราบไม่ ความก็เงียบกันไป ที่ห้องกง นั้นข้าพเจ้าสืบได้ความว่าฝรั่งนายทหารมาตั้งรักษาอยู่คนเดียวหนึ่งแต่จะซื้อไร มีพวกทหารอยู่เท่าใดหาได้ ความไม่ คนในห้องกงจีนไปอยู่น้อยฝรั่งอยู่มากกว่าจีน จะมากสักเท่าไรนั้นหาได้ความไม่ ลูกค้าจีน เมืองกวางตุ้ง ก็ไปมาค้าขายอยู่ที่ห้องกงไม่ขาด ข้าพเจ้าเห็นกำปั่นไฟเข้ามาในเมืองกวางตุ้งเดือนละ หนบ้าง เดือนละสองหนบ้างมาทอดอยู่ที่หน้า ๑๓ ห่าง วันหนึ่งบ้างสองวันบ้าง แล้วกลับไป ข้าพเจ้า ได้รู้เห็นทราบความแต่เท่านี้ ๗๕๐

#### ๓๔. คำให้การอัยญวนที่จับได้ จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) เลขที่ ๔

วัน ๕ ๗ ค่ำ หลวงสุรฤทธา พระวิจิตรสงคราม บอกมาว่าจับอ้ายยาน ๑ อ้ายเยื้อง ๑ (รวม) ๒ คน ได้ ๑๒ ๗ ค่ำ

วัน ๒๕ ค่ำ พระยาทุกขราชภรณ์ พระยาพล แต่งกองไปลาดตระเวน จับอ้ายถันอ้ายชีว ได้ที่แพรกตะแมง แขวงเมืองพุทไธมาศ

๑ ๗พณฯ สมุหนายกบอกมาแต่เมืองพนมเปญ วัน ๙ ค่ำ ให้หมื่นปราบไพร่ หมื่นยง-  
 หาริราช หมื่นพิทักษ์นาวา หมื่นรองจำเมืองๆ อรัญ ซึ่งจมีนสรรเพชญ์ให้ออกไปฟังราชการถือหนังสือ  
 บอกคุณญวนเข้ามา ๔ คน ใจความว่า วัน ๗ ค่ำ ปีมะโรงฉศกหลวงสุรฤทธาปลัดเมืองประจันต-  
 คาม พระวิชิตสงครามปลัดเมืองนครเสียมราบซึ่งตั้งรักษาค่ายโพพระอินทร์บอกมา ณ เมืองพนมเปญ  
 ว่าปลัดราชาบังสัน สมองโงงคุมไพร่ ๒๐ คนไปลาดกระเวน ณ วัน ๑๒ ค่ำ ปลัดราชาบังสัน สมอง  
 โงง จับตัวอ้ายยาน อ้ายเอียง มาส่ง ณ ค่ายโพธิ์พระอินทร์ หลวงสุรฤทธา พระวิชิตสงคราม ส่งมา  
 ณ เมืองพนมเปญ ถ้ามอ้ายยาน อ้ายเอียง ให้การว่าอยู่บ้านตงลับแขวงเมืองโขงอ่อนไปจากเมืองโขงอ่อน  
 ทางวันหนึ่ง เขมรบ้านเจิงมุงเคยบรรทุกสิ่งของไปขายบ้านตงลับเมืองๆ ญวนบ้านตงลับก็ไปมาค้าขาย  
 กับเขมรบ้านเจิงมุงมิได้ขาด แต่บ้านเจิงมุงไปบ้านตงลับทาง ๔ วัน ณ เดือน ๗ เขมรบ้านเจิงมุง  
 บรรทุกสิ่งฝ้าง ผ้าขาว อ้ายยาน อ้ายเอียง จัดได้ยาสูบ เกลือ จอบพริ้ว โดยสารเกวียนเขมรมาบ้านเจิงมุง  
 ปลัดหินเขมรจับตัวอ้ายยานอ้ายเอียงส่งมาค่ายโพธิ์พระอินทร์ เมื่ออ้ายยานอ้ายเอียงอยู่ที่บ้านตงลับได้  
 ยินญวนชาวบ้านพูดกันว่า อ้ายองตงคก อ้ายองอันสาตอยู่รักษาเมืองโขงอ่อน องจันเกอ องภอเกออยู่  
 รักษาค่ายโรงตำรีย อ้ายองจันเว อ้ายองภอเว ฟ้าทะละหะ สมเด็จพระเจ้าพระยา อ้ายโดยยิศสาเวน อยู่  
 รักษาค่ายเกาะกง อ้ายองญวนค่ายโรงตำรียเวนเอากระบือกับชาวบ้าน ๑๐ ตัว ให้ฟ้าทะละหะ  
 สมเด็จพระเจ้าพระยา ทำนาที่ค่ายเกาะกงหาได้ยินว่าอ้ายญวนจะยกมากกระทำเขมรแห่งใดไม่

กับว่า ณ วัน ๑๒ ค่ำ พระยาทุกขราชภูร์ พระยาพล ค่ายบ้านมะโรมแต่งกองไป  
 ลาดตระเวนจับอ้ายถัน อ้ายชีว ญวนได้ ณ แพรกตแมงแขวงเมืองพุทโธมาศ กับจันตอง จินยง จินจู  
 ที่มาแต่เมืองโจฎก ถ้ามจันตอง จินยง จินจู ให้การว่าเป็นจีนชาวเมืองพนมเปญ อ้ายองเตียนกุนกวาด  
 ลงไปอยู่เมืองโจฎก ณ เดือน ๔ ปีเถาะเบญจศก อ้ายองตงคกคุมไพร่ญวนประมาณหมื่นเศษชุดคลอง  
 ได้วิ่งหน้าเมืองโจฎกตลอดมาเกาะแตงชุดแล้วแต่เดือน ๗ ปีมะโรงฉศก แล้วให้ซ่อมแซมค่ายแลเรือที่  
 ชำรุดประมาณ ๔๐ ลำ กับให้ไพร่ญวน ๒๐๐ คน ทำนาที่เมืองกรัง เสบียงอาหารที่เมืองโจฎกขัดสน  
 จันตอง จินยง จินจู จึงหนีมา

อ้ายถันอ้ายชีวให้การว่าอยู่บ้านไพร่ตแมงแขวงเมืองพุทโธมาศ เมื่อเมืองญวนกับ  
 กรุงเทพฯ ยังไปมาถึงกัน อ้ายถันได้เอาสินค้าเข้ามาขายประมาณ ๒๐ เที้ยว อ้ายถันเป็นพี่น้องกับ  
 พระภักดีวานิช เมื่อ ณ เดือน ๒ ปีเถาะเบญจศก ญวนให้จันปาเข้ามาสืบราชการ ณ กรุงเทพฯ อีก  
 จันปาขอตัวกับองตนภูวาได้เข้ามาสืบราชการหลายครั้งแล้ว อ้ายองญวนว่าจะหาบุตรจันให้เข้ามาสืบ  
 ราชการแต่จะให้ผู้ใดเข้ามาอ้ายถันหาไม่รู้ไม่ ที่เมืองพุทโธมาศ อ้ายองตนภู อ้ายองไปจัน อ้ายองอันสาต  
 อ้ายองลันบิน คุมไพร่ประมาณพันเศษอยู่รักษาค่าย อ้ายญวนแต่งกองมาลาดตระเวนถึงเกาะหมา-  
 จอโอเดือนละ ๓ ผลัดๆ ๒ ลำ ๓ ลำ หาได้ยินจะคิดไปตีบ้านใดเมืองใดไม่

เพี้ยทำมวงษา อ้ายเอียง อ้ายยาน ให้การว่าเขมรเอาของบรรทุกเกวียนไป ฝ่าย ด้าย ผ้าขาว ชัน น้ำมันยาง หวาย สีผึ้ง ข้าวเปลือก คราวละ ๒๐ เล่ม ๓๐ เล่ม ๔๐ เล่ม ๕๐ เล่มบ้าง ไปแลกเปลี่ยนเกลือ ถ้วยชาม หมากกรอก พลุ ناب ปลาหม่า น้ำปลา ฐูป กระจาดสีต่างกัน ที่ครั้งข้างญวนไกลกับบ้านตูลที่บ้านตูล อ้ายเอียง อยู่ทางครึ่งวัน พวกลูกค้าญวนเอาเรือโกลนเรือมอเวดเข้าไปในคลองดวงหว่า ญวนเกวียนไปทางบกราวละ ๔ เล่มบ้าง ๕ เล่มบ้าง อ้ายยานอ้ายเอียงรู้อ้ายญวนลูกค้าที่ไปแลกของเขมรที่บ้านไกลกับบ้านตูล บ้านถุนคิด บ้านถันเผือก ญวนนอกจาก ๓ บ้านที่รู้จักก็มีหลายบ้าน (เนื้อความตอนท้ายชำระตูลสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

### ๓๕. คำให้การในใบบอกเจ้าพระยาบดินทร์นำขึ้นกราบบังคมทูลเรื่องราวราชการทัพญวน

จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) เลขที่ ๗

(เนื้อความตอนต้นชำระตูลสูญหาย) ข้าพเจ้ากับลูกเรือทั้ง ๖ ลำ เป็นชาย ๒๔ หลิง ๒ เข้ากัน ๒๖ คน เขมรก็ส่งข้าพเจ้าให้กล่าวภาคเภา อยู่ได้ ๒ คืน เขมรจับเรือลูกค้าได้อีก ๒ ลำ เป็นญวนชายฉกรรจ์เจ็ดคนเข้ากันกับพวกข้าพเจ้า เป็นคนชายหลิง ๓๓ คน กล่าวภาคเภาให้เขมรส่งข้าพเจ้าต่อเข้ามา ณ เมืองโพธิสัตว์ เป็นความสัจความจริง สิ้นคำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้ ๓๕๐

๖ ณ วันเดือนสิบเอ็ดขึ้นสามค่ำปีฉลูตรีนิศก หลวงอาสาภูธร ขุนมหาภพ พระอินทวิชัย พระยามุกสาคร พระยาราชสาคร พระยาเสนาราชกุเซิน นั่งพร้อมกัน ได้ถามอ้ายโป อีสั่งซึ่งหนีจากเมืองพนมเปญ อ้ายโปให้การว่าภรรยาข้าพเจ้าชื่ออีสั่งเป็นข้าทั้งสองคน ข้าพเจ้าเป็นบ่าวตวนลืออยู่จะโรยจิงว่า ข้าพเจ้าได้ยั้งตั้งเคาญาแซกพูดว่า อ้ายองเตยนกุนให้ห้ามปรามคร้วญวนเขมรแลกให้เรือรื้อทั้งสิ้นแล้วให้ลงเรือองเตยนกุน จัดให้องเดตกเป็นแม่กองกวาดคร้วลงไปเมืองญวน ซึ่งคร้วจินั้นเห็นเรือรื้อบ้างกำหนดจะออกไปเมืองญวน ณ วันเดือนสิบเอ็ดขึ้นสามค่ำปีฉลูตรีนิศก เพลบายข้างเย็น ถ้าไม่ทันในเวลานั้น เพลรุ่งขึ้นเช้ามันก็จะออกเรือไปและเรือกองทัพอ้ายญวนมีอยู่ประมาณ ๑๐๐ ลำ อ้ายญวนจัดแจงบรรทุกข้าวสารกับปืนใหญ่น้อยลงเรือ แล้วข้าพเจ้าได้ยั้งบอกกะเมตพูดว่า อ้ายองเดตกจะให้เรือคายจะโรยจิงว่า แต่เจ้าผู้หญิงทั้ง ๓ องค์นั้น อ้ายญวนจะให้อยู่ที่ตาแก้วอย่างเก่า แลกกองทัพเขมรซึ่งเข้าไปนั้น ข้าพเจ้าได้ยั้งชั่งแกแซกพูดว่าเขมรเข้าไปถึงริมค่ายเจ้าผู้หญิง และเขมรอยู่ในค่ายถอนขวกแล้วฆ่าอ้ายญวนตายห้าคน อ้ายองเตยนกุนให้จับเขมร ๘ คนนั้นจำไว้ แต่เจ้าผู้หญิง ๓ องค์ก็ตืออยู่ ข้าวสารแลเกลือซื้อขายกันในเมืองพนมเปญ ข้าวสารเขมรถึงหนึ่งราคา ๑๒ ตำลึงเงินแปะ เกลือชามโคมหนึ่งราคา ๑ บาท ๒ สลึงเงินแปะ แลเรือกองทัพอ้ายญวนนั้นก็หาขึ้นมาก็อีกไม่ เป็นความสัจความจริงสิ้นคำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้ ๓๕๐

๓๖. คำให้การหลวงยกกระบัตร เรื่องไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม

จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) เลขที่ ๘

๑ วัน ๑<sup>๑</sup> ๔ คำ ปี่มะโรงฉศก ได้ถามหลวงยกกระบัตร พระสุริยะ ไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิมได้ความว่า

๑ ๑ ข้าฯ หลวงยกกระบัตร พระสุริยะ ให้การต้องคำกันว่า พระสุนทรบริรักษ์มีหนังสือให้ ๑ ข้าฯ กับพระสุริยะถือไปเถิงจूरันตะแคงเจ้าเมืองเมาะตำเลิมใจความว่า ให้ ๑ ข้าฯ ไปสืบราชการทางเมืองยางแดง ณ เมืองเมาะตำเลิม ๑ ข้าฯ ไปจากเมืองตาก ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ๒ คำ ปี่มะโรงฉศกเดินทางไป ๖ วัน ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ๒ คำ เถิงด่านแม่จะเราพบท้าวเชื่อนแก้ว ขุนทุ กลับมาจากเมืองเมาะตำเลิม ท้าวเชื่อนแก้วบอกว่าจूरันตะแคงเจ้าเมืองเมาะตำเลิมนายไพร่ ๑๐๐ คน ช้าง ๑๕ ช้างไปเที่ยวดูเขตแดนของอังกฤษไปตามแม่น้ำข้างฟากตะวันออก แล้วจะขึ้นไปปากคลองแม่เมยจะให้มาเถิงเมืองมะระหวดีแดนอังกฤษกับเมืองตากต่อกันว่าจूरันตะแคงจะออกจากเมืองเมาะตำเลิม ณ วัน ๑<sup>๔</sup> ๑ คำ ปี่มะโรงฉศก ๑ ข้าฯ กับพระสุริยก้อยแม่จะเรา ๖ วัน เถิงบ้านเกาะกริต ไปจากบ้านเกาะกริตวันหนึ่งเถิงปากคลองตะแคง หยุดนอนอยู่คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเพลเข้า หลวงยกกระบัตร นายไพร่ ๖ คน จ้างเรือลูกคำลำหนึ่ง เป็นเงิน ๓ บาท ล่องเรือลงไปส่ง ๒ วัน ณ วัน ๑<sup>๕</sup> ๒ คำ เถิงเมืองเมาะตำเลิม พระสุริยะนายไพร่ ๑๖ คนเดินไปทางบก ๔ วัน เถิงเมืองเมาะตำเลิม วัน ๑<sup>๖</sup> ๒ คำ ๑ ข้าฯ ไปเถิงก่อนพระสุริยะอาศัยพำนักอยู่เรือนมองชอรามัญที่ท้ายเมืองเมาะตำเลิม พระสุริยะไปเถิงเข้าก็ไปอาศัยอยู่ที่เรือนมองชอรามัญด้วยกัน แล้วมองชอพา ๑ ข้าฯ กับพระสุริยะไปสืบราชการที่มองชลเรียกว่าจักกายหลวงเป็นที่ปลัดได้ว่ากล่าวมอญพม่าที่เมืองเมาะตำเลิม ครั้นถามข้อราชการแล้ว ๑ ข้าฯ กับพระสุริยะมองชอเดินเที่ยวดูในเมืองและนอกเมืองตามริมถนนหน้าเมืองหลังเมือง ๑ ข้าฯ เห็นเรือนที่ไฟไหม้หน้าเมืองในเมืองเมาะตำเลิม แล้วมองชอพา ๑ ข้าฯ ไปที่เรือนมองชอ ผู้ไปสืบราชการพม่ากับกะเหรี่ยงรบกันที่ยางแดงกลับมาเถิงแล้ว ๑ ข้าฯ กับพระสุริยะก็ให้มองชอพาไปหามองชอที่  
เ รี่ อ น  
๑ ข้าฯ ถามข้อราชการที่มองชอว่าพม่ากับกะเหรี่ยงพวกยางแดงรบพุ่งกันได้ความแล้ว ๑ ข้าฯ กับพระสุริยะจึงถามมองชอกับพวกชาวบ้านว่าโรงเรือนตนและตึกที่หน้าเมืองในเมืองไฟไหม้เสียเป็นอันมากไหม้แต่เมื่อไร ทำไมจึงไหม้ขึ้น มองชอ มองชอ มองสวโย มองดีเล และชาวบ้านบอกว่าเจ้าเมืองเมาะตำเลิมไปเที่ยวดูเขตแดนได้ ๗ วัน ณ วัน วัน ๑<sup>๗</sup> ๒ คำ ปี่มะโรงฉศกเพลากลางคืนไฟไหม้ขึ้นที่เรือนมองชอไฟไหม้ขึ้นเองฤจะเป็ไฟที่อย่างไรหาไม่รู้ แลที่เรือนโรงร้านหน้าเมืองตามถนนริมน้ำด้านเหนือ จूरันตะแคงเจ้าเมืองเมาะตำเลิมสั่งให้เรือเสียหลายครั้งหลายหน แล้วพวกมอญพม่ายังหาได้รู้

ถนนเรือนโรงร้านไปไม่ พอไฟไหม้เสียพวกชาวบ้านจะปลูกเรือนโรงลง อังกฤษหาให้ปลูกลงไม่ ให้ไปปลูกเสียข้างท้ายข้างหลังเมือง แล้วเจ้าเมืองเมาะตำเลิมเอาเงินให้แต่มองอุที่เป็นต้นไฟ ๕๐ แผ่น ชาวบ้านชาวเมืองเมาะตำเลิมสงสัยว่าอังกฤษแกลั้งให้เผาเรือนโรงเสีย แล้วมองซอ มองยุด มองดีเล มองสวยโก พูดว่าพม่ายกไปตีเมืองยางแดงครั้งนี้ว่าตีเมืองยางแดงได้ แล้วว่าพม่าจะยกไปตีเมืองเชียงราย เชียงใหม่นั้นเห็นว่าเห็นจะหาไปตีไม่ เห็นว่าพม่าจะยกมาตีเมืองเมาะตำเลิม อังกฤษก็ระวังอยู่หาได้ไวใจไม่ ทุกวันนี้เพลากลางคืนอังกฤษให้มอญพม่าชาวเมืองเมาะตำเลิมกับอังกฤษกำกับกันกองละ ๒๐ คน ๓๐ คน มีดาบมีตะบองสำหรับมือทุกคน ตั้งกองอยู่เหนือเมืองกองหนึ่ง ท้ายเมืองกองหนึ่ง หน้าเมืองกองหนึ่ง หลังเมืองกองหนึ่ง แล้วให้ฝรั่งเข้าเป็นตัวนายพวกละ ๕ คน ๖ คน เดินตรวจรายกันไปรอบเมือง ทางน้ำกำปั่นใหญ่กำปั่นเล็กบ้างทอดรายกันไปตั้งแต่เหนือเมืองตลอดไปจนท้ายเมือง มอญพม่าชาวเมืองเมาะตำเลิม และพวกพม่าชาวเมืองมัตมะ ถ้าเพลาลบค้ายิงปืนสัญญาณแล้ว ผู้ใดจะลงเรือข้ามไปมาพวกอังกฤษให้จับเอาตัวใส่ตะรางไว้ และเรือลูกค้ามอญพม่า ถ้าจอดอยู่ที่ท่าไหนก็ต้องบอกกำนันนายบ้านไว้ให้รู้ แลเมื่อ ๒๒ ๒๓ อยู่ที่เมืองเมาะตำเลิมไปอาศัยนอนอยู่ที่เรือมองซอ มองยุด บ้าง เพลากลางคืนประมาณยามเศษเห็นอังกฤษซึรด ๒ รล มีคนตามรถละ ๔ คน ๕ คนบ้าง แล้วไปทางถนนหน้าเมืองรถหนึ่ง หลังเมืองรถหนึ่ง ๒๒ ๒๓ จึงถามมองซอ มองยุด ว่าอังกฤษซึรดไปข้างไหนทุกคืน มองซอ มองยุด บอกว่าตั้งแต่ได้ข่าวว่าพม่ายกมาตีเมืองยางแดง จุรินทร์แคงเจ้าเมืองกับกัปตันมเกล่า เทียวตรวจตราดูแลบ้านเมืองผู้คนทุกคืนกวัดขันกว่าแต่ก่อน และเพลากลางวัน ๒๒ ๒๓ กับพระสุริยะไปเที่ยวในเมืองเมาะตำเลิม เห็นทหารอังกฤษฝรั่งชาวดำหัดยิงปืนคาบศิลาเย็นเรียงกัน ๔ แถวๆ ละ ๔๐ คนเศษ แล้วเห็นพวกมอญพม่าหัดยิงปืนเดินเรียงกันเป็นแถวเหมือนกับพวกอังกฤษ ประมาณแถวละ ๓๐ คน เข้ากันทั้งอังกฤษ มอญ พม่า ประมาณ ๓๐๐ คน แต่ปืนใหญ่ นั้น ๒๒ ๒๓ หาเห็นอังกฤษหัดยิงไม่ ๒๒ ๒๓ เห็นมีโรงปืนหลังคามุงจากมีปืนใหญ่อยู่ในโรงๆ หนึ่ง ประมาณ ๓๐ บอกเศษ แต่โรงหนึ่งนั้นไฟไหม้โรงไหม้รางปืนเสียสิ้น เห็นแต่ปืนใหญ่กองอยู่ที่ดินประมาณ ๕๐ บอก แล้วเห็นตึกดินมีอยู่ในเมือง ๓ หลังก่อด้วยอิฐหลังคาเป็นรูปประทุน ๒ หลังๆ คามุงกระเบื้องหลังหนึ่งกว้างประมาณ ๘ คอก ยาวประมาณ ๔ วา แต่ดินจะมีอยู่ในตึกมากน้อยเท่าใดถามอังกฤษผู้เฝ้าก็ว่าหาไม่รู้ แล้ว ๒๒ ๒๓ ไปที่บ้านมองสวยโกครั้งหนึ่ง มองดีเลครั้งหนึ่ง มองดีเลเคยไปค้าขายสิ่งของอยู่ที่เมืองงาก รู้จักคุ้นเคยกันอยู่ ๒๒ ๒๓ ถามถึงทหารอังกฤษที่อยู่ในเมืองเมาะตำเลิม มีอยู่เท่าใด กำปั่นทอดอยู่หน้าเมืองมีอยู่สักกี่ลำ มองสวยโก มองดีเล บอกความต้องกันว่า อังกฤษมีอยู่ที่เมืองเมาะตำเลิม อังกฤษชาวดำประมาณ ๓ พันคน มีกำปั่นไฟ ๒ กำปั่นใหญ่ ๑๑ (รวม) ๑๓ ลำ กำปั่นใช้สอยกำปั่นลูกค้า ๑๘ (รวม) ๓๑ ลำ คน ๓ พันเศษ จอดรายอยู่ที่หน้าเมืองเมาะตำเลิม ๒๒ ๒๓ ประมาณคูอังกฤษที่อยู่บนบกอยู่ในกำปั่นประมาณ ๒ พันเศษ อังกฤษหาเหมือนมองสวยโก มองดีเลว่าไม่



แล้ว ข้าฯ ถามมองสวโย มองดีเลว่า ณ ปีมะโรงฉกนี้ที่เมืองเมาะตำเลิมทำนาได้มาก ถาน้อยข้าวชายกันเกวียนละเท่าไร มองสวโย มองดีเลบอก ข้าฯ ว่าปีนี้ทำนามาก ดีกว่าปีเถาะ ข้าวเปลือกซื้อชายกันที่ตลาดถั่งละเหรียญ ข้าฯ ได้ซื้อถั่งหนึ่งถ้าคิดเป็นถั่งใหญ่ได้ถั่งครึ่ง แล้ว ข้าฯ ไปสืบราชการที่เมืองเมาะตำเลิมครั้งนี้ จักกายหลวงได้พา ข้าฯ ไปหาเจ้าเมืองเมาะตำเลิมที่ศาลา ท้ายเมืองครั้งหนึ่ง แต่ศาลาจะก็ห้อง ข้าฯ หาได้สังเกตไม่ เห็นเอากระดานกันทำฝาไว้เป็นห้องๆ หลายห้อง แต่เจ้าเมืองเมาะตำเลิมนั่งเก้าอี้อยู่ห้องข้างนอก จักกายหลวงกับมองสวโยเอกล่ามพา ข้าฯ เข้าไปหาเจ้าเมืองเมาะตำเลิม จักกายหลวง มองสวโยเอก กับ ข้าฯ พระสุริยะยืนเรียงเสมอหน้ากัน เจ้าเมืองเมาะตำเลิมให้มองสวโยเอกถาม ข้าฯ กับพระสุริยะว่ามาแต่เมืองตากฤเมืองไหนเป็นที่อะไร มาทำไม ข้าฯ บอกว่า ข้าฯ เป็นทียกกระบัตรเมืองตาก คนหนึ่งเป็นที่พระสุริยะ เจ้าเมืองตากให้ มาฟังคว่าพม่าไปตีเมืองยางแดงได้แล้วฤยัง พวกอังกฤษไปสืบมาได้ความอย่างไรบ้าง เจ้าเมือง เมาะตำเลิมให้มองสวโยเอกเป็นล่ามเล่าความให้ ข้าฯ กับพระสุริยะฟังตามคำให้การ ข้าฯ กับ พระสุริยะที่พระยากำแพงเพชร พระพล พระสุนทรบริรักษ์ กรมการบอกลงมานั้น แล้วมองสวโยเอก บอกว่าหนังสือซึ่งมีมาแต่เมืองตากนั้น เจ้าเมืองเมาะตำเลิมสั่งให้กปิดันมเกล้าทำหนังสือตอบไปให้ จักกายหลวงกับมองสวโยเอกก็พา ข้าฯ กับพระสุริยะกลับมา แลเมื่อ ข้าฯ ไปอาศัยอยู่ที่เรือน มองขอ มองสวโยเอก บอก ข้าฯ ว่าจักกายหลวงสั่งว่า ถ้า ข้าฯ กับพระสุริยะไปอยู่ที่เรือนผู้ใดก็ให้ เลี้ยงดูวันละ ๒ เพลาอย่าให้อดอยากได้ เมื่อ ข้าฯ กับพระสุริยะจะกลับมานั้นไปบอกจักกายหลวงๆ จึงเอาหนังสือตอบ อักษรอังกฤษฉบับ ๑ อักษรพม่าพม่าฉบับ ๑ ปิดตราประจำผนึกกับเงินเหรียญ ๑๐ เหรียญ ส่งให้ ข้าฯ แล้วว่าเจ้าเมืองเมาะตำเลิมให้กับ ข้าฯ ๕ เหรียญให้กับพระสุริยะ ๕ เหรียญจะได้ไปซื้อข้าวปลาเลี้ยงบ่าวกินไปตามทาง เมื่อ ข้าฯ ไปถึงเมืองเมาะตำเลิมวัน ๒ ค่ำ อยู่ ได้ ๕ วัน ณ วัน ๒๔ ๒ ค่ำ พระยารัฐจักรไปไปถึงเมืองเมาะตำเลิม ข้าฯ เห็นจักกายหลวงจัดแจง เรือนให้พระยารัฐจักรอยู่ริมเรือนจักกายหลวง ข้าฯ ไปหาพระยารัฐจักร ข้าฯ ไปหาพระยารัฐจักร ถามพระยารัฐจักรว่าออกมาสืบราชการฤ พระยารัฐจักรบอกว่าถือนหนังสือกับกุมเงินรายเดี่ยว เกี่ยวข้องกันด้วยค่าช่างเมืองตากเมืองเถิน เงิน ๕๐๐ เหรียญ ฉบับ ๑ กับหนังสือว่าด้วยเขตแดนฉบับ ๑ สืบข้อราชการฉบับ ๑ ข้าฯ ถามว่าจะเอาหนังสือไปวางเมื่อไร พระยารัฐจักรว่า ณ วัน ๒ ค่ำ จึงจะเอาหนังสือไปวาง แล้วพระยารัฐจักรว่ากับ ข้าฯ ว่าให้อยู่ด้วยกันอีกก่อน ข้าฯ บอกว่าสืบได้ ข้อราชการอยู่บ้างแล้วจะอยู่ช้านักเจ้าเมืองตากจะคอย ข้าฯ กับพระสุริยะอยู่ที่เมืองเมาะตำเลิม ๗ วัน ณ วันวัน ๓ ค่ำ เพลายื่น ข้าฯ กับพระสุริยะนายไพร่มาจากเมืองเมาะตำเลิมมาหยุดนอนอยู่ ที่เรือนน้อยสุดใจนายบ้านสมิหลังเมืองเมาะตำเลิมคืนหนึ่ง รุ่งขึ้น ณ วัน ๒ ค่ำ ออกจากบ้านสมิวัน

หนึ่ง เถิงบ้านปราบโลกที่ ๖ ซ้ำๆ พักข้างไว้ ซ้ำๆ หยุดพักอยู่ที่บ้านปราบโลก ๒ วัน ณ วัน ๓ ค่ำ  
ออกจากบ้านปราบโลก ๔ วัน เถิงแม่เมยพักอยู่ที่แม่เมยเดินทางมา ๕ วัน เถิงเมืองตาก ณ  
วัน ๑๓ ค่ำ คิกระยะทางมาแต่เมืองเมาะตำเลิม ๑๕ วันถึงเมืองตาก ลีนคำให้การ ซ้ำๆ แต่เท่านี้๑๑

### ๓๗. คำให้การนายดีลาวเรื่องราชการเมืองพนม จ.ศ. ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) เลขที่ ๑๐

๑ คำให้การนายดีลาวกองขุนประเสริฐเสนาเมืองนครนายก ด้วยข้อราชการเมือง  
นครพนม ณ เดือน ๒ ปีมะโรงฉศก ๑๑

๑ วัน ๗ ๗ ๒ ค่ำ ปีมะโรงฉศก เจ้าคุณฝ่ายเหนือเห็นว่าราชการอยู่ ณ ศาลาอุทกขุนในฝ่าย  
ซ้าย สั่งให้ถามนายดีลาวกองขุนประเสริฐเสนาเมืองนครนายก ด้วยข้อราชการเมืองนครพนมได้ความ  
ว่า

๑ ซ้ำๆ นายดีให้การว่าเป็นลาวอยู่ในกองขุนสารประเสริฐเสนาเมืองนครนายก ลาว  
หลวงในกองขุนสารประเสริฐเสนาพากันหลบหนีขึ้นไปอยู่ ณ แขวงหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันตกเป็นอัน  
มาก ณ ปีชวดโทศกขุนสารประเสริฐเสนาแต่งให้นายดีกับลาวมีชื่อเข้ากัน ๕ คน ขึ้นไปสืบติดตามจับ  
ตัวลาวหลวงซึ่งหนีไปลงมาคงหมวดคอง นายดีขึ้นไปสืบเสาะจับตัวอายุศก อ้ายมุ ทาสเสมียน  
ค้นหาซึ่งหนีได้ที่เมืองมุกดาหาร นายดีให้ลาวมีชื่อซึ่งไปกับนายดีกุมตัวนายศุก นายมุ ลงมาส่งให้กับ  
เสมียนค้นหาผู้ นาย ณ เมือง นครนายก แต่นายดีขึ้นไปสืบเสาะติดตามอยู่ ณ เมืองนครพนมหาพบตัว  
ลาวหลวงกองขุนประเสริฐเสนาเมืองนครนายกไม่ นายดีป่วยไปลงค้างอยู่ ณ เมืองนครพนม ณ วัน  
เดือน ๖ ปีมะโรงฉศก พระมหาสงครามเจ้าอุปราชเวียงจันทน์พานายศรีลงมาเฝ้าทูลละอองฯ แจ้ง  
ราชการ ณ กรุงเทพฯ นายดีคลายป่วยขึ้นจะกลับลงมากับเจ้าอุปราชว่าลาวบ่าวเจ้าอุปราชที่ขึ้นมากับ  
เจ้าอุปราชหลบหนีไป ๑๑ คน ๑๒ คน ยังหาได้ตัวไม่ ให้นายดีอยู่ช่วยสืบเสาะติดตามลาวบ่าว  
เจ้าอุปราช ณ เมืองนครพนมก่อน ถ้าสืบเสาะได้ตัวแล้วให้นายดีคุมลงไปตามภายหลัง นายดีก็อยู่ ณ  
เมืองนครพนม

ครั้นอยู่มา ณ เดือน ๑๑ ปีมะโรงฉศก ซ้ำๆ ไปหานายบุญบุตรหลวงอนุรักษภูเบศร์ ณ  
โรงหลวงอนุรักษภูเบศร์เห็นท้าวบุเมืองเขมรราษฎรถือหนังสือบอกเมืองเขมรราษฎรมาให้ นายบุญ บุตร  
ถือหนังสือว่าข้อราชการสิ่งใด ท้าวบุญบอกว่าเมืองเขมรราษฎรบอกมาว่า ณ ปีมะโรงฉศก ขุนปองพลขันต  
พาศรีลาวเมืองวัง เมืองตะโปน เมืองพวน ซึ่งเกลี้ยกล่อมได้ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บ้านปากแซง แขวง  
เมืองเขมรราษฎร หนีข้ามปากโขงไปเป็นคนชายหญิงใหญ่น้อย ๒๐๐ เศษ แต่จะหนีไปแต่เดือนใด ผู้ใดจะ  
ไปติดตามครอบครัวประการใด ซ้ำๆ หาได้ถามไม่ นายบุญพาตัวท้าวบุญกับหนังสือบอกไปแจ้งกับหลวง  
อนุรักษภูเบศร์ ซ้ำๆ หาได้เข้าไปฟังไม่ แล้ว ซ้ำๆ ได้ยินท้าวเพี้ยพวกเมืองนครพนมพูดว่าพวก  
ครอบครัวซึ่งตั้งอยู่ ณ บ้านปากแซงลาวหลวงอนุรักษภูเบศร์ชักเอาไปจึงพากันหลบหนี คราวเหล่านี้จะ

พากันหนีไปอยู่แห่งใด ๆ ข้าฯ หาได้ยินผู้ใดพูดไม่ แลครอบครัวลาวปากโขงตะวันออก ๆ ข้าฯ เห็นพระสุนทรท้าวเพี้ยแต่งกองไปลาดตระเวนทางเมืองแสกได้ครัวเมืองแสกชายหญิงใหญ่น้อยมา ๗๐ เศษ ๆ ข้าฯ เห็นหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์เอาครัวรายนี้ไว้ในโรงหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์

ณ วัน ๙ ๑๒ ค่ำ ท้าวเพี้ยในกองอุปฮาดเมืองนครพนมซึ่งให้ข้ามปากไปลาดตระเวนเกลี้ยกล่อมครอบครัวเอาผ้าถุงผ้าห่มของเพี้ยหมื่นนาผู้ตายมาแจ้งความว่า ท้าวเพี้ยหมื่นนานายไพร่ไปลาดตระเวนหว่างเมืองตะโปนกับเมืองเชียงร่มต่อกัน พบครัวลาว ๗๐ เศษ เพี้ยหมื่นนาพาครัวมาพวกลาวนายครัวตามมารบชิงครัว พวกครัวฆ่าเพี้ยหมื่นนาเมืองนครพนม เพี้ยหมื่นนาเมืองท่าอุเทน เพี้ยภิมสารบ้านดงวาย ตาย ๓ คน ซึ่งเอาครัวไปพวกท้าวเพี้ยนายไพร่ก็แตกหนีมา แต่ไพร่จะตายเท่าใด ๆ ข้าฯ หาได้ยินพูดไม่ แลเพี้ยหมื่นนา เพี้ยภิมสาร นายไพร่ซึ่งไปลาดตระเวนจะเป็นคนมากน้อยเท่าใด ๆ ข้าฯ ไม่ทราบ

ณ วันเดือน ๑๑ ข้างแรมปีมะโรงฉศก ๆ ข้าฯ ลงไปหาพี่น้อง ณ เมืองสกลนคร ประมาณ ๒ วัน ๓ วัน ๆ ข้าฯ กลับมาเมืองนครพนมเห็นข้างปลายสูง ๓ คอกเศษผูกไว้ในโรงริมศาลากลางข้าง ๑ ๆ ข้าฯ เข้าไปดูเห็นสีขนแดง แต่ขนหางนั้นดำแดงบ้าง แต่แดงมากกว่าดำ สีตัวสีขนประหลาดกว่าข้างตามธรรมเนียม แต่จิกขู อัมตะโกศ เล็บนั้นจะเป็นสีอย่างไร ๆ ข้าฯ หาได้สังเกตไม่ ๆ ข้าฯ ถามท้าวเมธเมืองนครพนมว่าข้างสีประหลาดตัวนี้ได้มาแต่ไหน ท้าวเมธบอกว่าท้าวเพี้ยเมืองยศโสธรคล้องได้นำขึ้นมาให้พระสุนทรราชวงศาเจ้าเมืองยศโสธร เมืองนครพนม แต่ท้าวเพี้ยเมืองยศโสธรจะแทรกคล้องได้มาแต่ตำบลใด ๆ ข้าฯ หาได้ถามท้าวเมธไม่ ครั้นอยู่มา ๒ วัน ๓ วัน ๆ ข้าฯ กลับไปดูก็เห็นสีขนสีตัวคงอยู่ตามเดิม ถ้านำไปลงน้ำกลับขึ้นมาเห็นสีขนสีตัวแดงกว่าอยู่ที่โรง

ณ วัน ๖ ๑๒ ค่ำ พระสุนทรราชวงศา พาท้าวสายบ้านมงหวายลงมา ณ เมืองพนมเปญ แต่ได้ยินท้าวเพี้ยเมืองนครพนมพูดว่าพระสุนทรราชวงศาจะไปพักทำบุญให้ทานอยู่ ณ เมืองยศโสธร แล้วจึงจะลงไปเมืองพนมเปญ แลข้างปลายสีประหลาดนั้น พระสุนทรราชวงศาจะเอาลงไปเมืองพนมเปญประการใด ๆ ข้าฯ หาทราบไม่

ครั้น ณ วัน ๙ ๑๒ ค่ำ ๆ ข้าฯ มาจากเมืองนครพนม มาถึงเมืองสกลนคร ณ วัน ๙ ๑๒ ค่ำ พักอยู่ ๑๒ วัน อยู่ ณ วัน ๕ ๑๒ ค่ำ ท้าวราชวงศ์ ท้าวโถง ท้าวเมธ ท้าวเสื่อ ท้าวเพี้ยนายไพร่ ๖๐๐ คน ยกข้ามปากโขงจะไปจับอ้ายญวนด่านญีเห็บ

ณ วัน ๕ ๑๒ ค่ำ ๆ ข้าฯ มาจากเมืองสกลนครลงมาถึงเมืองสระบุรีแล้วก็ลงมา ณ กรุงเทพฯ อยู่ภายหลังราชวงศ์ท้าวเพี้ยนายไพร่จะไปจับอ้ายญวนได้ฤกษ์ได้ ๆ ข้าฯ หาทราบไม่ เป็นความจริง ๆ ข้าฯ แต่เท่านี้

คำให้การขุนณรงค์ภักดีล้อมพระราชวัง ณ เดือน ๑ ปีมะโรงฉศก

วัน ๗ ฎ ๒ คำ ปีมะโรงฉศกเจ้าคุณฝ่ายเหนือสั่งให้ถามขุนณรงค์ภักดีล้อมพระราชวังได้  
ความว่า

๑ ข้าฯ ขุนณรงค์ภักดีกองนอกล้อมพระราชวังให้การว่า ณ วันเดือน ๑๐ ปีมะโรงฉศก  
พระยาศรีสหเทพว่าที่พระยาเพชรพิไชยจางวางล้อมพระราชวังให้ ข้าฯ นายไพร่ ๕ คนถือตราขึ้นไป  
เร่งไม้ขอนสัก ณ เมืองกำแพงเพชร เมืองตาก เมืองเถิน ข้าฯ ขึ้นไปถึงเมืองตาก ณ วัน ๗ ๑๐ คำ  
แล้ว ข้าฯ ขึ้นไปเร่งไม้ ณ เมืองเถินแล้ว ข้าฯ กลับลงมาถึงเมืองตาก ณ วัน ๗ ๑๒ คำ อยู่ ๔ วัน  
๕ วัน หมิ่นปัญญาซึ่งออกไปสืบราชการกับท้าวเชื่อนแก้ว ณ เมืองเมาะตำเลิมพม่าเมืองเมาะตำเลิม  
มองสวโย ๑ ไพร่ ๒ (รวม) ๓ คน ถือนหนังสือพม่า ๑ อังกฤษ ๑ (รวม) ๒ ฉบับเข้ามา ณ เมืองตาก  
พระพลเมืองกำแพงเพชร พระสุนทรบริรักษ์ หลวงปลัด พระเชียงใหม่ พระเชียงทอง กรมการให้ล้า  
มแปลหนังสือพม่าหาได้ความไม่ พระพล พระสุนทรบริรักษ์ หลวงปลัด กรมการถามข้อราชการทาง  
เมืองเมาะตำเลิม เมืองอังวะ มองสวโยแจ้งความว่าพม่าเมืองอังวะยกกองทัพมาอยู่ที่เมืองยางแดง  
๗๐๐๐ เมืองกะเติงตี ๓๐๐๐ เมืองมัตมะ ๓๐๐๐ (รวม) ๑๓๐๐๐ คน แต่พม่าที่ยกมาตั้งอยู่ที่เมือง  
มัตมะ ๓๐๐๐ คนนั้นจะขอข้ามกองทัพมาพม่าแม่น้ำข้างตะวันออกเมืองเมาะตำเลิม อังกฤษเจ้าเมือง  
เมาะตำเลิมหายอมให้ข้ามมาไม่ อ้ายพม่าที่ยกกองทัพมา ๑๓๐๐๐ คนนั้นจะไปตีเมืองได้มองสวโย  
หาไม่รู้ไม่ พระพล พระสุนทรบริรักษ์ หลวงปลัด พระเชียงใหม่ พระเชียงทอง กรมการบอกหนังสือให้  
หลวงยกกระบัตรเมืองตาก หลวงปลัดเมืองเชียงใหม่ ถือนหนังสือพม่าหนังสืออังกฤษลงมาแจ้งราชการ  
ณ กรุงเทพฯ แล้วแต่งให้พระเติน ๑ ท้าวรามเสน ๑ (รวม ๒) ไพร่ ๒๐ (รวม) ๒๒ คน ออกไปสืบ  
ราชการทางเมืองเมาะตำเลิมอีก

อยู่ ณ วัน ๗ ๑ คำ พระเติน ท้าวรามเสน มีหนังสือใช้คนถือเข้ามาถึงเมืองตากว่า  
พระเตินกับไพร่แยกกันไปสืบราชการทางบ้านท่าสองยาง พระเตินให้ท้าวรามเสนนายไพร่ ไปสืบ  
ราชการทางเมืองเมาะตำเลิม ท้าวรามเสนไปถึงเกาะกริตพบท้าวเชื่อนแก้วซึ่งให้ไปสืบราชการชาวที่  
เกาะกริต ท้าวเชื่อนแก้วยังหาได้ออกไปถึงเมืองเมาะตำเลิมไม่ พระเติน ท้าวเชื่อนแก้ว ท้าวรามเสน  
สืบถามข้อราชการกับกะเหรี่ยงพวกอังกฤษบ้านท่าสองยางบ้านเกาะกริต บอกความต้องกันว่าพม่ายก  
กองทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองยางแดงเป็นอันมาก แต่จะเป็นคนเท่าใดจะไปตีบ้านเมืองใดหาได้ความไม่  
พระพล พระสุนทรบริรักษ์ หลวงปลัด พระเชียงใหม่ พระเชียงทอง กรมการ ไม่ไว้ใจแก่ราชการ ณ  
วัน ๗ ๑ คำ มีหนังสือใช้คนให้ถือออกไปถึงพระเติน ท้าวเชื่อนแก้ว ท้าวรามเสน ว่าให้ท้าวเชื่อนแก้ว  
ท้าวรามเสน เร่งรีบออกไปสืบราชการให้ถึงเมืองเมาะตำเลิมโดยเร็ว ให้พระเตินแต่งให้กะเหรี่ยงบ้าน

ทำสองยางนายไพร่ ๒๕ คน เร่งออกไปสืบราชการให้ถึงเมืองยางแดงให้ได้ข้อราชการมาให้แน่ ไปแต่  
 ณ วัน ๖ ๑ ค่ำ พระเติน ท้าวเขื่อนแก้ว ท้าวรามเสน ผู้ไปสืบราชการยังหากลับมาไม่ ณ วัน ๙ ๑ ค่ำ  
 พระยากำแพงเพชรนายไพร่ ๓๐ คน ขึ้นไปฟังราชการอยู่ ณ เมืองตาก จัดให้หลวงปลัดเมืองตากนาย  
 ไพร่ ๓๐๐ คนออกไปตั้งอยู่ที่ด่านปกถนนช่องแคบ พระยากำแพงพระสุนทรบริรักษ์กรมการแต่งให้  
 หมื่นภักดีเมืองตากขึ้นสืบราชการทางเมืองเชียงใหม่ ณ วัน ๙ ๑ ค่ำ ยังหากลับมาไม่ ที่เมืองตาก  
 ก็เห็นเกณฑ์ผู้คนเตรียมไว้กับบ้านเมือง

ณ วัน ๖ ๑ ค่ำ ขุนณรงค์ภักดีล่องลงมาจากเมืองตากมาถึงบ้านแสนต่อแขวงเมือง  
 กำแพงเพชร พบพวกเมืองนครชุมแพไม่ชอบลี้กลมาเป็นไม้ ๑๐๐ ต้นเศษ ๆ ข้าฯ ถามว่าแพหลวงฤ  
 พวกลาวบอกไม่ทราบ ทำวณอาหารนายคุมแพยังหาไม่ถึง แล้วพวกลาวบอกว่าล่องแพมาจาก  
 เมืองละคร แต่ ณ วันเดือน ๑๐ ข้างขึ้น ครั้น ๆ ข้าฯ ล่องลงมาถึงเกาะสามสิบแขวงเมืองกำแพงเพชร  
 พบลาวเมืองลำพูนคุมแพไม่ชอบลี้ ๘๐ ต้น ๆ ข้าฯ ถามพวกลาวว่าพระยาลำพูนให้ท้าวเมืองคำคุมแพ  
 ไม้ลงมาแต่ท้าวเมืองคำตามมาข้างหลังยังหาไม่ พวกลาวล่องแพไม่มาจากเมืองลำพูน แต่ ณ วัน  
 เดือน ๑๐ ข้างขึ้น ๆ ข้าฯ ก็ล่องลงมา ณ กรุงเทพฯ และ ๆ ข้าฯ อยู่เมืองตากเดือนหนึ่งกับ ๓ วัน เห็น  
 แต่ลูกค้าเมืองตากเอาสินค้าไปขายเมืองเชียงใหม่ กลับลงมาถึงเมืองตาก ณ วันเดือนอ้ายข้างขึ้น เรือ  
 ลูกค้า ๒ ลำ พระยากำแพงเพชร พระสุนทรบริรักษ์ กรมการเอาตัวมาถามราชการทางเมืองเชียงใหม่ก็  
 หาได้ความไม่ แต่ลูกค้าเมืองเชียงใหม่ เมืองละคร เมืองลำพูน หาเห็นลงมาที่เมืองตากไม่ ๆ ข้าฯ  
 ล่องเรือมาตามทาง พวกเมืองหลวงพระบาง เมืองน่านจะลงมาถึงแห่งใดตำบลใดหาทราบข่าวไม่

๓๘. คำให้การเรื่องพระยาเพชรรัตนหาอุบายกำจัดกองทัพไทย จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๔

๑ วัน ๑ ๖ ๑ ค่ำ ปีมะเส็งสัพทศ ได้ซักถามอ้ายพระยาจักรีมี โดยขึ้นตา อ้ายพระยาจักรี  
 มีรับเป็นสัจว่า เดิม ณ วัน ๙ ๑ ค่ำ ปีมะโรงฉศก อ้ายพระยาบวรราชรถกับอ้ายพระยาศรีทิพวงศ์  
 อ้ายพระยาพระคลังศุภ อ้ายพระยาภูเขนทรเสนาโปด อ้ายพระยาวงศาธิบิตศรี อ้ายพระยาวงศา  
 อรรคราชศรี อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสสม อ้ายพระยาสุภาเสนาออก อ้ายพระยาศรีสุคนธ์เตียง อ้าย  
 พระยาโสทรไทยโสสมเข้ากัน ๑๐ คน ไปที่เรือ่น ๆ ข้าฯ บอก ๆ ข้าฯ ว่าบ้านเมืองทุกวันนี้ไพร่บ้านพลเมือง  
 ได้ความเดือดร้อนหนัก คิดจะให้มิหนังสือไปถึงญวนให้ญวนทำเป็นว่าจะพาเจ้าผู้หญิงขึ้นมาส่ง ณ  
 เมืองพนมเปญ แล้วให้ยกกองทัพขึ้นมาด้วย จะได้ให้พระยาพระเพชรราชภูธรเมืองพนมเปญ เมือง  
 ขึ้นกับเมืองพนมเปญกำเริบขึ้นให้พร้อมกันกับกองทัพอ้ายญวน จะได้ช่วยกันไล่กองทัพไทยให้ไปเสีย  
 จากบ้านเมือง ๆ ข้าฯ จึงว่าความนี้โตใหญ่หนัก อ้ายพระยาบวรราชรถกับอ้ายพระยาพระเพชรมีชื่อ  
 ๘ คนว่าอย่าให้ ๆ ข้าฯ วิตกเลย พระยาพระเพชรในเขตเมืองศรีสุนทร บาพนม ตบงขมม เมืองลำดวน

เมืองสวายเตียบ ก็รวมใจคิดด้วยกันเป็นอันมาก แล้วพระยาบวรราชธิดาได้มีหนังสือใช้คนไปหา ฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ หลายครั้งแล้ว ฟ้าทะละหะ สมเด็จพระเจ้าพระยาได้มีหนังสือมา ถึงอ้ายพระยาบวรราชธิดาใจความว่าให้อ้ายพระยาบวรราชธิดา พระยาพระเชมรทั้งปวงคิดอ่านให้เจ้า ผู้หญิง ฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ ให้กลับขึ้นมาบ้านเมือง ให้อ้ายพระยาบวรราชธิดาอ่าน เกลี่ยกล่อมพระยาพระเชมรให้กำเริบขึ้น ฯ ข้าฯ กับพระยาพระเชมร ๙ คนคิดอ่านพร้อมใจกันว่าจะ ทำหนังสือไปถึงฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ ฉบับ ๑ ฯ ข้าฯ จึงว่าตราซึ่งจะปิดไปนั้นจะเอา ตราเดิมสำหรับที่ของ ฯ ข้าฯ ปิดไปกลัวเขาจะจำดวงตราได้ ฯ ข้าฯ กับอ้ายพระยาบวรราชธิดาจึงคิด กันเอาไม้มีชื่อเสียงมากลึงเป็นตราโตกว่าตราเดิม ฯ ข้าฯ ประมาณเส้นตอกหนึ่ง ฯ ข้าฯ จึงให้อ้ายพระยา พระคลังศุภไปพูดจาดหมายกับอ้ายสนองไชย อ้ายแสนไชยมน แล้วให้เอาตัวอ้ายสนองชิงเป็น นื่องเขยอ้ายสนองไชยมาแกะตราเป็นรูปราชสีห์ขึ้นอีกดวงหนึ่ง แล้ว ฯ ข้าฯ กับอ้ายพระยาบวรราชธิดา อ้ายศรีทิพวงศ์แก้อ้ายพระยาพระคลังศุภ อ้ายพระยาฤๅษณาโศภิต อ้ายพระยาวงศาธิปัตติศรี อ้าย พระยาไสโรไทยโสสม อ้ายพระยาศรีสุนทรน้อย อ้ายพระยาสุภาเสนาออก อ้ายพระยาวงศาอรรคราชศรี (อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสสม) เข้ากัน ๑๐ คน คิดพร้อมใจกันทำหนังสือฉบับ ๑ ปิดตรา ๑๐ ดวงให้ อ้ายพระยาโกษาสงครามมูเมืองศรีสุนทรถือไปไปถึงฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ แต่ ณ วัน

ที่ ๔ ค่ำ ปีมะโรงฉศก ใจความว่าหนังสือ ฯ ข้าฯ พระยาพระเชมรมีชื่อ ๑๐ คนมาแจ้งฟ้าทะละหะหลง

สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ ด้วยทุกวันนี้ ฯ ข้าฯ ข้างโน้นคิดถึงสมเด็จพระบิดาอยากจะให้พระราชบุตรทั้ง ๓ องค์ให้ได้กลับไปพร้อมมูลกับพระบิดา แต่ ฯ ข้าฯ ข้างโน้นยังคิดกลัวด้วยองญวนจะทำวุ่นวายจับ เจ้านายเชมรเหมือนเมื่อครั้งองเตียนกุน ในกรุงเทพฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวและเจ้าเมืองเว้ก็มี พระคุณกับเจ้านายเชมรเปรียบเหมือนบิดามารดา แต่ ฯ ข้าฯ ยังคิดสงสัยกลัวเอาความทูลเจ้าผู้หญิง ให้ทราบจะเมตตาจะคิดอ่านประการใดก็ให้มีหนังสือให้พระยาโกษาสงครามมูถือกลับไปโดยเร็ว

ครั้น ณ วัน ที่ ๕ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ อ้ายเงินแก้วลูกค้าเมืองโจฎกขึ้นมา ณ เมือง พนมเปญเอาหนังสืออ้ายองตงตง องตงผู เมืองโจฎกเขียนอักษรญวนข้างหนึ่งแปลเป็นอักษรเชมรข้าง หนึ่ง มาส่งให้ ฯ ข้าฯ ฉบับ ๑ ใจความว่าด้วยเมืองพนมเปญแต่ก่อนยังไม่ทราบคาบ ชุณนางเชมร ทั้งปวงแตกตื่นสะดุ้งกลัว กับราษฎรกระจัดกระจายแตกบ้านเมืองต่อภายหลัง รับสั่งเจ้าเวียดนามมี พระทัยเมตตาไปกับผู้ที่เข้าเกลี่ยกล่อมนั้นสารพัดโทษแต่ก่อนก็ยกเสียทั้งสิ้น แล้วเมตตาด้วยอดอยากจึง ตั้งตลาดค้าขายจะให้ราษฎรค้าขายทำมาหากิน ที่จริงเจ้าเวียดนามก็มีพระทัยเมตตาเชมรญวนจีน เหมือนกัน เมื่อเร็วๆ โปนจิกเราทั้งปวง ได้ทำตามรับสั่งเจ้าเวียดนามให้เกลี่ยกล่อมให้กว้างขวาง ถ้า ผู้ใดมีใจแข็งเปิดทางให้รู้ยังแต่คนหนึ่ง ๒ คน ที่ไถ่เลี้ยงไม่รู้ทั่วยังมีใจเคลือบแคลงสงสัย ออกญาจักรีมี ใช้คนลงไปแจ้งหลายครั้งบอกว่าชุณนางเชมรกับราษฎรเชมรทั้งปวงมีใจจะใคร่เข้าเกลี่ยกล่อม แต่ว่า ใจความยังแคลงอยู่ แล้วเรารู้ที่อยู่จึงทำหนังสือบังคับมาให้แจ้งความชัดเป็นแน่ ถ้าผู้ใดเข้า

เกลี้ยกล่อมอย่าว่ามีโทษเลย แล้วกลับจะมีบำเหน็จความชอบทั้งนี้กองค้ำดวงขุนนางพระเชมรจีนจาม  
 แยกผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงก็ให้แจ้งอยู่ในใจทั้งสิ้น แล้วก็ให้พากันเข้าซื้อให้หมดจึงจะดี โปนจิกเรารับทั้ง  
 ปวงรับสั่งเจ้าเวียดนามให้เกลี้ยกล่อมอยู่ทุกตำบล ที่ใกล้ไกลจะได้ความสุขสบายทุกคน ผู้ที่เข้า  
 เกลี้ยกล่อมเห็นสบาย ผู้ที่อยู่ใกล้รู้ความจะเข้ามา ไม่ต้องมีใจเคลือบแคลงสงสัยต่อไป ถ้าเนิ่นช้าไปไม่  
 มาวันหลังอย่าบ่นว่า หนังสือบังคับมาถึงออกญาจักรีมี เดิมเป็นกวางเกอให้มารับทำตามดังนี้ หนังสือ  
 มา ณ วัน ๖๓ ๔ ค่ำ ปีมะโรงฉศก

ครั้น ณ วัน ๑๐ ๔ ค่ำ ปีมะเส็งสัศศก ฯข้าฯ กับอ้ายพระยาบวรราชรถ อ้ายพระยาศรีทิพ-  
 วังเก่า อ้ายพระยาพระคลังศุภ อ้ายพระยาภูเขนทรเสนาโปต อ้ายพระยาวงศาธิบดีศรี อ้ายพระยาสุภา  
 เสนาออก อ้ายพระยาศรีสุคนธ์เตียง อ้ายพระยาไสโรไทยโสม อ้ายพระยาวงศาอรรคราชศรี เข้ากัน ๑๐  
 คน ที่รวมคิดกันทำหนังสือปิดตรา ๑๐ ดวง ใช้ให้อ้ายพระยาโกษาสงครามมูมไปแจ้งฟ้าทะเลหะหลง  
 สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ ณ ค่ายกะพงชื่อเตียน ในหนังสือใจความว่า ฯข้าฯ อ้ายพระยาจักรีมี อ้าย  
 พระยาบวรราชรถ อ้ายพระยาศรีทิพวังเก่า อ้ายพระยาพระคลังศุภ อ้ายพระยาภูเขนทรเสนาโปต อ้าย  
 พระยาวงศาธิบดีศรี อ้ายพระยาสุภาเสนาออก อ้ายพระยาศรีสุคนธ์เตียง อ้ายพระยาไสโรไทยโสม อ้าย  
 พระยาวงศาอรรคราชศรี กราบเรียนมาถึงฟ้าทะเลหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุให้ทราบ ด้วยพวกเรา  
 ข้างโน้นคิดถึงสมเด็จพระบิดาและพระราชบุตรทั้ง ๓ องค์ อยากรู้ได้ไปมั่วมูลกันกับพระบิดา  
 พระภักดีนิยาด้วยกันในเมืองพนมเปญให้สุขไปข้างหน้านั้น ถ้าฟ้าทะเลหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ  
 จะคิดอ่านประการใดก็ให้ ฯข้าฯ รู้ด้วย ฝ่ายพระยาพระเชมรพวกเราข้างโน้นก็คิดพร้อมใจกันจะคอย  
 กำราบขึ้นรบกับกองทัพ ฟ้าทะเลหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ แลกกองทัพญวนมีขุนนางผู้ใหญ่พร้อมใจ  
 กันทั้งสิ้นแล้ว ถ้าฟ้าทะเลหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ จะคิดยกกองทัพพาเจ้าผู้หญิงขึ้นไปเมือง  
 พนมเปญในเดือนใดวันใดก็ให้กำหนดไปให้รู้เป็นแน่จะได้กำราบขึ้นให้พร้อมใจกัน

ครั้น ณ วัน ๑๐ ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัศศก อ้ายพระยาบวรราชรถไปที่เรือน ฯข้าฯ ๆ จึงบอก  
 กับอ้ายพระยาบวรราชรถว่าการที่คิดกันนั้นเห็นได้ไว้วาก่อน ด้วยยังหาได้ข่าวกองทัพฟ้าทะเลหะหลง  
 สมเด็จพระเจ้าพระยาหุไม่ อ้ายพระยาบวรราชรถว่าจะงดไม่ได้ ด้วยผู้คนคิดพร้อมกันหมดแล้ว ให้ ฯข้าฯ  
 ทำหนังสือไปเกณฑ์คนโทษ

ครั้น ณ วัน ๑๐ ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัศศก ฯข้าฯ จึงทำหนังสือ ๒ ฉบับให้อ้ายพระยาศรีทิพ-  
 วังเก่าถือไปเกณฑ์คนในแขวงเมืองศรีสุนทร ใจความในหนังสือฉบับ ๑ ว่าหนังสือเจ้าพระยาจักรีรับ  
 พระบัญชาพิเศษมาถึงพระมนตรีนุชิตโตตนายกองม้า ด้วยคนกองม้าในพระมนตรีนุชิตโตต ๕๐ คน  
 นั้น ถ้าหนังสือถึงกลางวันถึงกลางคืนเมื่อใด ก็ให้พระมนตรีนุชิตเร่งเกณฑ์คน ๕๐ คนส่งไป ณ เมือง  
 พนมเปญโดยเร็ว ฉบับ ๑ ถึงพระยานราธิราชเทพใจความว่าหนังสือเจ้าพระยาจักรีรับพระบัญชา

วิเศษมาถึงพระยานราธิราชเทพให้รู้ ให้พระยานราธิราชเทพกับกำนันบ้านในเขตเมืองศรีสุนทรให้  
 เกณฑ์คนในเขตเมืองศรีสุนทรให้ได้มากแล้วให้รวบรวมคนส่งให้กับพระยาศรีทิพวงศ์แล้ว ฯข้าฯ ได้  
 มอบหนังสือ ๒ ฉบับให้อ้ายพระยาศรีทิพวงศ์ถือไปเกณฑ์คน อ้ายพระยาศรีทิพวงศ์จะเกณฑ์คน  
 ได้มากน้อยเท่าใด ฯข้าฯ ไม่ทราบ และเมื่ออ้ายพระยาศรีทิพวงศ์ยังไม่ได้เกณฑ์คนนั้น อ้ายพระยา  
 ศรีทิพวงศ์บอก ฯข้าฯ ว่าอ้ายพระยาบรรราชรถบอกกับอ้ายพระยาศรีทิพวงศ์ว่ามีพระบันฑูร  
 เจ้าผู้หญิง ๑ ฉบับ หนังสือฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระยา ๑ ฉบับ เข้ากัน ๒ ฉบับมาถึงอ้าย  
 พระยาบรรราชรถ อ้ายพระยาศรีสุนทรคนเดียว อ้ายพระยาศรีทิพวงศ์ อ้ายพระยาวงศาธิบดีศรี อ้าย  
 พระยาเสนาพิพัฒน์สม อ้ายพระยาพระคลังศุภ อ้ายพระยาโสทรไทยโสสม อ้ายพระยาสุภาเสนาออก อ้าย  
 สมองเมืองศรีสุนทร ใจความว่ามีพระบันฑูรเจ้าผู้หญิงตั้งให้อ้ายพระยาบรรราชรถเป็นที่พระยามราช  
 อ้ายพระยาวงศาธรรราชศรีเป็นที่พระยาอรชุน อ้ายพระยาศรีสุนทรคนเดียวเป็นที่พระยาราชเกษตร อ้าย  
 สมองเมืองศรีสุนทรเป็นที่พระยาแสนสงคราม อ้ายพระยาสุภาเสนาออกเป็นที่พระยามหาเสนา อ้าย  
 สองไชยเป็นที่พระยาธารมาโคโซ อ้ายพระยาศรีทิพวงศ์เป็นที่พระยาสังขโลก ให้พระยาพระเขมร  
 ทั้งนี้กราบถวายบังคมทูลรับเป็นที่ความตามตำแหน่งแล้ว ให้ฟังข่าวราชการ ถ้ากองทัพฝ่ายข้าง  
 ฟ้าทะละหะ สมเด็จพระยา ยกมาเมื่อใดก็ให้พระยาพระเขมรมีชื่อซึ่งกราบถวายบังคมทูลเป็นที่คุม  
 ไพร่กำเริบขึ้นรับกองทัพฟ้าทะละหะ สมเด็จพระยา ให้พร้อมกัน การซึ่งจะคิดกำเริบขึ้นไล่กองทัพ  
 ไทยไปเสียนั้น ถ้ากองทัพฟ้าทะละหะ สมเด็จพระยา กองทัพญวนกำหนดจะยกขึ้นมาวันใดเป็นแน่  
 แล้ว อ้ายพระยาจักรีมีเป็นแม่ทัพเกณฑ์เอาคนเมืองสำโรง เมืองบาที มาเพลากลางคืน จะตั้งให้แล้วยิง  
 ปืนไล่กองทัพไทยให้แตกหนีไป ถ้ากองทัพไทยสู้รบกองทัพฟ้าทะละหะ สมเด็จพระยา กองทัพ  
 ญวนจะได้ช่วยสู้รบกองทัพไทย แต่ยังมีกำหนดวันใดไม่ ด้วยยังคอยกองทัพฟ้าทะละหะ สมเด็จพระ  
 เจ้าพระยา กองทัพญวนยังไม่มา

ครั้น ณ วัน ๑๕ ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศก กลางคืนประมาณ ๓ ยามเศษ เจ้าให้พระยาศรี-  
 ทิพวงศ์ พระยาราชสุภาวาทไปหาตัว ฯข้าฯ มาเฝ้าที่ตำหนักแพ เจ้ามีรับสั่งให้พระยาภักดีธรรราช  
 พระยารักษาโลกนาถจับตัว ฯข้าฯ จำไว้ เป็นความสัจความจริง ฯข้าฯ แต่เท่านี้ ๑๐๓

๑ วัน ๑๖ ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศกเพลากลางคืนได้อาตว้อ้ายพระยาจักรีมีเข้าคาผูกเท้า  
 ผูกเอว เชี่ยนถามอ้ายพระยาจักรีมีก็ให้การยินคำอยู่ ๑๐๔

๑ วัน ๑๗ ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศกได้ชักถามอ้ายพระยาภูเขนทรเสนาโปดโดยขึ้นตา อ้าย  
 พระยาภูเขนทรเสนาโปด ซึ่งตั้งตัวเป็นพระยาฤทธาสงครามให้การรับเป็นสัจว่า อายุ ฯข้าฯ ได้ ๔๙ ปี  
 ภรรยาชื่ออ้ออก มีบุตรชาย ๑ หญิง ๑ เข้ากัน ๒ คน ฯข้าฯ ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บ้านไพรพรมแขวง



เมืองศรีสุนทร ข้าฯ ทำราชการขึ้นกับพระยาภักดีธรรมาจางวางองค์รัชชวา ข้าฯ มารับ  
ราชการตั้งโรงอาศัยอยู่ที่เกาะจะโรยจิงวา

ครั้ง ณ วัน ๒ ค่ำ ปีมะโรงฉศก อ้ายพระยาบวรราชรถให้บ่าวมาเรียก ข้าฯ ไปที่  
เรือน ข้าฯ ไปถึงเรือนอ้ายพระยาบวรราชรถ ข้าฯ เห็นอ้ายกลาภาศยกนั่งอยู่ที่นั่นด้วย อ้าย  
พระยาบวรราชรถถาม ข้าฯ ว่าทุกวันนี้ข้ากินข้าวของไทยฤกินข้าวของญวน ข้าฯ บอกว่ากองทัพ  
ไทยมาตั้งรักษาบ้านเมืองโดยอยู่เย็นเป็นสุขก็ต้องกินข้าวของไทย อ้ายพระยาบวรราชรถจึงว่ากินข้าว  
ของไทยไม่ถูก กองทัพไทยมาอยู่บ้านเมืองได้ความเดือดร้อนนัก อ้ายพระยาบวรราชรถว่าจะกินข้าว  
ของญวนแล้ว ข้าฯ จึงว่ากับพระยาบวรราชรถเป็นขุนนางถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาอยู่ พระยาบวร-  
ราชรถพูดดังนี้จะมีเป็นกบฏไปฤ อ้ายพระยาบวรราชรถว่าจะคิดเอาแผ่นดินให้กับเจ้านายของตัวจะ  
เป็นกบฏทำไม คิดไล่แต่กองทัพไทยเสียจากบ้านเมืองให้คงอยู่แต่เจ้านายของเรา แล้วอ้ายพระยา-  
บวรราชรถว่าถ้า ข้าฯ ไม่พร้อมใจคิดด้วยแล้ว ข้าฯ ก็คงจะเสียตัว ข้าฯ จึงว่ากับพระยาบวร-  
ราชรถคิดเห็นต้อยอย่างนั้นแล้ว ข้าฯ พร้อมใจคิดด้วย อ้ายพระยาบวรราชรถจึงบอกกับ ข้าฯ ว่า  
อ้ายพระยาวงศาธรรมาจางวาง อ้ายพระยาสุภาเสนาอก อ้ายพระยาศรีสุนทรคนเดียว อ้ายพระยาศรีทิพวัง  
เก่า อ้ายพระยาณรงค์ธรรมราชมก อ้ายกลาภาศยก ก็คิดพร้อมใจกับอ้ายพระยาบวรราชรถทั้งสิ้นแล้ว  
จะคิดทำหนังสือไปถึงฟ้าทะเลหะหลอง ขอกองทัพญวนขึ้นมาช่วยในวันนั้น ข้าฯ ก็กลับมาโรง ข้าฯ

ครั้ง ณ วัน ๒ ค่ำ ปีมะโรงฉศก อ้ายพระยาบวรราชรถให้คนมาบอก ข้าฯ ว่า  
หนังสือทำแล้ว ให้ ข้าฯ เอาตราไปปิด ข้าฯ จึงเอาตราของ ข้าฯ ถูไปถึงเรือนอ้ายพระยาบวร  
ราชรถ  
ข้าฯ เห็นอ้ายพระยาสุภาเสนาอก อ้ายพระยาศรีสุนทรคนเดียว อ้ายพระยาศรีทิพวังเก่า อ้ายพระยา-  
วงศาธรรมาจางวาง อ้ายพระยาณรงค์ธรรมราชมก อ้ายกลาภาศยก อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสสม อ้ายพระยา-  
โสไรไทยโสสม อ้ายพระยาวงศาธรรมาจางวาง นั่งพร้อมกันอยู่ ณ เรือนอ้ายพระยาบวรราชรถฯ จึงว่า  
หนังสือเขียนปิดตราพร้อมกันแล้ว ยังแต่ตรา ข้าฯ ดวงเดียว ให้ ข้าฯ เอาตราปิดลงจะได้ส่งหนังสือ  
ไปโดยเร็ว ข้าฯ ก็เอาตรารูปช้างของ ข้าฯ ส่งให้อ้ายพระยาวงศาธรรมาจางวาง ให้ช่วยปิด พระยาวงศา-  
ธรรมาจางวางจึงรับเอาตราของ ข้าฯ ไปปิดลงในหนังสืออีกข้างหนึ่ง แล้วอ้ายพระยาบวรราชรถจึงอ่าน  
หนังสือให้ ข้าฯ ฟังทั้ง ๒ ฉบับๆ หนึ่งว่าหนังสืออ้ายพระยาบวรราชรถกับอ้ายพระยาพระเชมรมีชื่อ  
๑๐ คนมาถึงฟ้าทะเลหะหลองให้เรียนกับองญวน ณ ค่ายกะพงชื่อเตียน ฉบับ ๑ ว่าหนังสืออ้ายพระยา  
บวรราชรถกับอ้ายพระยาพระเชมรมีชื่อ ๑๐ คนเรียนมายังฟ้าทะเลหะหลองให้นำขึ้นกราบทูลกับ  
เจ้าผู้หญิงทั้ง ๓ พระองค์ใจความในหนังสือ ๒ ฉบับต้องกันว่า ทุกวันนี้มีกองทัพเข้ามาอยู่กับบ้านเมือง  
พระยาพระเชมรแลราษฎรได้รับความร้อนรอนหนัก พระยาพระเชมรและราษฎรในเขตเมืองบาพนม  
เมืองศรีสุนทร เมืองตบขมุม เมืองไพรแวง เมืองพนมเปญ เมืองบาที เมืองตรัง เมืองพุทไธมาศ เมือง

ไพรกระบาด คิดพร้อมใจกันจะกำเริบขึ้นไล่กองทัพไทยไปเสียจากบ้านเมืองให้ฟ้าทะเลหะหลงทำเป็นว่าจะเอาเจ้าผู้หญิงขึ้นมาส่ง ณ เมืองพนมเปญ แล้วขอกองทัพญวนให้ยกขึ้นมาทางลำน้ำเมืองโจฎก ๓๐๐๐ คน ทางลำน้ำเกาะแดง ๒๐๐๐ คน ทางกะพงซื่อเตียนเขียมปะเตียบ ๒๐๐๐ คน ทางโรงตำรีย ๑๐๐๐ คน เข้ากันทั้ง ๔ ทาง ๘๐๐๐ คน พากองทัพญวนยกขึ้นมาถึงวันใด พระยาพระเชมรแลราษฎรที่ร่วมคิดกันในเมืองพนมเปญแลเมืองขึ้นกับเมืองพนมเปญก็จะพากันกำเริบขึ้นให้พร้อมกันทัพญวนจะได้ช่วยกันไล่กองทัพไทยให้ไปเสียจากบ้านเมือง แล้วอ้ายพระยาบวรราชรถส่งหนังสือ ๒ ฉบับให้กลาภาศยกถือไปถึงฟ้าทะเลหะหลง ณ ค่ายกะพงซื่อเตียน อยู่ประมาณ ๘ วัน ๙ วัน อ้ายกลาภาศยกถือหนังสือฟ้าทะเลหะหลงกับองญวนค่ายกะพงซื่อเตียนเป็นอักษรญวนข้างหนึ่ง อักษรเขมรข้างหนึ่งมาถึงอ้ายพระยาบวรราชรถฉบับ ๑ ใจความต้องกันว่า ซึ่งพระยาบวรราชรถมีหนังสือให้อ้ายกลาภาศยกถือไป ๒ ฉบับนั้น ฟ้าทะเลหะหลงได้นำหนังสือขึ้นกราบทูลกับเจ้าผู้หญิงทั้ง ๓ พระองค์แลเรียนกับองญวน แล้วเจ้าผู้หญิงกับองญวนปรึกษาร่วมกันว่าถ้าพระยาบวรราชรถกับพระยาพระเชมรมีชื่อแลราษฎรพร้อมใจกันจะคิดกำเริบไล่กองทัพไทยวันใดเมื่อใด ก็ให้พระยาบวรราชรถกับพระยาพระเชมรมีหนังสือกำหนดวันไปให้แน่นอน จะได้นำเจ้าผู้หญิงยกกองทัพญวนขึ้นมา ณ เมืองพนมเปญให้ทันกำหนด อ้ายพระยาบวรราชรถจึงทำหนังสือตอบให้อ้ายกลาภาศยกถือไปถึงฟ้าทะเลหะหลงกับองญวนเมตตานำเจ้าผู้หญิงยกกองทัพญวนขึ้นไปช่วยได้แน่นอนเหมือนในหนังสือแล้ว พระยาบวรราชรถกับพระยาพระเชมรแลราษฎรซึ่งพร้อมใจกันจะคิดพากันกำเริบขึ้นในวัน ๑<sup>๒</sup> ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ให้พร้อมกัน ขอให้ฟ้าทะเลหะหลง องญวนนำเจ้าผู้หญิงยกกองทัพขึ้นมาช่วยให้ทันวันที่ อยู่ประมาณ ๗ วันอ้ายกลาภาศยกถือหนังสือฟ้าทะเลหะหลงองญวนกลับมาส่งให้อ้ายพระยาบวรราชรถฉบับ ๑ ว่าถ้าอ้ายพระยาบวรราชรถกับอ้ายพระยาพระเชมรราษฎรให้พร้อมมูลกันในวัน ๑<sup>๒</sup> ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ ตามหนังสือเถิด ฟ้าทะเลหะหลงอ้ายองญวนก็จะนำเอาเจ้าผู้หญิงยกกองทัพญวนขึ้นมา ณ เมืองพนมเปญให้ทันกำหนดสัญญา

ครั้ง ณ วัน ๑ ๔ ค่ำ ปีมะโรงฉศก เจ้าพระองค์ด้วงใช้ให้ ๆ ซ่า ๆ กับพวกรักษาองค์ไปตัดไม้เครื่องเรือรบ อ้ายพระยาบวรราชรถจึงส่งกับอ้ายพระยาโสทรไทยโสสม อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสสม อ้ายพระยาสุภาเสนาออก อ้ายนครธรรมราชคม อ้ายพระยาวงศาธิบตีศรี เข้ากัน ๖ คน ให้ไปเกณฑ์กำลังรวบรวมไว้คอย ถ้าอ้ายบวรราชรถอยู่ที่บ้านปรีทะนงแขวงเมืองศรีสุนทร ถ้าอ้ายพระยาบวรราชรถไปถึงเมืองศรีสุนทรแล้วจึงจะคิดตั้งให้เป็นกองทัพ

ครั้ง ณ วัน ๑ ๔ ค่ำ ปีมะโรงฉศก ๆ ซ่า ๆ กับอ้ายพระยาโสทรไทยโสสม อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสสม อ้ายนครธรรมราชคม อ้ายพระยาสุภาเสนาออก อ้ายพระยาวงศาธิบตีศรี ๖ คน ก็พากันไป

เกณฑ์กำลังที่แขวงเมืองศรีสุนทรคอยทำอายพระยาบวรราชธ แต่ตัว ๆ ข้าฯ ไปตั้งเกณฑ์กำลังอยู่ ณ ทำเปี่ยมประกายมฤท

อยู่ ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ อ้ายพระยาวงศาอรรคราชศรียกกำลังประมาณ ๘๐ คน เศษขึ้นไปรับภรรยา ณ เกาะสุทิน พบ ๆ ข้าฯ ที่เปี่ยมประกายมฤท

ครั้น ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ อ้ายพระยาบวรราชธจึงให้อ้ายมโนจรูตมาหา ตัว ๆ ข้าฯ ที่เปี่ยมประกายมฤท ๆ ข้าฯ กับอ้ายพระยาวงศาอรรคราชศรีขึ้นไปหาอ้ายพระยาบวรราชธ ที่เมืองศรีสุนทร อ้ายพระยาบวรราชธกำลังให้ไปเกณฑ์คนอยู่ แล้วอ้ายพระยาบวรราชธเกณฑ์ให้อ้ายพระยาวงศาอรรคราชศรีกำลัง ๘๕ คน อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสมกำลัง ๑๐ คน อ้ายพระยา นครธรรมราชมกกำลัง ๑๕ คน อ้ายพระยามนตรีนุชิตโตดกำลัง ๕๐ คน อ้ายพระยาวงศาภูเขนทร นบกำลัง ๕๐ คน เข้ากัน ๒๑๐ คน ยกขึ้นไปเกลี้ยกล่อมกตขี่พระยาพระเขมรราชกรแขวงเมืองตบ- ขมม ถ้าได้กำลังมากแล้วให้ยกเข้าตีเอาค่ายโพธิ์พระอินทร์ให้จงได้ แล้วให้อ้ายพระยาวงศาธิบดีศรี คุมกำลัง ๓๐๐ คน ยกมาตั้งรักษาตขี่ราชกรอยู่ ณ บ้านแพรงนางราชแห่งหนึ่ง ให้อ้ายพระยาโส- ไทโยสมคุมไพร่สิบห้าคนไปตั้งรักษาทางอยู่บ้านบันเดียมมา ให้อ้ายพระยาสุภาเสนาออกคุมไพร่ ๑๐๐ คนยกไปตั้งกันกองทัพอยู่ ณ เปี่ยมมฤท ให้อ้ายพระยาศรีสุคนธ์เตียงคุมกำลัง ๓๐๐ คน ยกไปตั้งอยู่ที่ กะพงประบินให้อ้ายพระยาศรีทิพวังเก่าคุมกำลัง ๕๐ คนยกไปตั้งกตขี่ราชกรอยู่ ณ บ้านสวายเมียด แต่ ๆ ข้าฯ นั้น อ้ายพระยาบวรราชธให้คุมกำลัง ๒๙ คนยกไปตั้งรักษาทางอยู่ที่ตำหนักวัดได้ ๒ วัน

ครั้น ณ วัน วัน ๒ ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ พระยาเดโชสงครามว่าที่สมเด็จเจ้าพระยาทำ หนังสือใช้ให้อ้ายพระยาศรีสุคนธ์เตียงเอาไปส่งให้ ๆ ข้าฯ ในหนังสือ้นว่าด้วยมีรับสั่งเจ้าพระองค์ ด้วงให้ยกกองทัพมาตามจับเป็นอันมาก อย่าให้ ๆ ข้าฯ คิดที่ผิดเลย ให้ ๆ ข้าฯ คิดกลับเข้ามาทำ ราชการเป็นข้าเจ้าต่อไป แล้วให้ ๆ ข้าฯ รู้ความว่ากองทัพเมืองตบขมมฆ่าอ้ายพระยาวงศาอรรคราช ศรีตาย กับ ๆ ข้าฯ ได้สืบความว่ากองทัพเมืองพนมเปญยกขึ้นมาตั้งล้อมอยู่ข้างตะวันตกตะวันออก หลายทาง แล้วอ้ายพระยาบวรราชธก็หนีไปแล้ว ๆ ข้าฯ นายไพร่ ๒๙ คน ก็พากันหนีไป ๆ ข้าฯ ทราบว่าพระยาปลาโหมยกกองทัพไปตั้งล้อมอยู่ทางแพรงสำราบข้างตะวันออก ๆ ข้าฯ จึงไปเข้าหา พระยาปลาโหม ณ แพรงสำราบ พระยาปลาโหมจึงจับตัว ๆ ข้าฯ จำคำสั่ง ๆ ข้าฯ เข้ามา ณ เมือง พนมเปญ เป็นความสัจความจริงของ ๆ ข้าฯ แต่เท่านี้ ๑

๑ วัน ๓ ๗ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ ได้เอาตัวอ้ายพระยาภูเขนทรเสนาไปดักเข้าคาผูกเท้าผูก เอว เชี่ยนถามอ้ายพระยาภูเขนทรเสนาไปดักก็ให้การยืนยันคำอยู่ ๑

๑ วัน ๖ ๒ ๗ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ได้เอาตัวอ้ายพระยาโกษาสงครามมุดเข้าคาเชี่ยนถาม

๑ อ้ายพระยาโกษาสงครามมมให้การรับเป็นสัจว่าเดิมอยู่ ณ วัน ๒ ค่ำ ปีมะโรงฉศก อ้ายกลาภาศยกบ้านเรือนอยู่ ณ บ้านไพรทงนงเจตเมืองศรีสุนทร ถือหนังสืออ้ายพระยาจักรีมี อ้ายพระยาบวรราชธ อ้ายพระยาศรีสุคนธ์เตียง ไปเอา ฯข้าฯ ณ เมืองพนมเปญ ฯข้าฯ มากับอ้ายกลาภาศยก ฯข้าฯ สำนักอยู่ที่เรือนอ้ายพระยาบวรราชธ ณ เมืองพนมเปญ ฯข้าฯ พบอ้ายพระยาจักรีมี อ้ายพระยาบวรราชธ ณ เมืองพนมเปญ ฯข้าฯ พบอ้ายพระยาจักรีมี อ้ายพระยาบวรราชธ อ้ายพระยาศรีสุคนธ์เตียง อ้ายพระยาศรีทิพวงศ์ อ้ายพระยาวงศาอรรคราชศรี อ้ายพระยาวงษาธิบดีศรี อ้ายพระยาโสทรไทยโสสม อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสสม อ้ายพระยาธรรมราชมก อ้ายพระยาสุภาเสนาอก อ้ายพระยาพระคลังศุก อ้ายกลาภาศบือ อยู่บ้านรุมเขตบาที อ้ายพระยาราชนายคกงบ้านอยู่อุดงฎไชย อ้ายเทพอาจารย์อยู่เขตเมืองบาที พุดจาคิดอ่านกันจะไล่กองทัพไทยไปเสียจากเมืองพนมเปญแล้ว

อ้ายพระยาจักรีมี อ้ายพระยาบวรราชธ อ้ายพระยาศรีสุคนธ์เตียง อ้ายพระยาศรีทิพวงศ์ เก้า อ้ายพระยาวงศาอรรคราชศรี อ้ายพระยาวงษาธิบดีศรี อ้ายพระยาโสทรไทยโสสม อ้ายพระยาธรรมราชมก อ้ายพระยาสุภาเสนาอก อ้ายพระยาพระคลังศุก อ้ายกลาภาศบือ อ้ายพระยาราชนายคกง อ้ายเทพอาจารย์ จึงทำหนังสือ ๒ ฉบับ ปิดตราฉบับละ ๑๐ ดวง ให้ ฯข้าฯ กับอ้ายกลาภาศยก อ้ายโตดทาส ฯข้าฯ คนหนึ่ง อ้ายโหดาสอ้ายกลาภาศยกคนหนึ่งเข้ากัน ๔ คน ถือไปแต่ ณ วัน ๒ ค่ำ ปีมะโรงฉศก หนังสือ ๒ ฉบับใจความตองกันว่าด้วยทุกวันนี้ ฯข้าฯ ข้างโน้นคิดถึงสมเด็จพระเจ้าบิดาอยากจะให้พระราชบุตรทั้ง ๓ องค์ให้ได้กลับไปพร้อมมูลกับพระบิดลาพระภักดีนิยา แต่ ฯข้าฯ ข้างโน้นยังคิดกลัวองญวนจะทำวุ่นวายจับเจ้านายเขมรเหมือนเมื่อครั้งองเตียนกุน ฯข้าฯ ข้างโน้นคิดสงสัยกลัวเจ้าเวียดนามจะไม่เมตตาเหมือนแต่ก่อน ถ้าเจ้าเวียดนามเมตตาแล้วให้ทำเป็นว่าจะพาเจ้าผู้หญิงขึ้นไปส่ง ณ เมืองพนมเปญแล้วให้ชอกกองทัพญวนขึ้นไปด้วย ถ้าองญวนและฟ้าทะเลหะหลงสมเด็จเจ้าพระยาหุ จะส่งเจ้าผู้หญิงแลจะยกกองทัพขึ้นไปเดือนใดวันใดก็ให้มีหนังสือกำหนดไปให้แน่นอน ฯข้าฯ พระยาพระเชมรแลราชฎรข้างโน้นจะพากันกำเร็บขึ้นให้พร้อมกันจะได้ไล่กองทัพไทยให้ไปเสียจากบ้านเมืองกับจะขอตั้งอ้ายพระยาบวรราชธเป็นที่พระยามราช อ้ายพระยาวงศาอรรคราชศรีเป็นที่พระยาอรชุน อ้ายพระยาศรีทิพวงศ์เป็นที่พระยาสังขโลก อ้ายพระยาศรีสุคนธ์เตียงเป็นที่พระยาราชเดชะ อ้ายพระยาสุภาเสนาอกเป็นที่พระยาโสเดชะ อ้ายพระยาโสทรไทยโสสมเป็นที่พระยาบวรราชธ อ้ายพระยาคุเชนทรเสนาโปดเป็นที่พระยา(ฤท)ธาสงคราม อ้ายพระยาพระคลังศุกเป็นที่พระยารเทศ อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสสมเป็นที่พระยามหาเสนา อ้ายพระยาวงศาธิบดีศรีเป็นที่พระยาสุภาธิบดี อ้ายกลาภาศยกเป็นที่เจ้าเมืองศรีสุนทร อ้ายพระยาโกษาสงครามเป็นที่พระยาราชวิสุน อ้ายเทพอาจารย์เป็นที่เจ้าเมืองบาที อ้ายสนองไชยเป็นที่พระยาธารมาเดโชเจ้าเมืองบาพนม อ้ายแสนไชยมนเป็นที่พระยาฎจักรสีห์เจ้าเมืองลำดวน อ้ายกลาภาศเสาเป็นที่พระยารามาศิริไตรไชย

สงครามเจ้าเมืองระมัดแหก อ้ายมโนศุกเป็นที่พระยาเอกราช อ้ายกลาภาศปือเป็นที่เจ้าเมืองพุทไธ-  
 มาศ อ้ายแกลบเป็นที่เจ้าเมืองไพรกะบาด ถ้าเจ้าผู้หญิงแลองญวน ฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระ  
 เจ้าพระยาหุ จะเมตตาแล้วก็ให้มีตราตั้งไปตามตำแหน่งทั้ง ๒๐ คนนั้น เจ้าผู้หญิงแลองญวน ฟ้าทะละหะ  
 หลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ ดูหนังสือแล้ว องญวนกับฟ้าทะละหะหลงจงทำหนังสือเป็นอักษรญวนฉบับ  
 ๑ อักษรเขมรฉบับ ๑ เข้ากัน ๒ ฉบับ ตอบมาถึงอ้ายพระยาจักรีมีกับพระยาพระเชมร ๙ คน ใน  
 หนังสือญวนเขมรใจความต้องกันว่าให้พระยาจักรีกับพระยาพระเชมร ๙ คนเร่งเกลี้ยกล่อมพระยา  
 พระเชมรแลราษฎรให้ได้จงมาก คิดพร้อมมูลกันจะกำเรือขึ้นไล่กองทัพไทยไปวันใดก็ให้มีหนังสือ  
 กำหนดวันคืนลงไปให้แน่นอน จะได้พาเจ้าผู้หญิงยกกองทัพญวนขึ้นไปตามกำหนด แล้วเจ้าผู้หญิงจึง  
 ทำหนังสือปิดตราพระบัญชาตั้งให้อ้ายพระยาจักรีเป็นที่พระยาจักรีตามเดิมฉบับ ๑ ตั้งให้อ้าย  
 พระยวงศาอรรคราชศรีเป็นที่พระยาอรชุนเจ้าเมืองตบงขมุฉบับ ๑ อ้ายสนองไชยเป็นที่พระยาธารมา-  
 เดโชเจ้าเมืองบาพนมฉบับ ๑ อ้ายแสนไชยมนเป็นที่พระยาภักกรสิทธิ์เจ้าเมืองลำดวนฉบับ ๑ อ้าย  
 กลาภาศปือเป็นที่เจ้าเมืองพุทไธมาศฉบับ ๑ อ้ายพระยาศรีทิพวงศ์เป็นที่พระยาสังข์โลกฉบับ ๑ อ้าย  
 กลาภาศยกเป็นที่เจ้าเมืองศรีสุนทรฉบับ ๑ อ้ายเทพอาจารย์เป็นที่เจ้าเมืองบาทีฉบับ ๑ อ้ายมโนศุก  
 เป็นที่พระยาแสนสงครามเจ้าเมืองหลังป่าฉบับ ๑ อ้ายแกลบเป็นที่เจ้าเมืองไพรกะบาดฉบับ ๑ แต่  
 ขุนนางสิบเบ็ดคนนั้นองญวนกับฟ้าทะละหะหลงทำหนังสือตราตั้งเป็นอักษรญวน ๑๑ ฉบับ อักษร  
 เขมร ๑๑ ฉบับ แจกมาให้ขุนนางทั้ง ๑๑ คนๆ ละ ๒ ฉบับ ตั้งให้พระยาโกษาสงครามมูมเป็นที่  
 พระราชวิสุน อ้ายพระยาบวรราชรถเป็นที่พระยาอมราช อ้ายพระยาศรีสุนทรตั้งเป็นที่พระยาราช-  
 เดชะ อ้ายพระยาพระคลังศุกเป็นที่พระยาประเทศ อ้ายพระยานครธรรมราชมกเป็นที่พระยาเอกราช  
 อ้ายพระยาสุภาเสนาอกเป็นที่พระยาโสเดชะ อ้ายพระยาโสโรไทยโสเมเป็นที่พระยาบวรนายก อ้าย  
 พระยาภูเขนทรเสนาไปตเป็นที่พระยา(ฤท)ธาสงคราม อ้ายพระยาเสนาพิพัฒน์โสเมเป็นที่พระยามหา  
 เสนา อ้ายพระยวงศาธิบดีศรีเป็นที่พระยาสุภาธิบดี อ้ายกลาภาศเสาเป็นที่พระยารามาศิริไกรไชย  
 สงคราม เข้ากัน ๒๒ ฉบับ เข้ากันทั้งหนังสือตอบราชการและคชตราตั้ง ๓๔ ฉบับให้ ฯข้าฯ ถือมา ฯ  
 ข้าฯ ได้อาหนังสือ ๓๔ ฉบับมาให้อ้ายพระยาจักรีมี อ้ายพระยาบวรราชรถ แต่ ณ วัน ๑๐ ๓ ค่ำ ปี  
 มะโรงฉศก อ้ายพระยาจักรีมีอ้ายพระยาบวรราชรถจึงเอาตราตั้งให้ ฯข้าฯ ๒ ฉบับ ฯข้าฯ รับตราตั้ง  
 ๒ ฉบับแล้ว ฯข้าฯ ก็ไปบ้าน ฯข้าฯ

ครั้น ณ วันเดือน ๕ ข้างแรม ปีมะเส็งสัปดาห์ อ้ายกลาภาศยกถือนหนังสืออ้ายพระยา  
 จักรีมี อ้ายพระยาบวรราชรถไปหาตัว ฯข้าฯ มา ณ เมืองพนมเปญ ฯข้าฯ กับอ้ายกลาภาศยกมา  
 สำนักอยู่ ณ เรือนอ้ายพระยาบวรราชรถฯว่าจะให้ ฯข้าฯ กับอ้ายกลาภาศยกถือนหนังสือไปถึง  
 ฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ ณ ค่ายกะพงชื่อเตียนฉบับ ๑ ฯข้าฯ ดูในหนังสือใจความว่า  
 ฯข้าฯ พระยาจักรีมี พระยาบวรราชรถเป็นที่พระยาอมราช พระยาศรีสุนทรตั้งเป็นที่พระยา  
 ราชเดชะ พระยาศรีทิพวงศ์เป็นที่พระยาสังข์โลก พระยาศรีทิพวงศ์เป็นที่พระยาสังข์โลก พระยา

วงศาอรรคราชศรีเป็นที่เจ้าเมืองตบขมม พระยวงศาธิบดีศรีเป็นที่พระยาสุภาธิบดี พระยาโสทรไทย โสมนเป็นที่พระยาบวรนายก พระยาภูเขนทรเสนาโปกเป็นที่พระยา(ฤท)ธาสงคราม พระสุภาเสนาอกเป็นที่พระยาโสเดชะ พระยาพระคลังศุกเป็นพระยาประเทศเรียนมาเถิงฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ ให้ทูลเจ้าผู้หญิงเรียนองญวนผู้ใหญ่ให้ทราบด้วยกองทัพไทยออกมาอยู่เมืองพนมเปญ พระยาพระเชมรราชฎรได้ความเดือดร้อนหนัก ฝ่ายพระยาพระเชมรมีขุนนางแลราชฎรเมืองพนมเปญ เมืองบาพนม เมืองศรีสุนทร เมืองไพรแวง เมืองตบขมม เมืองบาที คิดพร้อมใจกันทั้งสิ้นจะกำเริบขึ้นไล่กองทัพไทยไปเสียจากบ้านเมืองโดยเร็ววันนั้น กำหนดพระยาพระเชมรแลราชฎรจะกำเริบขึ้นไล่กองทัพไทย ณ วัน วัน ๑<sup>๐</sup> ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์เป็นแน่แล้ว ให้องญวน ฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ ทำเป็นจะเอาเจ้าผู้หญิงขึ้นไปส่ง ณ เมืองพนมเปญ แล้วให้กองทัพญวนยกไปทางเมืองโจฎก ๓ พัน ทางแพรกไปล่อ ๒ พัน ทางเปียมปะเตีย ๒ พัน ให้พร้อมกันให้ทันกำหนดนั้น ฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ มีหนังสือตามมาฉบับ ๑ องญวนเมืองโจฎกบอกมาฉบับ ๑ เข้ากัน ๒ ฉบับ มาเถิงพระยาจักรีมีกับพระยาพระเชมร ๙ คน ในหนังสือญวนเชมรใจความต้งกันว่า ถ้าพระยาพระเชมรราชฎรกำเริบขึ้นไล่กองทัพไทยเป็นแน่แล้ว องญวน ฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ จึงจะส่งเจ้าผู้หญิงขึ้นมาเมืองพนมเปญแล้วจะยกกองทัพขึ้นมาด้วย

ฯข้าฯ กับอ้ายกลาภาศยกก็รับหนังสือญวนหนังสือฟ้าทะละหะหลง สมเด็จพระเจ้าพระยาหุ มาเถิงบ้านกหว้าฯ ข้าฯ เลยไปหาอ้ายสนองศุก อ้ายกลาภาศเสา ณ เมืองศรีสุนทรฯ ข้าฯ ให้อ้ายกลาภาศยกเอาหนังสือมาให้อ้ายพระยาบวรราชฎร ณ เมืองพนมเปญ

ครั้น ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ๖ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ อ้ายพระยาบวรราชฎร อ้ายพระยากลาภาศยก อ้ายเปตน้อง อ้ายมกบุตร อ้ายพระยาบวรราชฎร นายไพร่ประมาณ ๒๐ คน ขับกระแทะ ๒ เล่มไปพบฯข้าฯ ณ บ้านปรีชนง เขตเมืองศรีสุนทรฯ ข้าฯ ถามอ้ายพระยาบวรราชฎรว่าจะไปข้างไหน อ้ายพระยาบวรราชฎรว่ากองทัพสมเด็จพระเจ้าพระยา พระยวงศาธิราช ยกมากำลังมากหนัก จะจับตัวอ้ายพระยาบวรราชฎร อ้ายกลาภาศยก จะสู้รบไม่ได้ อ้ายพระยาบวรราชฎร อ้ายกลาภาศยกว่าจะหนีไปเมืองญวน ถ้าไปเมืองญวนไม่ได้จะหนีไปเมืองตาระตะเต พุดจากนั้นนั้น แล้วอ้ายพระยาบวรราชฎร อ้ายกลาภาศยกก็ขับกระแทะเลยไปฯข้าฯ ก็มาบ้านปรีสล่าบ้านฯข้าฯ แล้วฯข้าฯ เลยไปหาพระยา กลาโหม ณ ค่ายเปียมมีไชย พระยา กลาโหมจับฯข้าฯ ส่งมา ณ เมืองพนมเปญ เป็นความสัจความจริงของฯข้าฯ แต่เท่านี้

๑ วัน ๖<sup>๒</sup> ๗ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ เพลากลางคืนได้เอาตัวอ้ายพระยาโกษาสงครามมม เข้าคาผูกเท้าผูกเอวเขี่ยนถาม อ้ายพระยาโกษาสงครามมมก็ให้การยืนยันคำอยู่ ๑๓

๓๙. คำให้การเรื่องสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๔๘) เลขที่ ๕

คำให้การขุนเทพศิรี ขุนศรีระวังไพร ผู้สืบราชการเมืองเมาะตำเลิมปีมะเส็งสัปดาห์  
๑๒๐๗

๑ วัน ๑<sup>๒</sup> ๕ คำ ปีมะเส็งสัปดาห์ มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่าให้หลวงศรีเสนา  
ถามเมื่อเพลออกเฝ้า ด้วยข้อราชการขุนเทพศิรี ขุนศรีระวังไพร ผู้สืบราชการ ณ เมืองเมาะตำเลิม  
กลับมา

๑ ข้าฯ ขุนเทพศิรีขุนหมื่นด่านกองหลวงวิชิต ขุนศรีระวังไพรขุนหมื่นกองอาทมาต  
เมืองอุทัยธานี ให้การว่าพระอุทัยธานี พระสุนทรบริรักษ์ กรมการให้ ข้าฯ นาย ๒ คน ไพรไทย ๓  
ไพร่มอญ ๖ (รวม) ๙ คน เข้ากันนายไพร่ ๑๑ คน ไปสืบราชการเมืองเมาะตำเลิม ขุนชำนาญว่าที่  
หลวงอินทร์กำนลมีหนังสือให้ ข้าฯ ถูไปเถิงพระแม่กลองใจความว่า แต่งให้ ข้าฯ ไปสืบราชการ  
ให้พระแม่กลอง จัดกะเหรี่ยงนำทางกับให้จัดแจงเสบียงอาหารอย่าให้ขาดสน แล้วให้พระแม่กลองมี  
หนังสือไปเถิงจำก่างจะเขิงนายบ้านดอนครก ให้ช่วยเขาเรือส่ง ข้าฯ ลงไปให้เถิงเมืองเมาะตำเลิม  
ข้าฯ ไปจากเมืองอุทัยธานี ณ วัน ๕ ๒ คำ ปีมะโรงฉศก เดินทางไปตามท้องทุ่งครั้งวัน เถิงบ้านหนอง  
หลวง ข้าฯ ไปหยุดเข้าข้างผู้มีชื่อ อยู่ที่บ้านหนองหลวง ๒ คับ เข้าข้างได้แล้ว ไปจากหนองหลวงเดิน  
เข้าป่าไปไม่ยั้งตะเคียนไปจนเพลเย็น หยุดนอนในดง ครั้นรุ่งขึ้นเดินไปในดงวันหนึ่ง ย่างคำไป  
นอนที่สำนักกลมคืบ ๑ รุ่งขึ้นเพลเข้าไปจากสำนักกลมคืบไปในดงอีกครั้งวันเถิงสำนักทักกล้าหยุดพัก  
นอนอยู่คืบ ๑ แล้วเดินต่อไปตามป่าแดงพอเพลเย็นเถิงด่านทัพสะเลา พวกไพร่ที่ไปด้วย ข้าฯ ป่วย  
ลงพักอยู่ ๒ คับ แล้วเดินต่อไปตามป่าแดงวัน ๑ สำนักหยุดนอนที่โป่งตะเคียนคืบ ๑ รุ่งขึ้นเพลเข้า  
ขึ้นเดินบนเขาครั้งวัน ลงจากเขาเดินไปตามป่าแดง พอเพลเย็นเถิงคลองพลู หยุดนอนคืบ ๑ ไปจาก  
คลองพลูเดินขึ้นบนเขาไปวัน ๑ ลงจากเขาพอเพลเย็น เถิงคลองแม่จะรงกว้างประมาณ ๗ วา ๘ วา  
น้ำตื้นเดินข้ามได้ ต้นน้ำออกจากเขารวมแขวงเมืองกำแพงปลายน้ำไหลมาทางเมืองกาญจนบุรี ข้าฯ  
ไพร่นายหยุดนอนอยู่ที่ฝั่งคลองแม่จะรง ๒ คับแล้วเดินต่อไปตามป่าแดงครั้งวัน ขึ้นเดินบนเขาปูนครั้ง  
วัน พอเพลเย็นหยุดนอนบนหลังเขาคืบ ๑ รุ่งขึ้นเพลเข้าเดินไปบนเขาวันหนึ่ง เพลเย็นเถิงคลอง  
กากตะหยุดนอนคืบหนึ่ง แล้วเดินไปตามป่าแดงบ้างท้องทุ่งบ้าน เพลายเถิงบ้านแม่กลอง ลำแม่  
กลองกว้างประมาณ ๙ วา ๑๐ วา น้ำลึกประมาณศอกคืบ ข้าฯ ข้ามคลองแม่กลองเดินทางไป





พระรณมีเรือนมอญกะเหรี่ยงประมาณ ๕๐ หลังเรือน ฯข้าฯ แวะเข้า ฯข้าฯ ขึ้นไปบอกความกับ  
 กางจะเชิงใหญ่ตามค่างางจะเชิงน้อย กางจะเชิงใหญ่ว่ามีหนังสือกางจะเชิงน้อยเป็นสำคัญแล้วก็ไป  
 เกิด ฯข้าฯ ก็กลับลงมาเรือ ฯข้าฯ หยุดนอนคืนหนึ่ง ไปจากบ้านกร้าน ๓ คຸ່ງ เถิงเกาะปินมีเรือนมอญ  
 ประมาณ ๑๐๐ หลังเศษ ๔๐๐ คนไปจากเกาะปินคຸ່ງ ๑ เถิงบ้านท่าสะเรือนมอญ ๖๐ หลัง คนชาย  
 หญิงประมาณ ๑๐๐ เศษ ๒๐๐ คน ไปจากบ้านท่าสะคຸ່ງ ๑ เถิงบ้านแกรมีเรือนมอญประมาณ ๗๐  
 หลัง ๘๐ หลัง เรือนคนชายหญิงประมาณ ๒๐๐ เศษ ไปจากบ้านแกร ๓ คຸ່ງหนึ่ง เถิงบ้านเกาะเมียงมี  
 เรือนมอญประมาณ ๙๐ หลังเรือน คนชายหญิงประมาณ ๓๐๐ คนเศษ ไปจากเกาะเมียงคຸ່ງหนึ่งเถิง  
 เกาะตุ้มมีเรือนมอญประมาณ ๙๐ หลังเรือน ล่องไปอีกครั้งคຸ່ງเถิงเมืองเกาะตำเลิม ณ วัน ๕ ๓ คำ  
 เพลาเย็น ฯข้าฯ ไปจอดเรืออยู่ที่บ้านมองสวายเลิงเป็นเกลอกันกับขุนศรีระวังไพรแต่ก่อน มองสวาย-  
 เลิงให้ ฯข้าฯ นายไพร่ขึ้นสำนักอยู่บนเรือนมองสวายเลิงๆ จัดแจงข้าวปลาอาหารเลี้ยง ฯข้าฯ นายไพร่  
 แล้ว มองสวายเลิงถาม ฯข้าฯ ว่าธุระอะไร ฯข้าฯ บอกว่าออกมาสืบข้อราชการ ฯข้าฯ จึงถามข้อ  
 ราชการมองสวายเลิงๆ บอกข้อราชการกับ ฯข้าฯ ความแจ้งอยู่ในหนังสือบอกพระยาอุทัยธานีนั้นแล้ว  
 แลมองสวายเลิงบอก ฯข้าฯ ว่ามองสวายโกเป็นน้องมองสวายเลิง มองสวายโกเข้าไป ณ กรุงเทพาฯ ฟัง  
 กลับออกมาเถิง มองสวายเลิงว่าจะพา ฯข้าฯ ไปให้รู้จักกันไว้ ฯข้าฯ กับมองสวายเลิงก็ไปหามองสวายโก  
 ที่เรือนมองสวายโก ฯข้าฯ ขุนศรีระวังไพร่มีแพรเงินเจาเทียมผืน ๑ สีขาวหมไปเพลาะหนึ่ง แต่ขุนเทพ-  
 ศิริหาได้ไปด้วยไม่ มองสวายโกมีเรือนหลังหนึ่ง ๓ ห้อง ชื่อกว้างประมาณ ๗ ศอกเศษ มีระเปียง ๒  
 ข้างๆ หนึ่งเป็นครัวไฟ ข้างหนึ่งเป็นที่รับแขกมีแคร่ไม้ไผ่กว้างประมาณ ๔ ศอก ยาว ๕ ศอก ๖ ศอก  
 อยู่ที่ระเปียงรับแขกอันหนึ่ง บนแคร่ปูเสื่อเตย มองสวายโกเรียกมองสวายเลิงกับ ฯข้าฯ ให้ไปนั่งบน  
 แคร่ด้วยกัน แล้วมองสวายโกยกแอบแดงใส่หมากมาให้ ฯข้าฯ กิน จอกใส่หมากใส่สี่เสียด ผอบยาสูบ  
 นั้นทองแดงทั้งสิ้น มองสวายโกถาม ฯข้าฯ มาธุระอะไร ฯข้าฯ บอกว่าออกมาสืบราชการ มองสวายโก  
 จึงบอก ฯข้าฯ ว่า ตัวมองสวายโกถือหนังสือเข้าไป ณ กรุงเทพาฯ กลับออกมาเถิงเมืองเกาะตำเลิม ณ  
 วัน ๕ ๓ คำ ก่อน ฯข้าฯ ๓ วัน แล้วมองสวายโกพูดจาวว่า กรุงเทพาฯ กับอังกฤษนี้เป็นไมตรีกันจริงๆ  
 มองสวายโกเข้าไป ณ กรุงเทพาฯ เจ้าพระยามหาโยธาให้จัดแจงเลี้ยงดูไม่ให้อดอยากขัดสน เมื่อ  
 มองสวายโกจะกลับออกมาทำนเสนาบดีให้เงินกับเสื้อตัวหนึ่ง มองสวายโกเอาเงินไปซื้อผ้าแพรเงินเจา  
 เพลาะ มองสวายโกขอผ้าแพรเงินเจาที่ ฯข้าฯ ห่อไป มองสวายโกว่าแพรเงินเจาของ ฯข้าฯ ไม่ดีสู้แพร  
 เงินเจาของมองสวายโกไม่ได้ มองสวายโกจึงเอาแพรเงินเจ้าออกเปรียบกับแพรเงินเจาที่ ฯข้าฯ ห่ม แล้ว  
 มองสวายโกว่ากับ ฯข้าฯ ว่า มีธุระสิ่งใดให้ไปหามองสวายโกเถิง แล้วมองสวายโกให้บุตรสาวยกสำรับ  
 กับข้าว โตะไม้ทาแดงมาเลี้ยง ฯข้าฯ ครั้นกินข้าวแล้ว มองสวายเลิงก็พา ฯข้าฯ กลับมาเรือนมองสวาย  
 เลิง ฯข้าฯ ถามมองสวายเลิงว่าที่เรือนมองสวายโกอยู่ด้วยกันกี่คน มองสวายเลิงบอกว่า มองสวายโก ๑  
 มะเวภรรยา ๑ (รวม) ๒ บุตรชาย ๑ บุตรหญิง ๒ (รวม) ๓ (รวมเป็น) ๕ หลานหญิง ๒ (รวม

ทั้งสิ้น) ๗ คน พี่น้องข้างภรรยาหญิง ๒ คน เข้ากันชายหญิง ๙ คน บ่าวไพร่หาไม้ไม้ แล้ว ๆ ข้าฯ  
ถามมองสวดยเลิงว่า พระยารัฐจักรออกมายู่เมืองเมาะตำเลิมอยู่ที่ไหน มองสวดยเลิงว่าพรุ่งนี้จึงพาไป

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๘ ๐ ๓ คำ มองสวดยเลิงพา ๆ ข้าฯ ขุนศรีเทพศิริ ขุนศรีระวังไพร ไปหา  
พระยารัฐจักรซึ่งไปสำนักอยู่ที่เรือนมอญริมทำน้ำท้ายเมืองเมาะตำเลิม พระยารัฐจักรถาม ๆ ข้าฯ ว่า  
พวกเมืองอุทัยธานีฤ มาด้วยกันกี่คนมาถึงเมื่อไร ๆ ข้าฯ บอกว่าเป็นคนเมืองอุทัยธานี ขุนหมื่น  
ออกมาด้วย ๕ คน มาถึงเมืองเมาะตำเลิม ณ วัน ๘ ๓ คำ พระยารัฐจักรจึงให้จดหมายเอาไว้แล้ว  
พระยารัฐจักรถาม ๆ ข้าฯ ว่าจะกลับมาเมื่อไร ๆ ข้าฯ บอกว่าสัก ๒ วัน ๓ วัน ก็จะมาเข้าเมือง  
อุทัยธานี พระยารัฐจักรว่าวันนี้ยังระอยู่ วันอื่นจึงจะให้ ๆ ข้าฯ ไปหาพระยารัฐจักรจะบอกข้อ  
ราชการให้ พระยารัฐจักรให้ ๆ ข้าฯ รับพระราชทานอาหารแล้ว ๆ ข้าฯ ก็กลับมาที่สำนัก ๆ ข้าฯ เดินมา  
ทางถนนหน้าเมืองเมาะตำเลิม ข้างตะวันตก ๆ ข้าฯ เห็นที่บ้านเรือนไฟไหม้ ๆ ข้าฯ ถามมองสวดยเลิง  
บอกว่า เมื่อ ณ วัน วัน ๒ คำ เพลากลางวันมอญทำให้ไฟไหม้ฯ ลามไปไหม้ติดอังกฤษ ๘ หลัง โรง  
โคสำหรับศึก ๒ หลัง โรงทหารรักษาปืนใหญ่ตึกปืนตึกดินสองหลัง กับไหม้เรือนมอญพม่า ๑๗๐๐  
หลัง แล้วพวกมอญพม่าจะตั้งเรือนลงที่ไฟไหม้ อุณภิกษาวะอเยป็นเจ้าเมืองเมาะตำเลิมหาให้ตั้งลงที่  
เดิมไม่ มอญพม่าเจ้าของที่โกรธอังกฤษพาคร้วหนีข้ามฟากไปอยู่ในเมืองมัตมะ ๒๐๐ คร้วเศษ แต่  
มอญพม่าที่ไม่ได้หนีไปเมืองมัตมะออกตั้งอยู่นอกเมืองบ้าง เหนือเมืองบ้าง ใต้เมืองบ้าง มองสวดยเลิง  
บอกความ ๆ ข้าฯ ดังนี้

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๘ ๓ ๓ คำ ๆ ข้าฯ ไปหาพระยารัฐจักร ๆ ข้าฯ ถามว่าพวกมอญพม่า  
เรือนไฟไหม้พากันไปอยู่แห่งใดหาเห็นมาปลุกเรือนไม่ พระยารัฐจักรบอกความว่าอังกฤษห้ามไม่ให้  
มอญพม่าปลุกเรือนลงที่หน้าเมือง ถ้ามีราชการทัพศึกจะคิดทางปืน อังกฤษจึงหาให้ปลุกเรือนไม่ เย  
ตาอังกฤษผู้ทำบัญชีไฟไหม้บอกพระยารัฐจักรว่ามอญพม่าพากันหนีไปเมืองมัตมะ ๒๐๐ คร้วเศษ  
แล้วพระยารัฐจักรเล่าความซึ่งอ้ายพม่ายกไปตีเมืองยางแดงให้ ๆ ข้าฯ ฟังความต้องกันกับคำมองสวดย  
เลิง แล้ว ๆ ข้าฯ ถามพระยารัฐจักรว่าเจ้าเมืองเมาะตำเลิมชื่อไร พระยารัฐจักรบอกว่าอังกฤษเป็น  
นายไพร่อยู่ ๒ คน แต่คน ๑ นั้นไปเมืองทวายจะเอาพระยารัฐจักรไปด้วย พระยารัฐจักรไม่ไป อังกฤษ  
ตัวนายคนหนึ่งนั้นอยู่รักษาเมืองชื่ออุณภิกษาวะอเยป็น แลอังกฤษที่ไปเมืองทวายนั้นไปเมื่อเดือนใดจะ  
กลับมาแล้วฤยัง คนที่ไปจะเป็นเจ้าเมืองฤคนที่อยู่จะเป็นเจ้าเมือง ๆ ข้าฯ หาได้ความไม่ แล้วพระยา  
รัฐจักรบอกกับ ๆ ข้าฯ ว่า พระยารัฐจักรกลับเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ณ วันเดือน ๕ ข้างขึ้น

แล้ว ๆ ข้าฯ ไปเที่ยวดูในเมืองเมาะตำเลิมเห็นอังกฤษหัดพวกอังกฤษ คำให้ยิงปืนคาบศิลา  
๒ พวกๆ ละ ๒๐ คน ๓๐ คน หัดแต่ทำหาใส่กระสุนไม้ แล้วเห็นพวกอังกฤษหัดยิงปืนใหญ่คน ๔๐  
คน ปืน ๕ บอกๆ ละ ๘ คน มีป้อมก่อด้วยอิฐสำหรับกระสุนปืนป้อมหนึ่ง กว้างประมาณ ๑๐ ศอก สูง



เพลงกับกางผู้เวรคุมพวกกะเหรี่ยงเหล่านี้อยู่เป็นคชชายหญิงประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน พระแม่กลองให้ทางบางยกกระบัตร์ขึ้นไปอยู่ด้วย เป็นความสัจความจริง ฯข้าฯ แต่เท่านี้ ๑๓

#### ๔๐. คำให้การเรื่องถามถึงราชการทางเมืองพง จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๒๓๓

๑ วัน ๕ คำ ปี่จ้อโทศก ทานพระยาศรีสหเทพพามาหาไชยเจ้าเมืองพงลงมาเฝ้าโปรดเกล้าฯ ให้ถามราชการทางเมืองพง

ฯข้าฯ มหาไชยเจ้าเมืองพงให้การว่า อายุ ๔๕ ปี เป็นบุตรเจ้าฟ้าหมอกคำเจ้าเมืองพงๆ มีภรรยา ๒ คน คนหนึ่งเป็นบุตรขุนนางเมืองพงจะชื่อไรจำไม่ได้ มีบุตรหญิง ๕ คนๆ หนึ่งชื่อนางอุ่น คนหนึ่งชื่อนางเทพ คนหนึ่งชื่อนางแก้ว คนหนึ่งชื่อนางยอด คนหนึ่งชื่อนางศรีพรหมา แต่นางอุ่นตาย นางเทพเป็นภรรยานายพรหมวงศ์บุตรพระยาหลวงเขื่อนเก่า นางเทพไม่มีบุตร นางแก้วเป็นภรรยาเจ้าเมืองนูน มีบุตรชื่อนายไหมมหาวงศ์ตั้งเป็นที่เจ้าเมืองนูนๆ ป่วยตายเมื่อปีมะเมียอัฐศก นางยอดเป็นภรรยาเจ้าเมืองลำมีบุตรชื่อนายมหาวงศ์ ครั้นเจ้าเมืองลำตาย นายมหาวงศ์ได้เป็นที่เจ้าเมืองแทนบิดา แต่นางศรีพรหมาเป็นภรรยามหาวงศ์เจ้าเมืองเชียงรุ่งไม่มีบุตร

แล้วเจ้าฟ้าหมอกคำไปขอนางดอยพวงบุตรหม่อมสุวรรณเจ้าเมืองเชียงรุ่งเป็นภรรยา มีบุตรท้องเดียวกับ ฯข้าฯ คนหนึ่งชื่อหม่อมขัตพรหมาอายุ ๓๐ ปี อยู่มามหาวังตั้งหม่อมขัตพรหมาไปเป็นที่เจ้าเมืองหิงขึ้นกับเมืองเชียงรุ่ง เมืองหิงอยู่ใกล้เมืองพงทาง ๘ คิน หม่อมขัตพรหมาได้นางเกนกำน่องสวานายหน่อคำเป็นภรรยา มีบุตรชายชื่อนายแสนเมืองอายุ ๑๓ ปี คนหนึ่ง..... หม่อมขัตพรหมาตายเมื่อ ณ ปีมะเส็งสัปดาห์ศก ฯข้าฯ (ต้นฉบับสิ้นสุดเพียงเท่านี้)

#### ๔๑. คำให้การเรื่องญวนเมืองพิษณุโลกหนีลงมาอยู่กรุงเทพฯ

จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) เลขที่ ๒๓๔

คำให้การญวนเมืองพิษณุโลกหนีลงมา ณ กรุงเทพฯ

๑ ฯข้าฯ อ้ายเถิก อ้ายเหียบ อ้ายหัย อ้ายยิง เมืองโขงอ่อน เมืองสาแดก ให้การว่าอ้ายเถิกเป็นญวนพระจรรณฤทธิ์ อ้ายเหียบ อ้ายหัย อยู่กับหลวงอนุรักษ์ อ้ายยิงอยู่กับหลวงพิจารณาพระจรรณฤทธิ์กรรมการเอาตัวอ้ายญวนไปใช้สอยการงานบ้านเมือง ข้าวเสปียงอาหารก็จ่ายไม่พอกินกรรมการเอาตัวใช้การงานทุกวัน อ้ายญวนก็หาได้ทำมาหากินไม่

อ้ายเหียบ อ้ายหัย อ้ายเกิก อ้ายเอิง คิดกันจะหนีลงมาอยู่กับพี่น้อง ณ กรุงเทพฯ อ้ายเหียบจะลงมาอยู่กับอ้ายเอียง อ้ายเอิงจะลงมาอยู่กับอ้ายแก้ว อ้ายเกิกจะลงมาอยู่กับอ้ายหลุง ญวน เขารีต ณ บ้านฝรั่งวัดสมอแครง

อ้ายเหียบ อ้ายเอิง อ้ายหัย ไ่ว้ผมหางเปียแปลงเป็นเงินไหหลำ อ้ายเกิกตัดผมดอก กระพุ่มเป็นเขมร แล้วพากันไปขอข้าวสุกพระสงฆ์สามเณรมาตากเป็นข้าวตาก ใส่ใ้ไ่ว้ได้คนละ ๓ ทะนาน ๔ ทะนาน

ณ วัน ๗ ๖ คำเพลากลางคืนอ้ายเหียบ อ้ายหัย อ้ายเอิง อ้ายเกิก พากันเดินบกหนีมาจากเมืองพิษณุโลกรุ่งสว่างเดินต่อมาจนเพลายืนถึงบ้านท่าหอแขวงเมืองพิจิตร อ้ายญวน ๔ คนเข้าซ่อนตัวอยู่ในป่าหลังบ้าน เพลาคำพากันลักเรือพายมาผู้มีชื่อบ้านท่าหอใกล้ลำหนึ่ง พากันลงเรือหนีล่องลงมา ข้าวตากกินสิ้นแล้ว แวะเข้าขอข้าวพระสงฆ์ที่วัดกินแห่งหนึ่ง มาจากวัดที่ขอข้าวพระสงฆ์วันหนึ่งถึงกรุงเทพฯ ณ วัน ๗ ๖ คำ ฯ ข้าฯ ปรึกษากันว่าจะแวะเข้าอยู่กับพวกญวนพี่น้องที่บ้านพระยาวิเศษ ก็กลัวพวกญวนเขารีตจะจับเอาตัวมาส่ง อ้ายเหียบจึงว่าอ้ายเกรินพี่น้องอ้ายเหียบอยู่ที่วังสมเด็จพระเจ้าน้อยยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์คนหนึ่ง อ้ายเหียบกับอ้ายมีชื่อจึงกันลงมาจอดเรืออยู่ที่ศาลเจ้ากะดีจีนจะพากันไปอยู่กับอ้ายเกริน อ้ายเหียบเดินสารเรือไทยมีชื่อข้ามคลองขึ้นที่วัดโมลีโลก แล้วเดินมาที่หน้าวังพบอ้ายกางญวนเข้าในกรม อ้ายกางพาไปเฝ้า สมเด็จพระเจ้าน้อยยาเธอโปรดให้เลี้ยง ได้ถามแล้วให้ส่งตัวไปไว้กับอ้ายเกริน แล้วอ้ายญวน ๔ คนที่เมืองพิษณุโลกไ่ว้หางเปียแปลงเป็นเงินไหหลำยังมีอีก ๙ คน ๑๐ คน ตัดผมดอกกระพุ่มเป็นผมเขมรยังมีอยู่ ๒๐ คน ๓๐ คน สิ้นคำให้การ ฯ ข้าฯ แต่เท่านี้ ๑

#### ๔๒. คำให้การหลวงยกกระบัตรเรื่องพม่ารบกับพวกยางแดงและราชการต่างๆ

จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๔๘) เลखที่ ๒๓๕

๑ ข้าฯ หลวงยกกระบัตรเมืองตากให้การว่า ณ วัน ๗ ๖ คำ ปีมะเส็งสัปดาห์ พระยากำแพงเพชร พระพล พระสุนทรบริรักษ์ หลวงปลัด พระเชียงเงิน พระเชียงทอง ให้ ข้าฯ กับพระสุริยะนายไพร่ ๑๐ คน ถือนหนังสือขึ้นไปสืบข้อราชการ ณ เมืองเชียงใหม่ เมืองละคร เมืองลำพูน

ครั้ง ณ วัน ๗ ๓ ๖ คำปีมะเส็งสัปดาห์ ข้าฯ กับพระสุริยะไปถึงเมืองละคร พระยาปัญญาจัดแจงให้ ข้าฯ กับพระสุริยะนายไพร่อาศัยอยู่ที่ศาลาพักแขกเมือง

ณ วันวัน ๗ ๔ ๖ คำ ข้าฯ กับพระสุริยะจึงเอาหนังสือไปให้พระยาอุปราชา พระยาราชวงศ์ พระยาราชนบุตร พระยาไชยสงคราม แสนท้าวพระยาลาวพร้อมกัน ณ เรือนพระยาอุปราชาเมืองละคร พระยาอุปราชทราบความในหนังสือแล้ว พระยาอุปราชบอก ข้าฯ กับพระสุริยะว่า

พระยาละคร พระยารัตนเมืองแก้ว พระยารังษาย นายไพร่ ๑๐๐๐ เศษ ขึ้นไปจัดแจงเมืองพะเยายัง หากกลับมาไม่ ข้าฯ ถามข้อมราชการทางเมืองยางแดง พระยาอุปราชา พระยาราชาวงศ์ พระยาราษฎร์ว่า ข้อมราชการทางเมืองยางแดงนั้น ข้าฯ จะขึ้นไปเถิงเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน ก็คงจะรู้ ข้าฯ กับพระสุริยะอยู่ที่เมืองละคร ๖ วัน ครั้น ณ วัน ๓๑ ค่ำ ข้าฯ กับพระสุริยะ ไปจากเมืองละคร ไปเถิงเมืองลำพูน ณ วัน ๓๑ ค่ำ ข้าฯ กับพระสุริยะไปหาพระยาเจ้าฯ จึงจัดแจงให้ ข้าฯ กับพระสุริยะนายไพร่อยู่ที่ศาลาหน้าวัดเมืองลำพูน ข้าฯ กับพระสุริยะจึงเอาหนังสือไปอ้ำกับพระยาลำพูนฯ กับพระยาราชาวงศ์ แสนท้าวพระยาลาวพร้อมกันที่เรือนพระยาลำพูนฯ แจ้งในหนังสือแล้ว พระยาลำพูนบอก ข้าฯ กับพระสุริยะว่าได้แต่งให้นายน้อยปิ่นตา นายหนานวารินนายไพร่ ๕๐ คนไปรักษาด่านเมืองยวมกับพระยารัตนเมืองแก้วเมืองเชียงใหม่ แล้วแต่งให้ท้าวมหายศ ท้าวธัญชัย แสนสุริยะ นายไพร่ ๘ คน ไปสืบราชการทางเมืองยางแดง ณ วัน ๓๑ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ ท้าวมหายศ ท้าวธัญชัย แสนสุริยะ กลับมาเถิงเมืองลำพูน สืบสวนได้ข้อมราชการทางเมืองยางแดง พระยาลำพูนเล่าความให้ ข้าฯ ฟังความต้อกันกับหนังสือบอกพระยาลำพูนที่มีลงมาขึ้นแล้ว ข้าฯ จึงว่ากับพระยาลำพูนว่า ข้าฯ จะขอพบท้าวมหายศผู้สืบราชการ

ครั้น ณ วัน ๓๑ ค่ำ ท้าวมหายศไปหา ข้าฯ กับพระสุริยะที่ศาลา ข้าฯ อยู่ ข้าฯ จึงถามท้าวมหายศว่าไปสืบราชการทางเมืองยางแดงได้ความประการใด ท้าวมหายศจึงเล่าให้ ข้าฯ ฟังว่า ท้าวมหายศได้ไปสืบราชการทางเมืองยางแดง ๒ ครั้งๆ แรกท้าวมหายศไปจากเมืองลำพูน ณ วัน ๓๑ ค่ำ ปีมะโรงฉศกเดินทาง ๘ วันเถิงเมืองยวม หยุดพักอยู่ที่เมืองยวม ๑๐ วัน ท้าวมหายศจึงเอาคำท้าวคำลือชาด่านเมืองยวมไปด้วยท้าวมหายศ นายไพร่ ๑๐ คน ไปจากเมืองยวม ๘ วัน เถิงแม่น้ำคงปากตะวันตก ณ วัน ๓๑ ค่ำ ท้าวมหายศพบละโป ละซาง ละไค ๓ คน เป็นบุตรพะภอกับไพร่ ๔ คน ท้าวมหายศถามว่าทุกวันนี้พม่าเงี้ยวกับยางแดงยังรบพุ่งกันอยู่ฤ ละโป ละซาง ละไค บอกท้าวมหายศว่า เมื่อ ณ วัน ๓๑ ค่ำ ปีมะโรงฉศก กองทัพพม่ากับกองทัพเงี้ยวเข้ากัน ๒๕ กองยกมาตีแก๊พน้อยแก๊พใหญ่ยางแดง แก๊พน้อยหนีไปหาแก๊พใหญ่ๆ ว่ากับแก๊พน้อยว่าไม่ให้หนีให้อยู่สู้รบว่าจะตายสิ้นทั้งเมือง แก๊พใหญ่แก๊พน้อยก็รวบรวมกองทัพอยู่ที่บ้านแก๊พใหญ่ เจ้าเมืองไล่ค่า จึงสร้างรัตนเงี้ยวคุมกองทัพ ๑๐๐๐ คน ตามมารบแก๊พใหญ่แก๊พน้อย แก๊พใหญ่ให้แก๊พน้อยกุมกองทัพพวดยางแดงไปตั้งช่อมอยู่ที่ช่องแคบปากทางบ้านแก๊พใหญ่ กองทัพสร้างรัตนเงี้ยวกับพวกแก๊พน้อยก็รบกัน กองทัพสร้างรัตนแตก พวกแก๊พน้อยจับได้ตัวสร้างรัตนแม่ทัพกับไพร่พวกสร้างรัตน พวกยางแดงฆ่าสร้างรัตนกับไพร่ตาย ๗๕๐ คน พวกแก๊พน้อยตายในที่รบ ๒๕๐ คน กองทัพพม่าเงี้ยวกับกองทัพแก๊พน้อยแก๊พใหญ่ก็ตั้งอยู่หาพบกันอีกไม่ เจ้าเมืองไล่ค่าแต่งให้บุตรมาเกลี้ยกล่อม

แกโพใหญ่ว่าแต่ก่อนแกโพใหญ่ได้เอาบุตรสาวเงี้ยวไปให้เป็นภรรยาเจ้าเมืองไลค่าคนหนึ่ง เจ้าเมืองไลค่ากับแกโพใหญ่ก็เป็นมิตรเกี่ยวข้องกัน ให้แกโพใหญ่ส่งตัวแกโพน้อยให้เจ้าเมืองไลค่าเสียเถิด แกโพใหญ่ว่าไม่ส่ง เมื่อใดได้กินน้ำสัจจากต่อกันกับเจ้าเมืองไลค่าแล้ว ควรจะส่งก็จะส่งให้ บุตรเจ้าเมืองไลค่าจึงว่าถ้าไม่เชื่อก็ให้บุตรไปด้วยคนหนึ่ง แกโพใหญ่จึงให้บุตรแกโพใหญ่ไปกับบุตรเจ้าเมืองไลค่าพากันไปเถิงเจ้าเมืองไลค่าๆ ว่ากับบุตรแกโพใหญ่ว่าเราก็คือเจ้าเมืองชอบแต่แกโพใหญ่มากินน้ำสัจจากกับเราจึงจะควร บุตรแกโพใหญ่ก็กลับมากบอกกับแกโพใหญ่ๆ ก็หาไปไม่ เจ้าเมืองไลค่าจึงแต่งให้ตั้งแกสุริยเงี้ยวไปหาพวกยางแดงว่าจะขอเอาบัญชีคนมียู่มากน้อยเท่าใด พระภูกิ่งถาม....เอาบัญชีคนไป....ไม่ ตั้งแกสุริยะบอก.....ว่า คนมีมากน้อยเท่าใดจะเก็บเอาเงินส่งไปเมืองอังวะ พระภูกิ่งไม่ยอมให้ตั้งแกสุริยะก็กลับไปบอกเจ้าเมืองไลค่าๆ จึงมีหนังสือให้กองสิทธิถือไปเมืองอังวะแต่ ณ วันเดือน ๓ ข้างขึ้นยังหากกลับมาไม่ ใจความในหนังสือว่าจะขอถอยทัพ ท้าวมหายศจึงแต่งให้ท้าวธัญชัย ท้าวแก้ว ท้าวมงคล นายไพร่ ๖ คน ไปกับบุตรพระภูกิ่งแต่ ณ วันเดือน ๔ ข้างขึ้นไปได้ ๕ วัน ท้าวธัญชัย ท้าวแก้ว ท้าวมงคล ก็กลับมาเถิงท้าวมหายศบอกว่าพระภูกิ่งแจ้งข้อราชการความยุติต่อกันกับที่ละโป ละสาข ละไซ บุตรพระภูกิ่งบอกท้าวมหายศแต่ก่อน

ครั้น ณ วันวัน ๑<sup>๐</sup> ๕ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ ท้าวมหายศกับท้าวมงคลนายไพร่ไปสืบราชการเถิงบ้านพระภูกิ่งครั้งหนึ่งก็ได้ความยุติต่อกันกับความที่พระยาลำพูนเล่าให้ ฯข้าฯ ฟัง ฯข้าฯ จึงถามพระยาลำพูน พระยาราษฎร์ว่าพวกยางแดงครั้งนี้เห็นจะเสียที่กับพม่าฤจะไม่เสียที่ พระยาลำพูน พระยาราษฎร์ ว่าพวกยางแดงนี้พวกพ้องมาก ที่พม่าจะคิดรบพุ่งเอาแน่จะได้โดยยากด้วยพวกยางแดงแต่เก่าก่อนไม่เคยเสียบ้านเสียเมืองแก่ผู้ใด ที่พม่าจะคิดยกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่เมืองเชียงรายนั้นเห็นว่าจะหามาไม่ เพราะยังรบพุ่งกันอยู่กับพวกยางแดง แล้วพระยาลำพูนพระยาราษฎร์ว่าเถิงพม่าจะยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่เมืองเชียงรายจริงก็ไม่กลัว แต่พวกเมืองเชียงใหม่ เมืองละคร เมืองลำพูนก็พอจะรบสู้ได้

ฯข้าฯ กับพระสุริยะหยุดอยู่ที่เมืองลำพูน ๔ วัน ฯข้าฯ กับพระสุริยะไปจากเมืองลำพูนเดินทางวันหนึ่งเถิงเมืองเชียงใหม่ ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ๗ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ พระยาเกียรติจัดแจงให้ ฯข้าฯ กับพระสุริยะไปอยู่ที่ศาลาหน้าเมืองเชียงใหม่ ครั้น ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ๗ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ ฯข้าฯ กับพระสุริยะเอาหนังสือสืบราชการไปให้เจ้าอุปราชเมืองเชียงใหม่ แสนท้าวพระยาลาวพร้อมกัน จึงบอกข้อราชการให้ ฯข้าฯ กับพระสุริยะฟังความก็ต้องกันกับหนังสือที่เมืองเชียงใหม่บอกลงมานั้นแล้ว

ครั้นรุ่งขึ้น ฯข้าฯ กับพระสุริยะไปหาพระยาอุปราช นายภิมสาร พระยาราษฎร์ ข้าท้าวพระยาอุปราช นายภิมสาร พระยาราษฎร์บุตรหลานทั้งปวงว่าราชการครั้งนี้เห็นจะมีการศึกมากระทำกับบ้านกับเมืองในปีมะเส็งสัปดาห์ฤไม่มี พระยาอุปราช นายภิมสาร พระยาราษฎร์ บุตรหลานแสนท้าวพูดว่า เดิมอายพม่ายกมาตีเมืองยางแดงได้แต่งให้ท้าวแก้ว แสนนรินทร์ ไปสืบข่าว

ราชการได้ความว่าอำมมาตีบ้านบางแดงได้แล้วหลายบ้าน แล้วว่าอำมมาตีมาจับตัวแกโพใหญ่ได้ แกโพน้อยหนีไป อำมมาตีบอกว่าจะตีเมืองบางแดงให้สิ้นแล้วจะมาตีเมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย ก็มีความวิตกอยู่ เกือบด้วยพม่าตีได้เมืองบางแดงสิ้นแล้วก็จะมากระทำกับบ้านเมือง ครั้นแต่งคนไปสืบสวนที่เมืองบางแดงภายหลังอีก ๓ พวก ๔ พวก ได้ไปพบปะพูดจากับพะภอ แล้วไปดูจนถึงค่ายอำมมาตีสืบสวนได้ความว่าอำมมาตีได้แต่บ้านแกโพน้อย หนองผาตาย ตัวแกโพใหญ่แกโพน้อย อำมมาตีก็จับหาได้ไม่ ยางแดงก็ยังมีสู้รบแข็งแรงอยู่ ผู้คนกองทัพอำมมาตีป่วยไข้ล้มตายเป็นอันมาก ดูทีเห็นอำมมาตีรั้งรออยู่จะไม่ทำกับบางแดงได้ตลอด เห็นอำมมาตีจะหามากระทำกับเมืองเชียงใหม่ เชียงรายไม่ แต่ว่าไม่มีความประมาทไว้ใจแก่ราชการ เถิงอำมมาตียกมาจริงก็ไม่กลัว ถ้าอำมมาตีจะยกมามากมาน้อยก็จะช่วยกันทั้ง ๓ เมือง รบพุ่งรักษาบ้านเมืองไว้ให้จงได้ แลซึ่งพะภอว่าจะให้บุตรหลานพาครอบครัวมา ณ เมืองสะมาต พะภอว่าจะมาตั้งเมืองเชียงใหม่ นั้น พะภอก็ยังหาให้พาครอบครัวข้ามมาให้แล พระยาอุปราช นายภิมสาร พระยาราชวงศ์ บุตรหลานก็จะไว้ใจว่าพะภอเข้าด้วยเมืองเชียงใหม่ฤๅไม่ไว้ใจนั้น ฯข้าฯ หาได้ถามไม่ ฯข้าฯ พิศระหัดดูพวกเมืองเชียงใหม่จะหาไว้ใจพะภอที่เดียวไม่ แล ฯข้าฯ กับพระสุริยะอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ๑๕ วัน เมืองละคร ๑๕ วัน เมืองลำพูน ๕ วัน ฯข้าฯ ได้สังเกตฟังดูบุตรหลานแสนท้าวพระยาในเชียงใหม่กับไพร่บ้านพลเมือง แต่ที่ ฯข้าฯ ได้ยินพูดจากันก็หาได้ยินผู้ใดพูดจาวัวแล้วอำมมาตีจะมารบพุ่งตีเอาบ้านเอาเมืองไม่ เห็นไพร่บ้านพลเมืองทำไร่นาค้าขายทำมาหากินเป็นปกติดีอยู่ทั้ง ๓ เมือง แลทางเมืองเชียงตุง ฯข้าฯ ได้ยินพระยาอุปราช นายภิมสาร พระยาราชวงศ์บุตรหลานพูดจาปรึกษากันว่าท้าวสิทธิมงคล นายไพร่ ๒๖ คน ซึ่งอำมมาตียึดเอาตัวไว้นั้นเห็นอำมมาตีจะส่งตัวไปเมืองอังวะ ถ้าระดูแล้วนี้ไม่มีราชการทัพศึก ก็จะไปรักษาหรือกันกับญาติพี่น้องเมืองละครเมืองลำพูนเกณฑ์กองทัพไปตีเมืองเชียงตุง กวาดเอาครอบครัวมาใส่บ้านใส่เมือง เดชะพระบารมีสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวปกเกล้าฯ ก็เห็นจะได้โดยง่าย ด้วยเมืองเชียงตุงตั้งอยู่ล่อแหลมใกล้กับบ้านเมืองเชียงราย ถ้าละไว้นานไป ก็เห็นว่าอำมมาตีคงจะคิดมาตีเมืองเชียงใหม่ เชียงรายสักครั้งหนึ่ง แลเมื่อ ฯข้าฯ ไปอยู่ที่เมืองละคร ฯข้าฯ ก็ได้ยินพระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ บุตรหลานแสนท้าวเมืองละครพูดจากันว่าเถิงอำมมาตีจะยกมากระทำกับบ้านเมืองก็จะพร้อมมูลช่วยกันสู้รบหากลับไม่ แล ฯข้าฯ เห็นผู้คนที่เมืองเชียงใหม่ เมืองละคร มีมากบ้านเรือนแน่นหนา ถ้าอำมมาตียกมาก็เห็นจะสู้รบรับรองอำมมาตีรักษาบ้านเมืองไว้ได้

ครั้น ณ วัน ๖๒ ๗ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศก ฯข้าฯ กับพระสุริยะลงเรือล่องมาจากเมืองเชียงใหม่ ๒ วัน มาถึงเมืองลำพูน ฯข้าฯ เห็นว่าข้าจึ่งให้พวกเมืองลำพูนเอาเรือเล็กส่ง ฯข้าฯ ลงมาก่อน พระสุริยะ ๑๑ วัน ลงมาถึงเมืองตาก แต่พระสุริยะเอาเรือใหญ่ล่องตามลงมาข้างหลัง แลเมื่อ ฯข้าฯ อยู่ที่เมืองละครนั้น ฝนตกทุกวันตกมากบ้างน้อยบ้าง เมื่อ ฯข้าฯ อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ฝนตก ๙ ครั้งมากบ้างน้อยบ้าง ราษฎรเมืองละครฟังจะทอดกล้าได้ที่ทำเทือกไวยังหาได้ปักดำไม่ ที่เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน ราษฎรได้ตกกล้าปักดำลงไว้ได้บ้าง น้ำในนาตามทางที่ ฯข้าฯ ไปนั้นมีอยู่ทั่วกัน แต่มากบ้าง



น้อยบ้าง ราคาข้าวเปลือกที่เมืองเชียงใหม่ เมืองละคร เมืองลำพูน ราษฎรซื้อขายกัน ๑๐๐ สัด เป็นเงิน ๓ บาท ๔ บาทบ้าง แลข้อราชการทางเมืองเชียงใหม่ เมืองละคร เมืองลำพูน ที่ ข้าฯ ได้ทราบนั้นก็ถูกต้องตามหนังสือบอกที่มีลงมาทุกประการแล้วๆ พระยากำแพงเพชร พระพล พระสุนทรบริรักษ์ หลวงปลัด พระเชียงใหม่ พระเชียงทอง ให้ ข้าฯ ถือนหนังสือบอกลงมา ณ กรุงเทพฯ

อนึ่งเมื่อ ข้าฯ ไปอยู่ ที่เมืองละคร ข้าฯ เห็นสมาตะรีอังกฤษซึ่งมีภรรยาอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่กับไพร่ ๕ คน เอาตัวพวกอังกฤษ ๓ คน มาจำตรวนมาที่ศาลากลาง ข้าฯ ถามสมาตะรีว่าเป็นโทษอย่างไร สมาตะรีบอก ข้าฯ ว่าจะเรอูเซนกับไพร่อังกฤษ ๒ คน เอาของไปขาย ณ เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง ด้วยกุงปั่นนืออารีแสงบัวมัน กุงปั่นนืออารีแสงบัวมันตาย เจ้าเมืองเมาะตำเลิมให้สมาตะรีไปตามเอาทรัพย์สิ่งของ เดิมของเอาไปขายมากชำระได้ของมากน้อย ถามจะเรอูเซนว่าเอาของไปขายตกค้างอยู่ที่ไหน จะเรอูเซนหาบอกไม่ สมาตะรีจึงให้เอาตัวจำมาจะส่งลงไปเมืองเมาะตำเลิม แล้วสมาตะรีบอกว่าจะเรอูเซนว่าของที่เอาไปขายตกค้างอยู่นั้นไปถึงเมืองเมาะตำเลิม จะเรอูเซนจึงบอกกับเจ้าเมืองเมาะตำเลิมแล ข้าฯ เห็นของอังกฤษได้มา พานเงินใหญ่ พานเงินเล็ก ๙ ใบ ๑๐ ใบ ผอบเงิน ๖ ใบ ๗ ใบ ซองพลูเงิน ๕ อัน ๖ อัน ชันเงินล้างหน้า ๔ ใน กับหมากเชือกอีกประมาณ ๑๐ บาท กับห่อเสื้อหอกางเกง ๙ ผืน ๑๐ ผืน พรหม ๔ ผืน อังกฤษอยู่ที่เมืองละคร ๕ วัน ๖ วัน พวกกันไปเมืองเชียงใหม่ ข้าฯ มาจากเมืองเชียงใหม่สมาตะรีกับอังกฤษที่ต้องจำนั้นยังอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เป็นความสัจความจริง สิ้นคำให้การ ข้าฯ แต่เท่านี้ ๑๓

#### ๔๓. คำให้การทำวสิทธิมงคล เรื่องการตั้งเมืองเชียงราย และเขตแดนเมืองเชียงราย

จ.ศ. ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๕๘) เลขที่ ๒๓๖

๑ วัน ๕ ๓ ๑๑ คำ ปีมะเมียจศก พระยาจุฬาราชมนตรีถามทำวสิทธิมงคลเมืองเชียงใหม่ ซึ่งพม่าจำไว้ ณ เมืองนาย ด้วยราชการทางเมืองนาย เมืองเชียงตุง

ข้าฯ ทำวสิทธิมงคลให้การว่า ชื่อตัว ข้าฯ ชื่อน้อย อายุได้ ๔๙ ปี ข้าฯ เป็นบุตรแสน คำวัง ภรรยาชื่อนางคำเอื้อย เป็นหลานภรรยาพระยาราชวงศ์เมืองเชียงใหม่ ข้าฯ มีบุตรชาย ๑ บุตรหญิง ๑ (รวม) ๓ คน ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองเชียงใหม่ ครั้นอายุ ข้าฯ ได้ ๓๖ ปี พระยาเชียงใหม่พุทธวงศ์ตั้งให้ ข้าฯ เป็นทำวสิทธิมงคล ใช้การงานอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่

เมื่อ ณ ปีเถาะเบญจศก พระยาอุปราชา พระยาราชวงศ์ ให้นายภิมसार นายหนานสุริยะ กับญาติพี่น้องบุตรหลานหลานคนคุมไพร่พันเศษ พานายหนานธรรมลังกา น้องนายภิมसारขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองเชียงราย ให้นายอุ่นเรือนน้องเขยพระยาอุปราชาเมืองเชียงใหม่ เป็นที่อุปราชา นายน้อยคำแสนน้องพระยาอุปราชาต่างมารดาเป็นที่ราชวงศา แต่ที่รัตนเมืองแก้ว ที่ราชบุตร ยังหาได้ตั้งผู้ใดไม่ นายภิมसारไปจากเมืองเชียงใหม่เมื่อเดือน ๒ ข้างแรมก็คำจำมิได้ ปีเถาะเบญจศก

ครั้ง ๓ วัน ๑๕ ค่ำ ปีมะโรงฉศก นายภิมสารกลับลงมาถึงเมืองเชียงใหม่ แจ้งความกับพระยาอุปราชา พระยาราชวงศ์ ว่านายภิมสารให้รวบรวมผู้คน ได้ฉกรรจ์สามะโนคร้ว ๑,๕๐๐ เศษ จัดแจงทำค่าย ให้นายน้อยธรรมลังกา นายอ่อนเรือน นายน้อยคำแสง ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองเชียงราย แล้วให้พระยาจำเมืองคุมไพร่ ๑๐๐ คนเศษ ขึ้นไปตั้งอยู่ที่ศรีสะเกโปงพบกับพวกกองตระเวนเมืองเชียงตุงๆ ถ้ามพระยาจำเมืองว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ให้ยกพลขึ้นมาเมืองเชียงรายจะไปรบเมืองไหน พระยาจำเมืองบอกว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่หาได้คิดจะยกไปรบกับบ้านใดเมืองใดไม่ ไพร่พลเมืองมากมายคับคั่งไม่มีที่ท่ามาหากิน เจ้าเมืองเชียงใหม่จึงแบ่งไพร่พลออกมาตั้งเมืองเชียงรายขึ้นเป็นบ้านเป็นเมืองตามเดิม จะได้ให้ผู้คนมาอยู่ตั้งท่ามาหากินลูกค้าจะได้ไปค้าขายถึงกันกับเมืองเชียงตุงๆ กับเมืองเชียงใหม่จะได้เป็นบ้านพี่เมืองน้องกันต่อไป แล้วเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้สั่งกับพวกกองตระเวนว่า ถ้าพบกับกองตระเวนเมืองเชียงตุงก็ให้บอกความให้รู้ว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่หาได้คิดจะรบกับบ้านใดเมืองใดไม่ อย่าให้เจ้าเมืองเชียงตุงและขุนนางกับไพร่พลเมืองมีความวิตกเลย ให้ไพร่พลเมืองไปมาค้าขายถึงกันเถิด กองตระเวนเมืองเชียงตุงจึงถามว่า เจ้าเมืองเชียงใหม่ให้บุตรหลานคนไรขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองเชียงราย แบ่งไพร่พลขึ้นมาอยู่สักเท่าไร กองตระเวนพระยาจำเมืองบอกว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ให้นายหนานธรรมลังกาน้องนายภิมสารขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองแบ่งไพร่พลให้ขึ้นมาอยู่เมืองเชียงรายหกพัน แล้วจัดกำลัง ๕๐๐๐ ให้มาช่วยรักษาบ้านรักษาเมืองมิให้มีเหตุอันตราย กองตระเวนเมืองเชียงตุงถามว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ให้ผู้ใดคุมกำลังขึ้นมาช่วยรักษาเมืองเชียงราย พระยาจำเมืองบอกว่านายภิมสารขึ้นมาอยู่รักษา กองตระเวนเมืองเชียงตุงถามเท่านั้นก็กลับไปครั้งนั้นนายภิมสารจัดแจงบ้านเมืองแล้ว เข้าระดูฝนเป็นเทศกาลทำไร่ทำนาจึงกลับลงมาเมืองเชียงใหม่ ฯข้าฯ ได้ยินนายภิมสารเล่ากับพระยาอุปราชาพระยาราชวงศ์แต่เท่านี้

ครั้ง ๓ วัน ๑๕ ค่ำ ปีมะโรงฉศก เจ้าเมืองเชียงรายให้พระยาภาน นายไพร่สิบคนพานายทิพ นายดำ นายคำ ซึ่งพม่าจับเอาไปแต่ครั้งกองทัพเมืองเชียงใหม่ยกไปตีเมืองเชียงใหม่ยกไปตีเมืองปะ ลงมาส่ง ณ เมืองเชียงใหม่ แล้วมีหนังสือลงมาถึงเจ้าเมืองเชียงใหม่ด้วยฉบับหนึ่ง แต่ในหนังสือจะว่าความประการใด ฯข้าฯ หาทราบไม่ ฯข้าฯ ได้ยินแต่พระยาภานแจ้งกับพระยาอุปราชาพระยาราชวงศ์ ว่ามหาขานานเจ้าเมืองเชียงตุงให้นายน้อยสุภา นายน้อยริน เป็นนายบ้านเมืองไรกับไพร่ ๗ คน ช้างพลายช้างหนึ่งถือหนังสือเจ้าเมืองเชียงตุงฉบับหนึ่งกับตัวนายทิพ นายดำ นายคำ ลงมาส่ง ณ เมืองเชียงราย นายน้อยสุภา นายน้อยริน แจ้งกับพระยารัตนอาณาเขตว่า มหาขานานเจ้าเมืองเชียงตุงรู้ความว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ให้นายหนานธรรมลังกาขึ้นมาตั้งเมืองเชียงราย แล้วให้กองตระเวนไปบอกความว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ไม่คิดจะมารบเมืองเชียงตุงและรบเอาบ้านใดเมืองใดที่อยู่ในเขตแดนจะเป็นบ้านพี่เมืองน้องให้ผู้คนได้ไปมาค้าขายถึงกัน มหาขานานเจ้าเมืองเชียงตุงมีความยินดีนักจึงให้พระยาสุรมหาเสนา ถือหนังสือบอกขึ้นไปเมืองอังวะ เจ้าอังวะมีหนังสือมาว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ให้มา

ตั้งเมืองเชียงรายแบ่งผู้คนมาอยู่แผ่เขตแดนให้กว้างจะขอเป็นบ้านพี่เมืองน้องไม่ไปรบกวณบ้านเมืองข้างฝ่ายพม่าแล้ว ก็ตามใจเจ้าเมืองเชียงใหม่เถิด ให้เจ้าเมืองเชียงตุงมีหนังสือใช้ผู้คนไปว่ากล่าวกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ที่จับมาจำไว้ในคุกเมืองอังวะ ๖ คน ตายเสีย ๓ คนยังเหลืออยู่ ๓ คนก็ให้พระยาสุร-มหาเสนาพาไปเมืองเชียงตุงให้เจ้าเมืองเชียงตุงส่งคนมาเมืองเชียงใหม่ และการที่จะเป็นบ้านพี่เมืองน้องกันนั้นสุดแต่มหาขานเจ้าเมืองเชียงตุงจะพูดจากันเถิด พระยารัตนาอาณาเขตเจ้าเมืองเชียงรายให้ยึดตัวนายน้อยสุภา นายน้อยริน ไว้ที่เมืองเชียงรายก่อน เจ้าเมืองเชียงใหม่ พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ นายภิมสาร จะบังคับไปอย่างไรจะทำได้ทำตาม พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ นายภิมสารจึงปรึกษากันว่า ฝ่ายเราก็อ้างไปตั้งบ้านตั้งเมืองลงใหม่ จะต้องคิดเกลี้ยกล่อมใจไพร่พลฝ่ายเมืองเชียงตุงให้เชื่อถือ ว่าเราไม่คิดทำร้ายกับเมืองเชียงตุง มหาขานเจ้าเมืองเชียงตุงก็จะได้วางใจ ถ้าจะคิดพูดจาเกลี้ยกล่อมก็จะได้โดยง่าย แล้วจะได้ใช้ผู้คนไปมาให้สนิทรู้จักลูทางชัดเจน ถ้ามหาขานจะไม่เข้าเกลี้ยกล่อมโดยดี จะยกกองทัพไปรบเอาบ้านเอาเมืองก็จะได้คล้องสะตอก ปรึกษากันเห็นอย่างนั้น พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ นายภิมสารจึงสั่งพระยาภานว่าให้กลับไปบอกกับพระยารัตนาเขตว่าพระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ เมืองเชียงรายว่าให้จัดแจงเลี้ยงดูนายน้อยสุภา นายน้อยริน กับไพร่ซึ่งมาแต่เมืองเชียงตุงให้ดี แล้วให้พระยารัตนาเขตมีหนังสือไปถึงมหาขานเจ้าเมืองเชียงตุงว่า ซึ่งเจ้าเมืองเชียงตุงบอกความมาว่าเจ้าอังวะได้มอบคนเมืองเชียงใหม่ ๓ คนให้มากับเจ้าเมืองเชียงตุงๆ ส่งคืนมาเมืองเชียงใหม่ นั้น เจ้าเมืองเชียงใหม่ พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ นายภิมสารมีความยินดีชอบใจเจ้าเมืองเชียงตุงๆ กับเมืองเชียงใหม่จะได้เป็นบ้านพี่เมืองน้องกันต่อไป แล้วให้พระยารัตนาเขตพระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ พูดกับนายน้อยสุภา นายน้อยริน ไปว่า เจ้าเมืองเชียงใหม่จะให้นายพรหมน้องมหาขานลงไปเฝ้าทูลละอองฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ จะบอกความชอบมหาขานเจ้าเมืองเชียงตุงลงไปให้กราบบังคมทูลแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบฝ่าละอองฯ ว่ามหาขานมีใจจะใคร่เป็นบ้านพี่เมืองน้องกับเมืองเชียงใหม่ แล้วให้ว่าเถิงเทศกาลแล้งเจ้าเมืองเชียงใหม่จะให้พระยาราชวงศ์คุมคนขึ้นมาช่วยจัดแจงแล้วกลางทำบ้านทำเมืองค่าคุณให้มันคงถ้าพระยาราชวงศ์ขึ้นมาถึงเมืองเชียงรายแล้วจะใช้ให้คนขึ้นมาที่เมืองไรจะได้พูดจากันด้วยทางไมตรีให้พูดจากับนายน้อยสุภา นายน้อยริน แต่โดยดี แล้วให้จัดแจงส่งนายน้อยสุภา นายน้อยริน กลับไปเมืองเชียงตุง ฯข้าฯ ได้ยินพระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ นายภิมสารพูดจากันกับพระยาภานแต่เท่านี้

พระยาภานอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ประมาณ ๑๔ วัน ๑๕ วันจึงไปจากเมืองเชียงใหม่ เมื่อพระยาภานจะไปจากเมืองเชียงใหม่ พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ จะมีหนังสือไปเถิงเจ้าเมืองเชียงรายฤไม่ จะส่งความไปอีกประการใด ฯข้าฯ หาทราบไม่ ฯข้าฯ เห็นแต่พระยาภานเอาเป็นบาเรียมเหล็กกระสุนประมาณ ๓ นิ้ว ๒ บอก บรรทุกหลังข้างไปด้วยหลังละบอก ครั้นพระยาภานไปแล้วเมื่อเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ เดือน ๑ ปีมะโรงฉศก ฯข้าฯ หาได้ยินว่าเจ้าเมืองเชียงรายใช้คนลงมาว่าด้วยความสิ่งไรอีกไม่ เมื่อเดือนยี่ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงฉศก พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ นายภิมสาร

เกณฑ์คนเมืองเชียงใหม่ห้าร้อยคน ช้างพลาย ช้างพัง ๖๐ ช้าง โคต่าง ๑๐๐ หลัง ปืนบาเรียมกระสุน ๔ นิ้ว ๒ บอก ปืนคาบศิลา ๒๐๐ บอก เสี่ยงคนละ ๓ ถึง จะให้ไปเมืองเชียงรายกับพระยาราชวงศ์ ซ้ำๆ ก็ไปด้วย พระยาราชวงศ์ยกจากเมืองเชียงใหม่ ณ วัน ๒๓ ๒ ค่ำ ไปทางครึ่งวันถึงบ้านแม่ค้ำวฯ มีเรือนประมาณ ๑๐๐ หลัง เรือนคนชายหญิงประมาณ ๔๐๐ คนเศษ แสนเวียงมูลเป็นนายบ้าน พระยาราชวงศ์หยุดนอนอยู่ที่บ้านแม่ค้ำวคินหนึ่ง รุ่งขึ้นยกจากบ้านแม่ค้ำวไปจนเพลabayถึงบ้านดอยเสด็จฯ มีเรือนประมาณ ๒๐๐ หลังเศษ คนชายหญิงประมาณ ๖๐๐ เศษ แสนอาสาเป็นนายบ้าน หยุดอยู่ที่บ้านดอยเสด็จ ๒ คิน รุ่งขึ้นยกจากบ้านดอยเสด็จไปทางครึ่งวันถึงแม่น้ำวองเป็นที่พักหามีบ้านมีเรือนไม่ แม่น้ำวองกว้างประมาณ ๓๐ วา หยุดอยู่ที่แม่น้ำวองคินหนึ่ง รุ่งขึ้นยกจากแม่น้ำวองไปทางครึ่งวันถึงบ้านอินทศิรีฯ มีเรือนประมาณ ๑๔ หลัง ๑๕ หลัง คนชายหญิง ๕๐ คนเศษหามีนายบ้านไม่ หยุดอยู่ที่บ้านอินทศิรีคินหนึ่ง รุ่งขึ้นยกจากบ้านอินทศิรีไปทางครึ่งวันถึงโป่งน้ำร้อนไปจนเพลายัน ถึงบ้านปางไผ่เป็นที่พัก หามีบ้านมีเรือนไม่ หยุดอยู่ที่บ้านปางไผ่คินหนึ่ง รุ่งขึ้นยกจากบ้านปางไผ่ไปทางครึ่งวันถึงเมืองเพ็ญไรฯ มีค่ายทำด้วยไม้กระยาเลยสูงประมาณ ๖ ศอก กว้างยาวประมาณ ๒๐ เส้น เป็น ๔ เหลี่ยม พุนดินเป็นสนามเพลาะ มีป้อมทั้ง ๔ มุมค่าย พระยาไชยะวงศ์เป็นเจ้าเมือง มีเรือนในค่ายนอกค่ายประมาณ ๑๕๐ หลัง คนชายหญิงประมาณ ๔๐๐ คนเศษ หยุดนอนอยู่ที่เมืองเพ็ญไรคินหนึ่ง รุ่งขึ้นยกจากเมืองเพ็ญไรไปทางครึ่งวันถึงบ้านตากอฯ มีเรือน.....หลัง .....ชายหญิง ประมาณ.....คนเศษ หยุดอยู่ที่บ้าน.....คินหนึ่ง รุ่งขึ้นยก.....ไปทางครึ่งวัน.....(เนื้อความในหน้าต้นชำระสุดท้าย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

(เนื้อความในหน้าปลาย) แต่ช้างพังสูง ๓ ศอก ๑ คืบ ๕ นิ้ว ช้าง ๑ ช้างพลายสูง ๓ ศอก ๑ คืบ ๖ นิ้ว ช้าง ๑ (รวม) ๒ ช้าง มองฉินตุกว่าเป็น.....สองม้า ยังเหลืออยู่ช้างพลาย ๒ ช้างพัง ๔ (รวม) ๖ ช้าง เอามาคินให้ ซ้ำๆ ๆ ก็รับเอาช้างมา รุ่งขึ้นเพลายเช้า มองฉินตุกให้แมงสิทธิจอช่องนรธา มาบอก ซ้ำๆ ว่าจะส่ง ซ้ำๆ ไปในเดือน ๔ นี้ไม่ทัน คนที่จะให้ลงไปส่งนั้นยังติดค้างอยู่ไม่ว่างเปล่า ต่อเดือน ๕ ช้างแรมจึงจะไปได้

ครั้น ณ วัน ๒๓ ๕ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก จักกายมองฉินตุกให้มาหา ซ้ำๆ ไปบอกว่าจะให้ ซ้ำๆ กลับไปให้จัดแจงผู้คนช้างม้าให้พร้อม จะให้แมงสิทธิจอช่องนรธากับไพร่ ๑๐ คนพา ซ้ำๆ ลงไปส่งจนถึงเมืองเชียงตุง แล้วมองฉินตุกส่ง ซ้ำๆ ว่า ถ้า ซ้ำๆ ลงไปถึงเมืองเชียงใหม่เชียงรายแล้วก็ให้บอกกับเจ้าเมืองเชียงใหม่เชียงรายและพระยาอุปราชาราชวงศ์นายภิมสารว่า เมื่อแรกเจ้าเมืองเชียงตุงส่ง ซ้ำๆ ขึ้นมาถึงเมืองนาก็ได้จัดแจงเลี้ยงดูให้เป็นปกติ ทีหลังได้ความว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่จะยกกองทัพมารบเขตแดนเมืองพม่าจึงได้เอาตัว ซ้ำๆ ไปจำไว้ ครั้นสืบสวนรู้แน่ว่าหามีกองทัพมารบเมืองพม่าไม่ เจ้าอองจะจึงมีรับสั่งให้ถอด ซ้ำๆ ออกให้พ้นโทษ ให้อยู่โดยสบายหาได้มีเหตุสิ่งใดไม่ อย่าให้เจ้าเมืองเชียงใหม่เชียงรายมีใจโกรธ ที่เจ้าเมืองเชียงใหม่เชียงรายคิดจะเป็นบ้านที่เมืองน้องกับเมือง

เชียงตุง ก็ให้ใช้ผู้ใดผู้หนึ่งที่เป็นญาติพี่น้องขึ้นมาพูดจากับมหาขนานเจ้าเมืองเชียงตุงเถิด ตัว ๆ ข้าฯ ก็อย่าให้มีใจโกรธเลย แล้วมองฉินตุงให้เสื้อผ้าตัวอย่างเงี้ยวตัว ๑ แอบพม่าใส่หมากพลู ๑ กับ ๆ ข้าฯ พวกไพร่ ๒๕ คน ให้เสื้อผ้าดำคนละตัว แอบใส่หมากคนละใบ ๆ ข้าฯ ก็ลากลับมา

ครั้น ณ วัน ๕ ๖ คำ แม่งสิทธิจอของนรธา พวกกันหาบเสปียงสิบสี่คนมาให้ ๆ ข้าฯ แล้วบอก ๆ ข้าฯ ว่าให้พระยาอุปะยกกับ ๆ ข้าฯ นายไพร่ ไปคอยอยู่ที่บ้านมอยต่อ รุ่งขึ้นเพลเข้าแม่งสิทธิจอของนรธาจึงจะพา ๆ ข้าฯ ไป พระยาอุปะยกกับ ๆ ข้าฯ นายไพร่ ๒๖ คน ช้าง ๖ ช้าง ม้า ๒ ม้า กับพวกหาบเสปียง ๑๔ คน ออกจากศาลาวัดชาวแปดไปคอยอยู่ที่บ้านมอยต่อ ใกล้เมืองทางประมาณ ๓๐ เส้น รุ่งขึ้น ณ วัน ๖ ๖ คำ แม่งสิทธิจอของนรธากับไพร่ ๑๐ คน ก็พา ๆ ข้าฯ ออกจากบ้านมอยต่อมาตามทางเดิม ๑๗ วันถึงเมืองเชียงตุง ณ วัน ๗ ๖ คำ แม่งสิทธิจอของนรธาจึงพา ๆ ข้าฯ ไปหาพระยาวังฯ ก็พา ๆ ข้าฯ ไปที่สนาม พระยาวังจึงไปบอกกับมหาขนานฯ ให้หาตัว ๆ ข้าฯ ขึ้นไปบนเรือน แล้วมหาขนานว่า เดิมส่ง ๆ ข้าฯ ขึ้นไปเมืองนายคิดว่าจะไถ่ถามด้วยความบ้านความเมือง ที่จะเป็นไมตรีกันแล้วก็จะได้กลับมาโดยเร็ว เป็นเคราะห์ของบ้านเมืองวุ่นวายไม่เป็นปกติจึงต้องซ้าอยู่ที่เมืองนายถึงปีเศษ บัดนี้ได้กลับมาถึงเมืองเชียงตุงแล้ว มหาขนานจะทำขวัญ จึงเรียกเอาผ้าถุงอย่างลาวมาให้ ๆ ข้าฯ ผืนหนึ่ง แล้วบอกว่านายพรหมขึ้นมาอยู่ที่ศรีสะเกโปง มหาขนานใช้คนลงไปรับขึ้นไปที่เมืองใด มหาขนานจะลงไปพบนายพรหมที่เมืองใดจึงจะพา ๆ ข้าฯ ลงไปด้วย ให้ ๆ ข้าฯ ไปอยู่ที่โรงพักก่อนเถิด ๆ ข้าฯ ก็ลามา แม่งสิทธิจอของนรธาที่พา ๆ ข้าฯ มากก็อยู่ที่เมืองเชียงตุง ๆ ข้าฯ มาถึงเมืองเชียงตุงได้ ๓ วัน

ณ วัน ๘ ๖ คำ ๆ ข้าฯ ไปหาพระยาแกงหลวงฯ เล่าให้ ๆ ข้าฯ ฟังว่าอุปราชามาแต่เมืองอังวะหยุดอยู่ที่เมืองเชียงตุงเดือนเศษ นางปิ่นแก้วมารดาอุปราชานางสุนันดาบุตรมหาขนานให้กับอุปราชามา มหาขนานยอมให้ จึงนัดกันว่าอุปราชามาถึงเมืองเชียงตุงแล้ว จะแต่งตั้งให้คนมารับนางสุนันดาไปทำงานที่เมืองเชียงตุง เมื่ออุปราชามาจากเมืองเชียงตุง มหาขนานให้พระยาสามหมื่นกับไพร่ ๑๐๐ เศษ ไปส่งอุปราชามาถึงเมืองเชียงตุง พระยาสามหมื่นใช้คนกลับมาแจ้งความกับมหาขนานว่า อุปราชามาขึ้นไปถึงเมืองเชียงตุง นางปิ่นแก้วกับมหาไชยให้หาขุนนางเมืองเชียงตุงมาพร้อมกันที่สนาม จึงบอกว่านางปิ่นแก้วกับมหาไชยจะให้มหาอุปราชากับราชบุตรเป็นเจ้าเมืองเชียงตุงทั้ง ๒ คน จักกายมองเจชะขุนนางเมืองอังวะที่พาอุปราชามาไปไม่ยอม ว่ามีรับสั่งเจ้าอังวะตั้งให้อุปราชามาเป็นเจ้าเมืองแต่คนเดียว ที่จะให้เป็นเจ้าเมือง ๒ คนนั้นไม่ได้ ถ้าไม่ฟังขึ้นจะให้เป็นเจ้าเมืองทั้ง ๒ คน จักกายมองเจชะจะบอกลงไปให้ทูลเจ้าอังวะ มหาไชยกับราชบุตรอ้ายกับขุนนางทั้งปวงก็พากันไปจากเมืองเชียงตุงไปอยู่ที่เมืองแรมฝั่งแม่น้ำโขงข้างตะวันออก แล้วว่าเมื่ออุปราชามาอยู่ที่เมืองอังวะต้องเสียเงินเสียทองมากกลับขึ้นไปถึงเมืองเชียงตุงเรียกเอาเงินกับไพร่พลเมืองฯ ได้ความเดือดร้อนมากพระยาสามหมื่นใช้คนลงมา

บอกความเท่านั้น การจะเป็นอย่างไรอีก พระยาสามหมื่นกลับมาจึงจะรู้ความต่อไป พระยาางหลวง  
เล่ากับ ฯข้าฯ เท่านั้น ฯข้าฯ ก็กลับมา

ครั้น ณ วัน ๗ ค่ำปีมะเมียอัฐศก มหาชนานเจ้าเมืองเชียงตุงกับพระยาแสนเมือง  
พระยาเมืองขาก และพระยาภาน พระยาแก้ว พระยาชมพู พาท้าวพระยาหลายคน ไพร่ประมาณ  
๑,๐๐๐ เศษ ปืนหลักสิบบอก ปืนคาบศิลาปืนคาบซุดประมาณ ๕๐๐ บอก กระสุนดินดำพร้อมข้าง ๘  
ข้าง โคต่างบรรทุกเสบียงประมาณ ๑๐๐ หลัง ยกออกจากเมืองเชียงตุง แมงสิทธิจ้อช่องนรธาภิษพวก  
ฯข้าฯ ก็มากับมหาชนานฯ มาแต่เมืองเชียงตุงเดินทาง ๕ คีน ถึงเมืองไร

ณ วัน ๑๒ ค่ำ มหาชนานหยุดอยู่ที่โรงพักจึงสั่งให้พวก ฯข้าฯ ไปอยู่ที่โรงแห่งหนึ่งใกล้  
กับที่มหาชนานอยู่ประมาณ ๔๐ เส้นเศษ ณ วัน ๑๔ ค่ำ พระยาวังกับท้าวขุนหลายคนไพร่  
ประมาณ ๗๐ คน ๘๐ คน ยกตามมหาชนานลงมาที่เมืองไร มหาชนานใช้คนลงไปบอกกับนายพรมว่า  
มหาชนานมาถึงเมืองไรแล้วให้นายพรมกับนายหนานพรหม นายหน่อคำ ขึ้นมาเถิด

ณ วัน ๑๖ ค่ำเพลาเช้า ฯข้าฯ ไปหานายหน่อคำฯ ถาม ฯข้าฯ ถึงความที่ต้องจำอยู่  
เมืองนาย ฯข้าฯ ก็เล่าให้ฟัง แล้ว ฯข้าฯ ถามนายหน่อคำฯ ว่าไปหามหาชนานฯ พุดจาอย่างไรบ้าง นาย  
หน่อคำบอกว่ายังไม่ได้พุดแจ้งการบ้านการเมือง ฯข้าฯ ก็กลับมาหาได้พบนายพรมไม่ แต่ ฯข้าฯ ทราบ  
ว่านายพรมนายหนานพรหมได้ไปพบกับมหาชนาน ๓ ครั้ง ๔ ครั้ง จะพุดจាកันประการใด ฯข้าฯ หา  
ทราบไม่

ณ วัน ๑๘ ค่ำ ฯข้าฯ ไปหานายพรมฯ ถาม ฯข้าฯ ว่ามาถึงเมืองไรเมื่อไร ฯข้าฯ  
บอกว่ามาถึงพร้อมกับมหาชนานฯ ให้ไปที่โรงข้างตะวันตกใกล้กับที่มหาชนานอยู่ ทางประมาณ ๔๐  
เส้นเศษ นายพรมถามเท่านั้นก็นิ่งอยู่ ฯข้าฯ จึงถามนายพรมว่ามากับมหาชนานฯ พุดจาอย่างไรบ้าง  
นายพรมบอกว่ามหาชนานพุดจาที่จะเป็นมิตรให้ผู้คนไปมาถึงกันก็ดีอยู่แล้ว นายพรมบอก ฯข้าฯ  
เท่านั้น ฯข้าฯ ก็กลับมา

ครั้น ณ วัน ๑๙ ค่ำ มหาชนานใช้ให้ท้าวขุนมาบอก ฯข้าฯ ว่า นายพรม นายหนาน-  
พรหม นายหน่อคำ จะกลับลงไปเมืองเชียงใหม่ มหาชนานได้มอบ ฯข้าฯ และพวก ฯข้าฯ กับนายพรม  
แล้ว ถ้านายพรมจะลงไปวันไรก็ให้ ฯข้าฯ ไปกับนายพรมเถิด ฯข้าฯ ก็จัดแจงหาบคอนไว้พร้อม ณ  
วัน ๒๐ ค่ำ มหาชนานกับพระยาแสนเมือง พระยาเมืองขาก ก็ยกกลับไปเมืองเชียงตุง

ครั้น ณ วัน ๒๑ ค่ำ นายพรม นายหนานพรหม นายหน่อคำ ยกจากเมืองไร ฯข้าฯ ก็มา  
พร้อมกับนายพรมฯ มาแต่เมืองไร เดินทาง ๙ คีน ถึงเมืองเชียงราย วัน ๒๒ ค่ำ หยุดอยู่ที่เมือง

เชียงราย ๗ วัน ณ วัน ๗ ๘ คำ ปีมะเมียอัฐศก ฯข้าฯ ไปหาพระยาอุปราชา นายภิมसारฯ ถาม ฯข้าฯ ก็แจ้งความตั้งแต่ไปจากเมืองเชียงรายจนถึงเมืองนาย มหาชนานเจ้าเมืองเชียงตุงกับเจ้าเมืองนาย พุดจาอย่างไร ฯข้าฯ ก็เล่าจนสิ้นเรื่องความ นายภิมसारจึงว่าชาติพม่าแล้วพุดจากลับกลอกไม่มีความจริง ถึงมหาชนานก็พุดตามคำพม่า พระยาอุปราชจึงว่า ฯข้าฯ สิ้นเคราะห์แล้วได้กลับมาถึงบ้านถึงเมือง ถ้าพระยาราชวังกลับขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่แล้วจะให้นายพรมลงมาเฝ้าทูลละอองฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงฯ จะให้ ฯข้าฯ ลงมาแจ้งราชการด้วย ฯข้าฯ ก็ลาพระยาอุปราชา นายภิมสาร กลับไปบ้าน พระยาเชียงใหม่พุทธวงศ์ป่วยเป็นโรคชราถึงแก่สัญกรรม ณ วัน ๑๑ คำ พระยาอุปราชา นายภิมสาร พระยารัตนเมืองแก้ว พระยาราชบุตร กับบุตรหลานแสนท้าวพระยาลาวทั้งปวง พร้อมกันจัดแจงการที่ศัพพะยาเชียงใหม่ พอพระยาราชวงศ์ขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ก็ปรึกษาพร้อมกันจะให้นายพรมลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงฯ นายพรมขอตัวหาลงมาไม่ พระยาอุปราชจึงให้นายหนานสุริยะ นายหนานพรม พระยาเทพ กับ ฯข้าฯ ลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงฯ ฯข้าฯ มาจากเมืองเชียงใหม่ ณ วัน ๑๕ คำ เดินทาง ๓๐ วัน ถึงกรุงฯ ณ วัน ๑๖ คำ ปีมะเมียอัฐศก

แลเมื่อ ฯข้าฯ ไปอยู่ที่เมืองนายปีหนึ่งกับเดือนหนึ่ง ๓ วัน ฯข้าฯ ได้สืบถามพวกพม่าเงี้ยวลาวเงินถึงบ้านเมืองข้างพม่าและระยะทางเมืองอังวะเมืองนายได้ความว่า เมืองนายแต่ก่อนเงี้ยวเป็นเจ้าเมืองชื่อเจ้าเชียงทองขึ้นกับเมืองอังวะฯ หาได้ให้ขุนนางพม่าฯ อยู่กำกับไม่ ครั้นเจ้าเชียงทองตายเจ้าอังวะจึงตั้งขุนนุ่นหลานเจ้าเมืองเชียงทองให้เป็นแสนหลวงเจ้าเมืองนายให้ขุนนางพม่า เมืองอังวะมาอยู่กำกับตั้งเมืองนายให้เป็นเมืองใหญ่บังคับแต่บรรดาเมืองเงี้ยวข้างแม่น้ำคงฝั่งตะวันตก ๑๗ หัวเมือง เมืองเงี้ยวทั้งปวงจะมีการสิ่งไรก็ให้บอกไปถึงขุนนางมาที่เมืองนายฯ จึงบอกขึ้นไปเมืองอังวะ แต่ตั้งเมืองนายให้บังคับเมืองเงี้ยวทั้งปวงได้ ๑๔ ปี ๑๕ ปีมาแล้ว และเมืองเงี้ยวที่ขึ้นกับเมืองอังวะชื่อเมือง

ไลค่าเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๓,๐๐๐ เศษ
แสนทวิเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๘,๐๐๐ เศษ
สีป่อเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๑,๐๐๐ เศษ
หนองยวนเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๑,๐๐๐ เศษ
ยองหุยเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๓,๐๐๐ เศษ
ลอกจอกเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๕๐๐ เศษ
มอกใหม่เมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๕๐๐ เศษ
เชียงทองเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๔๐๐ เศษ
ป็นเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๓๐๐ เศษ
กันตุมเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๓๐๐ เศษ

เชียงคำเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๓๐๐ เศษ
จิตเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๒๐๐ เศษ
จำก่าเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๒๐๐ เศษ
บ้านหาดเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๒๐๐ เศษ
บ้านเมียนเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๒๐๐ เศษ
หัวปงเมืองหนึ่ง	มีฉกรรจ์ประมาณ	๒๐๐ เศษ

เข้ากัน ๑๗ เมือง มีฉกรรจ์ประมาณ ๒ หมื่นเศษ อยู่ฝั่งแม่น้ำคางข้างตะวันตก ไพร่พลเมืองเป็นเงี้ยวสิ้นหามีพม่าไม่ ขุนนางพม่าก็ไม่ได้ไปอยู่กำกับ แต่เมืองนายมีฉกรรจ์ประมาณ ๖ พันเศษเป็นพม่าส่วน ๑ เงี้ยว ๓ ส่วน เมืองนายอยู่ข้างตะวันออกเฉียงใต้เมืองอังวะ

๑ ระยะเวลาแต่เมืองอังวะจะมาเมืองนายมาได้สองทางๆ หนึ่ง ตะวันออกเฉียงใต้ เดินแต่เมืองอังวะมา ๔ คืบถึงเมืองลอกจอก แต่เมืองลอกจอกมาทางห้าคืบถึงเมืองนาย ทางนี้เดินยาก ต้องขึ้นเขาเดินตามลำห้วย เป็นช่องเขาแคบมาตามหว่างเขาเดินข้างเดินโคตต่างไม่ได้

๑ ทางหนึ่งตะวันออกเฉียงเหนือเดินแต่เมืองอังวะมา ๑๔ คืบถึงเมืองนาย ทางนี้เดินง่ายเดินข้าง เดินโคตต่างได้ แต่ไม่มีหัวเมืองตามระยะเวลา มีแต่บ้านเงี้ยวอยู่ห่างๆ กัน ทางครึ่งวันบ้าง ทางวันหนึ่งบ้าง จึงมีบ้านๆ หนึ่งมีเรือน ๙ หลัง ๑๐ หลังบ้าง ๑๔ หลัง ๑๕ หลังบ้าง ไม่มีบ้านใหญ่

๑ ระยะเวลาแต่เมืองนายจะมาถึงแม่น้ำคางได้ ๕ ทางๆ หนึ่งตะวันออกเฉียงเหนือเดินแต่เมืองนายมาทาง ๓ คืบถึงเมืองเชียงคำ แต่เมืองเชียงคำมาทางครึ่งวันถึงท่าทรายตกแม่น้ำคาง ข้ามแม่น้ำคางมาข้างฝั่งตะวันออกเดินทางอีกคืบหนึ่ง ถึงเมืองบุทางนี้เดินไม่สู้ยาก เดินข้างเดินโคตต่างได้

๑ ทางหนึ่งตรงตะวันออก เดินแต่เมืองนายมาทางคืบหนึ่ง ถึงเมืองเชียงทอง แต่เมืองเชียงทองมาทางคืบหนึ่งถึงท่าจ่างตกแม่น้ำคาง ข้ามแม่น้ำคางมาข้างฟากตะวันออกเดินทางอีกคืบหนึ่งถึง เมืองตวนทางนี้เดินง่ายเดินข้างเดินโคตต่างได้ แต่ต้องขึ้นเขาที่หว่างเมืองเชียงทองต่อกับท่าจ่างแห่งหนึ่ง

๑ ทางหนึ่งข้างตะวันออกเฉียงใต้ เดินแต่เมืองนายมาทางคืบหนึ่งถึงเมืองปัน แต่เมืองปันมาทางคืบหนึ่งถึงท่าผาแดงตกแม่น้ำคาง ทางนี้เดินง่ายเป็นทางใหญ่ จึงมาตั้งด่านที่ฝั่งใกล้เมืองเชียงใหม่ พม่ากลัวกองทัพเมืองเชียงใหม่จะยกไปทางนี้ แม่น้ำคางท่าผาแดงแห่งหนึ่ง ที่เมืองปันแห่งหนึ่ง พม่าผลัดเปลี่ยนกันมาลาดตระเวนไม่ขาด

๑ ทางหนึ่งทิศใต้ เดินแต่เมืองนายมาทางวันหนึ่งถึงบ้านหาด แต่บ้านหาดมาทางคืบหนึ่งถึงท่าละงตกแม่น้ำคาง ทางนี้เดินยากต้องขึ้นเขาลงห้วยเดินข้างเดินโคตต่างไม่ได้ เดินได้แต่ท่าลาดตระเวนกับพรานป่า



๑ ทางหนึ่งทิศใต้เฉียงตะวันตก เดินแต่เมืองนายมาทางวันหนึ่งถึงเมืองมอกใหม่ฯ แยกเป็นสองทางๆ หนึ่งเดินแต่เมืองมอกใหม่ คืบหนึ่งถึงท่าสบเตงตแม่ น้ำคอง เดินยากหาผีผู้ใดเดินไม่ เป็นป่าชู้ภูสัตรีร้าย

๑ ทางหนึ่งเดินแต่เมืองมอกใหม่มาคืบหนึ่งถึงเมืองกันตุ แต่เมืองกันตุมาทางคืบหนึ่งถึงถ้าศรีต่อตแม่ น้ำคอง ทางนี้เดินง่ายแต่ใกล้กับแดนเมืองยางแดง พม่าหาได้มาตั้งด่านรักษาไม่ กลัวพวกยางแดง พวกเมืองเชียงใหม่จะไปจับ

๑ ระยะทางแต่เมืองนายจะไปเมืองยางแดงเดินทางตะวันตก ไปแต่เมืองนายทางวันหนึ่งถึงเมืองจืด แต่เมืองจืดไปทางวันหนึ่งถึงเมืองหนองบอน แต่หนองบอนไปทางวันหนึ่งถึงเมืองศรีสะเกโปง แต่เมืองศรีสะเกโปงไปทางวันหนึ่งถึงบ้านสอ แต่บ้านสอไปทางวันหนึ่งถึงเมืองปายโค แต่เมืองปายโคไปทาง ๒ วัน ถึงหนองผาหลายเขาตอยเงิน เข้าแดนยางแดง ที่เมืองนายมีม้าโคกระบือมาก แต่ข้างหาเห็นมีไม่ ๆ ข้าฯ ได้ถามพวกเงี้ยวว่ามีแต่ข้างของมองฉินตุก ๒ ข้าง นอกจากนี้หาไม่ผู้ใดอีกไม่

ครั้น ๆ ข้าฯ กลับมาถึงเชียงตุง ๆ ข้าฯ ได้ไปเที่ยวในเมืองนอกเมือง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ๆ ข้าฯ เห็นมีฉางข้าวอยู่หลังบ้านมหาขนาน ๒ ฉางๆ หนึ่งชื่อกว้างประมาณ ๓ วา สูงประมาณ ๗ ศอก ยาว ๑๑ ห้อง ผาขัดแตะตะรุเรือกึ่งดินหลังคามุงกระเบื้องทั้งสองฉาง แต่ข้าวในฉางจะมีอยู่มาน้อยเท่าไร ๆ ข้าฯ ไม่ทราบ เห็นมีโรงฝากระดานหลังคามุงกระเบื้อง ชื่อกว้างประมาณ ๑๐ ศอก ยาว ๕ ห้อง อยู่ริมกำแพงบ้านมหาขนานโรงหนึ่ง ๆ ข้าฯ ถาม พวกเงี้ยวว่าโรงไว้ปั่นหลักปั่นคาบศิลา กระสุนดินดำมีปั่นหลัก ๒๐๐ บอก ปั่นคาบศิลา ๒ พัน ปั่นใหญ่หาไม่ เรือนขุนนางอยู่ในกำแพงเมืองสั้น แต่เรือนไพร่พลเมืองอยู่นอกกำแพงในกำแพงข้าง เรือนที่อยู่นอกกำแพงมีแต่ข้างด้านตะวันออกกับด้านใต้หมู่ละ ๗ หลัง ๘ หลังบ้าง ระยะห่างกัน ๑๔ เส้น ๑๕ เส้น จึงมีเรือนหมู่หนึ่ง ข้างด้านตะวันตกเป็นหนองใหญ่ตั้งแต่มุมกำแพงด้านใต้ไปต่อเชิงเขามุมกำแพงข้างด้านเหนือๆ มีเขาดินเป็นป่าไม้รวกยาวตลอดจนถึงด้านตะวันออก นอกเขาดินออกไปเป็นทุ่งนา ๆ ข้าฯ ประมาณดูก็หามากนักไม่แลพอสุดตาก็เห็นทิวไม้ ที่เมืองเชียงตุงมีม้ามากข้างหาไม่มีแต่ข้างของมหาขนานอยู่ ๘ ข้างๆ ขุนนางและไพร่พลเมืองไม่มีโคกระบือก็ไม่น้อย ว่าหาใครจะพอทำไรทำนาไม่ ไพร่พลเมืองทำนา.. นาหลุมมาก ราคาข้าวเปลือกซื้อขายกันเกวียนพม่าหนึ่งเป็นเงิน ๒๐ ตำลึงเงี้ยว คิดเป็นเกวียนที่กรุงเกวียนละ ๖ ตำลึง ๑ บาท ในกำแพงเมืองมีตลาด ๒ แห่งๆ หนึ่งเป็นร้านขายเสื้อผ้าข้าวสารหามากพลูมี ๑๑ ร้าน ๑๒ ร้าน แห่งหนึ่งเป็นร้านขายปลาแห้งปลาสด เนื้อโคเนื้อกระบือ ของกินเล็กน้อยมีประมาณ ๓๐ ร้าน ๔๐ ร้าน ๆ ข้าฯ สืบความถามพวกเงี้ยวว่าทางแต่เมืองเชียงตุงจะมาเมืองเชียงรายมาได้ก็ทาง พวกเงี้ยวบอกว่ามาได้สามทางๆ หนึ่งที่ ๆ ข้าฯ ไปเป็นทางเดินข้างเดินโคต่างได้ ไปแต่ศรีสะเกโปง ๘ คืบ ก็ถึงเมืองเชียงตุง ทางหนึ่งเดินแต่เมืองเชียงตุงมา ๕ คืบ ถึงเมืองยอง แต่เมืองยองมา ๘ คืบ ถึงศรีสะเกโปงทางนี้เดินง่าย แต่เป็นทางอ้อม เดิน ๑๓ คืบ ๑๔ คืบจึงถึง ทางหนึ่งเดินแต่เมืองเชียงตุงมา ๔

คืนถึงเมืองตก แต่เมืองตกมาสองคืนถึงเมืองสาด แต่เมืองสาดมา ๖ คืน ถึงเมืองตูมเมืองกวาน แต่เมืองตูมเมืองกวานมา ๕ คืน ถึงศรีสะเกโปง ทางนี้เดินยากเป็นทางอ้อม แล้วต้องขึ้นเขา เดินตามลำห้วย เดินข้างเดินโคต่างหาได้ไม่ ๆ ข้าฯทราบความแต่เท่านี้ ๑๓

#### ๔๔. คำให้การอ้ายเงย อ้ายมีชื่อญวน ๖ คน เรื่องข้อราชการทัพญวน

จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ.๒๓๕๙) เลขที่ ๒

๑ คำให้การอ้ายเงย อ้ายมีชื่อญวน ๖ คน มาทำปลาด้วยอ้ายหัวเขมร จับได้ส่งเข้ามา ณ เดือน ๗ ปีมะเมียอัฐศก ๑๓

๑ วัน ๗ ๕ ๗ คำปีมะเมียอัฐศก หลวงเทพน มหามนตรีล่ามถาม ๑๓

อ้ายเงยอายุ ๓๙ ปี มารดา ๆ ข้าฯ ตายตั้งแต่บิดาชื่อญ ๑

อ้ายเตียมอายุ ๓๐ ปี บิดา มารดา ๆ ข้าฯ ตาย ๆ ข้าฯ เป็นลูกพี่ลูกน้องกับอ้ายเงย ๑  
 ๆ ข้าฯ อ้าย...อ้าย ๒๙.....มารดาชื่อเฮียง ๑

อ้ายหวาอายุ ๒๘ ปี บิดามารดา ๆ ข้าฯ ตาย ๑

อ้ายหอยอายุ ๒๓ ปี บิดา ๆ ข้าฯ ตายตั้งแต่มารดา ๆ ข้าฯ ชื่อเบา ๑

อ้ายเตียวอายุ ๒๓ ปี บิดา ๆ ข้าฯ ตายตั้งแต่มารดา ๆ ข้าฯ ชื่อยิ้ม ๑

เข้ากัน ๖ คนอยู่บ้านเดียวกันให้การต้องคำกันว่า ๆ ข้าฯ ตั้งบ้าน (เนื้อความตอนท้าย  
 ขำรุดสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

#### ๔๕. คำให้การอ้ายทนมเขมรเมืองกำปอดมาทางเรือ ณ เดือน ๑๒

จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ.๒๓๕๙) เลขที่ ๒/ก.

๑ คำให้การอ้ายทนมเขมรเมืองกำปอดมาทางเรือ ณ เดือน ๑๒ ปีมะเมียอัฐศก

๑ วัน ๕ ๑๒ คำ ปีมะเมียอัฐศก เจ้าคุณพระยาราชสุภาวดี เจ้าคุณฝ่ายเหนือ สั่งให้หลวง  
 ฤทธามาตย์ ถามอ้ายทนมเขมร พระไซอินตราเป็นล่ามแปลความได้ว่า

๑ ๆ ข้าฯ นายทนมเขมรให้การว่าอายุได้ ๒๕ ปี ยังหาภรรยาไม่ บิดา ๆ ข้าฯ เป็นที่  
 ขุนธรรมา ตนเป็นกองนาพระยาพลเทพมี ครั้งองจัน มารดาชื่อแจ มีบุตรชาย นายโปงพี ๑ คน ๆ ข้าฯ ๑  
 คน บ้านเรือนอยู่ ณ เมืองกา...

(เนื้อความตอนท้ายชำระสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

#### ๔๖. คำให้การเพี้ยเทียมชายเมืองพวนเกี่ยวกับเรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถ

จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ.๒๓๘๙) เลขที่ ๒๘

๑ คำให้การ เพี้ยเทียมชาย เพี้ยศรีหนาม เมืองพวนมาทางเมืองหนองคาย ท้าวชัตติยะ พาลงมาเดือน ๕ ปีมะเมียอัฐศก

วัน ๑<sup>๐</sup> ๕ คำ ปีมะเมียฉศก เจ้าคุณพระยาราชสุภาวดี สั่งให้ถามเพี้ยเทียมชาย เพี้ยศรีหนาม เมืองพวน

๑ ข้ำฯ เพี้ยเทียมชายอายุ ๓๘ ปี เพี้ยศรีหนาม ๔๕ ปี ให้การต้องคำกันว่า บิดาเพี้ยเทียมชายเป็นที่เมืองแสน มารดาชื่ออำแดงสิน บิดามารดาตายแต่อายุเพี้ยเทียมชายได้ ๑๘ ปี ภรรยาเพี้ยเทียมชายชื่ออำแดงคำมีบุตรชายชื่อนายน้อย ๑ บุตรหญิงชื่ออำแดงคำอำแดงทอง ๒ ตั้งบ้านเรือนเข้ากันชายหญิง ๓ คน อยู่ ณ เมืองเชียงขวาง เพี้ยศรีหนามกินอยู่หลับนอนกับอำแดงแก้วพี่สาวมาจนอายุ ๒๓ ปี ได้อำแดงตริกเป็นภรรยา มีบุตรชายชื่อ นายตรี นายปาน มีบุตรหญิงชื่อ อำแดงออน อำแดงศรี อำแดงน้อย เข้ากันชายหญิง ๕ คน ตั้งบ้านเรือนอยู่บ้านเดียวกับเพี้ยเทียมชายๆ เพี้ยศรีหนามทำราชการอยู่ในเมืองเชียงขวางขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์ อนุเวียงจันทน์ตั้งทำนอยเป็นเจ้าเมือง ทำนันทาเป็นที่ราชวงศ์ ทำนาคำแสนเป็นที่ราชบุตร แต่ที่อุปฮาดอนุหาได้ตั้งไม่ เมืองเชียงขวางมีโลกจรจใช้สอยอยู่ประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ ทั้งครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อยเข้ากันประมาณ ๖ พันเศษ เมืองเชียงขวางมีเมืองขึ้น เมืองเชียงคำเมือง ๑ เมืองกัษเมือง ๑ เมืองขังเมือง ๑ (รวม) ๓ เมือง มีโลกจรจใช้สอยอยู่เมืองละ ๒๐๐ เศษ ๓๐๐ เศษ แลเมืองสุย เมืองมอก เมืองเชียงดี ก็ขึ้นเมืองเวียงจันทน์ด้วยแต่เมืองสุย เมืองมอก เมืองเชียงดี จะตั้งให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง เลกพลเมืองจะมีอยู่เมืองละเท่าใด ข้ำฯ หาทราบไม่ ถึงปีอนุเวียงจันทน์แต่งท้าวเพี้ยขึ้นไปเรียกเอาเงินสิ่งของส่วยกับเจ้าเมืองท้าวเพี้ยเมืองเชียงขวางขึ้นเมืองเชียงขวางปีหนึ่งเป็นเงิน ๕ บาท สี่ฝั้งหนัก ๑ บาท สุพรรณถันหนัก ๑๐ บาท แต่่นอระมาต งาข้าง นั้นหามีกำหนดไม่ ลางปีหาได้มากก็เอามาส่งให้ตามมาก ลางปีหาไม่ได้ก็ไม่ได้มาส่ง ท้าวเพี้ยเรียกส่วยที่เมืองเชียงขวางแล้วก็เลยขึ้นไปเก็บส่วย ณ เมืองสุยเมืองมอกเมืองเชียงดี จะเสียส่วยให้เมืองเวียงจันทน์ปีละเท่าใด ข้ำฯ แลเพี้ยศรีหนามไม่ทราบ ครั้น ณ ปีจออัฐศก อนุเวียงจันทน์เป็นกบฏ แดกหนักกองทัพไปอยู่เมืองล่าน้ำ ยกเอาเมืองเชียงขวาง เมืองเชียงคำ เมืองกัษ เมืองเชียงดี เมืองสุย เมืองมอก เมืองหัวพันทั้ง ๖ บรรดาซึ่งเป็นเมืองขึ้นเมืองเวียงจันทน์ให้กับเจ้าเวียดนามๆ จึงให้กองเวแแม่ทัพคุมกองทัพญวน ๔๐๐ คน ยกขึ้นมาตั้งอยู่เมืองเชียงขวาง หาได้สู้รบกับกองทัพไทยไม่ ตัว ข้ำฯ แลเพี้ยศรีหนามก็รับใช้สอยอยู่กับเจ้าเมืองเชียงขวาง ณ ปีชวดสัมฤทธิ์ศก เจ้าเวียดนามแต่งให้กองเหยบเดินคุมไพร่ญวนประมาณ ๓,๐๐๐ คน พาตัวอนุมาส่ง ณ เมืองพวน องเหยบเดินจัดให้กองเหยบอicumกองทัพ ๕๐๐ คน พาอนุมาส่ง ณ เมือง

เวียงจันทน์ แต่ ๆ ข้าฯ กับเพี้ยศรีหนามอยู่ที่เมืองเชียงขวางหาได้มาด้วยไม่ ๆ ข้าฯ ทราบอยู่ว่า  
 องเทียบอิกพานามาถึงเมืองเวียงจันทน์ อนุเวียงจันทน์สู้รบกองทัพกรุงเทพฯ ไม่ได้ หนีกลับไปอยู่ด่าน  
 เชียงแดดแดนเมืองพวน กองตระเวนมีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองพวนฯ เอาความไปบอกกับองภอเวฯ ว่า  
 ให้กองตระเวนห้ามปรามอย่าให้อนุพวกอนุเข้ามาในด่านเชียงแดด ถ้าปล่อยให้อนุพวกอนุเข้ามา  
 บ้านเมืองจะยับเยิน ถ้าอนุไม่ฟังให้จับเอาตัวส่งไปให้กับกองทัพไทย อยู่ประมาณ ๔ วัน ๕ วัน ๆ พณฯ  
 สมุหนายก ให้พระอนุพินาศคุมกองทัพยกติดตามเข้าไปถึงด่านเชียงแดด กองตระเวนด่านเชียงแดด  
 จับเอาตัวอนุพวกอนุได้ ส่งให้พระอนุพินาศคุมมา ณ เมืองเวียงจันทน์ แลเมืองเชียงขวางเมืองขึ้นกับ  
 เมืองเชียงขวางกองทัพไทยหาได้ยกเข้าไปรบกวานบ้านเมืองไม่ ผู้คนครอบครัวเป็นปกติก็อยู่ตามเดิม

ครั้งเสด็จราชการเมืองเวียงจันทน์แล้ว องภอเวฯเกณฑ์คนเมืองเชียงขวาง เมืองเชียงคำ  
 เมืองกัษ เมืองซัง เมืองเชียงดี เมืองสุย เมืองมอก ออกตั้งด่านอยู่ที่

ด่านเชียงแดดตำบลหนึ่ง มีญวนกำกับ ๔ ลาว ๒๐๐ มีปืนคาบชูดคาบศิลา ๑๐๐ แห่ง ๑

ป้อมภอต่อแดนเมืองหลวงพระบางตำบลหนึ่ง มีญวนกำกับ ๓ ไพร่ลาว ๑๐๐ มีปืนคาบ  
 ศิลา ๕๐ บอก

ด่านต่อแดนเมืองพวนตำบลหนึ่ง มีญวนกำกับ ๓ ไพร่ลาว ๑๐๐ มีปืนคาบศิลา ๕๐

ด่านบ้านสอดต่อแดนเมืองพวนตำบลหนึ่ง มีญวนกำกับ ๓ ไพร่ลาว ๑๐๐ มีปืนคาบศิลา  
 ๕๐

ด่านทางต่อแดนเมืองพวนตำบลหนึ่ง ญวนกำกับ ๓ ไพร่ลาว ๑๐๐ มีปืนคาบศิลา ๕๐

ด่านทางคบต่อแดนเมืองเวียงจันทน์ตำบลหนึ่ง ญวนกำกับ ๓ ไพร่ลาว ๑๐๐ มีปืนคาบ  
 ศิลา ๕๐

เข้ากัน ๖ ตำบล เป็นญวน ๑๙ คน ลาว ๗๐๐ คน ปืนคาบชูดปืนคาบศิลา ๓๕๐ บอก

ครั้ง ณ ปีเถาะตรีนิศก องภอเวฯคุมกองทัพกลับไปเมืองลำน้ำ ครั้ง ณ เดือน ๙ ปีเถาะตรี-  
 นิศก เจ้าเมืองลำน้ำแต่งให้องเลียบบากคุมไพร่ญวน ๒๐๐ คน ขึ้นมารักษาเมืองเชียงขวางได้ประมาณ  
 ๒ ปีเศษ ครั้ง ณ เดือน ๑ ปีมะเมียอัฐศก เจ้าเวียดนามมีหนังสือขึ้นมาถึงองเลียบบากว่าให้ส่งตัวท้าว  
 นาย ราชวงศ์เมืองแสนเมืองจันเจ้าเมืองเมืองเชียงขวางกับเจ้าเมืองสุยลงไปเมืองเวียดนาม  
 องเลียบบากจึงจัดให้ญวนนายไพร่ ๑๐๐ คน คุมเอาตัวเจ้าเมืองราชวงศ์เมืองแสนเมืองจันเมือง  
 เชียงขวางฯ กับเจ้าเมืองสุยลงไปเมืองเวียดนาม อยู่มาประมาณเดือนเศษได้ข่าวว่าเจ้าเวียดนามฆ่า  
 เจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยเสียด เจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยจะมีความผิดสิ่งใด ๆ ข้าฯ ไม่ทราบ อยู่มา ณ  
 เดือน ๓ ปีมะเมียอัฐศก เจ้าเวียดนามมีหนังสือขึ้นมาถึงองเลียบบากให้ตั้งเจ้าสารเป็นเจ้าเมือง  
 เจ้าคำโกฏีเป็นที่อุปฮาดเมืองเชียงขวาง แต่ที่ราชวงศ์เมืองแสนนั้นให้เจ้าสารจัดแจงตั้งแต่งตามชอบใจ  
 เจ้าสารเจ้าเมืองจึงตั้งเจ้าลาเป็นที่ราชวงศ์ ท้าวอุ่นเป็นเมืองแสน แต่ที่ราชบุตรนั้นให้คงอยู่ตามเดิม  
 องเลียบบากจัดแจงตั้งเจ้าเมืองกรมการเสร็จแล้ว ณ วันเดือน ๖ ปีมะแมสัปตศก องเลียบบากกับไพร่

ญวนยกกลับไปเมืองลำน้ำ อยู่ ณ เดือน ๗ ปีมะแมสัปตศก เจ้าเมืองลำน้ำให้องคตุมองกับไพร่ ๑๐๐ คน ขึ้นมารักษาเมืองเชียงขวาง และที่เมืองเชียงขวาง ตั้งแต่เจ้าเมืองลำน้ำให้องคตุมองมาอยู่รักษา บ้านเมือง เถึงปองญวนคิดเอาช่วยกับเจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยเมืองเชียงขวางเมืองขึ้นเมืองเชียงขวาง ปีหนึ่งเป็นเงิน ๘๐ แนนๆ ละ ๖ ตำลึง ๑ บาท คิดเป็นเงินตราปีละ ๒๕ ชั่ง สี่ฝั้หนักปีละ ๒๐ ชั่ง แพรไหมแดงปีละ ๑๐ เพลาะ แพรไหมขาวปีละ ๑๐ เพลาะ เพลาะหนึ่งยาว ๑๐ วา นอระมาตปีละ ๒ ยอด งาช้างปีละ ๒ กิ่ง เถึงกำหนดส่งส่วยเจ้าเมืองเชียงขวางอุปฮาดราชวงศ์เก็บเอาส่วนแก่ตัวโลก คนละ ๓ ตำลึง ๒ ตำลึง ๒ บาท บ้างได้เงิน ๒๕ ชั่ง กับสี่ฝั้ แพรไหม นอระมาต งาช้าง ครบจำนวน แล้ว เจ้าเมืองอุปฮาดราชวงศ์แต่งให้ท้าวเพี้ยคุมลงไปส่งเจ้าเมืองลำน้ำทุกปี

ครั้น ณ เดือน ๔ ปีมะแมสัปตศก เจ้าพระยาธรรมา พระพิเรนทรเทพคุมกองทัพยกขึ้นไป ตีเมืองพวน กองทัพเจ้าพระยาธรรมายกขึ้นไปทางเมืองหลวงพระบาง กองทัพพระพิเรนทรเทพยกไป ทางเมืองเวียงจันทน์ องคตุมองเกณฑ์ให้อุปฮาดคุมกองทัพ ๕๐๐ คน ยกขึ้นไปสู้รบกับกองทัพเมือง หลวงพระบาง อยู่ประมาณ ๒ วัน ๓ วัน ได้ข่าวว่าพระพิเรนทรเทพยกเข้าไปตั้งอยู่ที่ทางคนแดนเมือง เชียงขวาง เจ้าเมืองเชียงขวางให้พันแสนออกหาพระพิเรนทรเทพๆ ยกเข้าไปล้อมจับญวนได้ ๕๐ คน พระพิเรนทรเทพพาเจ้าเมืองราชวงศ์ราชบุตรเชียงขวางท้าวเพี้ยครอบครัวเมืองพวนลงมาถึงเมือง หนองคายได้วันหนึ่ง เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพให้ขุนนางคุมเอาตัวอุปฮาดท้าวกองท้าวเงินท้าวเพี้ยกับ ไพร่ประมาณ ๑๐๐ เศษ มาส่งให้พระพิเรนทรเทพ ณ เมืองหนองคาย

ครั้น ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ๖ ค่ำ ปิวอกอัฐศกพระพิเรนทรเทพให้จมื่นสิทธิแสนญารักษ์คุมเอาตัว เจ้าเมืองเชียงขวาง ท้าวเกษ ท้าวเมร ท้าวสะ ท้าวเพี้ย นายไพร่ ๑๐๐ เศษ ลงมา ณ กรุงเทพฯ เพี้ย เทียมชาย ก็ลงมาด้วยแต่อุปฮาดราชวงศ์ราชบุตรกับเพี้ยศรีหนามอยู่ ณ เมืองหนองคาย ทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานเงินตรา เสื้อผ้า เจ้าเมืองเชียงขวางนายไพร่แล้ว จมื่นสิทธิแสนญา- รักษ์พาเจ้าเมืองเชียงขวางท้าวเพี้ยแล ฯ ข้าฯ กลับขึ้นไปถึงเมืองหนองคาย เพี้ยเทียมชายหนีกลับไป เมืองพวน แต่เพี้ยศรีหนามนั้นอยู่ ณ เมืองหนองคายได้ ๔ เดือน ๕ เดือน ครั้น ณ วันเดือน ๘ ปิวอก อัฐศก เพี้ยศรีหนามลงมาซื้อข้าว ณ แขวงเมืองอุบล ท้าวสะหนีขึ้นไปแต่กรุงเทพฯ ท้าวสะพาเอา ภรรยาเพี้ยศรีหนามกลับไปเมืองเชียงขวาง เพี้ยศรีหนามกับนายทิดพิลา ๒ คน ก็ไปตามบุตรภรรยา ณ เมืองเชียงขวาง ฯ ข้าฯ เห็นองคตุมอง นายไพร่ประมาณ ๑๐๐ เศษ มาตั้งด่านอยู่ ณ ท่งเชียงคำ ด่านกว้างยาวประมาณ ๑๐ วา เสาค่ายไม้ไผ่สูง ๕ ศอกเศษหาได้ขุดคู พูนดิน ขุดสนามเพลาะไม่ องคตุมอง ขึ้นมาถึงเมืองเชียงขวางเมื่อเดือนใด ฯ ข้าฯ ไม่ทราบ องคตุมองแจ้งให้เพี้ยคำว่ที่เจ้าเมืองเชียงขวาง เพี้ยตางคำว่ที่เจ้าเมืองเชียงคำ อาจารย์ย้อยว่ที่เจ้าเมืองเชียงคำ เพี้ยเมืองเชียงว่ที่เจ้าเมืองเชียงดี เพี้ยทักกลางว่ที่เจ้าเมืองกัษ เพี้ยราชวัตรว่ที่เจ้าเมืองข่ง เพี้ยปลัดขันธ์ว่ที่เจ้าเมืองมอก แต่ที่อุปฮาด ราชวงศ์ราชบุตรหาได้ตั้งไม่ ท้าวเพี้ยที่ตั้งเป็นเจ้าเมือง ๗ เมืองนี้เป็นท้าวเพี้ยนายบ้านสิ้น ไม่ได้เป็น เสื่อสายเจ้านายมาแต่เดิม องคตุมองเห็นผู้ใดใช้สอยได้ราชการดีก็จัดแจงตั้งตามชอบใจ แล้วองคตุมอง

กระดาษาเขียนหนังสือ เป็นอักษรฉนวนผูกต่อเจ้าเมืองเชียงขวาง เจ้าเมืองเชียงคำ เจ้าเมืองสุย เจ้าเมืองเชียงดี เจ้าเมืองกัษ เจ้าเมืองซัง เจ้าเมืองมอก ไว้ทุกคน คนในหนังสือนี้ ฉนวนบอก ๆ ซ้ำ ๆ ว่าให้เจ้าเมืองว่าราชการสิทธิ์ขาดในเมืองของตัว ใจความดังนี้ ถ้าองภูจะต้องการผู้คนใช้สอยราชการสิ่งใด ก็ให้เจ้าเมืองกะเกณฑ์เลกมาส่งให้องภูทุกครั้ง แต่เพี้ยเทียมชายนั้นเพี้ยคำวาทเจ้าเมืองเชียงขวางให้เป็นนายหมวดคุมเลกฉกรรจ์ ๒๐ คน ตั้งอยู่บ้านไต่ยคุมแขวงเมืองเชียงขวาง แลองภูฉนวนมากำกับดูแลการบ้านการเมืองอยู่ที่ทุ่งเชียงคำได้ประมาณ ๒ ปี ครอบคร้วอดอยาก ฉนวนหาได้เรียกส่วยสาอากรสิ่งใดไม่ ครั้นวันเดือนสี่ปีวอกอัฐศกพระพิเรนทรเทพคุมกองทัพพญาเจ้าสารเมืองเชียงขวางยกขึ้นไปตีเมืองพวน องภูแลเจ้าเมืองท้าวเพี้ยรู้ความ กวาดครอบครัวหนีไปตั้งอยู่ทุ่งเชียงคำ กองทัพเมืองหนองคายหาได้ยกตามเข้าไปไม่ กองทัพจุดเผาบ้านเรือนที่เมืองเชียงขวางสิ้นแล้วก็ยกกลับมา อยู่ ณ วันเดือน ๓ ปีวอกอัฐศก เจ้าเมืองลำน่านให้องจาตุมไพร่ฉนวน ๑๐๐ เศษ คุมเอาเสื่อกางเกงแลตราตั้งตราสำหรับที่เจ้าเมืองขึ้นมาตั้งอยู่ ณ ทุ่งเชียงคำ แล้วหาตัวเจ้าเมืองมาพร้อมกัน เอาตราตั้งสำหรับที่เสื่อแพรกางเกงแพรสัปทแพรส่งให้กับเจ้าเมืองทุกคน แล้วขนานชื่อเพี้ยคำบุตรตามลาดนายบ้านเป็นองตรีเวียน กวางเจ้าเมืองเชียงขวาง เพี้ยต่างคำบุตรเพี้ยตาแสงนายบ้านเป็นท้องดีเวียนกำเจ้าเมืองเชียงคำ อาจารย์ย้อยบุตรเพี้ยคามหลังเป็นท้องดีเวียนสุยเจ้าเมืองสุย ให้เพี้ยเมืองเชียงบุตรอัครฮาดเก่าเป็นที่องดีเวียนเชียงดีเจ้าเมืองเชียงดี เพี้ยทัพกลางเป็นที่องดีเวียนกัษเจ้าเมืองกัษ เพี้ยราชวัตรเป็นที่องดีเวียนซังเจ้าเมืองซัง เพี้ยปลัดซันเป็นที่องดีเวียนมอกเจ้าเมืองมอก เจ้าเมืองได้เสื่อได้กางเกงแล้วก็นุ่งก็ห่มไว้ฉวมเป็นฉนวนทุกคน แต่เพี้ยทัพกลาง เพี้ยราชวัตร เพี้ยปลัดซัน จะเป็นประการใด ๆ ซ้ำ ๆ หาทราบไม่ แล้วองจาตุมให้เจ้าเมืองย่นทางว่าวเลกพลเมือง เจ้าเมืองท้าวเพี้ยทำทางว่าวไปย่นเข้าทราบว่าเป็นเลกเมืองเชียงขวางฉกรรจ์ ๓๐๐ เมืองเชียงคำฉกรรจ์ ๓๐๐ เมืองเชียงดีฉกรรจ์ ๓๐๐ เมืองสุยฉกรรจ์ ๒๐๐ เมืองกัษฉกรรจ์ ๑๐๐ เมืองซังฉกรรจ์ ๑๐๐ เมืองมอกฉกรรจ์ ๑๐๐ ท้าวเพี้ยกรมการหาได้ย่นไม่ องจาตุมเกณฑ์ให้ทำส่วยลงไปส่งเมือง เงิน ๔๐ แนน ๆ นึ่ง ๖ ตำลึง ๑ บาท คิดเป็นเงินตรา ๑๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง สี่ฝั้งหนัก ๑๕ ชั่ง แพรไหมแดง ๑๐ เพลาะ แพรไหมขาว ๑๐ เพลาะ เพลาะหนึ่งยาว ๑๐ วา ให้เจ้าเมืองท้าวเพี้ยจัดหาเงินนอกส่วยให้กับองภูที่มารักษาทุ่งเชียงคำปีละ ๒ แนน แล้วองจาตุมเกณฑ์ให้เจ้าเมืองท้าวเพี้ยทำค่าย ณ ทุ่งเชียงคำ กว้างยาวเส้นเศษ เสาค่ายทำด้วยไม้แก่นใหญ่กำกึ่ง ๒ กำ สูง ๕ ศอก ซักปีกกาพูนดินเป็นเชิงเทิน หนา ๘ ศอก มีประตู ๔ ประตู ขุดคูล้อมรอบทำค่ายอยู่ได้ประมาณ ๒ เดือนจึงแล้ว ๆ องภูกับไพร่ ๑๐๐ คนกลับไปเมืองลำน่าน องจาตุมไพร่ ๑๐๐ คนอยู่รักษา เถิงเดือน ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ องจาตุนจัดแจงเกณฑ์ไพร่ลาวเมืองพวนออกประจำด่านอยู่ทุกทางๆ ละ ๓ คน ๔ คน บ้าง แต่ฉนวนหาได้ไปกำกับดูแลไม่ เถิง ณ เดือน ๔ องฉนวนให้เลิกกลับมาทำไร่นา

ครั้น ณ เดือน ๔ ปีวอกอัฐศก เจ้าเมืองสุยกับท้าวสะ พันแสน ปรีक्षाกันว่า เมืองสุยอยู่ใกล้กับเมืองหลวงพระบางทาง ๑๐ คิน เมืองหลวงพระบางผู้คนมากจะไม่ไปค้ำบเมืองหลวงพระบาง

เห็นจะไม่เป็นบ้านเป็นเมือง เจ้าเมืองสุยจึงแต่งให้ท้าวสะ พันแสน ไพร่ ๙ คน คุมเอาทองคำ ๒ ตำลึง ๒ บาท เงินน้ำหก ๑๐ แนน ดาบคู่ ๑ หอกคู่ ๑ ม้าคู่ ๑ มาให้เจ้าเมืองหลวงพระบาง เพี้ยเทียมชายก็มาด้วย เจ้าเมืองหลวงพระบางถึงแก่พิราลัย ท้าวสะ พันแสน ฯลฯ ไปหาเจ้าอุปราชฯ ได้ถามข้อราชการบ้านเมือง เจ้าอุปราชว่า เมืองพวนจะมาขึ้นกับเมืองหลวงพระบางนั้นดีแล้ว เมืองพวนกับเมืองหลวงพระบางแต่ก่อนเป็นบ้านที่เมืองน้องกัน ให้ท้าวสะ พันแสนกลับไปบอกเจ้านายให้คิดอ่านทำไร่นาทำมาหากินให้เป็นปกติ อย่าให้กลัวกองทัพทางเมืองหลวงพระบางเลย เจ้าอุปราชให้เสื้อผ้าท้าวสะ พันแสน ฯลฯ นายไพร่แล้ว ท้าวสะ พันแสน กลับมาบอกเจ้าเมืองสุยฯ จึงแต่งให้ท้าวเพี้ยไปบอกเจ้าเมืองเชียงคำ เจ้าเมืองเชียงดี เจ้าเมืองกัษ เจ้าเมืองขัง ให้มาพร้อมกันที่เมืองสุย แต่เจ้าเมืองเชียงขวางเจ้าเมืองมอก หาได้ไปบอกไม่

ครั้น ณ เดือน ๕ ข้างแรมปีระกานพศก เจ้าเมืองเชียงคำ เจ้าเมืองกัษ เจ้าเมืองขัง แต่งท้าวเพี้ยมาหาเจ้าเมืองสุย พันแสนฯ เอาเสื้อเอาผ้าที่เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางมาส่งให้ท้าวเพี้ยคุมไปให้กับเจ้าเมืองเชียงคำ เจ้าเมืองเชียงดี เจ้าเมืองกัษ เจ้าเมืองขังฯ ได้เสื้อผ้ามาแล้ว เอาความไปบอกกับองภูยวน ณ ทุ้งเชียงคำ องภูโยธมีหนังสือใช้คนมาเอาตัวพันแสนลงไป ณ ทุ้งเชียงคำ เพี้ยเทียมชายก็ตามพันแสนลงไปด้วย พันแสนไปหาองภูในค่าย องภูถามพันแสนว่าไปเมืองหลวงพระบางทำไมจึงไม่บอกให้รู้ พันแสนโทษผิดมาอยู่ องภูจะเขียนตีพันแสนฯ จึงเอาเงินแนน ๒ แนนฯ ละ ๖ ตำลึง ๑ บาท ให้กับองภูฯ ก็หาได้ทำโทษไม่ พันแสนอยู่ที่ทุ้งเชียงคำประมาณ ๔ วัน ๕ วัน พันแสนลาองภูแล้วพา ฯลฯ กลับมา ณ เมืองเชียงดี ครั้น ณ เดือน ๑๒ ปีระกานพศกพันแสน เจ้าเมืองเชียง (เนื้อความตอนท้ายชำรุดสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

#### ๔๗. คำให้การจิ้งกั เรื่องบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาหลี่

จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เลขที่ ๓๓, ๓๓/ข. และ ๓๓/ก.

๑ วัน <sup>๑๓</sup> ๙ คำ ปีมะเมียอัฐศก พระยาสมุทรปราการบอกส่งตัวนายจิ้งกันายเรือ พระสวัสดิวารีแต่งไปค้าเมืองบาหลี่กลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถามจิ้งกัด้วยการบ้านเมืองบาหลี่ ทะ๑

๑ วัน <sup>๑๑</sup> ๑๑ คำ ปีมะเมียอัฐศกเพลาคำ ๕ ทุ่มเศษ พระยาพิพัฒน์โกษานำคำให้การจิ้งกัขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่าให้ส่งคำให้การพระอาลักษณ์จำลองไว้ที่โรงอาลักษณ์ฉบับ ๑ นั้น ทะ๑

๑ วัน <sup>๒</sup> ๑๑ คำ จุลศักราช ๑๒๐๘ ปีมะเมียอัฐศก หมื่นชำนาญนิพนธ์กรมท่านำคำให้การไปส่งนายเชียรพระราชนายเวรกรมพระอาลักษณ์แล้ว ทะ๑

๑ ข้าพเจ้าเงินก็ก่นายเรือให้การว่า พระสวัสดิวาริแต่งเรือกิมฉายยาว ๑๔ วา ปาก ๔ วา ลำ ๑ ให้ข้าพเจ้าเป็นนายเรือ เงินคงเป็นลำต้า เงินฉายเป็นนายเรือ ลูกเรือ ๓๗ คน บรรทุกสินค้าเกลือ ๑๕๐ เกวียน น้ำมันมะพร้าวหนัก ๓๐๐ บาท ครั่งหนัก ๑๐๐ หาบ น้ำตาลดำหนัก ๔๐๐ หาบ ผางหนัก ๔๐๐ หาบ แพรเงินเจา ๒๐ ม้วน แพรฝงสี ๓๐ พับ ไปค้าขายเมืองบาหลี่ ล่องเรือไปจากกรุงเทพฯ ณ วัน ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ศก วัน ๑๑ ค่ำเรือตกลูกผูกเชือกเสาเพลลาใบพร้อมเสร็จ

๑ วัน ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ศกใช้ใบออกจากหลังเต่าลมเป็นวาวเป็นสลาตัน ไปเดือน ๑ กับ ๗ วัน ถึงเมืองใหม่แฉะเข้าจำหน่ายสินค้าที่เมืองใหม่บ้าง ยังอยู่ที่เรือบ้าง แล้วข้าพเจ้าจัดซื้อกระทะ ๕๐๐ เถา สีเสียด ๒๐๐ บาท ถ้วยขามใหญ่่น้อย ๑๐๐๐ ซอง ทองอังกฤษ ๑๐๐๐ ม้วนไหมทอง ๕๐ หีบ ผ้าขาว ๕๐ พับ ผ้าเนื้อดิบ ๑๐๐ พับ สินค้าที่เมืองใหม่ลงบรรทุกเรือ ข้าพเจ้าไปจ้างต้นหนอังกฤษว่าราคาเดือนหนึ่ง ๗๐ เหรียญ

ครั้น ณ วัน ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ศกใช้ใบเรือออกจากเมืองใหม่ ตัดข้ามช่องเมืองเรียว ๙ วัน ถึงเกาะถังปัวสือ เกาะเป็นรูปตะบะ เพลาพลบค่าเรือเกยศิลาใหญ่ค้างอยู่ ชวนกันยกมือขึ้นมัสการเทพยดา แล้วกราบถวายบังคมสมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ขอเอาพระเดชพระคุณปกเกล้าปกกระหม่อมเป็นที่พึ่งอย่าให้เรือเป็นอันตรายเลย คลื่นลมก็สงบ ประมาณสามยามน้ำขึ้น เรือจึงหลุดออกจากศิลาใหญ่ได้ ข้าพเจ้ากับลูกเรือชวนกันเปิดระวางน้ำดูก็หาเห็นมีน้ำในระวางไม่ นายเรือว่ากับต้นหนอังกฤษว่าหลับตาใช้ใบเรือมาจนเกยศิลา ต้นหนอังกฤษตอบว่าข้าเคยใช้กำปั่นหน้าเรือจับเข็มเรือจีน เอาข้างเรือจับเข็มอย่างนี้ข้าไม่เคยใช้ ลูกเรือทั้งปวงร้องกับนายเรือว่าถ้าไม่เปลี่ยนต้นหนใหม่ เราก็จะชวนกันขึ้นเสีย ไม่เอาชีวิตไปให้เป็นเหยื่อปลาแล้วๆ ชวนกันทอดสมอลง ข้าพเจ้าเห็นเรือปลาใช้ใบเข้ามาใกล้ ข้าพเจ้าจึงเรียกเงินนายเรือปลาเข้ามาว่าจ้างโดยสารไปเมืองใหม่เป็นเงิน ๑๖ ตุน ข้าพเจ้ากับต้นหนอังกฤษลูกเรือด้วยคนหนึ่งเข้ากัน ๓ คน ลงเรือปลามาแต่เรือใหญ่ วัน ๑๔ ค่ำ ใช้ใบมาวันหนึ่งกับคืนหนึ่งถึงเมืองใหม่ ต้นหนอังกฤษก็ขึ้นอยู่ที่เมืองใหม่ ข้าพเจ้าเที่ยวหาต้นหนได้แขกมุกิด ๒ คน เป็นต้นหนใหญ่คน ๑ รองคน ๑ ว่าราคากันไปถึงเมืองบาหลี่จนกลับมาเมืองใหม่เป็นเงิน ๑๖๐ เหรียญ แขกมุกิดก็ยอมรับเป็นต้นหน ข้าพเจ้าพาแขกมุกิด ๒ คน จ้างเรือปลาเป็นเงิน ๔ เหรียญ

วัน ๑๔ ค่ำ ออกจากเมืองใหม่ รุ่งขึ้นสามค่าเพลากลางวันถึงเรือใหญ่ เปลาเย็นถอนสมอใช้ใบเรือออกจากอ่าวถังปัว ตั้งหน้าเรือไปทิศใต้ไป ๓ วันถึงเกาะปูนโตๆ อยู่ข้างตะวันตก ใช้ใบเรือไปอีก ๕ วันถึงหน้าเมืองหมาสิน ไปแต่เมืองหมาสินเพลากลางคืน ต้นหนห้ามไม่ให้ตามไฟ กลัวปลาใหญ่จะมาหนุนเรือ ไป ๗ วัน เข้า ๒๑ วันถึงเมืองบาหลี่ ท่าเรือจอดอยู่ข้างตะวันตก ทอดสมอน้ำลึก



๖๐ วา กว้างสามชั้นลง ข้าพเจ้ากับต้นหนแขกก็ลงสามชั้น ลูกเรือแจวสามชั้นบกชายทะเล ข้าพเจ้ากับต้นหนแขกเดินบกไปเที่ยวหาห้างกะปิตัน ไปถึงห้างกะปิตันป็นตตามข้าพเจ้าว่ามาแต่เมืองไหน ข้าพเจ้าบอกว่าเรือมาแต่กรุงเทพฯ ฯ กะปิตันป็นตก็ดีใจ จวนเพลายื่น กะปิตันหาเข้าเลี้ยงข้าพเจ้ากับต้นหนให้กินอยู่เสร็จแล้ว กะปิตันให้ข้าพเจ้านอนที่ห้างคืนหนึ่ง

วัน ๗ ๔ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์เพลายื่น กะปิตันเอาเรือบด ๒ ลำให้ไปจูงเรือใหญ่ข้าพเจ้ามาทอดอยู่หน้าห้าง น้ำลึก ๒๕ วา ครั้นเพลาค่ำประมาณยามเศษ เกิดลมพายุใหญ่พัดต้นมะพร้าว ต้นหมากต้นไม้ใหญ่หักเป็นอันมาก เรือทอดสมอ ๔ ตัว ลูกลอยอยู่ประมาณ ๓ ยามเศษจึงหายลมพายุ

ครั้งรุ่งขึ้น วัน ๘ ๔ ค่ำ ข้าพเจ้าจัดสิ่งของกำนัล ๔ แห่ง ลงสามชั้นแจวเข้าไปประมาณ ๔ เส้นเศษถึงท่าห้างกะปิตัน ข้าพเจ้าจัดผลลำไยแห้ง ผลพลับแห้ง ผลส้มจีน ผลแห้วจีน กะเทียมดอง ใบชา ปลาใบไม้ วุ้นเส้น เข้ากัน ๘ สิ่งกำนัลกะปิตัน บ้านกะปิตันก่ออิฐถือปูน มุงกระเบื้อง มีเงินอยู่ที่บ้านกะปิตัน ๒๐ คน มีตลาดๆ ชายผ้าแพร ผ้าขาว ร่ม ถ้วย ชาม ผักปลา กัล้วย ส้ม ของกินเป็นอันมาก มีคนซื้อคนขายแต่ผู้ชายเดินเสมอแต่เพลายื่นจนเพลาค่ำ เปลี่ยนกันไปมาบ้างประมาณ ๑๐๐ คน ๒๐๐ คนเศษ ข้าพเจ้าให้กะปิตันพาข้าพเจ้าเอาของอีก ๘ สิ่งไปกำนัลปลัดเมือง ข้าพเจ้าไปจากบ้านกะปิตันหนทางกว้างประมาณ ๖ วา เดินไปสัก ๓๐ เส้นเป็นขั้นขึ้นขึ้นไปลาดเหมือนสะพานข้างสูง ๕ ศอก แล้วเป็นที่เสมอไปประมาณ ๕ เส้น จึงเป็นขั้นสูงขึ้นไปอีก ๕ ศอกเหมือนกันไป กว่าจะถึงบ้านปลัดเมืองเป็นขั้น ๒๐ ขั้น มีบ้านอยู่ ๒ ข้างทางมีกำแพงดินกั้นหน้าบ้าน แล้วปลูกต้นขนุน ต้นมะขาม ต้นกระดังงา ต้นมะพร้าว ต้นไทร ต้นมะม่วงบ้าง ทั้ง ๒ พากทางกิ่งประกำร้มแดดตลอดกันไปทุกชั้น ๆ จนถึงบ้านปลัดเมือง ที่อยู่ชาวบ้านทำเป็นตึกดินดิบ หลังคาเป็นกระโจมมุงแฝกเหมือนกัน หลังบ้านเป็นนาหามีกำแพงกั้นไม่ เลี้ยงโค เลี้ยงกระบืออยู่หลังบ้าน แต่บ้านกะปิตันไปจนถึงบ้านปลัดเมืองทางประมาณ ๑๐๐ เส้น ข้าพเจ้าไปถึงบ้านปลัดเมือง ข้าพเจ้าก็ยกของขึ้นไปบนเรือนปลัดเมืองๆ ถามกะปิตันว่ามาแต่ไหน กะปิตันบอกว่าพระสวัสดิวาริเจ้าทรัพย์อยู่ที่กรุงเทพฯ ฯ แต่งให้จิ้งกั๊กเป็นนายเรือคุมสินค้าออกมาค้าขายเมืองบาหลี่ ปลัดเมืองถามข้าพเจ้าว่ามาค้าขายเมืองบาหลี่นี้จะประสงค์สินค้าสิ่งใด ข้าพเจ้าบอกปลัดเมืองว่าจะจัดหาซื้อเพชร หับทิม มรกตใหญ่ๆ ที่มีราคาเข้าไปทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ ฯ ปลัดเมืองว่ากับข้าพเจ้าว่าเมืองบาหลี่นี้เป็นเมืองป่าหามีเพชรพลอยไม่ มีแต่เข้าสารถั่วจากาแพยาเส้นกับผลไม้สด ทุเรียน มังคุด ลางสาด เงาะ ส้มโอ ส้มเปลือกบาง ส้ม มะแป้น ส้มเกลี้ยง ต่างๆ มีอยู่เป็นอันมาก ปลัดเมืองสั่งให้คนจัดหาเข้ามาเลี้ยงข้าพเจ้าๆ เห็นบ้านปลัดเมืองก่อกำแพงดินล้อมบ้านกว้างประมาณ ๓ เส้นเศษ มีโรงข้างหน้านอกกำแพง ๓ หลังๆ ๑ ชื่อประมาณ ๔ ศอก ๔ เหลี่ยม เสาเครื่องบนทำด้วยไม้สักตั้งอยู่กลาง มีตะเข้ ๔ มุม กลอนไม้ไผ่มุงด้วยแฝกหลังคา รอบแหลมเช่นเดียวกับหลังคาด้านเหมือนกันทั้ง ๓ หลังๆ ที่รับแขกไม่มีฝา พื้นดินสูงประมาณศอก ๑ มีแคร่ตั้งไว้ ๒ อันยาวประมาณ ๕ ศอก กว้างประมาณ ๓ ศอก

ตั้งอยู่มุมละอัน มีช่องเดินกว้างประมาณ ๓ ศอก ข้าพเจ้าเห็นมีปืนคาบศิลาวางไว้บนกระไดแก้ว ประมาณ ๖๐ บอก ๗๐ บอก ทวนยาว ๙ ศอก ๑๐ ศอก วางไว้บนชื้อโรงประมาณ ๖๐ เล่ม ๗๐ เล่ม ตัวนายนั่งอยู่บนแคร่รุ่งผ้าตาโถงคาดเอว ผ้าริ้วทอด้วยไหม ตัดผมดอกกระท่อม อายุประมาณ ๔๐ ปี เศษ มีเบาะผ้าแดงวางบนเสื่อสานด้วยไม้ไผ่เส้นละเอียดรองนั่งผืน ๑ พวกขุนนางบ่าวไพร่ชายหญิง นั่งอยู่ที่พื้นดินข้างล่างเสมอกับข้าพเจ้าประมาณ ๓๐ คน มีหญิงสาว ๆ ประมาณ ๑๑ คน ๑๒ คนนั่งอยู่ข้างแคร่ พวก ๑ นุ่งผ้าไหมตาตารางแขก นุ่งผ้าด้ายตาตารางแขกบ้าง ห่มผ้าตาตารางสีต่าง ๆ ห่มผ้า ย้อมขมิ้นสีเหลืองบ้าง นั่งดูข้าพเจ้า พวกผู้ชาย บ่าวปลัดเมืองยกโต๊ะไม้กลิ้งไม่ได้ทาสี รูปโต๊ะนั้นเหมือน รูปโต๊ะเท้าช้าง ในโต๊ะนั้นรองใบตองสด ข้าวกองกลางโต๊ะมีกระทงใบตองล้อมกองข้าว ๗ กระทง ใน กระทงเนื้อสุกรย่างกระทง ๑ กระทง ตับสุกรทอดกระทง ๑ กระทง ใส้สุกรทอดน้ำมันกระทง ๑ กระทง ถั่วเหลืองคั่วน้ำมันกระทง ๑ กระทง เกลือปนกระทง ๑ พริกเทศกับหอมทอดน้ำมันกระทง ๑ แต่งกวาผ่าตามยาวกระทง ๑ ให้ข้าพเจ้ารับประทาน ห้ามขามข้าวไม่ ข้าพเจ้าเรียกเอาขามข้าว ๒ ขามาใส่เข้ารับประทาน ข้าพเจ้าก็กะปัดน้บิเข้าหยิบกับรับประทานเหมือนอย่างไทย พวกชาย หญิงที่นั่งดูข้าพเจ้ารับประทาน พุดกันตามภาษาบาลีอิมแย้มหัวเราะกันทุกคน

ครั้นข้าพเจ้ารับประทานเข้าอิมแล้ว ปลัดเมืองถามข้าพเจ้าว่า ที่กรุงเทพฯ กินเข้าอิมแล้ว กินอะไรอีกบ้าง ข้าพเจ้าบอกว่ากินเข้าแล้ว กินขนมบ้าง กินลูกไม้ต่างๆ บ้างเป็นของหวาน ปลัดเมือง จึงให้คนยกโต๊ะไม้กลิ้งมาโต๊ะ ๑ ใส้ทุเรียน มังคุด ส้มเปลือกบาง น้อยหน้า กล้วยสั้นบ้าง ออกมาให้ ข้าพเจ้ารับประทาน แล้วเอาหมากพลูใส่หีบทองเหลืองเครื่องในตลับช่องพลูทำด้วยเงิน พลูนั้นจิบ เหมือนไทยจิบ ๆ ๑ ซ้อน ๓ ใบผูกด้วยด้าย กินปูนขาว ข้าพเจ้ารับประทานแล้ว กะปัดน้กับปลัดเมือง บ่าวประมาณ ๔ คน ๕ คนพาข้าพเจ้าไปหาเจ้าเมืองรอง เดินไปแต่บ้านปลัดเมืองประมาณ เส้นเศษ ทางเดินสูงเป็นขั้นขึ้นไปกว่าที่บ้านปลัดเมืองประมาณ ๕ ศอก ลาดเหมือนตะพานข้าง มีบ้านอยู่ ๒ ฟากทาง ปลูกต้นไม้ หน้าบ้านเรียงไปทั้ง ๒ ฟาก กิ่งประกันร่มแดด แล้วเป็นที่เสมอไปประมาณเส้น เศษก็ถึงบ้านเจ้าเมือง มีกำแพงดินล้อมบ้านกว้างประมาณ ๑๐ เส้น สูงประมาณ ๕ ศอกเศษ ทำ หลังคาบนกำแพง มุงแฝกให้ร่มฝนรอบทั้ง ๔ ด้านกะปัดน้กับปลัดเมืองพาข้าพเจ้าเข้าประตูชั้นนอกเข้าไป ประมาณ ๑๐ วาถึงโรงที่รับแขก ชื่อกว้างประมาณ ๓ วา ๔ เหลี่ยม พื้นดินหลังคาเป็นกระโจมมี แคร่ที่นั่งอยู่ ๒ ข้างเหมือนกับบ้านปลัดเมือง ข้าพเจ้าเห็นมีคนอยู่ ชาย ๓ หญิง ๕ (รวม) ๘ คน ผู้ชาย เอาเสื่อสานด้วยไม้ไผ่ กว้าง ๔ ศอก ยาว ๕ ศอก มาปูลงที่พื้นดิน ๓ ผืน กะปัดน้จึงบอกข้าพเจ้า ภาษาจีนว่าให้นั่งอยู่ที่นี้ก่อน ข้าพเจ้าก็นั่งลง ปลัดเมืองที่พาข้าพเจ้าไปจึงเรียกหญิง ๒ คนมาๆ นั่งพับ เพียบประสานมือไว้บนตัก ปลัดเมืองพูดภาษาบาลีกับหญิง ๒ คนประการใดข้าพเจ้าไม่ทราบ หญิง ๒ คนก็เปิดประตูเข้าไปข้างใน ข้าพเจ้าเห็นมีปืนคาบศิลาวางไว้บนกระไดแก้วประมาณ ๘๐ บอก ๙๐ บอก ทวนยาว ๙ ศอก ๑๐ ศอก ไว้บนชื้อโรงรับแขกประมาณ ๗๐ เล่ม ๘๐ เล่ม แล้วกะปัดน้บอก ข้าพเจ้าว่า หลังบ้านเจ้าเมืองรองมีตลาดๆ หนึ่ง จะมีคนซื้อขายอยู่มากน้อยเท่าใดข้าพเจ้าหาเห็นไม่

เห็นขุนนางนุ่งผ้าขาวคาดผ้าขาวเหน็บกริชฝักไม้ลาย ไว้ผมมวยเหมือนพราหมณ์ ปักดอกกลั่นทมที่มวยผมเหมือนกันทั้ง ๔ คนมาทางประตูที่ข้าพเจ้าเข้าไปนั่งอยู่บนแคร่ก่อน อยู่ประมาณครู่ ๑ เจ้าเมืองจึงออกมา ข้าพเจ้าเห็นนุ่งผ้าไหมตาโถงตาโต ๓ นิ้ว ตาผ้ามีแต่สีขาวสีดำ นุ่งผ้าเอาชายข้างหนึ่งเข้าข้างใน แล้วพันมาทับกันเหลือชายข้าง ๑ ประมาณ ๓ ศอก หยิบกลางมาเหน็บ แล้วเอาผ้าไหมริ้วแดงริ้วดำยาวไปตามผืนพันเอวเข้า ๓ รอบ ชายผ้าเอาด้ายขาวเช็ดยาว ๔ ศอกชายผ้าพันทับเข้าอีก ๓ รอบ เหน็บกริชฝักทองคำ ตัดผมดอกกะพุ่ม โปกผ้าแดง กว้างประมาณ ๓ นิ้วรอบชาย ๒ ข้าง ผูกข้างหลัง อายุประมาณ ๓๐ ปีเศษ มีหญิงอายุ ๑๑ ปี ๑๒ ปี ถือพานหมากทองคำคน ๑ ถือ ร่มเมืองจีนคันยาว ปิดทองทั้งคัน ๑ กล้องสลัดมีลูกดอกคนละคัน ๒ เดินเปล้ามาคน ๑ ตามออกมาด้วย รูปพานหมากรีเหมือนรูปไข่ ปากกว้างโดยรีประมาณ ๑๕ นิ้วสูงคืบเศษ เครื่องในพานจะเป็นทองเป็นเงินประการใด ข้าพเจ้าไม่เห็น เจ้าเมืองขึ้นนั่งบนแคร่ ขุนนางนุ่งขาว ขุนนางคาดเอว ขุนนางผ้าขาว ๔ คนนั้นนั่งขัดสมาธิประสานมือไว้บนตักนั่งอยู่บนแคร่ผืนหน้าเข้าหากัน ข้างขวา ๒ ข้างซ้าย ๒ ปลัดเมืองกะปัดกับข้าพเจ้า ก็นั่งขัดสมาธิประสานมืออยู่ที่เสื่อพื้นดิน หางหน้าเตียงที่เจ้าเมืองนั่งออกมาประมาณ ๔ ศอก ข้าพเจ้าเห็นหญิงออกมาแต่ข้างโน้นมานั่งอยู่ข้างหลังแคร่ที่เจ้าเมือง นั่งประมาณ ๕๐ คนเศษ ผู้ชายเข้ามาทางข้างน่าประมาณ ๓๐ คน เศษ มานั่งอยู่กับดินชั้นล่างต่ำกว่าที่ข้าพเจ้านั่งประมาณศอกเศษ แล้วเจ้าเมืองพูดภาษาบาลีให้กะปัดถามข้าพเจ้าภาษาจีนว่าข้าพเจ้าเป็นลูกค้ำมาแต่เมืองไหน ข้าพเจ้าบอกว่าเรามาแต่กรุงเทพฯ เหมือนข้าพเจ้าบอกกับปลัดเมือง เจ้าเมืองจึงว่าเมืองบาลีเป็นเมืองป่าหามีเพชรพลอยไม่ มีแต่ข้าวสารถั่ว งา ผลกาแพ ยาสั้น ผลไม้ต่างๆ แล้วเจ้าเมืองจึงพูดภาษาบาลีกับขุนนางที่นั่งอยู่บนแคร่ กะปัดนับตัดแปลเป็นภาษาจีนให้ข้าพเจ้าฟังว่าเจ้าเมืองถามขุนนาง ๔ คนว่า แต่เมืองบาลีตั้งมาจนทุกวันนี้ไม่มีเรือโตเรือใหญ่มาค้าขายเหมือนลำนี้อยู่ ข้าพเจ้าจึงตอบว่าท่านพระสวัสดิวารีเจ้าทรัพย์อยู่ที่กรุงเทพฯ แต่งสำเภาเรือปากใต้ไปเที่ยวค้าขายหลายบ้านหลายเมืองจะต้องการพลอย เพชร ทับทิม มรกตที่ใหญ่ๆ ไปทูลเกล้าทูลกระหม่อม ถวายสมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัวก็หาไม่ได้ มีแต่เล็กๆ เท่าผลสวาดิบ้าง ผลบัวบ้าง กล้าใหญ่กล้าเล็กบ้าง ได้ยินชื่อเมืองบาลีนี้ว่าเป็นเมืองใหญ่ตั้งมาช้านาน หามีลูกค้ำผู้ใดไปค้าขายถึงไม่ จึงแต่งเรือชนิดกลางปาก ๔ วา บรรทุกสินค้าได้หนักสักห้าพันเศษ เป็นทุนเงินสักหมื่นเหรียญเศษ ท่านพระสวัสดิวารีสั่งมาว่า ถ้าพบเพชรพลอยที่ดีจะเป็นราคามากน้อยเท่าใดก็ให้ซื้อเข้าไปให้สิ้นเงินหมื่นเหรียญ จะได้พลอยสักเม็ด ๑ เม็ด ๒ เม็ดก็ตามเถิด เจ้าเมืองจึงตอบว่า เมืองบาลีนี้เป็นเมืองป่าเมืองเกาะ หามีของดีวิเศษไม่ มีแต่ของป่า เงินทองเบี้ยอีแปะ เมืองอื่นๆ เอามาแลกของป่าไป แล้วข้าพเจ้าก็กล่าวจะไปหาเจ้าเมืองกลางก ซึ่งเจ้าเมืองผู้ใหญ่ กะปัดก็พาข้าพเจ้าเดินออกมาจากบ้านเจ้าเมืองขึ้นเนินเขาสูงขึ้นไป ๘ ชั้น ทางประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ มีบ้าน ๒ แถวมีต้นไม้ทั้ง ๒ พากรมตลอดไปจนถึงบ้านเจ้าเมืองกลางก มีกำแพงก่อด้วยอิฐสุกใบสอดิน กว้างประมาณ ๑๕ เส้นเศษ สูง ๕ ศอก หนา ๓ ศอกเศษ หลังกำแพงกลมเป็นกาบกล้วย ที่น่าประตูก่อด้วยอิฐสุกเป็นแท่น กว้าง ๕ ศอก ๔ เหลี่ยม สูง

ประมาณ ๘ ศอก แล้วปลูกโรงเสาไม้จริงเครื่องบนไม้ไผ่หลังคามุงแฝกกรมแทนไว้ เอาปืนปะเรียมทองยาวประมาณ ๔ ศอก ใหญ่รอบ ๓ กำ ใส่รางวางไว้บนแทนบอก ๑ กะปิตันบอกข้าพเจ้าว่า ปืนบอกนี้เป็นของอังกฤษให้ไว้เป็นสัญญา จารึกหลังปืนเป็นหนังสืออังกฤษว่าปืนบอกนี้อยู่ที่เมืองบาห์ลีตราบไต อังกฤษไม่มากระทำอันตรายกับเมืองบาห์ลีเป็นอันขาดทีเดียว พันประตูเข้าไปสัก ๑๐ วามีสระ สระ ๑ กว้างยาวประมาณสองเส้น มีเชือกกรุด้วยไม้ พันสระไปอีก ๘ วา ถึงกำแพงชั้น ๒ มีเสาศิลาลกลมใหญ่รอบ ๓ กำ สูง ๓ ศอก ตั้งเรียงห่างกันคืบ ๑ ข้างบนมีศิลานา ๑๖ นิ้ว ๔ เหลี่ยม ยาว ๔ ศอกบ้าง ๕ ศอกบ้างทับบนปลายเสาศิลา เป็นเสาศิลายาวประมาณเส้นเศษ พันเสาศิลาไป ๒ ข้างก่อด้วยอิฐประตูอยู่กลางทำด้วยไม้สัก บนหลังประตูก่ออิฐเป็นหลังเจียดหาได้ถือปูนไม่ มีโรงอยู่โรง ๑ ทำฝาหลังคาเหมือนกับที่บ้านเจ้าเมืองรอง แต่หาเห็นมีปืนคาบศิลา หอก ทวน ไม้ จะเอาไปข้างไหน ข้าพเจ้าไม่ทราบ กะปิตันให้ข้าพเจ้าพักอยู่ที่โรงเป็นเพลาเย็น ข้าพเจ้าเอาของกำนัล ๘ โตะตั้งไว้ที่โรง ข้าพเจ้าเห็นชาย ๓ หญิง ๒ นั่งอยู่ที่โรง กะปิตันเรียกหญิงที่อยู่ในโรงมา ๒ คน กะปิตันพูดกับหญิง ๒ คนเป็นภาษาบาห์ลี จะพูดกันประการใดข้าพเจ้าไม่ทราบ หญิง ๒ คนก็เดินเข้าไปประตูชั้นใน ชาย ๓ คนจึงเอาเสื้อสานด้วยไม้ไผ่ กว้าง ๔ ศอก ยาว ๕ ศอกมาปูลงที่พื้นดินหน้าแคร่ ๔ ผืน ขุนนางนุ่งผ้าขาวคาดผ้าขาวไว้ผมมวยเหมือนพราหมณ์ปักดอกไม้สดที่มวยผม เหน็บกริชฝักไม้ลายมานั่งอยู่บนแคร่ขัดสมาธิประสานมือไว้บนตัก เหมือนกับที่บ้านเจ้าเมืองรองทั้ง ๔ คน แล้วมีคนนุ่งผ้าตาโถงไว้ผมมวย เหน็บกริช นั่งขัดสมาธิประสานมืออยู่ที่พื้นดินข้างล่างนาแคร่ ๓๐ คน แคร่นั้นยาว ๖ ศอก กว้าง ๔ ศอก ปูเสื่อหวาย มีเบาะผ้าแดงวางบนเสื่อหวายเบาะ ๑ อยู่ประมาณครู่ ๑ เจ้าเมืองกลางงกก็ออกมา ข้าพเจ้าเห็นนุ่งผ้าไหม ตาโถงตาโต ๔ นิ้ว ตาผ้ามีแต่สีขาวสีดำ นุ่งผ้าเอาชายข้าง ๑ เข้าข้างใน แล้วพันมาทับกันเหลือชายข้างหนึ่งประมาณ ๓ ศอก หยิบกลางมาเหน็บพก แล้วเอาผ้าไหมริ้วแดงริ้วดำยาวไปตามผืน พันเอวเข้า ๓ รอบ ชายผ้าเอาด้ายเช็ดขาวยาว ๔ ศอกต่อชายผ้า พันทับเข้าอีก ๓ รอบ เหน็บกริชฝักทองคำด้ามงา ผมหอกกะทุมหามีผ้าโพกไม่ อายุประมาณ ๖๐ ปีเศษ ไว้หนวดริมฝีปากข้างบนยาว ๓ นิ้ว มีหญิงสาวอายุ ๑๘ ปี ๑๙ ปี ๒๐ ปี ๒๐ปีเศษบ้าง ๗ คนตามออกมา ถือพานหมากทองคำสลักรูปรีเป็นรูปไข่ปากกว้าง ๑๔ นิ้ว ๑๕ นิ้ว สูงคืบเศษ นั่งถือคนที่ดินปากเหลี่ยมทอง ฝาปิดเป็นพุ่มดอกไม้ปิดทองคน ๑ ถือทวนภูโหมแดงฝักปิดทองคำทาด้วยยาวประมาณ ๔ ศอกเศษ ๒ คนเดินเปล่ามาด้วย ๓ คน นุ่งผ้า ริ้วแดง ริ้วเขียว ริ้วขาว หม่มผ้าคล้องคอสีเหลืองสีแดงบ้าง เจ้าเมืองกลางงกเดินมาถึงโรงแล้วขึ้นนั่งบนแคร่ คนที่นั่งอยู่ข้างล่าง ๓๐ คน ยกมือขึ้นไหว้แล้วประสานมือบนตัก ผู้หญิงที่ตามออกมานั่งอยู่ข้างแคร่ทั้ง ๗ คน ข้าพเจ้านั่งอยู่กับกะปิตันตรงหน้าแคร่ออกมาประมาณ ๕ ศอก เจ้าเมืองถามภาษาบาห์ลี กะปิตันแปลภาษาจีนกับข้าพเจ้าว่าเป็นลูกค้ำมาแต่ไหน ข้าพเจ้าบอกความเหมือนกับข้าพเจ้าบอกแก่เจ้าเมืองคนก่อน แล้วถามว่ามาทางไกลลำบากนักฤ ข้าพเจ้าบอกว่ามาทางไกลข้ามทะเลลึกคลื่นใหญ่ลมกล้ามา ๔ เดือนเศษจึงถึง ได้ความลำบากหนักหนา แล้วถามว่าที่กรุงเทพฯ บ้านเมืองโตใหญ่มีผู้คนมากอยู่ฤ ข้าพเจ้าบอกว่าที่กรุงเทพฯ ไพร่บ้านพลเมืองมีหลายภาษา

แต่ไทยภาษาเดียว ก็มากจะประมาณไม่ถูก ยังพวกจีนแต่จิว ฮกเกี้ยน ไหหลำ เข้ามาพึ่งพระเดชเดชา-  
 นุภาพตั้งท่ามาหากินอยู่ที่กรุงเทพฯ แลหัวเมืองขึ้นกับกรุงเทพฯ ก็หลายหมื่น ลาว มอญ พม่า ทวาย  
 แยก ฝรั่งเศส ก็มีอยู่เป็นอันมาก สนุกสบายมั่งคั่งบริบูรณ์ มีเรือรบ เรือไล่ปาก ๙ ศอก ๑๐ ศอก ยาว ๑๑  
 วา ๑๒ วา เป็นอันมาก มีกำปั่นรบปากกว้าง ๓ วา ๔ วา ๕ วา ยาว ๑๔ วา ๑๕ วา ๒๐ วา มี ปืน  
 กระสุน ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว รายแค้นลำหนึ่ง ๑๘ บอก ๒๐ บอกบ้าง ที่ลำใหญ่มีปืนรายแค้น ๒ ชั้น ลำละ ๓๐  
 บอก ๓๔ บอกบ้าง ทั้งใหญ่ทั้งเล็ก ๒๐ ลำ ๓๐ ลำ สำหรับไปลาดตระเวนรักษาเขตแดน จีนที่มี  
 สติปัญญากว้างขวางก็โปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นพระยา เป็นพระ เป็นหลวง เจ้าภาษีบ้าง เป็นเจ้าสัวบ้าง  
 ที่เป็นลูกค้ำมีเงินทองก็มาก คนหนึ่งมีสำเภาไปค้าเมืองจีนบ้าง เรือตัวแ่งไปค้าเมืองแขกข้างฝ่าย  
 ตะวันตกบ้าง คนหนึ่ง ๔ ลำ ๕ ลำทั้งใหญ่ทั้งเล็กสัก ๑๔๐ ลำ ๑๕๐ ลำ ลูกค้ำเมืองจีนแต่งสำเภาเข้า  
 ไปค้าขายปีหนึ่ง ๑๐๐ ลำ ๑๐๐ ลำเศษบ้าง กำปั่นแขก กำปั่นฝรั่งไปค้าขายปีหนึ่ง ๒๐ ลำ ๓๐ ลำบ้าง  
 เรือลูกค้ำมาค้าขายปีหนึ่ง ๔๐ ลำ ๕๐ ลำบ้าง แล้วถามว่าสำเภาโตฤกษ์เล็ก ข้าพเจ้าบอกว่าเรือที่  
 ข้าพเจ้าออกมาเป็นอย่างกลาง จึงถามว่าเรือปากกว้างยาวเท่าไร ข้าพเจ้าบอกว่าปากกว้าง ๔ วา  
 ยาว ๑๔ วา จึงถามว่าที่กรุงเทพฯ มีสินค้าสิ่งไรบ้าง ข้าพเจ้าบอกว่าสินค้าหายา ๆ ที่บรรทุกสำเภานั้น  
 ผาง ไม้แดง เขา เปลือกโปลง พริกไทย เนื้อปลาต่าง ๆ แต่ของละเอียดที่มีราคา ริงนก กระวาน งาช้าง  
 นอระมัต เร่ว น้ำตาลทราย ปีกนก ดีบุก ไหม ครั่ง เจ้าเมืองกาล่งกงจึงว่าที่เมืองบาหลี่นี้ เป็นเมือง  
 เกาะหาสินค้ามากไม่ มีแต่ ข้าว ยาสูบ กาแฟ แล้วเจ้าเมืองกาล่งกงจึงให้คนยกเข้ามาให้ข้าพเจ้ากับ  
 กะปิตันปันตัดรับประทาน กับข้าวมืดกับปลัดเมืองท่ามาให้ข้าพเจ้ารับประทาน ครั้นข้าพเจ้า  
 รับประทานแล้วก็ลาเจ้าเมืองกาล่งกงจะกลับมาเรือ เจ้าเมืองจึงให้กะปิตันบอกข้าพเจ้าว่า อย่าเพิ่งไป  
 ก่อนเลยค้ำมืดแล้ว นอนที่นี้สักคืนหนึ่งเถิด จะมีหนังสือให้ดู ข้าพเจ้าก็อยู่ ครั้นเพลาค่ำพวกบาหลี่จึงเอา  
 จอหนังมาตั้งที่หน้าโรง จอหนังทำด้วยผ้าขาว กว้าง ๕ ศอก ๔ เหลี่ยม แล้วจุดตะเกียงแขวนไว้ข้างหลัง  
 จอมีกระดานบังลม ตัวหนังสือสิบ ๑ จมูกผอม แขน เท้า ยาว ผอมกะดิกได้เหมือนหนังแขก มีกลองใบ  
 ๑ ช้องโหม่งใบ ๑ ซอคัน ๑ แล้วตีเกราะด้วย ตัวหนังสือปักไว้กับหยวกกล้วย ๕ ท่อนๆ ละ ๑๐ ตัว  
 เป็นหนัง ๕๐ ตัว เอาขึ้นเชิดทีละตัว ร้องภาษาบาหลี่ ดีซ้องกลองสี่ซ้อ สิ้นบทแล้ววางหนังลงเสียเอาตัว  
 อื่นขึ้นเชิดต่อไปกว่าจะสิ้นทั้ง ๕๐ ตัว เจ้าเมืองก็ดูอยู่ด้วยกับข้าพเจ้า เพลาสักยามหนึ่งเจ้าเมืองก็กลับ  
 เข้าไปข้างใน แต่คนพวกชาวบาหลี่นั้นยังดูอยู่ทั้งหญิงทั้งชายประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน ดึกแล้ว  
 ข้าพเจ้านอนอยู่ที่โรง หนังนั้นเล่นไปจนรุ่ง ครั้นเพลาค่ำเจ้าเมืองสั่งให้หาเข้ามาเลี้ยงกะปิตันกับ  
 ข้าพเจ้ากับลูกเรือ ข้าพเจ้ากับข้าวมืดมาให้กินก็เหมือนกับที่เอามาให้รับประทานครั้งก่อน หาแปลก  
 ออกไปไม่ ข้าพเจ้ารับประทานแล้วสักครู่ ๑ เจ้าเมืองออกมา ข้าพเจ้าเห็นเหมือนกับบอกมาครั้งก่อน  
 แต่ผ้าถุงนั้นเปลี่ยนเป็นผ้าตาเขียวแดง ข้าพเจ้าบอกให้กะปิตันลาจะกลับไปเรือ เจ้าเมืองจึงให้กะปิตัน  
 บอกข้าพเจ้าว่า อย่าเพิ่งไปก่อน จะมีละครให้ดูข้าพเจ้าก็อยู่ เจ้าเมืองจึงเรียกละครเล่น ข้าพเจ้าเห็น  
 ตัวละครชาย ๕ หญิง ๕ (รวม) ๑๐ คน ผู้ชายนุ่งผ้าตาโง้งโจงกระเบนชาย ๑ เหน็บข้างหน้าชาย ๑ ผ้า

คาคอเวเห็นบริษ ข้อมือสักผูกผ้าขาวทั้ง ๒ ข้าง ชายผ้าห้อยยาวสักศืบ ๑ ศีรษะใส่หมวกโบลานเย็บ  
 ข้างบนแบนเหมือนซองพลู แล้วเอาดอกไม้สด ดอกกลิ่นทม ดอกจำปาเหลือง ดอกจำปาขาว ดอก  
 อัญชัน ดอกชบา เหน็บเข้ากับหมวกใส่คน ๑ สีค้นหาได้ใส่หมวกไม่ ผู้หญิงนุ่งผ้าแขก พันแล้วเอาแพร  
 ผังสีเขียว สีเขียว สีแดง สีเหลือง สีคราม สีขาว เหน็บเอาข้างละ ๕ สี ห้อยลงมาทั้ง ๒ ข้าง ยาวข้าง  
 ละศอกเศษ มีแพรแดงคาดนม เท้าใส่กำไลเงินกลม ข้อมือใส่กำไลแบนเป็นหน้ากระดานข้างละ ๒ เส้น  
 ถือพดด้วงจิวคลี่ทั้ง ๒ มือ ใส่หมวกโบลานประดับด้วยดอกไม้คน ๑ สีคนไม่ได้ใส่หมวก ปี่พาทย์มีฆ้อง  
 หุ่ยแขวน ๓ ใบ กลองแขกใบ ๑ ชลุ่มคัน ๑ ฆ้องราวราง ๑ รางทำเหมือนรางระนาด แต่หางอนไม่ ตรง  
 เอาฆ้องผูกบนปากรางเรียงกัน ๙ ใบ ตีด้วยไม้ตีระนาดๆ นั้นทำด้วยทองเหลือง หลังคลุมโต ๔ นิ้ว ยาว  
 ศืบ ๑ แล้วเอาไม้ไผ่ลำโตประมาณ ๒ กำ ตัดเป็นกระบอกยาวปล้อง ๑ เท่ากัน ๗ กระบอก ตั้งเรียงกัน  
 บนกระดานมีหลัก ๒ ข้าง แล้วเอาไม้กระหนาบเรียงเข้ากับหลัก แล้วจึงเอาลูกกระนาดวางบนปาก  
 กระบอก ตีด้วยไม้งอเหมือนไม้ตีระฆัง กลางโรงเอากิ่งไม้มาปักกิ่ง ๑ เก็บดอกไม้สดใส่ตะกร้าๆ ๑ มา  
 วางไว้ใต้กิ่งไม้ มีคนร้อง ๒ คน ผู้หญิงลุกขึ้นรำก่อน แล้วไปหยิบดอกไม้ในตะกร้ามาทิ้งผู้ชายๆ จึงลุก  
 ขึ้นรำคนหนึ่ง แล้วไปหยิบดอกไม้ในตะกร้าทิ้งผู้หญิงบ้าง แล้วผู้ชายผู้หญิงก็รำไปด้วยกันนาน ๆ จึงไป  
 หยิบดอกไม้มาทิ้งกัน คนร้อง ๒ คนก็ร้องไป รำล่อกันไปๆ มาๆ เหนื่อยแล้วก็นั่งลง คู่อื่นก็ลุกขึ้นรำ  
 หยิบดอกไม้ทิ้งกันรำทีละคู่ทั้ง ๕ คู่ เจ้าเมืองถามข้าพเจ้าว่างามฤไม่งาม ข้าพเจ้าบอกว่างาม ข้าพเจ้า  
 จึงขอยืมเบี้ยอี่แปะกะปิตินห้าพันมาตกรางวัลให้คนละ ๕๐๐ เจ้าเมืองจึงถามข้าพเจ้าว่าที่กรุงเทพฯ มี  
 หนั่งมีละครอย่างนี้ฤไม่ ข้าพเจ้าบอกว่าที่กรุงเทพฯ มีโขน หุ่น ละคร มีหนั่ง มีจิว แล้วถามข้าพเจ้าว่า  
 โขนหุ่นละครนั้น โรง ๑ มีคนสักกี่คน แต่งตัวอย่างไร ข้าพเจ้าบอกว่าโขนโรง ๑ ทั้งชายทั้งหญิง ๑๐๐  
 บ้าง ๑๐๐ เศษบ้าง แต่งตัวใส่สนับเพลาถุงยกทองยกไหม โจงกระเบนไว้หางหงส์ คาคอเข้มขัด มีผ้าปัก  
 ทอง ปักไหมห้อยนำผืน ๑ ห้อยขาข้างขวาผืน ๑ ห้อยขาข้างซ้ายผืน ๑ ใส่เสื้อลายทองใส่ตาบ ใส่  
 สังวาล ใส่กำไลทองคำที่ข้อมือข้างละ ๙ ข้างละ ๑๐ เส้นทั้ง ๒ ข้าง นิ้วมือใส่แหวนทองคำประดับ  
 เพชรพลอยต่างๆ นิ้วลวงข้างละ ๔ นิ้วทั้ง ๒ มือ ศีรษะใส่หน้าโขนหน้าปิดทอง หน้าเขียนบ้างต่างๆ  
 กัน มีมงกุฎรัดเกล้าปิดทองประดับเพชรพลอย ปี่พาทย์มีกลองใหญ่กลองกลางกลองเล็ก ฆ้องวง  
 ระนาด ตะโพน เปิงมาง ฉิ่ง ฉาบ โขนโรง ๑ ถ้าจะเล่นมีปี่พาทย์ ๒ สำหรับ คนเจรจา ๔ คน ๕ คน หุ่น  
 นั้นเอาไม้มาทำเป็นรูปคนชายบ้างหญิงบ้าง รูปยักษ์บ้าง รูปลิงบ้าง รูปสัตว์ต่าง ๆ บ้าง สูงประมาณ  
 ศอกศืบ มีคนชักสายกระดิกรำได้เหมือนคนโรงหนึ่ง ๔๐ ตัว ๕๐ ตัว คนเล่นประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน  
 เครื่องแต่งตัวหุ่นก็มีเหมือนกับเครื่องแต่งตัวโขน ถ้าจะเล่นก็มีปี่พาทย์ ๒ สำหรับ คนสำหรับเจรจา ๔  
 คน ๕ คน เหมือนกับโขนละครโรง ๑ ทั้งหญิงทั้งชาย ๓๐ คน ๔๐ คน เครื่องแต่งตัวละครเหมือนกับ  
 เครื่องแต่งตัวโขนหุ่นเหมือนกัน เมื่อละครจะรำนั้น คนสำหรับตีกรับโรงละ ๔๐ คน ๕๐ คน มีปี่พาทย์  
 สำหรับ ๑ สันบทราก็หยุดร้องไปตามเรื่องหากมีคนเจรจาแทนเหมือนโขนหุ่นไม่ แล้วเจ้าเมืองถามข้าพเจ้า  
 ว่าหนั่งนั้นทำอย่างไร ข้าพเจ้าบอกว่าเอาหนั่งโคทั้งผืนมาเขียนเป็นรูปคนบ้าง รูปยักษ์บ้าง รูปลิงบ้าง

รูปคนชายหญิงบ้าง เป็นรูปช้าง รูปม้า รูปโค กระบือ รูปเนื้อ รูปเสือบ้าง ตัวโตเท่าคนรุ่นๆ ทำท่าต่างๆ แล้วสลักเจาะเอาพื้นออกเสีย โรง ๑ มีหนัง ๑๐๐ ๑๐๐ เศษ จอทำด้วยผ้าขาวยาว ๖ วา กว้าง ๑๐ ศอกขึงขึ้น แล้วปลูกทำร้านไฟข้างหลังสูง ๓ ศอก กว้าง ๒ ศอก ยาว ๓ ศอก เอาดินรองแล้วกองไฟบนร้านแล้วเอาเสื่อใบวงบังลมข้างหลังจอ ข้างหน้าจอเอาหนังเชิด มีกลองใหญ่ กลองกลาง กลองเล็ก ระนาด ฆ้องวง ตะโพน เปิงมาง ฉิ่งฉาบ กรับโกร่ง ถ้าจะเล่นหนังตัว ๑ คนเชิดคน ๑ เชิดครั้ง ๑ หนัง ๙ ตัว ๑๐ ตัวบ้าง คนเชิดก็เท่ากับตัวหนัง พวกปี่พาทย์ก็ตีขึ้นพร้อมกัน คนสำหรับเล่นที่อยู่ในจอขึ้นตีกรับโกร่งร้องไปตามเพลง สิ้นบทแล้ว คนเชิดหยุดยืนเชิดหนังอยู่น่าจอ คนสำหรับเจรจาก็เจรจาไปตามเรื่อง สิ้นบทแล้ว เอาหนังพวกนั้นกลับเข้าไปในจอ เอาหนังตัวอื่นมาเชิดต่อไปกว่าจะสิ้นตัวหนัง ๆ เชิดได้ทั้งข้างในจอข้างหน้าจอ คนดูเห็นๆ เหมือนกัน โรง ๑ มีคนเชิด ๓๐ คน ๔๐ คนบ้าง คนร้องคนเจรจา ๓ คนบ้าง ๔ คนบ้าง เจ้าเมืองกาล่งจงจึงว่าสร้างโขนหุ่นละครหนังโรงหนึ่ง จะมีเป็นเงินมากหนักหนาฤ ข้าพเจ้าบอกว่าสร้างโขนโรง ๑ เป็นเงิน ๑๐๐ ชั่ง ๒๐๐ ชั่งบ้าง สร้างหุ่นโรงหนึ่งเป็นเงิน ๖๐ ชั่งบ้าง ๗๐ ชั่งบ้าง สร้างละครโรงหนึ่ง ๔๐ ชั่งบ้าง ๕๐ ชั่งบ้าง สร้างหนังโรงหนึ่ง เป็นเงิน ๒๐ ชั่งบ้าง ๓๐ ชั่งบ้าง เจ้าเมืองจึงถามว่าอย่างไรเรียกว่าชั่ง ๑ ข้าพเจ้าบอกว่าไทยชั่ง ๑ คิดข้างเงินเป็น ๒ ชั่ง ถ้าจะคิดเป็นเหรียญชั่งไทย ๑ เป็นเงิน ๔๐ เหรียญ เจ้าเมืองจึงว่าที่กรุงเทพพระมหานครมีเงินมากจึงทำได้ แล้วข้าพเจ้าก็ลาจะมาเรือเจ้าเมืองจึงพาข้าพเจ้าไปดูเสื่อ ว่าเสื่อที่เมืองบาหลีนี้จะเหมือนเสื่อที่กรุงเทพพระมหานครฤไม่ แล้วเจ้าเมืองพาข้าพเจ้าออกมานอกกำแพงชั้นกลางมีโรงอยู่โรง ๑ กรงขังเสื่ออยู่ในโรง เสื่อตัวยาว ๓ ศอกคืบ สูง ๒ ศอก รูปร่างเหมือนเสื่อที่กรุงเทพฯ แล้วจึงพาข้าพเจ้าไปดูโรงตีเหล็ก ข้าพเจ้าเห็นมีคนตีเหล็กชาติมกิดบ้าง บาหลีบ้าง สัก ๙ คน ๑๐ คน เห็นชั้นปีนอยู่บอกหนึ่ง ตะไบแต่งตัวอยู่ ๒ บอก มีเตาตีเหล็ก ๒ เตา ใช้สูบลมเหมือนสูบลาว ข้าพเจ้าเห็นมีคนอยู่ในกำแพงเมืองประมาณ ๓๐ คน ๔๐ คน แล้วเจ้าเมืองถามข้าพเจ้าว่าที่กรุงเทพฯ มีสัตว์สิ่งใดบ้าง ข้าพเจ้าบอกว่ามีสัตว์เป็นอันมาก แต่ข้าพเจ้ารู้จักช้าง ม้า โค กระบือ แรด เสือ เนื้อ หมู กวาง ทราย เจ้าเมืองกาล่งจงจึงว่าบ้านเมืองโตใหญ่ ไพร่บ้านพลเมืองลูกค้ำวานิชสัตว์ต่างๆ ก็มีมาก ที่เมืองบาหลีนี้เป็นเมืองเกาะมีแต่วัว ควาย ม้า เนื้อ หามิข้างไม้ รูปร่างอย่างไรไม่รู้จัก ได้เห็นแต่เขี้ยวข้างเล็กๆ ลูกค้ำเมืองใหม่เอามาขายซื้อไว้ทำด้ามกริชบ้าง ฝักกริชบ้าง ถ้าแลจะได้มาค้าขายข้างหน้าช่วยซื้อเขี้ยวข้างที่โตๆ มาฝากสักอัน ๑ ๒ อัน ข้าพเจ้าว่าราคาซื้อขายกันที่เมืองใหม่หนักหาบหนึ่ง ๒๐๐ เหรียญ ๒๕๐ เหรียญก็มีตามใหญ่ตามเล็ก เจ้าเมืองกาล่งจงจึงว่าจะเป็นราคามากน้อยเท่าใดก็ช่วยซื้อมาฝากให้ได้ ข้าพเจ้ารับคำแล้วก็ลาจะมาเรือ เจ้าเมืองกาล่งจงสั่งข้าพเจ้าว่าสินค้ามีมาในเรือนั้นชาวบาหลีจะมาซื้อก็ให้ขายเถิด ให้เขียนบัญชีชื่อไว้ เรือจะกลับไปทวงเงินไม่ได้เราจะช่วยชำระให้ ข้าพเจ้าก็มาเรือ เดินมาแต่บ้านเจ้าเมือง

วัน ๕ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์เพลาเที่ยง กะปัดนั้ก็พาข้าพเจ้าออกมาถึงประตูชั้นนอกมีตลาดผู้ขายขายของอยู่ที่หน้าบ้านเมือง ทั้งคนซื้อคนขายประมาณ ๒๐๐ คน ๓๐๐ คนเศษ มีผ้าแพร

ร่วม ถ้วย ชาม ของกินบ้าง ตลาดผู้หญิงขายของตลาด ๑ ข้างกำแพงเมือง ไม่ให้ผู้ชายซื้อขายๆ กันแต่พวกผู้หญิง จะมีคนมากน้อยเท่าใดหาได้ไปดูไม่ ข้าพเจ้าเห็นหญิงเดินไปมาตามทาง ศีรษะทูนของเหมือนทวยเหมือนแขก ข้าพเจ้าถามกะปิตันว่าผู้ขายผู้หญิงจะซื้อจะขายด้วยกันไม่ได้ฤ กะปิตันบอกข้าพเจ้าว่าอย่างธรรมเนียมเมืองบาห์ลีนี้ ถ้าผู้หญิงจะออกเดินนอกบ้านไปซื้อขายก็ดี มิใช่บิดามารดาญาติพี่น้องผัวเมียกันจะไปถูกต้องตัวผู้หญิงไม่ได้ ถ้าผู้ชายมิใช่ญาติพี่น้องไปถูกต้องตัวผู้หญิงเข้า ผู้หญิงร้องขึ้นแล้วไปตีเกราะ พวกชายญาติพี่น้องข้างหญิงรู้ ขวนก้นถือกริชวิ่งออกมาจากบ้านหลายคน เอากริชแทงชายที่ถูกตัวหญิงนั้นตายก็หามิโทษไม่ ข้าพเจ้าเห็นเกราะทำไว้ด้วยไม้แก่นโต ๓ กำ ๔ กำ ยาว ๓ ศอก ๔ ศอก แขนวนไว้ที่ต้นมะม่วง ต้นมะขาม ต้นจำปา ต้นไทร ต้นกระดังงา ต้นขนุนบ้าง ตามถนนห่างกันเส้น ๑ บ้าง ๓๐ วาบ้าง แต่บ้านเจ้าเมืองตลอดไปถึงท่าเรือจอด ข้าพเจ้าเดินมาถึงเรือเพลabay ๕ โมงเศษ ข้าพเจ้าจึงบอกกะปิตันว่า เพลาฟุ้งนี้ข้าพเจ้าจะเอาของขึ้นขาย

รุ่งขึ้น วัน ๖ ๔ คำ เปลาเช้า กะปิตันให้บุตรไปบอกกับปลัดเมืองว่า จินก้นนายเรือจะเอาสินค้าขึ้นขายปลัดเมืองกับเจ้าเมืองรอง คนประมาณ ๓๐ เศษ พวกกันมาที่บ้านกะปิตัน ข้าพเจ้าจึงเอาตัวอย่างของขึ้นไปให้ดู แพรจิ้นเจาสีต่างกัน ๕ ม้วน แพรฝงสี ๕ สี ๕ พับ ไหมทองหีบ ๑ งานพลชามพลสิ่งละของ สีเสียดกระสอบ ๑ กระทะเล็กปากกว้างศอกเถา ๑ เจ้าเมืองซื้อแพรจิ้นเจา ๑๐ ม้วน ๆ ละ ๑๘๐๐๐ อีแปะ เงิน ๑๑ ตำลึง ๑ บาท แพรฝงสี ๒๐ พับ ๆ ละ ๑๘๐๐ อีแปะ เงิน ๑ ตำลึง ๒ สลึง ไหมทอง ๒๐ หีบ ๆ ละ ๕๐๐๐ อีแปะ เงิน ๓ ตำลึง ๒ สลึง ปลัดเมืองซื้อแพรจิ้นเจาขาว ๓ ม้วน ๆ ละ ๑๕๐๐๐ อีแปะ เงิน ๙ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง ปลัดซื้อไหมทอง ๑๐ หีบ ๆ ละ ๕๐๐๐ อีแปะ เงิน ๓ ตำลึง ๒ สลึง แล้วเจ้าเมืองรองปลัดเมืองจึงว่ากับข้าพเจ้าว่าสินค้าอันนั้นผู้ใดจะซื้อก็ให้ขายเถิด ข้าพเจ้าก็ขายเหล็กปากหาละ ๕๐๐๐ เงิน ๓ ตำลึง ๒ สลึง กระทะเถาละ ๑๐๐๐ เงิน ๒ บาท ๒ สลึง สีเสียดหาละ ๓๐๐๐ เงิน ๑ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง งานใหญ่ ๑๐๐๐ ละ ๓๕๐๐๐ เงิน ๑ ชั่ง ๑ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง ชามพล ๑๐๐๐ ละ ๖๐๐๐ เงิน ๓ ตำลึง ๓ บาท ไหมตะเกาหาละ ๓ แสนเงิน ๙ ชั่ง ๗ ตำลึง ๒ บาท ข้าพเจ้าขายได้เงินเหรียญเงินอีแปะบ้าง ขายเชือบ้าง จนสินค้าในเรือที่ซื้อเขื่อยังไม่ให้เงินนั้น ข้าพเจ้าจดบัญชีผู้ซื้อของไว้ ข้าพเจ้าไปทวงเงินได้บ้างยังไม่ได้บ้าง แล้วข้าพเจ้าถามกะปิตันปัดว่าสินค้าที่เมืองบาห์ลีนี้มีฝาง มีกาแพ มีเข้าสารอยู่ที่ไหน ข้าพเจ้าจะขอไปเที่ยวซื้อ กะปิตันบอกข้าพเจ้าว่า ฝางมีอยู่ป่า ชื่อหวนตุหลัน ผลกาแพมีอยู่เมืองตัวป็นหลัน เมืองมอญย เข้าสารกับยาสูบมีอยู่เมืองบาห์ลีนี้กะปิตันจึงว่ากับข้าพเจ้าว่าถ้าจะไปซื้อ ก็ให้ไปหาเจ้าเมืองรอง ขอนหนังสือไปถึงเจ้าเมืองตัวป็นหลัน เจ้าเมืองมอญย จึงจะไปซื้อได้ ๆ

ครั้น ณ วันข้างแรม เดือน ๕ ปีมะเมียอัฐศก ข้าพเจ้ากับเงินอยู่เรือคน ๑ ไปหาเจ้าเมืองรอง บอกว่าข้าพเจ้าจะขอไปเที่ยวซื้อผลกาแพที่เมืองป็นหลัน เมืองมอญย เจ้าเมืองจึงให้คนไปเอาใบลานทั้งก้านมาใบ ๑ แล้วเอาเหล็กแบน ๆ ยาวสักคืบ ๑ ลับให้แหลมเขียนลงกับใบลานเหมือนจารหนังสือ ตัวหนังสือคล้ายกับหนังสือขอม เขียนหนังสือแล้วจึงเอาตราเหล็กเป็นรูปดอกไม้มาตีลงที่



ใบลานส่งให้ข้าพเจ้า แล้วให้ล่ำมบอกกับข้าพเจ้าว่าจะให้หญิงชาวบาทลีที่รู้จักภาษาแขกคน ๑ กับชาย ๔ คนไปด้วย กับม้า ๓ ม้า ทวน ๒ เล่ม พรุ่งนี้จะให้ไปรับที่ท่าเรือ ข้าพเจ้าจึงว่าจะขอเช่าม้าสัก ๒๐ ม้า บรรทุกอี่แปะไปซื้อของ เจ้าเมืองก็รับว่าจะเช่าให้ม้า ๑ ไปถึงเมืองมอญเป็นราคาพันอี่แปะคิดเป็นเงิน ๒ บาท ๒ สลึง บรรทุกของกลับมาส่งถึงท่าเรือ คิดค่าเช่าอีกตัวละพันอี่แปะ เพลารุ่งเช้าจึงจะให้ไปรับที่ท่าเรือ ข้าพเจ้าก็ลากลับมา ครั้นรุ่งเช้าหญิงคน ๑ ซี่ม้ายี่หนึ่ง ชาย ๔ คนจูงม้ามา ๒ ม้า ๒ คน ถือทวนคนละเล่มกับม้า ๒๐ ม้า บรรทุกต่างหลังละ ๔ ต่าง คนสำหรับม้า ๆ ละคน เป็นคน ๒๐ คน ลงมาที่ท่าเรือ ข้าพเจ้าเห็นต่างที่ใส่หลังม้าสานด้วยไม้ไผ่สูงคอกคียบปากกลมกว้างสัก ๑๗ นิ้ว ต่าง ๑ ใส่ได้เป็นน้ำหนัก ๓๗ ชั่งเศษ ม้าหนึ่ง ๔ ต่าง เป็นน้ำหนัก ๑๕๐ ชั่งเงิน ข้าพเจ้าเอาอี่แปะลงบรรทุกต่าง ๑๘ ม้า บรรทุกผ้าม้า ๑ เป็นผ้าขาว ๒๐ พับ กับของกินเล็กน้อย บรรทุกกระทะม้า ๑ เป็นกระทะ ๖ เถาใหญ่เล็ก ๓๐ ใบ ล่ำมหญิงจึงเอาม้าให้ข้าพเจ้าม้า ๑ จินอู่ลูกเรือม้า ๑ หญิงล่ำมขี่ม้า ๑ ม้าที่ขี่มีจิ้งลักเหมือนเบาะรองหลังม้าชั้น ๑ แล้วเอาเบาะผ้าปูทับจิ้งอีกชั้น ๑ มีรัดอกของหาง รัดอกพานหน้าผูกกับเบาะ บังเหียนทำด้วยเหล็กเหมือนบังเหียนไทยหามิโคลนไม้ ผู้หญิงขี่ไม่คร่อมหลังม้าเหมือนผู้ชาย เอาเท้าห้อยข้างม้าข้างเดียวทั้ง ๒ เท้าขี่ควบก็ไม่แตก ม้าที่หญิงล่ำมขี่นำทางไปหน้าพาข้าพเจ้าเดินตามหาดทรายชายทะเล ตั้งหน้าม้าไปทิศเหนือทางประมาณครึ่งวันสิ้นหาดทรายชายทะเล ถึงทางกว้างประมาณ ๔ วา ๒ ข้างทางเป็นส่วนบ้างนาบ้าง ที่เป็นสวนมีต้นทุเรียน ต้นมังคุด ต้นกลางสาต ต้นเงาะบ้าง น้อยหนา ส้มโอ ส้มเกลี้ยง ส้มเปลือกบาง หมาก มะพร้าว สับปะรด แดงอุลิตไทย แดงกวาไทย พักทอง พักเขียว พริกเทศ มะเขือ ถั่วงา เข้าโหด หอม กะเทียม เผือก มัน แต่ที่นาทำที่ให้เสมอ แล้วทำคั่นกันน้ำกว้างประมาณเส้นบ้าง ๓๐ วาบ้าง ๒ เส้นบ้าง เป็นชั้นๆ กันขึ้นไป มีทางน้ำไหลมาแต่บนเขาทำๆ นบด้วยศิลา กั้นไว้ให้น้ำไหลเข้านาต่อ ๆ กันไปได้ทั่วกัน นาทำได้ที่หน้าแล้งหน้าฝนไม่เป็นฤดู เกี่ยวเข้าแล้วก็ดำต่อไปอีก พันจากที่นาที่สวนขึ้นไปเป็นป่าไม้ใหญ่ๆ ที่ข้าพเจ้ารู้จัก ต้นตาล ต้นจิ้ง ต้นมะขามป้อม ต้นสัก ต้นมะขามกระดานบ้าง ต้นตะขบ หวายโป่ง หวายหินบ้าง ที่ข้าพเจ้าไม่รู้จักเป็นอันมาก ข้าพเจ้าเดินไปแต่เชิงเขาวัน ๑ ถึงบ้านเหล็ยหลั่น พวกล่ำมให้ข้าพเจ้าพักอยู่นั้น เอาหนังสือให้นายบ้านดู นายบ้านก็หาข้าวมาให้ข้าพเจ้ารับประทาน เอาโต๊ะไม้ใส่ข้าวกองกลางโต๊ะกับข้าวมีสุกรทอดน้ำมันถั่ว น้ำมันเกลือ กองรายๆ อยู่ในโต๊ะกับข้าวสุกด้วยกันมาให้รับประทาน พวกข้าพเจ้า ๒ คน หญิงล่ำมคน ๑ เข้ากัน ๓ คนกินรวมกัน แต่ชาย ๔ คนนั้น ข้าพเจ้าให้เบี่ยคนละ ๒๐ อี่แปะ ไปซื้อข้าวชาวบ้านรับประทาน รุ่งขึ้นเช้าข้าพเจ้าเห็นบ้านมีโรงอยู่ประมาณ ๑๐๐๐ หลังโรงเศษพื้นผาดินหลังคามุงแฝกเป็นกระโจมเหมือนกันทั้งสิ้น คนชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๔๐๐๐ เศษ ไปจากบ้านเหล็ยหลั่นเพลารุ่งเช้าประมาณ ๓ โมงเศษ ไปตามเนินเขาทางลาดเสมอขึ้นไป เพลารุ่งเช้ากลางวันถึงบ้านอีกแห่ง ๑ มีโรงเรือนประมาณ ๑๐๐ หลังโรง คนชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๔๐๐ คน ตามข้างทางมีส่วนบ้างนาบ้าง ข้าพเจ้าซื้อข้าวรับประทานแล้วเดินไปอีก จนเพลายืนถึงบ้านอำมัตฯ มีเจ้าเมืองปลัดเมือง ข้าพเจ้าพักนอนอยู่ที่บ้านอำมัตคิน ๑ หาได้ไปหาเจ้าเมืองไม่ กำนันบ้านดู

หนังสือแล้ว หาเข้ามาให้รับประทาน รุ่งขึ้นเพลลาเข้าหาเข้ารับประทานแล้วหญิงล่ำมก็พาข้าพเจ้าไปจากบ้านอำมหัด เดินไปตามทางมีสวนมีนา เป็นป่าบ้างเป็นบ้านบ้างเรียวยาวกันไปแห่งละ ๕ โรงบ้าง ๖ โรงบ้าง ๙ โรงบ้าง ๑๐ โรงบ้าง ๒๐ โรงบ้าง ถึงเพลลารับประทานแวะเข้าบ้านไหนเอาเบี้ยอีแปะซื้อเข้ารับประทานได้ทุกบ้าน ไปจนเพลลาเย็นถึงบ้านกะนาชมเป็นบ้านใหญ่ มีเจ้าเมืองปลัดเมืองผู้คนมาก ข้าพเจ้าหาได้ไปหาเจ้าเมืองไม่ เอาหนังสือเดินทางให้ดู กำหนดก็หาเข้ามาให้รับประทานพักนอนอยู่คืน ๑ รุ่งขึ้นเข้าออกจากบ้านกะนาชมเดินไปตามทางบ้านราย ๆ กันแห่งละ ๗ โรงบ้าง ๘ โรงบ้าง ๙ โรงบ้าง ๑๐ โรงบ้าง จนเพลลากลางวันซื้อเข้ารับประทานแล้วออกเดินทางมีบ้านไม่ เป็นป่าไม้ต่างๆ ตามทางเดินเป็นศิลามากกว่าดินเพลลาค่ำหยุดนอนอยู่ในป่าหามีบ้านผู้คนไม่ อดข้าวคืน ๑ รับประทานแต่ของกินที่เอาบรรทุกหลังม้าไปบ้างเล็กน้อย รุ่งเช้าเดินไปอีกจนเพลลาเที่ยงถึงสระใหญ่บนยอดเขา ข้าพเจ้าก็บอกกับล่ำมให้หยุดพักอาบน้ำเสียก่อน แล้วปลงต่างปล่อยม้าให้กินหญ้า ข้าพเจ้าก็ลงอาบน้ำในลำธาร ทางน้ำไหลออกมาจากสระใหญ่ๆ แห่งๆ หนึ่ง ปากช่องกว้างประมาณ ๓ วา กลางร่องลึกสองศอก น้ำไหลเชี่ยว ยาวประมาณ ๔ วา ๕ วา แล้วกว้างออกไปประมาณ ๑๐ วา ลึกคืบเศษ น้ำไหลหาเชี่ยวไม่ ไหลลงไปเชิงเขา น้ำจะไหลไปข้างไหนต่อไปอีกข้าพเจ้าหาทราบไม่ แล้วข้าพเจ้าเดินเลียบริมน้ำไปดูที่สระ สระกว้างใหญ่ใสเย็น แลไปสุดสายตาหาเห็นขอบสระข้างโน้นไม่ ต้นไม้ในบริเวณสระก็หาไม่มี ไกลออกมาสัก ๙ เส้น ๑๐ เส้น จึงมีต้นไม้มีเขาติดอยู่กับขอบสระข้างตะวันตกยอดหนึ่งสูงแต่ขอบสระขึ้นไปประมาณเส้นเศษ ข้าพเจ้าได้ยินเสียงตึง แล้วเป็นคลื่นพุ่งขึ้นที่ยอดเขา ข้าพเจ้าตกใจ ข้าพเจ้าถามหญิงล่ำมๆ จึงบอกว่าเขานี้ตั้งเองนานๆ สักหม้อเข้าสุก ๑ ดังที่ ๑ เสมออยู่ทั้งตาปีขอบสระข้างตะวันออกก็มีเขาๆ หนึ่งสูงเท่ากัน เพลลากลางคืนแลเห็นเป็นไฟติดอยู่บนยอดเขา เหมือนไฟเผาหญ้าที่กลางทุ่ง เปลวสูงประมาณ ๔ วา ๕ วา เทือกไฟโตประมาณ ๒๔ วา ๒๕ วา เพลลากลางวันหาเห็นเปลวไฟไม่ หญิงล่ำมจึงบอกว่าผู้เฒ่าผู้แก่แต่ก่อน เล่าให้ฟังว่าสระเป็นกระทะเลงไฟพุ่งข้าว เขาที่ตั้งว่าน้ำเดือด เขาที่เป็นไฟว่าเตาไฟ พวกข้าพเจ้าอาบน้ำแล้วไปอีกจนเพลลาบ่าย ๔ โมงเศษถึงบ้านจั่วตุตแวะเข้าเอาหนังสือให้นายบ้านดู นายบ้านหาข้าวมาให้ข้าพเจ้ารับประทาน ข้าพเจ้าพักนอนอยู่ที่บ้านจั่วตุตคืน ๑ หนานักใส่เสื้อ ๓ ชั้นกับผ้าห่มผืนหนึ่งก็ไม่อุ่น ชาวบ้านนอนบนร้านเอาไฟใส่ข้างล่าง เพลลากลางคืนแสงไฟที่ยอดเขาสว่างมาถึงในบ้านจริงเหมือนหญิงล่ำมบอก ครั้นเพลลาเข้าข้าพเจ้าแลไปดูเห็นเป็นแต่ต้นหญ้าแดง จึงถามหญิงล่ำมว่าทำไมจึงไม่เห็นแสงไฟ หญิงล่ำมบอกว่ากลางวันแลไม่เห็นแสงไฟ แลเห็นแต่กลางคืน ว่าเขานี้ที่ตั้งตั้งนั้นเพลลาเข้าเย็นกลางคืนจึงดังแรง เพลลากลางวันเสียงหาสู่ดังแรงไม่ ข้าพเจ้าเห็นบ้านมีโรงประมาณ ๖๐๐ หลัง โรงทำเหมือนกัน มีคนขายหญิงใหญ่น้อย ๓๐๐๐ นายบ้านหาเข้ามาให้ข้าพเจ้ารับประทาน ข้าพเจ้ารับประทานแล้วหญิงล่ำมกับกำนันบอกว่ามีศาลเจ้าจงไฟอยู่ที่เนินเขาไฟศาลหนึ่ง ว่าเดิมเงินมาแต่เมืองไฉ่มู่ยแต่ต้นเป็นจงไฟมากกับสำปังกๆ ไปขึ้นอยู่เมืองสำปาหลัง จงไฟล่าวว่าจะกลับไปเมืองไฉ่มู่ย มาถึงเกาะบาทลีเรือเสียคนตายสิ้นเหลือแต่จงไฟขึ้นมาอยู่บนเขานี้ ได้คนป่าเป็นภรรยา มีลูกมีหลานสืบต่อๆ กันมาหาเป็นเงินไม่

กลายเป็นชาวบาหลี่จนทุกวันนี้ มีเสื้อถักด้วยรอกจิ้งตัว ๑ กับหมวกทำด้วยไม้ไผ่เป็นซี่ๆ เหมือนหมวก ไทหลาววางอยู่บนเตียงศิลาด้วยกัน หลิงล่ำมกับกำนันพาข้าพเจ้าไปดู เดินไปแต่บ้านกำนันทาง ประมาณ ๒ เส้นถึงศาลเจ้าๆ ก่ออิฐสุกถือปูนกว้างประมาณ ๓ วา ๔ เหลี่ยม หลังคาแหลมเหมือน กระจงมถือปูน ข้าพเจ้าไปดู เห็นมีแท่นศิลาสูง ๒ ศอกกว้าง ๒ ศอก ยาว ๓ ศอก เห็นมีเสื้อตัวหนึ่งถัก ด้วยรอกจิ้ง หมวกใบ ๑ โตประมาณ ๒ ศอกวางไว้บนแท่นจริง ข้าพเจ้าเอากระดาษทองกระดาษเงินจุด ไฟไหว้เจ้าแล้ว ข้าพเจ้าจึงถามว่าเสื้อหมวกอยู่สักกี่ปีมาแล้ว หลิงล่ำมกับกำนันบอกว่าแต่งไฟตายถึง ทุกวันนี้สักกี่ร้อยปีก็ไม่ว่า ที่เมืองบาหลี่นี้ตั้งบ้านเมืองหารู้จักปีเดือนวันคืนไม่ เกิดมาปีใดเดือนใดอายุ เท่าใดก็ไม่รู้ด้วยกันทุกคน แล้วกำนันว่าบรรดาคนบ้านจั่วตุดนี้เป็นลูกหลานจงไฟทั้งสิ้น ผู้ใดจะรับคน ชายหญิงบ้านจั่วตุดชายให้เงินแขกต่างเมืองไปก็ไม่ได้ ถ้าผู้ใดไม่ฟังซื้อเอาไปก็คงเป็นอันตรายในกลาง ทะเล พุดกันอยู่จนเพลากลางวันก็พากันกลับมาบ้านกำนัน แล้วหลิงล่ำมพาข้าพเจ้าออกจากบ้าน กำนันเพลาทิ้งเดินมาประมาณสัก ๒๐ เส้นเศษเป็นป่าไม้ต่าง ๆ บ้าง ต้นกาแพโตกำ ๑ ๒ กำ สูง ๕ ศอก ๖ ศอกบ้างรายกันไป แล้วมีตมเป็นน้ำค้างตกเหมือนระดูเดือน ๑ เดือน ๒ ข้าพเจ้าถามหลิงล่ำม ๆ ว่าเพลาทิ้งแล้วเป็นน้ำค้างลงอย่างนี้ทุกวัน เดินต่ำลงไปจนเพลายืนถึงเมืองมอญย อาศัยนอนอยู่ บ้านกำนันคืน ๑ เพลาเช้าข้าพเจ้าให้กำนันพาไปหาเจ้าเมือง ข้าพเจ้าจัดได้สุรา ๒ ขวด ผ้าขาวพับ ๑ กระทะเถาหนึ่ง ๕ ใบไปให้เจ้าเมืองๆ แต่งตัวนุ่งห่มมีผู้คนชายหญิงตามออกมาเหมือนกับเจ้าเมืองๆ บาหลี่ถามข้าพเจ้าๆ บอกเหมือนกับบอกเจ้าเมืองบาหลี่ แล้วข้าพเจ้าว่าจะมาขอซื้อผลกาแพหอบ ๑ เป็นราคาเท่าไร เจ้าเมืองบอกว่าหอบ ๑ จะเอาราคา ๓๒๐๐ อีแปะเป็นเงิน ๒ ตำลึง ๒ บาท เพ็อง ๑ ข้าพเจ้าว่าจะซื้อ ๔๐๐ หอบ เจ้าเมืองว่าเดือน ๑ จึงจะได้กาแพหนัก ๔๐๐ หอบ ข้าพเจ้าสัญญาว่าให้ ไปส่งถึงท่าเรือหอบ ๑ จะเอาค่าจ้างเท่าไร เจ้าเมืองว่าหอบ ๑ จะเอาราคา ๖๕๐ อีแปะ ข้าพเจ้าค้าง อยู่ที่เมืองมอญย ๕ วัน ได้กาแพหนัก ๑๐๐ หอบ ข้าพเจ้าเช่าม้าที่เมืองมอญยอีก ๓๐ ม้า ราคาตัวละ ๑๐๐๐ อีแปะเหมือนกับที่เมืองบาหลี่หลง คนสำหรับม้า ๓๐ คน เข้ากันเป็นม้าบรรทุกกาแพ ๕๐ ม้า คน ๕๐ คน บรรทุกกาแพแล้ว ข้าพเจ้าก็ลากลับมา ล่ำมพาข้าพเจ้าเดินมาหากลับมาทางเดิมไม่ มา ทางใหม่ผินหน้าม้ามาทางตะวันตก เดินมาอีกวัน ๑ ถึงเมืองก็อันเจียกหาได้แวะเข้าในเมืองไม่ ล่ำม บอกว่าเมืองนี้เป็นเมืองใหญ่ ผู้คนมากขึ้นกับเมืองบาหลี่ ข้าพเจ้าพักนอนอยู่กลางทุ่งคืนหนึ่ง รุ่งขึ้น เปลาเช้าชาวบ้านเอาข้าวสุกกับเนื้อสุกรย่างจิ้มเกลือมาขาย ข้าพเจ้าซื้อข้าวรับประทาน แล้วออกเดิน มาแต่เพลาเช้า มีแต่พงแซม ไม่มีต้นไม้ใหญ่ ที่ไร่นาก็ไม่มี มาจนเพลายืนถึงบ้านอาพอนหาได้เข้าไป ในบ้านไม่ พักนอนอยู่กลางทุ่งคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเพลาเช้าเดินมาจนเพลาทิ้งถึงเมืองมอญย เป็นเมืองใหญ่ ผู้คนมีมาก เมืองมอญยนี้ผู้คนวิวาทกันหาได้ขึ้นกับเมืองบาหลี่ไม่ ถ้าแลคนข้างเมืองบาหลี่มาข้างแดน เมืองมอญย ชาวเมืองมอญยจับบริบเอาสิ่งของตัวคนก็เอาไปขายเสีย ถ้าชาวเมืองมอญยไปข้างแดน เมืองบาหลี่ ชาวบาหลี่มากกว่าก็จับบริบเอาสิ่งของตัวคนไปขายเสียเหมือนกัน เมืองมอญยมีเจ้าเมือง ผู้คนมาก จะมีท่าเรือลูกค้าไปมาค้าขายถึงฤกษ์ไม่มีประการใด ข้าพเจ้าหาได้ถามไม่ พวกข้าพเจ้าเดิน

มาถึงแขวงเมืองมอญ หลี่ ชาวเมืองมอญถือปืนบ้าง หอกบ้าง ประมาณสัก ๑๐๐ คนเศษออกตีชิงแขวง ถูกชาวเมืองบาหลี่ ๓ คน ชิงเอาม้าบรรทุกกาแพไปได้ ๕ ม้า พวกข้าพเจ้าหาไม่มีปืนหอกไม้ มีแต่กริชสู้อยู่ไม่ได้ ก็ถอยมาบ้านอาพอน หลี่ล่ามจึงให้คนบาหลี่ไปตีเกราะที่บ้านอาพอน ชาวบ้านอาพอนถือปืนถือหอกถือหลาวบ้าง ประมาณสัก ๒๐๐ คน วิ่งออกมาเห็นพวกข้าพเจ้าจึงถามว่าทำไมทะเลาะวิวาทกันอย่างไร หลี่ล่ามบอกว่าเงินลูกค้าชาวกรุงเทพฯ ฯ ออกมาค้าขายที่เมืองบาหลี่ เจ้าเมืองบาหลี่ให้เราพาเที่ยวซื้อกาแพที่เมืองมอญได้แล้ว จะกลับไปเมืองบาหลี่ มาถึงเมืองมอญ หลี่ออกตีชิงแขวงถูกคนชาวเมืองบาหลี่ป่วย ๓ คน ชิงเอาม้าบรรทุกกาแพไปได้ ๕ ม้า ให้เจ้าเมืองอาพอนไปส่งให้ถึงแขวงเมืองบาหลี่ด้วย นายบ้านจึงให้คนที่ถือปืนถือหอกถือหลาวออกมา ๒๐๐ คนนั้นป้องกันมาส่งพ้นแขวงเมืองมอญแล้วก็พากันกลับไป ข้าพเจ้าเดินมาจนเพลายามเศษถึงบ้านกะปิตัน ปลงของลงจากม้าแล้วเอาไว้ที่บ้านกะปิตัน ข้าพเจ้านอนอยู่ที่บ้านกะปิตันคืน ๑ รุ่งเช้าข้าพเจ้าให้เบี้ยอีแปะ หลี่ล่าม ๒๐๐๐ ชายคนละ ๑๐๐๐ เข้ากัน ๖๐๐๐ อีแปะกับค่าเช่าม้าให้เสร็จแล้ว หลี่ล่ามแลชาย ๔ คนกับเจ้าของม้าก็พากันกลับไป ข้าพเจ้าก็ขนกาแพลงบรรทุกเรือ อยู่ ๙ วัน ๑๐ วัน เจ้าเมืองมอญจึงเอาม้าต่างบรรทุกกาแพมาส่งอีก ๓๐๐ หาบ ข้าพเจ้าคิดอีแปะให้แล้วชาวเมืองมอญก็กลับไปกะปิตันจึงเรียกเอภาชีกาแพกับข้าพเจ้าหาบหนึ่ง ๒๐๐ อีแปะ กาแพหนัก ๔๐๐ หาบเป็นอีแปะ ๘ หมื่น เป็นเงิน ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ข้าพเจ้าถามกะปิตันว่าภาชีนี้ได้กับเจ้าเมืองหรือๆ ได้กับผู้ใด กะปิตันบอกข้าพเจ้าว่าภาชีนี้ เจ้าเมืองยกให้สำหรับเลี้ยงพวกจีนมาอยู่ในเมืองบาหลี่ ข้าพเจ้าถามว่าเงินมาอยู่ในเมืองบาหลี่สักเท่าไร กะปิตันบอกว่ามีเงินอยู่ประมาณ ๘๐ คน ๙๐ คนเศษ ข้าพเจ้าซื้อสินค้าอยู่สักเดือนครึ่ง ชาวเมืองบาหลี่บรรทุกเข้ามาขายวันละ ๒ เกวียน ๓ เกวียนบ้าง ราคาทั้งภาชีหาบละ ๑๐๐๐ อีแปะ ถึงละ ๒ สลึง เกวียนละ ๑๒ ตำลึง ๒ บาท ยาสูบหาบละ ๔๐๐๐ อีแปะ เงิน ๒ ตำลึง ๒ บาท เนื้อกระปือหาบละ ๒๐๐๐ อีแปะ เงิน ๑ ตำลึง ๑ บาท หนึ่งกระปือหาบละ ๑๕๐๐ อีแปะ เงิน ๓ บาท ๓ สลึง น้ำมันมะพร้าวหาบละ ๓๐๐๐ อีแปะ เงิน ๑ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง ข้าพเจ้าซื้อได้ข้าวสารหนัก ๓๐๐๐ บาท เป็นข้าว ๑๒๐ เกวียน ยาสูบหนัก ๑๐๐ บาท เนื้อกระปือหนัก ๒๐๐ บาท หนึ่งกระปือหนัก ๕๐ บาท น้ำมันมะพร้าวหนัก ๕๐ บาท ผ่างข้าพเจ้าซื้อกับเงิน ๆ จะเอาราคาหาบละ ๑๕๐ อีแปะ เงิน ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ยังหาได้เอาฝางมาส่งไม่ อยู่ประมาณ ๙ วัน ๑๐ วัน

ณ วัน ๒ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก ข้าพเจ้าเห็นกะปิตันปันตัดแต่งงานบ่าวสาวบุตรชาย ขอ หลี่สาวชาวเมืองบาหลี่ บิดาหลี่เป็นจีน ชายบุตรกะปิตัน มารดาเป็นชาวบาหลี่ เห็นปลูกโรงๆ หนึ่งเหมือนโรงไทยเครื่องบนไม้ไผ่หลังคามุงแฝก ข้าพเจ้าเห็นชาวบาหลี่เอาของมาช่วย ใส้โต๊ะไม้กลึง มีเรียงเล็ด กล้วย ส้ม ข้าวต้มใส่กล้วย หมาก พลู คนละโต๊ะ ๑ บ้าง ๒ โต๊ะบ้าง ๓ โต๊ะบ้าง ประมาณสัก ๒๐๐ คน ครั้นถ่ายของแล้วข้างกะปิตันตอบแทนให้ข้าวสุกกับเนื้อสุกรทอด เนื้อสุกรย่าง จังลอนทำด้วยเนื้อสุกร ใส้โต๊ะไม้กลึงให้ไปทุกคนๆ เพลาเย็นจัดแรงขึ้นหมากใส้โต๊ะไม้ เอาด้ายเช็ดมาต่อๆ กันเข้า ๓ เช็ดแล้ววางลงในโต๊ะไม้ เอาข้าวสารกองกลาง เอาหมากพลูรายทับบนข้าวสาร เอาดอกไม้ทอง

อังกฤษปักเป็นรูปพุ่มไต้ะ ๑ ใส่ส้ม กล้วย ขนมห้าง ๕๐ ไต้ะ เอาผ้าเช็ดหน้าแขกคลุมทุกไต้ะ คนที่นำหน้าขึ้นหมากแต่งตัวใส่กางเกงขาวคาดเอวผ้าลาย ผ้าเช็ดหน้าแขกโพกศีรษะเอารูปนกยูง ทำด้วยไม้โตเท่าไก่ปิดทองทั้งตัวมีสายยุดติดอยู่ที่หลังนกงูสองสายยู เอาค้ายูกที่สายยู แล้วเอามาตะพายแล่งรำไปข้างหน้าขึ้นหมาก มีปีพาทย์เหมือนกับเล่นละครตามไปข้างหลัง ข้าพเจ้าก็ตามไปคู่ด้วย ไปถึงบ้านมีหญิงสาว ๆ ๙ คน ๑๐ คนออกมารับ แล้วร้องเพลงตามภาษาบาลี คนที่ตะพายนกยูงก็รำสักครู่ ๑ ฝ่ายข้างพวกหญิงเอาเข้าสารคลุกขมื่นชดคนรำที่ตะพายนกยูง ๓ ที แล้วมีหญิงแก่ออกมาจูงเอาคนรำตะพายนกยูงเข้าไปในประตูบ้าน จึงปลดเอานกยูงรับเอาไต้ะที่ใส่ข้าวสาร หมากพลุปักพุ่มทองอังกฤษนั้นเข้าไปในเรือนบิดามารดาหญิง ของทั้งนั้นก็ถ่ายไว้สิ้น แล้วก็เลี้ยงน้ำกาแฝกกับน้ำตาลโตนด ขนมห้าง ส้มเสร็จแล้ว ฝ่ายข้างชายที่เอาขึ้นหมากไปก็พากันกลับมาบ้าน เว้นอยู่ ๓ วัน ฝ่ายข้างบิดามารดาหญิงก็พาเอาตัวหญิงมาส่งบ้านชาย มีหญิงห้อมล้อมมาประมาณ ๒๐ คน ๓๐ คน เจ้าสาวแต่งตัวนุ่งผ้าริ้วทองอย่างแขก ห่มผ้ายกแขกมีกรวยเชิงสไบเฉียงศีรษะคลุมผ้าเช็ดหน้าแขก มือใส่กำไลทองคำข้างละ ๓ เส้น เท้าใส่กำไลเงินทั้ง ๒ เท้า มาถึงบ้านชาย ฝ่ายชายตีปีพาทย์รับแล้วบิดามารดาพาเจ้าบ่าวมา เจ้าบ่าวเปิดผ้าที่คลุมศีรษะหญิงออก บิดามารดาข้างชายก็จูงมือหญิงเข้าไปในเรือน พวกข้างหญิงที่มาส่งเจ้าสาวก็กลับไปบ้าน เจ้าบ่าวเจ้าสาวก็อยู่กินด้วยกัน อยู่ประมาณ ๙ วัน ๑๐ วัน ข้าพเจ้าขึ้นไปตีที่บ้านกะปิตันเพลบาย เจ้าเมืองกาล่งกงให้ล้ามเอาปืนคาบศิลาบอก ๑ หอก เล่ม ๑ คนที่ใส่น้ำทำด้วยดินคนที่ ๑ ถ้วยแก้วเขียวใส่น้ำถั่ว ๑ มาที่บ้านกะปิตันว่าฝากข้าพเจ้าเข้ามาให้กับพระสวัสดิวารีเจ้าทรัพย์ ถ้าเห็นควรจะทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ก็ช่วยทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายด้วย ถ้าเห็นไม่ควรจะทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายก็ให้พระสวัสดิวารีเจ้าทรัพย์รับเอาไว้เป็นของพระสวัสดิวารีเถิด ข้าพเจ้ารับของไว้แล้วพวกล้ามก็พากันกลับไป ข้าพเจ้าถามกะปิตันว่า เกาะเมืองบาลีนี้โตสักเท่าไร เจ้าเมืองบังคับบัญชาการงานบ้านเมืองอย่างไร คนมีมากถนัดน้อยกะปิตันจึงเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าเกาะนี้โตใหญ่ แล่นเรือไปลมดีวันหนึ่ง ๑๒ โยชน์ แล่นไป ๑๐ วันจึงรอบเกาะคิดได้ ๑๒๐ โยชน์ มีเมือง ๑๖ เมือง เมืองหนึ่งชื่อบาลีเลง ๑ เมืองกาหลงอาเสียม ๑ เมืองอาโบ ๑ เมืองอาหมัด ๑ เมืองกอินเจียด ๑ เมืองมอญย ๑ เมืองบาตอง ๑ เมืองอาตัด ๑ เข้ากัน ๘ เมือง เจ้าเมืองกาล่งกงเป็นเจ้าใหญ่ สำหรับได้ว่ากล่าวเจ้าเมือง ๗ เมือง แต่เมืองฟากเขาข้างใต้ ๘ เมืองนั้น ข้าพเจ้าจำชื่อได้แต่เมืองมอญลี บาตอง ตัวปันหลัน ยังอีก ๕ เมืองข้าพเจ้าจำชื่อไม่ได้ เมือง ๘ เมืองนี้หาอยู่ในบังคับเจ้าเมืองกาล่งกงไม่ ถ้าคนแดนข้างเมืองกาล่งกงจะลงไปฟากเขาข้างใต้ ถ้าพบพวกเมืองมอญลีมากกว่า พวกเมืองมอญลีก็จับเอาไว้ขายเสีย ถ้าพวกเมืองมอญลีข้ามฟากเข้ามาข้างเหนือพบพวกเมืองกาล่งกงมากกว่าก็จับเอาไว้ขายกินเหมือนกัน เมืองกาล่งกงมีท่าเรือลูกค้าจอดข้างตะวันออก ชื่อ จูเล็กท่า ๑ ปาดังท่า ๑ โกขุนปาท่า ๑ อาแซท่า ๑ (รวม) ๔ ท่า ข้างตะวันตกมีท่าเรือลูกค้าจอด ชื่อบาลีเลงท่า ๑ กาม่องกูฏท่า ๑ สุนสิตท่า ๑ รวม ๓ ท่า มีเงินเป็นกะปิตันสำหรับซื้อสำหรับขายอยู่ทุกท่า ที่เมืองอยู่ฟากเขาข้างใต้ก็มีท่าเรือวิลันตามาตั้งห้างรับซื้อขายอยู่คน

หนึ่ง กำปั่นวิลันตามาจัดซื้อผลกาแฟปีละลำ ๑ บ้าง ๒ ลำบ้าง ข้างเมืองบาทลี้ก็มีกำปั่นวิลันตามาซื้อ ข้าวสารปีละลำ ๑ บ้าง ๒ ลำบ้าง ลูกค้าแขกจีนก็มาค้าขายปีหนึ่ง ๙ ลำบ้าง ๑๐ ลำบ้าง เจ้าเมืองเรียกเอาภาษีของหาบหนึ่ง ๒๐๐ อีแปะ สำหรับซื้อเข้าเลี้ยงเงินที่มาตั้งค้าขายอยู่ที่เมืองบาทลี้ให้กินวันละ ๓ เพลา มีคนชายฉกรรจ์ประมาณ ๘ หมื่นเศษ ๙ หมื่นเศษ เจ้าเมืองจะเรียกเอาค่านา ค่าอากรสวน ค่าตลาดสิ่งใดกับไพร่บ้านพลเมืองนั้น ข้าพเจ้าหาได้ถามไม่ แล้วกะปัดนเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ถ้าขุนนางตายใส่โลงเหมือนกับไทย ไว้ศพเดือน ๑ บ้าง ๒ เดือนบ้าง ๓ เดือนบ้าง ๔ เดือนบ้าง ๕ เดือนบ้าง ปีหนึ่งบ้าง แล้วมีคนหนุ่มสาวห่มขาวอยู่พวกหนึ่งหาภรรยาไม่ มีอยู่ประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน เจ้าเมืองเลี้ยงให้กิน จะเป็นชาวบาทลীবวหรือจะเป็นชาติพราหมณ์อย่างไร กะปัดนหาทราบไม่ ถ้าเจ้าเมืองจะออกมาว่าแรงงาน คนหนุ่มสาวห่มขาวพวกนี้ไปนั่งอยู่ด้วยเพลาละ ๔ บ้าง ๒ บ้างเป็นที่ปรึกษาสำหรับเขียนหนังสือด้วย ถ้าเจ้าเมืองจะไปข้างไหน คนหนุ่มสาวห่มขาวพวกนี้นำหน้าไป ๔ คนบ้าง ๒ คนบ้าง ทุกครั้ง ถ้าขุนนางแลไพร่บ้านพลเมืองตายก็ไปเรียกคนพวกนี้มาสวดเพลายวันละ ๒ คนเสมอทุกวัน แล้วบุตรภรรยาญาติพี่น้องผู้ตายเอากำยานไปเผาเอาดอกไม้ไปวางข้างโลง แล้วเอาข้าวไปเช่นเสมอทุกวันกว่าจะเผา เมื่อกำหนดจะเผานั้นบรรดาพวกญาติพี่น้องเอาไม้ไผ่มาทำเป็นร้านม้าขึ้น ๓ ชั้นๆ ล่างเอาผ้าขาวปิด ชั้น ๒ ชั้น ๓ เอาแผงกรูแล้วเอากระดาศสีปิดทับ เอาสำลีย้อมสีแดง สีเขียว สีเหลือง สีน้ำเงิน สีขาว ๕ สักกับทองอังกฤษมาติดทำเป็นลายดอกไม้บ้าง ลายริ้วบ้างต่าง ๆ กัน หลังคาเป็นหลังเจียดดาตผ้าขาวมีดอกไม้สดห้อย คล้าย ๆ กันกับเครื่องศพไทยโลงนั้นเอาผ้าขาวปิดมีปี่พาทย์เหมือนกับเล่นละคร ตีไปบนร้านม้าขึ้นล่างมีคนหาม ถ้าร้านใหญ่คนหาม ๕๐ คนบ้าง ๖๐ คนบ้าง ถ้าร้านม้าเล็กหาม ๒๐-๓๐ คนบ้าง ดอกไม้ทำด้วยทองอังกฤษคนถือหน้าศพประมาณ ๒๐ คนบ้าง ๓๐ คนบ้าง แล้วคนหนุ่มสาว ๔ คน ถือขันเงินใส่ข้าวตอกใส่ดอกไม้โปรยไปตามทาง บุตรภรรยาญาติพี่น้องตามไปข้างหลัง แต่ภรรยาที่จะตายด้วยผัวนั้นหนุ่มสาวห่มขาวไปถึงที่เผาเป็นที่ว่างเปล่า แล้วพูนดินขึ้นสูงสองศอกเศษ รื้อเอาเครื่องศพทำพื้น เผาแล้วขุดหลุมเคียงที่เผาศพยาว ๔ ศอก กว้าง ๔ ศอก ลึก ๓ ศอก ๔ เหลี่ยม เอาไม้ไผ่พันผ้าชุบน้ำมันมะพร้าวใส่หลุมไว้ให้เต็มหลุม แล้วผู้ที่จะตายนั้นมีหนังสือไปบอกเจ้าเมืองใหญ่ว่าจะขอตายด้วยผัว เจ้าเมืองมีหนังสือห้ามมาว่าเขาตายแล้วก็แล้วไปเถิดอย่าตายตามเขาเลย ครั้ง ๑ สองครั้ง หญิงผู้จะตายนั้นไม่ฟังจึงมีหนังสือไปบอกอีกครั้ง ๑ เป็น ๓ ครั้ง เจ้าเมืองจึงมีหนังสือมาว่าห้ามไม่ฟังแล้วมีน้ำใจรักใคร่ผัว จะตายกับผัวได้ก็ตายเถิด คนหนุ่มสาวห่มขาวเหมือนพราหมณ์ ๔ คนจึงเอาไฟจุดเผาศพผู้ตายก่อนแล้วจึงจุดไฟในหลุมด้วย ญาติพี่น้องจึงเอาผ้าพันไม้บ้าง ด้ายพันไม้บ้างชุบน้ำมันมะพร้าว จุดไฟเผาติดพร้อมแล้ว หญิงภรรยาที่จะตายนั้นลาบิดามารดาญาติพี่น้องแล้วก็โจนลงในหลุมตายไปด้วยกัน ดอกไม้ทองอังกฤษที่แห่ศพไปนั้น ก็ทิ้งเข้าไปในไฟเผาเสียด้วย รุ่งเช้าญาติพี่น้องชวนกันไปเก็บกระดูกใส่ขันเงินคนละขันทั้งสองคนมาไว้ที่เรือน เช่นเช้า เช่นกลางวัน เช่นเย็น ๓ เพลาครบ ๓ เดือนแล้วจึงไปหาคนหนุ่มสาว ๔ คนมาแห่เอากระดูกไปทิ้งเสียที่ทะเลหญิงที่จะตายตามผัวได้นั้น ที่เป็นภรรยาเจ้าเมือง ปลัดเมือง ถ้าผัวตายแล้วจะมีผัวอีกไม่ได้ ที่มีบุตรนั้น

อยู่เลี้ยงบุตรไปกว่าจะโตกว่าจะแก่ จะมีผัวอีกนั้นไม่ได้ ถ้ามีผัวอีกญาติพี่น้องข้างผัวที่ตายไปร้องฟ้อง  
 แก่เจ้าเมืองๆ ทำโทษ ลางที่ฆ่าเสียบ้าง ขายเสียบ้าง ภรรยาที่ไม่มีบุตรนั้นจะมีผัวอีกก็ไม่ได้เหมือนกัน  
 จึงต้องไปตายเสียกับผัวกลางที่มีหนังสือไปบอกเจ้าเมืองว่าจะตายตามผัว เจ้าเมืองมีหนังสือห้ามครั้ง ๑  
 บ้าง ๒ ครั้งบ้าง ฟังคำเจ้าเมืองที่ไม่ตายตามผัวก็มี หลึงภรรยาไพร่บ้านพลเมืองนั้นไม่ต้องตายตาม  
 ผัวๆ ตายแล้วจะมีผัวใหม่อีกก็ได้ไม่มีโทษ ถ้าแลชายก็ดีหญิงก็ดีเป็นผู้ร้ายลักของจับตัวได้ครั้ง ๑ เจ้า  
 เมืองเอาไปชำระเอาของคืนให้เจ้าของ ห้ามปรามสั่งสอนแล้วปล่อยไป ถ้าไปลักเขาจับได้อีกครั้ง ๑ เจ้า  
 เมืองเอาตัวมาทำโทษใส่กรงทำด้วยไม้จริงกว้าง ๔ ศอกยาว ๕ ศอก ๖ ศอก สูงศอก ๑ ใส่ในกรงให้  
 นอน ลูกขึ้นนั่งไม่ได้ เพลาเช้า เพลาเย็นเอาอกให้กินข้าว ใส่กรงไว้เดือน ๑ บ้าง ๒ เดือนบ้าง ๓ เดือน  
 บ้าง เห็นเข็ดหลาบแล้วปล่อยตัวไป ถ้าไปลักเขาอีก จับได้เป็น ๓ ครั้ง เจ้าเมืองให้เอาตัวไปแทงเสีย ถ้า  
 แลภรรยามีชู้ผัวจับได้เจ้าผัวแทงเสียทั้งหญิงทั้งชาย ถ้าจะแทงแต่ชายชู้ก็ไม่ได้ จะแทงแต่หญิงก็ไม่ได้มี  
 โทษกับเจ้าผัว ต้องแทงเสียทั้ง ๒ คน ถ้าจับไม่ได้แต่รู้ว่าภรรยามีชู้ เจ้าผัวขายภรรยาเสียได้ ถ้าแล  
 ลูกค้าผู้ใดๆ ก็ไปซื้อคนชาวบาหลีต้องบอกกับกะบัตัน ๆ เรียกเอาภาษีคนละ ๑๐๐๐ อีแปะจึงเอาคน  
 ลงเรือได้ ถ้าแลไม่เสียค่าภาษีให้เอาคนมาไว้ในเรือซ่อนไว้ที่ไหนก็ตามมีผู้มาร้องฟ้อง เจ้าเมืองเอาตัวไป  
 เสีย เงินที่ซื้อคนก็สูญเปล่า จะร้องฟ้องว่ากล่าวเอาเงินคืนไม่ได้ ฯ

ครั้น ณ วัน ๙ ข้างขึ้นๆ ก็จำไม่ได้ ปีมะเมียอัฐศก ข้าพเจ้าเห็นกำปั่นลูกค้าเมืองสรี-  
 ยะบานายเรือเป็นจีน ตันหนเป็นชาติวิลันดามาถึงเมืองบาหลีล่า ๑ ตันหนวิลันดาถือหนังสือเจ้าเมือง  
 ไยกระตรามาถึงเจ้าเมืองบาหลีฉบับ ๑ ในหนังสือนั้นว่าให้เจ้าเมืองบาหลีปลุกเรืออันไว้ เจ้าเมือง  
 ไยกระตราจะเอาคนมาไว้ที่เมืองบาหลีสักห้าพันคน เจ้าเมืองบาหลีหลงจึงมีหนังสือให้ตันหนวิลันดา  
 ถือไปถึงเจ้าเมืองไยกระตรา ว่า เมืองบาหลีหลงนี้แต่ก่อนไม่เคยมีคนชาติวิลันดามาอยู่ ถ้าจะมาอยู่ให้  
 ได้ก็มาเถิด เรือที่จะให้คนอยู่นั้นเราปลุกไว้แล้ว อยู่ประมาณ ๙ วัน ๑๐ วันตันหนวิลันดาก็ถือหนังสือ  
 กลับไปเมืองสรียะบา เจ้าเมืองบาหลีหลงจึงเกณฑ์คนประมาณ ๕ พันคนมาทำสนามเพลาะเป็นวง  
 เดือน ที่ชายทะเลท่าเรือจอดบ้านกะบัตันปัดต เอาไม้มะพร้าวปักเรียงกันห่างประมาณ ๓ ศอก สูง  
 ๗ ศอก กว้าง ๗ ศอก ๒ แถวยาวประมาณ ๑๐ เส้น ใส่ชื่อชักบนปลายไม้มะพร้าวเป็นคู่ๆ กัน จึงเอาไม้  
 ไม้ทั้งลำมาวางเรียงๆ กันกรูข้างใน แล้วเอาดินถม เอาน้ำรด เอาไม้กระทุ้งให้แน่น สูง ๗ ศอกถึงปลาย  
 ไม้มะพร้าว ฯ

ครั้น ณ วัน ๑๖ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก วิลันดาเอาเรือรบ ปากกว้างประมาณ ๑๐ ศอก  
 สองเสาคนในลำประมาณ ๒๐ คน มีปืนกระสุน ๔ นิ้ว สองบอกมาหยั่งน้ำที่อ่าวหน้าเมืองบาหลีหลงอยู่  
 ๒ วัน วันเดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ ก็กลับไป ฯ

วัน ๒๖ ค่ำ ข้าพเจ้าเห็นเรือรบวิลันดากลับมาหยั่งน้ำอยู่อีก ๒ วัน วัน ๒๖ ค่ำ ก็กลับไป

อยู่ ณ วัน ๖๒ ๗ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก ข้าพเจ้าเห็นกำปั่นไฟลำ ๑ กำปั่นใหญ่ปืน ๒ ชั้นลำ ๑ มาทอดสมอลงที่อ่าวหน้าเมืองบาหลีเหลง กำปั่นใหญ่ทอดใกล้เรือข้าพเจ้าประมาณ ๒๐ เส้นเศษ กำปั่นไฟมาทอดชิดเรือข้าพเจ้าประมาณ ๓ วา ๔ วา ข้าพเจ้าก็ลงเรือสำปั้นเอาสุกร ๒ ตัว เป็ด ๖ ตัว ลูกเรือ ๓ คนแจวเรือไปถึงท่ากำปั่นไฟ ข้าพเจ้าขึ้นไปบนกำปั่น ทหารวิสันดาถามข้าพเจ้าว่ามาแต่ไหน ข้าพเจ้าบอกว่า เป็นลูกค้ากรุงเทพพระมหานครมาค้าขาย ทหารจึงลงไปบอกแก่นายทหารในท้องกำปั่น แล้วขึ้นมาพาข้าพเจ้าลงไปในห้องกำปั่น นายทหารวิสันดาจึงถามข้าพเจ้าว่าเป็นลูกค้ามาแต่ไหน ข้าพเจ้าบอกว่ามาแต่กรุงเทพพระมหานคร นายทหารจึงว่าทำไมไม่รู้ฤ ว่าเราจะมาตีเมืองบาหลีเหลง ข้าพเจ้าบอกว่าไม่รู้ นายทหารจึงว่าเราได้มีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองใหม่ว่าอย่าให้ลูกค้ามาค้าขาย ที่เมืองบาหลีเหลง ข้าพเจ้าตอบว่าข้าพเจ้าไปขอหนังสือเดินทางที่เมืองใหม่ๆ ก็หาได้บอกแก่ข้าพเจ้าไม่ จึงได้มาค้าขายเมืองบาหลีเหลง นายทหารจึงบอกข้าพเจ้าว่าเจ้าเมืองโยกระตาบังคับบมาว่า ถ้ากำปั่นมาถึงพร้อมกันแล้วให้รบเมืองบาหลีเหลงใน ๓ วัน ให้นายเรือเร่งทวงเงินให้เสร็จแล้วกลับไปเสียเร็วๆ ข้าพเจ้าจึงบอกว่าเงินขายของไว้ทวงได้แล้วสัก ๒ ส่วน ยังค้างอยู่กับชาวบาหลีเหลง ๒ ส่วน นายทหารจึงว่ากับข้าพเจ้าว่าให้เร่งทวงเงิน สินค้าซึ่งค้างอยู่นั้นขนลงบรรทุกเรือให้แล้วใน ๒ วัน ข้าพเจ้าจะลากลับมาเรือ นายทหารจึงว่าจะฝากหนังสือขึ้นไปให้เจ้าเมืองด้วยฉบับ ๑ แล้วเอาหนังสือมาให้ข้าพเจ้า ๆ จึงว่า ถ้าเจ้าเมืองบาหลีเหลงรับหนังสือไว้แล้ว ข้าพเจ้าจะกลับมาบอก ถ้าไม่รับไว้ข้าพเจ้าจะเอาหนังสือมาคืน ข้าพเจ้ารับเอาหนังสือ ลงเรือสำปั้นกลับไปขึ้นท่าเมืองบาหลีเหลง ข้าพเจ้าเอาหนังสือซ่อนเสียในเสื้อ ข้าพเจ้าจึงไปที่บ้านกะปิตัน ข้าพเจ้าเห็นเจ้าเมืองใหญ่เจ้าเมืองรองปลัดเมืองมาพร้อมกันอยู่ที่บ้านกะปิตัน ข้าพเจ้าหาได้เอาหนังสือออกให้ไม่ ข้าพเจ้าจึงบอกแก่นายทหารวิสันดาอยู่ที่กำปั่นไฟหาตัวข้าพเจ้าไปที่กำปั่น จะให้ข้าพเจ้าเอาหนังสือขึ้นมาให้กับเจ้าเมือง ข้าพเจ้าหาอาจรับมาไม่ เจ้าเมืองจึงถามว่าเขาว่าอย่างไรบ้าง ข้าพเจ้าบอกแก่นายทหารว่าเป็นลูกค้ามาค้าขาย นายทหารว่าเป็นลูกค้าก็ให้เร่งขนของทองเงินเสียให้เสร็จใน ๒ วัน ถ้ากำปั่นมาพร้อมกันเมื่อใดจะตีเมืองบาหลีเหลง เรือจะกิดทางปืน เจ้าเมืองจึงว่าไม่รับเอาหนังสือขึ้นมานั้นดีแล้ว ถ้าเขาจะมีหนังสือขึ้นมาให้เขาเอาเอง ข้าพเจ้าของเบี้ยอีแปะซึ่งยังค้างอยู่กับผู้ใด เร่งขนลงบรรทุกเรือเสียเถิดเจ้าเมืองจึงให้คนไปตีเกราะที่ต้นทางจะขึ้นไป เมืองบาหลี บ้านตามทางก็ตีเกราะต่อๆ ตลอดกันไป ข้าพเจ้าดูอยู่ประมาณ ๓ บาท ๔ บาทนาฬิกา ข้าพเจ้าแลเห็นคนถือปืนถือหอกถือหลาว ที่บ้านไกลๆ วิ่งลงมาหาเจ้าเมืองที่บ้านกะปิตันประมาณ ๑๕๐ คน ๑๖๐ คนเศษ แล้วข้าพเจ้าก็รีบลงเรือสำปั้นกลับมาที่กำปั่นไฟ เอาหนังสือคืนให้กับนายกำปั่น ๆ ถามว่าเจ้าเมืองว่าอะไร ข้าพเจ้าบอกว่าเจ้าเมืองว่าตัวเป็นลูกค้าไปรับเอาหนังสือเขามาทำไม เมื่อจะมีหนังสือขึ้นมาให้เขาเอาขึ้นมาเอง แล้วข้าพเจ้าก็ลานายทหารกลับมาเรือ ข้าพเจ้าให้ลูกเรือเอาเรือสำปั้นขึ้นไปบนของที่ห้างกะปิตันลงมาบรรทุกเรือ ฯ



๑ รุ่งขึ้น ณ วัน ๖๓ ๗ คำ เพลาเย็น ของก็ยังหาหมดไม่ ข้าพเจ้าเห็นกำปั่นมาทอดอยู่ ราย ๆ กันประมาณ ๒๔ ลำ ๒๕ ลำ ข้าพเจ้าก็ลงสำปั่นไปหานายทหารที่กำปั่นไฟ ข้าพเจ้าขอทุเลากับ นายทหารว่าชนของ ๒ วันแล้วชนได้ ๒ ส่วน ยังส่วน ๑ ขอทุเลาอีก ๓ วัน นายทหารจึงว่าเจ้าเมืองโย กระทบบังคับขาดมาว่ากำปั่นรบมาถึงพร้อมแล้วเมื่อใด ก็ให้รบเมืองบาหลีหลงใน ๓ วัน นายทหารจึง ว่าข้าพเจ้าเป็นลูกค้ำกรุงเทพระมหานครจะดให้ อีก ๓ วัน ถ้าถึง ๓ วันแล้วเราจะยิงสนามเพลาะ เมืองบาหลีหลงให้ทลายให้สิ้น จะมาทุเลาอีกนั้นไม่ได้แล้ว ข้าพเจ้าก็กลับมาเรือเร่งชนของอยู่ จน ณ วันขึ้น ๑ คำ เดือน ๘ ข้าพเจ้ากับลูกเรือขึ้นไปชนของบนบ้านกะปิตัน มีลูกเรือเฝ้าเรือใหญ่อยู่ ๓ คน ข้าพเจ้าลงมาที่หาดทรายชายทะเล แลไปเห็นกำปั่นใช้ใบมาแต่ไกลประมาณสัก ๒๓ ลำ ๒๔ ลำ แล้ว ข้าพเจ้าเห็นฝรั่งที่กำปั่นไฟลงเรือชวงประมาณ ๓๐ คน ไปที่เรือข้าพเจ้า ขึ้นบนเรือแล้วถอนสมอ ข้าพเจ้าก็เร่งลงเรือสำปั่นออกไปดู ข้าพเจ้าขึ้นบนเรือถามเป็นภาษามลายูว่าจะถอยเรือข้าพเจ้าไปข้าง ไหน พวกทหารวิลันดาบอกว่าจะถอยไปทอดเสียให้พ้นทางต่อแหลมข้างใต้ กำปั่นรบมาถึงจะมาทอด ที่นี้ พวกทหารกับลูกเรือก็ถอนสมอขึ้นใช้ใบไปทอดข้างต่อแหลมข้างใต้ พื้นที่เดิมออกไปประมาณสัก ๒๐ เส้น ทอดสมอลงแล้วพวกทหารก็กลับไปกำปั่นไฟ อยู่ประมาณโมง ๑ ข้าพเจ้าแลไปดูเห็นกำปั่น มาถึง ทอดอยู่ที่เรือข้าพเจ้าทอดอยู่ก่อนประมาณ ๒๓ (ลำ) ๒๔ (ลำ)

รุ่งขึ้น ณ วัน ๒๘ คำ ขึ้นไปชนของที่บ้านกะปิตัน ข้าพเจ้าเห็นพวกชาวบาหลีหลงถอน เอาดันข้าวในนาที่ทำสนามเพลาะตามชายทะเลมา กองเป็นคันสูง ๓ ศอก ยาวประมาณ ๒ เส้นเศษ ทั้ง ๒ ข้างต่อปีกกาออกไปบังตาไม่ให้เห็นคน แล้วขุดหลุมเป็นฟันปลา ลึก ๒ ศอก กว้าง ๒ ศอกบ้าง ๓ ศอกบ้าง ข้างนำรับปืนตรง ข้างหลังไล่ลาดพอขึ้นได้ลงได้ง่าย ประมาณหลุมสุดปีกกาข้างเหนือสัก ๑๕๐ หลุม ข้างใต้สัก ๑๕๐ หลุม คนอยู่ในหลุมๆ ละ ๒ คนบ้าง ๓ คนบ้าง ประมาณ ๖๐๐ คน ๗๐๐ คน ถือปืนบ้าง ถือหอกบ้าง ถือหลาวบ้างทุกคน แล้วเจ้าเมืองให้เรือเรือนที่ใกล้ๆ ทางปืนเสีย ให้พวก ครว้ขึ้นไปอยู่บนเนินเขาบ้านปลัดเมืองทั้งสิ้น เอาไว้รบแต่ชายฉกรรจ์ประมาณคนสามพันเศษ ข้าพเจ้า ชนของเสร็จแล้ว ครั้นเพลาค่ำข้าพเจ้าก็กลับลงไปเรือสินค้าที่ข้าพเจ้าขายไว้กับชาวบาหลีหลง ที่ยัง ทวงไม่ได้ ประมาณเงินสัก ๑๗๐๐ เหรียญ ๑๘๐๐ เหรียญ

ครั้น ณ วัน ๓๑ คำ นายทหารจึงให้พวกสปีบายมาบอกข้าพเจ้าว่าวันแรม ๔ คำ เดือน ๘ จะตีเมืองบาหลีหลง จะยิงปืนกระสุนปืนจะถูกเรือเข้า ให้นายเรือใช้ใบเสียให้พ้น ข้าพเจ้าบอกว่า ต้นหนใหญ่กับจันลูกเรือคนหนึ่งขึ้นไปซื้อผลกาแพ ที่เมืองมอญย ยังหากลับไม่ ข้าพเจ้าจะขอรอท่าอยู่ ก่อน พวกสปีบายก็กลับไป เพลาเย็นข้าพเจ้าเห็นกำปั่นใหญ่มาทอดสมอเรียงลำนำกำปั่นอยู่ข้างเหนือ ข้างกำปั่นตรงนำสนามเพลาะออกมาประมาณ ๕ เส้นเศษ ๒๐ ลำ แล้วเอาเรือบดปากกว้าง ๕ ศอก ๖ ศอกลงน้ำ เอาปืนใหญ่ใส่หน้าเรือบดลำละบอก กระสุนจะโตจะเล็กประการใด ข้าพเจ้าแลดูแต่ไกล ประมาณหาถูกไม่ แล้วเอาสมอเล็กๆ สายสมอเชือกน้ำมันไปทอดไว้ริมฝั่ง เอาหางเชือกมาผูกไว้กับ

กำปั่นทุกลำทั้ง ๒๐ ลำ กำปั่น ๒ เสาบ้าง ๓ เสาบ้าง มีปืนรายแคมชั้นเดียวจะเป็นลำละก็บอกข้าพเจ้าหาได้นับไม่ กำปั่นอีก ๒๐ ลำเศษ ทอดห่างออกไปประมาณ ๙ เส้น ๑๐ เส้น ข้าพเจ้าเห็นกำปั่นใหญ่ปืน ๒ ชั้นลำหนึ่ง กำปั่นไฟ ๒ ลำ กำปั่นใบ ๒๐ ลำ กำปั่นใหญ่ ๓ เสापืน ๒ ชั้น มีคนในลำประมาณ ๓๐๐ เศษ กำปั่นไฟ ๒ ลำๆ หนึ่งคนประมาณ ๑๐๐ เศษ กำปั่นไฟ ๒ เสาบ้าง ๓ เสาบ้าง ๒๐ ลำ คนประมาณลำละ ๑๐๐ คนบ้าง ๑๒๐ คนบ้าง ๑๓๐ คนบ้าง เข้ากันเป็นกำปั่น ๔๓ ลำ ครั้นเพลเข้าโมงเศษข้าพเจ้าเห็นคนในลำกำปั่นใหญ่ที่มาทอดสมอเรียงกันอยู่ ทั้ง ๒๐ ลำ ลงเรือบดลำละ ๑๕ คนบ้าง ๒๐ คนบ้าง ถือปืนคาบศิลาบ้าง ถือกระบี่บ้าง สาวเชือกน้ำมันสายสมอที่ไปทอดไว้ริมตลิ่งพร้อมกันทั้ง ๒๐ ลำ เรือบดเข้าไปใกล้สนามเพลาะประมาณ ๒ เส้นเศษเอาสายสมอผูกเรือบดแล้วก็ยิงปืนใหญ่ทุกลำๆ ไม่ได้หยุดเสียงปืนจนเพลาะเที่ยงจึงหยุด ข้าพเจ้าแลไปเห็นกำปั่นใหญ่ที่ทอดเรียงกันอยู่ยิงปืนใหญ่ขึ้นไปอีก ๓ กระสุน ๆ ชำมสนามเพลาะไปตกกลางบ้านที่โรงยังไม่ได้รื้อ ห่างสนามเพลาะเข้าไปประมาณห้าเส้น กระสุนแตกออกจะถูกคนตายบ้างอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ เห็นไฟไหม้โรงอยู่ประมาณสัก ๕ บาท ๖ บาทนาฬิกา เปลวไฟดับลงแล้ว ข้าพเจ้าเอากล้องส่องไปดูเห็นสนามเพลาะที่กลางพังราบลงกว้างประมาณ ๒ เส้น ตึกกะปิตันบันตักก็ทลายลงด้วย พวกวิลันดาที่ในเรือบดทั้ง ๒๐ ลำ สาวสายสมอเข้าไปจนถึงฝั่งแล้วก็ขึ้นบกถือปืนคาบศิลาบ้าง ถือกระบี่บ้าง พวกกันกรูเข้าไปในสนามเพลาะ พวกบาทลีหลงขึ้นจากหลุมเอาปืนคาบศิลายิงเอาพวกวิลันดาถูกเห็นล้มลงตายบ้าง ลำบากบ้าง พวกวิลันดาก็เอาปืนยิงถูกพวกบาทลีหลงบ้าง สิ้นคราวปืนพวกบาทลีหลงวิ่งเอาหอกไล่แทงพวกวิลันดาตายเป็นอันมาก ที่เหลือตายก็วิ่งหนีลงเรือบด สาวสายสมอกลับมาขึ้นกำปั่นใหญ่ วิลันดาจะคิดอ่านประการใดต่อไปนั้นข้าพเจ้าไม่ทราบ เพลาะบ่าย ๓ โมงเศษข้าพเจ้าปรึกษากับต้นหนรองลูกเรือทั้งปวงว่า บ้านเมืองเขารบกันอยู่อย่างนี้ ที่ไหนต้นหนใหญ่กับเงินลูกเรือจะมาได้เราอย่าคอยเลย พวกกันไปเถิด เห็นพร้อมแล้วก็ฉ้อใบขึ้นตัดสมอทิ้งเสียตัวหนึ่ง ใช้ใบเรือมาแต่่าวเมืองบาทลีหลง

ณ วัน ๙ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศกเพลาะเย็น มาถูกทางบ้างผิดทางบ้าง เดือน ๑ กับ ๖ วัน ถึงเมืองใหม่

วัน ๑๐ ค่ำ ข้าพเจ้าเอาของเมืองบาทลีมาแลกของที่เมืองใหม่ ได้ผ้าขาว ๕๐ หมาย ๒๐๐ หมาย ได้ด้ายขาวหนัก ๔๐ หมาย ได้หมากแห้งหนัก ๒๐๐ หมาย ได้หว่ายหินหนัก ๑๐๐ หมาย หอยเบี้ยหนัก ๕๐๐ หมาย

วัน ๑๑ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก กำปั่นไฟมาแต่เมืองมะเกาถึงเมืองใหม่ลำหนึ่ง ข้าพเจ้าได้ยินชาวเมืองใหม่พูดกันว่าอังกฤษนายกำปั่นเล่าให้ฟังว่าเมื่อวัน ๙ ค่ำ เกิดห้องโถงที่หน้าเมืองกวางตุ้ง กำปั่นเสีย กำปั่นใบ ๒๒ กำปั่นไฟ ๑ (รวม) ๒๓ กับสำเภาจีน ๗ ลำ

ครั้น ณ วัน ๑๒ ค่ำ ข้าพเจ้าไปขอหนังสือเบิกกล่องกับเสมียนเจ้าเมืองใหม่ที่โรงความ ข้าพเจ้าได้ยินพวกจีนเป็นความต้องชั่งอยู่ในตารางพูดกันว่า เจ้าเมืองใหม่ป่วยไปรักษาตัวอยู่เมืองเกาะ

หมาก เมื่อไรจะหายก็ไม่รู้เลย เจ้าเมืองหายแล้วกลับมาความจริงจะได้ว่ากัน ข้าพเจ้าหาได้ถามกับเสมียนไม่ได้หนังสือแล้วกลับมาลงเรือจะใช้ใบเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ต้นหนรองชาติมุทิตคน ๑ กับคนหุงเข้าของต้นหนรองคน ๑ เข้ากัน ๒ คน ขอโดยสารเข้ามา ณ กรุงเทพมหานครกับข้าพเจ้าชมบ้านชมเมืองด้วย ออกเรือจากเมืองใหม่ วัน ๖ ๙ คำ ต้นหนเงินสำหรับเรือเดิม ใช้ใบมา ๑๙ วัน วัน ๑๐ คำ ถึงเมืองสมุทรปราการฯ ถามข้าพเจ้าแล้วก็บอกส่งขึ้นมา ณ กรุงเทพมหานคร ข้าพเจ้าได้ทราบความแต่เท่านี้

#### ๔๘. คำให้การเรื่องพระยาพิชฌุโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง

จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เลขที่ ๑๑๔

๑ คำให้การ หลวงปลัด หลวงยกกระบัตร ขุนมหาดไทย เมืองคำ ด้วยพระยาพิชฌุโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทองเดือน ๙ ปีมะเมียอัฐศก

๑ ข้าฯ หลวงปลัด หลวงยกกระบัตร ขุนมหาดไทย ขุนแพ่ง เมืองคำขึ้นกับเมืองพิชฌุโลกให้การต้องคำกันว่า เดิมจะเป็นเดือนใดปีใดจำไม่ได้ เมื่อครั้งพระฤทธิสงครามเจ้ากรมหกเหล่าเป็นที่พระยาพิชฌุโลก ขึ้นไปว่าราชการบ้านเมือง พระยาพิชฌุโลกเกณฑ์ให้ ข้าฯ ๔ คนคุมไพร่ ๗๐ คน ทำส่วยดินประสีวคนละ ๑๑ ชั่ง ปีหนึ่งเป็นดินหนัก ๘ หาบ ๔๐ ชั่ง ข้าฯ เอาดินมาส่งพระยาพิชฌุโลกครบจำนวนทุกปี ครั้นพระยาพิชฌุโลกถึงแก่อนิจกรรมแล้ว พระยาอุทัยธานีเป็นที่พระยาพิชฌุโลก ข้าฯ ก็ได้เอาดินมาส่งพระยาพิชฌุโลก ถ้าส่งดินไม่ครบ พระยาพิชฌุโลกเรียกเอาเงินค่าดินเสมอชั่งละ ๒ สลึง ถ้าจะคิดเป็นเงินเสมอคนละ ๑ ตำลึง ๒ บาท ครั้นพระยาพิชฌุโลกถึงแก่อนิจกรรม ครั้นโปรดเกล้าฯ ตั้งพระยาไตรโกษาเป็นที่พระยาพิชฌุโลกเรียกเอาเงินเสมอคนละ ๑ ตำลึง ๒ บาท ข้าฯ แลไพร่มีชื่อหาได้หุงดินมาส่งไม่ พระยาพิชฌุโลกเป็นเจ้าเมืองได้ปีหนึ่ง พระยาพิชฌุโลกถึงแก่อนิจกรรม เลกส่วยดินตาย หนี ๓๐ คน ยังคงเลกอยู่แต่ ๔๐ คน พระไชยบูรณ์เป็นพระยาพิชฌุโลกเจ้าเมือง ข้าฯ ได้เก็บเงินค่าดินคนละ ๑ ตำลึง ๒ บาท มาส่งพระยาพิชฌุโลกได้ ๒ ปี เป็นเงิน ๓ ชั่ง

อยู่มา ณ ปีจอสัมฤทธิศก ขุนอินแล ข้าฯ ไปเที่ยวป่าพบบ่อทองที่ห้วยช้องนางคลี่หลังเมืองพิชฌุโลก ทางไกลเมืองพิชฌุโลกคั้น ๑ ขุนอินแล ข้าฯ ร่อนชั้นสุตรดูวัน ๑ ได้เนื้อทองคำหนัก ๑ เฟื้อง ขุนอินแล ข้าฯ มาแจ้งกับพระยาพิชฌุโลกๆ ให้ขุนอิน ข้าฯฯ คุมไพร่ส่วยดิน ๔๐ คน ไปร่อนทอง ร่อนอยู่ประมาณ ๑๕ วัน ได้เนื้อทองคำหนัก ๗ ตำลึง ขุนอินแล ข้าฯฯ คุมเอาทองมาส่งพระยาพิชฌุโลกๆ จึงตั้ง ให้ขุนอินเป็นที่พระสุวรรณคีรีเจ้าเมืองคำ ขุนพลเป็นที่หลวงสุวรรณปลัด ขุนโยธาเป็นที่หลวงยกกระบัตร หมื่นพินิจเป็นที่ขุนมหาดไทย หมื่นอาจเป็นที่ขุนแพ่ง ยกเอาบ้านมุงชมภูขนานชื่อเป็นเมืองคำขึ้นกับเมืองพิชฌุโลกอีกเมืองหนึ่ง เถิงกำหนดร่อนทองพระสุวรรณคีรี ข้าฯฯ คุมไพร่ไปร่อนทองมาส่งพระยาพิชฌุโลกตามจำนวนเลก ๔๐ คน เสมอคนละ ๒ สลึง เป็นทอง

ส่วนตัวเลขหนัก ๕ ตำลึง พระเมืองคำ ๖ ซ้าฯ กรมการให้กับพระยาพิชฌุโลกอีก ๒ บาท ๒ สลึง เข้ากันเป็นทองปีหนึ่งหนัก ๕ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง ๖ ซ้าฯ ได้ส่งทองกับพระยาพิชฌุโลก ตั้งแต่ปีจมาจนปีเถาะเบญจศก ๖ ปี คิดเป็นทองหนัก ๒ ชั่ง ๑๒ ตำลึง ๓ บาท ครั้นพระยาพิชฌุโลกถึงแก่อนิจกรรม หลวงนรินทรมีหมายมาให้ พระเมืองคำแล ๖ ซ้าฯ ให้มา ณ เมืองพิชฌุโลก (เนื้อความในหน้าต้นชำระดูสูญหาย ล้นสุดเพียงเท่านี้)

(เนื้อความในหน้าปลาย) ต่อไปให้สืบถาม หลวงราชโกษาคนใหม่ หลวงโกษานอก ราชการ หลวงนครชุม เมืองพิชฌุโลก ให้การว่าเลขเมืองคำแต่ก่อนทำส่วยดินประสิ่ว ครั้นอยู่มา เจ้าพระยาอภัยภูธรให้ยกดินประสิ่วเสีย ให้เกณฑ์เลขเมืองคำตัดไม้ขอนสัก เลขเมืองคำได้เสียเงินคนละ ๑ ตำลึง ๒ บาท ให้พระยาพิชฌุโลกผู้ถึงแก่อนิจกรรม แล้วพระยาพิชฌุโลกให้เลขเมืองคำไปร่อนทองมาส่งจึงนำเอาหนังสือบอกและคำให้การขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองฯ แล้ว ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าพระยาพิชฌุโลกให้พระเมืองคำกรมการคุมไพร่ไปร่อนทองให้พระยาพิชฌุโลกฯ รับจะส่งไม้แทนตัวเลขก็ไม่ส่งลงมา ไม้ตักค้างอยู่ถึง ๖ ปีคิดฉ้อหลวงฉ้อราษฎรเอาไว้เป็นอาณาประโยชน์ของตัวหาสุจริตไม่ พระยาพิชฌุโลกไม่บอกเทพบุตรที่รักษาบ้านรักษาเมือง จึงบันดาลให้ตายเสียไม่ให้เป็นสงฆ์ได้ และพระยาพิชฌุโลกปิดบังเอาทองเอาไม้ของหลวงไว้ถึง ๖ ปี พระไชยบุรินทร์ก็ยังจะปิดบังเอาทองเป็นอาณาประโยชน์ต่อไปอีกหาบอกกล่าวลงไปไม่ ต่อพระจรงรณฤทธิมาแจ้งความ พระยาราชสุภาวดีให้หนังสือตักเตือนขึ้นมาพระไชยบุรินทร์กรมการจึงบอกส่งทองแล้วไม้ค้างพระยาพิชฌุโลกตั้งนี้ พระยาไชยบุรินทร์กรมการก็มีความผิดอยู่ และซึ่งพระเมืองคำ หลวงปลัด ยกกระบัตร กรมการจะขอควบคุมเลขเมืองคำทำส่วยทูลเกล้าฯ ถวายนั้น ก็ให้พระเมืองคำ หลวงปลัดกรมการควบคุมเลขมีชื่อทำส่วยทองตามสมัครเถิด และเลขเมืองคำมีจำนวนอยู่เป็นคนสักแล้ว ๔๐ คน ให้ทำส่วยทองคนละ ๒ สลึง ปีหนึ่งเป็นทอง ๕ ตำลึง ๒ บาท ให้พระจรงรณฤทธิดูแล้วกล่าวจัดแจงให้ พระเมืองคำ กรมการ คุมไพร่ร่อนทองทูลเกล้าฯ ถวายตั้งแต่ปีมะเมียจตุศกสืบไป แลให้พระไชยบุรินทร์ พระจรงรณฤทธิกรมการชำระเอาเลขหมู่ในกองพระเมืองคำมาสักให้สิ้นเชิง ถ้าชำระได้เลขหมู่มากน้อยเท่าใด ก็ให้แต่งขุนหมื่นกรมการคุมเลขลงไปสัก ณ กรุงเทพฯ จะได้บอกส่วยทองของหลวงขึ้นตามจำนวนคน ถ้าถึงเทศกาลร่อนทองก็ให้พระไชยบุรินทร์ พระจรงรณฤทธิ กรมการตักเตือนพระเมืองคำกรมการ คุมไพร่ไปร่อนทองแต่ต้นระดูให้ได้เนื้อทองครบจำนวนเสมอจทุกปี อย่าให้ทองส่วยขาดค้างล่วงปีไปได้ ถ้าร่อนทองได้แล้วก็ให้ พระไชยบุรินทร์พระจรงรณฤทธิกรมการบอกส่งทองให้พระเมืองคำคุมทองลงไป ณ กรุงเทพฯ จะได้พาพระเมืองคำ เข้าเฝ้าทูลละออง ทูลเกล้าฯ ถวายทางเป็นความชอบสืบไป แต่ไม้ขอนสักค้างพระเมืองคำซึ่งค้างอยู่กับพระยาพิชฌุโลกผู้ถึงแก่อนิจกรรมชื่อ ๑๒ ลำยอง ๑๒ ซ้อฟ้า ๖ ไม้ไซ้ ๑๖๔ (รวม) ๑๙๔ ต้นนั้น โปรดเกล้าฯ ให้กระลาการชำระเอาทรัพย์สินมรดกของพระยาพิชฌุโลกจัดซื้อไม้ขอนสักส่ง ณ กรุงเทพฯ ถ้าได้ไม้ส่งเจ้าพนักงานครบจำนวนเมื่อใดจึงจะปิดตราหักจำนวนไม้เกณฑ์ตัดค้างเมืองคำขึ้นมาครั้งหลัง แต่ไม้จำนวนปีมะโรง ๓๙ ปี

มะเส็ง ๓๙ (รวม) ๗๘ ต้นนั้น พระเมืองคำกรมการได้อาทองคำมาส่งเป็นหลวง อย่าให้พระไชยบุรณ์ กรมการกับข้าหลวงชำระเอาไม้ขนสักจำนวน ๖ ปี รายค่างปีมะโรงปีมะเส็งกับพระเมืองคำกรมการ ต่อไปอีกเลย แลเลิกกองเมืองค่านายไพร่ โปรตเกล้าฯ ให้ทำส่วยทูลเกล้าฯ ถวายเป็นกองร้อนทองอยู่ แล้ว ให้พระไชยบุรณ์ พระจรงรณฤทธิจัดแจงเอาเหล็กเมืองพิษณุโลกนอจากกองเมืองคำซึ่งสักท้องมือ ขึ้นไม่ให้ตัดไม้ขนสักแทนเหล็กเมืองคำตั้งแต่ปีมะเมียอัฐศกให้ครบจำนวนจงทุกปีตามจำนวนเหล็กเมือง คำตัดไม้มาแต่ก่อน ให้พระยาไชยบุรณ์ พระจรงรณฤทธิกรมการเร่งรัดส่งไม้ค่างเก่าแลไม้จำนวนปี มะเมียอัฐศกลงไปให้ถึงกรุงเทพฯ แต่ในเทศกาลน้ำ อย่าให้ไม้ขนสักเกณฑ์ตัดขาดค่างต่อไปได้เป็น อันขาดทีเดียว และทองคำส่วยจำนวนปีมะเส็งสัปดาห์ซึ่งส่งลงไปนั้นเจ้าพนักงานชั่งได้ ๕ ตำลึง ๑ บาท ๔ กล้า ให้รับไว้แล้ว ทองชาติ ๒ บาท ๔ กล้า ถ้าถึงกำหนดส่งทองปีมะเมียก็ให้พระเมืองคำส่ง ทองซึ่งค่างลงไปด้วย

หนังสือมา ณ วัน ๗ ๑๕ ๔ คำ จุลศักราช ๑๒๐๘ ปีมะเมียอัฐศก ๑๑

๑ ร่างตรานี้พระศรีเสนาท่า ได้อ่านกราบเรียนเจ้าคุณพระยาราชสุภาวดี เจ้าคุณฝ่าย เหนือที่ศาลาลูกขุน ณ วัน ๗ ๓ ๑๐ คำ เพลาเข้าออกจากฝ้าต่อหน้านายรัตน พระศรีเสนา แล้วสั่งว่า ให้มีไปตามร่างนี้เถิด ๑๑

วัน ๗ ๔ คำ ได้ส่งตรานี้ให้พระศรีเสนารับไปส่งให้ทนายถือไป พร้อมกับตราตามอำนาจดี ภรรยาพระจงกล่าวโทษพระไชยบุรณ์กรมการ ๑๑

#### ๔๙. คำให้การพระยาราชเดชะ พระยาเขมรเรื่องคัมลิ่งของๆ พระองค์ด้วงลงไปเมืองญวน

จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลขที่ ๖

๑ คำให้การ พระยาราชเดชะ พระยาบวรนายก พระยารนาธิบตี ผู้คุมของพระองค์ด้วง ลงไปเมืองญวนหลวงลิขิตปรีชาพาเข้ามาฝ้าเดือน ๗ ปีมะแมนพศก ๑๑

๑ ข้าฯ พระยาราชเดชะ พระยาบวรนายก พระยารนาธิบตี ให้การว่าพระองค์ด้วงให้ ข้าฯ คัมลิ่งของไปเมืองเว้ ไปจากอุดงคัมชัย ณ วัน ๗ ๓ คำ เมื่อ ข้าฯ ออกจากเมืองพนมเปญไป ณ วัน ๗ ๓ คำ ปีมะเมียอัฐศก ถึงเมืองโจฎก ณ วัน ๗ ๓ คำ จอดเรือนอนอยู่ที่เมืองโจฎกคืนหนึ่งหา ได้ขึ้นบกไปไหนไม่ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๗ ๓ คำ ญวนที่เมืองโจฎกเอาสุกรเปิดได้สุราน้ำปลาแดงใบชา ข้าวสารหมากพลูมาขายให้ ข้าฯ แล้วญวนก็ให้แจวเรือนำไปจนเพลาค่าถึงเกาะแดงเกาพบองภอ ๑ องทงภาน ๑ (รวม) ๒ คน เรือแ่งทราย ๓ เรือแ่งโอ ๓ (รวม) ๗ ลำ ว่าองเมืองสมิถ่อให้ขึ้นมารับพาไป ครั้นเพลายามเศษจอดเรือนอนอยู่ที่เกาะแดงเกา รุ่งเช้าออกจากเกาะแดงไปเพลาลบค่าถึงเมือง

ชาแตกหยุตเรือรับประทานอาหารแล้วพากันแจวไปในค้ำวันนั้น เพลาใกล้รุ่งถึงเมืองล่องโห รุ่งขึ้น ณ วัน ๗ ๓ ค้ำ องตงตก องโบจัน องอาสาต จัดสำรับมาเลี้ยงอยู่ที่ประทับครำเลี้ยงแล้ว จำยข้าวสารสอง ถึงเปิดไก่อ ๑๐ ตัว สุรา ๒ ไห น้ำปลา ๒ ไห หมากพลู เพลาพลบค้ำก็แจวเรือออกจากเมืองล่องโหไปคิน หนึ่งกับวันหนึ่งเพลาบายถึงเมืองสมิถ่อจอดเรืออยู่โรงครำ องตเวียนผู องโบจัน องอันสาด รั้จัดแจง ของเลี้ยงแล้วให้หาตัวทูต ๓ คน ขึ้นไปบนโรงครำ เลี้ยงดูให้รับพระราชทานแล้ว จำยสุกร ๓ ตัว เปิด ไก่อ ๒๐ ตัว แพะตัว ๑ สุรา ๓ ไห น้ำปลา ๒ ไห ข้าวสารเจ้า ๖ ถึง ข้าวสารเหนียว ๒ ถึง เกลือถึงหนึ่ง หมากแห้ง ๒๐ ถึง พลุห่อหนึ่ง ใบชา ๑๒ ห่อ ข้าวตาก ๒ ถึง มะพร้าว ๒๑ ใบกับกล้วยอ้อยเป็นอัน มาก แล้วเห็นองภอเกอ องท่าทาง เรือแ่งโอแ่งเส ๕ ลำ ไพร่ญวน ๑๕๐ คน ว่าองตกตก องโบจัน อง อันสาด ที่เมืองไซ่ง่อนให้มารับ ครั้นเพลาใกล้รุ่งออกจากเมืองสมิถ่อไปคินหนึ่งกับวันหนึ่งถึงเมือง ไซ่ง่อน ณ วัน ๗ ๓ ค้ำ

ครั้น ณ วัน ๗ ๓ ค้ำ องผู้ใหญ่มารับ ขำขำ กับสิ่งของบรรณาการไปไว้ที่โรงกงกวนในวัน นั้นญวนจัดสำรับเลี้ยงดูให้รับประทานแล้วจึงจำยข้าวสาร ๕ ถึง สุกร ๒ ตัว เปิดไก่อ ๒๐ ตัว สุรา ๒ ไห น้ำปลา ๒ ไห เกลือถึง ๑ แล้วมีญวนนายไพร่ ๑๒ คน ไว้รับใช้สอย มีญวนนายไพร่ ๑๕๐ คน นั่งยาม ตามไพร่รักษาอยู่ ๓ วัน ด้วยบอกเข้าไปเมืองเว้

ครั้น ณ วัน ๗ ๓ ค้ำมีหนังสือเมืองเว้มาว่าให้พา ขำขำ ไป องผู้ใหญ่เมืองไซ่ง่อนจึง จำยอึแปะ ๑๘ พวง ข้าวสาร ๑๒ ถึง เทียน ๑๐ เล่ม ใบชา ๒ ชั่ง จำยให้ ๓ คนเป็นอึแปะคนละพวง ข้าวสารคนละถึง

ครั้น ณ วัน ๗ ๓ ค้ำ ญวนก็จัดแจงเลี้ยงดู แล้วก็พา ขำขำ ออกจากเมืองไซ่ง่อนไปคิน หนึ่งกับวันหนึ่งถึงโรงครำแขวงเมืองเกียนกรำ

ครั้น ณ วัน ๗ ๔ ค้ำ องญวนจัดเปลเกณฑญวนมาหาม ขำขำ ๓ คน ไพร่เขมร ๑๐ คน และสิ่งของแล้วเกณฑนายไพร่ญวน ๕๐ คน แห่ส่งต่อๆ ตามระยะเมืองไป ๑๕ วัน ถึงเมืองเว้ ณ วัน ๗ ๔ ค้ำ ขึ้นอยู่บนโรงกงกวน ญวนจัดสำรับเลี้ยงดูจำยอึแปะให้ ๑๐ พวง ข้าวสารเจ้า ๑๓ ถึง ข้าวสารเหนียว ๕ ถึง สุกร ๓ ตัว เปิดไก่อ ๓๐ ตัว สุรา ๒ ไห น้ำปลา ๒ ไห ปลาส้ม ๔ ไห เกลือถึงหนึ่ง เทียนคนละ ๖๐ เล่มกับของกินบริบูรณ์

ครั้น ณ วัน ๗ ๔ ค้ำ เห็นองเวียนวายออกมาพูดว่าองผู้ใหญ่เลโใบให้มารับหนังสือ ศุภอักษรไปแปล ขำขำ ก็ส่ง (เนื้อความตอนท้ายชำรุดสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

## ๕๐. คำให้การในคดีบอกพระยายมราชเรื่องตั้งเคาตณถูกทำโทษ

จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลขที่ ๗

๑ วัน ๔<sup>๕</sup> ๗ คำ ปีมะแมนพศก นายคง นายอบ นายมาก ถือหนังสือพระยามหาธิราช  
เขมรเมืองกำปอดมากับ

๑ ข้าพเจ้าพระมหาธิราชกราบปรนนิบัติเข้ามายังท่านพระยายมราชว่าที่ฟ้าทะเลหะขอ  
ได้ทราบ ด้วย ข้าฯ ให้นายคง นายอบ พี่เขยตั้งเคาตณเข้ามากับออกญาศรีสุธามากราบปรนนิบัติท่าน  
ให้ทราบด้วยรายตั้งเคาตณกับเงินเขมรลูกเรือ ๙ คน เข้ากัน ๑๐ คน ทั้งนายตนนั้น บิดา มารดา บุตร  
ภรรยาญาติพี่น้องอยู่ ณ แขวงเมืองกำปอด ตั้งเคาตณเป็นบ่าว ข้าฯ แต่เมื่อ ข้าฯ ยังเป็นที่เจ้าเมือง  
กำปอดอยู่นั้น พระองค์ด้วงครั้นทรงพระเมตตาให้ ข้าฯ เป็นที่พระยามหาธิราช โปรดพระราชทาน  
ญาติพี่น้องให้ ข้าฯ ๓๐ คน ตั้งเคาตณก็ติดอยู่ในบัญชีเป็นบ่าว ข้าฯ ๆ ได้ใช้สอยเนื่องๆ มา และ  
พระองค์ด้วงให้ ข้าฯ เจ้าไปเฝ้ากราบถวายบังคม ณ อุดงค์มีชัยก็ได้ทราบความอยู่แล้ว ครั้น ข้าฯ  
กลับมา ณ เมืองกำปอด ข้าฯ ถามหาตั้งเคาตณ พี่น้องตั้งเคาตณบอกว่าตั้งเคาตณขอหนังสือพระยา-  
พิไชยรณฤทธิสิทธิสงครามพระยาพลนายทัพกับหนังสือออกญาเสนาอันชิดเจ้าเมืองกำปอดคนใหม่ให้  
ตั้งเคาตณคนหนึ่งกับลูกเรือ ๙ คน เข้ากัน ๑๐ คน ออกมาซื้องาปี ณ แขวงเมืองกะพงโสม ตั้งเคาตณ  
กับลูกเรือก็ได้ซื้องาปีบรรทุกเรือเสร็จแล้ว ได้ขอหนังสือออกญาปลัดธิเบศร์สงครามตรงเมืองกะพงโสม  
เข้ามาค้าขาย ณ กรุงเพทฯ นั้น ได้ความว่า พณฯ ในพระนครใหญ่ได้ถามตั้งเคาตณกับบรรดาลูกเรือ  
ด้วยข้อราชการในแขวงเมืองกำปอดเมืองกะพงโสม ตั้งเคาตณกับลูกเรือให้การไม่ถูกกับราชการ  
พณฯ ให้ทำโทษ ตั้งเคาตณตามอย่างธรรมเนียม ความทั้งนี้ขอพระเดชพระคุณท่านช่วยเมตตา  
ทนุบำรุงตั้งเคาตณกับลูกเรือให้มีความสุข ให้ได้กลับไปบ้านเมืองกับพระเดชพระคุณด้วย และนายตน  
กับลูกเรื่อนั้นเกลือกจะไม่รู้จักว่าอยู่ในแขวงเมืองกำปอด ออกญาศรีสุธาที่รู้จักอยู่แล้ว ปรนนิบัติมา  
ณ วัน ๑๔ คำ ปีมะเมียอัฐศก

๒ วัน ๕<sup>๖</sup> ๗ คำ ปีมะแมนพศก หลวงรัตนากรล่ามเขมรนำเอาตัวนายคง นายอบ นายมาก  
เขมรเมืองกำปอดมาแจ้งว่าพระยามหาธิราชใช้ให้นายคง นายมาก ถือหนังสือมากับออกญาศรีสุธา ซึ่ง  
พระองค์ด้วงจะให้คุมของมาทางเรือ ออกญาศรีสุธาช้ำอยู่ นายคง นายอบ นายมาก จึงโดยสารเรือ  
นายโสเขมรบ่าว พณฯ โภษาธิบดีว่าที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งออกไปค้าขาย ณ เมืองกะพงโสม มาจาก  
เมือง ณ วัน ๑๕ คำ ปีมะแมนพศก นายโสแฉะชายของอยู่ ณ แขวงเมืองกะพงโสมแห่งละ ๙ วัน ๑๐  
วันช้ำอยู่ มาถึงเมืองสมุทรปราการขึ้นแรมก็คำจำไม่ได้ เรือนายโสเข้ามาถึงกรุงฯ จอดอยู่หน้าบ้าน  
พณฯ โภษาธิบดีว่าที่สมุหพระกลาโหม นายโสบอกว่าเขมรพวกพระยายมราชว่าที่ฟ้าทะเลหะอยู่ที่  
ศาลาหน้าวังพระองค์ด้วง นายคง นายมาก นายอบ มาอยู่กับพระมโนสงครามได้ ๓ วันแล้ว

พระไชยพิมพ์า หลวงรัตนกร จึงนำตัวนายคง นายอบ นายมาก กับหนังสือพระยามหาธิดราช มาแจ้ง  
ณ ศาลาลูกขุน ๑๓

๖ หนังสือออกญาธิเบศรสงคราม บอกมายังหลวงพิทักษ์วารี หลวงนทีเชื่อนชั้นธ์ หลวง  
กันเขตแดน หลวงแก้วนจบสมุทร หลวงภักดีสงคราม ให้ทราบด้วยละอองธูลีพระองค์ด้วงเป็นเจ้าของเจ้าตรัส  
ใช้ให้ออกญาเสนาธิเบศรเข้ามาหาซื้อเสมาจากกรุงเทพฯ ถ้าออกญาเสนาธิเบศรได้มาถึง ให้ท่านหลวง  
ทั้ง ๕ คนช่วยจัดแจงเรือกับขุนพนักงาน ช่วยส่งออกญาเสนาธิเบศรเข้าไปให้ได้ถึงกรุงเทพฯ อย่าให้  
ท่านหลวงทั้ง ๕ คนดูตายเลย ให้ช่วยทำนุบำรุงให้ได้ความสุขสบายต่อไปข้างหน้า อย่าได้ขัดขวางเลย  
หนังสือมา ณ วัน ๖ ฐ ๔ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก ๑๓

๗ ข้าฯ นายคง นายมาก นายอบ เขมรเมืองกำปอดให้การต้องคำกันว่า นายคงอายุ ๓๖  
ปี นายอบอายุ ๓๕ ปี นายมากอายุ ๒๕ ปี ข้าฯ นายมากบิดาชื่อนายเฒ่า มารดาชื่อเอม ข้าฯ นาย  
คง บิดาชื่อนายคน มารดาชื่อเตะ ข้าฯ นายอบบิดาชื่อนายม้วย มารดาชื่อแก บิดา ข้าฯ ทั้ง ๓  
คนเป็นบ่าวพระยามหาธิดราช บิดามารดา ข้าฯ ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บ้านกระพองตรงแขวงเมือง  
กำปอดทางใกล้เมืองกำปอดประมาณ ๒๐๐ เส้น ข้าฯ เป็นบ่าวพระยามหาธิดราชด้วยกันทั้ง ๓ คน ณ  
เดือน ๔ ขึ้นแรมก็ค้าจำมิได้ ปีมะเมียอัฐศก พระยามหาธิดราชให้หาตัว ข้าฯ มาที่เรือน พระยามหา-  
ธิดราชบอก ข้าฯ ว่านายตนเป็นบ่าวพระยามหาธิดราชกับลูกเรือ ๙ คน เข้ากัน ๑๐ คนคุมเรือบรรทุก  
งาปีเข้ามาขาย ณ กรุงเทพฯ ให้ยึดเอาตัวไว้หาได้กลับออกไปไม่ นายตนก็เป็นลูกพี่ลูกน้องกับนาย  
มาก นายอบ นายคงเป็นที่เขยนายตน พระยามหาธิดราชจะให้ ข้าฯ ทั้ง ๓ คน ถือนหนังสือเข้ามาตาม  
พระยายมราชว่าที่ฟ้าทะละหะให้ขอนายตนกลับออกไป พระยามหาธิดราชก็ทำหนังสือให้ ข้าฯ ถือ  
เข้ามาถึงพระยายมราชว่าที่ฟ้าทะละหะจะให้มากับเรือ ออกญาศรีสุธาซึ่งพระองค์ด้วงจะให้คุม  
สิ่งของเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ออกญาศรีสุธายังจัดแจงสิ่งของบรรทุกเรืออยู่ ณ เมืองกะพงโสม ข้าฯ  
ได้หนังสือแล้วเดินบกมาจากเมืองกำปอดนอนทางคืนหนึ่งถึงเมืองกะพงโสม ข้าฯ ทั้ง ๓ คนเข้าไป  
หาออกญาศรีสุธา บอกว่าพระยามหาธิดราชให้ ข้าฯ ทั้ง ๓ คนถือนหนังสือเข้าไปถึงพระยายมราชว่าที่  
ฟ้าทะละหะ ขอนายตนซึ่งคุมเรือบรรทุกงาปีเข้าไปขาย ณ กรุงเทพฯ ค้างอยู่ให้ได้กลับคืนออกไป  
บ้านเมือง ออกญาศรีสุธายังจัดแจงบรรทุกสิ่งของอยู่ยังหาเสร็จไม่ แต่สิ่งของซึ่งออกญาศรีสุธาจะ  
บรรทุกเรือเข้ามานั้นจะเป็นสิ่งใดมากน้อยเท่าใด ข้าฯ หาทราบไม่ พอพบนายโสเขมรเดิมเป็น  
ชาวเมืองกำปอดเป็นคนรู้จักกัน พาครอบครัวเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพฯ นายโสออกไปค้าขาย ณ เมือง  
กะพงโสม ข้าฯ ถาถามนายโสว่าเข้าไปอยู่ ณ กรุงเทพฯ สบายอยู่ฤ เมื่อใด ข้าฯ จะโดยสารไปด้วย  
ขุนแสนสังหารว่าเดือน ๔ จึงจะคุมของเข้ามา แต่เรือเล็กคนมากจะเดินสารไปด้วยไม่ได้ ครั้น ข้าฯ  
หาของได้แล้ว ณ วัน ๓ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก ข้าฯ เอาหนังสือออกญาจินดาธิบตีไปให้ออกญาเสนา-  
ธิเบศรสงครามเจ้าเมืองกะพงโสม ข้าฯ ว่าจะเข้าไป ณ กรุงเทพฯ ก็ขัดสนด้วยเรือ ข้าฯ ให้เงินเจ้าเมือง



กะพงโสมซังแปหนึ่งคิดเป็นเงินตรา ๒ บาท ขอให้ช่วยจัดแจงส่งเข้าไป เจ้าเมืองกะพงโสมว่าเป็นคนชอบพอกันกับนายด่านเกาะกง เจ้าเมืองกะพงโสมจึงมีหนังสือมาแจ้งหลวงพิทักษ์วารี หลวงนทีเชื่อนขันท์ หลวงกันเขตแดน หลวงแก้วนจบสมุทร หลวงภักดีสงคราม นายด่านเกาะกงให้จัดเรือส่ง ซ้ำๆ เข้ามา ณ กรุงเทพฯ ครั้น ๖๐ ๔ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก ซ้ำๆ กับบ่าว ๘ คน ช้าง ๒ ช้าง บรรทุกสิ่งของเดินมา ๔ คืบถึงเกาะกง ซ้ำๆ ขาขจรให้ขุนแสนสังหาร ๒ หาบ ๕๐ ชั่ง หาบละ ๑๕ ชั่ง รงยังเหลืออยู่อีก ๓๐ ชั่งเงิน อบเชยหนัก ๕ ชั่ง ซ้ำๆ เอาหนังสือเจ้าเมืองกะพงโสมไปให้นายด่านเกาะกงจัดเรือก็หาได้เรือไม่ซำอยู่ นายด่านจึงให้ ซ้ำๆ มากับเรือขุนแสนสังหาร เรือบ่าว ๕ วาปากกว้าง ๕ ศอก ขุนแสนสังหารบรรทุกงส่วน ๒ หาบ กับเสื่อรอด แลกระสอบแลสิ่งของเล็กน้อย ซ้ำๆ กับนายรด นายวัน นายมีน นายจิต บ่าว ๔ คน ขุนแสนสังหารบ่าวไทย ๓ จีน ๔ (รวม) ๑๐ คน เข้ากันนายไพร่ ๑๗ คน มาจากเกาะกง ณ วัน ๖ ค่ำ ปีมะแมนพศกใช้ใบมา ๒ วันถึงเมืองจันทบุรีอยู่ได้ ๑๒ วัน พระยาจันทบุรีทำหนังสือบอกให้ขุนแสนสังหาร แล้วมาจากเมืองจันทบุรีวัน ๖ ค่ำ ถึงกรุงเทพฯ ณ วัน ๗ ค่ำ แลเมื่อ ซ้ำๆ อยู่ ณ บ้านกระพองนั้นตั้งแต่ ซ้ำๆ ไปขอหนังสือพระองค์ด้วงแล้ว จน ซ้ำๆ เข้ามา ซ้ำๆ หาได้ไป ณ อุดงค์มีชัยไม่ ราชการจะเป็นประการใดไม่ทราบ ซ้ำๆ ได้ยินแต่เขมรชาวบ้านพูดจากรู้กันว่าญวนกับเขมรจะเป็นไมตรีกัน พระองค์ด้วงแต่งให้พระยาพระเขมรคุมของไปเมืองเว้ ขอเจ้าผู้หญิงให้มาอยู่พร้อมมูลกับเจ้าพระองค์ด้วง ญวนจะส่งเจ้าผู้หญิงมาฤไม่ส่งนั้น ด้วยฟังแต่พระยาพระเขมรไปเมืองเว้ยังไม่กลับมา ซ้ำๆ ได้ยินพูดจากรู้กันแต่เท่านี้ แล ณ ปีมะเมียอัฐศกที่บ้านกระพองฝนแล้งทำไร่นาได้ผลน้อยพอกินตลอดปีบ้างไม่พอบ้าง ที่ไม่พอกินก็รับพระราชทานข้าวโพดข้าวฟ่างมันกลอยต่างข้าว แต่ที่เมืองกะพงโสมนั้นราคาข้าวซื้อขายกันข้าวเปลือก ๔ ถึงเขมรเป็นเงินตรา ๑ บาท คิดเป็นไทย ๘ ถึง ๑ บาท บ้านกระพองเป็นบ้านป่าจะซื้อหาเข้ามารับพระราชทานระยะทางไกลไปมายากจะหาได้ไปซื้อข้าวมากินไม่ แล ซ้ำๆ เข้ามาครั้งนี้เขมรแลแขกผู้ใดก็หาได้ฝากหนังสือเข้ามาเยี่ยมเยียนญาติพี่น้องซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพฯ ไม่ ลิ่นคำให้การ ซ้ำๆ แต่เท่านี้ ๑

#### ๕๑. คำให้การเรื่องพระยาราชเดช ผู้คุมสิ่งของๆ พระองค์ด้วงไปเมืองญวนกลับมา

จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เลขที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลขที่ ๙ และ ๑๒

คำให้การ พระยาราชเดช พระยาราชธาดาธิปัตย์ ซึ่งคุมสิ่งของๆ พระองค์ด้วง ไปเมืองญวนกลับมา เดือน ๙ ปีมะแมนพศก ๑

วัน ๖ ๗ ค่ำ ปีมะแมนพศก ซ้ำๆ บอกให้หลวงลิขิตปริชาเจ้ากรมอาลักษณ์ พระราชวังบวรฯ พาพระยาราชเดช พระยาราชธาดาธิปัตย์ ซึ่งคุมของพระองค์ด้วงไปเมืองญวนเข้ามาแจ้ง

ราชการ ณ กรุงเทพฯ เจ้าคุณพระยาราชนิกูลให้พระศรีเสนาภามื้อราชการเมืองญวน พระยาตรีดา  
มโนรมย์เป็นล่ามแปลเป็นไทยว่า ๑-

๑ ข้าฯ พระยาราชนิกูล อายุ ๕๙ ปีที่จักรี พระยาราชนิกูล อายุ ๓๗ ปีที่เจ้ากรม  
คลังเงินฝ่ายพระมหาอุปราชให้การว่า

พระยาราชนิกูลเป็นมหาดเล็กพระองค์ด้วง ตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองบาที ข้าฯ เป็น  
มหาดเล็กองค์สงวนฯ ตั้ง ข้าฯ เป็นพระสัตรีรัชิต องค์สงวนเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ข้าฯ ก็เข้ามาอยู่  
ด้วย องค์สงวนถึงแก่กรรมข้าฯ อยู่กับพระองค์ด้วงได้ ๒ ปี ๓ ปี แล้วบวชเป็นภิกษุออกไปอยู่เมือง  
บาที สึกจากภิกษุก็หาได้ทำราชการไม่ ผากตัวอยู่กับพระยวงศาอินชิตเจ้าเมืองบาที พระองค์ด้วง  
ออกไปอุคตม์ชัยครั้งนี้ ข้าฯ เข้าหาพระองค์ด้วงตั้งให้ ข้าฯ เป็นพระยวงศาธิบดี แล้วตั้งให้เป็น  
พระยาราชนิกูล

พระยาราชนิกูลเป็นบุตรพระเสนาธิบดี เป็นตราการชำระความฝ่ายองค์จัน องค์มีตั้ง  
ข้าฯ เป็นพระสรเสนาขุนหมื่นอยู่ในท่าทะเลหลวง ข้าฯ หาได้ตามองค์มีไปไม่ พระองค์ด้วงตั้ง  
ข้าฯ เป็นพระยาราชนิกูล

พระองค์ด้วงแต่งให้ ข้าฯ กับพระบวรนายก คู่มุกระวานหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ เร่วหนัก  
๕๐ ชั่ง หีบ ๑ รงหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ ครั่งหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ สี่ฝิ่งหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ นอระมาด ๒  
ยอด หีบ ๑ งา ๒ กิ่งหนัก ๕๐ ชั่ง หีบ ๑ น้ำรัก ๒๐ หม้อ ช้างพลายสูง ๕ ศอก ๓ นิ้ว ช้าง ๑ สูง ๕  
ศอก ๗ นิ้ว ช้าง ๑ (รวม) ๒ ช้าง ไปถวายเจ้าเวียดนาม แต่ช้างนั้นให้พระยาเสนาราชกุเชน พระยา  
อันซาอุเทน นายไพร่ ๑๕ คนคุมช้างไปทางบก ให้ ข้าฯ ไปทางเรือ พระองค์ด้วงมีศุภอักษรให้ ข้าฯ  
ถือไปฉบับหนึ่ง หีบใส่ศุภอักษรทาแดงใส่ถุงตาดวงบนพาน ๒ ชั้นประดับมุก พระองค์ด้วงมีหนังสือ  
ไปถึงองญวนเมืองพนมเปญด้วยฉบับหนึ่ง และ ข้าฯ คิดพริ้นตัวกลัวญวนจะยึดเอาไว้ แต่เป็น  
ราชการเจ้านายใช้ก็ต้องจำไป

ครั้น ณ วัน ๒ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก เพลาย่ำประมาณ ๒ โมงเศษ ข้าฯ กับไพร่ ๓๐  
คน ลงเรือแ่งทราย ๓ ลำไปจากท่ากะพงหลวง เพลาย่ำถึงด่านมุกตำปูน ญวนนายด่านเรียก ข้าฯ  
ให้ขึ้นไปบนด่าน ญวนให้ล่ามถามว่า จะถือหนังสือคุมสิ่งของไปเมืองเว้ฤฯ ข้าฯ บอกว่าพระองค์ด้วง  
ให้คุมสิ่งของไปด้วยเจ้าเวียดนาม องจันเกอนายด่านว่าดีแล้ว จะจัดเรือป้องกันส่งต่อไปเมือง  
พนมเปญ ญวนจึงจัดเรือแก้วแลใหญ่ลำหนึ่ง จูไพร่ประมาณ ๓๐ คน เรือเล็กลำหนึ่งจูไพร่ ๑๐ คน มีอง  
โดยองกายไปลำละคน ข้าฯ เห็นญวนอยู่รักษาด่านทั้ง ๒ ฟากน้ำ นายไพร่ประมาณข้างละ ๑๐๐  
เศษ มีเรือหาย ๑ ลำ เรือแ่งโอ ๒ ลำ เรือแก้วแล ๑ ลำ เข้ากันฟากละ ๔ ลำ แยกเขมรหาเห็นอยู่กับ  
ญวนไม่ ญวนลงเรือป้องกัน ข้าฯ ไปในเพลานั้นไปยังรุ่ง พอสว่างถึงเมืองพนมเปญ จอดเรืออยู่  
หน้าเมือง องโดยองกายที่ป้องกันไปด้วยนั้นขึ้นไปบอกองญวนที่เมืองพนมเปญ ญวนให้องโดยองกาย  
กายวันล่ามไพร่ญวนใส่เสื้อใส่หมวกแดงยี่สิบคนลงมาบอกว่า องผู้ใหญ่ให้มารับศุภอักษรกับสิ่งของ

แล้วให้พาตัว ๆ ข้าฯ ขึ้นไป ๆ ข้าฯ จัดแจงของส่งให้ญวนแล้ว ๆ ข้าฯ จึงเอาหีบศุภอักษรใส่พาน ๒ ชั้น กั้นร่มให้เขมรถือไปข้างหน้า ญวนเอาร่มกระดาดคันยาว ๒ ชั้น มากั้นศุภอักษร แล้วญวนหามหีบใส่สิ่งของเอาร่มกั้นหีบละคัน ๆ ข้าฯ ก็เดินตามไป ญวนให้ไปพักอยู่ที่โรงนอกกำแพงเมือง ๆ ข้าฯ เห็นญวนใส่เสื้อแดงถือปืนถือจ้าวถือทวนยืนอยู่ ๕๐ คน ญวนตัวนาย ๒ คน นั่งอยู่บนแคร่ไม้ไผ่แคร่หนึ่ง ๆ ข้าฯ ๓ นาย นั่งอยู่แคร่หนึ่ง พื้นเสมอกัน ๆ ข้าฯ กับญวนหาได้ค้ำับกันไม่ ต่างคนต่างนั่งอยู่คนละแคร่ แต่แคร่หนึ่งนั้นมีโต๊ะไม้ทาแดงตั้งอยู่บนแคร่ของญวน ให้เอาพานศุภอักษรวางไว้บนโต๊ะ ญวนเอาหีบสิ่งของมาวางไว้ที่แคร่ตั้งโต๊ะศุภอักษรด้วย องภเว องภู ให้ล่ำมบอกว่าองผู้ใหญ่ให้มาจัดแจงสิ่งของเลี้ยงดูกินอยู่ให้สบาย แล้วจึงจะพาไปหาองผู้ใหญ่ ให้ญวนยกสำรับโต๊ะไม้ทาดำมาเลี้ยง ๆ ข้าฯ ๓ คน โต๊ะหนึ่ง กับให้เอาของคาวของหวานมาเพิ่มเติมอีก แต่ไพร่นั้นญวนให้ปูเสื่อลงกับพื้นดิน เอาถ้วยเอาชามใส่ข้าวใส่แกงกับสุราและของคาวของหวานวางบนเสื่อเลี้ยงไพร่เขมรสิ้นทุกคน ครั้นรับพระราชทานแล้วกลางวันมาบอก ๆ ข้าฯ ว่าองผู้ใหญ่ให้พา ๆ ข้าฯ ไปหา ให้เอาศุภอักษรไปด้วย แต่หีบใส่สิ่งของนั้นให้เอาที่โรง ๆ ข้าฯ ให้เขมรถือพานศุภอักษรไปข้างหน้า มีไพร่ญวนใส่เสื้อใส่หมวกแดงถือดาบแห่ไป ๒๐ คน ๆ ข้าฯ นายไพร่ก็เดินตามไปทางประมาณ ๗ เส้น ๘ เส้น ถึงประตูค่ายตามทางที่เดินไปนั้นญวนใส่เสื้อแดงหมวกแดงถือปืนถือดาบถือจ้าวถือทวนยืนรายอยู่ห่างๆ กันทั้ง ๒ ค่าย ทางประมาณ ๑๐๐ คน ครั้นถึงประตูค่ายกลางวันให้ ๆ ข้าฯ พระยาราชเดชถือพานศุภอักษรเข้าไปในค่าย ๆ ข้าฯ เห็นองญวนใส่เสื้อสีต่างๆ กัน โปกศิระแพรดำตามธรรมเนียม นั่งอยู่แคร่ไม้ไผ่แคร่เดียวกัน ๔ คน มีเสื่อปูนั่งแคร่สูงประมาณศอกหนึ่ง ล่ำมบอก ๆ ข้าฯ ว่าชื่อองเพียงกุนคนหนึ่ง องคำทรายคนหนึ่ง องท่าตานคนหนึ่ง องตงทงคนหนึ่ง ล่ำมว่าให้เอาพานศุภอักษรไปวางไว้ที่โต๊ะแล้ว ๆ ข้าฯ นั่งลงที่พื้นดินปูเสื่อไว้ทางองญวนประมาณ ๖ ศอก ๗ ศอก ๆ ข้าฯ ยกมือจะค้ำับ องญวนให้ล่ำมห้ามเสีย องญวนให้ล่ำมยกเอาพานศุภอักษรไปให้องญวนทั้ง ๔ คนดู องญวนให้กลางวันล่ำมอ่านศุภอักษรเป็นภาษาญวนให้ฟัง แล้วล่ำมญวนบอก ๆ ข้าฯ ว่าองญวนว่าศุภอักษรที่มีมานี้ถูกต้องดีแล้ว องญวนว่าจะเอาศุภอักษรไว้คัตลอกออกเป็นอักษรญวน องญวนถามว่าหีบใส่เครื่องบรรณาการมานั้นทาสีขาวฤสีแดง ดีฤไม่ดี ๆ ข้าฯ บอกว่าหาได้ทาสีไม่ องญวนว่าเพลบายจะให้องคำทรายไปดูจัดแจงเสียให้ดี แล้วองญวนถามว่าของทั้งนี้องแม่ทัพใหญ่ช้างไทยรู้เห็นยอมให้มาแล้วฤ ๆ ข้าฯ บอกว่า ๆ พลฯ สมุหนายกยอมให้พระองค์ด้วงจัดแจงมา ญวนพูดจาไต่ถาม ๆ ข้าฯ แต่เท่านี้แล้วให้ ๆ ข้าฯ กลับไปเรือ ๆ ข้าฯ ก็ลาองญวนกลับมา

เมื่อ ๆ ข้าฯ ไปหาองญวนนั้น ๆ ข้าฯ เห็นองญวนมีเครื่องยศสิ่งใดใส่กินไม่ เห็นญวนยืนถือกระเป่าใส่หมากพลู บุหรียืนอยู่ข้างละ ๔ คน มีญวนถือพัดขนนกพัดอยู่คนหนึ่ง มีหมอนอิงคนละใบ กระโถนทองเหลืองเล็กๆ คนละใบ ไพร่ญวนถือดาบยาวยืนอยู่ข้างหลังองญวนประมาณ ๒๐ คน ในค่ายหาเห็นปืนใหญ่ปืนน้อยมีไม่ ญวนเอาอิแปะ ๕๐ พวง ข้าวสาร ๑๔ ถัง เกลือ ๒ ถัง มะพร้าว ๒๐ ใบ เป็ดไก่ ๔๐ ตัว สุรา ๓ ไท น้ำปลา ๔ ไท สุกรตัว ๑ ใบชา ๑๖ ห่อ หมากพลูปุนยา ๓ ชั่ง มา

ให้ ข้าฯ ครั้นเพลาย่ำกายวันล่ำมาบอก ข้าฯ ว่า องค์ทราญให้มาเรียกไปที่โรงจะได้ตรวจดูหีบใส่ของ ข้าฯ ก็พากันขึ้นไปที่โรงทั้ง ๓ คน องค์ทราญว่าหีบใส่สิ่งของมานั้นไม่งามไม่สมควร จะใส่ของบรรณาการไปถวายเจ้าเวียดนาม องค์ทราญว่าจะทำเสียใหม่ให้ดี องค์ทราญจึงให้ญวนต่อหีบเปลี่ยนเสียใหม่ กับให้ต่อหีบใส่หม้อน้ำรัก ๔ หีบๆ ละ ๕ ใบ ทาแดงเหมือนกันทุกหีบ ไม้ไผ่สำหรับหาบหีบก็ทาแดงด้วย แล้วให้จัดเรือแก้วแลใหญ่มีเก๋งเรือแลเก๋งนั้นทาแดงลื่นทั้ง ๒ ลำ จุคนลำละ ๒๕ คน

ครั้น ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ๓ ค่ำ กายวันมาบอก ข้าฯ ว่าองผู้ใหญ่พา ข้าฯ ไปหาเจ้าผู้หญิง ข้าฯ กับไพร่ ๑๕ คนก็ไปกับล่ำมญวน เรือเจ้าผู้หญิงอยู่ใต้ค่ายญวนลงไปประมาณ ๒๐ เส้น เจ้าผู้หญิงกับองค์พิมพ์ลูกเรืออยู่แห่งเดียวกัน องค์จันเว้คุมไพร่ญวนประมาณ ๓๐๐ คนปลูกทับกระท่อมอยู่รักษาเจ้าผู้หญิง ล่ำมพา ข้าฯ ไปหาองค์มี ข้าฯ เห็นองค์มี องค์เภา องค์สงวนนั่งอยู่ที่หน้าต่าง จะมีเครื่องยศสิ่งใด ผ่ากันอยู่ ข้าฯ แลหาเห็นไม่ องค์พิมพ์นั่งอยู่แฉ่มหน้าต่างข้างนอกหาเห็นบ่าวไพร่ถือเครื่องยศไม่ องค์พิมพ์กับฟ้าทะละหะ สมเด็จพระยาฯ พระเชมรประมาณ ๓๐ คนนั่งอยู่พื้นเดียวกัน แต่องญวนนอกนั้นหาได้ไปอยู่ที่เรือนองค์มีไม่ องค์มีถาม ข้าฯ ว่าจะพากันไปข้างไหน ข้าฯ บอกว่าเจ้าพระองค์ด้วงให้คุมของบรรณาการไปถวายเจ้าเวียดนาม องค์มีว่าจะเป็นไมตรีกันก็ดีแล้วเราจะไปอยู่พร้อมมูลกับเจ้าอา แล้วองค์มีถามว่าเจ้าอาเป็นสุขอยู่ฤ ข้าฯ บอกว่าอยู่ดีมีความสุขหาเจ็บไข้สิ่งใดไม่ องค์มีพูดจากับ ข้าฯ แต่เท่านั้น และองค์เภา องค์สงวน องค์พิมพ์หาได้เฝ้าถามประการใดไม่ แต่ฟ้าทะละหะ สมเด็จพระยาพูดจาเฝ้าถามเยียมเยียนตามธรรมเนียม ข้าฯ ก็ลาเจ้าผู้หญิงกลับมาเจ้าองค์มีให้อีแปะ ข้าฯ ๓๐ พวง สั่งให้เอาไปซื้อของกินตามทางเกิด องค์มีจะให้พระยาวังทิดจัดของมาเลี้ยง ข้าฯ สั่งแล้วองค์มี องค์เภา องค์สงวนกลับไปในเรือน องค์พิมพ์พระยาพระเชมรก็ต่างคนต่างไป พระยาวังให้ยกสำหรับโต๊ะเข้าข้างใส่ของหวานมาเลี้ยง ข้าฯ ๓ สำหรับ แต่ไพร่นั้นหาได้เลี้ยงไม่ ข้าฯ รับพระราชทานแล้วพากันกลับมาเรือในเพลาย่ำวัน ๑<sup>๒</sup> ๓ ค่ำนั้น พระยาเสนาราชกุเชน พระอันซาอุเทน ไพร่ ๑๕ คน คุมช้างพลาย ๒ ช้าง ไปถึงเมืองพนมเปญ องญวนให้รับข้างใส่โรงไว้ริมโรงรับเครื่องบรรณาการ องญวนแม่ทัพให้หา ข้าฯ ทั้ง ๓ นายไปที่โรงเลี้ยง ข้าฯ เห็นพระยาเสนาราชกุเชน พระอันซาอุเทนนั่งอยู่ที่นั่น ข้าฯ ถามว่าเข้าไปหาองญวนแล้วฤยัง พระยาเสนาราชกุเชนบอกว่าไปหาองญวนแล้ว องญวนว่าเพลายุ่งนี้จะให้ข้ามข้างไปฝากตะวันออกเมืองพนมเปญ เดินบกไปเมืองไซ่ง่อนทางเมืองบาพนม พุดกันแต่เท่านั้น ญวนก็ให้เอาสำหรับกับข้ามาเลี้ยง ข้าฯ กับพระยาเสนาราชกุเชนทั้งนายไพร่เหมือนครั้งก่อน แล้วกานวันบอกว่าเพลายุ่งนี้องญวนจะจัดแจงส่ง ข้าฯ ต่อไป ไพร่เชมรที่มากับ ข้าฯ นั้นจะให้ไปทั้งสิ้นก็มากนักจะลำบากกับคนหาให้เอาไพร่ไปแต่ ๑๐ คน ไพร่ ๒๐ คนให้คุมเรือกลับมาอุดมค์มีชัย พระยาเสนาราชกุเชนก็จะให้ไปพร้อมกัน ข้าฯ ก็พากันกลับมาเรือ แต่พระยาเสนาราชกุเชน พระอันซาอุเทนนั่งไปอยู่ที่โรงข้าง แล ข้าฯ ไปอยู่ที่เมืองพนมเปญ ๗ วัน ญวนให้องโดยองกายคุมไพร่ ถืออาวุธมาคุมประจำรักษา ข้าฯ ทางน้ำ เรือ

แ่งทราย ๔ ลำ คนประมาณ ๖๐ คน ทางบกประมาณ ๒๐ คน ฯข้าฯ นายไพร่จะเที่ยวไปข้างไหนก็กลัวญวน หากอาจไปไม่ ฯข้าฯ เห็นเรือพวกญวนจอดอยู่ที่หน้าเมืองพนมเปญประมาณเรือหาย ๑๐ เรือแ่งโอ ๓๐ เรือแ่งทรายใหญ่ ๒๐ เล็ก ๑๕ (รวม) ๓๕ เรือเก่าแล ๒๕ (รวมทั้งหมด) ๑๐๐ ลำ กับเรือโคลนเป็นเรือไล่ ๓๐ ลำ ๔๐ ลำ เรือหายมีปืนหน้าเรือกระสุน ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ลำละบอก รายแ่งทราย ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว ข้างละ ๔ บอก ๕ บอก เรือแ่งโอ แ่งทรายใหญ่ เรือเก่าแลปืนหน้าเรือกระสุน ๕ นิ้ว ลำละบอก รายแ่งทรายเรือกระสุน ๓ นิ้ว ๔ นิ้ว ข้างละบอก แ่งทรายเล็กกับเรือไล่มีปืนหามแล่นหน้าเรือลำละบอกทุกลำ คนประจำอยู่ที่เรือบ้าง ปลุกทับเพิงอยู่ในค่ายปึกกาเมืองท่าพนมเปญบ้าง อยู่ที่ป้อมลัวเอมบ้าง เข้ากันประมาณ ๓ พันเศษ ญวนตั้งค่ายปึกการอบเมืองพนมเปญ เสาค่ายไม้ไผ่สูงประมาณ ๕ ศอก ๖ ศอก ถมดินเชิงเนินสูงประมาณ ๔ ศอก หน้า ๓ ศอก

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ๓ ค่ำ เพลาเช้า กายวันล่ำมพา ฯข้าฯ ทั้ง ๓ นายกับพระยาเสนา-ราชกุเซิน พระอ้นซาอุเทนไปลาองญวนผู้ใหญ่ในค่าย ฯข้าฯ เห็นองญวนถืออาวุธยืนประจำอยู่ตามทางเหมือนครั้งก่อน แลองญวนแม่ทัพบอก ฯข้าฯ ว่า ทิบบที่ใส่ศุภอักษรนั้นเอาใส่เข้าไว้ในทึบบนด้วยกัน ทิบบของทั้งนั้นจัดแจงไว้พร้อมแล้ว ดีฤไม่ตี ฯข้าฯ ว่าองให้จัดแจงเสียใหม่ดีแล้ว องญวนว่าให้<sup>๒</sup> พวกกันไปเถิด จะให้องภเว องจูซื่อ องโดยดำ กับกายวันทงโงนล่ำมไปด้วย จะต้องการสิ่งไรก็บอกกับล่ำมจะได้จัดแจงหาให้ อย่ามีความวิตกกกลัวสิ่งไรเลย แลองญวนให้เอาพาน ๒ ชั้น ที่ใส่ศุภอักษรนั้นมาคืนให้ ฯข้าฯ กับให้เปลสำหรับจะได้นำไปเมืองเว้คนละคัน ฯข้าฯ ก็ลาองญวนกลับมาที่เรือ ญวนจึงเอาเรือแ่งทรายใหญ่สองลำมาให้ ฯข้าฯ พระยาราชเดชซึ่งล่ำมหนึ่ง กายวันล่ำมลงเรือ ฯข้าฯ มีไพร่ญวนแจวเรือ ๑๖ คนใส่เสื้อปัศตูแดงหมวกกางเกงตามธรรมเนียม ให้พระยาบวรนายก พระยาธนาธิบดี ซึ่งล่ำมหนึ่ง ทงโงนล่ำมกำกับมาในเรือด้วยมีไพร่ญวนแจวเรือ ๑๕ คน แลญวนเอาทิบบศุภอักษรลงเรือหาแดงลำหนึ่ง เอาทิบบสิ่งของลงเรือหาแดงลำหนึ่ง องโดยดำเป็นนายคุมเรือศุภอักษร องจูซื่อเป็นนายคุมเรือสิ่งของมีไพร่ญวนใส่เสื้อปัศตูแดงหมวกแดงแจวเรือลำละ ๒๐ คน มีธงแพแดงปักหน้าแกงเรือลำละ ๒ คัน มีปืนง้าวทวน สำหรับเรือพร้อมทั้ง ๒ ลำ มีองโดย องกาย ซึ่งเรือโคลนเป็นเรือไล่ไพร่ลำละ ๑๐ คน ไปข้างหน้า ๒ ลำ แลมาเถิงเรือเก่าแล องภเวซึ่งล่ำมหนึ่ง ไพร่แจวประมาณ ๒๕ คน มีธงปักหน้าเรือ ๒ คัน ดีกลองแหไป แลถึงเรือศุภอักษรแลเรือใส่ทิบบสิ่งของ ถัดมาเถิงเรือองโดย องกาย ซึ่งตามไปลำหนึ่ง ไพร่แจวใส่เสื้อใส่หมวกแดงทุกลำเข้ากัน ๘ ลำ องภเวบอกกว่าเรือไล่ ๒ ลำที่ไปข้างหน้านั้นสำหรับให้ไปบอกป่าวร้องพวกญวนที่รักษาค่ายและเขมรตามริมน้ำให้รู้ว่าแห่ศุภอักษรแลเครื่องราชบรรณาการเขมรไปถวายเจ้าเวียดนาม ฯข้าฯ กับองญวนออกจากเมืองพนมเปญ ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ๓ ค่ำ

<sup>๒</sup> สิ้นสุดเนื้อความในหน้าต้นของเอกสารเลขที่ ๙ จ.ศ. ๑๒๐๙ ต่อเนื้อความในเอกสารเลขที่ ๑๒ จ.ศ.

เพลลา ๕ โมงเช้า แจวเรือลงไปเห็นเรือนเขมรมีอยู่ตามริมน้ำทั้ง ๒ ฟากห่างๆ กัน แห่งละ ๔ หลังเรือน บ้าง ๕ หลังเรือน บ้าง ๖ หลังเรือน บ้าง ๙ หลังเรือน บ้าง ๑๐ หลังเรือน บ้าง เเพลลาเที่ยงถึงแพรกโตนด มีค่ายภูวนตั้งอยู่ฟากตะวันตกค่ายหนึ่ง กว้างยาวประมาณด้านละเส้น เสาค่ายไม้ไผ่สูง ๕ ศอก ๖ ศอก ภูวนที่รักษาค่ายออกมายืนดูประมาณสัก ๑๐๐ คนเศษ มีเรือแจวทราย ๒ ลำ เรือโกลน ๒ ลำ แจวเลย ลงไปประมาณคั้งน้ำหนึ่ง มีค่ายภูวนตั้งอยู่ฟากตะวันตกค่ายหนึ่ง ค่ายกว้างยาวประมาณ ๑๕ วา คน ประมาณ ๕๐ คน มีเรือแจวทราย ๑ ลำ เรือโกลน ๒ ลำ เลยลงไปประมาณ ๓ คั้งน้ำ เเพลลาเย็นถึง แพรกโตนดสิ้นแขวงเมืองพนมเปญ แพรกโตนดมีค่ายภูวนตั้งอยู่ฟากตะวันตกค่ายหนึ่ง กว้างยาว ประมาณด้านละเส้น ภูวนรักษาค่ายประมาณ ๑๐๐ เส้นเศษ มีเรือแจวทราย ๒ เรือโกลน ๒ (รวม) ๔ ลำ อดองเวให้จอดเรือเข้าที่หน้าค่ายพร้อมกัน อดองเวให้หาตัวภูวนนายค่ายลงมาบอกว่าให้หาพินมา ส่ง ภูวนเอาพินมาส่งให้ล่ำละ ๒ มัดทุกลำ แล้วแจวเลยลงไปเจ้าแขวงเมืองบาที ไป ๓ คั้งน้ำถึงเกาะ แคนอยู่กลางน้ำ เเพลลาพลบค่ำมีค่ายภูวนตั้งอยู่ที่เกาะค่ายหนึ่งกว้างยาวประมาณ ๑๕ วา ภูวนอยู่ รักษาค่ายประมาณ ๕๐ คน มีเรือ แจวทราย ๑ เรือโกลน ๒ ลำ หุงข้าวรับพระราชทานไปในเรือหาได้ หยุดพักไม้ แจวเลยไปจากเกาะแคน ๒ คั้งน้ำ ถึงเกาะอลงสารติดอยู่กับฝั่งข้างตะวันตกสิ้นแขวงเมือง บาที เกาะอลงสารมีค่ายภูวนอยู่ค่ายหนึ่งกว้างยาวประมาณ ๑๕ วา มีภูวนรักษาค่ายประมาณ ๕๐ คน มีเรือแจวทราย ๑ ลำ เรือแจวโกลน ๒ ลำ (รวม) ๓ ลำ ต่อลงไปเข้าแขวงเมืองไพรกะบาดไป ๔ คั้ง ถึงแพรกบันเล็ดโกนเปิน มีค่ายภูวนอยู่ข้างตะวันตกค่ายหนึ่ง กว้างยาวประมาณเส้นหนึ่ง มีภูวน ประมาณ ๑๐๐ คน มีเรือแจวทราย ๒ เรือโกลน ๒ (รวม) ๔ ลำ แล้วแจวเลยลงไป ๒ คั้งน้ำถึงแพรก ปากน้ำมีค่ายภูวนตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกค่ายหนึ่ง กว้างยาวประมาณด้านละ ๑๕ วา มีภูวนรักษาค่าย ประมาณ ๕๐ คน มีเรือแจวทรายลำหนึ่ง เรือโกลน ๒ ลำ แจวไปอีก ๓ คั้งน้ำหนึ่งถึงจะโรยตามามีค่าย ภูวนฟากตะวันออกอีกค่ายหนึ่ง กว้างยาวประมาณเส้นหนึ่ง ภูวนรักษาค่ายประมาณ ๑๐๐ เศษ มีเรือ หาย ๑ เรือแจวทราย ๑ เรือโกลน ๑ (รวม) ๔ ลำ ไปจากจะโรยตามมา ๒ คั้ง ถึงเกาะตอนปเนาเรียก โคกมะตุม เกาะอยู่กลางน้ำสิ้นแขวงเมืองไพรกะบาด

พอรุ่งขึ้น ณ วัน ๑<sup>๔</sup> ๓ ค่ำ เเพลลาเช้า ที่เกาะมะตุมมีค่ายภูวนกว้างยาวประมาณด้านละ ๑๕ วา มีภูวนรักษาค่ายประมาณ ๓๐ คน มีเรือโกลน ๔ ลำ ไปอีกประมาณครึ่งคั้งน้ำถึงเมืองโจฎก จอดเรือเข้าใต้กำแพงเมืองโจฎกลงไปประมาณ ๒๐ เส้น กำแพงห่างตลิ่งประมาณ ๑๕ เส้น เมืองโจฎก กว้างยาวสักเท่าใดประมาณหาถูกไม้ อดองเว กับกายวันขึ้นไปเมืองโจฎกครู่หนึ่ง กลับลงมาภายหลัง บอ ก ซ้ำๆ ว่า อดองเวเมืองโจฎกจะจัดหาเสบียงให้ในเพลลาวันนี้ไม่ทัน ให้พักอยู่ที่คั้งน้ำ ซ้ำๆ นาย ไพรหาได้ขึ้นไปเที่ยวบนบกไม้ ที่ลำน้ำหน้าเมืองโจฎกนั้นมีเรือสล่าบ้อม เรือบันลอง เรือโกลนใหญ่ น้อย ลูกค้าเงินภูวนแขกซื้อขายสิ่งของประมาณ ๑๐๐ ลำเศษ ประมาณดูภูวนกับเงินเท่ากัน แขกนั้นมี น้อย เขมรลูกค้าหาไม่มี เรือแจวโอ เรือแจวทราย สำหรับกองทัพไม่เห็นจอดอยู่หน้าเมือง กองทัพจะอยู่ รักษาเมืองมากน้อยเท่าใดไม่ทราบ

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑<sup>๕</sup> ๓ คำ องจันเกอกะเตากับไพร่ญวนเอาสิ่งของมาให้ ฯข้าฯ สุกรตัว ๑ ไก่ ๕ ตัว เป็ด ๕ ตัว ใบชาซ่งหนึ่ง ข้าวสาร ๕ ถัง สุราแ่ง ๑ หมากพลูปูนยา ว่าองโวจันให้เอามาให้แล้วองจันเกอกะเตาบอกว่าองโวจันสั่งมาว่า ฯข้าฯ เป็นทูตยังไม่ได้ถวายบังคมเจ้าเวียดนามอย่างธรรมเนียม จะให้เชิญขึ้นไปพูดจากันนั้นไม่ได้ จึงไม่ได้ให้ขึ้นไปพูดจากันเท่านั้น แล้วองภอเวให้ถอยเรือไปประมาณครึ่งคั้งน้ำ เห็นโรงเรือญวนมีอยู่ปากข้างตะวันตกประมาณ ๑๕ หลังๆ ละ ๕ ห้อง หลังคามุงจาก มีเรือแ่งโอ เรือแ่งทราย เรือหาย อยู่ในโรงตามยาวหลังละ ๒ ลำบ้าง ๓ ลำบ้าง เป็นเรือเก่าชำรุดใช้ไม่ได้ประมาณ ๒ ส่วนเรือใหม่ใช้ได้ประมาณส่วน ๑ คนอยู่รักษาโรงๆ ละ ๒ คน ๓ คน โรงเปล่าไม่ได้ใส่เรื่อนั้น ๕ โรง ๖ โรง ไต้โรงเรือลงไปตาม ๒ ฟากน้ำเป็นทุ่งนาบ้างเป็นสวนหมากบ้าง สวนมะพร้าวบ้าง แต่ที่ทุ่งนามีมากกว่าสวน ญวนและจีนตั้งโรงอยู่ต่างๆ กัน แห่งละ ๒ โรงบ้าง ๓ โรงบ้าง เรือนแขกเรือนเขมรหามีไม่ เพลาค่าถึงเกาะแดงเก่าไม่มีค่าย พบญวนขี่เรือแ่งโอ ๓ แ่งทราย ๔ (รวม) ๗ ลำ ไพร่ญวนประมาณ ๑๐๐ คน แจวขึ้นมากายวันล่ำมร้องถามญวนไปตามภาษาญวน แล้วบอก ฯข้าฯ ว่าองเจ้าเมืองสมิถ่อให้องภอเกอ องทงphan ขึ้นมารับ ก็พากันแจวเลยลงไปประมาณยามเศษ ถึงที่ว่างเปล่าอยู่หามีบ้านเรือนไม่ พากันจอดนอน

ครั้งรุ่งขึ้น ณ วัน ๒ ๓ คำ แจวต่อไปตาม ๒ ฟาก นามีโรงจีนญวนตั้งอยู่ต่างๆ กัน แห่งละ ๓ หลังบ้าง ๔ หลังบ้าง ๕ หลังบ้าง เป็นสวนหมากบ้าง สวนมะพร้าวบ้าง เป็นที่ทุ่งนาว่างเปล่าอยู่บ้าง ไปวันหนึ่งเพลาลบค่าถึงปากน้ำเมืองซาแตก มีเรือแ่งเบาสลาป้อมบันลงลูกค้าจีนญวนจอดขายของอยู่ที่ปากน้ำประมาณ ๒๐ ลำ มีโรงจีนโรงญวนตั้งอยู่ ๒ ฟากน้ำประมาณ ๒๐๐ หลัง โรงญวนมากโรงจีนมีน้อย องภอเวให้จอดเรือเข้าหยุดพักรับพระราชทานอาหารแล้ว แจวต่อไปตาม ๒ ฟากน้ำ มีโรงญวนต่างๆ กันแห่งละ ๙ หลังบ้าง ๑๐ หลังบ้าง ๒๐ หลังบ้าง ๓๐ หลังบ้าง ๔๐ หลังบ้าง มีสวนหมากสวนมะพร้าวเรียงรายกันลงไป ที่ทุ่งนามีน้อย องภอเว องจิว อองโดยดำ กายวันพากันขึ้นไปเมืองล่องโหประมาณครู่หนึ่งกลับลงมา ฯข้าฯ เห็นญวนหมากะโลใหญ่ทาแดงใส่ของคาวของหวานลงมาที่โรงคร่า แล้วเอาถ้วยชามของคาวหวานใส่โต๊ะไม้ กายวันบอกให้ ฯข้าฯ ขึ้นไปที่คร่า ญวนยกสำรับมาให้ ฯข้าฯ ๓ นาย โต๊ะหนึ่งสุรา ๓ ขวดมาให้รับพระราชทาน ไพร่เขมรนั้นญวนเอาเสื่อมาปูลงที่ดินแล้วเอาถ้วยชามใส่เหล้าข้าวของคาวหวานมาให้กิน กายวันบอกว่าองตงดก องโวจัน องอันสาดให้เอาของมาเลี้ยง แต่องญวนที่คุมเรือไปกับ ฯข้าฯ นั้นหาเห็นเอาของมาเลี้ยงกันไม่ ครั้นรับพระราชทานแล้วญวนจ่ายของให้พวก ฯข้าฯ ข้าวสาร ๒ ถัง เป็ด ๕ ตัว ไก่ ๕ ตัว สุรา ๒ แ่ง สุกรตัว ๑ น้ำปลา ๒ แ่ง หมากพลูปูนยา กายวันบอก ฯข้าฯ ว่าองญวนเมืองล่องโหจะให้เชิญขึ้นไปพูดจากันก็ไม่ได้ ด้วยเป็นทูตยังไม่ได้ถวายบังคมเจ้าเวียดนาม องภอเวกับ ฯข้าฯ พักอยู่ที่นั่นจนเพลายืน ญวนหาได้เอาของมาเลี้ยงอีกไม่ เพลาลบค่าพากันออกเรือไปตาม ๒ ฟากน้ำ มีโรงญวนเรียงรายต่างๆ กัน แห่งละ ๒๐ โรงบ้าง ๓๐ โรงบ้าง ๔๐ โรงบ้าง ๕๐ โรงบ้าง สวนหมากสวนมะพร้าว มีมากที่ทุ่งนาหา

มีไม่ ไปคืนหนึ่งกับครึ่งวันถึงเมืองสมิถ่อ วัน ๗ ๓ คำ จอดอยู่ที่โรงคราหน้าเมือง มีญวนอยู่รักษาครา นายไพร่ ๕๐ คน ฯข้าฯ เห็นโรงจันญวนตั้งอยู่ทั้ง ๒ ฟากน้ำประมาณ ๓๐๐ หลัง ๔๐๐ หลัง เมืองสมิถ่ออยู่ใกล้น้ำ กำแพงจะกว้างยาวสักเท่าใด ฯข้าฯ หาเห็นไม่ ญวนขึ้นไปเมืองสมิถ่อแล้วกลับมา ฯข้าฯ เห็นญวนเอากะโล่ใหญ่ใส่ของควานมาที่ครา ญวนเรียก ฯข้าฯ นายไพร่ขึ้นไปบนครา ญวนจัดของควานของหวานมาเลี้ยง ฯข้าฯ นายไพร่เหมือนกับที่เมืองล่องโห แล้วญวนให้เอาของมาจ่ายให้ ฯข้าฯ สุกร ๓ ตัว เป็ด ๑๐ ตัว ไก่ ๑๐ ตัว แพะ...ตัว สุรา ๓ แ่ง น้ำปลา ๒ แ่ง ข้าวสารเจ้า ๖ ถัง ข้าวสารเหนียว ๒ ถัง เกล็ดถึง ๑ หมากแห้ง ๑๐ ชั่ง พลุปุนยากับใบชา ๑๒ ห่อ ข้าวตาก ๒ ถัง มะพร้าว ๒๘ ใบ กล้วย อ้อย แล้วกลางวันล่ำมบอกว่องตเวียนญ องโงจัน องอันสาดให้เอาของมา ให้ไปกินตามทาง กับบอกว่องญวนเมืองโขงอนให้องภอเกอ องทงภานคุมเรือแงโอ เรือเก่าแล ๕ ลำ ไพร่ญวน ๑๕๐ คน มาคอยรับไปเมืองโขงอน ฯข้าฯ พักอยู่ที่เมืองสมิถ่อวันหนึ่ง ครั้นเพลากลัรุ่งไป จากเมืองสมิถ่อไปตามลำน้ำ ฯข้าฯ เห็นโรงจันญวนมีอยู่ทั้ง ๒ ฟากทางๆ กันแห่งละ ๓๐ หลัง ๔๐ หลัง ๕๐ หลัง ๖๐ หลัง ก็มีบ้าง เป็นที่สวนหมากสวนมะพร้าวมาก ที่น่านี้น้อยไปคืนหนึ่งกับสองวันถึงเมืองโขงอน ณ วัน ๗ ๓ คำ เพลาพลบค่ำจอดอยู่ที่บั้นแ่งท่าเรือเมืองโขงอน นอนอยู่คืนหนึ่ง รุ่งขึ้น ณ วัน

๗ ๓ คำ เพลาเช้า ปีมะเมียอัฐศก ภายวันบอกว่องตงตก องโงจัน องอันสาด จะให้มารับศุภอักษร กับสิ่งของขึ้นไปโรงกงกวน ให้ตัว ฯข้าฯ ทั้ง ๓ นายขึ้นไปด้วย ครั้นอยู่ประมาณครู่หนึ่ง ฯข้าฯ เห็น องจันเกอ องภอเกอ องโดย องกาย เข้ากัน ๔ นาย กับไพร่ญวน ๑๐๐ เศษ ใส่เสื้อีปศุตุแดงหมวกแดง ถือง้าวถือทวนบ้าง ลงมารับห้ศุภอักษร องญวนให้ญวนไพร่ถือหีบศุภอักษรคนหนึ่ง แล้วให้หามเอา หีบสิ่งของทั้งนั้นขึ้นมาจากเรือ ญวนเอารมกระดาศคั้นยาวกั้นหีบศุภอักษร ๒ คัน กั้นหีบสิ่งของหีบละ คัน กั้นให้ ฯข้าฯ คนละคัน แล้วญวนห้ศุภอักษรกับสิ่งของขึ้นไป ฯข้าฯ ก็เดินตามไปจากท่า ประมาณ ๕ เส้น ถึงโรงกงกวนหลังคามุงจากผาขัดแต่ถือปูน ญวนเอาศุภอักษรไปวางไว้บนเตียงในโรงกงกวน แล้วจุดธูปเทียนบูชาแต่สิ่งของทั้งนั้นญวนวางไว้ด้วยกัน ญวนให้ ฯข้าฯ นั่งบนแคร่มีเสื้อีปูรองนั่ง องจันเกอ องภอเกอที่ลงไปรับศุภอักษรกับองญวนเข้าไปด้วย ฯข้าฯ นั้น นั่งอยู่แคร่หนึ่งเสมอ กันกับ ฯข้าฯ แต่องโดย ยืนอยู่ข้างล่าง ภายวันล่ำมบอกว่องผู้ใหญ่ให้ขึ้นมาอยู่ที่กงกวน คอยท่าข้างทางบกให้มาถึงพร้อมกัน จะบอกขึ้นไปเมืองเว้ก่อน ฯข้าฯ บอกว่าตามแต่องจะจัดแจง แล้วญวนให้เอาสำรับใส่โต๊ะไม้มาเลี้ยง ฯข้าฯ ๓ นาย โต๊ะหนึ่ง แต่ไฟร่นั้นเอาเสื้อีมาปูลงที่พื้นพื้นแกง เอาขามใส่ข้าวใส่แกงของควานของหวานกับสุรามาล้างไฟ ครั้นรับพระราชทานแล้วญวนจัดแจงที่ให้ ฯข้าฯ อยู่ในกงกวน มีเตียงนอนคนละอัน แล้วญวนเอาสิ่งมาจ่ายให้ ฯข้าฯ ข้าวสาร ๕ ถัง สุกร ๒ ไก่ ๑๐ เป็ด ๑๐ สุราแ่ง ๑ น้ำปลา ๒ แ่ง เกล็ดถึง ๑ ให้องโดย องกาย กับไพร่ญวน ๑๐ คน มาอยู่ให้ ฯข้าฯ ใช้สอย ให้องจันเกอ องภอเกอกับไพร่ ๑๕๐ คนอยู่รักษากงกวน องจันเกอ องภอเกอให้ล่ำมบอก ฯข้าฯ ว่าถ้าป่วยไข้แลจะต้องสิ่งไรก็ให้บอกองผู้ใหญ่ จะจัดแจงหามาให้ แต่องภอเว องจู้ชื่อ อง



โดยดำ กับไพร่ภูวนที่ไปจากเมืองพนมเปญนั้นอยู่เรือทั้งสิ้น ภูวนเอาสารับมาเลี้ยงแต่เพลเดียว ฯข้าฯ ให้กายวันบอกกับองจันเกอ องกอเกอว่าจะขอไปหาองผู้ใหญ่เมืองไซ่ง่อน องจันเกอ องกอเกอ ว่าจะไปบอกกับองก่อน แล้วองจันเกอ องกอเกอกลับมาบอก ฯข้าฯ ว่าองผู้ใหญ่ว่าเป็นทูตถือราชสารมายัง ไม่ได้ถวายบังคมเจ้าอย่างธรรมเนียมภูวน จะไปมาหากันนั้นไม่ได้

ครั้นรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง ฯข้าฯ ให้ล่ำมบอกกับจันเกอเกอว่าจะขอไปเที่ยวซื้อของที่ตลาด องจันเกอว่า ฯข้าฯ เป็นทูตจะไปเที่ยวที่ตลาดนั้นไม่สมควร ภูวนหาให้ ฯข้าฯ นายไพร่ไปเที่ยวแห่งใด ไม่ ตัวไพร่จะซื้อกับข้าวของกิน ภูวนก็ให้ซื้อที่ตลาดริมกงกวนหาพาไปไกลไม่ ตลาดที่ริมกงกวนขาย ผักปลาสดมากพลู ๕ ร้าน ๖ ร้าน และกงกวนที่ ฯข้าฯ อยู่ นั้นจะไกลเมืองไซ่ง่อนเท่าใด ต้นไม้แลหลังคาบังอยู่แลไปหาเห็นกำแพงเมืองไม่ ฯข้าฯ เห็นโรงจันภูวนตั้งแต่ทำบ้านแ่งขึ้นมาจันริมกงกวน ประมาณ ๓๐๐ โรงแ ๔๐๐ โรงแ ที่ทำบ้านแ่งแม่น้ำกว้าง ๘ เส้น ๙ เส้น เห็นสำเภาจีนบ้างเรือไหหลำบ้าง ทอดสมอยู่ ๑๗ ลำ เรือแ่งเบาถูกค่าภูวนประมาณ ๕๐ ลำ เรือสล่าป้อม เรือบันลองประมาณ ๒๐๐ ลำจอดเรียงรายกันอยู่ทั้ง ๒ ฟาก ข้างตะวันตกนั้นเห็นโรงภูวนมีอยู่ประมาณ ๑๐๐ เศษ ผู้คนชายหญิงเดินไปมาอยู่ที่ริมกงกวนวันหนึ่งประมาณ ๒๐๐ คนๆ เมืองไซ่ง่อนจะมีอยู่มากน้อยเท่าใด ฯข้าฯ หาได้ไปเที่ยวดูทั่วไม่ ฯข้าฯ อยู่ที่เมืองไซ่ง่อน ๗ วัน พระยาเสนาราชกุเซนยังหาคุมช้างไปถึงไม่ ณ วัน ๗๑ ๓ คำ กายวันบอกว่ามีหนังสือเลโบลงมาแต่เมืองเว้ให้ส่ง ฯข้าฯ ขึ้นไป ณ วัน ๗๒ ๓ คำ ภูวนเอาของมาให้ ฯข้าฯ อีแปะ ๑๘ พวง ข้าวสาร ๑๒ ถัง เทียนสีผึ้ง ๑๐ เล่ม ใบชา ๒ ห่อ ให้ไพร่เขมรคน อีแปะ ๑๐ พวง ข้าวสาร ๑๐ ถัง เปล ๑๐ อัน แล้วภูวนให้เอาของควาหวานมาเลี้ยง ฯข้าฯ โต๊ะหนึ่ง กับเลี้ยงไพร่เขมรด้วยอีกครั้งหนึ่ง แล้วกายวันบอกว่าเพลารุ่งนี้จะส่งต่อไป หีบใส่ศุภอักษร หีบใส่งาช้าง กระวานนั้นจะให้ไปทางบก แต่หีบใส่น้ำรัก สีผึ้ง เรว ครั่ง ว่าจะส่งไปทางเรือภายหลัง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๗๓ ๓ คำ เปลาเช้า องจันเกอ องจันกอเกอ แห่งศุภอักษรกับหีบใส่งาช้าง หีบใส่กระวาน ลงเรือองภูวน ฯข้าฯ หาเห็นองผู้ใหญ่เมืองไซ่ง่อนลงมาจัดแจงการไม่ ให้แต่องโดยองกาย คุมไพร่ขี่เรือแ่งทราย ๒ ลำ ป้อนกันไปส่งด้วย องกอเว องจู้ชื่อ องโดยดำ พา ฯข้าฯ ไปจากทำบ้านแ่งตามทาง ๒ ฟากน้ำ มีบ้าน ๔ บ้าน ๕ บ้าน มีโรงภูวนบ้านละ ๙ โรงแ ๑๐ โรงแ มีที่ทุ่งนา พันที่นาไปเป็นป่าแสมป่าโกงกาง ภูวนไปตั้งตัดฟันอยู่แห่งละโรง ๒ โรงแ พันป่าผืนไปพบบ้านอีก ๓ บ้าน มีโรงภูวนบ้านละ ๙ โรงแ ๑๐ โรงแ ไปสองวันกับคืนหนึ่งถึงโรงครำเปียนลองแขวงเบียนฟากริลกันาย ณ วัน ๗๔ ๓ คำ เปลาเย็น เห็นภูวนนายไพร่ ๕๐ คน ใส่เสื้อแดงหมวกแดงถืออาวุธมาคอยรับอยู่ที่ตะพานท่าครำ องกอเวให้กายวันมาบอก ฯข้าฯ ว่าให้ขึ้นไปอยู่ที่ครำ ภูวนก็แห่งศุภอักษรกับหีบของขึ้นไป ฯข้าฯ ก็ตามขึ้นไปด้วย ครำอยู่ห่างน้ำประมาณเส้นเศษ ภูวนเอาหีบศุภอักษรกับหีบงาช้างกระวานวางไว้บนเตียงจตุรูปเทียนบูชา ภูวนให้ ฯข้าฯ ๓ นายนั่งอยู่เตียงอันหนึ่ง องกอเว องจู้ชื่อ องโดยดำ นั่งเตียงอันหนึ่ง องกายนายครำยืนประสานมืออยู่ตรงหน้าองกอเว ภูวนหาได้เอาของมาเลี้ยงไม่

ฯข้าฯ เห็นโรงฉนวนมีอยู่ตามริมครำประมาณ ๕๐ โรง นอกโรงไปเป็นที่ทุ่งนาเงินเขมรแขกหาเห็นมีไม่  
 ฎวนให้พิทักษ์รักษาควบคุม ฯข้าฯ ไว้หาให้ไปเที่ยวข้างไหนไม่ ภายวันบอกว่าคนสำหรับนายไพร่ ๕๐  
 คนไม่พอห้าม เกณฑ์ฉนวนชาวบ้านมาเพิ่มเติมเข้าอีก ห้าม ฯข้าฯ ๓ นายคนละ ๓ ผลัดๆ ละ ๖ คน ๓  
 ผลัด ๑๘ คน ไพร่เขมร ๑๐ คน สิบคน คนละ ๒ ผลัด ๔๐ คนๆ ห้ามเสปียงนายไพร่เขมร ๓ คน ๒  
 ผลัด ๑๒ คน เสปียงไพร่ ๑๐ คนห้ามหนึ่ง ๒ ผลัด ๔ คนห้ามหีบศุภอักษร ๒ คน ห้ามหีบงาข้าง ๓  
 ผลัด ๖ คน หีบกระวานสองผลัด ๔ คน เข้ากันห้ามพวกเขมรและสิ่งของเป็นคน ๘๖ คน ห้ามฉนวน  
 องภอเว องจู้ชื่อ องโดยดำ คนละ ๓ ผลัด ๑๘ คน ห้ามกายวัน ทงโงน คนละ ๒ ผลัดแปดคน เข้ากัน  
 ห้ามฉนวน ๒๖ คน เข้ากันห้าม ๑๑๒ คน คนถือจ้าวถือทวนถือดาบแห่หน้า ๕๐ คน เข้ากัน ๑๖๒ คน  
 แล้วฉนวนใช้คนถือหนังสือขึ้นม้าล่องหน้าไปบอกฉนวนครำข้างหน้าต่อๆ กัน ไปให้ให้จัดแจงคนและ  
 สิ่งของเตรียมไว้ให้ครบทุกครำ คนสำหรับเรือที่มาส่งนั้นองภอเวให้คุมเรือกลับไปสิ้น

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑ ๔ คำ เพลาเช้า ปีมะเมียอัฐศก รับพระราชทานอาหารแล้ว ฎวนห้าม  
 ฯข้าฯ นายไพร่ออกจากครำเปียนล่อง พาวิ่งไปเช้าชั่วเพลถึงครำเปียนทานแขวงเมืองลกนาย ฎวนรับ  
 ห้ามส่งต่อไปเพลายืนถึงครำทูนเปียนแขวงบิลทูนกับลกนายต่อกันหยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น วัน ๒ ๔ คำ เพลาเข้าไปจากครำทูนเปียน เปลาเที่ยงถึงครำทูนเฟื่อง ฎวนรับส่ง  
 ต่อไปเพลาค่ำถึงครำทูนเผือก หยุดนอนคืน ๑

รุ่งขึ้น วัน ๓ ๔ คำ เปลาเข้าไปจากทูนเผือก ถึงครำทูนตรงเพลาเที่ยง ไปจากครำทูน  
 ตรงถึงครำทูนลม เปลาบ่ายประมาณ ๓ โมงเศษ ไปจากครำทูนลมเพลาลบค่ำ ถึงครำทูนลี นอน  
 คืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น วัน ๔ ๔ คำ เปลาเข้าไปจากครำทูนลี เปลาเช้า เปลาเที่ยงถึงครำทูนทาง ไปจาก  
 ครำทูนทางถึงครำทูนชิน เปลาพลหยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๕ ๔ คำ เปลาเข้าไปจากทูนชินเพลาเที่ยงถึงครำทูนกง ไปจากครำทูนกง  
 ถึงครำทูนภู เปลาพล ครั้นเพลาค่ำฎวนองโดย องกาย เอาของมาจ่ายให้ ฯข้าฯ อีแปะ ๑๐ พวง  
 ข้าวสาร ๓ ถัง ปลาหม่าแงหนึ่ง สุราแงหนึ่ง น้ำปลาแงหนึ่ง ใบชา ๑๒ ห่อ ไก่ ๕ ตัว เป็ด ๕ ตัว เทียน  
 ๑๒ เล่ม หมากพลูปูนยา พร้อมหยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๖ ๔ คำ ไปจากทูนภูถึงครำทูนอวงเพลาเที่ยง ไปจากทูนอวงถึงครำทูน  
 หาว เปลาพลหยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๗ ๕ คำ ไปจากทูนหาวถึงครำทูนกลางเพลาเที่ยง ไปจากครำทูนกลางถึงครำ  
 ทูนตรีนเพลาลบ หยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๙ ค่ำ ไปจากคร่ำทูนตริณเถิงคร่ำทูนมายเพลาเที่ยง ไปจากคร่ำทูนมาย  
เถิงคร่ำทูนลายเพลาพลบ สิ้นแขวงบิลทูนหยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๙ ค่ำ ไปจากทูนลายเถิงคร่ำวากเวน เข้าแขวงเมืองบิณฑาเพลาเที่ยง แล้ว  
ต่อไปอีกเพลาพลบเถิงคร่ำวายุหยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๐ ค่ำ ไปจากคร่ำวายุเถิงคร่ำอาดันเพลาเที่ยง ไปจากคร่ำอาดันเถิงคร่ำ  
วาทันเพลาพลบ หยุดอยู่ที่คร่ำ พวกเขมรมาหา ฯข้าฯ ชาย ๕ คน หญิง ๖ คน ผู้ชายไว้ผมนุ่งห่มเป็น  
ญวน แต่ผู้หญิงไว้ผมนุ่งห่มเป็นเขมร ฯข้าฯ ถามว่าเป็นเขมรเมืองไหน ผู้หญิงเขมรคนหนึ่งบอกว่า ชื่อ  
อำแดงจันเป็นภรรยาพระยาปลัด หมื่นภักดีคงบอกว่า เป็นบุตรสมบัตินครหลวงเมืองปัตบอง ญวนส่ง  
ขึ้นมาไว้ที่เมืองบิณฑา อำแดงจันกับอำแดงชมนุตรอำแดงจัน หมื่นภักดีคงเขมรกับฝรั่งชายหญิง  
เมืองปัตบองเมืองระสือ ๕๐ คนเศษ ญวนให้อยู่ในเมืองบิณฑาบ้าง อยู่ที่ริมคร่ำบ้าง ได้ยินข่าวว่า ฯข้าฯ  
พากันมาก็ดีใจ จึงพากันมาเยี่ยมเยียน ฯข้าฯ ถามว่าเป็นสุขอยู่ฤ อำแดงจันหมื่นภักดีคงบอกว่าทำมา  
หากินยาก จะทำบุญให้ทานก็ไม่มีพระสงฆ์ หามีความสุขไม่ อยากจะใคร่กลับไปบ้านเมืองจะได้ทำบุญ  
ให้ทาน แล้วอำแดงจันถาม ฯข้าฯ ว่า เจ้าพระองค์ด้วงให้มาฤเจ้าผู้หญิงใช้มา ฯข้าฯ บอกว่าพระองค์  
ด้วงใช้ให้มา อำแดงจันถามว่าใช้มาทำไม ฯข้าฯ บอกว่า จะเป็นไมตรีดีด้วยกันกับญวน อำแดงจันว่า  
ถ้า ฯข้าฯ กลับไปให้ช่วยทูลเจ้าพระองค์ด้วงให้เมตตา กับพวกเขมรที่ตกไปอยู่แดนเมืองญวนให้ได้  
กลับคืนไปอยู่เมืองเขมรจะได้ทำบุญให้ทาน ฯข้าฯ ว่าสุดแต่เจ้าพระองค์ด้วงจะคิดอ่าน แล้ว ฯข้าฯ  
ถามว่า คราวเขมรมา กับพระยาปลัดมากด้วยกันไปอยู่ที่ไหนบ้าง อำแดงจันบอกว่ามาเถิงเมือง  
พนมเปญญวนก็แยกย้ายเสีย จะส่งไปไว้ที่แห่งใดบ้างไม่ทราบ พุดกันเท่านั้นอำแดงจันก็กลับไป ญวน  
ก็เอาของมาจ่ายให้ ฯข้าฯ อีแปะ ๑๐ พวง ข้าวสารถึง ๑ เป็ด ๒ ตัว ไก่ ๒ ตัว ปลาหม่าแงหนึ่ง กายวัน  
บอกว่าเป็นของโบเงินเมืองมินวาให้เอามาให้ ฯข้าฯ

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๑๑ ค่ำ ไปจากคร่ำวาทันเถิงคร่ำวากเวียดเพลาตะวันเที่ยง แล้วต่อไป  
เถิงคร่ำวามีเพลาพลบ หยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๒ ค่ำ ไปจากคร่ำวามีเถิงคร่ำพากินตะวันเที่ยง แล้วต่อไปเพลาบ่ายเถิง  
คร่ำว่าลองแล้วต่อไปเถิงคร่ำว่ามาเพลาพลบ

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๓ ค่ำ ไปจากว่ามาขึ้นเขาศิลาเป็นเขาใหญ่ไปแต่เชิงเขาเพลาเช้าเถิงคร่ำ  
ว่าผุ บนยอดเขาเพลาเที่ยงเป็นแดนเมืองบิณฑาเมืองผุเวียนต่อกัน ลงจากคร่ำว่าผุเถิงคร่ำผุเทนเพลา  
พลบเข้าแดนเมืองผุเวียน หยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๔ ค่ำ ไปจากครำผูเทนถึงครำผูวัง เพลาเพลแล้วหามต่อไปถึงครำภูตัน เปลาเที่ยง ไปจากครำภูตันถึงบ้านภูทันเพลาพลบค่ำ ภูวนปลูกโรงไว้รับหลังหนึ่ง หามีครำไม้ หยุด พักภูวนเอาของมาจ่ายให้อีแปะสิบพวง ข้าวสารถึง ๑ เป็ด ๒ ตัว ไก่ ๒ ตัว ปลาหำห่อหนึ่ง เกลือห่อหนึ่ง ภายวันว่าของโวจัน อันสาดเมืองผูเวียนให้อามาให้ หยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๕ ค่ำ เปลาเข้าภูวนที่หามมาก่อนนั้นหามต่อไปถึงครำภูตืองเพลาเพล ไปจากครำภูตืองถึงภูเขเพลาเที่ยง ไปจากครำภูเขถึงครำผูเบญจนยอดเขาถมมง เปลาพลบสิ้นแขวง ผูเวียน หยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๖ ค่ำ เปลาเข้าไปจากผูเบญเข้าแดนเมืองบดิน เปลาเพลถึงครำบาน เกียนไปจากครำบานเกียนถึงโรงภูวนปลูกไว้เพลาบ่ายประมาณ ๒ โมง โรงหำก่าแพงเมืองบดิน ประมาณ ๓ เส้น อกภเวให้หยุดพัก ๆข้าฯ เห็นภูวนนายไพรอยู่ที่โรง ๒๐ คน ภูวนเอาของควาของ หวานใส่โต๊ะไม้โต๊ะ ๑ กับสุรา ๓ ขวดมาเลี้ยง ๆข้าฯ พวกไพร่เขมรนั้นเอาขามข้าวขามแกงของควา หวานกับสุราให้หนึ่งวางลงกับพื้นดินให้รับพระราชทาน แล้วจ่ายของให้อีแปะ ๑๐ พวง ข้าวสารถึง ๑ เป็ด ๒ ตัว ไก่ ๒ ตัว ใบชา ๑๒ ห่อ ปลาหำ ๒ แง สุรา ๒ แง น้ำปลาแกงหนึ่ง ส้มจินถาด ๑ พลับแห้ง ถาด ๑ หมากพลูปูนยาพร้อมเกลือชะลอมหนึ่ง แล้วให้พัดตามจีว ๓ เล่ม ไปจากโรงพักถึงครำบดินอาน เปลาพลบหยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๗ ค่ำ เปลาเข้าไปจากครำบดินอาน เปลาเที่ยงถึงครำบดินเสนปากครำบดิน เปลาถึงครำบดินย่างเพลาบ่าย ๒ โมงเศษ ไปจากบดินย่างถึงครำเบญกรุงเพลาพลบ

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๘ ค่ำ เปลาเข้าไปจากครำเบญกรุงถึง ครำบดินเกเพลาเที่ยง สิ้นเขตเมือง บดิน แล้วต่อไปถึงครำรางกวาง เปลาบ่าย ๒ โมงเศษไปจากรางกวางถึงครำรางเสนเพลาพลบ

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๙ ค่ำ ไปจากครำรางเสน ถึงครำรางมีเพลาเที่ยงไปจากครำรางมีไปถึง โรงภูวน ปลูกไว้กลางทางเพลาบ่าย ๒ โมงเศษหยุดพัก ภูวนเอาของมาจ่ายให้ ๆข้าฯ อีแปะ ๑๐ พวง ข้าวสารถึงหนึ่ง เป็ด ๒ ตัว ไก่ ๒ ตัว ปลาหำไหหนึ่ง เกลือกะทอหนึ่ง ล่ามบอก ๆข้าฯ ว่าของโวจัน ของอันสาดเมืองกวางงายอามาให้ จ่ายของเสร็จแล้วหามต่อไปเพลาพบถึงครำรางลก

รุ่งขึ้น ณ วัน ๒๐ ค่ำ เปลาเข้าไปจากครำรางลก ถึงครำรางเบญเพลาเพล สิ้นแขวง เมืองกวางงาย ไปจากครำรางเบญเข้าแดนเมืองกวางนำ ถึงครำนำวันเพลาบ่ายประมาณ ๓ โมง ไป จากครำนำวันถึงครำนำญีเพลาพลบ

รุ่งขึ้น ณ วัน ๘ ค่ำ ออกจากครำนำญี เพลาเข้าถึงครำนำงอก เปลาเพลแล้วเดินต่อไป เปลาบาย ๒ โมงถึงครำนำเพือก ไปจากครำนำเพือกถึงโรงปลูกไวกกลางทาง เปลาพลบญวนเอาของ มาจ่ายให้ ๆ ข้าฯ อีแปะ ๑๐ พวง ข้าวสารถึง ๑ เป็ด ๒ ตัว ไก่ ๒ ตัว เกลือกะทอหนึ่ง หมากพลูปุนยา พร้อม ล่ามบอกว่าของตงตก โบจัน อันสาด เมืองกวางนำเอามาให้ หยุดนอนอยู่คืนหนึ่งรุ่งขึ้น ณ วัน ๘ ค่ำ เปลาเข้าไปจากโรงพักถึงครำนำยางเพลาเพล ไปจากครำนำยางถึงครำนำโอเพลาบาย ประมาณ ๒ โมง ไปจากนำโอถึงครำนำเงิน เปลาพลบสิ้นแดนเมืองกวางนำ

รุ่งขึ้น ณ วัน ๘ ค่ำ เปลาเข้า<sup>๓</sup> ออกจากครำนำเงิน ขึ้นเดินบนเขาอายุละวัน เป็นเขา ศิลา เปลาห้องเพลถึงด่านอายุละวันบนยอดเขาที่ด่านมีกำแพงปึกกาทำประตูไวกกลาง กำแพงยาว ประมาณข้างละ ๗ วา ๘ วา สูงประมาณ ๔ ศอก ๕ ศอก หามีป้อมไม่ มีโรงญวนอยู่รักษาด่านโรงหนึ่ง ล่ามบอกว่าองทนตะอยู่เป็นนายด่าน ๆ ข้าฯ เห็นไพร่ญวนรักษาด่านประมาณ ๒๐ คน หยุดพักอยู่ที่ ด่านญวนตรวจจำนวนคนครู่หนึ่งแล้ว พวกกันเดินไปตามประตูด่านไปบนเขาทางประมาณ ๓๐ เส้น ถึง ด่านมีกำแพงปึกกาก็ดีด้านหนึ่งมีญวนนายไพร่รักษาด่าน ๒๐ คน ล่ามบอกว่าองทนตะอยู่เป็นนายด่าน ทั้ง ๒ ด้าน ออกจากด่านลงมาถึงครำเทือเผือก อยู่ที่เชิงเขาเพลาเที่ยงเข้าแดนเมืองเว้ ออกจากครำ เทือเผือกถึงครำเถอเลาเพลาพลบ อยู่นอนคืนหนึ่ง รุ่งขึ้น ณ วัน ๘ ค่ำ เปลาเข้าออกจากครำเถอเลา ถึงเชิงเขาเผือกต้องเพลาน้องเพล ที่เชิงเขาเผือกต้องเป็นอ่าวทะเลนาเค็ม คิระยะทางบกไปตั้งแต่ ครำเปียนลัวง วัน ๙ ค่ำ จนถึงเชิงเขาเผือกต้องวัน ๘ ค่ำ ได้ ๒๔ วัน เป็นครำ ๔๕ ครำ องภอเว พา ๆ ข้าฯ ไปอาศัยนั่งอยู่ที่โรงญวนชาวบ้าน ๆ ข้าฯ เห็นเรือเก้าแลจอดอยู่ที่ท่า ๕ ลำ ล่ามบอก ๆ ข้าฯ ว่าองภอเวกำบองโดย ๒ คน ไพร่ ญวนบอก ๆ ข้าฯ ว่าองภอเวกำบองโดย ๒ คน ไพร่ญวน ๑๕๐ คน คุม เรือมารับไปเมืองเว้ ๆ ข้าฯ เห็นโรงญวนมีอยู่ที่ท่าประมาณ ๓๐ หลัง ๔๐ หลัง นั่งอยู่ครู่หนึ่ง องญวน ก็พา ๆ ข้าฯ นายไพร่ ลงเรือองภอเว องจูชิต องโดยดำ อ้ายองทนโงนก็ไปด้วย แต่ไพร่ญวนที่ห้ามและ แหน่นกลับมาสิ้น ออกจากท่าเผือกต้องไปเป็นทุ่งนาหามีบ้านเรือนไม่ แจวเรือไปประมาณครู่หนึ่ง แวะเข้าคลองเล็กกว้างประมาณ ๑๐ วา สองฟากคลองมีโรงญวนเรียรายไปห่างกัน เส้นหนึ่ง ๒ เส้น ๓ เส้น บ้าง แห่งละ ๑๐ หลัง ๒๐ หลังบ้าง ที่ว่างเป็นบ้านทุ่งนาหามีสวนไม้ เปลาพลบถึงสะพานนำดิน หน้าเมืองเว้ หยุดนอนคืนหนึ่ง รุ่งขึ้น ณ วัน ๘ ค่ำ ล่ามบอกว่าองญวนพากันเข้าไปในเมืองให้คอย อยู่ก่อน ที่ทำน้ำคั้นนั้นเห็นโรงญวนมีอยู่ฟากละ ๓๐ หลัง ๔๐ หลัง ครั้นเพลาเข้าประมาณ ๒ โมงเศษ

<sup>๓</sup> สิ้นสุดเนื้อความในหน้าต้นของเอกสารเลขที่ ๑๙ จ.ศ. ๑๒๐๙ ต่อเนื้อความในเอกสารเลขที่ ๓ จ.ศ.

องกอเวกลับมอล่ามบอกว่าให้เข้าไปเมืองเว้ ญวนก็แจวเรือไปประมาณ ๔ เส้น ๕ เส้น ถึงท่ากงกวนจอดเรือเจ้าที่ตะพานเห็นทวนปักอยู่ ๒ แถว ข้างละ ๒๕ เล่ม ญวนยืนอยู่ข้างละ ๒๕ คน องทงทาง องดินเลม คุมไพร่ญวน ๓๐ คนลงมารับ ญวนแห่งศุภอักษรไปหน้า กั้นร่ม ๒ คน ทีบงาทีบกระวานกั้นร่มทีบละคัน ๆ ข้าฯ กับองญวนก็พากันตามไปถึงกงกวนเพลตอะวันเที่ยง ญวนเอาทีบศุภอักษรไปวางไว้บนเตียง มีโต๊ะตั้งจุดธูปเทียนบูชา ญวนให้ ๆ ข้าฯ ๓ คนนั่งอยู่เตียงหนึ่ง องกอเว องจู้ชื่อ องโดยดำ กับองญวน นอกนั้นนั่งอยู่เตียงหนึ่ง องญวนหาพุดจาใต้ถ้ำมประการไต่ไม้ ญวนเอาของควาหวานมาเลี้ยง ๆ ข้าฯ นายไพร่เหมือนแต่ก่อน แล้วเอาอึแปะ ๑๐๐ พวง ข้าวสารเจ้า ๑๓ ถัง ข้าวสารเหนียว ๕ ถัง (รวม) ๑๘ ถัง สุกร ๓ ตัว เป็ด ๑๕ ตัว ไก่ ๑๕ ตัว สุรา ๓ แ่ง น้ำปลา ๒ แ่ง ปลาหมึก ๔ แ่ง เกลือถึง ๑ เทียนตัวนายคนละ ๒๐ เล่ม หมากพลูปูนยา มาจ่ายให้ ๆ ข้าฯ แล้วญวนจัดแจงที่ให้ ๆ ข้าฯ นอนอยู่ที่กงกวน องกอเว องจู้ชื่อ องดินเลบ องโดยดำ ก็นอนอยู่ที่กงกวน ไพร่อยู่ด้วย ๕๐ คน ญวนจ่ายคนให้ ๆ ข้าฯ ใช้สอยญวนไพร่ ๑๐ คน กายวันทงโงนอยู่ด้วย ๆ ข้าฯ

ครั้งรุ่งขึ้น ณ วัน ๒๑ ๔ คำ กายวันบอกว่าองเลโบใช้องเวียนวายมาหา ๆ ข้าฯ ก็ออกมา นั่งอยู่ที่แคร่ องเวียนวายนั่งอยู่บนเก้าอี้ ๆ ข้าฯ ทำที่จะค้ำบองญวนร้องห้ามหาให้ค้ำบไม่ กายวันล่ำมบอกว่า องเลโบให้ออกมารับศุภอักษรเข้าไปแปล ๆ ข้าฯ ก็ส่งศุภอักษรให้ เห็นญวนนายไพร่ประมาณ ๓๐ คน ถือเครื่องศาสตราอาวุธแห่งศุภอักษรไปบ้านองเลโบ ๆ ข้าฯ หาได้ไปด้วยไม่

ครั้ง ณ วัน ๒๓ ๔ คำ ปีมะเมียอัฐศก องเวียนวายออกมาบอกว่าแต่ก่อนมา เจ้าแต่งทูตถือศุภอักษรคุมเครื่องบรรณาการไปถวายเจ้าเวียดนาม เจ้าเคยมีหนังสือศุภอักษรมาถึงองเลโบฉบับหนึ่งจึงได้พาตัวทูตเข้าเฝ้า ครั้งนี้ไม่ (มี) หนังสือมาถึงองเลโบมีแต่ศุภอักษรมา องเลโบไม่อาจจะกราบทูลได้ ให้ ๆ ข้าฯ ทั้ง ๓ คน ทำเป็นหนังสือของ ๆ ข้าฯ ได้ความว่าขอให้องเลโบพาเข้าเฝ้าแลถวายสิ่งของเจ้าเวียดนาม องเวียนวายจึงเอาหนังสืออักษรญวนที่เขียนใส่กระดาษส่งให้กายวันล่ำมแปลความให้ ๆ ข้าฯ เขียนเป็นหนังสือเข้าชื่อกันปิดตราให้องเลโบฉบับหนึ่งใจความว่าเจ้าใช้ให้ ๆ ข้าฯ ทั้งสามนายถือศุภอักษรนำบรรณาการมาถวายตีกเทียบองเด๋ ขอให้องเลโบนำ ๆ ข้าฯ เข้าเฝ้าถวายศุภอักษรแลบรรณาการคืดเทียบองเด๋ ๆ ข้าฯ ทำหนังสือเป็นอักษรเขมรให้แล้ว ล่ำมส่งให้องเวียนวายรับเอาหนังสือไปได้ ๒ วัน

ณ วัน ๒๕ ๔ คำ ปีมะเมียอัฐศก องเวียนวายมาถามว่า เจ้าสั่งความนอกศุภอักษรมาประมาณใดบ้าง ๆ ข้าฯ บอกว่าเจ้าสั่งมาให้กราบทูลเสด็จเทวดาขอเจ้าหลานกับญาติวงศาพระยาพระเขมรแลราชฎารเงินเขมรแขกซึ่งตอกอยู่ในเมืองเสด็จเทวดาขอให้กลับคืนไปอยู่พร้อมมูลกับเจ้านาย แล้วขอแผ่นดินเมืองเขมรอยู่จะได้รักษาอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุขจะได้เป็นข้าพึ่งสองพระนครใหญ่เหมือนอย่างสมเด็จพระวัดถาพระราชบิดาพระเรียม ๆ ข้าฯ บอกความดังนี้แล้วองเวียนวายก็กลับไป

ครั้น ณ วัน ๒๕ ค่ำ ปีมะแมนพศก องเวียนวายเอาเสื่อกางเกงมาให้ พระยาราชเดชะ แพรหนึ่งไก่อดำโพกศีรษะพื้นผ้าขาวเทศตัว ๑ เสื่อแพรเสี้ยวตองมีดอก ๑ (รวม) ๒ แพรเสแชนขาว ๑ เขี้ยวตอง ๑ (รวม) ๒ (รวมทั้งหมด) ๔ กางเกงแพรแดงหนึ่งไก่อตัว ๑ ปังสีตัว ๑ (รวม) ๒ ๒ สำหรับ พระยาบวรนายก พระยารณธิบตี แพรหนึ่งไก่อดำโพกศีรษะ ๒ ผืน ผ้าขาวเทศ ๒ แพรเสแชนคราม ๒ (รวม) ๔ เสื่อแพรเสแชนยาวมีดอก ขาว ๒ เขี้ยวคราม ๒ (รวม) ๔ (รวมทั้งหมด) ๘ ตัว

องเวียนวายบอกว่าของเจ้าเวียดนามพระราชทานมาให้สำหรับใส่เสื้อผ้าสำหรับหนึ่ง นุ่งห่มอยู่กับกงกวนสำหรับหนึ่ง องเวียนวายให้ ฯข้าฯ นุ่งกางเกงใส่เสื้อโพกศีรษะ แล้วให้ ฯข้าฯ กราบเจ้าเวียดนามตามอย่างญวน องเวียนวายก็กลับไป ให้้องโดยองกายอยู่หัด ฯข้าฯ ไว้กราบตามภาษาญวน ๓ วัน

ครั้น ณ วัน ๒๕ ค่ำ เพลาเช้าองเวียนวายมาบอกว่า องเลโบให้ ฯข้าฯ ไปหาที่เรือนให้เอาที่บงาที่บกระวานไปด้วย เมื่อจะไปในั้นให้ใส่เสื้อแขนสั้นสองตัวนุ่งกางเกงโพกศีรษะ กับให้เอาเสื้อแขนยาว ๒ ตัวไปด้วย องจะให้ใส่ให้ดู กายวันเป็นคนนำญวนหามหีบของตามไป ถึงประตูบ้านองเลโบกายวันให้ ฯข้าฯ หยุดพักอยู่ที่ร้านนอกประตู กายวันเข้าไปบอกองเลโบแล้วกลับออกมาบอก ฯข้าฯ ทั้ง ๓ นายให้ใส่เสื้อแขนยาวทั้ง ๒ ตัว ฯข้าฯ ใส่เสื้อแล้ว กายวันนำเข้าไปหาองเลโบ ฯข้าฯ เห็นองเลโบนั่งอยู่บนเตียงที่แกงรับแขก ฯข้าฯ ประสานมือจะคำนับ องเลโบห้ามไม่ให้คำนับ แล้วองเลโบยืนขึ้นประเดี๋ยวก็นั่งลง กายวันให้ ฯข้าฯ ไปนั่งที่เก้าอี้พื้นต่ำกว่าเตียงองเลโบ องเลโบสั่งให้เปิดหีบบงาที่บกระวาน ให้ ฯข้าฯ ดูแล้วให้ล่ำมถามว่าของนี้ถูกต้องตามที่เอามาแล้วฤ ฯข้าฯ บอกว่าถูกต้องแล้ว องเลโบถามว่าของทั้งนี้<sup>๔</sup> ใครจัดแจงมา ฯข้าฯ บอกว่าเจ้าพระองค์ด้วงให้จัดแจงมา องเลโบพูดภาษญวนกับกายวันๆ บอก ฯข้าฯ ว่า ฯพณฯ สมุหนายกทราบแล้วองเลโบให้ล่ำมถามว่าแม่ทัพใหญ่ยอมให้มาแล้วฤ ฯข้าฯ บอกว่ายอมให้มา แล้วองเลโบให้ล่ำมถามว่าไฉนข่าวลือมาที่เมืองเว้ว่าแม่ทัพใหญ่กับพระองค์ด้วงทำบุญให้ทานที่เมืองเขมรมาจริงฤ ฯข้าฯ บอกว่าเจ้าคุณแม่ทัพกับพระองค์ด้วงทำบุญให้ทานมากจริงดังคำเล่าลือ องเลโบให้ล่ำมถามว่าแม่ทัพเป็นคนมีสติปัญญาซื่อสัตย์พูดคำไรก็คำนั้น แล้วเป็นเทือกเถาขุนนางมาแต่ก่อน อายุก็มาเป็นผู้ใหญ่แล้ว ฯข้าฯ รับว่าจริง แล้วองเลโบให้ล่ำมถามว่ากองทัพไทยลาวไปกระทำกุมเหงเขมรองแม่ทัพให้เอาตัวมากระทำโทษตัดมือตัดเท้าเสียจริงฤ ฯข้าฯ บอกว่าจริง แล้วล่ำมบอก ฯข้าฯ ว่าองเลโบพูดว่าแม่ทัพคิดราชการอย่างนี้ดีนัก แล้วองเลโบให้ล่ำมบอก ฯข้าฯ ว่าให้ ฯข้าฯ ไหว้เจ้าเวียดนามตามภาษาญวนให้องเลโบดู ฯข้าฯ ลูกขึ้นไหว้กราบ ๕ ครั้ง องเลโบว่าถูกต้องแล้ว เพลาพรุ่งนี้จะพาเข้าไปเฝ้า องเลโบสั่งล่ำมให้พา ฯข้าฯ กลับมาที่

<sup>๔</sup> สิ้นสุดเนื้อความในหน้าปลายของเอกสารเลขที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ ต่อเนื้อความในหน้าปลายเอกสารเลขที่ ๑๒ จ.ศ. ๑๒๐๙

อยู่ ญวนก็เอากะโลใหญ่ใส่ของคววของหวานมาจัดใส่โต๊ะที่กงกวนแล้วเลี้ยง ฯข้าฯ ทั้งนายไพร่เหมือน ครั้งก่อน แลบ้านองเลโบนั้นมีตึกใหญ่ก่อด้วยอิฐ ๓ หลังๆ คามุงกระเบื้องจีน ตีกรับแขกนั้น ๕ ห้อง ชื่อ ประมาณ ๗ ศอกเศษ ตัวไม้แลฝาหลังคาตึกหาได้ทาสีเขียนรูปสิ่งใดไม่ มีกำแพงสูงประมาณ ๒ ศอก เศษล้อมรอบตึกๆ องเลโบอยู่ริมกำแพงเมืองชั้นกลาง ที่ตึกหาเห็นโรงญวนบ่าวไพร่มีไพร่ องเลโบอายุ ประมาณ ๕๐ ปีเศษ รูปพรรณสันตคคน ไม่อ้วนไม่ผอม เมื่อองเลโบพูดกันกับ ฯข้าฯ นั้น หาเห็น เครื่องยศสิ่งใดมีไม่ เห็นกระโถนทองเหลืองเล็กใบหนึ่งตั้งอยู่เคียงข้าง เห็นญวนยกเครื่องชาตะบะไม้มา ให้องเลโบกินที่หนึ่ง ให้ ฯข้าฯ ๓ นาย ที่หนึ่ง ในตะบะมีถ้วยใส่น้ำเย็นถ้วยหนึ่ง ญวนยื่นตะพาย กระเป๋ามากพลูหรืออยู่ข้างหลังองเลโบ ๓ ศอก ๔ ศอก ประมาณ ๒๐ คน ฯข้าฯ รู้จักแต่องเวียน วายคนเดียว

ครั้ง ณ วัน ๕ คำ เพลากลักรุ่ง องภอเว องจูซือ องโดยดำ กายวัน ทงโงน พา ฯข้าฯ ไปบ้านองเลโบฯ บอกว่าจะเข้าไปจัดแจงการในวังก่อน ฯข้าฯ เห็นญวนหามเปลองเลโบ ๒ คนถือร่ม คนหนึ่ง ถือได้ไปหน้าคนหนึ่ง ถือหีบเสื้อกางเกงคนหนึ่ง ตะพายกระเป๋าคนหนึ่ง ฯข้าฯ เห็นญวนไป ค่ายองเลโบ ๕ คน ๖ คน เท่านั้น ฯข้าฯ คอยอยู่ที่บ้านองเลโบจนสว่างขึ้น ญวนคนหนึ่งออกมาบอก กับกายวันให้พา ฯข้าฯ เข้าไปในวัง องภอเว องจูซือ องโดยดำ กายวัน ทงโงน ก็พา ฯข้าฯ เดินเข้าไป ประมาณ ๗ เส้น ๘ เส้นถึงประตูกำแพงหน้าเก๋งที่เจ้าเวียดนามเสด็จออก กำแพงสูงประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก ล้อมกำแพงสามด้าน เก๋งใหญ่อยู่กลางมีเก๋งเล็กอยู่ข้างละเก๋ง องเวียนวายพา ฯข้าฯ เดินเข้าไป ณ ประตูกำแพง แล้วให้ยืนอยู่นอกเก๋งห่างเจ้าเวียดนามประมาณ ๕ วา ๖ วา ให้ ฯข้าฯ นั่งไหว้ตามภาษา ญวน ๕ ครั้ง แล้วให้นั่งคุกเข่าลง องเวียนวายเอาหีบศุภอักษรส่งให้ ฯข้าฯ พระยาราชเดชถือชูไว้ครู่ หนึ่ง องญวนที่เฝ้าเจ้าเวียดนามมารับหีบศุภอักษรไปจาก ฯข้าฯ เอาไปวางที่โต๊ะข้างหน้าเจ้าเวียดนาม โต๊ะนั้นมีร่มกางปักไว้ ๒ คัน แล้วเห็นญวนอีกคนหนึ่ง เดินมาหยิบเอาศุภอักษรที่เขียนเป็นตัวหนังสือ ญวนใส่ไว้ในหีบออกอ่านให้เจ้าเวียดนามฟัง อ่านหนังสือจบแล้ว เจ้าเวียดนามก็เสด็จขึ้นหามีสรับสั่ง ประการใดไม่ องญวนทั้งปวงก็พากันออกมา องภอเวก็พา ฯข้าฯ มากงกวน ญวนก็เอาของมาเลี้ยง ฯข้าฯ ทั้งนายไพร่ แลเมื่อ ฯข้าฯ ไปเฝ้าเจ้าเวียดนามนั้น ฯข้าฯ เห็นเจ้าเวียดนามใส่เสื้อแพรสีเหลือง โปกศัรชะแพรเหลือง กายวันบอกว่าเจ้าเวียดนามอายุ ๔๒ ปี ฯข้าฯ เห็นรูปพรรณไม่อ้วนไม่ผอม สูง ต่ำสันตคคน นั่งอยู่บนโต๊ะมีผ้าลายทองคลุมรอบโต๊ะ โต๊ะสูงศอกคืบมีโต๊ะตั้งข้างหน้าผ้าหักทองขวาง ปิดหน้าโต๊ะ บนโต๊ะจุดธูปเทียนเครื่องบูชา มีกลดกางปักไว้ข้างละคัน เห็นขุนนางผู้ใหญ่ยืนเฝ้าอยู่ข้าง ซ้ายประมาณ ๕๐ คน ข้างขวาประมาณ ๕๐ คน ยืนอยู่ที่พื้นดินนอกเก๋งที่แจ้งไม่มีหลังคา พื้นแดงนั้น สูงประมาณศอกหนึ่ง ปูกระเบื้องเงินหาได้ปูเสื่อไม่ ขุนนางเฝ้าอยู่ข้างซ้ายองเลโบเป็นขุนนางที่สอง ขุนนางที่เฝ้าหน้าองเลโบกับขุนนางผู้ใหญ่ข้างขวานั้นจะชื่อไร ฯข้าฯ ไม่ทราบ เห็นองญวนถือดาบยืน อยู่ข้างโต๊ะเจ้าเวียดนามข้างละ ๔ คน เก๋งที่เจ้าเวียดนามออกนั้นยาวประมาณ ๕ ห้อง ชื่อกว้าง ประมาณ ๓ วา ๔ วา เก๋งแลตัวไม้หลังคาเก๋งนั้นจะวาดเขียนและจะมีโคมเครื่องแก้วสิ่งใดห้อยแขวน



อยู่บ้าง ๆ ข้าฯ หาได้สังเกตดูไม่ ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยที่ไปเฝ้าอยู่นั้นใส่เสื้อใส่หมวกใส่กางเกงสีต่างๆ กันทุกคน ตามถนนที่เดินเข้าไปริมกำแพงที่เฝ้าเห็นญวนใส่เสื้อใส่หมวกแดงถือปืนถือทวนถือง้าวยืนอยู่ ๒ ฟาก ทางประมาณข้างละ ๑๐๐ คน และวังเจ้าเวียดจะมีแก่งใหญ่ผู้น้อยสักก็หลัง ๆ ข้าฯ หาได้สังเกตดูไม่

ครั้ง ฅ วัน ๙ ค่ำ ๑๓๐๓ ๑๓๐๓ องที่ลางกรุงมาบอกว่องเลโบให้พาไปดูโรงปืน ฉางข้าวกับให้ไปดูหัตถรบ ๆ ข้าฯ เห็นโรงปืนมีอยู่ในกำแพงชั้นกลาง ๒ โรงๆ หนึ่ง ยาวประมาณ ๗ ห้อง ๘ ห้อง ชื่อกว้างประมาณ ๗ ศอก ๘ ศอก หลังคามุงกระเบื้องพื้นถมดิน มีปืนเล็กกระสุนใหญ่ ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ๗ นิ้ว อยู่ในโรงประมาณโรงละ ๑๐๐ บอก ใส่รางไว้บ้าง วางไว้กับดินบ้าง ที่ใส่รางไว้สั้นน้อย กระสุนปืนใหญ่เห็นกองอยู่ที่พื้นประมาณโรงละ ๕ พัน ๖ พัน ปืนนั้นเป็นปืนเกาสนิมขึ้นเป็นอันมาก ปืนหามแล่นปืนคาบศิลาชุด หาเห็นมีไม่ องที่ลางกรุงถามว่าเห็นแล้วฤ ๆ ข้าฯ บอกว่าเห็นแล้ว องที่ลางกรุงพา ๆ ข้าฯ เดินไปสัก ๓ เส้น ๔ เส้น แล้วบอกว่าฉางข้าวอยู่ที่นี้ ๆ ข้าฯ แลไปเห็นฉางข้าวมีอยู่ ๖ หลัง ยาวประมาณหลังละ ๕ ห้อง จะมีข้าวมากน้อยเท่าใดไม่ทราบ แล้วพากลับไปดูหัตถรบที่นอกกำแพงเมืองชั้นนอก ไปยืนตาดอกอยู่กลางแจ้ง ๆ ข้าฯ เห็นญวนหัตถรบ ญวนจัดคนเป็น ๒ พวกๆ หนึ่งประมาณถือปืน ๑๐๐ ทวน ๒๐๐ ง้าว ๑๐๐ (รวม) ๔๐๐ คน ๑๐ คน มีองกายถือธงแดงคนหนึ่ง องโดยถือดาบถือหาวายคุมไพร่ ๕๐ มีคนกั้ร่มเดินไปมาตรวจคน จันเกอ กอเกอนั่งเก้าอี้อยู่ข้างหลังกระบวนข้างละ ๒ คน มีคนกั้ร่มคนละคัน ญวนหามกลองใหญ่อยู่หน้าจันเกอ กอเกอไปหนึ่ง ๔ คน มีคนตีกลองคนหนึ่ง กั้ร่มกลองหนึ่ง พวกไพร่ใส่เสื้อใส่หมวกแดงทุกคนแต่ จันเกอ กอเกอ องโดยองกายนุ่งห่มตามธรรมเนียม ญวนตีกลองขึ้น พวกญวนร้องเยพร้อมกัน แล้วยืนรายนึ่งอยู่ ตีกลองขึ้นอีก ญวนซึกเหล็กแซ่ออกยึดปืน แล้วเอาเหล็กแซ่ใส่เข้าในรางพร้อมกันตามกลองสัญญา เสียงกลองตีถี่เข้า ญวนถือปืนเดินตรงเข้าไปทำที่จะยิงแล้วถอยออกมา ญวนถือธงแกว่งเดินเข้าไป พวกถือทวนถือง้าวก็เดินตามธงเข้าไป พอปลายธงปลายทวนประกันครู่หนึ่ง พวกหนึ่งทำแพ้อ้อยไป พวกชนะไล่ไปหน่อยหนึ่ง แล้วตีกลองซ้ำลง พวกไล่ก็ถอยกลับมา ทำแพ้อ้อยกันข้างละที่ ๆ ข้าฯ เห็นญวนหัตถรบดังนี้ รบกันอยู่ ๔ พวกทำท่าทางเหมือนกัน กายวันบอกว่าคนรบ ๔ คนนั้น คน ๆ ข้าฯ ประมาณคนสักสามพัน ๆ ข้าฯ ถามกายวันล่ำว่าหัตถรบมาที่วันแล้ว กายวันบอกว่าหัดได้ ๓ วัน องที่ลางกรุงให้กายวันพา ๆ ข้าฯ กลับมาทวง ญวนเอาของมาเลี้ยง ๆ ข้าฯ ครั้งหนึ่ง

ครั้ง ฅ วัน ๑๐ ค่ำ ๑๓๐๓ ๑๓๐๓ องเลโบให้องเวียนวายมาหาตัว ๆ ข้าฯ ไปที่บ้าน ๆ ข้าฯ คุกเข่าคำนับองเลโบที่หนึ่งแล้ว องเลโบให้ล่ำมบอก ๆ ข้าฯ ให้หยุดเสีย ให้นั่งลงที่เก้าอี้ องเลโบว่าให้ ๆ ข้าฯ ถวายบังคมหนังสือเจ้าเวียดนาม ๆ ข้าฯ ไหว้ ๕ ครั้ง แล้วองเลโบเอาหนังสือรับสั่งเจ้าเวียดนามที่ปิดตรานั้นอ่านเป็นภาษาญวน ให้ล่ำมแปลให้ ๆ ข้าฯ ฟังใจความว่า ทรงพระเมตตาเจ้าพระองค์ด้วง ให้เจ้าพระองค์ด้วงเสวยราชย์เป็นเจ้ารักษาเมืองเขมรเหมือนอย่างสมเด็จพระอัยกาพระราชบิดา

พระเรียนอย่าให้สิ้นสูญพงศ์เลย เจ้าผู้หญิงก็ให้คงเป็นเจ้าไปอยู่กับพระองค์ด้วงแห่งเดียว รักษาแผ่นดินเมืองเขมรด้วยกัน เสด็จเทวดาให้มีหนังสือมาถึงองญวนแม่ทัพทุกสิ่งทุกประการแล้ว องเลโบให้ล่ามบอก ฯข้าฯ ว่า อย่าให้ ฯข้าฯ มีความวิตกด้วยราชการเลย พุดจาเท่านั้นแล้วให้ ฯข้าฯ กลับมากงวอน ญวนก็ให้เอาของมาเลี้ยงครึ่งหนึ่ง

ครั้ง ฅ วัน ๑<sup>๑</sup> ๕ คำ องกินเลบมาบอก ฯข้าฯ ว่า เสด็จเทวดาให้พา ฯข้าฯ ไปเที่ยวดูตลาด องกินเลบพา ฯข้าฯ เดินออกไปนอกกำแพงเมืองชั้นนอก ข้ามสะพานไปหน่อยหนึ่งถึงตลาดให้ ฯข้าฯ นั่งอยู่ที่ร้านกลางตลาดแห่งหนึ่ง ที่ตลาดนั้นมีตึกเงินญวนประมาณ ๙ หลัง ๑๐ หลัง มีโรงเงินโรงญวนมุงกระเบื้องบังมุงจากบังติดกันไปทั้ง ๒ ฟากถนนได้เห็นประมาณข้างละ ๗๐ หลัง ๘๐ หลัง พวกจีนพวกญวนชายผ้าญวนชายแพรญวน โบชายนาง ถ้วยชามถาดทองเหลือง น้ำชาขนม ข้าวสุก ข้าวสาร สุกรเป็ดไก่ผักปลากล้วยอ้อย ของสดของชำเป็นหลายสิ่ง แต่แพรเงินผ้าขาวเทศผ้าลายเครื่องแก้วโต๊ะชั้นทองขาวทองเหลือง เครื่องใช้สอยดีมีราคานั้นหาไม่วางซื้อขายที่ตลาดไม่ ถนนตลาดกว้างประมาณ ๘ ศอก ๙ ศอก เป็นแต่พื้นดินไม่ได้ปูอิฐ ปูศิลา เมื่อ ฯข้าฯ ไปดูนั้นจะเป็นเพลตลาดออกฤกษ์ ฯข้าฯ หาได้ถามไม่ ฯข้าฯ นั่งอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมง เห็นคนเดินไปมาที่ตลาดทั้งชายหญิงประมาณ ๑๕๐ คน ๑๖๐ คน ญวนมากกว่าจีนแขก เขมรหาเห็นเดินไปมาไม่ องญวนพา ฯข้าฯ ไปดูตลาดแห่งเดียว แล้วพา ฯข้าฯ กลับมาที่กงวอนแล้วเอาของคาวของหวานมาเลี้ยง ฯข้าฯ ทั้งนายไพร่ครึ่งหนึ่ง

ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ๕ คำ เพลาเข้า องที่ลากรุงมาบอกว่าเจ้าเวียดนามจะเสด็จออกเก่งข้างนอก องเลโบให้พา ฯข้าฯ ไปเผ้ากราบถวายบังคมลา ญวนพา ฯข้าฯ ข้ามสะพานไปคอยอยู่ที่ต้นทางเห็น องเลโบกับญวนประมาณ ๙ คน ๑๐ คน ไปนั่งอาศัยอยู่ตามโรงงานชาวบ้าน ฯข้าฯ ก็เข้าไปอาศัยอยู่ด้วย ฯข้าฯ ให้ล่ามพา ฯข้าฯ ไปดูเก่งที่จะเสด็จออก เห็นเก่งใหญ่มีหลังหนึ่ง ๓ ห้อง ชื่อกว้างประมาณ ๗ ศอก ๘ ศอก ก่อด้วยอิฐมุงกระเบื้องเงิน หลังคาเก่งเขียนด้วยน้ำยา ฝาเก่งนั้นถือแต่ปูน หาเห็นวาดเขียนสิ่งใดไม่ เป็นของทำใหม่ ตัวไม้เก่งนั้นจะตกแต่งประการใด ฯข้าฯ หาได้เข้าไปเห็นไม่ มีกำแพงสูงประมาณ ๒ ศอกเศษล้อมรอบเก่ง กำแพงกว้างยาวด้านละ ๒ เส้นเศษ ฯข้าฯ ยืนชะเง้อดูนอกกำแพง เห็นสระมีอยู่ในกำแพงสระหนึ่ง ๔ เหลี่ยมกว้างยาวประมาณด้านละ ๑๐ วา ในสระที่แต่น้ำ มีเก่งอยู่ริมขอบสระ ๘ หลังหาเห็นปลูกต้นไม้สิ่งใดไม่ พื้นดินในกำแพงเกลี่ยทรายนอกกำแพงมีที่นาอยู่ ๒ ไร่ ๓ ไร่ ล่ามบอกว่าเป็นที่เจ้าเวียดนามออกแรกนา จะเป็นระดูแรกนาเดือนใด ฯข้าฯ หาได้ถามไม่ แล้วล่ามพา ฯข้าฯ กลับมาคอยเผ้าที่ต้นสะพาน อยู่ประมาณครู่หนึ่งเจ้าเวียดนามเสด็จมากระบวนแห่เจ้าเวียดนาม ๒ แถว คนเดินหน้าที่หนึ่งใส่หมวกแดง ใส่เสื้อตัวเหลือง แขนเขียวตอง ถือธงแพรเหลือง ข้างละคัน แล้วถึงคนใส่หมวกแดงใส่เสื้อปักศตู่ตัวเหลือง แขนเขียวตองตะพายปืนทองเหลืองข้างละ ๑๐ คน ที่ ๒ คนใส่หมวกแดงเสื้อปักศตู่แดง แขนสีตองซีม้าถือธงแพรข้างละคน คนใส่หมวกแดงเสื้อปักศตู่

แดงแขนเขียวตอง ซี่ม้าตะพายหน้าไม้ข้างละ ๑๐ คน ที่ ๓ คนใส่หมวกแดงใส่เสื้อปักตุแดงแขนเหลืองซี่ม้าถือธงเขียวตองข้างละคน คนใส่หมวกแดงเสื้อปักตุแดงแขนเหลืองซี่ม้าถือธนูข้างละ ๑๐ คน ที่ ๔ ใส่หมวกแดงเสื้อปักตุสีม่วงแขนขาวซี่ม้าถือธงสีม่วงข้างละคน คนใส่หมวกแดงเสื้อปักตุสีม่วงแขนขาวซี่ม้าเห็บหอกซัดคนละ ๔ คัน ข้างละ ๑๐ คน ที่ ๕ คนใส่หมวกแดงใส่เสื้อปักตุแดงถือธงแดงเดินเท้าข้างละ ๑๐ คน ที่ ๖ คนใส่เสื้อใส่หมวกแดงถือธงแดงข้างละคน ถือง้าวข้างละ ๑๐ คน ที่ ๗ คนใส่เสื้อแดงหมวกแดงถือธงใหญ่ปักตุแดงข้างละ ๒ คน ที่ ๘ เถิงเกี้ยวเจ้าเวียดนาม เกี้ยวนั้นมีชั้นลดชั้นหนึ่งหลังคาเตี้ยทำอย่างเก้งเขียนด้วยลายรดน้ำยา ตัวเกี้ยวมีประดับกระจกบ้างมุกบ้าง ไม้คานหามทาแดงคนหามใส่เสื้อแดงใส่หมวกแดงใส่กางเกงแดงแปดคน เจ้าเวียดนามโพกศีรษะแพรเหลืองใส่เสื้อแพรเหลืองไปนั่งในเกี้ยว บุตรเจ้าเวียดนามใส่เสื้อเขียวโพกศีรษะแพรแดงนั่งไปบนเกี้ยวชั้นลดคนหนึ่ง แต่จะเป็นหญิงผู้ชายไม่ทราบ กันกลดแพรเหลืองระบายแดงทั้ง ๔ คัน ระบายกลดนั้นปักเป็นลวดลายต่างๆ มีคนใส่เสื้อใส่หมวกแดง ถือปืนถือทวนเดินสลับกันไปข้างหน้าเกี้ยวบ้าง หลังเกี้ยวบ้าง ทั้ง ๒ ข้าง ประมาณข้างละ ๒๕๐ คนๆ พวกนี้ ๑๐ คนมีคนถือธงตะพายดาบกับหวายเส้นหนึ่งข้างละคน กระบวนหลังเถิงม้าเทศชาวตัวหนึ่งสูงประมาณ ๓ ศอก ผูกเครื่องทองม้าหนึ่ง คนจูงข้างละคนๆ กันกลดม้าคนหนึ่ง ม้าดำผูกเครื่องทองม้าหนึ่ง สูงประมาณ ๒ ศอกคืบ คนจูง ๒ คนๆ กันกลดม้าคนหนึ่งที่ ๒ เถิงข้างผูกเครื่องมีจำลองบนหลัง มีผ้าปักทองปิดจำลอง ๔ ข้างมีคนใส่เสื้อแดงใส่หมวกแดงซี่คอกคนหนึ่งขี่ท้ายคนหนึ่ง คนท้ายข้างถือกลดกันข้างๆ ละคัน ที่ ๓ เถิงข้างผูกสัปดาห์ ๑๖ ข้าง มีธงปักสัปดาห์ละ ๒ คัน หอกซัดข้างละ ๑๐ เล่ม มีหมอบถวายสำหรับข้างทุกข้าง ที่ ๔ คนใส่เสื้อแดงใส่หมวกแดงหามปืนโตหุ้มผ้าแดง ๑๐ หาบๆ ละ ๒ คน มีคนกันร่มกระดาดขยับโตละคน ๆ ซ้ำๆ ยืนถามกายวัน บอกว่าปืนโตใส่ของกินสิ้นกระบวนแต่เท่านี้ และเมื่อเจ้าเวียดนามเสด็จมาถึงที่ ๆ ซ้ำๆ ยืนอยู่นั้น องฉวนไปเฝ้าอยู่ที่นั่น องเลโอบ องทีกลาง องกอเว องเวียนวาย องจูซื่อ องโศย องกาย องโศยดำ องฉวนนอกกว่านั้นประมาณ ๙ คน ๑๐ คน ไม่รู้จักชื่อเฝ้าอยู่ด้วย ที่เฝ้านั้นหามีเสื้อปูไม่ เป็นแต่เกลี้ยทราย ขุนนางฉวนยืนเฝ้าอยู่กลางแดด เจ้าเวียดนามให้หยุดเกี่ยวห่าง ๆ ซ้ำๆ ประมาณ ๓ วา ล่ามบอกให้ ๆ ซ้ำๆ ถวายบังคม แล้วองเลโอบทูลเจ้าเวียดนามตามภาษาฉวน แล้วให้ล่ามบอกว่าทูลลาให้แล้ว เจ้าเวียดนามมีรับสั่งว่า ให้กลับไปหาเจ้านายเป็นความสุขเถิด เจ้าเวียดนามก็เสด็จเลยไปหาได้ไถ่ถามถึงเจ้าพระองค์ด้วงประการใดไม่ เลโอบก็ให้ ๆ ซ้ำๆ กลับมาที่อยู่ แล้วให้เอาข้าวปลาอาหารมาเลี้ยง ๆ ซ้ำๆ ตั้งนายไพร่อีกครั้งหนึ่ง และประตูกำแพงเมืองที่กระบวนแห่ออกมาเดินเลี้ยวไปตามถนนจนถึงเก้งที่ประทับประมาณ ๒๐ เส้นเศษ

ครั้น ณ วัน <sup>๑๓</sup> ๕ คำ เพลาเข้าประมาณโมงหนึ่ง องทีกลางมาบอกว่างองเลโอบให้พาไปรับของ ๆ ซ้ำๆ ก็ไปกับองทีกลาง เถิงบ้านองเลโอบ หาพบองเลโอบไม่ องทีกลางพาไปที่ริมกำแพงล้อมรอบเก้งเสด็จออกขุนนางที่ ๆ ซ้ำๆ ไปเฝ้าครั้งก่อน ๆ ซ้ำๆ เห็นองเวียนวายกับองฉวนไม่รู้จักชื่อยืนอยู่ที่นั่น เห็นหีบเสื้อผ้าวางไว้บนโต๊ะ มีคนกันร่มหีบ ๒ คน ฉวนให้ ๆ ซ้ำๆ ใหว่เจ้าเวียดนามตามภาษาฉวน ๕

ครั้ง แล้วให้ล่ามบอก ฯข้าฯ ว่าหีบใบนี้เป็นของประธานเจ้าพระองค์ด้วงหีบ ๑ หีบใส่ของให้ ฯข้าฯ ๓ นายหีบหนึ่ง แล้วเอาเงินยื่นให้ ฯข้าฯ พระยาราชเดช เงินแท่งมิด ๑๐ แท่ง ๖ ตำลึง ๑ บาท เงินเหรียญ ๑๒ เหรียญๆ หนึ่งหนัก ๒ บาท ๑๒ เหรียญ ๖ ตำลึง (รวม) ๑๒ ตำลึง ๑ บาท พระยาบวรนายก พระยารนาธิบดี เงินแท่งมิดคนละ ๘ แท่ง แท่งละ ๒ บาท ๒ สลึง คนละ ๕ ตำลึง เงินเหรียญคนละ ๗ เหรียญๆ ละ ๒ บาท คนละ ๓ ตำลึง ๒ บาท เข้ากันคนละ ๘ ตำลึง ๒ บาท ไพร์เชมร ๑๐ คน เงินเหรียญคนละ ๓ เหรียญ เลื่อคนละ ๒ ตัว กางเกงคนละ ๒ ตัว ผ้าแพรแดงกว้างศอกหนึ่ง ยาว ๒๐ ศอก คนละม้วน ผ้าแพรแดงกว้างศอกหนึ่ง ยาว ๔๐ ศอก คนละม้วน ญวนบอกว่าหีบใส่สิ่งของนี้ ไปถึงเมืองพนมเปญแล้ว องญวนจะเอาสิ่งของออกแจกให้ ญวนก็ห้ามหีบมาไว้ที่กงกวน ฯข้าฯ ก็กลับมาญวนให้เอาสิ่งของมาเลี้ยงอีกครั้งหนึ่ง แล้วบอกว่าเพลารุ่งนี้จะส่งกลับไป เอาของมาแจกให้ อิแปะ ๑๐๐ พวง ข้าวสารเจ้า ๑ ถึง ข้าวสารเหนียว ๑ ถึง สุราแฉะ ๑ สุกรตัว ๑ น้ำปลาแฉะ ๑ ปลาหม่าแฉะหนึ่ง เปิด ๒ ตัว ไก่ ๒ ตัว หมากพลูปูนยา และ ฯข้าฯ กับเจ้าพระองค์ด้วงหาได้ให้ของกำนัลลงเลโบไม้ และญวนเมืองไซ่ง่อนจะส่งพระยาเสนาราชกุเซนกับข้างแลสิ่งของเครื่องราชบรรณาการขึ้นไปเมืองเว้ไปแล้วฤยัง ฯข้าฯ หาได้ถามไม้ ฯข้าฯ บอกกับองเวียนวายว่าจะขอไปลาองเลโบ องเวียนวายว่าจะไปบอกองด้วง อยู่ประมาณครู่หนึ่งองเวียนวายกลับมาบอก ฯข้าฯ ว่า องเลโบว่าทูลลาเจ้าเวียดนามโปรดให้ไปแล้ว ก็ไปเกิดหาไม้ผู้ใดซัดขวางไว้ไม่ อย่างธรรมเนียมญวนที่จะลาขุนนางอีกนั้นไม่มี อย่าให้ ฯข้าฯ ไปเลย และกายวันบอก ฯข้าฯ ว่าองญวนที่ไปแต่เมืองพนมเปญ ๓ นายนั้น เจ้าเวียดนามให้เลื่อนที่องเวียนเป็นที่อันเว องจูซื่อเป็นที่เวียนวายกลางกรุง องโดยคำเป็นที่กอกเกอ แต่จะมีความชอบสิ่งใดนั้น ฯข้าฯ หาได้ถามไม้

ครั้น ณ วัน ๑๔ ๕ คำ องเลโบให้องเวียนวาย องกอกเกอ คุมเรือกับไพร่ญวน ๑๐๐ คนเรือ ๕ ลำ มาส่ง ฯข้าฯ แต่องจันเว องเวียนวายกลางกรุง นั้นหาได้มาด้วยไม้ ญวนพามาตามทางที่ไปแต่ก่อนมาถึงครานามยางแขวงเมืองกวางนำ ณ วัน ๑๕ คำ พบหมื่นภักดีคงกับเขมรคนหนึ่งที่กลางทาง ฯข้าฯ ถามว่าจะไปข้างไหน หมื่นภักดีคงบอกว่าจะไปเมืองกวางนำ หมื่นภักดีคงถามว่า ฯข้าฯ ขึ้นไปเมืองเว้ไม่รู้ความดอกฤ กำปั่นฝรั่งเข้ามาที่อ่าวเมืองกวางนำ ๒ ลำ ฝรั่งยิงปืนใหญ่ลำละ ๓ นัด ไพร่บ้านพลเมืองตกใจกลัว แล้วว่าที่เมืองบินวากำปั่นฝรั่งเข้ามาจอด ๓ ลำ ฝรั่งขึ้นมาหาโบจัน อันสาดชวนให้ไปดูของในกำปั่น องโบจัน องอันสาดก็ลงไป ฝรั่งยึดเอาตัวไว้ในกำปั่น ฝรั่งว่าถ้าญวนเอาเงินมาให้จึงปล่อยตัวไป องญวนบอกหนังสือไปเมืองเว้ เจ้าเวียดนามให้องตาทำตรีลงมาที่เมืองบินวากองตาทำตรีให้เอาเงินไปให้กับฝรั่ง ก็ปล่อยตัวโบจัน อันสาดคืนมา องตาทำตรีให้จำโบจัน อันสาด ส่งไปเมืองเว้ แล้วหมื่นภักดีคงบอกความเท่านี้ก็เลยไป ฯข้าฯ มาถึงคราว่าทัน พบพระยาศรีอรรคราชมนเมืองปัตบองเป็นคนที่รู้จักกัน พระยาศรีอรรคราชเดินมาที่ครำ ถาม ฯข้าฯ ว่า ไปเป็นสุขสบายอยู่ฤ ฯข้าฯ บอกว่าเป็นสุขอยู่ แล้วว่าพระยาศรีอรรคราชเจ้าความเรื่องฝรั่งจับองโบจัน องอันสาด ให้ ฯข้าฯ

ฟังต้งกันกับคำหมิ่นรักดีคงบอกแต่ก่อน ข้าฯ ถามพระยาศรีอรรคราชว่าอยู่ที่ไหน พระยาศรีอรรคราชบอกว่าอยู่เมืองปิ่นวากับอำแดงจันภรรยาพระยาปลัดเมืองปัตบองด้วยกัน ข้าฯ ก็เลยมาลงเรือที่ครำเปียมลอง แขวงโลกนายมาเถิงเมืองไซ่ง่อน ณ วัน ๓ ค่ำ ปีมะแมนพศกคิดแต่เมืองเว้ ๒๘ วันเถิงเมืองไซ่ง่อน ญวนให้ธงโดย อกาย จัดแจงของมาเลี้ยง ข้าฯ ที่กงกวน แล้วจ่ายอึแปะ ๑๐๐ พวง ข้าวสารสุกรเปิดไก่อ ของกินให้ ข้าฯ อยู่ที่เรือหาได้ขึ้นไปหาองญวนเมืองไซ่ง่อนไม่ ข้าฯ ให้กายวัน ถามองโดย อกายว่า พระยาเสนาราชกุเซินคุมช้างมาเถิงเมืองไซ่ง่อนแล้วฤยัง อกโดย อกาย บอกว่า มาเถิงเมืองไซ่ง่อน องญวนรับช้างไว้ส่ง พระยาเสนาราชกุเซิน พระอันซาอุเทิน กลับไปอุดงค์มีชัยทางบกแล้ว

ครั้น ณ วัน ๓ ค่ำ เพลาพลบ ญวนให้ธงโดย อกาย คุมเรือเรือ ๕ ลำ ไพร่ญวน ๑๐๐ คน ส่ง ข้าฯ ต่อมา อกเวียนวาย อกภอเกอ ก็ด้วยแต่ญวนไพร่ที่คุมเรือมาส่งนั้นกลับไป ญวนส่ง ข้าฯ ต่อมาเถิงเมืองโจกุกเมื่อวัน ๓ ค่ำ หยุตนอนคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นองจันคำทาง อกภอคำมาง ญวนไพร่ประมาณ ๓๐๐ เศษ ชี่เรือแจงโอ เรือแจงทราบ เรือเก่าแล ๑๓ ลำ ๑๔ ลำตามมาทัน ข้าฯ ล่ามบอก ข้าฯ ว่าเจ้าเวียดนามให้องจันคำมาง อกภอคำมางถือตรารับสั่งขึ้นมาตั้งพระองค์ด้วง

รุ่งขึ้น วัน ๓ ค่ำ ญวนส่ง ข้าฯ มาจากเมืองโจกุกเถิงเมืองพนมเปญ ณ วัน ๒ ค่ำ เปลาเข้าญวนเลี้ยงดู ข้าฯ แล้วให้ไปหาองญวนในค่าย อกญวนที่พา ข้าฯ มานั้น เอาหีบใส่สิ่งของไปส่งให้องญวนผู้ใหญ่เมืองพนมเปญ เปิดหีบเอาสิ่งของแจกให้ ข้าฯ ทั้ง ๓ นาย ตามบัญญัติของเลโบ แต่หีบใส่ของให้เจ้าพระองค์ด้วงนั้นญวนเอาไว้ อกญวนว่าเพลารุ่งนี้จะส่งต่อไปอุดงค์มีชัย ญวนหาได้พูดจาไถ่ถามประการใดไม่ จ่ายข้าวสารของกินให้แล้ว

รุ่งขึ้น ณ วัน ๓ ค่ำ เปลาเข้าให้องเวียนวาย อกภอเว อกจูซือใหม่ พา ข้าฯ ขึ้นมาส่งเถิงท่ากะพงหลวง เปลาพลบ ญวนก็กลับไปในเพลานั้น และเมื่อ ข้าฯ อยู่ที่เมืองเว้กายอันบอกว่า อกเลโบว่าทูตมาแต่ก่อนเคยมีจิวให้ดูครั้งนี้เมืองญวนมีทุกข์ ยายเจ้าเวียดนามตาย จึงหาได้มีจิวให้ดูไม่ ยายเจ้าเวียดนามจะตายเมื่อใดหาได้ถามไม่ และตามโรงครำที่ ข้าฯ ไปนั้น เห็นโรงญวนมีอยู่ตามระยะทางห่างๆ กัน แห่งละ ๔ หลัง ๕ หลัง ๙ หลัง ๑๐ หลังบ้าง แต่ที่ริมครำนั้นมีอยู่แห่งละ ๒๐ โรง บ้าง ๓๐ โรงบ้าง ๔๐ โรงบ้าง ญวนขายข้าวสุกขนมของกินน้ำชาสุรา ข้าฯ ได้เอาอึแปะชื่อของญวนกินแลหนทางที่ไปตามครำนั้นไปริมชายทะเล บ้างลัดเข้าป่าไปบ้าง ต้องข้ามห้วยคลองประมาณ ๙ แห่ง ๑๐ แห่ง เป็นที่กรวดที่ทรายที่ทุ่งนามีมาก ต้นหญ้าต่ำๆ ที่เป็นป่าไปนั้นก็เป็นแต่ไม้เล็กสูง ๕ ศอก ๖ ศอก ต้นไม้ใหญ่โตไม้ไผ่ป่าต้นโพธิ์ต้นตาลตั้งแต่เมืองเว้ลงมาจนเมืองไซ่ง่อน เมืองโจกุก หาพบปะที่แห่งใดไม่ ญวนจ่ายฟืนให้ ข้าฯ หุงข้าวก็ได้แต่ต้นหมอน ไม้ซ้องแมว ต้นไม้เล็กๆ และเมื่อไปนั้นทั้งทางบกทางเรือ เห็นต้นข้าวโนนาร่องเล็กๆ ญวนเกี่ยวแล้วบ้างยังบ้าง เห็นนาเกลือมีอยู่ที่แขวง

เมืองป็นหนูประมาณ ๔๐ อัน ๕๐ อันๆ หนึ่งกว้างยาวประมาณ ๕ วา ๖ วา ราคาข้าวเกลือจะซื้อขายกันเท่าใดไม่ทราบ ฯข้าฯ เห็นโคกระบือมีอยู่บ้านละ ๙ ตัวบ้าง ๑๐ ตัวบ้าง บางบ้านก็ไม่มี ที่ไม่มีโคกระบือนั้นมาก ม้านั้นมีอยู่ตามบ้านฉนวนบ้างห่างๆ บ้านละม้าหนึ่ง สองม้าบ้าง ช้างเห็นมีแต่ช้างกระบวณแต่เจ้าเวียดนามยี่สิบช้าง นอกหน้านั้นหาพบปะที่แห่งใดไม่ คิกระยะทางเรือไปแต่กะพงหลวง วันหนึ่งถึงเมืองพนมเปญ แต่เมืองพนมเปญไปคืนหนึ่งกับวันหนึ่งถึงเมืองโจฎก แต่โจฎกไปวันหนึ่งกับคืนหนึ่งถึงเมืองซาแตก แต่ซาแตกไปวันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ถึงเมืองล่องโห แต่ล่องโหไปคืนหนึ่งถึงเมืองสมิถ่อ ไปจากสมิถ่อ ๒ วัน ๒ คืนถึงเมืองไซ่ง่อน คิดแต่พนมเปญไปถึงไซ่ง่อนไปวันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ถึงเปียนลองเข้ากันทางเรือ ๙ วัน ๙ คืน ขึ้นเดินบกไปแต่เปียนลอง ถึงเชิงเข้าฝือกตือง ๒๔ วัน ลงเรือไปจากฝือกตืองวันหนึ่งกับคืนหนึ่งถึงเมืองเว้ คิกระยะทางๆ เรือ ๑๐ วัน ๑๐ คืน ทางบก ๒๔ วัน เข้ากันเดือนหนึ่งกับ ๔ วัน และกำแพงเมืองเว้ก่อด้วยอิฐสูงประมาณ ๗ ศอก ๘ ศอก หนาประมาณ ๔ ศอก ๕ ศอก ป้อมใบเสมามีไม้ กำแพงจะกว้างยาวผู้คนเมืองเว้เมืองไซ่ง่อน จะมีมากน้อยเท่าใด ฯข้าฯ หาได้ไปเที่ยวดูทั่วไม่ ฯข้าฯ เห็นแต่คนที่เดินไปมาอยู่ริม<sup>๕</sup> กงกวนแลบ้านเรือนตามทางที่ ฯข้าฯ ไปนั้นผู้คนเบาบาง ใจ ฯข้าฯ ประมาณผู้คนเมืองฉนวนจะหาไม่ ประมาณผู้คนกรุงเทพฯ มากกว่าคนเมืองเว้สัก ๔ ส่วน ๕ ส่วน ฯข้าฯ พระยาราชเดชพึงได้ไปเมืองฉนวนครั้งเดียว แต่พระยาราชเดชได้เป็นเสมียนฟ้าทะละหะหลงไปเมืองฉนวนครั้งก่อนครั้งหนึ่ง แต่หาได้เที่ยวไปข้างไหนไม่ และเขมรที่ตกไปอยู่เมืองฉนวนข้าพบแต่พระยาศรีอรรคราช หมื่นภักดีคง อำแดงจัน แต่เขมรนอกนั้นจะไปอยู่เมืองใดบ้าง ฯข้าฯ หาทราบไม่ และเมื่อ ฯข้าฯ กลับมาแต่เมืองเว้ถึงครำและหัวเมืองที่เคยจ่ายอ๊เปะ และของกินก็จ่ายให้เหมือนกับเมื่อไป แต่หาได้เลี้ยงของควาของหวานไม่ มาถึงเมืองไซ่ง่อน เมืองพนมเปญ จึงได้เลี้ยงของให้รับพระราชทานและข้าวสารสุกรเปิดไก่อสิ่งของที่ฉนวนจ่ายให้ตามทางทั้งไปทั้งมานั้น ฉนวนห้ามไปไม่ได้ ฯข้าฯ ก็จ่ายให้ฉนวนที่เอามาจ่ายให้นั่นคิดเป็นอ๊เปะคราวละ ๔ พวงบ้าง ๕ พวงบ้างอ๊เปะที่ฉนวนให้แลขายของได้นั้น ฯข้าฯ ซื้อถ้วยชาม เสื้อ หมากแห้ง สิ่งของมาใช้สอยจนสิ้นอ๊เปะ แลเมื่อ ฯข้าฯ มาถึงเมืองพนมเปญ ฯข้าฯ เห็นฉนวนรื้อโรงพักผูกฟ่วงแพไว้ ๕ แพ ๖ แพ สุกรเปิดไก่อ้เอาใส่คอกลงไว้ในแพ ฯข้าฯ ถามกายวันว่าฉนวนผูกแพทำไม กายวันบอกว่าฉนวนจัดแจงจะเลิกทัพกลับไปเมืองเว้ ฯข้าฯ ทราบราชการแต่เท่านี้ ฯข้าฯ มาถึงอุดงค์มีชัย ณ วัน ๓๖ ค่ำ พักอยู่ที่อุดงค์มีชัย ๒๐ วัน ณ วัน ๓๗ ค่ำ ปีมะแมนพศก ฯพณฯ สมุหนายกให้หลวงลิขิตปริชาถือหนังสือบอกพาดัว ฯข้าฯ เข้ามาแจ้งราชการถึงกรุงเทพฯ ณ วัน ๓๔ ๗ ค่ำ สิ้นคำให้การ ฯข้าฯ แต่เท่านี้ ๑๓

<sup>๕</sup> สิ้นสุดเนื้อความในหน้าปลายของเอกสารเลขที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๐๙ ต่อเนื้อความในหน้าปลายของเอกสารเลขที่ ๑๒ จ.ศ. ๑๒๐๙

**๕๒. คำให้การตั้งเคาตะเวียน, ตั้งเคาเฉนญวนกับคำให้การมโนสงครามเขมรเรื่องเจ้าเวียดนามตาย**

**จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๕๐) เลขที่ ๑๑**

คำให้การมโนสงครามเขมร ตั้งเคาตะเวียน ตั้งเคาเฉน ญวน หลวงยี่สารเสนามาตย์ถือเข้ามาเดือน ๑ ปีมะแมนพศก

๑ ข้าฯ ตั้งเคาตะเวียน ตั้งเคาเฉน ญวนลูกคำให้การต้องค้ำกันว่า ข้าฯ เป็นลูกคำตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่เมืองโจกุก ข้าฯ มีเรือสล่าบ้อมลำหนึ่ง ข้าฯ รู้ความว่าญวนกับเขมรเป็นทางไมตรีดีด้วยกันแล้ว ข้าฯ จัดได้สินค้าบรรทุกเรือขึ้นมาซื้อขายหากินกับลูกคำเงินเขมร ณ เมืองพนมเปญ อุดงค์มีชัย ครั้น ณ วันเดือน ๑๑ ข้างแรมปีมะแมนพศก ข้าฯ กลับลงไป ข้าฯ จึงไปหาองญวนที่เมืองโจกุก ข้าฯ เห็นองญวนถือหนังสือมาแต่เมืองเว้ถึงองญวน ณ เมืองโจกุก ในหนังสือใจความว่าเจ้าเวียดนามเทียวตรีป่วยเป็นไข้ปัจจุบันแต่ ณ วัน ๒๑ ค่ำ ปีมะแมนพศก ถึง ณ วัน ๒๒ ๑๑ ค่ำ เจ้าเวียดนามเทียวตรีตาย ให้เจ้าเมืองโจกุกและขุนนางทั้งปวงโศกหัวผ้าขาวให้ได้ ๓ ปี แต่ญวนราษฎรกำหนดให้โศกผ้าขาวแต่สามเดือน ในหนังสือนั้นว่าหุงยามบุตรเจ้าเทียวตรีอายุ ๑๘ ปีได้เป็นเจ้าใช้ชื่อว่าตือตึก หุงยามบุตรเจ้าเทียวตรีคนนี้เป็นบุตรที่ ๒ มารดาของหุงยามเป็นบุตรองเตืองตั้งเกอๆ ตาหุงยามกับองเกียนอานอเจ้าเทียวตรีว่าราชการบ้านเมืองแทนหุงยาม หนังสือมาแต่เมืองเว้เมื่อ ณ วัน ๑๒ ค่ำถึงเมืองโจกุก ณ วัน ๑๕ ๑๒ ค่ำ ปีมะแมนพศก ขุนนางญวนที่เมืองโจกุกอ่านหนังสือแล้วก็พากันร้องไห้ทุกคนทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย

ครั้น ณ วัน ๒๒ ๑๒ ค่ำ องญวนที่เมืองโจกุกทำของเช่นเจ้าเวียดนามเทียวตรี แล้วโศกหัวผ้าขาวทุกคน เปลองญวนผู้ใหญ่แดงต้องเอาผ้าขาวห่มเสีย ข้าฯ อยู่ที่เมืองโจกุกได้ ๒๐ วัน ครั้น ณ วัน ๒๒ ๑๒ ค่ำ ข้าฯ บรรทุกสินค้ากลับขึ้นมาซื้อขาย ณ อุดงค์มีชัย เป็นความสัจความจริงเท่านั้น ๑๓

๑ ข้าฯ มโนสงครามให้การว่า ณ วัน ๑๒ ค่ำ ปีมะแมนพศกเจ้ารับสั่งใช้ให้ ข้าฯ ไปสืบราชการทางเมืองญวน ข้าฯ กับไพร่ ๔ คนลงเรือโกลน ๔ แจว ลำหนึ่งล่องไปจากอุดงค์มีชัยไปทางลำน้ำเกาะแตงนอนทาง ๔ คืบถึงเมืองซาแดก ข้าฯ ไปจอดเรืออาศัยอยู่ที่ทำบ้านญวนเข้ริตชื่อทนจือเป็นหมอยา ข้าฯ อาศัยอยู่ที่บ้านทนจือได้ ๗ วัน ณ วัน ๑๒ ค่ำ ข้าฯ ขึ้นไปหาทนจือ ณ โรงทนจือบอก ข้าฯ ว่า มีหนังสือมาแต่เมืองเว้ถึงเจ้าเมืองซาแดกว่า ณ วัน ๒๒ ๑๑ ค่ำ เจ้าเวียดนาม

เทียวตรีตาย แล้วห้ามมิให้ขุนนางและราษฎรชาวบ้านชาวเมืองโพกผ้าสี ไม่ให้เล่นจ้วดแต่งการใหญ่ ให้โพกผ้าขาวทุกคน เจ้าเวียดนามเทียวตรีเป็นไข้ตายด้วยโรคอันใด และผู้ใดจะเป็นเจ้าขึ้นใหม่ ทนจือญวนเข้ารับทราบความไม่ แล้วทนจือบอก ข้าฯ อีกว่า ณ วัน ๓๐ ปีมะแมนพศก บาทหลวง ณ เมืองฝรั่งเศสมีหนังสือมาถึงบาทหลวงฝรั่งเศสที่แอบแฝงอยู่ในแขวงเมืองล่องโห ความในหนังสือว่าให้บาทหลวงฝรั่งเศสคิดอ่านรวบรวมพวกญวนที่เข้ารับไว้ให้พร้อมมูล อย่าให้แต่งทิ้งรีดฝรั่งเศสได้ ณ วันเดือน ๔ ปีมะแมนพศก เจ้าเมืองฝรั่งเศสจะให้กำปั่นรบ ๓๐๐ ลำยกมาตีเมืองญวนอีก ทนจือเล่าความให้ ข้าฯ ฟังแต่เท่านี้ ข้าฯ อยู่ที่เมืองซาแตกได้ ๑๐ วัน ณ วัน ๖ ๑๒ ค่ำ ข้าฯ ก็กลับมาถึงอุดงค์มีชัย ณ วัน ๖๒ ๑๒ ค่ำ ปีมะแมนพศก เป็นความสัจความจริงสิ้นคำให้การ ข้าฯ แต่เท่านี้ ๑-

๑ วัน ๖ ๑ ค่ำ ปีมะแมนพศก ข้าฯ องโดยชุยเมืองสมิถ่อให้การว่า เมื่อ ณ ปีมะโรงฉศก ข้าฯ คุมข้าขึ้นไปส่งเมืองเว้ ข้าฯ ได้ยินขุนนางญวนในโหโบพูดจากันว่าองต้องตั้งเกอยกบุตรหญิงให้เจ้าเวียดนามเทียวตรีคนหนึ่ง เจ้าเทียวตรีรักใคร่มากเดี๋ยวนี้มีบุตรชาย ๒ คน ชื่อหวังแบ้วคนหนึ่ง ชื่อหวังยัมคนหนึ่ง

ครั้ง ณ ปีมะแมนพศก ข้าฯ คุมไม่ขึ้นไปส่งเมืองเว้ครั้งนี้ ณ เดือน ๙ องโดยได้เห็นบุตรเจ้าเทียวตรีทั้ง ๒ คนที่ขี่เปลไปหน้าเป็นพี่ชายชื่อหวังแบ้ว ขี่เปลไปข้างหลังชื่อหวังยัม มารดาเดียวกัน ทั้ง ๒ คน ข้าฯ ประมาณอายุหวังแบ้ว ๒๐ ปี ขาวสูงต่ำสันทัดคน หวังยัมอายุ ๑๗ ปี ๑๘ ปี ขาวต่ำ และ ข้าฯ ทราบว่าองต้องตั้งเกอยกบุตรหญิงจะเป็นที่ตำแหน่งใดไม่ทราบ แล้ว ข้าฯ เห็นขุนนางญวนไปทำวัง ข้าฯ ถ้ามองเงินเวว่าทำวังให้เจ้าองคใด องเงินเวบอกว่าทำวังให้หวังบาดอายุ ๕ ขวบ กับน้องหวังบาดคนหนึ่งบุตรเจ้าเทียวตรี แต่น้องหวังบาดจะชื่อไร มารดาจะเป็นบุตรของผู้ใด ข้าฯ หาได้ถามไม่ ข้าฯ ทราบว่าบุตรเจ้าเทียวตรีมี ๔ คนเท่านี้ นอกกว่านี้จะมีอีกก็คนหาทราบไม่ แลเมื่อปีมะโรงฉศก ข้าฯ ได้เห็นองเดียนอนขี่เปลไปเฝ้ารูปอ้วนใหญ่ขาว นวดหงอกไว้ ๓ หย่อม อ้ายองเดียนอนจะเท่าใด ข้าฯ ประมาณหาถูกไม่ ๑-

### ๕๓. คำให้การท้าวพระยาสิบสองปันนา จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลखที่ ๕๓

(เนื้อความตอนต้นชำระดูสุญหาย) อยู่มา ณ วันเดือน ๗ ปีมะเมียอัฐศก เจ้าเมืองเชียงรุ่งอุปราชามีหนังสือมาถึงให้จัดม้าตัวหนึ่ง แล้วจัดม้าผู้สูง ๒ ศอก ๑ คืบ ๔ นิ้ว คุมขึ้นไปถึงเมืองเชียงรุ่ง ข้าฯ ป่วยอยู่หาได้ไปไม่ ข้าฯ ไป ณ เมืองเชียงรุ่ง ครั้นอยู่ ณ วันเดือน ๑๒ นายพรมงศ์กลับมาเล่าให้ ข้าฯ ว่า เจ้าเมืองเชียงรุ่งอุปราชแต่งตั้งให้พระยาหลวงประสาท พระยาหลวงเชื่อน นายพรมงศ์ ท้าวพระยาเมือง ๑๒ ปันนากับไพร่ลื้อคุมเอาเงินทุนสินกับขันข้าวตอกดอกไม้ลงไปขอรับเอานางสุนันดาบุตรมหาขานเมืองเชียงตุง มาเป็นภรรยาอุปราช ครั้นพานางสุนันดาถึงเมืองเชียงรุ่งแล้ว นายแสนเมืองบุตรมหาขานซึ่งเป็นพี่ชายนางสุนันดาบอก เจ้าเมืองเชียงรุ่ง อุปราชว่ามาที่



ให้มหาขานน้าหนึ่งเป็นม้าเสียเอาดีไม่ได้ เจ้าเมืองเมืองเชียงรุ่งถาม พระยาหลวงประสาธบอกว่าเป็นม้าเมืองพง เจ้าเมืองเชียงรุ่ง อุปราชาโครธ เอาตัวนายพรมงศ์ลงไปว่ากล่าว นายพรมงศ์ก็ว่าม้าเมืองพงดีหาได้เจ็บป่วยแลเสียเอาไม่ แต่ข้างเสียตานั้นเมืองไหนจะเอาไปกับนายพรมงศ์ไปรับนาง มหาขานนจะต้อนรับเลี้ยงดูอย่างไรได้ถามนายพรมงศ์ไม่ แลนางสุนันตาคนนี้ ๆข้าฯ ทราบอยู่แต่ก่อนว่าเป็นภรรยาเจ้าเมืองขอนแก่น เมืองขึ้นเมืองเชียงตุง นางสุนันตาจะมีบุตรฤๅไม่มี อุปราชารับมาเลี้ยงดูอย่างไร ๆข้าฯ ก็ไม่ทราบ

ครั้นอยู่มา ณ เดือน ๑๒ ข้างขึ้นปีมะแมนพศก พระยาเชียงแสนหาหนังสือให้พระยาไชยบรรทัดมาเมืองเชียงรุ่งถึงมาถึง ๆข้าฯ แลท้าวพระยาเมือง ๑๒ ปันนา ว่าเงินซึ่งให้เก็บมาใช้หนี้พม่าแต่ก่อนหาพอมไม่ อุปราชายังเป็นหนี้พม่าอยู่อีก ๕๐๐ จอย ให้ ๆข้าฯ กับท้าวพระยา ๑๒ ปันนา เก็บเอาเงินกับราษฎรมีคร้วเรือนละ ๕ จอย คิดเป็นเงินเรือนละ ๑ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง ขึ้นไปส่งอีก ๆข้าฯ ท้าวพระยาเมือง ๑๒ ปันนาไม่ยอมถวาย พระยาไชยบรรทัดขึ้นไปบอกพระยาแสนเชียงหาฯ ไปกล่าวโทษ ๆข้าฯ แลเจ้าเมืองลำ เจ้าเมืองพงว่า ๆข้าฯ เป็นผู้ขัดขวาง แล้วว่า ๆข้าฯ จะไปคบคิดกับมหาไชยงาดำจะยกขึ้นไปตีเมืองเชียงรุ่ง ถ้าเจ้าเมืองเชียงรุ่งกับอุปราชาไม่คิดอ่านจับ ๆข้าฯ แลเจ้าเมืองลำ เมืองลาเสีย บ้านเมืองเห็นจะไม่เป็นปกติ เจ้าเมืองเชียงรุ่งอุปราชาเชื่อถ้อยคำ พระยาแสนเชียงหาแล้วให้ท้าวพระยาเกณฑ์กองทัพเมืองเชียงรุ่ง เมืองห่ม เมืองรำ ได้คน ๓,๐๐๐ เศษให้นายพรมงศ์ พระยาหลวงทณ พระยาหลวงประสาธ เป็นนายทัพจะยกลงมา รู้ความไปถึงฮ่อเมืองลาฯ ให้เล่าจุนายไพร่ ๔ คนลงมาห้ามปรามว่า เจ้าเมืองเชียงรุ่งอุปราชาจะเกณฑ์กองทัพยกไปตีเมืองลาเมืองพงนั้นไม่ชอบ เมืองลาเมืองพงมีคุณแก่เจ้าเมืองเชียงรุ่ง อุปราชามากกว่ามาก เจ้าเมืองเชียงรุ่งอุปราชาว่าอย่ามาห้ามเลย บัดนี้เจ้าเมืองพงคิดร้ายต่อเรา ให้ไปห้ามเจ้าเมืองพงเถิด เล่าจุนฮ่อก็ลงมา ณ เมืองพงบอก ๆข้าฯ ว่าทำไมจึงคิดไปรบเจ้าเมืองเชียงรุ่ง อุปราชา ๆข้าฯ ว่าหาได้คิดร้ายต่อเจ้าเมืองเชียงรุ่ง อุปราชาไม่ เดียวนี้ได้ข่าวว่าเจ้าเมืองเชียงรุ่ง อุปราชาให้กองทัพยกมาถึงเมืองนูนแล้ว จะให้คิดประการใด ฮ่อจึงว่าถ้ามีกองทัพยกมาแน่นอนแล้ว ก็ให้ ๆข้าฯ จัดกองทัพไปสู้รบเถิด ๆข้าฯ จึงเกณฑ์กองทัพได้คน เมืองพง ๒,๐๐๐ เมืองลา ๘๐๐ เมืองบาน ๒๐๐ บ่อแร่บ่อหลวง ๕๐ ชางญอง ๒๐ เมืองแวน ๑๐๐ บ้านทราย ๓๐ เมืองแรม ๑๐ เมืองลองหุ ๑๕ (รวม) ๓๒๒๕ คน พร้อมสรรพไปด้วยเครื่องศาสตราวุธเสบียงอาหาร

ครั้น ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ๑ ค่ำ ปีมะแมนพศก ๆข้าฯ จึงแต่งให้เจ้าเมืองลาคุมทัพ ๙๗๐ ยกไปทางเมืองแวนทาง ๑ เจ้าเมืองบาลนายไพร่ ๒๐๐ คนยกไปทางเมืองลองหุทาง ๑ นายเทพวงศ์นายไพร่ ๕๐๐ คน ยกไปทางเมืองเชียงแฉ้งทาง ๑ ๆข้าฯ นายไพร่ ๑,๕๐๐ คนยกขึ้นไปทางบ้านใหม่ ได้นัดหมายนายทัพนายกองให้ระดมเข้าตีกองทัพเมืองเชียงรุ่งที่เมืองนูน ณ วัน ๑<sup>๕</sup> ๑ ค่ำ เพลาเช้า ๆข้าฯ กับนายทัพนายกองยกไปเมืองนูน ได้สู้รบกองทัพนายพรมงศ์ พระยาหลวงประสาธ พระยาหลวงทณ

ตั้งแต่เพลามาเข้าจนเพลากองทัพเมืองเชียงรุ้งแตกกระจัดกระจายล้มตายเป็นอันมาก นายพรมวงค์ พระยาหลวงประสาธ พระยาหลวงทนต์หนีไปเข้าเมืองเชียงรุ้ง ๆ ข้าฯ นายทัพนายกองทั้งปวงยกตามติดขึ้นไปเข้าอยู่ในเมืองเชียงรุ้ง ไพร่บ้านพลเมืองตื่นตกใจกลัวพากันหนีไปแต่เจ้าเมืองเชียงรุ้งอุปราชพาครอบครัวไปอยู่บ้านว่า แล้ว ๆ ข้าฯ แต่งให้พระยาหลวงพรหมเจ้าเมืองเชียงรายคุมไพร่ ๓๐ คนไปพูดจากับครอบครัวให้เข้ามาอยู่บ้านเรือนตามเดิม แต่งให้พระยาหลวงเทินนายไพร่ ๔๐ คนไปตามจับพระยาแสนเชียงหาฯ ฆ่าเสียที่เมืองสูง ให้พระยาเชียงเจืองถือหนังสือไปแจ้งเจ้าเมืองเชียงรุ้งอุปราชว่าการซึ่งเกิดวิวาทรบพุ่งกันขึ้นครั้งนี้ ก็เพราะพระยาแสนเชียงหาฯ ยุ่งพี่น้องไม่ตรีตรองไปเชื่อฟังถ้อยคำผู้อื่น จึงได้ปราศจากราชสำนักตัว ๆ ข้าฯ แลท้าวพระยา ๑๒ ปันนาไม่มีความโกรธคิดถึงเจ้าพี่เจ้าน้องอยู่ทุกวัน เจ้าพี่เจ้าน้องยังอยู่ที่ไหนก็ให้อยู่ด้วยที่นั่น กอง ๆ ข้าฯ แลท้าวพระยา ๑๒ ปันนาจะแต่งขันข้าวตอกดอกไม้มาเชิญเจ้าพี่เจ้าน้องกลับไปครอบครองบ้านเมืองดังเก่า พระยาเชียงเจืองยังหากลับมาไม่

อยู่มา ณ วันเดือน ๒ มหาไชยงาดำ มีหนังสือให้ขุนนางเมืองมางถือมาถึง ๆ ข้าฯ ว่าฮ่อได้ตั้งมหาไชยงาดำเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้งแล้วให้ ๆ ข้าฯ ผู้ว่าแต่งท้าวพระยามารับมหาไชยงาดำผู้หลานมาเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ๆ ข้าฯ มีหนังสือตอบไปแจ้งมหาไชยงาดำว่าซึ่งจะให้ ๆ ข้าฯ ขึ้นไปรับนั้น มหาไชยงาดำหาได้มาทางเมืองลา มาทางป่าวังตัวจะให้ไปรับนั้นไม่ได้ ให้มหาไชยงาดำกลับขึ้นไปส่งทางเมืองลาเถิด มหาไชยงาดำโกรธคุมกองทัพฮ่อกองทัพตากุยประมาณ ๑,๐๐๐ เศษยกมาแจ้งแขวงเมืองเชียงเจือง เจ้าเมืองเชียงเจืองแต่งขันข้าวตอกดอกไม้ให้ท้าวพระยา ๓ นายออกไปรับมหาไชยงาดำที่กลางทุ่ง มหาไชยงาดำไม่รับ ให้พวกทหารจับท้าวพระยามาตาย ๒ คน จึงหนีมาหาเจ้าเมืองเชียงเจืองได้คนหนึ่ง เจ้าเมืองเชียงเจืองเกณฑ์กองทัพได้คนเมืองเชียงเจืองเมืองราย ๑,๐๐๐ เศษ ยกไปสู้รบกองทัพมหาไชยงาดำๆ แตกหนีเข้าไปอยู่แดนตากุย

อยู่มา ๒ เดือน ข้างแรม ปีมะแมนพศก ณ ทมโคตองพมานายไพร่ ๓๐๐ คนมาจากเมืองนายมาหา ๆ ข้าฯ ที่เมืองเชียงรุ้งบอกว่า มหาขนานเมืองเชียงตุงมีหนังสือไปแจ้งจักษายหลวงพม่าที่ตั้งรักษาเมืองนายว่าเมืองเชียงรุ้งเกิดวิวาทรบพุ่งฆ่าฟันกัน จักษายหลวงจึงให้ขึ้นมาสืบดู ความเดิมจะเป็นอย่างไรให้ ๆ ข้าฯ บอกให้รู้ ๆ ข้าฯ ก็เล่าความให้ฟังว่า เดิมเจ้าเมืองเชียงรุ้งให้มาเก็บเงินกับพวก ๑๒ ปันนา เอาไปใช้หนี้พม่าที่ค้างอุปราชได้เงินส่งไปครบแล้ว เงินเหลืออยู่ ๑๐๐ จอยก็พร้อมกันยกให้กลับบังคับให้มาเก็บไปส่งอีก พวกลื้อ ๑๒ ปันนาไม่ยอมเก็บ พวกเมืองเชียงรุ้งไปกล่าวโทษ ๆ ข้าฯ ว่าคิดกบฏต่อเจ้านายๆ ให้เกณฑ์กองทัพมาจับจึงได้เกิดวิวาทกันขึ้น ณ ทมโคตองก็อยู่ด้วย ๆ ข้าฯ ณ เมืองเชียงรุ้ง

ครั้น ณ วันเดือน ๓ ข้างขึ้นปีมะแมนพศก มหาไชยงาดำไปข้างฮ่อแลกลี้ยกล่อมได้ฆาตุยประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ ยกลงมาตีเมืองวัง เมืองงาก เมืองเชียงเจือง เมืองขึ้นเมืองเชียงรุ้งแตกกระจัดกระจาย จุดเผาบ้านเมืองเสียสิ้น แล้วมหาไชยงาดำถอยทัพกลับลงไปตั้งมั่นอยู่บ้านนง เมืองแจ

สืบได้ความว่าอุปราชาตั้งอยู่บ้านว่า มหาไชยงาดำยกกองทัพขึ้นไปสู้รบกับอุปราชาที่ด่านปางแล้ว ๒ เพลหาหาแพ้ชนะกันไม่ มหาไชยงาดำถอยมาตั้งอยู่บ้านนง เมืองแจอีก ๆ ข้าฯ รู้ความจริงให้นายพรมงศ์พี่เขย ๆ ข้าฯ คุมกองทัพลือ ๓,๐๐๐ คนยกขึ้นไปตีทัพมหาไชยงาดำฯ สู้รบอยู่ ๔ วัน แดกถอยไปตั้งอยู่ข้างด่านแขวงเมืองแจ แล้ว ๆ ข้าฯ ท้าวพระยา ๑๒ ปันนาพร้อมกันแต่งให้นายไชยวงศ์ พระยาหลวงราชวัง นายไพร่ ๑๐๐ คน เอาขันข้าวตอกดอกไม้ไปเชิญเจ้าเมืองเชียงรุ่ง อุปราชา มาครอบครองบ้านเมือง

อยู่มา ณ วันเดือน ๔ ข้างขึ้นปีมะแมนพศก นายไชยวงศ์ อุปราชาให้พระยาหลวงราชวัง กลับมาบอก ๆ ข้าฯ ว่า ซึ่ง ๆ ข้าฯ ท้าวพระยา ๑๒ ปันนาคิดถึงให้มารับนั้นขบใจอยู่แล้ว แต่เจ้าเมืองเชียงรุ่งพาบุตรภรรยาไปอยู่เมืองแรมยังหากลับมาไม่ ถ้าเจ้าเมืองเชียงรุ่งกลับมาอุปราชาจะพามาธา แลน้องสาวขึ้นมา ๆ ข้าฯ ท้าวพระยา ๑๒ ปันนา แต่งให้เจ้าเมืองลา พระยาหลวงพมเมืองพงไปรับเจ้าเมืองเชียงรุ่งที่เมืองแรม ให้พระยาหลวงเมืองลา พระยาราษฎร์เมืองพง กลับไปรับอุปราชาอีกครั้ง ณ เดือน ๘ ข้างขึ้นปีวอกสัมฤทธิศก เจ้าเมืองเชียงรุ่งอุปราชา นายไชยวงศ์ พากันมาเมืองเชียงรุ่ง ๆ ข้าฯ ท้าวพระยา ๑๒ ปันนา พร้อมกันทำขวัญยกเจ้าเมืองเชียงรุ่งอุปราชา เป็นเจ้าเมืองอยู่ตามเดิม ๆ ข้าฯ ท้าวพระยา ๑๒ ปันนายังพร้อมกันอยู่ที่เมืองเชียงรุ่ง แต่ ๆ ข้าฯ ลงมาเมืองรำ

อยู่มา ณ วันเดือน ๘ ข้างแรมปีวอกสัมฤทธิศก พระยาหลวงเมืองพงพาท้าวเชื่อนแก้ว ท้าวอาษาเมืองน่าน นายไพร่ ๙ คน ข้างพลายพิง ๖ ข้าง ขึ้นไปพบ ๆ ข้าฯ ที่เมืองรำ ๆ ข้าฯ ถามท้าวเชื่อนแก้ว ท้าวอาษาว่ามาด้วยธุระสิ่งใด ท้าวเชื่อนแก้ว ท้าวอาษาบอกว่ามาคล้องช้าง ๆ ข้าฯ ขอชื่อช้าง ๖ ช้าง เป็นเงินแนเงินก้อนหนักหมื่น ๗,๙๐๐ บาทดอก คิดเป็นเงินไทยหนัก ๑๗ ชั่ง ๑๘ ตำลึง แล้วได้มีหนังสือมาถึงพระยาราษฎร์เมืองน่านฉบับ ๑ กับจัดม้าตัว ๑ ผ้าไหมอย่างพม่าผืน ๑ รมขลิบทองคันยาวอัน ๑ มอบให้ท้าวเชื่อนแก้ว ท้าวอาษาคุมลงมาให้พระยาราษฎร์ความแจ้งอยู่ในหนังสือนั้นแล้ว

อยู่มา ณ เดือน ๑๑ ปีวอกสัมฤทธิศก พระยาหลวงเมืองสูงมาบอกว่ามหาไชยงาดำจ้างฮ่อแลชักชวนตากุญได้คน ๒,๐๐๐ เศษยกกองทัพมาตั้งอยู่ ณ แขวงเมืองสูง ๆ ข้าฯ กับอุปราชาท้าวพระยา ๑๒ ปันนา รวบรวมได้กองทัพ ๔,๐๐๐ เศษ ยกลงไป ณ เมืองสูง ณ วันเดือน ๑๑ ค่ำ จัดทัพเข้าระดมตีทัพมหาไชยงาดำแตกหนีไปทางเมืองออกไกลติดตามไปถึงเมืองเจิงตาซัด จับพวกมหาไชยงาดำได้คน ๑ ถามได้ความว่ามหาไชยงาดำกับนายหน่อคำยกกองทัพขึ้นไปตั้งอยู่เมืองแจ ๆ ข้าฯ กับอุปราชายกตามไปสกัดที่เขาปางด่าน มหาไชยงาดำ นายหน่อคำ รู้ความพากันหนีไป ๆ ข้าฯ จับได้ฮ่อ ๓ คนฆ่าเสีย แล้ว ๆ ข้าฯ ยกกองทัพตามมาถึงเมืองมาง หาพบทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำไม่ ๆ ข้าฯ ก็ถอยทัพกลับไปเมืองเชียงรุ่ง อยู่มา ณ เดือน ๑ ปีวอกสัมฤทธิศก เจ้าเมืองเชียงโตยเมืองเชียงเหนือ มีหนังสือมาถึง ๆ ข้าฯ ว่ากองทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำ ยกมาจุดเผาบ้านเมืองสิ้นแล้ว ให้ ๆ ข้าฯ ยกกองทัพขึ้นไปช่วยโดยเร็ว ๆ ข้าฯ กับอุปราชาคุมไพร่ ๓ พันยกขึ้นไปถึงเมืองมางพบกองทัพ

นายหน่อคำ มหาไชยงาดำ ได้สู้รบครั้งหนึ่ง กองทัพฮ่อแลถูกแตกหนีไป ๆ ซ้ำ ๆ ยกตามติดไปถึงกั้วมะทรายได้สู้รบกันอีกครั้งหนึ่ง แล้ว ๆ ซ้ำ ๆ ก็ยกเลยไปเมืองเชียงใต้ เมืองเชียงเหนือ

ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ค่ำ ปิวอกสัมฤทธิศก เจ้าเมืองเชียงรุ่งมีหนังสือให้ขุนนางเมืองเชียงใต้ถือมาแจ้ง ๆ ซ้ำ ๆ ว่า กองทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำ ยกมาตั้งอยู่ ณ เมืองวัง แล้วว่าจะลงมาตีเอาเมืองเชียงรุ่งให้ ๆ ซ้ำ ๆ อุปราชาริบบกกองทัพมาช่วยโดยเร็ว ๆ ซ้ำ ๆ กับอุปราชาก็ถอยทัพกลับมาถึงเมืองย่างใต้ความว่า กองทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำ จุดเผาบ้านเรือนในเมืองเชียงรุ่งสิ้นแล้ว เจ้าเมืองเชียงรุ่งแลครอบครัวหนีลงมาอยู่เมืองรำ ๆ ซ้ำ ๆ กับอุปราชาก็พากันตามลงมา ณ เมืองคำ พบเจ้าเมืองเชียงรุ่งกับครอบครัว แล้วรวบรวมกองทัพได้คน ๒,๕๐๐ คนเข้ากับอุปราชายกขึ้นไป ณ เมืองเชียงรุ่งหาพบนายหน่อคำ มหาไชยงาดำไม่ สืบได้ความว่านายหน่อคำ มหาไชยงาดำยกลงไปทางเมืองสูง ๆ ซ้ำ ๆ จัดกองทัพให้อุปราชายูร์รักษาเมืองเชียงรุ่งแล้ว ๆ ซ้ำ ๆ ก็กลับมา ณ เมืองพงเกณฑ์คนเตรียมไว้ได้ประมาณ ๒,๐๐๐ คนจะยกขึ้นไปเมืองเชียงรุ่ง

อยู่ ณ วันเดือน ๒ ข้างแรมปิวอกสัมฤทธิศก เจ้าเมืองหลวงพระบาง แต่งให้ท้าวขุนจะชื่อไรจำไม่ได้ นายไพร่ ๖๐ คน ถือหนังสือขึ้นมาแจ้ง ๆ ซ้ำ ๆ ว่า เมืองสิบสองปันนากับเมืองหลวงพระบางเป็นบ้านพี่เมืองน้องไปมาค้าขายถึงกัน เดียวนี้ได้ความว่าเมือง ๑๒ ปันนากเกิดวิวาทฆ่าฟันกัน ถ้า ๆ ซ้ำ ๆ อยู่ไม่ได้ก็ให้คิดหาเครื่องราชบรรณาการแลพาครอบครัวลงมา ณ เมืองหลวงพระบางจะได้พาลงมาเฝ้าทูลละอองสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพฯ ต่อไป ๆ ซ้ำ ๆ จึงตอบว่าแต่ก่อนเมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงใหม่ เมืองน่าน ก็ได้พุดจากทางไมตรีเดี๋ยวนี้เมือง ๑๒ ปันนากบ้านเมืองยังไม่เป็นปกติ ถ้าบ้านเมืองเรียบร้อยแล้วจึงจะคิดหาบรรณาการลงมา

อยู่ประมาณ ๓ วัน ๔ วัน แสนหลวงเมืองกว้างเมืองเชียงใหม่ ถือหนังสือคุมเอาปืนแฝดคาบศิลาบอก ๑ กับปืนชาเหลี่ยมทองใบ ๑ ขึ้นไปให้ ๆ ซ้ำ ๆ ณ เมืองพงใจความในหนังสือที่ว่าแต่ก่อนเมืองเชียงใหม่กับเมืองสิบสองปันนากได้ไปมาถึงกันนั้นไม่ เดียวนี้ได้ตั้งเมืองเชียงรายใกล้ชิดกับบ้านเมือง ๑๒ ปันนากันใดจะได้เป็นบ้านพี่เมืองน้องไปมาค้าขายถึงกันให้ ๆ ซ้ำ ๆ คิดอ่านให้ยี่ดยาวต่อไปแจ้งอยู่ในหนังสือแล้ว ๆ พระยาเชียงใหม่สั่งแสนเมืองกว้างมาพุดจากกับ ๆ ซ้ำ ๆ นอกหนังสือที่ว่าเมือง ๑๒ ปันนากกับเมืองเชียงตุงยังเป็นไมตรีกันอยู่ ๆ ซ้ำ ๆ ตอบว่า เมืองเชียงตุงกับเมืองสิบสองปันนากไม่เป็นปกติ ด้วยนายหน่อคำ มหาไชยงาดำ ไปชักเอาพม่าเอาเงินเมืองเชียงตุงมารบเมือง ๑๒ ปันนาก มหาชนานรู้ความก็ไม่ช่วยห้ามปราม แสนเมืองกว้างจึงว่าเจ้านายเมืองเชียงใหม่จะยกกองทัพขึ้นมาตีเมืองเชียงตุงในปิวอกสัมฤทธิศก เมือง ๑๒ ปันนาก มหาชนานรู้ความก็ไม่ช่วยห้ามปราม แสนเมืองกว้างจึงว่าเจ้านายเมืองเชียงใหม่จะยกกองทัพขึ้นมาตีเมืองเชียงตุงในปิวอกสัมฤทธิศก เมือง ๑๒ ปันนากจะว่าประการใด ๆ ซ้ำ ๆ จึงว่า เมืองเชียงใหม่ยกทัพขึ้นมาตีเมืองเชียงตุงนั้นดีแล้ว ๆ ซ้ำ ๆ กับท้าวพระยา ๑๒ ปันนากจะยกขึ้นไปช่วยทางหนึ่ง กำหนดให้พร้อมกัน ณ เดือน ๑<sup>๕</sup> ค่ำปิวอกสัมฤทธิศก

ฯลฯ จึงได้ทำหนังสือ แลจัดได้ร่มปิดทองคำ ๑ ม้า ๒ ม้า แอบลายทอง ๒ ใบ ให้แสนเมืองกว้างคุมส่งมาให้พระยาเชียงใหม่ พระยาอุปราชา ความแจ้งอยู่ในหนังสือ ฯลฯ มีมาถึงเมืองเชียงใหม่แล้ว แต่แสนเมืองกว้างเมืองเชียงใหม่ ท้าวขุนเมืองหลวงพระบางยังหาได้จากเมืองพงไม่

ณ วันเดือน ๒ ข้างขึ้นปีวอกสัมฤทธิศก เจ้าเมืองเชียงรุ่งกับอุปราชามารดาน้องสาวกับท้าวพระยาครอบครัวประมาณ ๑๐๐ เศษ หนีมาหา ฯลฯ ณ เมืองพงบอกว่า กองทัพนายหน่อคำมหาไชยงาดำ ยกมาถึงเมืองยางประมาณ ๓,๐๐๐ เศษ ๔,๐๐๐ คน เจ้าเมืองเชียงรุ่งอุปราชา เกณฑ์ท้าวพระยาแลไพร่จะออกสู้รบหาได้ผู้คนไม่ ฯลฯ จึงเกณฑ์กองทัพได้คนประมาณ ๓,๐๐๐ เศษ มาเตรียมไว้แล้วจักให้พระยาคำมูลคุมไพร่ ๒๐๐ คนขึ้นไปรักษาด่านกิโลมทางไกลเมืองพง ๒ คืบ

ครั้น ณ วันเดือน ๒ ข้างขึ้น แสนเมืองกว้างก็มา ณ เมืองเชียงใหม่ ท้าวขุนเมืองหลวงพระบางก็พากันกลับไป อยู่ ณ วันเดือน ๒ ข้างขึ้นปีวอกสัมฤทธิศก พระยาราชนบุตรพระยาคงคา เชื้อนเพชร พระยาเผด็จจักร พระยาไชยสงคราม พระพิไชยราชา นายทัพนายกองเมืองน่านคุมกองทัพประมาณพันเศษ ยกเข้าไปตั้งอยู่เมืองมาง เจ้าเมืองมางให้ท้าวขุนมาบอก ฯลฯ ณ เมืองพงว่า กองทัพเมืองน่านเข้ามาถึงเมืองมางแล้ว กองทัพหาได้มากุมเหงประการใดไม่ ฯลฯ จึงแต่งให้พระยาหลวงบังคมมาพุดจาไถ่ถามแลเชิญพระยาราชนบุตร นายทัพนายกองเข้าไป ณ เมืองพง พระยาราชนบุตรจึงให้ พระยาคงคาเชื้อนเพชร พระยาเผด็จจักร พระยาไชยสงคราม พระพิไชยราชา พระเมืองราชา หอหน้าเมืองเชียงของ นายไพร่ ๖๐๐ คน ยกเข้าไปตั้งอยู่บ้านนอนทางใกล้บ้าน ฯลฯ ประมาณ ๑๕ เส้น ฯลฯ ได้จัดข้าวปลาอาหารมาเลี้ยงดูนายทัพนายกองทุกพลามีได้ขาด อยู่มาสองวันพระยาคงคาเชื้อนเพชร พระยาเผด็จจักร พระยาไชยสงคราม นายไพร่ประมาณ ๓๐ เศษ เดินไปหา ฯลฯ ที่หน่อง ฯลฯ จึงถามว่าท่านมาด้วยเหตุด้วยประการใด พระยาคงคาเชื้อนเพชร พระยาเผด็จจักร พระยาไชยสงคราม ตอบว่าเจ้าหลวงเมืองน่านรู้ความว่าเมือง ๑๒ ปีบนาเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกัน จึงจัดให้ ฯลฯ ทั้งหลาย ยกขึ้นมาช่วยเมือง ๑๒ ปีบนา ก็มีหนังสือมาด้วยฉบับหนึ่ง พระยาคงคาเชื้อนเพชรส่งหนังสือให้ ฯลฯ ดูใจความในหนังสือว่าให้ ฯลฯ ท้าวพระยา ๑๒ ปีบนา จัดหาดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการลงไปเมืองน่าน จะได้พาลงไปเฝ้าทูลละอองฯ เป็นข้าขอบขัณฑเสมาสมเด็จ พระพุทธเจ้าอยู่หัว ฯลฯ จึงตอบว่า คำนายทัพนายกองพุดไว้ว่าศึกตกหัวเมืองจะช่วยกันฆ่า ศึกตกได้หล้าจะช่วยกันคิด นายทัพนายกองพุดกับหนังสือพระยาน่านมีมาไม่ต้องกัน ทุกวันนี้เมือง ๑๒ ปีบนา ก็เกิดยุคเกิดเชษฐเป็นที่เดือดเนื้อร้อนใจ จะให้จัดดอกไม้ทองเงินยังไม่ได้ ขอให้แม่ทัพนายกองช่วย ฯลฯ สู้รบกองทัพนายหน่อคำมหาไชยงาดำให้เลิกถอนไปก่อน ฯลฯ จะได้คุมกองทัพ ๑๒ ปีบนา ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงรุ่งตามนัยหมายเมืองเชียงใหม่ไว้ ฝ่ายแม่ทัพนายกองเมืองน่านด้วยอย่าให้ ฯลฯ วิตกลเลย ถ้ากองทัพยกลงมาวันใด กองทัพเมืองน่านจะยกไปช่วยรบเอาชัยชนะให้จงได้ แล้วนายทัพนายกองก็พากันกลับไปที่พัก อยู่มาสองวันพระยาคำมูลซึ่งให้ไปอยู่รักษาการณีกิโลมหนีมาบอกว่ากองทัพมหาไชยงาดำ นายหน่อคำยกลงมาถึงด่านได้ออกสู้รบ กองทัพนายหน่อคำยกลงมา

เพิ่มเติมมากสู้ไม่ได้ พวกกล้าถอยมา ๆ ข้าฯ จึงเกณฑ์กองทัพได้คน ๒,๕๐๐ คน ให้พระยาหลวงเชื่อนกับนายไชยวงศ์คุมเตรียมไว้ แล้วได้เอาความมาบอกพระยาคงคาเชื่อนเพชร นายทัพนายกเมืองน่าน ให้ยกไปช่วย นายทัพนายกองค์ว่าพระยาราชบุตรแม่ทัพยังตั้งอยู่ที่เมืองมางไม่รู้ที่จะคิด ๆ ข้าฯ จึงให้ พระยาหลวงเชื่อน นายไชยวงศ์ คุมทัพไปรบกองทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำที่ศรีสะเกโปงทางใกล้เมืองพงครึ่งวัน ได้ยินเสียงปืนแน่นหนา ๆ ข้าฯ จึงให้ท้าวขุนไปเชิญพระยาราชบุตรที่เมืองมางถึง ๒ ครั้ง พระยาราชบุตรแล่นายทัพนายกเมืองน่านหาช่วยสู้รบไม่ ๆ ข้าฯ จึงคิดจ้างนายทัพนายกเมืองน่านให้ช่วยรบ จะให้ค่าจ้างเงิน ๑๐ ชั่ง มานายละตัว นายทัพนายกองค์รับจ้าง ๆ ข้าฯ แล้ว ๆ ข้าฯ ได้ส่งมาให้พระยาเผด็จสดกร พระยาไชยสงคราม ๓ ม้า แต่เงิน ๑๐ ชั่งยังหาได้ไม่ นายทัพนายกเมืองน่านคุมไพร่ ๑๔๐ คน ๆ ข้าฯ จัดให้นายพรมงศ์พี่เขย ๆ ข้าฯ คุมไพร่ ๓๐๐ เข้ากันเป็นคน ๔๔๐ คนยกขึ้นไปช่วยพระยาหลวงเชื่อนได้สู้รบกัน

อยู่วัน ๑ กองทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำ แตกถอยไป พระยาเผด็จสดกรนายไพร่ ๑๔๐ คน กลับมาเสีย นายไชยวงศ์ นายพรมงศ์ ท้าวขุน มีความสงสัยกลัวทัพเมืองน่านจะกวาดครอบครัวมาเสีย ท้าวขุนนายไพร่ก็พากันกลับมาพาเอาครอบครัวหนีไปจากเมืองพง ๆ ข้าฯ กับเจ้าเมืองเชียงรุ่ง อุปราชา ปรีชากันว่าเมือง ๑๒ ปีนนาก็เกิดรบพุ่งกัน ฮ่อพม่าก็ไม่ได้ยกมาช่วย จะพาครอบครัวไปเข้าหาเอาเป็นที่พึ่งก็ไม่ได้ เมืองหลวงพระบางเมืองน่านก็มีหนังสือมาเป็นทางไมตรี ครั้งนี้เมืองน่านก็ได้ยกกองทัพขึ้นมาช่วย ๆ ข้าฯ จะพาครอบครัวลงมาทางเมืองมางจะขอเอาเมืองน่านเป็นที่พึ่ง เจ้าเมืองเชียงรุ่งจะไปพึ่งฮ่อ อุปราชาว่าจะขอไปเข้าเมืองหลวงพระบาง

ครั้ง ณ วันเดือน ๒ แรม ๑๐ ค่ำ ได้ความว่านายหน่อคำ มหาไชยงาดำยกกองทัพลงมาไพร่บ้านพลเมืองตื่นตกใจกลัว เจ้าเมืองเชียงรุ่งอุปราชา แลมารดาน้องสาวหนีไปทางเมืองล่า ๆ ข้าฯ ให้นายพรมงศ์ นายเทพวงศ์ นายไชยวงศ์ ท้าวพระยาเมืองพงพาดูตรกรรยากับครอบครัวลงมาเมืองมางก่อน ๆ ข้าฯ รวบรวมทรัพย์สิ่งของอยู่ที่เรือน เพลาจวนจะพลบค่ำพระไชยราชา พระเมืองราชานายไพร่ ๓๐ คน เข้าไปหา ๆ ข้าฯ ที่เรือนแล้วให้ไพร่ไปจับเอาม้าและฟ่อของ ๆ ข้าฯ ไป ๒๐ ตัว ห้ามก็ไม่ฟัง ๆ ข้าฯ หาม้าและฟ่อต่างบรรทุกเงินทองสิ่งของมาไม่ ๆ ข้าฯ เก็บเงินทองสิ่งของใส่ต่างห้าหลังมอบให้พระพิไชยราชา พระเมืองราชาหลานพระไชยราชา ๓ นาย รักษาไว้ ได้ให้ม้าเป็นค่าจ้าง ๓ ม้า แล้วพระยาไชยสงคราม นายหนานธรรมไชย นายไพร่ ๒๐ คน เข้าไปที่เรือน ๆ ข้าฯ ก็ไปแต่ข้างได้ข้างหนึ่ง เข้าไปรับบรรทุกของหาเห็นของไม่ พระไชยราชา พระเมืองราชา พระยาไชยสงครามเอาของ ๆ ข้าฯ ไปสิ้น ๆ ข้าฯ ก็ขี่ช้างมาตามบุตรกรรยา ณ เมืองมาง

อยู่ได้ ๒ วัน พระยาหอหน้า พระยาราชวัง พระยารัตนเมืองแก้วเมืองน่าน พระปลัดเมืองพิชัย ยกขึ้นไปถึงเมืองมาง ให้หา ๆ ข้าฯ ท้าวพระยานายครัวไปที่ทัพพระยาหอหน้าฯ ว่า ๆ ข้าฯ พาครอบครัวมาทั้งนี้แล้ว ให้ ๆ ข้าฯ ท้าวพระยานายครัวพาครอบครัวลงมา ณ เมืองหลวงภูคาข้าวปلاميบริบูรณ์

อยู่มา ณ วัน นายหน่อคำ มหาไชยงาดำคุมกองทัพมาเถลิงด้านตาเวียงแขวงเมืองมาง พระยาหอหน้า นายทัพนายกองเมืองน่าน เมืองพิชัย ได้จัดทัพออกรบกองทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำ แตกถอยไป พระยาหอหน้าให้ ฯข้าฯ ท้าวพระยานายคร้วเดิมคร้วชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ หมื่นเศษ ส่งมาถึงเมืองหลวงภูคาแต่ ณ วัน ๕ ค่ำ ปิวอกสัมฤทธิศก หามีข้าวเลี้ยงครอบครัวไม่ พวก คร้วต้องไปขุดมันกลอยกินต่างข้าว ฯข้าฯ ท้าวพระยานายคร้วไปบอกพระยาหอหน้า นายทัพนายกองขอข้าวมาเลี้ยงคร้ว พระยาหอหน้าว่าข้าวที่เมืองหลวงภูคาไม่มีให้ ฯข้าฯ พาครอบครัวลงมา ณ ท่าแสท่าดาซจะได้ซื้อข้าวพวกดำกิน ฯข้าฯ ก็ได้บอกคร้วหัวหน้าพวกนายเทพวงศ์ ชายหญิงประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ มาถึงท่าแสท่าดาซก็ไม่มีข้าวพวกคร้วต้องซื้อข้าวดำ ลาวกองทัพ ถังหนึ่งเป็นเงิน ๒ บาท มาแจกจ่ายกันกินก็ไม่พอ คร้วต้องขุดมันกลอยหารากถากกินต่างข้าวก็มี ที่ระส่ำระสายไปหาข้าวตาม บ้านตาแขวงเมืองหลวงพระบาง และพากันกลับไปหาข้าวทางเมืองมาง บ่อแร่บ่อหลวงก็มีบ้าง ฯข้าฯ ท้าวพระยานายคร้วไปหาพระยาหอหน้า นายทัพนายกองว่าเมืองหลวงภูคา เขตแดนกว้างขวางที่ไร่นามีมาก ท้าวพระยาครอบครัวระบดจะขอตั้งอยู่เมืองหลวงภูคา จะได้อาศัยข้าวดำแขวงเมืองหลวงพระบาง เมืองมาง บ่อแร่ บ่อหลวง มาเจือจางกัน

#### ๕๔. คำให้การของหลวงพลเมืองตาก จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลขที่ ๑๖๕

(เนื้อความตอนต้นชำระสูญหาย) ยอมตรวจไม่แล้ว หลวงยกกระบัตรเมืองเชียงใหม่ไปรักษาด่านเมยสามแฉ่ง พระไชยไปรักษาด่านแม่ตู่ ฯข้าฯ พักอยู่ด่าน ๕ วัน ฯข้าฯ ให้ท้าวเชื่อนแก้วอยู่รักษาด่านแม่จะเลา ฯข้าฯ นายไพร่พามองฉินทุก มองสวयेเอไปถึงเมืองเมาะตำเลิม ณ วัน ๘ ๙ ค่ำ ไปสำนักอยู่ที่บ้านน้อยสีลาเกะเหริ่ง มองสวयेเอ มองฉินทุกก็ต่างคนไปบ้าน

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๘ ๙ ค่ำเพลาเช้า ฯข้าฯ กับขุนโกษานุรัตน์ แสนปัญญา นายไพร่ ๔ คน ไปหาจักกายทอเลปลัดเมืองเมาะตำเลิม จักกายทอเลถามว่ามารุระสิ่งใด ฯข้าฯ บอกว่าพระยาตากให้ถือหนังสือพาตัวมองสวयेเอ มองฉินทุกวิวาทกันด้วยไม้ฆอนสัก เจ้าเมืองกรมการชำระเสร็จแล้ว มองสวयेเอไม่ยอม จักกายทอเลถามว่าทำไมจึงไม่ยอม ฯข้าฯ บอกว่า ความนี้แจ้งอยู่ในหนังสือนั้นแล้ว จักกายทอเลว่าทำไมไม่พาตัว มองสวयेเอ มองฉินทุก มาด้วยเล่า ฯข้าฯ บอกว่ามองสวयेเอ มองฉินทุกพากันไปบ้าน จักกายทอเลบอก ฯข้าฯ ว่ากินข้าวแล้วจึงจะพา ฯข้าฯ ไปหาอะเยแปง จักกายทอเลถาม ฯข้าฯ ว่า เมืองตากเมืองเชียงใหม่ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง ฯข้าฯ บอกว่าขุนนางไทยกรุงเทพฯ เป็นที่พระยาตาก พระยาอุปราชมืองเชียงใหม่ได้เป็นพระยาเชียงใหม่ นายภิมสารเป็นที่พระยาอุปราชมือง จักกายทอเลถามว่าข่าวราชการข้างเมืองญวนที่รบกันนั้นเดี๋ยวนี้เป็นประการใด ฯข้าฯ บอกว่าญวนยอมแพ้ถวายดอกไม้ทองดอกไม้เงิน ข่าวราชการทางตะวันออกสงบแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพจะกลับเข้ามา ณ กรุงเทพฯ จักกายทอเลถาม ฯข้าฯ เท่านั้นแล้ว หาสำหรับกับข้าวให้ ฯข้าฯ นายไพร่รับพระราชทาน

สำหรับหนึ่งกินข้าวแล้ว จักกายทอลเลพา ฯข้าฯ ไปหาอะเยแปงอังกฤษที่ศาลากลาง จักกายทอลเลบอกกับอะเยแปงว่าพระยาตากให้ ฯข้าฯ ถือนั่งสี่ออกมา อะเยแปงถามเป็นภาษาพม่าว่ามาถึงเมื่อไร มาด้วยอะไรสิ่งใด ฯข้าฯ บอกกับล่ามว่าพระยาตากให้ถือนั่งสี่มาด้วยเรื่องความมองสวयेเอ มองฉินทุก ฯข้าฯ มาถึงเมื่อ ณ วัน ๗ ๙ ค่ำ อะเยแปงถามว่าจะให้ชำระที่เมืองเมาะตำเลิมฤ ฯข้าฯ บอกว่าเจ้าเมืองกรมการเมืองตากชำระว่ากล่าวตัดสินตามรีตคลองบ้านเมืองหายอมไม่ จึงมีหนังสือออกมาให้เจ้านายสืบดูความแจ้งอยู่ในหนังสือทุกประการแล้ว ฯข้าฯ จึงส่งหนังสือให้กับอะเยแปงฯ ถามว่ามองสวयेเอ มองฉินทุก มาด้วยหรือไม่ ฯข้าฯ บอกว่า มองสวयेเอ มองฉินทุก มาถึงเมืองเมาะตำเลิมแล้วพากันไปอยู่บ้าน อะเยแปงว่ากลับไปก่อนเถิดจะแปลหนังสือ สัก ๓ วันจึงมาฟังความ ขุนนางอังกฤษ ขุนนางมอญให้ล่ามถาม ฯข้าฯ ว่าเมืองตากอาญาไม่มีฤ ทำไม่จึงไม่เอามองสวयेเอจำใส่คุกเสียเล่า กลัวมองสวयेเอฤ ฯข้าฯ ตอบว่าจะทำตามกฎหมายสำหรับบ้านเมืองก็ได้เห็นว่าเมืองเป็นไมตรีกันจึงไม่ทำมิใช่จะกลัวมองสวयेเอนั้นหาไม่ ขุนนางอังกฤษพูดกับ ฯข้าฯ แต่เท่านี้ ฯข้าฯ ก็พากันกลับมา

ครั้น ณ วัน ๑๐ ค่ำ อะเยแปงให้ล่ามมอญมาเรียก ฯข้าฯ ไปศาลากลาง ฯข้าฯ กับขุนโกษานุรัตน แสนปัญญา น้อยศรี ไพรี ๓ คน เข้ากัน ๗ คน ไปหาจักกายทอลเลฯ พาไปศาลากลาง ฯข้าฯ เห็นเจ้าเมืองเมาะตำเลิมนั่งอยู่บนเก้าอี้ อะเยแปงนั่งอยู่เก้าอี้อื่นหนึ่งเคียงกัน ขุนนางอังกฤษนอกนั้นนั่งเก้าอี้อยู่ห่างๆ ประมาณ ๙ คน ๑๐ คน จักกายทอลเล จักกายมองตะนอ กับขุนนางมอญ ขุนนางพม่า นั่งอยู่กับพื้นศาลาประมาณ ๑๔ คน ๑๕ คน ฯข้าฯ เห็นอังกฤษกับพวกมอญพม่าทั้งนายไพร่ไปนั่งอยู่ที่ศาลาประมาณ ๔๐ คน ๕๐ คน มองสวयेเอมองฉินทุกก็ไปอยู่ (เนื้อความตอนท้ายชำระดูสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

#### ๕๕. คำให้การหลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์สรรพยา เรื่องไปสืบข้อราชการทางเมืองญวน

จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๗๑) เลขที่ ๑

คำให้การหลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์สรรพยา เขมรเมืองอุดงค์มีชัย วัน ๗ ๓ ค่ำ

๑ วัน ๗ ๑๐ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก หมิ่นรองแพ่งเมืองกบินทร์ถือมา

๑ ข้าพระพุทธเจ้าหลวงอุดมสมบัติ หลวงสวัสดิ์สรรพยาให้การต้องคำกันว่า เมื่อ ณ วันเดือนเจ็ดแรมสามค่ำปีวอกสัมฤทธิศก พระหริรักรัษรามาอิศราธิบดีแต่งตั้งให้ข้าพระพุทธเจ้าลงไปสืบราชการ..... ครั้น ณ วันเดือนแปดขึ้นห้าค่ำปีวอกสัมฤทธิศก ข้าพระพุทธเจ้าไปถึง ณ เมือง..... อยู่ที่ตลาดคลองใหม่.....หกวัน มีเรือตั้งเคาเลเบาญวนบรรทุกไหมมาแต่เมืองเว้ามาจอดขายอยู่ที่ตลาดคลองใหม่ ข้าพระพุทธเจ้าจึงลงไปเรือตั้งเคาเลเบาถามซื้อไหม ครั้นข้าพระพุทธเจ้าซื้อไหมได้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจึงถามถึงข้อราชการทางเมืองเว้า ตั้งเคาเลเบาจึงเล่าความให้ข้าพระพุทธเจ้าฟังว่า เมื่อ



วันเดือนสามแรมแปดค่ำปีมะแม(นพศก) เจ้าตือดึกซึ่งเป็นเจ้าขึ้นไปเช่นตรุษจีน (ขำรุค) เข้าไปเช่นตรุษจีนด้วยเจ้าตือดึกแล้วชักมีดออกจากในเสื้อแทงเจ้าตือดึกตายในที่.. แล้วองพี่ชายตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า ครั้น ณ วัน เดือนสี่ข้างแรมปีมะแมนพศก จึงมีหนังสือให้หาบรรดาหัวเมืองขึ้นทั้งปวงไปเฝ้าที่เมืองเว้หัวเมืองขึ้นยังหา..เข้าไปไม่ ครั้น ณ วันเดือนห้าข้างขึ้นปีวอก องน้องชายเจ้าตือดึก.....ยอม (ขำรุค) ขึ้นเป็นเจ้าไม่ จึงคบคิดกันกับขุนนางญวนจะจับองพี่ชายฆ่าเสีย องเลโอบเห็นว่าบ้านเมืองยังวุ่นวายอยู่หาเรียบริ้อยไม่ จึงมีหนังสือไปเที่ยวห้ามหัวเมืองทั้งปวงว่าอย่าเพื่อให้ขึ้นไปเมืองเว้ก่อนเลย หัวเมืองทั้งปวงจึงหาได้ขึ้นไปเมืองเว้ไม่ แต่ขุนนางญวนและราษฎรลูกค้าที่เมืองโขงอ่อน ข้าพระพุทธิเจ้าหาได้ยินผู้ใดพูดจาถึงข้อราชการเมืองเว้ประการใดไม่ ข้าพเจ้าจาก...อยู่ที่บ้าน (ขำรุค) ข้าพเจ้าก็มาจากเมืองโขงอ่อนนอนทางสิบสี่คืนถึงเมืองอุคงค์มีชัย เป็นความสัจความจริง ข้าแต่เท่านั้น

#### ๕๖. คำให้การว่าด้วยราชการทัพเมืองเชียงตุง จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๕

(เนื้อความตอนต้นขำรุคสูญหาย) เถิงเมืองเชียงรุ่งจับพระยาแสนเชียงหาฆ่าเสียแล้วมหาไชยปรึกษาท้าวพระยาสิบสองปันนา การเป็นไปทั้งนี้ก็เพราะพระยาแสนเชียงหาเป็นต้นคิด ครั้งนี้ก็ได้อ่าพระยาแสนเชียงหาแล้ว จะจัดทัพไปรบราชบุตร อุปราชา ไม่ควรด้วยราชบุตร อุปราชา.....คู้กับมหาไชยแต่ก่อนๆ มากจึงได้พร้อมกันแต่งท้าวพระยาสิบสองปันนาไปรบ ราชบุตรอุปราชามาครอบครองบ้านเมืองตามเดิม อยู่มา ณ วันเดือน ๑๒ ข้างขึ้น ปีวอกสัมฤทธิ์ศก นายหน่อคำ มหาไชยงาดำ จ้างฮ่อแลรวบรวมล่าวเงินได้ประมาณ ๕,๐๐๐ เศษ ยกมาตั้งทัพอยู่ที่เมืองแจ้ทางไกลเมืองเชียงรุ่ง ๕ คืบ ราชบุตร อุปราชา ให้มหาไชยคุมกองทัพเมืองเชียงรุ่ง เมืองขึ้นเมืองเชียงรุ่ง ประมาณ ๔,๐๐๐ เศษ พระยาศรีวิไชยเอาตัว ฯข้าฯ ไปด้วย กองทัพมหาไชยเมืองพงสูรับกองทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำ ๒ วัน แดกพ่ายไปทางซ้ากุกุ แล้วมหาไชยเมืองพงถอยทัพ กลับไปเมืองเชียงรุ่ง อยู่ประมาณ ๑๔ วัน ๑๕ วัน นายหน่อคำ มหาไชยงาดำ ยกกองทัพกลับมาตั้งอยู่ที่เมืองหุ่มทางไกลเมืองเชียงรุ่ง ๔ คืบ ราชบุตร อุปราชาให้มหาไชยเมืองพง คุมทัพยกมารบทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำที่เมืองหุ่มอีก ทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำสู้ไม่ได้ ถอยไปรวบรวบคนแลจ้างพม่าล่าวเงิน ยกมาตั้งอยู่ที่เมืองอุเหนือ ได้สู้รบกองทัพมหาไชยเมืองพงอีกวัน ๑ นายหน่อคำ มหาไชยงาดำถอยไป มหาไชยเมืองพงกลับมาเมืองเชียงรุ่ง พระยาศรีวิไชยบอก ฯข้าฯ ว่า มหาไชยปรึกษาราชบุตร อุปราชาว่าทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำ ยกมาผู้คนมากเห็นจะสู้รบไม่ได้ ให้คิดอ่านผ่อนครอบครัวเมืองเชียงรุ่งลงมาไว้ ณ เมืองพง ฯข้าฯ เห็นราชบุตร อุปราชา ให้ท้าวพระยาสี่พาครอบครัวชายหญิงประมาณ ๒,๐๐๐ คนเศษ ๓,๐๐๐ คนเศษ แต่ราชบุตร อุปราชา กับพระยาศรีวิไชยแล ฯข้าฯ มหาไชยตอนคร้วลงมาภายหลัง กลับมาถึงเมืองนูนทางไกลเมืองเชียงรุ่ง ๒ คืบ ราชบุตร อุปราชา มหาไชย ให้พระยาศรีวิไชยพาพวก ฯข้าฯ แยกทางมาทางบ้านบ่อหลวง พระยาศรีวิไชยไปถึงบ้านบ่อหลวงได้ ๕ วัน ราชบุตรมีหนังสือไปถึงพระยาศรีวิไชยว่าทัพนายหน่อคำ มหาไชยงาดำ จะยกตามมารบอีก ให้พระยา

ศรีวิไชยเกณฑ์ไพร่บ้านบ่อหลวงเตรียมไว้ให้พร้อม ครั้นอยู่มา ณ วันเดือน ๓ ปีวอกสัมฤทธิศก ครอบครัวยุเมืองลา เมืองพง เมืองเชียงรุ่งแตกตื่นหนีไปทางบ้านบ่อแร่ บ้านบ่อหลวง ฯข้าฯ ตกใจกลัว พากรรยา ๑ บุตรชาย ๒ บุตรหญิง ๒ (รวม) ๔ (รวมทั้งหมด) ๕ คน เดินตัดมาทางเมืองไทรย พบทัพ เจ้าอุปราชฯ ให้กวาดต้อน อุปราชฯ มารดาพี่สาวน้องสาว ฯข้าฯ กับครอบครัวทั้งปวงส่งมาไว้ ณ เมืองหลวงพระบาง แต่มารดา พี่สาว น้องสาว ฯข้าฯ ๓ คนนั้น พลัดกันหาทราบว่าจะไปอยู่ทางไหนไม่ ครั้นนานมาได้ความราชบุตรหนีไปอยู่เมืองเชียงตุง มหาไชยมาอยู่ ณ เมืองน่าน ฯข้าฯ อยู่ที่เมืองหลวงพระบางได้ปีเศษ ขาดเสบียงอาหาร ฯข้าฯ ไปบอกพระยาศรีวิไชยนาย ฯข้าฯ ว่าจะลาไปซื้อข้าวที่เมืองไทร พระยาศรีวิไชยขอหนังสือเดินทางทำวชนเมืองหลวงพระบางได้แล้ว ณ วัน ๖ ๑๒ ค่ำ ปีมจโทศก ฯข้าฯ กับอ้ายแสงคน ๑ เข้ากัน ๒ คน พาขึ้นไปถึงเมืองไทรยได้ห้าวัน มารดากับน้องสาว ฯข้าฯ ขึ้นไปอยู่ ณ เมืองเชียงรุ่ง (เนื้อความตอนท้ายชำระดูสูญหาย สิ้นสุดเพียงเท่านี้)

### ๕๗. สำเนาคำให้การจีนโป้วด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากล่าว

จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕

คำให้การจีนโป้วเมืองฉะเชิงเทรา พระยาพิพัฒน์โกษาถามวัน ๖ ๕ ค่ำ ฯ

๑ วัน ๖ ๕ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก พระราชสุภาวดี พระยาพิพัฒน์โกษา พระศรีสมมติแปร  
ถาม ฯ๑

๑ ข้าพเจ้าจีนโป้วแต่จิวแซ่ตั้งอายุ ๕๔ ปี ให้การว่าจะเป็นปีใดจำมิได้ จีนเที่ยงหองบิดา ข้าพเจ้าเข้ามาจากเมืองจีนอยู่ ณ กรุงเทพฯ ได้ปีหนึ่ง ข้าพเจ้าจึงโดยสารสำเภามาตามบิดา ข้าพเจ้า ณ กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าออกไปพบจีนเที่ยงหองบิดาข้าพเจ้าไปเป็นเสมียนโรงหีบหลงจูใต้โรงพระยาสมบัติวานิช ณ บ้านบางทองเหนือเมืองฉะเชิงเทรา ข้าพเจ้าช่วยบิดาข้าพเจ้าทำบัญชีอยู่ที่โรงหีบหลงจูใต้ได้ ๙ ปี ข้าพเจ้าได้อำแดงพุ่มบุตรจีนไต่บ้านบางทองเป็นภรรยา พระยาสมบัติวานิชให้ ฯข้าฯ เป็นหลงจูแทนเงินได้มาจนทุกวันนี้ได้ ๗ ปี ฯข้าฯ อยู่กินกับอำแดงพุ่มเกิดบุตรชาย ๑ หญิง ๓ (รวม) ๔ คน ฯข้าฯ มีเงินลูกจ้างหีบอ้อยตัดอ้อยใช้การงานอยู่ที่โรงหีบ ฯข้าฯ ในปีนี้เป็นเงิน ๑๔๐ เศษ

เมื่อ ณ วันเดือน ๔ จะขึ้นแรมก็คำจำมิได้ปีมะแมนพศก อำแดงส้มเงินเผาศพเงินเที่ยงผัว อำแดงส้มเงิน จีนหลงจูสิ้นทองเอาจิวไปช่วยอำแดงส้มเงิน พวกจีนข้ามสะพานหน้าบ้านแขวงจันไปดูจิว พวกแขวงจันว่าเดินทางในบ้านหาให้พวกจีนเดินไม่ ชักสะพานข้ามคลองเสีย พวกจีนก็เอากระดาน สะพานที่แขวงจันชักทอดข้ามฟากไป แขวงจันกับพวกแขวงจันก็แย่งเอาสะพานหาให้พวกจีนข้ามฟากไปไม่ ต่างคนต่างแย่งกันขึ้นหลวงยกกระบัตร์มาช่วยอำแดงส้มเงินอยู่ที่นั่นได้ห้ามพวกจีนกับพวกแขวงจัน ต่างคนต่างหยุดวิวาทกัน

ครั้น ณ วันเดือน ๔ จะขึ้นก็คำจำมิได้ปีมะแมนพศ ข้าพเจ้าได้ยินพวกจีนพูดว่าแขวงจันกับอำแดงส้มจันจึงไปฟ้องต่อพระวิเศษภุชยกรรมการกล่าวโทษหลวงจู้สิ้นทองจันบู๊กับพวกหลวงจู้สิ้นทอง ประมาณจีน ๖๐ คนว่ากลุ่มรุมกันตีแขวงจัน พระวิเศษภุชยให้หลวงยกกระบัตร์เป็นตระลาการชำระ จินสิ้นทองจึงไปหาหลวงยกกระบัตร์ว่าแขวงจันฟ้องกล่าวโทษจีนสิ้นทองทั้งนี้ก็เพราะจีนสิ้นทองเอาจิวไปช่วยศพจีนเที่ยงผัวอำแดงส้มจัน จึงได้เกิดความให้หลวงยกกระบัตร์ช่วยไกล่เกลี่ยเสียเงินให้แขวงจันบ้างเล็กน้อย อย่าให้เกิดความมากต่อไปเลย หลวงยกกระบัตร์ว่ากับจีนสิ้นทองว่า จะไปว่ากับแขวงจันดูก่อน เมื่อแขวงจันจะยอมเลิกแล้วจึงจะให้เกณฑ์คนไปบอกหลวงจู้สิ้นทองๆ ก็ไปจากบ้านหลวงยกกระบัตร์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๔ จะเป็นขึ้นแรมก็คำจำมิได้ ปีมะแมนพศ เพลากินข้าวเช้าแล้ว ข้าฯ ข้ามไปเยี่ยมพวกเป็นความที่เมืองฉะเชิงเทรา ข้าฯ พบจีนสอกฮกเกี้ยนแช่ต้นจีนเวียนแต่จิวแช่อึ่งกับจีนมีชื่ออีก ๖ คน ๗ คน ข้าฯ ไม่รู้จักชื่อจำตรวนใช้การอยู่ที่บ้านพระวิเศษภุชย ข้าฯ ถามจีนสอกจีนเวียนว่าเป็นความอะไรจึงติดตรวนอยู่ จีนสอกจีนเวียนบอก ข้าฯ ว่าเป็นความเรื่องวิวาทกับพวกแขวงจันเมื่อวันมีจิว จีนสอกจีนเวียนบอก ข้าฯ ว่าเป็นความเรื่องวิวาทกับพวกแขวงจันเมื่อวันมีจิว จีนสอกจีนเวียนหาได้ไปดูจิวไม่อยู่ที่บ้าน กรมการจับเอาจีนสอกจีนเวียนมาไว้ จีนมีชื่อ ๗ คนบอก ข้าฯ ว่าไม่ได้ไปดูจิวเขาชี้เอาว่าจำหน้าได้ไปวิวาทด้วยเขาเกาะตัวมาจำไว้ ข้าฯ หาได้ถามจีนมีชื่อ ๗ คนต่อไปไม่ ข้าฯ เดินเลยมาถึงโรงจันอับหน้าเมืองฉะเชิงเทราเห็นจีนสิ้นทองว่าเป็นความแล้วหรือยัง จีนสิ้นทองบอก ข้าฯ ว่ายังไม่แล้ว จีนสิ้นทองจะเดินเสียเงินให้หลวงยกกระบัตร์สัก ๔ ชั่ง จะขอถอนชื่อจีนสิ้นทองกับจีนอิ้ว จีนเซี่ยหุก จีนเปา จีนกังจีนติดขิมพวกจีนสิ้นทองจะได้หรือไม่ยังไม่รู้เลย พูดกันเท่านั้นแล้ว ข้าฯ ก็มาอยู่โรง ข้าฯ

ณ วัน ๕ คำปิวอกสัมฤทธิ์ศกเพลากลางวัน จีนสิ้นทองกับจีนเส็งมาที่โรง ข้าฯ บอกความกับ ข้าฯ ว่าแขวงจันไปฟ้องต่อกรมการว่าพวกเราตีแขวงจัน กรมการมาเกาะพวกจีนไปเป็นอันมาก ที่จีนวิวาทก็มีที่ไม่ได้วิวาทก็มีหาชำระเอาความจริงไม่ คิดแต่จะลงเอาเงินกับพวกจีนฝ่ายเดียว จีนสิ้นทองจึงว่าแก่ ข้าฯ กับจีนเส็ง ๑ จีนศุกเกา ๑ จีนยุเตงเสมียน ๑ ว่ากรมการข่มเหงหนักเหลือทน จะเป็นตายอย่างไรก็ตามทีเกิด เรามาคิดกันทำตัวเสียหาพวกให้มากเล่นกับกรมการสักครึ่งหนึ่ง ข้าฯ กับจีนเส็ง จีนศุกเกา จีนยุเตงเสมียน ก็ยอมพร้อมใจด้วย จีนสิ้นทองนัดว่า ณ วัน ๕ คำจะเลี้ยงโต๊ะทำตัวเสียกันที่โรง ข้าฯ ให้จัดของไว้ให้พร้อม แล้วจีนสิ้นทองบอก ข้าฯ ว่าวัน ๕ คำจะให้จีนบู๊แต่จิวแช่เงาตามตัวเสียที่บางคล้าพวกหนึ่ง วัน ๖ คำจีนสิ้นทองจะทำตัวเสียที่โรงจีนสิ้นทองพวกหนึ่ง แล้วจีนสิ้นทองไปจากโรงข้าพเจ้า

ครั้งเพลabayวันวัน ที่ ๕ คำ อ้ายจิ้นบู๊จะทำตัวเฮี้ยแล้วจะฆ่าจิ้นฮอเป็นขุนกำจัดจิ้นพาล กับอ้าแดงส้มจิ้นเสี้ย ครั้นรุ่งขึ้นวัน ที่ ๕ คำ เพลารุ่งเช้า ภรรยา กับบุตรทาสหลงจู้ฮี้ ชาย ๖ คน หญิง ๖ คน หนีมาที่โรงข้าพเจ้า บอกข้าพเจ้าว่าเพลายามีตจิ้นบู๊ฆ่าจิ้นฮอเสี้ยแล้ว จับหลงจู้ฮี้มัดไว้ในโรง หลงจู้ฮี้ ข้าพเจ้ารู้แล้วข้าพเจ้าไปหาจิ้นลั่นทองที่โรงจิ้นลั่นทอง ข้าพเจ้าเห็นจิ้นบู๊ไปอยู่ที่โรงจิ้นลั่นทอง จิ้นบู๊บอกกับจิ้นลั่นทองว่าทำตัวเฮี้ยกับจิ้นห้วยเซี้ยววอกเกี้ยนแช่ตัน ๑ จิ้นเนาฮอกเกี้ยนเนาฮอกเกี้ยนแช่ซิม ๑ จิ้นหลงจู้ฮี้แต่จิวแช่จัน ๑ จิ้นเอียงฮอกเกี้ยนแช่ตัน ๑ จิ้นลกแต่จิวแช่ตัน ๑ (รวม) ๕ คนกับ จิ้นนักลงอยู่เรือจิ้นเต็งหลงจู้ฮี้เข้าด้วย ๔๐๐ คนเศษ แจกผ้าแดงให้เป็นสำคัญ แล้วจิ้นบู๊บอกว่าฆ่า จิ้นฮอขุนกำจัดจิ้นพาลเสี้ยแล้ว จับหลงจู้ฮี้มัดไว้ จิ้นลั่นทองว่าจิ้นหลงจู้ฮี้เป็นคนทำมาหากินอย่าฆ่า เสี้ยเลย จิ้นลั่นทองใช้ให้จิ้นเกยไปแก้มัดจิ้นหลงจู้ฮี้ปล่อยเสี้ย แล้วจิ้นลั่นทองใช้ให้จิ้นลูกจ้างเอาธง ผ้าแดงเขียนอักษรจิ้นว่าหลง ไปรับเอาบุตรภรรยาทาสหลงจู้ฮี้ที่โรงข้าพเจ้าไปมอบให้หลงจู้ฮี้ที่โรง หลงจู้ฮี้ แล้วจิ้นลั่นทองตั้งทำตัวเฮี้ยที่โรงจิ้นลั่นทอง จิ้นลั่นทองตั้งจิ้นห้วยเซี้ยววอกเกี้ยนแช่ตันเป็น ยี่เฮี้ย อยู่โรงหลงจู้ฮี้ ๑ จิ้นเนาฮอกเกี้ยนแช่ซิมเป็นซาเฮี้ย สนวนบางคล้า ๑ จิ้นลกชินเต็งโรงหลงจู้ฮี้ เป็นบ้วยตี้ บางคล้า ๑ จิ้นบู๊แต่จิวแช่เงาเป็นอังกุน ๑ จิ้นซีจิ้นเคาแต่จิวแช่ฮ้องเป็นเฉาเอยใส่ฮู้ป้อน อ้อย ๒ จิ้นไม่รู้จักชื่อเป็นเสมียนโรงหลงจู้ฮี้ เป็นเสมียน ๑ (รวม) ๗ คน จิ้นเข้าตัวเฮี้ยเลวด้วยนั้น ข้าพเจ้าหารู้จักไม่ประมาณ ๒๐๐ เศษ แล้วจิ้นลั่นทองว่ากับข้าพเจ้าว่าเพลายันวันนี้จะไปตีเมือง ฉะเชิงเทรา จะเอาข้าพเจ้าไปด้วย ข้าพเจ้าว่าป่วยอยู่ไปไม่ได้ จิ้นลั่นทองจึงว่าตัวข้าพเจ้าไปไม่ได้ ให้ ชินเตงคุมคนลูกโรงข้าพเจ้ามีอยู่มากน้อยเท่าใดให้ไปช่วยกันให้สิ้น ข้าพเจ้าเห็นจิ้นลั่นทองใช้ให้ จิ้นยวยเสมียนเขียนธงผ้าแดงขอบเขียวแฉกชายเหมือนธงมังกรเป็นหนังสือจิ้นว่าขุนเทียนอ่องเทยที่ เกียเต่า แปลได้ความว่าเจ้าประพฤติตามฟ้า แล้วจิ้นลั่นทองให้ธงข้าพเจ้าคันหนึ่ง ผ้าแดงไม่มีขลิบเขียน เป็นหนังสือจิ้นว่าหลงเป็นธงสำหรับไปมาหาจิ้นพวกตัวเฮี้ยกับผ้าแดงปักครึ่งให้ฉีกแจกลูกโรงโปก ศีระชะเป็นสำคัญ ในเพลabayวันนั้นข้าพเจ้าเห็นจิ้นลั่นทองกับจิ้นบู๊จิ้นนาวจิ้นลกจิ้นห้วยเซี้ยวพร้อม กันอยู่ จิ้นลั่นทองให้จิ้นห้วยเซี้ยวยี่เฮี้ยขี่เรือตัดอ้อยยาว ๖ วา ปาก ๖ ศอก จิ้น ๗๐ คน ถืออาวุธปืน ง้าว ตรี หอก ดาบ บ้าง ตรีบองบ้างครบมือกัน ตัวจิ้นห้วยเซี้ยวโปกศีระชะผ้าสีชมพูถือดาบ จิ้นเนา ซาเฮี้ยขี่เรือตัดอ้อยลำหนึ่งยาว ๕ วาสองศอก จิ้นในลำ ๖๐ คนถืออาวุธครบมือกัน ตัวจิ้นเนาโปกผ้า สีชมพูถือธงแดงเหมือนกับธงจิ้นห้วยเซี้ยวยี่เฮี้ยถือยื่นหน้าเรือ จิ้นลกบ้วยตี้ขี่เรือตัดอ้อยยาว ๕ วา ๒ ศอก ๖๐ คน ถืออาวุธครบมือกัน ตัวจิ้นลกโปกผ้าสีชมพูถือธงเหมือนกันธงจิ้นนาวยื่นหน้าเรือ จิ้นบู๊ขี่ เรือกุและประทุนยาว ๓ วา คน ๖ คนถืออาวุธครบมือกัน ตัวจิ้นบู๊อังกุนโปกศีระชะผ้าสีชมพูถือธงแดง เขียนหนังสือจิ้นว่าหลงยื่นหน้าเรือ ตัวจิ้นลั่นทองโปกผ้าสีชมพูนั่งกางเกงขาวคาดผ้ามีนโป้ถือดาบยื่น หน้าเรือ จิ้นในลำ ๗๐ คนถืออาวุธครบมือกัน ข้าพเจ้าเห็นเรือเล็กใหญ่นอกจากนี้หลายลำ คน ประมาณ ๕๐๐ คนเศษพร้อมกันอยู่ที่หน้าโรงจิ้นลั่นทองยังหาได้ยกไปไม่ จิ้นลั่นทองกับจิ้นบู๊สั่ง

ข้าพเจ้าว่าให้หุงข้าวไว้มากพวกเราจะแวะเข้าไปกินข้าว แล้วจะยกไปตีเมืองฉะเชิงเทรา ข้าพเจ้าก็กลับมาโรงข้าพเจ้า เอาผ้าแดงฉีกออกกว้างคืบ ๑ ยาวศอกคืบให้ลูกโรงข้าพเจ้าโพกศีรษะ ๖๐ คนกับ ปืนคาบศิลา ๑ ปืนหลักบอก ๑ ง้าวบ้าง หลาวบ้าง ตะบองบ้าง คอยจิ้นลั่นทองอยู่ที่โรงข้าพเจ้าแล้ว ข้าพเจ้าสั่งจ้งโพงหูกกับข้าวไว้มาก

ครั้นเพลabay ๕ โมง จิ้นลั่นทองยกลงมาถึงหน้าโรงข้าพเจ้า พวกจิ้นลั่นทองขึ้นไปกินข้าวบนโรงข้าพเจ้าทุกคน กินข้าวแล้วจิ้นลั่นทองสั่งข้าพเจ้าว่าให้เร่งเอาคนตามไปช่วยตีเมืองฉะเชิงเทราให้ทันในเพลาค่ำวันนี้ เพลาพลจิ้นลั่นทองก็ยกไปเมืองฉะเชิงเทรา ข้าพเจ้าจึงให้จิ้นเต็งคุมจิ้นลูกโรงข้าพเจ้าเดินบกไปช่วยจิ้นลั่นทอง ๖๐ คน ค้างอยู่คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นวัน ๙ ค่ำ เปลาเข้าจิ้นลั่นทองขี่เรือสำปั้นมีคนพาย ๖ คน มีดาบสามเล่มมาที่โรงข้าพเจ้า บอกข้าพเจ้าว่าตีเมืองฉะเชิงเทราได้แล้ว เจ้าเมืองปลัดเมืองไม่อยู่ตีได้ง่ายๆ รบกันจิ้นตาย ๘ คน พวกไทยตาย ๕ คน ได้ปืน ดินดำ ข้าว มีอยู่ในเมือง ให้จิ้นบุรีรักษาเมืองอยู่ มีคนอยู่กับจิ้นบุรี ๔๐๐ คนเศษ เราจะหาคนเพิ่มคนเต็มขึ้นอีกให้มากจะได้ไปตีเมืองชลบุรี ถ้ากองทัพกรุงเทพฯ ออกไปจับสู้ไม่ได้จะได้หนีไปง่าย ข้าพเจ้าว่าดีแล้วจิ้นลั่นทองพูดให้ข้าพเจ้าฟังแต่เท่านี้ แล้วข้าพเจ้าก็ยกโตะไปตั้งนอกโรงกลางแจ้ง เอาถังใส่น้ำสาร เอาชามใส่น้ำมันตามตะเกียงไว้กลางถึงข้าวสารตั้งไว้บนโตะ เอาถังใส่น้ำเอาไถมาเชือดครองเอาโลหิตปนกับสุราเทลงในถังน้ำตั้งไว้หน้าโตะถึงหนึ่ง แล้วให้จิ้นยืนถือดาบ ๒ คน เอาปลายดาบจกดกันไว้เป็นประตู จิ้นลั่นทองเป็นตัวเฮี้ย ข้าพเจ้าเป็นยี่เฮี้ย จิ้นเส็งเป็นซาเฮี้ย จิ้นศุกเภาแต่จิวแข่งเป็นเฉาเอย ๑ แล้วจิ้นลั่นทองตัวเฮี้ยจุดธูปลอดประตูดาบเข้าไปก่อน เอาธูปปักไว้ที่ถังข้าวสารไปยืนอยู่ข้างโตะข้างหนึ่งแล้ว ยี่เฮี้ย ซาเฮี้ย เฉาเอย ลอดประตูดาบตามตัวเฮี้ยเข้าไปไหว้ตรงถึงข้าวสารตั้งไว้บนโตะแล้ว ไหว้ตัวเฮี้ยด้วย พวกที่เข้าตัวเฮี้ยลอดประตูดาบเข้าไปไหว้ถึงข้าวสารไหว้ตัวเฮี้ย ยี่เฮี้ย ซาเฮี้ย ด้วยกันทุกคน แล้วเอาถ้วยตักสุรากับน้ำเลือดไปบนกันในถึงกินคนละลายถ้วยทุกคน จิ้นที่ยืนถือดาบเป็นประตูนั้นร้องว่าให้ชื่อสัตย์ต่อกัน ถ้าไม่ชื่อสัตย์ต่อกันให้คอขาดตายเหมือนไก่ ได้คน ๒๐๐ คนเศษ จิ้นลั่นทองสั่งว่าให้พั้งเสียงปืนสัญญา ถ้าจะไปรบที่ไหนได้ยินเสียงปืนให้มาพร้อมกันที่นั่น แล้วต่างคนก็ต่างกลับไปบ้าน

ครั้นรุ่งขึ้นวัน ๙ ค่ำ เปลา ๕ โมงเช้า ภรรยาหลงจู้ได้โรงอยู่บ้านทรายมูล ๑ คนกับ บุตรชาย ๒ หญิง ๔ ทาสหญิง ๕ (รวม) ๑๑ คน ลงเรือพากันหนีมาที่โรงข้าพเจ้า บอกกับข้าพเจ้าว่าพวกจิ้นตัดอ้อย ๒๐๐ คนเศษไปตีบ้านทรายมูล พวกชาวบ้านทรายมูล คฤหัสถ์ ๑๖ คนถือหอกบ้าง ดาบบ้างปืนบ้าง กับเถรองค์หนึ่ง มือหนึ่งถือไม้เขี้ยว ผ้าขาว นำหน้าคฤหัสถ์มาไล่พวกจิ้น คฤหัสถ์ยิงฟันแทงพวกจิ้นตายประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน จิ้นวิ่งหนีลงน้ำจมนตายบ้าง พวกไทย ๑๖ คนไล่ยิงฟันแทงจิ้นมาถึงโรงหลงจู้ได้ แวงหลงจู้ได้ตายแล้วเอาไฟเผาโรงหลงจู้ได้กับโรงหลงจู้ตัวเถาไหม้สิ้นทั้ง ๒ โรง พวกบุตรภรรยาหลงจู้ได้มาอาศัยอยู่ที่โรงข้าพเจ้า ครั้นเพลabay พระอินอาษาเมืองพนัส-

นิคมยกคนมา ๑๕๐ คนกับช้าง ๗ ช้าง ม้า ๑๐ ม้า เข้าตีโรงหลวงจู้สิ้นทองบ้านศุภะเมอ พวกหลวงจู้สิ้นทอง ๑ พวกหลวงจู้ฮีโรง ๑ พวกหลวงจู้ตัวโรง ๑ คนประมาณ ๒๐๐ ออกสู้รบกับพระอินอาษา ประมาณชั่วโมงหนึ่ง จินตายประมาณ ๒๐ เศษ พวกจีนแตกหนีมาอยู่โรงข้าพเจ้าบ้าง ไปอยู่ตามสวน อ้อยบ้าง พวกลาวเอาไฟเผาโรงขึ้นใหม่โรงหลวงจู้ตัวโรง ๑ หลงจู้ฮีโรง ๑ หลงจู้ตัวโรง ๑ แล้วพระอินอาษายกไปตีโรงหลวงจู้อะบ้านบางคล้า พวกจีนหลวงจู้อะประมาณ ๓๐๐ เศษออกสู้รบกับพระอินอาษา พวกลาวตาย ๕ คน ๖ คน พระอินอาษาก็ยกถอยกลับไปตั้งที่โคกพนมดี จินสิ้นทองมาอาศัยอยู่เรือจีนเส็งบุตรเขยจินสิ้นทองจอดเรืออยู่หน้าโรงข้าพเจ้า จินสิ้นทองอยู่ที่สวนอ้อยบ้าง อยู่ที่เรือบ้าง

ครั้งรุ่งขึ้นวัน ๑<sup>๐</sup> ๕ คำ จินสิ้นทอง หลงจู้ฮี หลงจู้ฮีม ขุนพัฒนลัก หลงจู้เลงเสียง หลงจู้ฉิมมาที่โรงข้าพเจ้าคิดกันว่า จะไปสู้อยู่ในเมืองกล้วยกองทัพพม่าล้อมไว้ คนมากออกไม่ได้จะอดน้ำตาย ขวนกันสู้อยู่ที่โรงดีกว่า จินสิ้นทองจึงสั่งให้หลงจู้ฮี หลงจู้ฮีม หลงจู้เลงเสียง หลงจู้ฉิม ขุนพัฒนลักกับข้าพเจ้าให้ช่วยกันพูนดินทำสนามเพละหลังโรงสูง ๓ ศอก หนา ๓ ศอก ยาวตลอดถึงกัน ตั้งแต่โรงข้าพเจ้าจนถึงโรงหลวงจู้หัวกุย หลงจู้ฉิม ขุนพัฒนลักทั้ง ๔ โรงยาวประมาณ ๑๐ เส้นเศษ สำหรับกันพวกกองทัพจะไปจับทางบก แล้วหลวงจู้สิ้นทองให้เงินลูกโรง ๑๐ คนเศษลงเรือตัดอ้อยยาว ๖ วา ลำ ๑ จินสิ้นทองลงเรือตัดอ้อยยาว ๔ วา ๒ ศอก ลำ ๑ ไปเอาดินดำกับปืนใหญ่ที่ในเมือง

ครั้งเพล่าบ่ายโมง ๑ หลงจู้สิ้นทองกลับมาเอาดินดำมา ๑๐ หีบ ให้ขุนพัฒนลัก ๒ หีบ หลงจู้ฮี ๒ หีบ ข้าพเจ้าไว้ ๖ หีบ แล้วจินสิ้นทองสั่งว่าถ้าเกิดรบกันจะได้ประจุนยิงบ้าง ใส่หม้อเหล้าอวยทั้งบ้าง จินสิ้นทองจึงสั่งให้จีนชวดไปเอาปืนใหญ่ที่ในเมืองมา ๒ บอก จีนชวดกับจีนมีชื่อ ๑๐ คน เศษ ลงเรือตัดอ้อยยาว ๖ วา ๒ ศอก ล่องเรือไปเอาปืนที่ในเมือง

ครั้งเพล่าค่ำจีนชวดกลับมาบอกว่าลากปืนใหญ่มาบอกหนึ่ง ชนธรมีประตูเมืองเข้า อ้ายจิ้นบู๊ (ว่า) ประตูเมืองจะพังอย่าเอาไปเลย ถ้าขึ้นเอาไปอ้ายจิ้นบู๊จะฆ่าเสีย อ้ายจีนชวดกลัวก็กลับมา จินสิ้นทองว่าเพล่ารุ่งนี้จึงไปเอา เมื่อจีนชวดลากปืนมานั้นจะลากมาแต่ปืนเปล่าหรือจะใส่รางมานั้น ข้าพเจ้าหาได้ถามอ้ายจีนชวดไม่ จินสิ้นทองสั่งข้าพเจ้าว่าให้ข้าพเจ้าจัดแจงเครื่องศาสตราอาวุธปืนจ้าว หลาวแหลน ไว้ให้พร้อม ถ้าได้ยินเสียงปืนที่ไหน แล้วให้ข้าพเจ้าคุมลูกโรงไปช่วย ถ้าข้าพเจ้าไปไม่ให้ข้าพเจ้าจัดเงินตั้งคุมลูกโรงไปช่วยรบ แล้วจินสิ้นทองก็ไปที่โรงข้าพเจ้านั้นมีปืนหลักอยู่ ๒ ปืน คาบศิลา ๑ ตรีสามง่าม ๒ ง้าว ๓ แหลนเล่ม ๑ ดาบ ๒ เล่ม เหลียนใหญ่ด้ามยาว ๕ กับหลาวตะบอง พวกลูกโรงหาไว้สำหรับมือทุกคน ข้าพเจ้าเที่ยวหาตีบุกใส่โบชาตามเรือลูกค้ำมาหลอมเป็นแท่ง แล้วตัดทุบเป็นกระสุนปืนไว้ได้หนักประมาณ ๗ ชั่งจิ้น ๘ ชั่งจิ้น พวกลูกโรงทั้ง ๔ โรงช่วยกันพูนดินทำสนามเพละตั้งแต่วัน ๑<sup>๐</sup> ๕ คำ มาจนวัน ๑<sup>๑</sup> ๕ คำจึงแล้ว

อยู่ ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ๕ ค่ำ เพลากลางวัน จินเส็งบุตรจีนใหญ่อยู่ตรงโรงข้าพเจ้าเข้ามาบอก ข้าพเจ้าว่าจินเส็งขึ้นต้นไม้ดู เห็นเรือข้าหลวงแล่นใบขึ้นมาข้างใต้เมือง ๓ ลำ ข้าพเจ้าตกใจ ข้าพเจ้าจึงลงไปหาหุ่นภรรยาพระยาตรีราชอากรซึ่งจอดเรืออยู่หน้าโรงข้าพเจ้าฯ บอกกับหุ่นว่ามีเรือข้าหลวงแล่นขึ้นมาข้างใต้เมือง ๓ ลำ ทำไมจึงจะรู้ว่าท่านข้าหลวงคนใด หุ่นจึงว่ากับข้าพเจ้าว่าเพลาเช้ารุ่งนี้หุ่นจึงจะลงไปดู แล้วข้าพเจ้าก็กลับขึ้นมาที่โรงข้าพเจ้าสักครู่หนึ่ง จินสิ้นทองกับจีนพวก ๗ คนขี่เรือลำป็นมาจากสวน จินสิ้นทองถึงที่โรงข้าพเจ้า ข้าพเจ้าบอกจินสิ้นทองต่อหน้าจินเสมียนข้าพเจ้าว่าเมื่อเพลากลางวันจินเส็งบุตรจีนใหญ่ขึ้นต้นไม้ดู เห็นเรือข้าหลวงใช้ใบแล่นขึ้นมาข้างใต้เมืองสามลำ จินสิ้นทองก็ตกใจ จึงว่ากับข้าพเจ้าว่าพวกเราคิดการครั้งนี้ใหญ่โตฆ่าผู้คนล้มตาย เอาไฟจุดเผาบ้านเรือนชาวบ้านเป็นอันมาก พวกเราจะได้รับความผิดหนักหนา เดียวนี้ข้าหลวงก็ออกมาแล้วเห็นจะสู้ไม่ได้ เราคิดจะจับตัวไอ้จีนบู๊ส่งให้กับข้าหลวงบอกว่าไอ้จีนบู๊เป็นตัวเสียใหญ่ พวกเราทั้งปวงจึงจะพ้นความผิดโทษจะตกหนักอยู่กับไอ้จีนบู๊ จินสิ้นทองชวนข้าพเจ้าให้ไปจับไอ้จีนบู๊ ข้าพเจ้าว่าไปด้วยไม่ได้ จินสิ้นทองจะไปจับไอ้บู๊ก็ไปเถิด แล้วจินสิ้นทองกับพวก ๗ คนลงเรือกลับไป จะไปที่โรงที่บิดู ข้าพเจ้าไม่ทราบ ครั้นเพาพลบค่ำจินสิ้นทองกลับมาที่โรงข้าพเจ้าเห็นจินสิ้นทองจับไอ้จีนบู๊มัดมือโพลหลังจูงเข้ามาในโรงข้าพเจ้าฯ ถามจินสิ้นทองว่าจับตัวจีนบู๊ได้ที่ไหน จินสิ้นทองบอกข้าพเจ้าว่าใช้จีนเข้าไปเรียกออกมานอกประตูเมือง แล้วจึงได้มัดเอาตัวมา แล้วพวกจินสิ้นทองที่คุมจีนบู๊มานั้นกลับออกมาเสียนอกโรงข้าพเจ้ากับจินสิ้นทอง หลังจูงเสมียนพร้อมกันอยู่ อ้ายจีนบู๊พูดว่าจับข้ามาทำไมข้าไม่ได้คิดคดขัดขวางใช้ให้ข้าทำอะไรข้าก็จะทำตามทุกสิ่ง จินสิ้นทองนั่งอยู่หาพูดโต้ตอบอย่างไรไม่ แล้วจินสิ้นทองเรียกจีนไว้เรือลูกค้าจอดอยู่ที่หน้าโรงข้าพเจ้า ให้เอาโซ่กุญแจมาให้จินสิ้นทองฯ ใช้ให้จีนซีเอาโซ่ใส่เท้าจีนบู๊ลั่นกุญแจไว้ที่ริมประตูโรงข้าพเจ้า จินสิ้นทองให้จีนจิวจินเจียวหุดกับจีนมีชื่ออีก ๒ คนพวกจินสิ้นทองเฝ้าจีนบู๊อยู่ ๔ คน แล้วจินสิ้นทองกับจีนมีชื่อ ๔ คนลงเรือไปนอนอยู่ที่สวนจินสิ้นทองที่บ้านบางไผ่ฝั่งตะวันออก

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ๕ ค่ำ เพลาทินข้าวเช้าแล้ว หลงจู๋ยม หลงจู๋ซี หลงจู๋ยี หลงจู๋ตัด ขุนพัฒนลักมาหาข้าพเจ้าที่โรงข้าพเจ้าฯ กับหลงจู๋ยม หลงจู๋ซี หลงจู๋ยี หลงจู๋ตัด ขุนพัฒนลักหาทันจะพูดจาไม่ ข้าพเจ้าก็ออกจากโรงข้าพเจ้าเดินลงไปหาหุ่นภรรยาพระยาตรีราชอากรจะเตือนให้ไปหาท่านข้าหลวง เห็นหุ่นกับภรรยาขุนพัฒนลักหลงจู๋ห้วยกับทาสหญิง ๒ คน ลงเรือเปิดล่องลงไปหาท่านข้าหลวง แล้วข้าพเจ้าก็กลับขึ้นมาที่โรงข้าพเจ้า หลงจู๋ยม หลงจู๋ซี หลงจู๋ยี หลงจู๋ตัด ขุนพัฒนลักก็ต่างคนต่างไปจากโรงข้าพเจ้า อยู่ประมาณสักครู่หนึ่งทาสหญิงหุ่นภรรยาพระยาตรีราชอากรกลับมาที่โรงข้าพเจ้า บอกข้าพเจ้าว่าหุ่นให้หาตัวข้าพเจ้าลงไปหาน้ำ ข้าพเจ้าลงไปพบหุ่นกับจินสิ้นทองมาจอดเรืออยู่ที่หน้าหน้าโรงข้าพเจ้าฯ ได้ยินหุ่นบอกกับหลงจู๋สิ้นทองว่าจะลงไปหาท่านข้าหลวงไม่ได้ พวกจีนที่เมืองเขาคอยเอาปืนยิง หลงจู๋สิ้นทองก็หีบเอาธงผ้าแดงกว้างยาวสองเศษ คั่นยาว ๒ ศอก

เศษเขียนยี่ห้อในธงเป็นหนังสือจีนว่าเพลง ที่เรือจีนเส็งบุตรเขยจีนสิ้นทองส่งให้กับหุ่น บอกกับหุ่นว่า ธงนี้เอาถือไปเถิด พวกจีนเห็นแล้วไม่ยิงปืนตอกหุ่นได้ธงแล้ว ล่องเรือกลับไปหาข้าหลวง ข้าพเจ้า กลับขึ้นมาโรงข้าพเจ้า จีนสิ้นทองก็อยู่ที่เรือจีนเส็งบุตรเขยจีนสิ้นทอง

ครั้นเพลากลางวันหุ่นภรรยาพระยาศรีราชากรกับจีนสิ้นทองพากันมาที่โรงข้าพเจ้าสัก ประเดี้ยว จีนขุนพัฒนลัก หลงจูชี หลงจูยี่ หลงจูตัดก็พากันมาที่โรงข้าพเจ้าพร้อมกัน หุ่นบอกว่าลงไป เรียนกับ ๆ ณาฯ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมแล้วว่าจีนสิ้นทองจับตัวจีนบู๊ตัวเฮี้ยได้เอาไว้ ที่โรงข้าพเจ้า ๆ ณาฯ จึงว่าจับได้ก็ให้ส่งตัวลงมาเถิด ข้าพเจ้ากับจีนขุนพัฒนลัก จีนหลงจูชี หลงจูยี่ หลงจูตัด ว่ากับจีนสิ้นทองว่ากับพวกข้าพเจ้า ๕ คน จะขอเอาชื่อเข้าเป็นพวกจับอ้ายจีนบู๊ตัวเฮี้ยด้วย จีนสิ้นทองก็ยอม ให้พวกข้าพเจ้า ๕ คนเขาชื่อเป็นพวกช่วยจีนสิ้นทองจับตัวจีนบู๊ ปรึกษากันแล้ว เผลอบ่ายสักโมงหนึ่งข้าพเจ้ากับจีนขุนพัฒน จีนหลงจูชีสิ้นทอง หลงจูชี หลงจูยี่ หลงจูตัด จีนเจียวหุด จีนจิ๋ว กับจีนมีชื่อ ๒ คนพวกจีนสิ้นทอง เอาตัวจีนบู๊ขึ้นมือโพล่หลัง เอาไม้กลมยาวคืบหนึ่งคาบปาก เชือกรั้งผู้ไว้ข้างท้ายทอย กันไม่ให้กัตุลันตาย เอาโซ่ลั่นกุญแจข้อเท้า เอาลงไว้ใต้ท้องเรือกุและของ ข้าพเจ้ายาว ๔ วา แล้วจีนพวกจีนสิ้นทองก็แจวเรือลงไป หุ่นภรรยาพระยาศรีราชากรกับภรรยา หลงจูยี่อ้วยก้วยลงเรือเปิดลำหนึ่งพากันลงมาหา ๆ ณาฯ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมกับ พระยาสมบัตินิชิ ณ บ้านบางพระ เอาตัวจีนบู๊ขึ้นไปส่ง ๆ ณาฯ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระ- กลาโหม พอเพลาย่ำหุ่นภรรยาพระยาศรีราชากรกับภรรยาหลงจูยี่อ้วยก้วยจะกลับขึ้นไปบ้านข้าพเจ้า จึงเดินสารเรือหุ่นกลับไปด้วย แต่ขุนพัฒนลัก หลงจูตัด หลงจูยี่ หลงจูชี จีนสิ้นทองยังอยู่ที่ท่าเรือ ๆ ณาฯ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม ครั้นข้าพเจ้ากลับขึ้นไปถึงบ้านใหม่เห็นเปลวไฟไหม้ โรงหีบข้าพเจ้าโรงหนึ่ง โรงหลงจูยี่อ้วยก้วยโรงหนึ่ง หลงจูนิมิโรงหนึ่ง โรงขุนพัฒนลักโรงหนึ่ง ข้าพเจ้ากับ หุ่นภรรยาพระยาศรีราชากรพากันกลับเรือจะลงมาหา ๆ ณาฯ เจ้าพระยาพระคลัง พบเรือพระยา สมบัตินิชิที่เหนือบ้านใหม่ ข้าพเจ้าถามว่าจะไปข้างไหน พระยาสมบัตินิชิบอกว่าจะมาดูโรงหีบ ข้าพเจ้าบอกว่าไฟไหม้โรงหีบหมดแล้ว พระยาสมบัตินิชิถามว่าเอาบัญชีไว้ได้หรือไม่ ข้าพเจ้าบอก ว่าไปไม่ทันถึงโรงหีบไฟไหม้โรงหีบเสียก่อน พระยาสมบัตินิชิจะกลับลงเรือมาข้าพเจ้าก็ลงท้ายเรือ มากับพระยาสมบัตินิชิถึงเรือ ๆ ณาฯ เจ้าพระยาพระคลังเพลาสักทุ่มหนึ่งพบจีนสิ้นทอง ขุนพัฒนลัก หลงจูตัด หลงจูยี่ หลงจูชี ยังอยู่พร้อมกัน พอหญิงมีชื่อคนหนึ่งมาแต่ในเมืองฉะเชิงเทราเข้าหา ๆ ณาฯ เจ้าพระยาพระคลังฯ ถามหญิงมีชื่อว่ามาแต่ไหน หญิงมีชื่อกราบเรียนว่ามาแต่ในเมืองฉะเชิงเทรา ๆ ณาฯ เจ้าพระยาพระคลังถามหญิงมีชื่อว่า เมื่ออยู่เมืองฉะเชิงเทราเห็นข้าพเจ้ากับหลงจูตัด หลงจูยี่ ๆ ณาฯ เจ้าพระยาพระคลังให้ผู้มีชื่อเอาได้ส่งให้หญิงมีชื่อดูหน้าข้าพเจ้ากับขุนพัฒนลักจีนสิ้นทอง หลงจูตัด หลงจูยี่ หลงจูชีแล้ว หญิงมีชื่อกราบเรียนว่าเห็นจีนสิ้นทองเข้าไปในเมืองฉะเชิงเทราคนหนึ่ง แต่ข้าพเจ้ากับหลงจูตัด หลงจูยี่ หลงจูชี ขุนพัฒนลักหาเห็นเข้าไปไม่ ๆ ณาฯ จึงเอาตัวจีนบู๊ จีนสิ้น



ทอง หลงจู้ตุด หลงจู้ยี่ หลงจู้ซี้ ขุนพัฒนลัก ส่งเข้ามา ณ กรุงเทพฯ เป็นความสัจความจริงสิ้น  
คำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้ ๗๕๐

๑ ข้าพเจ้าพระยาสวัสดิ์วาริ พระศรีสมบัติ พระอนุรักษวานิช หลวงเสนห์วานิช พร้อม  
กันซักถามไฉนไปว่า ไฉนเฝียวคิดตั้งตัวเป็นตัวยี่ที่เมืองสาครบุรี เมืองนครชัยศรี ผู้รับกับข้าหลวง  
โปรดเกล้าฯ ให้กองจับออกไปจับไฉนเฝียวกับพวกไฉนเฝียวมาได้ ชำระไฉนเฝียวรับเป็นสัตย์ โทษ  
ไฉนเฝียวก็ถึงตายอยู่แล้ว แลไฉนสิ้นทองมาชักชวนไฉนไปเข้าพวกเป็นตัวยี่ผู้รับกับกรมการ  
เมืองฉะเชิงเทรา ตัวเองก็ยอมเข้าเป็นพวกตัวยี่กับไฉนสิ้นทองด้วย หากกลัวเกรงพระราชอาชญา  
ไม่หรือ ๗ ข้าพเจ้าไฉนไปให้การว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซักถามข้าพเจ้าว่าไฉนสิ้นทองมา  
ชักชวนให้เข้าพวกตัวยี่ด้วย ข้าพเจ้าก็ยอมพร้อมใจเข้าเป็นพวกตัวยี่กับไฉนสิ้นทอง แล้วให้พวก  
ลูกโรงข้าพเจ้าไปช่วยสมทบกับพวกไฉนสิ้นทองไปตีเมืองฉะเชิงเทราได้แล้ว ไปตีบ้านเรือนราษฎร  
เก็บทรัพย์สินสิ่งของเผาเรือนโรงฆ่าฟันผู้คนล้มตายเสียเป็นอันมากตั้งนี้โทษข้าพเจ้าผิดถึงสิ้นชีวิต ควรมิ  
ควรสุดแล้วแต่จะโปรดเกล้า ๗๕๑

#### ๕๘. คำให้การจับตัวด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำเริบ

จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕/ก.

คำให้การจับตัวอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทราเป็นสัจ พระไกรศรี พระเกษม ผู้เรียง วัน ๖ ๕ คำ  
หนึ่ง ถวายแล้ว ๗๕๒

๑ วัน ๔ ๖ ๕ คำ ปิวอกสัมฤทธิศก เสด็จกรมหลวงถาม พระไกรศรี พระเกษมเป็นผู้เรียง๗๕๓

๑ ข้าพเจ้าอายุเงินบูแต่จิวแห่งให้การว่าอายุข้าพเจ้าได้ ๓๓ ปี เดิมจะเป็นปีเดือนใด  
ข้าพเจ้าจำมิได้ เมื่ออายุข้าพเจ้าได้ ๑๑ ปี ๑๒ ปี จินซาบิดาข้าพเจ้าโดยสารเรือเงินมีชื่อเข้ามา ณ  
กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าจึงโดยสารเรือสำเภาไปหลี่จีนล่าไโฮเป็นจันจู เมื่อพระยาโชฎีกกราชเศรษฐีเป็นที่  
พระวิเศษวาริตกแต่ง ครั้นข้าพเจ้าเข้ามา ณ กรุงเทพฯ จินมีชื่อบอกข้าพเจ้าว่าจินซาบิดาข้าพเจ้า  
ออกไปอยู่ ณ เมืองจันทบุรี ข้าพเจ้าก็โดยสารเรือเงินมีชื่อซึ่งบรรทุกพริกไทยออกไป ณ เมืองจันทบุรี  
จินอยู่ที่ชายบิดาข้าพเจ้าบอกข้าพเจ้าว่าจินทราบิดาข้าพเจ้าตายเสียแล้ว ข้าพเจ้าก็อยู่กับจินอยู่ที่ชาย  
บิดาข้าพเจ้าได้ ๔ ปี แล้วข้าพเจ้าโดยสารเรือผู้มิชื่อกลับเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าอาศัยอยู่กับ  
จินเจียว ณ สวนตลาดน้อยแช่เดียวกันกับข้าพเจ้าได้ ๓ ปี แล้วข้าพเจ้าก็ออกไปเป็นลูกจ้างใส่ไฟ  
โรงน้ำตาลทรายเงินหลงจู้ถอนายโรงทำน้ำตาลทรายพระยาสมบัติวานิช ณ เมืองนครชัยศรีได้ ๒ ปี โรง  
หลงจู้ไโฮได้ ๓ ปี ข้าพเจ้าอยู่โรงหลงจู้คุ่ม ณ บ้านท่าควายได้ ๑ ปี โรงน้ำตาลทรายพระยาราชมนตรีที่  
ศิระกระเป๋อได้ ๒ ปี ไปอยู่กับจินเต้าหลงจู้จำหน่ายน้ำสุราอยู่บ้านโกรกกรากแขวงเมืองสาครบุรีได้ปี  
๑ แล้ว ข้าพเจ้าออกไปเที่ยวเล่นเบี้ยอยู่ ณ เมืองฉะเชิงเทรา นายจันกับจินเชียงอินวิวาทติกัน นายฉุน

พี่ชายนายเงินฟ้องกล่าวโทษจีนเชียงอินๆ กับนายฉุนเป็นความกัน ข้าพเจ้าไปประกันตัวจีนเชียงอิน นายฉุนโจทก์ก็เอาข้าพเจ้าว่าเป็นพวกจีนเชียงอิน หมื่นวิเชียรผู้คุมเกาะเอาตัวข้าพเจ้าไว้ พระวิเศษภุไชยกรรมการบอกส่งความจีนเชียงอินกับข้าพเจ้าเข้ามา ณ กรุงเทพฯ หมื่นวิเชียรผู้คุมกรรมการยังหาได้เอาตัวข้าพเจ้ากับนายฉุนโจทก์ไปส่งให้กับขุนบูรินธรรฯ ส่งให้หมื่นย้ายเป็นผู้คุม ข้าพเจ้าติดตะรางได้ ๒ ปีเศษ อำแดงอินภรรยาจีนเชียงอินกับหมื่นวิเชียรผู้คุมเสียเงินให้กับนายฉุนโจทก์เป็นเงิน ๓ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ความเป็นแล้วกัน

ณ วัน ๓ ข้างขึ้นก็คำจำมิได้ ปีมะแมนพศก ข้าพเจ้าหนีขุนบูรินธรรกลับมาออกไปเมือง ฉะเชิงเทรา ข้าพเจ้าเที่ยวทำศึรชะเบี้ยหากินอยู่ ณ บ่อน แล้วข้าพเจ้ามาอาศัยกินอยู่หลับนอนอยู่ ณ บ้านเงินฉายนายม่อน ข้าพเจ้าเป็นคนสุบผีน ข้าพเจ้าเห็นเงินสิ้นทองเป็นคนขายผีน ข้าพเจ้าจึงไปซื้อผีนที่เงินสิ้นทองๆ จึงได้เป็นคนชอบกันกับข้าพเจ้า ลางที่ข้าพเจ้าไม่มีเงินก็ไปซื้อเชื้อผีนมาจากเงินสิ้นทอง ข้าพเจ้ายอมให้เงินสิ้นทองใช้สอยแต่พอได้ผีนสุบ เงินสิ้นทองไปซื้อผีน ณ เมืองชลบุรี เงินสิ้นทองก็ให้ข้าพเจ้าไปด้วย เงินสิ้นทองกับข้าพเจ้าจึงได้เป็นคนรักใคร่สนิทกันมา

ครั้นอยู่มาเงินเที่ยงผัวอำแดงส้มเงินตกน้ำตายศพฝังไว้ ณ วัน ๑<sup>๑</sup> ๔ ค่ำ ปีมะแมนพศก อำแดงส้มเงินชุดศพเงินเที่ยงขึ้นเผา หลงจูสิ้นทองเอาจ้าวไปช่วยเล่นการศพนเงินเที่ยง เงินสิ้นทองวิวาทตีกันกับนายลอยบุตรแขวงเงิน นายลอยบุตรแขวงเงินฟ้องกล่าวโทษเงินสิ้นทองกับพวกด้วยเรื่องความวิวาทตีกัน แล้วนายลอยฟ้องว่าเงินสิ้นทองกับพวกเป็นตัวเฮี้ย มีพวกตัวเฮี้ยประมาณ ๑๕๐ คน พระวิเศษกรรมการเกาะตัวเงินสิ้นทองๆ จึงให้เงินออกหลานมาแทนตัว กรรมการเอาตัวเงินออกกับเงินมีชื่อพวกเงินสิ้นทองจำตรวนไว้ เงินสิ้นทองต้องเสียเงิน กรรมการจึงให้ประกันตัวเงินออก พวกเงินที่ต้องจำว่าเป็นพวกเงินสิ้นทองนั้นมีเงินก็ให้กับกรรมการๆ ก็ปล่อยตัวไป ที่ไม่มีเงินก็จำตรวนไว้ เงินสิ้นทองกับพวกเงินสิ้นทองจึงผูกใจโกรธพระวิเศษ กรรมการอยู่ เงินสิ้นทองบอกข้าพเจ้ากับเงินห้วยเสี้ยวว่า จะให้ข้าพเจ้ากับเงินห้วยเสี้ยวเป็นตัวเฮี้ย ให้เที่ยวพูดจาชักชวนพวกเงินชาวไร่อ้อย เงินตัดอ้อย ให้เข้าเป็นตัวเฮี้ยให้ได้คนให้มาก แล้วเงินสิ้นทองจะให้เงินเอี้ยง เงินจี่ เงินเส็ง ตั้งกองทำตัวเฮี้ยอีกแห่งหนึ่ง ถ้าข้าพเจ้ากับเงินห้วยเสี้ยวพูดจาชักชวนได้พวกเงินเข้าตัวเฮี้ยมากน้อยเท่าใด จะเลี้ยงโต๊ะทำตัวเฮี้ยเมื่อใด ให้ข้าพเจ้ากับเงินห้วยเสี้ยวมาเอาหมู เหล้า ไก่ เครื่องเช่นที่เงินสิ้นทองๆ ว่าถ้าข้าพเจ้ากับเงินห้วยเสี้ยวพูดจาชักชวนพวกตัวเฮี้ยได้มากแล้ว เงินสิ้นทองคิดจะเข้ารับสู้กันกับกรรมการแก้เจ็บแค้นสักทีหนึ่ง ข้าพเจ้าเห็นว่าเงินสิ้นทองจะตั้งให้ข้าพเจ้าเป็นตัวเฮี้ย พวกเงินก็จะนับถือกลัวเกรงเงินสิ้นทองก็จะรักใคร่ข้าพเจ้ามากขึ้นกว่าแต่ก่อน ข้าพเจ้ากับเงินห้วยเสี้ยวจึงได้ไปพูดจาชักชวนพวกเงินชาวไร่อ้อย เงินพวกตัดอ้อย ได้เป็นคน ๕๔๗ คน ข้าพเจ้ากับเงินห้วยเสี้ยวก็มาบอกเงินสิ้นทองๆ จึงให้ข้าพเจ้ากับเงินห้วยเสี้ยวนัดพวกเงินเข้าตัวเฮี้ยมากินโต๊ะสาบานกัน ณ วัน ๒ ๕ ค่ำ ข้าพเจ้ากับเงินห้วยเสี้ยวจึงนัดเงินมีชื่อซึ่งยอมเข้า

ตัวเฮี้ยให้มากินโต๊ะสาบานกันที่สวนอ้อยหลังโรงหลงจื้ออะ ณ บ้านบางคล้า ข้าพเจ้าเป็นตัวเฮี้ยเงินฉาย เป็นยี่เฮี้ย เงินผู้เป็นซาเฮี้ย ได้เงินชาวไร่เงินพวกตัดอ้อย ๖๒ คน

ณ วัน ๖ ๕ ค่ำเพลาเช้า ข้าพเจ้ากับเงินห้วยเซียวทำโต๊ะเลี้ยงพวกตัวเฮี้ยที่สวนเงินฉี ณ บ้านบางคล้า เงินห้วยเซียวเป็นตัวเฮี้ย เงินเอี้ยงเป็นยี่เฮี้ย เงินเนา เงินหลงจื้ออะ เป็นซาเฮี้ย ได้พวกเงินตัวเฮี้ย ๓๐๕ คน

ครั้นเพลาค่ำหลงจื้ออะเอาของกำนัลไปให้พระวิเศษภุชยเทวโตะ พระวิเศษออกไปรับเจ้าพระยาบดินทรเดชาหาพบไม่ ในกำแพงเมืองนั้นมีคนอยู่สัก ๑๐๐ เศษ เงินห้วยเซียวว่าให้ข้าพเจ้าบอกกับเงินสิ้นทองให้รู้ด้วย

ณ วัน ๖ ๕ ค่ำ เพลาค่ำข้าพเจ้าเลี้ยงโต๊ะทำตัวเฮี้ยที่โรงเงินซั่ว ณ บ้านบางกุ้ง เงินสิ้นทองก็มาด้วยได้เงินพวกตัวเฮี้ย ๑๘๐ คน ข้าพเจ้ากับเงินห้วยเซียวทำโต๊ะเลี้ยงพวกตัวเฮี้ยสามครั้ง ได้พวกเงินซึ่งยอมเข้าเป็นพวกตัวเฮี้ยเป็นคน ๕๔๕ คน เงินสิ้นทองสั่งข้าพเจ้าว่า ณ วัน ๗ ๕ ค่ำ ปิวอกสัมฤทธิ์ศก เพลาเช้าจะเข้าตีโรงหลงจื้ออีก่อน แล้วให้จับหลงจื้อมัดไว้ให้กลัวอย่าให้ฆ่า แล้วข้าพเจ้ากับพวกตัวเฮี้ยพากันไปจับเอาตัวพี่ชายหลงจื้อเป็นคนนำจับผิดฆ่าเสีย เพลาค่ำจะยกเข้าตีกรมการในเมือง

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๗ ๕ ค่ำ เพลาเช้า ข้าพเจ้ากับเงินห้วยเซียว เงินเนา เงินเอี้ยง คุณพวกตัวเฮี้ยประมาณ ๕๔๐ คนเศษ มีปืนคาบศิลา ๔ บอก ดาบ ง้าว หลาว เครื่องศาสตราอาวุธครบมือพากันเดินบมาบ้านหลงจื้อหาพบตัวหลงจื้อไม่จึงพากันจับเอาตัวขุนกำจัดเงินพาลพี่ชายหลงจื้อได้ เงินเอี้ยงเอาง้าวแทงถูกท้อง ข้าพเจ้าเอาเคียวฟันถูกขาซ้าย เงินเนาเอาหลาวแทงถูกขา เงินฉีเอามีดฟันถูกหลัง คนละที ขุนกำจัดเงินพาลตาย แล้วพากันอยู่ที่โรงหลงจื้อหาได้เก็บเอาเงินทองสิ่งของไปไม่ลูกโรงหลงจื้อหุงข้าวเลี้ยงข้าพเจ้ากับเงินห้วยเซียว เงินเนา เงินเอี้ยง กับพวกเงินตัวเฮี้ยประมาณ ๕๔๐ เศษ พากันกินข้าวอยู่ที่โรงหลงจื้อแต่บุตรภรรยาหลงจื้อนั้นหนีไปอยู่โรงหลงจื้อเป่า ข้าพเจ้ากับพวกตัวเฮี้ยกินข้าวแล้ว พวกตัวเฮี้ยพากันขึ้นคั่นบนชื่อที่ไว้กระสอบน้ำตาลทราย พบหลงจื้อนอนอยู่บนชื่อที่ไว้กระสอบ พวกตัวเฮี้ยก็พากันจับเอาตัวหลงจื้อมัดใส่ไว้ในห้อง ให้พวกตัวเฮี้ยเฝ้าอยู่ ๔ คน ๕ คน แล้วข้าพเจ้ากับเงินห้วยเซียว เงินเนา เงินเอี้ยง ให้พวกตัวเฮี้ยพากันลงเรือข้ามมากินข้าวกลางวันที่โรงหลงจื้อเป่า ข้าพเจ้ากับเงินเนาเงินฉีลงเรือและเล็กยาว ๑๑ ศอกมาบอกความเงินสิ้นทองว่าข้าพเจ้าเงินเนาเงินเอี้ยงกับพวกตัวเฮี้ยจับหลงจื้อมัดไว้แล้วฆ่าขุนกำจัดเงินพาลเสีย แล้วเงินสิ้นทองว่ากับข้าพเจ้าว่าดีแล้วๆ เงินสิ้นทองให้ข้าพเจ้ากับเงินห้วยเซียว เงินเนา เงินเอี้ยง คุณพวกตัวเฮี้ยบางคล้าบางกุ้งคนประมาณ ๕๔๐ คนเศษให้ข้ามปากไปคอยเงินสิ้นทองให้พร้อมกันที่โรงหลงจื้อเป่า ให้ข้าพเจ้าบอกหลงจื้อเป่าจัดแจงหุงข้าวเลี้ยงข้าพเจ้ากับพวกตัวเฮี้ยให้กินพร้อมกัน ข้าพเจ้า เงินห้วยเซียว เงินเนา เงินเอี้ยง ก็พากันลงเรือไปพร้อมกันที่โรงหลงจื้อเป่าๆ ก็จัดแจงหุงข้าวเลี้ยงพวกข้าพเจ้ากับพวกตัวเฮี้ยกิน

เพลากลางวันเสร็จแล้ว ครั้นเพลabayประมาณโมงหนึ่ง จิ้นลั่นทองลงเรือสำปั้นคนพายเรือแปดคนมาจอดที่หน้าโรงหลวงจู้โป๊ ตัวจิ้นลั่นทองนั้นนุ่งผ้าม่วงเขียว ผ้าแดงเทศคาดเอวมีผ้าขาวพาดบ่า พวกที่พายเรือ ๘ คนนั้น ถือดาบคนละ ๒ มือ ตามจิ้นลั่นทองขึ้นไปบนโรงหลวงจู้เป้า ข้าพเจ้ากับจิ้นห้วยเสี้ยว จิ้นเนา จิ้นเอี้ยง ก็ไหว้คำนับจิ้นลั่นทองตามภาษาจิ้น จิ้นลั่นทองก็เข้าไปในโรงหลวงจู้เป้าๆ กับจิ้นลั่นทองจะพูดกันประการใด ข้าพเจ้าหารู้ไม่ แล้วจิ้นลั่นทองออกมาจากโรงหลวงจู้เป้า จิ้นลั่นทองบอกข้าพเจ้าว่า ณ วัน ๗ ๕ ค่ำ เพลาค่าจะเข้าตีกรมการในเมืองให้จัดแจงคนกับเรือตัดอ้อยจะได้บรรทุกคนไปตีเมืองให้พร้อม ข้าพเจ้าก็จัดแจงเรือและบรรทุกอ้อยยาว ๕ วา ๖ วา ได้ ๖ ลำ แล้วจิ้นลั่นทองแจกธงให้ข้าพเจ้า ผืนขาวขลิบแดงกว้างยาวศอกเศษเขียนหนังสือในธงว่าตั้งยี่ตึงแปะว่าคนสังชื่อคู่หนึ่ง ธงผ้าแดงปลายเสี้ยวไม่ได้ขลิบริม ในธงเขียนว่าจิ่งหงกงศรีแปลเป็นคำไทยว่าเป็นคนมิใช่ชื่อตรงต่อนายคู่หนึ่ง จิ้นตุ จิ้นผอ จิ้นแก จิ้นศุกซี จิ้นห้วยเขียว จิ้นเนา จิ้นเอี้ยง จิ้นหลงจู้อะ ๘ คน จิ้นลั่นทองแจกธงให้คนละคัน แต่หนังสือในธงนั้นข้าพเจ้าจำไม่ได้ ข้าพเจ้าได้ยินจิ้นลั่นทองให้ไปบอกหลวงจู้เสียดวง หลงจู้ห้วยกุย หลงจู้ลิ้มยี่ หลงจู้โป๊ หลงจู้ยี่ หลงจู้ศุก หลงจู้ไลฮี หลงจู้ตัว ขุนพัฒนลัก หลงจู้ตัด หลงจู้ตัวมก จะพบหลวงจู้นายโรงฤไม่พบนั้นข้าพเจ้าหารู้ไม่ รู้แต่ว่าได้จิ้นพวกลูกโรงหลวงจู้โรงหีบกับลูกโรงขุนพัฒนลักมา ๑๑ โรง เป็นคนประมาณ ๖๐๐ คนกับลูกโรงหลวงจู้เป้าประมาณ ๑๐๐ เศษ เข้ากันกับพวกตัวเสียบางคล้าบางกึ่งเป็นคน ๑,๒๐๐ เศษ ถือปืนคาบศิลาประมาณ ๕๐ บอก คนนอกนั้นถือจ้าวดาบ ตรี เหลียน หลาวไม้รวก กระจบงเหลียมบ้าง ครบมือกัน ณ วัน ๗ ๕ ค่ำ เพลาค่า จิ้นลั่นทอง ตัวเสียบใหญ่จัดพวกตัวเสียบได้ ๑,๒๐๐ เศษ พร้อมกันแล้ว จึงสั่งให้ข้าพเจ้าตัวเสียบ จิ้นฉายแช่ตันยี่เสียบ จิ้นผุแช่ตันซาเสียบ บางกึ่ง จิ้นห้วยเขียวแช่ตันตัวเสียบ จิ้นเอี้ยงแช่ตันยี่เสียบ จิ้นเนาแช่ซิมซาเสียบ บางคล้า จิ้นโป๊แช่ตันยี่เสียบ จิ้นเส็งแช่ตันซาเสียบ ของจิ้นลั่นทอง จิ้นตุแช่ตันยี่เสียบ จิ้นลินเกียแต่จิวแช่ตันโปยตี ของจิ้นซีตัวเสียบ จิ้นโผแช่ตันเถ้าแก่สวนอ้อย จิ้นหลงจู้อะแช่จัน จิ้นกิแต่จิวเถ้าแก่สวนอ้อย คุณคน ๑,๒๐๐ เศษ ลงเรืออ้อย ๖ ลำไปที่เมืองมาจอดเรือชั่วคราวที่หน้าเมืองแล้วจิ้นเอี้ยงคุมพวก ๓๐๐ เศษ เข้าด้านเหนือ จิ้นจ้อเป็นคนตีกลองสัญญาณ จิ้นตุคุมพวก ๓๐๐ เศษ เข้าด้านใต้ ข้าพเจ้าจิ้นเส็งคุมพวก ๒๐๐ เศษ เข้าด้านตะวันออกจิ้นสามซีเป็นคนตีกลองสัญญาณ จิ้นขุนเตี้ยคุมพวก ๒๐๐ เศษ เข้าด้านตะวันตก เข้าล้อมเมืองพร้อมกันตีกลองสัญญาณยิงปืนทั้ง ๔ ด้าน กรมการพวกอยู่ในเมืองปิดประตูเมืองไว้ ยิงปืนสู้รบกันอยู่แต่เพลาค่าประมาณยามหนึ่ง พวกจิ้นเข้าเมืองไม่ได้ พวกจิ้นด้านเหนือด้านใต้ด้านตะวันออกพากันล้อมเข้าหลังเมืองด้านตะวันตก ให้พวกจิ้นยื่นขิดกำแพงเรียงๆ กันไปหมู่ละ ๔ คน ๕ คน แล้วให้พวกจิ้นเหยียบบนบ่าปืนขึ้นกำแพงเมืองเต็มทั้งด้านตะวันตก พวกไทยชาวเมืองตีฟันแทงพวกจิ้นที่ปืนขึ้นกำแพงเมืองตายบ้าง พวกจิ้นปืนขึ้นบนกำแพงเมืองเต็มขึ้นไปได้มาก สู้รบกับพวกไทยในเมืองอยู่ประมาณหม้อข้าวสุกหนึ่ง พวกไทยในเมืองน้อยตัวก็แตกเปิดประตูเมืองพากันหนีไป พวกจิ้นที่เข้าในเมืองได้ ก็เปิดประตูด้านตะวันออกทั้ง ๒ ประตู พวกจิ้นก็พากันเข้าไปในเมืองได้ทั้งสิ้น พวก

จิ้นเอาไฟเผาเรือนหลวงยกกระบัตร์เก่าใหม่กับเรือนกรมการเรือนพวกบ่าวไพร่จะเป็นสักกั้หลังนั้น ข้าพเจ้าจำหาได้ไม่ แต่เรือนพระวิเศษเจ้าเมืองนั้นหาได้เผาไม่ ข้าพเจ้าจึงจัดให้จิ้นตุ จิ้นไซ จิ้นเทียน จิ้นหะ ๔ คนคุมพวกจิ้นนังกอง ๔ มุมเมือง ๔ กองๆ ละห้าคน ห่างกลางทั้ง ๔ ด้านๆ ละ ๕ คน เดินตระเวนถึงกัน แต่ข้าพเจ้ากับจิ้นห้วยเขียว จิ้นเนา จิ้นไล จิ้นเส็ง กับจิ้นเทียน จิ้นตุ จิ้นซุนเตี้ย จิ้นเอี้ยงนั่งพร้อมกันอยู่ที่ศาลากลางในเมือง แต่ข้าพเจ้าเดินเวียนไปมาดูคนที่นั่งกองรักษาเมืองจรุงสว่าง ข้าพเจ้าเห็นศพพวกไทยตายอยู่ ๒ คน จิ้นตาย ๙ คน เจ็บอยู่ ๑๔ คน วันเมื่อจะเข้าตีเมืองนั้น จิ้นสิ้นทองว่าจะตามลงมาข้าพเจ้าก็หาเห็นจิ้นสิ้นทองมาไม่ ต่อรุ่งขึ้น ณ วัน ๕ ค่ำเพลาเช้าข้าพเจ้าจึงเห็นจิ้นสิ้นทองโปกผ้าแดงเข้าไปอยู่ในเมือง พวกจิ้นตามหลังมือซ้ายมือขวาถือดาบจิ้นคนละ ๒ เล่มทั้ง ๘ คน แล้วจิ้นสิ้นทองเอาฝืนดืบให้ข้าพเจ้าก่อนหนึ่ง ให้ข้าพเจ้าเที่ยวแจกจิ้นที่สุบฝืนซึ่งอยู่รักษาเมืองให้ทั่วกัน แล้วจิ้นสิ้นทองสั่งข้าพเจ้าว่าให้พวกจิ้นที่อยู่รักษาเมืองลากปืนใหญ่ขึ้นกำแพงให้ได้ ๓๕ บอก แล้วว่าดินปืนซึ่งอยู่ในเมืองนั้นผู้ใดจะเอาไปอย่าให้ ถ้าคนที่มาเอาดินปืนนั้นมิจงจิ้นสิ้นทองมาจึงให้ไป แล้วจิ้นสิ้นทองสั่งให้จิ้นพวกแซ่ตันขึ้นฝืนอยู่บนเรือนพระวิเศษฤไชยประมาณ ๒๐ คน ข้าพเจ้าไม่รู้จักชื่อจำได้แต่หน้า ข้าวของเงินทองบนเรือนพระวิเศษ จะมีเท่าไรนั้นข้าพเจ้าหาไม่รู้ จิ้นสิ้นทองสั่งข้าพเจ้าแล้วจิ้นสิ้นทองก็กลับไป จิ้นสิ้นทองจะสั่งพวกหลงจู้โรงที่บประการใดนั้นข้าพเจ้าหาไม่รู้ ใน วัน ๕ ค่ำ เพลาเช้าสายนั้น ข้าพเจ้าเห็นจิ้นลูกโรงหลงจู้ไปกับจิ้นแคะนอกนั้นหาว่าลูกโรงผู้ใดไม่

ในวัน ๕ ค่ำนั้นข้าพเจ้ากับจิ้นจิลานจิ้นสิ้นทอง จิ้นซุนเตี้ย จิ้นกาว จิ้นฝุ จิ้นฉาย จิ้นตุ ๗ คนคุมพวกจิ้นตัวเฮี้ยอยู่รักษาเมือง ๔๐๐ เศษ ข้าพเจ้าให้พวกจิ้นลากปืนใหญ่ขึ้นจุกช่องกำแพงเมืองด้านตะวันออก ๙ ด้านเหนือ ๘ ด้านตะวันตก ๘ ด้านใต้ ๘ (รวม) ๓๓ บอกใส่ประตูข้างล่าง ตะวันออกประตูละบอกเป็นปืน ๓๕ บอก จิ้นห้วยเขียว จิ้นเอี้ยง จิ้นหลงจู้จะ พวกตัวเฮี้ยบางคล้าก็คุมพวกจิ้นตัวเฮี้ย ๓๐๐ เศษ กลับไปตั้งกองรักษาอยู่ ณ บ้านบางคล้า จิ้นพวกโรงหลงจู้ซึ่งมาช่วยรบตีเมืองนั้นก็พากันกลับไปบ้าง อยู่รักษาเมืองบ้าง ใน ณ วัน ๕ ค่ำนั้นพวกจิ้นยังหาได้ไปรบที่ไหนไม่ ครั้นเพลาค่ำข้าพเจ้าสั่งให้จิ้นที่นั่งกองรักษาเมืองทั้ง ๔ ด้านนั้นยิงปืนคาบศิลายามละ ๕ นัด ๖ นัด ทั้ง ๔ ด้าน แต่ปืนใหญ่ทั้ง ๔ ด้านนั้นก็ใส่ดินใส่หมอนประจุไว้หาได้ใส่ลูกไม่ ดินที่ประจุนั้นบอกละ ๒ ชั้น ล้างหน้า ยิงลองดูปืนก็หาออกไม่ ยิงออกแต่ด้านตะวันออก ๓ บอก ใน วัน ๕ ค่ำ เพลาเย็นนั้น จิ้นตุมาบอกข้าพเจ้าว่าจิ้นซี้กับจิ้นตุ จิ้นซุนเจี้ยชักชวนพวกจิ้นชาวไร่จิ้นพวกตัดอ้อยได้ ๑๐๐ เศษ จิ้นซี้กับจิ้นตุ จิ้นซุนเตี้ย เลี้ยงโต๊ะทำตัวเฮี้ยสาบานกันที่สวนหลังโรงจิ้นซี้ เป็นตัวเฮี้ย จิ้นตุเป็นยี่เฮี้ย จิ้นซุนเตี้ยเป็นซาเฮี้ยจะเข้ามาอยู่ที่เมือง จะให้อยู่ที่ไหน ข้าพเจ้าจึงบอกจิ้นตุว่าทำตัวเฮี้ยกันทั้งนี้ให้ไปบอกจิ้นสิ้นทองเสียให้รู้ จิ้นสิ้นทองจะให้อยู่ที่ไหนจะได้ไปอยู่ จิ้นตุกลับไป

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๙ ค่ำ จินเอี้ยง จินเนา มาบอกกับข้าพเจ้าว่าจิ้นสั้นทองให้มาเอา  
 ดินปืน ๑๐ หีบ ข้าพเจ้าก็ให้ดิน ๑๐ หีบไป ครั้นเพลาค่ำข้าพเจ้านอนหลับฝันอยู่ที่เรือนเล็กในกำแพง  
 จินซีมาบอกกับข้าพเจ้าว่าเพลานี้พวกลาวมารบมีพระสงฆ์มา ๒ องค์ ช่าง ๔ ช่าง ม้า ๒ ม้า คน  
 ประมาณ ๔๐ คน พวกลาวกองทัพยิงพวกจิ้นตายประมาณ ๔๐ คน ๕๐ คน แล้วเอาไฟเผาโรงหีบ  
 หลงจู้เตี้ย หลงจู้ตัวเถา แต่ตัวหลงจู้เตี้ยนั้นถูกปืนตาย จินชีว่ามีปืนอยู่ ๓ บอก หามีดินจะยิงไม่ จะขอ  
 เอาปืนไปไว้สำหรับจะต่อสู้รบกับพวกลาว ข้าพเจ้าจึงบอกกับจินชีว่า ให้มาบอกกับจิ้นสั้นทองเสียก่อน  
 จิ้นสั้นทองสั่งให้จิ้งจะให้ไปจิ้นชีก็กลับไป แล้วจิ้นตุ จิ้นซุนเตี้ยก็ขึ้นมาอยู่กับข้าพเจ้าที่เมือง บอก  
 ข้าพเจ้าว่าจิ้นสั้นทองใช้ให้มาช่วยข้าพเจ้ารักษาเมืองในวัน ๙ ค่ำ นั้นจิ้นสั้นทองหาได้มาในเมืองไม่  
 ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๑๐ ค่ำ เพลากลางวันจิ้นสั้นทองมาที่ในเมือง จิ้นสั้นทองว่ากับข้าพเจ้าว่าทำไมจึง  
 ให้ดินปืนไปกับจิ้นห้วยเขียวไป ๑๐ หีบ ข้าพเจ้าว่าจิ้นเอี้ยงจิ้นเนาบอกว่าตัวหนึ่งให้มาเอาจึงให้ไป  
 จิ้นสั้นทองว่าถ้าจิ้นสั้นทองใช้ให้มาเอาดินปืนไป ก็จะมีธงมาเป็นสำคัญ จิ้นสั้นทองว่าข้าพเจ้าทำผิด  
 จิ้นสั้นทองให้จิ้นจิวจิ้นเทียนยึดข้าพเจ้าคว่ำลงที่ศาลากลาง ให้จิ้นซุนเตี้ยเอาทางกระเบนจะตีข้าพเจ้า  
 ๗๖ ที ครั้นตีข้าพเจ้าได้ห้าที จิ้นเกา จิ้นจ้อ จิ้นยี้กับจิ้นอีก ๒ คนไม่รู้จักชื่อขอโทษข้าพเจ้าเสีย จึงหา  
 ได้ตีข้าพเจ้าต่อไปไม่ แล้วจิ้นสั้นทองก็ไป ครั้นเพลายืนจิ้นตั้งโรงหลงจู้ยี่ ๒ คนถือธงแดงเล็กมาบอก  
 ข้าพเจ้าว่าหลงจู้สั้นทองให้มาเอาดินปืน ๒ หีบ ข้าพเจ้าหาให้ไปไม่ แล้วจิ้นแฉะลูกโรงหลงจู้โลฮีบบอก  
 ข้าพเจ้าว่า เพลากลางวันพวกลาวมารบที่โรงหีบหลงจู้สั้นทอง หลงจู้ตัด หลงจู้ฮีบ พวกลาวมีช่าง ๑๐  
 ช่าง คนประมาณ ๒๐๐ คน มีปืนมาก พวกจิ้นโรงหีบสู้ไม่ได้ พวกจิ้นตายแตกหนีไป พวกลาวเอาไฟเผา  
 โรงหลงจู้สั้นทอง หลงจู้ตัด หลงจู้ฮีบ เสียสิ้นในวันวัน ๑๐ ค่ำ นั้นข้าพเจ้ารู้ความแต่เท่านี้

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๑๑ ค่ำ เพลาค่ำ จิ้นสั้นทองมาบอกกับข้าพเจ้าว่าจะมาเอาดินปืน  
 ๑๐ หีบ แล้วจิ้นสั้นทองก็ให้พวกจิ้นขนเอาดินปืนลงเรือ จิ้นสั้นทองถามข้าพเจ้ากับจิ้นตุว่าปืนใหญ่เอา  
 ขึ้นป้อม กำแพงได้เท่าไร ข้าพเจ้าบอกว่าเอาปืนขึ้นได้ ๓๕ กระบอก จิ้นสั้นทองว่าถ้าจะเอาปืนขึ้นได้อีก  
 ก็ให้เอาขึ้นต่อไป แล้วจิ้นสั้นทองก็ไป

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๑๒ ค่ำ เพลากลางวัน ข้าพเจ้าได้ยินเสียงปืนใหญ่มารบที่โรงหลงจู้  
 โรงหลวง ข้าพเจ้ากับพวกจิ้นที่อยู่ในเมืองพากันขึ้นดูบนกำแพงเห็นเรือกำปั่นทัพหลวงขึ้นมาถึงปืน  
 พวกจิ้นที่อยู่โรงหลวงเอาปืนยิงต่อสู้ตามหน้าโรงประมาณคน ๖๐ คน ๗๐ คน สู้ไม่ได้พากันแตกหนี  
 ขึ้นไปที่โรงหลงจู้ฮีบ แล้วเห็นไฟไหม้โรงหีบหลวงขึ้น ข้าพเจ้ากับพวกจิ้นที่อยู่ในเมืองตกใจกลัวว่าเรือ  
 กำปั่นจะขึ้นมาถึงปืนที่เมืองใหม่อีก ข้าพเจ้ากับพวกจิ้นจึงเอากระสุนโดดกระสุนปรายบ้าง ประจูดิน  
 ปืนดำนไต้ยิงลงไป ๔ นัดหาเห็นเรือกำปั่นขึ้นมาไม่ ข้าพเจ้ากับพวกจิ้นก็หาไต้ยิงปืนต่อไปไม่

ครั้นเพลายืนเงินสิ้นทองกับพวก ๗ คน ๘ คน ลงเรือสำปั้นมาที่เมืองใหม่ เงินสิ้นทองกับเงินพวก ๗ คน ๘ คนจับข้าพเจ้ามัดมือไพล่หลังลงเรือมาที่โรงหลวงจู้ไป๋ล่ามโซ่ลั่นกุญแจข้าพเจ้าไว้ที่ห้องเสมียนโรงหลวงจู้ไป๋ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ๕ คำ เปลาเข้า จินกาวเอาข้าวมาให้ข้าพเจ้ากิน แล้วบอกว่าเงินสิ้นทองจะชำระว่าข้าพเจ้าน้อฝัน ที่ให้มาแจกพวกอยู่รักษาเมือง แล้วจะให้ข้าพเจ้าเอาฝันไปเที่ยวแจกพวกเงินตัวเฮี้ยซึ่งอยู่ในเมือง ครั้นเพลabayเงินสิ้นทอง ขุนพัฒนลัก หลงจู้ยี่ จินซีกกับพวกเงินประมาณ ๙ คน ๑๐ คน เอาตัวข้าพเจ้าลงใต้ท้องเรือและ เอาไม้ไผ่ซีกโตเท่านิ้วมือ ยาวประมาณคืบหนึ่งใส่ปากข้าพเจ้าให้คาบไว้ แล้วเอาเชือกผูกปลายไม้สองข้างคร่อมศีรษะข้าพเจ้าไว้ เอาเชือกมัดมือไพล่หลังข้าพเจ้าให้นั่งอยู่ใต้ท้องเรือ พาเอาตัวข้าพเจ้ามาส่งให้เจ้าพระยาพระคลัง ณ บ้านบางพระเจ้าพระยาพระคลังให้พระนายไวยคุมเอาตัวข้าพเจ้ากับเงินสิ้นทองเข้ามาส่ง ณ กรุงเทพฯ สิ้นคำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้ ๓๕๐

#### ๕๙. คำให้การเงินยี่ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลังรบ

จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕/ข.

คำให้การหลวงจู้ยี่เมืองฉะเชิงเทรา พระยาจุฬาลงกรณ์ วัน ๒ ๕ คำ

๑ วัน ๒ ๕ คำ ปิวอกสัมฤทธิศก พระยาจุฬามนตรีธาม ขุนชาติพานิชแปล ๓๕๐

๑ ข้าพเจ้าไ้อ้เงินยี่แคะแซ่ชีวให้การว่าอายุได้ ๓๙ ปี เดิมข้าพเจ้าอยู่เมืองแกอินจิวไกลเมืองกวางตุ้งทาง ๑๐ วัน เมืองแกอินจิวเป็นเมืองขึ้นกับเมืองกวางตุ้ง เมื่อปีมะเมียฉศก ข้าพเจ้าโดยสารสำเภากันสามแคะลูกค้าเมืองกวางตุ้งเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ไปอาศัยอยู่กับเงินเหลียนช่างเย็บเสื้อผ้า ณ บ้านสำเพ็ง ข้าพเจ้าเป็นลูกจ้างเงินเหลียนได้ปีเศษ ข้าพเจ้ามาเช่าโรงเงินชิมขายของสำเภายู่ที่ตะพานหันริมวัดจักรวรรดิ ข้าพเจ้าได้อำแดงสำริดบุตรเงินต้นบ้านหน้าวัดนครคุณเป็นภรรยา มีบุตรชายสองหญิงหนึ่งสามคน ข้าพเจ้าตั้งโรงซื้อขายอยู่ที่หน้าวัดจักรวรรดิได้ประมาณ ๗ ปีแล้ว ข้าพเจ้าเช่าโรงเงินสำฮีตั้งโรงเหล็กที่หน้าวัดจักรวรรดิอีกโรงหนึ่ง ข้าพเจ้ารับเหล็กที่หมื่นราชนาคาไปทำเหล็กตะปูส่งเจ้าพนักงานพระคลังในขวาได้ ๓ ปีเศษ เมื่อเดือนแปดปีมะโรงฉศก เงินไลฮีแคะแซ่ชีวอยู่บ้านใหม่แขวงเมืองฉะเชิงเทราเข้ามา ณ กรุงเทพฯ พบข้าพเจ้า เงินไลฮีชวนข้าพเจ้าว่าเป็นแซ่เดียวกันให้ออกไปทำมาหากินกับเงินไลฮีที่เมืองฉะเชิงเทราด้วยกัน เงินไลฮีจะให้ข้าพเจ้าเป็นเงินตั้งโรงน้ำตาล ข้าพเจ้าจึงพาบุตรภรรยาออกไปอยู่กับเงินไลฮี ให้ข้าพเจ้าเป็นเงินตั้งอยู่ที่โรงน้ำตาลเงินไลฮี เมื่อเดือนสิบสองปีมะเส็งสัปดาห์ ข้าพเจ้ากลับเข้ามากรุงเทพฯ พระยามหาเทพให้เกาะเอาตัวข้าพเจ้าเร่งเอาเหล็กว่าค้ำข้าพเจ้าอยู่ ๑๒๐ หาบ คิดราคาหาบละ ๑ ตำลึง เป็นเงิน ๖ ชั่ง ข้าพเจ้าให้อำแดงทิมรับประกันส่งเงินแทนข้าพเจ้าๆ ก็กลับออกไปเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อเดือน ๖ ปีมะเมียอัฐศก ข้าพเจ้ามาหาหลวงพิทักษ์ทศกรว่าข้าพเจ้าจะเข้าทุนกับเงินไลฮีทำโรงน้ำตาลที่เมืองฉะเชิงเทรา ให้หลวงพิทักษ์ทศกร

ลงทุนให้ข้าพเจ้าฯ ทำน้ำตาลได้แล้วจะส่งเข้ามาให้หลวงพิทักษ์ทศกรขายเก็บเอาทุน หลวงพิทักษ์ทศกรให้เงินข้าพเจ้า ๓๐ ซึ่ง เงินของข้าพเจ้ามีอยู่ ๑๐ ซึ่ง เข้ากันเป็นเงิน ๔๐ ซึ่งไปเข้าทุนกับเงินโลฮีซื้อโรงน้ำตาลเก่าพระยาสมบัตินานิช ข้าพเจ้ากับเงินโลฮีก็ทำโรงน้ำตาลอยู่ที่บ้านท่าไข่ได้ปีหนึ่ง

เมื่อเดือนเจ็ดปีมะแมนพศก หลวงพิทักษ์ทศกรให้ทุนข้าพเจ้าอีก ๔๗ ซึ่ง กับเงินของข้าพเจ้าเก็บได้ ๑๖ ซึ่ง ข้าพเจ้าไปกู้เงินบุตรหลวงจิตรจางง ๑๐ ซึ่ง เข้ากันเป็นเงิน ๗๓ ซึ่ง ข้าพเจ้าแยกโรงออกจากเงินโลฮีไปตั้งโรงอยู่ที่บ้านใหม่ฝั่งตะวันตก มีลูกจ้างโรงน้ำตาลอยู่ ๑๒๐ คน ข้าพเจ้าซื้ออ้อยทำน้ำตาลได้ส่งเข้ามาให้หลวงพิทักษ์ทศกรขายในปีมะแมนพศก หนัก ๑,๔๐๐ หาบเศษ น้ำตาลในโรงยังมีอยู่สัก ๕๐๐ หาบเศษ

ครั้น ณ วัน ๗ ๕ คำปีวอกสัมฤทธิศก เพลาเช้าเงินเยี่ยมแคะลูกจ้างโรงน้ำตาลมาบอกข้าพเจ้าว่าเงินบู๊ตัวเฮียพวกประมาณ ๑๐๐ เศษ ยกมาที่โรงน้ำตาลหลงจูฮี เกลี่ยกลุ่มหลงจูฮีไม่เข้าด้วย พวกเงินบู๊จับตัวหลงจูฮีมัดไว้ แล้วจับเงินฮอพิหลงจูฮีฆ่าเสีย หลงจูฮีก็ล้วยอมให้ลูกจ้างโรงน้ำตาลเข้าเป็นพวกเงินบู๊ๆ อยู่ที่โรงหลงจูฮีใช้คนถือธงไปเที่ยวเกลี่ยกลุ่มพวกเงินชาวบ้านว่าให้มาเข้าด้วยกับเงินบู๊ พวกเงินชาวบ้านที่ไม่เข้าด้วยเงินบู๊ให้จับฆ่าเสียเก็บบริบเอาข้าวของ เงินเยี่ยมเล่ากับข้าพเจ้าเท่านั้น ข้าพเจ้าตกใจจึงเรียกพวกลูกโรงข้าพเจ้าให้มาอยู่พร้อมกัน ในเพลานั้นลูกโรงข้าพเจ้ามีอยู่สัก ๓๐ คน เศษ สักครู่หนึ่งข้าพเจ้าเห็นเรือลูกค้าไทยเงินล่องลงมาแต่ข้างเหนือโรงข้าพเจ้าพวกละ ๓ ลำ ๔ ลำ ๕ ลำ ประมาณเรือสัก ๓๐ ลำ ๔๐ ลำ เข้าจอดอยู่ตามโรงน้ำตาลหน้าบ้านเงินบ่างล่องลงไปข้างเมืองฉะเชิงเทราบ้าง ชาวเรือพูดกันว่าพวกตัวเฮียตั้งอยู่ที่โรงน้ำตาลหลงจูฮี ครั้นเพลากลางวันพวกเงินประมาณ ๓๐ คนเศษ ถือธงแดงขลิบดำ ๒ คัน ถือดาบมีดยาวมายืนที่หน้าโรงข้าพเจ้าร้องบอกว่าเงินบู๊เงินสิ้นทองตั้งอยู่ที่โรงน้ำตาล หลงจูฮีใช้ให้มาเที่ยวบอกแต่บรรดาหลงจูโรงน้ำตาลว่าให้เข้าเป็นพวก คำวันนี้จะยกเข้าตีเมืองฉะเชิงเทรา ถ้าหลงจูโรงไหนไม่เข้าด้วยจะเอาไฟเผาโรงแล้วจะจับหลงจูฆ่าเสีย ข้าพเจ้าจึงถามพวกเงินว่าใครเป็นตัวเฮีย เงินที่ถือธงบอกว่าเงินบู๊แต่จิวแซ่ตันเป็นตัวเฮียพวกแต่จิวอยู่บ้านชุกเขอ ว่าเงินห้วยเซียวฮกเกี้ยนแซ่ตันว่าเงินเนาฮกเกี้ยนแซ่ซิมเป็นตัวเฮียพวกฮกเกี้ยนบางกล้าเงินสิ้นทองเป็นตัวหนึ่งใช้ให้มาเกลี่ยกลุ่มพวกหลงจูโรงน้ำตาล ข้าพเจ้าจึงว่าพวกโรงน้ำตาลทั้งปวงเข้าเป็นพวกตัวเฮีย แล้วโรงข้าพเจ้าก็เข้าด้วย พวกตัวเฮียให้ธงข้าพเจ้าปักไว้ที่หน้าโรงคันหนึ่ง แล้วพวกตัวเฮียก็กลับไป ครั้นเพลายืน ณ วัน ๗ ๕ คำ พวกตัวเฮียลงเรือบรรทุกอ้อยลำละสามสิบสี่สิบคนโพกศีรษะผ้าแดง มีธงขลิบดำปักหน้าเรือคันหนึ่ง ธงขาวขลิบแดงปักท้ายเรือคันหนึ่งล่องลงไปห้าลำหกกล้า พวกตัวเฮียพูดกันว่าจะลงไปจอดที่ปากคลองบ้านท่าไข่ แล้วข้าพเจ้าเห็นพวกตัวเฮียถือดาบง้าวเหลียน มีธงขาวแดงเดินบกลงมาตามหลังโรงข้าพเจ้าประมาณสัก ๒๐๐ เศษ พวกตัวเฮียร้องเรียกที่โรงข้าพเจ้าให้ไปด้วย ข้าพเจ้าจึงให้เงินภานพาลูกโรงข้าพเจ้าสิบสี่คนไปตามพวกตัวเฮียๆ บอกว่าเงินบู๊เงินเนาตัวเฮียไปทางเรือ เงินห้วยเซียวเงินพวกไหนล้าไปทางบก แต่เงินสิ้นทองจะลงไปด้วย



หรือไม่ จะไปทางบกทางเรืออย่างไรข้าพเจ้าหาได้ยินพวกจีนตัวเหี้ยพูดไม่ ครั้นพวกตัวเหี้ยลงไปพร้อมกันที่ปากคลองท่าไข่ พอเพลาลบได้ยินเสียงปืน ๙ นัด ๑๐ นัด แล้วตีมาลอยกลงไปจากบ้านท่าไข่ ลักครุหนึ่งข้าพเจ้าแลเห็นแสงไฟที่เมืองฉะเชิงเทราใหม่อยู่สักชั่วทุ่มหนึ่งจึงดับ ข้าพเจ้าอยู่ที่โรงหาได้ไปข้างไหนไม่ ครั้นเพลาจวนรุ่ง จินภานกับจินลูกโรงข้าพเจ้ากลับมาบอกข้าพเจ้าว่าจินบูเป็นนายพวกแต่จีวถือธงขลิบดำคน ๒๐๐ เศษ จินห้วยเขียว จินเนาเป็นนายพวกฮกเกี้ยนถือธงขลิบแดงคน ๒๐๐ เศษ กับพวกไทหล้าคนประมาณร้อยเศษ ใครเป็นตัวนายหารู้จักไม่ พวกลูกโรงน้ำตาลไปด้วยโรงละ ๑๔ คน ๑๕ คน ๒๐ คนทุกโรง เป็นคนสัก ๖๐๐ เศษยกเข้าไปถึงเมือง พวกกรมการพากันหนีออกจากเมือง พวกตัวเหี้ยเข้าไปในเมืองเอาไฟจุดเผาเรือนกรมการเสียสิ้น แล้วพวกตัวเหี้ยเข้าอยู่ในเมืองข้างอยู่นอกข้างให้พวกโรงน้ำตาลกลับมาเสีย เมื่อข้าพเจ้าอยู่กับจินภาน เห็นพวกจีนถือได้ถือคบเดินกลับมาพวก ๙ คน ๑๐ คน มาเรือมาบกข้างขึ้นล่องสับสนอยุ่นสว่าง

รุ่งขึ้น ณ วัน ๙ ค่ำ เพลาเช้าพวกตัวเหี้ยเดินขึ้นมาพูดว่าจินบูเอาปืนใหญ่ขึ้นบนป้อมจัดแจงให้พวกจีนเข้าอยู่รักษาเมือง ๓๐๐ เศษ ให้จินห้วยเขียว จินเนา กับพวกฮกเกี้ยน ๒๐๐ คนเศษไปตั้งอยู่ข้างเหนือที่บางคล้าแห่งหนึ่ง พวกตัวเหี้ยไทหล้า ๑๐๐ คนเศษตั้งอยู่ข้างใต้ที่สนามจันแห่งหนึ่ง พวกตัวเหี้ยถือธงดาบยาว เดินขึ้นเดินลงตามหลังโรงข้าพเจ้าพวกละ ๒๐ คน ๓๐ คน ครั้นเพลากลางวันจีนมีชื่อ ๓ คนชื่อเรือพายมาๆ หาข้าพเจ้าว่าจินลั่นทองให้ข้าพเจ้าไปหาที่โรงน้ำตาลบ้านบางกุ้ง แล้วบอกว่าจินลั่นทองให้เรียกขุนพัฒนลักขึ้นไปที่นายบ่อนไปด้วย ข้าพเจ้ากับลูกจ้างคนหนึ่งก็เดินบกขึ้นไปโรงบ่อนขุนพัฒนลักปากคลองบ้านใหม่ ขุนพัฒนลักจินไซจิวกับข้าพเจ้าลงเรือพายมา ๒ แจวขึ้นไปหาจินลั่นทองที่โรงบ้านบางกุ้ง ข้าพเจ้าเห็นจินลั่นทองนั่งอยู่บนแคร่ มีเงินถือดาบมีดยาววางอยู่ไนโรงประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน หลงจูลั่นทองเรียกขุนพัฒนลัก จินไซจิวกับข้าพเจ้าให้ขึ้นไปนั่งบนแคร่ จินลั่นทองขถามข้าพเจ้าว่าลูกโรงของข้าพเจ้ามีอยู่เท่าไร ข้าพเจ้าบอกว่ามีอยู่ ๑๐๐ คนเศษ จินลั่นทองจึงพูดกับขุนพัฒนลัก จินไซจิวกว่าข้าพเจ้าว่าพวกหลงจูโรงน้ำตาลกับชาวบ้านที่มาเข้าด้วยเป็นพวกฮกเกี้ยนก็ได้มอบให้อยู่ในบังคับจินห้วยเขียว พวกแต่จีวให้อยู่ในบังคับจินบู แต่พวกแคะนั้นให้อยู่ในบังคับขุนพัฒนลัก จินไซจิวกว่าข้าพเจ้า ให้ข้าพเจ้าสามคนเรียกหลงจูกับพวกจีนแคะมาติดกันให้พร้อม ถ้ากองทัพยกมาจะได้ช่วยสู้รบ แล้วจินลั่นทองถามข้าพเจ้าว่าปืนที่โรงข้าพเจ้ามีหรือไม่ ข้าพเจ้าบอกว่ามีปืนพวกจีนไร้อ้อย ข้าพเจ้ายืมมาไว้สำหรับโรงมีอยู่ ๕ บอก จินลั่นทองจึงว่าให้ข้าพเจ้าไปเอาคืนที่จินบูมีมาไว้สำหรับโรง ๒ ทีบ แล้วจินลั่นทองให้ธงแดงมาคันหนึ่งว่าให้ข้าพเจ้ากับขุนพัฒนลักไปเอาคืนที่จินบูมีมาไว้สำหรับโรงคนละ ๒ ทีบ ให้เอาธงไปด้วยกันเป็นสำคัญ จินบูเห็นธงจะได้ให้ดินมาขุนพัฒนลักจินไซจิวกับข้าพเจ้าก็ลงเรือมาด้วยกันถึงบ้านขุนพัฒนลักๆ ว่าให้ข้าพเจ้าใช้คนพวกข้าพเจ้าถือธงไปเอาคืนที่จินบูมา ๔ ทีบ ข้าพเจ้าก็รับเอาธงจากขุนพัฒนลักมาโรงข้าพเจ้า

รุ่งขึ้น ณ วัน ๙ ค่ำ เพลาเข้าขุนพัฒนลักให้จิ้งจวนชื่อมาเตือนข้าพเจ้าให้ไปเอาดิน  
 ข้าพเจ้าเอาธงส่งให้จิ้งจวนชื่อ แล้วให้ลูกโรงข้าพเจ้าไปด้วย ๒ คน จิ้งจวนชื่อกับจิ้ง ๒ คนขี่เรือสำปั้น  
 ลงไปเอาดินที่จิ้งบู๊ หาให้มาไม่ จิ้งจวนชื่อกลับมาบอกข้าพเจ้าฯ จึงให้จิ้งจวนชื่อไปบอกจิ้งสิ้นทองฯ  
 ว่าพรุ่งนี้จึงมาเอาเถิด จิ้งจวนชื่อก็กกลับมา ครั้นเพลากลางวัน วัน ๙ ค่ำ จิ้งพวกตัวเฮีย ๓ คน  
 ข้าพเจ้าไม่รู้จักชื่อมาบอกข้าพเจ้าว่า ลาวพวกวัดโบสถ์วัดหลวง ยกมารบพวกตัวเฮียไหลหล้าที่บ้าน  
 สนามจัน พวกตัวเฮียสู้ไม่ได้พากันหนีมาเข้าในโรงหลงจูเดียวบ้านทรายมูล พวกลาวยกตามมาเอาไฟ  
 เผาโรงหลงจูเดียว พวกตัวเฮียก็หนีเข้าไปในกำแพงเมืองฉะเชิงเทรา จิ้งพวกตัวเฮีย ๓ คนเล่าเท่านั้นก็  
 ไปจากโรงข้าพเจ้า เปลาเย็นข้าพเจ้าได้ยินเสียงปืนข้างเหนือโรงข้าพเจ้าประมาณ ๔๐ นัด ๕๐ นัด  
 ข้าพเจ้าตกใจจึงใช้จิ้งภานรองจิ้งตั้งให้ไปดูกลับมาบอกข้าพเจ้าว่า พวกลาวยกมารบจิ้งสิ้นทองที่บ้าน  
 บางกุ้ง จิ้งภานกลับมาหาจิ้งขึ้นไปไม่ก็กลับมา พอเพลาลบค่ำไอ้จิ้งสูตัวเฮียพวกจิ้งบู๊มาบอกข้าพเจ้า  
 ว่าพระอินอาษาเจ้าเมืองพนัสนิคม ยกกองทัพมารบกับพวกจิ้งสิ้นทองที่โรงน้ำตาลบ้านบางกุ้ง จิ้งสิ้น  
 ทองสู้ไม่ได้ แตกหนีพากันออกจากโรงพวกลาวเอาไฟเผาโรงหลงจูไปฝั่งตะวันตก

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๐ ค่ำ เปลาเข้าข้าพเจ้าใช้จิ้งตั้ง กับจิ้งลูกโรงสองคนไปเรียก หลงจู  
 รั้วกุ้ยบ้านใหม่ หลงจูไลฮี้บ้านท่าไข่ หลงจูเล็งเสียงบ้านใหม่ หลงจูลิ้มยี่สำประทวน จิ้งเสือบบุตรหลงจู  
 บุนกุกบ้านใหม่ ขุนพัฒนลัก จิ้งไชจิวิบ่อนใหม่ ให้มาที่โรงบ้านข้าพเจ้า เพลากลางวัน พวกหลงจูกับ  
 ขุนพัฒนลักจิ้งไชจิวิมาพร้อมกันที่โรงข้าพเจ้าฯ จึงปรึกษาว่า จิ้งสิ้นทองจะให้พวกแคะรวบรวมกันให้  
 พร้อม ถ้ามีกองทัพมาจะให้ยกลงไปช่วย หลงจูทั้งปวงจะคิดอย่างไร หลงจูไลฮี้ หลงจูฮัวโก หลงจู  
 เลงเสียง หลงจูลิ้มยี่ จึงว่าหลงจูสิ้นทองมีพวกฮกเกี้ยน แต่จิว ไหลหล้าเข้าเป็นพวกตัวเฮียด้วยมาก ข้าง  
 เหนือน้ำก็ให้พวกฮกเกี้ยนไปตั้งอยู่พวกหนึ่ง ข้างใต้น้ำก็ให้พวกไหลหล้าตั้งอยู่พวกหนึ่ง พวกแต่จิวก็เข้า  
 อยู่ในกำแพงเมือง โรงพวกเราอยู่หว่างกลาง ถ้าไม่ยอมเข้ากับจิ้งสิ้นทองฯ ก็จะทำให้คนมาเผาโรงน้ำตาล  
 จับตัวไปฆ่าเสียเหมือนจิ้งฮอ จะต้องยอมเข้ากับจิ้งสิ้นทองจึงจะได้ แล้วพวกหลงจูว่าข้าพเจ้า  
 ขุนพัฒนลักจิ้งไชจิวิได้ไปพูดจามากับจิ้งสิ้นทองใน ๓ คนๆ ใครจะเป็นผู้บังคับก็ตามเถิด หลงจูทั้งปวง  
 จะฟังถ้อยคำข้าพเจ้าว่าจะให้เป็นผู้บังคับไม่ได้ ขุนพัฒนลักจิ้งไชจิวิก็ว่าไม่ได้ หลงจูไลฮี้จึงว่าไม่มีใคร  
 เป็นผู้บังคับก็ให้เขียนหนังสือตัวหนึ่ง สอง สาม ลงในกระดาษ ถ้าใครหยิบถูกหนังสือตัวหนึ่งก็ให้คนนั้น  
 เป็นตัวเฮีย หยิบถูกหนังสือตัวสองก็ให้คนนั้นเป็นยี่เฮีย หยิบตัว ๓ ก็ให้คนนั้นเป็นซาเฮีย ข้าพเจ้ากับ  
 ขุนพัฒนลักจิ้งไชจิวิหลงจูทั้งปวงก็ยอมตามคำหลงจูไลฮี้ฯ จึงให้จิ้งเสมียนโรงน้ำตาล ข้าพเจ้าเอา  
 กระดาษน้ำส้มขาวมาตัด ๔ เหลี่ยมกว้างยาวประมาณ ๓ นิ้ว เขียนหนังสือตัวหนึ่ง สอง สาม สามอัน  
 กระดาษไม่มีหนังสือ ๕ อัน พบไว้ในกระบอกรูป แล้วหลงจูทั้งปวงกับขุนพัฒนลัก จิ้งไชจิวิก็จุดรูป  
 ไหว้เจ้าพร้อมกัน จึงให้ข้าพเจ้าขุนพัฒนลัก จิ้งไชจิวิ หลงจู ๕ คน ถือตะเกียบคียบเอากระดาษคนละอัน  
 ข้าพเจ้าคียบถูกหนังสือตัวหนึ่ง ขุนพัฒนลักคียบถูกหนังสือตัวสอง จิ้งไชจิวิคียบถูกหนังสือตัวสาม หลงจู

๕ คน คืบถูกกระดาศไม่มีหนังสือ หลงจู้กับพวกจีนแคะทั้งปวงก็ยอมให้ข้าพเจ้าเป็นตัวเหยีย ขุนพัฒน ลักเป็นยี่เหยีย จีนไขจิ่วเป็นซาเหยีย แล้วเอาขวดเหล้ามาตั้งที่หน้าโต๊ะ เอามืดเชือดหงอนไก่เอาเลือดใส่ ในขวดเหล้า จึงแจกกันกินคนละจอกหาได้ทำโต๊ะเลี้ยงกันไม่ เมื่อขณะหลงจู้ทั้งปวงมาพร้อมกันที่โรง ข้าพเจ้า พวกข้าพเจ้ากับพวกหลงจู้ ขุนพัฒนลัก ประมาณสัก ๒๐๐ คน หลงจู้จึงสั่งข้าพเจ้ากับ ขุนพัฒนลักว่าถ้ามีการขึ้นเมื่อไรก็ให้ผู้คนไปเรียกจะมาให้พร้อมกัน ครั้นพูดจากันแล้วต่างคนต่างไป เพลาบายเงินชับนายอำเภอบ้านดินเปิดมาหาข้าพเจ้าๆ ว่ากับจีนชับว่าเมื่อตัวเหยียมาตีเมืองฉะเชิงเทรา พวกบุตรจีนกลัวพากันหนีไปซุ่มซ่อนอยู่ ข้าพเจ้าได้รองตัวเหยียมาคุมแล้วให้พวกบุตรจีนมาอยู่ที่โรง ข้าพเจ้าเกิด มีการขึ้นอย่างไรจะได้ไปด้วยกัน อ้ายจีนชับก็ไปจากโรงข้าพเจ้า ครั้นเพลายื่นเงิน ๓ คน ข้าพเจ้าไม่รู้จักชื่อชื่อเรือสำปั้นเล็กลำหนึ่งมาบอกข้าพเจ้าว่าค่าวันนี้เงินสิ้นทอง จีนบู๊ จะเลี้ยงโต๊ะที่ โรงจีนบู๊ พวกตัวเหยียจะไปกินโต๊ะพร้อมกัน ให้ข้าพเจ้ากับขุนพัฒนลักไปกินโต๊ะด้วย ข้าพเจ้าใช้ให้ คนไปบอกขุนพัฒนลักว่าเงินสิ้นทองให้มาเรียกไปกินโต๊ะกับพวกตัวเหยีย ขุนพัฒนลักตอบมาว่า เราเป็น พวกแคะก็ทำตัวเหยียกันแล้ว จะไปกินโต๊ะกับพวกแต่จิ่วทำไม อย่าให้ข้าพเจ้าไปเลย ขุนพัฒนลักก็ไม่ ไป ข้าพเจ้าจึงใช้เงินตั้งไปบอกกับจีนสิ้นทองว่า ข้าพเจ้าป่วยไปกินโต๊ะหาได้ไม่

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๑ ๕ ค่า เพลาเข้าขุนพัฒนลักให้เงินง้วนชื่อมาบอกข้าพเจ้าว่าให้ไปเอาดิน ที่โรงจีนบู๊ ๒ หีบ ข้าพเจ้าใช้ให้เงินผานกับเงินลูกจ้าง ๓ คนขึ้นไปเอาดินที่โรงจีนบู๊ๆ ให้ดินลงมากับ ข้าพเจ้า ๒ หีบ จีนสิ้นทองสั่งมาว่าให้ข้าพเจ้าเอาดินแบ่งกับหลงจู้พวกแคะให้ทั่ว มีกองทัพมาจะใช้ไป ช่วยกันรบ ข้าพเจ้ารับเอาดินไว้ยังหาได้แบ่งให้กับหลงจู้คนไรไม่

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๒ ๕ ค่า เพลาเข้าเงินพวกตัวเหยีย ๑๑ คน ๑๒ คน ถือธงแดงคันหนึ่งมา บอกข้าพเจ้าว่า กองทัพยกมาถึงบ้านทรายมูลเงินสิ้นทองให้มาเรียกเงินลูกโรงข้าพเจ้า ๒๐ คนไปช่วย รบ ข้าพเจ้าให้เงินตั้งพาลูกโรง ๒๐ คน ไปกับพวกตัวเหยียที่มาเรียกข้าพเจ้าหาได้ไปไม่ ครั้นเพลาบาย พวกจีนตัวเหยียมาบอกกับข้าพเจ้าว่า กองทัพกรุงเทพพระมหานครยกออกมามากพวกจีนบู๊ออกไปรบ กับพวกกองทัพกรุงเทพพระมหานคร เงินพวกตัวเหยียแตกหนีเข้าไปในกำแพงเมือง กองทัพกรุงเอาไฟ เผาโรงหลงจู้ตัด แล้วถอยไปตั้งอยู่ที่บางพระ ข้าพเจ้าตกใจจึงขึ้นไปหาขุนพัฒนลักว่ากองทัพยกออกมา มากเราจะคิดอย่างไร ขุนพัฒนลักว่าเงินสิ้นทองกับหลงจู้ไปหลงจู้ซี เขาคิดจะจับเงินบู๊ไปส่งเจ้าพระยา พระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม เพลารุ่งนี้เราชวนกันลงไปกับจีนสิ้นทองกราบเรียนว่าเงินบู๊เป็น ตัวเหยียชักชวนเงินพวกไร้อ้อยเข้าด้วยมาก ยกมาตีเมืองฉะเชิงเทราพวกเราทั้งปวงรู้ว่ากองทัพยกออกมา จึงจับตัวเงินบู๊มาส่งเห็นพวกเราจะไม่มีโทษข้าพเจ้าก็กลับมา

รุ่งขึ้น ณ วัน ๑๓ ๕ ค่า เพลาบายเงินสิ้นทอง หลงจู้บู๊ หลงจู้ตัด หลงจู้ซี กับขุนพัฒนลักชื่อ เรือเปิดสองแจวเอาตัวเงินบู๊มัดมาด้วย ขุนพัฒนลักแวะเรียกข้าพเจ้าๆ ก็ลงเรือมากับขุนพัฒนลักถึง บางพระ จีนสิ้นทอง หลงจู้บู๊ หลงจู้ซี ขุนพัฒนลักกับข้าพเจ้าก็พาเอาตัวเงินบู๊ขึ้นไปส่งเจ้าพระยา

พระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมฯ สั่งให้เอาตัวเงินบู๊กับพวกข้าพเจ้าไว้ จึงให้จมีนไวยวรนาถคุมตัวเงินบู๊  
เงินสิ้นทองลงเรือฉนวนลำหนึ่ง ให้หมีนศักดิแสนยากรคุมตัวข้าพเจ้า ขุนพัฒน์ลักกับหลงจู๊เปี หลงจู๊ตัด  
หลงจู๊ชี ลงเรือลำหนึ่งเข้ามาส่ง ณ กรุงเทพมหานคร ๓๕๐

## ๖๐. สำเนาคำให้การหลงจู๊ชีเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรากำลังเรียบ

จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) เลขที่ ๑๕๕/ค.

๑ คำให้การ ๑ คำสารภาพ ๑ หลงจู๊ชีเมืองฉะเชิงเทรา กรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ถาม ณ  
วันวัน ๖ ๕ คำ ถวายแล้ว ๓๕

๑ วัน ๔ ๖ ๕ คำ ปิวอกสัมฤทธิศกพระยาศรีพิพัฒนถาม หลวงศรีทรงยศแปล ๓๕๐

๑ ข้าพเจ้าเงินชีแต่จิวแซ่คูให้การว่าอายุข้าพเจ้า ๕๐ ปี เมื่ออายุข้าพเจ้าได้ ๑๒ ปี  
ข้าพเจ้าโดยสารเรือสำเภามาเมืองจีนเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าไปอยู่แพเงินไต่บุญอา  
ข้าพเจ้าในคลองบางกอกน้อยได้ ๓ ปี ข้าพเจ้าลงเรือกุและยาว ๓ วา ๒ คอก บรรทุกสินค้าไปขาย ณ  
แขวงเมืองฉะเชิงเทราข้าพเจ้าได้อำแดงนง บุตรอำแดงพริกบ้านท่าไข่เป็นภรรยา มีบุตรชาย ๓ หญิง  
๖ (รวม) ๙ คน ข้าพเจ้ามาทำสวนอยู่ที่บ้านท่าเสาฝั่งตะวันตก ที่บ้านท่าเสานั้นได้เมืองฉะเชิงเทราลง  
ไป ๔ เลี้ยว แต่บ้านท่าเสาลงไปอีก ๔ เลี้ยวถึงบ้านสนามจันทร์ หลวงพิทักษ์ทศกรเรียกข้าพเจ้าไปเป็น  
หลงจู๊จำหน่ายน้ำสุราอยู่ได้ ๓ ปีเศษ ข้าพเจ้าออกจากที่หลงจู๊อยู่ได้ประมาณ ๔ ปีมาแล้ว เมื่อ ณ วัน  
วัน ๖ ๕ คำ ปิวอกสัมฤทธิศก ข้าพเจ้าขึ้นไปเล่นโปที่บ้านขุนพัฒน์ลัก จินจีแซ่ตันหลานเงินสิ้นทองมา  
ทำศิระชะเบียที่บ่อนขุนพัฒน์ลัก เล่าความให้ข้าพเจ้าฟังว่า อ้ายเงินบู๊จะเลี้ยงโต๊ะทำตัวเฮี้ยที่ป่าสะแก  
หลังโรงเงินสิ้นทอง อ้ายเงินบู๊ให้เงินเอาหนังสือเทียบมาเชิญเงินสิ้นทองให้ไปกินโต๊ะในเพลาคำวันนั้น  
อ้ายเงินบู๊ให้เงินเอาหนังสือเทียบมาเชิญเงินสิ้นทองเป็นตัวเฮี้ยผู้ใหญ่ จินจีจะรับกลับไปให้ทันเลี้ยงโต๊ะ  
แต่อ้ายเงินที่เอาหนังสือเทียบมาให้เงินสิ้นทองนั้นจะชื่อไร จินจีหาได้บอกข้าพเจ้าไม่ ครั้นเพลายื่น  
ข้าพเจ้ากลับไปบ้านข้าพเจ้า รุ่งขึ้น ณ วัน ๗ ๕ คำ เปลาเข้า ข้าพเจ้ากับเงินฉายน้อง เงินเสือบบุตร  
ข้าพเจ้าเอากล่องโปลงเรือกุและยาว ๓ วาสองคอกแจวขึ้นไปจะทำโปที่โรงขุนพัฒน์ลัก ครั้นขึ้นไปถึง  
บ้านใหม่ใต้โรงงสีขุนพัฒน์ลักลงมาประมาณเส้นเศษ เปลาพระบดินทิบาตกลับ ข้าพเจ้าแลขึ้นไปโรง  
จิวหน้าโรงงสีขุนพัฒน์ลัก เห็นเงินพวกจิวชนทึบเครื่องจิวลงเรือ เห็นไทยเงินลูกค้าถอยเรือหนีลงลงมา  
จากหน้าโรงขุนพัฒน์ลักประมาณ ๒๐ ลำ ข้าพเจ้าจึงถามไทยจีนชาวเรือว่าทำไมจึงพากันถอยเรือ  
วุ่นวายลงมา ไทยจีนชาวเรือบอกข้าพเจ้าว่าเงินสิ้นทอง เงินบู๊ ทำโต๊ะเลี้ยงกันเพลาคำวันนี้ เงินบู๊พา  
พวกขึ้นไปจับหลงจู๊ฮอ หลงจู๊ฮี ฆ่าเสียแล้ว ข้าพเจ้ากับเงินฉาย เงินเสือบ ทราบความเข้ากลัวพวกตัวเฮี้ย  
ก็แจวเรือกลับลงมาบ้านข้าพเจ้าในคลองท่าเสาฝั่งตะวันตก

รุ่งขึ้น ณ วัน ๙ ค่ำ เพลากลางวัน ข้าพเจ้าได้ยินเสียงปืน ๔ นัด ๕ นัด ที่โรงทึบหลงจู๋  
 ต้นบ้านทรายมูลฝั่งตะวันออก ใต้หน้าบ้านข้าพเจ้าข้ามลงไปหน่อยหนึ่ง พอแลเห็นกันถนัด ข้าพเจ้า  
 ขึ้นต้นไม้ดูเห็นพวกไทยประมาณ ๒๐ เศษ ถือปืน ๔ บอกถือหอกบ้างถือไม้พลองบ้าง กับพระสงฆ์องค์  
 หนึ่งถือผ้าขาวมือหนึ่งถือไม้เขี้ยวมือหนึ่งเดินหน้าพวกไทยพวกจีนในโรงหลงจู๋เดี่ยวประมาณ ๓๐ เศษ  
 ถือกระบองครบมือกันออกมาสู้รบกับพวกไทยที่ริมโรงประมาณครึ่งหนึ่ง พวกจีนหนีลงน้ำบ้างขึ้นไปทาง  
 โรงหลงจู๋ตัวเถาบ้าง พวกไทยเอาไฟจุดโรงน้ำตาลทรายหลงจู๋เดี่ยวไหม้ขึ้นแล้วพวกไทยพากันตามพวก  
 จีนขึ้นไปโรงหลงจู๋ตัวเถาตรงหน้าบ้านข้าพเจ้าข้าม พวกจีนที่โรงหลงจู๋ตัวเถาพากันหนีไป พวกไทย  
 เอาไฟเผาโรงน้ำตาลทรายหลงจู๋ตัวเถาอีกโรงหนึ่ง จีนเหม็งลูกจ้างหลงจู๋เดี่ยวว่ายน้ำข้ามมาขึ้นที่บ้าน  
 ข้าพเจ้าบอกกับข้าพเจ้าว่าอายจีนบู๊เป็นตัวเฮี้ยพวกมาตีเมืองฉะเชิงเทราได้แต่ ณ วัน ๙ ค่ำ เปลา  
 พลบแล้ว ณ วัน ๙ ค่ำ เพลากลางวันพวกไทยยกมาตีโรงหลงจู๋เดี่ยว หลงจู๋ตัวเถา ฆ่าหลงจู๋เดี่ยวตายเสีย  
 แล้ว ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าที่เมืองฉะเชิงเทราพวกตัวเฮี้ยมาได้เข้าอยู่ในเมืองแล้ว พวกไทยก็ยกมาตีจีน  
 ชาวโรงน้ำตาล ฆ่าฟันพวกจีนตายแล้วเผาโรงน้ำตาลเสีย ข้าพเจ้าอยู่ที่บ้านข้าพเจ้าต่อไป กลัวพวก  
 ไทยมาพบจะว่าข้าพเจ้าเป็นพวกตัวเฮี้ยจะฆ่าเสีย

ครั้น ณ วัน ๙ ค่ำ เปลาตีกน้ำขึ้น ข้าพเจ้าพาบุตรภรรยา กับบุตรเขยข้าพเจ้าสามคนลง  
 เรือกุและยาว ๓ วา ๒ ศอก ๓ ลำ จีนเหม็งซึ่งหนีมาจากโรงหลงจู๋เดี่ยว ก็ลงเรือโดยสารข้าพเจ้าไปด้วย  
 ข้าพเจ้าแจวเรือขึ้นมาถึงพระพบเรือจั่วแขวงกลับขึ้นไป ข้าพเจ้าแจวเรือแอบเรือจั่วไปถึงหน้าเมือง  
 ฉะเชิงเทราเพลาก่อน อ้ายพวกจีนตัวเฮี้ยขึ้นอยู่บนกำแพงเมืองเรียกให้เรือจอด ถ้าไม่จอดจะเอาปืน  
 ยิงเสีย เรือจั่วเป็นเรือใหญ่กลัวพวกอ้ายตัวเฮี้ย ก็แวะจอดเข้าที่หน้าเมือง เรือพวกข้าพเจ้าสามลำเป็น  
 เรือเล็กกำลังน้ำขึ้นเดือนมืด แจวเลียบฝั่งตะวันออกหนีขึ้นไปได้ พอเพลาค่ำเข้าตรู่ถึงโรงน้ำตาลทราย  
 หลงจู๋ไป ข้าพเจ้ากับบุตรภรรยาข้าพเจ้าก็จอดเรืออยู่ที่หน้าโรงหลงจู๋ไป

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๙ ค่ำ ข้าพเจ้าเห็นเรือใหญ่เรือเล็กจอดอยู่ที่หน้าโรงน้ำตาลทราย  
 หลงจู๋ไป หลงจู๋ยี่ หลงจู๋ฮั่วกุย หลงจู๋ฉิม ที่บ้านใหม่ฝั่งตะวันตกประมาณ ๓๐๐ คน จีนเหม็งลูกจ้าง  
 หลงจู๋เดี่ยวซึ่งโดยสารข้าพเจ้าไปขึ้นอยู่ที่โรงหลงจู๋ไป ข้าพเจ้าขึ้นไปหาหลงจู๋ไปบอกว่า ณ วัน ๙ ค่ำ  
 พวกไทยเผาโรงน้ำตาลทรายเสียสองโรง ข้าพเจ้ากลัวพวกไทยจะจับเอาตัวไป จึงพาบุตรภรรยาหนี  
 ขึ้นมาขออาศัยจอดอยู่ที่หน้าโรงทึบหลงจู๋ไป ณ วัน ๙ ค่ำ เปลาเย็นข้าพเจ้าเห็นหลงจู๋สิ้นทองกับ  
 พวกประมาณ ๒๐ คน ยึดมืออ้ายจีนบู๊ข้างละคนมาที่โรงหลงจู๋ไป ข้าพเจ้าก็ตามขึ้นไปโรงหลงจู๋ไป  
 ด้วย ข้าพเจ้าเห็นหลงจู๋สิ้นทองเอาไขใส่เท้าอ้ายจีนบู๊ลั่นกุญแจไว้กับเสาโรง หลงจู๋สิ้นทองให้จีนสิงโต  
 บุตรพระยาศรีราชากรกับจีนลูกจ้างสองคนลงเรือเป็นขึ้นไปบอกหุ่นมารดาจีนสิงโตที่บ้านสำปะทวน

ลงมาที่โรงหลวงจู้ปี่ หลงจู้สิ้นทองจึงว่าให้หุ่ลงไปเรียนกับท่านที่เป็นแม่ทัพว่าจับอ้ายจิ้นบูไว้ที่โรงหลวงจู้ปี่แล้ว หุ่กับหญิงทาสหุ่สองคนลงเรือเปิดล่องลงไปครู่หนึ่ง หุ่กลับขึ้นมากบอกหลงจู้สิ้นทองว่าหุ่ลงไปถึงหน้าเมืองฉะเชิงเทรา พวกจีนที่เมืองเอาปืนยิง หุ่ไปไม่ได้ รุ่งขึ้น ณ วัน ๑<sup>๓</sup> ๕ ค่ำ หลงจู้สิ้นทองเอาธงแดงคันหนึ่งส่งให้กับหุ่แล้วสั่งว่าอ้ายพวกตัวเสียเห็นธงอย่างนี้แล้วไม่ยิง หุ่กับภรรยาขุนพัฒนลักคนหนึ่ง หญิงทาสหุ่ ๒ คนลงเรือเปิดล่องลงไป เพลากลางวันหุ่กลับขึ้นมากบอกหลงจู้สิ้นทองว่า เจ้าคุณพระคลังเป็นแม่ทัพมาอยู่ที่ใต้ปากคลองบางพระ หุ่กราบเรียนว่าหลงจู้สิ้นทองจับตัวอ้ายจิ้นบูไว้ที่โรงหลวงจู้ปี่แล้ว เจ้าคุณพระคลังบัญชาสั่งว่าให้หลงจู้สิ้นทองกับพวกหลงจู้ทั้งปวงคุมเอาตัวอ้ายจิ้นบูลงไปส่ง หลงจู้สิ้นทองให้ข้าพเจ้าไปเรียกหลงจู้ยี่ ๑ หลงจู้ตัด ๑ ขุนพัฒนลัก ๑ มาที่โรงหลวงจู้ปี่หลงจู้สิ้นทองว่าช่วยกันเอาตัวอ้ายจิ้นบูลงไปส่งเจ้าคุณพระคลังจะได้มีความชอบ แล้วหลงจู้สิ้นทองกลัวว่าอ้ายจิ้นบูจะกัดลิ้นตายเสียไม่ลงไปถึงเจ้าคุณพระคลัง จึงเอาไม้ไผ่ผ่าซีกกว้างนิ้วหนึ่งยาวคืบหนึ่ง ขวางปากอ้ายจิ้นบูเอาเชือกผูกเข้ากับศีรษะอ้ายบูไม่ให้ร้องขึ้นได้ แล้วหลงจู้สิ้นทองกับหลงจู้ยี่ หลงจู้ตัด หลงจู้ปี่ ขุนพัฒนลัก ก็คุมเอาตัวอ้ายจิ้นบูลงเรือเปิด ข้าพเจ้าเห็นว่าพวกหลงจู้เอาตัวอ้ายจิ้นบูลงไปส่งจะมีความชอบ ข้าพเจ้าก็พลอยลงเรือไปด้วย แล้วพากันเอาตัวอ้ายจิ้นบูลงไปส่งเจ้าคุณพระคลังที่ใต้ปากคลองบางพระ เจ้าคุณพระคลังเอาตัวอ้ายจิ้นบู หลงจู้สิ้นทอง ส่งให้จมีนไวยวรรณารถ เอาตัวข้าพเจ้ากับ หลงจู้ยี่ หลงจู้ตัด หลงจู้ปี่ ขุนพัฒนลัก ส่งให้จมีนศักดิ์แสนยากรคุมเข้ามา ณ กรุงเทพฯ สิ้นคำให้การข้าพเจ้าเท่านี้ ๓๕๐

๑ ข้าพเจ้าจิ้นบูให้การสารภาพรับว่าแต่ก่อนนั้นหากจริงไม่ เป็นสิ่งจริงของข้าพเจ้านั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าพวกตัวเสียตีได้เมืองฉะเชิงเทราเข้าอยู่ในเมืองแล้ว พวกไทยยกมาตีจิ้นบูโรงน้ำตาลทราย แล้วฆ่าฟันพวกจิ้นบูโรงน้ำตาลทรายตาย แล้วเผาโรงน้ำตาลเสีย ข้าพเจ้าจะอยู่ที่บ้านท่าเสาต่อไป คิดเห็นว่าหลงจู้ปี่เป็นแน่เดียวกับอ้ายจิ้นสิ้นทองมีพวกมาก ข้าพเจ้าจึงหนีขึ้นไปหาหลงจู้ปี่บอกว่าข้าพเจ้ากลัวกองทัพไทย จะมาอาศัยอยู่ด้วยจะได้หรือไม่ได้ หลงจู้ปี่ว่าอยู่ได้ไม่เป็นไรดอก ว่าจิ้นหลงจู้สิ้นทองเป็นตัวเสียมีพวกมาก หลงจู้โรงน้ำตาลทรายทั้งปวงก็เข้าด้วย พวกหลงจู้ปี่ก็มีมาก ถึงกองทัพมาหลงจู้สิ้นทองคงจะสู้ได้ ข้าพเจ้าเชื่อถือหลงจู้ปี่ ก็อยู่ด้วยจิ้นหลงจู้ปี่ เมื่อ ณ วัน ๑<sup>๑</sup> ๕ ค่ำ ข้าพเจ้าได้ยืมจิ้นบูโรงน้ำตาลในโรงหลวงจู้ปี่ ข้าพเจ้าจำชื่อไม่ได้หลายคนพูดกันว่า ได้ยืมอ้ายจิ้นสิ้นทองอ้ายจิ้นบูปรึกษากันว่าเมืองฉะเชิงเทราตีได้ไว้แล้ว จะคิดอ่านไปตีเมืองชลบุรีต่อไปอีก ข้าพเจ้าได้ยินแต่เท่านี้ แต่ความนอกจากนี้ข้าพเจ้าหาได้ยินผู้ใดพูดกันว่าอ้ายจิ้นหลงจู้สิ้นทอง อ้ายจิ้นบูจะคิดอ่านกันอย่างไรต่อไปไม่ เป็นความสักความจริงข้าพเจ้าแต่เท่านี้ ๓๕๐

## ๖๑. จดหมายคำให้การตั้งเคาสุเรื่องไปสืบราชการทางเมืองญวน

จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ.๒๓๙๒) เลขที่ ๕

จดหมายพระหริรักษ์รามอิศราธิบติบอกลงส่งทางว่าวคร้วเข้ามา จดหมายคำให้การตั้งเคา  
ไปสืบราชการเมืองเว้พระยาปัญญานายกถือมา ณ เดือน ๑๐ ปีระกาเอกศก ๑๓

วัน ๒๑ ค่ำ ปีระกาเอกศก พระยาปัญญานายกถือหนังสือพระหริรักษ์รามเป็นอักษร  
เขมรเข้ามา ๒ ฉบับ ให้หลวงธารมาล่ามแปลเป็นไทยได้ความว่า ๑๓

๑ พระหริรักษ์รามอิศราธิบติศรีสุริโยพรรณธรรมิศวโรดมบรมสุรินทรมหาจักรพรรดิ-  
ราช บรมนารถบรมพิตร สถิตเป็นอิศรากำภูรัตนราชโ.....ดำรงกำพูขามมหาอินทปัตถ์นครบรร  
วิริธ

(ชำรุด) จะตั้งตัวเองเสวยราชแทนน้องชาย พวกองผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ยอมให้ทำ ญวนคิดกัน  
จะจับตีกเตียงขันส่งไปเจ้ากรุงจีน ตีกเตียงขันรู้ว่าองผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ยอมให้เป็นเจ้านายอย่างนั้นจึง  
โกรธกินยาตาย แล้วองผู้ใหญ่ผู้น้อยจึงทำหนังสือบอกไปถึงขุนนางผู้ใหญ่กรุงจีนให้กราบทูลเจ้ากรุง  
จีนให้ทราบ เจ้ากรุงจีนมีหนังสือตอบเข้ามา แต่ ณ วัน ๆ ๒ ปีออกสัมฤทธิ์ศก ให้บรรดาองผู้ใหญ่  
ผู้น้อยให้ยกหาดักผู้น้องตูดักให้เสวยราชย์แทนตูดักซึ่งจะใช้หนังสือทุกวันนี้นี้หาได้ใส่ว่าหาดักไม่ ทุก  
วันนี้ให้ใช้แต่ตูดักอย่างเก่า ด้วยว่าหาดักนี้อายุยังอ่อนนักหาสมควรจะเสวยราชย์ไม่ ข้อหนึ่งองโงบจัน  
บอก ๆ ว่า ณ เดือน ๓ ปีออกสัมฤทธิ์ศกว่ามีกำปั่นฝรั่ง ๑๘ ลำเข้ามาทอดสมออยู่ที่เกาะเทอเทียน  
หน้าเมืองเว้อย่างเก่า และว่าขุนนางฝรั่งใช้ให้หนายมาพูดจากับองผู้เจ้าเมืองอยากทราบ ว่าเจ้าฝรั่งมัง  
กะเลอใช้สำราญเป็นขุนนางฝรั่งมาพูดจาว่าราชการเป็นทางไมตรีให้มีความสุขไปมาเหมือนแผ่นดิน  
เจ้ายาลองเป็นที่รักใคร่เจ้าฝรั่งมังกะเลอ เมื่อเจ้ายาลองออกจากกรุงเทพฯ ออกมาทำศึกกับองไตรเชิน  
ครั้งนั้นเจ้าฝรั่งมังกะเลอได้ให้กำปั่นบรรทุกปืนลูกกระสุนดินประสีมาช่วยกันรบกับญวนไตรเชิน ฆ่า  
ฟันกับญวนไตรเชินแพ้ ได้ฆ่าฟันกันตายเสียสิ้น ได้บ้านเมืองมากับเจ้ายาลองเสวยราชย์มาเจ้าฝรั่ง  
มังกะเลอได้จัดบาทหลวงฝรั่งมาให้รำเรียนกฎหมาย ญวนก็เข้ารับฝรั่งเป็นอันมาก แล้วให้ฝึกสอนให้ทำ  
ปืนใหญ่ปืนน้อยทำลูกกระสุนยิงไปตกลงให้แตก ได้รำเรียนกับบาทหลวงได้เสร็จแล้วก็อยู่เย็นเป็นสุข  
มาด้วยกัน ไม่มีรังเกียจกัน ครั้นเจ้ายาลองถึงอนิจกรรมแล้ว เจ้ามินมางผู้ลุกขึ้นเสวยราชกินบ้านเมือง  
ทำใจชั่ว ให้ฆ่าฟันราษฎรญวนที่เข้ารับฝรั่งแล้วให้รื้อวัดวาอารามทิ้งเสียสิ้น ความดั่งนี้ผู้ตั้งผู้ตั้งผู้ตั้ง  
กำปั่น ๕ ลำเข้ามารบกับญวน อ้ายฝรั่งยังสำเภอ้ายญวนแตกเป็นอันมาก เจ้ามังกะเลอหาได้ใช้สอยผู้  
ตั้งผู้ตั้งมารบพุ่งกันดั่งนี้ไม่ ครั้นเจ้ามังกะเลอรู้ความว่าผู้ตั้งผู้ตั้งมาทำเหตุชั้วดั่งนั้น จึงใช้ให้สำราญนำ  
ปืนใหญ่ปืนน้อย กระสุนดินดำกับเงินบรรทุกกำปั่น ๑๘ ลำมาใช้ให้เจ้าเวียดนามแทนผู้ตั้งผู้ตั้งที่มารบ  
พุ่งกระทำความชั่วไว้นั้น ขอให้เป็นทางไมตรีกันเหมือนอย่างครั้งเจ้ายาลองแต่เดิมมา องผู้รู้ความตาม  
คำสำราญแล้วจึงมีหนังสือบอกไปถึงองโงบให้กราบทูลเจ้าเวียดนาม ๆ จึงปรึกษาขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย  
เห็นพร้อมกันว่าฝรั่งทำไมตรีเป็นกลอุบายเห็นไม่เที่ยงแท้ ฝรั่งคิดล่อลวงเป็นไมตรีไปมาสนิทแล้วจะได้

คิดเอาเมืองเว้ได้โดยง่าย ฝรั่งเศสคิดแต่จะตีเมืองจีนแขกพม่าทุกปี จึงให้ทำหนังสือองโบบังคับออกมาทุกหัวเมืองให้เกณฑ์คนจัดสำเภากับเรือรบให้ยกออกไปทอดสมออยู่ที่ปากน้ำนอกระวังฝรั่งสำราญซึ่งมาจอดกำปั่นอยู่ที่เกาะเทอเทียน ทุกวันนี้ฝรั่งมาปลูกเหย้าเรือนมั่นคงหมายจะเอาเกาะเทอเทียนเป็นที่อยู่ของมัน ขอความทั้งนี้องโบบังบอก ฯข้าฯ แล้ว ฯข้าฯ ก็ลางโบบังลงมาเรือ ชื่อหนึ่ง ฯข้าฯ เห็นประหลาดแต่ก่อน ราษฎรญวนเคยขายน้ำไหลละ ๕ อีแปะ เดียวนี้ราษฎรขายน้ำ ๓ เตียน คิดเป็นอีแปะ ๑๘ อีแปะ แลให้ใหญ่ให้หน่อยจะซื้อขายกันก็แพง ให้ใหญ่แต่ก่อนให้หนึ่งราคา ๓ พวงอีแปะ ๔ พวงอีแปะ เดียวนี้ให้ใหญ่ให้หนึ่งราคาสิบพวงๆ หนึ่ง ๖๐๐ อีแปะ คิดเป็นเงินไทยพวงละ ๑ สลึง ฯข้าฯ จึงถามญวนขายน้ำว่าเหตุอย่างไรให้กับน้ำจึงขายแพงดังนี้ ญวนขายน้ำบอกว่าให้กับน้ำแพงเพราะกองทัพญวนยกออกไประวังฝรั่งที่ปากน้ำ จึงเกณฑ์เอาให้กับน้ำบรรทุกเรือไปส่งกองทัพทุกวัน เมื่อ ฯข้าฯ เข้าไปไหว้อัยองตงตกในค่ายเมืองไซ่ง่อน ฯข้าฯ เห็นญวนตั้งฉางข้าว ๒ หลังๆ ละ ๒๐ ห้อง

ครั้น ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ค่ำปีระกาเอกศก ฯข้าฯ ถอยเรือมา จากเมืองไซ่ง่อนมาจอดเรืออยู่หน้าค่ายเมืองล่องโห ครั้น ณ วัน ๒<sup>๓</sup> ค่ำ ฯข้าฯ ขึ้นไปถามหาเขมรเมืองพระตะบองชื่อนายทิด นายปรัก พบนายทิดนายปรัก ฯข้าฯ ถามด้วยข้อราชการ นายทิด นายปรักบอก ฯข้าฯ ว่ามีหนังสือองตงตกมาถึงเจ้าเมืองล่องโห ให้เกณฑ์เขมร ๕๐๐ คน ญวน ๑๕๐๐ คน กับเรือสำเภา ๔ ลำ เรือรบ ๑๐ ลำ ให้ยกออกไปทอดอยู่ที่เกาะฟิงเซียระวังฝรั่งๆ เอกกำปั่น ๑๘ ลำมาทอดอยู่ที่เกาะเทอเทียน แล้ว ฯข้าฯ เห็นสำเภาญวน ๒ ลำ บรรทุกไม้รวกมา ฯข้าฯ ถาม นายทิด นายปรักว่าญวนบรรทุกไม้รวกจะเอาไปไหน นายทิดบอกว่าจะเอาไปส่งเมืองเว้จะเอาไปทำค้ำหมอก แล้ว ฯข้าฯ ถามนายทิด นายปรักว่าราชการเมืองล่องโห ใหญ่อยู่หรือคิดราชการอย่างไรบ้าง นายทิดนายปรักบอกว่าอยู่ใหญ่อยู่น้อยปลูกฉางข้าว ๒ หลังๆ ละ ๒๐ ห้อง แล้ว ฯข้าฯ ก็กลับลงมาเรือ ฯข้าฯ มาจากเมืองล่องโหมาถึงเมืองมัจรุก ณ วัน ๒<sup>๓</sup> ค่ำ ฯข้าฯ จอดเรือที่หน้าค่ายเมืองมัจรุก ฯข้าฯ ขึ้นไปหาองตงตก ฯข้าฯ เอาหนังสือที่องตงตกทำให้ ฯข้าฯ ไปเมืองไซ่ง่อนนั้นคืนให้กับองตงตกแล้ว ฯข้าฯ ลางองตงตกไปหาพระยาศรีสุคนธ์เตียงถามข้อราชการ พระยาศรีสุคนธ์เตียงบอกว่าราชการที่เมืองมัจรุกทุกวันนี้องตงตกให้ทำฉางข้าว ๒ หลังๆ ละ ๒๐ ห้อง กับเกณฑ์ไพร่ ๑,๐๐๐ คน ให้ซ่อมแซมทำค่ายที่ชำรุดหักพังให้มั่นคงแล้ว ฯข้าฯ ลาพระยาศรีสุคนธ์เตียงลงมาเรือ ฯข้าฯ ๆ ขับมาจากเมืองมัจรุกถึงกะพงหลวง ณ วัน ๑<sup>๒</sup> ค่ำ ปีระกาเอกศก ๑๓

ซึ่งข้อราชการที่พระยาอุตงศ์โกคา พระยาอุตราโกโค ได้ใช้ให้ตั้งเคาสุไปค้าขายที่เมืองไซ่ง่อน กลับมาสืบได้ราชการว่าในเมืองญวนในเดือน ๓ ปีวอกสัมฤทธิศก มีกำปั่นฝรั่ง ๑๘ ลำมาทอดอยู่ในเกาะเทอเทียนแล้วมันปลูกเหย้าเรือนทำค่าย ญวนหายอมให้ทำไม่ ฝรั่งเศสก็ไม่ฟังทำอยู่ทุกวันนี้ ๑๓



**๖๒. คำให้การอุปราชาเมืองพง จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ.๒๓๙๒) เลขที่ ๓๓**

๑ คำให้การอุปราชา เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบาง....มาเฝ้า เดือน.. ปีระกาเอกศก ๑๓

๑ อุปราชาให้การว่าเมื่อแต่ก่อนเมืองพงนั้น ราชบุตร อุปราชา กับมารดาพาครอบครัวมาทางเมืองลา แล้วราชบุตรกับอุปราชา เจ้าเมืองฟ้าเจ้าเมืองลาทำวพระยาพวกเลื่อนนายไพร่ครอบครัวหมื่นเศษพากันมาเมืองเชียงฟ้า ได้ข่าวว่าหลวงรามโยธาเมืองพิชัย นายหนานอจิริเมืองน่าน ยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองบुरुณเหนือต่อแดนเมืองเชียงฟ้า ราชบุตรอุปราชาทำวพระยาพวกเลื่อนตั้งใจกลัวกองทัพ ราชบุตรเลยไปเมืองอุเหนือ แล้วอุปราชาตามไปทันราชบุตรที่เมืองบुरुณเหนืออยู่ได้วันหนึ่งฮ้อเมืองลาเป็นบิดาเลี้ยงราชบุตรมาที่เมืองบुरुณเหนือนายไพร่ ๗ คน ฮ้อว่าจะพาราชบุตรไปเมืองลา ราชบุตรก็ยอมไป อุปราชาว่าบ้านเมืองวุ่นวายอย่าไปเลย ราชบุตรหาพึ่งไม่ราชบุตรกับบ่าว ๑๐ คนไปกับห้อเมืองลา ราชบุตรไปจากเมืองเชียงฟ้าได้ ๑๒ วัน นายปลานายอองบ่าวราชบุตรกลับมาบอกอุปราชาว่า ราชบุตรไปถึงบ้านลองหุแขวงเมืองเชียงทองพบฮ้อพวกนายลันต่างมาชิงเอาราชบุตรไปเมืองเชียงรุ่ง ราชบุตรสั่งมาว่าให้อุปราชาพามารดา กับญาติพี่น้องลงไปหาเจ้าปู่เจ้าตาเมืองหลวงพระบางเถิด อุปราชาจึงแปลงตัวเป็นพระสงฆ์แล้วพาพระยาไชยพรหม พระยาบลกับบ่าว ๕ คนมาหาพระยาหมื่นนาที่เมืองบुरुณเหนือ เมื่อ ณ วัน ๑๒ ค่ำ ปีระกาเอกศก อุปราชามีปืนคาบศิลาบอก ๑ คาบฝักทองเล่ม ๑ มี ๑ เจ้าอุปราชจึงให้ไปรับอุปราชามา ณ เมืองไทร ครั้น ณ วัน ๑๕ ค่ำ ปีจอโทศก เจ้าพม่าซึ่งตั้งอยู่เมืองวาแตงกองไปตระเวนที่แขวงเมืองวาหिनกับแขวงเมืองอุเหนือต่อกัน พบมารดา กับพี่สาวน้องสาวอุปราชากับบ่าวไพร่ชายหญิง ๔๗ คน กองตระเวนจึงพาเอาตัวมา ณ เมืองวาหिन เจ้าพม่าก็เอาตัวมารดา กับพี่น้องบ่าวไพร่อุปราช่า ๔๗ คน ตามเจ้าอุปราชามา ณ เมืองหลวงพระบาง สิ้นคำให้การ ฯ ซ้ำๆ แต่เท่านี้ ๑

**๖๓. คำให้การนายด้วง เรื่องพม่าจะยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่**

**จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ.๒๓๙๓) เลขที่ ๑๒๑**

๑ วัน ๒ ค่ำ ปีจอโทศก พระพลเมืองตากพานายด้วงคนเมืองเชียงใหม่ นายน้อยสัน นายหนานวงศ์ ลูกค้าเมืองตากลงมาค้าขาย ได้ซักถามข่าวราชการบ้านเมือง

๑ ซ้ำๆ นายด้วงล่าวบ่าวพระยาเชียงใหม่ให้การว่าบิดามารดานายกองตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่ ณ วัน ๒๘ ค่ำปฐมษาตม นายด้วงรับจ้างถ่อเรือลูกค้าลงมา ณ เมืองตาก แล้วพักอาศัยอยู่ที่เรือนหนานปัญญาหาได้กลับขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ไม่ อยู่ ณ วัน ๒๘ ค่ำ ปีจอโทศกน้อยอินตะปัญญา น้อยลา พี่น้องนายกองล่องมาจากเมืองเชียงใหม่มาจอดขายสิ่งของอยู่ที่เมืองตาก นายกองไปหาถามถึงข่าวคราวบ้านเมือง แลถามถึงกองทัพพม่าจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่ น้อยอินตะ

ปัญหา น้อยลาบอกว่าที่เมืองเชียงใหม่บ้านเมืองเป็นปกติ ชาวทัพพม่าจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่ก็สงบ แต่พระยาเชียงใหม่ไม่ไว้ใจแก่ราชการ ได้เกณฑ์กองทัพเตรียมไว้กับบ้านกับเมืองกับได้แต่งพระยาอุปราชกับนายน้อยมหาพรหมบุตร นายน้อยมหาวงศ์บุตรเขยพระยาเชียงใหม่คุมไพร่ ๓๐๐ คน ยกไปรักษาเมืองเชียงรายได้ไปจากเมืองเชียงใหม่แต่เดือน ๑๒ ข้างขึ้น ปีจอโทศก แลพระยารัตนอาณาเขต เจ้าเมืองเชียงรายได้ไปจากเมืองเชียงใหม่แต่ก่อนนั้นจะคลายหายป่วยแล้วฤยง พระยารัตนอาณาเขตจะไปด้วยพระยาอุปราชฤยงประการใดหาได้ถามไม่ แต่ ณ ปีจอโทศกพระยาเชียงใหม่จะแต่งบุตรหลานแสนท้าวลงมา ณ กรุง ฯข้าฯ ที่เมืองตานั้นตั้งแต่แสนพุทธวงศ์ออกไปสมทบราชการทางเมืองเมาะตำเลิมกลับมาได้ข่าวว่าพม่า (ซำรุค) ตีเมืองเชียงใหม่แลถามทางมาหน้าด่านเมืองตานั้น พระยาดากพระปลัดกรมการไม่ไว้ใจแก่ราชการ ได้เกณฑ์กองทัพเตรียมไว้กับบ้านกับเมืองแล้วแต่งหลวงขุนหมื่นออกประจำรักษาด่านทุกแห่ง แต่งให้หลวงอภัยขึ้นไปสืบฟังราชการ ณ เมืองเชียงใหม่ ท้าวเทพออกไปสืบทางเมืองเมาะตำเลิม ได้ไปจากเมืองตาด่วน ๑๒ ค่ำยังไม่กลับมา แต่ราษฎรชาวบ้านได้ยินพูดจาเป็นกลัวกองทัพพม่าอยู่ทุกคน ครั้น ณ วัน ๕ ค่ำ ฯข้าฯ รับจ้างถ่อเรือนายหนานวงศ์ลงมา ณ กรุงเทพฯ ราชการอื่นนอกจากนี้จะเป็นประการใดไม่ทราบ ๑

๑ ฯข้าฯ นายหนานวงศ์บ่าวพระยาดากให้การว่า ณ วันเดือน ๑๒ เดือน ๑ ปีจอโทศก ลูกค้าเมืองเชียงใหม่บรรทุกสิ่งของมาขายที่เมืองตาด นายหนานวงศ์ไปซื้อสิ่งสิ่งของที่เรือได้ถามถึงข่าวราชการบ้านเมือง เมืองเชียงใหม่ กับข่าวคราวพม่าจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่ลูกค้าบอกว่าที่เมืองเชียงใหม่ลูกค้าบอกว่าที่เมืองเชียงใหม่ข่าวคราวบ้านเมืองสงบเป็นปกติ แต่พระยาเชียงใหม่สั่งแสนท้าวพระยาลาวว่าเมืองเชียงใหม่ยกไปตีเมืองเชียงตุงจะประมาทไว้ใจพม่าจะไปมาแคะแดนนั้นไม่ได้ พระยาเชียงใหม่ให้แสนท้าวพระยาลาวเกณฑ์กองทัพเตรียมไว้ ห้ามไม่ให้ไปค้าขายทางไกล แลพระยาอุปราชจะยกไปเป็นคนเท่าใดไปเมื่อเดือนใด ฯข้าฯ หาได้ถามลูกค้าไม่ แล้วลูกค้าพูดจาวามาถึงเมืองตาด จึงได้ยินว่ากองทัพพม่าจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่ แต่ที่เมืองตานั้นพระยาดากกรมการก็ไม่มีประมาทได้จัดแจงแต่งผู้คนออกไปสืบราชการแลกะเกณฑ์เตรียมทัพไว้กับบ้านกับเมือง แต่ราษฎรพูดจាកันเป็นกลัวอายพม่าอยู่ทุกคน

๑ ฯข้าฯ นายหนานสันบ่าวพระยาดากให้การว่า ณ วันเดือน ๑๐ ข้างขึ้นปีจอโทศก ฯข้าฯ กับนายขนานตัน ขนานตมะ จินมา ๔ คน จัดเรือแม่ปะลำ ๑ บรรทุกเกลือขึ้นไปขาย ณ เมืองเชียงใหม่ ฯข้าฯ ไปถึงเมืองเชียงใหม่ ณ วัน ๕ ๑๑ ค่ำ ฯข้าฯ จอดเรือขายเกลือที่ทำมองคูใต้เมืองเชียงใหม่ทางไกลวัน ๑ จอดขายเกลืออยู่ประมาณเดือนเศษหาได้ขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ไม่ แล้วก็หาได้ถามถึงราชการบ้านเมืองอายพม่าจะยกมาตีเชียงใหม่ไม่ ณ วันเดือน ๑๒ ข้างแรมกลับมาถึงเมืองตาดวันใดจำไม่ได้ มาจากเมืองตาด ๒ ๑ ค่ำ ๑

**๖๔. คำให้การพระยานาได้ไปสืบราชการเมืองเชียงรุ้ง จ.ศ. ๑๒๑๒ (พ.ศ.๒๓๙๓) เลขที่ ๓๕**

ถามพระยานาได้ ท้าวคำมงคล ท้าวคำจัน ให้การว่า ณ เดือน ๔ ปีวอกสัมฤทธิศก เจ้าเมืองหลวงพระบางแต่งให้ท้าวคำมงคลขึ้นไปสืบราชการทางเมืองเชียงรุ้ง ณ เดือน ๗ ปีระกาเอกศก พระยาหลวงธนัญไชยเมืองราม่าแจ้งความกับ ข้าฯ ว่า ราชบุตรแตกกองทัพจากเมืองน่านพาบุตรภรรยาครอบครัวขึ้นไปเมืองอุเหนือ นายมหาไชยงาดำ นายหน่อคำ ให้ฮ้อมมาจับเอาตัวราชบุตรขึ้นไปเมืองเชียงรุ้ง หาได้ทำโทษสิ่งใดไม่ มหาไชยงาดำ นายหน่อคำให้เสื่อผ้าสิ่งของกับราชบุตรๆ ก็อยู่ที่เมืองเชียงรุ้งได้ประมาณเดือนเศษ ราชบุตรคิดกับฮ้อมซึ่งรักษาเมืองเชียงตุงจะจับมหาไชยงาดำ นายหน่อคำฆ่าเสีย มหาไชยงาดำ นายหน่อคำรู้ความ ราชบุตรหนีกลับไปทางเมืองแรม นายหน่อคำ มหาไชยงาดำ ให้พระยาหลวงมงคลไปติดตามหาได้ตัวราชบุตรไม่ ข้าฯ อยู่ที่เมืองเชียงรุ้ง ๕ วัน ณ วัน ๗ ค่ำ ปีระกาเอกศก ท้าวคำมงคลกลับมาถึงเมืองนูนพบอาญาเขย พระยาราพ ท้าวพระยานายคร้ว กับครอบครัวประมาณ ๕๐๐ เศษ ท้าวเขยบอก่านายหน่อคำ มหาไชยงาดำ ให้มารับเอาตัวพระยาเขย พระยาราพขึ้นไปเมืองเชียงรุ้ง ท้าวคำมงคลได้ถามถึงบุตรภรรยา มหาไชยเมืองพงว่ายังอยู่ที่เมืองแวน แล้วท้าวมงคลเลยมาถึงเมืองหลวงพระบาง ณ วัน ๒๒ ค่ำ อยู่มา ณ วันเดือน ๑๒ ปีระกาเอกศก พระยาราพบอก่านายหน่อคำ มหาไชยงาดำ ให้มารับเอาตัวอาญาเขย ท้าวพระยานายคร้วพวกมหาไชยขึ้นไปเมืองเชียงรุ้ง อาญาเขยกับท้าวพระยา ๑๒ ปันนา จับนายหน่อคำ มหาไชยงาดำฆ่าเสีย อาญาเขยเป็นผู้ใหญ่อยู่รักษาเมืองเชียงรุ้ง จะมีผู้คนเท่าใด ข้าฯ หาได้ถามไม่

ครั้ง ณ วัน ๑ ค่ำปีระกาเอกศก เจ้าเมืองหลวงพระบางให้พระยาสุพันธุอำมาตย์พระยาหมื่นนา พระยาจำบ้าน คุมไพร่ ๕๐๐ คน ขึ้นไปตั้งอยู่เมืองวา เมืองวาหิน ฟังข่าวราชการทางเมืองเชียงตุงกับให้คิดอ่านเกลี้ยกล่อมครอบครัว พระยาสุพันธุอำมาตย์ พระยาหมื่นนา พระยาจำบ้าน คุมไพร่ ๕๐๐ คนขึ้นไปตั้งอยู่เมืองวา เมืองวาหิน ฟังข่าวราชการทางเมืองเชียงรุ้งกับให้คิดอ่านเกลี้ยกล่อมครอบครัว พระยาสุพันธุอำมาตย์เกลี้ยกล่อมได้ครอบครัวเมืองเชียงรุ้งอีก ๑๑๗๒ คน ให้พระยาจำบ้านนายทัพนายกองคุมครัวลงมาถึงเมืองหลวงพระบาง ณ วันเดือน ๕ ข้างขึ้นปีจอโทศก อยู่มา ณ วัน ๖ ค่ำ ปีจอโทศก พระยาสุพันธุอำมาตย์ พระยาหมื่นนา ให้ท้าวคำบุถือหนังสือลงมาว่านายลิ้นต่างจ้างฮ้อลงมาตีเมืองบาล เมืองเชียงทอง เมืองอุไทย อุเหนือ เมืองเชียงรุ้งแตกกระจัดกระจาย ครอบครัวเมืองอุไทยอุเหนือหนีเข้าไปทางแวงราหูไปทางเมืองปม เมืองมะแทบข้าง ฮ้อมอยู่รักษาเมืองนายจะชื่อโรมีไพร่เท่าใดกับอาญาเขยไปอยู่ที่ไหนถามท้าวคำบุหาทราบไม่ เจ้าเมืองหลวงพระบางไม่ไว้ใจให้พระยาเมืองแมน พระยาจำบ้าน คุมไพร่ ๓๐๐ คนยกขึ้นไปบรรจบพระยาสุพันธุอำมาตย์ เก่าใหม่เป็นคน ๘๐๐ คน ให้ตั้งฟังราชการอยู่เมืองวา เมืองวาหิน ปลายแดนเมืองหลวง

ห่างไกลเมืองหลวง ๒๕ คืบ แต่เมืองวา เมืองวาหิน จะไปถึงเมืองเชียงรุ่ง ๘ คืบ ทำวนาใต้ ทำวนาคำมวงคล มาจากเมืองหลวง ๖ วัน ๗ ค่ำ ถึงเมืองพิชัยวัน ๗ ๘ ค่ำ ถึงกรุงเทพฯ วัน ๗ ๘ ค่ำ ๑๓

## ๖๕. คำให้การเกี่ยวกับเหตุการณ์เมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนา

จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ.๒๓๓๔) เลขที่ ๖

(เนื้อความตอนต้นชำระตสุทธิหาย) ทูต พระยาพิศวง พระยาโล่ไชย พระยาลุ่มคำ ตายทั้ง ๓ คน นายหน่อคำรู้ว่ามหาไชยจับพระยาพิศวง พระยาภุชชัย พระยาลุ่มคำ ฆ่าเสียแล้ว นายหน่อคำกลัว ครั้นเพลาคำนายหน่อคำกับป่าว ๓ คน ก็พากันหนีออกจากเมืองเชียงรุ่งไปอาศัยอยู่กับตากุยมหาไชยจึงแต่ท้าวพระยาออกเที่ยวค้นหาหน่อคำในเมืองหาพบนายหน่อคำไม่ ท้าวพระยาติดตามไปที่บ้านนายหน่อคำพบแต่มหาชานานเชียงเหนือบิดา มารดา เจ้าไชยน้ำชาย เจ้าพรหมน้องนายหน่อคำ ท้าวพระยาก็จับฆ่าเสีย เหลือแต่มารดานายหน่อคำ ท้าวพระยาเอาตัวมาให้กับมหาไชย พระยาแสนเชียงหาเล่าความให้ ๆ ซ้ำ ๆ ฟังแต่เท่านี้ ราชบุตร อุปราชามาอยู่เมืองเชียงรุ่งได้ประมาณ ๓ เดือน ฮ่อเมืองลามีหนังสือลงมา ณ เมืองลา ตั้งให้ราชบุตรเป็นเจ้าเมือง เจ้าอรามุทะน้องราชบุตรเป็นอุปราชเมืองเชียงรุ่ง ฮ่อเมืองลามีหนังสือลงมาให้เมืองเชียงรุ่งแต่งท้าวพระยาขึ้นไปรับตราตั้ง ณ เมืองลา ท้าวพระยาเมืองเชียงรุ่งแต่ให้พระนรินทร์ขึ้นไปรับตราตั้งลงมา ณ เมืองเชียงตุง ครั้นอยู่ได้ประมาณ ๕ เดือน ๖ เดือน นายหน่อคำคุมตากุยมลงมาตีเมืองเชียงรุ่ง มหาไชยเกณฑ์เอาคนเมือง ๑๒ พันนาได้ ๕,๐๐๐ คนยกขึ้นไปพบนายหน่อคำที่แขวงเมืองแจได้สู้รบกันอยู่ ๑๐ วัน นายหน่อคำสู้ไม่ได้แตกหนีไปอยู่เมืองเชียงตุง มหาไชยก็กลับมา ณ เมืองเชียงรุ่ง ครั้นอยู่ได้ประมาณ ๓ เดือน นายหน่อคำคุมกองทัพเมืองเชียงตุงมายกกองทัพเมืองเชียงรุ่งจะมาตีเมืองเชียงรุ่งอีก มหาไชยพระยาแสนเชียงหา รู้ความจึงคุมกองทัพเมือง ๑๒ พันนา ๕,๐๐๐ คนยกขึ้นไปรบกับนายหน่อคำที่เมืองเชียงรุ่งรบกันอยู่ ๓ วัน นายหน่อคำแตกหนีกลับไปเมืองเชียงตุง แล้วต้องซูลูกค้าบอกว่า พม่าจับเอาตัวนายหน่อคำลงไปเมืองอังวะ เจ้าอังวะให้นรธาพม่านายไพร่ ๓๐ คน ขึ้นมาเอาตัวราชบุตรลงไป ณ เมืองอังวะ ฮ่อไม่ให้ราชบุตรลงไป พม่านายไพร่ก็กลับไป ครั้นอยู่มาประมาณ ๔ เดือน เจ้าอังวะให้แมงสิงพม่านายไพร่ ๒๐ คนขึ้นไปเอาตัวราชบุตรอีก ราชบุตรแต่งให้อุปราชลงไป ณ เมืองอังวะ มารดาอุปราชาก็ลงไปด้วย ครั้นอยู่มาเจ้าอังวะให้พม่าพานายหน่อคำขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่ง ราชบุตรรู้ว่าพม่าจะให้นายหน่อคำเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่ง ราชบุตรกลัวก็พาครอบครัวหนีขึ้นไปอยู่กับฮ่อเมืองลา พม่าก็พาตัวนายหน่อคำขึ้นมาอยู่เมืองเชียงรุ่งได้ประมาณเดือนเศษ มหาไชยเมืองพงท้าวพระยา ๑๒ พันนา รู้ความ จึงเกณฑ์กองทัพเมืองสิบสองพันนากไปตีนายหน่อคำแลพม่า ณ เมืองเชียงรุ่งได้สู้รบกันอยู่ ๒ วัน พม่าแลนายหน่อคำแตกหนีไป แต่นายหน่อคำจะไปอยู่ที่แห่งตำบลใดหาทราบไม่ มหาไชยกับท้าวพระยา ๑๒ พันนาจึงแต่งให้พระยาหลวงบังคมไปรับราชบุตรแลครอบครัวกลับมา ณ เมืองเชียงรุ่ง ครั้นอยู่ได้ประมาณ ๕ ปี ฮ่อเมืองหนองแส แต่งทูตลงไปขออุปราชากับมารดา ณ เมือง

อังวะ เจ้าอังวะให้พม่านายไพร่ ๓๐ คน คุมตัวอุปราชากับมารดาขึ้นมาส่ง ณ เมืองเชียงรุ่งอยู่ได้  
 ประมาณ ๒ ปี มหาไชยกับพระยาแสนเชียงหาคนใหม่วิวาทกัน มหาไชยกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียง  
 รุ่ง ราชบุตร อุปราชานี้ไปอยู่เมืองแรม มหาไชยจับพระยาแสนเชียงหา ราชวงศ์เมืองหิง ขุนนาง  
 เมืองเชียงรุ่งมาเสียแล้ว จึงรับราชบุตรอุปราชามาอยู่เมืองเชียงรุ่งตามเดิม มหาไชยงาดำบุตรหม่อม  
 น้อย นายหน่อคำรู้ว่าเมืองเชียงรุ่งเกิดวิวาทรบพุ่งกัน มหาไชยงาดำนายหน่อคำจึงคุมกองทัพยกมาตี  
 เมืองเชียงรุ่ง มหาไชยกับบ่าวท้าวพระยา ๑๒ ปันนาก็ยกกองทัพขึ้นไปสู้รบกันกับ มหาไชยงาดำ  
 นายหน่อคำ ที่แขวงเมืองแจ มหาไชยกับท้าวพระยา ๑๒ ปันนาก็สู้รบมหาไชยงาดำ นาย  
 หน่อคำไม่ได้ ถอยลงมา ณ เมืองเชียงรุ่ง มหาไชยงาดำก็ไล่ติดตามลงมาถึงเมืองเชียงรุ่ง ราชบุตร  
 อุปราชามา มหาไชยท้าวพระยา ๑๐ ปันนาก็พาครอบครัวแตกหนีมาจนถึงเมืองพง ราชบุตรอุปราชากับ  
 ครอบครัวพากันหนีไปทางเมืองอุเหนืออยู่ได้ ราชบุตรอุปราชากับครอบครัวต่างคนก็กระจัดกระจายไป  
 แต่ราชบุตรนั้นจะพาครอบครัวไปทางไหน ๆ ข้าฯ ทราบไม่ อุปราชากับพระยา พระยาไชยพรหม  
 ราชพรหม ราชปัญญา น้อยปละ ทรงคำเข้ากัน ๗ คนแตกมาทางเมืองขุนแขวงเมืองหลวงพระบาง  
 พระยาหมื่นนาจึงพาตัวอุปราชากับพวก ๆ ข้าฯ ทั้ง ๗ คนมาหาเข้าอุปราชที่เมืองไทร เจ้าอุปราชก็พา  
 พวก ๆ ข้าฯ เข้ามา ณ เมืองหลวงพระบาง เจ้าเมืองหลวงพระบางจึงให้พระยาหมื่นนาจึงกับ ๆ ข้าฯ  
 กลับไปรับมารดา น้องสาวอุปราชอีกได้แต่มารดากับนางสุนทราน้องสาวอุปราชากับครอบครัวเข้ามา  
 อยู่เมืองหลวงพระบางจนทุกวันนี้ แลที่เมืองเชียงรุ่งเมื่อบ้านเมืองยังเป็นปกติอยู่นั้น ๆ ข้าฯ ทราบอยู่  
 ว่าราชบุตรตั้งเจ้าศรีทิพเมืองลาเป็นที่พระยาแสนเชียงหา ขุนนางผู้ใหญ่เป็นผู้สำเร็จราชการเมือง  
 เชียงรุ่งที่ ๑ ตั้งพระยาไชยบาลเป็นที่พระยาราชวงศ์ที่ ๒ ว่าข้างรักษาปิ่น ข้างบัญชีเงินทองของ  
 เบ็ดเสร็จ พระยาพรหมวงศ์ที่ ๓ พระยาทนต์ที่ ๔ (รวม) ๒ คน สำหรับรวบรวมเก็บเงินส่วย พระยา  
 คำเชื่อนขุนนางที่ ๔ ว่าข้างสำหรับเอาเงินขึ้นไปส่งฮ่อ พระยาตอสู่ว่าข้างสำหรับเอาดอกไม้ทองเงินไป  
 ส่งพม่า พระยาแวนคำว่าข้างตำแหน่งรักษาข้าง พระยาปัญญาว่าข้างตำแหน่งรักษาม้า แต่ขุนนาง  
 นอกกว่านี้ ผู้ใดจะว่าข้างตำแหน่งไหน ๆ ข้าฯ ทราบไม่ แลเมือง ๑๒ ปันนานั้น ๆ ข้าฯ ทราบอยู่แต่  
 เมืองเชียงรุ่งเมืองท่าเรียกว่าปันนา ๑ เมืองแจเรียกว่าปันนา ๑ เมืองโงงเรียกว่าปันนา ๑ เมืองหนู  
 เรียกว่าปันนา ๑ เมืองลาเรียกว่าปันนา ๑ เมืองบาลเรียกว่าปันนา ๑ เมืองอุเหนือเมืองอุใต้เรียกว่า  
 ปันนา ๑ ข้าฯ ทราบแต่เท่านี้แต่เมืองนอกกว่านี้เมืองใดจะเรียกว่าเป็นปันนานั้น ๆ ข้าฯ ทราบไม่ แล  
 ประเพณีบ้านเมืองนั้น เถิงปีเมือง ๑๒ ปันนาเก็บเงินส่วยมาส่งให้กับพระยาแสนเชียงหาปันนาละ  
 ๓๐๐ ทองเงินฤคิตเป็นเงินไทยทองละ ๒ บาท ๒ สลึง เป็นเงิน ๙ ชั่ง ๗ ตำลึง ๒ บาทเสมอทุกปี แล  
 เงินส่วยที่เมือง ๑๒ ปันนาเอามาส่งนั้นราชบุตรกับพระยาแสนเชียงหาให้แต่งพระยาคำเชื่อนกับเมือง  
 ๑๒ ปันนาคุมไปส่งฮ่อเมืองลาทั้งสิ้นเสมอทุกปี ข้างทางเมืองอังวะนั้นเถิง ๓ ปี ราชบุตรจึงให้พระยา  
 ตอสูกุมเอาดอกไม้ทองเงินไปส่งพม่าครั้งหนึ่ง แต่จะเป็นดอกไม้ทองเงินสิ่งของสิ่งละเท่าใด ๆ ข้าฯ ทา  
 ทราบไม่ เมือง ๑๒ ปันนาทั้งปวงไพร่บ้านพลเมืองทำไร่นาปลูกฝือกมันรับพระราชทานบ้าง ทำไร

ปลุกฝ้ายซื้อขายกันได้บ้าง แลข้อราชการเมืองเชียงรุ่งทุกวันนี้จะเป็นประการใด ๆ ซ้ำ ๆ หาทราบไม่  
แจ้งอยู่ในคำให้การราชาชมพู่ขึ้นไปเมืองเชียงรุ่งแล้ว เป็นความสัจความจริงสืบคำให้การ ๆ ซ้ำ ๆ แต่  
เท่านี้ ๑๓



## ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล นายธนโชติ เกียรติณภัทร  
ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๒๕ ซ.รังสิต-ปทุมธานี ๑๖ ซอย ๕ ตำบลประชาธิปัตย์  
อำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี ๑๒๑๓๐

## ประวัติการศึกษา

- พ.ศ. ๒๕๕๔ สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย  
ภาควิชาภาษาตะวันออก วิชาโทประวัติศาสตร์  
(เกียรตินิยมอันดับ ๑ ทุนภูมิพล) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
- พ.ศ. ๒๕๕๕ ศึกษาต่อระดับปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกศึกษา  
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
- พ.ศ. ๒๕๕๙ ได้รับทุนอุดหนุนการทำวิทยานิพนธ์จากเงินงบประมาณแผ่นดิน  
(หมวดเงินอุดหนุนทั่วไป) ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร  
ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๙

